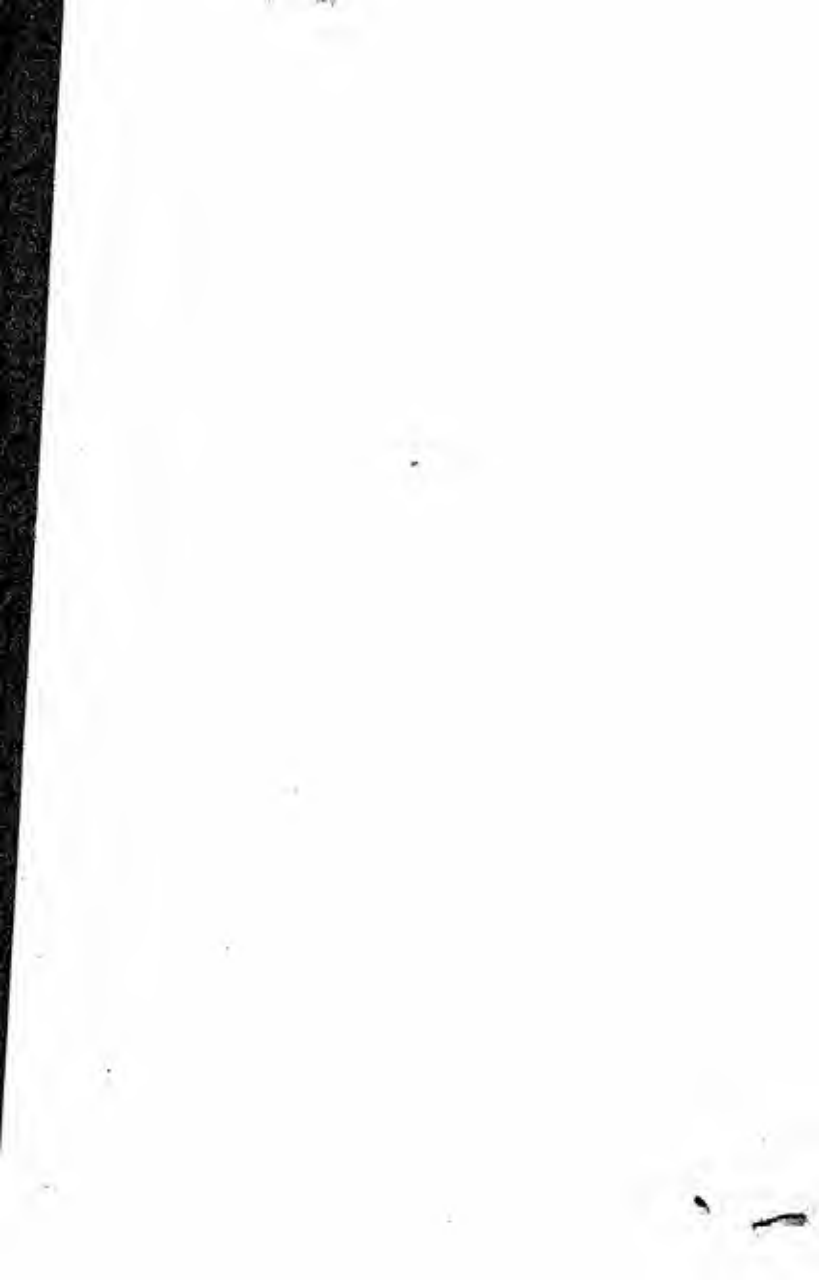

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. Sa 4V DiK-Ray

सारदाविनोदे
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः
कदन्तवैदिकादिप्रकरणम्

BHATTOJI DIKSHITA'S
SIDDHANTA-KAUMUDI
Vol. VI

(KRIDANTA-VAIDIKA-PRAKARANA)
With English Translation, Sanskrit Commentary

BY

KUMUDRANJAN RAY, M. A., Ph. D (H).

Bhishagacharya.

Re. 40/-

Principal S. Ray's—

**Sakuntala, Uttar, Ratnavali. Kirat,
Sisupal, Manu, Etc.**

Best in the market.

OUR NOTES ON GITA

CHAPTER XI—XII

**With an elaborate Introduction, Synonym,
Translation, Prose, Notes, Test questions etc,**

Best in the market As 12 ; 8.

For B. A. STUDENTS

Notes on History of Sans. Litt.

with Test and University Questions etc As 8.

KOHINOOR PRINTING WORKS.
108, Amherst Street, Calcutta.

452-
13/10/53-
सिद्धान्तकौमुदी Sa 4 V / Dik / Ray
rel. VI.

अथ कृदन्ते कृत्यप्रकरणम्

२८२८ । धातोः ॥ ३।१।८१ ॥

दीक्षितः—। आहृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् । 'तत्रोपपदं
सप्तमीस्थम्' (७८१) । 'कृदतिङ्' (३७४) ।

This rule 'धातोः' extends as far as the end of the third chapter (of Panini's अष्टाध्यायी) । The rules 'तत्रोपपदम्—' and 'कृदतिङ्—' (explained before) are brought down here to fill up the gaps between 'धातोः' (3. 1. 91.) and 'वासरूपो—' (3. 1. 94).

मिताभाषिणी—। अथेदानीं कृदन्तप्रकरणं निरूपयिष्येत्तद्वान्तरसिद्धं कृत्यप्रकरणं लक्षयति—धातोरिति । आ हृतीयमिति—हृतीयाध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । तत्रोपपदमिति—एतत् सूत्रवदयमपि प्राग् व्याख्यातम् । अथानयोरुपन्यासस्तु "धातोः" (३।१।८१) 'वासरूप—' इति सूत्रद्वयान्तरालवर्तित्वादिति ज्ञेयम् ।

२८३० । वासरूपोऽस्त्रियाम् । ३।१।८४॥

दी—। परिभाषेयम् । अस्मिन् धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवाद-
प्रत्ययः उत्सर्गस्य बाधकी वा स्यात् स्त्राधिकारोक्तं विना ।

This rule is a परिभाषा i. e. a regulating injunction. In this धात्वधिकार or the jurisdiction of roots, a special or prohibitive (अपवाद) affix which is dissimilar (with the general affix or

उच्यते । 'कर्मव्यतिहारि—' इत्यत्र श्रित्यामिति शब्दोच्चारणमात्रं न त्वधिकारत्व-
ज्ञापकम् । 'वाऽसकृदोऽस्त्रियाम्' इत्यत्र 'अश्रियाम्' इति त्वधिकारत्वदीतकम् ।
तद्वैयर्थ्यम् अधिकारत्वाभावात् 'कर्मव्यतिहारि—' इत्यत्र 'अश्रियाम्'—'इत्यधिकारोक्तं
विना'—इति निषेधो न प्रवर्तते इति दिक् ।

२८३१ । कृत्याः ॥ ३।१।८५ ॥

दी— । अधिकारोऽयं श्रुतः प्राक् ।

This is an अधिकारसूत्र extending up to the rule "श्रुतश्चै" (२८२५—३।१।३३) i. e. the affixes dealt with in the intervening aphorisms are designated as कृत्याः.

मित— । अधिकारोऽयमिति । श्रुतश्चावित्यतः (२८२५—३।१।३३) प्राक्
आदिष्टाः प्रत्ययाः कृत्यसंग्रहा इत्यवगन्तव्यमित्यर्थः ।

२८३२ । कर्तरि कृत् ॥ ३।१।६७ ॥

दी— । कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यादिति प्राप्त—

कृत्यप्रत्ययः are but a subdivision of the कृत्प्रत्ययः. When therefore, by this rule कृत्यप्रत्ययः are instructed to have sphere in the active voice also we look forward—

मित— । कृत्प्रत्यय इति । कृत्या नाम कृत्प्रविभागाः । एवञ्च कर्तरि
कृतित्वेन वक्ष्यमाणतत्त्वतत्त्वानीयरादीनामपि कृत्यप्रत्ययानाम् कर्तृवाच्येऽपि प्रयोगः
स्यादित्यतः तु भावकर्मणोरिवेत्यत्र आह—प्राप्ते इति ।

२८३३ । तयोरेव कृत्यज्ञखलर्थाः ॥ ३।१।७० ॥

दी— । एते भावकर्मणोरिव स्युः ।

कृत्य-affixes, कृत् and those that convey similar sense with खल्व्
are restricted to the भाववाच्य and the कर्मवाच्य only and not
extended to the कर्तृवाच्य also.

मित—। एते इति । कृत्याः, क्तप्रत्ययः, खल्वर्थप्रत्ययाश्च इत्यर्थः । 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' (३।४।६८) इति वर्तते । तदाह—भावकर्तृणोरिति । अतः 'कर्तरि' इत्यस्मासङ्गो मा भूदित्येवकारप्रयोगः । यद्यप्येतत् 'तत्प्रकीर्णन्यायेन'* लभ्यते तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेतदिति बोद्धव्यम् । एवञ्चेति भाव एव कर्मणोऽव च सुगमे तु कर्तरौति प्रलितम् ।

२८३४ । तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ३।१।८६ ॥

दी—। धातोरेति प्रत्ययाः स्युः । तकाररेफौ स्वरार्थौ । एधितव्यम् । एधनीयं त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च । चेतव्यस्ययणीयो वा धर्मस्त्वया । 'वसेस्तवात् कर्तरि णिच्' (वार्तिक) —वसतोति वास्तवः । 'केलिमर उपसंख्यानम्' (वार्तिक) —पचेलिमा माषाः । पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरलाः । भेत्तव्याः । कर्मणि प्रत्ययः । वृत्तिकारस्तु 'कर्मकर्तरि चायमिष्यते' इत्याह । तद्भाष्यविरुद्धम् ।

These i. e., तव्यत्, तव्य and अनीयर् are attached to all roots. तकार in तव्यत् and रेफ or रकार in अनीयर् are for accent viz., 'तित् स्वरितम्' (3729), 'उपोत्तमं रिति' (3733). Thus तव्यत् is different from तव्य which is आद्युदात्त (and not स्वरित) by the rule 'आद्युदात्तञ्च' (3708). Words formed in the भाववाच्य are in general singular and neuter. Thus एधितव्यम् etc., कर्मणि चेतव्यः—etc., 'वसेः—' (Varttika).—The root वस् (to live) takes तव्यत् after it in the कर्तृवाच्य and the affix is to be treated as वित् (so that the penultimate of वस् undergoes वृद्धि by the rule 'चत उपधायाः'—2282). 'केलिमरः—' (Varttika).—The affix केलिमर (also

* तत्प्रकीर्णन्याय दधि प्राश्नफोभो दीवम् इति तदर्थः ।

has to be enlisted under or along with the rule 'तव्यत्त्वानीयरः')
 कैलिमर् retains 'एलिम' only. पचेलिमा:—i.e., fit to be cooked
 भिदेलिमा:—i.e., fit to be pierced. सरल is a kind of devadaru.
 The affix is here attached in the कर्मवाच्य. इतिकार, however,
 says that it (कैलिमर्) is adduced in the कर्मकट् वाच्य also; but
 this is against Bhashya.

नित्—। तव्यदिति । धातोरिति वर्तते तदाह—धातोरित्यादि । स्वरार्थाविति—
 तद्यच्च तव्यदित्यव स्वरितत्वार्थम् 'तितस्वरितम्' (३७२८) इति तकारानुबन्धकरणम् ।
 तित्यः इत्यव तु तयात्वाभावात् 'भाट्टादात्तश्च' (३७०८) इति प्रत्ययस्यरेण आट्टा-
 द्भट्टात्तमेव प्रत्यययोर्भेदः । अनोयर इत्यव तु 'उपोत्तमरिति' (३७३३) इति
 रित्कुट्टेषणत्वम् मध्योदात्तत्वार्थम् । औत्सर्गिकमिति—उत्सर्गात् प्राप्तम्—साधारणान्
 स्वीकृतमित्यर्थः । औक्त्वं चेति—लिङ्गनियमकानामुक्तकर्मणामत्र विरुद्धादिति भावः ।
 वसेरिति । वार्तिकमिदम् । शिञ्चेति—णित्करणसुपधात्तद्वयम् । कर्तरीति
 स्वयमेव दर्शयति—वसतीति । 'कैलिमर्ः—' वार्तिकम् । उपसंख्यानमिति—
 तव्यदित्यव अस्यापि परिणामं कर्तव्यमित्यर्थः । पक्तव्या, भेषव्या इति प्रत्ययान्त-
 मन्धाविश्वकरणार्थम् । सरलाः इति वृचविशेषाः ['पीतशुः सरलः पूतिकाष्ठश्च' इत्यमरः] ।
 कर्मणि प्रत्यय इति, अवेति शेषः । तदभाष्य विरुद्धम् इति । भाष्य—'भिदेलिमा'
 इत्युदाहृत्य 'भेषव्या' इत्येव विवरणादिति भावः ।

२७३५ । कृत्यचः ॥ ८।४।२८ ॥

दौ—। उपसर्गस्याविमिच्छात् परस्य अच उत्तरस्य कृत्यस्य
 नस्य णत्वं स्यात् । प्रयाणीयम् । 'अचः' किम् । प्रमग्नः ।
 'निर्विण्यस्योपसंख्यानम्' (वार्तिक) । अचः परत्वाभावान्नकारेण
 वावधानाच्चाप्राप्ते वचनम् । परस्य णत्वम् । पूर्वस्य णत्वम् ।
 निर्विण्यः ।

णत्व is enjoined to a नकार lying in a कृत्यप्रत्यय coming after an

अच् which follows a condition (or निमित्त of शब्) resting in an उपसर्ग. Thus प्रयाणीयम् (प्र—या + णीवर) etc. Why say 'अच्'—? witness प्रमदः where although क is changed into न by the rule 'ओदितश्च' (301) as the root is ओकार dropping (टुमसजो शुद्धौ) ; Yet we have no शब् here as there is no अच् in the root invariably preceding the नकार । 'निर्विशब्द—(Varttika)—But it has to be said that (the नकार in) निर्विशब्द gets शब् nevertheless the नकार does not invariably follow upon an अच् and नकार (i.e., दकार changed into न by the rule रदाभ्यां निष्ठानो नः पूर्वस्य च दः— 3016) standing as a barrier in the middle. Hence it is that Bhojji justifies the Varttika saying 'अच् परत्वाभावात्—' etc. परस्य i.e., of the निष्ठानकार । पूर्वस्य i.e., of the नकार occurring in place of दकार । टुलम् i.e., by the rule 'टुना टुः' (113).

मित—। क्लृप्तेति । 'रदाभ्यां नो णः' (८४१) इत्यतो नो ण इति । 'उपसर्गादनीतपरः' (८४१२) इत्यत्र उपसर्गादिति च । तदाह—उपसर्गस्यादित्यादि । कृतौत्यस्य विपरिणामेन प्रत्ययकालं, तदाह—कृतस्यस्य इति । अच् इति पञ्चम्यन्तम् । प्रयाणीयमिति—'अट्कुशाङ् नुमूल्यवायेऽपि (८४१२) इत्यनुसारादत्र यकारव्यवायस्येऽपि शब्दं भवत्येवेति भावः । अच्ः किमिति—तथाच प्रमद इत्यत्र 'टुमसजो शुद्धौ' इति धातुः । तत्र प्र—मसज् + क इति स्थितिः तस्य ओदिच्चात् 'ओदितश्च' (३०१६) इति निष्ठाशब्दे, प्र—मसज् + न इति जातेऽपि सकारव्यवायवशात् 'अट्कुशाङ् नुमूल्यवायेऽपि' इति न प्रवर्तते । एवञ्च अत्यवहित्ताच्चः परत्वाभावादत्र शब्दं न भवति । ततो निष्ठानत्वस्य अमिष्टत्वात् 'स्त्रोः—' इति सलोपे 'चोः कृः' इति क्लृप्ते च रूपं सिध्यति । 'निर्विशब्द—इति । वार्तिकमिदम् । अच्ः परत्वाभावादिति—इकारस्य नकारेण व्यवधानादित्यर्थः । नकारेण व्यवधानाच्चेति । अतएवकारे हेताविति नारीशः । तथाच निर—विद् + क इति स्थिते 'रदाभ्यां निष्ठानो नः पूर्वस्य च दः' (३०१६) इति निष्ठानत्वे पूर्वस्य दस्य च नत्वे निर—विन् + न इति

जाति प्रथमनकारिण व्यवधाने आप्राप्ते वचनम् इति । 'कृत्यचः' इत्यनेन अप्राप्ति वचनम्, इदं वार्तिकमिति, प्रवर्तते इति शेषः । परस्य णत्वम् इति अनेन वार्तिकेन । पूर्वस्य णत्वम् इति । 'दृना दृः' इत्यनेन ।

२८३६ । शेर्विभाषा ॥ ८।४।३० ॥

दी— । उपसर्गस्यात्रिमित्तात् परस्य ण्यन्ताद् विहितो यः कृतत्स्यस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रयापणीयम्—प्रयापनीयम् । 'विहितविशेषणम्' किम् ? यका व्यवधाने यथा स्यात् । प्रयाप्यमाणं पश्य । 'णत्वे दुर उपसर्गत्वं न' इत्युक्तम् । दुर्यानम् । दुर्यापनम् ।

णत्व is optionally enjoined to the नकार lying in a कृतप्रत्यय which has been ordered after a base ending in णिच्, which again follows a condition or निमित्त of णत्व resting in an उपसर्ग । Thus 'प्रया—' etc. Why do you attach the qualifying word 'विहित' before 'कृत' (in ण्यन्ताद् विहितः यःकृत) ? It is attached to to have णत्व (optionally) despite the barrier यक् in such cases, प्रयाप्यमाणम् etc. 'णत्वे दुरः—' etc. compare the Varttika 'दुरः णत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः'—Under 'आनि लोट्' (२२३१). Thus दुर् having ceased to be an उपसर्ग we have no णत्व in दुर्यानम् etc.

मित— । शेरिति । पूर्वोक्तं सूत्रं अप्राप्यनुवर्तते । कृत्यचइति च । तदाह— उपसर्गस्यादिति । शेरिति पञ्चम्यक्तम् । विशेषणम् । तेन तदन्तविधिः । 'विहित' इति पदं यद्यपि सूत्रे न दृश्यते तथाप्यस्योपयोगित्वमस्तीवेति स्वयम् एक 'विहितविशेषणं किम्' इत्यत्र वक्ष्यति । प्रयापणीयम् इति । प्र—या + णिच् + णनीवर इति स्थिते 'अर्लिङ्गी—' (२५७०) इति पुनरागमे णिचि याप्ति इत्यच्चाद् णान्तादनीयारि 'शेरिति' (२३१२) इति णिलोपे च रूपम् । णत्व

विकल्पात् प्रयापणीयम् इति । विहितविशेषणं किमिति ? 'विहितम्' इति विशेषणं कथं भवताम् ? अमुतमपि वृत्तौ निर्दिश्यते इति प्रश्नः । उत्तरम् आह—यका व्यवधाने इति—अन्यथा 'शः' परी यः कृतस्य शत्वविकल्पो इत्युक्ते प्रयापमाणम् इत्यादौ तु कृतप्रत्ययस्य शानच्चा यका व्यवहितत्वेन यकार परत्वाभावात्तत्स्य (शानचि स्थितस्य) नस्य शत्वविकल्पो न स्यादिति । प्रया—णिच् (यापि) + यक् + शानच् इत्यत्रापि प्रागवत् प्रक्रिया—'आनि सुक' इति सुगागमः । 'शत्वे दुर—' इति—तथाच वार्तिकम् 'दुरः शत्वशत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः' इति 'आनि लोट्' (२२३१) इत्यत्र प्राशुपन्यस्तम् । तदेवं दुर उपसर्गत्वाभावेण दुर्यान्मित्यादौ शत्वं न भवति ।

२८३७ । हलश्चेजुपधात् ॥ ८।४।३१ ॥

दी— । हलादेरिजुपधात् क्वस्याचः परस्य णो वा स्यात् । प्रकोपणीयम्—प्रकोपनीयम् । 'हलः' किम् ? प्रोहणीयम् । 'इजुपधात्' किम् ? प्रवपणीयम् ।

शत्व takes effect optionally in the room of न lying in a कृतप्रत्यय coming after a root having a हल् at the outset and any one of the letters इ, उ ऋ etc. of the इच् प्रत्याहार coming after an उपसर्ग having the condition of शत्व. Thus प्रकोपणीयम् etc. Why say हलः—having a हल् letter at the outset ? witness प्रोहणीयम् ; why इजुपधात्, witness प्रवपणीयम्—where (in both the cases, शत्व is obligatory (नित्य) by the rule 'कृत्यचः' ।

मिस— । हलश्चेति । रधाभ्यामित्यादि प्राग्वदनुवर्तते । 'कृत्यचः' इति । 'शेवि भाषा' इति च । किञ्च इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात् सूत्रे 'हल' इत्यनेन तदादित्वं विवक्षितमिति मन्वान आह—हलादेरित्यादि । क्वस्याचि—कृतस्य नस्येत्यर्थः । हलः किमिति हलादित्वं कथमिति प्रश्नः । प्रोहणीयम् । ऊह वितर्क इति धातुः । अथ 'कृत्यच' इति नित्यमेव शत्वम् । एवं प्रवपणीयम् इत्यत्र ।

२८३८ । इजादेः सनुमः ॥ ८।४।३२ ॥
 दी—। सनुमेषेद् भवति तर्हि इजादेर्हलन्ताद् विहितो
 यः कृत् तत्स्थस्यैव । प्रेङ्गणीयम् । 'इजादेः' किम् ? 'मगि सर्पणे'
 प्रमङ्गनीयम् । नुमग्रहणमनुस्वारोपलक्षणाथम् । 'अटकुष्वाड—'
 (१८७) इति सूत्रेऽप्येवम् । तेनेह न । प्रेक्षनम् । इह
 तु स्यादेव । प्रोक्षणम् ।

If शल has to be enjoined of a कृत् (कृदन्त) affix having a
 नुम् (अनुनासिक) within it is directed to such कृत् as follow
 इजादि (or having an इच् letter at the beginning) and हलन्त roots ;
 प्रेङ्गणीयम्—the root is इक्षि where नुम् comes in by
 'इदितो नुम् घातो' (2262). This rule (इजादेः—) is restrictive
 and therefore Bhottoji explains 'सनुमेषेद् भवति' etc and asks
 इजादेः किम्—etc. Here नुम् denotes such as is changed into
 अनुस्वार so that in the case of प्रेक्षणम् (प्र—इवि + लृट्) there is no
 शल whereas in that of प्रोक्षणम् (प्र—उम् + लृट्) there is.

मित—। 'इजादेरिति' । 'शेविर्भाषा' इति निवर्तते । 'कृत्यचः' (८।४।२८)
 इति 'हलन्तेषु घातो' (८।४।३१) इत्यतो हल् इति चानुवर्तते । एकस्यैव इजादित्वं
 हलादित्यत्र न युज्यत इति हलः इत्यनेन तदन्तत्वं लक्ष्यम् । किञ्च 'कृत्यचः'
 इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदम् इत्येतत् सर्वं विविचाह—सनुमेषेद् भवतीत्यादि ।
 कृदित्यनेन प्रत्ययोपलक्ष्यम् इति प्राग्बद्धं बोध्यम् । सनुम इत्यादेरयमर्थः—सनुमः
 कृत्स्थस्य चेद् भवति शलम् इति शेषः तर्हि—इजादेरित्यादि । प्रेङ्गणीयम् इति ।
 इक्षि इति घातुः । 'इदितो नुम्—' (२२६२) इति नुमि तस्य 'अनापदान्तस्य—'
 (१२६) इत्यनुस्वारो तस्य 'अनुस्वारस्य ययि—' (१२४) इति परसवर्णे च कृते
 रूपम् (प्र—इक्षि + अनीयर्) । इजादेः किमिति—स्यटम् । नुमग्रहणमनु-
 स्वारोपलक्षणम् इति । यस्य नुमोऽनुस्वारो विपाकः यो 'वा' स्वाभाविकानुस्वारतोऽनु-

स एवाव गृह्यते इत्यर्थः । अतएव प्रेषणम् (प्र—इवि + कृाट्) इत्यादी शब्दे न भवति, प्रीक्षणम् (प्र—उक् + कृाट्) इत्यादी तु भवत्येव ।

२८३८ । वा निंसनिक्षनिन्दाम् ॥ ८।४।३३ ॥

दी—। एषां नस्य णो स्यात् कृति परे । प्रणिंसितव्यम्
प्रनिंसितवाम् ।

Eng.—Easy.

नित—। एषामिति । 'कृत्यचः' (८।४।२८) इत्यनुवर्तते । तदोह—कृति परे इति ।

२८४० । न भाभूपूकमिगमिष्यायीवेषाम् ॥ ८।४।३४ ॥

दी—। एभ्यः कृत्वस्य णो न । प्रभातीयम् । प्रभवनीयम् ।
'पूज एवेह ग्रहणमिष्यते' । (वार्तिक) । पूजसु प्रपवणीयः
सीमः । 'ख्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्' (वार्तिक) । प्रभापनीयम्
'कशाजः शस्य यो वा' (वार्तिक) इत्युक्तम्—णत्वप्रकरणोपरि
तदोध्यम् । यत्वस्यासिद्धत्वेन शकारव्यवधानात् न णत्वम् ।
प्रख्यापनीयम् ।

णत्व is forbidden to a नकार existing in a कृत् affix coming after any of the roots भा, भू, पू, क्मि, गमि, ष्यायी and वेष् । पूजः (varttika).—This (पूज्) is कृादि whereas पूज् is भादि. Both mean the same viz—to purify. 'खान्—' (varttika) i. e. the prohibition of णत्व applies to णिजन forms also of भा, भू, पू etc. 'कशाजः—' (varttika) comp. the rule 'वविजः ख्याज' (२४३६). यत्वस्य

असिद्धत्वेन etc.—see under the rules 'चच्चिजः ख्याञ्' and 'वा लिटि' (2437).

मित—। न भाभू—इति । 'कृताच्' (८४१२) इति प्राग्बदनुष्ठम् ।
 तदाह—एभ्यः कृत्स्नस्येति । प्रभवनीयमिति । एवम् प्रपवनीयम्, प्रकमनीयमित्यादि ।
 'पूज एवेह—' इति वार्तिकमिदम् । 'पूज् पवने' क्रियादिकादेव कृत्स्नस्य
 शलं निषिद्धः, न तु भौवादिकादपि । अत आह पूजश्च इति । शान्तादीनामिति ।
 'सनाद्यन्ताः धातवः' इत्यनुसारात् शान्तानां प्रकृत्यन्तरत्वादप्राप्ते वचनम् । उप-
 संख्यानमिति—एभ्योऽपि कृत्स्नस्य शलं नेति परिगणनीयमित्यर्थः । 'कृशाञः—'
 वार्तिकम् । अत 'तत्त्वबोधिनीष्टतपाठः साधीयान् । यत्स्यासिद्धत्वेन शकार-
 व्यवधानादिति । यद् वक्तव्यं तत् 'चच्चिजः ख्याञ्' (२४३६) इत्यत उक्तम् ।

२८४१ । कृत्यलुपटो बहुलम् ॥ ३१३११३ ॥

दी—। स्रान्तप्रनेन स्रानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो
 विप्रः ।

The कृत्य affixes as also (the कृत् affixes such as) लुप् (etc.)
 take place in various (or irregular) ways i. e. they are
 employed to bring out a sense quite different from that in
 which they were originally instructed to convey. Thus the
 rule 'तयोरिव कृत्यकस्यलयाः' (2833) enjoins कृत्य etc. in भाव and
 कर्मवाच्य only whereas the कृत्य affixes like स्रनीय and स्रनीयर् in
 स्रानीयम् (whereby bath is performed) and दानीयः (to whom a
 gift is dedicated) are made use of in the sense of करण and
 सम्पदानवाच्य ; similarly लुप् is generally ordered in करण, अधिकरण
 and भाववाच्य but by the force of this irregular injunction or
 बाहुल्यकविधि it is used in other senses also. Cp.—अपसेचनम्,
 अपश्रावणम् (काशिका) ।

नित—। कृत्यलुट इति । कृत्यप्रत्ययाः ल्युट् च बहुलं विधीयन्ते इत्यर्थः ।
 ग्रन्थः प्रकृतिभ्यः येष्वर्थेषु विहितस्ततोन्वयापि स्युरिति यावत् । तथा च
 ‘तयोरेव कृत्यकृत्यकथाः’ (२८३३) इति भावे कर्मणि च कृत्यादयो विहिताः ।
 परम् अद्यात् सूत्रवत्वात् ततोऽन्यत्रापि अर्थे एते सन्ति । अन्यत्रापि अर्थे
 भवन्तीत्यस्य कारकान्तरे च स्युरित्येवमर्थः । अतएवात खान्ति अनेन इत्यादिना करणे
 सम्प्रदाने च क्रमेण अनीयानीयरी विहितौ । एवं लुट् च करणाधिकरणयोर्भावे
 विहितोऽपि बाहुलकवत्वात् ‘अपसिचनम्, अपस्यावणम्’ इत्यादिषु अर्थान्तरे च भवति
 इति काशिकायां षम् । अतएव भाष्ये ‘पादाभ्यां क्रियते पादहारकः’ इति
 कर्मणि खलुलङ्घितः । एवञ्च ‘कृतोऽपि बहुलम्’ इति नागेशः । अयं बहुल-
 शब्दार्थः—“कचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद् विकल्पः क्वचिदन्यदेव । विधेर्विधानं
 वदन्ना समीत्यचतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥” इति ।

२८४२ । अचो यत् ॥ ३।१।८७ ॥

दी—। अजन्ताद्यातीर्यत् स्यात् । चेयम् । जेयम् ।
 अज्यग्रहणं शक्यमर्कतुम् । योगविभागोऽत्येयम् । तवप्रदादिष्वेव
 यतोऽपि सुपठत्वात् ।

The affix 'यत्' is enjoined after such roots as end in अच् or vowel, thus चेयम् (चि + यत्) etc. गुण by 'सार्वधातुकार्ढे—' (२१६३). Here (the acceptance of) अच् might have been omitted. For roots are of two kinds अजन्त (ending in vowels) and इलन्त (ending in consonants). The rule 'सदृशोर्णत्' (२४७२) enjoins णत् to सदृश and इलन्त roots only—whence it is clear that (other) अजन्त roots except सदृश ones, will have यत्. Thus it was better to enunciate as 'यत्' only. Or, that even i.e., the enunciation of the whole rule also on a separate basis (योगविभागः) was not necessary ; for the affix यत् might have been better read with

the preceding rule 'तस्यत्तव्यानीयसः' (2834-3. 1. 96) so that both would combine into a single rule 'तस्यत्तव्यानीयतः'.

सिति— 'अच इति—'येन विधिल्लदन्त्ये' इति न्यायात् अच इत्यनेन तदन्तम् आक्षिप्यते। तदाह—'अजनादित्यादि। चेयमिति—'सार्वधातुकाह'— (२०६८) इति गुणः। 'अचो यत्' इति सूत्रे 'अचः' इत्यास्य यङ्गणम् उच्चारणम् इति यावत् शक्यम् अकर्तुम् इति। तात्तु शक्यम्। अङ्गणेषुपि न क्षतिरिति यावत्। तथाच वक्ष्यति 'अहलोर्ण' (२८—७२—३।१।२२४) इति। तेन च अदन्तेभ्यो हलन्तेभ्यश्च णाद् विधीयते। धातवश्च द्विधा भवन्ति। अजन्ताः हलान्ताश्च। एवञ्च 'यत्' इत्याह क्षतिरपि परिशिष्टाद्बर्जमजन्तेभ्य एव यत् स्यात् वासरूपविधेरस्यविधेयत्वादिति भावः—'अथवा तदपि (यन्मात्रयङ्गणमपि) शक्यमकर्तुम् इत्याह—योगविभागोऽपेक्षम् इति—कर्तुमशक्य इति शेषः। पाणिनीयमूलाणां प्रत्येकं योग इत्याभिधीयते। तेन एतत् सूत्राकरणेषुपि न क्षतिरिति हृदयसः। कृत इत्याह—'तव्यादादिषु इति। 'तस्यत्तव्यानीयसः' (२८३४—३।१।२२४) इत्याह यतमपि समावेष्ट्य 'तस्यत्तव्यानीयसः' इत्यास्य सूत्रत्वमिति भावः।

२८४३। ईदयति ॥ ६।४।६५ ॥

दी—। यति परे आत ईत् स्यात्। गुणः। देयम्। स्नेयम्। 'तत्किञ्चिच्चतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः' (वार्तिक)। तक्थम्। ग्रस्यम्। चत्यम्। यत्यम्। जन्यम्। जनेर्यद्विधिः स्वरार्थः। स्थतापि रूपसिद्धेः। न च वृद्धिप्रसङ्गः। 'जनिवध्योश्' (२५१२) इति निषेधात्। 'हनो वा यङ्गणश्च वक्तव्यः' (वार्तिक)—वध्यः। पक्षे वक्ष्यमाणो ण्यत्—घात्यः।

आत् i.e., आ is replaced by ईत् i.e., ई when the affix यत् follows (an आकारान्त root दा, etc). Thus दा+यत्=दी+य=देयम् (भावे) where गुण takes place by the rule 'सार्वधातुकाहधातुकयोः'

(2198). ग्लै = ग्ल, by the rule 'आदिच उपदेशश्चित्' (2370) gives ग्लैयम् । 'तकिश्चि—' वार्तिक । This Varttika prohibits ग्यात् from तक्, श्, etc which (ग्यात्) was due to them due to their being हलन्त by the rule 'अहलोर्ण्यत्' (2172). The injunction of यत् to जन् is for the sake of pitch or accent due by the rule 'यतोऽनावः' (3701) for the form 'जन्' might have been obtained by ग्यात् also after it, by the rule 'अह्लोर्ण्यत्' (2132). Nor can it be argued that in that case i.e., in the case of ग्यात् it would have वृद्धि; for the वृद्धि is being forbidden here by the rule 'जनिवध्योश्' (1511). हनो वा यत्—Varttika. वत्तमाशुः i.e., under 'अहलोः—' (). वाच्यः i.e. तै replacing the final of हन by 'हनन्तोऽचिच्छलोः' [2574].

मित—। यति परे इति—'आतो लोप इति च' (1481) इत्यातः आत इतानुवर्तते । तदाह—आत ईदिति । गुण इति 'सावधातुकार्द्ध'—(२२६८) इति सूत्रेणेति शेषः । ग्लैयम् इति । 'ग्लै हर्षचये' इति धातुः । तस्य 'आदिचः—' (२३७०) इत्यादि कृते अनेन ईत्वं गुणे च रूपम् । 'तकिश्चि—' इति वार्तिकम् । इका निर्देशः । तक् हसने, शसु हिंश्याम्, चते याचने, यती प्रयवे, जनी प्रादुर्भावे इति पञ्च धातवः । एषां हलन्तत्वेन 'अहलोर्ण्यत्' इति ग्याति प्राप्ते अनेन यत् । ननु जनैर्वधिधित्यर्थः । अहं 'कृतावचः' (२८२२) ग्यातापि 'जन्' इत्येव रूपसिद्धेः । न च वृद्धिः शङ्का । जनिवध्योश् (२५२२) इति निषेधात् । तत्—जनैर्वधिधिः स्वार्थं इति । 'यतोऽनावः' (२७०२) इति आद्युदात्तात् इत्यर्थः । 'हनो वा यत्—' इति । वार्तिकम् । पक्षे इति । 'अहलोर्ण्यत्' (२८७२) इत्यातः । घातः इति 'हनन्तोऽचिच्छलोः' (२५७४) इत्यानेन तकारोऽन्तादेशः । 'हो हनोः—' (२५८) इति कुलम् ।

२८४४ । पौरदुपधात् ॥ ३११८ ॥

दी—। पवर्गान्ताददुपधादप्रत् स्यात् । अतोऽपवादः ।

शप्यम् । लभ्यम् । 'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्' । अतो न
ग्यत् । तद्वदादयस्तु सार्वेव ।

यत् takes place after a root ending in any of the पवर्गीय letters and having अत् or अकार for the penultimate (उपधा) । 'नानुबन्ध—' This is a परिभाषा which means 'Dissimilarity or असारूप्य due to (or caused by) an indicatory (अनुबन्ध) cannot be resorted to.' Thus शात् here cannot come in as an alt. of यत्, for शात् bereft of 'श' is nothing but यत् and therefore they are similar (समूप) or same. तद्वत् etc. however, may serve as alternatives for they differ from यत् in form.

मित—। पोः + अदुपधात् इति ऋदः । पोरिति पवर्गोत् । तदन्तविधिः । तदाहः—पवर्गान्तादिति । नानुबन्धकृतमिति । परिभाषेयम् । अनुबन्धकृतम् (तद्धेनुकम्) असारूप्यम् (असाम्यम्) न नायीयते इत्यर्थः । अतएव णकारसत्त्वेऽपि यत्शातोः सारूप्यमेव । ततश्च 'सारूप्य—' (२८३०) इत्यत्र न प्रवर्तते । शाथ निवर्तते । तद्वदादयस्त्विति—असारूप्यादिति भावः ।

२८४५ । आडो यि ॥ ७।१।६५ ॥

दी—। आडः परस्य लभेर्नुम् स्याद् यादौ प्रत्यये
विवक्षिते । नुमि कृते अदुपधत्वाभावाद् ग्यदेव । आलभ्यो गौः ।

When an affix beginning with a यकार is intended to be used, the augment नुम is directed to लम् coming after the particle आड्. Here as लम् ceases to be अदुपध due to the existence of नुम् (न्) which itself becomes the उपधा, so शात् only will take effect [and not यत् also]. Thus 'आलभ्यः' with शात् ।

मित—। यीति—विषयसम्भवेण । तदाह—यादौ प्रत्यये विवक्षिते इति ।
यकारादिप्रत्ययविषये इत्यर्थः । तादृशव्याख्यानफलमाह—नुमि कृते इति । एवञ्च
नुमसन्निधोगवशादेव अदुपधत्वनिवृत्तिः । ततश्च शात् एव प्राप्नोति यश्च निवर्त्तते ।
यदण्यतोरिकतरे कृते रूपसाध्येऽपि स्वरं भेदः फलम् । शाति स्वरितत्वम् । यति तु
'यतोऽनावः' इत्यादौदात्तं स्यात् ।

२८४६ । उपात् प्रशंसायाम् ॥ ७।१।६६ ॥

दी—। उपलभ्यः साधुः । 'सुतौ' किम् ? उपलब्धं
शक्यः उपलभ्यः ।

उपलभ्यः—Praiseworthy. उपलभ्यः—fit to be had near.
The former is with शात् and the latter is with यत् ।

मित—। उपादिति । उपपूर्वाद् लभेर्नुमसाद् यादौ प्रत्यये विवक्षिते,
प्रशंसायामर्थे च । उपलभ्यः इति—अवापि नुमि कृति प्राग्वद्भादेव । प्रशस्त्र
इत्यर्थः । उपलभ्यः = समीपेप्राप्तुं शक्य इति चार्थः ।

२८४७ । शकिसहोश्च ॥ ३।१।८८ ॥

दी—। शक्यम् । सह्यम् ।

मित—। आभ्यां णादपवादो यदित्यर्थः ।

२८४८ । गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ॥ ३।१।९०० ॥

दी—। गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । 'चरेराडि चागुरौ'
(वार्तिक) । आचर्यो देशः । गन्तव्य इत्यर्थः । 'अगुरौ'
किम् ? आचार्यो गुरुः । यमेर्नियमार्थम् । सोपसर्गाच्चा
भूदिति । प्रयाम्यम् । निपूर्वात् स्यादेव । "तेन तत्र न भवे
हि नियम्यम्" इति वार्तिकप्रयोगात् । एतेन 'अनियम्यस्य'

नायुक्तिः' । 'त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा' इत्यादि व्याख्यातम् ।
नियमे साधुरिति वा ।

The roots गद्, मद्, चर् and यम्, take यत् after them, only when they are not prefixed [with उपसर्गः]. Thus गद्य (fit to be said) etc. 'चरोराडि—' Vartika—But चर् (as an exception) takes यत् and not णत् despite its being prefixed with आम् (आ) provided the sense is other than a गुरु or preceptor. Thus आचार्य—fit to be gone to. With णत्—आचार्य—a preceptor. यम् has here been enlisted to form a restriction (नियम) that यत् may not take place after it when it is prefixed. Thus it takes णत् only when it has got an उपसर्ग before it—प्रधान्यम् । It however, takes यत् when नि precedes—नियम्यम् ; cp. the use in the Varttika 'तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम्' ! Similarly expressions like 'अनियम्यस्य नायुक्तिः' (There many not be any defect of argument on the part of one who is beyond restriction), and 'त्वया नियम्या—' (It has to be controlled by you who have got the mind's eye or transcending knowledge—etc.) are explained. Or—we can explain नियम्य विनियम्य etc. as cases of तद्धित यत् after नियम (formed with अप् भावे by the rule—यसः ससुपनिविष्ट च—1281), by the rule तत्र साधुः (5510).

मित—। गदमद—इति । अनुपसर्गे इति व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमी । तेन 'अनुपसर्गेभ्यो गदमदादिभ्यो यत् स्यात्' इति सूत्रार्थः । णातोऽपवादः । अग्रावर्धे तु आङ्पूर्वादपि चरेद्यदित्याह—'चरोराडि—' इति । वार्तिकमिदम् । आचार्यो गुरुरिति । अत्र णत् । 'अत उपधायाः' (२२८२) इति उपधावडिः । नियमार्थमिति । अथवा यस्मैकारान्तत्वेन पञ्चमान्तात् 'घोरदुपधात्' (१८४४) इत्येव यत् स्यादिति साधुः । प्रतिप्रसक्त्याह—निपूर्वात् स्यादेव इति । तत्र विनियमकमाह—'तेन न

तव भवेद् विनियमम्” इति वार्तिकप्रयोगादिति । फलमाह—एतेनेति । प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—नियमं साधुरिति वेति । ‘तत् साधुः’ (१६५०) इति शेषः । अयं भावः—‘यमः समुपनिषिद्ध च’ (३२४०) इति भावे अप्रत्यये कृते ‘नियमः’ इति भवति । तत्सहिती यदिति । अत्र पक्षे ‘कृत्यानां कर्तरि वा’ इत्यस्य अप्राप्तेः ‘त्वया’ इत्यत्र कर्तरि तृतीयाया दुर्लभत्वान् करणे एव तृतीयेति बोध्यम् ।

२८४८ । अवद्यपण्यवर्या गृह्यपणितव्यानिरोधेषु ॥३१११०१॥

दी— । वदेर्नञुपपदे ‘वदः सुपि—’ (२८५४) इति यत्क्यपोः प्राप्तयोर्यदेव । सोऽपि गृह्यामिवेतुभयार्थं निपातनम् । अवद्यं पापम् । ‘गृह्यं’ किम् ? अनुद्यं गुरुनाम । तद्धि न गृह्यं वचनानहं च—

“आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिहापणस्य च ।

अयस्कामो न गृह्णीयाद् जेयष्टापत्यकलत्रयोः ॥” इति स्मृतेः ।

पण्या गौः । व्यवहर्तव्येत्यर्थः । पाण्यमन्यत्, सुत्यहमित्यर्थः ।

अनिरोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन् वियये वृद्धो यत् । शतेनवर्यग कन्या । वृत्यान्या ।

The terms अवद्य, पण्या and वर्य are irregularly (निपातने) formed with घत् in the senses of गृह्य (fit to be condemned), पणितव्य (fit to be used) and अनिरोध (without restriction). Although when वद् is preceded by नञ् (as here) it can take any of the affixes यत् and क्यप् by the rule ‘वदः सुपि—’ (२८५४) yet according to this rule it will have यत् only after it and that in this special sense (गृह्य—condemnation) only. These two purposes are served here by this निपातन. Thus ‘अवद्यम्—’ sin is despicable or fit to be condemned. But “अनुद्यम्—” the name of a

preceptor is not to be uttered which is neither despicable nor unutterable. Cp—Smṛiti quoted here. e. g.—

‘one wishing his welfare should not utter the name of one’s self, that of one’s preceptor, of a very miserly person, of one’s eldest child and of one’s wife’.

पाण्या—Here पण् (the root) has got णत् (not यत्) and, has been used in the sense of praise or admiration and not in the sense of ‘use’ though it has got both (the senses)—पण व्यवहारे स्तुतौ च । शतेन वर्था— i. e. bride may be chosen by many, say a hundred. इत्या—this is by क्वप् which comes in by the rule ‘एतिस्तुशाम्बहनुषः क्वप्’ । तुक् having taken effect by ‘इस्त्वस्त्व पिति क्कति तुक् ।’

मित—। अवयवपाण्यव्यां इति । यत्प्रत्ययान्ता एते तयो निपात्यन्ते—‘गर्ह्ये’, ‘पणितव्य’, ‘अनिरोधः’ इत्यर्थेषु । ननु ‘बदः सुपि—’ (२८५४) इत्यत्र यतः कापय विधानात् अन्वित्र्ये कावन्तम् ‘अनुद्यम्’ इत्यपि निपात्यताम् इति चेत् । नेत्याह—‘यत्कापयोः प्राप्तघोर्यदेव, सोऽपिगर्ह्यामीवेत्युभयार्थं निपातनम्’ इति । अवदा निन्दनीयम् इत्यर्थः । अनुद्यम् इति—अनुद्यार्थमित्यर्थः । कापि परे ‘वचिस्त्वपि यजादीनां किति’ (२४—१२) इति सम्प्रसारणम् । कापप्रत्यये ‘तस्य (अनुद्यम् इत्यस्य)’ गर्ह्यार्थकत्वं वारयति । तद्धि—न गर्ह्यम् न वचनानर्हं चेति । प्रमाणमाह—आत्मनामिति । औष्ठापत्यकलतयोरिति—नामिति योज्यम् । अर्थः स्पष्टः । व्यवहर्तव्या इति—व्यवहारयोग्या क्रयविक्रययोग्या इत्यर्थः । ‘पण व्यवहारे स्तुतौ च’ इति द्विविधार्थकस्य पणेश्वहारे एवार्थे निपातनम् इति भावः । स्तुतावर्तेतु शादेवेत्याह—पाण्यामन्वदिति । अप्रतिबन्ध इति—वाधाभावो नियमाभावो वेत्यर्थः । शतेन वर्था इति—पुरुषशतेन वरणीया इत्यर्थः । अनेनैव पुरुषेण वरणीयेति नाम्नि नियम इति यावत् । कन्यायाः (अनुदाया युवतैः) सर्वकामसाधारणत्वात् । [‘यतः कामयते सर्वान् पुंभिः सदैव काम्यते । ततः कन्या—’

इति महाभारते दर्शनात्] । इत्या इति—अव 'एतिस्तुयाच्चद्वन्द्वः कृप्' ।
'अस्त्वस्य पिति कृति' इति तुगागमश्च । अत 'हन् वरणे' इति सौवादिकस्य
गह्वणम् । पूर्वव तु 'हङ् संभक्तौ' इति क्रौयादिकस्यैव इति विवेकः ।

२८५० । वह्यं करणम् ॥ ३।१।१०२ ॥

दी— । वहन्तानेनेति वह्यं शकटम् । 'करणे' इति किम् ?
वाह्यम् । वोढव्यम् (इत्यर्थः) ? ।

The word 'वह्य' signifying a cart is irregularly formed with
यत् in the करणवाचा ।

मित— । यहः करणवाचा यत् निपात्यते इत्यर्थः । अस्ति तु वाह्यम् इति भावे
कर्मणि वा ।

२८५१ । अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ ३।१।१०३ ॥

दी— । 'ऋ गता'—अस्माद् यत् । अर्यतोऽपवादः । अर्यः
स्वामी वैश्यो वा । 'अनयोः' किम् ? आर्यो ब्राह्मणः प्राप्तव्य
इत्यर्थः ।

Eng.—Easy.

मित— । उक्तार्थयोरर्यो यति निपात्यते इति सुवार्धः । अर्यतोऽपवादः ।
'ऋह्योः—' इति प्राप्तो ण्यदपोदासि इति भावः । आर्य इति—अत आत् ।
इति । पूर्वव तु गुणः ।

२८५२ । उपसर्गो कात्या प्रजने ॥ ३।१।१०४ ॥

दी— । गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः । उपसर्गो गौः—
गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । 'प्रजने कात्या' इति
किम् ? उपसर्गो काशी । प्राप्तव्यर्थः ।

The term 'उपसर्गो' is irregularly formed with यत् in the sense

of 'having arrived at the proper stage of conception.' गर्भाधानाद्यम्—'i. e. fit to be approached by a bull for impregnation. Rest easy.

मित—। उपसर्गा इति । कालः प्राप्तोऽस्या इति कात्या । 'तदस्य प्राप्तम्' इति वर्तमाने 'कालाद् यत्' इति यत् । प्रजननं प्रजनः—गर्भग्रहणम्, भावे घञ् । 'जनिवध्योश्च' इति इङिनिधेयः । उपपूर्वात् सरतेः सतेः वा यन्निपात्यते गर्भग्रहणे प्राप्ताकाला चेदिति सूत्रार्थः । उपसर्गा इति अत आत् । इङिश्च । प्राप्तव्या इति—गन्तव्या इत्यर्थः ।

२८५३ । अजर्यं सङ्गतम् ॥ ३।१।१०५ ॥

दी—। नञ्पूर्वाज्जीर्यतेः कर्तरि यत् सङ्गतं चेद्दिशेष्यम् । न जीर्यतीत्यजर्यम् । 'तेन सङ्गतमार्येण समाजर्यं कुरु द्रुतम्' इति भट्टिः । 'मृगैरजर्यं' जरसोपदिष्टमदेहवन्धाय पुनर्वबन्ध इत्यत्र 'सङ्गत'मिति विशेष्यमध्याहार्यम् । 'सङ्गतम्' किम् ? अजरिता कम्बलः । भावे तु सङ्गतकट्वं केऽपि ग्यदेव । अजार्यं सङ्गतेन ।

The root जृ preceded by नञ्, takes यत् in the कट्वं वाचा provided the term सङ्गत (meaning friendship) accompanies it (the word so formed, viz-अजर्यं), as विशेष्य । अजर्यं means that which does not decay, hence stable or permanent. Thus in Bhattikavya we find 'तेन सङ्गतम्'—'Oh Rama quickly make a permanent friendship with him who is honourable' ! But Kalidasa has 'मृगैरजर्यम्'—where the noun, 'सङ्गतम्' has to be taken understood—the sense of the line being—'He instituted again a permanent (friendship) instigated by infirmity (i. e.

due to old age) with deers with a view to removing rebirth.' 'अजरिता—' a blanket which knows no decay. Here there being no presence of 'सङ्गत' the root जृ has taken ढच्। In भाववाचा, however, the root takes णत् alone even if the term सङ्गत stands as the (चतुक्त) कर्ता। Thus 'अजार्थम्—' a friendship does not decaying.

मित—। अजर्थमिति सङ्गतं चेद् विशेषमिति। सङ्गतमिति विशेष्यपदं यदि साक्षाद् अवर्जयतेऽप्याज्जयते वित्यर्थः। सङ्गतमिति—नपुंसके भावे क्तः। सैवीत्यर्थः। तेन सङ्गतमिति=राम, आर्थेण (प्राप्तयेन मान्यमेत्यर्थः) तेन अजर्थम् (अविनश्यत्) सङ्गतम् (सखित्वम्) द्रुतम् कुरु इति। काण्डदासः प्राह—सर्गैरजर्थमिति—अदेहवन्माय (देहवन्मायः पुनर्भवः स माभूदिति कृत्वा) स्वर्गैः पश्यभिः ['पश्योऽपि सगाः स्मृता' इत्यमरः] (सार्द्धमिति शेषः) जरसोपदिष्टम् (जरसा वार्द्धकेन उपदिष्टं कथितं वार्द्धकसुखमिति यावत्) अजर्थं (अजर्थं सङ्गतमिति शेषः) पुनः (भूयोऽपि) ववन् विदधावित्यर्थः ['समल-माराधनमच्युतस्य' इत्यनुसारात् समदर्शनो वभूवेत्यर्थः]। अजरितेति—अत्र सङ्गतमिति विशेष्याभावात् लज्जि न यत्। भावे लिति—अत्र सङ्गतस्य प्रत्ययवाच्यत्वाभावात् इति भावः। अजार्थमिति णति इङि। अचेयमित्यर्थः। प्रेमा प्रायेण न प्रणश्यति इत्याकृतम्।

२८५४। वदः सुपि क्यप् च ॥ ३।१।१०६ ॥

दी—। उत्तरसूत्रादिह 'भावे' इत्यपकथ्यते। •वदेर्भावे क्यप् स्याच्चाद् यदनुपसर्गे सुपुपपदे। ब्रह्मोद्यम्—ब्रह्मवद्यम्। ब्रह्म वेदः, तस्य वदनमित्यर्थः। कर्मणि प्रत्ययवित्थेके। उपसर्गे तु ग्यदेव। अनुवाद्यम्। अपवाद्यम्।

The term 'भावे' is taken backwards (drawn in here) from the subsequent rule 'भुवो भावे' (२८५५—३. ११०७). The root वद takes

क्वप् as also यत् in the भाववाचा when a सुबन्त उपपद bereft of any prefix (उपसर्ग) precedes. Thus ब्रह्मोद्यम्—ब्रह्म + वद् क्वप् where सम्प्रसारण takes effect due to क्विप् by 'क्विसिपि—' (2409) and ब्रह्मवद्यम्—ब्रह्म + वद्यत्—the meaning in both cases being the same viz—'The speech on the veda'. Some say that क्वप् and यत् are attached here in the कर्मवाचा (and not in the भाववाचा). Rest easy.

मित—। वदः सुपीति । उत्तरसूत्रादिति—'भूवो भावे' (३१११०३) इत्यत इत्यर्थः । अपकथ्यते—उपरिष्ठादाकथ्यते । 'अचो यत्' (३१११०७) इत्यतो यदिति चकाराद् गृह्यते । 'वदः सुपानुपसर्गग्रहणम्' इति भाष्यादाह—अनुपसर्गं इति । ब्रह्मोद्यम् इति । कापि 'क्विसिपि—' (२४०९) इति सम्प्रसारणम् । ब्रह्मवद्यम् ।—यत् । अर्थः समान उभयवत् । कर्मणीति—काव्यतावत् कर्मण्येव न तु भावे इति तेषामाशयः ।

२८५५ । भुवो भावे ॥ ३१११०७ ॥

टी—। क्वप् स्यात् । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । सुपीत्येव—भव्यम् । अनुपसर्गं इत्येव । प्रभव्यम् ।

The root भू takes क्वप् in the भाववाचा when an un—prefixed सुबन्त word precedes. Thus ब्रह्मभूयम्—the state of ब्रह्म or ब्रह्मल. Here गुण is barred by the rule 'किञ्जिति च' (2217). If a सुबन्त word is wanting or if a prefix exists the root will take यत् only thus भव्यम् and प्रभव्यम् in the sense of भाव and प्रभाव ।

मित—। भुव इति । भुवः क्वप् स्वादनुपसर्गं सुपानुपपदे इति सुवार्थः । तदाह सुपीत्येवेति, अनुपसर्गं इत्येवेति च । ब्रह्मभूयम् इति—कौबल लोकात् । ब्रह्मल-मित्यर्थः । भाववाचित्वात् क्वप् । 'किञ्जिति च' (२२१७) इति निषेधे न गुणः । भव्यमिति—प्राव इत्यर्थः । यत् यदेत न क्वप् सुबुपपदस्याभावात् । एवं प्रभव्य-

नित्यं सुवभावात् उपसर्गसत्त्वात् च न कप् किन्तु यदेव । 'सार्वधातुकार्हा' इतिगुणः । 'वानोयि' इत्यवादेशश्च । भावः, प्रभाव इति क्रमेणार्थौ ।

२८५६ । हन्तस्त च ॥ ३।१।१०८ ॥

दी—। अनुपसर्गे सुपुपपदे हन्तेभावे कप् स्यात् तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्मणोहननं ब्रह्महत्या । स्त्रोत्वं लोकात् ।

When an unprefixd सुबन्त word precedes the root, हन् takes कप् and तकार becomes the final substitute. Thus ब्रह्महत्या which is fem. by usage. But 'हत्या' without ब्रह्म or some such सुबन्त word is incorrect as in that case हन् will take णत् or यत् and not कप् । But हत्या is current in Bengali Litt.

मित—। हन् इति । अनुपसर्गे इति—प्राग्वदनुवृत्तिः । अनादेश इति—हन्तेर्नकार स्थाने तकारादेशः इत्यर्थः । भावे इत्येव । घाल्यः—अत्र णत् । अनुपसर्गे इत्येव—प्रघातः । अह घञ् । हत्येति । केवलप्रयोगस्तु प्रामादिक एव । अनुपसर्गसुपपदाभावे कप्पो दुर्लभत्वात् ।

२८५७ । एतिसुशासवृद्धजुषः कप् ॥ ३।१।१०९ ॥

दी—। एभ्यः कप् स्यात् ।

२८५८ । ऋस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ६।१।७१ ॥

दी—। इत्यः । सुत्यः । 'शास इदङ्हलोः' (२४८६) शिथः । 'वृ' इति वृजो ग्रहणं न वृडः । वृत्यः । वृडस्तु वार्या ऋत्विजः । आटत्यः । जुथः । पुनः क्यवृत्तिः परस्यापि प्यतो बाधनार्था—अवस्यसुत्यः । 'शंसिदुहि-गुहिभ्यो वा' (१ वार्तिक) इति काशिका । शस्यम्—शंस्यम् । दुह्यम्—दोह्यम् । गुह्यम्—गोह्यम् । प्रशस्यस्य अः (२०४६) । 'इडवन्द्वशंसदुहां ण्यतः'

(३७०२) इति सूत्रद्वयवलाच्छंसः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं
 मृग्यम् । 'आङ्पूर्वादञ्चोः सञ्ज्ञायामुपसंख्यानम्' (वार्तिक) ।
 'अञ्जु' व्यक्तिसंज्ञणादिषु । बाहुलकात् करणे क्यप् ।
 'अनिदिताम्' (४१५) इति नलोपः । अन्यम् ।

क्यप् is used after the roots इ, क्तु, शास् इ, इ and जुष्— ।

The root which ends in a short अच् will have the augment
 तुक् when a पित् क्तत् (such as क्यप्, क्तिप् etc) follows. Thus इ + क्यप् =
 इत्य etc. शास् becomes शिप् by the rule 'शास् इत्—' (2486). न इङः—
 which takes खत् (and not क्यप्) due to its connection with ईङ,
 वन्द etc (which are आत्मनेपदित्स) in the rule 'ईङवन्द—' (3702)
 and consequently gives 'वार्थः' as in वार्था कृत्विजः—the कृत्विजस or
 sacrificial priests only are to be selected—the sense here being
 that of निरोध or restriction, यत् enjoined by 'अवदामपृथक्'—(2849)
 does not come. Repetition of क्यप् in the sutra bars शत्
 even that is later—परस्यापि शत्; i. e. शत् expressed in 'ओरावशके'
 (3. 1. 125—2886), 'शंसि—' Balamonorama reads it as a
 varttika whereas Tattwabodhini takes it to the very words of
 इति कार— which seems to be preferable from the critical apprecia-
 tion made by Dikshita. शसम्—in the case क्यप् where
 the नकार disappears by 'अनिदिताम्' (415). शसम् in the case
 of शत् । दुहाम्—क्यप् no guna due to क्तिप् of क्यप् । दीहाम्—
 शत्; युष् । इति सूत्रद्वयवलात् etc—i. e. as Panini reads 'प्रमस्य'—
 which is an indication of शन्स् taking क्यप् and 'ईङवन्द—'
 which enjoins शत् after same so it is evident शन्स् has got an
 option between क्यप् and शत् whereas the expression of that in

the cases of दृक् and गृह् is objectionable on the ground of proper evidence. 'आङ्पूर्वादङ्'— This is a varttika which enjoins क्वप् to 'अङ्', preceded by आङ् in the sense of a संज्ञा or designation. Thus आङ्क्वप् (अङ्+क्वप्)—नलोप as before.

मित—। एतिस्रिति। एभ्यः षड्भ्यः इत्यर्थः। कापः पितृत्वेन पितृविधिसुप-
स्थापयति—इत्यस्येति। ऋस्त्रान्तस्य धातोस्तुगागमः स्यात् पिति कृति परे इति
तदर्थः। फलमाह—इत्येत्यादि। एतिस्रित्यत अनुपमर्गे इति सुपुपपदे इति च
निवृत्तम् इति विभावनीयम्। अत्र एतीति इण् गतावित्यस्यैव न तु 'इक् स्वरणे'
इत्यस्य, तस्य प्रायेणाधिपुर्वेसीव प्रयोगदर्शनात्, भाष्ये 'अध्येयं व्याकरणम्' इति यदन-
त्वेन प्रयुक्तत्वाच्च। न वा 'इट् गता'विति भौवादिकस्य, व्याख्यानात्। शिथ्य इति—शंस
अनुसिद्धौ इत्यस्य 'शंसइत्' इति शिथ्भावे जाते काप्। कित्त्वान्न गुणः एवमन्यत।
इजो यङ्गणम् न इङ् इति। 'इङ्गवन्द'—(३७०२) इत्यत आत्मनेपदिनां धातूनां
संयङ्गात् आत्मनेपदिनौ 'इङ्गसंभक्तौ' इति क्रौयादिकस्य न यङ्गणं किन्तु 'इङ्गस्वरणे'
इत्युभयपदिनः सौवादिकस्यैवेत्यर्थः। वार्या ऋत्विज इति—एते एव वरणीया इति
नियमस्यगमालादत्र निरोधार्थं यदभावात् आदित्यर्थः। पुनः कावृत्तिरिति—अत्र
सूत्रे इति शेषः। 'वदः सुपि'—(२४५४) इत्यनेनैव कार्यसिद्धिरिति
भावः। परस्यापीति—'ओरावय्यके' (२८८६—३।१।२५) इत्यतुस्त्यस्येति यावत्।
'शंसि'—इति कारवचनमिदम्—न वार्तिकम्। भाष्यानुपलब्धेः। एभ्य
कावृत्ताती विकल्पेन स्यातामिति काशिकाकृत्याचष्टे इत्यर्थः। शंसाम् इति—
अत्र काप्। अनिदितामिति नलोपः। शंसाम्। अत्र णात्। दुह्यम्—कापः
कित्त्वान्न गुणः। दीह्यम्—णात्। गुणः। सूत्रद्वयवलादिति। काप्प्रत्ययाभावे
'प्रशसा' इत्यस्य दुर्लभत्वेन 'प्रशस्यस्व' इति सूत्रं काप्प्रत्ययपक्षे आपकम्।
उत्तरान्तु णात् पक्षे इति भावः। इतरयोस्त्विति—दुहितुह्योरित्यर्थः। 'आङ्पूर्वादङ्'
इति—वार्तिकमिदम्। अर्थमाह—वाङ्मूलकान् करणे काप् इति। 'इत्यनुपदोः'
इत्यनुसारादित्यर्थः। अन्यत् स्पष्टं सूत्रे।

२८५८ । ऋदुपधाच्चाकृपिचतेः ॥ ३।१।११० ॥

दी—। वृत् । वृत्यम् । वृध् । वृध्यम् । कृपिचृत्योस्तु—
कल्प्यम् । चतयम् । तपरकरणम् किम् ? कृत् । कीर्तयम् ।
अनित्यव्यन्ताश्चुरादय इति णिजभावे—यत् । णिजन्तात्—यदेव ।

Roots having ऋकारs for their penultimate save and except कृप् and चृत् take कप् after them. Thus वृत्तम् etc. But कल्प्यम् and चतयम् are derived with णात् added to them by the rule 'ऋहलोर्णात्' (2872); त् after ऋ (in ऋत्) has been added to restrict the affix (कप्) to ऋहलान् roots only and not to extend to दीर्घान् ones also. Thus कीर्तयम् etc are derived with णात् ॥ णिजभावे णात् i. e. by 'ऋहलोः—' । णिजन्तात् यत्—i. e. by 'अची यत्'.

मित—। ऋदुपधादिति । ऋदुपधाभ्यो घातुभ्यः काप् स्यात् त्व कृपिचित्योरिति सूत्रार्थः । तदाह—कृपिचित्योस्तु इति । अथ ऋहलोरिति णादित्यर्थः । ऋदिति तपरकरणाद् दीर्घान्मा मृदित्याह—तपरकरणं किम् ?—कीर्तयम् । अत्र णादेव । णिजभावे—णादिति । हलन्त्यादित्यर्थः । णिजन्तात् यदिति । अजन्तादयो यदिति यत् ।

२८६० । ई च खनः ॥ ३।१।१११ ॥

दी—। चात् कप् । 'आदुगुणः' (६८) । खेयम् ।
'ई च' इति ऋसः सुपठः ।

The final (नकार) of खन is replaced by ईकार and कप् is added to it. Here ऋस ईकार might have better been read as there is no reason to increase the syllable by pronouncing the दीर्घ when the operation viz 'गुण' being the same in each case. N. B.—Nagesha however defends the दीर्घाच्चारण here.

मित—। ई चेति । खनः काप् प्रत्ययः स्थादीकारश्चान्तादेश इत्यर्थः । ऋसः

सुपठः इति—एवं मातालाघवः स्यादिति भावः । न च फले भेद इति वाच्यम् ।
इहसपत्नेऽपि आदृगुणद्वयस्य निर्वाधत्वात् । नागेशस्य 'ये विभाषा' इत्यत ये इत्यस्य
विषयसप्तमीत्वेऽपि जनादिसाहचर्येण यादिप्रत्ययोत्पत्तिपूर्वकाले भान्त्यैवात्रविधानेन
अत्र तदप्राप्त्या नखेत्वे आदृगुणेन रूपसिद्धिरिति भावः । एतत्कृते शपरिहारयैव
दीर्घांशारणं कृतमिति तत्तुमित्याह ।

२८६१ । भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ ३।१।११२ ॥

दी— । भृत्याः कर्मकराः भर्तव्या इत्यर्थः । क्रिया-
शब्दोऽयं न तु संज्ञा । 'समश्च बहुलम्' (वार्तिक) ।
संभृत्याः—सम्भार्याः । असंज्ञायामिव विकल्पार्थमिदं वार्तिकम् ।
'असंज्ञायाम् किम् ? भार्या नाम चत्त्रियाः । अथ कथं
भार्या बहुरिति । इह हि 'संज्ञायां समज—' (३२७६) इति
कथं भाव्यम् । संज्ञापयुंदासस्तु पुंसि चरितार्थः सत्यम् ।
विभक्तं भूँ इति दीर्घान्तात् क्रपादेर्वा यत् । क्वप् तु भरतेरेव ।
'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' इति परिभाषया ।

क्वप् is added to भृज् (भरणे—भूदि) when a designation or
संज्ञा is not implied (by the derivative). Thus भृत्याः (भृज् by
'इहस्य—') workmen i. e. those who are to be maintained.
Hence it is a verbal or क्रियावाचक word and not a designation.
'समश्च—'varttika—when सम् precedes and a designation is not
implied then क्वप् and णात् are optionally added to the root.
Thus सम्भृत्याः—सम्भार्याः । भार्याः (masc. base)—a class of particular
चत्त्रिय (and not wives) ; thus it is a संज्ञावचन and takes णात् । Then
how to derive the word 'भार्या' which is a संज्ञा of wife ? For here
(in संज्ञा and fem.) i. e. in the case of भृ (भृज्) there must

be क्यप् in the sense of a संज्ञा by the rule 'संज्ञायां समजनिषदनिपत-
मनविदयुञ्जीङ्भ्रजिष्' (3276) which (with क्यप्) gives भृत्या—wage
or a sort of treatment as in 'कुमारभृत्याकुशलेरनुष्ठिते भिषग्भिराधैरथ
गर्भभर्माणि' (२६—3. 12). Nor can it be argued that in that case
(i. e. in case of भृत्या as संज्ञा) the संज्ञापयुंदास or the utterance
of the term 'असंज्ञायाम्' in the rule 'भ्रजः—' is superfluous, as it
has got its importance in the masculine संज्ञावाचक word 'भार्याः'
above. Hence the word भार्या (fem.) has rather to be derived
from भ्र (भुभ्रज्) read in जुहोत्यादि class or from भृ read in ऋयादि
(भृ भर्त्सने) with णात् attached to them and not क्यप् which is
restricted to भरति only i. e. to भ्रज् (भरणे भादि) only by the
परिभाषा—'तदनुवन्धकग्रहणे—when an injunction is made with ref.
to a root having a particular अनुवन्ध then it is restricted to that
special root along with that particular अनुवन्ध or indicatory only,
and does not hold good when only other अनुवन्ध is added to the
same—(Hence भ्रज् alone is the sphere of application of क्यप्
and not भुभ्रज् also). N. B.—Acc. to भाषा however we can
have भार्या (wife) from भ्र (भरणे भादि) also with णात् by "कृत्यलुटो
वहुलम्" &c.—(See Tika).

मित—। भ्रज इति । भरतेः संज्ञाभिप्राये क्यप् स्यादित्यर्थः । भृत्या इति ।
'दूस्वस्य पतिः—' (२८५८) इति तुक् । क्रियाशब्द इति—क्रियावाचकः शब्द
इत्यर्थः । 'समश्च—' इति—वार्तिकमिदम्—सम्पूर्वाद् भरतेरसंज्ञायामेव क्यप्
वहुलं स्यात् । पक्षे णात् । तदाह—सम्भृत्याः-सम्भार्या इति । अर्थः समानः ।
भार्या नाम इति—अव संज्ञावगमाद् भरतेर्णात् । अत भार्येति पुंवचनं न स्त्रीति
स्वयमेव वक्ष्यति 'संज्ञापयुंदासञ्च पुंसि चरितार्थ' इति । नन्वेवं स्वार्थवाची भार्या-
शब्दः कथं सिध्यति इत्याशङ्क्य आशिपति—अथ कथमिति । शब्द इति—संज्ञापक्षे

इत्यर्थः । ननु तर्हि 'असंज्ञायाम्' इति सूत्रे संज्ञापयुंदासो व्यर्थ इत्याशङ्क्य समाधत्ते—
 संज्ञापयुंदासत्त्विति—भाष्यां नाम चविद्या इत्यवैत्यर्थः । एवं पूर्वपक्षे प्रकृत्या स्वाभिमतं
 प्रकटयति—सत्यमिति । सत्याम्—'संज्ञायां समजनपदनिपतमनविदपुञ्जशौङ् भूषिणः'
 (३२७६) इति स्वाधिकारोक्तसूत्रेण 'व्रजवज्रोभावे काप्' (३२७५) इत्यातः
 कवितानुक्त्य भावे एव भरते; संज्ञायां 'भूत्या' इति चिकित्साविशेषादिवचनः स्त्रीशब्दो
 विधीयते । सत्यामेवदमपि यत् संज्ञापयुंदासः पुंस्त्रीय चरितार्थः । तथापि वधुवृत्तिकः
 भाष्याशब्दोऽपि न दुर्घटः—भौवादिकाद् भूज उत्तरं स्त्रियां णातो आपाततः दुर्लभत्वेऽपि
 जौहोत्यादिकाद् 'डुभ्ज्' इत्यातः क्लीयादिकाद्वा'भू' इति दीर्घान्तस्य णात्प्रतायस्य
 अवकाशसम्भवात् । एवञ्च विभर्त्तौति विभियत इति वा भाष्यां णाति स्त्रियाम् । एवं
 दीर्घपक्षे कर्मणि बाहुलकात् कर्तरि वा णात् द्रष्टव्यः । नन्वेवं कावपि अनयोरिकतरात्
 स्यादिति चेत्—नेत्याह । काप् तु भरतेरेवेति । 'भूज्भरणे' इति भ्रादेरेवेत्यर्थः ।
 कुत इत्यात आह—तदनुबन्धकयङ्गणे इति—यावदवयवकमनुबन्धमुपदिश्य किञ्चित्
 कार्यम् कुवचिद् धातौ विधीयते, तत् कार्यम् तावन्मातावयवानुबन्धविशेषे एव धातौ
 विधीयते इति प्रतीयतव्यम्, न तु तादृशानुबन्धविरहितेऽपि तत् धातौ न तदधिकानुबन्ध-
 सहितेऽपि तत् । अयमर्थः—'भूजः असंज्ञायाम्' इति भ्रादि 'भूज्' इतीममुच्चार्य
 कावविधानात् तत् एव काप् भविष्यति न तु तदधिकानुबन्धविशिष्टाद् जुहोत्यादिः
 'डुभ्ज्' इत्यातो नापि निरनुबन्धकात् कादिः 'भू' इति दीर्घादिति ॥ सन्धेएतच्च
 वृत्तिकारमतेन व्याख्यतम् । तन्मते "संज्ञायां समज" इत्यत्र भावे इति न निवसः ।
 भाषाकारस्तु "संज्ञायां समज—" इत्यत्र 'भावे इति वचते—भाष्याशङ्क्य कर्मसाधन
 एव" इत्याह । तथा च कैयटः—"भावयङ्गानुवर्तनात् कर्मणि कावभावात्
 णात्वेव भवति" । "अथवा कृत्यलुटो बहुलम् इत्येवमत्रापि णाद् भविष्यति" इत्यपि
 तत्र स्पष्टम् । एवं भाष्यमते भू ण्यत् कर्मणि स्त्रियाम् संज्ञायाम्—भाष्यां ।

२८६२ । मृजेर्विभाषा ॥ ३१।११३ ॥

दी— । मृजेः कक्वा स्वात्, पर्च् श्यत् । मृज्यः ।

मित— । मृजेरिति । ऋट्पधत्वेन नित्यं कापि प्रोतेऽयमारणः । मृज्य-

काप्पक्षे किरत्वेन गुणभावे इदम् । णात्पक्षे तु—

२८६३ । चजोः कु घिण्यतोः ॥ ७।३।५२ ॥

दी—। चस्य जस्य च कुत्वं स्याद् घिति ण्यति च प्रत्यये परे । 'निष्ठायामनिट इति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । तेनेह न—गर्ज्यम् । 'मृजेवृद्धिः' (२४७३) । मार्ग्यः ।

The चकार and the जकार in a root turn to कुत्वं i. e. become क् and ग respectively when any affix dropping a घकार as also when the affix ण्यत् follows. 'निष्ठायाम—' varttika—This has to be said that this rule holds good in cases of such roots alone as are चनिट् in con. with निष्ठा (क्त क्तवत्). Thus गर्ज् being सेट् in निष्ठा (गजितम्—गर्जितवान्) we have गर्ज्यम् and not गर्ज्यम् in ण्यत् । मार्ग्यः—कुत्वं by this rule.

मित—। चजोरिति । अथ चस्य घिति जस्य च ण्यति परे कुत्वमिति कभी न विवक्षितः । किन्तु उभयोरपि उभयस्मिन् प्रत्यये परे कुत्वमिति विवेकः इति कैयटहरदत्तो । तदाह—चस्य जस्य चेति । अथ 'तेन रतां रागादि'ति षञि जस्य कुत्वनिर्देशो श्रापकम् । 'कु' इत्यविभक्तिकोनिर्देशः । 'निष्ठायामनिट—' इति । वार्तिकमिदम्—निष्ठायामनिट एव धातोः कुत्वं नेतरस्येत्यर्थः । गर्ज्यमिति । निष्ठायां गजितम्—गजितवानिति इति सेट्त्वात् कुत्वम् । अन्यतुसुगमम् ।

२८६४ । न्यङ्कादीनां च ॥ ७।३।५३ ॥

दी—। कुत्वं स्यात् । न्यङुः । 'नावच्चेः' (उना १७) इत्युप्रत्ययः ।

मित—। न्यङ्गरिति खगभेदः । ['लृणसाररुह्यङुरदुश्चम्बररोहिषा' इत्यमरः] । [न्यङु, मदुगु, धुगु, दूरेपाक, फलेपाक, चषेपाक, दूरेपाका, फलेपाका, दूरेपाक, फलेपाक, वक्र, चक्र (तक्र), व्यतिवह, अनुवह, अवसर्ग, उपसर्ग, षपाक, मांसपाक (मासपाक) सूक्ष्मपाक, कपोतपाक, उलूकपाक । सञ्ज्ञायां मेघनिदाचावदाघाघाः । न्ययोध, वीरुत्—इति न्यङ्गादिः] । एभ्यः कुत्वमित्यर्थः ।

२८६५ । राजसूय-सूर्य-मृषोद-रुच्य-कुप्य-कृष्टपचाव्यध्याः

॥ ३।१।११४ ॥

दी— । एते सप्त क्यवन्ता निपात्यन्ते । राज्ञा सीतव्योऽ-
भिषवद्वारा निष्यादयितव्यः । यद्वा—लतात्मकः सोमो राजा
स सूर्यते खण्ड्यते * अत्रेत्यधिकरणे क्यप् । निपातनाद् दीर्घः ।
राजसूयः-राजसूयम् । अर्धर्चादिः । सरत्याकाशे सूर्यः । कर्तरि
क्यप् । निपातनादुत्वम् । यद्वा—‘षू’ प्रेरणे तुदादिः । सुवति
कर्मणि लोकं प्रेरयति । क्यपो रुट् । मृषोपपदाद् वदेः कर्मणि
नित्यं क्यप् । मृषोदम् । विशेष्यनिघ्नोऽयम् । ‘उच्छ्राय-
सौन्दर्यगुणा मृषोद्याः’ । रोचतेः रुच्यः । गुपिरादेः कुत्वं च
सञ्ज्ञायाम्—सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम् । गोप्यमन्यत् ।
कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपचाः—कर्मकर्तरि । शुद्धे तु कर्मणि
कृष्टपाक्याः । न व्यथतेऽव्यध्याः ।

These seven words (राजसूय, सूर्य, मृषोद, रुच्य, कुप्य, कृष्टपचा,
अव्यध्या) are irregularly derived with क्यप् । राजसूय means a sacrifice
which is to be performed by a king or चत्विज by means of a
sacrificial path or—a sacrifice wherein राजा—a kind of creeper
or plant (सोम)—is churned and squeezed (distilled). In the
latter sense we have क्यप् in the अधिकरणवाचा (राज + ३ (सु) + क्यप्)
whereas in the former we have कर्मणि क्यप्—the lengthening of
उकार being in an irregular way (निपातनात्) for the rule ‘अङ्ग-
सार्वधातुकयोः’ (२२९८) does not apply here. The word falls in

* ‘अखण्ड्यते’ इति तत्त्वबोधिनीधृतपाठः ।

the अव्ययान्ति class. सूर्य is derived either as सृ + काप् (कर्तरि) = सर्य (चर् of अकार by निपातन) = सूर्य (the sun) दीर्घ by the rule 'हलि च' (354); or—as सू (सृ) to send forth) + काप् (कर्तरि) = सूर्य, the augment 'रुट्' having been prefixed to the affix (काप्) by this निपातन। सूषोद्य—is derived as सूषा + वद् + काप् (कर्मणि) and not यत् also by 'वद्: सुप्—' (2854) so he says 'नित्यम्' (persistently). सम्प्रसारण by 'वचिस्त्वपि—' (2409). सूषोद्य means a false representation; hence an adjective and is thus used in any gender according as the noun it qualifies is masc, fem. or neut. 'उच्छ्राय—' false utterances represent the beauty of a bright i. e. fascinate the mind of the audience for the time being. रुच—रुच् + काप् and not यात् by 'रुहलो:—' (2872) which would give रोचा which is inadmissible. कृष्य—गृप् + काप्, ग being changed into क in the sense of संज्ञा by निपातन. It means a metal other than gold and silver Cp—'कुरुन् अकुरुष्व वसु वासवोपमः' (किरात—1st canto). In con. with यात्—शीप्यम् (secret). कृष्ट + पच् + काप् = कृष्टपचा:—that which (a crop) grows (and matures) in a tilled field out of itself. Thus काप् is here कर्मकर्तरि. In the pure कर्मवाचा, however, the form would have been कृष्टपाका with यात् कुल being effected by 'वज्रो: कु—' (2863). नञ् + व्यच् + काप् कर्तरि (by निपातन) = अव्यच्य: he who is never pained.

मित—। राजसूयेति। अभिषेकद्वारा इति—अत्राभिषेको नाम व्रतज्ञानम्। ['सुत्याऽभिषेकः सवनाचनं' इत्यमरः]। अत्र पक्षे कर्मणि काप्। 'अकृतसार्धधातुकयोः' (२२६८) इत्यस्याग्राप्ते निपातनादीर्घः। पश्चान्नरमाह—यदेति। स्वच्छातेऽवेति। रसनियच्छर्थं यावभिः सोमलतानां कुहनपूर्वकं सम्मानमभिषेकः ['स्यात् सम्मानमभिषेकः' इत्यमरः]। अत्र बाहुलकादधिकरणे काप् प्राग्वशीर्धः, पूर्वपक्षे राजसूय इति।

उत्तरपक्षे तु राजसूयमिति । कर्तरीति—वाहुलकात् । निपातनादुत्थमिति—गुणलभस्य
 अकारस्यैवार्थः । ततो 'इलि च' (३५४) इति दीर्घः । अत्राप्राप्त्यन् पञ्चान्नरमाह—
 यदिति—कापो रुडिति । निपातनादिति शेषः । नित्यं काविति—'वदः सुपि—'
 (२८५४) इति यतोऽपि प्राप्नो निपातनात्तदपवादो नित्यं कावित्यर्थः । 'वचिस्वपि—'
 (२४०६) इति सम्प्रसारणम् । विशेषानिष्ठोऽयमिति—विशेषप्राप्तौनो विशेषण इति
 यावत् ['अधीनि निष्ठ आयत्तः' इत्यमरः] । विशेषानिष्ठोनास्य विद्वन्निष्पत्तिरित्यर्थः ।
 उच्चायेति—उच्चायस्य उत्तरीधस्य सौन्दर्यम् रमणीयता तस्यैव गुणाः येषां ते
 (तादृशाः) सुवीद्याः निष्ठाभाषणानि भवन्तीति शेषः । सुवीक्षित्विच्छयेन सत्यत्वेन
 प्रतीयमाना श्रोत्रमानसं सुष्ठुप्रतिमापादयति (परं अद्यान्तरिण 'पतमानाः
 समुच्छ्रयाः' इति नयेन गर्हिता गतिमाप्नोति) इति भावः । रोचतेरिति—रुच-
 धातोर्ल्यर्थः । अत्र निपातनात् काप् । अन्यथा उल्लान्त्येन फलं भ्यात् । रुचामिति
 यथा 'कालं मनोरमं रुचाम्—' इत्यमरः । सुपेरादेरिति—गकारस्यैवार्थः ।
 स'ज्ञायामिति । तदेवाह—सुवर्णरजतमिश्रं धनं कुपामिति । ['भ्यात् कौशलद्विरण्यश्च
 द्विमहपेरा कृताकृते । तासां यदन्वत् तत् कुपाम्—' इत्यमरः] । "विजित्य यः
 प्राजाम् अवच्छेदुत्तरान् कुबन् 'अकुप्य' वसु वत्सरोपमः" इति किरातार्जुनीयम् ।
 गोपामिति—आदन्तोऽयम् । लघुपञ्चगुणः । कर्मकर्तरीति । अतएवोक्तम्—स्वयमेव
 पञ्चान्ने इति । कुष्टे खेति व्यापारान्तरं विना निष्पद्यन्ते इत्यर्थः । 'सुखेन लभ्या
 दधतः कुपीवलैरुत्तपचया १३ प्रसन्नसम्पदः—(किरात—१३) । शुद्धं जिति ।
 कर्मवाचेन फलति उपधातुद्वौ 'वजोः कु—' इति कुलमित्यर्थः । अन्यथ इति—
 निपातनात् काप् । वाहुलकात् कर्तव्येव ।

२८६६ । भिद्योद्वी नदे ॥ ३।१।११५ ॥

दौ— । भिदेरुज्ज्वलस्य कथम् । उज्ज्वलधत्वं च । भिनत्ति
 कूलं भिद्यः । उज्ज्वलतुदकमुद्वी । 'नदे' किम् ? भेत्ता ।
 उज्ज्वला ।

मित—। मिदोद्धाविति । कर्तरि क्यवन्नाविती नदविशेषार्थे निपात्यते इत्यर्थः ।
उज्ज्वलं चेति—‘उज्ज्वलं उत्सर्गं’ इति तौदादिकोऽयं धातुः । तस्यभस्य धकार
इति भावः । ‘भलां जश् भशि’ इति जकारस्य दकारेण उज्ज इति । जज्ञोद्धास-
युतनदविशेष इत्यर्थः । भवेति—अतोभयत्र कर्तरि क्येव । ‘तीयदागम इवोद्धा-
मियथोर्नामधेयसदृशं विचेष्टितम्’ (रघु ११।८) ।

२८६७ । पुष्यसिधौ नक्षत्रे ॥ ३।१।११६ ॥

दी—। अधिकरणे काव्निपात्यते । पुष्यन्तस्मिन्नर्थः
पुष्यः । सिध्यन्तस्मिन् सिध्यः ।

मित—। पुष्यसिध्याविति । क्यवन्नावि । पुष्यः सिध्यश्च नक्षत्रविशेषी । पुष्यन्तीति—
जातकः पुष्कलार्थवान् भवतीत्यर्थः ।

२८६८ । विपूयविनीयजित्वा मुञ्जकल्कहलिषु ॥ ३।१।११७ ॥

दी—। पूङ्ग्वोऽजिभ्यः काप् । विपूयो मुञ्जः । रज्ज्वादि-
करणाय शोधयितव्य इत्यर्थः । विनीयः कल्कः । पिष्ट औषधि-
विशेष इत्यर्थः * । पापमिति वा । जित्वो हलिः । वलेन कृष्टव्य
इत्यर्थः । कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठं हलिः । अन्यत्रतु—
विपयम् । विनेयम् । जेयम् ।

The words विपूय, विनीय and जित्वा are irregularly formed with
काप् when applied to मुञ्ज (a kind of grass), कल्क (squeezed drug
or sin) and हलि (a furrow). विपूयः i. e. to be purified for
making a rope etc.—जित्वा—i. e. to be drawn with force (for
levelling what is ploughed by a furrow—a kind of thick
plank).

* औषधिविशेष इति तत्त्वबोधिनीसम्मतः पाठः ।

मित—। विपूयति। एते तयः क्रमेण मुञ्चकल्कहलिषु खड्गना निपात्यन्ते। विपूयो मुञ्च इति—दीर्घवृणविशेषो मुञ्चः। अन्यत्र यत्—विपव्यम् तन्मम्। शोधनीय-मित्यर्थः। विनीयः कल्क इति—कल्कशब्दस्वाद्यंमाह—पिष्ट औषधिविशेष इति। 'कल्कैः करिकयाकृष्याककोलककशेरुभि'रिति वैदिके दर्शनात्। पापमिति वेति। ['तपो न कल्कोऽध्ययन् कल्कः' इत्युपक्रम्य 'तान्येव भावोपहतानि कल्कः' इति भारते दर्शनात्। 'कल्कोऽस्ती शमनैस्सोः' इत्यमरस्य]। य विनीयः शोधयितव्यइत्यर्थः। अन्यत्र यत्—'विनीया वधूः'। जित्वो हलिरिति—तत्र जित्वपदं व्याचष्टे हलैवेति। हलिपदार्थमाह—कृष्टेति। हलकृष्टधूमिसमीकरणार्थमित्यर्थः। झूलकाहमिति—['मर' इति भाषायाम्]। अन्यत्र यत्—जेयम् ममः ['अचोयत्' इति यत्]।

२८६८। प्रत्यपिभ्यां ग्रहैः ॥ ३।१।११८ ॥

दी—। 'छन्दसीति वक्तव्यम्' (वार्तिक)। प्रतिगृह्यम्। अपिगृह्यम्। लोके तु प्रतिग्राह्यम्। अपिग्राह्यम्।

The root गृह preceded by प्रति and अपि takes क्प्र, but adds the author of varṭikas, it must be stated that it holds good with ref. to the vedas only and not in classical usage where ण्यत् is due by 'अहोः—'.

मित—। प्रत्यपिभ्यामिति। ग्रहैः कश्चित् शेषः। छन्दसीति—वार्तिकमिदम्। वक्तव्यमिति वक्तव्यता प्रविशमित्याहुः। लोके त्विति—अत्र ण्यदिति भावः।

२८७०। पदास्त्रैरिवाह्यापत्तयेषु च ॥ ३।१।११९ ॥

दी—। अवगृह्यं प्रगृह्यं वा पदम्। अस्त्रैरी परतन्त्रः। गृह्यकाः शुकाः। पञ्जरादिवन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः। वाह्यायाम्—ग्रामगृह्या सेना। ग्रामवह्निभूतेत्यर्थः। स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् पुंनपुंसकयोर्न। पक्षे भव पत्न्यः। दिगादित्वाद् यत्। आयैर्गृह्यते आर्यगृह्यः। तत्पक्षान्वित इत्यर्थः।

The root यङ takes क्त्वा provided the words or bases so derived signify पद (a word), अवर्त्तरी (dependent) बाह्या (keeping outside) and पत्य (a sider or one who takes sides). अवयवह्यम् (अव + यङ + क्त्वा) पदम्—means a word which requires separation from another or the whole, 'whereas प्रयङ्ग' पदम् is a peculiar word which does not allow combination (सन्धि). Cp—'ईदृदेङ्गिबचनं प्रयङ्गम्'—100). स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् i. e. as the सूत्रकार reads 'बाह्या' a feminine form of बाह्य (outside) so we should have 'यङ्ग' only and not यङ्गः; and यङ्गम् also which indicate masc. and neuter respectively. The word पत्य in the rule is derived as पत्येभ्य; etc. तत्पचाश्रितः—i. e. siding with them. Cp—'तमार्ययङ्गं निरङ्गीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम्' (रघु—II. 33). and "गुणयङ्गं वचने विपश्चितः"—Kīrat II.

मित—। पदेति। पूर्वसूत्राद् यङ्गिरिति व्रतंते—पद, अवर्त्तरी, बाह्या, पत्य इत्येतेष्वर्थेषु यङ्गः कश्चित् सूत्रार्थः। अवयवह्यमिति—अवपूर्वाद् यङ्गः क्त्वा। एवमन्वयः। अवयवो नाम समन्तादवान्तरपदविभागः। [इत्यस्य पूर्वस्योऽवतङ्गः—इत्यपि अव स्मर्यम्] यत्पदं तमर्हति तदवयवह्यम्। प्रयङ्गमिति पदविशेषस्य संज्ञा। सन्धाभावज्ञापकमित्यर्थः। 'ईदृदेत्'—(१००) इत्यादौ यथा। अतीभयत कापि 'यङ्गिग्यावयित्यधि'—(२४१२) इति यङ्गः सन्धासारणम्। अवर्त्तरी = परतन्त्र इति। स्त्रीनर्हरितुं शीलमस्तीति 'स्त्रादीरिच्छो'रिति ऋषिः। पराधीन इत्यर्थः। [स्तस्त्रीऽपाठतः स्त्री रौ स्त्रच्छन्दो निरवयवः—इत्यमरः]। बाह्यायामिति—वहिर्भावा बाह्या 'वहिर्षट्छिपो यञ् च'—इति वार्तिकेन यञ्। टाप् स्त्रियाम्। स्त्रीलिङ्गान्तोऽयम्। तत्फलमाह—स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिति। सूत्रे पत्य इत्यस्ति। तद्व्याचष्टे पद्ये भव इत्यादिना। 'आर्ययङ्ग' इति—आर्यपचावलम्बित्यर्थः। 'तमार्ययङ्गं निरङ्गीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम्। विद्याययन् विधितमावावृत्ती सिद्धीरुत्तुं निजगादसिंहः'। (रघु २।१३) इत्यादि।

२८७१ । विभाषा कृत्वोः ॥ ३।१।१२० ॥

दी— । काप् स्यात् । कृत्यम् । वृथम् । पक्षे—

मित— । विभाषेति । कृत्यो नित्यं णाति इषेत् ऋदुपधत्वान्नित्यं कापि णीते
अथमारम्भः । पक्षे इति—वत्यभाषो णादित्यर्थः ।

२८७२ । ऋहलोर्ण्यत् ॥ ३।१।१२४ ॥

दी— । ऋवर्णान्तादलन्ताच्च धातोर्ण्यत् स्यात् । कार्यम् ।
वर्थम् ।

मित— । ऋहलोरिति—पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदन्तविधिसंदाह—ऋवर्णान्तादिति ।
कार्यमिति—“अचो ण् णाति” इति इति । वर्धामिति । लघूपधत्वात् गुणः ।

२८७३ । युग्यं च पत्रं ॥ ३।१।१२१ ॥

दी— । पत्रं वाहनम् । युग्यो गौः । अत्र काप् कृत्वं च
निपात्यते ।

The word युग्य implying (connection with) a conveyance is formed irregularly with काप् added to the root युज् which gets कृत्वं (य) for its अकार by निपातन । But योग्यम् with ण्यत् (and कृत्वं by “चञोः”), and योग्यम् with णिच् and यत् or with कृत्वाभाव in णात् by “या आवश्यके” । युग्यः—fit to be yoked.

मित— । युग्यमिति । युजैः काप् कृत्वं च निपात्यते वाहनं चेद गम्यत इत्यर्थः ।
पतन्ति गच्छन्तन्वनेनेति पत्रं वाहनम् । ‘दाधीशस—’ इति करणे छुन् । युग्यइति ।
योक्तव्य इत्यर्थः । णाति योग्यम् अपि च (अर्थविशिषे) योग्यम् ।

२८७४ । अमावस्यदन्त्यतरस्याम् ॥ ३।१।१२२ ॥

दी— । अमोपपदादसेरधिकरणे ण्यत् । वृद्धौ सत्यां पाक्षिको
ऋस्त्वश्च निपात्यते । अमासह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कावमावस्या—

अमावास्या ॥ 'ऋहलोर्णत्' (२८७२) । 'चजोः—' (२८६३)
इति कुत्वम् । पाक्यम् । 'पाणौ सृजेर्णद्वाच्यः' (वार्तिक) ।
ऋदुपधलक्षणस्य कपोऽपवादः । पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या
रज्जुः । 'समवपूर्वाच्च' (वार्तिक)—समवसर्ग्या ।

The word अमावस्या or अमावास्या is optionally formed with ऋत् added to वस् preceded by अमा, in the अधिकरणवाचा and the optional ऋत् is an irregular result after the lengthening (due to णत्). Thus अमावास्या—अमावस्या a date (तिथि) on which the sun and the moon sit rest side by side (अमा) i. e. parallel to each other ऋहलोर्णत्—[N. B.—The arrangement of the rule here is vicious as is evident from Dikshita's Praudha-manorama where we find that the serial order of अष्टाध्यायी has been strictly pursued, the rule 'ऋहलोर्णत्' being read after 'विभाषा ऊहपोः (२८७१) so as to show the application of णत् when काप् is wanting ; but not explained and numbered. In this arrangement—which is preferable—the number of 'ऋहलोः—' should have been '२८७४ together with the explanation or वृत्ति thereof, and not २८७२ with the same as we find here. Thus the proper arrangement is as follows—

२८७१. 'विभाषा—(सू) ऋहलोः—वर्थम् (without वृत्ति) ।

२८७२. दुग्धं च—(सू) ... निपात्यते (वृत्ति) ।

२८७३. "अमा—(सू) ... अमावस्या (वृत्ति) ।

२८७४. 'ऋहलोः—(सू) ... समवसर्ग्या (with वृत्ति) ।

'पाणौ सृजोः—Varttika—सृज preceded by the word पाणि (hand) takes णत् which thus supersedes कप् which was due to the root

(सज्ज) being अदुपध । समय etc another vartika—add 'सज्जेयम्' to it and the meaning is clear.

मित—। अभावस्यदिति । 'अभावस्य' इति वक्तव्ये 'अभावस्यत्' इति तत्कारोधारणपूर्वकनिर्देशः । कृत्प्रकरणप्राप्तस्यापि सम्प्रसारणाभावनिपातन—शब्दा-
वारणायेति नाशेषः । तत्र हे निपातने—अधिकरणवाच्यं स्यात् पाश्चिको ऋक्षश्च ।
तदेवाह—अभीपपदादित्यादिना । अमेत्यस्यार्थमाह—अमासृष्टि । समान्तरालत्वेनेति
यावत् । चन्द्रार्कादिति चन्द्रसूर्यौ । 'अभावस्या त्वाभावास्या दर्शः सूर्येन्दुसङ्गमः'
इत्यमरः ।'

अहज्जोर्ध्वदिति । अर्धदमवधेयम् । मनोरमायां तावद् 'विभाषा कृत्तयोः'
(१८७१) इत्यत्र पालिकप्रयोगप्रदर्शनद्वयेण 'अहज्जोर्ध्वत्' इति केवलं सोदाहरणं
प्रठितं न तु व्याख्यातम् । किञ्चाष्टाध्यायीसुवक्तमेषैव तत् (सूत्रम्) 'अभावस्यद्वय-
नरस्याम्' (१८७४) इत्यध्याहर्षमेव प्रठितं व्याख्यातम् । स एव क्रमो ज्यायात्
सम्यक् च । प्रयोजनाभावे क्रमभङ्गस्यानीचित्यात् । एवञ्च 'अहज्जो—'रित्यस्य
(१४७४) इत्येव कौमुदीक्रमेण भाव्यम् इति आह लव्याख्यायां दर्शितम् ।
पाणाविति—वार्तिकमिदम् । पाण्यपपदात् सज्जेत्येदित्यर्थः । अदुपधलक्षणस्येति ॥
'अदुपधात्—' (१८५८) इति प्राप्तभेदार्थः । पाणिमर्गेति—वज्रीरिति कुत्वम् ।
समवपूर्वाच्चेति—वार्तिकान्तरम् । सज्जेयमिति शेषः । कुत्वं प्राग्वत् ।

२८७५ । न क्वादेः ॥ ७।१।५८ ॥

दी—। क्वादेर्धातोश्चजोः कुत्वं न । गर्जाम् । वार्तिक-
कारसु 'चजोः—' (२८६३) इति सूत्रे 'निष्ठायामनिटः' इति
पूरयित्वा 'न क्वादेः' (२८७५) इत्यादि प्रत्याचक्ष्यौ । तेन
अजि-तर्जि प्रभृतीनां न कुत्वम्, निष्ठायां सेट्त्वात् । अचुम्बुषु
प्रभृतीनां तु क्वादित्वेऽपि कुत्वं स्यादेव । सूत्रमते तु यद्यपि
विपरीतं प्राप्तं तथापि 'यद्योत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्' ।

Roots beginning with कवर्ग do not get कुल i. e. ककार and गकार for the चकार or जकार lying in themselves. Thus गर्जम् (गर्जयात्) । The varttikakara (Katyayana) however, filling up the rule चजोःकु—(2863) with the words 'निष्ठायामनिटः' (which see ante.) rejected the rule 'न क्वादेः' (2875). It is for this reason that the roots अजिं, तजिं etc. (although not falling under क्वादि class yet) get no कुल due to their being सेट or being allowed to have इट् in निष्ठा (क्व + क्ववत्) and thus having satisfied the conditions of the varttika 'निष्ठायामनिटः'; whereas roots like गुच्, म्बुच् etc get कुल despite their being क्वादिल and thus having been under the prohibitory rule 'न क्वादेः' (2875). Thus although the operations suggested herein goes against what is intended by the rule 'न क्वादेः' yet the varttika 'निष्ठायामनिटः' has to be given preference to the same (न क्वादेः) on the strength of the परिभाषा 'यद्योत्तरम्—' which means that 'In a line of contention among the saints the authority rests on the last or subsequent one i. e. in a controversy between the सूत्रकार and the वार्तिककार and the भाष्यकार the last one (भाष्यकार) should be taken as the final authority whereas in a controversial point between any two of them the subsequent one must be given the lead. Thus in the above case the varttika is to be preferred to the rule.

नित—। न क्वादेरिति । कु + आदेरिति ष्ठेदः । कवर्गीयादेर्धातेरित्यर्थः । गर्जयमिति—याति परे चजोरिति कुलं न । 'निष्ठायामनिटः' इति वार्तिकेणाप्येतत् सिध्यति । निष्ठायां गर्जेः सेट्त्वात् इति प्रागुक्तम् । अतः वार्तिककृद्भवनमेव व्याय इत्याह—वार्तिककारश्चेति । तेनेति—क्वादिलाभावेनात्र सूत्रमते यद्यपि कुलं प्राप्तं तथापि निष्ठायां सेट्त्वाद् वार्तिकमते तस्येत्याह—निष्ठायां सेट्त्वादिति । सूत्र-

वार्तिकविरोधान्तरमाह—युच्यन्तु प्रभृतीनाम् इति । निष्ठावामनिट्त्वाद्
वार्तिकमते कुलस्य वाधविरहादिति भावः । नग्वेवं सूत्रविरुद्धं कथमुदाह्रियत
इत्यत आह—यद्योत्तरम् इति—परिभाषेयम् । तथा च मुनितयविरोधस्थले
परमपरवर्तिनः पतञ्जलीरेव मुनेर्वचनं प्रामाण्यम् भवति । [प्रमाणमेव प्रामाण्यम्
स्वार्थे ष्यञ्] । तथा तदेतद्वयविरोधस्थले कालसंख्यया अर्वाङ्कतरस्य द्वितीयस्यैव
वचनं प्रमाणं भवतीत्येवंविधवैयाकरणाशयवत्त्वादयं सूत्रकृत्यतमुदस्य वार्तिककृत्यत-
मेवात्मनोयमिति सूत्रविरोधोऽपि सोदव्य इति भावः ।

२८७६ । अजिब्रज्योऽय ॥ ७।३।६० ॥

दी— । न कुलम् । समाजः । परित्राजः ।

मिते— । अजिब्रज्योऽयेति । स्यष्टम् । ‘अज गतिचेपण्योः’ इत्यन्ती घञि
‘ब्रजोः—’ इति कुले प्राप्ते अनन निषेधः । ‘अजे-व्यञ्चयोर्योः’ (२८६९) इति
घञि वीभावप्रतिषेधः ।

२८७७ । भुजनुजौ पाणुपतापयोः ॥ ७।३।६१ ॥

दी— । एतयोरितौ निपातौ । भुज्यतेऽण्येनेति भुजः पाप्मिः ।
‘हलश्च’ (३३००) इति घञ् । न्युवजन्तप्रस्त्रिन्निति न्युवजः ।
उपतापो रोगः । ‘पाणुपतापयोः’ किम् ? भोगः । समुद्रः ।

The words भुज and न्युज are irregularly formed (with घञ्)
in the senses of hand and a kind of disease (respectively)
without कुल of the जकारs thereof. Otherwise the forms
with the self-same affix are भोगः and समुद्रः. (a basket).

मिते— । भुजिति । उपतापो रोगः । ‘झौश्च जा चोपतापो व्याधिरादानया’
इत्यमरः । एतयोरर्थे घञि कुलवर्जमेतौ निपात्येत इत्यर्थः । न्युज इति—उज
आजंघे इति धातुः । न्यजन्तीति—‘वेष्टारहिता अवाङ्मुखाः शेरत’ इत्यर्थे

इति नागेशः । अन्यथ गुणकुले भवत इत्याह । समुद्गः इति । ['समुद्गकः
सम्पुटकः' इत्यमरः] ।

२८७८ । प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥ ७।३।६२ ॥

दौ— । एत। निपात्यौ यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः ।
त्रयोऽनुयाजाः । 'यज्ञाङ्गे' किम् ? प्रयागः । अनुयागः ।

प्रयाजः and अनुयाजः denote the part at a sacrifice.

मित— । प्रयाजिति । स्पष्टं मूलं । अत्रापि घञ् कुलनिधेयः ।

२८७९ । वक्षेर्गतौ ॥ ७।३।६३ ॥

दौ— । कुलं न । वक्ष्यम् । 'गतौ' किम् ? वक्ष्यम्,
काष्ठम् । कुटिलीकृतमित्यर्थः ।

Eng—Easy.

मित— । वक्षेरिति । स्पष्टम् । 'वक्षु गतौ' धातुः ।

२८८० । ओक उचः के ॥ ७।३।६४ ॥

दौ— । उचेर्गुणकुले निपात्यते के परे । ओकः
शकुन्तलपत्नी । इगुपधलक्षणः कः । घञा सिद्धेऽन्तोदात्तार्थ-
मिदम् ।

The root उच (समवाये) gets गुण and कुल in an irregular way
when the affix क (by 'इगुपधज्ञाप्रोकिरः कः' 2893) follows—ओकः—
a bird or a Shudra. घञ् also gives ओकः but that is आदादात्त
whereas the affix क makes it अन्तोदात्त ।

मित— । ओक इति । उच समवाये दिवादिः । इगुपधलक्षण इति ।
'इगुपधज्ञाप्रोकिरः कः' (२८९३) इत्यत इत्यर्थः, घञा सिद्धे गुणे, 'ओकः—'

(२८६१) इति कुत्वे चेत्यर्थः । परं 'अप्राप्ता दीर्घित्वम्' इत्याद्यादायः स्यादिति चाह—
अन्योदात्ताद्यमिदमिति ।

२८८१ । अथ आवश्यको ॥ ७३।६५ ॥

दी— । कुत्वं न । अवश्यपाच्यम् ।

Any root ending in च etc does not get कुत्वं when चा i. e. णात् follows provided the base implies expediency or necessity. Thus अवश्यपाच्यम् । We may as well say पाच्यम् to convey the same sense as the application of अवश्य or its synonym is not imperative.

मित— । अथ इति । 'आवश्यकार्थमर्थयोगिनिः' (३३११) इत्यत 'आवश्यक' इत्यनुवर्तमाने 'कृत्याय' (३३१२) इति णात् । अथ इति णातो यावकः । कुत्वं नेति—
चजोरिति प्राप्तं कुत्वं नेत्यर्थः । अवश्यपाच्यम् इति । आवश्यकार्थावाची शब्दः प्रयोज्य एवेति नास्ति नियमः । तेन तथाविधार्थस्य गत्यानुमानत्वेऽपि स्यादेव = पाच्यम् ।
शोच्यम् । अशोच्यम् ॥ "अशोच्यान् अन्वशोचस्त्वम्" (भगवद्गीता) इत्यादी तु शोचितुर्महाः शोच्याः न तथा अशोच्या इत्येवं व्याख्यानानु सूत्रमते न सिध्यति ।
'अर्थे कृत्यवचय' (२८८२२) इति णाति 'चजोः—' (२८६३) इति कुत्वप्रसङ्गात् ।
वार्तिकमते तु सिध्यत्येव 'निष्ठायमनिटः' इत्युक्तेस्तत्र शोचतेः सिट्त्वाच्च । आवश्यकं यो तु "शोचाः" सिध्यत्येव ।

२८८२ । यजयाचरुचप्रवर्चश्च ॥ ७३।६६ ॥

दी— । एये कुत्वं न । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् ।
प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः । ऋच्—अर्च्यम् । ऋदुपधत्वेऽप्यत एव
आपकात्पण्यत् । 'त्यजेश्च' (वार्तिक)—त्याज्यम् । 'त्यजि-
पूज्योश्च' इति काशिका । तत्र पूज्यं हणं चिन्त्यम् । भाष्यानुक्त-
त्वात् । 'एयत् प्रकरणे त्यजेरुपसंख्यानम्' इति हि भाष्यम् ।

The final of the roots यञ्, वाच्, रुच्, प्रवच् and कृच् does not get कुल (directed by चञीः—' 2863) when ण्य or णत् follows. Thus याक्यम् etc. कृदुपधत्वेऽपि i. e. due to this it would get काप् by the rule 'कृदुपधाच्च—' (2856). 'त्यजेय'—Varttika. त्यञ् also takes ण्यः । The rest is easy.

मित—। यजयाचेति । यञ्, वाच्, रुच्, प्रवच्, कृच् इति षोऽपरे कुलं न । ण्य इति ण्यतोयादकम् इत्युक्तं प्राक् । अर्थासिति । कृच् इत्यस्य कृकरोपधत्वेन 'कृदुपधाच्च' पितृतेः (२८५४) इति कापि एव तद्धात् प्राप्तं ण्यङ्—कृदुपधत्वेऽप्यत एवेति । अथादेव सूत्रादित्यर्थः । 'त्यजेय' इति—वार्तिकमिदमिति तत्त्वबोधिनी । क्वचिद् वार्तिकलेखास्त्रीहंखो न दृश्यते । त्यजेरपि षोऽपरे कुलं नैत्यर्थः । शिक्तमिति—अत आभ्यर्त्तय मूलनिष्ठाङ्—भाष्यानुज्ञादित्यादि ।

२८८३ । वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ॥ ७।१।६८ ॥

दी—। वाच्यम् । शब्दाख्यायां तु—वाक्यम् ।

The final of वच् does not get कुल even when ण्य follows provided the derivative does not denote a designation of words.

मित—। वच इति । षोऽपरे कुलं न भवति शब्दसंज्ञावर्जयित्वित्यर्थः तदाङ्—शब्दाख्यायांलिति—चञोरित्येतेनेत्यर्थः ।

२८८४ । प्रयोज्यनियोज्यौ शकार्थे ॥ ७।१।६८ ॥

दी—। प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः । नियोक्तुं शक्यो नियोज्योभूत्यः ।

The words प्रयोज्य and नियोज्य are irregularly framed with ण्य but without कुल in the sense of propriety or fitness.

मित—। प्रयोज्यनियोज्याविति । ण्येऽपरे कुलाभावनि निपात्यौ शक्यता चेद्गम्यत इत्यर्थः ।

२८८५ । भोज्यं भक्ष्ये ॥ ७।३।६८ ॥

टी—। भोज्यमन्यत् । 'णत्प्रकरणे' लपिदभिभ्यां चेति वक्तव्यम् (वर्तिक) । लाप्यम् । दभिर्धातुष्वपठितोऽपि वार्तिक-
वलात् स्वीकार्यः । दाभ्यः ।

भोज्य in the sense of भक्ष्य or edible is formed with णत् but without कृञ् । भोगम्—fit to be enjoyed. 'णत्प्रकरणे लपिदभि—' Varttika. The varttika sanctions णत् to लप् and दम् where णत् was due by the rule 'पीरदुपधात्' (2844).

मित—। भोज्यमिति । भक्ष्यार्थे भुजिष्यत् कृत्वाभावश्च निपात्यत इत्यर्थः । तदाह—भोगमन्यदिति । 'णत्प्रकरणे लपिदभि—' इति—वार्तिकमिदम् । 'पीरदुपधात्' (१८४४) इति सूत्रमते लपिदभीर्धादपवादो यति प्राप्तेऽनेन वार्तिकेन णादेव न यत् । 'यथोत्तरम्—' इति न्यायात् ।

२८८६ । ओरावश्यके ॥ ३।१।१२५ ॥

टी—। उवर्णान्ताद् धातोर्ण्यत् स्यादवशम्भावेद्योत्ये ।
लाप्यम् । पाप्यम् ।

An उकारान्त root takes णत् when indispensability is implied. लृ+णत्=लाप्यम् etc. Here in both the cases वृद्धि takes effect by 'अचो जिञ्जति' (254) and णाच् by 'वानोधि —' (६९).

मित—। ओरिति । 'उ' इत्यस्य यद्वा रूपम् । पञ्चम्याये षष्ठी । तदन-
विधिक्षेदाह—उवर्णान्ताद् धातोर्ण्यत् । लाप्यमिति—लृनादिर्ण्यत् । 'अचो जिञ्जति'
(२५४) इति वृद्धिः । 'वानो धिप्रत्यये' (६९) इत्यादिभिः ।

२८८७ । आसुयवपिरपित्रपिचमश्च ॥ ३।१।१२६ ॥

दी—। ‘पुञ्’—आसाव्यम् । ‘यु मिश्रणे’—याव्यम् ।
वाप्यम् । राप्यम् । त्राप्यम् । आचाप्यम्* ।

यात् is added after सु preceded by आङ्, यु, वपि; रपि, तपि, चम् एषां समाहारवन्नात् चम (which is almost always used with आङ्). आसाव्यम्—fit to be bathed (पुञ् = to bathe is the root here). इङि and आवादेश as before. वाप्यम् etc with इङि only by ‘अत उपधायाः’ (2282)

मित—। आस्त्रिति । आ—सु, यु वपि, रपि, तपि, चम् एषां समाहारवन्नात् पञ्चस्यैकवचनम् । एभ्यो णादित्यर्थः । आसाव्यमिति—अत पुञ् अभिषवे इत्यस्यैव गृहणम् न तु यु प्रसवैश्चर्ययीरित्यस्य । इङ्गावादेशौ प्राग्वत् । वाप्यमित्यादौ ‘अत उपधायाः’ (२२८२) इति इङि । आङ्पूर्वस्यैव चमिः प्रायिकत्वात् आचाप्यमिति पाठ्यम् । अन्यथा इङि दुर्लभेति शब्देन्दुशेखरकाराः ।

२८८८ । आनाय्योऽनित्ये ॥ ३।१।१२६ ॥

दी—। आङ्पूर्वान्वयतेर्णप्रदायादेशश्च निपात्यते । दक्षिणाग्निविशेष एवेदम् । सहि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्वलनात् । आनियोऽन्यः घटादिः । वैश्वप्रकुलादेरानीतो दक्षिणाग्निश्च ।

The addition of यात् and आवादेश etc is irregularly enjoined to नी prefixed with आङ्. ‘दक्षिणाग्नि—’ This a Varttika. This is right only when it applies to a particular phase of fire called दक्षिणाग्नि । [There are three phases or subdivisions

* अत ‘चाप्यम्’ इति तत्तुवोधिनी । अपपाठभूत्यम् । प्रायेणाङ्पूर्वस्यैव सर्वत्र प्रयोगदर्शनाद् इङ्गेरनुपपत्तेयः ।

of fire such as दक्षिणाग्नि, गार्हपत्याग्नि and आहवनीयाग्नि [Cp—‘दक्षिणाग्नि-गार्हपत्याहवनीयी त्रयोऽग्रयः’—Amara]. For it (दक्षिणाग्नि) is fetched from आहवनीय and is also momentary due to its burning for a moment. आनयः etc easy (this is with यत् by ‘अचोयत्’) ।

मित—। आनाय्य इति । अर्थमाह—आहुपूर्वादिति । दक्षिणाग्निविशेषे इति—
वार्तिकमिदम् । न तन्मन्त्रे त्वेकारार्थः । तस्य अनित्यत्वं दर्शयति—स ह्येत्यादिना ।
दक्षिणादास्त्रयोऽग्रयः । ‘दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयी त्रयोऽग्रयः । अग्निववमिदं
वेत्ता—’ इत्यमरः । आनय इति—अत्र ‘अचो यत्’ (२८४२) इति घत् ।
‘सार्धधातुकार्हे—’ (२१६८) इति गुणः ।

२८८८ । प्रणाय्योऽसंमती ॥ ३।१।१२८ ॥

दी—। संमतिः प्रीतिविषयीभवनं कर्मव्यापारः । तथा
भोगिष्वादरोऽपि संमतिः । प्रणाय्यश्चोरः । प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः ।
प्रणाय्योऽन्तेवासी । विरक्त इत्यर्थः । प्रणयोऽन्यः ।

The word प्रणाय्य in the sense of असंमति is irregularly
formed with णात् and आयादेशः । असंमति means one whose
actions deserve apathy or displeasure such as a thief or one
who is indifferent to pleasure and pain such as a disciple
(अन्तेवासी) ।

मित—। प्रणाय्य इति । असंमती गम्यायां णादायादेशाभ्यां प्रणाय्यशब्दो
निपात्यते । असंमताविति बहुव्रीहिः । नास्ति संमतिर्यत्र तत्त्वर्थः । संमति-
शब्दो दार्ढ्यसदाह—संमतिरित्यादिना । अन्तेवासीति शिष्यः । प्रणय इति अत्र यद्गुणौ ।

२८८९ । पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यघ्राय्या मानहृविर्निवास-
सामिधेनीषु ॥ ३।१।१२९ ॥

दी—। मीयतेऽनेन पाय्यं मानम् । णात् घात्वादिः पत्वश्च ।
‘आतो युक्—’ (२०६१) इति युक् । सम्यङ् मीयते होमार्थ-

मग्निं प्रतीति साधाय्यं हविर्विशेषः । णदायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते । निचीयतेऽस्मिन् धान्यादिकं निकाय्यो निवासः । अधिकरणे णत् आय् धात्वादेः कुत्वञ्च निपात्यते । धीयतेऽनया समिदिति धाव्या ऋक् ।

These four vedic words पाय्, सात्राय्य, निकाय्य and धाव्य are irregularly formed with णत् in the senses of मान (measure) हविः (i. e. curd or milk but not ghee) निवास (a granary for paddy etc.) and समिधेनी (i. e. a Rik meant for the acceptance of faggot, समित्). Thus पायाम् = मा + णत् (निपातने) = पायक् णत् by 'आती-' (2761) = पायम्-यक् retains य only. Elsewhere मेयम् (मा + यत्), सात्राय्यम् = सम् + नी + णत् (कर्मणि) = सत्री य = सात्राय् य by निपातन । निकाय्य = नि + चि + णत् (अधिकरणे) = निकाय् य etc, by निपातन । Similarily धाव्या ।

मित—। पाय्यति । चत्वार एते णत्प्रत्ययान्तायतुर्धु मानादिष्वर्धेषु निपात्यन्ते । मीयतेऽनेन इति माङ् माने इत्यस्मात् करणे णदित्यर्थः । धात्वादिति—मस्थाने इत्यर्थः । हविर्विशेष इति—'ऐन्द्रं दध्यमावस्यायाम् ऐन्द्रं पयोऽनावस्यायाम्' इति दधिपयोरुप इत्यर्थः । सम् + नी णदिति स्थिते—समो दीर्घ उपाधाया धातोरीकारस्यायादेशश्च । निवास इति—धान्याद्याहरणसाधनकुशलादिरित्यर्थः । धीयतेऽनयति—यत्र करणे णत् । समिधेनी नाम समिदाधानार्था ऋग्विशेषा । तदाह—धाव्या ऋगिति ।

२८८१ । क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाययौ ॥ ३११३० ॥

दी—। कुण्डेन पीयतेऽस्मिन् सोमः कुण्डपाय्यः क्रतुः । सञ्चीयतेऽसौ सञ्चाययः ।

When a sacrifice is implied, the words कुण्डपाय्य and सञ्चायय

are irregularly found with श्रात् in the अधिकरण and कर्मवाच्य respectively—कुष्ठपाया—a sacrifice where Soma (juice) is drunk with a spoon (कुष्ठेन) । सञ्चाया—a kind of sacrifice.

मित—। क्रताविति । क्रतौ गमेः कुष्ठपायासञ्चायाशब्दौ श्रातप्रत्ययान्तौ निपात्यते इत्यर्थः । कुष्ठेनेति—अतः तृतीयात्ते उपपदे अधिकरणे श्रादायादेशश्च निपात्यते । श्रातो युगिति युक् । [अत्र 'यदयुगा' इति तत्त्वबोधिनीकारो बभाम । श्रात एव प्रकृतत्वादित्यलम्] । कुष्ठमिति—सोमपानसाधनम् । तथाच स्तुतिः 'यदातुमरुपचमसैर्भक्षयन्ति तदेषां कुष्ठम्' इति । सञ्चाय्योऽपि क्रतुविशेषः । अत्र सम्पूर्वाच्च चिधातोः कर्मणि श्रात् ।

२८८२ । अग्नी परिचाय्योपचाय्यसमूहः ॥ ३।१।१३१ ॥

दी—। अग्निधारणार्थं स्थलविशेषे एते साधवः । अन्यत्र तु परिचेयम् । उपचेयम् । संवाह्यम् ।

Here अग्नि means the particular spot for holding fire. When this spot is meant परिचाय्य, उपचाय्य and समूहः are irregularly formed with श्रात्, otherwise परिचेय etc with यत् । यत् gives परिचेयम् etc.

मित—। अग्राविति । अग्निरिह न पावकः । किन्तु तद्धारणार्थम् इष्टकाचयनेन निर्मितस्थलविशेषः । तच्चिदर्थे गमेः श्रातप्रत्ययान्ता एते निपात्यन्ते । तदाह—अग्निधारणार्थं इति । परिचाय्योपचाय्यौ—अतोभयत्र चित्तौ श्रादायादेशश्च प्राप्तवत् । समूह इत्यत्र तु संपूर्वाद बह्वर्थात् । अत्र सम्प्रसारणं दीर्घस्य निपात्यते । अन्यत्र त्विति स्पष्टम् ।

२८८३ । चित्वाग्निचित्ये च ॥ ३।१।१३२ ॥

दी—। चीयतेऽसौ चित्त्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमग्निचित्वा ॥ 'प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृतग्राह' (२५१७)—त्वया गन्तव्यम् ।

गमनीयम् । गम्यम् । इह लोटा वाधा माभूदिति पुनः
 कृतप्रविधिः 'स्त्राधिकारादूर्ध्वं' वाऽसरूपविधिः क्वचिन्न' इति
 ज्ञापयति । तेन 'क्त—लुगट् तुमुन्-खलर्थेषु न—' इति सिद्धम् ॥
 "अर्हे कृत्यत्त्वच" (२४२२)—स्तोतुमर्हः स्तुतः—स्तुतिकर्म ।
 स्तोता स्तुतिकर्ता । लिङा वाधा मा भूदिति कृतप्रवचोर्विधिः ।

The words चित् and अग्निचित् are irregularly formed with
 चान् and तुक्. Thus चोयते etc.—कर्मणि चान्, तुगागमः; but no इङि ।
 अग्नेःचयनम् = अग्निचित्ता—मावेष्टान् in connection with the उपपद अग्नि
 in the genitive. Feminine by usage—it means the lighting of
 fire. 'प्रैषा—' (2817)—This is explained under 'लकाराद्यनिर्णयः' and
 has been cited here to illustrate the कृत्य—part. त्वया गन्तव्यम्
 etc—(पक्षे) लं गच्छ etc. इह लोटा वाधा मा भूत् etc—By the rule or
 rather परिभाषा 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' (2830) a dissimilar and particular
 affix (असरूपः अपवादप्रत्ययः) dealt with beyond स्त्राधिकार should not
 usually interfere with the general one. The rule 'प्रैषातिसर्गे—'
 (2877—3. 3. 163), therefore, which does not fall under the
 purview of स्त्राधिकार—(which ends with 'कृत्यल्लुटो बहुलम्'—3.3.113)
 would, without the mention of 'कृत्या' therein, provide for
 the कृत्य affixes also along with लोट् । But Still from this behaviour
 on the part of the Sutrakara it is evident that the application
 of वासरूपविधि in post—स्त्राधिकार rules was due here and to
 avoid that he mentions कृत्या in the sutra suggesting thereby
 that in rules beyond स्त्राधिकार, वासरूपविधि also will sometimes
 hold good, but not always i. e. will not hold good at least,
 with reference to some particular cases. Thus वासरूपविधि

does not apply in such cases as क्त ('नपुंसके भावे क्त'—3.3.154), ल्युट् ('ल्युट् च'—3.3.115), तुमुन् ('समानकर्तृकेषु'—3.3.158) and लृङ्प्रत्यय ('लृङ्-तुमु'—3.3.126) etc. लिङ् बाधा माभूत् etc—here also owing to inclusion of कृत्यान्वः in the rule the वासरूपविधि does not apply and so लिङ् would not forbid कृत्य affixes & इच् (for reasons see above).

मित—। चित्येति । चित्यश्च अप्रिचित्या चेति इहः । एतौ एतत्प्रत्ययतुगागस-
ह्यभावेन पाल्येते इत्यर्थः । अप्रिचित्येत्यत्र स्तौत्वं लोकाद्वन्नह्येतिवत् । प्रैषेति—
व्याख्यातमिदं सूत्रं लकारार्थनिर्णयप्रकरणे । तत्र लोटि प्रयोगो दर्शित इह तु कृत्यान्वस्य
प्रयोगदर्शनार्थमुपस्थापितः । तदाह—लयागन्तव्यमित्यादि । पक्षे यथाप्राप्तं लोट्—
त्वं गच्छेति ॥ ननु प्रैषातिसर्गसूत्रे 'कृत्यान्' इति कृत्यविधिरर्थः । कुत इति चेदुच्यते—
'वाऽसरूपाल्लिखाम्' (२८३०—३।१।२४) इति हि स्वाधिकारात् पूर्वान् विधीन् यान्ति
ननु तदनन्तरस्थान् न वा तदुत्तरान् । तथाच भाष्यम् 'स्वाधिकारात् प्राक् वाऽसरूपविधिर्ननु
तत ऊर्ध्वम्' इति । 'प्रैषातिसर्ग'— इति सूत्रेण स्वाधिकारादूर्ध्वमष्टाध्यायासुपन्यस्तम्
(३।१।६३) । एवञ्च तत्र वाऽसरूपविधिः प्रसङ्गाभावात् लोटा कृत्यानां बाधः सर्वथा
न भवत्येवेति—प्रैषातिसूत्रे कृत्यांशो व्यर्थ एवेत्येवं प्राप्ते तस्य सार्थकताम्
आह—इह लोट्प्राप्तं आसीत् तेन लोटा बाधा मा भूदिति—कृत्यग्रहणमिति शेषः ।
इतिस्थिते पुनः—कृत्यग्रहणं कचिन्नेति प्रापयतीति । तदेवोदाहरणं दर्शयति—
तेनेति—तथाच 'नपुंसके भावे क्तः' (३।१।११४) इति भावे क्तप्रत्ययविषये इक्षितम्
इत्यादौ 'ल्युट् च' (३।१।११४) इति भावे ल्युटि इक्षितम् इत्यादिपिच भावे इति घञ् क्त
(अथ 'भावे' इति 'नपुंसके'— इति सूत्रद्वयं द्रष्टव्यम् नेतरत्) । तथा 'समानकर्तृकेषु
तुमुन्' (३।१।१५८) इत्यत्र इच्छार्थे सत्यपि (भोक्तुम् इच्छति इति येषां)
'इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ' (३।१।१५७) इति लोट् न । लिङ् तु सवत्येव—(भोक्तु-
मिच्छेत्)—'समानकर्तृकेषु तुमुन् लिङ् चेति' यथेनात्मा । तथा 'लृङ्प्रत्ययः'
इत्यत्र 'आतो युच्' (३।१।१२८) इति युच्—'लृङ्-तुमु' (३।१।१२६) इति लृङ्
तु न । लिङ् बाधा मा भूदिति—कृत्यग्रहणमिति शेषः । 'लिङ् यदि' (३।२।१००)

३।१।६८) इत्यतयकारिण लिङीऽनुकर्षणात्लिङो लुक् । अत एव यद् वक्तव्यम् तदवैव सूत्रे प्रैषातिस्मृ— इत्यत्रोक्तम् ।

२८८४ । भव्यगीयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्राव्यापातया वा ॥ ३।४।६८ ॥

दी—। एते कृतग्रन्थाः कर्तरि वा निपातयन्ते । पक्षे तयोरिवेति सकर्मकात् कर्मणि, अकर्मकात् भावे ज्ञेयाः । भवतीति भवः । भव्यमनेन वा । गायतीति गीयः—साम्नामयम् । गीयं सामानेन वेत्यादि ॥ 'शक्ति लिङ् च' (२८२२) । चात् कृतेषाः । वोढुं शक्यो वोढव्यः । वहनीयो, वाह्यः । लिङा वाधा मा भूदिति कृतयोक्तिः । लाघवादननेनैव ज्ञापनसम्भवे प्रैषादिस्तु 'कल्याण' इति सुतरजम् । अहं कृत्यचोर्ग्रहणं च ।

॥ इति कृदन्तकृत्यप्रकरणम् ॥

These words viz भव्य, गीय, प्रवचनीय, उपस्थानीय, जन्य, आप्राव्य and आपात्य are optionally formed in an irregular way with कृत्य affixes यत् etc.—in the कर्तृवाच्य । In the alternative case we will have यत् etc in the कर्मवाच्य or in the भाववाच्य according as the root is सकर्मक or अकर्मक by the rule 'तयोरिव—' (2833). Thus भवतीति भव्यः (भू + यत्—कर्तरि)—a noble person. Elsewhere भव्यम् (भू + यत्—भावे) : गीयः—a reciter of song and thus refers to the साम (कर्मणि षष्ठो) । Here it is कर्तरि यत् । पक्षे भावे यत्—गीयम्. similarly प्रवचनीयः—प्रवक्ति इति । पक्षे प्रवचनीयम्—to be or should be spoken (भावेऽनौय) । उपतिष्ठते (serves) इति उपस्थानीयः (कर्तरि अनौय)—as a disciple or devotee. पक्षे—उपस्थानीयः—कर्मणि अनौय—to be or should be served as a preceptor or superior. जन्यः—

that which grows, जन् + यत् कर्तरि ; पक्षे—भावे यत् । आश्राव्यः—He who takes a bath—आ + घृ + खत् कर्तरि by 'धीरावगृह्णी' (2826). आश्राव्यम् भावे खत्. आपात्यः—He who falls easily (?) आ + पत् + खत् कर्तरि by 'सहलोः—' (2272). पक्षे भावे खत्. लिङ्गा वाचा मा-भूत् etc.—Because, as previously explained (Cp—इह लोटा वाचा etc under 'चिह्वादि—' 2273), वासरूपविधि not having extended after स्याधिकार (स्याधिकारादूर्ध्वम्), the term 'लिङ्' only in the rule 'शक्ति लिङ् च' (2223) when stands for कृत्यविधि in शब्दाद्ये would not have forbidden the said कृत्याविधि. still the sutrakara speaks of कृत्या also by the help of this चकार—the preceding rule being 'कृत्याच' (3.3.171) to show that here application of वासरूप was due. This being the case the annexation of 'कृत्या' to the rule 'प्रैषातिसर्ग—' (2817) and 'कृत्याद्यचः' to the rule 'सर्गे—' (2222) should have been easily left out or rejected on the ground that the expression of चकार in the rule 'शक्ति लिङ् च' (2223) which stands for कृत्याविधि would suffice to show that 'वासरूपविधि—' has nothing to interfere with rules or injunctions here and that one will not bar the other.

मित— । भव्यमेवेति । अर्थमाह—एते कृत्यान्ता इति । पक्षे इति । कर्तव्येव निपातनं भावकर्मणोस्तु भवत्येव । कृत इत्यत आह—तथीरेवेति । 'तथीरेव कृत्यक-खलयाः' (२२३३) इति सूत्रादित्यर्थः । भव्य इति—अत 'अचो यत्' इति कर्तरि यत् । अमरस्तु ननु सकमपुत्रादाजहार—'भावुकं भविकं भव्यं कुशलं चेममस्त्रियाम्' इति । पक्षे आह—भव्यमनेन वेति । अत्र भावे यत् । साम्नामिति—कृदोगाव पठौ (कर्मणि) । नेयं सामेति—अत कर्मणि यत् । इत्यादीति—प्रवक्तौति प्रवचनीयो गुरुर्वेदस्य, प्रवक्तव्यर्थः । कर्तरि अनौयर् । पक्षे प्रवचनीयो वेदः शिष्यं प्रति गुरुणेति कर्मणि अनौय । उपतिष्ठते इति उपस्थानीयः शिष्यो गुरोरिति कर्तरि अनौयर् । पक्षे

उपस्थीयते इत्युपस्थानीयः गुरुः शिष्येण पूज्य इत्यर्थः । जायतेऽसाविति अन्यः—कर्तरि
यत् । अन्यमनेन वेति भावे यत् । आप्रवते सातीति आश्रयः । अहलोरिति
निपायितात् कर्तरि ख्यत् । पचे आश्रयमनेनेति भावे ख्यत् । आपततीत्यापात्यः—
कर्तरि ख्यत् । पचे अप्रयात्यमनेनेति भावे ॥ चात् कृत्या इति—‘कृत्याच’ (११११७१)
इति पूर्वसूत्रसूत्रादित्यर्थः । वोढव्य इति—वहुसंख्ये परे ‘होढः’ इति ङः । ‘भूयस्योः—’
इति तकारस्य धकारः । ‘दुना—’ इति टुले ‘ढी डेलोपः’ ततः सङ्घिवहोरित्योत्वम् ।
लिङ् लिङ्निधेयार्थे बहुदिति । वाच्य इति—ख्यत् । लिङ्ग बाधा सा ह्रुदिति—तथाच
‘स्वाधिकारात् प्राक् बाधरूपविधिर्नतु तत ऊर्ध्वम्’ इति भाष्यवचनात् ‘शकि लिङ् च’ इत्यत्र
बाधरूपविधेरभावात् ‘शकि लिङ्’ इत्येतावत्येव लजे पचे कृत्रिर्बाधः स्यात् । किन्तु
कचित्, पुनर्बाधो भवत्येवेति दर्शितम् अवचकार यङ्गणेन । अतएवात पुनः कृत्योक्तिः
चक्रवर्त्तार । नन्वेवमपि लाघवादेकवै बोधातामृदम् । किमर्थं पुनः ‘प्रै पादिसूत्रे’,
‘अहो—’ इत्यापि कमेव ‘कृत्या’, ‘कृत्याचः’ इत्यनयोर् यङ्गम् । तद्यार्हि सति
गीरत्वं स्यादित्याकाङ्क्षाह—लाघवादेनैवेति—‘शकि लिङ् च’ इत्यनेनैवेत्यर्थः । ततश्च
“प्रयादि—” सूत्रे “अहो—” इत्याव यथाक्रमं ‘कृत्या’, ‘कृत्याचः’ यङ्गमपि
तत्कृत्यमवश्यम् ।

इति मितभाषिण्यां कृदन्तकृत्यप्रकरणम् ।

अथ कृदन्ताप्रकरणम्

२८८५ । खल्लुचौ ॥ ३१।१३२ ॥

दीक्षितः । धातोरेता स्तः । 'कर्तरि कृत्' (२८३२) इति
 कर्त्रर्थः । 'युवोरनाकौ' (१२४७)—कारकः । कर्ता । वोदुमहो
 वोदा । (स्त्रियां ?) कारिका । कर्त्री । 'गाङ्कुटा—' (२४६१) इति
 डिच्त्वम् । कुटिता । अजिणदितुक्लोर्न डिच्त्वम्—कोटकः । 'विज
 इट्' (२५३८)—विजिता । 'हनस्तोऽचिषलोः' (२५७४)—
 घातकः । 'आतो युक्—' (२७६१)—दायकः । 'नोदात्तोपदेशस्य'
 —(२७८३) इति न वृद्धिः—शमकः । दमकः ।
 अनिट्सु नियामकः । 'जनिवध्योश्च' (२५१२)—जनकः ।
 'वध हिंसायाम्'—वधकः । 'रधिजभोरचि' (२३०२)—
 रन्ध्रकः । जम्भकः । 'निटालिटि रधे' (२५१६)—रधिता—रद्धा ।
 'मस्जिनशोः—' (२५१७) इति नुम् । मङ्गता । नंष्टा—
 नशिता । 'रभेरशब्—लिटोः' (२५८१)—रन्ध्रकः । रब्धा ।
 'लभेच्च' (२५८२)—लम्भकः । लब्धा । 'तीषसह—'
 (२८४०)—ऐषिता—एष्टा । सहिता—सोढा । दरिद्रातेरा-
 लीपः । दरिद्रिता । खल्लि न—दरिद्रायकः ॥ कृत्यल्युटः—
 (३८४१) इत्येव सूत्रमसु । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि
 स्युरित्यर्थात् । एवं च बहुलग्रहणं योगविभागेन कृमात्रस्यार्थ-
 व्यभिचारार्थम्—पादाभ्यां ज्ञियते पादहारकः—कर्त्रणि खल्लु ॥
 'कमेः कर्तर्यात्मत्वेपदविषयात् कृत इतिषेधो ज्ञाया' (वार्तिक)।

प्रक्रान्ता । 'कर्तरि' इति किम् ? प्रक्रमितव्यम् । 'आत्मनेपद—'
इति किम् ? सङ्क्रमिता । अन्यथभावे विषयशब्दः । तेन
'अनुपसर्गाद्वा' (२७१६) इति विकल्पाहस्य न निषेधः—क्रमिता ।
तदर्हत्वमेव तद्विषयत्वम् । तेन क्रान्तेत्यपीति केचित् । 'गमे-
रिट्—' (२४०१) इत्यत्र परस्मैपदग्रहणं तडानयोरभावं
लक्षयति—सञ्ज्ञिगमिषिता । एवं 'न वृद्धाश्चतुर्भ्यः' (२१४१)
विहृत्यसिता । यङन्तास्त्वल् । अलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः—
पापचक्रः । यङ्लुगन्तास्तु पापचक्रः ।

The क्त affixes लृच् and टच् are added to each and every root (in the active voice or कर्तृवाच्य by the rule 'कर्तरि क्त'—2832). लृच् of लृच् is for वृद्धि, लृच् for pitch (खरावम्) and 'यु' is changed into यच् by 'युवोः—' (1217). Thus क + लृच् = कर् + यच् = वृद्धि and रपरत्वं by 'अचो ऽश्रिति' (245) and 'उरश्चरपरः' (70). क + टच् = कर् + टच् by गुण under 'सार्वधातुकार्हा' (2168). वोटुम् अर्हः—this sense has been obtained from अर्हकतालचय (2822). वृद्ध + टच् = वृद्ध ट by 'हो टः' = वृद्ध ट by 'भषत्तयोः—' = वृद्ध ट by 'टुनाटुः' = वृद्ध ट by 'टोटे लोपः' = वोटु by 'सहित-होरोदवर्णस्य' = वोटु 1st case-ending Sing. (masc.). वारिका—fem. of वारक, इत् coming in by 'प्रवायस्यात् काव् पूर्वस्यात् इत्—' (468) when आप् follows. The penultimate of कृट् in कृटित् does not get वृद्धि as टच् is neither ञित् nor णित् and hence ञित् or अगुणौ (bereft of गुण) by 'गाङ्कृटा—' (24461). But in कोटक (कृट् + लृच्) लृच् enjoins गुण as it is णित् । विजिता with टच् which is ञित् by 'विगिट्', but with लृच्—वैजकः । घातकः—घन + लृच् = वृद्धि and तादृश and by 'हो हन्तः—' (858). अनिट्

नियामकः—यम् (in नि + यम् + ण्वल्) is अनिट् (अनुदात्त) and not 'उदात्तोपदेश' though 'मान्' and thus there is no reason to forbid वृद्धि of its उपधा by 'नोदात्तोपदेशस्य मान्स्यानाचमे' (2768) so we get नियामक here (यम् gets same (वृद्धि) for मान् अनिट् roots are 'अनुदात्तोपदेश'). जनकः + वधकः,—derived with ण्वल्, do not get वृद्धि fore their उपधास, due to the prohibition of वृद्धि in 'जनिवध्योय' (2512) where 'वधि' is 'वध—हिंसायाम्'—भ्रादि and not substitute of जन् । 'रधिजभोः—' (2802) directs नुम् in रन्धकः &c । 'नेष्टालिटि—' gives रधिता—रद्धा—without नुम्, and रधादिवात् optional इट् । मङ्क्ता—मस्ज् + तच् = मस्ज् ज् त् = मन्ज् त्—सलोप by 'स्त्रोः—' (880) after नुम् which is employed before the final (अकार) by the varttika—'मञ्जेरन्त्यात् पूर्वो नुम्वाच्यः' = मन्ज् त् by 'चोः कुः' (878) मन्ज् त् by 'खरि च' (121) = मेक् त् by 'नशापदानस्य—' (128) = मङ्क् कट् or मङ्क् कृ by 'अनुस्वारस्य ययि—' (124). नष्टा, नमिता—optional इट् due so रधादिव । नुम् when झल् letter follows । (52). 'तीषसङ्—' directs optional इट् । दरिद्रातिरालोपः i. e. when तच् follows by the varttika 'दरिद्रातिरालोपो वक्तव्यः' । खुलिन 'आलोपः—' दरिद्राधकः—by 'आतोयुक्—' (2761) । 'कृत्यलुटः—' (2841) इतिव सूत्रमस्तु etc—
There runs the Varttika कृतो बहुलम् under the rule 'कृत्यलुटो बहुलम्' (2841.) Despite the existence of this varttika which is very much serviceable in view of its importance in cases such as पादहारकः, मधुराहारः, उत्तरासङ्गः, etc. whence कृल् and घल् etc. are employed in senses other than to be met with in the whole body of the कदन्त-सूत्र, Bhattoji breaks up the rule 'कृत्यलुटः—' (2841) into two parts e.g. (i) 'कृत्यलुटः' and (ii) 'बहुलम्' । (i) कृत्य affixes and लुट् have been dealt with pre-

viously here and there and therefore this repetition viz-
 'कृताङ्गुटः' signifies that they (कृता affixes and ङ्गुट्) may
 take effect in senses save and except those in which they
 had been previously handled; and (ii) बहुलम् i. e. कृत् affixes
 may be used in various senses i. e. in senses to which
 they are quite foreign. This he says एवं च योगविभागेन etc.
 and illustrates कर्मणि खलु in पादार्था जियते = पादहारकः—a footman
 or pedestrian. Similarly, we may add—अधिकरणे छञ् in—मधुरायाम्
 पाजियते—मधुराहारः (काशिका) and उत्तरस्मिन् आसज्यते—उत्तरासङ्गः—
 an upper garment or sheet etc Cp—'लपुत्तरासङ्गवतीमवीतिनोम्' (कुमार
 —5. 16). [In doing this, it must be added, Bhattoji
 holds the परिभाषा 'योगविभागद्विष्टसिद्धिः' and does not cognise
 the other 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्'. Thus तत्त्वबोधिनी says—
 'कृताङ्गुटो बहुलम्' इति सूत्रे 'कृता बहुलम्' इत्याकारि (महाभाष्ये) स्थितम् ।
 तथा च योगविभागं विनैव द्विष्टसिद्धिरित्याहुः । It is peculiar to
 note, however, that Nagesha is silent on the point]. 'क्रमेः
 कर्तरि—' Varttika—It must be said that इट् is not prefixed
 to कृत् affixes coming after the root क्रम् which is आत्मनेपद in the
 कर्तृवाचा. Thus प्रकृता (प्र—क्रम्—तृच्)—क्रम् being आत्मने by the
 rule 'प्रोपात्ता समर्थाभ्याम्' (2735). But in सम्प्रतिता—इट् comes in.
 Due to the explanation अनन्यभावे विषयशब्दः i. e. as the term 'विषय' in
 Varttika 'क्रमेः कर्तरि—' denotes अनन्यभाव or अनन्यत्व—the state of
 not being applied to a different case (but obligatory),
 so the कृत् affixes get इट् when क्रम् is परस्मै. or optionally आत्मने.
 (as क्रमिता) by 'अनुपसर्गाद्वा' (2716). Some, however, hold
 that क्रन्ता (क्रम् + तृच्—without इट्) also is the resultant from

‘अनुपसर्गात्’ (2816) as according to their opinion तद्विषयत्वम् means तद्वत्त्वम् or the state of befitting or meriting that epithet viz आत्मनेपदत्व. In the rule ‘गमेरिट् परस्मैपदेषु’ (2401) the term परस्मैपद denotes the absence of तङ् (प्रत्याहार) and आन (शानच्, कानच्). Thus the rule ‘गमेरिट्—’ now means any सकारादि affix coming after गम्, gets इट् prefixed to it when there is absence of तङ् कानच् आनङ्. In this case such affixes as सन् etc. are prefixed with इट् even when गम् is आत्मने. provided the same सन् etc. are not followed by तङ् and आन. Thus in सङ्ग्रहमिषिता (सम्—गम् + सन् + तृच् कर्तरि) सन् gets इट्, although गम् is here आत्मने. due to the prefix सम् by the rule ‘समी गमाङ्गिभ्याम्’ (2699), because the following affix तृच् is neither तङ् nor आन. The procedure in सङ्ग्रहमिषिता is as follows—duplication of the root by the ‘सन्-यङी’ then हलादिः शेषः, ‘कुहोयुः’, सन्धतः etc. Similar is the case in ‘न वृद्धाव-तुभ्यः’ (2348) i.e. there also we must add the term ‘तृकानयोरन्तादि’ (for the explation of this rule turn back to the place of its first application). Thus the affix सन् in विवृत्सिता gets इट्. No guna due to कित् by ‘हलन्ताच्च’ (2613). यङन्तात्—i.e. पच + यङ् + ण्वल् = पापच् + णक् = पापच + णक् due to यङोप by ‘यस्व हलः’ (2631) = पापच् + णक् = पापचक्—no वृद्धि of उपचा due to स्थानिवत् of यङोप or the elision of अ by ‘अतोऽलोपः’ (2308). यङ्लुगन्तात्—पापचक् i.e. here वृद्धि of उपचा takes place because there is no स्थानिवत् of यङोप due to अनैमित्तिकत्व or unconditionalness of यङ्लक् but ‘न घातलोपे’ (2656) does not apply here.

मिति—। अथेवं कृत्यप्रतिभितं समारयः सूत्रवतो व्याचक्षणाः पाप-
चकुलुषाविति । भीतुर्मणिं कं श्वं तदाह—घातोरेताविति । यथा ‘घातोः कर्मणः’

(३।१।७) इत्यतः धातोरिति वर्तते इत्यर्थः । सर्वेभ्यो धातुभ्यो ण्वल्लृचौ प्रत्ययौ सामान्यन-
 स्त इत्यर्थः । 'अनयोर्वर्तमानकालादनन्त न प्रयोग' इति भाष्यम् । तच्च सामान्येन
 याच्ये—यतः 'पुरःप्रकर्त्ता' 'जगतीपतीनां इन्ता' इत्यादौ अतीतार्थेपि लृच् ङङ्ङते ।
 कवर्थे इति कर्त्तृवाचे इत्यर्थः । तुवीरिति—युस्थाने 'अन' युस्थाने 'अक' इति
 यथासंख्यमन्वयः । कारक इति—ण्वलोर्णिच्चाद'अचो निष्पत्ति' (२५४) इति वृत्तिः ।
 योऽनुमद इति—'अहं कृत्यलृचय' (२८२२) इत्युक्तेरित्यर्थः । कारिकेति—स्त्रियामिति
 बोध्यम् । 'प्रत्ययकात् पूर्वस्यात् इदाप्यसुप' इति इत् । 'गाङ्कुटा—' (२४६१)
 इति 'अनेन निष्पदभिन्नप्रत्ययस्य छिन्नात् ण्वल्लृच णिच्चात् छिन्तुं न । अवएव
 गुणः । विज इति—तस्य छिन्नात् गुण इति भावः । इनेर्षु लि आङ्—
 ङनस इति—धातकः इति । वृत्तित्वात् । हो इनेरिति कुलस्य । अनिट्स्
 नियामक इति—अत्र 'नोदात्तोपदेशस्य' (२७६१) इति यमेर्षु लि वृत्तिनिषेधो न,
 यमेरनिट्त्वाच्च अनुदात्तोपदेशात् । जनिवध्योवेति—अतापि नोपधावृत्तिः । वध
 हिंसायमिति—नायं इनेर्वैधादेश इति ज्ञापयितुमेवमुक्तिः । अन्यथा 'इनो वध'
 इत्याचक्ष्यत् । धालन्तरमिदं भौवादिकम् । वधक इति—ण्वल्, जानिवध्योवेति न
 वृत्तिः । इनेर्वैधादेशत्वे तु अङ्गोपस्य स्थानिवत्वेन वृत्तिवाचसिद्धेः 'जनिवध्यो' (२५१९)
 इति सूत्रं व्यर्थं स्यादिति बोध्यम्—अतोभ्याङ्—वध हिंसायाम् । रन्धकः जन्धक इति—
 रधिजभोरिति तुमि कृते उपधात्वं निवृत्तेर्नोपधावृत्तिप्रसङ्गः । रधिता रद्धेति—'नैकलिटि
 रधे'रिति तुमनिषेधः । 'रधादिभ्यश्' (२५१५) इति वेट् । रद्धा इत्यत्र रध् + लृच् इति
 स्थिते 'भ्रष्टस्तयोर्भेदः' (२२८२) इति तकारस्य धकारः । 'भक्ता जश् भग्नि' (५२)
 इति पूर्वधकारस्य दकारः । मङ्क्लृति—मसिज्जमशोरिति तुमि कृते 'लोः—'
 (३५०) इति सलोपः । 'चलोः कृ' रिति जस् + गः । तस्य 'खरिच' इति चर्लेन
 कः । 'नयापदान्वस्य' इत्यनुस्वारो नकारस्य । तस्य ययि परसवर्णो ङः ।
 नंष्टा नश्चितेति—रधादिवाद् वेट् । कलि तु तुम् । 'ब्रथधसज्जलजजुलराजभाजच्छर्षा
 यः' इति धत्वम् । ङुना ङुरिति ङुत्वम् । अनुस्वारः प्राग्वत् । रभेरिति—
 तुमविधायमिदम् । रद्धेति—रम् + लृच् इति स्थिते इति प्राग्वदधत्वादि ।
 तैः प्रसङ्गेति—इदं विकल्पकारणार्थमिदम् । सोऽनेति—सङ् + लृच् इति स्थिते 'हो

तज्जानयोरभावो लक्ष्यतीति । एवञ्च 'गमेरिट् परलोपदेशु' (२४०१) इत्यस्यायमर्थः—
 'गमेः परस्मैसत्कारादिः' (प्रत्ययश्च) इट् स्यात्तज्जानयोरभावो' इति । तथाच सम्पूर्वाद्
 गमेः 'समी' गन्धश्चिभ्याम्' इत्यात्मनेपदित्वेऽपि परतस्तज्जोऽभावात् सन् इट्
 प्राप्नोत्येवेत्याह—सञ्चिगमिषितेति । वृचस्तु वलादिलक्षण इट् प्राप्नोति । एवमिति ।
 'न वृद्धः'— इत्यत्रापि तज्जानयोरभावो गमयत इत्यर्थः । अङ्गोपस्य स्थानिवत्तादिति—
 'यस्य हलः' इति यकारलोपाद्भुम् 'यतोऽलोपे' इति प्राप्तस्य अङ्गोपस्य इति भावः ।
 यङ् लुगन्तामिति—यङ् लुकोऽत्र अनेमिषिकत्वात् 'नधातुलोप आइधातुके' इति
 निषेधश्च न, उपधाहर्हरिग लक्षणत्वाभावात् ।

२८८६ । नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिग्यचः ॥ ३।१।२३४ ॥

दी— । नन्द्यादेर्लुग्र्य ह्यादेशिनिः पचादेरच् स्यात् ।
 नन्दयतीति नन्दनः । जनमर्दयतीति जनार्दनः । मधुं सूदयतीति
 मधुसूदनः । विशेषेण भौषयतइति विभौषणः । लवणः । नन्द्या-
 दिगणे निपातनासत्वम् ॥ ग्रहो । स्थायी । मन्त्रो । विशयी ।
 वृद्धभावा निपातनात् । विषयी—इह सत्वमपि । परिभावी-
 परिभवी । पक्षिको वृद्धभावा निपात्यते ॥ पचादिराकृतिगणः ।
 'शिवश्चमरिष्टस्य करे' (३४८८), 'कर्मणि चटोऽठच्'
 (१८३६) इति सूत्रयोः करोतेर्घटश्चाच् प्रयोगात् । अच् प्रत्यये
 परे यङ् लुग्विधानाच्च । 'केपाञ्चित् पाठस्त्वनुवन्धासञ्जनार्थः ।
 केपाञ्चित्प्रपञ्चार्थः । केपाञ्चिहाधकवाधनार्थः । पचतीति पचः ।
 नदट् । चोरट् । देवट् । इत्यादयष्टितः । नदी । चोरी ।
 देवी । दीव्यते 'इगुपध—' (१८८७) इति कः प्राप्तः । जार-
 भरा । श्वपचा । अनयोः कर्मण्यण प्राप्तः । न्यङ्गादिषु पाठात्
 स्वपाकोऽपि ! 'यङोऽचि च' (३६५०) इति लुक् । 'न धातु लोपे—'

(२६५६) इति गुणवृद्धिनिषेधः । चेक्रियः । नन्यः । लोलुबः । मरीमृजः । 'चरिचलिपतिवदोनां वा हित्वमभ्याक् चाम्भ्यासस्येति वक्तव्यम्' (वार्त्तिक) । आगागमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यासञ्जस्यो हलादिः शेषः (२१७८) च न । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । 'हन्तेर्घत्वं च' (वार्त्तिक) । घत्वमभ्यासस्योत्तरस्य तु 'अभ्यासाच्च' (२४३०) इति कुत्वम् । घनाघनः । 'पाटर्णिलुक्चोक् च दीर्घाभ्यासस्य' (वार्त्तिक)—पाटूपाटः । पच्चे चरः । चलः । पतः । वदः । हनः । पाटः । 'रात्रेः कृति—' (१००८) इति वा रुम्—रात्रिच्चरः—रात्रिचरः ।

The roots नन्दि etc, यद्दि etc and पचि etc, take लृ, णिनि and अच् respectively in the active voice. [For a list of these three particular classes of roots see मित—below]. नन्द + लृ = नन्द, कृत् by 'युवोरनाकौ' (1247) = नन्दनः—a gladdener. Similarly जनार्दन (Lord Krishna) and मधुसूदनः (the killer of the demon मधु)—no षत्व due to the prohibition 'ज्ञान् पदाद्योः' (2123)—elision of णि (णिच्) everywhere being effected by 'वेरिति' (2313)—विभीषणः (exceedingly dreadful)—युक् by 'भियो हेतुभये' (2508). In लवणः (लृच् दने + लृ)—a demon of that name, we have षत्व by निपातन as it is read with षत्व in the नन्दादि class. यात्री—(यच् + णिनि) उपधावृद्धि or lengthening of the penultima being effected by the rule "अत उपधायाः" (2282). स्थायी—युक् by 'चातो युक्' (2761); विष्ण्वी (वि + षी + णिनि)—Here the वृद्धि of ई by the rule 'अचो णिवृत्ति' (354) does not take effect due to निपातन ; विष्ण्वी (वि +

सि + शिनि) — Here not only the want of हलि but पल also has been effected by निपातन. परिभाषी — परिभवी (परि + भू + शिनि) option of वृद्धि. By निपातन although शिनि necessitates वृद्धि persistently (नित्य). Roots of the पचादि class are determined by their shape and form, आकृतिगण i. e. they are not exhaustively enlisted in the गणपाठ. This is inferred from the अजन्त words करः and घटः made use of in the rules 'शिवशमरिष्टस्य करे' (348) and 'कर्माणि घटोठच्' (1830) although they (कर + घट) are not met with in the गणपाठ. Also the enjoining of यङ्लुक् when अच् follows — Cp. 'यङोऽचि च' (2650) is another evidence (of आकृतिगणत्व of पचादि roots) as the यङन्त word has not been read in the पचादि class. The reading, however, of some roots such as नदट्, चोरट् etc is for applying the indicatory (अनुबन्ध) ट् after them (so that they may get डीप्, 'टिडडाणञ्' — (470) and of some such as वद चल, पत etc is for adding to (प्रपञ्चार्थ) the number, while some others as नारभर and श्वपाच are read for barring (बाधनार्थ) the special or superseding (वाचक) affix (अण्, which would give नारभार and श्वपाक by 'कर्मण्यण्' — 2913). 'दीवी' would not be had without this अनुबन्ध 'ट' the affix क being due after दिव् by 'इगुपघञ्' — (2897). The term 'श्वपाक' though not justifiable in the light of the remark 'बाधकबाधनार्थ', it may however be defended as it is read in व्यङ्गकादि class ('व्यङ्गकादीनां च' — 2864) — Cp. श्वपाक, मांसपाक, सूतपाक etc under the गणपाठ (under 7. 3. 53). नारभर (a woman having an adulterer) श्वपा (a woman cooking a dog) are derived with अच् by the dictum 'किंवाचिद् बाधकाबाधनार्थः' though in both the cases अण् was due. (चेक्रौघः) etc are derived with

यङ् and अच् (क्री + यङ् + अच्, so नी + यङ् + अच् etc) where यङ् elides by यङोऽचि च; (2650) and गुण and ङङि are barred by 'न धातुलोपे—' (2656). क्री + यङ् + अच्—क्री क्री = चैक्री अ by 'कुङोऽयुः' and 'गुणी यङ् लुकीः' = चैक्रियः—इयङ् by 'अचि नृ धातुभुवाम्—' (271), and not यङ् by 'एरनेकाचः—' (272) as 'क्री' is संयोगपूर्वे । नी + यङ् + अच् = नीनी ० अच् = निनी अ = नैत्यः by 'एरनेकाचः—' (282). लोलुवः = लृ + यङ् + अच् = लोलृ अ by हिल, गुण and यङ् लुक् = लोलुवः—उक् by 'अचि नृ—' (271) and not यङ् by 'अः सुप्' (281) there is no सुप् following. Similarly प्रोपुवः, मरीचनः—मृन् + यङ् + अच् = मरी मृक् अ by 'रीमृदपधस्य च' (3644) गुण ङङि being barred as before by न धातुलोपे—। चरि चलि etc—(varttika).—The roots (four) चर्, चल् पत् and बद् are optionally duplicated and the reduplicate (अभ्यास) gets the augment आक् when the affix अच् follows. Now, on the strength of 'दीर्घं in आक्' the reduplicate will not be shortened by the rule ब्रह्मः (2180) nor will there be the retention of the first consonant (syllable) only by the rule 'हलादिः शेषः' (2139). Thus चराचरः etc. चरः, चलः etc. are to be considered the optional forms. 'हनेर्धलं च' (varttika)—when अच् follows, the root हन will be duplicated, आक् will come in and 'ह' will be replaced by च. This injunction of चल is for the first or अभ्यास इकार and the second or subsequent इकार becomes so by the rule 'अभ्यासाच्च' (2430). Thus घनाघनः (a pouring cloud). 'पाटैर्लुक्—' (varttika) when अच् is added to the causative root पट, लिच्, is dropped, the augment लक् is added to the अभ्यास and the said अभ्यास i. e. the penultima of it is lengthened. Thus पाटृपट् of सविधरः and रुविधरः (both meaning

a rightrover) the former gets सुप् by the aphorism 'रावेः कृति-विभाषा' (1008).

मित—। नन्दि शङ्कीति । 'इत्यान्ते शुभ्रमाश' पदं प्रत्येकमभिसम्बन्धते' इति न्यायादादिशब्दस्य नन्दादिषु प्रत्येकं योगः । तदाह—नन्दादिर्लुः, यच्चादिर्णिनिरित्यादि । (१) नन्दनः, वाशनः, भदनः, दूषणः, साधनः, वर्धनः, शोभनः, रोचनः, सहनः, तपनः, दमनः, जल्पनः, रमणः, दर्पणः, संकन्दनः, संकर्षणः, संहर्षणः, जनार्दनः, यवनः, मधुसूदनः, विमोषणः, लवणः, चित्तविनाशनः, कुलदमनः [शत्रुदमनः] इति नन्दादिः । आकृतिगणोऽयमिति वर्तमानादयः । (२) याज्ञी, उत्साही, उद्गासी, उद्गासी, स्थायी, मन्त्री, संमर्दी, निरञ्जी, निशाची, निवापी, निशायी, अयाची, अव्याहारी, अत्राजी, अवादी, अवासी, अकारी, अहारी, अविनायी, [विशायी, विषायी] विशयी, विषयी द्वेष्टे । विशयी, विषयी द्वेष्टः । अभिभावी भूते । अपराधी, उपरोधी, परिमयी, परिभावी इति यच्चादिः । [पूर्वस्य नन्दादिः परस्परपचादेय आकृतिगणत्वात् अयमपि तथा भवतु इति सुधीभिर्विभावनीयम् । तेन 'वादिन्' 'ध्वंसिन्' इत्यादिकालिदासप्रयोगाः सुव्याख्येयाः भवन्ति] । (३) पच, वच, वद, वप, चल, पत, नदट्, भषट्, देवट्, चरेट्, गरट्, तरट्, चोरट्, गाहट्, सरट् देवट् (दोषट्), जर (रज), मर (मद) वम (चप), सेव, मेघ, कोप (कोष), मेघ, नर्त, व्रण, दर्श, सर्प, (दम्भ, दर्प) जारभर ऋपच । पचादिराकृतिगणः (इयान् पचादिरित्यवधिभूतो न भवतीत्यर्थः) नन्दनः इति षष्ठ्याह्रुः । 'युवोरनाकौ' ल्योरनादेशे 'येरनिटि' (2313) इति णिलोपः । एवमन्यथ । मधुसूदन इति—'सात् पदादोः' (2123) इति षष्ठ्यप्रतिषेधः । लवण इति—नन्दादिगणे केचिच्छृणु निर्विष्टाः केचिदणचुन । तदाह नन्दादिगणे इति । अथ यच्चादीनुदाहरति—याज्ञीति । यङ् + णिनिरितिस्थिते उपधाह्वी च याज्ञिन् इति भवति ततो रूपम् । स्थायीति—अथ 'आतो युक्'—(२७६१) इति युगाशमः । ङञभाव इति । वि + शी + णिनि इति स्थिते 'अचो जिणति' (२१४) इति ङङ्गी प्राप्तायाम् इदं वचनम् । गुण इति भावः । विषयीति इह 'पिञ् वन्ने' इति सौबादिकोधातुः । वि + षिञ् + णिनि इति स्थिते 'धात्वादेः—' (२२६४) वि + सि +

णिन् इति जाते इह पत्वमपीति । इह वृद्धभावः पत्वच निपातनादित्याशयः । पाधिको वृद्धभाव इति—चित्वाप्रित्यवृद्धौ प्राप्तायामिति भावः । अथ पचादीनुदाहरिष्यन्नाह—
पचादिराकृति-गण इति । आकृत्या गण्यते निधीयते इति । इयच्चया परिगणनारहित इत्यर्थः । कुत एतदित्यत आह—‘शिवशमरिष्टस्य—’ इति । तथाहि करघटशब्दौ पचादगणनावपि गणपाठे न संश्लेष्टे । दृश्येतेतु स्वयोरवोक्लिखितयोः । एवं तर्हि ज्ञायते पचादिरियच्चया नैव परिगणितः । प्रमाणान्तरमप्याह—‘अच् प्रत्यये परे इति । अयमर्थः—‘यङोऽचिच’ (२६५०) इति यङन्तादच् प्रत्यये परे यङो लुग्विधीयते । परं यङन्तः कोऽपि शब्दो न दृश्यते पठितौ गणे पचादिके । अतः पचादिराकृतिगण एवेति निष्कर्षः । गणपाठे च ‘पचादिराकृतिगण’ इत्युक्तेर्यो दृश्यत इत्यसम् । पचादिगणे केचित् नदट्, चौरट्, इत्यादयः सानुबन्धाः पठिताः । तवाह—केषाञ्चित् पाठस्वानुबन्धासंज्ञनार्थ इति—टकारानुबन्धार्थ इत्यर्थः । एवं च ‘टिक्टाणञ्—’ इति ङीप्—नदी, चौरौत्यादि सिध्यतीति भावः । मुतपूर्वगत्या इति भाष्यवचनादिदम् । केचिदनुबन्धरहिता अपि पश्यन्ते—चर, चल, पत, वद इत्येवमादयः । तवाह—केषाञ्चित् पाठस्तु प्रपञ्चार्थ इति । नन्वेवमपि जारभर, शपच इत्यत पाठः कथमित्यत आह केषाञ्चिद्वाधकवाधनार्थः । तथाच जारं (उपपत्तिं) विभक्तिं जारभवेति—कर्मस्वरूप—इत्यण् प्राप्तः । स बाधितो यथा स्यादित्येवमर्थः । एवं शपचा इत्यपि । शपाक इति—तस्य ऋद्धादित्वेन अण्प्रत्ययस्य सुसंभवात् । इदानीं यङन्तादच्प्रत्ययमाह—यङोऽचि चेति । एवञ्च चेक्रियः...मरीचलः इत्येते सिद्ध्यन्ति । तथाच—क्री + यङ् + अच् इति स्थिते हित्वे, हलादिशेषे, ङस्ते, चत्वे च ‘यङोऽचि च’ (२६५०) इति यङो लुक् । ततो ‘गुणो यङ्—लुकोः’ इति अभ्यासस्य गुणे चैक्री अ इति जाते ‘न घातुलोपे—’ इति गुणवर्धोरभावः । ‘अचि त्रुधातुध्रुवां योरियङ् वङी’ इतीयङि चेक्रियः इति भवति । नैव इत्यत तु अनेन नेनी अ इति स्थिते ‘एरनेकाचः—’ (२७२) इति यङ् इति विशेषः । लोलुबः इति—लुयतेरनया प्रक्रियया लोलू अ इति स्थिते उबङ् । यण् तु न ‘भोः सुपि’ इत्युक्तेः । एवं पोपवः । मरीचलः इति—मृज् + यङ् + अच् इति स्थिते हित्वे ‘रीग् ऋदुपधस्य च’ (२६४४) इत्याभ्यासस्यस्य

चकारस्य रीक् । एवं मरीच्य इति द्रष्टव्यम् । चरचलीत्यादौ विशेषप्रदर्शनार्थं
 वार्तिकमाह—‘चरि चलि पतिवदीनाम्’—इति । अचि परे एषां वा हित्वम्
 अभ्यासस्य आगागमश्चेति तदर्थः । ननु आगागमस्य दीर्घत्वाद् हित्वाद्दीर्घं “ऋस्वः”
 (२१८०) इति ऋस्वः स्यादित्यत्राह—आगागमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादिति । युक्तं चैतत् ।
 ऋस्वस्य लजशौच्यत्वे सति ‘अक्’ इत्येष सिद्ध ‘आक्’ इति दीर्घः न शिष्यात् ।
 एवं हलादिशेषेण रेफनिवृत्तिरपि नेष्यते । तथा सति दीघत्वानुशासनैर्यथापत्तेः ।
 चराचरः संसारः । चलाचलो भङ्गुरः । “चलाचलमिदं सर्वम् कौर्त्तिर्यस्य स
 जीवति” । पतापतः पतनशीलः । ‘वदी वदावदी वक्ता’ इत्यमरः । हन्तेचैत्वमिति—
 वार्तिकमिदम् । चकाराद् हित्वम् आक् चेति बोध्यम् । घनाघन इति—‘शक्नो
 घातुकमत्तेभो वषुं काव्दो घनाघन’ इत्यमरः । ‘घनाघनघनाभ्याश्च घनाघनघनस्वनैः’
 इति वैदाकैः । ‘पाटैर्णिलुक च—’ वार्तिकमिदम् । ‘पाटि’ इति श्यन्तो घातुः । अस्मादचि
 परे हित्वम्, उक् च दीर्घाभ्यासस्येत्यर्थः—पाटूपटः इति । वार्तिके वैयाकृत्वादाह
 पचे इति । रात्रिचरः—रात्रिचर इति । स्पष्टं मूलम् ।

२८८७ । इगुपधञ्जाप्रौकिरः कः ॥ ३।१।१६५ ॥

दी-१ । एभ्यः कः स्यात् । क्षिपः । लिखः । बुधः । कृशः ।
 ज्ञः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । वाऽसरूपविधिना
 खुलतृचावपि । क्षेपकः—क्षेप्ता ।

The affix क is added after these roots viz roots having इक्
 i.e. इ, उ ऋ for their penultima and to ज्ञा, प्री and कृ in the active
 voice (कतृवाच्ये). Thus क्षिपः (a thrower) also क्षेपक (खुल) and क्षेप्ता
 (वृक्ष) by ‘वाऽसरूपविधिः’ (See ante). (जानातीति) ज्ञः—one who
 knows.

मित— इगुपधेति । इक् उपधा यस्येति विग्रहः इकारोकारकारोपध
 इत्यर्थः । क्षिप इत्यतः कृश इत्यन्तं इगुपधादाहरणम् । ज्ञ इति—जानातीति

कर्तरि कः । 'आतो लोप इटि च' (२३७२) इत्यालोपः के परे । किर इति—'नृत इहातो' (२७८०) इतीत्वम् । वासकपविधिनिति—एतद् 'आऽसकपीऽस्त्रियाम्' (२८३०) इत्यतीकम् ।

२८८८ । आतस्योपसर्गे ॥ ३।१।१३६ ॥

दी—। कः स्यात् । 'श्याङ्गध—' (२८०३) इति णस्यापवादः । सुग्नः । प्रज्ञः ।

The affix क is added to a root ending in आ provided any उपसर्ग precedes. The क supersedes the affix 'च' provided for by the rule 'श्याङ्गध—' (2809) which applies whether any उपसर्ग precedes the root or not. Thus, सुग्नः—सु + ग्न् + क = सुग्नो अ by आदेशः—(2370) - सुग्न अ by 'आतो लोपः'—(2372) = सुग्नः (one highly fatigued).

नित—। आत इति । अपेक्षितमावसाह—कः स्यादिति । आदन्तादातोः कः स्यादुपसर्गे उपपदे इत्यर्थः । णस्यापवाद इति—तस्य उपसर्गे सत्यसति वा प्रयोगादिति भावः । सुग्न इति—सुट् ग्नायते इति सु + ग्न् + क इति स्थिते 'आदेश उपदेशेऽगिति' (२३७०) इति आत्वे 'आतो लोपः—' (२३७२) इत्यालोपः । प्रज्ञ इति प्रकर्षेण जानातीति ग्राह्यम् ।

२८८९ । पात्राभाघट्टदृशः शः ॥ ३।१।१३७ ॥

दी—। पिवतीति पिवः । जिघ्रः । घमः । घया कन्या । घेट्टित्वात् 'स्तनन्थयी' इति खशीव डीप् प्राप्तः । 'स्वशोऽन्यत्र नेथते' इति हरदत्तः । पश्यतीति पश्यः । 'घ्नः संज्ञायान्' (वार्त्तिक) । '—व्याघ्रादिभिः—' (७२५) इति निर्देशात् ।

The affix श is attached (in the active voice) after the root

पो, प्रा, र्मा, घेट् and इश् । पिबः—a drinker (पा is changed into पिब by 'प्राप्ताश्मास्या—' (2366) as the affix श् after it is शित् or शेलiding). Similarly जिघ्र etc. घयः—by अयादेशः । घया—here टाप् (आ) comes in by 'अजायतटाप्' (454) as घय is अदन्त । But as the term 'स्तनम्भयो' (an infant suckling girl) which though derived with खश्, a शित्—affix yet gets डीप् due to टित्त्व of the root घेट् by the rule 'टिड्ढाणञ—' (470) so here (in the case of घयः) also the same (डीप्) was due. This (डीप्), however, is barred on the authority of Haradatta who opines that डीप् is not intended after the word घय derived except with खश् । 'प्रः संज्ञायाम्न्'—varttika i.e. the affix श् should not be attached after the root घ् when the derivative thereof indicates a designation or संज्ञा. Thus we have व्याघ्रः with क by 'आतन्त्रोपसर्गे' (and not व्याजिघ्रः) with श्. This is confirmed by Panini's own behaviour in the rule 'उपसर्तं व्याघ्रादिभिः—' (735).

मिश्र—। पाप्नेति । एभ्यः शः स्नात् कर्तरि । उपसर्गे उपपदे इति तु निष्पत्ते इति वद्वः । पिबः, जिघ्रः इति । 'प्राप्ता—' (२३६०) इति शप्रत्ययस्य शित्त्वात् पिबादादेशः । घय इति—अयादेशः । घयेति—घय इत्यथ्य अदन्तत्वात् 'अजायतटाप्' (४५४) इति आप् । ननु स्तनं घयति पिबतीति खशि स्तनम्भयः शिशुः । ततः स्त्रियाम् डीपि स्तनम्भयीति भवति । तत्र हेतुर्घेष्टटित्त्वमेव । एवमिहोपि डीविव भवेन्न टाविति चेन्न ब्राह्म—घेष्टटित्वादिति । परिहरति च—खशोऽन्त्येति—हरदत्तानुरोधेन खशोऽन्त्य शित्प्रत्यय-विषये घेष्टटित्त्वमादाय 'टिड्ढाणञ—' (३७०) इत्यादिना डीप् न विधेय इति भावः । नागेशदा नेदमनुमन्यते । स हि स्तनम्भयीत्यस्य प्रामाणिकत्वं चिन्तामित्राख्याय प्रामाणिकत्वेऽपि वा गौरादित्वं बोध्यम् इति निगमय्य धेयत्वमपि टित्त्वापत्तिं प्रकृत्या-टिड्ढेति सूत्रं प्रत्यासच्या टिदाद्यवयवाकारस्य वयङ्ग्यौचित्यमिति समाधाय हरदत्त-मतं प्रत्याचख्यौ । 'प्रः—' वार्तिकमिदम् । जिघ्रतिः संज्ञायां गम्यायां शप्रत्ययो

नेत्यर्थः । तत्र विनिगमनामाह—‘व्याघ्रादिभि’ रिति । अन्यथा हि “उपमितं व्याजिघ्रादिभि” रित्यवच्छेदिति भावः ।

२८०० । अनुपसर्गास्त्रिम्बिन्दधारिपारिवेद्युदेजितेति साति-
साहिभ्यश्च ॥ ३।१।१३८ ॥

दी—। शः स्यात् । लिम्बः । बिन्दः । धारयः । पारयः ।
वेदयः । उदेजयः । चेतयः । सातिः सुखार्थः । सौत्रो हेतु-
मस्यन्तः (? धातुः) । सातयः । वाऽसरूपन्यायेन क्तिपि (तु) सात्
परमात्मा । सात्वन्तो भक्ताः । षष्ठ मर्षने चुरादिः । हेतुमस्यन्तो
वा । साहयः । अनुपसर्गात् किम् ? प्रलिपः । ‘नौ लिम्बेर्वाच्यः’
(वार्त्तिक)—निलिम्बा देवाः । ‘गवादिषु विदेः संज्ञायाम्’
(वार्त्तिक) । गोविन्दः । अरविन्दम् ।

The affix श is attached after लिम्ब, बिन्द (लिप् उपदाह and
विदलाभे—तुदादि), धारि (घृञ् or घृङ् + णिच्), पारि (पृ + णिच्) and
वेदि (विद् + णिच्) उदेजि (उद् + एज् कम्पने + णिच्), चेति (चिती संज्ञाने + णिच्)
साति (सौत्रो धातुः) and साहि षष्ठमर्षणो णिच्, provided no उपसर्ग
precedes them. लिप् and विद् being तुदादि gets नुम् by ‘शे सुचादीनाम्’
(2542), घृञ् धारणे is भादि and घृङ् अवस्थाने is तुदादि । धारयः—घृ + णिच्
+ शः then गुण, अयादेश, similarly पारयः, वेदयः (विद् वेदनाख्यानादिषु—
चुरादि) उदेजयः and चेतयः । बिन्द means a receiver or acquirer
and उदेजय means that which causes trembling, hence an
intimidator or disturber. Cp. आर्चौद् विजातौन् परमार्थविन्दान् उदेजयान्
भूतगणान् लब्धेधीत् in भट्टि—

By ‘अनुपसर्गात्’ in the rule it is intended that the roots लिम्ब,
बिन्द etc. (nine only) will not be allowed to have the affix श after

them when any उपसर्ग precedes them, save and except the उपसर्ग if any, which has been prefixed already to any of them by the सूत्रकार himself. Thus although उदेजि has got the उपसर्ग उद् prefixed to it yet it will have श after it. Consequently उदेजय is obtained. But समुदेजयः or समेजयः etc. should be counted as wrong, the intention of the सूत्रकार being if any उपसर्ग has to be prefixed to एजू followed by श the only उपसर्ग allowed is उद् and none else. The root साति meaning to please (delight) gets णिच् by the rule 'हेतुमति च' (हेतुमथान्) and is to be met with in this सूत्र only (सौत्रः धातुः). Thus सातयति सुखयतीति—सातयः (as before). By force of वाचस्पतिविधि (which see ante), we may add after it in the same sense क्तिप् also which gives सात् (णिलोप) meaning the 'supreme soul'—Cp—'एष ईश्वानन्दयति' in उपनिषद्—whence we get सात्वन्—the devotees of the supreme Being or सात्. The procedure is thus—सात् + मतुप—म being व by 'मादुपधायाद्य मतीर्वाड्यवादिभ्यः' and सात् being मसञ्ज्ञक and not a पद by 'तसौ मत्वर्थे' (1896) there is no जश्च or दकार for तकार by 'भलाञ्जशः—' (52) and we get सात्वत् like मरुत्वत्। साहयः—(an assistant) as before. प्रलिपः—this is derived with क attached to it by 'इगुपधञा—' and not by श। 'नी लिप्यः—' varttika. It has to be stated that लिप्य (लिप् with तुम् and इक् by 'इक्त्तिपो धातुनिर्देशे') gets श when the उपसर्ग 'नि' only precedes. Thus निलिप्यः a god (who does not suffer). गवादिषु—'Another varttika. विन्दि—विद् with तुम् and इक्—gets श when गी etc precede making the derivative a term of designation (संज्ञाश्रावक). Thus गोविन्दः—who receives cows (Sreekrishna). अरविन्दम् (That

which has got leaves resembling the spokes of a wheel i. e. lotus). भाष्य reads अरविन्दः (masc)—says Nagesha.

मित—। अनुपसर्गादिति उपसर्गरहितेभ्यः एभ्यो नवेभ्यः शः स्यात् कर्तरीत्यर्थः । अत्र लिम्पविन्दयोः नुमा निर्देशात् 'लिप् उपदापे', 'विदवृ लामे' इति तौदादिकयोरेव यङ्गम् । अतएव श्रे परे 'श्रे सुचादीनाम्' (१५४२) इत्युक्त्यनुरूपम् । धारि, पारि, वेदि, उदेजि इत्यादीनां सतनां खल्लेन निर्देशाख्येभ्य एव एभ्यः शः । अत्र धारीति 'धृज धारणे'—इति भीमादिकस्य 'धृज् अवस्थाने' इति तौदादिकस्य चोभयोरेव यङ्गम् । वृ 'पालनपूरणयो'रिति धातुः । तस्माद्धेतुमश्रान्ताच्छः । वेदीति—विदेः वेदनाशयकात् चौरादिकात् स्वार्थख्यन्ताच्छः । उदेजीति—उदुपसर्गपूर्वादेजतेर्हेतुमश्रान्ताच्छः । न चैवम् 'अनुपसर्गात्' इति विशेषणं न सङ्गच्छत इति वाच्यम् । एजतेरुपसर्गपूर्वस्य चेद भवति तर्हि उदपूर्वादेव नान्यपूर्वादिति निर्गलितायत्वात् । एवञ्च नियमार्थमिदम्—तथा च उदेजय इतिवत् समुदेजयः समेज इत्यादि न भवतीति दिक् । चेतौलि—'विती संज्ञाने'—भादिः । तस्माद्धेतुमश्रान्ताच्छः । अन्यौ स्पष्टौ मूले । धारय इति—शपरे गुणायदेशौ । धारिकोऽवस्थापको वेत्यर्थः । एवमनय प्रक्रिया बोद्धा । लिम्प इत्युपतापवान् । विन्द इति लब्धा । एवमन्यत् कर्तर्यर्थनिर्देशः । उदेजय उद्देजक इत्यर्थः—'उदेजयान् भूतगणान् लब्धेधौ' इति भट्टिः । सौव इति—अग्निश्रेव सूत्रे लभ्यते न तु धातुपाठे इति भावः । सातयति सुखयतीति सातयः सुखप्रद इत्यर्थः । वाऽसरुप न्यायनेति—एवं पूर्ववापि लिम्पादिस्थले यथायथं खललज्जादेः समावेशो बोद्धा । सादिति—सातयति सुखयतीति साति + क्रिप् = सात्—'शेरनिटि' (२११२) इति णिलोपः । परमात्मा इत्यर्थः । "रसो वै सः" 'एष श्रीवानन्दयती'ति एवमादिभिः श्रुतिनिर्देशे तथैवावगतेः । साल्पन्नो भक्ता इति—सात् परमात्मा अस्ति एषां भक्तिवनेति मनुष्यम् । 'मादुपधायाय मतोर्बोध्यवादिभ्यः' (१८२७) इति मस्य वः । 'तसौ सत्वर्थे' (१८२६) इति सादित्वस्य भत्वात् पदत्वाभावात् 'भलां जशी—' (५२) इति जग्लेन तत्कारस्य दकारो न । हेतुमश्रान्तो वेति—यङ्समर्थे इति भीमादिकस्य यङ्गणे हेतुमश्रान्तोऽयं साहिः । चौरादिकस्य यङ्गणे तु स्वार्थख्यन्त इत्यर्थः । प्रलिप् इति—अतः उपसर्गेण

शप्रत्ययस्य बाधात् 'इगुपधञा—' (२८८७) इति कप्रत्ययः। अतएव नुम् न।
 नौ लिम्पेरिति—वार्तिकमिदम्। नौ उपसर्गे उपपदे लिम्पेः शो बाध
 इत्यर्थः। तदाह निलिम्पा इति—निर्जरा देवा इत्यर्थः। 'गवादिषु—' इति—वार्त्ति-
 कान्तरम्। गवादिषु उपपदेषु विन्देः शः स्यात्। संज्ञायां गम्यायामिति
 तदर्थः। गोविन्दः इति—गाः सौरभेयौ विन्दति लभते इति गोविन्दः—
 गोपालः श्रील्लण इत्यर्थः। यद्वा गां वार्चवा पृथ्वीमित्यादिरर्थः। तवापि स एव लत्यः।
 गोशब्दस्य बद्धयवाचकत्वं यथा—'स्वर्गेषुपशुवागवज्जनेतृषुभिर्भुजते। लृत्प्रहृष्टां
 स्त्रियां पुंसि गोः—' इत्यमरः। गवादिष्वित्यादिपदयाज्ञमुदाहृत्य दर्शयति—
 अरविन्दमिति। चक्रस्य नाभिनेभ्योरन्तःस्थितानि काष्ठानि अराः (अरा इति
 भाषायाम्) इत्युच्यते। तादृशकाष्ठद्वयान्तरालगतावकाश्च दृश्यमानत्वाद् दलानि
 अपि अरा इत्युपचारः। तान् अरान् विन्दति लभते इति अरविन्दम्, पञ्चमित्यर्थः।
 कर्मण्यणो बाधनार्थमिदमिति विभावनीयम्। अरविन्दः इति भाष्यमिति भागेशः।

२८०१। ददातिदद्यात्योर्विभाषा ॥ ३।१।१३८ ॥

दौ—। शः स्यात्। ददः। दधः। पक्ष वक्ष्यमाणोः।
 अनुपसर्गादित्येव ! प्रदः। प्रधः।

The affix क is optionally attached to दा and धा provided
 no लनसर्ग precedes.—Thus they will also have the affix ण by
 'श्लाघाध—' (2909) below. दा + श = दा + शप् + श by 'कर्तरि शप्' (2167)
 = दा + दृ + श by 'लुङोत्यादिभ्यः श्रुः' (2489) = दादा + ष by 'झौ'
 (2490) then अभ्यासङ्गस्य by 'ङ्रस्त्रः' (2180) and then आलोप by
 आतो लोपः — = दद + ष = ददः. But by ण we have दायः by 'आतो युक्—'
 (2361). Similarly दधः and धायः। प्रदः, प्रधः—derived with क by
 'आतश्चोपसर्गे' (2898).

मित—। ददातिदद्यात्योरिति। अनुपसर्गयोरित्योर्बा इत्यर्थः। दद इति।
 दा + श इति स्थिते कर्तरि श्रविति शप्। लुङोत्यादित्यः श्रुः (२४८९) इति शप्।

दुः । 'दुः' इति धातोर्बिलम् । 'कृस्वः' (२१५०) इत्यभासकृस्वः । 'सार्धधातुकमपित्' इति शस्वापिरवेन जिञ्चात् 'आतो लोपः—' [२३७२] इत्याहोपः । पक्षे 'स्याद्यध—' [२८०३] इति णप्रत्यये परं 'आतीयुक्—' [२३६७] इति युगागमेन— दाय इति । एवम् दधः—घायः इति । प्रदः प्रध इति आतद्योपसर्गे [२८८८] इति कप्रत्ययः ।

२८०२ । ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ ३।१।१४० ॥

दो—। इतिशब्द आद्यर्थः । ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो वा णः स्यात् । पक्षे ऽच् । ज्वालः-ज्वलः । चालः-चलः । अनुपसर्गादित्येव—उज्ज्वलः । 'तनोतेरुपसख्यानम्' (वार्त्तिक) । इहानुपसर्गादिति विभाषेति च न सम्बध्यते । अवतनोतीत्यवतानः ।

The affix ण is attached optionally after roots beginning with जल् and ending in कम् i.e. after ज्वादि roots (fifty-seven) enumerated under भ्रादि between ज्वल् (804) and कस् (869)—provided no उपसर्ग precedes such roots, वा in the rule indicates the application of अच् (due to पचादित्) as also क (by इगुपध—) to such of them as are इगुपध e. g. पुल, कुल etc. ज्वालः (that which burns)—with ण and वृद्धि by 'अत उपधायाः' (2282) and ज्वलः (that which burns) with अच् । 'तनोतेः—' Varttika.—Here the terms or carrying words such as अनुपसर्गात् and विभाषा (from 2900 and 2931 respectively) has no bearing at all. Thus the Varttika means 'तन् receives the affix ण whenever any उपसर्ग precedes' Thus अवतानः, similarly वितानः or वितानम् (a canopy or an expansion).

मित—। ज्वलित्तीति । इतिशब्द आद्यर्थः । निपातानामनेकार्थत्वात् । ज्वादिभ्यः कसन्तेभ्य इति । ज्वल दीप्ती (८०४) इत्यारभ्य कस गती (८६०) इत्य-

नेयी भादिगतेभ्य इत्यर्थः । 'अनुपसर्गाग्निम्—' (३।१।१३८) इत्यतोऽनुपसर्गादिति ।
 'दधाति—' (३।१।१३९) इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते । तदाङ्—वेति अनुपसर्गा-
 दित्येवेति च । पचेऽजिति—पचादिलक्षणः इत्यर्थः । उपलक्ष्यमिदम् ततः 'इगुपध—'
 (२८३०) इति च । ज्वालः—ज्वल इति । णप्रत्यायान्तस्य 'अत उपधायाः—'
 (२९८२) इति इङि । उज्ज्वल इति—अत्राच्प्रत्यय एव । तनोतेरिति—
 वार्तिकम् । इङेति—भाष्ये 'अवतान' इत्येव दर्शनादिति भावः । एवं
 सन्तानवितानादयऽपि णप्रत्यययान्ता बोध्याः ।

२८०३ ।

श्याङ्गधास्त्वं संस्त्रतोणवसावहलिहस्त्रिषश्च सञ्च

॥ ३।१।१४१ ॥

दी—। शैङ्प्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात् । शैङोऽवस्यतेच्चा-
 दन्तात् सिङ्गे पृथग्यहणमुपसर्गे कं बाधितुम् । अवश्यायः ।
 प्रतिश्यायः । आत्—दायः । धायः । व्याधः । 'स्त्वं गती'
 आङ्पूर्वः संपूर्वश्च—आस्त्रावः । संस्त्रावः । अत्यायः । अव-
 सायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ।

श्या, आत्, व्यध, आस्, संस्, अतीक् (अति + इण्), अव + सा, अवह, लिह,
 त्रिष and चस these twelve roots persistently (नित्य) take ण
 after them. Of these श्या stands for शैङ्गती (१७३—भादि) which
 has become श्या by 'आदिच्—' (२३७०) in view of the affix ण
 which is अशित् or not श-eliding, आत् is technical for दा and धा etc
 which are आदन्त, अव-सा stands for अव + सो (घोऽन्तकर्मणि) which
 also is made आकारान्त in view of ण by 'आदिच्—' । शैङोऽवस्यतेच् etc.
 The drift is this—शैङ् and अव-सो first become श्या and अव-सा by
 'आदिच्—' when any अशित् affix such as ण, क् etc follows. As
 such the technical term 'आत्' in the rule would not only

include दा and घा but these also. Then why say 'श्या' + आत् and अवसा, and not आत् only ? To answer this—the author (Bhattoji) says that there was no doubt that आत् would include श्या as also अव-सा but it would have been wrong to attach ण after them in case an उपसर्ग precedes them. For in that case the affix क by 'आतयोपसर्गे' (१८९८) would set aside ण and consequently we could not get प्रतिश्यायः, अवसायः etc. Because the affix ण is a general injunction (उत्सर्गविधि) whereas the affix क is a special one (विशेषविधि). Thus श्या and अवसा deserve particular mention that they may have ण after them when any उपसर्ग precedes barring 'क' due by 'आतः—' (२८९८). अवश्यायः—frost or pride—अव + श्रेङ् + ण = अवश्या + ण = अवश्या युक् अ = अवश्यायः । प्रतिश्यायः a kind of nasal disease. आत्—It here stands for आदन्त roots दा and घा । व्याधः—a hunter—व्यध + ण इडि by 'अत उपधायाः' (२२१२). आमावः संसावः dropping or flowing. अव्यायः passing away—इडि by 'अचो जिणति' (२५७) then 'एचोऽघवायावाः' (७१). अवसायः अवहारः destruction conclusion also. शेषः—here गुण by 'पुगन्तलघुपधस्य' (२१८९). Note that without the mention (of लिङ् and शिप्) in this rule they would have क by 'इगुपध—' (२७०३), शासः—इडिः as before ।

मित—। श्याङ्ङाधेति—। श्या आत्, ल्यध, आसु, संसु, अतीष् (अति + इष्) अव-सा, अवह, लिङ् शिप्, अस् एषां कृत-समाहारद्वन्द्वानां पञ्चम्येकवचनम् । तत्र श्येति 'श्रैङ् गतो' (भ्रादि—८६२) इत्यस्य विधित्सितप्रत्ययस्य अशिष्णान् 'आदिर्चः—' (२१७०) इति कृतालेन निर्देशः । आदिति—अत्र आदन्तयोर्द्विजाङ्-लुधाज्योर्द्वयम् । अवसेति—अवपूर्वस्य आदन्तकर्मणीत्यस्य प्राग्वत् कृतालेन निर्देशः । अन्यद् यथासुतं कर्माहम् । पूर्वतत्वात् । इति वर्तते । विभावित्यनुपसर्गादिति च निर्देशम् । उत्तरस्ते पुनरनुपसर्गवशात् । तदाह—श्रैङ् इति ।

ननु श्वा अवसा इत्यनयोः कृताख्येन निर्देशात् आदित्येनोच्यताम् इति चेदत्राह—श्वैडोऽवस्यतिश्रुतिः । अयं भावः—‘ण’ इति सामान्येन विहितः । ‘आतयोप्रसर्गे’ इति ‘क’प्रत्ययस्तु विशेषविहितः । तत्परम् आदित्युक्तेः कप्रत्ययेन णस्य बाधः स्यात् । एधग्न्यहश्चे तु न तादृशभावकाश्च इति आदित्येतावता निर्देशः कृतः । अवश्याय इति—‘आदेवः—(२३७०) इत्यालौ कृते ‘आतो युक्’ (२३६१) इति युक् । एवं प्रतिश्रुत्याः सिध्यति । ‘अवश्यायो हिमे गर्वे’ इति विश्वः । ‘प्रतिश्रुत्यायस्तु पीनसः’ इत्यमरः । आदनौ उदाहरति आदिति—प्राग्वत् युक् । व्याध इति—‘अतो परे ‘अतः उपधायाः’ (२२८२) इति उपधावृद्धिः । आस्त्राव चति—‘अचो जिणति’ (२५४) इति वृद्धिः । ‘एचोऽव्यावायावः’ (६१) इत्यावादेशः । आशु, संशु इति तालव्यपाठकल्पनन्वनाकरम् । आश्रावसंश्रावैत्यनयोः काष्णश्रवणादित्यभिवृत्ताः । युक्तश्चेतत् । अतः “भिषजामनाश्रवः” इति कालिदासः, तथाचामरः ‘वचने स्थित आश्रवः’ । ‘अनाश्रवा वः किमहं कदापिवक्तुं विशेषात् परमस्तिशेषः’—इति श्रौतर्षभः । किञ्च, यद्यत शृणोतिशृङ्गणम्, आश्रव इत्यमरादुक्तं प्रामाणिकपरिरट्हीतम् कथं स्यात् तदा णप्रत्ययेन आश्राव स्वादित्यास्तां तावत् । अत्राय इति—‘अचो जिणति’ (२५४) इति वृद्धौ सत्याभावादेशः । अवसाय—युक् । अवहारः—वृद्धिः । लीहः श्लेष इति । ‘पुगन्तलघूपधस्य च’ (२१८६) इति लघूपधगुणः । आसः—वृद्धिरुपधायाः ।

२८०४ । दुन्योरनुपसर्गे ॥ ३१११४२ ॥

दौ— णः स्यात् । दुनोतीति दावः । नौसाहचर्यात् सानुवन्धकात् दुनोतिरेव णः । दवतेस्तु पचाद्यच् । दवः । नयतीति नायः । उपसर्गे तु प्रदवः । प्रणयः ।

Roots दु and नौ take ण when no उपसर्गे precedes. Thus दावः (a forest or forest-fire) and नायः (a leader)—वृद्धि in both the cases and आव् and आय respectively. There are two roots known as ‘दु’ one दुदु उपधापि read in खादि and other दु गती read

in भादि. The former of them takes ण as it is mentioned with नो which is read with the indicatory अ् (नीजप्रापणे भादि) whereas the latter (दु गतौ) takes अच् by 'नन्दिग्रहपचादिभ्यः—' (2877). दृक् is a synonym of दाव । प्रदवः, प्रणय are derived with अच् । णत्त due to प्र in प्रणय ।

मित—। दुनोरिति । दुनोतेर्णयते णः स्वादुपसर्गं असति । नीसाहचर्यादिति—नीज प्रापणे इति यदैव सानुवचकः 'अतस्तत्साहचर्यात् टु टु उपतापे इति स्वादेरेव ण प्रत्ययः । (टु) गतौ इति भादिल्लच् प्रत्ययः । 'दवदावीधनारण्यवज्जी' इत्यमरः । उपसर्गेति—अजित्यर्थः ।

२८०५ ! विभाषा ग्रहः ॥२१११४३॥

दी—। णो वा । पक्षेऽच् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन जलचरे ग्राहः । ज्योतिषि ग्रहः । 'भवतेश्च' इति काशिका । भवो देव संसारश्च । भावाः पदार्थाः । भाष्यमते तु प्राप्तार्थाश्च—रादिष्यन्तादच् । भावः ।

The root गृह् takes ण optionally and this option is an established one. Thus we should say ग्राहः (गृह् + ण) to mean an aquatic animal and ग्रहः (गृह् + अच्) to mean a planet, but not vice-versa : 'भवतेश्च'—a varttika, accepted by Kashika meaning thereby that भू also takes ण optionally. Thus भवः (Lord Shiva) and भावः (a thing). According to भाष्य, however, भाव is derived with अच् added to 'भू प्राप्ता'—चुरादि after it has got णिच् by स्वार्थ and भवः with अच् पचादि etc—see Tika.

मित—। विभाषेति । स्पष्टम् । व्यवस्थितविभाषेति—अतएव जलचरे गृहः ज्योतिषि ग्रह इति नेत्यर्थः । भवतेवेति—वार्तिकमिदम् । अत्रापि णो वेत्यर्थः । काशिकेति—काशिकाकृतमितद भाष्ये तु न दृश्यते इति भावः । भवो देव

इति—महादेव इत्यर्थः । 'भ्योमकीशो भवो भीमः'—इत्यमरात् । नन्वेवं भाष्यमते भावशब्दो न सिध्यतीति चेदत्राह—भाष्यमते इति । भू प्राप्नोति इति चुरादौ पाठः । तस्य स्वार्थणिचि जाति भाषयति प्राप्नोति स्वस्वविषयमिति अच् प्रत्यये भावः । भव इति कर्त्तरि पञ्चाद्यचि, वा 'अदोरप्' [३१३२] इति बाहुलकादपा, (अथवा भाष्यमते चप्रत्ययेन) सिद्धमिति भावः ।

२८०६ । गृहे कः ॥ ३१११४४ ॥

दौ—। गृहे कर्त्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृह्णाति धान्यादिक-
मिति गृहम् । तात्स्थ्यात् गृहा दाराः ।

The root गृह takes क in the active voice when गृह or house is meant as the subject of the derivative. Thus गृह्णाति etc.—here गृह्णाति agrees with the nominative यत्, which again has reference to house (गृह). As for गृहाः which (when plural) means a wife it may be defended by the maxim 'तात्स्थ्यात् ताच्छब्दाम्'—or the application of the container for the thing contained. Note that the word गृह when plural means either a house and a wife cp.—'गृहाः पुंसि च भूम्भेव' and 'दारिष्वपि गृहाः'—Amara.

नित—। गृहे इति । 'गृहे' इति प्रत्ययार्थस्य कर्तृविशेषणं न तूपपदम् । तदाह—
गृहे कर्त्तरीति—गृहशब्दस्य कर्त्तृत्वेनावीयत इत्यर्थः । तदाह—गृह्णाति धान्यादिक-
मिति, यत्तदिति शेषः । गृहमिति—कप्रत्ययस्य कित्तात् 'गृह्णिष्ठा'—(२४१९)
इति सम्प्रसारणम् । नन्वेवं 'दारिष्वपि गृहाः' इत्यमरौक्तिः कथं सङ्गच्छताम्
इत्याशङ्क्य आह—तात्स्थ्यादिति । ताच्छब्दामिति शेषः । गृहस्थितत्वाद् गृहा इति
व्यपदेश इत्यर्थः । अत्र पुल्लिङ्गत्वे बहुभुव—'गृहाः पुंसि च भूम्भेव' इत्यमरौक्तिरिव
प्रमाणमित्यर्थः गृहशब्दस्य पुल्लिङ्गात् बहुवचनमिति बोद्धव्यम् । तथाच महाकविप्रयोगाः—
'मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवताः'—(कुमारसम्भवम्), 'गृहानुपेतम्'—(माघः) ।

२८०७। शिल्पिनि खन् ॥३११४५॥

दी—। क्रियाकौशलं शिल्पम् । तद्वत्कर्तरि खन् स्यात् ।
'नृतिखनिरस्त्रिभ्य एव' (वार्तिक) । नर्तकः—नर्तकी ।
खनकः—खनकी । 'असि अकेऽने च रञ्जेर्न-लोपो वाच्यः'
(वार्तिक) । रजकः—रजकी । भाष्यमते तु नृतिखनिरभ्यामेव
खन् । रञ्जेस्तु 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उनादि—१८१) इति कुन्
टाप्—रजिका । पंगोमे तु रजकी ।

Dexterity or skill in something is called art or शिल्प. Any root may take the affix खन् in the active voice where the derivative is identified with a subj. or person having such art in himself. 'नृतिखनि—' varttika. This varttika narrows the scope of the rule as the roots नृत्, खन् and रञ् only are said to have खन् । नृत् + खन् = नर्तकः by 'युकीरनाकौ' (1247) and 'पुगल—' (2189). नर्तकी by the rule 'षिदगौरादिभ्यश्च' (498). 'असि अके—' varttika—meant for the elision of न of रजः (असि), रजक (अक) and रजन (अन); this varttika defends the terms in the varttika—'रजकरजनरजःसूपसंख्यानम्' (under 'दंशसञ्ज—' in भाष्य) । भाष्यमते तु etc—easy. रजिका is any woman skilled in dyeing while रजकी is the wife of a रजक (washerman).

मित—। शिल्पिनीति । शिल्पवतीत्यर्थः । तदाह—तद्वत् कर्तेतीति । शिल्प-
वाचेत् कर्तेति भावः । एवञ्च शिल्पवत् कर्ताव प्रत्ययार्थ एव न रूपपदमिति
प्राग्वद्बोद्धव्यम् । सर्वेभ्योधातुभ्योऽव खन् प्रत्यये प्राप्ते आह—'नृति—' इति ।
वार्तिकमिदम् । नर्तक इति—'युकीरनाकौ' (१२४७) इत्यकादेशः । 'पुगल—'
(२११८८) इति युष् । नर्तकीति—खन् प्रत्ययश्च विज्ञातः 'षिदगौरादिभ्यश्च'

(४८८) इति ङीष् । 'इति'—इति वाङ्मयं एककारोदे विधीयते परे वाङ्मये इति सिद्ध इत्याह । 'असि' 'अके'—'वार्तिकमिदम् । 'दंशसञ्चस्त्रां अपि' इति सूत्रे 'रजकरज्जनरजसृपसङ्गानम्' इति वार्तिकवलात् अस्वादी नलोपश्च आपकसिद्धत्वेऽपि प्रपञ्चायमिदमिति बोध्यम् । असि रजम् । अके रजकः । अने—रजनः । भाष्य-मतेति—स्पष्टम् । रजकोति—प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्य—'इत्यत इत् । नन्वैव भाष्यमते रजकोति दुर्लभमित्याशङ्क्य आह—पुन्येनेति ।

२८०८ । गयकन् ॥३१॥१४६ ॥

दी—। गायतेयकन् स्यात् शिल्पिनि कर्तरि । गायकः ।

The root गै takes यकन् in the active voice when the derivative denotes an artist. गै + यकन् = गायकः by 'आदेचः—' (2379).

मित—। गै इति—'आदेचः—' (२३७०) इति कृतात्पुस्य गैघातोः पञ्चम्येकवचनम् ॥

२८०८ । गुट् च ॥३१॥१४७ ॥

दी—। गायनः । टित्वाद् गायनी ।

Read thus—'गयकन् गुट् च' for both यकन् and गुट् (अने) are added to गै in the sense as above viz 'शिल्पिनि'. The separation of गुट् from यकन् is to carry the same into the subsequent rule. गायनः—आप्तु + गुट् । टित्वात् etc i. e. by 'टिड्ढाणञ्'—(770).

मित । गुट् चिति । गयकन् गुट् शिल्पिनि कर्तरौत्वर्थः । योगविभाग उत्तर-सुवार्थः । गायन इति—आप्तु युगागमः टित्वादिति—'टिड्ढाणञ्' (४७०) इत्यनेनेत्यर्थः ।

२८१० । ह्य व्रीहिकालयोः ॥३१॥१४८ ॥

दी—। हाको हाडश्च गुट् स्यात् व्रीही काले च कर्तरि ।

जहातुदकमिति ज्ञायनो ब्रीहिः जहाति भावानिति ज्ञायनो वर्षम् । जिहीते प्राप्नोतीति वा ।

The word 'ह' in the rule is in the ablative singular of 'हा' which is elliptical for 'ओहाक् त्यागे' and 'ओहाङ् गती' both read in जुहोत्यादि class. These two roots take णट् in the active voice when ब्रीहि (paddy) and काल (time) are indicated by the derivations. Thus ज्ञायनः (by णट्) may mean paddy or a year.

नित—। ह्येति । 'ओहाक् त्यागे' 'ओहाङ् गती' इत्यनयोः सामान्येन याहकः—'हा' इति । तस्य पञ्चम्येकवचनम् इति । ब्रीहिकालयोरिति प्राग्वत् प्रत्ययार्थत्वं न तूपपदाद्यन्तमिति विभाव्यम् । तदाह—हाको हाङ्-येत्यादि । जहातुदकमिति । ब्रीहौषासुदकमुष्मितावाहनादिति भावः । जहाति—भावमिति भावाः पदार्थाः । जिहीते इति । जिहीते अर्थान् प्राप्नोति भावान् इति वा वर्षमित्यर्थः ।

२८११ । मुसलः समभिहारे वुन् ॥३११५८॥

दी—। समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते । प्रवक्तुः ।

सरकः । लवकाः ।

Here समभिहार denotes 'doing well'. Thus मु स and ल take वुन् (चक) in the active voice when excellence is signified by the derivative.

नित—। मुसल इति । मु, स, ल् एषां समाहारवृत्तात् पञ्चमीस्थाने व्यत्ययेन यण् । 'ओः सुप्ति' इति यण् । साधुकारित्वं लक्ष्यते इत्यर्थः । तथाच यो वृक्षोऽपि दृढं करोति तव न, किन्तु यः सुकृदपि सुष्ठु करोति तव वेति । अत्रिहम् । एवञ्च 'समभिहार' इत्यनेन वृक्षोऽनुष्ठानात् क्रियाकोशलेनैव लक्ष्यमिति व्युत्पत्तिः ।

२८१२ । आशिषि च ॥३११५९॥

दी—। आशीर्विषयार्थवृत्तौ वुन् साधु कर्तव्यं । जीवन्तः ।

जीवकः । नन्दतात्—नन्दकः । आशीः प्रयोक्तुधर्मः । आशा-
सितुः पित्रादेरियमुक्तिः ।

Any root expressing the sense of benediction or welfare takes वृन् (चक्) in the active voice. Thus जीव् + वृन् = जीवकः (One whose longevity is desired). The term 'जीवतात्' does not serve as an alternative of जीवक but expresses the sense only in which जीवक has been derived. Similarly नन्दतात्—नन्दकः । आशीः or benediction is an action on the part of him who makes use of such terms as जीवतात् etc. Thus जीवक etc are the assertions coming from such benefactors as parents etc. N. B.—Here ends, 1st. sec. of chap. third.

मित—। आशिषि वेति । वृन् स्यादिति शेषः । आशिषि योऽथे कर्त्तरि वृन् इत्यर्थः । वदाह—आशीर्विषयार्थहेतोरिति—धातोरिति शेषः । जीवकः इति । वृन् (चक्) । जीवकः कुवगत इत्युक्ते यस्य जीवनम् आशास्यते (अत एवाशीर्विषयकम्) स कुर्वेति प्रपन्नः । जीवतादिति नैवत् पञ्चान्नसूचकं किन्त्वर्थोविष्करणपरमिति ज्ञेयम् । एवं नन्दतात्—नन्दक इति । प्रयोक्तुरिति—तथाविधशब्दप्रयोगकर्तुर्गुं वादिरित्यर्थः । वदाह—आशासितुरिति । आशीःप्रयोक्तुरित्यर्थः । इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

२८१३ । कर्मण्युपपदे ॥ ३।२।१ ॥

द्वौ—। कर्मण्युपपदे धातोरण्य प्रत्ययः स्यात् । उपपद—
समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादा-
वनभिधानाच्च ॥ 'शौलिकामिभक्ष्याचारिभरोणः' (वार्त्तिक)
अणोऽपवादाद्यं वार्त्तिकम् । मांसशीला । मांसकामा । मांस-
भक्षा । कल्याणाकारा । ईक्षितमिभराच्च (वार्त्तिक) ।

सुखप्रतीक्षा । बहुचमा । कथं तर्हि—गङ्गाधरभूधरादयः ।
कर्मणः शेषत्वविवक्षायां भविष्यति ।

When a word in the accusative serves as an उपपद i. e. stands in close proximity with a root, the affix अण् is attached after the same (root) in the कर्तृवाच्य. The compound effected here (of the कर्मवाचक word with that derived with अण् e. g. of कुम्भ with कार) is called an उपपद समास । Thus कुम्भम् करोति etc. It is important here to note that 'उपपद' has been defined by the rule 'ततोपपदं सप्तमीस्थम्' (781) whence it is clear what appears in the locative (सप्तमीस्थम्) is an उपपद. Thus the term कुम्भ (a pot) which is in the accusative is an उपपद for the accusative (कर्मणि) is in the locative. Commentators, however, for convenience' sake generally say उप सप्तमी उच्चारितं पदम् उपपदम् (a term of contiguity is उपपद) । Thus the word कुम्भ being an उपपद and the word कार not being तिङन्त, the samasa is but an उपपदसमास which is obligatory (नित्य) by the rule 'उपपदमतिङ्' (782) or it is नित्य being अस्त्वपदवियङ्, cp—'इह कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकं वियङ्वाक्यम्'—Bhattoji (782). In कार, कृ is lengthened by 'अचो लिखति'. In आदित्यं पश्यति, यामं गच्छति etc, however, there will not be अण् added to इङ्, गन् etc. So as to give आदित्यदशः, यामगामः etc, on the ground that they are not in use. 'शैलिकामि—' (Varttika). This varttika which enjoins ण is to supersede अण् so that टाप् and not डीप् may be added to them in fem. to form मांसशीला etc, डीप् being due in cases where अण् is affixed by the rule 'टिड्ढाणञ्—' (470). मांसशीला—a woman habituated to take

meat (मांसं शीलयतीति etc). Here also in each case the samasa is उपपदः । 'इच्छिन्नमिच्छा'—Varttika directing ए here also. सुखप्रतीचा—a woman looking for ease and comfort. बहुवन्मा—one (woman that endures (hardships) to a great extent ; "नौदात्तोप देशस्य"— इति न वृद्धिः । How then to defend expression like गङ्गाधर भूधर etc. where 'धर' is not derived with अच् which would give धार and yet the samasa is allowed ? well they will be defended on the assumption of शेषषष्ठीत्वविबचा of कर्म. The drift is this—षष्ठी is enjoined to denote any सम्बन्ध (relation) (षष्ठी शेषे); and although कर्मण् or the accusative has been dealt with in 'कर्मणि द्वितीया' yet it will be taken by the speaker as though and having been done—in the category of शेष (cp—'उक्तादन्वः शेषः'). Thus the samasa here is षष्ठीतत्पुरुष (and not उपपद) as—गङ्गायाः धरः (Shiva) when धर is derived with अच् by 'पचाद्यच्' under 'नन्दिगृहि—' (2898).

मित—। कर्मणीति । 'गृहे कः' शिक्षिनि च्चुन्' इत्यादौ तत्तदर्थस्य दीप्त्ये सति तत्तत्प्रत्ययो विहितः । न तु तस्य तस्योपपदत्वे इति तत्र तत्रैवोक्तम् । इह तु कर्मणीत्यनेन कर्मवाचके पदे उपपदेष्वप्यत्र प्रत्यय इति भेदः । उपपदं नाम उपोद्धारितं पदम् । तच्चेत्यं सञ्चितम्—'तत्रोपपदं सममीरुधम्' (७८२) इति । सममीरुधत्वात् 'कर्मणि' इति । अतस्तत्र वाच्यत्वेन स्थितस्य कुम्भादिपदस्य यद्वाचकं समस्यन्तं 'कर्मणी'त्यादि तत् पदम् उपपदमिति फलितम् । एवंविध उपपदे सति धातोरणप्रत्यय इत्यर्थः । उपपदसमास इति—चतिङन्तः समास इति यावत् । स्पष्टचेदम् 'उपपदमतिङ्' (७८२) इत्यत्र । कुम्भं करोतीति—अर्थाभिप्रायमावमेतत् न तु समासवचनम् । "अणि कृति 'कट्'कर्मणोः कृतिः" इति षष्ठांशस्य कुम्भशब्दस्य कार-शब्देन समासः इति तत्त्वबोधिनी । तदतत्त्वबोधनम् ।

तथात्वे 'उपपदसमासः' इति सूक्तमेव विरुद्धाते । मूलोक्तउपपदसमासः—'तत्रोप-
पदम्—' इति कर्मादिवाच्यकुम्भादि—वाचकपदस्योपपदसंज्ञायाम् 'उपपदमितिङ्'
इति समास इति सूक्तमपि न सङ्गच्छते । किञ्च कुम्भकारादिपदानामणत्वानां
षष्ठीसमाससिद्धत्वे स्त्रीकृते मूलकृतः—'कथं तर्हि गङ्गाधरः—' इति समाधानमपि
न घटति । इत्येवमादयो बहुवो दीप्ताः समुत्पत्त्येन इत्युपेत्येवात्र तर्गबोधनी ।
इदन्तु तत्तुम्—कुम्भशब्दस्य कारशब्देन नित्यसमासः । अतएव 'उपपदमितिङ्'
(७८२) इत्यत्र 'उपपदं सुबन्तं समर्थेन निरर्थं समस्यते' इति दीक्षितोक्तिः
सङ्गच्छते । षष्ठीसमासपक्षे विकल्पस्य दुर्भारत्वान्नित्यपदोपयोगो मास्यात् । ननु
चोक्तं कुम्भम् अस् कार इति । ज्ञयोगा चात्र कर्मणि षष्ठीति चेत् । सत्यम् ।
परम् अलौकिकोऽयं विग्रहः । प्रयोगार्हस्य लौकिकविग्रहस्यात्र दुर्घटत्वात् ।
कुम्भं करोतीति तु व्याख्यानमात्रं न विग्रह इत्युक्तं प्राक् । तस्मात् 'कुम्भकारः'
इत्यत्र उपपदसमास एव न षष्ठीसमासः । ननु कुम्भकार इतिवत् आदित्यं पश्यतीत्या-
दित्यदर्शः, हिमवन्तं गृणोतीति हिमवच्छावः, ग्रामं गच्छतीति ग्रामगामः इत्यादयोऽपि
स्युरित्याशङ्क्य आह—अनभिधानान्नेति । अप्रयुक्तत्वात् एते न कथिताः ।
एतत् सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । 'शीलिकामि—' वार्तिकमिदम् । अणि प्राप्ते तन्निरासार्थ-
मेतद्वार्तिकमिदमाह—अणोऽपवादार्थम् इति । ये विहिते एव हि एभ्यः टावुत्पद्यन्ते
अणि तु विहिते 'टिड्डटाणञ्—' (४००) इत्यानेन छीपि 'मांसशीली—' इत्याद्यानिष्टं
लभ्यते । मांसशीलिति—सर्वत्र स्त्रियासुदाहरणमिति विभाव्यम् । शील समाधाविति
धातुपुरादिः । मांसं शीलयति भक्ष्यत्वेनाभ्यस्यतीति विज्ञेयार्थः । एवं मांसं कान्तयते
इत्यादि । 'ईलिचमिभ्याम्' इति—वार्तिकान्तरम् । अण्प्रताय इति शेषः । सुखं
प्रतीचते, बहु जमते इत्यर्थः । 'कथं तर्हि' इति—गङ्गाधरः, भूधरः इत्यादौ अण्प्रतायो
नास्ति न वा ण अथच समासो भवति । तत् कथं तदिति प्रश्नः । समाधानमाह—
क्रमेणः शेषत्वविवक्षायामिति । अयं भावः—यद्यपि 'कर्मणि द्वितीया' इत्यात्र अण्
विहितः एवञ्च 'उक्तादन्त्यः शेषः' इति शेषसंज्ञा तथापि वक्तुरिच्छावशात् विहितस्य
(उक्तस्य) अपि तस्य शेषत्वम् । ततश्च 'षष्ठीसमासः' इति उच्यते । षष्ठीसमासः ।
गङ्गायाः धरः इत्यादिः विग्रहः । तत्र 'धर' इति पञ्चादावन्तिप्रत्यय इति बोध्यम् ।

‘पदसंस्कारपदे तु—धरतीति धरः । गङ्गायाः धरः इति कर्मणि या षष्ठी तदन्तेन समास इति सुवचमिच्छाहः ।

२८१४ । ह्वावामश्च ॥ ३।२।२ ॥

दी—एभ्योऽण् स्यात् । कापवादः । स्वर्गाह्वायः । तन्तुवायः ।

धान्यमायः ।

अण् is affixed after ह्वा (ह्रिक् स्पर्धायां) वा (वृक् तन्तुसन्ताने) and मा (माङ्माने and मेङ् प्रणिदाने) when a word in the accusative is in close proximity to them (‘कर्मण्युपपदे’). This supersedes क to be directed by the subsequent rule ‘आतोऽनुपसर्गे—’ (2915—3-2-3). स्वर्गाह्वायः—स्वर्गमाह्वयते इति (One who defies heaven) स्वर्ग + ह्रिक् + अण् (by ‘आदेवः—’ and ‘आतोऽयुक्’ Similarly तन्तुवायः (a weaver) and, धान्यमायः (a measurer or giver of paddy).

मित—। ह्वावाम इति । ‘ह्रिक् स्पर्धायां’ ‘वृक् तन्तुसन्ताने’ इत्यनयोर्भादिः कृतात्वयोर्निर्देशः । ‘माङ् माने’ ‘मेङ् प्रणिदाने’ इत्यनयोः सामान्यान् निर्देशः ‘मा’ इति । एवं समाहारपदानां पञ्चमीकवचनम् । एभ्योऽण् इति । कर्मण्युपपदे इति शेषः । कापवादः इति । उत्तरसूत्रे ‘आतोऽनुपसर्गे—’ इत्यत्र विधीयमानस्य कस्यापवादः । अन्यथा आदन्तत्वेन अत्रापि कः स्यादिति भावः । स्वर्गाह्वाय इति । स्वर्गं आह्वयते अमिभवितुं बाण्डति । यद्यपि—

“आतोऽनुपसर्गे इति धात्वर्थेनोपसंयज्ञात् ।

प्रसिद्धैरविवचतिः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥”

इति धात्वर्थेनोपसंयज्ञादत्र ह्ययत्तरकर्मकत्वं प्राप्तं तथापि प्रत्ययसामर्थ्यात् सकर्मकत्वं श्रेयम् । अणि परे ‘आदेवः—’ (२३७०) इत्यन्तरङ्गत्वादात्वे कृते युक् । अयमन्यतः ।

२८१५ । आतोऽनुपसर्गे कः ॥ ३।२।३ ॥

दी—। आदन्ताह्वातोऽनुपसर्गात् कर्मण्युपपदे कः स्यान्नाण् ।

‘आतो लोपः’ । गोदः । पाणिं त्रम् । ‘अनुपसर्गे’ किम् ? गोसन्दायः । ‘कविधौ सर्वत्र सम्प्रसारणभगो ङः’ (वार्त्तिकं) ब्रह्म जिनाति ब्रह्मण्यः । सर्वत्रग्रहणादातथोपसर्गे आहवः प्रहवः ।

After a root ending in आ and preceded by no उपसर्ग, the affix added is क and not अण् provided a word in the accusative leads as an उपपद. Thus गोदः (a giver of cows)—गो + दा + क where आ of दा is dropped by ‘आतो लोपः—’ ante. पाणिं त्रम् (That which protects the heel पाणिं) पाणि + त्र + क—आत् as before. गोसन्दायः—a synonym of गोदः but derived with अण् । ‘कविधौ—’ (Varttika)—In all cases where the affix क has been enjoined the affix ङ will supersede the same (क) provided the root, followed by it, deserves सम्प्रसारण. Thus in ब्रह्मण्य—ब्रह्म + ज्यावधीहोवौ + क—क is to be replaced by ङ for otherwise the form would have been ‘ब्रह्मजिब’ by सम्प्रसारण under ‘शहिज्या—’ (2412). आकार of ज्या (which is ‘टि’ here) elides due to डित् of the affix by the rule ‘टि’ although ज्या is not भस्त्रक. The term ‘सर्वत्र’ in the varttika suggests that the affix क will be replaced by ङ not only when a कर्मवाचक word is उपपद as in ‘आयोऽनुपसर्गे—’ (2915) but also when an उपसर्ग is an उपपद as in ‘आतथोपसर्गे’ (2898)— । Thus आहवः etc which otherwise in connection with क would have been आहवः etc by the rule ‘त्रिष्वपि यजादीनाम्—’ (2909). etc.

मित—। आत इति । अनुपसर्गे इति आतो विशेषणं तदाह—अनुपसर्गादिति । अत्राण्यपवादः कसदाह—न अण् इति । आतो लोप इति—गो + दा + क इति

स्थिते 'आतो लोपः इटि च' (२३६१) इत्यालोप इत्यर्थः । पाणि वम् इति—
पाणिरिति गुल्फोभागः ['गुल्फौ पुमान् पण्णिं सयोरधः' इत्यामरः] । तं वायते
इति कः प्राग्वदालोपः । गौसन्दाय इति—अत्राण युक् । कविधाविति—
वातिकमिदम् । सम्प्रसारणिभा इति । सम्प्रसारणवदभाः सम्प्रसारणयोग्यभाः
इत्यर्थः । तथाचायमर्थः—यव यव कप्रत्ययो विहितः सम्प्रसारणार्हे भातौ सति तत्र तव
सर्वत्र लप्रत्ययो वक्तव्य इति । अतएव व्रज्ज जिनाति इति व्रज्ज + ज्या + क इति
स्थिते 'यद्विज्या—' (२४१२) इति कित्वात् । सम्प्रसारणे च प्रार्थे कश्च डः । ततो
डित्सामर्थादभस्यापि टेरिति (२१६) आकारस्य टेलोपः = व्रज्जन्यम् । अतः
ज्या वयोहानौ इति क्रौयादिको भातः । ननु किमिदं वार्तिकं कर्मस्युपपदे 'आतोऽनुप-
सर्गे—' इति प्राप्तं कप्रत्यायं बाधते उत उपसर्गे अपुपपदे 'आतोऽनुपसर्गे' (२८६८)
इति प्राप्तमपि कप्रत्यायम् इति प्राप्ते आह—सर्वव्यवहारादिति । लभयव कप्रत्यायः
अनेन बाध्यते इति भावः । अन्यथा कप्रत्यायेण व्रज्जजिद्य इति स्यात् न लिङ्
व्रज्जन्यमिति । अतः आ + ह्व + क, प्र + ह्व + क इत्यादावापि कप्रत्याये परे
'वचिस्वपियजादौनम्—' (१४०६) इति यजादिले सम्प्रसारणात् आहुव, प्रहुवः
इत्याद्यनिष्टं स्यात् । आदेशे तु कृते आह्वः । प्रह्व इति ।

२८१६ । सुपि स्थः ॥ ३।२।४ ॥

टी—। सुपौति योगो विभज्यते । सुप्युपपदे आदन्तात्कः
स्यात् । हाभ्रां पिवतीति द्विपः । समस्थः । विषयमस्थः ।
ततः 'स्थः' । सुपि तिष्ठतेः कः स्यादारभसामर्थ्याद्भावे । आखू-
नासुत्यानमाखूत्यः ।

The rule is broken up into two parts (i) सुपि and (ii) स्थः—of
which the first means—when a सुप i. e. a सुबन्त word precedes
as an उपपद, an आदन्त (ending in आ) root takes the affix क.
Thus हाभ्राम्, etc.—That which drinks with two (nostrils) is

called a *hip*: (an elephant) वि + प + क—by 'घातो लोपः—' (2361). Then comes 'स्वः' which means—when a सुवन्त उपपद precedes, the root स्वा takes क in the भाववाच्य on the strength of the commencement of this rule which thus admits of two-fold formations. Thus आखूनाम् etc (the rising of mice) आखून्—आखू उद् स्वा + क by 'घातो लोपः—' (2361) and 'उद्: स्वास्तभोः—' (118). Note that 'आखून्' as sanctioned by भाष्य, is masculine and not neuter although it is formed in the भाववाच्य.

नित—। सुपीति । योगविभागसहमेतत् सूतं तदाह—योगो विभज्यत इति । एतद्विभजेन स्वो भाष्ये स्पष्टम् । तथाच सूत्रस्य सम्प्रदाये—'सुपि' इत्येकम् 'स्वः' इत्यापरम् । तत्र पूर्वं व्याचष्टे—सुपि उपपदे इति । सुपीत्यानेन सुवन्तत्वच्यते । उपपदे इति 'कर्मणि—' (१।२।१) इत्यातोऽयं बलाज्जभाते । आदनादिति क इति च । 'घातः अनुपसर्गे—' (१।२।१) इत्यातं इदम् । दाम्भ्यामिति—करान्तर्गतविवरभङ्गा जलाहरणदर्शनादिति । ततः स्व इति । त्रितोयो विभाग इत्यर्थः । स्वः इति—स्वा इत्यास्य पञ्चम्यन्तं तदाह—सुपि तिङ्गतेरित्यादि । आरम्भसामर्थ्यादिति—सूत्रारम्भसामर्थ्यादिति—भावः । तथाच 'सुपि' इत्यानेन पूर्वभागेनैव कर्तरि प्रतायलिङ्गे 'कर्तरि क्त' इति नेहानुवर्तत अतएव 'स्वः' इत्यास्य अनिर्दिष्टार्थत्वेन 'गुपतिज्जकिदभाः सन्' इत्यादिबन्त स्वार्थिकत्वम् । स्वार्थ्य भावे एव सम्भवति न तु कर्तव्यादौ इति स्पष्टमेतदपि भाष्ये । ननु 'घञर्थे कविधानम्' इति वार्तिकादेव भावे कप्रतायस्य गतार्थत्वेनेदं व्यर्थमिति चेत् । न—सूत्रकृत् वार्तिकानुसरणानुपपत्तेः । यदा नित्योपपदसमासार्थम् (उपपदमतिङ् इत्यानेन) इति विभाष्यम् । अतएवाह—आखूनाम् इति । अस्त्वपदविग्रहः । आखूनामित्यर्थ-प्रकाशनमात्रं न विग्रहः । प्रयोगाहस्य लौकिकवियहवाक्यस्यात्र दुर्लभत्वात् । आधृत्य इति—आखूरिति सूयिकपथ्यायः । भाववचनत्वेपि पुलिङ्गोऽमिति द्रष्टव्यम् । न तु नपुंसक इति भ्रमितव्यम् । आध्यादौ सर्वत्र पुलिङ्गस्योदाहरणत्वादितितुषाधिनी । 'घञर्थे कविधानम्' इति वार्तिकस्योदाहरणं तु पुंस्त्वः, विग्र इत्यादीनि ।

२८१७। प्रष्ठोऽग्रसामिनि ॥ ८।३।८२ ॥

दी—। प्रतिष्ठत इति प्रष्ठो गौः। अग्रतो गच्छतीत्यर्थः।
'अग्र—' इति किम्? प्रस्थः।

स of स्था becomes cerebral irregularly (निपातने) when 'प्र' precedes provided the derivative denotes advancement (अग्रगमन) Thus प्रष्ठः advancing slow, but प्रस्थः—width.

मित—। पृष्ठ इति। पृपूर्वात् तिष्ठते कपृताये पृतायलभ्यस्य अग्रगमादर्थे पृष्ठ इति निपातयते। अन्यथा—प्रस्थः दृक्कृमां परत्वाभावात् अत्र पृत्वावकाशो नास्तीति।

२८१८। अश्वाम्बगोभूमिसव्ये ऽप*द्वितिकुशेकुशङ्कज्ञ-
मञ्जिपुञ्जिपरमेवर्द्धिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ ८।३।८७ ॥

दी—। 'स्थ' इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणम्। षष्ठ्यर्थे प्रथमा। एभ्यः स्थस्य षः स्यात्। द्विष्ठः। त्रिष्ठः। इत ऊर्द्ध 'कर्म्मणि', 'सुपि' इति द्वयमप्यनुवर्तते। तत्राकर्मकेषु सुपीत्यस्य सस्वन्धः।

The स of 'स्थ', which is nothing but an imitation of the derivative of स्था with क and thus a nominative in the sense of a genitive, becomes ष when coming after अश्व, आश्व, गो, भूमि, सव्ये सव्य अप, द्वि, त्रि, कुशे, कु, शङ्कु, अङ्कु, मञ्जि, पुञ्जि, परमे, वर्द्धि, दिवि and अग्नि. Thus अश्वष्टः (one born of a Vaishya by a Brahmin), आश्वष्टः, गोष्टः (also गोष्ठम्), भूमिष्टः (born or standing on earth). सव्येष्ट (सव्ये is a locative sing. by निपातन or by 'ह्रस्वदन्तात् सव्यम्') also सव्यष्ट (or सव्य—means left), अपष्टः, द्विष्टः (standing on two

[* अत्र 'सव्याप' इति तत्त्वबोधिनीधृतः पाठः। 'सव्येष्टः' 'अपष्टः' इति चतुर्थीबोधाहरणम् इति]।

things), विष्टः, कुशेष्टः (by 'कृदन्तान्'— etc the locative is retained), कुष्टः (leprosy), शङ्कुष्टः (शङ्कु, apointed piece of wood), अङ्गुष्ठः (the thumb), मङ्गिष्टः, पुङ्गिष्टः परमेष्टः (a synonym of वज्रान् also परमेष्टी) वर्हिष्टः दिविष्टः (loc. sing of दिव् heaven) and अग्निष्टः । Henceforth i. e. from the subsequent rule 'तुन्दशोकयोः—' (2919) will be carried on the terms 'कर्मणि' and 'सुप्ति' wherever possible, 'सुप्ति' only follows where intransitive roots are dealt with.

मित—। अन्वाह्येति । अन्व, आन्व, गी, भूमि, सन्धे, अप, ति, वि, कृष्टे, शङ्कु, अङ्गु, मङ्गि, पुङ्गि, परमे, वर्हि, दिवि, अग्नि एभ्योष्टादशभ्य उत्तरवर्तिनः स्य कप्रत्यय-स्थिस्य 'स्य' इत्यस्य सस्य षः स्यात् । स्य इति स्याधातो पथम्यन्तमिति भव्य-वारयितुमाह—स्य इतीति । स्या इत्यस्य पथम्यन्तत्वं तु भूमिस्थितं गोस्थानकम् इत्यादावपि पथमप्रतिरिति तादृशं व्याख्यानमनुचितमिति धनयितुमिदम् । दिष्ट इति—इयोक्षिष्ठनीत्यर्थः । एवमन्वष्ट, आन्वष्ट इत्यादावपि तत्र तत्र तिष्ठतीत्यर्थो बोध्यः । इत आहमिति—'तुन्दशोकयोः—' (१८१८) इत्यादौ सकर्मकस्य कर्मणीति सुपीति च इयमप्यनुवर्तते । अकर्मकस्यलितु सुपीत्येवानुवर्तते न तु कर्मणीत्यपि असम्भवात् ।

२८१८ । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ३।२।५ ॥

दी—। तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोरभ्यां कः स्यात् । 'अलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । तुन्द परि-मार्ष्टीति तुन्दपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः, सुखस्याहर्ता । अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज एव । यच्च संसारासारत्वोपदेशेन शोकमपनुदति स शोकापनुदः ॥ 'कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्या उपाख्यानम्' (वार्तिक)—मूलानि विभुजति मूलविभजो रथः । आकृतिगणोऽयम् । महीध्रः । कुध्रः । गिलतीति गिलः ।

परि + मृज् and अप + तुद take क when the terms तुन्द and शोक in the accusative are used before them as उपपदस respectively. 'आलस्यमुखाहरणयोः' (Varttika)—It must be noted that क is attached to them (तुन्द + परिमृज् and शोक + अप + तुद) only when the senses of lethargy and consolation are implied. Thus तुन्दस् etc.—तुन्दपरिमृजः (an idle fellow)—no guna of the root due to कित्. शोकापनुदः—a restorer of comfort i.e. a consolator. तुन्द-परिमार्जः—one who takes necessary care of his stomach but not an idler—It is derived with अण्, ऋद्धि being enjoined by 'सृजिर्ह्रिः' (2471). And he who removes grief on the point of transitoriness of the world is—शोकापनोदः (derived with अष्). 'क प्रकरणे' (Varttika)—In the section of the affix क, a provision must be made for the formation of मूलविभुज etc i.e. they are to be derived with the affix क। मूलानि etc.—injures the roots (of trees etc)—मूलविभुजः—no guna due to कित्. These words are not exclusively known but have to be recognised by their shape & form. Thus महीध्रः a mountain (मही + धृ + क = महीध्र by 'इको यण—' (47) गुण being barred due to कित्)—etc gain inclusion in the list.

मित—।। तुन्दश्च कयोरिति । 'कर्मण्युपपदे' इत्यध्याहार्यमाणापेक्षया सप्तमी-
द्विवचनम् । तदाह—कर्मणोऽपपदयोरिति । परिमृजापनुदोरिति । पञ्चम्यर्थे षष्ठी ।
तदाह—आयामिति । आलस्यमुखाहरणयोरिति—वार्तिकम् । कर्मणानयोरिवार्थयो-
राभ्यां इति वाच्यमिति तदर्थः । तदाह—तुन्दपरिमृजोऽलस इति । तुन्दमिति
जठरम् । मुख्यत उदरचर्या इति यावत् । प्रत्ययस्य कित्त्वात् गुणः । एवं
शोकमपनुदतीति शोकापनुदः—मुखस्था इति । अलसादन्येति । अत यथाप्राप्तम् ।
'कर्मण्यण्' (२८१३) इत्यादिपर्यन्तः । एवं मुखाहरणादन्यतापि अण् एव न क इति

दश्वितुमाह—यश्च संसरति । ‘कप्रकरणे—’ इति—वार्तिकम् । मूलविभुजादिभ्यः । इति तादर्थ्ये चतुर्थीः । मूलविभुजादिभिर्यञञसि । मूलानि विभुजतीति । ‘भुजो कौटिल्ये’ इति तौदादिभ्यो भातुः । इच्छादीनां मूलानि विभुजतीत्यर्थः । आकृति-यणोऽयमिति । आकृत्या एवेषां परिगणनं कर्तव्यम् इत्यर्थः । मञ्जी इति—किञ्चाद गृहभावे ‘दको यण्—’ (४७) इति यण् । मञ्जी चरति इति अर्थः । पर्वताः इत्यर्थः । ‘पञ्चच्छिदा गीतमिदात्तगन्थाः शरण्यामेन शतशोय मञ्जीयाः’ (रघु—१३७) । कुप्रः—कुं चतुर्थी चरतीति प्राग्वदर्थः । ‘गोवा कः प्रविही चतुर्थी’त्यमरः । गिरतीति—‘गु—निगरणे’ इति भातुः । प्रलयस्य किञ्चादिभ्यो रपरत्वम् । ‘अचि विभाषा’ इति कलम् ।

२८२० । प्रे दाञ्च ॥ ३।२।६ ॥

दी—। दाकृपाज्जानातेष्वप्रोपसृष्टात् कर्मण्युपपदे कः स्यात् । अणोऽपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । ‘अनुपसर्ग’ इत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन् सति न कः । गोसंप्रदायः ।

The root दा with all (the four) forms and the root ज्ञा preceded by the उपसर्गे ‘प्र’ takes the affix क when an उपपद stands in the accusative. This supersedes चण् by ‘कर्मण्यण्’ (२९०३). The four forms of दा are—‘डुदाञ् दाने’, दाण् दाने, दी अवलङ्घने and देङ् रचणे । Cp ‘दाधा वृदाप्’ (२३७३). पथिप्रज्ञः—one experienced in the matter of routes or paths. Owing to the mention of the term ‘अनुपसर्गे’ in the rule ‘आतः—’ (२९१५) क will not follow when any उपसर्गे other than प्र precedes. Thus गोसम्प्रदायः (a giver of cows)—where चण् is affixed.

मित—। प्र—इति । अत ‘प्र’ इति तद्वति काल्पिकम् । तदाह—प्रोपसृष्टादिति । प्रोपसर्गयुक्तादित्यर्थः । दाच ज्ञा चेति समाहारदानात् पथमीकरोपनम् । आमादा-

* ‘सुपि’ इत्यत पाठान्तरम् इति शाक्यनोदम् ।

गृहणेचविशेषः । इत्युक्ते 'दि' इत्यनेन दारुपीयत्वारी गृह्यन्ते । तदाह—'दाहपादिति ।
तच्च 'उदाह' दाने ('गृहीत्वादि'), दाह' दाने ('भादि'), दीऽक्खंइने ('दिवादि'),
दी' रक्षणे ('भादि') इति 'दाहो' 'उदाप्' (२३७३) इत्यत्र स्थेष्टम् । अर्थाऽपवाद
इति—'कर्मस्थ' (२८१३) इति प्राप्तव्यर्थः । सर्वप्रद इति—सर्वं प्रयच्छति
प्रददाति इत्यादिरर्थः । पश्चिप्रज्ञ इति—पस्थानं प्रकर्षेण जानातीत्यर्थः । आतो
लोपः । अनुपसर्गे इति—आतः अनुपसर्गे क (२८१३) इत्यत्रे व्यर्थः—प्रादिति ॥
प्रोपसर्गवर्जं तदयुक्तं वाऽन्यस्मिन्नुपसर्गे सतीत्यर्थः । [सुपीति पाठो नैवायं तथासमुपहितः] ॥

२८२१ । समि ख्यः ॥ ३।२।७ ॥

दी— गोसङ्ग्रहः ।

ख्या (the substitute of चच्) preceded by the उपसर्गे सम् takes
क when an उपपद in the accusative exists. Thus गोसङ्ख्यः—One
speaking of cows, गो + सम् + ख्या + क as before.

नित—। समीति । पञ्चमाय समी । समुपसृष्टात् ख्यादिशत् कर्मण्युपपदे
कः ख्यादित्यर्थः । गोसंख्य इति—गाः संख्ये इति वियहः । उपपदसमासः ।
अत्र ख्यति 'ख्या प्रकथने' इत्यस्य न गृहणं तस्य साविधातुकमात्रविषयत्वात् । तथा
सम्पूर्वस्यास्य प्रयोगो नास्तीति न्यासकारः । एतत् सर्वं 'लडः शाकटावनस्यैव' (२४६१)
इत्यत्र उचितकृता दोषितेनैव प्रपञ्चितम् ।

२८२२ । गापोष्टक् ॥ ३।२।८ ॥

दी—। अनुपसृष्टाभ्रमाभ्रां टक् स्थात् कर्मण्युपपदे ।
सामगः । सामगी । उपसर्गे तु सामसङ्गायः । 'पिबतिः सुरा-
शीधोरिति वाच्यम्' (वार्तिक) । सुरापी । शीधुपी । अन्यत्र
क्षीरपां ब्राह्मणी । सुरां पाति रक्षतीति सुरापा ।

Roots गा (गे) and पा when preceded by no उपसर्गे takes the
affix टक् provided an उपपद in the accusative exists in each

case. Thus सामगः (one who sings on the Saman) etc. by 'आदेवः—' (2370) and 'आतोलीपः—' (2361). सामगी—fem. by 'टित्—टे—चण्—चञ्—' (470). सामसङ्गायः—चण् by 'कर्मचण्' (2913) then आल and युक्. अनुस्वार + परसुवर्ण. 'पिबतिः—' (Varttika) —पा to drink (when preceded by no उपसर्ग but) having सुरा (wine) and शीघ्र (a kind of drink) in the accusative as 'अवपद' takes टक्. Thus सुरापी etc. These are the familiar forms of—सुरापी and शीघ्र. But शीरपा—A Brahmin lady subsisting on milk only. Here पा takes क by 'आतोऽनुपसर्गे—' (2915) and hence टाप् comes in and not जीप्. सुरापा—a woman watching the wine—this also is derived with क and then affixed with टाप्. Here टक् is barred despite the presence of सुरा, as the Varttika clearly enjoins टक्—to 'पिबतिः' (पा to drink), and not to पाति (पा to protect).

मित—। मापेरिति। मा च पाचेति इत्यात् सतनीपिवन्नम्। अत्रापि पञ्चमार्गे सतनी। तदाह—अनुपसङ्गाभ्याम् आभ्याम् इति—अनुपसङ्गाभ्याम् इति—उपसर्गरहिताभ्याम् इत्यर्थः। अत्र 'गामादायङ्गोऽपिबिषेधः' इति न्यायोऽनानुसृतः। तेन शैत्येन गायतेरेव यद्वचम्। तदाह—सामगः—सामगीति। सामः गायतीत्यर्थः। साम + गै + टक् इति स्थिते 'आदेवः—' (२३७०) इत्यात् लृटे 'आतो लीपः' इति ऋषुदाजीपे कृते सामगः इति। प्रत्ययस्य 'टित्—टे—चण्—चञ्—' इति जीपि सामगीति। सामसङ्गायः इति—अवोपसर्गसङ्गात् 'कर्मचण्' (२९१३) इत्यर्थः। आदेव इति आपुम्। 'आतो युक्' इति युक् च। अस्यानुस्वारः। परसुवर्णेन डः। पिबतिरिति—आर्त्तिकमिदम्। सुरापीयोः कर्मयोगसम्प्रदायोः पिबतेरनुपसङ्गात् टक् स्यादिति तदर्थः। सुरापीत्यादि। उभयवत् स्यात्तदाह—(आनुपसङ्गापि 'पटिङ्कटाचण्—' इति जीप्। शीघ्रिति कचुष्कादिजनितोऽप्यपिबिषः। नित्यमासनः शीघ्र इत्यमरः। अन्येति—सुरापीश्रोत्रवर्धनमुपदे। शीरपेति—आल

‘आतोऽनुपसर्गेकः’ इति का। ततोऽज्ञायत इति टाप्। सुरां, पातीति—अवापि कर्मणि। सुतोपपत्तिः। अत्रापि पाठोऽस्ति। पितृव्यसंज्ञाभावात्, आतोऽनुपसर्गे इति कप्रत्यय एव न ठक्। वार्तिके पितृतेरिति विशेषणोक्तेर्यात्। एवञ्च स्त्रियां टावेव न ङीप्।

२८२३। हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ १२।८ ॥

दो—अंशहरः ‘अनुद्यमने’ किम्? भारहारः।

‘शक्तिलाङ्गलाद्भुशतोमरयष्टिघटघटीधनुःषु गृहेरुपसङ्ग्रहानम्’

(वार्तिक)। शक्तिग्रहः। लाङ्गलग्रहः। सूत्रे च धार्येऽर्थे

(वार्तिक)। सूत्रग्रहः। यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धार-

यति तत्राणिव। सूत्रगाहः।

The root ह, not preceded by any उपसर्ग, takes the affix अच् in the sense of not taking up or conveying when an उपपद in the accusative follows. Thus अंशहरः—a partner or participator. But भारहारः—a carrier of loads—is derived with अच् by कर्मणश्च (2913). ‘शक्तिलाङ्गल—’ (Vartika). There must be mention of यद्वा to have अच् after it when the accusative forms of शक्ति (a kind of weapon), लाङ्गल (plough), अद्भुत (spear), तोमर (a kind of weapon), यष्टि, घट, घटी and धनुस् precede the root as उपपद. हृह has been stated as गृह् with सम्प्रसारण and the affix इक् (इक्त्विजो धातुनिर्देशः) to facilitate pronunciation. Thus शक्तिग्रहः, etc. One taking the weapon, शक्ति—अच् being अकित there is no सम्प्रसारण. Similarly लाङ्गलग्रहः, अद्भुतग्रहः, etc. ‘सूत्रे च—’ (Vartika)—हृह takes the affix अच् also when सूत्र (a rule) in the accusative precedes it as उपपद in the sense of keeping in mind. Thus सूत्रग्रहः (one keeping the sutras in mind). But

यह will take अच् (and not अच्) so as to give सूत्रवाहः to mean one who only receives the sutras but fails to keep them in mind.

सिद्धे—। हरतीति । उद्यमनसुप्रथमं वक्ष्ये वा । तद्विधायै वर्तमानाहरतेरच् प्रत्ययः स्यात् कर्मणि लपपदे इति सूत्रार्थः । अंशहर इति । अंशं हरतीति विग्रहः । लपपदसमासः । अंश + ह अच् इति स्थिते 'सार्धधातुकाङ्'—(२१६) इति गुणः । अंशयाहीत्यर्थः । भारहार इति—भारं हरतीति विग्रहः । अखेव । भारवाहीत्यर्थः । 'शक्ति—' इति—वार्तिकमिदम् । शक्तिराज्ञादिषु लपपदेषु यक्षेत् स्यादिति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । यक्षेदिति मुखसुधार्य कृतसम्भारवचसं यक्षे— "इक्षतिषौ धातुनिर्देशे" इतीका निर्देशः । [अथ यक्षेरित्यपि पाठः] । शक्तिग्रह इति । शक्तिः शस्त्रविशेषः । तं यक्षतीति विग्रहः । प्राग्वत् समासः । अचोऽक्षिणात् सम्भारणम् । एवं लाङ्गलपपदः, अङ्गुशयह इत्यादि । घटघण्टीमुल्याद्येन घटघण्टीयेन सिद्धे घटीति लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनिलालंकारपदार्थम् । तेन विप्रतीतापः इति खञ्जनेत्याहुः । 'सूत्रे च—' वार्तिकमिदम् । सूत्रे च कर्मण्युपपदे यक्षेत् स्यात् धारणं चेदर्थो भवतीति तदर्थः । अतएवाह—यक्षु केषलमित्यादि । अथ धारणमिति प्रथमासनमवधारणं वेति बोद्धव्यम् ।

२८२४ । वयसि च । २१२ । १०० ।

दो—। उद्यमनार्थं सूत्रम् । कवचहरः कुमारः ।

The former rule enjoins अच् in the sense of अनुद्यमन whereas this is in that of उद्यमन (lifting up or carrying). Thus ह, with any लपपद in the accusative, takes अच् when the age of a person is implied—कवचहरः—fit to have (or carry) an armour on i. e. youth.

सिद्धे—। वयसि चेति । वयसि च गमेरु हरतेरच् स्यात् कर्मण्युपपदे इत्यर्थः । पूर्वत अनुद्यमनार्थं च प्रत्ययं विहितं इह उद्यमनार्थं विहितं उद्यमनार्थं विहितमिति ।

कलमहर इति कलमचं हरतीति विग्रहः । प्राग्वत् समासः । कवचयङ्ग-
योग्ययोग्यस्य सम्भाव्यते इत्यर्थः ।

२८२५ । आङि ताच्छीलेर ॥ ३।२।११ ॥

दी— । पुष्पाध्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः । 'ताच्छीलेर'
किम् ? भाराहारः ।

इ, preceded by the उपसर्ग आङ्, takes अच् when a द्वितीयान्त
स्वप्न precedes the same and the sense is his habit or nature !
Thus, पुष्पाहरः (पुष् + आ + ह + अच्) one accustomed to collect
flowers, otherwise भाराहारः (भार + आ + ह + अण्) where no such
habit is implied.

मिथ्या— । अङ्ग्येति आङ् पूर्वः पञ्चमाद्ये सप्तमी । आङ्ः पुराहरतेरच् स्यात्
कर्मण्युपपदे, तत्स्वभावता ज्ञेयार्थो यमाते इति । पुष्पाध्याहरति तच्छीलः इति ।
कर्मण्युपपदे पुष्पाध्याहरति स्वभावोऽस्त्वर्थः । ताच्छील्यं तत्स्वभावतेत्यमरः । भाराहार
इति—अत्र 'कर्मण्यण्' (२८२३) इत्यण्येव ।

२८२६ । अर्हः ॥ ३।२।१२ ॥

दी— । अर्हतेरच् स्यात् 'कर्मण्युपपदे' । अणोऽपवादः ।
पूजार्हा ब्राह्मणो

मित— । अर्ह इति स्पष्टम् । पूजार्हा इति—पूजार्ह इत्यस्य अच् प्रत्ययान्तत्वेन
'अजायतेष्टाप्' इति आप् । अण् प्रत्ययत्वे तु 'टिङ् दीर्घञ्'— (४७०) इति
दीप् स्यात् । अतएव अदुपधत्वभावेन अणा रूपसिद्धेऽपि स्त्रियां फलेभेदादाह—
अणोऽपवादः पूजार्हा इति ।

२८२७ । स्वस्वकर्णयोः रमिजपोः ॥ ३।२।१३ ॥

दी— । 'हस्तिमुखकयोरिति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । स्वस्व

रमते स्तम्भे रमो हस्ती । 'तत्पुरुषे—' (८७२) इति 'हल-
दन्तात्—' (८६६) इति वा डेरलुक् । कर्णेजपः सूचकः ।

The roots रम् and जप् take the affix अच् when the उपपदं स्तम्भ and कर्ण (in the locative) precede them in order. It must be said, says the varṭtikakara that the rule applies only when the terms that is arrived at mean an elephant and an evil person respectively ('हस्तिसूचकयोः—' Varttika). स्तम्भे रमते—Note that रम् being intransitive स्तम्भ is in the locative and the term सुपि or उपपदं only follows not कर्मणि सुपि or उपपदं (which see under ३११८). स्तम्भ means a heap of straws. The seventh case ending in स्तम्भ has been retained by the rule 'तत्पुरुषे कृति—' or 'हलदन्तात्—' (१०६६ in case of संज्ञा). Similarly कर्णेजपः a vile person. जप् means to utter some word, whence it has no accusative by the dictum 'भालर्धेनोपसंघातः'.

नित—। स्तम्भकर्णेयोरिति । रमतेजपेवाच् स्यात् । अथ कर्मणीति न सम्भवति । रमतेरकर्मकत्वाद जपतेऽथ शब्दीशारथमावाधेन भालर्धेनोपसंघाद-
कर्मकत्वादिति प्रागेवोक्तम् (२८१८ इति सूत्रे) । 'हस्तिसूचकयोः—' इति—
वार्तिकमिदम् । 'कर्मण हस्ती सूचकयेदनयोरेषाभिवर्तते तदर्थः । 'सूचक इति खलः ।
[पिशुनः सूचकः खल इत्यमरः] । स्तम्भेरम इति । ['स्तम्भो युष्मद्विषादी' इत्यमरः] ।
अन्ते स्तम्भे रमा (लच्) णीः । कर्णेजपः इति—अन्ते कर्णेजपितो (लच्)
वेति डेरलुगिति । सप्तमा अलुगित्यर्थः ।

२८२८ । शमिधातोः संज्ञायाम् ॥ ३२११४ ॥

दी—। शभवः । शंवदः । पुनर्धातुग्रहणे बाधकविषयस्यपि
प्रवृत्त्यर्थम् । कृजो हेत्वादिषु टा मा भूत् । शङ्करा नाम परि-
व्रजिका तच्छोला ।

Any root may take the affix अच् when the उपपद शम् precedes and a designation of a technical term (संज्ञाबन्धन) is formed thereby. Thus शम्भवः and शम्बदः। Here the acceptance of the term 'चातु' in the rule was unnecessary, for whatever affix is here spoken of is to be added to a root only. Nor is it needed to remove the reference (अनुवृत्ति) to रम् + जप् of the previous rule. 'रमिजपोः' is not pronounced with 'स्वरित' pitch—which forms an अधिकार। Cp 'स्वरितनाधिकारः'। Hence the term indicates that the rule will take effect where the affix अच् is to be barred by any other affix. Thus the root कृ when शम् precedes will have अच् only after it and not ट directed by the rule 'कृञो हेतुज्ञाच्छील्यानुलोम्येषु' (2934) even though the sense be हेतु (cause), ताच्छील्य (of that nature) etc. Thus शम्भरा a woman of that designation accustomed to do good to others. This is derived with अच्; hence we have टाप otherwise the term would have been शम्भरी with ऊप् had it been derived with ट.

मिति—। शमीति। शमिति सुखार्थकमव्ययम्। तस्मिन् उपपदे सर्वथाद धातोश्च प्रत्ययः स्यात् संज्ञा चेदगम्यते इति। शम्भवः शम्बदः इति। शम् भवति शम्बदतीति वियङ्। संज्ञाबन्धनम् (नाम) एतच्छब्दयुगलम्। ननु रमिजपोरस्वरितत्वादत्र तयोर्नानुवृत्तिः। अच् प्रत्ययस्यात्र धातोरित् भवति। एवं ताई सूत्रे धातुगृहणं व्यर्थम् इत्याशङ्क्य बाह—पुनर्धातुगृहणमिति। तथा अयमर्थेन सिद्धेऽपि यङ्गमिति तार्थः बाधकविषयेऽपि अत्र प्रथमाधेयम् इति शेषः। कृञो हेत्वादिष्विति। अयमर्थः—'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' (२९३४) इत्यत्र टप्रत्ययः अच्प्रत्ययस्य बाधक इति वक्तव्ये। ततश्च शम् + कृ + अच् इति स्थिते परत्वात् ट एव स्यात्। अत्र धातुगृहणात् अजव भविष्यति न ट इति धातुरिति पुनरुपात्तः। 'सामर्थ्यायोगाद्वाङ् किञ्चिदेव पश्यामि' शब्दे

यदनर्थकं स्वा'दिति भाष्यकृतोक्तदाहरणमेतत् । एवञ्च किलादिभ्यश्च सत्स्वपि
शमुपपदसामर्थ्यात् कञोऽचम्रत्वय एव न ट इति । उदाहरति—शहरा नामिति ।
परित्राजिकेतिच्छेदः । तच्छीला इति तु ताच्छीलीत्यल्लजः भविति प्रदर्शनार्थम् ।

२८२८ । अधिकरणे श्नेते ॥ ३।२।१५ ॥

दौ—। खे श्नेते खशयः । 'पार्श्वोद्विपसङ्ग्रानम्' (वार्तिक)
पार्श्वभागां श्नेते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरेण श्नेते उदरशयः ।
'उत्तानादिषु कर्तृषु' (वार्तिक)—उत्तानः श्नेते उत्तानशयः ।
अवमूर्धशयः । अवनतो मूर्धा यस्य सोऽवमूर्धा । अधोमुखः श्नेते
इत्यर्थः ॥ 'गिरौ उश्मद्सि'—गिरौ श्नेते गिरिशः । लोके
गिरिशयः । कथं तर्हि 'गिरिशमुपचचार प्रत्यङ्गं सा सुकेशी'
इति ? गिरिरस्यास्तीति विग्रहे लोमादिवाच्छः ।

The root शी takes the affix चच् when a सुबल word in the
locative precedes as an उपपद. Thus खशयः—lying in the sky
(ख + शी + चच्—सुख as before). * 'पार्श्वोद्विप' (Varttika)—An
inclusion must be made of शी taking चच्, even when सुबल word
such as पार्श्व etc precede as उपपदs not in the locative but in
other caseendings, as पार्श्वोद्विप श्नेते etc lies on the sides. 'उत्ताना-
दिषु' (Varttika)—An inclusion must be made of शी taking चच्
when उत्तान etc stand as उपपदs in the nominative (and not
in the locative). Thus उत्तानः श्नेते—lies with face up wards
उत्तानशयः—a child. Cp—आहुत्तानशयः हिमः—Amara. Similarly
अवमूर्धशयः—lies with his head (मूर्धा) downwards. Expounded as
अवमूर्धा श्नेते. 'गिरौ उः' (Varttika)—The locative गिरौ (in the
mountain) preceding as उपपद the root शी takes उ but not चच्.

गिरिशः (one lying in the hills)—Here the 'टि' (i.e. इकार) is dropped, due to डित्व of the affix (ङ्) although शी is not, भसंज्ञक word (‘डित्वसामर्थ्याद्भसंज्ञापि टेलोपः’) । In usage, however, the form is गिरिश्यः with च्च by ‘अधिकरणे—(2029). How then etc—The verse is from कुमारसम्भवम् (r. 60) meaning—That lady (Parvati) of nice hair approached Shiva (गिरिश) every day. This गिरिश is to be defended not as a कृदन्त word but as a तद्धितान्त (with शै मत्वर्थे) by the rule ‘लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः’ (1907).

सित— अधिकरण इति । अधिकरणवाचिनि सुब्रह्मोपपदे श्नेतिः (शीघ्रातोः) अचप्रत्ययः स्यात् । खशयः इति—‘सार्वधातुकार्ध—’ (२१६८) इति गुणः । पार्श्वदिष्विति—वार्तिकमिदम् । विभिन्नेविभक्तिवाचिष्वपि पार्श्वदिषूपपदेषु श्नेतिरच् स्वादिति तदर्थः । अधिकरणपवादः । तदाह—पार्श्वोभ्यामित्यादि । ‘उत्तानादिषु—’ इति—वार्तिकमिदम् । कर्तृभूतेषुत्तानादिषूपपदेषु श्नेतिरच् । उत्तानशयः इति । ‘स्यादुत्तानशयो डिभ्यः’ इत्यमरः । उत्तान इत्यमरः । इत्यर्थः । अवमूर्धशय इति स्पष्टम् ॥ ‘गिरौ—’ वार्तिकमिदम्—अजपवादाच्च आरम्भः । कृन्दसीति वेद एव । तदाह—लोके इति । अत्र ‘अधिकरणे श्नेतिः (२६९६) इति यथाप्राप्तमजेव । कथं तर्हि इति—। श्लोकांशोऽयं कुमारसम्भवात् (१ म. ६० श्लोः) । सेति पार्वती । समाधत्ते गिरिरस्यासीति । न तु गिरौ श्नेति इतीति भावः । एवञ्च तद्धितान्तोऽयं शब्दो न कृदन्तः इति विभाव्यम् । लोमादिष्विति । ‘लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः’ (१९०७) इति सूत्रादित्यर्थः ।

२८२० । चरिष्टः ॥३२॥१६ ॥

The root चर् takes ट् when an लपपद in the locative precedes. कुरुचरः—Travelling in the kuru (a country)—Break up as कुरुचु चरति. कुरुचरी By the rule ‘टिष्ठदाणञ्—’ (470).

मित— चरिति । इका निर्देशः । पञ्चमीकवचम् । अपेक्षितं पूरयन्नाह
अधिकरणं उपपन्नं इति । पूर्वमुदादिहम् । कुरुचर इति—कुरुषु चरतीति विग्रहः ।
न च अकर्मकधातुभिर्भिः 'देश—' इति वार्तिकेन देशवाचकस्य कुरुपदस्य कर्म-
संज्ञालात् 'कुरुन् सपिति' इति कदाचिः 'कुरुन्' अकर्मकस्य नायम् इति वाच्यम् ।
देशकालादीनामकर्मकधातुभिश्च योगे कर्मतया विकर्मकत्वमीयेति गण्डेन्दुमेखरे
प्रतिपादितम् । एवञ्च 'अकथितञ्च' (५३८) इत्येषु कारकानुराण्युत्पत्तौ ।
अनया 'अकर्मकधातुभिः—' इति वार्तिकस्य 'अकथितञ्च' (५३८) इति सूत्रे
सन्निवेशस्य अधोक्तिकलापतेः । अतएव 'समां समां विजायते' (१८१३) इति सूत्रे
'समयां समायां विजायते' इति विग्रहपरं भाष्यं सङ्गच्छते । तस्मात् कर्मसंज्ञाया
वैकल्पिकत्वाद्वा 'कुरुषु' इत्येष वाच्यम् अधिकरणे इत्यनुसारेत्यक्तम् ।

२८२१ । भिक्षासेनादायेषु च ॥ २।२।१७ ॥

दी— भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदा-
येति व्यवहृतम् । आदायचरः । कथं प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीम्
इति । पचादियु चरडिति पाठात् ।

चर takes ८ also when भिक्षा, सेना and आदाय are उपपदः. Thus
भिक्षाचरः (a-beggar), सेनाचरः (a person joining or visiting the
army) and आदायचरः (a collector). आदाय=आ+दा+कप्. The
term सहचरी, however, there being no mention of सह here, is
provided for with डीप् by 'टिडडाणञ्' (470) as the पचादि class
reads 'चरट्'.

मित— भिक्षेति । अनधिकरणार्थं आरम्भः । तदाह—भिक्षामिति । तेनायमर्थः
—भिक्षा, सेना, आदाय इत्येतेषूपपदेषु चरट् सादृशितिः । भिक्षाचर इति ।
चरतिरत्र चरणपूर्वके अर्जने वर्तते । चरणेन भिक्षामर्जयतीत्यर्थः । सेनाचर इति ।
सेनां चरति (प्रविशति) सेनायां चरति (भ्रमति) इति वा विग्रहः । आदायचर
इति—संज्ञित्वा गृह्यतीत्यर्थः । कथमिति—अतः पूर्व सहचरस्य आदर्शनात्

टप्रत्ययासम्भवात् स्त्रियाम् ङीप्प्रत्ययाप्रसक्तेः प्रभः । समासश्च—पचादिति विति ।
एवमपि 'टिङ्गदाणञ्'—(४७०) इति नदी इत्यादीत्यादाविव ङीविति भावः ।
अन्त्येषा पचादीनामवप्रत्ययान्तमादायै 'अजायतः—' इति टावेव स्यात् ।

२८३२ । पुरोऽयतोऽयेषु सत्तेः ॥ ३।२।१८ ॥

दी—। पुरःसरः । अयतःसरः । अयमये णायै वा सरतीति
अयसरः । सूत्रेऽय इत्येदन्तत्वमपि निपात्यते । कथं, तर्हि
'यूथं तदयसरगर्वितकृष्णसारम्' इति ? बाहुलकादिति हरदत्तः ।

स coming after the उपपद पुरस्, अयतस्, and अय takes ट in the
active voice. The word 'अय' in the rule becomes एकारान्त
irregularly (निपातने) when formation is made. Thus अयम्, अयेण
or अये gives the only form अयसर and not अयसरः । occurrence
however of अयसर in expressions as above is to be defended,
according to Haradatta, by बाहुलक or irregularity in general.
Cp—'एवं च बहुलग्रहणम् i. e. in 'कृत्यलुटो बहुलम्' (28, 1) कन्धावस्त्राद्यै-
व्यभिचारार्थम्' etc etc (2895).

मित—। पुर इति । पुरस्, अयतस्, अय एषु उपपदेषु सत्तेष्टः स्यादिति
सूतार्थः । 'ननु अयम्, अयेण, अये वा सरतीति विग्रहे सति 'सुपो धातुप्राप्ति-
पदिकयो'रिति सुबलुकि 'अयसर' इत्येव न्यायम् । कथमयसर इत्येदन्तत्वमबाह—
'एदन्तत्वमपि निपात्यते इति (वृत्तानुसारेण कथितम्) । नन्वेवमपि कथम् 'यूथम्—'
इत्यादौ अयसर इति । तवाह—बाहुलकादिति । 'कृत्यलुटो बहुलम्' (२८३१) इति
योगविभागप्राप्तबाहुलकादित्यर्थः । 'हरदत्त' इति नामग्रहणमरुचिधोतनार्थमिति नारीशः ।
नारीशमते अयसरः अयसर इति वयमपि साधु । तथा च कालिदासः 'लवङ्गं
प्रागुसरः' इत्यादि ।

२८३३ । पूर्वे कर्त्तरि ॥ ३।२।१९ ॥

दी—। कर्त्त वाचिनि पूर्वशब्द उपपदे सत्तेष्टः स्यात् । पूर्वः सर-

तीति पूर्वसरः । 'कर्तरि' किम् । पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसरः ।

स takes 'ट' when the उपपद पूर्व expressing the nominative precedes पूर्वसरः, otherwise अण् by 'कर्मण्यण्' (2913) comes in giving पूर्वसरः.

मित— पूर्व इति । अत्र कर्त्तृशब्दसदवाचिनि भाक्तः । तदाह—कर्त्तृ वा पूर्वशब्दो इति । पूर्वसरः इति—अत्र 'कर्मण्यण्' (२९१३) इत्यण्प्रत्यय एव नटः ।

२८२४ । कृजो हेतुताच्छील्यानुलोखेषु ॥ ३।२।२० ॥

द्वी— एषु शब्देषु करोतिष्टः स्यात् । 'अतः कृकमि—' (१६०) इति सः । यशस्करोविद्या । आहकरः । वचनकरः ।

The root कृज् (कृ) takes the affix 'ट' when preceded by any उपपद (contiguous word) in the sense of हेतु (cause), ताच्छील्य (wontedness or habitualness) and आनुलोम्य (Favourableness or conduciveness). Thus—यशस्करोविद्या (knowledge causing fame) आहकरः (a habitual performer of sraddh) and वचनकरः (a serviceable person). The instances are in due order. Note that यशस्करो forms a compound (उपपदसमासः) otherwise there would have been विसर्ग, as in यशः करोति ; cp. 'अतः कृकमि—' (160) ante.

मित— कृज् इति । 'कृज् कर्णे' इति शानादिकीदृशं धातुर्नतु 'कृज् हिंसायामिति' स्थास्यावात् । तदाह—करोतिरिति । हेतुः कारणं, ताच्छील्यं सत् स्तभावतेत्युक्तम् । आनुलोम्यमनुकूलतेत्यर्थः । एषूपपदविति नार्थः किन्त्वस्मिन् विभेदे इत्याह—एषु शब्देषु कर्तृ इत्यादिषु कर्मचोदाहरति । यशस्करो विद्येत्यादि । अतः यशो हेतुः यशः करोति, आहं करोति (ताच्छील्यः) इत्यादिविग्रहः । यशस्करोत्यं समासप्रसङ्गात् । तत्त्वमन्या तु यशः करोतीति वदन्मिमीः, सादिति

चित् कृकनि—(११६०) इति सूत्रे षष्ठम् । दिवाकर इति—विभक्तिप्रयोगेन
वचनकर इति । अनुकूल इत्यर्थः ।

२८३५ । दिवाविमानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दी-
किलिपिलिविलिभक्तिकर्तृचित्रचेवसङ्गाजङ्गाबाह्वह्यत्तद्वनुर-
रुषु ॥ ३।२।२१ ॥

दी—। एषु कृजष्टः स्यादहेत्वादावपि । दिवाकरः । विभा-
करः । निशाकरः । कस्कादित्वात् सः । भास्करः । बहुकरः
बहुशब्दस्य वैपुल्याय सङ्गापेक्षया पृथग्ग्रहणम् । लिपिलिवि-
शब्दौ पर्यायौ । सङ्गा—एककरः । द्विकरः । कस्कादित्वा-
दहस्कारः । 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य' (१५८) इति षत्वम् ।
धनुष्कारः । अरुष्कारः । 'किं यत्तद्वहुषु कृजोऽञ्चिधानम्' इति
वार्तिकम्—किङ्करा । यत्करा । तत्करा । हेत्वादी टं
वाधित्वा परत्वादच् । पुंयोगे डोष् । किङ्करी ।

The root कृ (कृञ् करणे) takes ट when preceded by the
accusative उपपद—दिवा, विभा, निशा, प्रभा, भास्, कार, वन, वनन्, आदि-
बहु, नान्दी, किम्, लिपि, लिवि, बलि, भक्ति, कर्तृ, चित्र, चेव, सङ्गा (i.e. एक, द्वि
etc), जङ्गा, बाहु, बहन्, यत्, तत्, धनुस् and अरुष् (i.e. twenty seven
only) even when हेतु etc are not meant; cp 'कृक्री हेतु—' (2934).
दिवाकरः etc—Break up as दिवा (दिवसेवा दिवसं) करोति etc. बहुशब्दस्य etc
—The word बहु (many) does not denote a definite number (सङ्गा)
but implies a multitude or vastness (विपुलता) and therefore has
been separately dealt with. Both the words लिपि and लिवि signify
the same thing viz a script. The intermediate forms left out

in the text are—कारकरः, चन्तकरः, and चादिकरः, चन्तकरः. Although the word चन्त includes the word चन्त yet the latter has separately been taken due to the difference lying between them in respect of pitch (सुरे विशेषः) । एककरः etc similarly विकरः, बहुकरः etc. चादिकरः (like भास्कर) स by the rule 'कक्षादियुच' (144) as this ('कक्षा' etc) list is not limited (आहतिसौह्यम्) । 'निर्व समास—' (Varttika)—सकार lying not in the subsequent or following member in a compound is persistently changed into ष when a samasa is effected etc. Thus ष in चनुष्करः (a maker of bows). अरुष्करः—अरुस् means a boil or sore. The words omitted are गान्दीकरः (गान्दी—a benedictory verse uttered at the outset of a drama) किरुष्करः (servant); लिपिकरः लिपिकरः (a copyist), बलिकरः, भुक्तिकरः, कर्तृकरः, धिवकरः, घेवकरः, लङ्घाकरः and बाहुकरः. This feminine forms are दिवांकरौ, विभांकरौ etc by the rule 'टिङ्हाणञ्—' (470). But the words किङ्करः, यत्करः, सत्करः and बहुकरः will not have ङीप् by the above rule as they are not derived with ट but with अच् by the varttika—'किञ्चत्तद्वु—' i.e. ङ takes अच् when किञ्, यत्, सत् and बहु precede as उपपद्ये. Thus किङ्करा etc with टाप् in the feminine by the rule 'बलाद्यतटाप्' (454). हेत्वादी etc—The drift is this—The author of the commentary जिनस (Jinendra) holds that the affix ट enjoined in the rule 'कञ्जी—' (2934) will bar the affix अच् enjoined by this varttika on the strength of the dictum of पूर्वप्रतिषेधः (prohibition due to priority). Bhattoji, however, does not sanction this and himself adheres to the dictum of परप्रतिषेधः (prohibition due to posteriority). अप—विप्रतिषेधः पर

कार्यम्)। Consequently, अच् bars ८ and not vice versa. Thus किङ्करी gets क्रीष् (and not क्रीप्) only when the wife of a किङ्कर is meant (पुंयोगे)।

सित—दिवाविभेति । दिवा, विभा, लिशा, प्रभा, भास्, कार, अन्त, अनन्त, आदि, बह्, नान्दी, क्रिस्, लिपि, लिबि, बलि, भक्ति, कर्त्त, चिव, चैव, सङ्गा, जङ्गा, बाहु, अङ्ग, तत्, धनुस्, अरुस् इति सप्तविंशतिशब्दाः । एषु उपपदेषु कञः । टप्रत्ययः । कहेत्वादवपीति—पूर्वस्वाद् द्वित्वाच्चील्यानुलोभ्येष्टित्यनुवृत्तेरित्यर्थः । दिवाकर इत्यादिषु दिवसं करोतीति विग्रहः । एवं विभां करोतीत्यादि दृष्टव्यम् । भास्करः इति—भाः करोतीति विग्रहे अत्र अपरत्वाभावात् 'अतः ककमि—' (१६०) इत्यत्र विहितस्य सत्वस्य अप्राप्तेः 'कृषीः—' (२३२) इति जिह्वामूलौयविसर्गयोः प्राप्तादीराह—कस्मादित्यादिति—'कस्मादिषु च—' (१४४) । कस्मादिराकृतिगणः । बहुशब्दस्येति—बहुशब्दो विपुलार्थवाची न तु सङ्काविशेषवाचीतिः सङ्गायच्छेनासङ्गत्वात् पृथक्निर्देश इति यावत् । पर्यायी इति—समर्थवाचिनावित्यर्थः । 'सङ्ख्यति । एक दि इत्यादी सङ्गावाचकशब्दे उपपदे सतीति । शेषः । एवं करोतीत्यादिविग्रहः । कस्मादिषु बहुश्रुत इति । 'नित्यं समासे—' इति—। अनुत्तरपदस्थस्य सस्य नित्यः यः स्यात् समासे सतीति तदर्थः । एवं अनुत्तरः । अक्षर इति । अरुंसितित्रणम् ['त्रयोऽस्त्रियामीर्ममः क्रीवे' इत्यमरः] । अथ मूलानुक्तान् प्रत्ययन्तान् शब्दान् संगृहीष्यामः—प्रभाकरः । कर एव कारः । प्रचादित्वादण् । कारं करोतीति कारकरः । (सूर्यः ?) । अनन्तरः । अनन्तकरः । अन्तशब्देनैव—सिद्धे स्वरौ विशेषात् अनन्तशब्दस्य पृथङ्निर्देशः । आदिकरः । नान्दीकरः । किङ्करः । लिपिकरः । लिबिकरः । बलिकरः । भक्तिकरः । कर्त्तकरः । चैवकरः । जङ्गकरः । बाहुकर इति ॥ सूत्रमते टप्रत्यये किङ्कर इति भवति । ततश्च स्त्रियाम् 'टिड्डाणञ्—' (४७०) इति पुंयोगे सति असति वां क्रीप् प्राप्नोति । एवञ्च पुंयोगाभावे टापि किङ्करा इत्यादि न सिध्यति । तत्र निर्णयमाह—'किंयत्तदङ्गु—' इति । वार्तिकमिदम् । एषु कञ्वाटो न किन्तु अजेवति तदर्थः । तेन स्त्रियाम् 'अजायत—' (४५४) इति टापि

किङ्करीत्यादि भवति । तदाह—किङ्करीति । ननु तथापि लोके किङ्करीति इत्यनेन तत्रका नतिरित्यत आह—पुंथोरी लीप् इति । ननु न्यासकृत्यतेन पूर्वविप्रतिषेध-पक्षान्नयणे 'कञो हेतुताच्छीष्यानुलोभ्येषु' (२८३४) इति उपन्यसेन अक्षप्रत्ययस्य बाधे सति पुंथोरीभावेऽपि लीप् स्वादिति चेदवाह—हेत्वादाविति । 'विप्रतिषेधे परम्—' इत्याश्रित्येदम् । तेन न्यासकृत्यतेन नादत्तव्यमिति भावः ।

२८३६ । कर्मणि भृतौ ॥ ३।२।२२ ॥

दी—। कर्मशब्दे उपपदे करोतिष्ठः स्यादभृतौ । कर्मकरो भृतकः । कर्मकारोऽन्यः ।

Here the word 'कर्म' in the rule signifies an उपपद and not the accusative which (कर्मणि) is already present here by अनुवर्तित from 'कर्मण्य' (२९१३). Thus the rule means—कृ takes ट् when the word कर्म is present as an उपपद and remuneration or wages (भृति) is meant. Thus कर्मकर servant. कर्मकारः (अण्) here there is no sense of भृति ।

मित—। कर्मणोति । कर्मशब्दोऽत्र उपपदम् । न तु वित्तोपाविभक्तिवाचकं 'कर्मण्य' (२९१३) इत्यतश्चादनुवर्तितत आह—कर्मशब्दे इति । भृतिर्वेतनम् । भृत्यभावे तु यथाप्राप्तम् कर्मकार इति ।

२८३७ । न शब्दश्लोककलङ्गाद्यावैरचाटसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ ३।२।२३ ॥

दी—। एषु कञष्टो न । हेत्वादिषुप्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार इत्यादि ।

The affix ट् due after कृ from 'कञो हेतु—' (२९३४) is barred when शब्द, श्लोक, कलङ्क, गाथा (lyrical poem) वैर (enmity) चाटु (flattering), सूत्र (rule), मन्त्र (counsel) and पद (word) are उपपदs. Thus शब्दकारः, श्लोककारः सूत्रकारः—etc.

मित—। न शब्द इति । विवरणं स्पष्टम् ।

२८३८ । स्तम्बशक्तोरिन् ॥ ३।२।२४ ॥

दी—। 'ब्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । स्तम्ब-
करिर्ब्रीहिः । शक्तृकरिर्वत्सः । 'ब्रीहिवत्सयोः' किम् ? स्तम्ब-
कारः । शक्तृकारः ।

The varttika 'ब्रीहिवत्सयोः' completes the rule thus 'स्तम्बशक्तोरिन् ब्रीहिवत्सयोः' । The rule कृ takes इन् (इ) when स्तम्ब and शक्तृ (excretion) precede as उपपद, and paddy and a calf are implied by the derivative ; the नकार of the affix elides. स्तम्बकरिः—paddy forming a cluster. शक्तृकरिः—a calf excreting always. स्तम्बकारः etc—अथ by 'कर्मण्यण्' (२७१३).

मित—। स्तम्बशक्तोरिति । स्तम्बशक्तोः कर्मणोरुपपदयोः करोतेरिन् प्रत्ययः स्यात् । 'ब्रीहिवत्सयोः' इति वार्तिकमिदम् । तेन ब्रीहौ वत्से च क्रमेणार्थे यथोक्तं स्वान्तराद्येति दर्शयन्नाह—स्तम्बकरिः ब्रीहिः । स्तम्बः लृणादिनिचय इत्युक्तम् । तं करोतीति विग्रहः । प्रत्ययस्य नकार इत् । शक्तृद विष्ठा । अन्यत्र स्तम्बकारः—अथ 'कर्मण्यण्' (२८१३) इत्यणेष ।

२८३९ । हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ ३।२।२५ ॥

दी—। दृति-नाथयोरुपपदयोर्दृञ् इन् स्यात् पशौ कर्तरि । दृतिं हरतीति दृतिहरिः । नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः । 'पशौ' किम् ? दृतिहरः । नाथहरः ।

The root हृ takes इन् (इ) when दृति (a broken pot or a leather bag for drawing water) and नाथ (a rope thrust into the nose of a beast) precede as उपपद, and a beast is implied

by the derivative. हतिहरः etc imply anything except a beast—
'अच्' by 'हरतेः—' (2923).

मिह—। हरतेरिति। मूर्ते पशवित्यस्य पशुयेत् प्रत्ययान्तोपाधिः लक्ष्यत
इति चार्थः। तदाह—पशौ कर्तरि इति। प्रत्ययान्तस्य विशेषणमिति यावत्।
इतिरिति भयपावम्। 'तेनास्य हरति प्रज्ञाहतेः पावादिषोडशम्' (मनु) इत्यादौ
दर्शनात्। चर्मभक्षिकावाचकोऽयमिति कैचित्। प्रत्ययस्य निष्वादनन्वस्वरस्य
गुणीयादिवह दीर्घत्वं न। हतिहरः इति—'हरतेरनुपगमे—' (२८२९) इत्यच्।
तादृशपावयादीन्वर्थः।

२८४०। फलेयहिरात्मभरिश्च ॥ ३।२६ ॥

दी—। फलानि गृह्णाति फलेयहिः। उपपदस्य एदन्तत्वं
ग्रह्णेन्प्रत्ययश्च निपात्यते। आत्मानं विभर्त्तीति आत्मभरिः।
आत्मनो मुमागमः। भृञ् इन्। चात् कुक्षिभरिः। चान्द्रासु
'आत्मोदरकुक्षिष्विति' पठुः। 'ज्योत्स्नाकरभमुदरभरयश्चकोराः'
इति सुरारिः।

The root ग्रह् (उपादाने) and the root भृ (भरणे) irregularly
(निपातने) take the affix इन् (३) when the उपपदs फल and आत्मन्
precede respectively, and फल and आत्मन् irregularly (निपातने)
become फले and आत्मम् (with the aug. मुम्) in order. The चकार
in the rule is to include कुक्षिभरिः (a glutton) i.e. to provide
इन् after भृ when कुक्षि (the stomach) is an उपपद with the
aug. मुम् after it). The followers of Chandra (a grammarian—
the इत्तिकार of चन्द्रव्याकरण), however, read as "आत्मोदरकुक्षिषु भञ्
इन्", and in that case the instance of उदरभरिः (synonym of
कुक्षिभरिः) is to be had in the line of सुरारि—'ज्योत्स्नाकरभम्—'।

फलेशहिः means a tree bearing fruits ; Cp—‘स्यादवस्थाः फलेशहिः’—Amara, whereas आत्मभरिः is a synonym of कुचिभरिः । Cp—‘उभावात्मभरिः कुचिभरिस्तुदरपूरके’—Amara.

मित—। फलेशहिरिति । फले आत्मनि च कर्मणि उपपदे क्रमेण शङ्खश्च निपातनादिनृप्रत्ययः फलशब्दस्येदन्तलनात्मनो मुमागमश्च निपात्यन्ते इति सूत्रार्थः । तदाह—फलानौत्यादि । उपपदसमासः । भृञ् अत्र जुहोत्यादिरिति दर्शयति—आत्मानं विभर्ति इति । आत्मनो मुमागम इति । आत्मनः ‘मुपौधातु—’ इति नकारलोपाद्भृञ्म् ‘आत्मम्’ इति जातिब्रह्मणः । सूत्रस्य चकारप्रयोजनमाह—चात् कुचिभरिति । फलेशहिरिति फलवान् इत्यर्थः । आत्मभरिकुचिभरिशब्दौ पर्यायौ । [‘स्यादवस्थाः फलेशहिः’, ‘उभावात्मभरिः कुचिभरिस्तुदरपूरके’ इत्युभयतापामरः ।] चान्द्राक्षिति । चन्द्राक्षवत् चन्द्राक्षकरणस्य व्याख्याता । तन्मतानुसारिण इत्यर्थः । ‘आत्मोदरकुचिभरिति । एवञ्च अनर्धराववे मुरारिप्रयोगो व्याख्यातः । करभर्मिति कदम्बकं समूह इति । ‘ज्योत्स्नापेयाचकोरै’रिति कविप्रसिद्धिः ।

२८४१ । एजेः खश् ॥ ३।२।२८ ॥

दी—। खन्तादेजः खश् स्यात् ।

The root एजि i.e. the causal (शिञ्जल) form of ‘एजृकम्पने’ take the affix खश् when any उपपद precedes ; what then—

मित—। एजरिति । एजृकम्पने इति भौवादिको धातुः । ततो शिच्—एजि । तथाआवात् खश् । अत कर्मण्युपपद इति अनुक्तमपिशम्यते । ततः किमिव्यत आह—

२८४२ । अरुद्धिषदजन्तस्य सुम् ॥ ६।३।६७ ॥

दी—। अरुद्धो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् खिदन्ते उत्तरपदे न त्वव्ययस्य । शित्वाच्छवादिः । जनमेजयतीति जनमेजयः । ‘वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट् तुदजहातिभ्यः खश् उपसङ्ख्यानम्’ (वार्तिक)—वातमजा मृगाः ।

When an उत्तरपद (subsequent member), other than an indeclinable, affixed with a ख-eliding affix (as खश्, खच्, etc) follows, the augment सुम् (म्) is added to the contiguous words (उपपदः) such as अरुह्, दिवत् and one having an अच् (Vowel) at the end. The affix खश्, being शित् is a सार्वधातुक by 'तिङ् शित्—' (2166) and hence the root followed by it viz एजि etc, gets शप् etc by 'कर्त्तरि शप्' (2167). Thus जनम् एजयति (terrifies the people) जनम् एजि + खश् = जन एजि खश् by 'सुपो धातु—' (650) = जन एजि जप् खश् = जन एजि च खश् by 'सार्वधातुकार्धे—' (3168) = जन एजय खश् by 'एचोऽयचायावः' (63) = जन एजय् खश्, (ञ) = जन एजय by 'अतो गुण' (191) = जन सुम् एजय = जनम् एजय = जनमेजयः । Similarly elsewhere. जनमेजय is an instance of 'अजलस्यसुम्'. The term means a terrifier or the son of परीक्षित्, Arjuna's grandson. The instances of अरुह् and दिवत् will be given under 'विभक्त्योक्तः' (2950) and 'दिवत्पर्योक्तः' (2954) respectively. 'वातघ्ननी—' (varttika)—The affix खश्, must be added after the roots अज, घट्, गृह् and जहाति (हा त्यागि) when the उपपदः वात air, घनी (bitch), तिल and गर्भ (wind in the bowels or anus) precede these respectively. Thus वातम् अजन्ति (make for the air) वातमजाः (as beasts), घनी etc are being dealt with in the next rule.

मित—। अरुहति । अरुह् च दिवत् च अजलयेति समाहारस्य कृते अरुर्धदजलन्तम् इति । तस्य घटोऽकवचनम् । तदाह—अरुषो दिवत् इत्यादि । 'अलुगुत्तरपदे' (६।१।१) इत्यत उत्तरपदे इति अनुवर्तते । 'खित्यनल्यस्य' (६।१।६६) इति खित् वतते । तदाह—खित् इत्यादि । शित्वाच्चादिरिति । 'तिङ् शित् सार्वधातुकम्' (२१६६) इति शित्वात् खश् सार्वधातुकसंज्ञायां 'कर्त्तरि शप्' (२१६७) इति धातोः शप् इत्यर्थः । आदिपदेन गुहायादिशपररूपादयो साक्षाः ।

जनमेजयतीति विग्रहप्रदर्शनमेतत् । एवं 'सुपोधातु—' इति सुपोलुकि जन एजि + खश् इति स्थिते शप् । ततः 'सार्वधातुकार्द्ध—' (२१६८) इति शुभे जन एज् शप् खश् इति जाते 'एचोऽयवायावः' (६३) इत्यवादेशे जन एजय खश् इति । ततः 'अतो शुभे' (१२१) इति पररूपे जन एजय इति जाते एजय इत्यस्य खिदन्तस्वमादाय सुमागमे जनम् एजय इति । ततो जनमेजयः । अजन्तस्य एतदुदाहरणम् । अरुहिषतो रुदाहरणे 'विध्यरुषोस्तुदः' (२८५०) 'द्विषत्परयोस्माप्ते' (२८५४) इत्यनयोर्वक्ष्यति । 'वासंशुनी—' इति वार्तिकमिदम् । वात, शुनी, तिल, एषु चतुर्षु कर्मसु कर्मणोपपदैषु अज्, धेद्, तुद्, जहाति (हा ल्याग्) एभ्योऽपि खश्प्रत्ययः स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । पूर्वमुदाहरति वातमजा इति । वातम् (वायुम्) अजन्ति (तदभिसुखंगच्छन्ति) इति विग्रहः । सुबलुकि प्राग्वत् सुमागमः । "विधिवमुच्चैः प्रवमानसारात् कुतूहलं तस्मैतान् तस्य । निवात्यथोपात्तवलोपशोभं कदम्बकं वातमजं सुमाणाम् ।"—इति भाट्टः (२/१७) । खाशि परं शुनी इत्यादिर्जस्वः स्यादित्याह—

२८४३ । खित्यनव्ययस्य ॥ ६।३।६६ ॥

दी—। खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ङस्वः स्यात् । ततो सुम् । शुनिन्वयः । तिलन्तुदः । शर्धञ्जहा माषाः । शर्धोऽपानशब्दस्तं जहतीति विग्रहः । जहातिरन्तर्भावितत्पर्यः ।

When a word ending in खित् (खलiding affix) follows, the preceding word, if not an indeclinable, becomes ङस्वः . Then सुम् comes in by the rule 'अरुहिषत्—' (2942). Thus शुनिन्वयः (That which sucks a bitch), the dissolution being शुनीम् धयति इति । शर्धञ्जहाः—Those that cause to evacuate or discharge शर्ध (the wind accumulated in the abdomen). माष is a kind of pulse. Here जहति or the root ज्हा has a causal sense within (which is clear in the translation above).

मित—। स्त्रिवीति । स्त्रिदित्यनेन तदन्तं लस्यति । तदाह—स्त्रिदन्त इति ।
 ‘इको ऋसोऽङो मालवस्’ (६।१।६१) इत्यतो ऋस् इत्यनुवर्तते । तदाह—पूर्वपदस्य
 ऋस् इति । ततो मुमिति । ऋसात् प्राक् मुमि तु ज्ञतो पूर्वपदस्य अजन्तत्वाभावाद
 ऋसो न स्यादिति भावः । यनिभ्य इति—यनीं धयतीति विग्रहः । सुबलुकादिः
 प्राग्वत् । तिलनुद इति—तिलान् तुदति (पिनष्टि) इति विग्रहः । शर्धञ्ज्ञा इति ।
 शर्धोऽपानशब्द इति मन्वाद्यः । तदाह—शर्ध इति गृह्यम् इत्यर्थः । ननु माथाः
 शर्धं जहतीति चेदर्थो न सङ्गच्छते । तदाह—जहातिरन्तर्भावितगर्भ्य इति । ततश्च
 टापयन्ति व्याजयन्तीत्यर्थः । माथा इत्ययं मृगा इति भाष्यम् । अनव्ययस्वेति किम् ।
 ‘दिवामन्वा’ इत्यादौ भूमप्रतिषेधो यथा स्यात् ।

२८४४ । नासिकास्तनयोर्भावेऽङोः ॥१२।२८ ॥

टी—। अत्र वार्तिकम्—‘स्तने घेटो नासिकायां ध्मयेति
 वाच्यम्’ (वार्तिक) । स्तनं धयतीति स्तनभ्यः । घेटष्टित्वात्
 स्तनभ्यो । नासिकभ्यः । नासिकभ्यः ।

Here the respective sense of the rule e. g. the roots अमा and
 घेट् take खञ् when preceded respectively by the उपपदस्य नासिका
 and स्तन is not intended. Hence the varttika ‘स्तने घेटोः’ adds
 that स्तन preceding घेट् only takes the affix whereas नासिका
 preceding both घेट् and अमा take the affix. Thus स्तनभ्य only
 and not स्तनभ्यम् also. स्तनभ्यः means a child. The root घेट् being
 टित् or ट् eliding the term स्तनभ्य will take the affix ङीप् in fem.
 by the rule ‘टिङ्दाखञ्’ (470). Here although टाप was due—
 the affix खञ् being अटित् (not ट्—eliding) and the प्रातिपदिक
 स्तनभ्य being अदन्त, yet the term will have ङीप् owing to the
 ट of the root (घेट्) it not having performed any other services
 to the root itself. And as it (ट्) must have some operation

to undergo, the operation allowed is to enjoin डीप् । नासिकन्धः—
नासिकन्धः—observe that नासिका has been first made short (ङस्)
when धम and धय the मिदन्त terms follow by the rule 'खित्यनव्ययस्य'
(2943) and then सुम् comes after it due to अजन्तत्वं by the rule
'अरुर्हिषत्—' (2942).

मित—। नासिकास्तनयोरिति । नासिकायां स्तने च कर्मण्युपपदे धमतेर्धयतेच
खश् स्यादिति यथासंख्यं नार्थः । तथाहि सति 'नासिकन्धः' इति नासिकायां धयतेः
खश् न स्यादिति यथासंख्यं वारयद्वाह अत्र वार्तिकमिति । नासिकायां धमयेति ।
चकाराद् धेट् समुच्चयते । स्तनन्ध इति शिशुरित्यर्थः । सुमि कृतेऽनुस्वारादृङ्
परसवर्णः । घेट्टित्वादिति—'टिड्ढाणञ—' (४७०) इति सूवादित्यर्थः । ननु
'टिड्ढाणञ—' इत्यत्र टिदाद्यन्तं यत् प्रातिपदिकं ततो ङीप् इति व्याख्यातम् ।
स्तनन्ध इति तु टिदन्तं न भवति खश्प्रत्ययस्य टित्वाभावाद्—ङीप् न भवति किन्तु
समुदायस्य अजन्तत्वाद् एवेति चेत् ? सत्यम् । प्रत्ययस्य टित्वाभावेऽपि घातोऽटित्स्य
अवयवेऽचरितार्थत्वात् समुदायस्य टिदन्तलोपचार इति व्याख्यानमेवात्र शरणम् इति
कौमुदीकारस्याशयः । अन्ये तु 'टादय एव प्रत्ययाः—टिदिति तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणम्' ।
तेन टित् प्रातिपदिकं टिदाद्यन्तं चेत् प्रातिपदिकमित्यर्थः । टित्त्वं तु प्रातिपदिकस्य
कचित् प्रत्ययकृतं, क्वचित् स्वतः, क्वचित् प्रकृतिकृतं भवति । अवयवधर्मस्य समुदाये
उपचारात् । तत्र आद्यस्य उदाहरणम्—कुरुचरीति । द्वितीयस्य उदाहरणम्—
नदीति । पचादिगणे 'नदट्' इति स्वत एव टित्त्वोपघात् । तृतीयस्योदाहरणम्—
घेट्टित्वात् स्तनन्धयोल्याहुरिति 'टिड्ढाणञ—' (४७०) इत्यत्र तत्त्वबोधिन्यां
सुविस्पष्टम् । नासिकन्धः—नासिकन्धः इति । 'खित्यनव्ययस्य' (२८४३) इति
नासिकाया ङस् । ततो सुम् । अनुस्वावः । परसवर्णः । 'पाघाभमास्या—' (२३६०)
इति घमादेशः । पररूपम् । अन्यत्र गुणयादेशौ विशेषौ ।

२८४५ । नाडीमुष्टोश्च ३।२।३० ॥

दी—। एतयोरुपपदयोः कर्मणोर्ध्माधेयोः खश् स्यात् ।

‘यथासंख्यं नेष्यते’* । नाडिन्धमः—नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः—
मुष्टिन्धयः । ‘घटीखारीखरीषूपसंख्यानम्’ (वार्तिक) ।
घटिन्धमः—घटिन्धयः इत्यादि । खारी परिमाणविशेषः ।
खरी गर्दभी ।

When these two i.e. नाडी (a nerve or vein) and मुष्टि (grip)
are उपपदs in the accusative, ध्मा and धेट् take the affix खञ्.
Here ‘no respectiveness is intended’ (varttika). Thus नाडी and
मुष्टि may serve as उपपदs to either of the roots. Consequently
नाडिन्धमः etc. जञ् in नाडी is defended by ‘खित्वनल्यस्य’ (२९४३).
‘घटी’—etc (varttika)—when घटी (a pot) खारी (a kind of measure)
and खरी (a she-ass) precede as उपपद then also ध्मा and धेट्
take the affix खञ्—घटिन्धमः etc जञ् and मुम् etc as before.

मिति—। नाडीति । ‘नासिकाकानयोः—’ (३१२२२) इत्यतो ध्माधेटोरित्यनु-
वर्तते । एतेः खञ् (३१२२६) इत्यतः खञ् इति च । तदाह—एतयोरित्यादि ।
‘यथासंख्यम्—’ इति—वार्तिकमिदमिति तत्त्वबोधिनौमतम् । उदाहरणेन एतदर्थं
स्पष्टयति—नाडिन्धम इत्यादिभिः । ‘खित्वनल्यस्य’ (२८४३) इति ज्ञस्ये कृते मुम् ।
अनुस्वारपरसवर्णधमादेशादयः । ‘घटीखारी—’ इति—वार्तिकमिदम् । उपसंख्यानम्
इति । ध्माधेटोः परिगणने कर्तव्यमित्यर्थः । घटिन्धम इत्यादि । प्राक्खञ्सादि ।

२८४६ । उदि कूले रुजिवह्नीः ॥ ३१२।३१ ॥

दी—। उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले कर्मण्यपपदे खञ्
स्यात् । कूलमुद्गजतीति कूलमुद्गजः । कूलमुद्गहः ।

The roots रुज and वह् preceded by the उपसर्ग उद् and having
the उपपद कूल in the accusative, take the affix खञ्. (Note that

* वार्तिकमिदमिति तत्त्वबोधिनौ ।

उद् though in the locative cannot serve as an उपपद. Hence it is taken in the 5th case ending and accordingly as an उपसर्ग to both रुज् and वह् । कूलमुद्रजः—That which breaks or injures the bank (by dashing against it) ; कूलमुद्रहः—a current etc flowing on dashing the bank. Cp.—

“उत्तीर्णा वा कथं भौमाः सरितः कूलमुद्रहाः ।

आसादितौ कथं व्रत न गजैः कूलमुद्रजैः ॥”—भट्टि (6. 95)

मित—। उदीति । उदिति सप्तम्यन्तमपि नोपपदम् असत्त्ववाचिनात् । किञ्च तथा सति ‘उत्कूलयो’रिति समासेन उच्येत ‘नासिकास्रगयो’रिति यथा, न तु व्यसिन । एवं च ‘उदि’ इति पञ्चमीस्थाने सप्तमी, रुजिबहोरिति तु पञ्चम्या. स्थाने षष्ठीति बोध्यम् । एतच्च ‘यथासंख्यम्—’ इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । रुजीति इका निर्देशः । ‘रुजो भञ्जे’ इति तादादिको धातुः । तस्य वहतेषु सकर्मकात्वात् कर्मणोपपदे इत्युक्तम् । कूलमुद्रज इति कूलभिदित्यर्थः । कूलमुद्रह इति । कूलमापूर्य वहतीति वियहः । सुबलुकि सुमादयः प्राग्वत् । उत्तीर्णाविति भट्टिस्थप्रयोग आङ्गलव्याख्यायां द्रष्टव्यः ।

२८४७ । वहाम्भे लिहः ॥ ३।२।३२ ॥

दी—। वहः स्तब्धस्तं लेदीति वहंलिहो गौः । अदादि-
त्वाच्छपोलुक् । खगो डिच्चात्रगुणः । अभंलिहो वायुः ।

The root लिह् (to lick) take खश् when वह् (shoulder) and अभ् (the sky) are उपपदस in the accusative. Thus वहंलिहः—that which licks the shoulder (such as a cow). Here शप् elides by ‘अदिप्रभृतिभ्यः शप्’ (2423) as लिह् belongs to अदादि class and खश् being डिच् by ‘सार्वधातुकमपित्’ (2234) there is no guna of the उपधा by ‘पुगन्तलघूपधस्य च’ (2189). अभंलिहः—meeting or touching the sky.

मित—। वहाम् इति । वहश् अभं चति समाहारश्चात् सप्तम्येकवचनम् । वह अभे च कर्मण्यपपदे लिङ्गः खणित्यर्थः । अदादित्वादिति—‘अदिप्रभृतिभ्यः शपः’ (२४२२) इति सूत्रेण इत्यर्थः । खणौ लिङ्गादिति । ‘तिङ्शित्—’ (२१६६) इत्यनेन सार्धधातुकमन्त्रायाम् ‘सार्धधातुकमपित्’ (२२९४) इत्यनेन लिङ्गम् । वहं-लिङ्गम् लिङ्गयोगोच्चायुः नार्थी किन्त्वनयोर्विशेष्यौ ।

२८४८ । परिमाणे पचः ॥ ३।२।३३ ॥

दी—। प्रस्थम्पचा स्थाली । खारिम्पचः कटाहः ।

The root पच् (to cook) takes खञ् when a measure such as प्रस्थ खारी etc is an उपपदः. Thus प्रस्थम्पचा स्थाली—a pot cooking one प्रस्थ (of rice etc) only. खारौम्पचः कटाहः—a cauldron cooking one खारी (of vegetables etc) only. One प्रस्थ is $\frac{1}{3}$ part of a खारी which is equal to about three bushels or 24 seers in English measure. Cp—

‘माषेष्टकाखारिभोजानि कुक्कुरः प्रस्थ आदकः ।

राशिर्दोषी खारी चीत यथोत्तरं चतुर्गुणाः ॥’—‘आयुर्वेद संसृष्टः ।

मित—। परिमाणे इति । परिमाणं खारौप्रस्थादि । परिमाणे कर्मण्यपपदे पचतिः खञ् स्थादित्यर्थः । प्रस्थम्पचेति—प्रस्थं पचतीति विग्रहः । खारिम्पच इति । इक्षुमुमादयः प्राग्वत् । अन्यीः परिमाणविशेषवाचितम् आकम्पन्त्याखारायां दर्शितम् ।

२८४९ । मितनखे च ॥ ३।२।३४ ॥

दी—। मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः । पचिरत्न तापवाची ।

पच् takes खञ् also when मित (a fixed quality) and नख (nail) precede as उपपदs in the accusative. मितम्पचा—cooking a fixed quantity (of rice). नखम्पचा—such gruel (यवागू) as scorches the finger nail. Here the root पच् implies burning or scorching.

मित—। मितेति । मितनखयोश्च कर्मणोरुपपदयोः पचेः खश्चित्थर्थः । पचिस्तावत् विक्रिचार्थः । सं तु नखम्पचेत्यत्र न युज्यते । नखानां विक्रिचार्थावात् । अत आह पचिरत्र तापवाचीति । तेन नखम् नखान् वा पचति तापयति दहतीति चेत्थर्थः । यवागूर्विषी (याव) इति भाषा । 'यवागूर्णिषीका राणा विलिपी तरला च संत्यमरः ।'

२८५० । विध्वरुषोस्तुदः ॥ ३।२।३५ ॥

दी—। विधुन्तुदः । सुमि कृते संयोगान्तस्य लोपः ।

अरुन्तुदः ।

The root तुद takes खश् when विधु (the moon) and अरुष् (vital part) precede as उपपदस् in the accusative. Thus विधुन्तुदः—one i. e. राहु that torments the moon. In अरुन्तुदः (one cutting to the quick), the संयोगान्त i. e. the सकार elides after the augment स्तम् has been added (to the अच् or vowel उ) thus अरुस् स्तम् = अरुन्स् by 'मिदचोऽन्त्यात् परः' = अरुम्, then add तुद ending in खश्—no guna of the उपधा due to डित्त्व of खश् ।

मित—। विध्वरुषोरिति । विधुश्च अरुष् चेति द्वन्द्वम् । सप्तमीदिवचनम् । विधौ अरुषि च कर्मण्युपपदे तुदतिः खश्चित्थर्थः । विधुन्तुद इति—विधुयन्दः । तं तुदति (यहणेन व्यथयति) इति विधुन्तुदी राहुः । अरुन्तुद इत्यत्र प्रक्रियामाह—सुमि कृते इति । 'मिदचोऽन्त्यात् परः' इति परिभाषया उकारादुपरि सुम् । ततश्च अरुन्स् इति जाते 'संयोगान्तस्य लोपः' इति सकारस्य लोपः । अरुन्स् कृतं मर्मस्थानम् च । तत्तुदतीति विग्रहः । 'अरुन्तुदस्तु मर्मस्थानि' इत्यमरः ।

२८५१ । असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ॥ ३।२।३६ ॥

दी—। असूर्यमित्यसमर्थसमासः । दृशिना नञः सम्बन्धात् । सूर्यं न पश्यन्तीत्यसूर्यम्पश्या राजदाराः । ललाटान्तपः सूर्यः ।

The root दृश् and तप् take खश् when the words असूर्य and

ललाट precede respectively as उपपद in the accusative. The samasa 'असूर्यललाटयोः' in the rule is an unjustified or असमर्थसमास for नञ् (न) has connection with दृश् (the verb) and not with सूर्ये. Thus सूर्ये न पश्यन्ति etc. those that do not look even of the sun i. e. exceedingly hidden or kept indoors e.g. queens. ललाटन्तपः that which burn the forehead e. g., the sun. In असूर्यम्पश्य—दृश् is first changed into पश्य as before in connection with खञ् and then सुम् is added to असूर्ये.

मित—। असूर्यललाटयोरिति । असूर्येव ललाटयेति इत्यान् सप्तमी विवचनम् । दृशितयोरिति पञ्चम्यर्थे यत्नो । दृशेत्तपस्य परतः खञ् प्रत्ययः स्वादसूर्यललाटे च कर्मेणुपपदे इत्यर्थः । नञ् सूर्ये असूर्ये इति कथम् नि पश्यम् ? असूर्यम् पश्यतीति अलौकिकविषयदर्शनात् सूर्ये न पश्यतीति लौकिकविषयदर्शनाच्चाशङ्क्य आह— असूर्यमित्यसमर्थसमासः इत्यादि । तेन सीमादर्थं समास इति गृह्यते न तु लौकिक इति । 'समर्थपदविधि'रिति पदविधिः समर्थोपितत्वादिति भावः । इदमेव 'सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः' इति परिभाषापेक्षावगाहते इति बोध्यम् । स्वयमेव लौकिकविषये दर्शयति—सूर्ये नेति । असूर्यम्पश्य इति । 'एवं नाम सुप्ता वदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्ति' इति तत्तत्कृतम् । एवञ्चात्र गोपनातिशयो विवक्षितो न तु सूर्यदर्शनभावः । सम्प्रोपासनादौ तस्यापरिहार्यदर्शनत्वात् । यदा तु सूर्याभावदर्शनमात्रं सूर्येतरचन्द्रदेवा- दर्शने विवक्षितं तदा खञ् न भवत्यनभिधानादिति न्यासकारादयः । खञि पश्— 'पात्राभावा' इति पश्चादर्थः । ततः सूर्ये इत्यतो मुनि कृतेऽनुस्वारि परसवर्णे च यद्योक्तं रूपं सिध्यति । असूर्यम्पश्य इति पुंसि बहुवचनम् । दारशब्दश्च पुंशुबहु- वचनत्वाच्च । ललाटन्तप इति—ललाटं तपतीति विवक्षितम् । सुमादि प्राग्वत् ।

२८५२ । उग्रम्पश्येत्तदपाणिन्धमाञ्च ॥ ३।२।३७ ॥

दो—। एते निपात्यन्ते । उग्रमिति क्रियाविशेषणम् । तस्मिन्नुपपदे दृशेः खञ् । उग्रं पश्यतीत्यपग्रम्पश्यः । इरोदकं

तेन माद्यति दीप्यतेऽबिम्बनत्वादिति इरम्भदो मेघज्योतिः ।
इह निपातनाच्छन्न । पाण्योधायन्तेऽस्मिन्निति पाणिन्धमोऽध्वा ।
अन्धकाराद्यावृत्त इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाण्यो
ध्मायन्ते ।

The words उग्रम्भश्च, इरम्भद and पाणिन्धम are irregularly formed. Thus दृश् takes खश् although the उपपद 'उग्रम्' which is an adverb and not a noun, precedes. Here also सुम् comes in when अम् (द्वितीयान्त form) elides by 'सुपो धातुप्रातिपदकयोः' (650). उग्रम्भश्च—a fierce-looking person. इरम्भद or lightning is said to subsist on (or result from) water (अप्). Hence that which is intoxicated (माद्यति) i. e. effulgent (दीप्यते) with water (इरा), is इरम्भदः । Although खश् follows yet मद does not get श्वन् due to निपातन । इरा is changed into इर by the rule 'स्त्रित्वनव्ययस्य' (2943). The सुम् etc as before. पाणिन्धम is a route where hands or palms are sounded (clapped) with a view to scare away serpents etc—hence enveloped with darkness. ध्मा is changed into धम in con. with शप् which is necessitated by खश्—a सार्वधातुक । Cp—'पाद्माध्मास्था'—(2360).

मित—। उग्रम्भश्चेति । तयोऽपि खश्च निपात्यन्त इत्याह—एत इति । उग्रम्भश्चेतत् उपपदस्य क्रियाविशेषणत्वं निपातनम् । खश्च शिच्चेन सार्वधातुकत्वात् अप् । पश्चादिशः । 'सुपोधातु—' (६५०) इति अस्मि लुप्ते सुम् । अनुस्वारपरसवर्णौ । उग्रम्भश्च इति कूरदर्शन इत्यर्थः । इरम्भद इति—इरा उदकमिति । अबिम्ब-
नत्वादिति । वज्ररबिम्बत्वं प्रसिद्धम् । तथाच महाकविप्रयोगः—'अबिम्बनं वज्रिमसौ
विभर्ति' इति (रघु—१३) । ननु जायतेदिवादितात् खश्च पक्षे श्वन् स्यादिति आशङ्क्य
आह—निपातनात् श्वन् न । 'दिवादिभ्यः श्वन्' इति न प्रवर्तते इत्यर्थः । इरा इति

स्थिति 'खिल्यनव्यस्य' (२८४३) इति खश्चि ज्ञस्यः । सुमनुस्वारपरसवर्णाः । पाणिन्यम् इति । खश्चिहते शप् । शपि परि 'पात्रापास्या—' (२२६०) इति धमादेशः । शेषं प्रागवत् भ्वाद्यन्ते इति कर्मणि प्रयोगः । तस्य शब्दान्त इत्यर्थः । निपातनादधिकरणे अपसिद्धिः ।

२८५३ । प्रियवशे वदः खच् ॥ ३।३।३७ ॥

दी—। प्रियंवदः । वशंवदः । 'गमेःसुपि वाच्यः' (वार्तिक) असंज्ञार्थमिदम् । मितङ्गमो हस्ती । 'विहायसो विह इति वाच्यम्' (वार्तिक) । "खच् छिद्वा वक्तव्यः" । विहङ्गः—विहङ्गमः । भुजङ्गः—भुजङ्गमः ।

प्रिय and वश standing as उपपद in the accusative, वद takes the affix खच् । [The importance of खच् (as also its difference from खश्) will be clear in 'खचि ज्ञस्यः' (2955) and the nonapplication of शप् etc when खच् follows]. Thus प्रियंवदः (a mild speaker) and वशंवदः (obedient)—सुम् comes in because खच् is छित् or ख- eliding. 'गमेः सुपि—' Varttika—It has to be said that गम् takes खच् when a सुवन्त word stands as उपपद in the accusative etc, provided the word thus formed does not denote a संज्ञा, for this (संज्ञार्थ) provision will be had under "गमच" (2564). Thus मितङ्गम (going in measured steps) is not a संज्ञावचन and may apply to any other being. 'विहायसः—' Varttika—It has to be said that when गम् takes खच् due to the precedence of विहायस, as उपपद, the same (विहायस) is replaced by विह । 'खच्—' Varttika—and that this खच् optionally becomes छित् or ख- eliding. So that when खच् is छित् the form is विहङ्गः, at the elision of the 'छि' portion of गम. otherwise विहङ्गमः. Break up as विहायस

(through the sky) गच्छतीति । Similarly भुजङ्गः—भुजङ्गः the breaking up however, being भुजं कुटिलं (भुजेन कुटिलगत्यावा) गच्छतीति but not भुजैः etc for the serpents have no hand.

मित—। प्रियवश इति । प्रिये वशे कर्मण्युपपदे वदः खजित्यर्थः । खश्चैव सिद्धे खज् विधानमुत्तरत् खुटीभविष्यति । इतिकारणं 'खकारो सुमर्थ्यकारश्च' 'खचि ङस्त्वः' (२८५५) इति विशेषणार्थः । तत्र हि 'खे ङस्त्वः' इत्युच्यमाने 'एजः खश्' इति जनमेजय इत्यत्रापि ङस्त्वः प्राप्नुयादिति तदाशयः । प्रियंवद इत्यादि न्यष्टम् । 'गमे सुपि—' इति वार्तिकमिदम् । सुपि (सुवन्ते) उपपदे गमेः खच्प्रत्ययो बाध्य इत्यर्थः । असंज्ञार्थमिदमिति । 'गमय' (२८६४) इति वक्ष्यमाणसूत्रेणैव संज्ञायां सिद्धिरिति भावः । मितङ्गम् इति—मितं परिमितं गच्छतीति विशङ्कः । सुमनुखारपरसवर्णाः । 'विहायसः—' इति वार्तिकमिदम् । गमेः खचि परे तदुपपदस्य विहायसो विह इति आदेशः स्यादिति 'खच् छित्—' इति अत्रेदं तृतीयं वार्तिकम् । खच् प्रत्ययो वा छिदिति तदर्थः । तथा च छित्वपचै 'छित्सामर्थ्यादभस्यापि टेल्लेपे' इति विहङ्ग इति भुजङ्ग इति च । अन्यत विहङ्गम्—भुजङ्गसौ । विहायसा आकाशमार्गेण गच्छतीति, भुजं कुटिलं गच्छतीति च विग्रहौ ।

२८५४ । द्विषत्परयोस्तापेः ॥ ३।२।३८ ॥

दी—। खच् स्यात् ।

तापि (तप् + णिच्) takes खच् when द्विषत् (a foe) and पर (a foe) precede as उपपदस्य in the accusative. Thus the forms being द्विषत् तापि खच् and पर तापि खच् we look ahead—

मित—। द्विषदिति । द्विषति परे च कर्मण्युपपदे तापेः खजित्यर्थः । तापेरिति 'तप सन्तापे' इति भौवादिकस्य 'तप दाहे' इति चौरादिकस्य वा गन्तव्यस्य गङ्गणम् । द्विषत्परयोरुभयोरपि शत्रुशब्दपर्यायत्वम् । एवं द्विषन्तं परं वा तापयतीति द्विषत् तापि खच् इति पर तापि खच् इति वा स्थिते खच्करणप्रयोजनप्रदर्शनमुखेनाह—

२८५५ । खचि क्खः ॥ ६।४।८४ ॥

दौ—। खच्परि खी उपधाया क्खः स्यात् । द्विषन्तं परं
तापयतीति—द्विषन्तपः । परन्तपः । घटघटीग्रहणाद्विष-
विशिष्टपरिभाषा अनित्या । तेनेह न—द्विषतीं तापयतीति
द्विषतीतापः ।

The penultimate of a root becomes क्ख when णि i.e. the affix णिच् after it is followed by खच्. Thus we now have द्विषन्तपः खच्=द्विष (सुम्) त् तप् खच्=द्विषन्तपः तप् ण=द्विषन्तपः. Here first त elides by the rule 'संयोगान्तरं लोपः' (49)—सुम् being before त by 'मिद्वोऽन्त्यात् परः' । Note that here सुम् comes in by 'अभृष्टं वत्—' (2942) and that णच् does not intervene owing to खच् which not being शित् is not a सार्वधातुक and consequently णच् does not follow. परन्तपः—सुम् अतुसार and परसवर्ण as before. Both forms mean a subduer or tormentor of enemy. Cp—'अभृष्टो विषयसखः परन्तपः—(भट्टि i. i.). घटघटीग्रहणात् etc—This is a part of the Varttika 'यज्जिज्ञाह्वाह्वाद्यश्रितोऽन्तरघटघटोऽन्तु यद्देहसंस्थानम्' read under the rule 'हरतेरनुद्यमनेऽच' (2923). The drift of this reference is to convince the student that the परिभाषा 'भातिपदिकग्रहणे विडविशिष्टस्यापि यद्वचम्' is not obligatory (नित्य), for in that case the Varttikakara could have done with घट only and would not take up घटी also. Thus द्विषतीं तापयति gives द्विषतीताप and not द्विषतीन्तपः ।

मित—। खचीति । 'दोषो णी' (६।४।८४) इत्यतो णीति, 'ऊदुषधायाः—' (६।४।८८) इत्यत उपधाया इति चानुवर्तते । किञ्च खचीति णीतिरप्यत्र विशिष्टं तदाह—खच् परि णीति । खच् प्रो यस्मादिति त्रियङ् । क्खः स्यादिति

शिलोपयेति शेषः । एवञ्चात् खच्करणं ऋखाद्यैः शिलोपाद्येति बोध्यम् । किञ्च खच्ः शिलोभावात् सावधातुकत्वाभावेन श्वपि नात् प्रवर्तते । न च खश्चपि ऋखादिकविधाने सर्वे सुसमञ्जसं लाघवस्य स्यादिति 'खशि ऋश्' इत्येव स्वयितुसुचितमिति वाच्यम् । तथा सति 'एजिः खश्' (२८४१) इत्यत्र ऋश्प्रसङ्गात् खश्ः शिलेन सावधातुकतया शिलोपाभावाच्च 'जनमेजयविषन्तप' इत्युभयोरपि लब्धमशक्यत्वमेव । नन्वेवमपि इदमेव सूत्रे खच् अस्तु पूर्वे-सूत्रे ('प्रियवशे वदः खच्'—२९५३ इत्यत्र) तु खच्ः प्रयोजनाभावात् खश् एवानुवृत्तिरस्तु इति चेत् । तदपि न । अधिकविधानार्थत्वात् । अतएव 'गमैः सुपि—' इति वार्तिकमिह ज्ञापकसिद्धमित्याहुः । विषन्तप इति—'अर्हर्षित्' इति सुम् । अनुस्वारादिः प्रागवत् । उभयोरपि 'श्वदुमन' इत्यर्थः । घटघटीयहणादिति—अयमर्थः—'हरतिरनुद्यमने—' (२८९३) इत्यत्र 'शतिलाङ्गलाङ्ग शतीमर यष्टिवटघटोधनुषु यष्टेरुपसङ्गानम्' इति वार्तिकम् । तत्र घटयहणेनैव घटीयहणे सिले पुनः घटीयहणं 'प्रातिपदिकयहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि-यहणम्' इत्यस्याः परिभाषाया अनित्यलज्जापनफलकमिति भावः । उपपदविधापेक्षा न प्रवर्तते इति व्यापसूत्रे भाष्यमिति नागेशः, तेनेह नेति । ऋक्षोऽस्तु चेति शेषः ।

२८५६ । वाचि यमो व्रते ॥ ३।२।४० ॥

दो—। वाक्छन्दे उपपदे यमैः खच् स्याद्व्रते गमि ।

The word वाच् (word) preceding as उपपद, in the accusative the root यम् takes खच् provided an austere vow is implied. Thus वाच् + यम् + खच्—this being the case we look forward—

मित—। वाचीति स्पष्टं सूत्रे । व्रतः सङ्ख्यविशेषो नियमो वा । तदेवं वाचं यच्छतीति वाच् + यम् + खच् इति स्थिते आह—

२८५७ । वाचंयमपुरन्दरौ च ॥ ६।३।६८ ॥

दो—। वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो मौनव्रती । 'व्रते' किम् ? अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः ।

These two words—वाचंयम and पुरन्दर—are formed with खच्

with 'अम्' attached to वाच् and पुर् irregularly (निपातने) । वाच्यम् : one observing व्रत । वाग्यामः—one having restraint in speech due to want up power. There we have अम् by 'कर्मण्यण्' (2913) as there is no नियम here. Note that वाच् and पुर् cannot have सुम् as they are not अजनस. Hence the injunction of अम्. Then we look forward for पुर्न्दर—

मित—। वाच्यमिति । निपातनादेतौ सिद्धौ इत्यर्थः । किं निपात्यते इत्यपेक्षायामाह—वाक्पुणोरिति । तथा च 'अर्द्धिषत्—' इति सुभोज्य अभावाद् अम् इति भावः । एवञ्च सुवृत्तिक वाच् इति स्थिते अमि वाचम् । ततः मिदन्तस्य योगः । वाग्याम इति—'कर्मण्यण्' (२९१३) इत्यण् न खच् प्रतीयत्वाभावात् । पुर्न्दरपदसाधनार्थमाह—

२८५८ । पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ ३।२।४१ ॥

दी—। पुर् दारयतीति पुर्न्दरः । सर्वसहः । सहिष्णुण-
मसंज्ञार्थम् । 'भगे च दारेः' (वार्तिक) *—इति काशिका ।
बाहुलकेन लब्धमिदमित्याहुः । भगं दारयतीति भगन्दरः ।

दारि (दृ विदारणे + णिच्) and सह take खच् when preceded by पुर् and सर्व as उपपद in the accusative. Thus पुर् दारि + खच् = पुर्म् दर् अ by the rule 'खचि ऋः' (2955) = पुर्न्दरः—Indra. सर्वसहः one tolerant of every thing. Here the mention of सहि (सह) in the rule is to indicate that it does not make संज्ञास्वरक word for such word can be had by 'संज्ञार्थं भृत्—' (2963). 'भगे च—' varttika. But तत्त्वबोधिनी says that it is the expression of the author of the काशिकाहति and not a वार्तिक । for बाहुलक see ante 'कषकुठो बहुलम्' । भगन्दरः—fistula in ano.

मित—। सुः सर्वयोरिति । पुरि सर्वे च कर्मस्थूपपदे दारिः (स्थानस्य दृशातेः) सङ्क्षेप खजिव्यर्थः । पूर्वेष्वेव सिद्धे पुरि दारित्यंशः शक्यमकर्तुमित्याहुः । पुरं दारयतीति । यतः सुबलुकि पुनर् दारि खच् इति स्थिते 'खधि ऋस्' इति ऋस् शिष्टोपे च पुरन्दरः इन्द्रः । 'संज्ञायाम्—' (२८६३) इत्येव सिद्धे इह सहियहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य आह— सहियहणम् असंज्ञार्थमिति । भग्ने चेति—वार्तिकम् । काशिकावचनमिदमिति तत्त्वबोधिनी । बाहुल्यकेनिति—'कृत्यलुटो बहुलम्' इत्यत्र बहुल्यहृणात् तस्य शीगमिभागसहृत्वाच्चैति भावः । भगन्दरो व्याधिभेदः ।

२८५८ । सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ॥ १२।४२ ॥

दी—। सर्वङ्कषः खलः । कूलङ्कषा नदी । अभ्रङ्कषो वायुः । करीषङ्कषा वाल्या ।

The root कष् takes खच् when सर्व, कूल, अभ्र (sky) and करीष (dried cow-dung) precede it as उपपदस in the accusative. Thus सर्वङ्कषः etc.

मित—। सर्वेति । सर्वे, कूले, अत्रे, करीषे च कर्मस्थूपपदे कषः खच् इत्यर्थः । सर्वं कषतीत्यादिः वियहः । करीषमिति शुष्कं गोमयम् । "गोविङ् गोमयमस्त्रियाम् । तनु शुष्कं करीषः" इत्यमरः ।

२८६० । मेघर्तिभयेषु कृजः ॥ १२।४३ ॥

दी—। मेघङ्करः । कृतिङ्करः । भयङ्करः । भयशब्देन तदन्तविधिः । अभयङ्करः ।

कृ (कृज्) takes खच् when मेघ, कृति and भय precede as उपपदस in the accusative. Thus मेघङ्कर etc. कृति means movement. By the परिभाषा 'विन विधिसदन्तस्य' the term भय may be used as a part so as to give अभयङ्करः ।

मित—। मेघेति । मेघस्य कृतिश्च भयश्चेति कृत्वा सप्तमीवद्वचनम् । ए;

कर्मण्यपदेशं करोतिः खजित्यर्थः । कृतिर्गमनम् । तत् करोतीति विग्रहः । भय-
जन्तेति । 'येन विधिः—' इति परिभाषित्यर्थः ।

“मेघद्वरमिवायान्तस्तु” रासं क्लमान्वितः ।

दृष्ट्वा मेने स सुगीवी बालिभानुं भयद्वरम् ॥”

भट्टिः (६।१०४) ।

२८६१ । क्षेमप्रियमद्रे ऽण् च ॥ ३।२।४४ ॥

दी—। एषु क्लञ्जोऽण् स्यात् । चात् खच् । क्षेमद्वरः—
क्षेमकारः । प्रियद्वरः—प्रियकारः । मद्वरः—मद्वकारः ।
वेति वाच्येऽण्यहणं हेत्वादिषु टो मा मूदिति । कथं तर्हि
'अल्पारम्भः क्षेमकरः' इति ? कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच् ।

क्ल takes ञ् as also खच् when क्षेम प्रिय and मद्व precede it in
the accusative. Thus क्षेमद्वरः—क्षेमकारः etc. Though the particle
'वा' (which means option) was proper to be expressed i.e.
though it was proper to enunciate 'क्षेमप्रियमद्रे वा' yet the
acceptance of 'ञ्' in the rule is to bar the affix ट taking
place in the sense of हेतु etc. cp 'क्लञ्जो हेतु—' (2934). Then how
to explain क्षेमकर in 'अल्पारम्भः—', take it as derived with ञच् by
'पचाद्यच्' under 'नन्दिशङ्कि—' (2896) and then the शेषत्वविवक्षा of कर्म
i.e first derive कर with ञच् as करोतीति करः and then expound
क्षेमस्य करः, cp—गङ्गाधर, मृधर etc under 'कर्मण्यण्' (2913).

मित—। क्षेमिति । क्लञ्जइत्यनुवर्तते । तदाह—एषु क्लञ्ज इति । एष्विति
क्षेमादिषु विषु कर्मण्यपदेशित्यर्थः । खच् पच् सुमनुस्वारपरसवर्णाः । अणि इङिः ।
मद्रेति क्षेमपर्यायः । यदा प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमं मद्वं मङ्गलमित्यर्थः । वेति वाच्ये
इति । अर्थात् 'अण् च' इत्यपनीय 'मद्रे वा' इति सूत्रधित्ये इत्यर्थः । हेत्वादिष्विति
'क्लञ्जो हेतु—' (२८६४) इति हेत्वादिष्वर्थेषु प्रतिषेधार्थमित्यर्थः । अथवा 'कर्मण्यण्'

(२८१३) इत्यनुवृत्तौ पुनरण्यहणं व्ययं स्यात् । कर्मणः शेषत्वविविचायामिति । तथाचाव 'चेम' इति नोपपदं किन्तु शेषे-प्रश्नो । तथाहि प्राक् पचाद्यचि करोतीति कर इति लब्धे पथात् चेमेस्य कर इति गङ्गाधर भूधरादिवत् समासः ।

२८६२ । आशिते भुवः करणभावयोः ॥ ३।२।४५ ॥

दौ— आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच् । आशितो भवत्यनेनाशितम्भव औदनः । आशितस्य भवनमाशितम्भवः ।

When the word आशित (fed or eaten) stands as उपपद, the root भू takes खच् both in the करणवाच्य and in the भाववाच्य. Thus in the करणवाच्य we have आशितम्भवः औदनः—or (such quantity of) rice as is sufficient to be fed (the guests) with. In the भाववाच्य also we have आशितम्भवः the state of being fed or eaten. The forms are alike due to the sameness of the affix (खच्). The Bhattikavya reads—

“आशितम्भवमुत्कृष्टं वलितं शयितं स्थितम् ।

बहुवचनत् कालुत्स्यस्य कपीनां स्वेच्छया कृतम् ॥”

Where आशितम्भवम् is explained by जयमङ्गल as अशनम् i.e. as eating, taking the affix attached in the भाववाच्य.

मित— आशित इति । अतः सुपील्युपतिष्ठत । न तु कर्मण्येति । भवतेरकर्मकत्वात् । यद्यपि नोपसर्गस्य प्रातार्थस्य च भवतेः सकर्मकत्वमस्ति तथापि तत्र खच् न भवितव्यमनभिधानादित्याहुः । अत्र आशितशब्दस्य द्विधानिषद्वत् अतः अशेष्यन्तात् प्रयोजकर्मणि कप्रत्यये विहिते एकः । आङ् पूर्वाच्च तस्यैवार्थेभोजनाद्यात् अविवक्षिते कर्मणि कर्तरि कप्रत्ययान्तोऽपदः । तद्वयं सूत्रार्थः—आशितशब्दे भुवन्ते उपपदे भवतेर्धातोः करणे भावे चाद्ये खच् स्यादिति । तत्र करणे आह—आशितो भवत्यनेनेत्याशितम्भव औदन इति । अर्थात् यावता औदनेन अतिथ्यादिर्भोजितो भवति स (औदनः) एवमुच्यते । भावे उदाहरति—आशितस्य भवनमाशितम्भव (भवम् ?) इति । अशन-

मित्यर्थः । इह वाऽसरूपविधिना कृडापि भवति । आशितभवनमिति । षञ्त् वाध्यत एव । सरूपत्वादित्याहुः । न च 'तत्कृडात्तुमुन् खल्वेषु वाऽसरूपविधिने'ति निषेधोऽत्र शङ्का । यत्र हि घञादिरपवादत्वेन कृडा पञ्चकः स उत्तमस्य घञादिकं नित्यं वाध्यते न तु विकल्पेनेति तदर्थः । इह तु कृटाऽपवादोऽयं खञ् । तत्र वासरूपन्यायो निर्वाध एव । सम्यक्तयायम् 'आशितभवनम्' इत्युदाहरणो जघादित्यस्येति दिक् ।

२८६३ । संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ॥ ३।२।४६ ॥

दी—। विश्वं विभर्तीति विश्वम्भरः । विश्वम्भरा । रथन्तरं साम । इह रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रं न त्ववयवार्थानुगमः । पतिंवरा कन्या । शत्रुञ्जयोहस्ती । युगम्भरः पर्वतः । शत्रुसहः । शत्रुन्तपः । अरिन्दमः । दमि शमनायाम् । तेन सकर्मक इत्युक्तम् । मतान्तरे तु अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र दमिः ।

These eight roots viz भृ, तृ, ह, जि, धारि (धृ + णिच्) तपि, सहि, and दमि take the affix खञ् when an उपपद in the second or in any other case ending precede them provided a designation (संज्ञा) is thus obtained. Thus विश्वम्भरः—(an epithet of Vishnu : विश्वम्भरा—a name of the earth. रथन्तरम् (हृ)—a particular सामन् of that name. The dissolution of derivation, however, does not bring out the sense it (i. e. the word) conveys. पतिंवरा (हृ) etc are in order of the roots. युगम्भरः—धारि has got its उपधा shortened and णिच् dropped out, by 'खञि ऋञ्' (2955). Then मुन् etc as before. अरिन्दमः—appellation of one oppressing the foes. दमिः शमनायाम् i. e. the root has got a णिजन्त sense and is thus transitive. अरीन् दान्यति means अरीन् दमयति. This is according to Bhattoji. मतान्तरे तु i. e. in the opinion of

Haradatta (हरदत्त) it has got a causal sense within. In that sense the dissolution is अरिषु दाम्यति which means. अरिषु विषवेदमं व्याजयति, whence it is easy to see that it is thus अकर्मक.

मितं—। संज्ञायामिति । स प्रभृतिभ्योऽष्टभ्यो यथायोगं कर्मणि सुबन्ते चोपपदे खच् स्थात् संज्ञा चेद गम्यते इति सूत्रार्थः । उदाहरति विन्मत्त्यादि । विन्मभरो विष्णुः । विन्मभरा धरिचौ । ['रमा विन्मभरा स्थिरा' इति पृथिवीपर्यायेऽमरः] । रथेनेति । न त्ववयवार्थानुगमः । न हि रथेन कश्चित् सामविशिष्यन्तरतीति शक्यते प्रतिपत्तुम् । प्रतिपत्तिर्भवतु वा न वा संज्ञावचनं तु भवतीति भावः । पतिं हणुते हृणीते वार्थः । सुक्लुकि मुनादयः सर्वत्र प्रागवत् । शवुं जयतीति युगं धारयतीत्यादि विग्रहः । 'खचि ङस्वः' (२८५५) इति धारिरुपधाङ्गस्वः । णिलोपश्च । अरिन्दम इति—अरीन् दाम्यति (दमयति) इति विग्रहः । दमिः सकर्मक इत्याह—दमिः जननायामिति इत्युक्तमिति । 'दमु उपशमे' इत्यस्योदहरणावसरे 'शमामष्टानां दीर्घ' (२५१८) इति सूत्रे इत्यर्थः । मतान्तरे विति—हरदत्तमते इत्यर्थः । अन्तर्भावितव्यर्थ इति । अग्निष् पच दमेरकर्मकत्वमेव । तथाच अरिषु (विषवे) दाम्यति (दमं व्याजयति) इति विग्रहः । जयमङ्गलास्तु "रामं अरिन्दमं प्रभुम्" इत्यत्र (भट्टिकाव्य—६।१०७) अरिं दमयतीत्यर्थत्वमादायोदाहरति । संज्ञायामि किम् । कुटुम्बं विभर्ति इति कुटुम्बभार इत्यादौ खच् न ॥

२८६४ । गमस्व ॥ ३।२।४७ ॥

दी—। सुतङ्गमः ।

The root गम् also takes खच् when an उपपद in the accusative precedes to form a संज्ञावचन. Thus सुतङ्गमः पिता etc.

मितं—। गमयेति । संज्ञायामिति वर्तते । तेन गमेः खच् स्थात् कर्मण्युपपदे संज्ञायामित्यर्थः । सुतङ्गम इति—सुतं गच्छतीति विग्रहः । योगविभागउत्तरार्थः । तथाचोत्तरसूत्रे गमेरिवानुवृत्तिर्यथा स्यात् । भूत प्रभृतीनां च सा भूदिति ।

२८६५ । अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ ३१२४८ ॥

दौ—। संज्ञायामिति निवृत्तम् । एषु गमेर्डः स्यात् ।

डिच्चसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः । अन्तं गच्छतीत्यन्तग
इत्यादि । 'सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम्' (वार्तिक) । सर्वत्रगः ।
पन्नं पतितं गच्छतीति पन्नगः । पन्नमिति पद्यतेः क्तान्तं क्रिया-
विशेषणम् । 'उरसो लोपश्च' (वार्तिक)—उरसा गच्छतीत्युरगः ।
'सुदुरोरधिकरणे' (वार्तिक) । सुखेन गच्छत्यत्र सुगः । दुर्गः ।
'अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम्' (वार्तिक)—ग्रामगः । 'हे
च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः' (वार्तिक)—विहगः ।

The word 'संज्ञायाम्' (2963) has ceased to be referred to hence. The rule means—The root गम् takes ड when these namely—अन्त, अत्यन्त, अध्व, दूर, पार, सर्व and अनन्त precede as उपपदस in the accusative. The affix ड being a deliding, the टि portion of the root to which it is attached is dropped though such stems (root etc) are not declared to be भस्मशक । Cp 'यचि भम्' (231). Thus अन्तगः (going to the end) etc. Note that 'अम्' of गम् is its टि by "अचोऽन्तादि टि" (79). Similarly अत्यन्तग, अध्वग etc. 'सर्वत्रपन्नयोः—' varttika. It must be said that गम् takes खच् when सर्वत्र and पन्न precede as उपपदस. पन्न is derived as पट्+क्त (कर्तरि) । 'उरसः—' varttika—The final of उरस् elides when preceding गम् as an उपपद in connection with ड. Thus उरगः. 'सुदुरोः—' varttika गम् takes ड in the अधिकरण-वाच्य when सु and दुर् precede. Thus सुगः, a route wherein easy movement is possible. 'अन्यत्रापि—' varttika—It must be said that गम् takes

ह in any other वाच्य when any other उपपद precedes. Thus गानम्; etc. 'हो च विहायस्—' varttika. It must be said that विह् is the substitute of विहायस् when preceding गम् followed by ह—विहग्. (a bird). Note that this last varttika viz 'अन्ववापि—' would suffice and that the other varttikas namely 'सर्वतपन्नयोः—' etc are elaborations only.

मित— अन्तेति । अन्त, अन्तन्, अन्ध, दूर, सर्व, अनन्त, एषु सप्तसु कर्म-
रूपपदेषु गमेर्ङ इत्यर्थः । संज्ञा त्वविवक्षितेत्याह—संज्ञायामिति निवृत्तमिति ।
एतदर्थं 'गमये'ति योगविभाग इति प्रसक्तम् । तेन गमेरेव डो नान्वद्यात् ।
डिच्चिसामर्थ्यादिति— अन्ववापि अनिर्दिष्टभसंज्ञस्यापि गमेरित्यर्थः । अचोऽन्त्यादि
टि' (७८) इति गमे'रम्' इत्यंशस्य लोपः । ततोऽप्रत्ययस्थस्य अकारस्य योगः ।
खित्वाभावान्मुसादयो न । अन्तग इति । एवम् अन्तगः अन्वगः इत्यादयोऽपुनराह्वयाः ।
अन्त इत्यनेनैव सिद्धे अनन्तग्रहणं स्वरे विशेषार्थम् । नञ् समासे हि सति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरः । अनन्तग्रहस्य उपपदत्वे तु कटृत्तरपदप्रकृतिस्वरस्य अन्तोदात्तत्वम् इति
भेदः । 'सर्वतपन्नयोः—' इति । अनयोरुपपदयोगमेर्ङ इति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः ।
'उरसः—' वार्तिकम् । लोपयेति— अक्षिचुरसि उपपदं गमे' ह उरसोऽन्ता-
सकारस्य लोपयेत्यर्थः । अन्यथा उरोग इत्यनिष्टं स्यात् । सुदुरोरिति वार्तिकम् ।
सुदुरोरुपपदयोगमे'रधिकरणवाच्ये ह इत्यर्थः । तदाह—अन्तेति । कर्मणि तु
खल्वेव । सुगमः प्रत्या इति । अन्यत्रेति वार्तिकम् । एतेनैव सिद्धे सर्वतपन्न्यादि
वार्तिकं प्रपञ्चार्थमित्याहुः । तथा 'सप्तमां जनैर्ङ' (३००७) इत्यनेन सिद्धे
'अन्ववापि दृश्यते' इत्यपि प्रपञ्चार्थमित्याहुः । गानम् इति । एवं गुरुतत्पग इत्यादि ।
'खच्चि—' वार्तिकम् । उपपद्ये च परे गमे उपपदस्य विहायस् विहादेश इत्यर्थः ।

२८६६ । आशिषि हनः ॥ ३।२।४८ ॥

दी— शत्रु वध्याच्छत्रु हः । 'आशिषि' किम् ? शत्रुघातः ।
'दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्' (वार्तिक) । दारुशब्दे

उपपदे आङ् पूर्वाङ्गन्तेरण् टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः ।
 दारवाघाटः । 'चारौ वा' (वार्तिक) । चारवाघाटः । 'कर्मणि
 समि च' (वार्तिक) । कर्मण्युपपदे सम्पूर्वाङ्गन्तेरुक्तं वित्यर्थः ।
 वर्णान् संहन्ति वर्णसङ्घाटः । वर्णसङ्घातः । पदसङ्घाटः ।
 पदसङ्घातः ।

The root हन् preceded by any उपपद in the accusative takes ङ provided benediction is implied thereby. Thus शत्रुहः one earnestly intended to kill the foe. हन् of हन् which is 'टि' elides by 'डिच्चसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः'. Why say 'आशिषि'? witness शत्रुघातः—the destroyer of an enemy. Here there being no implication of benediction we have हन् by 'कर्मण्यण' (2913) the final (न) of हन् becoming त् by 'हनसः—' (2374) and 'व' by 'होहन्ते—' (358), 'दारावाहनः—' (varttika)—when the word दारु (wood) stands as उपपद in the accusative, the root हन् preceded by the उपसर्ग आङ् takes the affix हन् (not ङ) and टकार becomes the final substitute of हन् (i. e. हन् becomes हट) provided a designation (संज्ञा) is implied by the derivative. Thus दारवाघाटः—(a bird known as "wood pecker"—कार्टीकृत्). 'चारौ वा' (varttika)—What is said above takes place optionally when the word चारु (fine) is an उपपद. Thus चारवाघाटः, चारवाघातः । The latter provided for with by 'हनसः—' (2474). 'कर्मणि—' (varttika)—what is said above (under the first varttika here) takes place optionally when हन् is preceded by सम् and any word in the accusative stands as उपपद. Thus वर्णसंघातः, etc.

मित—। आशिषीति । आशिषि गम्ये हन्ते; ङः स्यात् कर्मण्युपपद इत्यर्थः ।

तदाह—शतृ वध्यादिति । वध्यादिति हनेराशिभि लिङ् न तु विधौ । ‘हनी वध लिङि’ (२४३३) इति वधादेशः । शतृह इति । आशास्यमानशतृहनकर्तृत्वर्थः । ‘डित्सामर्थ्यादभस्यापि टेलोप’ इति हनीअन्भागस्य लोपः । आशिभि अगम्यायां तु यथा प्राप्तमणेषु शतृघातः । अत बाहुलकाद्भावे हन् इति वदन्तः केचिदुपेत्या एव । ‘कर्मण्यण्’ (२८१३) इति सूत्रविरोधात् । ‘हो हन्तेः—’ (३५८) इति कृत्यम् । ‘हनस्तः—’ (२५७४) इति तकारस्यास्तादेशः । ‘अत उपधायाः’ (२२८२) इत्युपधाद्विशेषः । ‘दारावाहनः’—इति वार्तिकमिदम् । दारौ आहनः अण्, अन्तस्य च टः सञ्ज्ञायाम् इति विशिष्टः पाठः । अर्थमाह— दारुशब्दे उपपदे इति । ‘कर्मणि’ इत्यनुक्तमपि गम्यते । सञ्ज्ञायामिति शेषः । अन्तस्य टकारविधानार्थमिदम् । अण् तु कर्मण्यण् इत्येव सिद्धः । वार्तिके ‘अन्तस्य’ इत्यन्यदणं स्पष्टार्थम् । ‘अलोन्तस्य’ इत्येव सिद्धेः । अन्यथा हि टप्रत्ययो— विभाव्येत । उदाहरति—दार्वाघाट इति । दारु आहन्ति इति वियहः । आहने इति तु न वियहोक्तव्यम् । स्वाङ्गकर्मकत्वाभावात् । ‘काष्ठं दार्विन्धनं त्विधः’ इत्यमरः । ‘चारौ—’ इति वार्तिकमिदम् । चारावुपपदे प्रागुक्तं वेत्यर्थः । चार्वाघाटः इति । टकारान्तादेशपक्ष इदम् । चार्वाघात इति—तकारान्तादेशपक्ष इदम् । कृत्यहङ्गो । उभयतर्वाण् । अन्तादेशे विशेषः । ‘कर्मणि समि—’ इति वार्तिकमिदम् । चारावित्यस्यानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थे कर्मण्येति । उक्तं वेति । अण् टकारस्यान्तादेशो वा वक्तव्यः सञ्ज्ञायामित्यर्थः । वर्णान् संहनोति—प्राग्वत् प्रक्रिया ।

२८६७ । अपेक्तेयतमसोः ॥ ३।२।५० ॥

दी—। अपपूर्वाङ्गतेर्ङः स्यात् । अनाशीरर्थमिदम् ।
क्लेशापहः पुत्रः । तमोऽपहः सूर्यः ।

The root हन् preceded by अप (उपसर्ग) takes ड when क्लेश and तमह् stand as उपपद in the accusative. This rule is intended to take effect when there is no implication of

benediction. 'Thus क्लेशापहः (the redressor of troubles) etc. comp—'द्विस्वसासर्थात्—'।

मित—। अपपूर्वाङ्गने; डः स्यादिति । क्लेशतमशोः कर्मचोरुपपदयोरेति योज्यम् । 'आशिवि हनः' इत्येव सिद्धे अनाशोरर्थोऽयमारम्भ इत्याह—अनाशोरिति । क्लेशापह इति । क्लेशमपहन्तीति विग्रहः । द्विस्वसामर्थ्यात्तुटिलोपः ।

२८६८ । कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ ३।२।५१ ॥

दी—। कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । शीर्षघाती ।

कुमार (child) शीर्ष (head) preceding as उपपद in the accusative हन् takes णिनिः. Thus कुमारघाती (the killer of a child) etc. णिनि being enjoined by 'मुष्यजाती—' (२२४४) and 'आवश्यकामर्थयोः—' (३३११), here it is intended to take place without those senses and to replace शिरस् by शीर्ष.

मित—। कुमारेति । कुमारे शिरसि च कर्मणि उपपदे हन्तेर्णिनिः स्यात्शिरसः शीर्षभावय । कुमारघातीति । कुमारं हन्तीति विग्रहः । 'अत उपधायाः' (१२८२) इति वृद्धिः । 'होहन्तेः—' (३५८) इति कुत्वम् । 'हनस्—' (२५७४) इति तकारान्तादेशः । 'मुष्यजाती—' (२८८८) इति 'आवश्यकामर्थयोः—' (३३११) इति च सिद्धे तदर्थविरहेऽपि शीर्षभावय यथा स्यादित्याहुः ।

२८६९ । लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ ३।२।५२ ॥

की—। हन्तेष्टक् स्याल्लक्षणवति कर्तरि । जायान्नो ना । पतिश्च स्त्री ।

When the agent (कर्ता वा कर्त्री) possesses any particular characteristic or mark, the root हन् takes the affix ट्, preceded by the उपपद जाया (wife) and पति in the accusative. Thus जायापतिः

(a husband possessing such a mark as indicates the death of his wife). Similarly पतिघ्नो. Here छीप् comes in my 'टिङ् दाणञ्—' (470). The उपधा of the root (हन्) disappears by the rule 'गमहनजनखनवसां लोपः—' (2363) as the affix टक् is कित्.

मित—। लक्षण इति । लक्षण इत्यत्र अर्थ आद्यच् । तेन लक्षणमन्वयति लक्षणवानित्यर्थः । तस्य च विशेषणत्वात् विशेष्यापेक्षः कर्ता आदिप्राते । तदाह— लक्षणवति कर्तरीति । उपलक्षणमेतत् । तेन लक्षणवतीं कर्त्रीमिति लिङ्-परिणामेनार्थः । जायापत्न्योः कर्मणोरुपपदयोरिति वाक्यशेषः । केवलं लक्षणे उत्तरतृतेणैव सिद्धः प्रत्ययः । तेन जायन् इत्यादौ जायामरणनिमित्तं पतिमरणनिमित्तं रेखा अस्व विद्यते इत्यर्थः । न तु स्वयं हन्ता हन्ती वार्धौ । 'गमहन—' (२३६३) इत्युपधालोपः । 'टिङ् दाणञ्—' (४७०) इति छीप् ।

२८७० । अमनुष्यकर्तृके च ॥ ३।२।५३ ॥

दी—। जायाप्लुतिलकालकः । पतिघ्नो पाणिरेखा । पित्त-
घ्नं घृतम् । 'अमनुष्य—' इति किम् ? आखूधातः शूद्रः । अथ
कथं 'वलभद्रः प्रलम्बघ्नः, शत्रुघ्नः, कृतघ्नः' इत्यादि । मूलविभुजा-
दित्वात् सिद्धम् । चोराघातो नगरघातोहस्तीति तु बाहुलकादणि ।

The root हन् takes टक् in con. with any कर्मवाचक उपपद in the sense of an agent other than a human being ; in other words if the agent is not a human being. Thus 'जायाप्लुः—' a mark like that of sesamum (तिलकालक) which indicates the death of one's wife. Here it is easy to see that the verb of the expression 'जाया हन्तीति' refers to that particular sign and not to the agent possessing it. Similarly पतिघ्नो and पित्तघ्न । Why say 'अमनुष्य—' ? Witness 'आखूधातः—' Here the agent शूद्र being a human being we have

अथ by 'कर्मण्यङ्' (2913) after हन्, in आखुम् (a mouse) हन्तीति आखुधातः । Then how to defend expressions like प्रलम्बघ्नः (the killer of प्रलम्बः, a demon), श्वघ्नः (the youngest son of Dasarrtha), कृतघ्नः (ungrateful) etc where the root हन् evidently refers to a human being in each case and yet has टक् after it? Well these may be established by having recourse to the varttika 'कप्रकरणे मूल-विमुजादिभ्य उपसङ्गानम्' which enjoins the affix क which see under 'तुन्दशोकयोः—' (2919). The affix क being कित् we have उपधालोप by 'गमहन—' (2474) and कुत्व by 'हो हनेः—' (354). Well granted that it is so. But, how again to defend चोरधातः हस्ती. नगरधातः हस्ती etc where हन् does not take टक् despite the agent (the elephant) not being a human being? We will drive them with अथ by बाहुलकविधि under 'ह्रस्वस्य टो बहुलम्'.

मितः—अमनुष्येति । मनुष्यभिन्नकर्तृणो वर्तमानाहन्तेटक् स्यात् कर्मण्युपपदे इति सूत्रार्थः । जायघ्न इति । जायां पत्नीं हन्तीति विग्रहः । अतः हन्तीत्यनेन तिलकोऽन्वीयते न तु तच्चिह्नवान् मनुष्य इति । तिलकात्तक इतितिलाकृतिः कृष्ण-विज्ञविशेषः । एवं पतिघ्नीत्यादौ विग्रहः । टकाटत्वात् ङीप् । कित्वादभवेन 'गमहन—' (२५७४) इत्युपधालोपः 'होहनेः—' इति कुत्वञ्च । अमनुष्येति किमिति । अथ हनेः शूद्राखामनुष्यकर्तृकत्वेन टक् न किन्तु 'कर्मण्यङ्' (२९१३) इति यथापूर्वमेव । प्रक्रिया पूर्ववत् । यद्यपि अमनुष्यशब्दः रक्षापिशाचादिषु कदन्तधापीह लत्यानुरोधिव्याख्यानात् मनुष्यादेकत्वं सर्वमेवाह । ननु पूर्वसूत्रे लक्षणग्रहणं यथा प्रत्याघार्थविशेषणम् तथा द्रष्टव्यमनुष्यग्रहणमस्तु—किं कर्तृ-ग्रहणेनेति चेत् । नैवम् । अमनुष्य इत्युच्यमाने उपपदत्वं विज्ञायितम् । पूर्वसूत्रे तु उपपदान्तरसत्त्वान् प्रत्ययार्थविशेषणतया निश्चीयत इति वैयर्थ्यात् । अथ कथं 'कृतघ्ने' नाति निष्कृतिः' (पञ्चतन्त्रम्), बलभद्रः प्रलम्बघ्नः (अश्वरत्नोक्तः), श्वघ्नः इत्यादीनि । अतः मनुष्यकर्तृकादपि हन्तेटक् विधीयते किम् इति प्रश्नः ।

नेत्याह—मूल विभुजादित्वादिति । ‘कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्’ इति ‘तुल्यशोकयोः—’ (२८१८) इत्यवस्येन वार्तिकेन कप्रत्यय सन्तपाद्य सिद्ध इति भावः । मूलविभुजादेराकृतिगणत्वात् । ‘गमहन—’ (३५७४) इति ‘ह्रीहन्तेः—’ (३५४) इति चोपधासोपकुले । नन्वेवमपि कथं ‘घोरघातो हस्ती, नगरघातो हस्ती’त्यादि । अत्र हि हस्तीत्यननुषाकर्तारि सत्यपि टक् नोत्पद्यते । समाधानमाह—वाङ्मलादयि इति । सिद्धमिति शेषः । ‘कृत्यख्युटो बहुलम्’ (२८४१) इत्यस्य योगस्वविभागादिति भावः ।

२८७१ । शक्तौ हस्तिकपाटयोः ॥ ३।२।५४ ॥

दी—। हन्ते टक् स्याच्छक्तौद्योत्यायाम् । मनुष्यकर्तृ कार्य-
मिदम् । हस्तिघ्नो ना । कवाटघ्नश्चोरः । कपाटेति पाठान्तरम् ।

When prowess is implied and हस्ति and कपाट (the pannel) stand as उपपदस in the accusative, the root हन् takes टक्. This is intended to take place when a human being is the agent. Thus ‘हस्तिघ्न—’ a male person able to kill an elephant. ‘कपाटघ्न—’ a thief able to break the pannel.

मित ।—शक्ताविति । द्योत्यायामिति गन्धमानायामित्यर्थः । हस्ति कवाटयोः कर्मणोरुपपदयोरिति शेषः । अत्र हन्तेर्मनुष्यः यथाकर्तास्यादित्येतदर्थम् आरम्भज्ञादाह—मनुष्यकर्तृ कार्यमिति । हस्तिघ्नो नेति । ना मनुष्योऽयं हस्तिनमपि हन्तुं समर्थ इत्यर्थः । एवं कवाटघ्नं कृतं समर्थः इत्यर्थः । कु कुत्सितं (शब्दं कृतं त्यर्थः) अटति इति कवाटम् । पचायच् । ‘कवस्योणे’ इत्यत्र योगविभागात् कीः कवादेश इति हरदत्तः । कपाटमिति पाठान्तरमिति । तत्राले कं शिरः पाठयति प्रविशत इति कपाटम् । पूर्ववदच् । शक्ताविति किम् ? विधेय हस्तिनं हन्तीति हस्तिघातः । यद्यपीह शक्तिरस्तीव तथापि कर्तृत्वानुपपत्तेः सत्त्वे शक्तिग्रहणसामर्थ्यात् प्रकर्षविज्ञानम् । तेन स्वबलैरेव हन्तुं या शक्तिः सैव गृह्यते ।

२८७२ । पाणिघताङ्घौ शिल्पिनि ॥ ३।२।५५ ।

दौ—। हन्ते ष्टक् टिलोपो घत्व' च निपात्यते पाणिताङ्घ्यो-
रूपपदयोः । पाणिघः । ताङ्घः । 'शिल्पिनि' किम् ? पाणि-
घातः । ताङ्घातः । 'राजघ उपसंख्यानम्' (वार्तिक) ।
राजानं हन्ति राजघः ।

When an expert in a business or an art is meant the root
हन् takes टक् provided पाणि (hand) and ताङ् (stick—) precede as
उपपदः—टिलोप + च taking place irregularly. Thus पाणिघः one who
finely beats a musical instrument with his hand (ढुलुकदार
etc). ताङ्घः—One expert in beating drums etc with stick (?).
पाणिघातः (अण्)—refers to any man other than a शिल्पी । 'राजघ'
varttika—This has to be listed with the rule above i.e here
also हन् takes टक्, टि of हन् elides and च replaces ह irregularly.

मित—पाणिघताङ्घाविति । शिल्पिन्वेव कर्तरि एतौ निपात्यते इत्याह—
हन्ते ष्टगिति । पाणिताङ्घ्योरिति । कर्मणोरिति शेष इति न मन्वव्यम् । पाणिना
हन्तीति ताङ्गेन हन्तीति च विग्रहात् । 'पाणिवादास्तु पाणिघा' इत्यमरः । वादका
इति तदर्थः । पाणिघात इति । अतः प्राप्तदण् । शिल्पिमित्रश्च कर्ता । राजघ
इति वार्तिकमिदम् । अत्रापि ष्टक् स्यात् टिलोपो चादिशश्च निपात्यत इत्यर्थः ।

२८७३ । आढ्यासुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु अर्थेष्वचौ
कञः करणे स्थुन् ॥ ३।२।५६ ॥

दौ—। एषु स्वर्थेष्वचूर्तौ कर्मसूपपदेषु कञः स्तुन् स्यात् ।
अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्तप्रनेन आढ्यकरणम् । अचौ किम् । आढ्यौ-
कुर्वन्तप्रनेन । इह, प्रतिषेधसामर्थ्याल्लुपि नेति काशिका ।
भाष्यमते तु ल्युट् स्यादेव । अच्चावित्युत्तरार्थम् ।

These i.e. आद्य, सुभग, स्थूल, पलित, नम, अम्य and प्रिय when bring out the sense (only) of a चिप्रत्यय (i. e. the sense of अभूततद्भाव) but do not (actually) take the affix (चि) and are treated as उपपद in the accusative, the root कृञ् (कृ) takes in the करणवाच्य the affix ख्यन् (of which the यु or अन् by युवोरनाकौ only is retained and all other letters disappear)—ख्य being for सुन् (2943). न् being for the sake of pitch (स्वराद्यर्थः)। Thus अनादाम् etc.—so शुभगङ्करणम्—the making of one rich or luxuriant who or which was not so formerly. Similarly आढाङ्करणम् etc. अनाद्यम् आढा कुर्वन्त्यानेन etc give the form. Why say अच्ची in the rule ? witness आद्योक्तुर्वन्ति अनेन् which does not give आद्यकरणम् due to the existence of चि therein. Here Kashika adds that on the strength of this prohibition viz 'अच्ची', लुट् also enjoined in a general way as 'करणधिकरणयोर' (3293) will not take place. The drift is this—If आढौ + कृ takes लुट् then we have आद्योकरणम् in the करणवाच्य. But it is easy to see that this very form (आद्योकरणम्) might be arrived at by ख्यन् also added to कृ for although ख्यन् is खित् yet आद्यी will not be आद्यि (कृत्स्) etc by 'खित्यनव्ययस्य' (2943) because कृत्स्विधान etc by that rule is limited to those उपपदs which are अनव्ययs or not indclinables whereas 'आढौ' is an अव्यय by the rule 'उर्योदिचिडाचर' (762) due to the existence of चि therein. If this be the case i.e. if the form is similar under each of the affixes ख्यन् and लुट् then the prohibition अच्ची necessarily suggests that लुट् also will not take effect when आढा etc remain as उपपदs. भाव्य, however, takes the prohibition अच्ची for the foregoing rules and therefore

in its opinion लुट् of course takes place as an alternative of खान्.

मित । आद्येति । आढा, सुभग, स्थूल, पलित, नम्र, अन्ध, प्रिय इत्येतेषु सप्तषु चार्थेषु अर्थात् चिप्रत्ययार्थप्रकाशकेषु अथच अप्वन्तेषु अगहीतचिप्रत्ययेषु कर्मसु उपपदेषु सत्सु करणवाच्ये लुक्कञो धातोरुत्तरं खान्प्रत्ययः स्यादिति सुवार्थः । खित्करणं सुमर्थम् । 'यु' इत्येतन्मात्रं तिष्ठति । तस्य च 'युवोरनाकौ' इति 'अन' इत्येवंरूपत्वं फलम् । नकारः स्वरार्थः । अनाढाम् आढां कुर्वन्तीति । प्राग् यः अनाढाः आसीत् स इदानीम् आढाः ['इभ्यः आढां घनो'त्यमरः] क्रियतेऽनेनेत्यर्थः । एवमन्यथापि सुभगङ्करणं स्थूलंकरणादिषु अर्थोबोध्यः । आढाङ्करणमिति—आढा + क + अन (खान्) इति स्थिते आढा + करणम् इति जाते सुम् । उपपदसमासः । चार्थे (अभूततद्भावार्थभावे) एव एतद्विधानम् चिप्रत्यये विहिते तु नैवमित्यत आह—अचौ किमिति ? चिप्रत्यये सत्यपि हि खान्निष्ठते फलाभावात् । न च सुमेवाव फलमिति वाच्यम् । 'खिन्धनव्ययस्व' (३८४३) इति अनव्ययस्येति निषेधात् । 'कर्यादिचिङाचश्' (७६२) इति चिप्रत्ययान्तस्य अव्ययत्वात् । न चैवमपि 'आढाङ्करण'मित्येवास्तु इत्यपि वाच्यम् । तस्योत्सर्गेण लुटा ('करणधिकरणयोश्'—३२८३ इत्यत्र विहितेन) एव सम्भवात् । एवं तर्हि स एवास्तु अस्तु च 'अढाङ्करणम्' इति पदम् इति चेत् । सैवम् । आढाङ्करणम् इत्यनेनैव तदर्थस्य गतार्थत्वात् पुनस्तदर्थक-पदान्तरकल्पनागौरवात् अलचित्वाच्च तादृशपदस्य लोके । तस्मादचौ इति प्रतिषेध-सामर्थ्यात् अत्र लुटपि न कर्तव्यः । लुट्खानोः विहितयोः फलं भेदाभावात् । अन्यमेव च काशिकाकृत आशयः इति दर्शयितुमाह—इह प्रतिषेधसामर्थ्यादिति । भाष्यमते विति । भाषावार्तिकस्वरसेन अचौविति केवलसुत्तरार्थमेव । तेन तद्विरोधाद् इति कृतम्भूतम् अयुक्तमिति कैयटः ।

२८७४ । कर्तरि भुवः खिण्णचखुकञौ ॥ ३।२।५७ ॥

दी—। आढादिषु चार्थेष्वप्यन्तेषु भवतेरितौ स्तः ।
अनाढाः आढा भवतीति आढाश्चविण्णुः । आढाश्चावुकः ॥

“स्पृशोऽनुदके किन्” (४२२) । घृतस्पृक् । कर्मणोति निवृत्तम् । मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक् । “ऋत्विग् दधृक् स्वग् दिगुष्णिगच्चयुजिक् च्वा च” (२७२)—व्याख्यातम् । “त्वदादिषु दृशोऽनालोचने कच्च” (४२६) ‘समानान्ययोश्चेति वाच्यम्’ (वार्त्तिक) । सट्क्—सट्शः । अन्याट्क्—अन्याट्शः । ‘क्वोऽपि वाच्यः’ (वार्त्तिक)—ताट्छः । सट्छः । अन्याट्छः ।

The root भृ takes in the कर्त्तृवाच्य, these two affixes viz छिन्नुच् (दृण) and खुक्ञ् (उक्) when आद्या, भुभग etc (See Rule—2973), expressing the sense of चि but not actually taking it, precede as उपपदs in the nominative. Thus अनाद्या; etc. The meaning is clear. Note that छ in both the affixes is for भृ by ‘अनुदधत्’—(2942) whereas च् is for pitch (स्वरार्थ) and ज् is for वृद्धि by ‘अचो जिञ्जति’ (254).

‘स्पृशोऽनुदके—’ (432—3.2.58). This is another rule following upon ‘कर्तरि भुवः—’ (4.2.57). The root स्पृश् takes the affix किन् when any उपपद save and except उदक् precedes in the accusative or instrumental. Thus घृतं स्पृशतीति and मन्त्रेण स्पृशतीति etc. The ककारin किन् which drops all is to forbid गुण by ‘किञ्जलि च’ (2217). See हलन्तपुलिङ्गप्रकरणम् ।

‘ऋत्विक्दधृक्—’ (373—3.2.59). This comes after ‘स्पृशोऽनुदके—’ (3.2.59). These words are irregularly formed with किन् which drops all its letters i. e. क्, न्, as also वि (as it is an अपृक्). Thus ऋतौ यजतीति ऋतु + यञ् + किन् = ऋत्विक्. Similarly धृष् + किन् = दधृक् by विल । सञ् + किन् = सक् by अमागमः । दिश् + किन् = दिक् । उद् विह + किन् = उष्णिक् the final of the उपसर्ग being dropped and अल

coming in ; अच् takes क्तिन् when there is उपपद as in तिरस् + अच् + क्तिन् = तिर्यच् etc. युज् takes क्तिन् when there is no उपपद. Similarly कृञ् ; see also हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् (ante).

‘व्यदादिषु—’ (429—3.2.60). This is the third rule here in the order. The root दृश् excepting the sense of आलोचन or knowledge takes कञ् as also क्तिन् when व्यद् etc (सर्वनाम) precede as उपपदः. Thus तादृक् तादृशः etc. Here आत्व of the उपपद is by ‘आ सर्वनामः’ (430). ‘समानान्वयोश्च—’ Varttika i. e दृश् in the sense above takes कञ् also क्तिन् when समान and अन्य precede. Thus समानं पश्यति सदृशः (कञ्) and सदृश् (क्तिन्) समान being स optionally in दृश्दृशतुषु (1017). कसोऽपि—Varttika ; easy.

मित ।—कर्तरौति । ‘आद्यासुभग—’ (२२०३) इति सूत्रात् ‘कृञः करणे खुरान्’ इति वर्जयित्वा सर्वमनुवर्तते । तदाह—आद्यादिष्विति । एतौल इति । कर्हं वाच्ये—इत्येव । तदाह—अनादा आदौ भवतीत्यादि । खिचुम् ‘अरुदिधत्—’ (२०४२) इति मुमर्धम् । चित्तुं तु स्वरार्थम् । आद्याभविष्णुरित्युदाहरणम् । ख कञः खजावितौ । उकस्तिष्ठति । अवापि खित्वा मुमर्धम् । जित्तुं तु ‘अचो जिष्णति’ (२५४) इति वृत्त्यर्थम् । आद्याभावुक इत्युदाहरणम् । एवं सुभगभविष्णुरित्यादि । ‘स्युशीनुदके—’ (४३१—३.२.५८) परवर्तिं सूत्रमेतत् । अनुदके सुप्रुपपदे स्युशेः क्तिन्नित्यर्थः । क्तिन्प्रत्ययः सर्वलोपी । तथाहि कनावितौ इति लुपति । ‘वि’ इत्यस्यापृक्तत्वात् लुप्यते । तत्र ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । नकारस्तु अनाद्यादानार्थोऽपि व्यर्थ इत्याकरे । अत्र कर्मणि करणे च प्रत्ययः । प्रतसृक् । मन्तसृक् इत्युदाहरणे । अनुदके क्तिम् ? उदकं स्पृशतीति उदकस्पर्शः । अच् । नच क्तिपां उदकसृक् इति रूपं दुर्वारमिति वाच्यम् । अनुदके इति पर्युदाससामर्थ्यात् क्तिपोऽप्रवृत्तेः । ‘चत्विक् दधक्—’ (३७३—३.२.५८) इति परवर्तिं सूत्रमेतत् । तवापि निशतनैः सह निदेशात् किञ्चिदलाचष्टिकम् अस्ति तद्यथा—अखेः सकर्मकत्वात् कर्मण्येव प्राप्ते सुवक्तृभावे विधीयते । युजिक् चिभ्यां केवलाभ्यामेव । युजेविधानसामर्थ्याच्च । न हि

सोपपदाद् यजेः क्तिन् क्तिपि वा विशेषोऽस्ति, कुत्वस्य 'चोःकुः' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ।
 अतुपपदे तु 'युजेरसमासे—' इति तुमि कृते नकारस्य कुत्वार्थे, किनो विधानं सार्थकं
 भवति । कुञ्जेः लोपाभावश्च निपात्यते । अतौयजति अत्किक् । इह अतुशब्दं
 उपपदे यजेः क्तिन् । जिहृषा (घृष्) प्रागल्भ्ये । अस्य क्तिन्, चिर्वचनम्,
 इत्यादि निपात्यते—दधृक् । मृजेः कर्मणि क्तिन् । अमागमश्च निपात्यते ।
 दिशेः कर्मणि क्तिन् । उत्पूर्वात् खिहेः क्तिन् । उपसर्गस्रातलोपः । सस्य धत्वश्च—
 उष्णिक् । प्रकट्टेणाचतीति प्राङ् । युनक्ति आत्मानमिति युङ् । सोपपदात्तु
 'सत्सुचिद—' इति क्तिप्—अत्रयुक् ।

'त्यदादिषु—' (४/८—३।२।६०) इति । ततः परमिदम् । आलोचनमिति
 ज्ञानवाचि । तेन अज्ञानार्थाद् इमेः न्यदादिषु उपपदेषु कञ् स्यात् चात् किन्
 इति सूत्रार्थः । तादृशः तादृक् इत्यादाहरणे । एवं यादृशः यादृक् इत्यादि ।
 आ सर्वनाम्नः (४९०) इत्यात्वम् । कञो अकारः विशेषणार्थ इत्याकारे । अना-
 लोचने किम् ? तत् पश्यतीति तदर्थः । भाष्ये तु कर्मकर्तरि वृत्तपत्तिर्दृशिता ।
 तमिवेमं पश्यन्ति जनाः । स इवायं पश्यति ज्ञानविषयोभवतीत्यर्थात् ।

'समानान्यथोश्च' 'इति कसोऽपि'—इति चाव वार्तिकवचनम् । समानान्यथोरुपपदं
 इमेरेनालोचनाधात् किन् कञ् क्सः इति प्रतप्याः स्फुरितार्थः । सडक् इति ।
 इक्कड्गवतुषु (१०१०) इति समानस्य सभावः । पञ्चे समानडक् इत्यापि इति केचित् ।
 एवं सड्गः सडश्च इत्याव । अन्यडक् इत्यादी तु आ सर्वनाम्नः (४९०) इत्यात्वम् ।

२८७५ । सत्सृष्टिषुहृहृदुहयुजविदभिदच्छिदजिनोराजामु-
 पसर्गोऽपि क्तिप् ॥ ३।२।६१ ॥

दी—। एभ्यः क्तिप् स्यादुपसर्गं सत्यसति च सुप्युपपदे ।
 द्युसत् । उपनिषत् । अण्डसूः । प्रसूः । मित्रद्विट् । प्रद्विट् ।
 मित्रधृक् । प्रधुक् । गोधुक् । प्रधुक् । अश्वयुक् । प्रयुक् ।
 वेदवित् । निविदित्यादि । 'अथगामाभ्यां नयतेणो वाच्यः'
 (वार्त्तिक) । अथणीः । ग्रामणीः ।

The affix क्तिप् is attached to these (twelve) roots viz सदृ, सू, विष, दृह, दृह, युज् विद्, भिद्, किद्, जि, नी and राज whether an उपसर्ग precede them or not, but provided a सुबन्त word stands as an उपपद in each case i.e. when a सुबन्त उपपद whether it is an उपसर्ग or not उपसर्ग stands leading the root. Here thus an उपसर्ग may or may not be termed as an उपपद or a word bearing contiguity. Thus द्वासत् (द्वा + सदृ क्तिप्)—deweller of heaven—here षत्व being barred by 'सात् पदायोः' (2117). उपनिषत्, षत्व by 'सदिरप्रतेः' (2271), अण्डसः producing eggs, प्रसूः—a mother. मित्रहिट्—a molester of friend. प्रहिट् enemy. मित्रभृक् committing injury to a friend. प्रभृक् Injurer. गोधृक् a milkman. निविद् etc ; similarly—गृह्भित्, वन्दनच्छित्, इन्द्रजित्, सेनानी and ससाट् । 'अययामाभ्याम्—' varttika—It must be said that the न of नी will become cerebral (मूर्धन्य) when coming after अय and याम in connection with क्तिप्. Thus अयणी etc.

मित—। सत्सु इति । षट्छ (सदृ) विशरणगत्यवसादनेषु । सू इति दिवा-साहचर्यादादिकस्य सूतेरेव ग्रहणं न तु सूतिस्यत्ययोः । युज इति युजिर् योगे, युज समाधौ इति द्वयोरेव ग्रहणम् । विद् इति विद् ज्ञाने, विद् विचारणे विद् सत्तायाम् इति त्रयाणामेव । न तु विदल्ललाभे इत्यस्यापि । विद्इत्यकारस्य अविवक्षित-त्वादित्याहुः । एभ्यो द्वादशभ्यः क्तिप् । अत्र उपसर्गेऽप्येति वचनम् अन्यत्र सुवर्गहृणे उपसर्गग्रहणं नेति ज्ञापनाद्यम् । अनुपसर्गे इत्यस्य निवृत्त्यैव सिद्धेः । तेन 'वदः सुपि षप् च' इति विधिरूपसर्गे न भवतीति स्थितमाकरे । दुषदिति—दु + सदृ + क्तिप् । सात्पदायोः इति न षत्वम् । तथाच माघः "मनसु वेन दुसदो मधीयत" इति दिविषदित्यादौ तु सुषामादिलात् षत्वम् इत्याहुः । उपनिषदिति "सदिरप्रतेः" इति षत्वम् । निविदित्यादीनि । काष्ठभित् । शत्रुजित्—'ऋक्षस्यपिति—' इति तुक् । 'अययामाभ्याम्—' इति वार्तिकम् । आभ्यां परतो नयतेर्णत्वं स्यात् क्तिपि

परं इति वक्तव्यमित्यर्थः । असमासपदत्वाद् शब्दे अप्राप्ते वचनम् । वस्तुतस्तु 'स एषां यामयो' इति निर्देशादेवात्र शब्दं आपकन्यासेन प्राप्तम् । तत् सर्व-नौरूप-विषयमेव । आपकस्य सामान्यापेक्षत्वात् ।

२८७६ । भजो शिवः ॥ ३।२।६२ ॥

दी—। सुप्युपसर्गे चोपपदे भजेर्शिवः स्यात् । अ'शभाक् ।

The root भज् takes शिव (the affix) when a सुप् or an उपसर्ग stands as an उपपद । अ'शभाक् etc—expound as अ'शं भजति etc, he is legible for an allotment. ह्रिदि of उपधा by 'अत उपधायाः' (254)

मित—। भज इति । अ'शं भजतीति अ'शभाक् । 'अत उपधायाः' (२५४) इत्युपधाह्रिदिः ।

२८७७ । अदोऽनन्ने ॥ ३।२।६८ ॥

दी—। विट् स्यात् । आममस्ति आमात् । सस्यात् । 'अनन्ने' किम् ? अन्नादः ।

The root अद् takes चिट् (the affix) when coming after any उपपद except अन्न. Thus आमात् (an eater of raw things) but अन्नादः (eater of rice).

मित—। अद् इति । 'छन्दसि सङ्' (३।२।६२), 'वह्व' (३।२।६४), 'कव्यपुरीषपुरीषेषु जुष्ट' (३।२।६५), 'हव्योऽनन्तः पादम्' (३।२।६६) 'जनसन खनक्रमगमो विट्' (३।२।६७) इति पञ्चसूची तु छन्दोभावविषया । तेनात्र परिहृता । 'जनसन—' इत्यतस्तु विट् इति प्रत्ययोऽनुवर्तते न तु छन्दसीत्यपि । तदेव पूरयन्नाह—विट् स्यादिति । विट् सर्वलोपी । टकारस्तु 'टिड्ढाणञ्—' इत्यादिना लोपर्थः । आमम् अपक्वमित्यर्थः । अन्नाद् इति—अत यथाप्राप्तमर्थेव ।

२८७८ । क्रव्ये च ॥ ३।२।६८ ॥

दी—। अदेर्विट् । पूर्वेण सिद्धे वचनमण्वाधनार्थम् ।
आम-मांसभक्षकः । कथं तर्हि 'क्रव्यादोऽसृप आशर' इति ?
पक्वमांसशब्दे उपपदे अण् । उपपदस्य क्रव्यादेशः । पृषोदरा-
दित्वात् ।

अद् takes विट् also when क्रव्य precedes. Although the preceding rule covers this also yet the object of enunciating this is to forbid अण् here. Thus क्रव्यात्—a partaker of raw meat or flesh. Why then Amara reads 'क्रव्यादः—' which is obviously derived with अण् ? Well derive it thus—पक्वमांस + अद् + अण्—now पक्वमांस being replaced by क्रव्य on the strength of the dictum—पृषोदरादित्वात् साधु ।

मित—। क्रव्ये चेति । शेषं पुरयन्नाह—अदेर्विति । 'अदोऽनन्ने' इति पूर्वसूत्रेणैव अत्रापि विट् भवत्येव । ततो योगविभागी व्यर्थ इत्याकाङ्क्ष—समाधत्ते । अण्वाधनार्थम् इति । तथाच पूर्वत आशपि भवति अन्नाद इति यथा । अत्र तु स नैव । नन्वेवं 'क्रव्यादः असृपः—' इत्यमरस्तु कथं स्यात् ? तत्र क्रव्याद इत्यस्य अन्यर्थासिद्धिः इत्यत्र आह—पक्वमांसशब्दे इति । ततश्च पक्वमांसाद् इति न किन्तु क्रव्याद् इत्येवेति भावः । पृषोदरादित्वात् ।

२८७९ । दुहः कवघञ्च ॥ ३।२।७० ॥

दी—। कामदुधा ।

When a सुबन्त word precedes as उपपद, the root दुह takes कप् and the final (ह) is replaced by घ । कामदुधा—a cow of that appellation, the dissolution being that which fulfills one's desire.

मित—। दुह इति। सुपि उपपदे दुहेधातोः कप्प्रत्ययः स्यात् प्रकृते
धादेश इति स्वार्थः। कामदुहेति। तदाख्या धेनुरिति शेषः। यदा
भेदकमिदम्। कामान् दोम्हेति विग्रहः।

२८८०। अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ ३।२।७५ ॥

दी—। कृन्दसीति निवृत्तम्। मनिन्, कनिप्, वनिप्, विच्
—एते प्रत्यया धातोः स्युः।

The term कृन्दसि made use of in the rule 'विजुपेकृन्दसि' (3.2.73) does not extend so far. Thus the affixes मनिन्, कनिप्, वनिप् and विच्, enjoined in the previous rule 'आतो मनिन्कनिपवनिपय' (3.2.74) are instructed here in 'अन्येभ्योऽपि—' to be used after any root in the secular language (लौकिक भाषा) also if even such roots do not end in आ.

मित—। अन्येभ्योऽपि। इतः पूर्वम् 'मन्ने श्वेतवह्नीकथशस्पुरोडाशो णिन्' (३।२।७१), 'अवे यजः' (३।२।७२), 'विजुपे कृन्दसि' (३।२।७३), 'आतो मनिन् कनिव वनिपय' (३।२।७४) इति चतुःसूत्री कृन्दोमात्रविषयेति नोपात्ता। तदाह—
कृन्दसीति निवृत्तमिति। 'आतो मनिन्—' इति सर्वमनुवर्तते तवस्थचकाराद् विचमप्यादाय आह—मनिन् कनिप् इत्यादि। अन्येभ्योऽपि सर्वोपाधिव्यभि-
चारार्थम्। तेन अनाकारान्तेभ्योऽपि एते प्रत्ययाः स्वरूपपदे सत्यसति
वेद्यभिप्रायः। तदाह सामान्येन—धातोरिति। एवं सृष्टु श्रृणातीति सु + शृ +
मनिन् (मन्) इति स्थिते कृत्प्रत्ययानां मनिनादीराहं धातुकत्वादिति प्राप्ते आह—

२८८१। नेङुशि कृति ॥ ७।२।८ ॥

दी—। वशादेः कृत इण् न स्यात्। शृ—सुशर्मा। प्रात-
रित्वा।

The augment इट् is not prefixed to a कृताffix beginning with वच् i. e. having any letter of this प्रत्याहार at the outset. Thus सु + गृ + मनिन् (मन्) = सुगर्मन् = सुगर्मा by गुण and without इट् । “स्यात् सुगर्मा देवसभा” — Amara. प्रातरित्वा—प्रातर् + इ + कनिप् (वन्) = प्रातरित्वन् (one coming in the morning) no guna due to कित्, तकार coming in by ‘इत्थस्व पिति कृति तुक्’ due to पित्त्व of कनिप् ।

नित—। नेङिति । न + इट् + वशि इतिच्छेदः । वश् इति प्रत्याहारः । स च कृतो विशेषणम् । तेन तदादिविधिः । कृति षष्ठ्यर्थे सौतौसप्तमी । तदाह वशादिति । सुगर्मेति—। सर्वधातुकेति गुणः । अनेनेट्प्रतिषेधः । ‘स्यात् सुगर्मा देवसभा’ इत्यमरः । प्रातरित्वा—प्रातरिति इति विग्रहः । प्रातर् + इ + कनिप् प्रातरित्वा—किञ्चात्र गुणः । अनेनेट् प्रतिषेधः । अथ वनिपि विशेषमाह—

२८८२ । विङ्गुनोरनुनासिकस्याऽत् ॥ ६।४।४१ ॥

दी—। अनुनासिकस्य आत् स्यात् । विजायत इति विजावा । ओणृ—अवावा । विच्—रोट् । रेट् । सुगण ।

आत् or आ is the substitute of the अनुनासिक (नकार) of a root followed by विट् and वन्. Thus वि + जन् + वनिप् (वन्) = विजावन् = विजावा in 1st. sing.—that which is born. ओणृ to remove. ओ + वनिप् = ओ आ वन् = अवावन् by ‘एचोऽयवायावः’ (61) = अवावा (a remover) as before. विच् (the affix which elides) is instanced in रोट् (रुष + विच् = रोष् by गुण, वि eliding by ‘विरपृक्तस्व’—375) and रेट् (रिष् + विच्), सुगण (one who counts well)—सु + गण् + विच् ।

नित—। विङ्गुनोरिति । विटि वनि च परे धातोरनुनासिकस्य आदित्यादेशः सादित्यर्थः । विजावेति । वि + जन् + वनिप् इति स्थिते आले विजावन् । ततः सौ उपधादीर्घनलोपी । अवावेति । ओषति अपनयतीति ओ + वनिप् = ओ आ + वन् = अवावा, एचोऽयवायावः (६१) इत्यनेन । ततः प्राग्वत् । विचमुदाहर्तुं साह—

विच् इति । रीट् रेडिति । रूपरिषोरुत्तरं विचि स्थिते आर्धधातुकत्वाद् गुणः
 'विरपृक्तलोपः' (३७५) इत्यपृक्तस्य वकारस्य लोपश्च । सुगमिति—सुष्टु गणयतीति
 विग्रहः । ' विच । अयेदानौ प्रकृतमाह—

२८८३ । क्तिप् च ॥ ३।२।७६ ॥

दी—। अयमपि दृश्यते । 'सत्सुद्विष—' (२८७५) इति
 त्वस्यैव प्रपञ्चः । उखास्रत् । पर्णध्वत् । बाहभ्रट् ।

This i. e क्तिप् also (like मनिन्, कनिप् etc under 2982) is seen to take place after any root. This is a general injunction and 'सत्सु—' (2975) is but an elaboration of the same. Thus उखास्रत् coming down or falling (संसृते) from an उखा (an utensil for boiling flesh), the नकार of सन्स् eliding by 'अनिदिताम्—' (415) and the final (स्) being द् by 'वसुसंसुध्वंस्वनङ्गुहं दः' (334). पर्णध्वत् falling (ध्वंसते) from a leaf. बाहभ्रट्—falling (भ्रंशति) from a horse (बाह)—बाह् + सन्श् + क्तिप् (नलोपः as before, श् becomes ष and then ट् by अणत् and चलत्); वहाम्रश् (falling from the shoulder वह) is another reading found in the वृत्ति where आकार बा दीर्घ in वहा is defended by Haradatta by 'अन्वेधामपि दृश्यते' (3539).

मित—। क्तिप् चेति । अन्वेभ्योऽपीत्यतः (२८८०।३-२-७५) अन्ववहित—
 परवर्तीदं तदाह—अयमपि दृश्यते इति । मनिनादिवत् क्विपि सर्वेभ्यो
 धतुभ्यः स्यादित्यर्थः । प्रपञ्च इति विशेषवचनमित्यर्थः । उखास्रदिति । उखेति
 मांसपचनस्थाली । ततः संसृते इति विग्रहः । क्तिपि परे 'अनिदिताम्—' (३१५)
 इत्यनुनासिक लोपः । 'वसुसंसु—' इत्यनुनासिकारस्यदः । पर्णध्वदिति—पर्णाद्
 ध्वंसते इति प्राग्वत् । बाहभ्रडिति । बाहाद् अथात् भ्रंशति इति बाह् + सन्श् +

किप् । प्राग्वन्नलोपः । व्रश्च—इति वः । ततो जश्चत्वाभ्यां टकारः । वृद्धाभुडिति वृत्तौ पाठः । तत्र वृद्धात् स्तम्भात् भुङ्क्षति इति भिद्यहः । अत्र 'अन्वेधानपि वृद्धत्' (२५३८) इति दीर्घ इति हरदत्तः ।

२८८४ । अन्तः ॥ ८।४।२० ॥

दी—। पदान्तस्यानितेर्नस्य णत्वं स्यादुपसर्गास्याविमिच्छात् परस्वेत् । हे प्राण् । 'शास् इत्—' (२४८६) इतीत्वम् । मित्राणि शास्ति मित्रशीः । 'आशासः कौ उपधाया इत्वं वाच्यम्' (वार्त्तिक) । आशीः । इत्त्वोच्चे—गौः । पृः ।

The नकार of अन् (the root) following a पद is changed into ण provided the same (अन्) follows a cause (निमित्त) of णत्वं existing in the उपसर्ग. Thus प्राण् the vocative of the base प्रान् one drawing breath. The vocative is instanced as the nominative is प्रा without the नकार whereas in the vocative the नकार does not elide due to the prohibition 'न डिस्त्वुङ्गौः' (३५२) = प्र + अन् + किप् । In मित्र + शास् + किप्, शास् is changed into शिस् by 'शासः—' (२४८६), then शीः by 'वीरुपधावीः' = मित्रशीः—an instructor of friends. 'आशासः—varttika—It must be stated that the penultimate (उपधा) of आ + शास् becomes इ when कि i. e. किप् or किन् follows. Note that शास् is read along with आ—Cp आङ् शास् इच्छायाम् । Thus आशास्ते इत्याशीः a word of good or benediction. The former शास् (as मित्राणि शास्ति—) is परस्मैपदो whereas this is आत्मनेपदो. Hence the importance of the varttika as the root varies both in sense and sort. इत्त्वोच्चे i. e. in गौः which is derived as गृ + किप् we

have इत्—र् coming in by 'उरण्परः', then दीर्घ as before ; whereas in पूः which is derived as वृ+क्विप्, we have उत्त्त by 'उदोष्ठापूर्वस्' रपरत्वं and दीर्घ taking place as before.

मित—। अन्न इति । 'रप्राभ्यां नोष्ः—' इति 'अनितिः' (८११८) इति च सर्वमपानुवर्तते । 'उपसर्गात्—' इत्यत उपसर्गादिति सूत्रे अन्न इति च सौतप्रथमा षष्ठ्यर्थे । तदाह—पदान्तस्थित्यादि । हे प्राणिति । प्रपूर्वादनितेः क्विप् प्रान् इति प्रातिपदिकम् । तस्य सौ हलङ्गादिना मुलोपे ततः नलोपेन प्रा इति रूपं भवति । पुनश्च नकारो नलभ्यत इति सम्बुद्धिमुदाहरति—हे प्राणिति । 'न डिस्म्वुङोः' इति नलोपाभावः ततो णत्वम् । मिवाणि शक्ति इति मित+शास्+क्विप् इति स्थिते शास्तरुपवाया इत्प्राथम्याह—'शास् इत्—' इति । एवं मितशित् इति जातिः । 'बोरुपधायाः' इति दीर्घे मितशौरिति । 'आशासः—' इति वार्तिकमिदम् । आङ्पूर्वाद् शासिः कौ परे उपधाया इत्त्वं स्यादित्यर्थः । ततः आङ् शास+क्विन् इति स्थिते इत्वे प्राग्वत् । नन्वेवं 'शास् इत्—' इत्येवैव इत्वम् अस्तु । मास्तु वार्तिकम् इति चेन्न । पूर्ववत् शास्तेरात्मनेपदित्वाभावेन आत्मनेपदाशासः प्राप्त्यर्थे वार्तिकारम्भस्य प्रयोजनत्वात् । वस्तुतस्तु 'आशिषि लिङ् लोटौ' इत्यादिज्ञापकादिवेदे सिद्धमिति नापूर्वमिदं वार्तिकम् । तेन वाच्यमित्यस्य व्याख्येयमित्याह । वार्तिके काचित् किप्किनोर्याङ्कम् । इत्त्वोत्त्व इति । गौरित्यत्र ऋत इहातोरीत्त्वम् । तस्य उरण्पर इति रपरत्वं, 'बोरुपधाया' इति दीर्घः । स्मृणातीति विग्रहः । पूरित्यत्र तु 'उदोष्ठापूर्वस्' इति उत्त्वे रपरत्वे च प्राग्वत् । अथ प्रसङ्गात् क्विप् उदाहरणान्तराणि दर्शयितुमाह—

२८८५ । इस्मन्वन्क्विषु च ॥ ६।४।८७ ॥

दी—। एषु ह्यदेर्ज्ञः स्यात् । तनुच्छत् ॥ 'अनुनासिकस्य क्वि—' (२६६६) इति दीर्घः । 'मो नो धातोः' (३४१) । प्रतान् । प्रथान् । 'क्वोः—' (२५६१) इत्यूट् । अक्षयः । 'ज्वरत्वर—' (२६५४) इत्यूट् । जः । जरी । जूरः । तूः । सूः ।

जट्, वृद्धिः—जनानवतीति जनौः । जनावौ । जनावः । मूः ।
सुवौ । सुवः । समूः । सम्वौ । सम्वः । 'राज्ञोपः' (२६५५) ।
मूर्च्छा—मूः । मुरौ । मुरः । धूर्वा—धूः ।

The root कृद् becomes कृस् i.e the उपधा of the same is कृस् when इस्, मन् तन् and कि (किप् किन्) follow. Thus कृद् (कृदइस्) a shed.—कृप् (कृद् + मन्) a pretext, कृत्तम् (तन्) umbrella. तनुच्छत् (तनु + कृद् + किप्) an armour or a dress. प्रतान्—प्र + तन् + किप् दीर्घ by 'अनुनासिकस्य किम्बलोः—' (2666). प्रशान्—प्र + शन् + किप् by 'भौ नो—' (341) and 'अनुनासिकस्य—' । अचट्टाः—One who plays with dice—अच + दिव् + किप् = अच + दि कट् by 'क्वोः—' (2861), it directs कट् in place of व = अचट्टा by 'इको यण्—' (47). जूः—ज्वर + किप् = जूर् by 'ज्वरत्वर—' (2634) which directs कट् in place of व. so also तूः—त्वर + किप् । सूः—सिक् + किप् + जट् by 'ज्वरत्वर—' । जनौः—the protector of men, जन् + ज्व् + किप् = जन्, अ जट् by 'क्वोः—' (2561) = जनौ by 'एत्येधत्युत्सु' । मूः—मव् + किप् + कट् । सुवौ etc—उवङ् by 'अचिञ्—' (271), सम्वौ etc यण् by "ओः सुपि" (281). मूः—सुर्च्छतीति (on who faints) सुर्च्छा + किप् = मूर् by 'राज्ञोपः' (2655) then apply वैरूपधायाः । Similarly धूः ।

मित—। इन्मन्त्रिति । इस्, मन्, वन्, कि (किप् किनौ) इत्यन्ते प्रत्ययाः । 'कादिर्वेङ्गुपसर्गस्य' (६१४८६) इत्यन्तत्कादेरिति । 'खचि कृस्' (६१४८४) इत्यन्तो कृस् इति चानुवर्तते । तदाह—एषु कादिरेत्यादि । तव किपि आह—तनुच्छदिति । तनु कृदयतीति विग्रहः । इमादिषु तु कृदि, कृप्, कृत्तम् इत्येते क्रमेण बोध्याः । प्रतनोतीति प्रतानित्वत् 'अनुनासिकस्य किम्बलोः—' (२६६६) इत्यनेनोपधादीर्घः । प्रशान्यतीति प्रशानित्वत् तु 'भौ नः—' (३४१) इत्यनेन मस्य नले प्राग्वदुपधादीर्घः । अचट्टीत्यन्तोव्यचट्टा, इत्यन्त अच + दिव् किप् इति स्थिते

‘कोः—’ (२५६१) इति, त्वस्य ऊठि रूपसिद्धिः । अथ जूरित्वाद्यर्थमाह—
 ‘ज्वरत्वर—’ इति । ‘ज्वरत्वरस्त्रिव्यविभवासुपधवाच’ (२६५४) इति पूर्णं
 सूत्रम् । एषु ज्वरतित्वरत्वादीनाम् स्वरसहितवकाराणां क्विप् परे अनेन ऊठि क्रमेण
 जूः, वूः, सूः, ऊः,—(जन + ऊः = जनौः),—इति भवति । जनानौ जनाव इति तु
 भ्रूवादेशेन लभ्यते । सुवौ सुव इति तु ‘अचित्र—’ (२७१) इत्युपलक्षणं लभ्यम् ।
 सुन्वीं सुन्व इति “ओः सुप्” (२८२) इति यणादेशेन । सुच्छंतीति सूः इत्यत्र
 सुच्छं + क्विप् इति स्थिति ‘राज्ञोपः’ (२६५५) इति सतृक्स्य कस्य ङोपि सुर इत्यस्य
 ‘वोरूपधायाः’ इति दीर्घरूपम् । सरौ सुर इति । अपदन्तत्वान्न दीर्घः । एवं
 धुरित्यत्र ।

२८८६ । गमः कौ ॥ ६।४।४० ॥

दी—। अनुनासिकलोपः स्यात् । अङ्गगत् । “गमादी-
 नामिति वक्तव्यम्” (वार्तिक) । पुरीतत् । संयत् । सुनत् ।
 “ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् लोपश्च” (वार्तिक) ।
 अग्रेगूः । अग्रेभूः ।

The nasal or अनुनासिक of गम् disappears when followed by क्वि
 i. e. क्विप् and क्विन्. Thus अङ्गगत्—a repairer to the Angas—अङ्ग +
 गम् + क्विप् = अङ्ग + गो क्विप् = अङ्गगत् by “इस्त्रस्य पिति क्वति तुक्” । ‘गमादीनाम्
 —’ varttika. Not only of गम् but of such other roots the
 nasal disappears when क्वि follows. पुरीतत्—पुरि + तन् + क्विप् = पुरि
 is the core of the heart. Hence the term refers to the soul
 within. Here दीर्घ is effected by नञिहति (1037). संयत्—सम् + यन्
 + क्विप्—receiving all within. सुनत्—सु + नन् + क्विप्—a good adorer.
 ‘ऊङ् च—’ varttika. It must also be said that the ‘उपधा’ of गम्
 etc is replaced by ऊ and the अनुनासिक elides as before. Thus

one who goes ahead gives अये + गम् + क्तिप् = अयेगूः, similarly one standing ahead = अयंभूः, the locative (अये) being retained in each ease by 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्'।

मित—। गम इति । 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्वादीनामनुनासिकलोपः किञ्चति' (६।४।२७) इत्यतोऽनुनासिकलोप इत्यनुवर्तते । तदाह—अनुनासिकेति । कौ परे गम इति शेषः । अङ्गगदिति । अङ्गानि देशविशेषम् गच्छतीति विग्रहः । नलोपादृष्टे 'द्रव्यस्यपिति—' इति तुक् । 'गमादीनामिति—' वार्तिकम् । गम इत्यनुक्ता गमादीनामित्येव सूतितव्यमित्यर्थः । अन्यथा पुरोतदित्यादीनां दुरुपपादत्वात् । तथाहि पुरि हृदयगुहा । तं तनोतीति विग्रहे तनोतिरनुनासिकलोपे 'नहिङ्गति—' (१०२७) इति पूर्वपदस्य दीर्घं च पुरोतदिति लभ्यते । गुहाशयो जीववङ्गिः इति तदर्थः । अन्ये तु 'हृदयकमलाच्छादको मेदोविशेष' इत्याह । संयक्ततीति संयत्—सम् + यम् + क्तिप् । मुह, नमतोति मुनत्—मु + नम् + क्तिप् । प्राग्बन् । ऊङ्चेति वार्तिकम् । गमादीनामुपधाया ऊङ् अनुनासिकस्य (लोपश्च वाच्य इत्यर्थः), अयेगूः, अयेभूः—अये गच्छति, भवति चेति विग्रहः । 'तत्पुरुषे कृति—' इति सप्तम्या अलङ्कारः ।

२८८७ । स्यः क च ॥ २।२।७७ ॥

दी—। चात् क्तिप् । शंस्यः । शंस्याः । 'शमिधातोः—' (२८२८) इत्यचं वाधितुं सूत्रम् ।

The root स्या preceded by any उपपद takes क aswell as क्तिप् । Thus शंस्यः—शम् + स्या + क—One enjoying ease (शम), स्या becomes स्य by 'आतो लोपः—' (2372) whereas शंस्या of the same sense is derived as शम् + स्या + क्तिप् । This rule is to bar the affix चच् directed by 'शमिधातोः संज्ञायाम्' (2628) as 'क' and क्तिप् are already directed by 'सुपि स्याः' (2216) and 'क्तिप् च' (2983).

मित—। स्य इति। 'किप् च' (२८८३—३।२।७६) इत्यतः किप् इत्यनुवर्तते । तदाह—चात् चकरात् किप् इति। अयं सुवार्धः—सुपि उपपदे तिष्ठतिः कः स्वात् किप् च। सूत्रे कृत्यविभक्तिको निर्देशः। शंस्थ इति। अत्र शसुपपदात् तिष्ठतेः कः। 'आतो लोप इटि च' (२९७९) इत्यालोपः। शमित्यन्वयं सुखपथ्यायः। तेन सुखस्थ इत्यर्थः। शंस्था इति—अत्र किप्। किप् सर्वलोपीत्युक्तम्। ननु 'सुपिस्थः' (२८१६) इति कप्रत्यये 'किप् च' (२८०३) इति किप् प्रत्यये च सिद्धे, सूत्रमिदं व्यर्थमित्याशङ्क्य विवक्षितमाह—'शनि धातोः—(२८१८) इति। अचमिति अचप्रत्ययमित्यर्थः। ननु शंस्था इत्यत्र किपि लुप्ते 'प्रत्ययलोपेऽपि प्रत्ययलक्षणम्' इति पारिभाषिकसूत्रेण प्रत्ययलोपस्य स्थानिवद्भावात् 'हुमांस्था—' इति ईत्वं स्यादिति चेत् न। स्थानिवद्भावस्य अनलविधिविति निषेधात्।

२८८८। सुप्यजातो णिनिस्ताच्छीलेत् ॥ ३।२।७८ ॥

दी—। अजात्यर्थं सुपि धातोर्णिनिः स्यात् ताच्छीलेत् द्योतेत् । उष्णभोजी । शीतभोजी । 'अजातो' किम् ? ब्राह्मणानामन्वयिता । 'ताच्छीलेत्' किम् ? उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । इहवृत्तिकारिणोपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय 'उत्प्रतिभ्यामाडिसर्ते-रूपसङ्ग्रानम्' इति पठितम् । हरदत्तमाधवादिभिश्च तदेवानुसृतम् ।* एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । प्रसिद्धद्योपसर्गेऽपि णिनिः । 'स वभूवोपजीविनाम्', 'अनुयायिवर्गः' । 'पतत्यधो धाम विसारि' । 'न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनजीविभिः' इत्यादौ । 'साधुकारिण्युपसङ्ग्रानम्' (वार्तिक) । 'ब्रह्मणि वदः' (वार्तिक) । अताच्छीलेत्यर्थं वार्तिकद्वयम् । साधुदायी । ब्रह्मवादी ।

When a सुप् i.e a सुबन्त word which does not convey the sense of जाति or class like ब्राह्मण etc, precedes, any root may take the

affix णिनि (—इन्) provided the derivative denotes ताच्छील्य or habit. Thus उष्णभोजी etc (one habitually taking one's meal while it is hot—उष्ण + भुज् + णिनि—गुण by 'पुनस्तुलघुपक्ष च'). ब्राह्मणान् आसन्नयिता—Here ब्राह्मणान् cannot be formed by adding णिनि, for ब्राह्मण denotes a class. In ब्राह्मण, here we have द्वितीया as वही in connection with इन् which is employed in the sense of ताच्छील्य is barred by the rule 'न लोकाव्ययनिहाखलघटनम्' । 'उष्णं भुङ्क्ते कदाचित्'—it does not result in उष्णभोजी as कदाचित् implies no habit. Here in this rule इत्तिकार i.e the author of काशिकाहृत्ति explains as "णिनि is attached to a root when a सुप् only other than an उपसर्ग precedes as उपपद" and reads the varttika 'उत्प्रतिभ्याम्—' meaning च takes णिनि in the sense of ताच्छील्य even when उपसर्ग's like उद् and प्रति etc. precede as उपपद's. Haradatta, Madhava and others also followed this i.e accepted this varttika or explanation. [Note that we have followed ह्रदत्त under "अनुगादिनञ्चक्" and "विसारिणोमत्से"] । But this (हृत्ति) being contrary to भाष्य we have to reject it. Thus भाष्य has "सुप् इत्यनुवर्तमाने पुनः सुव्यङ्ग्यं सुग्रावे यथा स्यात्" ; more over, णिनि is profusely used in connection with उपसर्ग's also cp—भौमकान्तैरुपैगुणैः स बभूवोपजीविनाम् । अष्टथथाभिगम्य यदोरवैरिबार्णवः' (रघु—1st), व्रताय तेनानुचरेण धेनोर्न्येधि शेषोऽप्यनुयायवर्गः' (रघु—2nd) also वशिष्ठेनोरनुयायिनं तम् आवर्तमानं वनिता वनात्मात्, 'पतत्यधोधाम विसारि सर्वतः किमेतदित्याकुलमौचितं जनैः (भाष—1. 2), क्रियासु युक्तैर्दृष्ट चारचक्षुषो न बध्नीयाः प्रमथोऽनुजीविभिः' (भारवि—1st.) etc. In these (and a lot of other cases) we find णिनि attached after उपसर्ग's. Thus also the said हृत्ति must be set aside. 'साधुकारिणि—' (varttika) 'ब्रह्मणि—'

(varttika)—These varttikas imply that णिनि is attached here to कृ (साधुकारी), दा (साधुदायी) (here कृ includes all roots in general) and वद (ब्रह्मवादी) in the sense of no-habit. Thus साधुकारी etc denote that the person referred to might have done this very well only etc. Here ब्रह्म means the veda. [N. B.—It is not necessary that “साधु” should be mentioned for साधुकारिण णिनि ।]

नित—। सुपीति । सुपि + अजाती णिनिः ताच्छील्ये इतिच्छेदः । अजात्यर्थे सुपीति । अयमर्थः—अजातिवाचिनि सुवर्त्तने उपपदे धातोः कर्तरि णिनि-प्रत्ययः स्यात् ताच्छील्ये (तत्त्वभावतायाम्) गम्यमाने इति । उष्णभोजीति । उष्णं भुङ्क्ते इति विशङ्कः । पुगन्तलधूपधस्य चेति गुणः । एवमन्वत् । ब्राह्मणानिति । अत्र ब्राह्मणशब्दस्य जातिवाचित्वाद् ब्राह्मणासम्बो इति न आत्मन्यवित्यत्र ताच्छीलि-कटनः सदभावद् ‘न लोकाव्ययनिष्ठा—’ इति षष्ठीप्रतिषेधाद् ब्राह्मणान् इत्यत्र द्वितीया । कदाचिदिति । ताच्छील्याभावव्योतनार्थमिदम् । ‘सुपि स्थः’ (२८२६—३१२४) इत्यत्र ‘सुपीत्यनुवर्तमाने पुनः सूत्रे सुवर्गद्वयं किमर्थम् । अनुपसर्गं इत्येवं तदभूत् । इहै त् (सुत्वम्) सुवर्त्तने यथा स्यात् । उदासारिणः । प्रत्यासारिणः” इति । “अस्यायमाशयः । समुसृष्टिपेति सूत्रे ‘सुपिस्थः’ इत्यत्रः सुपीत्यनुवर्तते । तस्योपसर्गे-तरपरम् । उपसर्गेऽपीति पृथगुक्तेः । तदिहानुवर्तमानम् अथाधिकारादुपसर्गेतर-परमीव स्यादिति । निष्कर्षः तु—मा सूदृष्ट केवलसुवर्गद्वयम् । उपसर्गेऽपीत्यंशस्यानुवर्त्या निर्वाहात् । ततः सर्वथापि सुसम्भावे उपपदे णिनिः । नत्वनुपसर्गेऽपीति भाषासिद्धातः । सर्वमेतत् शब्दकौस्तुभे मनोरमायाश्च स्फुटमिति । एवं स्थिते हणित्त्वमवतमपास्तमिति मन्वानस्तद्व्याख्याम् प्रव्याचष्टे—इह हणित्कारिण इत्यारभ्य एतच्च भाष्यविरोधादु-पेत्यमित्यन्ते न । एवं हणित्त्वमनुसारिहरदत्तमवधवादयोऽपि प्रत्युक्ता दृष्टव्याः । ननु कनाम भवता सोपसर्गेणिनिर्लक्षित इत्याशङ्क्य आह—प्रसिद्धयेति । उदाहरति—स वभूवेति । ‘भीमकान्तेर्दृष्टगुणैः स तभूवोपजीविनाम्’ (२८१२) इति पूर्णश्लोक-पूर्वाहम् । अनुयायिवर्ग इति । एतच्च तत्रैव द्वितीयसर्गे—‘व्रताय तेनानुचरेण

धनोर्न्येधि शेषोऽप्यनुपाशिवर्गः । इति पूर्वार्धम् । पतत्यध इति । एतच्छिष्टपालवधस्य प्रथमं—गतं तिरस्त्रीनमनूस्सारयेरित्यत्र द्रष्टव्यम् । न वक्षन्तीषा इति । क्रियासु युक्तैर्नृपचारचतुषो—'इत्यपेक्षितांशः (किराताकुं नौयस्य प्रथमः सर्गः) इत्यादाविति । आदिपदेन जलामिलाषी जलमाददानाम् (रघु २४) 'अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा, (रघु—२४) इत्यादीनां संयुक्तः । तस्मादुपस्थादापि धातोर्बिभर्त्तुं दुर्लभं इति उपसर्गमिदं एवेति तत्तिङ्गद्व्याख्यानमपास्तमिति भावः* । उपकीर्तिनामित्यादौ च उपादय उपसर्गोऽपि सुसमाचार्यपर्यवसिता इति प्रत्येतव्यम् । ततः 'सुप्यजातौ—' इति णिनिः प्राप्नोति । साधुकारिणौतिवार्तिकमिदम् । करोतिरत्र सर्वधात्वर्थानुवादक इति नानेशः । ब्रह्मणोति । एतदप्यत्र वार्तिकम् । ननु एवमेव भिन्ने किमर्थमत वार्तिकव्यमित्यत्र आह—अताच्छीत्यर्थमिति । तेन साधु करोति ददाति वा कदाचिदिति विग्रहेऽपि साधुकारी साधुदायीति भवत्येवेति भावः । ब्रह्मवादीति । ब्रह्म वेदः । तदवदतीति विग्रहः । अत उपधायाः (२२८२) इति तद्धिः । साधुदायीत्यत्र तु 'धातो युक्—' इति युगागमः ।

२८८८ । कर्तव्युपमाने ॥३२॥७८॥

दौ—। णिनिः स्यात् । उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तु-
रुपमानम् । उद् इव क्रोशति उद्क्रोशी । धाङ्चरावी ।
अताच्छीत्यर्थं जात्यर्थं च सूत्रम् । 'कर्तरि' किम् ? अपूपानिव
भक्षयति माषान् । 'उपमाने' किम् ? उद्ः क्रोशति ।

When a subjective उपमान i. e. a subject as उपमान stands as उपपद, any root may take the affix णिनि । The subject of the उपपदार्थ stands in analogical connection with the subject of the प्रत्ययार्थ । In other words in the sentence उद् इव क्रोशति, it is made up of two minor sentences viz—यथा उद्ः क्रोशति तथा

* अत्र मूलं—“तब” इति तत्त्वबोधिण्या पठ्यते ।

(स) क्रोशति. Here उट् is termed as उपपदार्थः कर्ता and the agent of क्रोशति in the above (स who is उट्क्रोशी) is spoken of as प्रत्यायार्थः कर्ता which bears similarity to the former in point of क्रोशन or making noise. Similarly घाङ्गरावी—crying or making noise like a crow (घाङ्ग). This rule is meant to take effect where there is no ताच्छील्य or habit and where there is a जाति or class. अपूप etc (fried cakes etc) is obj. hence no णिनि though there is similarity. उट्, etc—no similarity, no णिनि ।

मित्—। कर्तरौति । कर्तृवाचिनि उपमाने उपपदे सति धातोर्णिनिः स्यादित्यर्थः । तच्छेषमात्रं पूरयन्नाह—णिनिः स्यादिति । उपपदार्थं कर्तेति । उपपदम् अर्थः प्रयोजनमस्येति विग्रहः । उपपदरूपेण वर्तमानः कर्तेत्यर्थः । प्रत्ययार्थः कर्तेति । प्राग्वद् विग्रहः । क्रोशतीत्यत्र हि सोऽसावादिः कश्चित् कर्ता अभिधेयत्वेन प्रतीयते । स एव प्रत्ययार्थः कर्ता । उट्बृहच्छब्दायत इति तदर्थः । घाङ्गरावीति । काक इव रौतौत्यर्थः । नेदं ताच्छील्यं दोष्ये अजातिपरं चोपपदे प्रवर्तत इत्याह—अताच्छील्यार्थं जात्यर्थश्चेति । अपूपानिवेति—अत्र सत्युपपमाने तदर्थः कर्ता नास्ति । अतो न णिनिः । उट् क्रोशतीति—अत्र सत्यपि कर्तरि उपमा नास्तीति णिनेरभावः ।

२८८० । व्रते ॥ ३।१।८० ॥

दी—। णिनिः स्वात् । स्थण्डिलशायी ।

When a सुप् stands as उपपद any root may take णिनि provided the observance of a vow is implied. Thus स्थण्डिलशायी (स्थण्डिल—श्री + णिनि) one lying on the altar or purified भूमि ।

मित—। व्रत इति । सुपि उपपदे धातोर्णिनिः स्याद्व्रतं गम्यते चेदिति सूत्रार्थः । अत्र धातुपदप्रत्ययसमुदायाद् व्रतस्य गम्यमानत्वमिति बोध्यम् । एवम् शङ्खभोजीत्यादी । अयमपि अताच्छील्यार्थम् अजात्यर्थं आरम्भ इत्याहुः ।

२८८१ । बहुलमाभीच्छी ॥ ३।२।८१ ॥

दो—। पीनः पुन्यं दोल्ये सुप्युपपदे णिनिः । चीरपायिण
उशीनराः ।

When frequency is implied, a root, preceded by any सुप् as उपपद may take the affix णिनि irregularly or in various ways. Thus चीरपायी (the drinker of milk) etc. There युक् (य) comes in by 'आतो युक् विष्कृतौः' (2761). Here we have आत्यर्थे णिनि which was not to be had from any of the preceding rules.

मिति—। बहुलमिति । आभीच्छामिति पीनः पुन्यं तदाह—पीनः पुन्य इति । अत बहुलं णिनिरित्यर्थः । तदाह आत्मासुदाहरति—चीरपायिण इति । आतो युमिति युक् । "बहुलयङ्गानां 'कृष्णायस्त्राद' इत्यतन भवति" इति वृत्तिकारः । बहुलयङ्गानां अत्यर्थे कृषित् सुभभावेपि णिनिरिति त्रयं गम्यामहे, तेन "बभूवृच्छिनि" इत्यादिसुव्याख्यातं भवति । यद्वा एवमादि साधारणबाहुल्येन समाश्रयेण ।

२८८२ । मनः ॥ ३।२।८२ ॥

दो—। सुपि मन्यते णिनिः स्यात्—दर्शनीयमानो ।

When a सुप् precedes as उपपद, णिनि is applied after the root मन् (दिवादि). Thus दर्शनीयमानो—he thinks himself handsome. उद्धि by 'अत उपधाया' (2282).

मिति—। मन इति । बहुलयङ्गानां देवादिकस्यैव मन्धातोर्यङ्गं न तु खानादिकस्य । तेनोत्तरसूत्रे खणि श्यनेव भवतीत्याहुः ।

२८८३ । आत्ममाने खख ॥ ३।२।८३ ॥

दो—। स्वकर्मके मनने वर्तमानात्मन्यतेः खख् स्यात् ।
चाखिनिः । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितमन्यः—पण्डितमानी ।

‘खित्यनव्ययस्य’ (२७४३) । कालिमन्या । ‘अनव्ययस्य’
किम् ? दिवामन्या ।

When any सुप् precedes as उपपद, the root मन् signifying मनन (mental thought) of which one's own self is the object, takes खश् as also क्षिनि । In पण्डितमन्वः (पण्डित—मन् + खश्) we have सुम् by ‘अरुर्हिषत्—’ (2992) and य in मन् by ‘दिवादिभ्यः श्वन्’ (2505) as खश् is शित्. कालिमन्या—with सुम् by ‘अरुर्हिषत्—’ and with ङस् by ‘खित्यनव्यस्य’ (2943)—due to खश्. Thus it is evident that the text takes the root of the दिवादि class otherwise the form would also have been पण्डितमन्नुः etc by ‘तनादिकृञ्भ्यङ्’ had this मन belonged to तनादि class. In दिवामन्या there is neither सुम् nor ङस् as दिवा is an अव्यय which falls under the prohibition—‘अनव्ययस्य’ ।

नित—। आत्ममाने इति । मनने मानः । आत्मशब्दः स्वपरः । कर्मणि षष्ठा समासः । प्रत्ययार्थत्वेन सन्निहितः कर्ता स्वपदार्थः । तेन आत्मकर्मकमनने वर्तमानान्मन्वतेरित्यादिरर्थः । तदाह—स्वकर्मके मनन इति । खश्ः खकारो ङस्वाद्यर्थश्च शकारस्तु श्वन्नर्थः । तदाह—पण्डितमन्व इति । अरुर्हिषदिति सुम् । दिवादिभ्यः श्वन्निति श्वन् । खित्कारणस्य प्रयोजनान्तरं ङस् दर्शयति—कालि मन्येति । कालीमात्मानं मन्यत इति वियहः । ‘स्त्रियाः पुंवत्—’ इति प्राप्तं पुंवदभावं वाधित्वा खित्यनव्ययस्येति ङस् । मन्यतेदेवादिकलादेवात्र खशि परे श्वन् प्राप्तः । अन्यथा (तानादिकले सति) तनादिकृञ्भ्यङरिति उविकरश्च एव स्यादिति ध्येयम् । दिवासन्येति—अत्र दिवा शब्दस्वाव्ययत्वाद् सुम्ङस्त्वौ न । दिवा (तद्वत् प्रकाशमयं निर्मलं वा) आत्मानं मन्यत इति अत्र वियहः । एवं दर्शनीयमन्या कुमारौत्यादि । आत्ममाने किम् ? दर्शनीयमानो देवदत्तो यज्ञदत्तश्च ।

२८८४ । इच एकाचोऽम्यत्ययवच्च ॥ ६।३।६८ ॥

दी—। इजन्तादेकाचोऽम् स्यात् स च स्वाद्यम्बत् खिदन्ते

परि । 'श्रीतोऽमशसोः' (२८५) । गान्धनः । 'वामशसोः'
(३०२)—स्त्रियन्मनः—स्त्रीन्मनः । नृ—नरन्मनः । भुवन्मनः ।
'त्रियमात्मानं मन्धते त्रिमन्यं कुलम्—' । भाष्यकारवचनात्श्री-
शब्दस्य ऋस्त्री मुममोरभावश्च ।

This rule is elliptical and is thererore to be read thus
(1) 'इच् एकाचोऽम्' and (2) अम् प्रत्ययवच्च. Now look at the explana-
tion of Bhattoji. There in the vritti 'स्त्रादि' is supplied by the
Bhashyakara and another 'खिदन् परि' has been carried down
from the preceding rule 'स्त्रियन्मन्यस्य' (2943—6.3. 66). Thus
the rule means—

An उपपठ् or a base ending in any of the letters of इच् प्रत्याहार
and being composed of one अच् or vowel only takes the affix
अम् which is to be treated as that (अम्) instructed under स्त्रादि—
(सु + आदि) or सुवन्तप्रकरणम्, when a term ending in खिन् or खलiding
affix (such as खल् etc) follows. As for example गान्धन्—He
thinks himself a cow—Here the procedure is thus गौ + मन् by
'सुपोधातुप्रातिपदिकयोः' (650) (मन् being derived as मन् + खल् as be-
fore) = गौ + अम् + मन् by this rule = गाम् + मन् = गान्धन्, the
(285) which directs आ in place of औ = गाम् + मन् = गान्धन्, the
सकार of the affix (अम्) not being dropped by 'न विभक्तौ तुष्ठाः'
190). Similarly त्रियन्मन्य and स्त्रीमन्य (He thinks himself a woman)
except that ईकार of स्त्री is optionally replaced by इयद्, enjoined
by 'वामशसोः' (302). नरन्मन्य (He thinks himself a man) नृ + मन्—नृ
being gunnated in connection with अम् by 'सतो द्विसर्वनामस्थानयोः'
(275). भुवन्मन्य (he thinks him as representative of the earth)

= $\text{श्रु} + \text{मन्}$, in con. with उवङ् when अम् comes in by 'अविच्' (271). श्रियम् etc.—It thinks itself (i.e. it is taken to be as prosperous) as Prosperity (herself)—gives त्रिमन् ($\text{त्री} + \text{मन्} = \text{त्रि} + \text{मन्}$). On the strength of the testimony of Bhashya the term त्री has become short (त्रि) as also there is want of सुम् and अम् । The drift is this—The dissolution श्रियम् आत्मान् मन्यते, if compounded would give श्रियमन् by the rule 'इच एकाचः—' the ईकार of त्री being replaced by इवङ् directed by the rule 'अविच् घातु—' (271) when अम् follows which is स्वाद्यस्वत् । Thus judged in conformity with the rules of Panini the correct form is श्रियमन् and त्रिमन् is objectionable. But as the last and most prominent authority the author of Mahabhasya (पतञ्जलि) insists on the latter form (त्रिमन्) and there runs the परिभाषा 'यद्योत्तरं सुनीनां प्रामाण्यम्'—we have no other alternative but to accept त्रिमन् as correct and rather reject the former (श्रियमन्) although arrived at in conformity with Panini rules. The form त्रिमन् is derived thus—श्रियम् आत्मानं मन्यते— $\text{त्री} + \text{मन्} + \text{खञ्}$ by 'सुपो घातुप्रातिपदिकयोः' (50) = $\text{त्री} + \text{अम्} + \text{मन्}$ (in con. with खञ् due to शित् of खञ्) = $\text{त्रि} + \text{अम्} + \text{मन्}$, त्री being neuter with reference to कुलम् which also is neuter, becomes त्रस्त्र by 'ऋस्त्री नपुंसके प्रातिपदिकस्य' = (318) = $\text{त्रि} - ० + \text{मन्}$, अम् being dropped by 'स्त्रमोर्नपुंसकात्' (319) and सुम् not having taken effect at all due to its being superseded by अम्. Thus we have त्रिमन् कुलम्. It is important to note in this connection that the अन्विधि instructed in this rule 'इच एकाचः—' (6.3.68) bars the elision (लुक्) instructed in 'सुपो घातुप्रातिपदिकयोः' (2.4.71) and not that advised in

‘समीनेषुसकात्’ (7.1.23) in accordance with the परिभाषा—“मध्योपवादाः पूर्वान् विधीन् वाचने नीत्तरान्”—or special injunctions enunciated in the middle [cp. (6.3.68)] forbid preceding injunctions [cp. (2.4.71)] and not following ones e.g. (7.1.23). Thus Bhattoji says भाष्यकारवचनात्—etc. [Nagesha however, maintains that भाष्य is bent on श्रियमन्य and that श्रियमन्य is objectionable].

मित—। इच इति । सूत्रे ऽधिन् वाक्यद्वयं वर्तते । ‘इच एकाचोऽम्’ इत्येकम् । ‘प्रत्ययवच’ इत्यपरम् । तत्र पूर्वस्थस्य ‘अम्’ इत्यस्य परतानुवृत्तिः । ततश्च ‘अम्प्रत्ययवच’ इत्येवं भवति । ततो व्याचष्टे—इजन्तादिति । स चेति—। स इत्यनेन अम् परामर्शः । इजन्तादिति तदन्तविधिना लभ्यते । ‘स्यादम्’ इति सामर्थ्यात्तथम् । अन्यतामिषेरभावात् । सूत्रे प्रत्ययवदिति असामर्थ्ये वतिप्रत्ययः । यद्वा इवाथी वतिरिति द्रष्टव्यम् । छिदने परे इति । ‘छिद्यन्व्यवस्य’ (6. 3. 66) इत्यतोऽनुवृत्तिलभ्यमिदम् । एवमत्र विधीयमानोऽम्प्रत्ययः स्यादन्वदित्यतिदिश्यत इति बोध्यम् । तद्वैव गानात्मानं मन्यत इति विग्रहीत्तरं ‘सुपोधातुप्रातिपादिकयीः’ (६५.०) इति सुब्लुकि, अमि, मन्धातोर्हृत्तरं खशि च यो + अम् + मन् + खश् इति स्थिते खशः शिल्बेन मन्यतेः श्रानि—यो + अम् + मन्य इति जाति प्रक्रियामाह—अतोऽम्प्रत्ययसोरिति । अनेन ओकारस्य आकारादेशोऽम्प्रत्ययस्य स्यात् । ततश्च नाम् + मन्य इति स्थिते ‘न विभक्तौ तुव्याः’ इत्यत्र सकारस्य लोपाभावेन गान्ध्या इति सिद्धम् । एवञ्च स्थियमात्मानं मन्यते, इति सुब्लुकि स्त्री + अम् + मन्य इति स्थिते आह—वाऽम्प्रत्ययसोरिति । अनेन इयङ्क्विकल्पाद् स्थियमन्यः—स्त्रीमन्य इति रूपद्वयम् । न इति अविभक्तिकनिर्देशोऽयम् । नरम् आत्मानं मन्यत इति विग्रहे अमि परे तस्य सर्वनामस्थानत्वात् ‘सतो जिह्वर्जनामास्थानयोः’ (२७५) इति गुणे नरमन्य इति । भुवमन्य इति—‘अचिन्नुधातु—’ (२७१) इत्युक् । सदैव मकारस्य नेत्वमिति बोध्यम् । श्रियमन्यं कुलम् इति—अथमत्र भाष्याशयः—श्री + अम् + मन्य (मन् + खश् + खन्) इति स्थिते श्रीशब्दस्य नपुंसकलिङ्गकुल-

शब्दसमानाधिकरणतया नपुंसकत्वम् इष्यते भाषितपुंस्त्वस्वीवाचकशब्दस्य पुंवद-
भावत्वात् । ततश्च 'ऋसो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (३१८) इति ऋसविधौ शि-
अम् + मन्थ इति भवति । पश्चात् 'स्वमोर्नपुंसकात्' (३१९) इत्यनेन नपुंसक-
शिश्चिदादुत्तरमन्विभक्तेर्लोपि सति 'शिमन्थम्' इति सिध्यति । न चैव 'सुपो धातु-
प्रातिपदिकयो'रित्यनेन शास्त्रान्य इत्यादावपि अम्प्रत्ययस्य तुक् आशङ्कितव्यः ।
'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् वाधन्ते नोत्तरान्' इति 'इच एकाचः—' (६।३।६८)
इत्यस्य मध्यगतापवादेन 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' (२।४।७१) इति पूर्वगतविधेरिव
वाधो न्यायः । न तु 'स्वमोर्नपुंसकात्' (७।१।२२) इत्युत्तरस्यैवापि विधेरित्याहुः ।
तदाह—भाषाकारवचनादिति । यद्यप्यत्र सुमः प्रसङ्ग एव नास्ति तस्य विशेषविवक्षितेन
अस्मा वाधात् तथापि यथा 'जनमेजय' इत्यत्र स्वतःसिद्धेऽपि ऋसो 'प्रित्यनव्ययस्य'
(२९४३) इति पुनर्ऋसो कचित् स्वीक्रियते तथा अत्रापि भवेदित्याशङ्क्य—सुमः
प्राप्तिरपि नैत्युक्तम् । तदेवं भाष्यमते शिमन्थमिति । सूत्रमते तु अस्मि परं तस्य
स्वाध्याम्यत्तया 'अचिञ्—' इत्यतिदिश्यमाने शिवश्चान्य इत्येवेति । 'यद्योत्तरं सुनीनां
प्रामाण्यम्' इति परिभाषानुसारात् पुनः पूर्वमैवोपादेयं हेयश्चापरम् । नागेशः
पुनः "परं तु स्वमो"रित्यारभ्य "तस्मात् शिवमन्थ इत्येव रूपं भाष्यसंमतम्" इति
निगमयन् अत्र "ऋसस्य सुममोरभावस्य कल्पनममुचितम्" इति दूषयित्वा शिमन्थशब्दस्य
साधुत्वं नानुमेने ।

२८८५ । भूते ॥ ३।२।८४ ॥

दी—। अधिकारोऽम् । 'वर्तमाने लट्' (२।५।१)
इति यावत् ।

मित—। भूते इति ३।२।१२ इत्यतः प्रागधिकारः ।

२८८६ । करणे यजः ॥ ३।२।८५ ॥

दी—। करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्यात् कर्तरि ः
सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी ।

When an instrumental सुबन्त term stands as उपपद, the root यञ् signifying past यञ् takes णिनि in the active voice. Thus सोमेन etc.—He sacrificed with Soma i.e performed sacrifice. वृद्धि by 'अत उपधायाः' (2282). अग्निहोम [अग्नि + (होमः = कृतिः)] is a sacrifice in which fire is praised or worshipped.

मित—। करण इति । स्पष्टम् । भूतार्थादित्यनुवृत्तिस्तत्रमिदम् । णिनिरिति । स्मरितत्वात् स एव परास्मयति न तु खञ् । सोमेनेति । कृताविशेषकल्पितमणेन । अग्निहोमिति । अग्निः स्तुयतेऽनेनेत्यग्निहोमो धामविशेषः । तेन फलभाषनायां करण-भूतेनेष्टवानिति वियङ् ।

२८८७ । कर्मणि हनः ॥ ३१२८६ ॥

दो—। पितृव्यघाती । कर्मणीत्येतत् 'सङ्घेच' (३००६) इति यावदधिक्रियते ।

When a सुबन्त word in the accusative stands as उपपद, the root हन् expressing past tense takes णिनि in the active voice. Thus पितृव्यं हतवान्, he killed his uncle—पितृव्यघाती । वृद्धि as before ह् is changed to ह by हो हनेः—(358) and त by 'हनसः' (2856). Here contiguous action is referred to for 'चौरं हतवान्' will not take णिनि—'Kashika. The term कर्मणि' in the rule extends as far as 'सङ्घेच' (3006—3.2.96).

मित—। कर्मणीति । कर्मण्युपपदे भूतार्थाद् हनेर्णिनिः स्वात् कर्त्तरि । पितृव्यघातीति । पितृव्यं हतवानिति वियङ् । 'अत उपधायाः' (2282) इति वृद्धिः । 'हो हनेः—' (३५८) इति कुल्लेन हस्य घः । 'हनसः—' (२८५६) इति तकारोऽन्तादेशः । एवं मातुलघातीत्यादि । अथ काशिका—'कृतसिंसयेव कर्तव्यम् । इह मा भूत्—चौरं हतवानिति । यद्यपि नेदं भाष्ये दृश्यते तथापि शब्दशक्ति-स्वाभावान्नस्य इत्याह । 'कर्मणि' इत्येतत् सङ्घे चेति । ३१२८५ इत्यन्तमिल्यते ।

२८८८ । ब्रह्मभूणवृत्तेषु क्तिप् ॥ ३।२।८७ ॥

दी—। एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेभूते क्तिप् स्यात् । ब्रह्महा । भूणहा । वृत्तहा । 'क्तिप् च' (२८८३) इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मादिष्वेव । हन्तेरेव । भूत एव । क्तिवेवेति चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । ब्रह्मादिष्वेव, क्तिवेवेति द्विविधो नियम इति भाष्यम् ।

When these i.e ब्रह्म, भूण and वृत्त stand as उपपदs in the accusative the root हन् expressing past tense take क्तिप् in the active voice. Thus ब्रह्म हतवान् ब्रह्महन् = ब्रह्महा (a killer of a Brahmin) etc. भूण = foetes. क्तिप् (2983) being got by the general rule "क्तिप् च" the objection of this rule isto enjoin restriction. Here of the two authorities भाष्य and Kashikawe are to adhere to the former and reject the latter as regards the नियमs here. Therefore here are two restrictions only viz—that ब्रह्म, भूण, and वृत्त only (and no other base) will have क्तिप् in this (past) sense and that क्तिप् only (and no other affix) will be attached after them. [Yamana following Vritti says that the rule makes 4 नियम (restrictions)—cp. "ब्रह्मादिष्वेव, हन्तेरेव, क्तिवेव, भूतकाले एव इति चतुर्विधवानियमः । तस्मात् अरिहायसिद्धिः" । But भाष्य says of two नियम with respect to प्रकृति and काल । so हन् takes क्तिप् with other उपपद in other tenses and we get अरिहन् &c. Kaiyata and we too take this view as more rational].

मित—। ब्रह्मति । कर्मैषीति (२८८७) भूते इति (२८८५) चानुवर्तते । तदाह—एष्वित्यादि । ब्रह्महति । ब्रह्म हतवानिति विग्रहः । ब्रह्म हन् क्तिप् इति स्थिते ब्रह्महा—इत्युपधादीर्घे कृते हल्ङादिना सुलोपे 'नलोपः—' (२८६) इति नलोपे

चरुपम् । एवमन्यत्र । ननु 'क्षिप् च' इत्यनेनैव क्षिपि विहिते ब्रह्मछादिसिद्धौ किमर्थमिदमित्यत आह—नियमार्थमिति । इति काशिकेति । तत्राचाक्षिन् प्रत्ययुपपद-
प्रत्ययकालनियमा इति चत्वारो नियमाः । एवञ्च पुरुषज्ञा इत्यादौ पुष्पादिपदानां ब्रह्मादिभिन्नतया वर्तमाने भविष्यति वा पुरुषं हन्ति हनिष्यति वेतिन क्षिप् । इदम्
उत्तिकारमतं वामनेनाप्यनुसृतम् । प्रायिकश्चायं नियमः इति न्यासः । वस्तुतस्तु नात्र
चातुर्विध्यं नियमस्य किन्तु द्विविधमेव भाषास्य प्रामाणिकतरत्वादिति भावः ।
नागेशोऽप्येवमेवाह । एवञ्च प्रत्ययोपलक्षितकालावयवो ब्रह्माद्यवयवत्रायं नियम इति
फणितम् इति कैयटेपि स्पष्टम् ।

२८८८ । सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः ॥ ३।२।८८ ॥

दी—। सुकर्मादिषु च कृजः क्षिप् स्यात् । द्विविधोऽत्र
नियम इति काशिका । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् ।
पुण्यकृत् । कृत्वेवेति नियमात् कर्म कृतवानित्यत्राण् न । कृज
एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान् मन्त्राध्यायः । अत्र न क्षिप् ।
भूत एवेति नियमान्मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायां न
क्षिप् । स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्धस्मिन्नप्युपपदे क्षिप् ।
शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ।

Here, according to Kashika, there are three restrictions i.e. धातुनियम, प्रत्ययनियम and कालनियम. Thus सु, कर्म etc preceding कृज् (the root कृ) only will have क्षिप् only and that in past sense only. Hence कृ in 'कर्म कृतवान्' will not be followed by अण्, but with अधि—इ in 'मन्त्रमधीतवान्' we have अण् and not क्षिप्. स्वादिष्वेति i.e. there being no उपपदनियम we can have भाष्यकृत् etc. as well with क्षिप् in past tense.

नित—। सुकर्मेति । क्षिप् इति वर्तते । तदाह सुकर्मादिषु चेति । द्विविधः

इति । धातुप्रत्ययकालनियमः इत्यर्थः । न तु स्वादिष्वेवेति उपपदनियमोपि । तदाह—शास्त्रकृद भाषाकृदिति । अणनेति । न क्तिप्इति स्पष्टम् । मन्वाध्याय इति । अण् एव न क्तिप् । धातुनियमात् ।

३००० । सोमे सुजः ॥ ३।२।८० ॥

दी—। सोमसुत् । चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । एवमुत्तरसूत्रेऽपि ।

मित—। सोम इति । प्राग्वत् । उत्तरेति । अग्नौ चेरित्येत्यर्थः ।

३००१ । अग्नौ चेः ॥ ३।२।८२ ॥

दी—। अग्निचित् ।

३००२ । कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ३।२।८२ ॥

दी—। कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्तिप् स्यात् अग्न्याधारस्थलविशेषस्याख्यायाम् । श्येन इव चितः श्येनचित् ।

when the designation of a particular spot containing fire is meant, the root चि (denoting past tense) takes क्तिप् in the passive only, an उपपद expressive of accusative preceding. Thus श्येन इव etc. i.e. a spot for placing fire formed with bricks so as to resemble a hawk in form.

मित—। कर्मणीति । “कर्मणि” (२८९७—३।२।८६) इत्यतः कर्मणीत्यनु-
बर्धते । तच्च कर्मान्तोपपदसमर्पकम् । एतत्पूर्वं ‘कर्मणि’ इति तु ‘कर्मवाच्य-
द्योतकम्’ । तदाह—कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके इति । श्येन इवेति चित इत्येव
न तु चितवानिति । श्येनाकृतिकाद्ये श्येन इवेति । श्येनचिदिति । “समुदायोऽयम्
आहवनीयधारणार्थे दृष्टकानिर्मितस्थलविशेषे निरुद्ध” इत्याहुः ।

३००३ । कर्मणीनिविक्तियः ॥ ३।२।८३ ॥

दी—। कर्मण्युपपदे विपूर्वात् क्रीणातेरिनिः स्यात् । 'कुत्-
सितग्रहणं कर्तव्यम्' (वार्तिक) । सोमविक्रयी । घृतविक्रयी ।

कर्मणि etc.—easy. 'कृतसित्—' This is a Varttika directing the occurrence of the affix only when the derivative brings censure.

सित—। कर्मणीति । अर्थः स्पष्टः । अथ दन्त्यविभक्तिको निर्देशः । तदाह—इतिः स्यादिति । 'कृतसित्—' इति वार्तिकमिदम् । कृतसाधां गम्यायामेव प्रत्ययः । नाक्येति भावः । तदाह—सोमविक्रयीत्यादि । उत्तमवर्गेनादविक्रयश्च शान्तसम्पत्तत्वात् इति बोध्यम् । तेनाक्यं तु यथाप्राप्तमणीष—नाक्यविधायः ।

३००४ । दृशेः कनिप् ॥ ३।२।८४ ॥

दी—। कर्मणि भूत इत्येव । पारं दृष्टवान् पारदृष्टा ।

नित—। दृशेरिति । कर्मण्युपपदे भूतार्थाद् दृशेः कनिप् स्यादित्यर्थः । 'शतो मजिन कनिप्—' 'अन्तेभ्योऽपि दृश्यते' इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । नियमो यथा मजिनादि, सोपपदं चाणादि सा भूदिति । निष्ठा तु भवत्येव । परलोकं दृष्टवानिति । किञ्चाद् गुणाभावः ।

३००५ । राजनि युधिक्कजः ॥ ३।२।८५ ॥

दी—। कनिप् स्यात् । युधिरन्तर्भावितण्यर्थः । राजानं
योधितवान् = राजयुध्वा । राजकृत्वा ।

When the word राजन् precedes in the accusative as an उपपद the root युच् and कृच् (कृ) both expressing past sense take the affix कनिप् । युधि has causative sense within. Thus राजयुध्वा—one who caused a king to fight. राजकृत्वा—one who made a person king.

नित—। राजनीति । कर्मवाचिनि राजशब्देः उपपदे भूतार्थाद् युध्यते

करोतिश्च कनिप् स्यादित्यर्थः । युध्यतेरकर्मकत्वाद् गद्यर्थादेव तस्मात् कनिप् । एवं सकर्मकात् प्रामिषादाह—युधिरिति । राजकृत्वेति । राजनं कृतवानिति विग्रहः ।

३००६ । सह्ये च ॥ ३।२।८६ ॥

दी—। कर्मणीति निवृत्तम् । सह्युध्वा । सहकृत्वा ।

Here the carrying word 'कर्मणि' has ceased to operate. Thus सह योधितवान्, etc. give सह्युध्वा etc.

मित—। सह्ये वेति । सह इत्यस्य असत्त्ववचनात् कर्मणीत्यस्य अन्वयः । नञ्त्तरवाच्यनुपयोगादाह—कर्मणीति निवृत्तमिति । सह्ये शब्दे उपपदे युधेः । कृज्ज् भूते कनिप् । सह्युध्वा । सह योधितवानिति विग्रहः ।

३००७ । सप्तम्यां जनेर्ङः ॥ ३।२।८७ ॥

दी—। सरसिजम् । मन्दुरायां जातो मन्दुरजः । 'व्यापोः—' (१००१) इति क्लृप्तः ।

The root जन् takes ङ in the past sense when an उपपद in the locative precedes. Thus सरसि जातम्—सरसिजम्—the 'टि' of जन् eliding due to डित्त्व and the locative being irregularly retained by 'तत्पुरुषे कृतिवद्भजम्'. The alternative is सरोजम् । मन्दुरा=stable. Rest Easy.

मित—। सप्तम्यामिति । सप्तम्यन्ते उपपदे भूतार्थाद् जनेर्ङः प्रत्ययः स्यात् । सरसि जातमिति विग्रहः । 'तत्पुरुषे कृति—' इति विकल्पात् पक्षे सरोजमित्यपि । मन्दुरज इति । वाजिशाला तु मन्दुरा इत्यमरः । मन्दुरेत्यस्य क्लृप्तार्थमाह—'व्यापोः—' इति । सर्वत्र डित्वसामर्थ्यादभस्यापि जनेर्ङलोपः ।

३००८ । पञ्चम्यामजातो ॥ ३।२।८८ ॥

दी—। जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेर्ङः स्यात् । संस्कारजः । अट्टजः ।

जन् takes ड in the past sense also when a word other than जाति and used in, the ablative stands as उपपद. Thus संस्काराद् जातम्—संस्कारजम् (originating from past impression)-

मित—। पञ्चमामिति । संस्काराज्जात इति संस्कारजः ।

३००८ । उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ ३।२।८८ ॥

दी—। 'प्रजा स्यात् सन्ततौ जने' ।

जन् takes ड in the past sense also when an उपसर्ग precedes and a संज्ञा is implied. Thus—प्रजा (a child or a man)

मित—। उपसर्गे चेति । उपसर्गे चोपपदे संज्ञायां च गव्यायां सूत्राणां जनेडः । प्रकषेण जाता प्रजा (सन्ततिर्जनो वा) । अमरसंवादेनार्धमाह—प्रजा स्यादिति ।

३०१० । अनौ कर्मणि ॥ ३।२।१०० ॥

दी—। अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात् । पुमांसमनुरुध्यजाता पुमनुजा ।

The root जन् preceded by अनु takes ड in the past sense when an accusative उपपद stands in the beginning—Thus पुमनुजा born junior to a male. पुम्स् + अनु + जन् + ड—here स elides by 'संयोगान्तरलोपः' ।

मित—। अनावृतिः । जनेः सकर्मण्यभावेऽपि उपसर्गवशादेवास कर्मत्वमिति सूत्रे 'कर्मणो'त्यस्योपयोगं दर्शयन्नाह—पुमांसमनुरुध्यते । पुम्स् अनु + जन् + ड इति स्थिते संयोगान्तरलोपेन सकारलोपात् पुमनुजिति । पुंमात्वावरत्यर्थः ।

३०११ । अन्येष्वपि दृश्यते ॥ ३।२।१०१ ॥

दी—। अन्येष्वप्युपपदेषु जनेडः स्यात् । अजः । द्विजो ब्राह्मणः । ब्राह्मणजः । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि कचित् । परितः खाता परिखा ।

Any उपपद preceding, जन् expressing past sense takes ऊ. Thus also परिखा (a trench)—परि + खन् + ड + टाप् स्त्रियाम् । This is obtained on the strength of अपि which violates all rules and restrictions or injunctions. Thus जन् as also खन् takes ऊ.

मत—अन्येष्वपीति । अपिशब्दसात्त्व्यमाह—सर्वापाधोति । उपाधिपदाय-
माह—धात्वन्तरादित्यादि । परिखेति । एवमुद्ध (उत् + खन् + ड) । निपात-
नादन्यलोप इति वर्धमानः । अजइत्यादि—न जातः, विजातः इत्यादि विग्रहः ।

३०१२ । क्तक्वत् निष्ठा ॥ ३।२।२६ ॥

दी—। एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ।

नित—। क्तेति । अनयोः प्रत्येकं निष्ठेत्यत आह—एताविति ।

३०१३ । निष्ठा ॥ ३।२।१०२ ॥

दी—। भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठास्यात् । तत्र 'तयोरिव—
(२८३३) इति भावकर्मणोः क्तः । 'कर्तरि कृत्' (२८३२) इति
कर्तरि क्तवत् । उकावितौ । स्नातं मया । सुतस्त्वया विष्णुः ।
विष्णुर्विश्वं कृतवान् ।

After a root expressing past sense the affix निष्ठा (क्त क्तवत्) is attached ; of these two the former (क्त) is employed in the passive voice i.e. भाववाच्य and कर्मवाच्य by the परिभाषा rule 'तयोरिव—' (2833), whereas the latter (क्तवत्) which drops उ and क, and retains तवत् (only) is affixed in the active voice (कर्त्तृवाच्य) only by the rule 'कर्तरि कृत्' (2832). Thus स्नातम् etc. are examples in भाव, कर्म and कर्तृवाच्य respectively.

नित—। निष्ठेति । निष्ठापदयोश्च पूर्ववत् सूत्रोपन्यासपुरःसरं विवृत्य सूतार्थमाह—
भूतार्थवृत्तेरिति । सूत इत्यनुवर्तमानान् । तत्रेति । तयोः क्तक्वत्तौरित्यर्थः ।

कप्रत्ययः तयोरीत्यनेन भावे कर्मणि च । कवतुस्तु कर्तरीत्यनेन कर्तृवाच्ये भवतीत्यर्थः । उकारिताविति । कप्रत्ययेऽपि किदिति विवेचनीयम् । कित्करणं गुणप्रतिषेधार्थं यथा—स्ततः स्तुतवान् इत्यादौ । उकारकरणं तु लीबर्धम् । यथा—स्तुतवतीत्यादौ । अन्यथा—स्तुता इति टावेव न लीप् । भावकर्मकर्तृषु क्रमेणोदाहरति स्नातं मयेत्यादि ।

३०१४ । निष्ठायामख्यदर्थे ॥ ६।४।६० ॥

दी—। ख्यदर्थो भावकर्मणो । ततोऽन्यत्र निष्ठायां चियो दीर्घः स्यात् ।

By the term ख्यदर्थः (ख्यत् + अर्थः) the object or sphere of ख्यत् is meant = भाव and कर्मवाच्य. For ख्यत् being a कृत्य affix is appointed after a root in these two वाच्य only by 'तयोरेव—' (२८३३). Thus the rule means—when a निष्ठाप्रत्यय in a वाच्य other than भाव and कर्म i.e. कर्तृवाच्य follows the vowel इ of the root छि is lengthened,

मित—। निष्ठायामिति । सूत्रे अख्यदर्थे इत्यस्य विवरणमाह—ख्यदर्थो भावकर्मणो ततोऽन्यत्रेति । ख्यतः अर्थः प्रयोजनस्य ख्यदर्थः । अहलोर्णात् इत्यनेन ख्यात्प्रत्ययौ विधीयते । स च कृत्यप्रत्यय इति कृत्वा 'तयोरेव कृत्यकखलर्थाः' (२८३३) भावे कर्मणि चैव वाच्ये विधीयते । ततः भावकर्मणो ख्यदर्थः । एवं च परिशिष्टात् अख्यदर्थे इत्यनेन कर्तरीति लभ्यते । तस्मात् कर्तृवाच्ये निष्ठायां परं चियो दीर्घ इति सूत्रार्थः । 'चियः' (६।४।५८) इत्यतः चियः इत्यनुवर्तते ।

३०१५ । चियो दीर्घात् ॥ ८।२।४६ ॥

दी—। दीर्घात् चियो निष्ठातस्य नः स्यात् । चीणवान् । भावकर्मणोस्तु—क्षितः कामो मया । 'श्रुकः किति' (२३८१) । श्रितः-श्रितवान् । भूतः-भूतवान् । क्षुतः । "ऊर्णतेर्णुवद—

भावी वाच्यः”—(वार्तिक) । तेन एकाच्त्वान्नेट् । ऊर्णुतः ।
नुतः । वृतः ।

After चि has been lengthened, the निष्ठा व following is replaced by न. Thus चीषवान्, सूधन्व by 'रषाभ्यां नो णः' । 'चितः कामः'—? desire has been destroyed by me. This is in the कर्मवाच्य. Hence दीर्घ and नकार are wanting. 'चितं कामेन' is the instance in the भाववाच्य । 'श्रुतः किति'—this provides for absence of इट् in श्रि etc. 'ऊर्णोतेः'—This is a Varttika ; easy. Thus ऊर्णु being deemed as एकाच् in ऊर्णुत no इट् । नु to praise + क्त = नुत ।

मित— चिय इति । 'रदाभ्यां निष्ठातो न—' (८।२।४२) इत्यतो 'निष्ठातो न' इत्यनुवर्तते । दीर्घादिति च चियो विशेषणं तदाह—दीर्घात् चिय इत्यादि । चीषवान् इति । 'रषाभ्यां नो णः—' इति णत्वम् । 'चितः कामः—' इति । चित इत्यस्य चयित इत्यर्थः । एतत् कर्मण्युदाहरणम् । ततो दीर्घो नकारश्च, न भवतः । भावे तु चितः कामेनेत्युदाहरणम् । मित इत्यादौ इट् निषेधार्थमाह—श्रुतः कितौति । ऊर्णुतेर्णुवदिति । वार्तिकम् । 'ऊर्णु' इत्यस्य एकाच्त्वात् श्रुतः इति निषेधः । नुत इति—गुण्यताविति धातुः ।

३०१६ । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ८।२।४२ ॥

दी— । रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् । निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य च । शृ—'कृत इत्—' (२३८०) । रपरः । णत्वम् । शीर्षः । वहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वान्नेह । कृतस्यापत्यं कार्तिः । भिन्नः । द्विन्नः ।

नकार replaces the त of निष्ठा following रेफ and दकार as also the दकार of the root preceding the निष्ठाप्रत्यय. Thus शीर्ष, भिन्न etc. In the case of कार्तिः (the offspring of कृत), however,

where also the निष्ठा तकार follows a रेफ after इङि (क्त + इञ् by 'अत इञ्') there तकार is not replaced by न, for the इङि is असिद्ध or invalid being due to its being बहिरङ्ग, cp—'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' (परिभाषा) ।

मित—। रदाभ्यामिति । निष्ठा (निष्ठायां विहितः) तः (तकारः) तस्य इति 'निष्ठातः' शब्दार्थः । 'द' इति षष्ठान्तम् । तदाह—रेफदकाराभ्यामित्यादि । रः दश्च रदौ ताभ्याम्—रदाभ्याम् । शीर्षे इति । रेफात् परस्वीदाहरणमेतत् । भिन्न क्षिप्र इति । दकारात् परस्वीदाहरणम् । तेन नकारश्च यम् । रपरिति । 'जरणरपर' प्रत्ययेन । बहिरङ्गत्वेनेति—कृतस्यापत्यं कार्तिरित्यत 'अत इञ्' इति प्रत्यये परतः 'अन्तोच्चिति' इति इङिः । साचबच्चपेक्षत्वाद् बहिरङ्गा । तेन 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति तस्य असिद्धतया तन्निमित्तप्राप्तरेफात् परस्यापि तकारस्य नत्वमेति भावः । 'निष्ठातकाराद् बहिर्भूतम् इजप्रत्ययमाश्रित्य विधीयमानत्वादङिर्बहिरङ्गेति भावः' इतितत्त्वबोधिनी ।

३०१७ । संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ॥ ८।२।४३ ॥

दी—। निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । स्यानः । ग्लानः ।

If an आकारान्त root beginning with a संयोग letter formed in combination with any of the यण् letters, the निष्ठातकार is replaced by नकार. Thus द्राण etc.

मित—। संयोगादेरिति । निष्ठातो न इति वर्तते । संयोगादेः आतः, यण्वत इति 'धातोर्' विशेषणत्वम् । यणप्रत्याहारस्य वर्णभावित संयोगादेराकारान्ताच्च धातोः परतो निष्ठातकारस्य नकार इति सूत्रार्थः । द्राण इति । द्रा कुत्सार्या गतौ । नत्वम् । स्यानः इति । 'स्यौ ण्' शब्दसंवातयोः । 'आदेच उपदेशे—' (२३७१) इत्याहुम् । जतो नः । स्यान इति । स्त्री छर्षय्ये । प्राग्वत् ।

३०१८ । ल्वादिभ्यः ॥ ८।२।४४ ॥

दी—। एकविंशतेर्लृआदिभ्यः प्राग्वत् । लनः । ज्या-

‘ग्रहिज्या—’ (२४१२) । जीनः । ‘दुग्धोदीर्घश्च’ (वार्तिक) ।
 ‘दु गती’ । दूनः । ‘टुदु उपतापे’ इत्ययं तु न गृह्यते । सानुबन्ध-
 कत्वात् । ‘मृदुतया दुतया’ इति माघः । गूनः । ‘पूजो विनाशे’
 (वार्तिक) । पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यत् ।
 ‘सिनोतिर्थासकर्मकट्वकस्य’ (वार्तिक) । सिनो यासः । यास
 इति किम् । सिता पाशेन सूकरी । ‘कर्मकट्वकस्य’ इति किम् ?
 सितोयासो देवदत्तेन ।

लृच् etc (क्वादिः) are twenty two in number of them लृच्
 being excluded, twenty one only take निष्ठा and the तकार is
 replaced by न as before. जीनः (ज्या + ङ)—althouuh ज्या is संयोगादि,
 आकारान्त as also यणान्, yet the rule ‘संयोगोदरातो—’ (3017) does
 not apply here, for by ‘पूर्ववासिद्धम्’ (12) it will be invalid towards
 ‘ग्रहिज्या—’ (6.1.16). Thus सम्प्रसारण taking place first, we have न of
 निष्ठा by this rule. ‘दुब्धोः—’ (varttika). The roots टु and गु when
 followed by ङ, become दीर्घ and the तकार becomes न । गु means
 excrete nuisance (पुरीषोत्सर्ग) । ‘पूजो—’ (varttika) निष्ठात after पूज
 is replaced by न when the derivative signifies destruction.
 ‘सिनोतिः—’ (varttika) निष्ठात is replaced by न when the निष्ठा comes
 after सिनोति or ‘जिज्वन्श्च’ ; यास (a lump of rice) as कर्मकटा i.e
 which (यास) though कर्म is treated as कर्ता. Thus सिनो यासः
 otherwise सितः (bound).

मित—। लुजिति । लुजादयः चाविंशतिः क्वादी पठिताः । तत्र लृजं
 वर्जयित्वा—एकविंशतिरिति । प्रान्बदिति । तकारस्य नकार इत्यर्थः । जीनः इति ।
 सम्प्रसारणे कृतेऽनेन तस्य न इति बोध्यम् । तेन संयोगादेरित्यत्र न प्रवर्तते ।
 दुब्धीरिति—वानिकम् । दु धातोदीर्घश्चेत्यर्थः । टुदु इति । ‘सानुबन्धकान-

नुवन्धकयोरननुवन्धस्यैवेति परिभाषयेत्यर्थः । 'पूजः—इति वार्तिकम् । सिनीतेरिति वार्तिकम् । कर्मैव कर्ता कर्मकर्ता यथेति विग्रहः । तथात् सिनीतेः परतो निष्ठा-
तकारस्य नकार इत्यर्थः । सिनी यास इति । 'पिष्णीक्रियमाणो यासो यदा दध्वा-
दिव्यञ्जनवशाद् वन्धनेऽनुकूलो भवति तदा कर्मण्येव कर्तृत्वमिति बोध्यम् । 'पिञ्'
वन्धने । यस्मत् इति यासः । कर्मणि ङञ । सितिति । वङ्गा इत्यर्थः । सितो यास
इति । अत्र कर्मकर्तृ कलाभावान्नलाभावः ।

३०१८ । ओदितश्च ॥ ८।२।४५ ॥

दी—। भुजो—भुग्नः । 'टुओश्चि—' उच्छूनः । ओहाक्—
प्रहीणः । 'स्वादय ओदित' इत्युक्तम् । सूनः—सूनवान् ।
दूनः—दूनवान् । ओदिन्मध्ये डौडः पाठसामर्थ्याच्चेट् । उच्छीनः ।

नकार replaces निष्ठा तकार after roots dropping the, indicatory (अनुवन्ध) चीकार. Thus भुजो + क्त = भुज् = भुग्न (crooked) by 'चीः कुः' etc. उच्छून (increased or puffed) उद् + टुओश्चि + क्त = उद् + चि न = उत् + यून by सम्म—enjoined under 'वचिस्वपि—'(2410) as टुओश्चि is यजादि and दीर्घ by 'हलः' (2559). प्रहीणः (deserted or bereft of) ईकार by 'घमास्या—' (2462) then शत्व by 'ह्रस्वचः' (2835). सून etc— for सू etc are ओदित् । उच्छीनः—उद् + छी + क्त, as छी has been read within ओदित् roots so we have no इट् here.

मित—। ओदितश्चेति । चीकारानुवन्धवतः परस्य च भातीर्निष्ठातकारस्य नत्वमित्यर्थः । तद्दाहरति भुजो—भुग्न इति । 'चीः कुः'रिति कुत्वे जश्त्वेन गकारः । उच्छून इति । उत्पूर्वान् अयतेरुत्तरं निष्ठा । अयतेर्यजादित्वात् 'वचिस्वपि—' (२८१०) इति सम्मसारणे तस्य पररूपत्वे च 'हलः' (२५५८) इति दीर्घः । उच्छूनो लङो गर्वितो वा । प्रहीणः । प्रपूर्वाद् जहातेर्निष्ठा 'घमास्या—' (२४६२) इति ईत्वे कृते 'ह्रस्वचः' (२८३४) इति नत्वम् । सून इत्यादि । सूङ् प्राथिगर्भविभाचने । स्वादीरोदित्वात्प्रकारः । 'श्राक्' किति इति इट् प्रतिषेधः । दून इति—दूङ् प्रस्तापे ।

ततः प्राग्बत् । उब्डीन इति । डीङ् विहायसा गती । तस्य सेटकत्वेन
इडागमे प्राप्ते सासर्थात्रियाङ्—ओदिन्मध्यं इति । अनाया तत्र पाठो व्यर्थः स्यादिति
भावः । इटि हि सति निष्ठातकारस्य नकारत्वासंभवात् ।

३०२० । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ ५।१।२४ ॥

दी—। द्रवस्य मूर्त्तौ काठिन्ये स्पर्शं चार्थं श्यैङ् सम्प्रसारणं
स्यानिष्ठायाम् ।

When the sense is such as मूर्ति i.e stiffness (or solidity)
and touch of a liquid substance, the root श्यै gets सम्प्र- in
निष्ठा.

मित—। द्रवेति । मूर्तिश्च स्पर्शश्च । द्रवस्य मूर्त्तिस्पर्शौ । तयोरिति विग्रहः ।
काठिन्य इति मूर्त्तावित्यस्य विवरणमात्रं न तु समुच्चयावयवः । 'थङ् सम्प्रसारणम्'
(६।१।२३) इत्यतः सम्प्रसारणमित्यनुवर्तते । तदाङ् द्रवस्येति...श्यैङ् इति ।
एवं श्यै + क्त इत्यत्र 'आदेचः—' इत्याक्षु अनेन सम्प्रसारणे तस्य पररूपत्वे च शि + त
इति स्थिते आङ्—

३०२१ । श्योऽस्पर्शं ॥ ८।२।४७ ॥

दी—। श्यैङो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शर्थे । 'हलः'
(२५५८) इति दौर्घः । शीनं घृतम् । अस्पर्शं किम् ? शीतं
जलम् । 'द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः' किम् ? संश्यानो वृश्चिकः शीतात् ।
सङ्कुचित इत्यर्थः ।

n replaces त of निष्ठा coming after श्यैङ् when want of touch
is implied. Thus शीनम् घृतम् or condensed ghee ; otherwise
शीतम् as water. संश्यान = सम् + श्यै + क्त = सम् + श्या + न by 'आदेचः—'
(2371) etc. It does neither imply 'condenseness of a liquid

matter (द्रवमूर्ति) nor 'touch' but it implies contraction (सङ्कोचन) ।
Hence no सम्प्रसारण ।

मित—। श्य इति । 'श्यैङ् गती' इत्यस्य कृतात्वस्य पञ्चम्यादिदेशः ।
निष्ठातस्यैव्यनुवर्तते । तेन श्यैङ् परस्य निष्ठातस्य इत्यादिरर्थः । तदाङ्—श्यैङ्
इति । शीतम् इति । अत्र स्पर्शाभावेऽपि सूत्रसामर्थ्यात् सम्प्रसारणे कृते 'इङ्'
(१५५८) इति दीर्घस्ततोऽनेन नत्वम् । धनीभूतमित्यर्थः । यद्यप्यत्रापि स्पर्शोऽस्तेष्व
तथापि धनीभूतत्वमेव प्रधानमिति नत्वम् अन्यत्र शीतमिति । 'द्रवमूर्ति—' इत्यस्योद्हरण-
मप्यातदेव स्पर्शविषये । संश्रयान इति स्पष्टम् ।

३०२२ । प्रतेख ॥ ६।१।२५ ॥

दी—। प्रतिपूर्वस्य श्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ।
प्रतिशीनः ।

मित—। प्रतेरिति । द्रवमूर्ति—(६।१।२४) इत्यतः श्य इत्यनुवर्तते । तदाङ्—
प्रतिपूर्वस्येत्यादि । द्रवमूर्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्रापि सम्प्रसारणार्थमिदम् । प्रतिशीन इति ।
प्रतिगत इत्यर्थः ।

३०२३ । विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य ॥ ६।१।२६ ॥

दी—। श्यः सम्प्रसारणं वा स्यात् । अभिश्चानम्-अभि-
शीनं घृतम् । अवश्चानः—अवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थित
विभाषेयम् । समवश्चानः ।

व्यवस्थितविभाषा i. e. the option is restricted i. e. श्य preceded
either by अभि or by अव gets optional सम्प्र. but not so if any of
them is preceded or followed by any other उपपत्तेः. Hence in
समवश्चान there is no सम्प्रसारणम् ।

मित—। विभाषेति । अभिपूर्वस्य अव पूर्वस्य चेति सिद्धवत्कृत्य आङ्—श्यः
सम्प्रसारणमिति । समवश्चान इति । अभिपूर्वस्यैव अवपूर्वस्यैव वा श्यैङ् सम्प्र-
सारणम् इति व्यवस्थितत्वादत्र संसृष्टस्य सम्प्रसारणं न एवेति भावः ।

३०२४ । अञ्चोऽनपादाने ॥ ८।२।४८ ॥

दी—। अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यान्नत्वपादाने ।

मित—। अञ्च इति । अञ्चतेर्धातोर्नित्यर्थः । अनपादानेति । प्रसज्य प्रतिषेधोऽयमित्याह—न तु अपादाने इति । अपादानविवक्षायां नित्यर्थः ।

३०२५ । यस्य विभाषा ॥ ७।२।१५ ॥

दी—। यस्य कचिद् विभाषयेडिङितस्ततो निष्ठाया इट् न स्यात् । 'उदितो वा' (३३२८) इति क्तायां वेट्त्वादिह नेट् । समकृतः । 'अनपादाने' किम् ? उदत्तमुदकं कूपात् । नत्वस्यासिद्धत्वात् 'ब्रश्च—' (२८४) इति षत्वे प्राप्ते—'निष्ठादेशः षत्वस्वर प्रत्ययेडिधिषु सिद्धो वाच्यः' (वार्तिक) । वृक्तः । वृक्तवान् ।

In निष्ठा the augment इट् is not prefixed to a root which has previously been instructed to have इट् optionally. Thus in समकृत—सम् + अञ्च + क्त, we have not इट् as अञ्चु is उदिन् therefore विभाषितेड् by 'उदितो वा' (3328) in क्ता । समकृत means joined together. उदत्तम् raised (उद्धृतम्)—no नत्व. In वृक्त्वा which is derived as वृश्च (ओत्रयङ्दिने) + क्त = इश्च + न by 'यङिञ्या—' (2412) and 'ओदितश्च' (3019) = इश्च न by 'लौः—' (300) for the श् was previously स् of which षत्व was due, by "ब्रश्च भसज्" due to असिद्धत्वं of निष्ठा न । नत्व is declared to be valid or सिद्ध by the varttika 'निष्ठादेशः—' निष्ठा substitute i.e. नकार should be recognised as सिद्ध or valid in cases of षत्व, स्वर, प्रत्यय, and इट् ; the षत्व consequently does not take effect and we have कृत by 'चोः कुः—' इक्त्वा = इक्त्वा by गाल्, cp—'अटकुत्वाङ्—' । Similarly इक्त्वान् (has cut down).

मित—। यस्तेति । 'यस्तेति' (३११) इत्यनेन 'इय अय संसृष्टे'

इतीकाराकारयोर्वाङ्कम्, वा 'यस्य हलः' (२६३१) इत्यत्र यकाराकार-
संघातस्य याङ्कम्, वा 'यस्य च भावेन—' इत्यादाविव सर्वनाम् एवेति ध्वनयन्नाह-
यस्य कचिदिति । 'ओदितो निष्ठायाम्' (७।२।१४) इत्यतो निष्ठायामिति 'नेङ्कुणि कृति'
(७।२।८) इत्यतो 'वेट्' इति चानुवर्तते । तदाह—निष्ठाया इट्त्वंस्यादिति । अक्षु
पूजायाम् । तच्चादित्वेन वेट् इति दृश्यते—'उदितो वा' (२६२८) इति । अतएव
सम् + अञ्च + क्त = सम् + अञ्चु + न (अञ्चोऽनपादाने ३०२४) = सम् + अ + न
('अनिदितामिति न ओपः') = सम् + अक् + न (ओः कुरिति कृतम्) = सम्कृतः सङ्गत
इत्यर्थः । उट्त्वंमिति । उट् + अञ्चु + क्तः । अत्र उट्त्वंमिथ्यार्थोदपादानत्वेन नत्वा-
भावः । अथ इक्त्वं इत्यादौ ओवञ्च + क्त इति स्थिते (सस्य चत्वेन शत्वमिति न
विभर्तस्यम्), 'यश्चिञ्चा—' (२४१९) इति सम्प्रसारणे नत्वस्यासिद्धत्वात् 'स्त्रोः—'
(३८०) इति सलोपे, ओः कुरिति कृते, उदिष्ट्वेन वेट्त्वाद यस्य विभाषेति अत्रचनिट्,
नस्य चत्वेन इक्त्वं इति भवति । तत्र 'वय—' (३।१।१८) इति पूर्वशास्त्रं प्रति
'ओदितश्च' (८।२।४५) इत्यस्य शान्तस्य अशिञ्जत्वात् षत्वं प्राप्तं वार्तिकमाह—
'निष्ठादेशः' इति । एवञ्च षत्वविधौ विपादोऽसिद्धोऽपि निष्ठादेशः (नकारः)
सिद्ध इति भक्ष्परत्वाभावेन षत्वं निवर्तसां स्त्रोरिति सलोपश्च भवति । कृतानुभवत्वेन तं
अत्यसिद्धत्वादिति ।

३०२६ । परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ८।१।७५ ॥

दी—। पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः ।
'प्राच्य—'इति किम् । परिस्कन्दः—परिस्कन्दः । 'परिच्य'
(२३८८) इति षत्वविकल्पः ॥ 'स्तम्भेः' (२२७२) इति षत्वं
प्राप्ते—

मूर्धन्य ष being due by the previous rule 'परिच्य' (2399—8374),
prohibition of the same is here irregularly executed by this
rule which means—परिस्कन्द is correct according to grammarians

or usage in the country प्राच्यभरत । पक्ष in प्रतिस्तब्ध being due to 'क्षभे' (2272) we look forward—

मित—। परिकृद् इति । प्राच्यभरत इति देशनाम । तत्र परिकन्दशब्दस्य निपातनात् षत्वाभाव इत्यर्थः । अन्यत्र तु 'परेय' (८३।७४) इति पूर्वपूर्वेण षत्व-
विकल्प एव । प्रतिस्तब्धनिस्तब्धयोः षत्वनिषेध इत्याह—क्षभेरिति ।

३०२७ । प्रतिस्तब्ध-निस्तब्धौ च ॥ ८३।११४ ॥

दी—। अत्रषत्वं न स्यात् ।

३०२८ । दिवोऽविजिगीषायाम् ॥ ८३।४८ ॥

दी—। दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम् । दूनः ।
विजिगीषायां तु दूतम् ।

The root दिव (to play with) gets its निष्ठात changed into न provided there is no intention of winning (another). Thus दूनः praised or reduced—by नत्व of त and उट् of व् by 'क्षोः शूट्—' (2568), otherwise दूतम्—

मित—। दिव इति । विजिगीषा जितुम् इच्छा । तदर्थमावे गम्ये इत्यर्थः । दून इति । अनेन निष्ठानत्वम् । 'क्षोः शूट्—' (३५६३) इत्यनेन च वकारस्य ऊट् । यथादेशः । क्षीणः क्षतो वेत्यर्थः । 'आदूनः स्यादौदरिकं विजिगीषावि-
वर्जिते' इत्यमरः । श्रुतमिति । तस्यपरस्परजवेच्छया प्रवृत्तेर्निष्ठानत्वं न ।

३०२९ । निर्वाणोऽवाते ॥ ८३।५० ॥

दी—। अवाते इतिच्छेदः । निःपूर्वात्वातेनिष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत् कर्ता न । निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा । वाते तु निर्वातो वातः ।

Here the phonetic combination is निर्वाणः+अवाते. The root वा preceded by निर् gets its निष्ठा त changed into न

if वात or wind is not the agent thereof. Thus निर्वाणः (extinguished or dead) as fire or a sage. But निर्वातो वातः—the wind has ceased (no नत्व) ।

मित—। निर्वाण इति संज्ञा विभजते । अवाति इति च्छेदः । सूत्रार्थमाह—
निरूपवादिति । वा गतिसम्बन्धोरिति धातुः निरुपसर्गवशात् विनाशि उपरमे च
वर्तते । तदाह—निर्वाणोऽग्निमुनिर्बेति । नष्टो मृतो बन्धव्यः । वाते लिति । अत
'गत्वर्थाकर्माक' इति कर्तरि निष्ठा । विशेषेण वातो गत इत्यर्थः । भाषावृत्तिमते
मुनीनां निर्वाणम् इत्यपि अनुक्तकर्तरि सति साधु ।

३०३० । शुषः कः ॥ ८।२।५१ ॥

दी—। निष्ठात इत्येव । शुष्कः ।

Here निष्ठात is changed into क ।

३०३१ । पचो चः ॥ ८।२।५२ ॥

दी—। पक्तः ।

मित—। निष्ठातस्य च इत्यादेश इत्यर्थः । तत्समासिद्धत्वाद्वाच्यः कुरिति कुलम् ।

३०३२ । चायो मः ॥ ८।२।५३ ॥

दी—। ज्ञामः ।

मित—। चै चये । तस्य 'आदिचः—' (२३०१) इत्यात्मे कृते निष्ठितस्य मः ।
अकर्मकात् कर्तरि कः ।

३०३३ । स्यः प्रपूर्वस्य ॥ ६।१।२३ ॥

दी—। प्रात् स्तः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ।

स्य preceded by प्र gets सम्प्र. in निष्ठा ।

मित—। स्य इति । स्य इत्यस्य कृतात्स्य पठ्या निर्देशः । 'अथः सम्प्र-
सारणम्' इत्यतः सम्प्रसारणम् । 'स्यः—' इत्यतो निष्ठायामिति चानुवर्तते ।

३०३४ । प्रस्तीऽन्यतरस्याम् ॥ ८।२।५४ ॥

दी—। निष्ठातस्य मो वा स्यात् । प्रस्तीमः—प्रस्तीतः ।
‘प्रात्’ किम् ? स्तानः ।

निष्ठात coming after प्र+सौ optionally becomes स. Thus प्र+सौ+क्त=प्रस्तीम or प्रस्तीतः (conjoined) by ‘आदिचः—’, ‘स्यः—’ and ‘हलः (2559), and this rule.

मित—। प्रसा इति । प्रपूर्वात् स्थावतेरिति सिद्धवत् क्त्वाह—निष्ठातस्येति ।
‘चाथो मः’ इत्यतोऽनुवर्तते । प्रस्तीमः—प्रस्तीत इति । सङ्कीर्ण इत्यर्थः ।
आदेव इत्याह, सम्प्रसारणे, ‘हलः’ (२५५८) इति दीर्घे च कृते
मत्वविकल्पः । सौ ष्ये शब्दसंघातयोः । स्तान इति—संयोगादेः—(३०१७)
इति नत्वम् ।

३०३५ । अनुपसर्गात् फुल्लचीवक्कगोलाघाः ॥ ८।२।५५ ॥

दी—। जिफला फुल्लः । निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते ।
क्तवत्वेकदेशस्यापौदं निपातनमिथ्यते । फुल्लवान् । चीवादिषु
तु क्तप्रत्ययस्यैव तलोपः । तस्य सिद्धत्वात् प्राप्तस्येदोऽभावश्च
निपात्यते ! चीवो मत्तः । कशस्तनुः । उल्लाघो नीरोगः ।
‘अनुपसर्गात्’ किम् ?—

These i.e. फुल्ल, चीव, कश and उल्लाघ are irregularly formed when preceded by no उपसर्ग. Thus जिफला (or फल) + क्त = फुल्ल, लत्व of क्त by this rule and absense of इत् by ‘आदितश्च’ (3036) and उ by ‘ति च’ (3037). This निपातन intended for a part the portion क्त, is also of क्तवत्. In चीव etc the त of क्त is dropped and this disappearance of त being सिद्ध, the augment इत् which was due is irregularly prohibited. Thus चीव + क्त = चीवः (intoxi-

cated), कृमः + क्त = कृमः (weak) and उद + लाच् + क्त = उल्लाघः (free from ailments).

नित—। अनुपसर्गादिति । अनुपसर्ग एते चत्वारो निपात्यन्ते । तत्र प्रत्येकं निपातनं दर्शयति । जिफलेति । फल् + क्त इति स्थित इत्यर्थः । तत आदितयेति (२०२६) इतीकभावः । 'तिच' (२०२७) इति उच्चारणम् । फुल्लवानित्यस्य सूत्रेऽदर्शनादाह—कत्वत्वेकदेशस्येति । ज्ञाशमात्रस्येति भावः । वनेकदेशयहणेनापि वर्णस्य यङ्गत्वात् । औवादिभित्ति—औवकृशोक्ताद्येषु द्विवचने इत्यर्थः । तलोप इति । तथाच औव् + क्त = औवः, कृमन्त = कृमः, उत + लाच् + क्त = उल्लाघः—ज्ञानानि कृपाणि लभ्यन्ते । तलोपस्य असिहत्वादिङ्विरह इत्याह—तस्येति । अनुपसर्गात् किमिति ?—ति चेत्यत्रास्य प्रत्यादाहरणम् ।

३०२६ । आदितच ॥ ७।२।१६ ॥

दी—। आकारेतो निष्ठाया इट् न स्यात् ।

इट् is not prefixed to निष्ठा coming after a root which drops indicative 'आ'.

नित—। आदितयेति । 'औदितौ—' (७।२।१७) इत्यतो निष्ठायाम् 'नेङ् शि—' (७।२८) इत्यतो 'नेट्' इति चानुवर्तते ।

३०२७ । ति च ॥ ७।४।८८ ॥

दी—। चरफलोत्त उत स्यात्तादौ किति । प्रफुल्लतः । प्रचोवितः । प्रकृशितः । प्रोक्ताधितः । कथं तर्हि लोभहृम् सानुमतः प्रफुल्लम् इति ? 'फुल्ल विकसने'—पचाद्यच् । सूत्रं तु फुल्लतादिनिष्ठत्तरर्थम् । 'उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंस्थानम्'—(वार्तिक) ।

अ of चर and फल् becomes उ when a कित् affix beginning with त follows. Thus प्र + फल् + क्त = प्रकुल्त्। प्रचीवित etc with चट् and त which apply due to the उपसर्ग's here. Thus these are counter examples of 'अनुपसर्गात्—' (3035). 'लौघद्रुमम्—' (Raghu II 29). Here the term प्रकुल्ल is derived as प्र + फुल्ल + अच् (and not फल् + क्त). If so, what is then utility of the rule 'अनुपसर्गात्—' (3035)? The utility is to dismiss फुल्त्, चीवित्, etc. उत्फुल्ल संफुल्ल—'vartika.

नित—। चरफलोऽरिति। 'चरफलोऽ' (७४१८०), उत्परस्रातः (७३१८८), 'दीर्घ इणः किति' (७३१६८) इत्यतः क्रमेण चरफलोऽरिति, उदिति, कित्तीति चानुवर्तते। तदाह चरफलोऽरिति इत्यादि। वस्तुतस्तु कित्तीत्यनुवर्तनं निष्फलम्। सट्-कत्वेन निष्ठां विना तकारादिप्रत्ययाभावात्। लौघद्रुममिति। "स पाटलायां गवि तस्त्रिंशं धनुर्वरः केशरिणं ददर्श। अधिवकायामिव धातुमध्यां लौघद्रुमम् सानुमतः प्रफुल्लम्" (रघु—२।२८)। अत्र प्रफुल्ल इति प्रपूर्वात् फुल्लतेरिति निष्पन्न इति मल्लिनाथोऽप्येवमेवाह। नन्वेवं 'अनुपसर्गात्—' इति (३८३५) निपातनं व्यर्थं तत्राह—सुवमिति। आदिपदेन चीवितादिरपि यङ्गणम्। 'उत्फुल्ल—' इति। वार्तिकम्। निष्ठातस्योपसर्गेऽपि निष्ठातस्य ललायमिदम्।

३०२८। नुदविदोन्दत्ताघ्राङ्गीभ्योऽन्यतरम्याम् ॥ ८।२।५६ ॥

दी—। एभ्यो निष्ठातस्य नो वा। नुन्नः—नुत्तः। 'विद विचारणे' रौघादिक एव गृह्यते। उन्दिना परेण साहचर्यात्। विन्नः—वित्तः। वेत्तेसु—विदितः। विद्यतेर्विन्नः। उन्दी—

निष्ठात, coming after the roots नुद, विद, उन्द, वा, घ्रा and ङी, is optionally replaced by नः. Thus नुन्नः or नुत्तः (sent or despatched) विद being mentioned in combination with उन्दी of the रुधादि.

is to be taken as रुधादि (विन्नः—विन्न examined). Otherwise विदितः (विद् अदादि + क), विन्नः (विद् + दिवादि + क) no option. उन्द् + क—

मित—। नुदेति । नुदप्रकरणे, विद् विचारणे, उन्दी परिच्छेदने, वा त्राणे, घ्रा त्राणे, ज्ञी लज्जायामिति एते धातवः । एभ्य इति स्पष्टम् । ‘रदाभ्याम्—’ ‘संयोगादेः—’ इत्येताभ्यां नित्ये प्राप्ते ज्ञीत्यस्याप्राप्तेः चोभयत्रैव विभाषेयम् । विदिः रीधादिकस्य यङ्गणे मानमाह—उन्दिना परेणति । तस्यापि रीधादिकत्वात् । वेत्तेरिति । विदज्ञाने इत्यादादिकस्य । विद् सत्तायामिति देवादिकस्य तु विन्न इति । अत विकल्पो नेति फलितम् । विदित इत्यत निष्ठातस्य इट् व्यवहितत्वात्वात् नेति बोध्यम् । तथाच भाष्यम्—‘वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इत्यते वेत्तेविन्नस्य वित्तस्य भोगे वित्तस्य विन्दतेः इति’ ॥ उन्दीत्यस्य निष्ठायामिडभाव इत्याह—

३०३८ । श्वीदितो निष्ठायाम् ॥ ७२।१४ ॥

दी—। श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इट् न स्यात् । उन्नः—
उत्तः । त्राणः—त्रातः । घ्राणः—घ्रातः । ज्ञीणः—ज्ञीतः ।

इट् is not prefixed to निष्ठा following the root श्वि (टुष्पोषि) and roots dropping इ. Thus उन्न उत्तः (watered, moistened). Note that the न of उन्द् is dropped by ‘अनिदिताम्—’ (414), then नत्वं of निष्ठा and of इ of the root itself by “रदाभ्याम्” etc.

मित—। श्वीदित इति । श्वि च ईदित् श्वीदित् समाहारैकवचनम् । तस्य । निष्ठात इति वर्तते । तदाह—श्वयतेरित्यादि । ‘नेक्ष्वमि—’ (७२।१४) इत्यतो नेक्ष्वित्यनुवर्तते । उन्न उत्तः इति । अनदितामिति (४०५) नञोपादृष्टं—मनेन नञ्चविकल्पः । त्राण इत्यादि पूर्वस्यस्य ‘वाघ्रा—’ इत्यादेरुदाहरणम् । ज्ञीणः ज्ञीतः = लज्जित इत्यर्थः । [“ज्ञीणा च छटा च वभाण मैमी” इति नैषधे, “ज्ञीतमिव नमसि वीतमले” इति किराते] ।

३०४० । न ध्याख्यापृमूर्च्छि मदाम् ॥ दा२।५७ ॥

दी । एभ्यो निष्ठातस्य नत्व न । ध्यातः । ख्यातः ।
पूरतः । 'राज्ञोपः' (२६५५) । मूर्तः । मत्तः ।

निष्ठात coming after ध्ये, ख्या, पृ, मूर्च्छि and मद् is not changed into न । ध्यातः—etc (here आत्त by 'आदिच—' 2371). In these two cases नत्व due by 'संयोगादिः—' (3017) is prohibited. पूरतः—पृ + क्त = पूरत् by 'उदोष्टापूर्वस्य' (2494) and 'उरणरपरः' = पूरतः, दीर्घ by 'हलि च' (354) and want of इट् by 'शुक्रः किति' (2387). मूर्च्छा + क्त = मूर्च्छत् by 'राज्ञोपः' (2655) = मूर्तः and by 'आदितय' (3036) which prohibits इट्, and 'हलिच' (554). In these two cases 'रदाभ्याम्—' does not apply. मत्तः—The root 'मदी हर्षे' being ईदित् does not provide इट् for निष्ठा in accordance with 'श्रीदितो—' (3939). This also is an exception of 'रदाभ्याम्'.

मित— न ध्येति । ध्याचिन्नायाम्, ख्या प्रकथने, पृ पालनपूरणयोः, मूर्च्छा मोहसमुच्छादयोः । मदी हर्षस्लपनयोः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—एभ्य इति । ध्यात इति । आत्तेकते रूपम् । ध्यातः ख्यात इत्यत्र संयोगादेरिति प्राप्नो नकारः प्रतिषिध्यते । पूतः इति—पृ + क्त इति स्थिते 'उदोष्टापूर्वस्य' (२४९४) इत्युच्यते रपरत्वे, हलि चेति (३५४) दीर्घे 'शुक्रः—' (२३८१) इतीट् प्रतिषेधः । मूर्च्छा इत्यत्र सतृकस्य कस्य लोपायमाह—राज्ञोप इति । आकारस्यापि इत् । एवम्—सुर + क्त इति स्थिते प्राग्वद् दीर्घे 'आदितय' (३०३६) इतीट् प्रतिषेधे च मूर्त्त इति । मत्त इति मदीत्यस्य ईदित्त्वात् 'श्रीदितः—' (३०३९) इति इट्प्रतिषेधः । मत्त इत्यत्र 'रदाभ्याम्—' इति प्राप्नोनी न ।

३०४१ । वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ दा२।५८ ॥

दी । विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोभ्यं भोग्ये प्रतीतेष्वर्थे ।

वित्तं धनम् । वित्तः पुरुषः । 'अनयः' किम् ? वित्तः ।
'विभाषा गमहन' (३०८८) इति कसौ वेट्त्वादिह नेट् ।

This term वित्त is irregularly derived as विद् (रुधादि) + क्त when it (the derivative) denotes enjoyable something or distinguished or delighted some one. Otherwise वित्तः । This (विद्) being वेट् or optional इट् in कसु by 'विभाषा गमहन—' (3079), here gets no इट् by 'यस्य विभाषा' (3325).

मित—। वित्त इति । भोगप्रतीतयोरित्यस्य चयमाह—भोग्ये प्रतीते चाद्ये इति । 'प्रतीते प्रथितप्यातवित्तविज्ञातविमुता' इति 'ख्याते ऋष्टे प्रतीते' इति चामरः । भुज्यत इति भोगः । प्रतीयत इति प्रत्ययः—कर्मण कर्मणि घञच् । वित्त इति । विदल्य लभे इत्यस्माद्भिष्टा । लब्ध इत्यर्थः । 'विन्दतेः निष्ठाया इट् नेत्वाह—' । 'विभाषा गमहन—' (३०८८) इति । इह नेदिति—'यस्य विभाषा' (३०९५) इत्यनेनेत्यर्थः ।

३०४२ । भित्तं शकलम् ॥ ८।२।५८ ॥

दी—। भिन्नमग्यत् ।

When a part is meant भिद् + क्त = भित्त by निपातन otherwise भिन्न (separated).

मित—। भित्तमिति । रदाभ्यामिति निष्ठानत्वाभावीत्य निपात्यते शकलमिति चेदर्थो भवत त्वर्थः । भिन्नमिति । विदीर्णमित्यर्थः ।

३०४३ । ऋणमाधमर्णे ॥ ८।२।६० ॥

दी—। ऋधातोः क्ते तकारस्यनत्व' निपात्यते 'अधमर्ण'-
व्यवहारः । ऋतमग्यत् ।

त of ऋ, coming after ऋ (the root) is irregularly replaced by न when the conduct of a debtor i.e borrowing is implied. Thus ऋणम्, otherwise ऋतम् (truth).

मित—। कृणमिति । अधमं दुःखप्रदम् कृणमस्येति अधमर्थः । तस्य भावः कर्म वा अधमख्यम् । अज् । तस्मिन् । तदाह—अधमर्णव्यवहारे । अधमर्णस्य व्यवहारः । स च दाढयद्दीवोर्निधमपूर्वको व्यापारः, तस्मिन् योति इत्यर्थः । चतमिति सत्यम् इत्यर्थः ।

३०४४ । स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥ ६।१।२२ ॥

दी—स्फीतः ।

मित—। स्फाय इति । स्फायी इहो । स्फीत इति । इदित्वाद्नेट् । स्फीतिरिति तु 'स्फीतमाचष्टे इति ख्यन्तादच इरिति इप्रत्यये अङ्गोपश्लोपी' इति तच्चुबोधिनौ ।

३०४५ । इण्निष्ठायाम् ॥ ७।२।४७ ॥

दी—। निरः कुषो निष्ठाया इट् स्यात् । 'यस्य विभाषा' (३०२५) इति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कुषितः ।

इट् is prefixed to निष्ठा coming after कुष् preceded by निरः. 'This would have optional इट् in आर्धधातुक by निरःकुषः (2184), but as the prohibition 'यस्य विभाषा' (3025) runs then so the need of this rule. निष्कुषित (fully extracted).

मित—। इडिति । 'निरः कुषः' (२५६०—७।२।४६) इति पूर्वे सूत्रम् । निरपवात् कुषो वलादेरार्धधातुकस्य इट् वा स्यादिति च तदर्थः । एवं चेत् विकल्पे प्राप्ते 'यस्य विभाषा' इति (३०३५) इडत्त न स्यादित्याह—निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिरिति । निष्कुषित इति । निःशेषेण कृष्ट इत्यर्थः । कुष निकर्षे इति धातुः ।

३०४६ । वसतिक्षुधोरिट् ॥ ७।२।५८ ॥

दी—। आभ्यां क्लानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उषितः । क्षधितः ।

इट् is persistently used before क्वाच् and निष्ठा coming after वस् and लुष्. उपितः (वस् + क्) सम्प्र—by 'वचिस्वपि—' (२४१०) as वस् is यजादि, and पल by 'शासिबसि—' (२४१०). इट्. लुधितः (इट्).

मित—। वसतीति । वसतीति वसधातोः शपा निर्देशः । पञ्चम्यर्थे वशी । तदाह—आभ्याम् इति । 'क्लिशः क्लानिष्ठयोः' (७१।५०) इत्यतः क्लानिष्ठयो-
रित्यनुवर्तयन्नाह—क्लानिष्ठयोरिति । उपित इति—वसतेर्यजादित्वात् 'वचिस्वपि—'
(२४१०) इति सम्प्रसारणम् । 'शासिबसि—' (२४१०) इति पलम् । इट् ।
लुधित इति । शेषरे इट् । क्लायाम्—उदित्वा लुधिल्लेखुदाहरणे ।

३०४७ । अश्वेः पूजायाम् ॥ ७।२।५३ ॥

दी—। पूजार्थादश्वेः क्लानिष्ठयोरिट् स्यात् । अश्वितः ।
गतौ तु अक्तः ।

अश्वित—इट्. It means पूजितः and therefore no नलोप by
'नाश्वेः पूजायाम्'. Here इट् was prohibited by 'यस्य विभाषा'
as अश्वु is उदित् । अक्त, =gong (अक् + क्त), नलोप by 'अनिदिताम्—'
(४१५). No इट्. ।

मित—। अश्वेरिति । पूर्ववदनुवृत्तिः । अश्वतेरुद्दिष्टाह 'उदितो वी' (११२८)
इति क्लायो विकल्पो प्राप्ते 'यस्य विभाषा' (३०२५) इति निष्ठायाश्च निषेधे प्राप्ते
वचनम् । अश्वित इति । पूजित इत्यर्थः । अतएव 'नाश्वेः पूजायाम्' (४२४) इति
नलोपनिषेधः । अश्वु चेति भोवादिकोऽयं तेन गतावाह—अक्त इति । 'अनिदिताम्—'
(४१५) इति नलोपः । यस्य विभाषेति इतिषेधः । 'अश्वोऽनापादाने' (८१।४८)
इति नल्लु न, तस्य तौ पादिकत्वात् ।

३०४८ । लुभो विमोहने ॥ ७।२।५४ ॥ *

दी—। लुभः क्लानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् तु गार्ध्व ।
लुभितः । गार्ध्व तु लुब्धः ।

The augment इट् is persistently prefixed to क्वाच् and निष्ठा coming after लुम् provided it implies no temptation. Thus लुमितः charmed. Otherwise लुब्धः (a fowler etc). In the former case लुम् is तुदादि and in the latter दिवादि ।

मित— लुभ इति । प्राग्बदनुवृत्तिः । 'लुभ विमोहने' इति तुदादी धातुपाठः । 'लुभ गार्धे' इति तु दिवादी । तत्र तौदादिकस्यैव निष्ठाया इट् न तु दैवादिकस्येति शपथब्राह्म—न तुगार्धे इति । विमोहनमाकुलीकरणम् इति धातुवृत्तिः । गार्धे लोभः । लुमित इति । 'तीष सह—' इति तायाम् इट् विकल्पे प्राप्ते यस्य विभाषेति निष्ठायां तन्निषेधे च वचनम् । 'अविमोहने' * इति तत्त्वबोधिनी तु भान्ता । लुब्ध इति । गार्धस्याकाङ्क्षावशित्वात् 'मतिबुद्धि—' इति कर्तरि वसन्तोर्नेपि क्तः । व्याघ इत्यर्थः ।

[* 'लुभोऽविमोहने' इति तत्त्वबोधिनीस्यः पाठस्तु प्रामादिकः । अविमोहन इति सति दैवादिकस्यैव यद्वर्षाचिन्त्यान्निषेधायोगात् ।]

३०४८ । क्लिश्ः क्त्वा निष्ठयोः ॥ ७।२।५० ॥

दी— इडा स्यात् । 'क्लिश् उपतापे' (अस्य ?) नित्यं प्राप्ते, 'क्लिश् विवाधने' अस्य क्त्वायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः । क्लिशितः—क्लिष्टः ।

इट् is optionally prefixed to क्वाच् and निष्ठा coming after क्लिश् (which stands for 'क्लिश् उपतापे' (दिवादि) and क्लिश् विवाधने (क्त्वादि)). Thus this optional injunction bars the persistent application of इट् after क्लिश् उपतापे by 'आहधातुकस्येड्क्वादेः' (2181) and the prohibition of इट् after 'क्लिश् विवाधने' by 'यस्य विभाषा' as क्लिश् is कदित् and hence विभाषितेड् by 'खरतित्तिमूयतिधुञ्जुदितो वा' (2279).

मित— क्लिश् इति । शेषं योजयन्नाह—इट् वा स्यादिति । क्लिश् इति

दैवादिकस्य 'क्षिप्र उपतापे' इत्यस्य, 'क्षिप्र विवाधने' इति क्रैयादिकस्य धोमधोरपि याङ्कम् । तत्र दैवादिकस्य 'आर्धधातुकसीङ् वलादिः' (२१४१) इत्यनेन नित्यं प्राप्तिः । क्रैयादिकस्य तु कदित्वात् 'स्वरतिस्ति—' (२२०८) इत्यनेन विकल्पितेत्वात् 'यस्य विभाषा' (३०२५) इति निषेधः प्राप्तः । तदुभयविधापि प्राप्तिरनेन विकल्पाते इत्याह—क्षिप्र उपतापे इत्यादि । क्षिप्रितः—क्षिष्ट इति । क्वायां तु क्षिप्रित्वा—क्षिष्टा इत्युदाहरणीयम् ।

३०५० । पूङ्क्च ॥ ७।२।५१ ॥

दी—। पूङ्क्ः क्त्वा निष्ठयोरिङ्वा स्यात् ।

इट् is optional before क्त्वाच् and निष्ठा after पू । This supersedes the prohibition of इट् due by 'श्रुतः किति' (२३८१) as पू is उगन्तः ।

मित—। अत्र पूङ्क् (भूदि आत्मनेपदी) इति । प्राग्वत् 'इट् निष्ठायाम्' (७।२।५०) इत्यत्र इट् 'स्वरति—' (७।२।४४) इत्यती वेति चानुवर्तते । पूर्वसूत्रात् क्त्वा निष्ठयोरिति च । तदाह—पूङ्क् इत्यादि । पूङ्क्, एकाच्चादुगित्वाच्च 'श्रुतः—' (२३८१) इति निषेधे प्राप्ते वचनम् ।

३०५१ । पूङ्क्ः क्त्वाच ॥ १।२।२२ ॥

दी—। पूङ्क्ः क्त्वा निष्ठा च सेट् किन् स्यात् । पवितः पूतः । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । 'नोपधात्—' (३३२४) इत्यत्र हि क्त्वाव सम्बध्यते ।

क्त्वा and निष्ठा, prefixed with इट्, when coming after पूङ्क् are considered not to be किति. Thus पवितः here सेट् क्त्वा not being किति, गुण applies by 'सर्वधातुकार्द्ध—' (२१६९). पूतः—किट् (option of इट् by the previous rule). In क्त्वाच्-पवित्—पूतः । The

acceptance of क्त्वा here is for the following rule 'नोपधात्—' (1.2.23).—Where क्त्वा only is advised to be सेट and अकित् ।

मित—। पूङ् क्त्वा चेति । 'न क्त्वा सेट' (१।२।१३) इत्यतः 'न सेडि'ति 'असंयोगाल्लिट् कित्' (१।२।५) इत्यतः कित्ति । 'निष्ठा शीङ्स्त्रिदि—' (१।२।१८) इत्यस्यो निष्ठेति चानुवर्तते । तदाह—पूङ् इत्यादि । पवितः—पूत इति । इटपक्षे कित्वाभावात् 'सार्वधातुकार्हा'— (१।१।६८) इति गुणः । क्त्वायाम्—पवित्वा—पूलेति । ननु 'न क्त्वा—' इत्यनेनैवात्र क्त्वायहणे सिद्धे पुनः क्त्वायहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य आह—उत्तरार्धमिति । 'नोपधात्—' (१।२।२३) इत्येतदर्थम् ।

३०५२ । निष्ठा शीङ्स्त्रिदि मिदिच्छिदिधृषः ॥ १।२।१८ ॥

दी—। एभ्यः सेट् निष्ठा किञ्च स्यात् । शयितः—
शयितवान् । अनुवन्मनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । शेष्यितः—
शेष्यितवान् ॥ 'आदि कर्मणि निष्ठा वक्तव्या' (वार्तिक) ।

सेट् (i.e. prefixed with इट्) निष्ठा coming after these is not कित्, (and thus the root gets गुण). Thus शयितः etc. For the instances of स्त्रिदि etc. see the next rules. The acceptance of अनुवन्म or indicative ङ् in शीङ् indicates the exclusion of कित्निषेध from यङ्लुक् or in other words the retention of यङ् (or ञ) by the परिभाषा—“शित्वा शयाऽनुवन्मेन निहिष्टं यद् गन्तेन च ।

यत्तं काजयहणं चैव पश्येतामि न यङ्लुकि ॥”

(Explained under—'एकाच उपदेशे—' 3256)

Thus शेष्यितः शेष्यितवान् by 'सन्वयङ्को' (2395), and 'गुणो यङ्लुकोः' (2630) etc. and इट् and no guna of the root due to prohibition of कित्निषेध or injunction of कित् । 'आदिकर्मणि—' Varttika. It

must be said that any root may take निष्ठा when it (the root) expresses आदिकर्म or the beginning of a part of an action which may last longer. Thus आदिकर्मन्त्र is indicated in the latter examples by the particle (उपसर्ग) 'प्र'.

मित—निष्ठति । 'न क्त्वा सेट्' 'असंयोगात्—' इत्यतः प्राग्वदनुत्तिः 'न सेडि'त्यस्य 'किदि'त्यस्य च । तदाह—एभ्य इति । शीङादिभ्यः पञ्चभ्य इत्यर्थः । श्यितः—श्यितवानिति । किञ्चुनिषेधात् 'साव'धातुकात्—'इति शृणुः । 'शीङ्' इति ऊकारानुबन्धोक्त निर्दिष्टः । तत्रानुबन्धनिर्देशस्य फलमाह—यङ्लुगिति । यङ्लुकि किञ्चुनिषेधनिष्ठत्वर्थे इत्यर्थः । तथाच यङ्लुकिस्त्रिंशत्तायाः किरव-मेवेति फलितम् । एतच्च 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (२२५६) इत्यत्र 'श्रितपा श्रपानुबन्धेन—' इति परिभाषयैव ज्ञाप्यते इत्युक्तं प्राक् । श्यितः—श्यितवानिति । यङ्लुक्छि उदाहरणम् (?) । द्विजाभ्यामशृणादयः प्राक् यङ्लुक् प्रक्रियायां विशिष्टं प्रदर्शिताः । अथ किञ्चुनिषेधाभावेन किञ्चाद् धातोर्गुणो न । श्यितः—श्यितवान् इति पाठः साधुः । 'एनेकाचः—' इति यण् । 'आदि कर्मणि—' इति वार्तिकमिदम् । कर्मशब्दः क्रियावचनः । क्रियायाः चयिकत्वात् सुदीर्घकालसम्पाद्यायाः क्रियायाः आद्यक्षणे यावती क्रिया सम्पाद्यते साऽपि परवर्तिक्षणपर्यालोचनया भूतैव भवति । सा आदिकर्म इत्युच्यते । सर्वेषां क्रियायां भूतायां भूतैव निष्ठा विधीयते । एवम्भूतायां तु नास्ति विधानम् । तेनायं वार्तिकारम्भः । तदुक्तमन्यत्र 'साद्येषु क्षणेषु भूतेषु सर्वस्याः क्रियायां भूतत्वाभावाविष्ठा न प्राप्नोतीति वचनम्' इति । एवमादिकर्मणि निष्ठा विधाय विशेषमाह—

३०५३ । आदि कर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ ३।४।७१ ॥

दी—। आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात् । चाङ्गाव-
कर्मणोः ।

That क्त which is enjoined in आदिकर्म is to be considered as enjoined in the कर्त्तृ, भाव and कर्मवाच्य ।

मित—। आदिकर्मणीति । तत्र चकारिण 'तयोरिव कृत्यक्त—' (३।४।७०) इति सूत्रादस्य 'तयोः' (भावकर्मणीः) इत्यस्योप इत्याह—चादिति । अन्यथा तत्रकौण्डिन्यायेन तयोर्न स्यात् ।

३५४ । विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ ७।२।१७ ॥

दो— भावे आदिकर्मणि च आदितो निष्ठाया इड्वा स्यात् । प्रखेदितश्चैत्रः । प्रखेदितं तेन । 'जिष्विदा' इति भ्रादिरत्र गृह्यते । औदुभिः साहचर्यात् । खिद्यतेस्तु खिदितः इत्येव । जिमिदा जिच्चिदा—दिवादौ भ्रादौ च । प्रमेदितः—प्रमेदितवान् । प्रक्षुदितः—प्रक्षुदितवान् ? प्रधर्षितः—प्रधर्षितवान् । प्रधर्षितं तेन । 'सेट्' किम् ? प्रस्त्रिन् । प्रस्त्रिन् तेनेत्यादि ।

इट् is optionally prefixed to निष्ठा, following such roots as drop their आकार in the भाववाच्य and आदिकर्म. Thus 'प्रखेदितः—' etc (Chaitra has perspired)—आदिकर्म । प्रखेदितं तेन (भाववाच्य). Note 'खिदिमिदिखिदि' mentioned in 'निष्ठा शब्द'—(3652) are आदिन् roots. Thus खिदि is जिष्विदा कहने (भ्रादि) for it is mentioned in connection with जिमिदा and जिच्चिदा which also are औत् or drop their जि (जि+इत्). Hence 'खिदा गावचरणे' (दिषादि) as खिद्यति will give 'खिदितः' only and not खिन् also for here there is no option. जिमिदा, जिच्चिदा these two roots are read both in दिवादि and भ्रादि class. सेट् किम्—i.e why in your explanation of the rule 'निष्ठा—'(3052) you spoke of 'सेट् निष्ठा'—etc ? Witness प्रस्त्रिन् etc. Here there being no इट्, किल applies and consequently गुण does not take effect.

मित—। विभाषेति । 'आदितश्' (अ२।१६), 'नीदितः—' (अ२।१४), 'नेदुशि—' (अ२।८) इति पूर्वसूत्राणि । तत् क्रमणाह—आदितो निष्ठाया इव स्यादिति । प्रसिद्धेदित इति । घर्मात्तो जात इत्यर्थः । पूर्वस्य 'निष्ठा शीङ—' इति (३०५४) सूत्रस्य लिदादिहृदाहरणवर्गोऽयम् । तव सेट् निष्ठा कित्तेत्युक्तम् । अतएव इट् पचे गुणः । तदभावे कित्त्वाद् गुणाभावः । प्रसिद्धं तेनेत्यादि । ननु 'निष्ठा गात्रप्रचरणे' इति दिवादी 'जिष्विदा खेहनगोचनयो' इति भूदी च सिद्धेः पाठः । तव कस्यात् यङ्गम् इत्यत आह—भूदिरेवेति । युक्तिनाह—वीङ्गिरिति । जिमिदा, जिष्विदा, जिधूषा इत्येषां जीताम् (जि इत् वेपां) साहचर्यात् । दिवादी भूदी च । उभावप्येत्यर्थः । 'आदितश्' (३०३६) इति सिदादीनां निषेधे प्राप्ते आदिकर्मणि विकल्प उदाहृतः ।

३०५५ । मृषस्तितिचायाम् ॥ १।२।२० ॥

दी—। सेन्निष्ठा कित्त्वात् । मर्षितः—मर्षितवान् । तितिचायां किम् ? अपमृषितं वाक्यम् । अविश्रष्टमित्यर्थः ।

सेट्, निष्ठा is not कित् when following the root मृष in the sense of forbearance i. e. when इट् is attached the root gets गुण. Thus मर्षितः मर्षितवान् ; otherwise मृषितं as 'अपमृषितं वाक्यम्' or an obscure sentence.

मित—। मृष इति न क्त्वा सिद्ध्यादितः प्राग्वदनुवृत्तिः । तदाह—सेन्निष्ठेति । तितिचार्याद् मृषः परेति शोध्यम् । तितिष्ठा चना सङ्गनमित्यर्थः । अपमृषितमिति । अत तितिचार्याभावेन कित्त्वम् । ततश्च गुणाभावः ।

३०५६ । उदुपधादभावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ १।२।२१ ॥

दी—। उदुपधात् परा भावादिकर्मणोः सेट्निष्ठा वा कित् न स्यात् । द्युतितम्—द्योतितम् । सुदितं—मोदितं साधुना ।

प्रद्युतितः—प्रद्योतितः साधुः । प्रमुदितः—प्रमोदितः साधुः ।
 'उदुपधात्' किम् ? विदितम् । 'भाव—' इत्यादि किम् ?
 रुचितं कार्षापणम् । 'सेट्' किम् ? कृष्टम् । शव्विकरणेभ्य
 एवेत्यते (वार्तिक) । नेह—गुध्यंतेर्गु धितम् ।

सेट् निष्ठा is optionally not कित्, when coming after an उदुपध
 root or a root having उकार in its penultimate, in the भाववाच्य
 and in आदिकर्म. Thus in भाव—द्युतितम्—द्योतितम् and in आदिकर्म—
 मुदितं मोदितं साधुना etc. विदितम्—Here निष्ठा is always कित् as विद् is
 इदुपध and not उदुपध. रुचितम्—Thus रुच् is उदुपध, yet there is
 no option of कित् of the निष्ठा as here कर्त्तरि (not in भाव or in
 आदिकर्म) by the rule 'गत्यर्थकर्मक—' । कृष्टम्—'क्रुश् आह्वाने रोदने च—'
 no option of कित् as निष्ठा is not prefixed with इट् । शव्विकरणेभ्यः
 (varttika)—This rule is intended for शव्विकरण or भृदि roots.
 Thus द्विवादि 'गुध परिवेष्टने' gives गुधितम् only and not गोधितम् also
 in भाव or आदिकर्म although the root is उदुपध and the निष्ठा
 is सेट् ।

मित—। उदुपधादिति । उत् उकारः उपधा यस्येति विशदः । तथाभूताद्
 धातोः परा इति मन्वान आह—उदुपधात् परेति । अन्यतरस्यामिति विभाषार्थकः ।
 अनुवृत्तिः प्राग्वत् । तव भावे आह—द्व्युतितम्—द्योतितम् इति । आदिकर्मणि
 आह—मुदितं—मोदितमित्यादि । विदितमिति—इदुपधोऽर्थं नोदुपधस्तेन न कित्-
 निषेधविकल्पः । किन्तु कित्वमेव । रुचितमिति—रुच दौतौ । उदुपधत्वेऽपि भावादिकर्म-
 ण्योर्विधनाभावान्न विकल्पः । 'गत्यर्थकर्मक—' इति कर्त्तरि निष्ठा । कृष्टम् इति ।
 क्रुश् आह्वाने रोदने च । निष्ठाया इडभावात् कित्निषेधविकल्पाभावः । किन्तु
 नित्यमेव कित्वम् । 'शव्विकरणेभ्यः—' वार्तिकम् । तेन गुधे परिवेष्टने इत्याद्या
 दैवादिकानिष्ठायाः प्रोक्तं न ।

३०५७। निष्ठायां सेटि ॥ ६।४।५२ ॥

दी—। शेलोपः स्यात्। भावितः—भावितवान्।
 'शोदितः—' (३०३८) इति नेट्। सम्प्रसारणम्। शूनः।
 दीप्तः। गुह—गूढः। वनु—वतः। तनु—ततः। पतेः
 सनि वेट् क्त्वादिङभावे प्राप्ते—“द्वितीया श्रितातीत—” (६८६)
 इति सूत्रे निपातनादिट्=पतितः। 'सेसिचि—' इति
 वेट् क्त्वात् सिङ्गे क्तन्तल्यादीनामीदिष्वेनानित्यत्वज्ञापनाद्
 वा। तेन 'भावितमिभराजधिया' इत्यादि। 'यस्य विभाषा'
 इत्यत्रैकाच इत्येव—दरिद्रितः।

णि or शिच् disappears after a root when सेट् निष्ठा follows.
 Thus भावितः—भावितवान् (भू+शिच्+इट् क्त—कृतवत्). This rule
 supersedes 'शेरनिटि' (2313) which prohibited णि from the चनिट्
 cases only. शूनः—(श्रि+क्त) by सम्प्रसारण (as णि or टु शोधि is यजादि)
 पूर्वरूपत्वं, दीप्तं, नल etc—see उच्छून under 'शोदितश्च'—(3019). गूढ—
 (गूढ+क्त) by 'हो ङः' 'भगवत्सर्वादिभ्यः' 'दुनाटुः' 'दी ङे शोपः' 'द्विषोपि पूर्वस्य
 दीर्घादिभ्यः' and prohibition of इट् by 'यस्य विभाषा' (3025), for गूढ
 being कदित्, and is विभाषिते by 'खरतिस्ति—'। वतः (वनु+क्त)—dis-
 appearance of अनुनासिक by 'अनुदात्तोपदेश—', prohibition of इट् by
 'यस्य विभाषा' for वनु ling कदित्, the rule कदिति वा applies. Similarly
 ततः। पतेः सनि वेट् क्त्वात् i.e. by the varitika तनिपतिदरिद्राणां सुप्रसङ्गानाम्।
 सूत्रे इति निपातनात् etc—irregularly i.e. by the behaviour of
 Panini himself; or the augment of इट् may be prefixed regularly
 to निष्ठा on the ground that the rule 'यस्य विभाषा' (3025) is
 indicated as अनित्य (or not obligatory) by the state of making.

इदित् (ई dropping) of कृत्ति (कृती, चृती) etc though they were already declared वेट् or विभाषिते by 'सिसिचि—' (2506). The drift is this—कृती, चृती etc being इदित् the rule 'श्रीदितः—' (3039) is sufficient to prohibit इट्. But that 'श्रीदितः—' does not apply ; for कृती etc being again mentioned as विभाषिते (having इट् optionally) under 'सिसिचि—' (2506) and the rule 'यस्य विभाषा' applies. In that case the इदित्करण becomes superfluous. But that is inadmissible as the rule 'श्रीदितः—' is significant. Thus 'यस्य विभाषा' is considered to be अनित्य, consequently it does not apply in the case of पत् in निष्ठा and we have the augment इट् here. In this way i. e. due to the अनित्यत्व of 'यस्य विभाषा' we have इट् in धावितवान् etc (for धावु is विभाषिते by उदितोवा and prohibition under 'यस्य विभाषा' should otherwise thus apply). The prohibition of इट् by 'यस्य विभाषा' applies in cases of एकाच् or monosyllabic roots only. Hence in दरिद्रा + क्त we have by इट् = दरिद्रित्, as दरिद्रा is अनेकाच् (polysyllabic), although दरिद्रा is declared to be वेट् or विभाषिते by the varttika 'तनिपतिदरिद्रादीनामुपसंख्यानम्'.

सित—। निष्ठायामिति । 'शेरनिटि' (६।३।५१) इत्यतो खेरिति 'अतो लोपः' (६।३।४८) इत्यतो लोप इति चानुवर्तते । तदाह—खेर्लोपः स्यादिति । सिति निष्ठायामिति शेषः । भावितः भावितवानिति । खेर्लोपादूहम् इट् इकारश्रवणम् । खेर्लोप इतीकारस्यैव लोप इति प्रतिपत्तव्यम् । 'टुओशि गतिवृद्धोः' इत्यस्मान्निष्ठायां इट् इति दर्शयितुमाह—'श्रीदितः—' इति न । सम्प्रसारणमिति । यजादिलाद 'वचिस्वपि—' २४१०) इत्यनेनेति भावः । ततश्च पूर्वरूपे 'हलः' (२५५८) इति दीर्घे 'श्रीदितश्च' (३०१८) इति निष्ठानत्वे च रूपम् । यद्यप्येतदोदितश्रवणत्वेन उक्तं तथापि विशेषविवक्षया अतोपन्यासः । तथाच सम्प्रसारणं पूर्वरूपत्वयोर्नित्यत्वेन 'श्रुतः किति' (२३८१) इत्यनेनैव इतिषेधे सिद्धे पुनः 'श्रीदितः—'

(३०३८) इति व्यर्थमिति आपाततः प्रतीयते । तस्यापि इदं नपेधार्थकत्वात् । वक्तुस्तु नैवम् । युक्तः—इत्यत्र उपदेशे एकाच उगन्तात् इति व्याख्यातम् । अयतिषोपदेशे एकाज न भवतीति 'श्रीदितः—' इति प्रयोजनमेव । अत एवात्र 'अथः परस्मिन्—' इत्यन्विधिलेऽपि 'ह्रस्व' इत्यारम्भसामर्थ्यादेव पूर्वपदस्य सम्प्रसारणमिति नागेशे स्पष्टम् । दीपो इति । दीपो दीप्तौ देशादिकः । ईदित्वावेष्ट । युक्त इति । 'ह्री ङः', 'भयस्तयोर्धोऽधः', 'टुना टुः', 'ढो ङे लोपः', 'टुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति क्रमेण दत्तधत्तद्वत्तत्त्वोपदीर्घाः । उदित्वेन 'स्वरतिपुति—' (१३७१) इति वेदकलाद 'यस्य विभाषा' (३०१५) इति नेट् । ततः तत इति । 'अनुदात्तोपदेश—' इति नलोपः । ततः 'उदितो वा' इति षेड् कालेन 'यस्य विभाषे'ति प्राग्वत् । पतित इति विधा सप्तर्षेणोयमित्याह—निपातनादिक्रिति । निव्यलज्ञापनादेति । पतेः सनि वेदकलादिति । पत्त्यगती । तस्य 'तन्निप्रति-
दरिद्रानांसुपसङ्गानम्' इति वार्तिकेन वेदकलाद इति भावः इत्यभाषे प्राप्ते इति । 'यस्य विभाषे'त्यनेनेत्यर्थः । शेषः स्पष्टम् । एष प्रथमः पद्याः । अथ द्वितीयमाह—
'सिऽसिचि—' (११०६) इति । अर्थ भावः—'सिऽसिचि कृतचूतचूदद्वयतः' इत्यनेन कृतचूत प्रभृतिभ्यः सादरार्धधातुकस्य इङिभाषितः । ततः 'यस्य विभाषा' इति निष्ठाषाम् इङिषेधः सिध्यति । किन्तु कृतचूतादयः कृतो केदने, चूतो 'हिंसा-
यङ्गयोः—'इत्येवम् ईदित्वेन पठिताः । 'श्रीदितः—' इति निषेधश्च प्राप्नोति । परं पूर्वैवैव इङिषेधे सिद्धे पुनः 'श्रीदितः—' इति निषेधो व्यर्थः स्यात् । ततश्च यतः कृत-
चूतादीन् ईदितः कृत्वा पठति ततो ज्ञापयत्याचार्यो 'यस्य विभाषे'ति अनित्यमिति । एवञ्चास्य सार्वत्रिकप्रयोगविरहात् पतित इत्यादौ इट् सिध्यत्येवेति हृदयम् । नागेशस्तु अनित्यत्वज्ञापनपक्षं नानुमन्यते । तस्य भाष्ये 'अदृशनात् । कृतौत्यादीरोदित् करणस्यानाकरत्वाच्च इति तद्वयस्य स्पष्टम् । प्रसङ्गादाह—तेनेत्यादि । 'यस्य विभाषे'त्यस्य अनित्यत्वज्ञापनेनेत्यर्थः । धावितम् इति प्राप्नुधातोः उदित्वेन वेदकलेऽपि यस्य विभाषेत्यस्य अनित्यत्वज्ञापनादप्रसक्तोरित्यर्थः । एवमन्यथा दरिद्रितः । अस्य वेदकलेऽपि यस्य विभाषेत्यस्य एकाज विषयत्वादनेव न प्रवर्तते ।

३०५८। लब्ध-स्वान्त-ध्वान्त-लग्न-स्निष्ट-विरिव्ध-फाण्ट-
वाढानि मन्य-मन-स्तमः-सक्ताविस्पष्ट-स्वरानायासभृशेषु ॥७।२।१८॥

दी—। चुव्धादीन्यष्टावनिट्कानि निपात्यन्ते समुदायेन
मन्यादिषु वाच्येषु। द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्यो मन्यन-
दण्डश्च। चुव्धो मन्ययेत्। स्वान्तं मनः। ध्वान्तं तमः।
लग्नं सक्तम्। निष्ठानत्वमपि निपातनात्। स्निष्टमविस्पष्टम्।
विरिव्धः स्वरः। 'स्नेच्छं' 'रिभृ'—इत्यनयोरुपधाया हत्वमपि
निपात्यते। फाण्टम् अनायाससाध्यः कषायविशेषः। माधवस्तु
नवनीतभावात् प्रागवस्थापनं द्रव्यं फाण्टमिति वेदमार्थे आह।
बाढं भृशम्। अन्यत्र तु क्षमितम्। 'चुव्धो राजा' इति
त्वागमशास्त्रसमानित्यत्वात्। खनितम्। लगितम्। ध्वनितम्।
स्नेच्छितम्। विरेमितम्। फणितम्। बाहितम्।

These eight words चुव्ध etc are derived irregularly without
इट् provided each in full sense of the term (and not partly)
denotes मन्य etc in order. मन्य means barley powder mixed
up with some liquid as also the churning rod. चुव्ध (चुभ + क,
अनिट्) is right if it means मन्य, similarly स्वान्त (खन् + क, अनिट्)
is right if it implies mind, and so on. In स्वान्त, the penultimate
is lengthened by 'अनुनासिकस्य किमजीः किङ्कति' (२६६६). Similarly
ध्वान्त (ध्वन् + क) —darkness (तमः)। लग्न (लग् + क, अनिट् + नत्व by
निपातन) = attached (सक्त)। स्निष्ट—(स्नेच्छ + क) = not very clear.
Here not only want of इट् but ए is replaced by इ also by निपातन,
षत्व by 'वृश्मश्ल' (294) then णत्व of त। विरिव्ध (वि + रिभ् + क) a
sort of sound (स्वर)—here अनिट् and इत्व also by निपातन। फाण्ट-

(कृ + कृ)—a kind of juicy substance or paste prepared easily. But Madhava i. e. Sayana in his exposition on the veda i. e. in Satapatha brahmana (?) says that it is a sort of substance which is in a prior state before its attainment of the state of butter. Here (in कृष्ट) by निपातन we have want of कृ, टुल of निष्ठात. This टुल being अविद्ध, दीर्घ of उपधा by 'अनुनासिकस्य—' takes effect. वाद (वाह + कृ) means exceeding (श्वम्)—टुल etc as before. अन्यत्र तु—elsewhere i. e. when मन्थ etc are not implied चुभित etc in places of चुम्ब etc. In चुम्बो राजा, there is no इडागम् (for चुभित is the correct form in such cases) by the परिभाषा 'आगमशास्त्रमन्यत्रिम्'।

मित—। चुम्बेत्यादि। चुम्ब, स्नान, ध्यान, लघ, खिष्ट, विरिञ्च, फ्राष्ट, वाद इत्येतेऽपि क्रमेण समुदायार्थतया मन्थ, मनः, तमः सज, अविन्ष्ट, स्वर, अनायास, मथ इत्येतेष्वपि इडागमाभावी निपात्यन्ते। समुदायेति। न त्वव्ययविशेषणेनेत्यर्थं वारयितुमिदम्। तेन चुम् इत्यादीनां धातूनां मन्थादयो नार्थाः किन्तु चुम्ब इत्यादिना समस्तानामेव पदानामिति बोध्यम्। चुभितं मन्थनेत्यादिद्वयनात्। मन्थशब्दस्यार्थ-माह—द्रवद्रव्येति मन्थनदृष्टयेति च। चुम्ब इत्यत चुम्ब सञ्चलने इति धातुः। तथाविष्टायाम् अनेनेडभावः। 'भूवस्तयोः—' इति निष्ठातस्य फलम्। तत्पूर्वस्य 'भूलां जग—' इति जगत्वम्। स्नानं मन इति—'स्नानं' उन्मादसं मन' इत्यमरः। स्नन शब्दे इत्यस्मान्निष्ठायाम् इडभावो निपातनात्। 'अनुनासिकस्य क्रिभलोः किङ्ति' (२६६६) इत्युपधादीर्घः। ध्यानं तम इति। 'अन्धकारोऽस्त्रिया ध्यानतमिषं तिसिरं तमः' इत्यमरः। इडभावः प्राग्वदुपधादीर्घः। लघं सञ्चालित। अत अधिकमाह— निष्ठानत्वमपि 'रदाभ्याम—' इत्यादि लक्षणाविरहादिति भावः। खिष्टमविन्ष्टमिति। स्नेच्छ इत्यस्मान्निष्ठायामिडभावो धातोरिकारस्य इत्त्वव निपात्यते। 'प्रथ ससज्—' (२८४) इति ष्वेतुलम्। विरिञ्च स्वर इति। स्वरविशेष इत्यर्थः। फ्राष्टमिति। कषायविशेष इति। रुचिजन्यतमिदम्। तथाच इति। 'प्रदग्धतमपिष्ट'

च कयायम् उदकम् सर्गमावाद विगतस्सम् ईषद्रक्तम् तत् कयायमित्युच्यते” इति । सायनमतमाह—माधवस्युति । वेदभार्य इति । तर्हि नवनोतं भवति एतं वै दैवानां फासट् मनुष्याणाम् इत्यस्य व्याख्यानानुसारे इत्याह । वादं सूत्रमिति । ‘भग्नप्रतिशयीर्वादम्’ इत्यमरः । दलधलपुल्लडलोपाः । मन्वादिपु-वाच्येऽप्यित्यर्थः अन्यत्र जुभितमिति । वेडागमः । जुभितं जलम् इत्यादि । कथं तर्हि जुध्वी राजेति । तवाह—आगमशास्त्रस्येति (“आगमशास्त्रमनित्यम्” इति परिभाषाबलादत्र उडागमो नेत्यर्थः) ।

३०५८ । धृषिशसी वैयाल्ये ॥ ७।२।१०८ ॥

दी— एतौ निष्ठायामविनये एवानिटौ स्तः । धृष्टः । विशस्तः । अन्यत्र धर्षितः । विशसितः । भावादिकर्मणोस्तु वैयाल्ये धृषिर्नास्ति । अतएव नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः । धृषेरादिष्वे फलं चिन्त्यमिति हरदत्तः । माधवस्तु भावादिकर्मणोरवैयाल्ये विकल्पमाह, धृष्टम्—धर्षितम् । प्रधृष्टः—प्रधर्षितः ।

These two roots धृष् and शस् become अनिट् in निष्ठा when अविनय or impertinence (वैयाल्य) only is meant. Thus धृष्ट and विशस्त (impertinent), otherwise धर्षित (treated by force) and विशसित (injured) with इट्. In भाव and आदिकर्म there is no illustration of धृष् implying वैयाल्य or impertinence as there is no authority testifying to this fact. Hence वृत्ति in the Kasika holds that the rule is restrictive (अविनय एव नाऽन्यत्र). Haradatta holds that the reading जिधृषा (making धृष् आदित्) is open to objection. For what is the result of making it आदित्, or आ—eliding and prohibiting इट् from it by ‘आदिवच’ (3036) when this very rule forbids the prefixing of इट् to it in the sense of (वैयाल्य) only and it is nowhere else अनिट्? Madhava,

however illustrates option of इट् to धृषि implying अवैयात्य in भाव and आदिकर्म as छटम्—धृषितम् in (भाववाच्य) and also in (आदिकर्म) on the ground that, there is no evidence to धृषि not being used in भाव and आदिकर्म when implying अवैयात्य. Thus in his opinion आदित्करण of धृषि or the reading जिहृषा is significant and not superfluous.

मित—। धृषि शसीति । धृषिश्च शसिषेति इन्द्रः । इकश्रुतिपौ धातुनिर्देशे इतौका निर्देशः । विकृष्टः यातो विद्यातः अविनीत इत्यर्थः । तस्य भावो वैयात्यम् अविनय इति यावत् । तदाह—एतादित्यादि । नियमार्थमिदं स्वमिति ह्यतिशयतः ध्वनयद्वाह—अविनय एवेति । ‘श्रीदितो निहायाम्’ (७१।१८) इत्यतो निहायामिति ‘नेटि’ (७१।४) इत्यतश्च सर्वमप्यनुवर्तते । तदाह—निहायामिति । अनिटान्विति च । धृष्टः विश्रुत इति । अविनीत इत्यर्थः । अन्यत्वेति । अवैयात्ये इत्यर्थः । धृषितः (वलात्कृतः) विश्रुतः (हिसितः)—अवेडागमः । भावकर्मणोरिति । अत्र अनभिधानमेव इडाभावे वीजम् । अत एवेति । प्रागुक्तम् । चिन्तामिति हरदत्त इति । अयं हरदत्तस्त्रायः । वैयात्यार्थकस्यैव धृषेरनित्यमिषात इति नियमः । स च ‘धृषिशसी—’ इति सौवपाठेनापि सिध्यति । वैयात्यार्थादन्यत्र तस्य अनिटकत्वाभावात् । न च ‘विमाया भावादिकर्मणोः’ इति वैयात्ये भावादिकर्मणोर्विषये इडि-कल्पार्थम् आदित्करणं प्रयोजनमिति वाच्यम् । वैयात्यार्थे भावादिकर्मणोः विषये धृषेः प्रयोगानभिधानात् । ततश्च ‘जिहृषा प्रागल्भ्ये’ इति आदित्पाठो व्यर्थ इति । माधवस्तु आदित्पाठः सफलः । अनभिधाने प्रामाण्यभावादित्याह—एवञ्च वैयात्यार्थेऽसत्यपि तन्मते भावादिकर्मणोर्विषये इड् विकल्पः सिद्ध इत्याह—माधवस्मृति । अत्र माधवमतमेव स्वमतमिति ज्ञापयन्नदाहरति । छटं धृषितमिति । एतद भावे आदिकर्मणि ।

३०६० । दृढः स्थूलबलयोः ॥ ७।२।२० ॥

दी—। स्थूले बलवति च निपात्यते । ‘दृह दृहि वृहौ’ ।

क्तस्य ङभावः । तस्य ढत्वम् । हस्य लोपः । इदितो नलोपश्च ।
दृढितो-दृढितोऽन्यः ।

The term दृढ is irregularly formed (with निष्ठा) in the sense of robust and strength (बल) । When दृढ is derived as दृह् + क्त, then by निपातन दृट् is not prefixed to क्त, त (of क्त) is changed into ढ and ह is dropped ; but in the case of दृहि + क्त the elision of न also in addition to the निपातन in the former case. दृढितः—दृढितः (increased or puffed up).

मित—। दृढ इति । बलमन्नास्यति बलः । अर्थश्चादिभ्योऽजित्यच् । तदाह—बलवति चेति । दृढ इति द्विधा निष्पन्नम् । दृह् + क्तइति दृहि + क्त इति च । तत्र पूर्वतः निपातनतयम् । ङङभाव इत्येकम् । निष्ठातकारस्य ढत्वमिति द्वितीयम् । हस्य लोप इति तृतीयम् । परत्र तु निपातनचतुष्टयम् । घातोरिदिल्लेऽपि नलोपेनाधिक्यात् । दृढितः—दृढित इति । वर्धित उत्सृक्तो वैत्यर्थः । परत्र ‘अनिदिताम्—’ (४१५) इत्यनेन नलोपाभावः प्राप्तः । मूले नलोपरित्यक्तादिते निपात्यन्त इति योज्यम् । यद्यपि दृह् + क्त इति स्थिते ‘ङीटः’ इति हस्य ढत्वे ‘भक्षस्तथोर्धोऽधः’ इति तस्य ढत्वे, तस्य ‘दृनाट्’ इति ढत्वेन ढत्वे, ‘ढीढे लोपः’ इति ढलोपे ‘दृढ’ इति सिध्यति अतः पूर्वोक्तान्यहणाद् दीर्घाप्रसङ्गात्, तथापि दृढिमा, दृढीयान् इत्यादौ ढलोपस्यासिद्धत्वेन ङकारस्य संयोगपरतया ‘र ङतो ङलादिल्लो’ इति रभावो न स्यादिति मूले ङलोपोऽपि निपात्यते इत्युक्तम् ।

३०६१ । प्रभौ परिवृढः ॥ ७।२।२१ ॥

दी—। ‘वृह वृहि वृहौ’ । निपातनं प्राग्वत् । परिवृहितः
परिवृंहितोऽन्यः ।

The term परिवृढ (also) is derived irregularly as before in the sense of a lord or capable.

नित—। प्रभाविति । प्राग्बत् वीणि चलादि वा क्रमेण निपातनानि । तदाह—
निपातनं प्राग्वदिति ।

३०६२ । कृच्छ्रगहनयोः कषः ॥ ७।२।२१ ॥

दौ—। कषो निष्ठायो इट् न स्यादेतयोरर्थयोः । कष्टं दुःखं
तत्कारणं च । 'स्यात् कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्' । कष्टो मोहः ।
कष्टं शास्त्रम् । दुरगाहमित्यर्थः । कषितमन्यत् ।

When grief or trouble and density or difficulty are meant the
augment इट् is not prefixed to the निष्ठा after the root कष् । 'स्यात्
कष्टम्—' This is from Amarakosha to show that कृच्छ्र is a synonym
of कष्ट. कष्टो मोहः, i.e. attachment is the cause of grief or trouble.
कष्टं शास्त्रम्, i.e. difficult to master or explain in full. कषित, i.e.
rubbed or purified as on or with a touchstone (निक्षयपाषाण) ।

नित—। कृच्छ्रिति । प्राग्बद्गुणिति । तत् कारणं चेति । अत एव कष्टो
मोह इत्यत्र दुःखहेतुर्मोह इत्यर्थः । स्यात् कष्टमिति—अमरकोषादिदम् । कष्टं
शास्त्रमित्यत्र कष्टशब्दस्यार्थमाह—दुरगाहमिति । दुर्विज्ञेयमिति दुरवधारणीयमिति
वेत्यर्थः । कषितमिति वृष्टमित्यर्थः ।

३०६३ । घुषिरविशब्देन ॥ ७।२।२३ ॥

दौ—। घुषिर्निष्ठायामनिट् स्यात् । घुष्टा रज्जुः । 'अवि-
शब्देन' किम् ? घुषितं वाक्यम् । शब्देन प्रकटीकृताभि-
प्रायमित्यर्थः ।

When अविशब्देन or not clearance of intention by words is
meant the root घुष् becomes अनिट् in निष्ठा । घुष्टा रज्जुः, i.e. a rope
dragged off.

मित—। घुषिरिति । विशब्देन शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायम् । तच्चिन्नर्थेन इति फलितम् । घुष्टेति । आकृष्टेत्यर्थः । घुषितमिति स्पष्टम् । घोषितमिति तु ख्यन्तान्निष्ठायाम् ।

३०६४ । अर्देः सन्निविभ्यः ॥ ७।२।२४ ॥

दी—। एतत्पूर्वादेर्निष्ठाया इट् न स्यात् । समर्थः । न्यर्थः । व्यर्थः । अर्दितोऽयः ।

The root अर्द preceded by सम्, नि and वि is not allowed to have इट् in निष्ठा. Thus समर्थः (सम् + अर्द + क्त) etc. Otherwise अर्दितः (molested).

मित—। अर्देरिति । सम्पूर्वादिति । सम्पूर्वात्, निपूर्वात्, विपूर्वादित्यर्थः । समर्थ इति । सम् + अर्द + क्त । रदाभ्यामिति नत्वम् । अर्दितः पीडित इत्यर्थः ।

३०६५ । अभ्येष्टाविदूर्य ॥ ७।२।२५ ॥

दी—। अभ्यर्थम् । नातिदूरमासन्नं वा । अभ्यर्दितमन्यत् ।

If आविदूर्य not a great distance or imminence—is meant, अर्द preceded by अभि is अनिट् in निष्ठा. Thus अभ्यर्थम् (अभि + अर्द + क्त) —‘अभ्यर्थम् आगस्तमस्पृशद्भिः । राजा स्ततेजोभिरदह्यवान्तः—’ (रघु—२.३२)

मित—। अभेरिति । न केवलं सन्निविभ्यः किन्तुभेद्य परतोऽर्देनिष्ठाया इट् न स्यादाविदूर्यश्चेद् गम्यते । विशेषेण दूरं विदूरम् । न तथा अविदूरम् नातिदूरमासन्नं वेत्यर्थः । तस्य भावः इति ब्राह्मणादित्वात्पृथक् । अभ्यर्थमिति । अभ्यर्दितमिति । अभिपोडितमित्यर्थः ।

३०६६ । णेरध्ययने वृत्तम् ॥ ७।२।२६ ॥

दी—। ख्यन्ताद्भूतेः क्तस्येडभावो णिलुक् चाधीयमानेऽर्थे ।

वृत्तं कृन्दः । क्वात्रेण सम्पादितमधीतमिति यावत् । अन्यत्र तु वर्तिता रज्जुः ।

When the significance is 'being read' the causative वृत् does not get इट् in क् as also the affix चिच् disappears. "Thus 'वृत्तम्—' etc = the metre has been read. Otherwise वर्तिता caused to exist i.e. made or prepared.

मित—। षेरिति । अधीयत इत्यव्ययम् । 'कृत्वाटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट् । अत एवाह—अधीयमानेऽर्थे इति । षिलुक् चेति । अणिलोपे तु लघू पथगुणः स्यादिति भावः । वृत्तमित्यस्यार्थमाह—सम्पादितमित्यधीतमिति च । वर्तितेति । सम्पादितेत्येव ।

३०६७ । शृतं पाके ॥ ६।१।२७ ॥

दी—। आतिशयपयत्योः क्ते शृभावो निपात्यते क्षीरहविषोः पाके । शृत क्षीरम् । स्वयमेव विस्त्रितं पक्वं वेत्यर्थः । क्षीरहविर्भामन्यत्तु-आणं—अपितं वा ।

Both आ and अवि i. e. (आ + णिच्) are irregularly replaced by 'शृ' when क् follows and the boiling of milk and ghee is implied. शृतस् (आ or अप् + क्) क्षीरम् i.e. milk which is boiled out of itself. otherwise आणम्—अपितम् (आ + क् and अप् + क्) नञ् in the former case by 'संयोगादेरातो धातोः—' (3017).

मित—। शृतमिति । आतिशयपयत्योरिति । आ पाके इत्यदादौ पठितस्, श्रै इति भौवादिकस्य च कृतात्वस्य तथा अपयतिश्च खलस्य (आ णिच्) वेत्यर्थः । चुरादौ पठितस् घटादावपि पठितस् मिच्छादुपधाङ्गस्यो भवति । क्षीरहविषोः पाके । वार्तिकादिदं लभ्यते । एवञ्च 'क्षीराज्यहविषां शृतम्' इत्यमरोक्तिरुपेत्या इत्याहुः ।

स्वयमेवेति । चीरहंविर्धामन्वदिति । यथा आणं अपितं वा शकम् अन्नं वा ।
‘संयोगादेरातो धातोश्चक्षतः’ (३०१७) इति निष्ठानत्वम् ।

३०६८ । वा दान्त-शान्त-पूर्ण-दस्त-स्पष्ट-क्षुब्ध-अप्ताः
॥ ७।२।२७ ॥

दी—। एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते । पक्षे—
दमितः । शमितः । पूरितः । दासितः । स्थाशितः । क्वादितः ।
अपितः ।

दान्त etc. (seven) are irregularly and optionally formed with
निष्ठा in णिच्. The roots here are in order—दम्, शम्, पूर (पूरी-
आप्यायने), दस्, स्पश्, क्खद and अप् (चुरादि). दमितः etc. with इट्—

मित—। दान्तेति । दसु शसु उपशमे । पूरी आप्यायने । दसु उपचये ।
स्पश् वाचने । क्खद आवरणे । अप (मित्—चुरादि) इत्यादि इति धातवः । शेरिष्यने
इत्यतो शेरिति वर्तते । तदाह—एते (दान्तादयः सप्त) णिचीति । एषु इडभावा
निपात्यन्ते । दम् + णिच् + क्त = दान्तः । ‘अनुनासिकश्च—’ इति दीर्घः । एवमन्यत्र ।
स्पष्टेत्यत्र ब्रूतेति षत्वमपि बोध्यम् । पक्षे इत्याह—दमित इत्यादि मिच्चाटुपधाकृतः ।
अपित इति ।

३०६९ । रुथमत्वरसंशुषास्वनाम् ॥ ७।२।२८ ॥

दी—। एभ्यो निष्ठाया इडा स्यात् । रुष्टः—रुषितः ।
आन्तः—अमितः । तूर्णः—त्वरितः । अस्यादिष्वे फलं मन्दम् ।
सङ्क्षुष्टः—सङ्क्षुषितः । आस्वान्तः—आस्वानितः ।

इट् is optionally prefixed to निष्ठा coming after these i.e.
रुषि, अम्, त्वर (जित्वरा) सम् + घुप् and आ + स्वन्. Thus रुष्ट—रुषितः etc.
In the former case ‘लौपसह—’ enjoins option of इट्, यस्य

विभाषा' then prohibits इट् in निष्ठा, whereas this again enjoins the same optionally. आन्त = अम् to go etc. दीर्घ by 'अनुसासिकस्य—'। तूर्ण—जितरा संभमे + क्त, कट by 'ज्वरत्वर—' (2654) etc. The आदिन् reading of त्वर (e. g. जि त्वरा) is not very happy. For the result of आदित्करण is only आत्मनेपद which could otherwise be provided even if it were read डस्व (अनुदात्त) i.e. त्वरसंभमे, as we have in the case of एध वही.

मित—। रूपेति । रूपि, अम, त्वर, सङ्गुष आस्त्रन इत्येते धातवः । अर्थसाह—
एभ्य इति । रुष्ट इति । 'तीथसङ्ग—' इतीड्विकल्पात् 'यस्य विभाषा'ति इतिषेधे
प्राप्ते अनेन पुनर्विभाषा । आन्त इति । अमगत्यादिषु । 'अनुसासिकस्य किमलोः—'
इति दीर्घः । तूर्ण इति । जितरा संभमे । 'ज्वरत्वर—' इतुड् ।
निष्ठानलम् । 'रषाभ्याम्—'इति तस्य मूर्धन्यादेशः । आदितचेति निषेधे प्राप्ते
विकल्पः । अस्यति—जितरा इत्यस्येत्यर्थः । फलं मन्दमिति । विकल्पस्य
अन्यथापि सिद्धौ आत्मनेपदमात्रप्रयोजनत्वात् । तदपि च 'एध वही' इत्यादिवदङ्गस्य
पाठमपि सिध्वतीति आदित्पाठो निम्नप्रयोजन एवेति भावः । आस्त्रनित
इति । 'लुब्ध स्त्रान्त—' (३०५८) इत्यत्र निपातनं तु भिन्नसम्पादित्यवधारणायम् ।
अतोपसगसदभावात् ।

३०७० । हृषेलीमसु ॥ ७।२।२८ ॥

दी—। हृषेर्निष्ठाया इडा स्यात् लोमसु विषये । हृष्टं-हृषितं
लोम । 'विस्मित—प्रतिघातयोश्च' (वार्तिक) । हृष्टो—हृषितो
मैत्रः । विस्मितः, प्रतिहतो वेत्यर्थः । अग्यत्र तु—'हृषु अलीके'
उदिह्वात्रिष्ठायां नेट् । हृष तुष्टौ इट् ।

इट् is optionally prefixed to निष्ठा coming after हृष् when hair
(लोम) etc is referred to—etc. उदिह्वात् etc. i.e. हृषु being उदित्
is वेट् by 'उदितो वा' and अनिट् in क्त by 'यस्य विभाषा' etc, easy.

मित—, हृधेरिति । प्राग्गदित्त विकल्पः । हृष्टं—हृषितं लोमेति । एवञ्चात
लोमि कर्तरि क्त इति बोध्यम् । 'विश्रित—' वार्तिकमिदम् । अन्योरप्यर्थयोरिङ्-
विकल्पः इति भावः । तदुदाहरति । हृष्टो—हृषितो मैत्र इति । उदित्वाग्निद्यायां
नेडिति । उदितोवेति क्तुयामिङ् विकल्पाग्निद्यायां यस्य विभाषेति निषेधादिति भावः ।
हृष्टं तुष्टौ तु सेडित्वाह—इडिति ।

३०७१ । अपचितश्च ॥ ७।२।३० ॥

दी—। चायतेर्निपातोऽयं वा । अपचितः—अपचायितः ।

अपचित is irregularly derived with निष्ठा added to चायि (चि +
णिच्) otherwise—अपचायितः ।

मित—। अपचितश्चेति । 'अपपूर्वस्य चिञोऽन्यत्तस्य निष्ठायां चिभावो निपात्यते
चे'ति भाष्यमित्याहुः । णित्कार्यसत्वे तु अपचायित इत्येव ।

३०७२ । प्यायः पौ ॥ ६।१।२८ ॥

दी—। पौ वा स्यान्निष्ठायाम् । व्यवस्थितविभाषेयम् ।
तेन स्वाङ्गे नित्यम् । पौनं सुखम् । अन्यत्र—प्यानः—पौनः
खेदः । 'सोपसर्गस्य न' (वार्तिक)—प्रप्यानः । 'आङ् पूर्व-
स्यान्धूधसोः स्यादेव' (वार्तिक) । आपीनोऽन्धूः । आपीनमूधः ।

The root प्याय (आप्यायी) is optionally replaced by पौ when
निष्ठा follows. This option is restrictive. Hence this पौभाव is
नित्य when reference is made to ones' own limbs. Thus पौनं सुखम्
fatty or fleshy face ; elsewhere प्यान or पौनः खेदः as sweat. In
पौन, नत्व, comes in by 'ओदितश्च' and in प्यान want of इट् by 'ओदितो
निष्ठायाम्' । 'सोपसर्गस्य—' वार्तिक । 'आङ् पूर्वस्य—' वार्तिक । The former
(Varttika) prohibits पौभाव and the latter enjoins the same when
आ precedes and an well (अन्तु) or udder (ऊधम्) is implied.

मित—। प्रायः इति । शेषे पूरयन्नाह—पीनेति । व्यवस्थितविभाषेति ।
यत् फलमाह—तेनेति । पीनमिति । ओदितयेति निष्ठानत्वम् । पयान इति ।
ओदितो निष्ठायामिति इहभावो नत्वं प्राप्तवत् । सोपसर्गस्तेति आङ्पूर्वस्तेति च
वार्तिकद्वयम् । पूर्वव पोभावनिषेधः उत्तरव प्राप्तिः । अशूः कृपः 'ऊधनु क्रीव-
नापीनम्' इत्यमरः । 'आपीनमारोदवहनप्रयत्नात्—' (रघु—२५) ।

२०७३ । ह्लादो निष्ठायाम् ॥ ६।४।८५ ॥

दी—। ऋस्वः स्यात् । प्रह्वनः ।

मित—। ऋस्व इति । 'सचि ऋस्व' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । प्रह्वन
इति । 'ह्लादी मुखे' तथात् ऋः । ओदितोनिष्ठायामिति नेट् । 'रदास्याम्—'
इति नत्वम् ।

२०७४ । द्यतिस्यतिमास्थामिति किति ॥ ७।४।४० ॥

दी—। एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति । ईत्त्वदद्-
भावयोरपवादः । दितः । मितः । मा, माङ्, मेङ्—मितः ।
स्थितः ।

इकार is the final substitute of these roots द्यति (दोऽवखण्डने),
स्यति (यन्तकर्मणि) मा (माङ्, मा मेङ्) and स्था when a तादि कित्
affix (as ऋ) follows. This इकारादेशः supersedes इत्त्व (enjoined by
'धुमास्या—' 2462) and दद् भावः (enjoined by 'दोददघो—' 3077).

मित—द्यतीत्यादि । दोऽवखण्डने । योऽन्तकर्मणोऽन्योन्योः श्रितपा निर्देशः ।
मेति लघाणां यावृकम् । तदाह—मा, माङ् इति । ईत्त्वदद्भावयोरिति । 'धुमास्या—'
(२४६२) इति ईलस्य, 'दो ददघोः' (३०७७) इति दद्भावस्तेति विवेकः ।

२०७५ । शाच्छोरन्यतरस्याम् ॥ ७।४।४० ॥

दी—। श्रितः—श्रातः । क्षितः—क्ष्रातः । व्यवस्थितविभा-

धात्वाद्ब्रतविषये श्यतेर्नित्यम् । संशितं ब्रतम् । सम्यक्
सम्पादितमित्यर्थः । संशितो ब्राह्मणः । ब्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः ।

The final substitute इकार is optional in the cases of श (शो-
तनुकरणे) and क्वा (क्वो क्वेदने). शतः शतः etc.

मित—। शति । शो तनुकरणे । क्वो क्वेदने । अनयोरिकारोन्तादेशो वा
तयोः कितौत्यर्थः । व्यवस्थितेति स्पष्टम् ।

३०७६ । दधातेर्हिः ॥ ७।४।४१ ॥

दी—। तादौ किति । अभिहितम् । निहितम् ।

मित—। दधातेरिति । धित्वा निर्देशो घटो निवृत्त्यर्थ इत्याहुः ।

३०७७ । दो ददघोः ॥ ७।४।४६ ॥

दी—। घुसंज्ञकस्य 'दा' इत्यस्य 'दघ्' स्यात्तादौ किति ।
चत्वम् । दत्तः । 'घोः' किम् ? दातः । तान्तो वाऽयमादेशः ।
न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य 'दस्ति' इति दीर्घा-
पत्तिः । तकारादौ तद्विधानात् । दाग्तो वा, धान्तो वा
(? आदेशः) । न च दाग्तत्वे निष्ठानत्व' धान्तत्वे 'भक्षस्तयोः—'
(२२८०) इति धत्व' शङ्कम् । सन्निपातपरिभाषाविरोधात् ।

दघ् is the substitute for दा, technically known as घ (cp—
'दाघाघुअदाप्'), when a तादि कित् (affix) follows. Thus दा+क्त=
दद क्त=दत् क्त by 'खरिच' (121). दातः—Here the derivation is दैप्
(or दाप्)+क्त. But as दैप् or दाप् are not घुसंज्ञक so there is no
दद आदेशः । This substitute may also be taken as दत्. In that
case it cannot be argued that in-विदत्त etc. the इकार of the उपसर्ग
(वि) will receive lengthening by 'दस्ति' (3079) for दीर्घ has

been enjoined-only when a तकारादि उत्तरपद (see 3979) follows and not when a तकारान्त one as we have got here. Or this substitute is either दान्त or धान्त. It cannot, in these two cases also, be argued that 'रदाभ्याम्—' (3016) will provide for निष्ठा नत्व when the substitute is दान्त and that 'भयस्योः—' (2280) will come with the धकार for the निष्ठा तकार, when the same (substitute) is धान्त ; for this sort of operation is against the सन्निपात—परिभाषा which is 'सन्निपातविधिरनिमित्तं तद्विधातस्य' (see भाट्टिsection for explanation of this). The drift is—as the निष्ठातकार necessitates दान्तत्व or धान्तत्व of the substitute, the same in its turn will not cause disappearance of its supporter (उपजीव्य निष्ठातकार) in the form of न or घ ।

मित—। दी ददिति । दः + दत् + घोः इति ऋदः । तदाह—घुसंज्ञकस्येति । द इति दृश्यस्त्रयष्टा निर्देशः । चर्त्तम् इति । निष्ठायां परे खरिचेति चर्त्तम् । दात इति—'दाधा घुदाप्' इत्यत्र दापदेपौ विनेति व्याख्यानात् । ददइति तवर्गे द्वितीयात्तादेश इत्युक्तम् । इदानीमत तवर्गप्रथमद्वितीयचतुर्थान्तादेशोपि विचारसह इत्याह—तान्तीवायमादेश इति । अत्र शङ्कते—न चैवमिति । 'दसि' इत्यत्र हि 'दादेशो यस्तकारस्तदावुत्तरपदे' इति व्याख्यातम् । अतश्च न दीर्घोपस्तिरुप-सर्गेदीर्घः इत्यर्थः । अत्र तु तान्तः (न तादि) इति न दीर्घप्रसङ्ग इति भावः । दान्तो वा धान्तो वेति । अत्र दान्तपक्षे शङ्कते—दान्तत्वे निष्ठा नत्वमिति । 'रदाभ्यां निष्ठातो नः—' (३०१६) इत्यनेनेति यावत् । धान्तपक्षे विचिकित्सते—धान्तत्वे 'भयस्योः—' (२२८०) इति निष्ठातकारस्य धत्वमिति । विनिर्गतमयति—सन्निपात परिभाषेति । नत्व-धत्वे न भवत इति शेषः । 'सन्निपातोविधिरनिमित्तं तद्विधातस्य' इति पूर्णपरिभाषास्वरूपम् । अत्र यमेव निष्ठातकारमाश्रित्य आदेशस्य दान्तत्वं धान्तत्वं वा तमेव निष्ठातकारं विहन्तुं दान्तधान्तादेशौ न शङ्कत इत्यर्थः उपजीव्य-विरोधस्य अयौक्तिकत्वादिति भावः । एवं नत्वधत्वे न भवतः ।

३०७८ । अच उपसर्गात् : ॥ ७।४।४७ ॥

दौ—। अजन्तादुपसर्गात् परस्य 'दा' इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्ता-
दौ किति । चर्त्तम् । प्रत्तः । अवत्तः ।

“अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेथ्यते” ॥ (इति भाष्यम्)
चशब्दाद् यथाप्राप्तम् ।

तकार is the substitute for अच् i.e. आ of दा technically known as च, when coming after an उपसर्ग ending in अच् and when तादि कित् affix follows. Thus प्र + दाञ् = प्र + दत् + त = प्र—स्त् + त here दकार becoming त by चर्त्त = प्रत्तः, the final तकार disappearing by 'संयोगान्तस्य लोपः' (49). Similarly अवत्तः अवदत्तः विदत्त etc. The verse is from the भाष्य । आदिकर्मणि correct with प्रदत्त only. Here from चकार in the quotation we have as before by 'अच उपसर्गात्—' अवत्त, वित्त, प्रत्त etc.

मित—। अच इति । त इत्यत्र तकारादकार उच्चारणार्थः । अच इति व्याख्यातम् । अजन्तादुपसर्गादिति घोरचस्त इति च । शेषं प्राप्नुवत् । चर्त्तमिति । 'दा' इत्यस्य आकारस्य अनेन तकारादेशे दकारस्य 'खरिचे'ति चर्त्त-
मित्यर्थः । प्रत्त इति—प्र + दा + ञ् इति स्थिते दा इत्यत्र तकारादेशोऽपि तकारस्य संयोगान्तलोपे रूपम् । एवमवत्तमिति । अथाय कदाचिद्धृद इत्यादेशोऽपि स्यादित्याशयेन भाष्यमुपन्यस्यति 'अवदत्तं विदत्तञ्च—' इत्यादि । अय आदिकर्मणि इति प्रदत्तमित्यर्थवान्वेति । तस्य दात्तं प्रकान्त इत्यर्थात् । नलन्यत्वासम्भवात् । इति चेथ्यते इति । निपातनादिति भावः । भाष्यसूत्रकारफलसङ्ग—चाद यथा—
प्राप्तमिति । 'अच उपसर्गात्' इत्यनेन अवत्तमित्यादय इत्यर्थः ।

३०७८ । दक्षि ॥ ६।३।१२४ ॥

दी—। इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्याद्वादेशो यस्तुकारस्तदादा-
बुत्तरपदे । 'खरि च' (१२०) इति चर्त्तमाश्रयात् सिद्धम् ।
नीत्तम् । सूत्तम् । 'ब्रुमास्या—' (२५६२) इतीत्त्वम् । घेट्—
घीतम् । गीतम् । पीतम् । 'जनसन—' (२५०५) इत्यात्त्वम् ।
जातम् । सातम् । खातम् ।

An उपसर्ग ending in इक् is lengthened when the subsequent member (उत्तरपद) begins with such तकार as is the substitute of दा । 'खरि च' though advised in—8.4.55, yet चर्त्त is not असिद्ध towards दक्षि (6.3.124), for दीर्घ here is enjoined having recourse to चर्त्त which is but the substitute of द here (of दा). नीत्तम् (नि + दा + क्), सूत्तम्—सु + दा + क्. etc. But this form (सूत्त) is objectionable, so say some commentators, as सु is not sanctioned to be an उपसर्ग (?) । घीतम्—घे + क् = घा + क् = धी + क् by 'ब्रुमास्या—' (2462). Similarly elsewhere.

मित—। दक्षि इति । इक्ः काशे इत्यतः दीर्घः इति । 'उपसर्गस्य घञि—' इत्यत उपसर्गस्येति । 'ट्रुलोपि पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इत्यतोऽण इति चानुवर्तते । तदाह—इगन्तोपसर्गस्येत्वादि । चर्त्तमाश्रयात् सिद्धमिति । यद्विच—खरिचेत्यस्य (८।४।१५) दक्षि (६।३।१२४) इत्येतं प्रत्यसिद्धत्वमिति दीर्घो न प्रवर्तते तथापि चर्त्तस्य (तकारस्य) दादेशमात्रत्वाद् दीर्घाश्रयत्वेनैव सिद्धत्वाद दीर्घो भवत्येवेति भावः । नीत्तम् (नि + दा + क् प्रश्वत्), सूत्तम् इति । 'सु' इत्यस्य उपसर्गत्वास्वीकाराद् दीर्घाश्रयत्वमिति केचित् । घीतम् इति—घादेश इत्यात्वे कृते 'ब्रुमास्या—' इतीत्त्वम् । एवमन्यथा ।

३०८० । अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ २।४।३६ ॥

दी—। लग्निति लुप्तसप्तमीकम् । अदो जग्धिः स्यात्तत्रापि तादौ किति च । इकार उच्चारणार्थः । धत्वम् । 'भरो भरि—' (७१) = जग्धः ॥ 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' (३०५३) प्रकृतः कटं सः । प्रकृतः कटस्तेन । 'निष्ठायामण्यदर्थे' (३०१४) इति दीर्घः । 'क्षियो दीर्घात्' (३०१५) इति नत्वम् । प्रक्षीणः सः ।

ल्यप् in the rule is elliptical for the locative ल्यपि. Thus the rule means अद् is replaced by जग्धि i. e. जग्ध (for इकार is for facility in pronunciation) in ल्यप् and in तादि कित् (affix). Thus 'लग्नपूतीनि जग्ध्वा' (मालतीमाधव), जग्ध etc = अद् + क्त = जग्ध + क्त = जग्ध + ध by 'भ्रपस्तघ—' (2280) = जगोध = by 'भरो भरि—' (71). 'आदिकर्मणि—' (3033)—Explained. प्रकृतः etc—easy.

मित—। अदो जग्धिरिति । लुप्तसप्तमीकमिति । तेन ल्यपि इत्यर्थः । तदाह—ल्यपीति । धलमिति । 'भ्रपस्तघोः—' (२२४०) इत्यनेन । आदिकर्मणीति व्याख्यातम् । शेषं स्पष्टम् । प्रकृत इति कर्तुमारत्ववानित्यर्थः । प्रशब्द आदिकर्मदोतनार्थः ।

३०८१ । वाऽक्रोशदैग्ययोः ॥ ६।४।६१ ॥

दी—। क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्यादाक्रोशदैग्ये च । क्षीणायुर्भव । क्षितायुर्वा । क्षीणोऽयं तपस्वी । क्षितो वा ।

The इ of क्षि is optionally दीर्घ in निष्ठा when malice or grudge (आक्रोश) and weakness is implied. 'क्षीणायुः—' may you be short lived. This implies a grudge. क्षीणोऽयम्—implies दैग्य.

मित—। वेति । 'निष्ठायामण्यदर्थे' (६।४।६०) इत्यनुवर्तते । तेनाव अण्यदर्थे

इति प्रतिपत्तव्यम् । स च कर्तरीत्यर्थः । अदर्शो भावकर्मणीति तत्रैवोक्तत्वात् ।
चीनायुः चितायुरित्याक्तौशे । अन्यद् दैत्ये ।

३०८२ । निनदीभ्यां स्नातेः कौशलं ॥ ८।३।८८ ॥

दी—। आभ्यां स्नातेः सख्यः स्यात् कौशले गम्ये ! निष्णातः
शास्त्रेषु । नयां स्नातीति नदीणां । 'सुपि—' (२८।१६)
इति कः ।

ष is substitute for स of स्ना coming after नि and नदी when
dexterity or skill is meant. Thus 'निष्णातः—' (नि + स्नातः) etc.,
expert or proficient in the shastras. In नदीणां (a diver in
rivers) we have क (नदी + स्ना + क) by 'सुपि—' ।

मित—। निनदीभ्यामिति । नि इत्युपपदान्नदुपपदान्त्वर्थः । कौशलं
निपुणता । निष्णात इति । दक्ष इत्यर्थः । नदीणो नदीनिमज्जनकुशलः ।

३०८३ । सूत्रं प्रतिष्ठातम् ॥ ८।३।८९ ॥

दी—। प्रतेः स्नातेः षत्वम् । प्रतिष्ठातं सूत्रम् । शुद्धमि-
त्यर्थः । अन्यत्र प्रतिस्रातम् ।

ष irregularly replaces स of स्ना coming after प्रति if the
derivative means an aphorism.

मित—। सूत्रमिति । अत्र षत्वं निपात्यते सूत्रखेदं गम्यत इत्यर्थः ।

३०८४ । कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ८।३।९१ ॥

दी—। कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठालिः पुत्रः । 'गोत्रे'
किम् ? कपीनां स्थलं कपिस्थलम् ।

कपिष्ठल is the name (of a sage) whereof कापिष्ठालि is offspring.
Here कपि + स्थल = कपिष्ठल with (षत्वम्) ।

मित—। कपिष्ठल इति । गोवार्थे प्रलं नान्यवेत्यर्थः ।

३०८५ । विकुशमिपरिभ्रः स्थलम् ८।३।८६॥

दो—। एभ्रः स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्ठलम् ।
कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् ।

मित—। विक्रिति सुगमा ।

३०८६ । गत्यर्थकर्मकश्चिष- शोङ्- स्थास- वस- जन- रुह-
जीर्यतिभ्रश्च ॥ ३।४।७२ ॥

दो—। एभ्रः कर्तरि क्तः स्याद्भावकर्मणोश्च । गङ्गां गतः ।
गङ्गां प्राप्तः । ग्लानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः । शेषमधि-
श्रयितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिनमुपो-
षितः । राममनुजातः । गरुडमारुढः । विश्वमनुजीर्णः ।
पक्षे प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि ।

The affix क्त is appointed in कर्तरि, also in भावे and कर्मणिवाच्य after these i.e. गत्यर्थ roots अकर्मक roots and श्लिष्, शीष्, स्था, आस्, वस्, जन्, रुह् and जृ. Thus गत्यर्थः = गङ्गां गतः—प्राप्तः । अकर्मक—ग्लानः स (he is fatigued) = स्लै + क्त = स्ला + क्त ('आदेवः—') = ग्लान by 'संयोगादः' (3617). श्लिष्—'लक्ष्मीम्' etc.—Hari has embraced Lakshmi (श्लिष् is सकर्मक) । शी—'शेषम्' etc. शेषम् is obj. by 'अधिशीङ्स्थासाम्', similarly वैकुण्ठमधिष्ठितः and शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः—He observed the day of हरि. In हरिदिनम्, द्वितीया is accounted for by उपान्वध्याङ् वसः । विश्वमनुजीर्णः—He destroyed or pervaded the earth. The instances beginning from शीङ् to जीर्यति show that these roots शीङ् etc though अकर्मक are not included in the term अकर्मक in the rule. In that case these would have

been superfluous. So he says शेषमधिगणितः etc and not शेषे गणितः, वैकुण्ठे स्थितः etc. These instances also, however, are correct due to the mention of the term अकर्मक in the rule.

मित—। गत्यर्थेति । 'लः कर्मणि च भावे च—' (३:४:६८) इत्यतः कर्मणि इति भावे इति चानुवर्तते । 'आदिकर्मणि—' (३:४:७१) इत्यतः कर्तरि इति च । तदाह—एभ्य इति । एभ्य इति गत्यर्थेभ्यः, अकर्मकेभ्यः, शिष्, शीङ्, स्था, आम्, वस्, जन्, रुह्, ज् इत्येतेभ्यश्च धातुभ्य इत्यर्थः । गत इति—'अनुदात्तोपदेश—' इत्यनुनासिकलोपः । गतः प्राप्त इति गत्यर्थे उदाहरणे । ग्लान इति—'ग्लैहर्षचयी । 'आदेचः—' इत्यात्वे कृते 'संयोगादेरातो—' (३:०:१७) इति निष्ठानत्वम् । लृटो-माश्लिष्ट इति सकर्मकस्वत्विष उदाहरणम् । ग्लान इति लकर्मकस्य । ननु शीङादयो जीर्यत्वान्ता अकर्मका एव । ततश्च 'अकर्मक' इत्यनेनैव सिद्धे एषां विशिषा गृह्येण व्यर्थम् इति चेन्नैवम् । अध्यन्वादुपसर्गवशात् प्रातिपद्या स्यात् । अन्वया शेषे गणितः । वैकुण्ठे स्थित इत्याद्येव स्यात् । न तु शेषमधिगणितः । वैकुण्ठमधिष्ठित इत्याद्यापि । अतः शेषमधिगणित इत्यादि सकर्मकमेवोदाहृतम् । अकर्मक इत्यनुसारात्तु यथाप्राप्तम्—शेषे गणितः, स्थितः इत्याद्यापि साध्विति बोध्यम् । उपोषित इति—वसतेर्गजादिह्वात् सम्प्रसारणम् । 'वसतिचुधोरिट्' इतीट् । शासिवसिघसीनां चेति श्रवम् । हरिदिने उपवासमकरोदित्यर्थः । 'उपावध्याङ्—' इति कर्मसंज्ञा । अनुजात इति—जनसनेत्यात्मम् । आहव इति । ढलधत्वटुल ढलोपदेशाः । अनुजीर्ण इति—जृष बशीहनी । कृत इडातोः इतील रपरत्वं हलिचेति दीर्घः । अनुजीर्ण इति च व्याप्तवानिति ततवानिति वाच्यं इत्याह । पञ्च कर्मणि भावे चेत्यर्थः ।

३०८७ । क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः

॥ ३:३:७६ ॥

दो—। एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात् । चाद् यथाप्राप्तम् । ध्रौव्यं स्थैर्यम् ।

“सुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।

भुक्तमेतदनन्तस्थेत्युर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥”

पक्षे आसिरकर्मकत्वात् कर्तरि भावे च । आसितो सुकुन्दः ।
आसितं तेन । गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च । रमापतिरिदं
यातः । तेनेदं यातम् । भुजेः कर्मणि । अनन्तेनेदं भुक्तम् ।
कथं ‘भुक्ता ब्राह्मणाः’ इति ? भुक्तमस्ति एवामिति मत्वर्थीयोऽच् ।
वर्तमाने इत्यधिकृत्य—

क्त् in the अधिकरणवाच्य is employed after roots signifying
stability or unchangeability (धीव्य), movement and eating
(प्रत्यवसान). The चकार in the rule indicates that we can employ
क्त् here in कर्तृ कर्म and भाववाच्य as well. सुकुन्दस्य etc.

“This is the seat (आसितम्) of Mukunda, this is the way
(यातम्) of Ramapati and this is the dining place or room (भुक्तम्)
of Ananta” said this the wives of cowherds desirous of sight.
Here आसितम्, यातम् and भुक्तम् are instances of अधिकरणवाच्ये क्त्.
Thus आस्यते अस्मिन्, यायते अस्मिन् and भुज्यते अस्मिन्; पक्षे i.e. from
the चकार in the rule we have instances in भावे and कर्तरि in the
case of आस् as it is अकर्मक. Thus आसितः etc. गत्यर्थेभ्यः—because
they are सकर्मक । Well how to defend ‘भुक्ता ब्राह्मणाः’ an instance
of कर्तरि क्त् whereas भुज् has got instance in कर्मवाच्य क्त् only being
सकर्मक ? The answer is—भुक्तमस्ति etc = मत्वर्थीयोऽच् i. e. अच् by ‘अर्थ
आदिभ्योऽच्’ । This is from भाष्य, cp—Mallinatha ‘भुक्ता ब्राह्मणाः पीता
गावः’ under ‘वनाय पीतप्रतिबद्धवत्साम—’ (रघु ३.१). Now the term
‘वर्तमान’ being carried down to what follows we look ahead—

मित—। ततोऽधिकरणे चेति । एभ्य इति प्रीत्यर्थेभ्यो, गत्यर्थेभ्यो, भोजनार्थेभ्यश्च धातुभ्य इत्यर्थः । सूत्रस्थचकारफलाच्च—चाद् यद्याप्राप्तमिति । यथा पूर्वं कर्तरि कर्मणि भावे चेति भावः । प्रीत्यर्थे स्थिरता । अधिकरणोदाहरणानि लोकेन संगृह्णाति—सुकुन्दस्येति । आस्यतेऽस्मिन्नित्यासितम् । आसनमित्यर्थः । यायतेऽस्मिन्निति यातम् । मार्ग इत्यर्थः । भुज्यतेऽस्मिन्निति भुक्तम् । भोजनस्थानमित्यर्थः । स्पष्टम् । पच इति । चाद् यद्याप्राप्तपचो इत्यर्थः । आसीरिति स्पष्टम् । गत्यर्थेभ्यश्च इति । तेषां सकर्मकत्वादिति भावः । भुञ्जेः कर्मणोति । अस्य कर्तरि क्तः नास्तेष्व । सकर्मकत्वादनभिधानाच्च । न चात सकर्मकाणाम् अविवक्षितकर्मत्वेन अकर्मकत्वं वाच्यम्, तदा दत्तवान् पक्कवान् इत्याद्यर्थे दत्तः पक्तः इत्यापत्तेः इति मनोरमायां स्पष्टम् । कथमिति—भुक्ताः ब्राह्मणा इत्यादि । अत्र 'कर्तरि क्त' इति मत्त्वा प्रत्ययः । समाधत्ते—भुक्तमस्ति एवामिति । अर्थ—आद्यचि निष्पन्न इति यावत् । 'भुक्ता ब्राह्मणाः । इति । तथाच 'वनाद्यपीतप्रतिवद्वत्साम्—' (रघु—२।१) इत्यस्य सञ्जीवना 'पीतमस्ति' अस्तेति 'अथे आदिभ्योऽच्' = पीतवानित्यर्थः । पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणा इति मत्वाभावे दर्शनात् इति मल्लिनाथः । वर्तमाने इति । परतोऽनुवर्त्यसुक्तिः, एतच्च 'वर्तमाने लट्' (१।२।१२३) इत्यतो मण्डूकपुत्रा अत्रानुवर्तते । तथा भाष्ये उक्तत्वादित्याहुः ।

३०८८ । जीतः क्तः ॥ ३।२।१८७ ॥

दो—। 'जिचिदा' द्विषः । 'जि इन्धो' इवः ।

Roots that drop जि take क्त in the present tense. द्विषः (dejected) नल by 'रदाभ्याम्—' and want of इट् by 'आदितश्च' । इवः—elision of न (of इन्ध) by 'अनिदिताम्—' (4।5) as before, जग्ल and want of इट् by 'शोदितः—' ।

मित—। जीतइति । तेषां धातूनां 'जि' इत्यंशो लुप्यते तैभ्यः कप्रत्ययः स्याद वर्तमानार्थे इत्यर्थः । च्छिञ्च इति । 'रदाभ्याम्—' इति नलम् । आदितश्चेति नैट् ।

इष्ट इति 'अनिदिताम्—' (४१५) इति नलोपः । 'शीदितः—' इति नेट् ।
जगत्वम् ।

३०८८ । मतिवृद्धिपूजार्थेभाष्य ॥ ३।२।१२८ ॥

दी—। मतिरिहेच्छा । वृद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मतः ।
इष्टः । तैरिष्यमाण इत्यर्थः । वृद्धः । विदितः । पूजितः ।
अर्चितः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । “शीलितो रक्षितः क्षान्तः
आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि” इत्यादि ।

The affix क्त in the present tense is employed after roots signifying मति or desire, वृद्धि or knowledge and पूजा or worship (respect). Here मति signifies intention from the fact of separate mention of वृद्धि । राज्ञां मतः i.e. intended by the kings. षष्ठी in राज्ञाम् is by “क्तस्य च वर्तमाने” । चकार in the rule is intended to include what is not expressed here. Thus the भाष्यकार and वृत्तिकार say—(to supplement the expression)—

“शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि ।

कष्टश्च कषितश्चोभावमित्याहृत इत्यपि ॥

कष्टतुष्टौ तथाऽक्षान्तः कषयोभौ संयतोद्यतौ ।

कष्टम्भविध्यतीत्याहुरसृतः पूर्ववत् स्मृतः ॥”

Of these the term कष्ट is formed in the sense of future and असृत as before i.e. in the sense of वर्तमान.

मित—। मतिवृद्धौति । इच्छार्थेभ्यो ज्ञानार्थेकेभ्योः पूजार्थेभ्यश्च भाष्यभ्यक्तः
स्याद् वर्तमाने । ‘तयोरेव कृत्यक्त—’ इति भावकर्मणोरैवायं प्रत्ययः । मतिरिहेच्छेति ।
स्पष्टम् । मतः । इष्टः इति । इच्छार्थकमनेरिष्यश्च क्तः । इष्ट इत्यत्र ‘तोषसह-
कषरिष—’ इति वेट् कत्वेन ‘यस्य विभाषा’ इति नेट् । अनुक्तसमुच्चयार्थ इति अतरक

समुच्चिनोति—शेलितो रचितः चान्न इति । 'कस्य च वर्तमाने' इति रात्रामित्यत्र प्रती ।

३०८० । नपुंसके भावे क्तः ॥ ३।२।११४ ॥

दी—। क्लीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात् ।
जल्पितम् । शयितम् । हसितम् ।

क्त is employed after any root in all the tenses in general to express a gerund or verbal noun (भाव) of neuter gender. Thus जल्पितम् (saying or taking) etc.

मित—। नपुंसके इति । नपुंसक इति विशेषणं तदाह—क्लीबत्वविशिष्टा इति । भाव इति भाववाचकं विशेषणम् । अत्र वर्तमानार्थे इति नानुवध्ते । तदाह—काल-सामान्ये इति । सर्वकाले इत्यर्थः । 'अकर्मकैभ्य एव नपुंसके भावे क्तः नतु सकर्मकात्' इति 'शेखरध्वजने वृत्तम्' इत्यत्र भाषाकैयटयोः स्पष्टमित्याहुः । वस्तुतस्तु एवं स्थितेऽपि बहुलं प्रयुज्यते कवयः । तथाच भाषा—'गतं तिरश्चीनमनूहसारघे,' (शिशु—१।२) इति । नच शल्यार्थकस्याकर्मकत्वम् । तथाच 'गतार्थाकर्मक—' इति भेदेनोपादानं न सङ्गच्छते । अन्ये तु 'गतं मुक्तम्' इत्यादौ तु अविवक्षितकर्मकत्वात् अकर्मकत्वमित्याहुरिति, तन्नयुक्तम् इति मनोरमायां स्पष्टम् ।

३०८१ । सुयजोङ् निप् ॥ ३।२।१०३ ॥

दी—। सुनोतेर्यजेच्च ङ निप् स्याद्भूते । सुत्वा सुत्वानी ।
यज्वा यज्वानी ।

After सु and यज् the affix ङ निप् (च्) is employed to express past tense. Thus सुत्वं (सुत्वा) etc.—One who performed some sacrifice.

मित—। सुयजोरिति । ङपात्रितौ । इकार उच्चारणार्थः । वर्तमाने इति

निवृत्तम् । तदाह—भूते इति । सुत्वेति । सुत्वं इति शब्दः । प्रत्ययस्य पित्वाद्
‘इत्स्वस्यपिति—’ इति तुक् । सोमेन सुतवानिति सुता ; इष्टवान् इति यत्वा ।

३०८२ । जीर्यतेरत्न ॥ ३।२।१०४ ॥

दी—। भूते इत्येव । जरन्—जरन्ता—जरन्तः । वाऽस-
रूपन्यायेन निष्ठापि । जीर्णः जीर्णवान् ।

The affix अत्न is appointed or attached after जृ in the past
tense. अत्नत् retains अत् only. In जरन् there is तुम् (नकार) due to
उगित् by ‘उगिदचाम्—’ । वाऽसरूपन्यायेन etc—see the rule.

मित—। जीर्यतेरिति । भूतार्थेऽपि जीर्यते एवात्न प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रत्ययस्य
अकारनकारावितौ । ‘अत्’ इति शिष्यति । जरन्निति । अकारस्य गुणे रपरोऽकारः ।
‘उगिदचाम्—’ इति तुम् । संयोगान्तलोपस्थादित्वान्न दीर्घः । वाऽसरूपेति ।
आगत्याख्यातम् । जीर्ण इति । अत्न इत्, रपरत्नम्, ‘हलिच’ इति दीर्घः, निष्ठानत्वम् ।

३०८३ । क्न्दसि लिट् ॥ ३।२।१०५ ॥

३०८४ । लिटः कानच्चा ॥ ३।२।१०६ ॥

३०८५ । कसुश्च ॥ ३।२।१०७ ॥

दी—। इह भूतसामान्ये क्न्दसि लिट् । तस्य विधेय-
मानौ कसुकानचावपि क्न्दसाविति त्रिसुनिमित्तम् । कवयसु
(१ भावायां) बहुलं प्रयुज्यते । ‘तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे’ ।
‘अथ यांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते’ इत्यादि ।

लिट् in secular language (भाषा) is generally used to
express a time beyond perception of the speaker (cp—‘परोक्षे लिट्’).

But in the Vedas it is used to express past tense in general
this is the expl. of the rule ‘क्न्दसि लिट्’ । Also कसु and कानच् which

replace लिट् i.e. are used to express the sense of it, are restricted to Vedas only—so say all the three authorities of अष्टाध्यायी. But poets violate this restriction in भाषा, cp. तं तस्मिन्वासम् (स्था + कसु २या)—रघु (5th). 'श्रियासि अधिजम्' (अधि + गम् + कसु—Ibid).

मित—'कृन्दसि—' इति । तस्य विवरणम् 'इह...लिट्' इति । भाषायां तु 'परोचे लिट्' । इति परोचे एव सूते, न तु मूलसामान्ये । 'लिट्—' 'कसुश्च' इत्यनयोः विवरणम्—'तस्य विधीयमानो—इत्यारम्भ—यावच्छेषम् । कृन्दसि मूलसामान्याः यैकस्य, भाषायां परोचार्यैकस्यच लिट्; स्थाने कानच् कसुश्च वा विधीयते इत्यर्थः । लिट्; कानजित्वा लिट्मात्रस्य ग्रहणात् । पक्षे लिङिपि । कसुकानचोर्विभाषिकत्वात् । कृन्दसाधिति । कृन्दोमातंगोचरावित्यर्थः । कृन्दसि (वेदे) एव प्रयुज्यते न भाषायामिति यावत् । इति त्रिमुनिसप्तमिति । तेन लोके प्रयोगः कथमपि न चम इति भावः । तथापि कवयो भाषायां प्रयुज्यन्ते इत्याह—कवयस्मिति । निरङ्कुशत्वादिति भावः । 'तं तस्मिन्वासम्—' (रघु—५म) = तिष्ठते; कसुः । लिङादेशत्वेन द्वित्वादि । 'वक्त्रेकाव—' इति इट् । उपधा दीर्घः । उगित्वाप्तम् । अधिजम् इति = अधि + गम् + कसु । गमहन—इत्युपधालोपः । वसोः संप्रसारणम् । पूर्वरूपम्, यत्नम् ।

३०८६ । बस्त्रेकाजाद्वसाम् ॥ ७।२।६७ ॥

दी—। कृतद्विर्वचनानामेकाचामादन्तानां वसेच्च वसोरिट् । नान्येषाम् । एकाच्—आरिवान्* । आत्—ददिवान् । जजिवान् । 'एषाम्' किम् ? वभूवान् ।

The augment इट् is employed before वसु (कसु) coming after duplicated roots being एकाच् or monosyllable, आत् (आकारान्त) and वस् (the substitute of अद्) and not any other. Thus आरिवान्—अ + कसु (in replace of लिट्) duplication as in लिट् after शुष् by 'अकृतप्रताम्'. Here it is important to note that

the duplication (कृतद्विवचन) is regarded as एकाच or monosyllabic. Then add इट्; similarly in ददिवान् after duplication. जचिवान्—अट् + कसु (in place of लिट्) = घखृ + वस् by लिटान्यतरस्याम् duplication, कुहोयुः and इट् etc.

मित—। वस्विति । वसुइति अविभक्तिको निर्देशः पठ्यर्थे । तदाह—वसोरिट् इति । सूत्रे एकाच् इत्यस्य विवक्षितार्थमाह—कृतद्विवचनानामेकाचामिति । नित्यत्वात् कृतेऽपि द्विले एकाच एव येऽवशिष्यन्ते तेषामित्यर्थः । 'नेङ्गुशि कृति' इति निषेधं बाधित्वा क्कादिनियमात् सर्वत्र प्राप्तस्येटी नियमोऽयमित्याह—नान्येषामिति । आरिचामिति । ऋगती—'ऋकृत्यताम्' इति गुणे कृते, रपरत्वे, द्वित्वादि पूर्ववत्-कृतेषु एकाच्त्वादिट् । ददिवान् इति—दाञ् दानि । कृते द्विले नायमेकाच्-अभिनिमित्तशाली लोपो नास्ति तस्मिन् भवतीत्यनेकाज्जयमादयद्वयम् । जचिवान् इति—'लिटान्यतरस्याम्' इत्यर्धेऽस्मादेशः । द्विले कृते नायमेकाजिति घसि यद्वयम् । अथ व्याचष्टुः—'द्वित्वात् पूर्वं परत्वात् 'घसिभसोर्हलि' इत्युपधालोपः स्यात्तस्मिन् कृतेऽनन्वक्तत्वाद् द्विलमेव न स्यात् । न चास्यद्विले कर्तव्ये 'द्विवचनेऽचि' इत्यनेन स्यान्निबद्धभावो निषेधो वा शङ्क्यः, द्विलनिमित्तस्याचोऽभावात् । ततश्चकार्यं कृतद्विवचने एकाज्भवतीति चसियद्वयम् । तत्सामर्थ्यात् परत्वादुपधालोपमिडा-गमोबाधते । कृते लिङागमे 'गमहन—' इत्युपधालोपः तस्य चाज्निमित्तत्वेन स्यान्निबद्धत्वाद् द्वित्वम् । यदा द्विवचनेऽचि इति निषेधपक्षे तु उपधालोपात् प्रागेव द्वित्वम् पयादुपधालोपः 'शसिवसिघसीनां च' इति षत्वं, चत्वं, 'अभ्यासी चर्च' इत्यभ्यासघकारस्य जशत्वम्" इति तत्त्वबोधिनी ।

• ३०८७ । भाषायां सदवसश्चुवः ॥ ३।२।१०८ ॥

टी—। सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिङा स्यात् । तस्य च नित्यं कसुः । 'निषेदुषीमासनवन्धधीरः' । 'अध्युषुष-स्तामभवज्जनस्य' । शुश्रुवान् ।

लिट् in भाषा or secular language is optionally employed after

सुट्, वस् and यु and this general लिट् is persistently (नित्य) replaced by कसु 'निषेदुषीम्—' in रघु, = नि—सुट् + कसु—दित्व, सम्प्र of वस्, पत् । 'अधूषुषः—' = अधि + वस् + कसु—सम्प्र due यजदित्व of वस्, हलादिः शेषः सवर्णदीर्घ, सम्प्र of वस् and पूर्वरूपत्वं । यशुवान् = यश् + कसु—दित्व etc.

मित—। भाषायामिति । भूतसामान्ये इति । तेन पक्षे लुङ् इति बोध्यम् । 'निषेदुषीम्—' इति । 'स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनवन्धवीरः । जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वच्छत्' । निपूर्वात् सुदेः कसुः । दित्वे 'एकहल मध्येऽनादेशादेर्लिटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपी । 'उगितः' इति ङीप् 'वसीः—' इति संप्रसारणे वलादित्वाभावात्नेट् । 'सदिरप्रतेः' इति पत्वम् । निषेदिवान् इति पुंसि । अधूषुषः इति । वस निवासे अधिपूर्वः । उस् इत्यस्य दित्वहलादिशेषसवर्णदीर्घाः । अशुषिवान् इति सौ । यशुवान् इति । शणोतेः कसुः । हिलादि ।

३०८८ । उपेयिवाननाशाननूचानश्च ॥ २।२।१०८ ॥

दी—। एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूत-
मात्रे लिङ्गा । तस्यनित्यं कसुः । इट् । उपेयिवान् ।
'उपेयुषः स्वामति मूर्तिमग्राम्' । समीयिवान् । नञ्पूर्वादि-
न्यातेः कसुरिङ्भावश्च । 'धृतजयधृतेरनाशुषः' इति भारविः ।
अनुपूर्वादिचः कर्तरि कानच् । वेदसगानुवचनं कृतवाननूचानः ।

These words i.e उपेयिवान्, अनाशान् and अनूचान् are irregularly formed. लिट् in the sense of past in general is optional after इङ् preceded by उप used in भाषा or sercular language also. This लिट् is always replaced by कसु (वस्) । इट्, i.e this इट् is prefixed to वस् by निपातन, for इट् by 'आईधातुकमेङ् बलादिः' is barred by 'नेङ् वशि—' but rose up again under क्रादिनियम and

again for the second time was prohibited by the restriction under 'वस्त्रेकादा'—'. This twice forbidden is provided for here by निपातन (cp—भाष्य) 'उपेयुषः—' etc (Rag). उपेयुषो with ङीप् by उगितश्च । उपेयिवान् does not imply that इन् has to be always preceded by उप. Thus we have सुखीयिवान् etc in Kirat 1. अनाद्यप्— is derived as नञ् + अश् + कसु without इट् by निपातन । अनाद्यप्ः (षष्ठी १४) । अनूचान is derived as अन् + वच् + कसु—want of इट्, as before.

मित—उपेयिवानिति । उपपूर्वादिति । स्पष्टम् । इडिति । निपातनादयम् । तथाहि—'आर्धधातुकस्येड्—' इति वलादिलक्षण इट् 'नेङ्गुशि—' इति प्रतिषिद्धः । स च क्रादिनियमात् पुनरुक्त्यतः । पुनश्च 'वस्त्रेकादादयसाम्' इति सूत्रेण एकाचश्च आदितश्च षसीश्च परस्य षसोरिट् नान्येषाभिति नियमाद् द्वित्वानन्तरमनेकाचत्वात् पुनः प्रतिषिद्धः । सोऽयमिट् अनेन निपातनेन प्रतिप्रसूयते इति भाष्ये स्पष्टम् इत्याहुः । इटि कृते क्रमेण अभ्यासस्य दीर्घसु (उप + ईयिवान्) निपात्यते । उपेयुषीति । 'उगितश्च' इति ङीप् । तस्मिन् षसोः सम्प्रसारणम् । प्रतिप्रसूती वलादिलक्षण इट् तु न । तन्निमित्तस्य वकारस्य सम्प्रसारणेन विनाशोन्मत्तादित्यन्वय विस्तरः । उपेत्यविवक्षितमिति । अत एव निरुपसृष्टादुपसर्गान्तरपूर्वाच्च इथोऽपि प्रत्यय इत्याह—ईयिवान् । समीयिवानिति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । अनाद्यान् इत्येतद् व्याचष्टे—नञ् पूर्वादिति । अश् भोजने क्रादि । लिट् कसु । द्वित्वम् इत्यादि । छतजयधृतेरिति । किरातार्जुनीयदादशसंगेस्य-ह्योकांशोऽयम् । षसोः सम्प्रसारणम् । अनूचान इत्येतत्त्वचयति । अनुपूर्वादिति । इति प्राग्वत् ।

३०८८ । विभाषा गमहनविदविशाम् ॥ ७।२।६८ ॥

दी—। एभ्यो वसोरिङ् । जग्मिवान्—जगन्वान् । जघ्मिवान्—जघन्वान् । विविदिवान्—विविद्वान् । विविशिवान्—

विविधान् । विशिना साहचर्यादिन्दतेर्ग्रहणम् । वेत्तेसु
विविधान् । 'नेङ् शि कृति' (२८८१) इतीटिन्पेधः । 'दृशेच्च'
(वार्तिक)—दृशिवान्—दृश्वान् ।

इट् is optionally prefixed to वसु (कसु) coming after these
roots गम्, हन्, विद् (तुदादि) and विश् । Thus जग्मिवान् (इट्) जगन्वान्
(अनिट्) etc. विन्दतिः of विद् belonging to तुदादि class. 'दृशेच्च'
Varttika. In जग्मिवान् etc चित्, चुल्ल etc as before.

मित—। विभाषेति । गमहनेति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—एभ्य इति ।
जग्मिवान् इतीङ् पञ्चे । अनिट्पञ्चे जगन्वान् । इट् पञ्चे 'गमहन्—' शत्रुपभालोपः ।
चित्चुल्लादि । एवमन्यथ । विन्दतेरिति तुदादी पठितस्य विदेरित्यर्थः । दृशेयेति
वार्तिकम् ।

३१०० । लटः शब्दशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥
३।२।१२४ ॥

द्वौ—। अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्येऽसतीत्यर्थः । शब्दादि ।
पचन्तं चैत्रं पश्य ।

The लकार or affix लट् is replaced by शब् and शानच् when
there is सामानाधिकरण्य or collocative connection by way of any
case-ending other than the first (प्रथमा) i.e when the sense
of लट् or a verbal action (व्यापार) is sought to be expressed
by द्वितीया तृतीया etc. शब्दादि i.e शब् and शानच् being शित् and thus
सार्वधातुक, शप् comes in by 'कर्तरि शप्' ; शब् retains अत् only and
शानच् retains आत् only ; पचन्तम्—तुम् by 'घञिद्वाम्—' etc see ante.

मित—। लट् इति । शब्दशानचौ—अप्रथमासमानाधिकरणे इति ऋद्धिः ।
तदर्थमाह—अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये असतीति । यद्यप्यादिशरहितस्य लटः

अयोगाभावात् सामानाधिकरण्यं दुर्लभं तथापि शब्दशानचक्राद्वृद्धा स्थानिन्वपि सामानाधिकरण्यं कल्प्यते । शतः सकरस्य चकारस्य चैत् । 'अत्' इति शिष्यत् । शानचक्रं शान इति । तदेवमनयोः शिष्येन सार्वधातुकत्वात् शप् । तदाह— शवादीति । आदिपदेन गुणादयो याच्नाः । पचन्तमिति । 'उगिदचाम्—' इति नृन एव पचतेत्यादि । अत व्यापारे सामानाधिकरण्यमिति बोध्यम् । पाकानुकूल-
व्यापाराश्रयमित्यर्थः ।

३१०१ । अने सुक् ॥ ७।२।८२ ॥

दी—। अङ्गस्यातो मुमागमः स्यादाने परे । पचमानं चैत्रं पश्य । लङित्यनुवर्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणमधिकविधानार्थम् । तेन प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । सन् ब्राह्मणः । 'माङ्धाक्रे शे इति वाच्यम्' (वार्तिक)—'मा जीवन् यः परावज्जादुःखदग्धोऽपि जीवति' । 'माङ्ङि लुङ्' (२२१८) इति प्राप्ते एतद्वचनसामर्थ्या-
ल्लट् ।

The augment सुन् (न्) is attached after an अकारान्त अङ्ग (verbal stem) when चान् (or शानच्) follows. पचमानम् etc. Although लट् follows from the previous rule 'वर्तमाने लट्' (३।२।१२३) yet the acceptance of लट् is to provide for something more. Hence elsewhere also we have शट् and शानच् replacing लट् even when there is collocative connection with प्रथमान् also. Thus 'सन्—' (or विद्यमानः ब्राह्मणः) a brahmin existing. असु + शट्, 'असीरहोपः' etc. 'माङ्ङि—' varttika—This must be stated that लट् is replaced by शट् and शानच् when माङ्ङि is used and an utterance of malice (or scathing remark) is implied. Thus 'मा जीवन् etc. (in sisu ११)—Let him not live who leads a life of this regard,

Although लुङ् is legitimate by 'माङि लुङ्' when (in such cases) माङ् exists yet लट् is employed on the authority of this statement (Varttika). The reading 'माङि लुङ्' (२२१९) इति प्राप्तं एतद्वचन-सामर्थ्याल्लुङ् in तत्त्वबोधिनी is superfluous for in that case there would have been explicit mention of the same (लुङ्) in the varttika.

मित—। आने सुमिति । 'अङ्गस्व' (६।१।१) इत्यधिकृतं वर्तते । 'अतो येय' (७।१।८०) इत्यतः अत इति चानुवर्तते । तदाह—अङ्गस्थातो मुनागम इति । 'अदन्तस्वाङ्गस्व' इति वालमनोरमाकारगृहीतः पाठः न सम्यगिति तत्त्वबोधिन्यां विस्मयेण प्रतिपादितम् । 'मिदचोऽभ्यात् परः' इति सुमी मित्वादङ्गस्थानादचः समावेशः । पचमानमिति—पाकानुकुलव्यापाराश्रयमिति प्राग्वदर्थः । लडित्यनु-वर्तमाने इति । 'वर्तमाने लट्' (७।१।१२३) इति शब्दवहितं पूर्वसूत्रम् । सन् ब्राह्मण इति । अस् इत्यस्मात् शब्दः । नुम् । 'असी—' इत्यस्त्वोपः । 'एष शानचि—विद्यमानो ब्राह्मणः । 'माङि आक्रोशे—' इति वार्तिकम् । माङि प्रयुज्य-माने आक्रोशे च गच्छे लटः शब्दशानचावित्यपि वक्तव्यमित्यर्थः । सा जीवमिति । तस्य जीवनं विदुम्वनमित्यर्थः । यदा सोऽयं जीवन्मृत इत्यर्थः । माघकाव्यस्योऽयं श्लोकांशः (२५) । एतद्वचनसामर्थ्यादिति—वार्तिकसामर्थ्यात् । माङि सत्यपि लट् । तस्य च शब्दशानचावित्यर्थः । तत्र 'एतद्वचनसामर्थ्याल्लुङ्' इति कश्चित् तत्त्वबोधिनीस्थः पाठस्तु प्रामादिकः । न चात लिपिकरप्रमादात् 'लुङ्' इत्यस्य तथा परिणतिरिति वाच्यम् । तस्यापि प्रामादिकत्वात् । अन्यथा 'माङ्ग्राक्रोशे लुङ्—' इत्येवाचक्ष्यत् । किञ्च तथात्वे 'माङि लुङ्—' इत्यादि मूलकदुर्गिरेव परास्मा ।

३१०२ । सम्बोधने च ॥ ३।२।१२५ ॥

दी—। हे पचन् । हे पचमान ।

मित—। सम्बोधने चेति । लटः शब्दशानचाविति शेषः ।

३१०३ । लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ ३१।१२६ ॥

दी—। क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थं वर्तमानाद्वातोर्लटः
शब्दशानचौ स्तः । शयाना भुञ्जते यवनाः । अर्जयन्वसति ।
हरिं पश्यन् मुच्यते । हेतुः फलं कारणं च ॥ 'कृत्यचः' (२८५३)
प्रपीयमाणः सोमः ।

शब्द and शानच् replace the affix लट् coming after a root signifying indication and cause of an action. Thus 'शयानाः etc —Yavanas take food while lying down i.e the action of lying down indicates the time of taking food. 'अर्जयन्—' i.e he stays in order to acquire some thing. 'हरिं पश्यन्—' gets salvation after seeing Hari i.e perception of Hari is the cause of salvation. हेतु denotes here result (as in अर्जयन्) and cause (as in हरिं पश्यन्—) । 'प्रपीयमाणः—' here लृप् by 'कृत्यचः' ।

मित—। लक्षणहेत्वोरिति । लक्ष्यते प्राप्यते परिचीयत इति यावदनेनेति लक्षणं प्रापकं परिचायकं वा । तदाह—क्रियायाः परिचायक इति । शयाना इति । शीतः शानच् । अथ शयनं भोजनप्रापकम् । लक्षणे इदमुदाहरणम् । हेतुः फलं कारणं च । तत्र फलार्थकहेतावाह—अर्जयन्प्रिति । अर्जनाय वसतीत्यर्थः । कारणे आह—हरिं पश्यन्प्रिति । हरिदर्शनं मुक्तिकारणमित्यर्थः । प्रपीयमाण इत्यत्र लृप्विधायकं सूत्रमाह—कृत्यच इति ।

३१०४ । ईदासः ॥ ३१।८३ ॥

दी—। आसः परस्यानस्य ईत् स्यात् । 'आदेः परस्य' (४४) ।
आसीनः ।

आन coming after आस is replaced by ईत्. This ईत् replaces आ only of आन by आदेः (ante)=आसीनः seated.

मित—। ईदिति । आनइति पञ्चमी । तदाह—आसः परस्येति । आदेः परस्येति—आनसा 'आ' इत्यंशसा ईदादेशः । नान्नास न वा सप्तसा ।

३१०५ । विदेः शतुर्वसुः ॥ ७।१।३६ ॥

दी—। वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् । विद्वान् । विदन् । विदुषी ।

शब्द coming after विद् to know is optionally replaced by व् । Thus विद्वान् (वसु), विदन् (शब्द) । विदुषी is the feminine form of विद्वान् । डीप्, सम्प्र. of वसु, and पत्व.

मित—। विदेरिति । 'निरनुबन्धकगङ्गणे न सानुबन्धकम्' इति परिभाषयाऽव विदेर्कुन्विकरणस्यैव गङ्गणमित्याह—वेत्तेरिति । ज्ञानार्थकस्तेति शेषः । वसुरादेशो वेति । 'मुल्लोकावङ्—' (७।१।३५) इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यस्यानुवृत्तेः । विद्वान् इति 'वेत्सी' । अन्यत् शतरि । विदुषीति । उन्निच्चात् डीप् । ततः वसोः सम्प्रसारणम् । पूर्वपदम् । पत्वम् । यद्यपि स्थानिनः शतुरुगिलादवस् इत्यनेनैव सिध्यति तथापि वसुरित्युक्तिः 'वसोः सम्प्रसारणम्' इत्यत वसोरिति सामान्यगङ्गणार्थम् ।

३१०६ । तौ सत् ॥ ३।२।१२७ ॥

दी—। तौ शब्दज्ञानचौ सत्संज्ञौ स्ताः ।

३१०७ । लृटः सदवा ॥ ३।३।१४ ॥

दी—। व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः सम्बोधने लक्षणहेत्वोच्च नित्यम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः । करिष्यदभक्तिः । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन् वसति । प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । करिष्यतीति करिष्यन् ।

लृट् is optionally replaced by शब्द and ज्ञानच । This option

is restrictive. Thus लृट् is persistently or नित्य replaced by सत् in connection with अप्रथमासामानाधिकरण्य (as करिष्यन्तम् पश्य), in con. with a प्रत्यय (as करिष्यतीऽपत्यं कारिष्यतः—अन् प्रत्यय), in con. with उत्तरपद (as करिष्यान्ती भक्तिः—करिष्याद्भक्तिः—कर्मधा), in con. with सम्बोधन (इं करिष्यान्) and when लङ् + हेतु are implied by the action; अजयिष्यान् वसति (हेतु). Also प्रथमासामानाधिकरण्ये—करिष्यान् (to perform in future).

भित्त—। लृट् इति । लृट्ः श्रवणार्थो वेत्यर्थः । व्यवस्थितविभाषेति । व्यवस्थामाह—तेनेति । अप्रथमासामानाधिकरण्यं सति लृट्ः सत् नित्यम् । यथा—करिष्यतं करिष्यमाणं वा (चैव) पश्य । प्रत्यये (अपत्यादौ) उत्तरपदे च परतः लृट्ः सन्नित्यम् । यथा—करिष्यतीऽपत्यं कारिष्यतः (अन् प्रत्ययः) । करिष्यान्ती भक्तिः करिष्याद्भक्तिः (कर्मधा—उत्तरपद), सम्बोधने—इं करिष्यान् (चैव) । लङ्गे हेतौ चार्थे च । तत्र लङ्गे—करिष्यामाणा मुञ्जते यवनाः । हेतौ—अजयिष्यान् वसति । कदाचित् प्रथमासामानाधिकरण्यं ऽपि दृश्यते इत्याह—करिष्यान्निति ।

३१०८ । पूङ् यजोः शानन् ॥ ३/२।१२८ ॥

दौ—। वर्तमाने । पवमानः । यजमानः ।

लृट्, has ceased to follow. Thus शानन् is an independent affix like कृत्, लृत् etc. The rule means शानन् (चान) is affixed to पूङ् and यज् in the present tense = पवमानः (purifying) etc.

भित्त—। पूङ् यजोरिति । पञ्चमार्थे षष्ठौ । पूजो यजश्च शानन् प्रत्ययः स्वाद्वर्तमाने । वर्तमाने इति वर्तमाने लृट् इत्यतोऽनुवर्तते । लृट् इति लृडिति वा, न अनुवर्तते । एवञ्च 'शानन्' इति स्वतन्त्रः प्रत्ययो न तु शतादिवङ्गादेशः । शानन्ः शकारसार्धधातुकार्थः । नकारः स्वरार्थः । पवमान इति—'सार्धधाकार्थः' इति शुभोत्तरम्-वादेशः । कर्तरि वार्थे प्रत्ययः । न तु भावकर्मणोः । शाननो लादेशत्वाभावेऽपि सोमं

पवमान इत्यादौ षष्ठी न शङ्कनीया । 'न लोके' इति सूत्रे 'ढन्' इति प्रत्याहार एव इत्युक्तत्वात् शाननोऽपि तवान्नार्भावात् ।

३१०८ । ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ ३।२।१२८ ॥

दी— एषु व्योत्येषु कर्तरि चानश् । भोगं भुञ्जानः ।
कवचं विभ्राणः । शत्रुं निघ्नानः ।

The affix चानश् is appointed or attached after roots in the active voice to bring out the sense of 'habit or nature, exposition of age and power'. चानश् retains चान । And as it is not a substitute of कट्, so it may be appointed after परस्मै roots also. Thus शत्रुं निघ्नानः (able to kill an enemy). भोगं भुञ्जानः i.e. enjoying pleasures habitually. कवचं विभ्राणः holding an armour i.e. indicates youth.

मिति— ताच्छील्येति । तत्सम्भवात्तायां वयोवचने (यौवनाविष्करणे) शक्ती सम्राधां धातोश्चानश् । अशाबिली । कवचमिति—कवचधारणयोग्यवयस्योपलक्षितः । शत्रुं निघ्नान इति । चानश्चादिशलाभावेन परस्मैपदिभ्योऽपि धातुभ्यः प्रयोगोचितत्वाद् हनोश्चानश् ।

३११० । इङ्धार्याः शत्रुकच्छिणि ॥ ३।२।१३० ॥

दी— आभ्यां शत्रु स्यादकच्छिणि कर्तरि । अधीयन् ।
धारयन् । 'अकच्छिणि' किम् ? कच्छेण अधीते । धारयति ।

शत्रु in the active voice is employed after इङ् and धारि when ease or want of difficulty is implied. The root कट् being चात्मने. and the fruit of धारि accruing to the agents and thus if taking चात्मने. there was no chance of शत्रु । Hence the separate provision of अधीयन् i.e. reads easily etc. कच्छिणि i.e. with difficulty.

मिति— इङ्धार्यारिति । शत्रु + अकच्छिणि इति सूत्रे । कच्छिणि द्रष्टव्यम्

नास्त्यलक्ष्यौ सुखी । तादृशे कर्तरि गनीऽनयोः शब् । इह आत्मनेपदित्वाद्
 भारयतिष फलस्य कर्तृगामित्वात् शतरि अप्राप्तेऽयमारम्भः । अधीयन्निति । सुखेनाधीते
 भारयति त्रैव्यर्थः ।

३१११ । द्विषोऽमित्ते ॥ ३।२।१११ ॥

दी—। द्विषन्त्वत् ।

शब्द after द्विष् comes in to signify by the agent a foe.

मित—। द्विष इति । अमित्ते कर्तरि द्विषः शब्द ।

३११२ । सुजो यज्ञसंयोगे ॥ ३।२।११२ ॥

दी—। सर्वे सुन्वन्तः । सर्वे यजमानाः सत्विणः ।

शब्द after the root सु is employed when connection with a
 sacrifice is meant. सर्वे सुन्वन्तः = सु + शब्द बहुवचन । सत्विणः = sacrificers.

मित—। सुनोतिः शब्द प्रत्ययः स्वाद् यज्ञेन संयुज्यमाने हविषेत् । सर्वे इति ।
 सु + शब्द । सत्विणो यजकाः ।

३११३ । अहः प्रशंसायाम् ॥ ३।२।११३ ॥

दी—। अहन् ।

शब्द after अह (अहः has ५मी) is appointed when praise is
 implied. अहन् deserves praise.

मित—। अह इति । प्रशंसायां गम्यायामहतेः शब्द । नेह—अहति चौरौ
 वधम् ।

३११४ । आक्षोस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ ३।२।११४ ॥

दी—। क्षिपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्म-
 तत्साधुकारिषु कर्तृषु बोध्याः ।

The following affixes including क्तिप् i.e. extending as far as 'भुजभासविद्रुतोर्जिपूजयावस्तुवः क्तिप्' (3.2.177) are to be considered as attached to roots (only) when the agents therein are marked as with तच्छीलः (That is his habit), तद्धर्मः (That is his duty) and तत्साधुकारी (That is his doing well or his dexterity).

मित—। आर्कः इति । किं इति किन्किपोः सामान्येन याद्वैपि अथ क्तिपमेव यज्जाति । अथ अभिविधावाङ् । तदाह—क्तिपमभिव्यापेति । 'भुजभास-
धुर्विद्रुतोर्जिपूजयावस्तुवः क्तिप्' इति सूत्रपठ्यन्तमित्यर्थः । वक्तव्यमात्र इति । इच्छादयः ।
तच्छीलता तत्स्वभावः । तद्धर्मः सोऽयं स्वधर्म इति प्रवर्तमानः । तत्साधुकारी ।
तस्य धार्यसा साधुकारीति तादृशः ।

३११५ । ढन् ॥ ३१२१२५ ॥

दौ—। कर्ता कटम् ।

The affix ढन् is used after any root in the three senses as expressed above. This very instance कर्ता कटम् (The maker of a mat) may imply all the three senses viz he habitually, as a duty or excellently make a mat. यही is barred here by 'न लोकाव्यय—' as 'ढन्' in the rule has been explained to be a प्रत्याहार forming with the ढ of शब्द in 'लटः शब्द—' (3.2.24) and ending with न् of ढन् (this rule).

मित—। ढविति । तच्छीलान्दिष्वर्थेषु धातुकृन् स्वादित्यर्थः । उत्तुसर्गोऽयम् ।
इच्छादयस्तु तदप्रवादा इति बोद्धव्यम् । कर्ता इति—इदमेवाकाशत्रययादकम् ।
शीलं धर्मं साधुकारित्वं वा पुरस्कृत्य कर्तुः प्रवृत्तेः । कटमित्यस्य न यही । 'न
लोकाव्यय—' इति निषेधात् । तव ढविति हि 'लटः शब्द—' (३१२१२४)
इत्यतः 'ढ' इत्यादाय ढन् इत्येतस्य सूत्रस्य नकारिण प्रत्याहारत्वेन व्याख्यातम् ।

३११६ । अलङ्-कञ्-—निराकञ्-—प्रजनोत्पचोत्-—
पतोन्मद—रुच्यपवप—वतु वधु सह—चर इष्णुच् ॥ ३।२।१३६ ॥
दी—। अलङ्करिष्णुरित्यादि (निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः ।
उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः...) ।

मित—। अलङ्-कञिति । अलङ्-कञ, निरा-कञ्, प्रजन, उत्-पच, उत्-
पत, उत्-मद, रुचि, अप-वप (लज्जायाम्), वतु (वत्), वधु (वध्), सह, चर
इति षादशस्य इष्णुच प्रायुक्ताद्येषु इत्यर्थः । उदाहरणानि स्पष्टानि ।

३११७ । गेरिन्दसि ॥ ३।२।१३७ ॥

दी—। वीरुधः पारयिष्णवः ।

इष्णुच comes after a causal root in the vedas as 'वीरुधः—' etc.
प + णिच् + इष्णुच—The creepers naturally fill up (?).

मित—। गेरिति । इन्दसि (वैदिकप्रयोगे) खनादिष्णुजित्यर्थः । वीरुध
इति । पु-पालनपूरणयोः । वहुवचनम् । सभावात् पूरणसभावा इत्यर्थः (?)
कान्दसीत्यर्थ प्रयोगः ।

३१२८ । भुवय ॥ ३।२।१३८ ॥

दी—। इन्दसीत्येव । भविष्णुः । कथं कर्हि 'जगत्
प्रभोरच्छविष्णु वैष्णवम्' इति । निरङ्कुशाः कवयः । चकारोऽ-
नुक्तसम्यच्चयार्थः । भ्राजिष्णुरिति वृत्तिः । एवं क्षयिष्णुः ।
नैतदभाष्ये दृष्टम् ।

इष्णुच is appointed after सृ in the former senses in the vedas.
Poets are unrestricted i.e. do not pay heed and hear to such
restrictions. The provision of च in the rule is to include what

is unsaid. Thus वृत्ति i.e. Kashika has भ्राजिष्व etc. But this is not seen in the भाष्य ।

मित—। भुवधेति । प्रागुक्तेषु तच्छीलादिष्वेतेषु भुव इत्यत्र प्रत्ययः स्याच्छन्दसि ।
निराहुः—। नियमानधीना इत्यर्थः । माचस्यायं श्लोकांशः । नैतदिति । ‘चकारोऽनुक्त—’
इत्येदं व्याख्यानं भ्राजिष्व—इत्यादादाहरणं धेतव्यं ।

३११८ । ग्लाजिष्वच्च गच्छुः* ॥ ३।२।१३८ ॥

दी—। कन्दसीति निवृत्तम् । गिदयं न तु कित् । तेन स्य
ईत्वं न । ग्लाच्छुः । गित्त्वान्न गुणः । जिष्णुः । स्याच्छुः ।
चाद्गुणः । ‘युक्कः किति’ (२३८१) इत्यत्र गकारप्रश्नेषाच्चेद् ।
भूष्णुः । ‘दंशेच्छन्दस्युपसंख्यानम्’ (वार्तिक) । ‘दङ् लृणवः
पशवः’ ।

The term ‘कन्दसि’ has ceased to follow. Thus the affix गच्छुः
is employed after roots in the senses of तच्छील etc in भाषा.
The affix is गित् and not कित्. Hence चा of स्या is not replaced
by ई by ‘गुमास्या—’ (2462). कित्त्वान्नगुणः i.e. by ‘किङ्कति (2217).
भूष्णुः from चकार in the rule. दंशेच्छन्दसि—’ etc (varttika)—easy.

मित—। ग्लाजीति । चकाराद् भुवोऽनुवृत्तिः । तेन ग्ला, जि, स्या, भू
इत्येतेभ्यो गच्छुः स्यात्तच्छीलादिषु इत्यर्थः । गित्त्वस्य फलमाह—तेनेति । ‘गुमास्या—’
(२४६२) इत्यनेन विधीयमान इत्यर्थः । न गुणः । ‘किङ्कति च’ (२२१३) इति
निषेधान् । नकारप्रश्नेषादिति । तस्यापि संयङ्गादित्यर्थः । एतच्च तत् सूतव्याख्यानं
स्पष्टम् । ‘दंशेच्छन्दसि—’ इति वार्तिकम्—दंशव इति । दंशदशने = ‘प्रश्न—’ इति
शब्दे ‘षटीः—’ इति कले शब्दे च रूपम् ।

* ‘गच्छुः’ इति किदयं प्रत्यय इति वालसनोरमा । तच्च ‘सूत्रे चलेन ककार-
निर्देश’ इति श्लोकिविरोधादुपेत्यम् ।

३१२४ । त्रसिष्टधिष्टिषिचिपेः क्तुः ॥ ३१२१४० ॥

दी—। त्स्रुः । गृध्रुः । धृष्णुः । चिप्रुः ।

३१२१ । शमित्यष्टाभ्यो विनुण् ॥ ३१२१४१ ॥

दी—। उकार उच्चारणार्थ इति काशिका । अनुबन्ध इति भाष्यम् । तेन शमिनितरा—शमिनीतरा इत्यत्र 'उगितश्च' (८७७) इति ऋष्यविकल्पः । नचैवं शमी शमिनाविति नुम्प्रसङ्गः । भल-ग्रहणमपेक्षया भलन्तानामिव तद्विधानात् । 'नोदात्तोपदेशस्य—' (२७६०) इति वृद्धिनिषेधः । शमी । तमी । दमी । अमी । भ्रमी । चमी । क्तमी । प्रमादी । उत्पूर्वाभ्यदेरलङ्कारादि-सूत्रेणैवाजुक्तः । वाऽसरूपविधिना विनुण्षपि । उन्मादी । 'ताच्छीलिकेषु वाऽसरूपविधिर्नास्ति' इति तु प्रायिकम् ।

The affix विनुण् (इन्) is employed in the senses of तच्छील etc after the eight roots शम्, तम्, दम्, श्रम्, भृम्, चम्, क्तम् and मद्. Kashika wrongly takes उकार in विनुण् as for the sake of pronunciation, while भाष्य rightly asserts that the उकार is one of the indicators (अनुबन्ध) here. Thus (for this assertion of भाष्य) when तर follows शमिनी the feminine form of शमी, we have two forms शमिनितरा—शमिनीतरा due to ऋष्यविकल्प by the rule 'उगितश्च' (987), whereas काशिका has got one form शमिनितरा only (as in this case 'उगितश्च' does not apply). Bhashya takes शमी as with उगित् yet you cannot expect नुम् here by 'उगिद्वाम्—' (361). For the नुम् there has been enjoined to भलन्त bases after carrying up (अपेक्षया) भल् form the following (subsequent) rule

(‘नपुंसकस्य भलञ्’ ३१४—७.१.७२). Though the चिनुन् is णिन् yet we have no उपधादीर्घ in शमी (naturally peaceful) etc, due to ‘नोदात्तोपदेशस्य—’ (२७६३). इच्छच् has been enjoined after उद् + सद in the rule ‘भलङ्कञ्—’. But it (उत्तमद्) may, by the परिभाषा rule ‘वासरूप—’ take चिनुन् as well, for the dictum ‘ताच्छीलिकेषु—’ the provision of वासरूप does not take effect in connection with affixes enjoined in the senses of तच्छील etc, is but a general saying and therefore does not hold good persistently.

मित—। शमित्यष्टाथ इति । अत ‘इति’ शमाद्यर्थः । तेन शम्, तम्, दम्, यम्, क्रम्, सम्, मद इत्येभ्यः अष्टाभ्यो चिनुन् (इन्) प्रत्ययः स्यात्तच्छीलादिषु इत्यर्थः । इति काशिकेति—अवधिकरणीतत् । तद्वर्तमानं भाषाया विरोधः । तेनेति अनुवन्त्येनेत्यर्थः । शमिनीतरा—शमिनीतरिति—शमीत्यस्य स्त्रियां शमिनीति । ततः पुनस्तत्प्रत्ययो ‘उमितश्च’ (८८०) इति कस्यविकल्पाद् रूपव्ययम् । काशिकामते तु प्रत्ययस्य उमित्वाभावान् ‘शमिनीतरा’ इति दीर्घ एव । न तु कस्योऽपि । ननु चैवं प्रत्ययस्य भाषापक्षे उमित्वाद् ‘उमित्वाचाम—’ (२६१) इति शमी शमिनी इति नुम् आदित्यशङ्का समाधत्ते—भक्त्यङ्गणमपह्नुष्यति । ‘नपुंसकस्य—’ (७१४—७.१.७२) इत्युत्तरसूत्रादित्यर्थः । चिनुन् प्रत्ययस्य चिन्तान् ‘अत उपधायाः’ (२२८२) इत्युपधा-इतिमाशङ्का आह—‘नोदात्तोपदेशस्य—’ (२७६३) इति इद्विनिषेध इति । उत-पूर्वांशदरिति । ‘भलङ्कञ्—’ इति सूत्रे उन्मदरिण्युक्तः । वासरूपविधिनेति—ननु ‘ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिनांति’ इति निषेधात् कथमतं चिनुन् । तत्राह—एतत् प्रायिकमिति । एवञ्च उन्मादीत्यपि साजिति बोध्यम् ।

२१२२ । सम्पृचानुरुधाडयमाडयस—परिसृ—संसृज—परिदेवि—सञ्जर—परिचिप—परिरट—परिवद—परिदह—परिसुह—दुष—द्विष—दुह—दुह—युजाक्रीड—विविच—त्यज—रज—भजातिचरापचरासुषाभ्याहनस्य ॥ २।२।१४२ ॥

दी—। धिनुण् स्यात् । सम्पर्की । अनुरोधी । आयासी ।
 आयासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संञ्चारी ।
 परिच्छेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । दोषी । द्वेषी ।
 द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी ।
 भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती ।

धिनुण् is employed in the senses of तच्छील etc after सम्पृच, अनु
 रुध्, आङ् यम्, आङ् यस्, परिसृ, संसृज्, परिदेव्, सम् ज्वर, परिच्छिप्, परिरट्,
 परिवद्, परिदद्, परिसृद्, दुष्, दिष्, द्वद्, दुह्, युज्, आ-क्रीड्, विविच्, त्यज्, रज
 भज्, अति चर्, अपचर, आ-मुष् and अभि आ हन्. Thus सम्पर्की (having
 connection) etc, here and elsewhere कृत् by 'चजो. कृ—' and
 here and elsewhere गुण of the short penultimate (लघूपधगुण)
 by 'पुगन्त—'. In परिदेवी the root in देव् देवने भ्रादि । अभ्याघाती—अभि
 आ हन् + धिनुण् by 'हनस्तः—', कृत्—by 'हो हन्ते.' and here and
 elsewhere उपधावृद्धि by 'अत उपधायाः' (2282). N. B.—रज elides
 its न, for we have "रज" in the sutra.

मित—। सम्पृचानुरुधेति । सप्तविंशतिः धातवः । धिनुण् स्यादिति ।
 तच्छीलादिवृत्ति शेषः । सम्पर्कीति । लघूपधगुणः । चजोरिति कृत्त्वञ । एव-
 मन्वय । अदुपधस्थले तु (संज्वर, परिवट् इत्यादी) 'अत उपधायाः' (२२८२)
 इत्युपधावृद्धिः । परिदेवीति—देव् देवने इति भौवादिको धातुः । न तु दिव
 इत्यस्य देवादिकस्य ग्रहणम् । 'लघणप्रतिपदकयोः प्रतिपदीकस्यैव ग्रहणम्' इति
 लाचणिकस्य ग्रहणायोगात् । अभ्याघातीति—अभ्याङ् पूर्वाहन्नेर्धिनुण् ।
 'होहन्तेः—' इति हस्य कृत्त्वे न घः । 'हनस्तोऽधिच्छलोः' इति नस्य तः । 'अत उपधायाः'
 (२३८२) इत्युपधावृद्धिः ।

सूतमेतत् विधौ व्याख्यानसंक्षेपम्—विधिपरत्वेन निधमपरत्वेन वा । विधिपरत्वेन
 यथा—ताच्छीलादिभ्यः धातोः प्रोपपदे णिनिविहितः कृत्त्वे एष्यः धिनुण् स्यात् ।

अर्धतयात्र उपपदे सति असति वा । [चिनुण्प्रत्ययफलत्वात् “चजोः कृः चिच्छति” इति कुलार्थमिति बोध्यम्] । नियमपरत्वं यथा—पृथक्धादिभ्येत् तदा यथाक्रमं समनूपसर्गादिश्च चिनुण्, अन्यस्मिन् उपसर्गे सति चिनिरिव स्यात् । [अनुपसर्गाद्विच्छिन्नं विन्देति सूत्रे उदेजेरेव यथा शः नाभ्योपसर्गयुक्तस्य] । ताज रजविषदुषदुहदुह्य यथोच्चारितात् चिनुण् अन्यत्र तु परित्यजादिः चिनिरिति । ननु “प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणम्” इति तावता किं न त्वाजादेः सर्वावस्थायां चिनुण् ? एतत्पक्षे उत्तरं यथा—णिनी प्रकृते सति विशिष्य चिनुण्विहिते एतेषां संज्ञाकल्पत्वात् ततः “संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावः” । यदा—“लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्” इति परिभाषया प्रतिपदोक्तानां संज्ञादीनामेव यथा स्यात् ।

नन्ये विधिपरत्वमेव ज्ञायः । अन्यथा सर्वारम्भपरित्यागी, द्वारपरित्यागी इत्यादौ चिनुण् न स्यात् । णिनी तु कुलं दुरुपपादम् । चिनुण् विषये णिनिः इति णिनिः स्थानिबद्धानेन चित्त्वकल्पना तु गौरवदुष्टा अनाकरा च स्यात् ।

मुखसङ्गो इत्यादिषु चिनुण् विधेरभावात् णिनी कथं कुलम् ? वञ्चनात् मत्वर्थीय इतिरिति हि समाधानम् । यदा णिनी आयच्छेत् एवम्बिधानां कुलार्थं नञ्कादित्वं बाहुलकं वा कल्पनीयम् ।

३१२३ । वौ कषलसकत्यस्त्रभः ॥ ३१२।१४३ ॥

दी—। विकाषी । विलासी । विकत्यी । विस्रभी ।

चिनुण् comes in after कष लस् कत्य and स्रभ preceded by the उपसर्ग वि to express तच्छील etc.

मित—। वौ इति । व्युपसृष्टेभ्यः तच्छीलादिषु चिनुण् स्यादित्यर्थः । कष हिंसार्थः । लस श्लेषक्रीडनयोः । कत्य ज्ञाधायाम् । स्रभु विजये ।

३१२४ । अपे च लषः ॥ ३१२।१४४ ॥

दी—। चादौ । अपलाषी । विलाषी ।

चिनुण् after लष in these senses when अप or वि precedes.

मित—। अपेक्षेति । अपपूर्वादिपूर्वाच्चलवेः चितुष् प्रासक्तार्थेण । लपकान्ती
(कान्तिरिच्छा) ।

३१२५ । प्रे लप—सृ—दृ—मथ—वद—वसः ॥३२।१४५॥
दौ—। प्रलापो । प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी ।

मित—। प्रे इति । प्रोपसष्टेभ्य एभ्यो चितुष् । प्रलापीति । प्रलापोऽनर्घकं
वा इत्यमरः । प्रमाथीति । मथ विलोडने मुदिः ।

३१२६ । निन्द—हिंस—क्लिश—खाद—विनाश—परिचिप
—परिरट्—परिवादि—व्याभाषासूजोवुज् ॥ ३२।१४६ ॥

दौ—। पञ्चम्यर्थे प्रथमा । एभ्यो वुज् स्यात् । निन्दकः ।
हिंसक इत्यादि । खुला सिद्धे वज् वचनं ज्ञापकं तच्छैलादिषु
वाऽसरूपन्यायेन वृत्तादयो नेति ।

वुज् or अकज् (by 'युवरनाकौ') is employed after these roots
(निन्द, हिंस, क्लिश, खाद, वि+नाश, परिचिप् परिरट् परिवादि (खल)
वि-आ भाष् and असूजः=लेशकः, खादकः, विनाशकः, परिचिपकः,
ररिरट्कः, परिवादकः, व्याभाषकः and असूजकः । Although खुल would
suffice here, yet the application of वुज् is an indication
that in the sense of तच्छैल etc, वच्, खुल etc do not apply
having recourse to वासरूपन्याय. But as a matter of fact
खुल also holds good in these cases as the dictum ताच्छैलिकेषु
वासरूपविधिर्नास्ति is a general statement (प्रायोवादः) which the
author himself has said (before in R-3121).

मित—। निन्द हिंसति । वुज् इति । 'युवरनाकौ' इत्यनुसारादकज् प्रत्ययः ।
ततश्च निन्दकेत्यादि । सूजेऽग्निन् विनाशेति विपूर्वस्य नञेऽण्यन्तस्य भाविना विलोपेन

(‘शेरनिटि’ इति विहितेन) निर्देशः। केचित्तु ‘विनाशि’ इति ख्यनमेव पठन्ति। ‘परिवादि’ इति तु ख्यनमेव सूत्रे पठ्यते। निन्दादीनाम् समाहारवन्तात् सौवर्ण्यम्। तदाह—पञ्चमार्थे प्रथमेति। तेन ‘असूत्रो वृज’ इति विशिष्टः अस्यैतरेक वृज् विधीयताम् निन्दादिभ्यो ऋल्लैव सिल्लैः। न चस्वरविशेषः। निन्स्वर जित्स्वरयोरुभयोरपि उदात्तत्वेन समानत्वात्। अस्यतेः ऋलि प्रत्ययात् पूर्व ककार उदात्तः। वृजि तु धातोरकार उदात्तः स्यादित्यसि विशेषः। तस्मादस्यैतरेव वृजविधिरस्तित्युक्ताह—ऋल्ला सिल्ले वृजवचनं शापकमिति। नेदं ऋल्लिपयमात्रं शापकं किन्तु सामान्यापेक्षम्। तदाह—वृजादय इति। आदिपदात् ऋजादीनां संयहः। एतत्तु शापकं प्रायिकमिति प्रगेवोक्तम्।

३१२७। देविक्रुशोश्चोपसर्गे ॥ ३१२।१४७ ॥

दी—। आदेवकः। आक्रोशकः। ‘उपसर्गे’ किम्? देवयिता। क्रोष्टा।

देवि- (दिव् + शिच्) and कृष् take वृज् in these senses when preceded by any उपसर्गे. Otherwise वृज्.

मित—। देवि कृशोरिति। सोपसृष्टाभ्यामाभ्यां वृज् ताच्छीलादियु। अन्यथा वृजादयः। अत्र देवीति दौष्यते ईतुमण्यन्तस्य चीरादिकस्य च ग्रहणम्।

३१२८। चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ॥ ३१२।१४८ ॥

दी—। चलनार्थात् शब्दार्थात् च युच् स्यात्। चलनः। चोपनः। कम्पनः। शब्दनः। रवणः। अकर्मकात् किम्? पठिता विद्याम्।

The affix युच् (चन्) is employed after सकर्मक roots expressing movement and sound (in the senses of ताच्छील etc). चोपनः, कम्पनः are synonyms of चलनः. Similarly चरणः (चरण-युच्) is

‘मित्—’ चलनेति । युच् इति । तस्य ‘युचो—’ रित्यनादेशः । चलन इति । चल कम्पने । चुप मन्दायां गती । कपि चलने । शब्द शब्दने चुरादिः । धातुर्वापसंगहादकर्मकः । ह शब्दे । पठितेति । सकर्मकत्वात्कृत् ।

३१२८ । अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ ३।२।१४८ ॥

दी—। अकर्मकाद् युच् स्यात् । वर्तनः । वर्धनः । अनुदात्तेतः किम् ? भविता । ‘हलादेः’ किम् ? एधिता । ‘अकर्मकात्’ किम् ? वसिता वस्त्रम् ।

युच् is employed after अकर्मक roots dropping the अनुदात्त pitch (or sound) and beginning with a हल । वर्तनः—(staying) etc.

मित्—। अनुदात्तेतवेति । अत हलादेरित्यादि ग्रहणाभावे हलन्तादित्यर्थः स्यात् । ततश्चानुदात्तेतः सन्नलस्य च गुपेर्हलन्ताभावाद् ‘जुगुप्सन’ इति न स्यात् । अत्र अकर्मकादिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । तदाह—अकर्मकादिति । अन्यत् स्पष्टम् ।

३१३० । जु-चङ्क्रम्यदन्द्रम्य-सृ-गृधि-ज्वल-शुच-लष-पत-पदः ॥ ३।२।१५० ॥

दी—। ‘जु’ इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च । जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । सरणः । पूर्वेण सिद्धे ‘पदि’-ग्रहणं ‘लषपत पद—’ इत्युकाङां बाधा मा भूदिति । तेन ताच्छीलिकेषु परम्यं वाऽसरूपविधिर्नास्तीति । तेनालङ्कारस्तृत् ।

युच् after जु (which is found in the rule only means movement and force), चङ्क्रम्य, दन्द्रम्य, सृ, गृधि, ज्वल्, शुच, लषपत् and पद is employed to bring out ताच्छील etc. चङ्क्रमणः—excessive movement—युच् after the यङल form of क्रम (क्रम+यङ्), य elides by ‘यस्य हलः’ and च by ‘यतो ञोपः’ । Similarly दन्द्रम्यः

also सरणः ज्वलनः शोचनः लघणः पतनः and पदनः are to be instanced, पद being अनुदात्तम् and इलादि would have युच् by the previous rule 'अनुदात्तेत्य'—(3129), yet the mention of the same here is to the effect that युच् (उत्सर्गः) after पद may not be barred by उकङ् (the अपवादप्रत्यय under 'लघपतपदः—' 3134). Hence the twice mention of पद indicates that the affixes under तच्छीलाधिकार are not barred by one another according to the परिभाषा rule 'वासक्य'—(2830). Thus क्तन् the affix in general (उत्सर्गप्रत्ययः) is not to be employed after अलङ्कृन्, for इत्युच् has only once been mentioned after it 'अलङ्कृन्निराङ्कृन्—' (3116) and nowhere else. The behaviour of the author (पाणिनि) is thus our inferential guide in such cases of doubt.

नित—। जुचङ्कमेति दश धातवः । तत्र चङ्कमादन्त्यौ यङ्न्तौ । एभ्यो युञ्ज्कार्थे । सौत्र इति सूत्रे एव दृष्टौ नान्यत्वेत्यर्थः । ज्वन इति । 'जु' वेगेन गमनमित्यर्थः । सार्वधातुकेति गुणः । एवं सरणः इत्यादि । अङ्कमणः इति—युचिपरे 'यिस्रहलः' इति यकारलोपः । 'अतो लोपः' इत्यलोपः । एवं दन्तमणः । अलोक्तः पदधातुरनुदात्तेहलादित्युच् । ततश्च 'अनुदात्तेत्य'—(3129) इत्यनेनैव तत्तत्तत् युच्यन्ते । एवञ्चावोबोबो व्यर्थः इति चेन्नैवम् इत्याह—पूर्वेण सिद्धे इति । युजित्युत्सर्गः । उकङित्यपवादः । ततश्च (२८३०) उकङ् युच् वाधेत । तदस्य बाधोऽनेन साम्प्रतित्येवमर्थः पूनः निर्देशः । असति स्वार्थिन् निर्देशे पयतेर्युच् न स्यादिति आपयग्राह—तेनालङ्कृन्-धृषेति । यथाङ्कृत् उत्सर्गः, इत्युच् अपवादः ('अलङ्कृन्निराङ्कृन्—' (३११६) इति अत्र तदुक्तसामानादिति भावः) । अत्रापि तन्निवृत्तसर्गे इत्युच् इत्यपवादः । ततश्च न केवलं सामान्येन ताच्छीलिकेषु वासक्यपविधिर्नास्ति किन्तु परस्परमपीत्याह—तेन ताच्छीलिकेषु इति । 'निर्देशः—'

(३१२६) इत्यत्र 'तच्छीलादिषु वासरूपविधिर्नास्ति' इति सामान्येन ज्ञापितम् ।
इदं तु परस्वरूपप्रतिषेधो विज्ञाप्यत इति न पीनरुक्ताम् ।

३१३१ क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ॥ ३।२।१५१ ॥

दी— क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ।

युच् comes after roots denoting anger and decoration.

मित— क्रुधेति । तच्छीलादिषु युजिति शेषः । रोषणभूषणविति । क्रमेण
क्रुधमण्डार्थकत्वाद् युच् । मण्डनम् अलङ्करणमित्यर्थः ।

३१३२ । न यः ॥ ३।२।१५२ ॥

दी— यकारान्ताद् युज् न स्यात् । क्रूयिता । च्मायिता ।

युच् doesnot come after roots ending in यकार.

मित— न य इति । अत्र य इति तदने लाक्षणिकसंदाह—यकारान्तादिति ।
क्रूयितेत्यादि । क्रूयी शब्दे उन्दने च । च्मायी विधुनने । अनयोरनुदात्तोच्चादापि
यत्नेन न युच् ।

३१३३ सूददीपदीक्षश्च ॥ ३।२।१५३ ॥

दी— युज् न स्यात् । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता ।

'नमि कम्पि—' इति रेण युजो बाधे सिद्धे दीपेर्ग्रहणं ज्ञापयति
'ताच्छीलिकेषु वाऽसरूपविधिर्नास्तीति' प्रायिकमिति । तेन
कम्पा कमना युवतिः । कम्पा कम्पना शाखा ॥ यदि सूदेर्युज्
न कथं 'मधुसूदनः' ? नन्द्यादिः ।

युच् doesnot come after सूद, दीप् and दीक्ष. And as युच् is an
अपभाट प्रत्यय or a special affix, so युच् is to bar तन् the affix in general
(उत्सर्गप्रत्यय) when ताच्छीलिक comes in. Although the युच् after दीप्
could have been barred by the affix र under the later rule 'नमि

कम्प—' (3147) yet the expressed mention of दीप here indicates that the dictum 'ताच्छीलिकैश्च' is but a general case and does not hold good everywhere. Thus in places of र, we can have युच् also e.g. कम्पा or कम्पना युवतिः—(a young woman is habitually or naturally desirous) etc. As to the term मधुसूदन, though युच् is for-bidden after सूद, it may be derived with the affix लु (लम्) added to it which had been advised under 'नन्दिगृहि—' (2896),

मिति—। सूहृदीपेति । युजित्यपवादः वृत्रिणात्सर्गः । तेन युजभावे लुन् प्राप्नोतीत्याह—सूदिता दीपितेति । रेणेति—रप्रत्ययेनेत्यर्थः । युचो बाधे सिद्धं इति । नमिकमीत्यपि दीर्घसंज्ञानात् । प्राथिकमिति । सर्वत्र न प्रसज्यत इत्यर्थः । एवञ्च 'नमिकम्पिजाजसकमहिंसदीपो रः' इत्यतीक्षेण रप्रत्ययेन युचो बाधामावादव दीपो यच्छब्दं सार्धकमेव । ततश्च रप्रत्ययविषयेऽपि युजित्याह—कम्पा कम्पना युवतिरिति । स्वभावात् कामशीलेत्यर्थः । कम्पा कम्पनेति—वैपनस्वभावा । एवं गमिः 'लक्षपतपद—' (११२५) इत्युक्कङ् विषये लक्षपि । गन्ता । गामुकः । 'वी कषलस—' (११२३) इति धिगुन् विषये युजपि । अविकल्पो अविकल्पनो वा शूरः इति । यदि सूदिर्नयुज् इति—कथं मधुसूदनः सिध्यति इत्यत्राह—नन्दादिरिति । युचकार्यं लुनापि सिध्यतीत्याह—एवञ्च 'नन्दिगृहि पचादिभ्यो लुनिष्ठावः' (२८८६) इति लुारिति भावः ।

३१२४ । लव-पत-पद-स्था-भू-वृष-हन-कम्-गम-शृभ्यउकञ्
॥ ३।२।१५४ ॥

दी—। लापुकः । पातुक इत्यादि ।

लापुकः, पातुकः (one wishing and falling by nature) etc. Similarly पादुकः, स्थापुकः (युक् by 'आलो युक् चिण् क्तोः'), भापुकः, वृषुकः, चातुकः ('हनसः—' and हो हनेः—'), कामुकः, गामुकः and शारुकः

मित—। लषपतेति । षष्ठी दशम्यो धातुभ्य उक्तञ् तच्छीलादिषु । धत्तन्
स्यष्टम् ।

३१३५ । जल्प-भिच्च-कुट्ट-लुण्ट-वृडः पाकन् ॥ ३।२।१५५ ॥

दी—। जल्पाकः । भिच्चाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः ।
वराकः । (स्त्रियाम् ?) वराकी ।

जल्पाकः (garrulous by nature). Similarly भिच्चाकः—beggar by
nature etc. in order. वराकी—with डीष् in fem. by 'विदग्वीरादिभ्यश्च'
(498) as पाकन् leaves ष as इत्.

मित—। जल्पभिचेति । पद्यभ्यः पाकन् (आक) प्रत्ययसत्त्वोलादिषु ।
जल्पाक इति । वाचाल इत्यर्थः । 'स्याजल्पाकस्तु वाचाल' इत्यमरः । वराकीति ।
पाकनः श्रित्वात् 'विदग्वीरादिभ्यश्च' (४१३८) इति स्त्रियाम् डीष् ।

३१३६ । प्रजोरनिः ॥ ३।२।१५६ ॥

दी—। प्रजवी—प्रजविनौ—प्रजविनः ।

The affix इनि वाङ् is employed after जु preceded by प्र in the
sense of तच्छील etc. प्रजवी—forcible by nature.

मित—। प्रजोरिति । जु इति सौवी धातुरित्युक्तम् । प्रपूर्वादन्मादिनिस्तच्छीला-
दिष्वित्यर्थः । नकारादिकार उच्चारणार्थः ।

३१३७ । जि-ट्-त्ति-विग्रिङ्ग्वेमाव्यथाभ्यम-परिभू-प्रसूभ्यश्च
॥ ३।२।१५७ ॥

दी—। जयी । दरी । चयी । विग्रयी । अत्ययी ।
वमी । अव्ययी । अभग्रमी । परिभवी । प्रसवी ।

इन comes after जि, ट्, त्ति etc. अत्ययी—अति + इ इनि by गुण by
'सर्वधातुक—' (2168). Similarly elsewhere. ^b

मित—। निदचीति । जि जघे, जि अभिभवे, हङ् आदरे, चि चघे, चि निवासगत्योः, (वि पूर्वः) चिज् सेवायाम्, इ गतौ, वसु उत्तरिणे, (नञ् पूर्वः) व्यघ भयसञ्चलनयोः । निपातनात् नञो धातुना समासे 'नलोपो नञ' इति नकास्तीपाः । (अभिपूर्वः) अम गत्यादिषु, (परिपूर्वः) भू सत्तायाम् । प्रपूर्वः प्रप्रेरणे इत्येतेभ्यो दशभ्यस्तच्छीजादिविनिप्रत्ययः । मृत्तिमुयतगिस्तु स्थानवत्कत्वाच्चेह यङ् ।

३१३८ । स्पृहि-रट्हि-पति-दयि-निद्रा-तन्द्रा-अहाभ्य आलुच् ॥ ३।२।१५८ ॥

दी—। आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । स्पृहयालुः । रट्हयालुः । पतयालुः । दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वीन्द्रा । तदो नान्तत्वं निपात्यते । तन्द्रालुः । अहालुः । 'शीङो वाच्यः' (वार्तिक) । शयालुः ।

आलुच् comes in after these (seven only) in the senses of तच्छील ; of these seven the first three are read in चुरादि class and are अकारान्त । Thus णिच् (स्त्री) following we have अयादेश् by 'अयामन्ताल्लाघ'—(२३११) and then elision of अत् or अ when आलु follows by 'अतो लोपः' । But this अलोप being स्थानिवत्, there is no गुण of the penultimate in स्पृहयालु (desirous) and रट्हयालुः (a receiver by nature), and no वृद्धि in पतयालुः । In निद्रा, तन्द्रा the root is 'द्रा कुत्सायां गतौ' । in the latter case तत् which precedes द्रा has become तन् by निपातन. अहालु—अत् (अव्यय) धा + आलुच् (devoted) 'शीङो—' Vartika. शयालु by गुण ।

मित—। स्पृहि रट्हीति । एभ्यः सप्तभ्य आलुच् तच्छीलत्वं । तत्साधुकारिण्यर्थेण । स्पृहि इच्छायाम् । रट् रट्ठणे, पव-गवी । एते तयचीरादिक्य अदन्ताः चेत्याह—आदा इति । एवञ् एभ्यो गो परे 'अयामन्ताल्लाघ'—(२३११) इत्या-

देशः । 'ततोऽदन्तम्' । अलोपस्य स्थानिवक्तात् स्पृहयालुः । स्पृहयालुरित्युभयत्र लघूपधगुणौ न । पतयालुरित्यत्र च नोपधाङिः । तन्नामित्याङ्—तत्पूर्वे इति स्पष्टम् । डाङिति कृत्सायां गतौ । सप्तसंगवशादर्यान्तरम् । अडाङलुरिति । अदिता-
व्ययपूर्वो धा धारणे । 'शीङ्—' (वाहिकम्) । अवापाङलुज् वाच्य—द्वयर्थः ।
शयालुरितिगुणः ।

३१३८ । दाघेट्सिश्दसदो रुः ॥ ३।२।१५८ ॥

दो—। दारुः । धारुः । सेरुः । शद्गुः । सद्गुः ।

This affix रु comes after दा, घेट् (धा by 'आदिचः—'), सि, श्द and सद्गुः.

मित्र—। दाघेडिति । ताच्छील्याद्यर्धेषु एभ्यो रुः (प्रत्ययः) । धारुरिति 'आदिचः—' (२३७१) इत्याक्षम् ।

३१४० । रुघस्यदः क्करच् ॥ ३।२।१६० ॥

दो—। रुमरः । वस्मरः । अस्मरः ।

N. B.—वसि here is other than the substitute वसृ for अद् . रुमर etc.—No guna due to किल ।

मित्र—। रुघसीति । ताच्छील्यादौ घस वमरच्—चावितौ । रुमर इत्यादि । प्रत्ययस्य कितान्न गुणः । वसिः प्रकृत्यन्तरम् । अदो यङ्गणज्ञापकात् ।

३१४१ । भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ ३।१६१ ॥

दो—। भङ्गुरः । भासुरः । मेदुरः ।

मित्र—। भञ्जेति । ताच्छील्यादौ घुरच् । घचावितौ । धिलात् 'चजोः—' इति कुलेन भङ्गुर इति । मेदुरः = लघूपधगुणः । 'मिधं मेदुरमन्वरं वनभुवः श्यामांस्तं मालद्रुमैः' (गीतगोविन्दम्) ।

३१४२ । विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ ३।२।१६२ ॥

दो—। विदुरः । भिदुरम् । क्षिदुरम् ।

विदि here is to know. Hence विदुरः (wise)—no guna due to किल् of the affix. भिदुरम्—thunderbolt.

मित—। विदिभिदि इति ॥ विदिज्ञानार्थः । तच्छीलादिषु एभ्योः कृत् । कचाविदी । 'भिदुर' पवि'रित्यमरः । विदुरमिति । कर्मकर्तरि प्रयोग इति काशिका । नैतद् भाष्ये दृष्टम् । 'प्रियतमाय वपुर्गुहसत्सरविदुरयाऽदुरया चितमन्त्रना' (माघः) । सर्वत्र किलात्र लघुपथगुणः ।

३१४३ । इण् नशिजिसर्तिभ्यः कृत् ॥ ३।२।१६३ ॥

दी—। इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । सुत्वरः ।

कृत् (वर) comes in after इच्, नश्, जि and श् in the senses of तच्छील etc. इत्वर (moving or falling by the nature) तुक् due to पिब of the affix by 'कृत्स्यपिति—' and no guna due to किल्. इत्वरी—ङीप् by 'टिड्ढाणञ्—' (470).

मित—। इत्वनशीति । ताच्छीलादिषु कृत् । कचाविदी । गुणनिषेधः तुगाशेभ्यः । इत्वरैति । 'टिड्ढाणञ्—' (४७०) इति ङीप् श्रियाम् ।

३१४४ । गत्वरश्च ॥ ३।२।१६५ ॥

दी—। गमेरनुनासिक लोपो निपात्यते । गत्वरी ।

मित—। गत्वरश्चेति । मलादिप्रत्ययपरत्वाभावेन अनुनासिकलोपस्याप्राप्तिरवचनम् ।

३१४५ । जागृकः ॥ ३।२।१६६ ॥

दी—। जागर्त्तृकः स्यात् । जागृकः ।

जागृः in the rule is the 5th case—ending of जागृत्. जागृकः— the affix not being किल्, गुण takes effect with र following (रप्रत्ययम्) ।

मित—। जागृरिति । पञ्चम्यान्तमिदमित्याह—जागर्त्तृकः जागृक इति ।

प्रत्ययस्य कित्वाभावादुभयः । १०. स्वरलम् । दीर्घादिरयं प्रत्ययः (ककः) इति द्रष्टव्यम् ।
[कचित् जागरूकः इति सूत्रपाठो दृश्यते] ।

२१४६ । यज-जप-दशां यङ् । ॥ २।२।१६६ ॥

दी—। एभ्यो यङन्तेभ्यो ककः स्यात् । दशमिति भाविना
नलोपेन निर्देशः । यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः ।

कक comes in after these three, affixed already with यङ्, in the said senses. दन्श्—will drop its नकार by निपातने, as is indicated by 'दन्श्' in this rule. यायजूकः (यज् + यङ् = यायज्य by हिल and दीर्घ of the अभ्यास by the rule 'दीर्घोऽङितः'. Then यायज्य + कक = यायज् + कक by 'यस्य हलः', 'अतो लोपः—' a frequent sacrificer, cp— 'तं यायजूकाः सहभित्तुमुखाः—' (भृह) . जञ्जपूकः—Here नुक् after the अभ्यास comes in by 'जपजभदहदश—' (2638)=muttering evil repeatedly. Similarly दन्दशूकः (a serpent or demon) with the elision of नकार irregularly.

मित—। यजजपेति । पञ्चमार्थे षष्ठी । अत आह—एभ्य इति । ताच्छ्रीत्याद्य-
लेश्विति योजनीयम् । सूत्रे दशमिति कथमित्याह—भाविनेति । ककप्रयोगा-
पेक्षया इत्यर्थः । एवञ्च निपातनादेवात् नकारलोपः । यायजूका इति । पुनः
पुनः यजते इति यङि हिलादृष्टं 'दीर्घोऽङितः' (१६३२) इत्यभ्यासदीर्घे यायज्य इति
स्थिते ककः । 'यस्य हलः' (२६३१) इति यलोपादूर्ध्वम् 'अतो लोपः' (२३०८)
इत्यलोपे रूपम् । जञ्जपूक इति । गर्हितं चर्षं जपति इति यङि, तस्य लोपे 'जपज
भदहदश—' (२६३८) इत्यभ्यासस्य नुमागमं च रूपम् । एवं दन्दशूकः
['दन्दशूको विशेष्यः' इत्यमरः] ।

२१४७ । नमि-कम्पि-स्मजस-कम-हिंस-दीपो रः ॥ २।२।१६७ ॥

दी—। नमः । कम्पः । स्मरे रः । जसिर्नञ्पूर्वः क्रिया-

सातत्ये वर्तते । अजस्रम्, सन्ततमित्यर्थः । कश्चः ।
हिंस्रः । दीप्नः ।

Easy ; of these seven roots अजस्र is the जस् (or जसु मोचने) with नञ् preceding and denotes frequency of action. Thus अजस्रम् (frequently—adv).

मित—। नमिकम्पा-ति । यथाणामिकानिर्देशः । एभ्यः सप्तभ्योरप्रत्ययः ताच्छील्यादी । तत्र 'अजस्र' इत्यस्य धातुपाठेऽदर्शनादाह—जसिर्नञपूर्वः इति । क्रियासातत्ये वर्तत इति । शक्तिवशादिति भावः । धातुपाठे तु 'जसु मोचने' 'जसु ताकुने, जसि रणणे (मोचने इति कीचिन्) इति च पठाने । अजस्रं सन्ततमिति । एवञ्च क्रियाविशेषणमिदम् । तथाचामरः—'सन्ततऽनारताद्यान्-सन्ताताविरतानिश्चम् । निव्यानवरताजस्रम्—' इति । 'कश्चः कामयिताऽभीकः' इत्यमरः । [हिंसेषु दीप्ताक्षधरः कुमारः (भट्टिः—१मा सर्गः)] ।

३१४८ । सनाशंसभिञ्ज उः ॥ ३।२।१६८ ॥

दी—। चिकीर्षुः । आशंसुः । भिञ्जुः ।

The affix ज in the senses of तच्छील etc is employed after सप्तन्त roots, and आ+शन्म् and भिञ् । चिकीर्षुः (कृ+सन्+उ) similarly जिह्वीर्षुः, जितौर्षु etc.

मित—। सनाशंशेति । सन् इति प्रत्ययः । तेन तदन्तस्य यङ्प्रत्ययम् । यणु दाने यणु संभक्ती इत्यनयोस्तु न यङ्प्रत्ययम् । ग्यादिषु उत्प्रत्ययान्तजिगीषुशब्दस्य पाठाभित्यात् । तेन सप्तन्तस्य आङ्पूर्वात् शासिः (आङ् : शासु इच्छायाम् इत्यस्मात्), भिञ्जितेऽप्रत्ययः स्वासंख्यीलादिषु इत्यर्थः । चिकीर्षुरिति—कुक्त्व करण इत्यस्मात्-सप्तन्ताद् । एवं जिह्वीर्षुरित्यादि ।

३१४८ । विन्दुरिच्छुः ॥ ३।२।१६८ ॥

दी—। वेत्तुंम् इषेच्छत्वं च निपात्यते । वेत्ति तच्छीलो
विन्दुः । इच्छति इच्छुः ।

These two words are formed by निपातन with the affix उ added in the said senses, and with the augment नुम् after विद् (to know) and इत्वं of the ष of इष् (to intend) ; विन्दुः—naturally wishing to know. विन्दु (adrop) is different which has usually वगीय वकार in the beginning.

मित—। विन्दुरिच्छु रिति । उप्रत्ययान्तावेतौ निपात्यते । तत्र निपातनप्रकार-
माह—वेत्तेरिति । एषश्च विद् ज्ञान इत्यस्यात् गृह्यम् । एवमिधेरपि इच्छार्थकस्यैतत्
न लिष गतौ, इष आभीष्टो इत्यनयोः । विन्दुश्च नुम् आह भिन्नः । तस्य पवर्गद्वितीया-
दित्वाद् विद् अच्यवेत्त्याद् भगवतादित्वात् कुप्रत्ययान्तात्वात् ।

३१५० । क्याच्छन्दसि ॥ ३।२।१७० ॥

दी—। 'देवान् जिगाति सुम्रयुः' ।

The affix उ comes in after bases ending in क्यच् in the vedas to bring out the said senses. Thus 'देवान्—' one wishing pleasure (also wealth) approaches gods. सुच + क्यच् = सुचय for ईत्स्व by 'क्यचि च' and दीर्घ by 'अकृत—' is forbidden under 'छन्दसुप्रत्यये'. Then सुचय + उ = सुचयुः by अतो लोपः । जिगाति = goes.

मित—। क्यादिति । क्वात् + छन्दसि इति छेदः । 'क्य' इत्यस्य प्रथमान्तं पदम्
'क्वात्' इति । क्य इति च क्यच् क्यक्क्यङः सामान्यग्रहणम् । तेन तत्प्रत्ययान्तात्
उप्रत्ययो भवति छन्दसि तच्छीलादिषु । सुचयुरिति—सुचं धनं सुचं वा । तदात्मन
इच्छतीति क्यचि 'छन्दसुप्रत्यये'ति निषेधात् 'क्यचि च' इति धकारस्य ईत्स्व 'अकृत

सार्व— इति दीर्घश्च । अतो लोपः । ततः उपत्ययः । जिघाति गच्छतीत्यर्थः ।
'नृलं कृच्छी'ति शपः झः । वैदिकप्रक्रिया द्रष्टव्या ।

२१५१ । आट्टगमहनजनः किकिनी लिट्, च ॥ २।२।१७१ ॥

टी— आदन्ताट्टदन्तादृगमादिभ्यश्च किकिनी स्तृक्दसि,
तौ च लिङ्भुत् । पपिः सोमम् । ददिर्गाः । बभ्रिर्वज्रम् ।
जग्मिर्गुवा । 'जघ्रिर्व्रतममित्रियम्' । जघ्रिः । 'भाषायां
धावृक्कसगमिजननिमिभ्यः' (वार्तिक) । दधिः । चक्रिः ।
सस्रिः । जग्मिः । जघ्रिः । नेमिः ॥ 'सासहि-वावहि-चाचलि-
पापतीनामुपसंख्यानम्' (वार्तिक) । यङन्तेभ्यः सङ्ख्यादिभ्यः
किकिनी पतिर्नीगभावश्च निपात्यते ।

The affixes कि and किन् are used in the vedas after roots ending in आ and छ, and after गम् झन् and जन्, and these (कि + किन्) are treated like लिट्. Thus पपिः सोमम् (He drank soma jince) पा + कि—हित् etc as in लिट् and elision of आ by 'आतो लोपः—' etc. Similarly ददि with किन्; the difference between the two (कि and किन्) being in sound. ददिः—दा + कि । बभ्रिः—भ्र + कि कृदन्ते). जग्मिः—गम् + कि । जघ्रिः—घ्रन् + कि (उपधालोप by 'गमझन्—'). Then 'अभ्यासाच्च' (2430) directs कृत् । जघ्रिः—जन् + कि । 'भाषाशाम्—' varttika. दधि etc as before by हित् etc. नेमि (नम् + कि) by एत् and अभ्यासलोपः. In continuation of all the instances of this varttika Bhattoji has laid down the above two rules although they deserve to be treated on the vaidika section. 'सासहि—' (varttika)—The यङन्त forms of सङ्, वङ्, चल् and पन् take the affixes कि + किन्,

and the augment नोक् (directed by 'नोक्चु'—2642) is irregularly withdrawn from being applied after पत्. In सासहि etc हिल् and यलोप as before, दीर्घ of the अभ्यास is by 'दीर्घोऽकितः' (2638).

मित—। प्राद्वगमेति । 'आत् + च इति' इदं । तदाह—आदन्नाद् अदन्ता-
दिति । तच्छीलादिष्विति शेषः । लिट्—इत्यस्य विवरणम् । लिङ् इति ।
तेन परिः (पा + कि) ; दादिः (दा + कि) इत्यादी सवत् हित्वादिकं
लिट्कार्यमवगन्तव्यम् । अदन्तस्योदाहरणं धमिरिति (म् + कि) । जग्मिः—
गम् + कि । 'गमहन्—' इत्युपधालोपः । हित्चुत्वादि । जग्मिः—जन् + कि । एवं
प्राग्वदुपधालोपः । 'अभ्यासाच्च' (२४३०) इति कुलम् । जग्मिः—जन् + कि । एवं
किन्चिन्-बोधम् । स्वरि भेदः । 'भाषायाम्—' इति वार्तिकम्—एतद् वार्तिकानु-
रोध्याच्छान्दस्यमपि सूत्रप्रयोजनोपपन्नम् । दधिरिति । दधाति पुष्पातीति विग्रहः ।
प्राग्वदतो लोप । लिट्कार्यम् । लस इत्यादीनां कर्मण्योदाहरणम्—यस्मि-
सस्तिरित्यादि । नेमिरिति—'अत एकहलमध्य'—(२२६०) इत्येतात्त्वम् अभ्यास-
लोपश्च । 'सासहि—' इति इदमपि वार्तिकम् । तदर्थमाह—यङनेभ्य इति ।
प्रसङ्गादाह—पतेनैगिभावश्च निपात्यत इति । 'नोक्चु—' (२६५२) इति विहितस्य
निपातस्याभाव इत्यर्थः । सासहि इत्यादी यङि प्राग्वत् 'दीर्घोऽकितः' (२६३८)
इत्यभ्यासदीर्घः । 'यस्य हल' इति यलोपः 'अतो लोपः' इत्यङ्गोपश्च बोध्यः ।

३१५२ । स्वपितृषोनजिङ् ॥ ३।२।१७२ ॥

दी—। स्वप्नक् । तृष्णक्—तृष्णजौ—तृष्णजः । 'ध्रुवेत्येति
वाच्यम्' (वार्तिक) इति काशिकादी । धृष्णक् ।

The affix नजिङ् or नज् comes in the said sense after स्वप्
and तृष् (and also after धृष्—says Kashika). स्वप्नक् (habitually
remains lying)—ङ् in the affix is to forbid गुण ।

मित—। स्वपितृषोरिति । तच्छीलादिपुनर्वीर्जनजिङ् प्रत्ययः । इकार उच्चा-

रणार्थः । 'ङकार इत्' गुणनिर्धार्यः । स्वप्रक्षयानुरित्यर्थः । काशिकादिविति ।
अस्य भाष्येऽदर्शनमरुचिवीजम् ।

२१५२ । शृवन्द्योराहः ॥ ३।२।१७७ ॥

दी—। शराहः । वन्दाहः ।

The affix आहः comes in those senses after शृ (to injure) वन्द् (to praise or worship).

नित—। शृवन्द्योरिति । शृ हिंसायाम् । वदि अभिवादनस्तयोः । शरा-
रुधातुकः । वन्दारुपासकः ।

२१५४ । भियः क्रुकलुकनी ॥ ३।२।१७८ ॥

दी—। भोरुः । भौलुकः । 'क्रुकन्नपि वाच्यः' (वार्तिक) ।

भौरुकः ।

नित—। भिय इति । भोधातोलाभङ्योऽद्यादी वरीण क्रु, (क), कृ, कन् (लुकः)
क्रुकन् (ककः—वार्तिकादिभूम्) इति प्रत्ययाः सुाः । किल्लत् सर्वत्र गुणभावः ।
['भोरुभौरुकभौलुका' इत्यमरः] ।

२१५५ । स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ ३।२।१७९ ॥

दी—। स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पिस्वरः । कस्वरः ।

The affix वरच् after स्था, ईम् etc comes in, in the senses of
तश्चाल etc. पिस्वरः—पिस् + वरच्—गुणः ।

नित—। स्थेशभासिति । स्थट्म् । ङामतिगित्तौ । ईश ऐश्वर्यं । भासदीप्तौ ।
पिस्व पेस्व गती । कसगती ।

२१५६ । यश्च यङः ॥ ३।२।१८० ॥

दी—। यातेर्यङन्ताद्वरच् स्यात् । 'अतो लीपः' (२३०८) ।

तस्य 'अचः परस्मिन्'—(५०) इति स्थानिवद्भावि प्राप्तं [पदस्य

चरमावयवे द्विवचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् इति तस्य यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधात्—' इति तत्त्वबोधिभ्यां पठ्यते] 'न पदान्त—' इति सूत्रेण यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधात् 'लोपो व्योः—' (८७१) इति यकारलोपः । अलोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य आतो लोपे प्राप्तं—'वरे लुप्तं न स्थानिवत्' । यायावरः ।

After the root या, affixed with यङ्, comes in the affix वरच्, in the senses of तच्छील, तद्धर्म etc. Thus या+यङ्=यायाय by 'सन्धङोः' । Then यायाय+वरच्=यायाय्+वरच् the य् of य disappearing by 'आतो लोपः' (2308)=याया वरच्, by elision of य by 'लोपो व्योः—' (873)=यायावरः (a habitual rover). Here after 'आतो लोपः' the elision of य् although was to be considered स्थानिवत् by 'अचः परस्मिन्—' (50), ceases to be so considered by the prohibition under 'न पदान्तद्विवचनवरयलोपः—' (51) and thus there being no intervening letter in the middle (for य् of य disappearing य only is left) the यकार now disappears by 'लोपो व्योः—' । आ of या (second of the verbal stem यङ्) does not go away by 'आतो लोपः—' (2372) due to the prohibition 'वरे लुप्तं न स्थानिवत्' or that which has been dropped (by 'आतो लोपः') is not स्थानिवत् (or like the स्थानी अकार) when वर (the affix वरच्) follows.

मित—। यथेति । य इति धातोः कृताकारस्य षष्ठादपम् । यङ् इति षष्ठ्यन्तेन तदन्तस्य यातेर्यङ्णम् । तदाह—यतिर्यङन्तादिति । तदेवम् या इत्यस्य यङि युकादस्य 'यस्य हलः' इत्यनेन लोपाभावे 'आतो लोपः' (२३०८) इति तस्य (अल्लोपस्य) 'अचः परस्मिन्—' (५०) इति स्थानिवद्भावमाशङ्क्य निराकरोते

न पदान्ति । 'न पादन्तद्विवचनवरेयलोपः' (५१) इत्यनेनेत्यर्थः । यलोपि कर्तव्ये अलोपो न स्थानिवदिति वाक्यार्थः । एवञ्चातलोपादूर्ध्वम् यायाय + वरच् इति अकारव्यवधानरहितं यकारमात्रं तिष्ठति । तस्य (यकारस्य) 'लोपी व्योः—' (८७३) इति लोपश्च सिध्यति । नन्वेवमपि अलोपस्य स्थानिवच्चमात्रित्वे 'आतो लोप इति च' (२३७२) इत्यालोपः प्राप्नोतीत्याशङ्क्य तमपि वारयवाङ्—'वरे लुत' न स्थानिवत् इति । वरे वरच् प्रत्यये लुतम् 'अलोपः' न स्थानिवत् अकारवदित्यर्थः । एवञ्चातो लोपस्यापि प्रतिषेधात् सिद्धं यायावरः (नियतदेशाद् देशान्तरगमन-संभावः) । अत्रेदमवधेयम्—यायवर इति 'न पदान्तः' इति कृतस्यस्य 'वरे' इत्यंशस्य 'यलोपे' इत्यंशस्य बोधाद्वरणमिति ।

३१५७ । भ्राज- भास- धुर्विद्युतोर्जि- पू- जु- यावस्तुवः
किप् ॥ ३१२।१७७ ॥

दी—। विभ्राट् । भाः-भासौ । धूः—धुरौ । विद्युत् ।
ऊर्जः । पूः—पुरौ । दृशिग्रहणस्यापकर्षाज्जुवतेदीर्घः । जूः—
जुवौ—जुवः । यावशब्दस्य धातुना समासःसूत्रे निपात्यते ।
ततः किप् । यावस्तुत् ।

किप् in the senses of तच्छील, तद्धर्मे and तत्साधुकरौ comes after the roots भाज्, भास, धुर्विद्युत्, ऊर्जि, पू, जु and क्त preceded by the word यावन्. Thus विभ्राट् (वि + भाज् + किप्, यत्न by 'ब्रह्—' (294) and चलत् by 'यावसाने' (206), भाः (भास + किप् by क्त + विभर्त्ते) । धूः (धुर्वि + किप्—elision of व by 'राजोपः') । Then धुर् + स = धुरस्—सलोप by 'इलभ्यावभ्यः—' = धूरस् 'दीर्घ by वीरुपधायाः' । पूः (पू + किप्—उत् and रपरत्न by 'उदीष्टापूर्वस्य' and उरण्—' then as before), विद्युत् (वि—द्युत् किप्) । The root जु is इज्जान्. Hence to explain its दीर्घत्वं in किप्, says दृशिग्रहणस्यापकर्षात् etc—i.e. taking here दृशि from the next

following rule 'अन्वेभ्योऽपि—' (3156) we get दीर्घ in जु, here जुवो—जुवः in con. with उवङ् by 'अचिञ्—' (271). यावदशब्द— i.e. the term यावन् has been irregularly compounded with the root स्तु in the rule. यावस्तु—(तक् by 'ऋस्वस्य पितृकृति—').—One praising or worshipping a stone or mountain. Here end the senses of तच्छील etc drawn from the rule 'आहः'—(3115).

मित—। भाजभासति । भाज, भास, धुर्वी [धुर्वि] इति पाठस्मृत्यः । यदा इका निर्देशः], द्युत, ऊर्जि, पू, जु, यावपूर्वः स्तु इत्यष्टाभ्यस्तच्छीलादिषु क्तिप् स्यात् । 'आहः—' (३२१४) इत्युक्तादतः तच्छीलयथा विरमन्तीति बोध्यम् । विभ्राडिति । विपूर्वाद् भ्राजतेः क्तिपि 'त्रय—' (२०४) इति पत्वे 'यावसाने' (२०४) इति चर्त्तविकल्पः । ध्रुति—धुर्वी + क्तिप् इति स्थिते 'राक्लोपः' इति वसा लीपः । हङ्गादिना सुलोपः । 'बोरुपधायाः' इति दीर्घः । एवं पूरिति (पू + क्तिप्) केवलम् 'उद्योटा—' इत्युत्वं 'उरण्—' इति रपरत्वं च विशेषः । विद्राडिति—विपूर्वो द्रात् । ऊर्गिति—'चोः ऊः' । 'रात् सस्य' इति नियमाच्च संयोगान्तलोपः । जु इति सीतो भ्रातुरिति 'ज्वङ्कक्रमा—' (६१३०) इत्युक्तम् । तस्य ऋस्वत्वात् क्तिपि दीर्घमिति दीर्घार्थमाह—दृशियहणस्यपकर्षादिति । 'अन्वेभ्योऽपि—' (३१५८) इत्युत्तरसूत्रादिति भावः । तत्र कचिद् दीर्घस्यापि विधानात् । जुवो जुव इति—'अचिञ्—' (२७१) इत्युवङ् । यावस्तुदिति । यावाणं स्मृतीति विग्रहः । शीलस्तावकः पाषाणस्तावको वेत्यर्थः । 'यावाणो शीलपाषाणो' इत्यमरः । 'ऋस्वस्य पितृकृति—' इति तुगागमः ।

३१५८ । अन्वेभ्योऽपि दृश्यते ॥ ३२।१७८ ॥

दी—। क्तिप् । क्तित् । भिद् । दृशियहणं विश्वन्तरोप-
संग्रहार्थम् । कचिद्दीर्घः । कचिदसंप्रसारणम् । कचिद् ।
कचिद्ऋस्वः । तथा च वार्तिकम्—'क्तिञ्चिप्रच्छायतस्तु कट-

पुजुथीणां दीर्घाऽसंप्रसारणं च' (वार्तिक) । क्खिचोत्यादिनो-
णादिसूत्रेण केषाञ्चित् सिद्धे तच्छीलादौ तृनावाधा मा भूदिति
वातिके ग्रहणम् । वक्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं
स्तीति आयतस्तूः । कटं प्रवते कटप्रूः । जूरुक्तः । अयति हरिं
थीः । 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वार्तिक) । इतिग्रहणाद-
भगससंज्ञा । दिद्युत् । जगत् । 'जुहोतेर्दीर्घश्च' (वार्तिक) —
जुहूः । 'द्वभये'—अस्य ह्रस्वश्च । दीर्यति—ददृत् । 'धायतेः
संप्रसारणं च' (वार्तिक) —धीः ।

क्वप् comes in the sense of तन्वील etc. These senses are contained
along with क्विप् which extends to 'भुवः संज्ञान्नयोः' (3159), and is
seen to be employed after other roots also than spoken of in
the rule 'भालभास—' (3157). Thus बिद् (काष्ठबिद्), भिद् (गोवभिद्)
etc. The acceptance of इति (इद्) in the rule is to include
other injunctions (than dealt with in connection with क्विप्
i.e. with क्लिप् and पिप्). Thus somewhere दीर्घं somewhere
want of संप्रसारणं, elsewhere duplication and shortness of the
vowel in the fourth case. Cp. the varttika—'क्विवचिप्रच्छि—' ।
क्विप् is added after वच् प्रच्छ आयत—स्तु, कटप्, जु, and श्रि and
दीर्घं and want of संप्र. take effect. Although some of these
roots would take क्विप् by the parallel उणादि aphorism
'क्विवचि'—yet the acceptance of them in the varttika is to
forbid the expected intervention of हन् dealt with in the तन्वीलवि-
कार । वाक् (वच् + क्विप्) दीर्घं and want of संप्र. Similarly (प्राट् questioner,
paper setter) प्रच्छ + क्विप् । आयतस्तूः—speaks highly of what is vast

or inspiring. कटप्रः (an evil spirit). The root is प्रङ् to go (भादि). In these two cases दीर्घ only takes place. जु has been dealt with in the previous rule. Similarly यौ: (with दीर्घ only). 'द्युतिमनि—' varttika. These roots are duplicated in क्तिप् । Here also अभ्याससंज्ञा which has been spoken of later (in the 6th chap) is said to appear due to the acceptance of हङ् in 'अन्वेभ्योऽपि—' i.e. this rule. Thus दियुत् (दिव, 'द्युतिस्वाप्थीः सम्प्रसारणम्') जगत् (गम् + क्तिप्—किल्, अभ्यासकार्य, elision of म by 'गमः कौ' then तक्) । 'जुहोते:—' varttika. दहत् (fearful) ह + क्तिप् । 'ध्यायते:—' दीर्घ as also सम्प्र. in con. with क्तिप्—धी: (ध्यै + क्तिप्). Though this and some of the previous injunctions are to be met with in the ऋणादि chapter as well yet as the उणादि rules are not spoken of directly by पाणिनि so also the varttikas are serviceable and not superfluous.

मित—। अन्वेभा इति । 'भुजभास—' इति सूत्रोन्वेभ्यो धातुभ्योऽन्वेभ्योऽपि धातुभ्यः तच्छ्रीलादिषु क्तिप्प्रत्ययः स्नादित्यर्थः । तच्छ्रीलाद्यर्थस्य क्तिपमभिव्याध्य वर्तमानाद् यत्र यत् क्तिप् तत्र तत्र तदर्थेषु बस इति बोध्यम् । अन्वेभ्योऽपि इत्यनेनैव सिद्धे सूत्रे दृशियद्गुणं किमर्थमित्यत आह—विध्यन्तरोपसंयहार्यमिति । किपि परे क्तिप्पित्तुनिमित्तमाश्रित्य ये विषयाः (कर्माणि) प्राप्नुवन्ति तेभ्योऽन्वेऽपि विषयाः प्रत्ययान्तरनिमित्तफलकाः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अत एवाह—कचिद्दीर्घ इत्यादि । कचिद्दे इति । दीर्घः सम्प्रसारणाभावश्च इत्यर्थः । यद्वा धातोर्द्विलसुभययाऽपि वार्तिकस्वरसादव्याख्यानसम्भवात् । अत्र विनिगमकमाह—तथाच वार्तिकम्— 'किवधश्चि प्रच्छि—' इति । यदर्थ्यै तदुणादावपि सूत्रं लभ्यते तथापि तस्य (उणादि सूत्रजातस्य) अपाणिनीयत्वेन शास्त्रान्तरत्वादिह वार्तिकोपस्थापनं सङ्गच्छत एव । तदाह—किवधश्चीतयादिना उणादिसूत्रेणेति । उणादिसूत्रेण तु तत्फलं न

सिध्यति । तस्य शास्त्रान्तरीयत्वादिति भूयोऽप्युच्यते वागिति । वच् + क्तिप् । प्रागुक्तवचनाद् दीर्घः । 'वचिस्वपि—' (२५१९) इति सम्प्रसारणाभावश्च । आद्यत-
स्त्विति कटप्रूरिताभयवैव दीर्घः । प्राडिति वाग्वत् । प्रश्नक इति तदर्थः । जुहोतु
इति । पूर्वस्य इत्यर्थः । धोरिति—धि + क्तिप् । दीर्घः । 'द्रातिगमि—' (वार्तिकम्) ।
पञ्चमार्थस्यायं साहचर्यः । एभ्य क्तिप् एषां हित्वच । ननु हित्वं नाम षष्ठे (अष्टाध्यायाः)
षष्ठेऽध्याये) समनुशास्ति तत् कुतोऽस्य तत्पूर्वस्य तृतीये प्रशतिरित्याशङ्क्य समाधत्ते
हृशियहृणादिति । तस्य सर्वोपाधिव्यभिचाराद्यत्वादिति भावः । दिद्वादिति ।
द्रात् + क्तिप् । हित्वम् अभ्यासकार्यम् । द्रातिस्त्वाप्योरिति सम्प्रसारणम् । जगत्—
गमः क्तिप् । हित्वाभ्यासकाव्य 'गमः क्री' इति मन्त्रोपः । प्रत्ययस्य पिप्वाचुक् ।
'जुहोतेः—' वार्तिकम् । चकारेण हित्वं समुचीयते । करणस्य कर्तृत्वविषयायां
कर्तरि क्तिविति धोरिरयत्त उरदत्तः । दहतु—भीरुत्वर्थः । 'ध्यायतेः—' वार्तिकम् ।
चाद् दीर्घः धोरिति । ध्यायतीति ध्यै चित्वाद्यम् + क्तिप् । 'आदेचः—' इत्याख्ये
सम्प्रसारणदीर्घो ।

३१५८ । भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ ३१२।१७८ ॥

क्तिप् after भू is employed when a technical name or security
(अन्तर) is implied. Thus भित् भवतीति—भित्भूः (particular person).
प्रतिभूः a security who stands between the debtor and the creditor
to create a confidence.

भित्— भुव इति । भवतिः क्तिप् स्यात् संज्ञायामन्तरे चार्थे गमेः । तत्
संज्ञायां भित्भूरिति । भित् भवतीति विग्रहः । अन्तरे उदाहरति—प्रतिभूरिति ।
अत्रापि प्रतिभवतीति विग्रहः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । तेन वामदीरन्तरे
यस्मिन्तरीत्यादी निति बोध्यम् । हृशियहृणानुवृत्त्या तादृशीऽर्थो लभ्यत इत्याहुः ।
नन्वेवमपि प्रतिभूयर्हस्य संज्ञेति फलितम् । तत्र संज्ञायामित्येव सिद्धे अन्तरवृत्त्यं
व्यर्थमिति चेदत्राहुः—यावद्द्रव्यभाविनि संज्ञा । प्रतिभूयर्हस्य लभित् (अन्तरे)
वृत्त्यप्रदानेन निर्वृता इति भेदः ।

३१६० । विप्रसंभ्यो डसंज्ञायाम् ॥ ३।२।१८० ॥

दी—। एभ्यो भुवो डः स्यान्नतु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः । प्रभुः स्वामी । सम्भुर्जनिता । संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित् ॥ 'मितद्रादिभ्य उपसंख्यानम्' (वार्तिक) । मितं द्रवति मितद्रुः । शतद्रुः । शम्भुः । अन्तर्भावितख्यर्थोऽत्र भवति ।

The affix ड comes in after the root भू following any of the उपसर्ग वि, प्र and सम् provided no संज्ञा is implied. सम्भुः progenitor. Note that everywhere in cases of ड the 'टि' disappears due to डित्व of the affix. 'मितद्रादिभ्यः—' Varttika. डु comes after these (सोपपद दृ etc.). In शम्भुः the root has the sense of शिच् e.g. सुखम् भावयति.

मित—। विप्रेति । वि + प्र + सम्भुः + डु + असंज्ञायामितिच्छेदः । एभ्य इति । एभ्य उपसर्गेभ्यः परतो भुव इत्यर्थः । सम् भवति उत्पादयतीत्यर्थः—सम्भुः । तदाह—उत्पादयितेति तदर्थः । अत्र सर्वत्र डित्वसामर्थ्यात् अभस्यापि टेलीपः । तेन दीर्घस्वरलोपात् प्रत्ययस्वरयुतिः । मितद्रादिभ्य इति—वार्तिकमिदम् । एभ्यो डुः स्यात् । अवाप्यसंज्ञायामित्येव । कथं 'शम्भुरीशः पशुपतिः—' इति ? यतः 'भुवः संज्ञान्तरयो'रिति संज्ञायाम् क्षिपा निषाय सः । किन्त्वत्र अनेन डुप्रत्ययः । तत्र विवरणमाह—अन्तर्भावितख्यर्थः । शम् सुखं भावयति जनयतीति विशद इत्यर्थः ।

३१६१ । धः कर्मणि द्रन् ॥ ३।२।१८२ ॥

दी—। धेटो धाजश्च कर्मण्यर्थे द्रन् स्यात् । धोडीषर्थः । 'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमादृषु' ।

The द्रन् in a passive sense (कर्मण्यर्थे) is used after the root

धेट् (पाने) or घा (धारणे). The affix being क्तिन् we have घात्री in fem. with क्लीब—One who or which is drunk or resorted to as a mother etc.

मितः—। घः इति। अयं धेट् पाने धाञ् धारणे इत्युभयोरपि साहकस्तदाह—
धेटो घाजयेति। धेट् पचे 'आदिचः—' इत्यात्मन्। सूत्रे कर्मणीति नोपपदम्।
किन्तु प्रत्ययार्थविशेषणं तदाह—कर्मस्थर्थ इति। तेन धीयते दीयत इति धावो।
प्रत्ययस्य पित्वाद् विट्गौरादिभ्यश्च इति क्लोप्। तदाह—यो क्लीबर्थ इति। एवञ्च
षकारनिवृत्त्या टकारस्यापि निवृत्तिसंस्कारणेषात् 'वन्' इति प्रत्ययः। नितं स्वरार्थम्।

३१६२। दाम्नी-शस-यु-युज-सु-तुद-सि-सिच-मिह-पत-
दश-नहः करणे ॥ ३।२।१८२ ॥

दौ—। दावादेः दृन् स्यात् करणेऽर्थे। दान्तप्रनेन दात्रम्।
नेत्रम्।

दृन् comes in after दाप् (to cut), नी (to lead) etc. in the
करणवाच्य. Thus दात्रम् (any instrument for cutting) etc.

मित—। दाम्नीति। दाप्, नी, शस, यु, युज, सु, तुद, सि, सिच्, मिह, पत,
'दृन्श दंशने' नह वत्सने—एभ्यदशभ्यः दृन् स्यात् करणवाच्ये। दात्रमिति। दाप्
तवने। नेत्रमिति—नीयतेऽनेनेति। शसः पतेयेति प्राप्ते आह—

३१६३। ति-तु-त्र-त-य-सि-सु-सर-क-सेषु च ॥ ३।२।८ ॥

दौ—। एषां दशानां क्तप्रत्ययानामिदं स्यात्। शस्त्रम्।
योत्रम्। योद्धृम्। स्तोत्रम्। तोत्रम्। सेत्रम्। सेद्धृम्।
मेद्धृम्। पत्रम्। दंष्ट्रा। नदधी।

The augment इट् is not prefixed to these क्त affixes
viz.—ति, तु स etc. Thus शस + दृन् (त्र) = शस्त्रम् (weapon), यु + दृन्

= यौवम्, युज + दृन् = योक्तुम् etc. in order of the roots enumerated in the preceding rule. मेदृम्—मिह + दृन्—by गुण, ह्रीढः, 'भ्रवस्तथोः—', 'दृना दृः' and टोढे लोपः। नद्धी—नह् + दृन्—'नहोवः' 'भ्रवस्तथोः—' 'षिदगौरा—' (नह्यते वध्यतेऽयमेति)। In the rule ति is the part of क्ति (भुक्तिः), व of दृन्, सि of क्स् (उणादि). सु of क्सु (डणादि) and सर of क्सरन् (उणादि) and the rest are themselves affixes.

मित—। तितुवेति। दश प्रत्ययाः प्रत्ययांशश्च। तदाह—एषामिति। 'नेडू शि—' (७।२।८) इत्यतो नेडित्यनुवर्तते। तदाह—इदनेति। शस्त्रमित्यादि पूर्वसूत्रोक्तानाम् शस्, सु, युजित्यादीनां क्रमेणोदाहरणम्। मिह सेचने। लघूपधगुणः ढत्वपत्वढत्वढलोपाः। जननेन्द्रिय इत्यर्थः। अमरस्तु पुंस्तुमेवाह—'शिथो मेदो मेहन' इति द्रष्टव्यम्। दंष्टुति—शित्परत्वाभावात्त्रलोपो न। सूत्रे दशेति शपानिर्देशः। तेन 'दंशस्त—' इति नलोपः। इह दशित्वञ्च अकार उच्चारणार्थः। तेनान्यस्मिन्नकित्यपि प्रत्यये नलोपे दशनेति भवति अत्र नलोपनिर्देशादित्यपरे। दृष्टिति प्रत्ययस्य पितेऽपि इह दंष्टृशब्दस्य अजादित्वात् टाप्। दशतेऽनयेति दंष्ट्रा, दन्तः। नद्धीति—नहः यन्नेन दृन्। अत्र पित्वादेव लोपः। 'नहो धः' इति घः। 'भ्रवस्तथोः—' इति प्रत्यय तकारस्य धकारः। जश्त्वम्। नह्यते वध्यतेऽनयेति वियंघः। चर्मरज्जु- रित्यर्थः। पयं वाहनम्। इडभावस्तु एव। ति इत्यादीनां लिङभावे उदाहरणानियथा—भूति। स्त्रियां क्तिन् इति क्तिन्। तु—सत्तुः, 'तनिगमि—' इति तु-प्रत्ययः। त—इक्तः (उणादिकः तप्रत्ययः), नायं कप्रत्ययांशः। तद्धिन हि हसैः इट् भवत्येव। थ—कुठम् (उणादिकः थप्रत्ययः), सि—कुञ्जिः (कुपेरी णादिकः क्स्), सु—इच्च (उणादिकः क्सु), सर—अचरम् (अशेः सरप्रत्ययः), क—शल्कः। स—वतसः (वदेः सः इति)।

३१६४। हलसूकरयोः पूवः ॥ ३।२।१८३ ॥

दी—। पूङ्पूजोः करणे इन् स्यात्। तच्चैत्करणं हल-सूकरयोरवयवः। हलस्य सूकरस्य वा पोत्रम्, सुखमित्यर्थः।

करणे or in the instrumental sense comes दृन् after पू (पूङ् पूज्) denoting any part of a plough or boar and thus only the affix is justified. Thus पावम् the face or facing part of a boar or plough.—no इट् by 'तितुव्—' (2163)

सित—। हलसूकरयोरिति । तर्धन् करणमिति । एतेन अभिधेयोपपदार्थो निरस्तः । पीतमिति—पूयतेऽनेनेति विग्रहः । सार्वधातुकेति गुणः । 'तितुव्—' इति इणिन्निधेयः ।

२१६५ । अर्ति-लू-धू-सू-खन-सह-चर इवः ॥ २।२।१८४ ॥

द्वी—। अरित्वम् । लवित्वम् । धुवित्वम् । सवित्वम् । खनित्वम् । सहित्वम् । चरित्वम् ।

मित—। अर्तिं लिति । एभ्यः करणे इवप्रत्ययः स्यात् । अरित्वम् इति । च + इव, गुणः । धुवित्वम् इति—धु—विधुनने इति कुटादित्वम् । तस्य निरनुवन्धकत्वान् । अत एव 'माङ्-कुटादि—' इति डित्त्वाद गुणनिषेधाद्वङ् ।

२१६६ । पूवः संज्ञायाम् ॥ २।२।१८५ ॥

द्वी—। पवित्वम् । येनाज्यमुत्पूयते यच्चानामिकावेष्ठनम् ।

इव after पू in करण comes if a technical name is implied. पवित्वम् =whereby clarified butter is purified, the circle round the ring-finger.

मित—। पूव इति । करणे इदिति शेषः । पवित्वमिति । पूयतेऽनेनाज्यमिति विग्रहः । यच्चानमिकेति । उपकनिष्ठिकाङ्गुलीयेन च वेष्टत इत्यर्थः ।

२१६७ । कर्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ २।२।१८६ ॥

द्वी—। पूव इवः स्यात् ऋषौ करणे देवतायां कर्तरि ।

ऋषिवेदमन्त्रः । तदुक्तमृषिणेति दर्शनात् । पूयतेऽनेनेति पवित्रम् । देवतायां तु 'अग्निः पवित्रं स मा पुनातु' ।

इन् comes in after पू in the करणवाच्य provided a seer is signified, but in the कर्त्तृवाच्य when a diety is denoted. Here seer or ऋषि means वेदमन्त्र, cp— तदुक्तमृषिणा etc. Thus पवित्र (मन्त्रः) also पवित्र (अग्निः)—कर्त्तरि in the sense of a देवता ।

सित—। कर्त्तरि चेति । चकारेण करणमनुवर्तते । यथासंख्यार्थो भवतीत्याह—ऋषी करणे देवतायां कर्त्तरौति । अत्र ऋषिशब्दस्यार्थमाह—वेदमन्त्र इति । तत्र प्रमाणम्—तदुक्तमिति । तेन पवित्रः मन्त्र इति करणे, पवित्रः अग्निरिति कर्त्तरिति विवेकः ॥ इति मितभाषिण्या पूर्णकदन्तप्रकरणम् ॥

Addendum

(a) P. 52, line 12 "इह लोटा बाधा ना भूत" etc.—

[N. B.—Here we give another easy interpretation of the passage from the Sutrakara's point of view only]—

In the rule "प्रैषातिसर्गप्राप्तकाले कृत्वाः"—लोट् will not bar कृत्व affixes having these senses, so even without the mention of "कृत्वाः" here we will have कृत्व affixes also by "वासरूपोन्वियाम्" for there are dissimilar affixes (cp. "वासरूपविधिना अत्र लोटा कृत्वप्रत्ययस्य बाधा न भविष्यति"); still from the use of "कृत्वाः" here by Sutrakara we infer that in 3rd chap. acc. to Sutrakara वासरूपविधि already ceased to operate here beyond स्त्राधिकार and so to have कृत्व affixes also in these senses he had to mention कृत्वाः again. Thus Bhattoji from the mention of "कृत्वाः" here by the Sutrakara draws this inference and says "स्त्राधिकारादृष्टं वासरूपविधिः क्वचित् न इति ज्ञापयति" ।

N. B.—In this expl. however, “कचित्” in Dikshita Vritti loses significance. So we have explained all these after भाष्य’s and other inferences.

[This explanation will also hold good with respect to “लिङ्ग वाधा ना भूदिति क्लृप्तिः” P. 54 under “शक्तिरुक् च”]

(b) P, 117, line 1-5, for “when an उत्तरपद (subsequent member), other than an indeclinable, affixed with a खेदलिंग affix...” etc. read “when an उत्तरपद (subsequent member) affixed with a खेदलिंग affix (as खञ्, खच् etc.) follows, the augment सुम् (म्) is added to the contiguous words (उपपदस्) such as अरुस्, विषत् and one having an अच् (vowel) at the end but other than an indeclinable.”

[N. B.—In the rule अनव्ययस्य got by अनुवृत्ति from “खित्यनव्ययस्य” the preceding rule, goes with अजन्तस्य mainly. Note that—Thus a स्वरान्त अव्यय उपपद will not have either सुम् or ङस् for दीर्घ when a खित् affix follows. See the rules “खित्यनव्ययस्य” and “अरुदिदङ्जन्तस्य सुम्”] ।

॥ अथ उणादयः ॥

प्रथमः पादः ।

१। कृवापाजिमिखदिसाध्यशूभ्य उण् ॥ १।१ ॥

दीक्षितः—। करोतीति कारुः—शिल्पी कारकश्च ।
'आतो युक् चिण्कतो' (२७६१) । वाताति वायुः । पायु-
र्गदम् । जयत्यभिवति रोगान् जायुः औषधम् । मिनोति प्रक्षिपति
देहे उष्माणमिति मायुः पित्तम् । स्वादुः । साध्नोति परकार्यम्
इति साधुः । अश्रु ते आश्रु शीघ्रम् । आश्रुर्व्रीहिः पाटलः स्यात् ।

Introductory remark—उणादि rules i.e. rules beginning with 'कृवापाजि—उण्' and ending in 'मङ्गैरलच्' (उस् + आदि—उण् and other affixes) are not to be met with fully in the अष्टाध्यायी of पाणिनि as they were not enunciated by him. This is evident from भाष्य, वार्तिक and कैयट under the rule 'उणादयो बहुलम्' (see उत्तररत्नदत्त) where the line runs thus—"नाम च धातुजमाह निरुक्ते...व्याकरणे शकटस्य च लोकात्" i.e. the son of Shakata (=शकटायन) has in his grammar or निरुक्त (a Vaidika Vyakarana explaining the significance of words issuing from roots in the form of derivation in various ways)—derivation of words or nominal bases (धातुजं नाम) ; under the rule 'उणादयो बहुलम्' Kaiyata states 'उणादीनां शास्त्रान्तरपठितानां साधुत्वाभ्यनुष्ठानार्थं बहुलशब्दम्' i.e. पाणिनि accepts the term बहुल to indicate grammatical rightness of the

bases formed with उण् etc. which have been read or enunciated in a different treatise (other than that of पाणिनि's अष्टाध्यायी). Thus it is safe to conclude that the उणादि rules came from the sage Shakatayana etc and not from Panini and that although they did not have their descent from him (Panini) yet they were admitted by him as grammatical. Panini himself, however, seems sometimes to hold that words derived with उण् etc. as अणुत्पन्न प्रातिपदिकs or crude terms admitting no dissolution as the senses of the parts (अवयव) are not always similar with those of the whole (समुदाय) whence it follows that they are conventional words (वदशब्द) and not derivatives (यौगिक शब्द) like पाचक etc. cp शब्दशक्तिप्रकाशिका = 'अष्टादिकप्रत्ययस्य शक्तिविरहितं यौगिकत्वाद्योगात्' (p-73). It must also be noted in this connection that these rules (उणादि) are by no means posterior to Panini but on the other hand prior to him as the latter mentions the name of the author in rules like 'त्रिप्रत्ययिषु शाकटायनस्य' (56 सि. कौ) 'व्योर्लङ्घप्रथमतः शाकटायनस्य' (108 सि. कौ) etc. उण्— here the indicatory (ण्) is to effect इङि of the penultimate or finalvowel as the case, in conformity with 'अत उपधायाः' (2282) or 'अचो जिति' (254) laid down by Panini and to effect युक् in the cases of वा, पा etc. by 'आतो युक् चिह्नकतोः' (2761). It must also, in this connection, be said that उणादि affixes are क्तन् affixes and as such are enjoined generally in the active voice (कर्तरि) in accordance with the rule 'कर्तरि क्तन्' (2832).

N. B.—We however refrain from explaining all these in details being easy. Advanced students should do well to consult the

श्रीढमनोरमा' of Bhattoji which verbally or in sense has been copiously reproduced in बालमनोरमा or तत्त्वबोधिनी ।

मित—। अथोपादय आरभ्यते । उणादिप्रत्ययविधायकानि सूत्राणि तावन्न प्राणिनिना प्रणीतानि, एतच्च 'उणादयो बहुलम्' (३१६८) इति सूत्रभाष्ये 'नाम च धातुजमाह निरुक्ते...स्याकरणे शकटस्य च लोकात्' इति व्याख्यानावसरे निर्णीतम् ।

लवापाजीति—स्पष्टं मूल ।

२ । कृन्दसीणः ॥ ११२ ॥

दी—। 'मा न आयौ' ।

मित—। कृन्दसीति । कृन्दसि इधातोः उत्पत्यर्थः स्वादित्यर्थः । 'त्वामग्रे प्रयमायुमायवे' इति ऋग्वेदे प्रयोगः । तवायुं मनुष्यमिति भावनः । एति गच्छतीत्यायुः । लोके तु 'एते णिं च' इति वक्तव्यमाणात्प्रत्यये सकारान्न आयुःशब्दः लभ्यते । 'आयुं पि चपयन्त्यायु' इति ।

३ । दृसनजनिचरिचटिभ्यो जुण् ॥ ११३ ॥

दी—। दीर्यत इति दारु । 'स्रुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्' । जानु-जानुनी । इह 'जनिवध्योश्च' (२५१२) इति न निषेधः ! अनुवन्धद्वयसामर्थ्यात् । चारु रम्यम् । चाटु प्रियं वाक्यम् । मृगयादित्वात् कुप्रत्यये 'चटु' इत्यपि ।

इति न निषेधः i.e. the prohibition of उपधाङ्गि of जन does not apply here by 'जनिवध्योश्च' as here there are two indicatories 'ज' and 'ण' in the affix 'जुण्' ।

मित—। इति न निषेध इति । उपधाङ्गिनिषेधो न प्रवर्तते किन्तु उपधाया ङ्गिरेव भवति । कुत इत्यत आह—अनुवन्धद्वयेति । 'ज' इत्यनेनैव सिद्धेश्चकारानुवन्धस्य अधिकविधानार्थत्वादिति भावः ।

४। किञ्चरयोः श्रौणः ॥ ११४ ॥

दी—। किं श्रृणातीति किंशारुः। सस्यशूकं वाणश्च।
जरामेति जरायुर्गर्भाशयः। 'गर्भाशये जरायुः स्यात्'।

The affix जुष् comes in after the roots शृ and दृष् following the उपपद किम् and जरा in order.

मित—। किञ्चरयोरिति। शृ + दृणः इति छेदः। समाहारहन्वपञ्चमीक-
वचनम्। यथासंख्यमन्वयः। किम्पूर्वात् श्रृणातेजरापूर्वादिनश्च जुष् प्रत्ययः
स्यादित्यर्थः। सस्यशूकं वाणश्चेति किंशारुशब्दस्यार्थनिर्देशः।

५। त्रोरश्च लः ॥ ११५ ॥

दी—। तरन्तपनेन वर्णा इति तालुः।

The affix जुष् is added to the root तृ (तरणे) and the रेफ of the root after वृद्धि comes, is replaced by ल. तृ + जुष् (उ) = तारु + उ = तालुः।

मित—। व इति। तरतेः यथा निर्देशः त इति। तरतेर्जुं ण् प्रत्ययः स्याद्वृद्धेः
परस्य रेफस्य च लकारादेशः। केचित्तु वोरिति क्त्वा स्रधातीरपि वृद्धे पाठ इत्यति
अयते वा आलुः। शाकविशेषो घटी चेत्याहुः। 'कर्कयालुर्गलण्डिका' इत्यमरः।

६। कृके वचः कश्च ॥ ११६ ॥

दी। कृकेन गलेन वक्तोति कृकवाकुः। 'कृकवाकुर्मयरे च
सरटे चरणायुधे' इति विश्वः ॥

मित—। कृके इति। कृकशब्दे उपपदे वच्धातीर्जुणप्रत्ययः स्यात्
कृकान्तादेशः। यद्यपि 'वज्रोः कुः—' इत्यस्ति तथापि धिक्स्थिति तद्विधानादत्र
कुत्वाप्राप्तेर्वचनम्।

७। भृशृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभय उः ॥ १।७ ॥

दी—। भरति विभर्ति वा भरुः—स्वामी हरश्च । म्रियन्तेऽस्मिन् भूतानि मरुर्निर्जलदेशः । श्रेते शयुः अजगरः । तरुर्वृक्षः । चरन्ति भक्षयन्ति देवता इममिति चरुः । त्सरुः खड्गादिमुष्टिः । तनुः स्तल्पम् । तन्यते कर्मपाशोऽनया इति तनुः शरीरञ्च । ‘स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः’ । धनुः शस्त्रविशेषः । धनुषा च धनुर्विदुः । ‘धनुरिवाजनि वक्रः’ इति श्रौहर्षः । मयुः किन्नरः । ‘मदगुः पानीयकाकिका’ इति रभसः । न्यङ्गादित्वात् कुत्वम् । जश्त्वेन सस्य दः ।

८। अणश्च ॥ १।८ ॥

दी—। ‘लवलेशकणाणवः’ । चात् कटिवटिभ्याम् । कटति रसनां कटुः । वटति वदतीति वटुः ।

मित—। अणः कटिवटिभ्याञ्च (व्यङ्ग्यानादिदम्) उपप्रत्ययः स्यात् ।

९। धान्ये नित् ॥ १।९ ॥

दी—। धान्ये वाच्येऽण उपप्रत्ययः स्यात् । स च नित् । निश्वादाद्युदात्तः । ‘प्रियङ्गवश्च मे अणवश्च मे’ । व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् । निदुग्रहणं ‘फलिपाटि—’ इत्यादि सूत्रमभिव्याप्य सम्बध्यते ।

मित—। स च निदिति । यद्यपि धान्यार्थे अणुरित्येव पदं तथापि तस्य शित्तं न किल निश्चिमेव । नित्करणसाद्युदात्तार्थमित्याह—मित्वादिति । ‘फलिपाटि—’ इति कटादर्थं सूत्रम् (१।९) । अन्यत् स्पष्टम् ।

१० । शृस्वृस्त्रिह्रिष्यसिवसिह्रसिक्लिदिबन्धिमनिभप्रश्च ॥ ११० ॥

दी—। शृणातीति शरुः । 'शरुरायुधकोपयोः' । स्वरुर्वज्रम् । स्त्रिहुर्व्याधिः । चन्द्र इत्यन्ये । त्रपु सीसम् । 'पुंसि भूम्नासवः प्राणाः' । 'वसुह्रदेऽग्नौ योक्ते' शौ वसु तोये धनेमणौ । हनुवक्त्र-
कदेशः । क्लेदुश्चन्द्रः । बन्धुः । मनुः । चात् विदि अययवे-विन्दुः ।

मित—। एभ्य उप्रत्ययः स्यादिति शेषः । विन्दुरिति । विन्दुरिति 'विन्द रिण्डुः' (११४८) इति सूत्रे व्याख्यातम् ।

११ । स्यन्देः संप्रसारणं धञ्च ॥ १११ ॥

दी—। 'देशे नदविशेषेऽवधौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमरः ।

मित—। स्यन्देरिति । स्यन्दः प्रसारणे इत्यथादुप्रत्ययः । संप्रसारणं भयान्नादेशः ।

१२ । उन्देरिच्चादेः ॥ ११२ ॥

दी—। उनत्ति इन्दुः ।

मित—। उन्देरु प्रत्ययः आयस्योकरस्वेदादेशश्च । उन्दीकृदने ।

१३ । ईषेः किञ्च ॥ ११३ ॥

दी—। ईषेरुः स्यात् स च किदादेरिकारादेशश्च । ईषते हिनस्ति इषुः वरः । 'इषुर्बयोः' ।

मित—। ईषेरिति । ईष गतिहिंसादानेषु । स च किदिति—उप्रत्ययस्य किञ्चम् । तेन गुणाभावः । आदेरिति । ईकारस्य इकारादेशः ।

१४ । क्कन्देः सलोपश्च ॥ ११४ ॥

दी—। कन्दुः । (चादुप्रत्ययः) ।

१५। सृजरसुम् च ॥ १।१५ ॥

दी—। चात् सलोप उप्रत्ययश्च । रज्जुः ।

मित—। सृजरिति । सृज विस्त्रे । सृजतीति रज्जुः स्त्रियाम् । 'रज्जुर्वेखां गुणे योषित्' इति मेदिनी । आगमसकारस्य युत्वेन शः । जश्त्वेन जः ।

१६। कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च ॥ १।१६ ॥

दी—। ककारतकारयोर्विनिमयः । तर्कः । सूत्रवेष्टनम् ।

१७। नावच्चेः ॥ १।१७ ॥

दी—। न्यङ्क्षादित्वात् कुत्वम् । नियतमञ्चति न्यङ्क, मृगः ।

मित—। अञ्जुगतौ । न्युपपदादवेकप्रत्ययः ।

१८। फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पाटनाकिधतश्च ॥ १।१८ ॥

दी—। फलेर्गुक् फलाः । पाटेः पटिः । पाटयतीति पटुः । नम्यतेऽनेन नाकुर्वन्मीकम् । मन्यत इति मधु । जायते इति जतु ।

१९। वलेर्गुक्च ॥ १।१९ ॥

दी—। वलसंवरणे । वल्लुः ।

२०। शः कित् सन्वच्च ॥ १।२० ॥

दी—। श्यतेरुः स्यात् । स च कित् सन्वच्च । शिशुर्बालः ।

मित—। श इति । शौ तनुकरणे । तस्माद् प्रत्ययः । 'आदिचः...' (३३७१) इत्यात्वे हितम् । 'सन्वतः' इत्यभ्यासस्य इत्त्वम् ।

२१। यो द्वे च ॥ १।२१ ॥

दी—। ययुरश्वोऽश्वमेधीयः । सन्वदिति प्रकृते द्वे ग्रहणमित्वनिवृत्त्यर्थम् ।

मित—। या प्रापणे इत्यस्माद् । तस्य हितं च । अभ्यासकार्यम् ।

२२। कुम्भश्च ॥ १।२२ ॥

दी—। बभ्रुः। 'बभ्रुमु'न्यन्तरे विष्णौ बभ्रू नकुलपिङ्गलो' चादन्यतोऽपि। चक्रः कर्ता। जघ्रुर्हन्ता। पपुः पालकः।

नित—। कुरिति। भृज् भरणे। तस्मात् कुप्रत्ययः। घातोदित्वं च। भरतीति बभ्रुः। अन्त्यत् स्पष्टम्।

२३। पृभिदिष्यधि-गृधि-धृषिभ्यः ॥ १।२३ ॥

दी—। कुः स्यात्। पुरुः। भिनत्ति भिदुर्वञ्जम्। 'ग्रहि-ज्या—' (२४।२२) इति सम्प्रसारणम्। विरहिणं विध्यति विधुः। 'विधुः शशाङ्गे कर्पूरे हृषीकेशे च राज्ञसे'। गृधुःकामः। धृषुर्दधः।

२४। कुरीरुच ॥ १।२४ ॥

दी—। करोतीति कुरुः। गृणातीति गुरुः।

नित—। कृञ् करणे, गृण्यदे। आभ्यां कृः, अग्यौरादेशश्च।

२५। अपदुःसुषु स्यः ॥ १।२५ ॥

दी—। 'सुषामादिषु च' (१०२२) इति षत्वम्। अपष्ठः। प्रतिकूलम्। दुष्टः। सुष्टः। (कुप्रत्ययः इति शेषः)।

२६। रपेरिचोपधायाः ॥ १।२६ ॥

दी—। अनिष्टं रपतीति रिपुः। (चात् कुप्रत्ययः)।

२७। अर्जिष्टशिकम्भमिपशिवाधामृजिपशि ['पसि' इति तत्त्वबोधिनी] तुगधुग्दीर्घहकाराच्च ॥ १।२७ ॥

दी—। अर्जयति गुणानृजुः। सर्वानविशेषेण पश्यतीति पशुः। कन्तुः कन्दर्पः। अम्बुः कूपः। 'पांसुर्ना न द्वयो रजः'।

‘तालव्या अपि दन्ताश्च सम्बसूकरपांसवः’ । बाधत इति बाहुः ।
बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजः ।

२८ । प्रथिम्बदिभ्रस्जं संप्रसारणं भ्रस्जेः सलोपश्च ॥ १।२८ ॥

दी— । तयाणां कुः सम्प्रसारणं भ्रस्जेः सलोपश्च । पृथुः ।
मृदुः । न्यङ्क्तादित्वात् कुत्वम् । भृज्जति तपसा भृगुः ।

२९ । लङ्घिबंहोर्नलोपश्च ॥ १।२९ ॥

दी— । लघुः । ‘बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वालो रत्वमा-
पद्यते’ (वार्तिक) । रघुनृपभेदः । बह्वुः ।

मित— । चात् कुप्रत्ययः । रघुर्नृप भेद इति । एतेन ‘अर्धेत्वा धातोर्गमनार्थ-
मर्थविशकार नास्मा रघुमात्मसम्भवम्’ इति कालिदासवचनं (रघु—२४ सर्ग)
व्याख्यातम् ।

३० । कर्णोतिर्नुलोपश्च ॥ १।३० ॥

दी— । ऊरु सक्रिय । (चात् कुप्रत्ययः)

३१ । महति द्वस्वश्च ॥ १।३१ ॥

दी— । उरु महत् ।

मित— । महतीति । महति अर्थे सति कर्णोतिर्नुलोपः ऊकारस्य उकार
कुप्रत्यये परतः ।

३२ । श्लिषेः कश्च ॥ १।३२ ॥

दी— । श्लिष्यतीति श्लिकुर्भृत्यः उद्यतो ज्योतिश्च ।

मित— । श्लिष्यतीति । स हि यावत् कम श्लिष्यति लगति व्याप्रियत इति
यावत् ।

३३ । आङ्परयोः खनिगृभ्यां डिच्च ॥ १।३३ ॥

दी—। आखनतीति आखुः । परं शृणातीति परशः ।
पृषोदरादित्वादकारलोपात् पशुंरपि ।

मित—। कुप्रत्ययः । स च डित् । ‘पशुः परशना सह’ इति विश्वः ।

३४ । हरिमितयोद्रवः ॥ १।३४ ॥

दी—। ‘द्र गतौ’ । अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः स
च डित् । हरिभिर्द्रूयते हरिद्रवृक्षः । मितं द्रवति मितद्रः
समुद्रः ।

मित—। स च डिदिति । अनुवृत्तिलभ्यमिदम् । मितद्रशब्दस्य वार्तिकमते
ङुप्रत्ययसिद्धमिति ‘मितद्रादीनामुपसंख्यानम्’ इति ‘विप्रसंभ्यः—’ (३१६०)
शब्दोक्तम् ।

३५ । शते च ॥ १।३५ ॥

दी—। शतधा द्रवति शतशुः । बाहुलकात् केवलादपि ।
द्रवत्यूर्ध्वमिति द्रुवृक्षः शाखा च । तद्वान् द्रुमः ।

मित—। शत इति । शत शब्दे उपपदे द्रवनेः कुः स च डित् । तद्वामिति ।
शाखावानित्यर्थः ।

३६ । खरु-शङ्कु-पौयु-नीलङ्ग-लिगु ॥ १।३६ ॥

दी—। पञ्चैते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनते रेफश्चान्ता-
देशः । खरुः कामः क्रूरो मूर्खोऽश्वश्च । ‘शङ्कुर्ना कीलशब्दयोः’ ।
पिवतेरोत्त्वं युगागमश्च । पौयुर्वायसः कालः सुवर्णश्च । निपूर्वाक्षगि
गतावस्मात् कुत्वेन दीर्घश्च । नीलङ्गः क्षमिविशेषः शृगालश्च ।
‘नीलाङ्गुः’ इति पाठान्तरं । तत्र धातोरपि दीर्घः । ‘लग सङ्गे’ अस्य
अत्र इत्त्वश्च । लगतीति लिगु चित्तम् । लिगुर्मर्षः ।

३७। मृगयादयश्च ॥ १।३७ ॥

दी—। एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मृगं यातीति मृगयु-
व्याधः । देवयुधार्मिकः । मित्रयुर्लोकयात्राभिन्नः । आकृति-
गणोऽयम् ।

३८। मन्दिवाशिमथिचतिचङ्गाङ्गिभ्य उरच् ॥ १।३८ ॥

दी—। मन्दुरा वाजिशाला । वाशुरा रात्रिः । मथुरा ।
चतुरः । चङ्गु, से रथः । अङ्गुरः । खजूरादित्वादङ्गूरोऽपि ।

३९। व्यथेः सम्प्रसारणं किञ्च ॥ १।३९ ॥

दी—। विथुरश्चोररक्षसोः ।

मित—। व्यथेरिति । अस्मादुररक्षप्रत्ययः । स च किञ् । धातोः
सम्प्रसारणं च ।

४०। सुकुर-ददुरौ ॥ १।४० ॥

दी—। सुकुरो दर्पणः । बाहुलकान्मकुरोऽपि । 'ह विदारणे
धातोर्हि वचनमभ्यासस्य रुक्टिलोपश्च । 'ददुरस्तोयदे भेके
वाद्यवाण्डादिभेदयोः' । 'ददुरा चण्डिकायां स्याद् ग्रामजाले च
ददुरम्' इति विश्वः ।

मित—। सुकुरेति । उरच् प्रत्ययान्तो निपात्येते । मकि धातुः—अस्मादुरच् ।
बाहुलकादिति । पञ्चे अकारादित्यर्थः ।

४१। मदगुरादयश्च ॥ १।४१ ॥

दी—। उरजन्ता निपात्यन्ते । मादयतेर्गुक् । मदगुरो
मत्सभेदः । 'कष्ट वर्णे' । रुगागमः । 'कबुरं खेतरक्षसोः' ।
बध्नातेः खजूरादित्वादूरोऽपि । 'बन्धूरवन्धुरौ स्यातां नम्रसुन्द-

रयोस्त्रिषु' इति रन्तिदेवः । 'कोकतीर्वा कुक् (च) —' (गणसूत्र) ।
कुक्कुरः—कुक्कुरः ।

४२ । असेरुरन् ॥ १४२ ॥

दी—। असुरः । प्रज्ञाव्यण् । आसुरः ।

४३ । मसेश्च ॥ १४३ ॥

दी—। पञ्चमे पादे 'मसेरुरन्' इति वक्ष्यते । मसूरा मसुरा
ब्रीहिभेदे पण्ययोषिति' । 'मसूरा मसुरा वा ना वेश्याब्रीहि-
प्रभेदयोः' । 'मसूरी पापयोगे स्यादुपधानि पुनः पुमान्' । मसूर-
मसुरौ च द्वौ इति विश्वः । (मित । सुगमा) ।

४४ । शवशेराप्तौ ॥ १४४ ॥

दी—। शु इत्याश्चर्ये । श्वशुरः । 'पतिपत्नयोः प्रसूः श्वश्रूः
श्वशुरस्तु पिता तयोः' इत्यमरः ।

मित—। शु इत्यव्ययपूर्वादयोः प्राप्तरर्थकाट्टरप्रत्ययः ।

४५ । अविमहरोष्टिषच् ॥ १४५ ॥

दी—। अविषः । महिषः ।

मित—। अविषो राजा समुद्रश्च । महिषो महान् । महिषो राजपत्नी ।

४६ । अमेर्दीर्घश्च ॥ १४६ ॥

दी—। 'आमिषं त्वस्त्रियां मांसं तथा स्याद् भोग्यवस्तुनि' ॥
(चात् टिषच्प्रत्ययः) ।

४७ । रुहेर्द्विषच् ॥ १४७ ॥

दी—। 'रङ्गशम्बररौहिषाः' । 'रौहिषो मृगभेदे स्यादरौ-
हिषश्च द्रुणं मतम्' इति संसारावर्तः ॥ (चाट्टिषच्) ।

४८ । तविषीं वा ॥ १४८ ॥

दी—। 'तव' इति सौत्रो धातुः । 'तविषताविषावभ्यो
स्वर्गे च' । स्त्रियां तविषी—ताविषी = नदी देवकन्या भूमिश्च ।
'तविषी वलम्' इति वेदभाष्यम् ।

मित—। तविषी वलमिति । 'तविषीं दधानः' इत्यादौ यथा । 'धीनः वाजः—'
इति वलनामसु तविषीशब्दस्य पाठात् ।

४९ । नञि व्यथेः ॥ १४९ ॥

दी—। 'अव्यथिषोऽविधसूर्ययोः' । अव्यथिषी धरारात्रयोः ।

५० । किलेव क् च ॥ १५० ॥

दी—। किल्विषम् ॥ (चाट्टिषच् । किल्विषं पापम्) ।

५१ । इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहि-
सुचिरुचिरुधिवन्धिषिभ्यः किरच् ॥ १५१ ॥

दी—। इषिरोऽग्निः । मदिरा सुरा । 'सुदिरः कामुका-
भ्रयोः' इति विश्वमेदिन्यौ । खिदिरयन्द्रः । 'छिदिरोऽसि-
कुठारयोः' । भिदिरं वज्रम् । मन्दिरं गृहम् । स्त्रियामपि ।
'मन्दिरं मन्दिरापि स्यात्' इति विश्वः । 'चन्दिरो चन्द्रहस्तिनौ' ।
तिमिरंतमोऽक्षिरो गश्च । मिहिरः सूर्यः । 'सुहिरः काम्यसभ्ययोः'
'सुचिरो दाता' । रुचिरम् । रुधिरम् । वधिरः । 'शुष-
शोषने' । शुषिरं छिद्रम् । शुष्कमित्यन्ये ।

मित—। प्रत्ययस्य किलात् सर्वत्र गुणाभावः ।

५२ । अशेणित् ॥ १५२ ॥

दी—। आशिरो वज्रिरक्षसोः ।

मित—। अशेरिति । अश भोजने । अस्मात् किरच् स च णिषत् । णिष्वान्
'अत उपधायाः' इति वृत्तिः ।

५३ । अजिरशिशिरशिशिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः ॥

१।५३ ॥

दी—। अजेर्वीभावाभावः । अजिरमङ्गणम् । शशेरूपधाया
इत्त्वम् । शिशिरं स्यादृतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत् । 'अथ-
मोचने' । उपधाया इत्त्व' रेफलोपः । प्रत्ययरैफस्य लत्वम् ।
शिशिलम् । स्थास्फाव्योष्टिलोपः । स्थिरं निश्चलम् । स्फिरं
प्रभूतम् । तिष्ठतेर्बुक् ऋस्त्वञ्च । स्थविरः । खदिरः । बाहुल-
काच्छीडो बुक् ऋस्त्वञ्च—शिविरम् ।

मित—। अजिरिति । एते किरजना निपात्यन्ते । शिविरमिति । शेरतेऽग्निम्
राजानः (सैनकाय) इति विशङ्कः । अधिकरणे किरच् । 'निवेशः शिविरं पतम्'
इत्यमरः ।

५४ । सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकि-
भूभ्य इलच् ॥ २।५४ ॥

दी—। सलति गच्छति निम्नमिति सलिलम् । कलिलः (?) ।
अनिलः । महिला । पृषोदरादित्वान्महेलापि । भड इति
सौत्रो धातुः । 'भडिलौ शूरसेवकौ' । भण्डिलो दूतः कल्याणञ्च ।
शण्डिलो मुनिः । पिण्डिलो गणकः । तुण्डिलो मुखरः ।
कोकिलः । भविलो भव्यः । बाहुलकात् कुटिलः ।

मित—। कलिल इति । अमरे तु 'कलिलं यद्वर्णं साम' इत्यपि । महिषेति ।
'महिला फलिनौस्तियो' इति मीदिनी ।

५५ । कमेः पञ्च ॥ १।५५ ॥

दी—। कपिलः । (चादिलच.) ।

५६ । गुपादिभ्यः कित् ॥ १।५६ ॥

दी—। गुपिलो राजा । तिजिलो निशाकरः । गुहिलं वनम् ॥ (प्रत्ययस्य किस्वान्न गुणः) ।

५७ । मिथिलादयश्च ॥ १।५७ ॥

दी—। मथ्यन्तेऽत्र रिपवो मिथिला नगरी । पथिलः—पथिकः । (एते इलजन्ता निपात्यन्ते) ।

५८ । पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक् ॥ १।५८ ॥

दी—। पतेरः पत्नी गन्ता च । कठेरः कच्छुजीवी ।

कुठेरःपर्णाशः । बाहुलकावृन् । गडिरो मेघः । गुणेरो गुडकः । दंशेरो हिंस्रः ।

मित—। कुठि चेतस—इदित्वात्प्रसिद्धं प्राप्तिं आह—बाहुलकादिति । अन्ये तु प्रातवोऽत इका निर्दिष्टाः ।

५९ । कुम्बेर्नलोपश्च ॥ १।५९ ॥

दी—। कुबेरः । (चादेरक्प्रत्ययः) ।

६० । शदेस्त च ॥ १।६० ॥

दी—। शतेरः शतः ।

मित—। शदल शतने । अस्मादेरच् । अस्य दकारस्य तकारश्च ।

६१ । मूलेरादयः ॥ १।६१ ॥

दी—। एरगन्ता निपात्यन्ते । मूलेरो जटा । गुधेरो गोप्ता । गुह्येरो लोहघातकः । मुह्येरो मूर्खः ।

६२ । कवेरौतच् पञ्च ॥ १।६२ ॥

दी—। कपोतः पक्षी ।

मित—। कवेरौत इति । गुपादिगुतादारभ्य एतदनानि सप्त सूत्राणि केषाञ्चिद्-
सम्प्रतानि । 'कपोतः पक्षिमात्रेऽपि' इति त्रिकाश्रयः ।

६३ । भातेर्भवतुः ॥ १।६३ ॥

दी—। भातीति भवान् । (भवदिति प्रातिपदिकम् । भवती
स्त्रियाम्)

६४ । कठिचकिभ्यामोरन् ॥ १।६४ ॥

दी—। कठोरः । चकीरः ।

६५ । किशोरादयश्च ॥ १।६५ ॥

दी—। किंपूर्वस्य शृणातेष्टिलोपः । किमोऽन्तग्रलोपः ।
किशोरोऽश्वशावः । सहोरः माधुः ।

मित—। किशोरोऽश्वशाव इति । 'किशोरोऽप्यस्य शावके । तैलपण्डीपथी च
स्यात्तरुणावमगूर्ययोः' इति मेदिनी ।

६६ । कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच् ॥ १।६६ ॥

दी—। कपीति निर्देशावलोपः । कपोलः । गडोलगण्डोली
गुडकपर्यायौ । कटोलः कटुः । पटोलः ।

मित—। पटोल इति । औपधिवाचकोऽयम् पुंस्त्वैव । 'पटोलं वस्तुभेदे वनीपथी
जोगुन्नायान्तु योषिति' इति मेदिनी ।

६७ । मीनातेरूरन् ॥ १।६७ ॥

दी—। मयूरः ।

६८ । स्यन्देः सम्प्रसारणश्च ॥ १।६८ ॥

दी—। सिन्द रम् ।

मित—। चादूरन् । 'सिन्दूरस्त्रमेदे स्यात् सिन्दूरं रत्नाचूर्णके' इति मेदिनी ।

६८ । सितनिगमिमसिसच्यविधाज्कुशिम्यस्तुन् ॥ १।६८ ॥

दो—। सिनोतीति सेतुः । 'तितुत्र—' (३१६३) इति नेट् । तन्तुः । गन्तुः । मस्तु, दधिमण्डम् । सच्यत इति सक्तुः । अर्धर्चादिः । 'ज्वरत्वर—' (२६५४) इत्यूट् । तत्र किङ्कतीत्यनुवर्त्तते इति मते तु बाहुलकात् । ओतुर्विङ्गलः । धातुः । क्रोष्टा ।

मित—। सिनोतीति । पिबु वन्धने । अवेस्तुनि ओतुरिति कथमित्याह—
'ज्वरत्वर—' (२६५४) इत्यनेन । एतत् तत्रैव सूत्रे सूचितम् ।

७० । पः किञ्च ॥ १।७० ॥

दो—। पिवतीति 'पितुर्वङ्गौ दिवाकरे' ।

मित—। पिवतेस्तुन् स च कित् ।

७२ । कमिमनिजनिगाभायाहिभयश्च ॥ १।७२ ॥

दो—। एभयस्तुः स्यात् । 'कन्तु कन्दर्पचित्तयोः' । मन्तुर-
पराधः । जन्तुः प्राणी । 'गातुः पुंस्कोकिले भृङ्गे—गन्धर्वे
गायनेऽपि च' । भातुरादित्यः । 'यातुरध्वगकालयोः । रक्षसि
क्लीवम्' । हेतुः कारणम् ।

मित—। रक्षसि क्लीवमिति । वेदभाष्ये तु 'यातवो यातना एषु घायन्त इति
यातुधानाः रक्षांसौ'त्यपि दृश्यते ।

७३ । चायः किः ॥ १।७३ ॥

दो—। 'केतुर्ग्रहपताकयोः' ।

मित—। आयतेरादस किः स्यात् तुप्रत्यये परतः । 'साविधातुकार्त्तम्' इति गुणः ।

७४ । आप्रोतिर्ह्रस्वश्च ॥ १।७४ ॥

दी—। अप्तुः शरीरम् ।

मित—। तुप्रत्यये परे धातोरादिङस्रः ।

७५ । वसेस्तुन् ॥ १।७५ ॥

दी—। वस्तु । (निष्त्वम् अद्युदात्तार्थम्) ।

७६ । अगारे णिच् ॥ १।७६ ॥

दी—। 'वैश्वभूर्वास्तुरस्त्रियाम्'

मित—। गृह्ण्ये वसेस्तुन् स च णित् । उपधा ङङि । वास्तुः अस्त्रियाम् ।

७७ । कृजः कतुः ॥ १।७७ ॥

दी—। कतुर्यञः ।

मित—। कृकृज करणे । अस्मान् कतुप्रत्ययः । कित्वाद् गुणाभावे यण् ।

७८ । एधिवह्नीश्च तुः ॥ १।७८ ॥

दी—। एधतुः पुरुषः । वहतुरनङ्गान् ।

मित—। अन्वयोर्धातोश्चतुप्रत्ययः । चित्त्वमकोदात्ताद्यम् । 'वहतुः पयिके हयमे पुमान्' इति मेदिनी ।

७९ । जीविरातुः ॥ १।७९ ॥

दी—। 'जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीवति जीवनौषधे' ।

मित—। 'जीवातु जीवनीषधमि'त्यमरः । जीवतीति वियङ् । 'जीवातवे विसृज कृपाणम्' इति भवसूतिः ।

८० । आलृकन्वृद्धिश्च ॥ १।८० ॥

दी—। जीवेरित्येव । जैवात्कस्विन्दुभिषगायुषत्स कषी-
वले ।

मित—। जीवधातोरात्कन् प्रत्ययः । तस्मिन् परे इद्विधोपधायाः । 'जैवात्कः
स्यादायुषमिति' इत्यभरः ।

८१ । कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः ॥ १।८१ ॥

दी—। 'कर्षूः पुंसि करोषाम्नौ कर्षून्द्यां स्त्रियां मता' ।
चमूः । तनूः । धनूः शस्त्रम् । 'सर्जं सर्जने' । 'सर्जं
वर्णिक' । खर्जं व्यथने । खर्जूः पामा । (पामेति चर्मव्याधि-
विशेषः) ।

८२ । मृजिगुण्य ॥ १।८२ ॥

दी—। मजूः शुद्धिक् । (चादुप्रत्ययः) ।

८३ । बहो धञ् ॥ १।८३ ॥

दी—। 'बधूर्जायास्त्र धारित्रिषु' ।

मित—। बहिरन्तास्य धकारादेशसस्मादुप्रत्ययः । बह प्रापणे । बहति सुखं
प्रापयतीति बधुः स्त्री । 'स्त्री योषिद्वला योषा नारी सौमनिनी बधुः' इत्यभरः ।

८४ । कषेश्छञ् ॥ १।८४ ॥

दी—। कच्छः पामा । (चादुप्रत्ययः । क्ते तुगिति तुक्) ।

८५ । णित्कसिपद्यते ॥ १।८५ ॥

दी—। कासूः शक्तिः । पादूश्चरणधारिणी । आरूः पिङ्गलः ।

मित—। कस गती, पद गती, च्छगती । एभ्य ऊ प्रत्ययः स्यात् । स च णिङ्
भवति । उपधाइङिः ।

८६ । अणो डञ् ॥ १।८६ ॥

दी—। आडूर्जलप्लवद्रव्यम् ।

८७ । नञि लम्बेर्नलोपय ॥ १।८७ ॥

दी—। 'तुम्बालावूरुमे समे' इत्यमरः ।

मित—। लवि अयम'सने । न लम्बते जलि इत्यलापुः ।

८८ । के अ एरङ् चास्य ॥ १।८८ ॥

दी—। कशब्दे उपपदे शृणातेरुः स्यात् । एरङादेशः ।
'कशेरुस्तृणकन्दे स्त्री' । बाहुलकादुप्रत्यये कशेरुः । ङीवे
पुंसि च ।

८९ । लो दुट् च ॥ १।८९ ॥

दी—। तरतेरुः स्यात्तस्य दुट् । 'तर्दुः स्यादाकहस्तकः' ।

मित—। 'आद्यन्ती टकिती' । 'निङुमि—' इति नेट् ।

९० । दरिद्रातिर्यालोपय ॥ १।९० ॥

दी—। इय आद्य यौ । तयोर्लोपः । दद्रुः कुष्ठप्रभेदः ।

९१ । नृतिशृथोः कूः ॥ १।९१ ॥

दी—। नृतूर्नर्तकः । शृधूरपानम् । (किञ्चाव गुणः) ।

९२ । ऋतेरम् च ॥ १।९२ ॥

दी—। ऋतिःसीतो धातुः । ततः कूरमागमश्च । रन्तूदेव-
नदी सत्यवाक् च ।

९३ । अन्दूदृभूजम्बूकर्फे लूकार्कान्धूदिधिषूः ॥ १।९३ ॥

दी—। एते कूप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्दूर्वन्धनम् ।
'दृभी यन्त्रे' । निपातनाद्यम् । दृभूः । अनुस्वाराभावोऽपि

निपातनादित्येके । इन्भूः । जनेर्बुक्—जम्बूः । 'जम् अदने'
इत्येके । बाहुलकादृस्त्रोऽपि—जम्बुः । कफलाति कफलूः
स्त्रेभातकः । निपातनादेश्वम् । कर्कं दधाति कर्कन्धूर्वदरी ।
निपातनान्नम् । दिधिं धैर्यं स्यति त्यजतीति दिधिषूः पुनर्भूः ।
केचित्तु 'अन्दूहम्फूजम्बूकम्बू' इति पठन्ति । 'हम्फ उत्कृष्टे ।
हम्फः सर्पजातिः । 'कमेर्बुक्' । कम्बूः परद्रव्यापहारी ।

नित—। अदि वन्ने । अन्दूरिति । 'अन्दूः स्त्रियां सान्निगडे प्रसिद्धे
भूषणस्य च' इति मेदिनी । बाहुलकादृस्त्रोऽपि । अन्दूः । 'अन्दूको हस्तिनिगडे'
इत्यमरः । इन्भूरिति । सन्दर्भकर्तृत्वर्थः । इनीयव्ये तुदादिः । तेन इन्धतीति
वियदः । जम्बूरिति—अस्य इन्द्रपाठे भारविरपापुङ्गवः । 'व्यधितमपि
भृशं भनी हरनी परिणतजम्बुफलोपभोगहृष्टा' । (किरात—१०।२९) ।
अत्र 'इको इस्त्रोऽङ्गाः—' इति इन्द्रः इति लघुचाणाः परासा इत्याहुः । 'तस्या
जम्बोः नदीभूय प्रवर्तते' इति विक्रमादित्येन च इन्द्र उदाहृतः । दिधिषूः
पुनर्भूरिति । विधिंवाहितेत्यर्थः । 'पुनर्भूदिधिषूकदा विः' इत्यमरः ।

८४ । मृगोरुतिः ॥ १।८४ ॥

दी—। मरुत् । गरुत्पक्षे । (अनयोरुतिप्रत्ययः । इकार
उच्चारणार्थः) ।

८५ । यो मुट् च ॥ १।८५ ॥

दी—। गिरतेरुतिस्तस्य च मुट् । गर्मुत् सुवर्णं लृणविशेषश्च ।

८६ । हृषेरुलच् ॥ १।८६ ॥

दी—। 'हृषु लो मृगकामिनोः' । बाहुलकाच्चटतेः । चटुलं
शोभनम् । ('चटुलनयना' इत्यादौ यथा) ।

८७। ह्रस्वरुहियुषिभ्यः इतिः ॥

दी—। 'हरित् ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोः' । सरि-
वदी । रोहिन्मृग विशेष्यस्य स्त्री । युष इति सौत्रो धातुः ।
'मत्स्यस्य रोहित् पुरुषस्य योषित्' इति भाष्यम् ।

८८। ताडेर्णिनुक् च ॥ १।८८ ॥

दी—। ताडयतीति तडित् ।

मित—। ताडयतेर्णिनुक् स्वाद् इति प्रत्यये परे । इतिरित्यत इकार उच्चारणार्थः ।

८९। शमेठः ॥ १।८९ ॥

दी—। बाहुलकादित्संज्ञा एयादेशः इट् च न । 'शण्टः
पुंसिगोपती । शण्टः क्रीवः ।

मित—। शन उपशमे । अस्माद् उपत्ययः । गोपताविति वृषभे इत्यर्थः ।
इत्संज्ञेति—अनुनासिकस्य लोपाभावश्च । एयादेश इति—'आयमेयीनीयियः कटखण्डां
प्रत्ययादीनाम्' (४०५) इत्यनेनेत्यर्थः ।

१००। कमेरठः ॥ १।१०० ॥

दी—। कमठः । 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुं-
सकम्' इति मेदिनी । बाहुलकाज्जरठः ।

१०१। रमेठं हिङ् ॥ १।१०१ ॥

दी—। रामठं हिङ् । (चादठप्रत्ययः) ।

२०२। शमेः खः ॥ १।१०२ ॥

दी—। शङ्खः । (अनुस्वारस्य ययीति परसवर्णेन डः) ।

१०३। कणेष्ठः ॥ १।१०३ ॥

दी—। कण्टः ।

१०४ । कलस्तृपय ॥११०४॥

दी—। तृपतेः कलप्रत्ययः । चात्तृफतेः तृपला लता ।
'तृफला तु फलत्रिके' । (त्रिफला तृफला च सा—इति विश्वः) ।

२०५ । शपेर्वच ॥११०५॥

दी—। शबलः । (चात् कलप्रत्ययः) ।

मित—। 'चित्रं किम्बोरकतमापशबलैताद्य कर्तुं' इत्यमरः ।

१०६ । वृषादिभ्यश्चित् ॥११०६॥

दी—। वृषलः । पललम् । वाचुलकाद् गुणः । सरलः ।
तरलः । 'कर्मवृक् (च)—(गणसूत्र) । कम्बलः । 'मुस
खण्डने' । मुसलम् । 'लङ्गेवृद्धिश्च' (गणसूत्र) । लाङ्गलम् ।
'कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य सुट्' (च) (गणसूत्र)—
कुट्मलः । कुडेरपि—कुड्मलः । कश्मलम् । वाचुल-
काद्गुणः—कीमलम् ।

मित—। एभ्यः कलप्रत्ययः स्यात् । स च किद् भवति । अन्तोद्गातः । वृषलः
शदः । पल गतौ । पललमिति । 'पललं तिलतूष्णे च पर्कं मांसं नपुंसकम् । ना
राणसे'—इति मेदिनी । सरल इति—'सरलः पूतिकाष्ठे' नाऽयौदारवकायोस्त्रिषु' इति
च मेदिनी । 'सरला विरलायने घनायने कलिद्रुमाः । न शमो न च पुत्राणां अस्मिन्
संसारकानने' इत्यभियुक्तप्रयोगः । 'कम्बलौ नागराजि स्यात् साखाप्राकारयोरेपि ।
कृपावत्पत्ररासङ्गे सलिले च नपुंसकम्' इति मेदिनी । मुषल इति मूषेभ्यमध्यो-
ऽप्यायम् । विलरल प्रौढमनोरमायाम् ।

१०७ । सृजेष्टि-लोपः ॥११०७॥

दी—। मलम् । (टिलोपात् 'म' इति तिष्ठति । ततः
कलप्रत्ययः) ।

१०८ । चुपेरञ्चोपधायाः ॥११०८॥

दी—। चपलम् । (अदुपधत्वे चप् इति भवति । ततः कल प्रत्ययः) ।

१०९ । शकिशम्योर्नित् ॥११०९॥

दी—। शकलम् । शमलम् ।

मित—। 'मितं शकले सखे वा' इति 'शमलं शकलं' इति चामरः ।

११० । क्री गुग्घस्वश्च ॥१११०॥

दी—। कृगलः । प्रज्ञादित्वात् 'कृगलः' ।

मित—। क्री हेदने । तस्य 'आदेवः—' इत्याख्ये 'कृ' इति । ततो कृगलः । 'कृगलं नीलवस्त्रे नास्कार्ये स्त्री हस्तदारके' इति मेदिनी ।

१११ । जमन्ताड्डः ॥११११॥

दी—। दण्डः । रण्डा । खण्डः । मण्डः । वण्डच्छिन्नहस्तः । अण्डः । बाहुलकात् सत्त्वाभावः । पण्डः सङ्घातः । तालव्य-
दिरित्यपरे । शण्डः । गण्डः । चण्डः । पण्डः क्रीवः । पण्डा
वृद्धिः ।

मित—। जमिति प्रत्याहारः । तेन ज, म, ड, ण, न इत्यन्तेभ्यो धातुभ्यो
उप्रत्ययः स्यादिति सूत्राद्येः । दस उपशमे । रस क्रीडायाम् । खन अवदारणे ।
मनं ज्ञाने । वन संभक्तौ । जम गत्यादिषु । यनुदाने । गम गतौ । वण दाने ।
पण व्यवहारे सुतौ च इति क्रमेणात्र धातवः । 'दृखोऽस्त्री लण्डोऽपि स्यात्'
इत्यमरः । 'रण्डा मुष्टिकपर्णाच्च विधवायाञ्च घोषिति' । 'मण्डः पञ्चाङ्गुली शाकमेदं
क्रीवं तु मसुनि' । 'वण्डा पांशलायां स्त्री त्रिषु हस्तादिवमिते' । अण्डं सुषकम् ।
अण्ड प्राण्यवयवः । सत्त्वाभाव इति—'अनु' इत्यस्य 'धात्वादेः घः स' इत्यनेन ।
'चण्डस्त्वन्तकीपनः' इत्यमरः । पण्डा वृद्धिरिति । 'पण्डा शास्त्रीज्वला वृद्धिश्च द
योनात् पण्डितः स्मृतः' ।

११२ । क्वादिभ्यः कित् ॥१११२॥

दी—। कवर्गादिभ्यो ङः कित् स्यात् । कुण्डम् । काण्डम् ।
गुङ्—गुङः । 'वृण भ्रमणे' = वृणो भ्रमरः ।

११३ । स्थाचतिमृजेरालज्वालज्जालीयचः ॥१११३॥

दी—। तिष्ठतेरालच । स्थालम्—स्थाली । चतेर्वालज् ।
चात्वालः । मृजेरालीयच् । मार्जालीयो विडालः ।

११४ । पति चण्डिभग्रामालज् ॥१११४॥

दी—। पातालम् । चण्डालः । प्रज्ञादित्वादणि चाण्डालो-
ऽपीत्येके ।

मित—। पातालम्—अत्रोपधाङ्ङिः । 'पातालं नागलोके स्याद् विवरे
बडवानले' इति मेदिनी ।

११५ । तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्रः कालन्
॥१११५॥

दी—। तमालः । विशालः । विडालः । मृणालम् ।
कुलालः । कपालम् । पलालम् । पञ्चालः ।

११६ । पतेरङ्गच् पत्तिणि ॥१११६॥

दी—। पतङ्गः । (बाहलकादर्थान्तरेऽपि । 'पतङ्गः
पत्तिसूर्ययोः' इत्यमरः) ।

११७ । तरत्यादिभ्रङ् ॥१११७॥

दी—। तरङ्गः । लवङ्गम् ।

११८ । विड्दिभ्रः कित् ॥१११८॥

दी—। विडङ्गः । मृदङ्गः । कुरङ्गः । बाहलकादुत्वं च ।

११८ । मृवजोर्हृ द्विच ॥१११८॥

दी—। सारङ्गः । वारङ्गः खङ्गादिमुष्टिः ।

१२० । गन् गम्यद्योः ॥ ११२० ॥

दी—। गङ्गा । अदगः पुरोडाशः ।

१२१ । क्वापूखडिभ्यः कित् ॥११२१॥

दी—। क्वागः । पूगः । खड्गः । बहुलकात् 'विड अनादरे'—गन् सत्वाभावश्च । पिङ्गस्तरलः । 'पिङ्गैरगद्यत सप्तभ्रममेवमेका' इति माघः । (गन्प्रत्ययः । स च कित्)

मित—। अत्र सर्वत्र 'बाहुलकादि'ति यदुक्तं तन् सर्वम् 'उणादयो बहुलम्' इत्यनुसारादिति विभाव्यम् ।

१२२ । भृजः किन्नट् च ॥११२२॥

दी—। भृजोगन् कित् स्यात् तस्य नुट् च । भृजाः पिङ्गालिधूम्याटाः ।

१२३ । शृणातेर्हृ स्वय ॥११२३॥

दी—। शृङ्गम् । (शृ हिंसायाम् इत्यस्य ह्रस्वः । अस्माद् गन्प्रत्ययः तस्य कित्वं नुडागमश्च) ।

१२४ । गणः शकुनौ ॥११२४॥

दी—। नुट् चेत्यनुवर्तते । शार्ङ्गः ।

मित—। शकुनौ वाच्ये शृणातेर्गणप्रत्ययः स्यात् तस्य नुट् । 'अव्योषिति' इति वङिः । शार्ङ्गः पक्षी । 'शार्ङ्गम्' इति धनुर्वाचकः शब्दस्तु शङ्कस्य विकार इति ।

१२५ । मुदियोगंगौ ॥११२५॥

दी—। मुन्नः । गर्गः ।

१२६। अण्डनू कसृभृवभयः ॥११२५॥

दी—। करण्डः। सरण्डः पक्षी। भरण्डः स्वामी।
वरण्डो मुखरोगः।

१२७। हृदृभसोऽदिः ॥११२७॥

दी—शरत्। 'दरुहृदयकूलयोः'। भसज्जघनम्।

मित—। 'भसत् स्त्री भास्वरं योनौ' इति मेदिनी।

१२८। दृर्णातिः पुग्प्रस्वश्च ॥११२८॥

दी—। दृषत्।

१२९। त्यजितनियजिभयो डित् ॥११२९॥

दी—। त्यद्। तद्। यद्। सर्वादयः।

१३०। एतेस्तुट् च ॥११३०॥

दी—। एतद् (चकाराद् अदिप्रत्ययः। तुडागमः।

गुणः)

१३१। सत्तेरटिः ॥११३१॥

दी—। 'सरट् स्याद्वातमिधयोः'। वेदभाष्ये तु 'याभिः
कृशानुम्' इति मन्त्रे 'सरड्भयो मधुमक्षिकाभयः' इति
व्याख्यातम्।

१३२। लङ्घोर्नलोपश्च ॥११३२॥

दी—। लघट् वायुः। (चादटिप्रत्ययः)।

१३३। पारयतेरजिः ॥११३३॥

दी—। पारक् सुवर्णम्। [अजि (अज्) इति, खन्तात्
पृ इत्यास्माद् विधीयते]।

१२४ । प्रथेः कित् सम्प्रसारणञ्च ॥११२४॥

दी— । पृथक् । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । (अजिप्रत्ययः) ।

१२५ । भियः पुग्नस्त्वञ्च ॥११२५॥

दी— । भिषक् ।

१२६ । युष्यसिभगां मदिक् ॥११२६॥

दी— । युष् सौत्रो धातुः । युष्मद् । अस्मद् । त्वम् ।

अहम् ।

मित— । त्वम् अहमिति । मध्यन्तस्य 'लाङ्गौ सौ' (१८४), 'शेषे लोपः' (३८५) इति युष्मदस्मदीर्मध्यन्तस्य लाङ्गादेशे अन्त्यालोपे च रूपे ।

१२७ । अर्तिसुसुहृसृष्टिस्तुभायावापदियक्षिनीभोगमन ॥११२७॥

दी— । एभश्चतुर्दशभोगमन् । अर्मश्चक्षुरोगः । स्तीमः सङ्घातः । सोमः—होमः । मर्मो गमनम् । धर्मः । क्षेमं कुशलम् । चीमम् । प्रज्ञाव्यणि चीमञ्च । भाम आदित्यः । यामः । वामः शोभनदृष्टयोः । पशम् । यक्ष पूजायाम् । यक्ष्मो रोगराजः । नेमः ।

मित— । अर्तोति । च्च गती, ष्टञ् स्तुती, सुञ् अभिषवे, हुदानादनयोः स गती धृञ् धारणे, चि चये, टुञ् शब्दे, भादोप्ती, या प्रापणे, वा गतिगन्धनयोः, पदगतौ, नीञ् प्रापणे । 'धर्मः पुण्ये यस्मै न्याये स्तभावाचारयोः कृतौ' इति विश्वः । 'भामः क्रोधे रवी दोप्ती' । 'यामस्तु प्रहरे पुंसि संयमोऽपि प्रकीर्तितः' । यक्ष्मा इति—'चयः शोषश्च यच्छा च' इत्यमरः । "क्षोद्यक्ष्मा चक्षीरोगः" इति आयुर्वेदे च ।

१२८ । जहाते सन्वदालोपञ्च ॥११२८॥

दी— । 'जिह्वाः कुटिलमन्दयोः' ।

मिन—। चात् मन्प्रत्ययः। सन्वदभावादभासस्येत्वम्। 'तथापि जिह्वः स भवजिगौषया तनोति शुभ्रं' गुणसम्पदा यशः' (भारविः)।

१३८। अवतेष्टिलोपस्य ॥१।१३८॥

दी—। मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो न प्रकृतेः। अन्यथा डिदित्वेव ब्रूयात्। 'ज्वरत्वर—' (२६५४) इत्यूठौ तयोर्दीके कृते गुणः। चादिपाठादव्ययत्वमित्युज्जल दत्तस्तत्र। तेषामसत्त्वार्यत्वात्। वस्तुतस्तु खरादिपाठादव्ययत्वम्। अवतीति ओम्। ('ओ' प्रश्नेऽङ्गीकृतौ रोषे' इति विश्वः)।

१४०। यसेराच ॥१।१४०॥

दी—। ग्रामः। (यसु अदने। अस्यमन्। 'ग्रामः खरे वृन्दे' शब्दादिपूर्वके' इति विश्वः। शब्दादिपूर्वको ग्रामशब्दो वृन्दे। शब्दग्रामो गुणग्राम इति यथा। संपूर्वोऽयं युद्धे। तदुक्तं 'संपूर्वः संयुगोन्मृतः' इति)।

१४१। अविसिविसिशुषिभयः कित् ॥१।१४१॥

दी—। ऊमं नगरम्। सूमो रश्मिः। सिमः सर्वः। 'शुष्ममग्नि समीपयोः'।

मित—। सूमोरश्मिरिति। सूवतन्तुरित्यन्ये। शुष्मसग्रीत्यादि वेदभाष्ये तु 'शुष्मं वल्लम्' इत्यपि।

१४२। इषियुधोन्विदसि श्याधूसूभयो मक् ॥१।१४२॥

दी—। 'इक्ष्मः कामवसन्तयोः'। ईषोति पाठे दीर्घादिः। युधः शरो योद्धा च। इध्मः समित्। दक्षो यजमानः। श्यामः। धूमः। सूमोऽन्तरिक्षम्। बाहुलकादीर्मे व्रणः।

मित—। बाहुलकादीर्मिति । ईर गतौ । अस्माद् मक् । 'त्रयोऽस्त्रियासीर्नमरः
कौवे' इत्यमरः । एवं जन्मम् । मनिनस्तु—नात्तः । 'जनुजननजन्मानि' इत्यमर
उभयसाधारणः ।

१४३ । युजिरुचितिजांकुय ॥११४३॥

दी—। युग्मम् । रुक्मम् । तिरुमम् । (एभ्यो मक् ।
कवगंशान्तादेशः) ।

१४४ । हन्तेर्हि च ॥११४४॥

दी—। हिमम् । (चात् मक्प्रत्ययः । हिरिति सर्वादेशः) ।

१४५ । भियः पुग्वा ॥११४५॥

दी—। भौमः । भौष्मः । (मक्प्रत्ययान्तौ) ।

१४६ । घर्मः ॥११४६॥

दी—। घृधातोर्मग् गुणश्च निपात्यते । ('घर्मः स्यादातपे-
ग्रीष्मस्वेदान्भसोरपि') ।

१४७ । ग्रीष्मः ॥११४७॥

दी—। ग्रसते निपातोऽयम् (मक् प्रत्यये)

१४८ । प्रथेः पिवन् सम्प्रसारणं च ॥११४८॥

दी—। पृथिवी । पवनित्येके । पृथ्वी । 'पृथ्वी
पृथिवी' पृथ्वी' इति शब्दार्णवः । (पिवन्निति प्रत्ययस्य
षित्त्वाद् डीप्) ।

१४९ । अशू प्रपिलटिकणिखटिविशिभयः कन् ॥११४९॥

दी—। अश्वः । 'प्रुष स्नेहनादौ' । 'प्रुषः स्यादृतु-
सूर्ययोः' । प्रुषा जलकणिका । लट्वा प्रक्षिभेदः फलं च ।
कण्वं पापम् । बाहुलकादिष्वे किण्वमपि । खट्वा । विश्वम् ।

११५० । इण् शीभ्रां वन् ॥११५०॥

दी—। एवो गन्ता । 'ये व एवा मरुतः' । असत्त्वे निपातोऽयम् । शेवं लाञ्छनं पुंसाम् । 'शेवं मित्राय वरुणाय' ।

मित—। शेवं सुखमिति वेदभाष्यम् ।

१५१ । सर्वे निष्ठश्च रिष्वलश्च शिवपट् प्रह्वेष्व । अतन्त्रे ॥११५१॥

दी—। अकर्तयेयते निपात्यन्ते । स्रुतमनेन विश्वमिति सर्वम् । निपूर्वाद् घृष्वैर्गुणाभावोऽपि । निष्ठश्चते अनेन निष्ठश्चः खुरः । रिष्वो हिंस्रः । लष्वो नर्तकः । लिष्व इत्यन्ये । अत्रोपधाया इत्त्वमपि । शेतेऽस्मिन् सर्वमिति शिवः शम्भुः । शीङो ऋषत्वम् । पटो रथो भूलोकश्च । प्रह्वयते इति प्रह्वः । ह्रज आकारवकारयोर्लोपः । जहातेरालोपोवा । ईषेर्वन् । ईष्वः आचार्यः । इष्व इत्यन्ये । 'अतन्त्रे' किम् ? सर्ता । सारकः । बाहुलकादुभ्रसतेः ह्रस्वः ।

मित—। अतन्त्रे इत्यस्य विवरणम्—'अकर्तये' इति । एतेनान्यत्र विशेषनिर्देशाभावे सर्वं कर्तयेवेति बोध्यम् ।

१५२ । शेवयह्वजिह्वाग्रीवापामीवाः ॥ ११५२ ॥

दी—। शेव इत्यन्तोदात्तार्थम् । यान्तरनेन यहुः । ह्रस्वो हुगागमश्च । लिहन्तरनया जिह्वा । लकारस्य जः गुणाभावश्च । गिरन्तरनया ग्रीवा । ईडागमश्च । आप्रोतीत्यापा वायुः । मीवा उदरकृमिः । वायुरित्यन्ये ।

मित—। शिव इति 'इणशीभ्याम्—' (१५०) इत्यबोक्तमपि अत्र निपातनादन्तो-
दात्तलदर्शनार्थमारम्भः । यङ्गः मार्गः । 'रुतमाय वङ्गी' इत्यत्र 'मङ्गी' इति
वेदभाष्यम् । नीवेति—वेदभाष्ये तु अमीव इति क्तिन्ना 'अम रोमे' इत्यभ्यासः ईट्-
चैत्युक्तम् । 'अमीवातन—' रोगनाशक इति साख्यानान्तः ।

१५३ । कृगृष्टृभगो वः ॥ १।५३ ॥

दी—। कर्वः कामः आयुश्च । गर्वः । शर्वः । दर्वो राक्षसः ।

१५८ । कनिन् युष्टषितक्षिराजिधन्विद्य प्रतिदिवः ॥ १।५४ ॥

दी—। यौतेति युवा । वृषा इन्द्रः । तक्षा । राजा ।
धन्वा मरुः । धन्व शरासनम् । द्य्वा सूर्यः । प्रतिदीव्यन्तस्मिन्
प्रतिदिवा दिवसः ।

मित—। युष्टषादिभ्यः कनिन्प्रत्ययः कर्तरि । युवेति । 'युवास्यात्तरुणे श्रेष्ठे
निसर्गैवलशालिनि' इति मेदिनी । धन्वामरुत्वादि । 'धन्वा ते मरुदेशे ना क्लीदे
चापे स्थलैःपि च' इति मेदिनी । चापः शरासनम् ।

१५५ । सप्यशूभ्यां तुट् च ॥ १।५५ ॥

दी—। सप्त । अष्ट । (चकारात् कनिन् प्रत्ययः ।
तुडित्यागमः) ।

१५६ । नञि जहातेः ॥ १।५६ ॥

दी—। अहः । (नञपूर्वाद् हाधातोः कनिन् । धातोरा-
लोपः) ।

१५७ । खन्नृचनूपूषन्प्रीहन्-क्लेदन्-स्नेहन्मूर्धन्मल्लवर्ध-
मन्विश्वस्नन्परिजम्बन्मातरिश्चन्मघवन्निति ॥ १।५७ ॥

दी—। एते त्रयोदश कनिन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खय-
तीति खा । उक्षा । पूषा । 'प्रीह गती' । इकारस्य दीर्घत्वम् ।

मुहतीति मूहा कुचिव्याधिः । 'क्लिद्रु आर्द्रिभावे' । क्लिद्यतेः
 क्लेदा चन्द्रः । स्निह्यतीति स्नेहा सुहृच्चन्द्रश्च ।
 मुह्यन्तस्त्रिन्नाहते मूर्धा । मुह्येरुपवाया दीर्घा धोऽन्तादेशो
 रमागमश्च । मज्जत्यस्थिषु मज्जा अस्थिसारः । अर्यपूर्वो माङ् ।
 अर्यमा । विस्व् एसाति विश्वप्सा अग्निः । परिजायते परिज्मा
 चन्द्रोऽग्निः । जनैरुपधालोपो मय्यान्तादेशः । मातर्यन्तरिक्षे
 श्वयतीति मातरिश्वा । धातोरिकारलोपः । 'मह पूजायाम्' ।
 हस्य धो वुगागमश्च । मधवा इन्द्रः ।

इत्युणादिषु प्रथमः पादः ।

These thirteen words are irregularly formed with the affix कनिन् added to them in the active voice. The word इति in the rule signifies that the list is not exhaustive.

मित—। अत्रित्यादि । टुभोयि गतिहङ्गोः, उच्च सेचने, पूष इहो, षिह प्रीती, सह वैचित्ये, सुर्वो बन्धने (उकारस्य दीर्घत्वे यकारस्य धकार इत्युज्ज्वलदत्तः), टमसृजो यज्ञो (मसृजेः सकारस्य शकारस्य जश्चत्वेन जः), माङ् माने शब्दे च, एसा भक्षणं, जनौ प्रादुर्भावे, 'टुभोयि—' इति मूलानुक्ता धातवः । कनिन्निति निदिध्याकरे । अति—इकारलोपो निपात्यते 'इन्ङन्पूर्वार्धम्' इति नियमात् पूषणौ पूषण इत्यादौ न दीर्घः । 'अर्यमातु पुमान् सूर्यः—' इति मेदिनी । परिजायते इति दशपादीतत्वनुरोधादिदम् । वेदभाष्ये तु 'परिज्मानं सुखं वधम्' इत्यत्र परिज्मा परितो गत्वा । अर्जः परिपूर्वस्य 'शमुचन्—' इत्यादिना नन् प्रत्ययः यकारलोपः, आयुदात्तत्वं च निपात्यत इत्युक्तम् । मातरिश्चेति—सतस्या अलुक् इष्टविषये सम्प्रसारणं न भवति । 'शयुव—' इति मूर्ते अभिव्यक्ततरत्वेन कृकुरवाचकस्यैव शशब्दस्य शङ्कम् । 'इह सृज इतिशब्द आद्यर्थः । तेनान्येभ्योऽपि यथादर्शनं कनिन् । दशपाद्यान्त इतिशब्दो नास्ति ।

१५८ । कृद्भ्यामेणुः ॥ २।१ ॥

दी— करेणुः । हरेणुः गन्धद्रव्यम् ।

मित— उक्त्व करणे । हृज् हरणे । 'करेणुरिभ्यां स्त्री, ना इमे' इत्यमरः ।

गन्धद्रव्यमिति— कलायधेति वैश्यवर्गे अमरः— 'कलायध सतीनकः । हरेणुखण्डिकी—'
इति ।

१५९ । हनिकुषिनीरविकाशिभ्यः क्यन् ॥ २।२ ॥

दी— हयो विषमः । कुष्ठः । नीयो नेता । रथः ।

काष्ठम् ।

१६० । अवे भृजः ॥ २।३ ॥

दी— अवभृथः ।

१६१ । उपिकुषिगातिभ्यः स्थन् ॥ २।४ ॥

दी— ओष्ठः । कोष्ठम् । गाथा । अर्थः । बाहुलकाच्छोयः ।

मित— अष्टं इति । 'अष्टोऽभिधेयैवसुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । बाहुलकादिति ।

यगतौ । अस्मात् यन् शोचः = न्ययः ।

१६२ । सतेर्णि त् ॥ २।५ ॥

दी— सार्थः समूहः । (अस्मात् स्थन् णिहत्) ।

१६३ । जृष्टज्भ्यामूथन् ॥ २।६ ॥

दी— जरुथं मांसम् । 'वरुथो रथगुप्तौ ना' ।

मित— वरुथो रथगुप्तौ नेति । 'जरुथो रथगुप्तौ स्याद् वरुथं रथवेष्टमनो' इति

विश्वः । 'भवा वरुथं गृणते विभावा—' इत्यादौ वेदमार्थं वरुथं गृहमिति व्याख्यातम् ।

१६४ । पातृतृदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् ॥ २।७ ॥

की— पौथो रविः घृतं पौथम् । 'तौथं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपा-

पायोपाध्यायमन्त्रिषु । अवतारर्षिजुष्टाभः स्त्रीरजःसुच विश्रुतम्'

इति विश्वः । तुल्योऽग्निः । उक्थं सामभेदः । रिक्थम् ।
बाहुलकादृचेरपि । 'रिक्थमृक्थं धनं वसु' । सिक्थम् ।
('सिक्थो भक्तपुलाके ना') ।

१६५ । अतोर्निरि ॥ ३।८ ॥

निरिक्थं साम । (निरित्पपदेऽर्तःस्थक् प्रत्ययः) ।

१६६ । निशीथगोपीथावगथाः ॥ २।८ ॥

दी— निशीथोऽर्धरात्रो रात्रिमात्रं च । गोपीथं तीर्थम् ।
अवगथः प्रातः स्नातः ।

मित— एते स्थन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । निपूर्वात् शेतः स्थक् । गुणाभावः ।
'निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्वाद्रात्रिमात्रके' इति मेदिनी । गोपीथं तीर्थमिति
इतिकारमतेनेदम् । वेदे तु 'प्रतीत्यश्चारुमन्धरम्' इत्यत्र गोपीथः सोमपानमिति भाष्य-
कारनिरुक्तकारी (सायनयास्त्री) । अवगथ इति—गाङ्गी निपातनादश्वः ।

१६७ । गथोदि ॥ २।१० ॥

दी— उद्गोथः सान्त्रो भागविशेषः । (उद्गपूर्वगायतेः
स्थक् । 'धुमास्था—' इति द्वैत्वम् ।) ।

११८ । समीणः ॥ २।११ ॥

दी— समिथो वज्रिः संग्रामश्च ।

१६८ । तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः ॥ २।१२ ॥

दी— तिजेर्जलोपः । तिथोऽनलः कामः । पृष्ठम् । गूथं
विष्टा । यूथं समूहः । 'प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते' ।

These are irregularly formed with स्थक्.

मित— तिज निशानि । पृष्ठ सैचने । गुपरीषोत्सर्गे । यु मिश्रणे । मृड्

गती । एते यक्षप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । 'पृष्ठ' तु अवयवविशेषेऽपि स्त्रोत्रविशेषेऽपि । 'पृष्ठैः सुवर्ते' इत्यादौ दर्शनात् ।

१७० । स्फायितञ्चिवञ्चिशक्तिचिपिञ्चुदिसृपितृपिटृपि-वन्द्य-
न्दिश्वितिष्टत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिक्किदिभिदिमन्दिचन्दिदहि-
दसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभरौ रक् ॥ २।१२ ॥

दौ—। ङात्रिंशतो रक् स्यात् । वलि यलोपः । स्फारम् ।
न्यङ्क्तादित्वात् कुत्वम् । तक्रम् । वक्रम् । शक्रः । क्षिप्रम् ।
क्षुद्रः । सृप्रश्चद्रः । तृप्रः पुरोडाशः । दृप्रो वलवान् । वन्द्रः पूजकः
उन्दौ—उन्दो जलचरः । श्वित्रं कुष्ठम् । 'वृत्रो रिपौ ध्वनौ ध्वान्ते
शैले चक्रो च दानवे' । अजीर्वी । वीरः । नीरम् । पद्रो ग्रामः ।
मद्रो हर्षा देशभेदश्च । 'सुद्रा प्रत्ययकारिणी' । 'खिद्रो रोगो
दरिद्रश्च । किद्रम् । भिद्रं वज्रम् । मन्द्रः । चन्द्रः । पचाद्यचि
चन्दोऽपि । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्दो हिमद्युतिः' ।
दह्रोऽग्निः । दस्रः स्ववैद्यः । 'दम्भः समुद्रः स्वल्पं च' । वसेः
सम्प्रसारणे—

मित—। ङात्रिंशतञ्चिति । दशपाद्यां तु तयस्त्रिंशदुक्ताः । तत्र दम्भिवहिवसीति
पठित्वा 'वह प्रापणे उद्गोऽनङ्गान्' इत्युदाहरणात् । माधवेऽप्येवम् । स्फारमिति । स्फायी
हृद्दौ । 'नेट्वशि—' इति नेट् । वलि यलोप इति—'लोपो व्योर्वलि' इत्यनेन ।
'स्फायः स्यात् पुंक्षि विकटे करकादेशश्च बुवुदे' इति मेदिनी । तक्रम् इति—। वञ्च
संकोचने । 'तक्रं क्षुद्रश्चम्पितं पादान्मुध्यन्व निजलम्' इत्यमरः । वक्रम् इति—वक्र
प्रलम्भने । विगेष्यलिलोऽयम् । 'वक्रः स्याज्जटिलि कूरे पुटभेदे शनैश्चरे' इति विश्वः ।
'शक्रः पुमान् देवराजो कुटजार्जुनभूरुद्रोः' इति मेदिनी । क्षुद्र इति—अयमपि
विशेष्यलिङ्गः । 'क्षुद्रः स्यादधमक्रूरकृपणालेषु बाध्यवत्' इति मेदिनी । तृप्रः पुरोडाश

इति । वेदभाषादिज्जलदत्ताच्चैदम् । दशपाद्यां तु त्वप्रमाणं काष्ठं चैत्युक्तम् । त्वप्र-
दुःखमिति सुवधाती माधवः । पचाद्यपि जन्दोऽपि बाहुलकादिति भावः । हिमांशुरिति
शब्दाण्यवसंवादीऽयम् । दसः सर्व्वेय इति । 'स्वैयावशिनीसूती दसौ—' इत्यमरः ।
'डाखा युवकवः सुताः—' इत्यादिष्वं वेदभाषामपातुकूलम् । परं दसु उपचये इति
दसः उपचपयिता इत्यपि वेदभाषाम् । सर्व्वेयपक्षे नु दसति रोगानुपचपयतीति विग्रहः ।
वसिः सप्तसारणे प्राति इति । 'वविस्वपि—' (२४१०) इत्यनेनेत्यर्थः । अत्र पुनः वसिः
सकारस्य मूर्धन्यादेशवारणाद्यंमाह—

३१६८ । न रपरसृपिसृजि सृशिसृहिसवनादीनाम् ॥८।३।११०॥

द्वौ—। रेफपरस्य सकारस्य सृप्यादीनां सवनादीनां च
मूर्धन्यो न स्यात् । 'पूर्वपदात्—' (३१४३) इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते
इति वृत्तिर्भूयोऽभिप्राया तेन 'शासिवसि—' (२४१०) इति
प्राप्तमपि न । उस्त्रो रश्मिः । उस्त्रा गौः । वाय्रो दिवसः । वाय्र-
मन्दिरम् । शीरोऽजगरः । हस्त्रो मूर्खः । सिध्नः साधुः । शुभ्रम् ।
बाहुलकात् सुसे रक् । सुस्त्रम् अय्य ।

N. B.—This rule is of पाणिनि.

नित—। नेदमुणादिमूलम् । किन्तु पाणिनोचमेवेति द्रष्टव्यम् । वसिः रकि मूर्ध-
न्यादेशवारणाद्यंभिन्नोपन्यस्तम् । भूयोऽभिप्रायेति—'पूर्वपदात्—' (३०४३) इति
प्राप्तप्रतिषेधादधिकमपि विधानपरित्यक्तं । कित्तादित्यत आह—तेनेति । माधवस्तु
वृत्तिस्वरसमनुबध्य 'अविन्द उखिया गावः—' इति मन्वे बाहुलकात् षत्वं नेति
व्याचष्टे । 'उस्त्रो व्रधे च किरण—' इति मेदिनी । 'उस्त्रा गव्यपविकायासुखस्तु किरणे
स्मृतः' इति विश्वः । 'उस्त्रा इव खसराणि—' इति मन्त्रव्याख्याने माधवीऽप्ययम् । वाय्रो
दिवस इत्यादि । माधवस्तु 'वाय्रा इव धेनवः स्नाहमाना समुद्रमवलम्बुरापः' इत्यत्र
'वाय्रा ह्यवारवोपेताः (शब्दायमानाः) गाव इवेति व्याख्यातवान् । वायेण विद्वन्नि-
मातीत्यादौ पुनः 'शब्दवृत्ताप्रवृत्तस्ताना धेनुर्वाशा' इत्येव । सुयमिति । सुम खण्डने ।

१७१ । चकिरम्योरुच्चोपधायाः ॥२।१४॥

दी—। चुक्रमस्तद्रव्यम् । रुम्नोऽरुणः ।

१७२ । वौ कसेः ॥२।१५॥

दी—। विकस्त्रश्चन्द्रः । (उपधाया उत् रक् च विधीयते) ।

१७३ । अमितम्यो दीर्घश्च ॥२।१६॥

दी—। आम्नम् । ताम्नम् ।

१७४ । निन्देर्नलोपश्च ॥२।१७॥

दी—। निद्रा ।

१७५ । अर्देर्दीर्घश्च ॥२।१८॥

दी—। आर्द्रम् ।

१७६ । शुचेर्दीर्घश्च ॥२।१९॥

दी—। शूद्रः ।

भित—। शुच शोके । अस्माद्रक् । दृशन्तादिभ्यः । धातोर्दीर्घश्च । यटो वृषलः । 'अहह्वा वै त्वा युद्र' इति युतौ तु रुद्धेर्वाभादयोर्य एव (य इत्यस्य प्रत्यय एव) पुरस्कृतः । तथाचोत्तरभौमांसायां भगवता व्यासिन सूत्रितम् 'युद्रस्य तदनादरश्चवशात्' इति ।

१७७ । दूरीणो लोपश्च ॥२।२०॥

दी—। दुःखेनेयते प्राप्यते इति दूरम् ।

भित—। दुरुपसर्गापपदादिभ्यः गतावित्यस्माद्रक् । धातोर्लोपश्च । 'रो रि' इति रेफस्य लोपे 'दृलोपे' इति दीर्घः ।

१७८ । लतेऽच्छः क्रू च ॥२।२१॥

दी—। लच्छम् क्रूरम् ।

मित—। कृती छेदने । अस्मादकि 'कृ' 'कू' इत्येतापादिशो क्रमेण स्तः । कादिभः
अनस्य । कू सूर्यस्य । 'स्यात्कृच्छ्रं कष्टमाभीलम्—' इत्यमरः । 'कूरस्तु कठिने
घोरे नृशंसि—' ।

१७८ । रोदेर्णि लुक् च ॥२।२२॥

दी—रोदयतीति रुद्रः ।

मित—। रुदिर् अश्रुविमोचने । अस्माद्यज्ञानाद्रक् शेष लुक् । 'खेरनिटि' (२३१३)
इति लोपे तु 'प्रगल्भ'—(२१७८) इति गुणः स्यात्तेन विष्णुक् वैत्युक्तम् । रोदयति ।
उपलक्षणमिदम् । 'मोऽरोदीद यदरोदीतद् रुद्रस्य रुद्रत्वम्' इत्यादिना बहुधास्य
वेदभाष्ये प्रपञ्चितत्वात् ।

१८० । बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसोः ॥२।२३॥

दी—। णिलुगित्येव । 'वान्ति पर्णशुषो वातास्ततः
पर्णमुचोऽपरे ततः पणरुहोवान्ति ततो देवः प्रवर्षति' ।

मित—। संज्ञायां छन्दसि च अन्यत्रापि (धातुत्तरं प्रत्ययान्तरे ऋत्विगः) कोबहुलं
लुक् स्यादिति सूतार्थः । संज्ञायां तावत्—उच्यति वर्धयति प्रजा इति वज्रा । अं सुखं
भावयति शम्भुरित्यादि । छन्दसितु—'वर्धन्तां वा सुष्टुतयः' वर्धयन्तिव्यर्थः । जमी
प्रादुर्भावे, संज्ञाच्छन्दसोरपि कचिदित्याह—वान्तीत्यादि । पर्णाणि शोषयन्तीति पर्णशुषः ।
पर्णाणि मोचयन्तीति पर्णमुचः ।

१८१ । जीरोच ॥२।२४॥

दी—। जीरोऽनुः । ज्येष्ठेत्वैके ।

मित—। ज्येष्ठेति । ज्या वयोहानौ । आस्माद्रक् । यद्विन्येति सम्प्रसारणं ततो
दीर्घः । तथाच 'न धातुलोपे—' इति सूत्रे जीविरदानुः इत्यस्य प्रत्याख्यानार्थं नैतज्जीवे
रूपं किन्तु रक्ति ज्यः सम्प्रसारणमिति भाष्ये उक्तम् ।

१८२ । सुसृधागृधिभ्यः क्रन् ॥२।२५॥

दी—सुरः । सूरः । धीरः । गृध्रः ।

१८३ । शसिचिमीनां दीर्घश्च ॥२।२६॥

दी— शः सौत्रः । शूरः । सीरम् । चीरम् । मीरः
समुद्रः ।

१८४ । वाविम्भेः ॥२।२७॥

दी— वीधं विमलम् ।

१८५ । वृधिवपिभ्यां रन् ॥२।२८॥

दी— वध्रं चर्म । वप्रः प्राकारः ।

नित— ॥धु इवौ । कुवप वीजसलानि । 'वप्रः पितरि कैदारि चन्द्रः प्राकार-
रोधसोः' ।

१८६ । ऋजुंन्द्रायवजूविप्र कुब्रचुब्रचुरखुरभद्रोभेरीभेल
सुव्राशुक्ल गौरवन् रमामालाः ॥२।२९॥

दी— रन्नन्ता एकीनविंशतिः । निपातनाद् गुणाभावः ।
ऋजो नायकः । इदि इन्द्रः । अङ्गेर्नलोपः । अग्रम् ।
'वज्रोऽस्त्री क्षीरके पवौ' । डुवप्, उपधाया इत्त्वम् । विप्रः ।
कुम्बिचुम्बोर्नलोपः । कुब्रमरणम् । चुब्रं सुखम् । 'चुर
विलेचने' । रेफ लोपः । खण्डनः । चरः । 'खुर छेदने' ।
रलोपो गुणाभावश्च । खुरः । भन्देर्नलोपः । भद्रम् । 'उच
समवाये' । चस्य गः । उग्रः । जिभी-भेरी । पचे लः । भेलो
जलतरणद्रव्यम् । शुचेश्चस्य कः । शुक्रः । पचे लः । शुक्लाः ।
गुड्—वृद्धिः । 'गौरीरुणे सिते पीते' । 'वन संभक्तौ' । वन्नो
विभागी । इणो गणाभावः । 'इरा मये च वारिणि' । 'मा-
माने'—माला ।

गौरीऽरुणे इति । 'गौरीलसञ्जातरजः कन्याशङ्करभार्यायोः' इति मेदिनी । 'नदीभेदे च गौरी स्यादरुणस्य च योषिवि' इति विश्वः । 'प्रष्टवर्षा तु या दत्ता युतशीलसप्तमिति । सा गौरी तत्सुती यस्तु स गौरः परिकीर्तितः' इति ब्रह्माण्डपुराणे । गौरः यज्ञाचार इति भाषायां । मालेति । प्रत्ययरफस्य लत्वम् । 'मालं ज्ञेये स्त्रियां एकापञ्चोर्जात्यन्तरे प्रमान् इति मेदिनी ।

१८७ । समि कस उकन् ॥२।३०॥

दी—। 'कस गता' । सम्यक् कसति पलायन्तेजना अन्माद् इति सङ्गसुको दुर्जनः, अस्थिरश्च । ('सङ्गसुकोऽस्थिरः' इत्यमरः) ।

१८८ । पचिनशोर्णु कन् कनुमौ च ॥२।३१॥

दी—। पचे कः । पाकुक्कः सूपकारः । नशेर्नुम् । नशुकः ।

१८९ । भियः क्कु कन् ॥२।३२॥

दी—। भीरुकः । ('भियः क्कु क्लकनौ' (३१५५) इत्यत्र 'क्कु कन्नपि वाच्य' इति वातिकम्) ।

१९० । कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि ॥२।३३॥

दी—। रजकः । इक्षुकुट्टकः । चरकः । 'चष भक्षणे' । चषकः । स्तवकः । भषकः ।

मित—। शिल्पिनि अभिषेधे संज्ञायां च गम्यायां धातोः कुन्प्रत्ययः स्यादपूर्वस्य निरुपपदस्य अपिशब्दात् सोपपदस्य चेत्यर्थः । पञ्चम्यर्थे षट्ठी । यद्वा अर्धवारकसम्बन्धे षट्ठी । प्रकृतिप्रत्यययोः क्रियाकारकभावात् । एवं च निरुपपदप्रकृत्यर्थनिरूपित-कर्तृकारके कुन्प्रत्याशयः । शिल्पिनि उदाहरति—रजक इत्यादि । संज्ञायां चषक

इत्यादि । 'वषकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । घृण गती । भष भतेसने । घृणकः
भषकः आ ।

१८१ । रमेरस्य लौ वा ॥२।३४॥

दी— रमको विलासी । लमकः ।

१८२ । जह्वातेह च ॥२।३५॥

दी— जहकस्तृणगी कालश्च । (हित्व चात्कुन्) ।

१८३ । धो धम च ॥२।३६॥

दी— धमकः कर्मकारः ।

१८४ । हनवध च ॥२।३७॥

दी— वधकः । (कुनि परि हन्तेर्वधादेशः) ।

१८५ । बहुलमन्यत्रापि ॥२।३८॥

दी— 'कुह विस्मापने' । कुहकः । कृतकम् ।

१८६ । कृषेष्ट्विद्योदीचाम ॥२।३९॥

दी— कार्षकः—कर्षकः ।

नित— उदीचामिति विकल्पार्थम् । कार्षकः कृषीमलः । सच कृषकः ।

'कृषकः पुंश्चि काले स्वात् कार्षके त्वमिधेयवत्' मेदिनी

१८७ । उदकं च ॥२।४०॥

दी— प्रपञ्चार्थम् ।

नित— उन्दी कृद्ने । अस्माच्च 'कुन् शिल्पि—' इत्येव सिद्धे आह—प्रपञ्चा-

र्थमिति ।

१८८ । वृश्चिकषयोः किकन् ॥२।४१॥

दी— वृश्चिकः । कृषिकः ।

१८८। प्राडि पणिकषः ॥२१४२॥

दी—। प्रापणिकः पण्यविक्रयी । प्राकषिकः परदारोपजीवी ।

मित—। पण ल्यवहारः । कष हिंसार्थकः । प्रापूर्वाभ्यामाभ्यां किकन् (इक) प्रत्ययः स्यात् कर्त्तरि । परदारोपजीवीति—जार इत्यर्थः ।

२००। सुषेदीर्घश्च ॥२१४३॥

दी—। मूषिकः आशुः ।

मित—। सुषसेये । अद्यात् किकनि सुषदीर्घः ।

२०१। स्यमिः संप्रसारणं च ॥२१४४॥

दी—। चाद्दीर्घः । सीमिको वृक्षभेदः ।

२०२। क्रिय इकन् ॥२१४५॥

दी—। क्रयिकः क्रेता ।

२०३। आडि पणिपनिपतिखनिभ्यः ॥२१४६॥

दी—। आपणिकः । आपनिकः इन्द्रनीलः किरातश्च । आपतिकः श्येनो दैवायत्तश्च । आखनिको मूषिको वराहश्च ।

२०४। श्यास्तगह्वज्विभय इन्च ॥२१४७॥

दी—। श्येनः । स्तेग्नः । हरिणः । अविनोऽध्वयुः ।

मित—। श्येङ् गतौ, स्तैः शब्दसंघातयोः, ह्वज् हरणे अवरक्षणादौ । 'श्येनः पचिणि पान्दुरे' इति मेदिनी । स्तेग्नश्वरः । स्तेन चौर्ये इति चौरादिकात् पचायचि तु स्तेन इति यकाररहितोऽपि । केचित्तु 'स्नायूनां पतये नमः' इत्यादि प्रयोगदर्शनात् माधवादिभिर्निर्धकारस्यापि स्वीकृतत्वात् स्तेन इत्येवेत्याहुः । 'हरिणः प्राङ्मरः पान्दुरित्यमरः । पशुभेदश्च ।

२०५। वृजेः किञ्च ॥२१४८॥

दी—। वृजिनम् ।

मित—। इजी वर्जने । इजिनं पापम् । 'सर्वं ज्ञानप्रवेनेन इजिणं सन्तरिष्यति—'
इति श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।

२०६ । अजरज च ॥२।४८॥

दी—। वीभाववाधानार्थम् । अजिनम् ।

मित—। अज गतिक्षेपणयोः । अज्जादिन्चप्रत्ययः स्यात् । अजरज्यादेश-
विधानमत्र किमर्थमित्यत आह—वीभाववाधानार्थमिति । अन्यथा 'अजेर्व्यञ्जयोः'
इत्यनेन वीभावः स्यात् । 'अजिनं चमे कृतिः स्त्री' इत्यमरः ।

२०७ । बहुलमन्यत्रापि ॥२।५०॥

दी—। कठिनम् । नलिनम् । मलिनम् । कुण्डिनम् ।
द्यतेः = 'यत् परुषि दिनम्' । दिवसोऽपि दिनम् ।

मित—। बाहुलकादन्यत्रापि धातोरित्यच् । कठ कृच्छ्रजीवने । कठु गहने ।
मल मल धारणे । कुडि दाहे । द्योऽवसृजने । 'कठिनमपि निष्ठुरे स्यात् सञ्जे
तु नपु'नके स्यात्त्वाम् । कठिनो खटिकायामपि कठिना गुरुशर्करायामिति' इति मेदिनी
'मलिनं दूषिते कथं कृतमस्यान्तु दूषिति' इति च । कुण्डिनो कृषिः । तस्यापत्यं
कौण्डिनः । 'तक्रकौण्डिन्याय' इति भाष्यम् । ['नगरं कुण्डिनसखजो ययौ' शौर्ध्वः] ।
यत्परुषीति । परुषि पर्येषि यत् दिनम् खण्डितमित्यर्थः । तैत्तिरियन्तेरिदं वचनम् ।
लोकं वेदेन दिवसोऽपि ।

२०८ । द्रुदक्षिभगामिनन् ॥२।५१॥

दी—। द्रविणम् । दक्षिणः । दक्षिणा ।

मित—। द्रु गतौ । दक्ष इक्षी । 'द्रविणं ना इयोर्विशेः काञ्चने च पराक्रमे'
इति मेदिनी । 'दक्षिणः सरस्वतीद्वारपरच्छन्दानुवर्तिषु । प्राच्यवदक्षिणावाची दक्षद्वान्-
प्रतिष्ठयोः' इति विश्वः ।

२०९ । अर्तेः किदिच्च ॥२।५२॥

दी—। इरिणं शून्यम् । (इरिणं शून्यमूषरमित्यमरः) ।

मित— स गतो । अस्मादिनन् । स च कित् स्यात् । धातोरिकारश्चादेः ।
रपरत्वम् ।

२१० । वेपितुहोद्धुस्वञ्च ॥२।५३॥

दी— विपिनम् । तुहिनम् ।

२११ । तलिपुलिभग्राञ्च ॥२।५४॥

दी— 'तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि तलिनं त्रिषु' ।
पुलिनम् । (तल प्रतिष्ठायां पुल महत्त्वं । आभग्राभिनन्) ।

२१२ । गवैरत उञ्च ॥२।५५॥

दी— गौरादित्वात्डीष् । गुर्विणी गर्भिणी ।

२१३ । रुहेञ्च ॥२।५६॥

दी— रोहिणः । (प्रज्ञादित्वादणि रोहिणश्चन्दनतकः) ।

२१४ । महेरिनण् च ॥२।५७॥

दी— चादिनन् । माहिनम्—महिनम् राज्यम् ।

इति । "सङ्ग पूजायामित्यस्मादिनन् प्रणञ् च प्रत्यये । माहिनं राज्यमिति ।
'प्रथिव्या इन्द्र सदनेषु माहिनः' इत्येभिन् मन्ते माहिनः प्रवृत्त इति वेदभाष्यम् । अत
उपधाया इति णित्प्रत्यये उपधावृद्धिः ।

२१५ । क्तिब्वचिप्रच्छित्तिस्त्रुद्रुप्रज्वा दीर्घोऽसम्प्रसारणं च
॥२।५८॥

दी— वाक् । प्राट् । श्रीः । स्रवत्यतो घृतादिकमिति
स्रय्यञ्चोपकरणम् । दूर्हिरण्यम् । कटप्रूः कामरूपी कीटश्च ।
'जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवने स्त्रियाम्' ।

मित— वच परिभाषणे । प्रच्छ शीघ्रायाम् । श्रिज् सेवायाम् । सु गती ।
हु गती । प्र ऊ गती । ज गती सौवोऽयम् । एभ्यः क्तिप् स्यादेवाप्तपधादेर्दीर्घः

स्यात् सम्प्रसारणं तु न। वागिति। वक्तीति वाक्। 'वचिस्वपि—' इति सम्प्रसारणाभावः। प्राडिति—पृच्छति प्राट्। 'यङिज्या—' इति सम्प्रसारणाभावः। 'चूडोः यट्—' इति षः। तस्य 'व्रज—' इति षत्वे जग्लचत्वे। श्रीरिति। अयतीति श्रीः। 'ह्रस्विकारात्—' इति ऊषे तु न। कृतप्रत्ययो य इकार इति व्याख्यानात्। कृदन्तं यदिकारान्तमिति पक्षे तु यद्यपि ऊषे प्राप्तिरिति तथापि कारयङ्गणसामर्थ्येन केवलस्वेकारस्य यङ्गणदिकारस्य पक्षोद्वेज इत्याहुः। दुर्घटस्य ऊषेपि श्रीमल्यपि रजति इच्छतीत्याह। 'श्रीविषरच्ना-श्रीभा-भारती-सरजदुर्मे। लक्ष्म्यां तिवर्गसम्पत्तिविविधोपकरणेषु च। विभूती च मती च म्नी' इति मेदिनी। लूरित्यादि मूलीदाहृतच। 'अन्तेभ्योऽपि तु गतौ' (३१५८) इति सूत्रे 'क्विप्वचि—' इति वार्तिकमपि प्रायेणैवम्।

२१६। आप्रीतिर्ज्ञं श्वञ्च ॥२।५८॥

दी—। आपः। अपः। अङ्गिः। अदभयः। (चात् क्षिप्)।

२१७। परौ व्रजेः षः पदान्ते ॥२।६०॥

दी—। व्रजेः क्विप्दीर्घो स्तः। पदान्ते तु षञ्च। परिब्राट्।

परिव्राजौ। ('व्रञ्च—' इत्यप्राप्ते षथेति वचनम्)।

२१८। हुवः स्रुवञ्च ॥२।६१॥

दी—। जुहः।

२१९। स्रुवः कः ॥२।६२॥

दी—। स्रुवः। (स्रुगतौ उवङ्। स्रुवो यञ्जपात्रम्)।

२२०। चिक् च ॥२।६३॥

दी—। इकार उच्चारणार्थः। क इत्। कुत्वम्। युक्।

'युवं च युचञ्च समृद्धिः'।

मित—। सुब इत्येव। योगविभाग उत्तरार्थः।

२२१ । तनोतिरनश्च वः ॥२।६४॥

दी—। तनोतिस्त्रिक् प्रत्ययः । अनो वशब्दादेशश्च—त्वक् ।

२२२ । ग्लानुदिभ्रां डौः ॥२।६५॥

दी—। ग्लौः । नोः ।

२२३ । चिरव्ययम् ॥२।६६॥

दी—। डौरित्वेव । ग्लौ करोति । 'कन्मेजन्तः' (४४८)

इति सिद्धे नियमार्थमिदम् । उणादिप्रत्ययान्तश्चग्रन्त एवेति ।

२२४ । रातेडैः ॥२।६७॥

दी—। राः । रायौ । रायः । (रादाने । रै इति शब्दः) ।

२२५ । गमे डौः ॥२।६८॥

दी—। गौनादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्यादुदिशि जरत्यां भूमौ च सुरभावपि । 'नृस्त्रियोः स्वर्ग-
वज्रास्व रश्मिदृग्वाणलोमसु' (इति केशवः) । 'द्यौः स्त्री
स्वर्गान्तरिक्षयोः' इति कौशः ।

मित—। गौरिति । 'गोतो गित्' इति शिबचनाद उर्दिः । बाहुलकाद्
द्युतिरप्यौत्थाङ्—दौरिति । द्योतन्तेदेवा अस्त्रामित्याधिकरणे द्योतत इति कर्तरि
प्रत्ययः ।

२२६ । भ्रमेश्च डः ॥२।६९॥

दी—। भ्रः । चाद्गमेः । अग्रं गूः । (अग्रं गूः सेवकः) ।

२२७ । दमेडौ सिः ॥२।७०॥

दी—। दोः । दोषौ ।

मित—। दमयतीत्युपशमयतीति दोषाङ् । 'दीर्घाणि भुजो बाहुः' इति

२२८ । पणेरिजादेश्च वः ॥२।७१॥

दी— वणिक् । स्वार्थेऽण् । 'नैगमो वाणिजो वणिक्' ।

२२९ । वशेः कित् ॥२।७२॥

दी— 'उशिगम्नौ घृतेऽपि च' ।

मित—। वशेः कित् इच्छप्रत्ययः कित् । तेन यद्विद्येति सम्प्रसारणम् ।
उशिगम्नाविति । 'निरमन्ताशिक्षया' इत्यत्र उशिक् तस्मैति श्रीधरस्वामिपदाः ।
वश कार्त्तौ अस्मादिनः किदिति व्याचक्षाणा तत्त्वबोधिनी उपेत्या । पूर्वव इति
प्रत्ययानुत्तेरत्र तदनुवर्त्तभावादिति ध्येयम् ।

२३० । भृञ् ऊञ्च ॥२।७३॥

दी—भूरिक् भूमिः ।

मित—। भृञ् भवने । अथादिच् प्रत्ययः । अस्मादिच् ऊकारादेशः ।
अथादिपि इति किदिति व्याचक्षाणा तत्त्वबोधिनी द्वयैव अतस्त्वबोधनत्वात् ।

२३१ । जसिसहोरिन् ॥२।७४॥

दी—। जसुरिर्वज्रम् । सहुरिरादित्यः पृथिवी च ।

२३२ । सुयुरुवृजो युच् ।

दी—। सवनचन्द्रमाः । यवनः । रवणः कोकिलः । वरणः ।

मित—। 'प्राकारौ वरणः साकः—' इत्यमरः । युजिति । 'युवोरनाङी'
इत्यादिदेशः । गुणः ।

२३३ । अशेरश्च ॥२।७५॥

दी—। अश्रोतेर्युच् स्यात् रशादेशश्च । रशना काञ्ची ।

जिह्वावाची तु दन्तप्रसकारवान् ।

मित—। अश् व्यशौ । अश्रोति व्याश्रोति कटिमिति । जिह्वेति । रश्
आस्तादने इत्यस्माद् युच् ।

२३४ । उन्दर्नलोपश्च ॥२।७७॥

दी— । ओदनः । (चादु युच प्रत्ययः) ।

मित— । 'ओदनं न स्त्रियां भजे वलायामादनौ स्त्रियाम्' इति मेदिनी ।

२३५ । गमेर्गश्च ॥२।७८॥

दी— । गमेर्युच् स्याद् गश्चादेशः । गगनम् ।

२३६ । बहुलमन्यत्रापि ॥२।७९॥

दी— । युच् स्यात् । स्यन्दनः । रोचना ।

मित— । 'स्यन्दनं तु युतौ नीरे तिनिशे रथेऽस्त्रियाम्' इति मेदिनी । 'रोचना रक्तकङ्कहारगोपितवरयोपितोः । रोचनः कुटशात्मण्यां पुंसि स्यादोचकी त्रिषु इति च' । एवं चदि आह्लादने । चन्दन—चन्दनम् । अस सुपथे । असनम् । एवमन्येऽपि ।

२३७ । रञ्जेः कुञ् ॥२।८०॥

दी— । रजनम् ।

२३८ । भूसूधूभासृजिभ्रम्बन्दसि ॥२।८१॥

दी— । भुवनम् । सुवनः आदित्यः । धुवनोवज्जिः ।

निधुवनं सुरतम् । भृञ्जनमम्बरीषम् ।

मित— । वन्दसीति । बहुलशब्दाद् भाषायामपि । 'सुवनं विष्टपेऽपि स्यात् सलिले गगने जले'ति मेदिनी । 'विष्टपं भुवनं जगतु' इत्यमरः । 'ज्जीवेऽम्बरीषं आष्टो जेज्य'मरः ।

२३९ । कृ पृ वृजिमन्दिनिधाञः कुः ॥२।८२॥

दी— । किरणः । पुरणः समुद्रः । वृजनमन्तरिक्षम् ।

मन्दनं स्तोत्रम् । निधनम् । ('निधनं स्यात् कुले नाशे' इति मेदिनी) । निधनं कुलनाशयोरिति द्वेभ्यश्चन्द्रः ।

२४० । धृषिर्धिष् च संज्ञायाम् ॥२।८३॥

दी—। धिषणो गुरुः । धिषणाधीः ।

२४१ । वर्तमाने पृषद् हन्म हज्ज गच्छत्वच्च ॥२।८४॥

दी—। अतिप्रत्ययान्ताः । 'पृषु सेचने' । गुणाभावः ।

पृषन्ति । वृहत् । महान् । गमेजर्गादिशः ॥ जगत् ।

मिति—। एषाम् अतिप्रत्ययान्तानां शब्दप्रत्ययान्तत्वाद् वर्तमान इति । शब्दवद् भावाद 'उगिद्वाम्' इति नुम् । अतो वृहवचनमाह—एषन्तीति । वृहत्—वृहती—वृहन्ति । महानिति—स्त्रियां तु महती नारदीया बीणा । 'उगित्थ' इति ङीप् । 'अवेक्षमानं महतीं मुहुर्मुहुरिति साधः । 'जगत्' स्थापित्ये ङीर्धं बाधी ना जङ्गमे त्रिषु । जगती भुचमे अभायां ङन्दीभेदे जनेऽपि च ॥ इति मीदिन्यां वायुवाचिन पुंलिङ्गस्य नुमि—जगन् जगन्तो जगन्तः इत्यादि । 'दृग्ममिजुहोतीनां से च' ('अन्धेभ्योऽपि—' इत्यधस्ताद् वार्तिकम्) इति व्युत्पादितस्य तु नुमभावाद् जगत्—जगती इत्यादि भूभवत् । मूलं अतिप्रत्ययान्ता इति सामर्थ्याद्भवत इति ज्ञेयम् ।

२४२ । संयत्तृपद्मे हत् ॥२।८५॥

दी—। एते निपात्यन्ते । पृथक्करणं शब्दवद्भावनिवृत्त्यर्थम् ।

सञ्चिनोतिः सुट् । इकारलोपः । संयत् कुहकः । हृपत् कृतम् । विपूर्वाद् हन्तेष्टिलोपः इत ए च । 'वेहद् गर्भोपघातिनी' ।

मिति—। एते निपात्यन्त इति । अनिप्रत्ययान्ता इति शेषः । शब्दवद्भाव निवृत्त्यर्थमिति । एवं चैषु 'उगिद्वाम्—' इति नुमागमोन । वृषच्छवमिति । अन्धमा इत्यन्ते । इत ए चेति । वि इत्युपसर्गस्य इकारस्येत्यर्थः । वेहद् गर्भोपघातिनीति । अमरादिदम् । विहन्ति गर्भमिति विग्रहः ।

२४३ । कन्दस्यसानच्शुजृभग्राम् ॥२।८६॥

दी—। शवसानः पन्थाः । जरसानः पुरुषः ।

२४४ । ऋञ्जिष्ठधिमन्दिसहिभ्रः कित् ॥२।८०॥

दी—। ऋञ्जसानो मीघः । वृधसानः पुरुषः । मन्दसानोऽग्नि-
जीवश्च । सहसानो यज्ञो मयूरश्च ।

मित—। ऋन्दसीत्यनुवर्तते । ऋजि भर्जने । वृधुवृद्धौ । मदिस्तात्वादी । षष्ठ
सर्पणे । एभ्यः ऋसानच् प्रत्ययः स्याच्छन्दसि विधये । स च प्रत्ययः कित् स्यात् ।
ऋञ्जसानो मीघ इति । 'रिवो न ऋञ्जसानं तनाय' इत्यत्र वेदभाष्ये लन्वधाऽर्थं
न्याख्यातः । कित्त्वात् सर्वत्र गुणाभावः ।

२४५ । अर्त्तगुणः शट् च ॥२।८१॥

दी—। अर्शसानोऽग्निः ।

मित—। षष्ठमती इत्यस्मादध्यातोरसानच् प्रत्ययः स्यात् । धातोर्गुणः शुद्धागमश्च ।
ऋन्दसीत्येव ।

२४६ । सम्यानच् सुवः ॥२।८२॥

दी—। संस्तवानो वारमी ।

मित—। समि उपपदे ण्युच् स्तुतावित्यस्मादानच् स्याच्छन्दसि । गुणः ।
बाहुलकात् किवलादप्यानुच् । सवान इति वेदभाष्यम् ।

२४७ । युधिबुधिदृशिभ्रः किच्च ॥२।८३॥

दी—। युधानः । बुधानः । दृशानः लोकपालकः ।

मित—। एभ्योऽसानच् । स च कित् । बाहुलकात् कपेरपि कपाणः खड्गः ।
'कपानिनं कवहारं कपणः सङ्ग गण्यते । परिषां दानसमये यः स्वकीयं विमुञ्चति ।

२४८ । दुह्रेः सनो लुक् क्लोपश्च ॥२।८४॥

दी—। जुहुराणचन्द्रमाः ।

मित—। दुह्रेः कौटिल्ये । अस्माद मनन्तादानच् स्यात् । सनो लुक्
धातोर्क्लोपश्च कित्त्वानुवर्तते गुणः । जुहुराणचन्द्रमा इति । 'युयोध्यायजुहुराण-
मिनः' इत्यस्मिन् मन्त्रे अङ्कुराण कौटिल्यकारीति वेदभाष्यम् । [युयोधि प्रथक् कुरु] ।

२४८ । श्वितेर्दश्च ॥२।८२॥

दी— । शिश्विदानः पुण्यकर्मा ।

मित— । चितावर्णे । अस्मात् सन्नतादानच्, सन्नो लुक्, तकारश्च दकारश्च ।
किदित्यनुवर्णेनैगुणः । पुण्यकर्मेति । 'शिश्विदानोऽकृष्णकर्मा' इत्यमरः । 'अकृष्ण'
युक्तं युज्जमित्यर्थः । कृष्णकर्मेति पाठान्तरैतु विपरीतार्थः ।

२५० । तृन्तृचौ शंसिच्छदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ ॥२।८३॥

दी— । शंसिः क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्तृचौ स्तः । तौ चानिटौ ।
शंस्ता स्तोता—शंस्तरी—शंस्तरः । क्षदिः सौत्रो धातुः शकलौ-
करणे भक्षणे च । अनुदात्तेत् । 'एक्ये चक्षदानम्' इति मन्वात् ।
'उच्चाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते' इति ब्राह्मणाच्च । 'क्षप्ता स्यात्'
सारथी द्वाःस्थे वैश्यायामपि शूद्रजे' । (इति कोशः) ।

२५१ । बहुलमन्यत्वापि ॥ २।८४ ॥

दी— । मन्—मन्ता । हन्—हन्ता इत्यादि । (तृन्-
तृचाविति शेषः) ।

२५२ । नमृनेष्टृ त्वष्टृ होतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ-
॥ २।८५ ॥

दी— । नपतन्तर्गनेन पितरो इति नमा पौत्रो दौहित्रश्च ।
नयतेः युग्गुणश्च । नेष्टा । त्विषेरितोऽस्त्वम् । त्वष्टा । होता । पोता
ऋत्विग्भेदः । भ्राता । जायां माति जामाता । 'मान पूजयाम्'
नलोपः । माता । पातेराकारस्थेस्त्वम् । पिता । दुहेस्तृच् ।
इष्टृ गुणाभावश्च । दुहिता ।

मित— । नपत्विति । एते दृश् लज्जन्ता निपात्यन्ते । नञः प्रकृतिभावः । पत
गतावित्यस्मात्तृच् । टिलोपः । नीञ् प्रापणे । त्विष दोहो । इदानीदानयोः ।

पूज पवने । बाजु दीप्तौ । मा माने । मान पूजायाम् । पा रक्षणौ । दुह पूरणे इति क्रमेण धातवः । नेष्ट नेता । जाय मातृत्वान्तर्भावितव्यधः ।

२५३ । सूजसेकृन् ॥ २।८६ ॥

दी— । स्वसा ।

मित— । असु सेपणे । अस दीप्रादिषु । सुञि उपपदे आभ्याम् कृन्प्रत्ययः स्यात् (सु + ञश् + कृष्) । [सावसीरित्यव पाठान्तरम् इति तत्त्वबोधिनी] ।

२५४ । यतेवृद्धिश्च ॥ २।८७ ॥

दी— । याता । 'भार्यासु भ्रातृवर्गस्य यातारः स्यः परस्परम्' (इत्यमरः) । (यतो प्रयत्ने । अस्माद्वृन् । उपधा वृद्धिः) ।

२५५ । नञि च नन्देः ॥ २।८८ ॥

दी— । न नन्दति ननान्दा । इह वृद्धिर्नानुवर्तत इत्येके । 'ननान्दा तु स्वसा पलुर्ननन्दा नन्दिनी च सा' इति शब्दार्णवः ।

२५६ । दिवेकृट् ॥ २।८९ ॥

दी— । देवा । देवरः । 'स्वामिनौ देवदेवरौ' । (इत्यमरः)

२५७ । नयतेडिञ्च ॥ २।९० ॥

दी— । ना । नरौ । नरः । (नी + ऋ । प्रत्ययस्य डित्त्वाद्विलोपः)

२५८ । सव्ये स्थञ्छन्दसि ॥ २।९०१ ॥

दी— । 'अम्बाम्ब—' (२।८१८) इत्यत्र 'स्थास्थिन् स्थूणासु-पसंख्यानम्' (वार्तिक) इति । सव्येष्ठा सारथिः । सव्येष्ठरौ । सव्येष्ठरः ।

मित— । 'सव्ये' उपपदे स्थाधातोश्चप्रत्ययश्छन्दसि विधत्ते । स च डित् । 'तत्पुरुषे कृति—' इति समस्या अलुक् ।

२५८ । अतिष्ठधृधम्यम्यश्ववितृभ्योऽनिः ॥ २।१०२ ॥

दी—। अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्यात् । अरणिर्ग्न्योनिः । सरणिः । वरणिः । धमनिः । अमनिर्गतिः । अशनिः । अवनिः । तरणिः । बहुलकाद्गजनिः ।

मित—। अत्र 'धमि' इति सौवी भातुर्न तु आघातीर्धमादेशः । 'सरणिः श्वि-
वर्त्मनोः' इति रभसः । बाहुलकात् सरणिः । 'सरणिः पथि चावली' इत्यमरः ।
धमनी शिरा रुद्रविलासिन्वाच्च योपिति ।

२६० । आङि शुवेः सनञ्छन्दसि ॥ २।८० ॥

दी—। आशुतशुचिणिरग्निर्वातश्च ।

मित—। आङ्, पूर्वात् सन्नन्वाच्च यम श्लेषणे इत्यस्मादिप्रत्ययः । 'शिखानान्
चाययुचि' इति ।

२६१ । कृषेरादेश चः ॥ २।१०४ ॥

दी—। चर्षणिर्जनः ।

मित—। कृषेरसिप्रत्ययः । तस्य गुणादुत्तरं कस्याने चादेशः । चर्षणिर्जन
इति । वैदिकनिघण्टौ चर्षणिशब्दस्य मनुष्यनामसु पाठान् । चर्षणीधृतः इत्यादौ
तथैव तत्रस्य भाष्ये व्याख्यानञ्च ।

२६२ । अदेर्मुट् च ॥ २।१०५ ॥

दी—। अग्निः अग्निः । (चादनिप्रत्ययः) ।

२६३ । वृतेश्च ॥ २।१०६ ॥

दी—। वर्तनिः । गोवर्धनसु चकाराभ्युट् वर्त्मनिरित्याह ।

मित—। वर्तनिरिति । 'कृदिकारात्' इति पञ्चे ङीष् । 'सरणिः पठतिः
पद्या वर्तन्नेकपदीति च' इत्यमरः ।

२६४। चिपेः कित् ॥ २।१०७ ॥

दी—। चिपणिरायुधम् ।

२६५। अर्चिश्चिहुष्टपिक्वदिक्वदिभ्य इतिः ॥ २।१०८ ॥

अर्चिज्वाला । इदन्तोऽप्ययम् । 'अग्नेभ्राजन्ते अर्चयः' ।

शोचिर्दीप्तिः । हविः । सर्पिः । 'इस्मन्—' इति द्वस्वः । क्वदिः पटलम् । क्वदिर्वमनव्याधिः । इदन्तोऽपि । 'क्वर्द्यतीसारशूलवान्' ।

२६६। वृहेर्नलोपश्च ॥ २।१०९ ॥

दी—। 'बर्हिर्ना कुशशुभणोः' ।

मित—। नलोपश्चेति । चात् इतिः (इस्प्रत्ययः) । वृहि वृही इति धातुः ।

कुशशुभणोरिति । शुष्मीति अग्निरित्यमरे स्पष्टम् ।

२६७। व्युतेरिसिन्नादेश जः ॥ २।११० ॥

दी—। ज्योतिः ।

मित—। आदेशेति । दकारमात्रस्य जकारः ततो गुणः । 'ज्योतिरग्नौ

दिनकरे । पुमान्पुंसके ढष्टौ स्यान्नचवप्रकाशयोः' इति मदिनी ।

२६८। वसौ रुचेः संज्ञायाम् ॥ २।१११ ॥

दी—। वसुरोचिर्यज्ञः । (बाहुलकात्केवलादपि । रोचि-

र्दीप्तिः) ।

२६९। भुवः कित् ॥ २।११२ ॥

दी—। भुविः समुद्रः ।

मित—। भवतेरिसिन् (इस्) प्रत्ययः । स च किद् भवति ।

२७०। सहो धञ्च ॥ २।११३ ॥

दी—। सधिरनडान् ।

२७१ । पिवतेऽस्यक् ॥ २।११४ ॥

दी—। 'पाथिद्यच्चुः समुद्रयोः' ।

मित—। पा पानेऽस्मादिनि परे धातोऽस्यक् (ष्) आगमः ।

२७२ । जनेरुसिः ॥ २।११५ ॥

दी—। जनुर्जननम् । ('जनुर्जननजन्मानि' इत्यमरः) ।

२७३ । मनेधन्वन्दसि ॥ २।११६ ॥

दी—। मधुः । (उसिप्रत्ययः । धयान्तादेशः । मधुः पवित्रद्रव्यम्) ।

२७४ । अर्ति-ष्ट-वपि-अजि-तनि-धनि-तपिभगो नित् ॥ २।११७ ॥

दी—। अरुः । परुषं न्यिः । वपुः । यजुः । तनुः—तनुषी-तनूषि । धनुरस्त्रियाम् । 'धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति' । सान्तस्योदन्तस्य वा रूपम् । तपुः सूर्याग्निशतपु ।

मित—। अर् गती । ष्ट पालनपूरणयोः । वपुर् बोजसन्तानि । यजुर् देव-पूजादी । तनु बिलारि । धन धान्ये । तप सन्तापे । एभ्यं उसिप्रत्ययो नित् आदौदात्त इत्यर्थः । अरुर्गणः । 'स्यात्तनुस्तनुषा सार्धं धनुषा च धनु' विदु'रिति विरुपेयु विश्वः । 'अथास्त्रिषां धनुषापी' इत्यमरः । सान्तस्योदन्तस्य चेति । सान्तपक्षे 'उद्देश्य-विधेययोर्लिङ्गवचनतन्त्रता नास्ती'तिवचनाद् विशेष्यविशेषणयोर्बिभ्रन्नलिङ्गता ।

२७५ । एतीर्णिच्च ॥ २।११८ ॥

दी—। आयुः—आयुषी । (चादेस् प्रत्ययः । णित्त्वाद् वृद्धिः) ।

२७६ । चक्षेः शिञ्च ॥ २।११९ ॥

दी—। चक्षुः । (चादुस् प्रत्ययः) ।

मित—। शिखेन सार्वधातुकत्वात् 'चक्षिङ्' श्याञ्' इति ख्याजादेशो न ।
तस्याधधातुकमात्रविषयत्वात् । चक्षतेरुपमनुभवत्वेनेति चक्षुः ।

२७७ । सुहेः किञ्च ॥ २।१२० ॥

दी—। सुहुरव्ययम् ।

मित—। सुह वैचित्र्ये । अस्मादुस् । स च कित् । अगुणः । 'सुहुः पुनः पुनः
सक्तत् अमीषा' सक्तत् सभाः' इत्यमरः ।

२७८ । बहुलमन्यत्रापि ॥ २।१२१ ॥

दी—। आचक्षुः । परिचक्षुः ।

मित—। सूत्रमेतन्मूलकता परित्यक्तमपि तत्त्ववीधिनीकारपालमनोरमाकाभ्यां
सूत्रे सप्रविष्टे दृश्यते । ततश्चास्मभिरप्यतोपन्यस्तम् । 'अस्मात् परं' ('सुहे किञ्च
इत्यस्मात्) परं 'बहुलमन्यत्रापि' (२।१२१) इति सूत्रं स्य 'तत्त्वव्यम्' इति
प्रीदमनोरमा ।

२७९ । कृगृशृवृक्षतिभ्यः च्वरच् ॥ २।१२२ ॥

दी—। 'कर्वरो व्याघरक्षसोः' । गर्वरोऽहङ्कारी । शर्वरी
रात्रिः । 'वर्वरः प्राकृतो जनः' । चत्वरम् ।

मित—। कृ विक्षेपे । गृ निगरणे । शृ हिसाधाम् । वृ च्वरणे चत याचने ।

२८० । नौ सदेः ॥ २।१२३ ॥

दी—। 'निषहरस्तु जम्बालः' । निषहरी रात्रिः (च्वरजनु-
वर्तते । सदिरप्रतेरिति षष्ठम्) ।

मित—। 'निषहर । अरिं पदे निशायान् निषहरी'ति मेदिनी ।

॥ अथ तृतीयः पादः ॥

२८१। क्लिवरक्त्वरोधीवरपोवरमीवरचीवरतीवरनीवरगङ्ग-
रकटुरसंयहाराः ॥ ३।१॥

दी—। एकादश ध्वरच् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । 'क्विदिर्'
'क्वद' अनयोस्तकारोऽन्तादेशः । क्विदेर्गुणाभावश्च । क्लिवरो
धूर्तः । 'क्त्वरो गृहकुञ्जयोः' । धीवरः कौवर्तः । पोवरः स्थूलः ।
चिनोतेर्दीर्घश्च । चीवरं भिक्षुकप्रावरणम् । तीवरो जातिविशेषः ।
नीवरः परिव्राट् । गाढतेर्ह्रस्वत्वम् । गङ्गुरम् । कटे वर्षादौ ।
कटुरं व्यञ्जनम् । यमेर्दकारः । संयहरो नृपः । पदेः सम्यहर
इत्येके ।

मित—। अथोपादिषु तृतीयः पाद आरभ्यते । पूर्वपादादुपान्तिमसूत्रान्
'क् नृ शु' (२।१२२) इत्यतः ध्वरच्प्रत्ययोऽनुवर्तते । तदाह—एकादश ध्वरच्—
प्रत्ययान्ता इति ।

२८२। इण् सिञ्जिदौङ्क्षविभगो नक् ॥ ३।२ ॥

दी—। 'इनः सूर्ये' नृपे पत्यौ । सिनः काणः । जिनः
अर्हन् । दीनः । उणः । जनः ।

मित—। इन् गती । सिञ्ज् बन्धने । जि जये । दौङ्क्ष्ये । उण दाह ।
अवरचण्डे । जिनः अर्हन्निति । जन इति—जनो दीनः असम्पूर्णं च । 'जनं
सत्त्वैकधिकी ववाधे' (२।३—२४) । 'जरत्वर' इत्युट् ।

२८३। फेनमीनौ ॥ ३।३ ॥

दी—। एतौ निपात्यन्ते । स्फायतेः फेनः । मीनः ।

मित—। एताविति । नक्प्रत्ययान्ताविति शेषः । स्फायी इती ।

२८४ । कृषेर्वर्णे ॥ ३।४ ॥

दी—। कृष्णः । (कृष विलेखने । अस्माद्वर्णे वाच्ये नक्) ।

२८५ । वस्र्ध्वं व्रधिवुधी च ॥ ३।५ ॥

दी—। व्रध्नः । वुध्नः । (नक् प्रत्यये परत एतावादेशौ) ।

२८६ । धापृवस्यज्यतिभ्र नः ॥ ३।६ ॥

दी—। 'धाना भृष्टयवे स्त्रियः' । पर्णं पत्रम् । पर्णः किंशुकः । 'वस्त्रोमूले वेतने च' । अजेर्वी । वेनः । अन्नः । आदित्यः । बाहुलकाच्छृणोतिः श्रोणः पङ्गः ।

मित—। वसि + अजि + अतिभ्यः इतिच्छेदः । वस निवासः । अजगती । अत सातत्यगमने । इतन्ववोक्तौ । 'पर्णं पत्रे किंशुके ना' इति मेदिनी । वेन इति । लुष्टाकः प्रजापतिश्च ।

२८७ । लक्षेरट् च ॥ ३।७ ॥

दी—। लक्षेशुरादिष्यन्तान्नः स्यात् । तस्याडागमश्च । चान्मुडित्येके । 'लक्ष्मणं लक्षणं नाम्नि चिह्ने च' । लक्षणो लक्ष्मणश्च रामभ्राता । 'लक्षणा हंसयोषायां सारसस्य च लक्षणा' ।

मित—। लक्ष्मण लक्षण शब्दौ द्वौपि नामचिह्नयोः क्लीबौ । रामाशुने पुमान् । हंससारसयोषायां स्त्री ।

२८८ । वनेरिञ्चोपधयोः ॥ ३।८ ॥

दी—। वेना नदी । (नक् प्रत्ययः । लघूपधगुणः) ।

२८९ । सिवेष्टेयू च ॥ ३।९ ॥

दी—। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न गुणः । स्थूनः आदित्यः । बाहुलकात् केवलो नः । ऊठ् । अन्तरङ्गत्वाद् यण् । गुणः । स्थोनः ।

The टि portion of the root सिव् (विवृ तन्मुसन्तानि) is replaced by 'यू' when the affix न follows. Thus सूनः (स्+यू+नः) the son. By बाहुलक the affix न by itself also i.e. without the substitute यू replacing इव् of सिव् may take effect. Here ऊट् comes in by 'च्छोः यूट्—' (२५६१) and replaces व् of सिव् by giving श्रु by यश् in connection with ऊट् which is अन्तरङ्ग in comparison with गुण, Hence गुण taking place later, we have स्योनः—the sun. But had गुण taken place before वणादेश then we would have सयोन. This is clear in काशिका under 'च्छोः यूट्—' and also in प्रदीप under 'येन विधि—' of भाष्य.

मित—। सिवः+टः+यू+इतिच्छेदः। विवृ तन्मुसन्तानि। यस्मात्प्रत्ययः स्यादस्य टयू इत्यादेशश्च। एवंइव् इति टेयुर्दिश 'सावेधातुकार्द्ध—' (२१६५) इति गुणे प्राप्ते 'आह—दीर्घाशिरणसामर्थ्यादिति। बाहुलकादिति। केवलो नप्रत्ययः। न तु टेयुर्दिशोऽपीति भावः। ऊटिति। 'च्छोः यूट्—' (२५६१) इत्यनेनेति भावः। नन्वेवं ऊटि परे गुणि च प्राप्ते कसरोऽस्य विधेयः। ऊटिति गुण इति वा इत्याशङ्क्य समाधत्ते—अन्तरङ्गत्वाद् यस्मिन्। ततो गुणः। स्योन इति। 'स्योनः किरणमूर्ययो'रिति मेदिनी। पूं गुणे कृते सयोन इत्यनिष्टं स्यादिति बोध्यम्। तदेतत् सर्वं 'च्छोः—' इति सूत्रे कृतो 'येन विधिः—' इत्यत्र केषदशम्ये च स्पष्टम्।

२८०। कृवृजृसिद्धपन्थनिस्वपिभरो नित् ॥ ३११० ॥ डि

दी—। कर्णः। वर्णः। 'जर्णयन्द् च हृद् च'। सेना। द्रोणः। पन्नो नीर्चैर्गतिः। अब्रमोदनः। स्वप्नो निद्रा।

२८१। धेट इच्च ॥ ३१११ ॥

दी—। 'धेनः सिन्धुर्नदी धेना'।

८० मित—। घट इति । अकाशप्रत्ययः । आलोकते इवान्तादेशः । गुणः ।
 धेना जिगति दाश्वे इति मन्ते धेना वागिति वेदभाषाम् ।

२८२ । तृषिशुषिरसिभ्यः कित् ॥ ३।१२ ॥

दी—। तृष्णा । शुष्णः सूर्यो वह्निय । रस्त्रं द्रव्यम् ।

२८३ । सुञो दीर्घश्च ॥ ३।१३ ॥

दी—। सूना वधस्यानम् । 'पञ्च सूना गृहस्थस्य—'इति
 मतुः ।

२८४ । रमेस्त् च ॥ रमयतीति रजम् ॥ ३।१४ ॥

दी—। रास्त्रा गन्धद्रव्यम् । सास्त्रा गोगलकम्बलः । स्त्रूणा
 गृहस्थश्च । वीणा वल्लकी ।

मित—। रस आस्त्रादने । पन सञ्ज्ञे । ज्ञानतिनिवृत्ती । विगत्यादिषु ।
 एभ्यो नप्रत्यये परत एते निपात्यन्ते ।

२८६ । गादाभ्यामिष्णुच् ॥ ३।१६ ॥

दी—। गेषुर्गायनः । देषुर्दाता । (गै—शब्दे ।
 हुदाञ्ज दाने) ।

२८७ । कृत्यग्रूभ्यां क्स्त्रः ॥ ३।१७ ॥

दी—। कृतस्त्रम् । अक्ष्णमखण्डम् ।

२८८ । तिजेर्दीर्घश्च ॥ ३।१८ ॥

दी—। तीक्ष्णम् । (उपधादीर्घः । चात् क्स्त्रप्रत्ययः)

२८९ । श्लिषेरञ्चोपधायाः ॥ ३।१९ ॥

दी—। श्लक्ष्णम् । (चात् क्स्त्रप्रत्ययः) ।

३०० । यजिमनिशुब्धिसिजनिभ्यो युच् ॥ ३।२० ॥

दी—। यज्युरध्वर्युः । 'मन्युरदैन्ये क्रतौ क्रधि' । शुभ्युरग्निः
दस्युस्तस्करः । जन्युः शरीरी । (बाहुलकादनादेशेन) ।

३०१ । भुजिमृड्भ्यां युक् त्यकौ ॥ ३।२१ ॥

दी—। भुज्युर्भाजनम् । मृत्युः ।

मित—। भुजेर्गुक् प्रत्ययः । मिथितेस्तु ताक् इति यथासंख्यानन्वयः । किञ्चाद्
गुणाभावः ।

३०२ । सतैरयुः ॥ ३।२२ ॥

दी—। सरयुर्नदी । अयूरिति पाठान्तरम् । सरयूः ।

३०३ । पानीविषिभ्यः पः ॥ ३।२३ ॥

दी—। पाति रक्ष्यत्यस्मादात्मानमिति पापम् । तद्वयोगात्
पापः । नेपः पुरोहितः । बाहुलकाद्गुणाभावे नौपो वृच्चविशेषः ।
वेत्पः पानीयम् ।

मित—। तद्वयोगादिति । पापमक्षय इति अर्थे आदिभ्योऽपि निषण्णः पापः
इति पुलित्वाशब्दः पापकति कृद् इत्यर्थः । नौपो वृच्चविशेष इति । 'नौपः' कदम्ब
वस्तुक नौलाशोकद्रुमेऽपि च' इति मेदिनी ।

२०४ । च्युवः किच्च ॥ ३।२४ ॥

दी—। च्यपो वक्रम् ।

मित—। च्युङ् गती । धातूनामनेकार्थत्वादपभाषणे । अस्मात् पप्रत्ययः । स च
कित् । गुणाभावः । च्युपी वक्तुमिति । अचन्ते भाषन्तेऽनुनेति विग्रहः ।

३०५ । सुवो दीर्घश्च ॥ ३।२५ ॥

दी—। स्तूपः समुच्छ्रायः । (चात् प्रत्ययः किञ्चानुवर्तते) ।

२०६। सुशृभ्रां निच् ॥३।२६॥

दी—। चात् कित् । सूपः । बाहुलकादुत्वम् । शूर्पम् ।

मित—। सुञ् अभिषवे । शृ हिंसायाञ् । आभ्यां पप्रत्ययः । स च कित् कित् । 'सूपो ल्वञ्जनसूदयो'रिति केदिनी । शृ+प इति स्थिते युगेन शूर्पम् इति स्यादित्यत्र तु शूर्पमिति । तत् कथमत्र लत्वमित्याशङ्क्य आह—बाहुलकादिति । एवं लत्वे कृते तस्य च रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घः । [कलमिति पाठस्तु न समीचीनः] 'प्रभकोटनं शूर्पमल्ली' इति—तेन शूर्प इत्यपि । ['कला' इति भाषा ।]

२०७। कुयुभ्याच्च ॥३।२७॥

दी—। कुवन्ति मण्डुका अस्मिन् कूपः । युवन्ति वधन्तः-
स्मिन् पशुमिति यूपो यज्ञस्तम्भः ।

मित—। कृ शब्दे । यु मिश्रणे । आभ्यां पः स च निच् किञ्च धातो दीर्घश्च ।

२०८। खण्यशिल्पशण्यवाप्यरूपपतल्याः ॥३।२८॥

दी—। सप्तैते पप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनतेनकार-
स्यपत्वम् । 'खण्यो कोधवलात्कारौ' । शीलतेः क्खश्च । शिल्पं
कौशलम् । 'शसु हिंसायाच्च' । निपातनात् पत्वम् । शण्यं
बालवृणं प्रतिभाक्षयश्च । बाधतेः षः । 'वाप्यो नेत्रजलोष्मणोः'
वाप्यश्च । रौतेदीर्घः । 'रूपं स्वभावे सौन्दर्यं' । पृ । पर्पे ष्टहं
बालवृणं पङ्गुपीठश्च । 'तल प्रतिष्ठाकरणे' । चुरादिणिचो
लुक् । 'तलं शय्यादृदारिषु' ।

२०९। स्तनिह्वषि पुषिगदिमदिभगो शेरित्त्वच् ॥३।२९॥

दी—। 'अयामन्त—' (२३११) इति शेरायादिशः ।
स्तनयित्वुः । हर्षयित्वुः । पोषयित्वुः । गदयित्वुः । वावदूकः ।
मदयित्वुः मदिरा ।

३१० । कृहनिभ्रां कृत् ॥३।३०॥

दी—। कृत् : शिल्पी । हृत् व्याधिः शस्त्रच ।

मित—। करोतीति कृत् : कर्ता । कृत्वाद्य गुणः । 'सुरपकृत्सुतये इति इति मन्त्रे एवं व्याख्यातम् । हनीतिहृत् : । हन्तीत्यर्थः । 'अनुदात्तोपदेश—' इत्यनुनामिकलोपः । 'सर्गं न भीमसुपहृत्सुयम्' इति नृतिः । अत्र 'कृहनिभ्रां कृत् : इति दशपादीस्यः पाठः प्रामादिकः । सुरपकृत्त्वादिकल्पविधवादादित्याकरे विसरः ।

३११ । गमिः सन्वच्च ॥३।३१॥

दी—। जिगत् : । (गन्तेत्यर्थः । सन्वत्वादित्वादि । चात् कृत् :) ।

३१२ । दाभाभ्रां नुः ॥३।३२॥

दी—। दानुर्दाता । भानुः । ('भानू रश्मिदिवाकरी' इत्यमरः) ।

३१३ । वच्चेर्गश्च ॥३।३३॥

दी—। वग्नूः । (गकारोऽन्तादेशः । चानुः । वग्नूर्वक्ता) ।

३१४ । धेष्ट इच्च ॥३।३४॥

दी—। धयति सुतानिति धेनुः ।

मित—। इष्टेति । आदेरिदादेशः । चकारान्नः । गुणः । 'धेनुः सान्नव—सूतिका' इत्यमरः ।

३१५ । सुवः कित् ॥३।३५॥

दी—। 'सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ' (इति विश्वः) । कित्त्वाद्य गुणः ।

३१६ । जह्वातेर्हन्तलोपश्च ॥३१६॥

दी—। जङ्गुः ।

३१७ । स्थाणुः ॥३१७॥

दी—। 'स्थाणुः कीले स्थिरे हरे' (इति विश्वः) ।

३१८ । अजि वृषीमगो निच्च ॥३१८॥

दी—। अजेर्वी । वेणुः । वणुर्न ददेशभेदयोः । ('वणुर्हयोः स्त्रियां धूलिः'—इत्यमरः) । चान्द्रप्रत्ययः ।

३१९ । विषेः किच्च ॥३१९॥

दी—। विष्णुः ।

मित—। विषलभ्यात्री । अद्यात्प्रत्ययः कित् निष् । किच्चात्त गुणः । निष्ठादादुदात्तः । विप्रति व्याघ्रीतीति विग्रहः ।

३२० । कृदाधारार्चि कलिभ्यःकं ॥३२०॥

दी—। बाहुलकात् कस्येत् संज्ञा । 'कर्को धवलघोटकाः' । दाको दाता । धाकोऽनङानाधारश्च । राका पौर्णमासी । अर्कः । 'कल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्टयोरपि' ।

मित—। राका पीमानोति । पूर्णिमित्यर्थः । 'राका तु सरिद्धनरे । राका नवरजः कम्बा पूर्णेन्दुः पूर्णिमाऽपि च' इति विश्वः । 'या राका शशिशीभना गतधना सा यामिनी' त्वभिप्रायोक्तिश्च । कल्क शब्दस्य पापार्थकत्वं महाभारते आदिपर्वणि—तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः । प्रसक्त विन्ताहरणं न कल्कः । तान्येव भावोपहतानि कल्कः इति । बाहुलकात् रमेरपि कः । 'रङ्गः कृपणनन्दयो'रिति मेदिनी । बाहुलकाज्जलं टाप् । 'लङ्का रचःपुरी शङ्खाशकिनी कुलटालु च' इति विश्वमेदिनौ ।

३२१। स्रुवभूषणसुषिभ्यः ॥३१४१॥

दी—। 'सृक् उत्पलवातयोः'। 'वृक्ः श्वापदकाकयोः'।
भूकं किद्रम्। शृष्वकः। सुष्वकाऽण्डम्।

३२२। शुकवल्कोल्काः ॥३१४२॥

दी—। शुभेरन्तलोपः। शुकः। 'वल्क्' वल्कल-
मस्त्रियाम्। उष दाह्ने। षस्य लः। उल्का।

मित—। 'शुको व्यासमुते कौर्षे रावणस्य च मन्त्रिणि' इति मेदिनी। 'उल्का
ज्वाला विभावसोः' इति मृत्तिचन्द्रः।

३२३। इण् भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् ॥३१४३॥

दी—। 'एके सुख्यान्यकेवलाः'। 'भेको मण्डूकमेघयोः'
इति विश्वमेदिन्यौ। काकः। पाकः। शिशुः। शल्कं शकलम्।
अत्कः पथिकः शरीरावयवश्च। मर्कः शरीरवायुः।

मित—। एके इति। अमरादिदम्। इन् + कन्। गुणः। एकाः। एवं
भेकादयः। 'पीत पाकोर्भेको विष्णु' इत्यमरः। मर्चिः सीवी धातुः। 'मर्च' शब्दे
चौरादिक इति तु 'मिदचोऽन्यात्—' इत्ययं कैयटः।

३२४। नौहः ॥३१४४॥

दी—। जहातेः कन् स्यान्नौ। निहाका गोधिका।

मित—। ह इति। हाक् त्यागे इत्यस्य यङ्णं तदाह—जहातेरिति।
नाविति। 'नि' इत्युपसर्गे उपपदे इत्यर्थः।

३२५। नौ सदेर्डिच्च ॥३१५५॥

दी—। 'निष्कोऽस्त्री हेन्विततपले'।

मित—। निपूर्वात् सदेः कन् स च डित्। डित्वाऽश्लोपः। सहिरप्रतेरिति
षत्वम्। निष्कम्। तपले इति हिमपले इत्यर्थः।

३२६ । स्थमेरीट् च ॥३१४६॥

दी—। स्थमीको वल्मीकः वृक्षभेदश्च । इट्, हुस्व इति केचित् । स्थमिकः । (स्थसु शब्दे । अस्मात् कन्) ।

३२७ । अजियुधिनौभयो दीर्घश्च ॥३१४७॥

दी—। 'वीकः स्याद्वातपक्षिणोः' । यूकाः । धूको वायुः । नौको वृक्षविशेषः । (चात् कन् । 'अजेयघञपो'रिति वीभावः । दीर्घं सामर्थ्यात् सर्वत्र गुणाभावः) ।

३२८ । द्वियो रश्च लो वा ॥३१४८॥

दी—। 'द्वीका द्वीका त्रपा मता' । (चात् कन् । त्रपा लज्जा) ।

३२९ । शकुरुनोन्तोन्तुनयः ॥३१४९॥

दी—। 'उन्' 'उन्त' 'उन्ति' 'उनि' एते चत्वारः स्युः । शकुनः । शकुन्तः । शकुन्तिः । शकुनिः ।

मित—। 'शकुनि' पक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः । इत्यमरः । बाहुलकात् कमेरपि प्रत्ययादिलोपे कृशब्दादेशः । कुनिः ।

३३० । भुवो भिच् ॥३१५०॥

दी—। भवत्तिर्वर्तमानकालः । बाहुलकादवेश्च । अवन्तिः । वदेर्बदन्तिः । 'किंवदन्ती जनयति' ।

मित—। किंवदन्तीति । 'कृदिकारात्—' इति पक्षे लोप् । भूच्प्रत्ययान्तात् गौरादिङ्गीष् इत्यपि केचित् ।

३३१ । कन्युच् क्षिपेच्च ॥३१५१॥

दी—। चाद् भुवः । क्षिपण्युर्वसन्तः इत्युज्ज्वलदत्तः । 'भुवन्यः स्वामिसूर्ययोः' ।

३३२ । अनूङ् नदेश्च ॥३।५२॥

दी— चात् क्षिपेः । नदनुर्मघः । क्षिपणुर्वातः ।

३३३ । कृवृदारिभ्य उनन् ॥३।५३॥

दी— 'करुणो वृक्षभेदः स्यात् करुणा च कृपा मता' ।

वरुणः । दारुणम् ।

३३४ । त्रोरश्च लो वा ॥३।५४॥

दी— 'तरुणस्तलुनो युवा' ।

मित— । तरतेरुनन् प्रत्ययः रेकस्य लादेशश्च वा । तरति सर्वम् इति तरुणो युवा । 'तरुणी तलुनीति च' इति विश्वः ।

३३५ । क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित् ॥३।५५॥

दी— क्षुधुनो म्लेच्छजातिः । पिशुतनः । मिथुनम् ।

मित । एभ्य उनन्प्रत्ययः कित् । अतो न गुणः ।

३३६ । फलेर्गुक् च ॥३।५६॥

दी— फलानः पार्थः । प्रज्ञाद्यण् । फालानः ।

(चादुनन्) ।

३३७ । अशेर्वशश्च ॥३।५७॥

दी— लशुनम् ।

मित । अश भोजन इत्यच्चादुनन् । धातोर्लशदेशश्च ।

३३८ । अर्जेणिलक् च ॥३।५८॥

दी— अर्जुनः । (चादुनन्) ।

मित— । अत 'विरनिटि' इति लोपेन सिद्धे णिलक्चेति चिन्त्यमित्याकरः ।

'अर्जुणः ककुभे पार्थ' इति विश्वः ।

३३८ । लृणाख्यायां चित् ॥३।५८॥

दी—। चित्त्वादन्तोदात्तः । अर्जुनं लृणम् ।

३४० । अर्त्तश्च ॥३।६०॥

दी—। अर्त्तः । (उनन् प्रत्ययश्चिञ्)

३४१ । अजियमिशोड्भ्यश्च ॥३।६१॥

दी—। 'वयुनं देवमन्दिरम्' । यमुना । शयुनः अजगरः ।

(अजेर्वाभावे गुणेऽयादेशेचोननि परे रूपम्) ।

३४२ । वृत्तु वदिहनि कमिकषिभ्यः सः ॥३।७२॥

दी—। वर्षम् । तर्षः । 'तर्षः प्लवसमुद्रयोः' । वत्सः
वत्सं । वक्षः । हंसः । 'कंसोऽस्त्री पानभाजनम्' । कक्षम्
अरक्षम् ।

मित—। 'तितुव—' इति सवेत (नेट्स्वलीयु) इडभावः । बाहुलकात् प्लवं
नेति भाष्यतत्प्रदीपपदमञ्जुरीषु इत्याहुः । कषण शब्दे तु भवलोव । कक्षमरण्यमिति ।
अत एव 'याचकानां कल्पतरोररिकचक्षुताशनात् । शृङ्गवेरपुराधीशाद्रामती लब्ध-
जीविकः' इति शब्दे नृशेखर मङ्गलाचरणश्लोके नागेशः ।

३४३ । पुषेरच्चीपधायाः ॥३।६३॥

दी—। 'प्लक्षः । (चात्सप्रत्ययः) ।

३४४ । मनेर्दीधश्च ॥३।६४॥

दी—। मांसम् । (चात्सः । मांसमामिषम्) ।

३४५ । अशेर्देवने ॥३।६५॥

दी—। अक्षः ।

मित—। अयथातौ । देवनेऽर्धे यस्मात् सप्रत्ययः । त्रशादिना प्लवे "पदीः—"
इति कले च प्लवम् । अक्ष इन्द्रियपाशकादिषु ।

३४६ । स्रुवश्चिक्कटप्रिभ्यः कित् ॥३।६६॥

दी—। स्रुषा । वृचः । कृतसमुदकम् । ऋचं नक्षत्रम् ।

मित—। एभ्यः सप्रत्ययाः । स च कित् । ऋषा वधूः । 'ऋचः पर्वतभेदे
स्याद् भङ्गके शौनके पुमान् । कृतवेधनेऽन्धोलिङ्गं नक्षत्रे च नपुंसकम्' इति मेदिनी ।

३४७ । ऋचैर्जातो ॥३।६७॥

दी—। 'ऋचोऽत्रिभेदे भङ्गके शोणके कृतवेधने । ऋच-
मुत्तम नक्षत्रे—' इति विश्वः ।

मित—। जातावैवेति नियमार्थमिदम् । तेनान्येभ्यः केवलधौगिकत्वेऽपि प्रत्यय
इत्याहुः ।

३४८ । उन्दि गुधिकुषिभ्यश्च ॥३।६८॥

दी—। उत्सः प्रस्त्रवणम् । गुत्सः स्तवकः । कुचो
जठरम् ।

मित—। गुत्स इति । गुक्च इति च । 'गुत्सो गुक्चो गुलुक्चवत्' इति
द्विरूपकोशात् ।

३४९ । गृधिपण्योर्दकौ च ॥३।६९॥

दी—। गृत्सः कामदेवः । पचः ।

मित—। गृधु चमिकाङ्गायाम् । पच व्यवहारं स्तुती च । आभ्यां सप्रत्ययः
स्यात् ।

३५० । अशेः सरः ॥३।७०॥

दी—। अचरम् । (अशूच्यासौ । अस्मात् सरः । कत्वपत्वे)

३५१ । वसेश्च ॥३।७१॥

दी—। वत्सरम् । (सरप्रत्यय इति शेषः)

३५२ । सपूर्वाच्चित् ॥३।७२॥

दी—। संवत्सरः ।

नित—। पूर्वेण सञ्चितः सपूर्वः । सोपपदपूर्वाद् वसिः सः । स च चित् ।
संवत्सरः, परिवत्सर इत्यादि ।

३५३ । कधूमदिभ्यः कित् ॥३।७३॥

दी—। बाहुलकान्न षत्वम् । 'कसरः स्यात्तिलौदनम्' ।

धूसरः । मत्सरः । 'मत्सरा मलिका ज्ञेया भम्भराली च
सामता' । (एभ्यः सरप्रत्ययः । स च कित्)

३५४ । पतेरश्च लः ॥३।७४॥

दी—। पत्सलः पन्थाः ।

३५५ । तन्यूषिभ्यां कसरन् ॥३।७५॥

दी—। 'तसरः सूत्रवेष्टनम्' । ऋक्षरः ऋत्विक् ।

३५६ । पीयूक्षणिभ्यां कालन् ऋस्वः सम्प्रसारणञ्च ॥३।७६॥

दी—। पीयूः सौत्रः । पियालो वृक्षभेदः । कुणालो
देशभेदः ।

नित—। पीयूषातीरादेर्ऋस्वः कण्ठेष्वा सम्प्रसारणमिति विवेकः । बाहुलकाद्
भञ्जेः कालन् । नलोपः । तकुभगालं नरसप्तकम् । नङ्गादिलाकलम् । मत्वर्थे इति ।
'चण्डिकान्ती भगाली च लेलिहानी वृषध्वजः' इति शेषरः ।

३५७ । कठिकुषिभ्यां काकुः ॥३।७७॥

दी—। कठाकुः पक्षी । कुषाकुरग्निः सूर्यश्च ।

३५८ । सतर्दुक् च ॥३।७८॥

दी—। ददाकुर्वातसरितोः ।

मित—। स धातु इत्यस्मात् काकुः धातोर्दुक्चागमः । 'सदाकुर्नानिले चक-
ज्यजने प्रतिसूर्यके'—मेदिनी ।

३५८ । वृतेर्त्वं द्विस ॥३१७८॥

दी—। वार्ताकुः । बाहुलकादुकारस्य अक्षम् । वार्ताकम् ।

मित—। वृतेर्त्वेऽस्मात् काकुः । धातोर्दुक्चागमः । वार्ताकुः ['विगुथ' इति
भाषा] । बाहुलकादिति । 'वार्ताकुरपि वार्ताके इन्नाकोऽपि च हृष्यति' इति द्विषपे
विश्वः । 'वार्ताकं पित्तजं किञ्चिदङ्गारपरिपाचितम्' इति वैद्यकशास्त्रम् ।

३६० । प्रदेर्नित् सम्प्रसारणमक्षोपश्च ॥३१८०॥

दी—। 'प्रदाकुर्त्वं श्विके व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे' ।

मित—। पर्दे कुतमिति पदे । अस्मात् काकुः । धातो रेफस्य सम्प्रसारणम्
अकारस्य क्षोपश्च । 'प्रदाकुर्भुजग' इत्यमरः ।

३६१ । सृ-यु-वचिभ्योऽन्युजागूजक्त, चः ॥३१८१॥

दी—। अन्यच्, आगूच्, अक्तुच् एते क्रमात् स्युः । 'सरण्यु-
र्मेघवातयोः' । यवागूः । 'वचक्त विप्रवाग्मिनोः' ।

मित—। सरत्तरण्यच् । यीतरागूच् । वचरक्तुच् । 'सरण्युर्मेघवातयोरिति ।
'सरण्युस्तु पुमान् वारिवाहे स्यान्मातरिन्धनि' इति मेदिनी । 'सरण्युरस्य सृजुश्च' इति
मन्त्रे तु सरण्युः शीघ्रगामीति व्याख्यातम् । 'यवागूश्चिका आणा विलीपी विरला च
सा' इत्यमरः । 'वचक्तुस्तु पुमान् विप्रं वावट्टकीऽभिधेयवत्' मेदिनी ।

३६२ । आनकाः शीङ्भियः ॥३१८२॥

दी—। शयानकीऽजगरः । भयानकः ।

३६३ । आणको लूधूशिङ्घिघाञ्भ्यः ॥३१८३॥

दी—। लवाणकं दातम् । धवाणकी वातः । शिङ्घाणकः

स्त्रीध्मा । पृषोदरादित्वात् षच्चे कलोपः । 'शिङ्गाण' नासिका-
मले । धाणको दोनारभागः ।

३६४ । उल्मुकदर्विहोमिनः ॥३१८४॥

दी—। उपदाहे । प्रस्य लः सुकप्रत्ययश्च । उल्मुकं
ज्वलद्रङ्गारम् । दृणातिर्विः । दर्विः । जुहोतिर्मिनिः । होमी ।

३६५ । द्वियः कुग्रश्च लो वा ॥३१८५॥

दी—। द्वीकुः ह्रकुः लज्जावान् ।

३६६ । हसिमृश्रिणवामिदमिलूपधुर्विभ्रास्तन् ॥३१८६॥

दी—। दशभ्रास्तन् स्यात् । 'तितुव—' इति नेट् ।
हस्तः । मर्तः । गतः । एतः । कर्बुरः । वातः । अन्तः ।
दन्तः । 'लोतः स्यादशुचिज्जयोः' । 'पोतो बालवहितयोः' ।
धूर्त्तः बाहुलकात्तुसे दीर्घश्च । तूस्तं पापं धूलिर्जटा च ।

मित—। हस हसने । मृश्र प्राणव्याधिः । गृ निगरणे । इण् गती । वा
शतिगन्धनयोः । अम गत्यादिषु । दम् लपशमे । लूज् जेदने । पू पवने । धूज् कम्पने ।
धुर्वी छिन्नायाम् । 'हस्तः करे करिकरे संप्रकोष्ठे करेऽपि चक्षुषे केशात् परोव्राने'
इति मेदिनी । मर्तो भूलोकः । तत भवो मर्त्यः । दिगादेराकृतिगणलसाश्रित्ययत् ।
लोतो मेघ इति 'ल—कवत्' इत्यत कौयटः । 'पोतः पाकोऽर्भको जिभः' इत्यमरः ।

३६७ । नजराप इट् च ॥३१८७॥

दी—। नापितः ।

मित—। नजपूर्वादाप्रतिष्ठन् । प्रत्ययश्च शङ्गाभेदः । बाहुलकात् नजो
लोपाभावः । 'तितुव—' इति नियमादिष्वचनम् ।

३६८ । तनिसृङ्भां किञ्च ॥३१८८॥

दी—। ततम् । सृतम् ।

मित—। आभ्यां तन् । स च कित् । शृणोभोवः । 'तत् वीणादिकं वाद्यम्, इत्यमरः । 'स्रतन्तु याचिते सखी कौवं भल्युमति विधु' इति मेदिनी ।

३६८ । अञ्जिष्टसिभ्रः क्तः ॥३८८॥

दी—। अक्तम् । छतम् । सितम् ।

मित—। अक्तं परिच्छिन्नम् । 'सितमवसिति च वहे, भवति विधु, शक्यायां स्त्री' इति मेदिनी । 'पित्तेन दूने रसने सिताऽपि विक्तायते दंसकुलावतंस' इति श्रीहर्षः ।

३७० । दूतनिभ्रां दीर्घं च ॥३८०॥

दी—। दूतः । तातः ।

मित—। चात्तन् । दूतो वार्तावहः प्रेक्ष्योवा । गोदादिलात्कौष—दूती । 'जिह्वं कौ च संश्रयाम्'—दूतिः । दूङ् परित्यापे—अथात् क्त । 'दूत्या दूतिरपि स्मृता' इति विश्वपक्षीयः । 'तेन दूतिविहितं निवेदया' इति रघुः । 'पूर्वे पितरि पुत्रे च तातशब्दः स्मृती बुधैः' इति । बाहुलकात् श्रीकौषीण्डपि तन् । श्रीता लाङ्गलपदतिः । रामपत्नी च ।

श्रीता नभःसरिति लाङ्गलपद्धती च

श्रीता दशाननरिपिः सङ्गर्भिणी च ।

श्रीतं स्मृतं किमगुणे तदन्विते च

श्रीतोऽलसं च बहुवारतरौ च दृष्टः ॥३८१॥

इति धरणिः । दन्त्यादिरण्यं शब्दः ।

३७१ । जेर्मूट् चोदात्तः ॥३८१॥

दी—। जीमृतः ।

३७२ । लोष्टपलितौ ॥३८२॥

दी—। लुनातेः क्तः । तस्य सृष्ट् । धातौर्गुणः । लोष्टम् ।

पलितम् । ('लोष्टानि लोष्टवः पुंस्' इत्यमरः) ।

३७३ । याभगामितन् ॥३।८३॥

दी—। हरितश्चेतौ वर्णभेदी ।

३७४ । रुहे रश्च लो वा ॥३।८४॥

दी—। 'रोहितो मृगमतस्त्रयोः' । लोहितं रक्तम् ।

मित—। रुहेरित्यादि । इतन्प्रत्यये परत इति शेषः ।

३७५ । पिशेः किञ्च ॥३।८५॥

दी—। पिशितं मांसम् ।

३७६ । अु दक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः ॥३।८६॥

दी—। अवाय्यो यज्ञपशुः । दक्षाय्यो गरुडो गृध्रश्च ।
स्पृहयाय्यः । गृहयाय्यो गृहस्वामी ।

मित—। अवाय्यत्रवर्णीया इति 'उद्यतसुप्ते भवसि अवाय्य' इति मन्त्रे साधवः ।
स्पृहयाय्यः स्पृहयालः ।

३७७ । दिधिषाय्यः ॥३।८७॥

दी—। दधातेर्द्वित्वमिच्छं पक् च । 'मित्त्र इव यो
दिधिषाय्यः अभूत्' ।

३७८ । वृज एण्यः ॥३।८८॥

दी—। वरेण्यः । (प्रत्ययस्य कित्वाभावाद गुणः) ।

३७९ । सुवः क्सत्र्यश्छन्दसि ॥३।८९॥

दी—। 'सुवेयं पुरुवर्चसम् ऋभुम्' । (स्तोतव्यमित्यर्थः ।
बहुरूपमिति वेदभाष्यम्) ।

३८० । राजेरण्यः ॥३।९०॥

दी—। राजन्यो वस्त्रिः ।

मित—। राजन्वी वज्ररिति । अतियजातौ तु 'राजन्वपरात्—' इति यत्प्रत्यये
राजन्व इत्यन्तस्वरित इत्याहुः ।

३८१ । शूरस्योच्च ॥३।१०१॥

दी—। शरण्यम् । रमण्यम् ।

३८२ । अर्तेर्निच्च ॥३।१०२॥

दी—। अरण्यम् । ('चादण्यः । 'अटव्यरण्यं विपिनम्'

इत्यमरः)

३८३ । पर्जन्यः ॥३।१०३॥

दी—। 'पृषु सेचने' । यस्य जः । 'पर्जन्यः शत्रुमिघयोः' ।

३८४ । वदेरान्यः ॥३।१०४॥

दी—। 'वदान्यस्त्यागिवाग्मिनोः' (इत्यजयः) ।

३८५ । अमिनलियजिवधिपतिभयोऽत्रन् ॥३।१०५॥

दी—। अमत्रं भाजनम् । नहत्रम् । यजत्रः । वधत्र-

मायुधम् । पतत्रं तनूरुहम् ।

३८६ । गडेरदेयकः ॥३।१०६॥

दी—। कडत्रम् । डलयोरैकत्वस्मरणात् कलत्रम् ।

मित—। गड सेचने । अस्मादत्रम् । 'कलत्रं त्रीणिभाष्योरित्यमरः' ।

३८७ । वृजश्चित् ॥३।१०७॥

दी—। वरत्रा चर्ममयी रज्जुः । (अस्मादत्रन् चित्

स्यात्) ।

३८८ । सुविदेः कत्रन् ॥३।१०८॥

दी—। 'सुविदत्रं कुटुम्बकम्' ।

३५८। — कतेनुं च ॥३१०८॥

दी—। कन्तत्रं लाङ्गलम् ।

मित—। कतीं छेदने । यथात् कवप्रत्ययः । धातुनिर्माणमर्थः ।

३८० । अमृतशियजिपविपच्यमितमिनमिहय्यं भरोऽतच

॥३११०॥

दी—। दशभरोऽतच स्यात् । भरतः । मरतोमृत्युः ।

‘दर्शतः सोमसूर्ययोः’ । यजतः ऋत्विक् । पर्वतः । पचतोऽग्निः ।

अमतो रोगः । तमतस्तृणापरः । नमतः प्रह्वः । ह्यर्थतः

आख्यः ।

मित—। भज भरथे । मृत् प्राणव्याने । इतिरिदं दर्शने । यज ईषपूजादौ ।
पवि पूरये । उपवपुः प्राकीर्तय । अम मती । यमं व्याख्यायाम् । यमं प्रह्वले शब्देच । ह्यर्थं
गतिकान्तोः । ‘भरतो व्याख्यास्य’ सुग्री नटे । ‘राभानुजि-दीव्यन्तो’ इति मेदिनी ।
यजतः सुलिगिति । चञ्जलदत्तानुरोधेनदम् । ‘हिरण्यमर्थं यजती तद्वन्तम्’ इत्यतः तु
यजती यजत्य इति वेदभाष्यम् । ह्यर्थतोऽय इति—एतदपि वेदभाष्यविरुद्धम् ।
‘ह्यर्थतकतो—’ ‘परित्यज्यं ह्यर्थं हरिम्’ इत्यादौ ह्यर्थतः स्पृष्टणीयम् इति व्याख्यातत्वात् ।

३८१ । पृषिरञ्जिभगां कित् ॥३१११॥

दी—। पृषती मृगो बिन्दुश्च । रजतम् । (आभगामतच
कित्) ।

३८२ । खलतिः ॥३११२॥

दी—। खलतेः सलीपः । अतच प्रत्ययात्तस्यैत्वञ्च ।

खलति निष्केशशिराः ।

३८३ । शीङ् शपि रुगमिवस्त्रिजीवि प्राणिभरोऽयः ॥३११३॥

दी—। सप्तभरोऽयः स्यात् । शययशोऽजगरः । शपथः ।

रवथः कोकिलः । गमथः पथिकः पन्थाश्च । वञ्चयोधूतः ।
वन्दोति पाठे कर्मणि कर्तरि वा प्रत्ययः वन्द्यते वन्दते वा
वन्दथः । स्तोता सुत्यश्च । जीवथ आयुष्मान् । प्राणयो
बलवान् । बाहुलकाच्छमिदंभिभ्राम् । शमथस्तु शमः शान्ति-
दान्तिस्तु दमथो दमः ।

मित—। शौलादयः स्युः । शमथ इति । अमरकोषस्यमुदाहरतम् ।

३८४ । भृजश्चित् ॥३११४॥

दौ—। भरथो लोकपालः । (भृजः परोऽयप्रत्ययश्चित्) ।

३८५ । रुदिविदिभ्रां डित् ॥३११५॥

दौ—। रोदित ति रुदथः शिशुः । वेत्तीति विदथः ।

मित—। आभामभयप्रत्ययोश्चित् । विदथो विद्वानिति मन्त्राण्यु—वेत्तीति । विदभाष्ये
सु 'विदधेष्वाभुवः' इति मन्त्रे विदधेष्ु यच्चेष्ट इति व्याख्यातम् ।

३८६ । उपसर्गं वसेः ॥३११६॥

दौ—। आवसथो गृहम् । संवसथो ग्रामः ।

३८७ । अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनमितपिपतिपथिप्रणि-
महिभ्रोऽसच् ॥३११७॥

दौ—। त्रयोदशभ्रोऽसच् स्यात् । अततीत्यतेसो वासुशब्दा
च । अवतीत्यवसो राजा भानुश्च । चमत्यस्मिन् चमसः
सोमपानपात्रम् । तान्यन्त्यस्मिन् इति तमसोऽन्धकारः ।
नमसोऽनुकुलः । 'रभसो वेगहर्षयोः' । लभसो धनं याचकश्च ।
नभते नभ्रति वा नभस आकाशः । तपसः पत्नी चन्द्रश्च । पतसः

पञ्चो । 'पनसः कण्ठकिफलः' । पनसः परणद्रव्यम् । महसं
ज्ञानसः ।

मित—। अतः सातव्ययमने । अथ रचनादी । अमु अदने तसु काङ्क्षायाम् ।
यसु प्रहले शब्दश्च । रभ रामस्ये । दुलभश्च प्राप्ती । यभ तुभ िसायाम् (भुदि-
क्यादिश्च) । तप सन्तापे । पत गती । पण व्यवहारे क्षुती च । मह
पूजायाम् । अतसी वायुरात्मा चेति । 'दृष्यविष्यन् अतसेषु तिष्ठति' इत्यत्र वेदभाष्ये तु
'अतसेषु काष्ठेषु' 'अतसेन न शृङ्गम् इति दर्शनात्' इति व्याख्यातम् । गौरादित्वाद
लीप् । अतसी । 'अतसी स्यादुमा शुभा' इत्यमरः ।

३८८ । वेजसुट् च ॥३११८॥

दी—। बाहुलकादात्वाभावः । वेतसः ।

मित—। तुट् चेति । चात् असच्प्रत्ययः । 'आदिचः—' इत्याह्वे प्राप्ति आह
बाहुलकादिति ।

३८८ । बहियुभ्यां णित् ॥३११८॥

दी—। बाहसीऽजगरः । यावसस्तृणसङ्घातः ।

४०० । वयस्य ॥३१२०॥

दी—। वयगतौ । वायसः काकः । (अस्मादपि असच्
निहतम्) ।

४०१ । दिवः कित् ॥३१२१॥

दी—। दिवसम्—दिवसः । (असच् प्रत्ययः । सच् कित्) ।

४०२ । कृ शृशलिकेलिगर्दिभ्योऽभच् ॥३१२२॥

दी—। करभः । शरभः । शलभः । कलभः । गर्दभः ।

मित—। 'सिधिवन्धादाकनिष्ठ' करस्य करभो बहिः' इत्यमरः । 'शरभस्तु पशौ'
इति च सेदिमी । 'समी पवङ्गशलभौ' इति । 'कलभः करिशावकः' इति चामरः ।

४०३। ऋषिषिभगं कित् ॥३।१२३॥

दी—। ऋषभः। षभः।

४०४। रुषेर्निष्पृष् च ॥३।१२४॥

दी—। 'रुष हिंसायाम्। अस्मादभच् नित् कित् स्यात्।
लुषादेशश्च। 'लुषभो मत्तदन्तिनि'।

४०५। रासिवक्त्रिभ्याश्च ॥३।१२५॥

दी—। रासभः। वक्त्रभः।

४०६। जृविशिभगं भच् ॥३।१२६॥

दी—। जरन्तो महिषः। वेशन्तः पल्वलम्।

मित—। 'भीनाः' इति भस्म अनादेशः। गुणः।

४०७। रुहिनन्दिजीविप्राणिभगः पिदाशिषि ॥३।१२७॥

दी—। रोहन्तो वृक्षभेदः। नन्दन्तः पुत्रः। जीवन्त
श्रीषधम्। प्राणन्तो वायुः। पिप्प्लान्डीषः। रोहन्ती।

४०८। तृभूवहिवसिभासिसाधिगडिमणिजिनन्दिभगश्च

॥३।१२८॥

दी—। दृशभगो भच् स्यात्। स च पित्। तरन्तः
समुद्रः। तरन्ती नौका। भवन्तः कालः। वहन्तो वायुः।
वसन्तः ऋतुः। भासन्तः सूर्यः। साधन्तो भिक्षुः। गडेष्वटा-
दित्वान्निष्ठं ह्रस्वः। 'अयामन्त—' (२३११) इति शेषः।
गण्डयन्तो जलदः। मण्डयन्तो भूषणम्। जयन्तः शक्रपुत्रः।
नन्दयन्तो नन्दकः।

मित— 'जयन्तः प्राकशसन्निविलमरः । इह नन्दिर्लनः । तदाह—
नन्दयन् इति ।

४०८ । हन्तिमुट् हि च ॥१।१२८॥

दी— 'हमन्तः । चाट् भृचप्रत्ययः । हन्ति आतपमिति
विग्रहः ।

४१० । भन्देर्नलोपश्च ॥१।१३०॥

दी— 'भदन्तः प्रव्रजितः । (भदि कल्याणे सुखे चाहसाद्
भृच्) ।

४११ । ऋच्छेररः ॥१।१३१॥

दी— 'ऋच्छरा विश्या । बाहुलकाज्जर्जरभर्भरादयः ।

४१२ । अतिवसिभ्रमिचमिदेविवासिभ्रयित् ॥१।१३२॥

दी— 'षड्भगोऽरयित् स्यात् । अरर' कपाटम् । कमरः
कामुकः । भ्रमरः । चमरः । देवरः । वासरः ।

मित— 'अरर' छदमपाठयोगः । भ्रमरः कामुके अहं । चमर' वामरस्त्री भ्रमरी
सगभेदयोः' इति संबन्धे मीदिनी । वासरः— वसिष्ठनादरः । वाग्रशब्दे । वाग्रते वाग्रः
कोकिल इति च केषित् ।

४१३ । कुवः करन् ॥१।१३३॥

दी— 'कुररः पक्षिभेदः ।

मित— 'कुरर उत्तकोशः । 'उत्तकोशकुररी समा' विलमरः । कुररीलपि
ह्रस्वते । 'कुवरीवभूयः' इति रघो ।

४१४ । अङ्गिमदिमन्दिभ्र आरन् ॥१।१३४॥

दी— 'अङ्गारः । मन्दारी वराहः । 'मन्दारः पारि-
जातकः' ।

४१५। गडिः कड च ॥३१३५॥

दी—। कडारः । ('कडारः पिङ्गले दाने' मेदिनी) ।

४१६। शृङ्गारशृङ्गारौ ॥३१३६॥

दी—। शृङ्गारभयामारन् नुम्गुगधस्वय । शृङ्गारो रसः ।
'शृङ्गारः कनकालुका' ।

नित—। 'शृङ्गारः सुरते नाटो रसे च गजमज्जने । नपुंसकं खक्वोऽति
नागसम्भवचूर्णयो' रिति मेदिनी ।

४१७। कञ्जिभृजिभ्रां चित् ॥३१३७॥

दी—। कञ्जिः सौत्रः । कञ्जारो मयूरः । मार्जारः ।

४१८। कमेः किदुञ्चोपधयोः ॥३१३८॥

दी—। चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः । कुमारः ।

नित—। कामयन् इति कुमारः । आरन् प्रत्ययः । 'कुमारो ब्राह्मणे स्त्री
युवराजोऽथवारके । बालके वरुणादौ न नन्दयोर्कात्यकाश्चने । कुमारी इत्यादि—संज्ञा-
पराजिता कन्याजम्बुद्वीपेषु च स्त्रियाम्' इति मेदिनी ।

४१९। तुषारादयश्च ॥३१३९॥

दी—। तुषारः । कासारः । सहार आम्बभेदः ।

नित—। आरन् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ।

४२०। दीडौ नुट् च ॥३१४०॥

दी—। दीनारः सुवर्णभरणम् । ('चादीरन् प्रत्ययः') ।

४२१। सतैरपः पुक् च ॥३१४१॥

दी—। सर्षपः । ('अपः प्रत्ययः । धातोः पुक्') ।

४२२। उषिकुटिदलिकचिखजिभ्राः कपन् ॥३१४२॥

दी—। 'उषपो वक्रिसूर्ययोः' । कुटपो मानभाण्डम् ।
दलपः प्रहरणम् । कचपं शाकपात्रम् । खजपं घृतम् ।

४२३ । कणः सम्प्रसारणश्च ॥३१४३॥

दी—। कुणपम् । (चात्कपन् । कुणपः पूतिगन्धं
शविऽपि) ।

४२४ । कपसाक्रवर्मणस्य ॥३१४४॥

दी—। स्वरभेदः । (कुणप इति तूभयत्रैव समानमिति
भावः) ।

४२५ । विटप पिष्टपविशिपोलपाः ॥३१४५॥

दी—। चत्वारोऽमी कपन्प्रत्ययान्ताः । 'विट' शब्दे ।
'विटपः' । विशतेरादेः पः । प्रत्ययस्य तुट् । षत्वम् । पिष्टपं
भुवनम् । विशतेः प्रत्ययादेरित्त्वम् । विशिपं मन्दिरम् ।
वलतेः सम्प्रसारणम् । 'उलपं कोमलं दृणम्' ।

मित—। 'पिष्टपं भुवनं जगदि'त्यमरः ।

४२६ । वृतेस्तिकन् ॥३१४६॥

दी—। वर्तिका ।

४२७ । कृतिभिदिलतिभयः कित् ॥३१४७॥

दी—। कृत्तिका । भित्तिकाभित्तिः । लत्तिका गोधा ।

४२८ । इथशिभ्यां तकन् ॥३१४८॥

दी—। इष्टका । अष्टका ।

४२९ । इणस्त्यन्ताशसुनौ ॥३१४९॥

दी—। एतयो ब्राह्मणः । स एव एतयोः ।

मित—। इणः + तश्नन्तश्मनौ इति च्छेदः । तश्नन् : (तश्) प्रत्यये एतश् ।
तश्मन् (तश्स्) प्रत्यये तु एतश्स् । एतशाः एतशसौ एतश्सः इत्यादि वेषस्-
शब्दवत् । एतशो नमश्चिद्राजा इति वेदभ्याम् साधवः ।

४३० । वीपतिभगां तनन् ॥३।१५०॥

दौ—। 'वी गत्यादौ' । वेतनम् । पत्तनम् । ('पत्तनं
पुटभेदनम्') ।

४३१ । दृहलिसगां भः ॥३।१५१॥

दौ—। दर्भः । 'दर्भः स्यादृषिचक्रयोः' । (दर्भः कुगः) ।

४३२ । अर्तिगृभगां भन् ॥३।१५२॥

दौ—। अर्भः । गर्भः । ('गर्भो भूणेऽर्भके कुचौ' इति
मेदिनी) ।

४३३ । इणः कित् ॥३।१५३॥

दौ—। इभः । ('इणोभः । स च कित् । इभः स्तम्बैरमः
—इत्यमरः') ।

४३४ । असिसञ्जिभ्यां क्यन् ॥३।१५४॥

दौ—। अस्थि । सकथि ।

४३५ । पुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः ॥३।१५५॥

दौ—। पुच्छिर्वह्निः । कुचिः । शुचिर्वाततः ।

४३६ । अशेर्नित् ॥३।१६६॥

दौ—। अक्षि । (अशूव्यासौ । अस्मात् क्सिः नित् ।
षत्वकत्वषत्वानि) ।

३३७। इषेः कसुः ॥३।१५७॥

दी—। इक्षुः । (प्रत्ययस्य कित्त्वान्न गुणः । षत्वकत्व-
षत्वानि) ।

३३८। अवितृस्तृतन्त्रिभ्यः ई ॥३।१५८॥

दी—। 'अवीर्नारी रजस्वला' । तरीर्नीः । स्तरोर्धूमः ।
'तन्त्रीर्वीणादेर्गुणः' ।

३३९। यापोः किङ्च ॥३।१५९॥

दी—। ययीरश्चः । 'पपीः स्यात् सोमसूर्ययोः' ।

मित—। या प्रापणे, पा पाने आभ्यामीप्रत्ययोः । स च कित् । धातोदित्वमभ्यास
कार्यञ्च । कित्त्वादातो लोपः—' इति लोपश्च ।

३४०। लक्षेर्मुट् च ॥३।१६०॥

१७३। लक्ष्मीः ।

इत्युणादिषु तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थ पादः

४४१ । वातप्रमीः ॥४१॥

दी— वातशब्द उपपदे माधातोरीप्रत्ययः । स च कित् ।
वातप्रमीः । अयं स्त्रीपुंसयोः ।

The affix ई and the कित् of the same are drawn from the previous rules 438 and 439. Thus वातप्रमी is obtained with ई which is कित् and by निपातन the आ of मा disappears irregularly. The base is both masc. & fem. as it implies a kind of deer cp—'विचतुःषट्पदीरगाः—' etc—Amara.

सित—। ईप्रत्ययः स च कित् इति । अयमपि 'अवित्—' (४३८) इत्यतः 'यापी—' (४३९) इत्यतश्चानुवर्तते इति भावः । निपातनात् भावोऽप्यस्तीति । वातप्रमी-
शब्दमदः । 'वातप्रमीवातमग्न' इत्यमरः । वातं वायुं भिमीति साति तदभिमुखं गच्छतीति
वियुहः । अयं स्त्रीपुंसयोरिति । 'स्त्रीपुंसयोरपल्यान्ता विचतुःषट्पदीरगाः' इत्यमरः ।
अनीयं सुभूतिचन्द्रादिभिराभिधानिकैस्तस्यानुकरणादिति भावः । परे तु 'लदिकारात्—'
इति पाथिकीऽव लीपित्वाहुः । आकरे विस्तारः ।

४४२ । ऋतन्यञ्जिवन्यञ्जर्पिमद्यत्यङ्गि क्युकृशिमभः कत्रिज्य-
तुजलिजिष्ठुजिष्ठजिसन् स्यनिथिनुल्यसासानुकः ॥४१२॥

दी—। हादशभः कमात् स्युः । अर्तः कत्रिच् । यण् ।
'बहुमुष्टिः करो रत्निः सोरत्निः प्रसृताङ्गुलिः । तनोतिर्यतुच ।
तन्यतुर्वायुः रात्रिश्च । अञ्जेरलिच् । अञ्जलिः । वनेरिष्ठुच् ।
वनिष्ठः स्थविरान्वम् । अञ्जेरिष्ठच् । अञ्जिष्ठो भानुः । अर्पयते-
रिसन् । अर्पिसोऽयमांसम् । मदः स्यन् मत्स्यः । अवेरिथिन्

अतिथिः । अङ्गेरुलिः अङ्गलिः । कौतेरसः । करसः । अच
इत्येके । कवचम् । यौतेरासः । यवासी दुरालभा । कृषेरानुक् ।
कृशानुः ।

The twelve affixes कृत्रिच्, यतुच्, अलिच्, इष्टुच्, इष्टच्, इसनृ, स्यन्
इथिन्, उलि, अस, आस, and आनुक् are added respectively after
the twelve roots कृ, तन्नि (तन्), अङ्गि (अङ्ग), वनि (वन्), अङ्गि
(अङ्ग), अर्पि, मदि (मद्), अति (अत्), अङ्गि (अङ्ग), कृ, यु and कृशि
(कृश्).

मित—। कृ गतौ, तन् विस्तारे, अङ्ग व्यक्तादौ, वन् युचने, अङ्गव्यक्तादौ
(अङ्गिसचणकानि गतिषु), कृ गतौ स्थानः (अर्पिः), मदी हर्षे, अत सातत्यगमने,
असि गत्यर्थः, कृ शब्दे, यु मिश्रणे, कृश् तनूकरणे—एभ्यः षादशभ्यः कर्मण कृत्रिच्, यतुच्
अलिच्, इष्टुच्, इष्टच्, इसनृ, स्यन्, इथिन्, उलि, अस, आस, आनुक् इत्येते षादश
प्रत्ययाः स्युः । कृत्रिच् इत्यस्य कित्वाद् गुणाभावे आह—यत्रिति । रविः । अरविरिति
प्रसङ्गादुक्तम् । न रविररविरिति नञ्समासः । तन्वतुर्वायुरिति । उज्ज्वलदृष्टानुसा-
रादितदर्थवच्यम् । वेदे तु 'नाद्यै विशुद्धं नन्वतुः सिधेयं' इत्यत्र तन्वतुर्गर्जनमिति भाष्यम् ।
तथा तत्रैवान्वय 'सृजावृष्टिं न तन्वतु'रित्यादौ तन्वतुर्गर्जनरिति व्याख्यातम् । मत्स्य इति
'मत्स्यो मीनोऽथ पुंस्त्रि देशे' इति मेदिनी । अच इत्येके इति । अस इत्यत्र अच
इति पठन्तीत्यर्थः । कवचमिति । पुंनपुंसकलिङ्गोऽयम् । तनुव् वमं दंशनम् ।
उरन्कदः कङ्कटको जगरः कवचीऽस्त्रियाम् इत्यमरः । कृशानुरधिः । कृशानुः पावकी-
ऽमलः इत्यमरः ।

४४३ । अः करन् ॥४३॥

दी—। उत्तरसूत्रे किद्वयहणादिह ककारस्य नेष्ट्वम् ।

शर्करा ।

मित—। श हिंसायाम् । शर्करा खण्डविकृतिः रोगनिर्दय ।

४४४ । पुषः कित् ॥४।४॥

दी—। पुष्करम् ।

मित—। पुष—पुष्टे अस्मात् करणे कित् । न गुणः । 'पुष्करं' अन्व पश्यी; ।
हस्तिहस्त्यायकाख्योः' इति मेदिनी । पुष्करायैषाकृष्य वमञ्चेति दशकुमारचरितम् ।

४४५ । कलंश्च ॥४।५॥

दी—। पुष्कलम् ।

मित—। पुष्यतेः कलन् । सोऽपि कित् । 'पुष्कलं प्रचूर्णं प्राण्यम्' इत्यमरः ।

४४६ । गमेरिनिः ॥४।६॥

दी—। गमिष्यतीति गमी । ('भविष्यति गम्यादयः'
इति सूत्रादिदम्) । [अयमपि णिङत् तेन गामी इति ; यद्वा-
भविष्यति णिनौगामी इति केचित्] ।

४४७ । आङि णित् ॥४।७॥

दी—। आगामी । (भविष्यतीत्येव) ।

४४८ । भुवश्च ॥४।८॥

दी—। भावी । (भुवः पर इनिर्णित्) । [यद्वा-भविष्यति
णिनौ भावी इति मङ्गिनाथादयः] ।

४४९ । प्रेस्थः ॥४।९॥

दी—। प्रस्थायी । (इनिर्णित् । आतोयुगिति युक्) ।

४५० । परमे कित् ॥४।१०॥

दी—। परमेष्ठी ।

मित—। परमशब्दे उपपदे स्वाधातोर्नि सः कित् । किञ्चाङ्गातोऽलोप इति
चेत्यालोपः । 'परमेष्ठी पितानङः' इत्यमरः । 'हलदन्तात्—' इति सप्तम्या अलुक् ।
इण्कोरिति यत्नम् ।

४५१ । मन्यः ॥४११॥

दी—। मन्यते रिनिः कित् स्यात् । कित्त्वान्नकारलोपः ।
(मथिन् इति) मन्याः—मन्यानौ—मन्यानः ।

मित—। कित्वादिति । 'अनिदिताम्—' (४१८) इत्यनेनेत्यर्थः । मथिन् इति प्रातिपदिकम् । तस्य सौपरे आह—मन्या इति । 'पथिमथि—' (३५६) इत्यात्वम् । 'इतोऽनुसर्गनामस्थाने' (३६६) इति इकारस्य फलत आकारः । 'थो न्यः' (३६७) इति थस्य न्यादेशः । 'मन्या मन्वनदण्डे स्याद् वञ्जे वनेऽपि च स्यात्' ।

४५२ । पतस्थ च ॥४१२॥

दी—। पन्या—पन्यानौ ।

मित—। पतंष्ट गतावित्यस्मादिनिः । धातोस्तकारस्य यकारः । पथिन् । पथे गतावित्यस्मात् पचादाचि पथ इत्यकारान्तोऽपि । 'बाधः पथय मार्गश्च' इति सुसूतिचन्द्रः ।

४५३ । खजेराकः ॥४१३॥

दी—। खजाकः पक्षौ । (खज मन्ये) ।

४५४ । बलाकादयश्च ॥४१४॥

दी—। बलाका । शलाका । पताका ।

मित—। बलाका वक्रपंक्तिः स्याद् बलाका विसकण्डिका । बलाका कामुकी प्रीक्षा बलाकाश्च वक्रौ मतः इति विश्वनाथतौ । 'पताका वैजयन्तार् च सौभाग्ये नृपटकाङ्गयोः' इति मेदिनी ।

४५५ । पिनाकादयश्च ॥४१५॥

दी—। पातेरित्वं नुम् च । 'क्लोवपुंसोः पिनाकः स्याच्छूलशङ्करधन्वनोः' । 'तड आघाते' । तडाकः ।

मित—। क्लोविति । अमरादिदम् ॥ पिण्ड सञ्चर्चने—यकारस्यनलं धातोर्धुंगामसः 'पिन्वाकीऽस्त्री तिलकल्के' इत्यादि मेदिनी ।

४५६ । कषिदूषिभ्यामीकन् ॥४११६॥

दी—। कषीका पक्षिजातिः । दूषीका नेत्रयोर्मलम् ।

मित—। दूषीकिति । अमरस्यनिदम् । पुनश्च दूषयति; 'अच इ;' इति इप्रत्यये दूषिः । 'कृदिकारात्—'इतिङीष् = दूषी । स्वार्थे कनि दूषिका । 'किङ्शः' इत्यनुशासनात् । 'पिवन्ती दूषिका दूषिः पिचाटश्च तथो मलम्' इति विक्रमादित्यकीशः ।

४५७ । अनिह्वषिभ्यां किञ्च ॥४११७॥

दी—। अनीकम् । ह्वषीकम् ।

४५८ । कङ्कणः कङ्कणश्च ॥४११८॥

दी—। 'कण शब्दे' । अस्माद् यङ्लुगन्तादौकन् । धातोः कङ्कणादेशश्च । 'घण्टिकाया कङ्कणीका सैव प्रति-सरापि च' ।

मित—। कङ्कण इति कणशब्दे इत्यथयङ्लुगन्तस्य पञ्चम्येकवचनम् । तस्मैव धातोर्यङ्लुगन्तस्य कङ्कणादेश इति परे इति बोध्यम् ।

४५९ । शृ पृ वृत्वां ह्ये रुक् चाभ्यासस्य ॥४११९॥

दी—। शर्शरीको हिंस्रः । पर्परीको दिवाकरः । वर्वरोकः कुटिलकेशः । (चादीकन् प्रत्ययः) ।

४६० । फर्फरीकादयश्च ॥४१२०॥

दी—। 'स्फुर स्फुरणे' । अस्मादीकन् धातोः फर्फरादेशः । फर्फरीकं किसलयम् । दर्दरीकं वादित्वम् । भर्भरीकं शरीरम् । तिन्तिडीको वृक्षभेदः । 'चरेन्म् च' (गणसूत्र) । चञ्चरीको भ्रमरः । मर्मरीको हीनजनः । कर्करीका गलन्तिका ।

पुणतः पुण्डरीकं वादितम् । पुण्डरीको व्याघ्रोऽग्निर्दिग्-
गजश्च ।

मित—। ईकन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । फर्फरादृश्येति । उवज्वलदन्नोत्तरियम् । वस्तुतस्तु धातोर्बिंत्वम् । उकारस्यभकारः सलोपः । 'रक् चाभ्यासस्य' इति दशपादाक्त-
सेवात्रयायमित्याकरे । 'तिन्निडौचिञ्चामिका' इत्यमरे तु शब्दान्तरम् । तिन्निडौलमुिका
चिञ्चा तिन्निडौकापिस्त्रियाम्' इति वाचस्पतिः । ककर्थाङ्गुर्गलनिकेत्यमरः । 'पुण्डरीकं
सिताम्बोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रे च दिङ्नागे कोशकारेऽपि च' इति
मेदिनी ।

४६१ । ईषे किदुधस्त्रश्च ॥४२१॥

दी—। इषीका शलाका । (चादीकन् प्रत्ययः) ।

४६२ । ऋजेश्च ॥४२२॥

दी—। ऋजीक उपहतः । (ईकन् प्रत्ययः) ।

४६३ । सतेर्नुम् च ॥४२३॥

दी—। सृणीका लाला ।

मित—। तुम चेति । चादीकन् । 'सृणीका सन्दिनी लाला' इत्यमरः ।

४६४ । मृतः कीकन्कङ्कणौ ॥४२४॥

दी—। मृडौकी मृगः । मृडङ्कणः शिशुः ।

मित—। कीकन् कङ्कणः इति प्रत्ययवच्यम् । मृडौकी मृग इति । वेदभाष्ये तु
मृडौकः सुखयितेति व्याख्यातम् ।

४६५ । अलीकादयश्च ॥४२५॥

दी—। कीकब्रन्ता निपात्यन्ते । 'अल भूषणादी' ।
अलीकं मिथ्या । विपूर्वाद् अलीकं विप्रियं खेदश्च । 'वलीकं
पटलप्रान्ते' इत्यादि ।

मित—। इत्यादौति । आदिपदेन पठते वक्ष्येकम् । 'वामलूरय नाकुय
मलमीकं पुनपुसकम्' इत्यमरः । वक्षतेर्ह द्विष्य वाहीको गीर्वाङ्य । सुप्रपूर्वा-
दिषक्तुच् च । सुप्रतौको दिव्यजमेदः । शाम्यतेः शनोकः इत्यादीनां संयङः ।
'कुर्वन्नपि ष्यलीकानि यः प्रियः प्रियः एव सः'—द्विती ।

४६६ । कृतृभगामीषन् ॥४।२६॥

दी—। करीषोऽस्त्री शुष्कगोमये । तरीषः तरिता ।

४६७ । शृष्टृभगां किञ्च ॥४।२७॥

दी—। शिरीषः । पुरीषम् । (चादीषण् प्रत्ययः) ।

४६८ । अर्जं ऋज च ॥४।२८॥

दी—। ऋजोषं पिष्टपचनम् । (ईषणि परे इति शेषः) ।

४६९ । अम्बरीषः ॥४।२९॥

दी—। अयं निपात्यते । 'अस्मि शब्दे' । अम्बरीषः पुमान्
भ्राष्ट्रम् । अमरस्तु 'क्लीवेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना' ।

मित—। अयमिति । ईषन् इत्ययः । तस्य च अर्हद् इत्यागमः ।

४७० । कृष्टृष्टृ कटि पटि शौटिभ्य ईरन् ॥४।३०॥

दी—। करीरो वंशाङ्कुरः । शरीरम् । परीरं फलम् ।
कटीरः कन्दरो जघनप्रदेशश्च । पटीरञ्चब्दन कण्टकः कामश्च ।
शौटीरस्तग्रागिवीरयोः । बाह्याणादित्वात् प्यञ् = शौटीर्यम् ।

मित—। 'शरीरं वचनं विग्रहः' इत्यमरः । अर्हत्त्वादित्वात् पुलिङ्गोऽपि । बाहुलकात्
ङिङि नव्यनादरयोः इत्यादीः ईरन् । एवं हिण्डीरकिमीरजन्वीरतुनीरादयः ।

४७१ । वशेः कित् ॥४।३१॥

दी—। उशीरम् ।

मित— अस्मादीरन्प्रत्ययः कित् । कित्वाद् 'गृह्ण्या—' इति सम्प्रसारणम् ।
उशीरः इत्यादि । 'उशीरं वीरणमुलं उशीरमस्त्रियाम्' इत्यमरः ।

४७२ । कशेमुं ट् च ॥४।३२॥

दी— काश्मीरोदेशः । (चादीरन्) ।

४७३ । कृञ उच्च ॥४।३३॥

दी— कुरीगं मैथुनम् ।

मित— करोतिरादेशत् । अस्मादीरन् । कपिलादिवाक्ये कुलीरः कर्कटकः ।

४७४ । घसेः किच्च ॥४।३४॥

दी— क्षीरम् ।

मित— घस्ये अदने । अस्मादीरन् कित् स्यात् । कित्वाद् 'गमह्वन—' इत्युपधा-
लोपः । कल्पले । क्षीरं दुग्धं च क्षीरे चेति विश्वः ।

४७५ । गभीरगम्भीरौ ॥४।३५॥

दी— गमेर्भः । पक्षे नुम् च । (निम्नं गभीरगम्भीर-
मित्यमरः) ।

४७६ । विषा विहा ॥४।३६॥

दी— स्यतेर्जहातेश्च विपूर्वाभ्याम् आप्रत्ययः । विषा
बुद्धिः । विहा स्वर्गः । अव्यये इमे ।

४७७ । पच एलिमच् ॥४।३७॥

दी— 'पचेलिमो वज्रिरव्योः' ।

मित— 'केलिमर उपसङ्गानम्' इति वार्तिकात् ('तव्यत्—' २८३४) प्राप्तं
'पचेलिम' इति कर्मणि निष्पन्नः । पचेलिमा माषाः । पक्षव्या इत्यर्थः इति तत्रै-
वोक्तत्वात् । अथनु कर्तव्येति भेदः । वज्रिरव्योरिति । वज्री रवी इत्यर्थः ।

४७८ । शीङो धुक्लक्वलञ्वालनः ॥४१३८॥

दी—। चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । शीधु मध्यम् । शीलं
स्वभावः । शैवलः । शैवालम् शैवालम् । बाहुलकात् वस्य
पोपि—शेपालः जलनीलिका ।

मित—। शेरतेऽनेन शीधुर्मध्यविशेषः । 'शैरेयमासवः शीधुः' इत्यमरः ।
अर्धचादिपाठात् शीवलञ्च । 'शीलं स्वभावे सङ्घृते' इत्यमरः । 'जलनीली तु शैवालं
शैवलः' इति च स एव । 'सरसिजमनुविष्टं शैवलीनापि रम्यम्' इति शाकुन्तलम् ।

४७९ । मृकणिभ्यामूकोकणौ ॥४१३९॥

दी—। मरूको मृगः । काणूकः काकः । (जक—ईकौ) ।

४८० । वल्लेरूकः ॥४१४०॥

दी—। वलूकः पक्षी उत्पलमूलं च ।

४८१ । उलूकादयश्च ॥४१४१॥

दी—। वल्लेः सम्प्रसारणमूकश्च । उलूकाविन्द्रपेचकौ ।
वावदूको वक्ता । भलूकः । 'शमेर्वक् च' (गणसूत्र) ।
शम्बूको जलशक्तिः । (वल संवरणे इति धातुः) ।

मित—। वावदूक इति । वदर्थङ्नादूकः । 'यस्य हल' (२६२१) इति
यलोपः । 'वाचोयुक्तिःपटु वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि' इत्यमरोक्तौ 'वावदूकश्च वक्तरि'
इति पाठभेदमाश्लिष्य—वावदूको वक्तेति । बाहुलकादुक्तइतिस्त्रसमभ्योऽपि
प्रत्ययः । 'जम्बुकं कम्बु कं प्राङ्' शम्बुकमपि शम्बुकम् इति विशुपकोशः ।

४८२ । शलिमण्डिभ्यामूकण् ॥४१४२॥

दी—। शालूकं कन्दविशेषः । मण्डूकः । मण्डूकीभेकः ।

४८३ । नियो मिः ॥४१४३॥

दी—। नेमिः ।

मित—। 'चक्र' रघाङ्ग' तस्यान्ते नेमिः स्त्रीस्यात् प्रधिः पुमान्' इत्यमरः ।
बाहुलकादन्वयोऽपि प्रत्ययः । या प्रापणे । 'यामिः स्वस्थकुलस्त्रियोः' इति रभसः ।
नै चये । 'जामिः स्वस्थकुलस्त्रियोः' इत्यमरः ।

४८४ । अर्तरूच ॥४१४४॥

दी—। जमिः । ('जर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्याम्—' मेदिनी) ।

४८५ । भुवः कित् ॥४१४५॥

दी—। भूमिः । (अस्मान्निप्रत्ययः कित् । गुणाभावः) ।

४८६ । अग्नोति रश्च ॥४१४६॥

दी—। रश्मिः किरणो रज्जश्च ।

४८७ । दल्मिः ॥४१४७॥

दी—। दल विशरणे । दल्मिरिन्द्रायुधम् ।

४८८ । वीज्याज्वरिभयो निः ॥४१४८॥

दी—। बाहुलकात्त्वम् । 'वेणिः स्यात् केशविन्यासः
प्रवेणी च स्त्रियामुभे' । ज्यानिः । हानिः । जूर्णिः ।

मित—। 'वेणी' इति च । 'कृदिकारात्—' इति ङीष् । 'ज्यानिर्हानौ
सर्वनाशश्च' इति विश्वः । जूर्णिरिति । 'ज्वरतर—' इत्युट् । जूर्णिः स्त्रीरोगः ।

["वीज्याहाज्वरिभ्यो निः" इति साधे मङ्गिनाथधृतः पाठः] ।

४८९ । सृष्टृषिभयां कित् ॥४१४९॥

दी—। सृष्टिरङ्गुशः । 'सृष्टिः चोत्रिय मेषयोः' ।

मित—। आभयां निप्रत्ययः कित् । 'अङ्गुशोऽस्त्री सृष्टिः स्त्रियाम्' इत्यमरः ।

४९० । अङ्गर्नलोपश्च ॥४१५०॥

दी—। अग्निः । (चात् निप्रत्ययः) ।

३८१। वहिन्त्रियुष्टुग्लाहात्वरिभगो नित् ॥४।५१॥

दी—। वङ्गिः। ओणिः। ओणिः। द्रोणिः। ग्लानिः।
हानिः। तूर्णिः। बाहुलकात्स्नानिः।

मित—। एभ्यो निप्रत्ययो नित् स्यात्। शेषिरिति। 'कृदिकारात्—' इति पक्षे शेषी इत्यपि। 'कटिः ओणिः कफुशतौ' इत्यमरः। यु मिश्रणे। यौति मिश्रयति 'योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकरे स्मरमन्दिरे' इति मेदिनी। द्रोणिः सेचनी। 'कृदिकारात्—' इति ङीष् = द्रोणी। ग्लानिर्हृषयः। 'आदेचः—' इत्यात्वम्। हानिरपचयः। तूर्णिर्मानः। 'ज्वरत्वर—' इत्युट्।

४८२। घृणिपृश्निपाणिं चूर्णिभूर्णि ॥४।५२॥

दी—। एत पञ्च निपात्यन्ते। 'घृणिः किरणः। स्पृशतेः सलोपः। पृश्निरल्पशरीरः। पृषेष्टृद्विच। पाणिः पादतलम्। चरुरूपधाया उत्त्वम्। चूर्णिः कपर्देकशतम्। बिभर्तेरुत्वम्। भूर्णि धरणी।

मित—। ए सेचने। निप्रत्ययो गुणाभावश्च। किरण इति। ज्वालातरङ्गी च। दृश्यतेः सलोप इति। वेदभाष्ये तु 'अधिनिघो दधिरे पृश्निमातरः' इत्यत्र 'पृश्नेर्नाना-
रूपायाः भूमीः पुत्रानरुतः शिषः ऐश्वर्याणि अधिदधिरे आधिक्येन धृतवन्तः। प्रश्रुते (न तु स्पृशतीति) सर्वाणि रूपाणीति पृश्निभूर्निः। श्रूयते च—'इयं वैर्घ्रिः। पृश्निपृश्निरित्यादौ निपातनादभिमतरूपसिद्धिः। पृश्निर्माता येषां ते तथोक्ताः। 'अत-
श्चन्दसि इति समासान्तस्य कपः प्रतिषेधः' इति व्याख्यातम् (Rigveda R. C. Dutta Ed. P—1054—55) भूर्णिर्धरणीति। 'न भूर्णि' रित्यत्र वेदभाष्ये भूर्णिर्धारकः पोषको वा इति च।

४८३। वृद्धभगां विन् ॥४।५३॥

दी—। वर्विर्घस्मरः। दर्विः। (प्रत्यय नकारस्येत्वम्)।

४८४ । जृ शृ स्तृ जागृभ्यः क्तिन् ॥ ४।५४ ॥

दी—। जीर्विः पशुः । शीर्विर्हिंस्रः । स्तीविरधर्युगः ।
जागृविर्नृपः । (जागृविर्जागरूक इति वेदभाष्यम्) ।

४८५ । दिवो द्वे दीर्घं चाभ्यासस्य ॥ ४।५५ ॥

दी—। 'दीदिविः स्वर्ग-मोक्षयोः' ।

मित—। क्तिन् प्रत्यये परे इत्यनुषङ्गः । 'गोपाश्वतस्य दीदिविम्' इत्यत्र मन्त्रे दीदिवं द्योतमानमित्येव । दीदिविर्वृद्धस्य तिथेति विश्वप्रकाशे दृश्यते ।

४८६ । क्वविष्ट्विक्कविस्थविकिकीदिवि ॥ ४।५६ ॥

दी—। क्वविस्तन्तुवायद्रव्यम् । ष्ट्विर्वराहः । क्वास्थोर्द्ध्व-
त्वञ्च । क्वविर्दीप्तिः । स्थविस्तन्तुवायः । दिव्यतेः किकीपूर्वात् ।
किकीदिविश्चापः । बाहुलकाद् दीर्घं योर्विनिमयः । 'चापेण
किकिदीविना' ।

मित—। एते क्तिन्नन्ता निपात्यन्ते । वयस्य पुनः स्थविरस्य ष्ट्विः इति मन्त्रे तु
ष्ट्विः कामानां वर्षकस्येत्यर्थः । 'ष्ट्वु सेचने' इति धात्वनुगमात् । 'शीभा कान्ति-
दुविक्कवि' रित्यमरः । चापः पश्चिमेदः । अथ चापः किकीदिभि' रित्यमरः ।

४८७ । पातेर्ङितिः ॥ ४।५७ ॥

दी—। प्रतिः । (ङिष्वाट्टिलोपः) ।

४८८ । शक्केर्ङतिन् ॥ ४।५८ ॥

दी—। शक्तृ । 'उच्चारावस्करौ शमलं शक्तृ । गूथं
पुरीषम्—' इत्यमरः ।

४८८ । अमेरतिः ॥ ४।५८ ॥

दी—। अमतिः कालः । 'अयामतिः पुंसि हिम-
दीधितिकालयोः' ।

५०० । वहिवस्यतिभयश्चित् ॥ ४।६० ॥

दी—। वहतिः पवनः । 'वसतिगृह्यामिन्योः' । अरतिः
क्रोधः । (आभयः अतिप्रत्ययः चित् । अन्तोदात्तः)

५०१ । अच्चेः को वा ॥ ४।६१ ॥

दी—। अङ्कतिरञ्जतिर्वातः । (अतिप्रत्ययः) ।

५०२ । हन्तेरंह च ॥ ४।६२ ॥

दी—। हन्तेरतिः स्यादंहादेशश्च धातोः । हन्ति हरितम-
नया अंहतिर्दानम् । 'प्रादेशनं निर्वपनमपवर्जनमंहतिः' ।

५०३ । रमेणित् ॥ ४।६३ ॥

दी—। 'रमतिः कालकामयोः' । (अतिप्रत्ययः । स च नित्)

५०४ । सूडः क्रिः ॥ ४।६४ ॥

दी—। सूरिः ।

नित्—। सूड् प्राणिप्रसवने । सूते रचयति शास्त्रमिति सूरिविधान् । 'धीमान्
सूरिः कर्तुं कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः' इत्यमरः । सूरिन् इत्यपि । दशपाद्यां 'सूज रिन्
दीर्घश्चे'ति पाठात् । तत्र रिनो नकारस्य नेत्वम् । एवं सूरौ सूरिणौ सूरिण इत्यादि ।

५०५ । अदिशदिभूशुभिभयः त्रिन् ॥ ४।६५ ॥

दी—। अद्रिः । शद्रिः शर्करा । भूरि प्रचुरम् । शुभिर्ब्रह्मा ।

५०६ । वड्क्रयादयश्च ॥ ४।६६ ॥

दी—। क्रिषन्ता निपात्यन्ते । वड्क्रियाद्यभेदे गृहदारु

पार्श्वस्थि च । वप्रिः क्षेत्रम् । 'अ'द्विरङ्गि शरणः । तदिः सौत्रो
धातुः । तन्दिर्मोहः । बाहुलकाद् गुणः । भेरिः ।

मित—। वकि कौटिल्ये । तन्दिर्मोह इति । मित्रा आलस्यं वेति च । 'विभज्य
नक्तन्दिवमस्ततन्दिना' इति भारविः । 'कृदिकारात्—' इति ङीष् । एवं 'भेरौ
स्त्री पठहः पुमान्' इत्यमरः ।

५०७ । रामदिभ्यां त्रिप् ॥ ४।६७ ॥

दौ—। रात्रिः । शक्ति कुञ्जरः ।

५०८ । अदेस्त्रिनिश्च ॥ ४।६८ ॥

दौ—। चात्त्रिप् । अत्तौ । अत्तिणौ । अत्तिणः ।

अत्रिः । अत्तौ । अत्तयः ।

५०९ । पतरस्त्रिण ॥ ४।६९ ॥

दौ—। पतत्रिः पत्नी । (पतत्रशब्दान्मत्वर्थे इति तु पतत्तीति)

५१० । मृकणिभ्यामीचिः ॥ ४।७० ॥

दौ—। मरीचिः । कणीचिः पल्लवो निनादश्च ।

मित—। 'मरीचिर्मुनिमेदे ना रामस्तावनपुंसकम्' इति मेदिनी ।

५११ । श्वयतेश्चित् ॥ ४।७१ ॥

दौ—। श्वयीचिर्व्याधिः । (अस्मादीचिप्रत्ययः चित्) ।

५१२ । वीजो डिच्च ॥ ४।७२ ॥

दौ—। वीचिस्तरङ्गः । तज्जसमासेऽचीचिर्नरकभेदः ।

५१३ । ऋहनिभ्यामूषन् ॥ ४।७३ ॥

दौ—। अरूषः सूर्यः । हनयो राक्षसः ।

५१४ । पुरः कुषन् ॥ ४।७४ ॥

दी—। 'पुर अद्यगमने' पुरुषः । 'अन्येषामपि—' इति दीर्घः । पूरुषः ।

मित—। कुषन्ः कित्वात्त गुणः । इति दीर्घ इति । तथा चामरः 'स्वः पुनांसः यच्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः' इति ।

५१५ । पृनहिकलिभरः उषच् ॥ ४।७५ ॥

दी—। परुषम् । नहुषः । कलुषम् ।

मित—। 'परुषं कर्तुरे रुषे निष्ठुरोक्तौ च वाच्यवत्' इति मेदिनी । 'नहुषो राजविशेषे नागमिश्रिपि' इति हेमचन्द्रः । 'कलुषं त्वाविलीनसोः' इति विश्वः ।

५१६ । पीयेरूषन् ॥ ४।७६ ॥

दी—। पीय इति सौत्रो धातुः । पीयूषम् । बाहुलकाद् गुणे 'पीयूषोऽभिनवं पयः' । (पीयूषमसृतम्) ।

५१७ । मस्जेनुम् च ॥ ४।७७ ॥

दी—। मञ्जूषा । (चादूषन् । 'पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा' इत्यमरः) ।

५१८ । गडिश्च ॥ ४।७८ ॥

दी—। गण्डूषः—गण्डूषा । (उषन् प्रत्ययः) ।

५१९ । अर्तेररुः ॥ ४।७९ ॥

दी—। अररुः शत्रुः । अररु । अररवः । (कृ + अरुः । गुणः)

५२० । कुटः किच्च ॥ ४।८० ॥

दी—। कुटस्त्वस्त्वगृहम् । किच्चप्रयोजनं चिन्तयाम् ।

The root कुट कौटिल्ये takes the affix अरस् which is कित् after it. This indication of कित् is objectionable for the rule 'गाङ् कुटादिभ्यः' (२४६१) provides for डित् of such affixes as are neither जित् nor णित् and this might be treated as डित् whence the prohibition of गुण which is the object of the author for pronouncing the term कित् here, would have been executed by the same rule 'किङ्कति च'. Thus कुटरु means the drawing room.

मित—। कुटः कित्तेति । कुट कौटिल्ये । अस्मात् अरस् । स च कित् । कित्वप्रयोजनं चिन्ताम् । तथाच प्रत्ययस्यात्र कित्ववचने गुणनिषेधार्थम् । तच्च तस्यङित्त्वादपि असीत्स्थत् । 'गाङ् कुटादिभ्यः—' (२४५१) इति सूत्रानुसारात् तस्य अवित्त्वेन डित्वात् 'किङ्कति' इत्यस्य प्रवर्तेरिति भावः ।

५२१ । शकादिभगोऽटन् ॥ ४।८१ ॥

दी—। शकटोऽस्त्रियाम् । ककिर्गत्यर्थः । कङ्कटः सन्नाहः । देवटः शिल्पी । करट इत्यादि ।

५२२ । ककदिकडिकटिभगोऽम्बच् ॥ ४।८२ ॥

दी—। करम्बं व्यामिश्रम् । कदिकडो सौत्री । कदम्बो वृक्षभेदः । कडम्बोऽयभागः । कटम्बो वादितम् ।

मित—। करम्बमिति । तथाच विश्वः—'करम्बी मिश्रिते वान्तधान्तस्तु दधिसन्तुषु' इति । 'कदम्ब' निकुरम्बे स्यान्नौपसर्गपयोः 'पुमान्' इति मेदिनी । रलयोरभेदात्—'कडम्बी शकभेदे स्यात्—' इति मेदिनी ।

५२३ । कदेणित् पत्तिणि ॥ ४।८३ ॥

दी—। कादम्बः कलहंसः । अम्बच्प्रत्ययः । स च णित् । उपधावङिः ।

५२४ । कलिकद्योरमः ॥ ४।८४ ॥

दी—। कलमः । कर्दमः ।

मित—। कल सङ्ग्रहाने । कर्द कुतसिति शब्दे । कलमः पुंसि लिङ्गनां शालौ पाठश्चेऽपि च' इति मेदिनी ।

५२५ । कुणिपुण्योः किन्दच ॥ ४।८५ ॥

दी—। 'कुण शब्दोपकरणयोः' । कुणिन्दः शब्दः । पुलिन्दो जातिविशेषः । (पुल महत्त्वे) ।

५२६ । कुपेर्वा वञ्च ॥ ४।८६ ॥

दी—। कुपिन्दकुविन्दौ तन्तुवाये ।

मित—। कुप कोपे । अस्मात् किन्दचप्रत्ययः । भ्रातृ र्वकारान्तोऽपि । 'तन्तुवायः कुविन्दः स्नात' इत्यमरः । बाहुलकात् 'अल शूषणादौ' । कलिन्दः । 'प्रधाणप्रधणा-
लिन्दा वङ्गिषारप्रकोष्ठपु' इत्यमरः । 'अस्यामलिन्दे न अकुरेव सुधाङ्गना गोमय-
गोमयानि' इति माधः ।

५२७ । नौषञ्जेर्घथिन् ॥ ४।८७ ॥

दी—। निषङ्गधिरालिङ्गकः । (चजोरिति कुत्वम्) ।

५२८ । उद्यर्तेश्चित् ॥ ४।८८ ॥

दी—। उदरथिः समुद्रः । (उदि + अर्तेरिति च्छेदः ।
घथिन् । सचचित्) ।

५२९ । सतेर्निञ्च ॥ ४।८९ ॥

दी—। सारथिः । (सत्तेर्घथिन् । सचनित् । वृद्धिः) ।

५३० । खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ॥४।८०॥

दी—। खर्जूरः । कर्पूरः । वज्रूरं शुष्कमांसम् । पिञ्जूलं कुशवर्तिः । 'लङ् ह्रिश्च' (गणसूत्र) लाङ्गूलम् । कुसूलः । 'तमेवु कृष्टश्चिश्च' (गणसूत्र) । ताम्बूलम् । 'शृणातेर्दु गृष्टश्चिश्च' (गणसूत्र) । शार्दूलः । 'दुक्कोः कुक्च' (गणसूत्र) । दुकूलम् । कुकूलम् ।

मित—। खर्जिपिञ्जादिभ्य इति । ऊर + ऊलचौ इतिच्छेदः । 'खर्ज' मार्जने एवमादिभ्यो धातुभ्य ऊरः । 'पिञ्ज हिंसायाम्' एवमादिभ्यस्त ऊलच् इति विवेकः । तत्र खर्जुरादिविकम् ऊर उदाहरणम् । शिष्टा उलचः । कर्पूर इति । कर्पूसामर्थ्ये । अथ कर्पूरमस्त्रियाम् इत्यमरः । अथ बाहुलकाद्व्याभाव इति प्रौढमनोरमा । वज्रूरमिति । वज्र संवरणे । एवं शालूरमासुरादयः । 'मेके मच्छकवर्धाम् शालूरप्रवद-
दुराः' इत्यमरः । तम्बूरं लौहमलम् । 'लङ् ह्रिश्चि'ति । चादुलच् । लाङ्गूलं पुष्प शोफयोः इति मेदिनी । कुसूल इति । कुस स्त्र्ये षणे । दस्यसकारवानयम् । 'कुसूलश्च कुसौदश्च मध्यदन्तमुदाहृतम्' इति विश्वः । ताम्बूलमिति । तमुस्मानौ । 'ताम्बूलं विशदं रुच्यमिति—प्रायुर्वेदसंयहः । शृणातेरिति । शृ हिंसायाम् । ऊलचि परे धातोर्ह्रिदुं शागमश्च । 'शार्दूलो राजसान्तरे । व्याघ्रे च पशुभेदे च सत्तमे तूत्तरस्थिते, इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । उत्तरस्थितमुत्तरपादम् । राज शार्दूल इति यथा । दुकोरिति । दुगतौ । कुङ् शब्दे । उलचि चानयोः कुक् । दुकूलं दृक्चवस्त्वौ च । 'कुकूलं शक् सङ्कीर्णवम् ना तु तुयानले' इति विश्वमेदिनी ।

५३१ । कुवच्चट् दीर्घश्च ॥४।८१॥

दी—। कूचौ चित्रलेखनिका ।

मित—। कुङ् शब्दे । चट् प्रत्ययः । धातो दीर्घः । कूचः स्ननः । 'कूचकूचौ स्नने युतौ' इति विश्वः । कूचीति 'टिड् ङाणच्—' इति ङीप् स्त्रियाम् ।

५३२ समीणः ॥ ४।८२ ॥

दी—। समीचः समुद्रः । समीची हरिणी ।

मित—। सम्पूर्वादिष्यट् । दीर्घश्चैत्यनुषङ्गः ।

५३३ । सिवेष्टेह च ॥ ४।८४ ॥

दी—। सूचो दर्भाङ्कुरः । सूची ।

मित—। विवृ तन्मुसन्तानि । अस्माद्देहः स्याद्यट्प्रत्यये परतः । सूचीति ।
टित्वात् डीप् । सूची सीवनद्रव्ये स्यादात्रिकाभिन्नयद्रव्ये इति मेदिनी । 'पराभिर्मर्शो
न तवास्मि कः करं प्रसारयेत् पद्मगरवपुष्ये' (कुमार—५) इत्यत्र सूचिरिति "इन्
सर्वधातुभ्यः" इति इन्प्रत्ययालोपीभ्यः ङरिवत् ।

५३४ । शमेर्वन् ॥ ४।८४ ॥

दी—। शम्बो मुसलम् ।

५३५ । उल्वादयश्च ॥ ४।८५ ॥

दी—। वन्नन्ता निपात्यन्ते । 'उच समवाये' । चस्यलत्व
गुणाभावश्च । उल्बो गर्भाशयः । शल्बं ताम्बम् । निम्बः । विम्बम् ।

मित—। उल्ब इति । 'यद्योत्वेनाहुतो गर्भस्तथा तेनेदमाहुतम्' (गीता—४र्थ) ।
'गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्बश्च कललोऽस्त्रियाम्' इत्यमरादयः । विम्बमिति ।
विम्ब इति च । 'विम्बस्तु प्रतिविम्बे स्यात् मण्डले पुत्रपुंसकम् इति मेदिनी ।
वी गत्यादिषु । अस्माद् वन् । गुमागमः धातोज्जसलश्च ।

५३६ । स्थः स्तोऽम्बजवकौ ॥ ४।८६ ॥

दी—। तिष्ठतेरम्बच् अवक एतौ स्तः स्तादेशश्च । 'स्ताम्बो
गुच्छस्तृणादिनः' । स्तवकः पुष्पगुच्छः ।

मित—। तिष्ठतेः 'स्त' इत्यादेशः स्यादम्बचि अवकौ च प्रत्यये परे इत्यर्थः ।
अमरोक्तिमाह—स्ताम्बो गुच्छ इति ।

५३७ । शाशपिभ्यां ददनौ ॥ ४।८७ ॥

दी—। 'शादो जम्बालशष्पयोः' । शब्दः ।

मित—। शो तनूकरणे । शप आक्रोशे । 'आदेचः—' इत्यात्वम् । पूर्वभाद
दः । अपरभाद दन् इति प्रत्ययविभागः ।

५३८ । अब्दादयश्च ॥ ४।८८ ॥

दी—। अवतीत्यब्दः । 'कौतेर्नुम् च' (गणसूत्र) । कुन्दः ।

मित—। अब्दो वतुसरो मेघश्च । कौतेरिति । कुब्ज इति । उभयतदः, दन्
वा प्रत्ययः । कुन्दः पुष्पविशेषः ।

५३९ । वकिमलितनिभ्यः कयन् ॥ ४।८९ ॥

दी—। वलयम् । मलयः । तनयः ।

५४० । वृद्धोः पुग्दुको च ॥ ४।९० ॥

दी—। वृषय आश्रयः । हृदयम् ।

मित—। वृज् वरणे । वृज् हरणे । आभ्यां कयन् प्रत्ययः । क्रमादनयोः
पुक् दुक् इत्यागमी च । क्रियते विषयैरिति हृदयं मनः । किञ्चादुभयत गुणाभावः ।

५४१ । मिपिभ्यां रुः ॥ ४।९१ ॥

दी—। मिरुः । पेरुः सूर्यः । बाहुलकात् पिवतेरपि ।
'संवत्सरवपुः पारुः पेरुर्वासीर्दिनप्रणीः' ।

५४२ । जत्रादयश्च ॥ ४।९२ ॥

दी—। जत्रुः ! जत्रुनी । अशु अशुणी ।

मित—। रुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । जनी प्रादुर्भावे । नकारस्य तकारः । जत्रु
स्तम्बसन्धिः । अशुचेपणे । अशुल्यातो । अशु अशु वा नैववारि ।

५४३ । रुशातिभ्यां क्रुन् ॥ ४।१०३ ॥

दी—। रुसृग्भेदः । शातयतीति शत्रः । प्रज्ञादौ पाठादुभ्रस्त्वम् ।

मित—। रु शब्दे । शदलशातने—पञ्चनः ।

५४४ । जनिदाच्युसृष्टमदिषमिनमिभृज्भ्र इत्वन्-त्वन्-
त्वण्-क्तिन्-शक्-स्थ-ठ-डटाटचः ॥ ४।१०४ ॥

दी—। जनित्वौ मायापितरौ । दात्वौ दाता । चौक्षौ गन्ता
अण्डजः क्षीणपुण्यश्च । सृणिरङ्गुशस्त्रन्दः सूर्यो वायुश्च । वृष
आर्द्रकं मूलकं च । मत्स्यः । षण्डः । डिच्चाट्टिलोपः नमतीति
नटः शैलूषः । विभर्ति भरटः कुलालो भृतकश्च ।

मित—। जनीं प्रादुर्भावि । कुदाञ् दाने । चुङ् गतौ । सृगती । इव् वरणे ।
मदी हर्षे । षम वैकल्ये । मम मङ्गले । जुभञ् धारणपोषणे एभ्यो एवभ्यो भातुभ्यः
करीष इत्वन्, त्वन्, -यण्, क्तिन्, शक्, स्थ, ठ, डट्, णटच् इत्येते नञ् प्रत्ययाः स्तुः ।
जनयतीति जनित्वो माता पिता च । तदाह—जनित्वाविति । अवेष्ट् । सृणिरिति ।
नित्सरेण चापुदाचोऽयम् । 'स्थवृषिभ्याम्—' इति तु निप्रत्ययस्तरिणालोदात्तः ।
षम वैकल्ये इत्यस्माद् ठः । षण्ड इति । बाहुलकाद् धात्वोः सत्त्वं न मसौ ड इति
सुवे तु तालव्यादिः साधितः । 'सायं सायी भवेत् कोषः कोशः षण्डश्च शण्डवत्' इति
विरुपकोषः । नटः शैलूष इति । स्वधारपयोश्च इत्यर्थः । टित्वात् जीप्—'नटी
विदूषको वापि—' सा, दपे ।

५४५ । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ४।१०५ ॥

दी—। पेल्वममृतम् । भृशम् ।

मित—। अन्येभ्योऽपि चातुभ्य इत्यनादयः प्रत्यया दृश्यन्ते भवन्तीत्यर्थः । पेल्वमिति ।
पिवन्तेरित्वन् । भृशमिति । विभर्तेः शक् ।

५४६ । कुसेरुभोमेदेताः ॥ ४।१०६ ॥

दी—। कुसुभम् । कुसुमम् । कुसीदम् । कुसीतो जनपदः ।

मित—। कुस द्वे षष्ठे । अस्मात् उभः, उभः, ईदः, ईतः इत्येते प्रत्ययाः क्रमेण स्युः । 'कुसुभ' हेमनि महारजते ना कमण्डली' इति मेदिनी । 'कुसुमे स्त्रीरजो नेवरोगघोः फलपुष्पयो' रिति च । 'कुसीदं जीवने वृद्धाम्—' इति च ।

५४७ । सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेखलपलल-
धिष्ण्यशलाः ॥ ४।१०७ ॥

दी—। सनोतेरसिप्रत्ययः उपधावृद्धिः । सानसिर्हिरण्यम् । वृजो नृक् च । वर्णसिर्जलम् । पृ—पर्णसिर्जलगृहम् । 'तड आघाते' । तण्डुलाः । 'अकि लक्षणे' । उशच् । अङ्कुशः । 'चषेरालः । चषालो यूपकटकः' । इललो द्यौत्यभेदः । पललम् । जिष्टपा—ण्यः । ऋकारस्येकारः । धिष्ण्यम् । शलेर्यः । शलम् । 'वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्न' ।

मित—। एते निपात्यन्ते । आद्या अस्मिप्रत्ययान्तास्त्रयः । शिष्टाः क्रमेण उलच्—उशच् आल—वलच्—ख्य—य प्रत्ययान्ताः । तण्डुला इति । उलच्प्रत्ययो लुगागमः । चषाल इति प्रत्ययस्त्रेणादादात्तः । उज्जलदत्तादयस्तु 'आलच्' इति क्लृप्तमाह । तत्रेत्याकरे विस्तरः । इल्ल इति । 'इलप्रप्रेरणयोः' । वलच् प्रत्ययो गुणाभावश्च । 'इल्लला तारकाभेदे ना भेदे द्यौत्यमृतस्ययोः' इति मेदिनी । 'इल्ललावच्छिरोदेशे—' इत्यवामुरय्ये इल्लका इति पाठात्तरम् । तत्र 'इवि प्रीणने' अस्मात् 'कु नशिल्पिसंशयोः' इति कु नि बोध्यम् । पललमिति । पिवतेर्वलच् । लुगागमः । धातोर्लृक्त्वञ्च । पिवत्ताभिन्निति पल्लम् । अल्पसरः । 'विशतः पल्लुबाल्पसरः' इत्यसरः । 'धिष्ण्य' स्थाने गृहे भोगे' इति च । ऋकारस्येकार इत्यत्र रपरत्वाभावो ख्यप्रत्ययश्च बोध्यः ।

५४८ । मूशकविभ्राः क्लः ॥ ४१०८ ।

द्वी— मूलम् । शक्लः प्रियंवदे । अल्लो रसः । बाहु-
लकादमेः । अम्लः ।

मित— मूळ् धन्वेने । शक्लू गतौ । अमि शब्दे । प्रत्ययस्य कित्वात्र गुणः ।

५४९ । माकाससिभ्रो यः ॥ ४१०९ ॥

द्वी— माया । छाया । सस्यम् । बाहुलकात् सुनोतिः ।
'सस्यं दक्षिणवामयोः'

मित— मा माने । यप्रत्यये माया । [मयस्य दानवस्य इत्यम् इति वा निपात-
नाम्नाया] । क्री छेदने । यस्य स्त्रोत्रे । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः'
इत्यमरः । 'हस्तादीनां फलं सस्यम्' इति च ।

५५० । जनेर्यक् ॥ ४११० ॥

द्वी— 'ये विभावा' । जन्यं युद्धम् । जाया भार्या ।

मित— 'जन्या मातृव्यस्यायां जन्मः सृज्जनकं पुमान्' इति मेदिनी । 'तज्जाया
जाया भवति यदस्त्रां जायते पुनः' इति श्रुतिः ।

५५१ । अघ्नरादयश्च ॥ ४१११ ॥

द्वी— यगन्ता निपात्यन्ते । हन्तेर्यक् अडागम उपधा-
लोपश्च । अघ्नरा माहेयो । अघ्नराः प्रजापतिः । 'कनी दीप्ती'—
कन्या । ववयोरैक्यम् । वन्ध्या ।

मित— अघ्नरा माहेयीति । अघ्नरानमघ्नः । तमर्हतीत्यर्थे 'हन्दि' च इति
वेदभाष्ये व्याख्यातम् । हन्तुमशक्नोऽघ्नराः पर्वत इति च तत्रैवाप्यत । 'माहेयी
सौरभेयी-गौः' इत्युपक्रम्य 'बलुन्वघ्नरा रोहिणी स्यात्' इत्यमरः । सम्प्रदां भाजो
यक् । आतो लोपः=सन्ध्या । वन्ध्याति । वन्ध वन्धने-फलं वध्नाति कृष्यतीति
वन्ध्या अग्रजावती । कनी दीप्ती कन्यति । 'कामयते सर्वान् विशिषेण इति कन्येति'
भारतभाष्यदीपे व्याख्यातम् । कन्या कुमारी ।

५५२ । स्नामदिपद्यतिपृथक्किभग्नो वनिप् ॥ ४।११२ ॥

दी—। स्नावा रसिकः । महा शिवः । पद्मा पत्न्याः ।
'अर्वा तुरङ्गगर्ह्ययोः' । पर्व गन्धिः प्रस्तावश्च । शक्ता हस्ती ।
(स्त्रियाम्) डीनौ । शक्तेरौ अङ्गुलिः । ('वनो र च' इति
डीप् रश्च) ।

मित—। स्नावन्, मद्यन् इत्यादि प्रातिपदिकम् । राजवद्रूपम् ।

५५२ शीङ्क्नु शिरुहिजिज्जिस्ठभग्नः कनिप् ॥ ४।११४ ॥

दी—। शीवा अजगरः । क्रुशा मृगालः । रुद्धा वृद्धः ।
जित्वाजेता । चित्वा वायुः । मृत्वा प्रजापतिः । धृत्वा विष्णुः ।

मित—। कनिपः कित्वात् सर्वत्र गुणाभावः । जित्वा जेत्येति । जयशूल
इत्यर्थः । 'सजित्वागं सदांस्यहम्' इत्यत्र मन्त्रे वेदमार्थेऽप्येवम् ।

५५४ । ध्याप्योः संप्रसारणं च ॥ ४।११४ ॥

दी—। धीवा कर्मकरः । पीवा स्थूलः ।

मित—। ध्यै चिन्तायाम् । पील् इदौ । आभ्यां कनिप् अनयोः सम्प्रसारणं च ।
'हलः' इति दीर्घः ।

५५५ । अदेर्घं च ४।११५ ॥

दी—। अध्वा ।

मित—। दकारस्य धकारः । कनिप् । अत्ति बलमिति विग्रहः 'अध्वा जघा
मनुष्यानाम्' इत्युक्तेः । अध्वा मार्गः ।

५५६ । प्र ईरयदोसुट् च ॥ ४।११६ ॥

दी—। प्रेर्त्वा प्रशस्त्वा च सागरः । प्रेर्त्वेरी प्रशस्त्वेरी च नदी ।

मित—। प्रपूर्वादीरः शदेश्च कनिप् । तुडागमश्च प्रत्ययश्च । प्रेर्त्वेरीति ।
'बनोरच' इति डीनौ ।

५५७। सर्वधातुभ्य इन् ॥ ४।११७ ॥

दी—। पविरग्निः। तुडिः। तुण्डिः। वलिः। वटिः।
यजिः। देययजिः। काशत इति काशिः। यतिः। मन्निः।
मन्नी। केलिः। मसी—परिणामे। मसिः। बाहुलकाद् गुणः।
कोटिः। हेलिः। बोधिः। नन्दिः। कलिः।

मित—। परिरग्रिति। एषु क्रमेण डुपचष् पाकि, तुडितौडने तौडनं
दारणं हिंसनं च) वल संवरणे, वट वेष्टने, यज देवपूजादौ, काश दोषी, मन्, मन्
धारणे। केलु चलने—भादिः, हिला विलासे इति। किल खल्यक्रौडनयोः तुदादिः
इति वा। कुट कौटिल्य। हिल भावकरणे। वुध अवगमने। टुनदि सम्बन्धी।
फल शब्दसंख्यानयोः इति धातवः। यजिः पूजकः। काशत इति। काशिरिति।
'कृदिकारात्—' इति पक्षे ङीष्। काशी शराणसी। स्वार्थे कर्णि काशिका।
यतिरिति। यसी प्रयत्ने। यतिः स्त्री पाठविच्छेदे निकारयतिनीः पुमान् इति
मेदिनी। बाहुलकादिति। 'ग,ङ् कटादिभ्यः—' इति लिट्याद् गुणाप्राप्ते इति
भावः। 'कोटिः स्त्री धनुषोऽयेंऽयो संख्यावेदप्रकर्षयोः। बोधिः पुंसि समाधेय
भेदे पिप्पलपादपे। इह "इन्" इत्येव सूत्रमस्तु "सर्वधातुभ्य" इति तु प्रचिन्नं व्यर्थम्।
एवं "सर्वधातुभ्यःइन्" इत्यादावपि इत्याहुः।

५५८। हृपिषिरुहिवृतिविदिक्किदिकीर्त्तिभ्यश्च ॥ ४।११८ ॥

दी—। 'हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके सिंहे हये रवौ। चन्द्रे
कीले प्लवङ्गे च यमे वाते च कीर्तितः' ॥ पेषिर्वज्रम्। रोहिर्वृत्ती।
वर्तिः। विदिः। क्किदिच्छेत्ता। कीर्तिः।

मित—। इन् प्रत्यय इति शेषः। हरतेः कीर्तयतेष 'अचद्' इति प्राप्ते इति
तु 'इशुपधान्—' इति कित्त्वे प्राप्ते वचनम्। कीर्तिः प्रसाद यशसोर्विकारि कर्दमेऽपि
च' इति विश्वः। "सा रसवता विहता नवका विलसन्ति चरतिनी कङ्कः

(कङ्कः) । सरसोव कीर्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये । इति सुबन् प्रयोगश्च ।
कीर्तिशेषमिति सरःपञ्चे प्रसादशेषं राजपञ्चे यश्चः शेषमिति बोध्यम् ।

५५८ । इगुपधात् कित् ॥ ४।११८ ॥

दी—। क्षपिः । ऋषिः । शुचिः । लिपिः । बाहुलकाद्
षत्वे । लिपिः । तूल निष्काषे । तूलिः । तूली । कूर्चिका ।

मित—। इनः कित्त्वं गुणाभावायम् ।

५६० । भ्रमेः संप्रसारणं च ॥ ४।१२० ॥

दी—। भ्रमिर्वातः । बाहुलकाद् भ्रमिः । (चादिन्प्रत्ययः) ।

५६१ । क्रमितमिशतिस्तन्नामत इच्च ॥ ४।१२२ ॥

दी—। क्रिमिः । संप्रसारणानुवृत्तेः क्मिरपि ।
तिमिमत्स्यभेदः । श्रितिर्मचकशुक्लयोः । स्तिम्भिः समुद्रः ।

मित—। क्रसु पादविच्छेदे, तसु काङ्गायाम्, गतिस्तन्मौ सौत्री । एभ्य इन्
संज्ञातिरादेरित्त्वं च । तिमिमत्स्यभेद इति । 'अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम तथा चास्ति
तिमिङ्गिलः । तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तङ्गिलोऽप्यास्ति इति रामायणे ।

५६२ । मनेरुच्च ॥ ४।१२२ ॥

दी—। मुनिः । (मनेरकारस्य उत् । चकारादिन् प्रत्ययः) ।

५६३ । वर्णं बलिश्चाहिरण्ये ॥ ४।१२४ ॥

दी—। वर्णिः सौत्रः । अस्यवलिरादेशः । 'करोपहारयोः
पुंसि बलिः प्राण्यङ्गके स्त्रियाम्' । वज्रयोरैक्याद् बलिः । हिरण्ये
तु वर्णिः—सुवर्णम् ।

मित—। वर्ण इत्यस्य भातोर्बल् इत्यादेशो भवति इन्प्रत्यये परतो न तु हिरण्ये ।
वज्रयोरैक्यादहिरिति । 'बलिर्देव्यप्रभेदे' च 'करचामरदण्डयोः । उपदायां पुमान्

स्त्री तु जरयास्तथचर्मणि । गृह्णद्वाहप्रभेदे जठरावयवेऽपि च' इत्यन्तःस्वकार
पक्षे मेदिनी ।

५६४ । वसिवपियजिराजिब्रजिसदिहनिवासिवाशिवारिभ्य-
इञ् ॥ ४।१२४ ॥

दौ—। वासिष्ठेदनवस्तुनि । वापिः । वापी । याजि-
र्यष्टा । राजिः । राजी । ब्राजिर्वातालिः । सादिः सारथिः ।
निघातिर्लोहघातिनी । वाशिरग्निः । वादिर्विद्वान् । वारिर्गज-
बन्धनी । जले तु क्लीवम् । बाहुलकाद् वारिः (वारि १)
पथिकसंहती ।

मित—। यस निवासे, इतप् वीजसन्ताने, यज देवपूजादौ, राजदौतौ, ब्रज
शतौ, यजुश्च विशरणगत्यवसादनेषु, जन् विमानयोः, वायु शब्दे, वद व्यतायां
वाभिष्यन्ताः, वज्रवरणे (यन्त्राः)—एभ्यो दशभ्य इञ् । वादिरिति ग्यन्तो निर्दिष्टः ।
बाहुलकादण्यन्तादपि । तथा च भूवादिसूत्रे 'वदन्तीति वादयो वाचकाः' इतिन्यास-
कारादयः । वारिरिति । एवं 'हारि पथिकसन्तानं दुरतादिभक्षयोः स्त्रियाम्' इति
मेदिनी । खटनेः खाटिः । 'खाटिलुसदृशेऽपि स्यात् किञ्च शवरये स्त्रियाम्'
इति च ।

५६५ । नहो भश्च ॥ ४।१२५ ॥

दौ—। 'नाभिः स्यात् क्षत्रिये पुं'सि' । प्राण्यङ्गे तु स्त्रियाम् ।
पुं'स्यपीति केचित् ।

मित—। नक्षत्रेभकारोऽन्तादेश इञ् प्रत्यये परतः । केचिदिति । तथाच
मेदिनी । 'नाभिमुं'स्यवृत्ते चक्रमध्यवर्त्ययोः पुमान् । इयोः प्राणिप्रतीके स्यात्
स्त्रियां कसूरिकामदे' इति ।

५६६ । कृषेष्टुं द्विष्छन्दसि ॥ ४।१२६ ॥

दौ—। कृषिः । (भाषायां तु कृषिरित्येव) ।

५६७ । अः शकुनौ ॥ ४।१२७ ॥

दी— शारिः शारिका ।

मित— शृङ्गिभायाम् इत्यस्मादशकुनौ (पक्षिणि) वाच्ये इज् प्रत्ययः ।

५६८ । कृज उदीचां कारुषु ॥ ४।१२८ ॥

दी— कारिः शिल्पी ।

मित— शिल्पिनि वाच्ये करोतेरिज् उदीचां नमन । 'कारि मित्यां क्रियायां स्थावाश्चक्षिब्रन्तु शिल्पिनि' इति मेदिनी ।

५६९ । जनिघसिभगामिण् ॥ ४।१२९ ॥

दी— जनिर्जननम् । घासिर्भक्ष्यमग्निश्च ।

मित— 'जनिवध्योय' इति उद्दिनिषेधः । नित्करणं स्वरार्धम् ।

५७० । अज्यतिभगाञ्च ॥ ४।१३० ॥

दी— आजिः संग्रामः । अतिः पक्षी । (इज्प्रत्ययः)

इतेष्व युक्तम् इति केचित्—केषां मतेत्र इण्) ।

५७१ । पादे च ॥ ४।१३१ ॥

दी— पदाजिः । पदातिः ।

मित— पादे उपपदे अज्यतिभ्यामिण् (इज्) । 'पादस्य पदाज्यतिगोपहतेषु' इति पदादेशः । अतएव निर्देशादजेर्बोभावोक्त । 'पदातिपतिपदगपादातिक पदाजयः । पदयस्य पदिकस्य' इत्यमरः । पादाभ्यामजतीति अततीति च विग्रहौ ।

५७२ । अशिपणाय्यो रुडायलुकौ ॥ ४।१३२ ॥

दी— अशेरुद् । राशिः पुञ्जः । पणायतेरायलुक ।

पाणिः करः ।

मित— अयु व्याप्तौ । पण व्यवहारे स्तौतौ च । आभ्यामिण् (इज्) । प्रत्ययस्य

नित्वादायादेशेन निर्देशः । अत्रिय पष्ठादिदेति विग्रहः । आयलुक् इति । आय-
प्रत्ययस्य लोप इत्यर्थः ।

५७३ । वार्तेडिच्च ॥ ४।१२३ ॥

दी—। विः पक्षी । स्त्रियां बी इत्यपि ।

मित—। वा गति गन्धनयोः । अस्मादिष् (इक्) । द्वित्वादिहोपः ।

५७४ । प्रे हरतेः कूपे ॥ ४।१२४ ॥

दी—। प्रहिः कूपः । (पुंस्त्वेवाभूः प्रहिः कूप उदपानन्तु
पुंसिवेत्यमरः)

५७५ । नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥ ४।१२५ ॥

दी—। व्येज इण् स्याद् यलोपश्च । नेर्दीर्घः । नौविः ।
नौवो । वस्त्रग्रन्थौ मूलधने च ।

मित—। 'नौ कटिवस्त्रवन्धेऽपि नावौ परिपणेऽपि च' इत्यमरः ।

५७६ । समानेख्यः स चोदात्तः ॥ ४।१२६ ॥

दी—। समानशब्दे उपपदे स्या इत्यस्मादिष् स्यात् । स च
डित् यलोपश्च । समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च । समानं
स्यायते जनैरिति यथा ।

मित—। उज्ज्वलदन्तेनोष्ठम्—इक् स्यात् स चोदात्तो इति तत्रेति प्रौढ-
मनोरमायां विकारेण प्रपञ्चितम् । इणः सन्निधानात् इक्षी शिक्षित्वात्र पुनरनुष्ठिति-
रिति तु बहवः ।

५७७ । आडि त्रिहसिभ्यां ऋस्वञ्च ॥ ४।१२७ ॥

दी—। इण् स्यात् स च डित् । आडो ऋस्वञ्च । 'स्त्रिया
पास्यत्रिकोटयः' । सर्पे वृत्रासुरेऽप्यङिः ।

५७८ । अच इः ॥ ४१२३८ ॥

दी—। रविः । पविः । तरिः । कविः । अरिः । अलिः ।

मित—। अजन्तेभ्यो धातुभ्य इप्रत्ययः स्यात् । रविरित्यादौ कर्मण र, पु, हु, कु, ख इति धातवः ।

५७९ । खनिकथज्यसिवसिवनिसनिध्वनियन्यचलिभ्यश्च ॥

॥ ४१२३९ ॥

दी—। खनिः । कपिहिंस्रः । अजिः । असिः । वसि-
र्वस्त्रम् । पनिरग्निः । सनिर्भक्तिर्दानं च ध्वनिः । यन्यः ।
चलिः पशुः ।

मित—। खनिरिति । खानादच ईरसि इप्रत्यये खानिरपि । 'खनिर्भक्ता भक्ता
खानिः' इति विरुपकोशः । अजिरिति । बाहुलकाद् बीभावाभावः । यथा 'प्रादे च'
(५७१) इति आपकादत बीभावाभावः ।

५८० । वृतेच्छन्दसि ॥ ४१२४० ॥

दी—। वार्तिः । (छन्दसीति । लोकेऽप्ययं प्रागुदाहृतः) ।

५८१ । भुजः किञ्च ॥ ४१२४१ ॥

दी—। भुजिः ।

मित—। भुजः पालनाभ्यवहारयोः । अस्मादिप्रत्ययः । स च कित् । भुजिरग्निः ।

५८२ । कृगृशृपृकुटिभिदिक्किदिभ्यश्च ॥ ४१२४२ ॥

दी—। इः कित् स्यात् । किरिर्वराहः । गिरिर्गोत्राक्षि-
रोगयोः । गिरिणा ॥ काणः । गिरिकाणः । शिरिः शलभो
हन्ता च । पुरिर्नगरं राजा नदी च । कुटिः शाला शरीरं च ।
भिदिर्वज्रम् । किदिः परशुः ।

मित—। किरिर्वराह इति । वराहः यूकरो छटिः कौलः पोवी किरिःकिटि' रित्यमरः । 'इसपञ्चायी—' इति कप्रत्यये किर इत्यपि । 'स्यात् किरो किरिः प्रीकः पथः पथिन्' इति द्विरूपकोशः । गिरिरिति । 'गिरिर्ना नेवहग्भिदि । चट्टी गिरिजके योषित्,—पूज्ये पुनस्त्रिषु' इति मीदिनी । कुटिरिति । कृदिकारान्—' इति छौषि कुटो इत्यपि ।

५८३ । कुडिकग्ध्यौर्नलोपश्च ॥ ४।१४३ ॥

दी—। कुडि दाहे । कुडिर्देहः । कपिः । (चादिप्रत्ययः । कपिर्मर्कटः)

५८४ । सर्वधातुभ्योमनिन् ॥ ४।१४४ ॥

दी—। क्रियते इति कर्म । चर्म । भस्म । जग्म । शर्म । स्याम वलम् । इस्मन्निति ह्रस्वः । कृष्ण । सुतामा ।

मित—। सर्वधातुभ्य इति प्रथितं व्यर्थञ्च 'सर्वधातुभ्य इन्' इत्यतः प्रीट्-मनोरमायां स्पष्टम् । चर्मैत्यत्र चर गतौ, भस्मैत्यत्र भस्म भर्तुं सनदीप्तौ, शर्म (सुखम्) इत्यत्र श्, स्यामैत्यत्र षा (स्या), कृष्णैत्यत्र कृद् अपवारणे यङ्गन्तः, सुतामेत्यत्र तैङ् इति धातवः । स्याम वलमिति । धातोरुपधाङ्गत्वेत्याह—इयमिति । 'सुतामा गीतभिद् वर्मो वासवो इवहा इपा' इत्यमरः ।

५८५ । वृहेर्नोऽच्च ॥ ४।१४५ ॥

दी—। नकारस्याकारः । 'ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' ।

मित—। वृहि वृद्धी । अस्माद् मनिन् । इदित्थस्य नुमो नकारस्य अकारश्च वन् । वृहेःनः + अत् + च इतिच्छेदः ।

५८६ । अशिशकिभ्यां कृन्दसि ॥ ४।१४६ ॥

दी—। अशमा । शक्मा ।

मित—। अनयोर्मनिन् इति शेषः । अग्रमाप्रसारः । एतद् भाषायामपीष्यते ।

‘अग्रमापि याति महात्मान्’ इत्यादि कविप्रयोगात् ।

५८७ । हृष्टृष्टृष्टृष्टृभ्य इमनिच् ॥ ४।१४७ ॥

दी—। हरिमा कालः । भरिमा कुटुम्बम् । धरिमारूपम् ।
सरिमा वायुः । स्तरिमा तल्पम् । शरिमा प्रसवः ।

मित—। हरिमा इति । हरिमाणी हरिमण इत्यादि रूपम् काल इति अर्थः ।
वेदभाष्ये तु ‘सूत्रोक्तं समं स्य हरिमाणं च नाशय’ इति रोगशान्तार्थकसूत्र्यापस्थान—
मन्त्रे हरिमाणं शरीरगतकान्तिहरणशीलं वाच्यं रोगं यदा शरीरगतं हरिदणं रोग-
प्राप्तम् इति व्याख्यातम् तदहरणे ‘जनिहृष्टृभ्यामिमनिन्’ इति व्युत्पादितम् । तदमन्त्रे
विष्मृतिविजृम्भितम् इत्युपेक्ष्यम् ।

५८८ । जनिमृड्भ्रगामिमनिन् ॥ ४।१४८ ॥

दी—। जनिमा जन्म । मरिमा मृत्युः ।

५८९ । वेजः सर्वत्र ॥ ४।१४९ ॥

दी—। छन्दसि भाषायां वेत्यर्थः । वेमा तन्तुवायदण्डः ।
अर्धर्चादिः । सामनी वेमनी इति वृत्तिः । (वेमन्निति शब्दः) ।

५९० । नामन् सीमन्व्योमन्रोमन् लोमन् पाप्मन् धामन्

॥ ४।१५० ॥

दी—। सप्त अमी निपात्यन्ते । न्नायतेऽनेनेति नाम ।
सिनोतेर्दीर्घः । सीमा । सीमानौ । सीमानः । पक्षे डाप् ।
सीमे । सीमाः । व्योजोऽन्तप्रस्योत्त्वं गुणः । व्योम । रौतेः रोम ।
लोम । पाप्मा पापम् । धाम परिमाणं तेजश्च ।

मित—। निपात्यन्ता इति । मनिनन्ता इति शेषः । न्नायत इति । न्ना
अभ्यासि । धातो मंलोपः । सीमेति । णिञ् बन्धने । सत्वम् । दीर्घश्च । स्त्रीलिङ्गोऽयम् ।

‘श्रीमसीमे स्त्रियासुमे’ इत्यमरः । लोम इति । कपिलकादित्वाङ्गत्वम् । पाप्मेति । पिबतः पुगायमः । बाहुलकादन्यतोऽपि । यत्त पूजायाम् । यत्त्वा इति प्रौढमनरसा । क्वचिन्नाम् । सुवान्तरणेवास्त्र प्रातत्वात् । प्राक्प्रतिपादितत्वाच्च त्यजम् । बाहुलकात् सोमा चन्द्रः ।

५८१ । मिथुने मनिः ॥ ४।१५१ ॥

दे—। उपसर्गक्रियासम्बद्धो मिथुनम् । न तु स्त्रीपुंसौ ।
स्वरार्थमिदम् । सुशर्मा ।

मित—। सुशर्मेति । ऋदुत्तरपद स्वरणान्नोदान्तं पदम् । मनिनि तु मन्थोदान्तं स्यात् सृष्टु श्रणातीति विग्रहः । ‘स्यात् सुशर्मा देवसभा’ इत्यमरस्तु मनिन् प्रत्ययान्तः समासनिष्पद्यो वा । सुवार्धसु धातूपसर्गसम्बन्धे सति मनिप्रति ।

५८२ । सातिभ्रां मनिन्ममिणौ ॥ ४।१५२ ॥

दे—। स्यतीति साम । सामनी । आत्मा ।

मित—। षोऽन्तकर्मणि । स्यति दुःखयतीति साम । तस्य दुरध्ययत्वादिव संज्ञानिर्देशः । ‘साम क्रीवसुपायस्य भेदे वेदान्तराऽपि च’ इति मेदिनी । अत्र मनिन् । अतित गच्छतीति आत्मा । ‘आत्मा पुंसि स्वभावेऽपि प्रसन्न मनसोरपि । सतावपि मनोवायाम् शरीरव्रज्यणोरपि’ इति च ।

५८३ । हनिमशिभ्रां सिकन् ॥ ४।१५३ ॥

दे—। हंसिका हंसयोषिति । मक्षिका ।

मित—। मक्षिकेति । शस्य व्रजादिना पले कलं पलं च ।

५८४ । कोररन् ॥ ४।१५४ ॥

दे—। कवरः । (कवरः पाठकः । ‘कवरी केशविन्यासः’ । ववयोरैक्यात् ‘जनपद—’ इति ङीष् । अन्यत्र कवरा) ।

५८५ । गिर उडच् ॥ ४।१५५ ॥

दे—। गरुडः । (गृ निगरणे । इदं सूत्रं केचिन्न पठन्ति ।

अतएव गरुता याति इति विगृह्य प्रत्यये पृषोदरादिस्वालोपे गरुडशब्दे व्युत्पादयन्ति ।

५८६ । इन्देः कमिर्बलोपश्च ॥ ४।१५६ ॥

दी—। इदम् । (इदि परमैश्वर्यं । अस्मात् कम् । धातोर्बलोपः । सर्वनामशब्दः)

५८७ । कायतेर्ङिमिः ॥ ४।१५७ ॥

दी—। किम् । (कै गै शब्दे । आत्वे कृते ङिष्वाङ्लोपे च इदम्)

५८८ । सर्वधातुभ्यः इन् ॥ ४।१५८ ॥

दी—। वस्त्रम् । अस्त्रम् । शस्त्रम् । इग्मन्निति द्रुस्त्वम् । छादनाच्छत्रम् ।

मित्र—। सर्वधातुभ्य इति प्रसिद्धं व्यर्थं चेति प्राक्प्रोक्तम् । इन् इति । विद्वं प्रत्ययः निश्च । अतएव षकारविगमात् टकारस्यापि सूर्यन्यत्वनिवृत्तेर्दन्तात्कारभावशेषेण त इति प्रत्ययः । अतः—वस् + इन् = वस् + व = वस्त्रम् इत्यादि । छादयतेरुपधाज्ज्ञार्थमाह—इग्मन्निति । एवं पत्रं वाहनम् । पित्वात् पयो । पिवतेः पावम् । ज्ञौषि पात्री इत्यादि ।

५८९ । भ्रस्जि गमिनमिविश्यशां वृद्धिश्च ॥ ४।१५९ ॥

दी—। भ्राष्ट्रः । गात्रं शकटम् । नान्वं स्तोत्रम् । हान्वं मरणम् । वैष्ट्रं पिष्टपम् । आष्ट्रमाकाशम् ।

मित—। भ्रजति अस्मिन्निति भाष्ट्रः भर्जनपावम् । 'जीवेऽन्वरीष' भाष्ट्री ना' इत्यमरः । स्फोरिति संयोगादेः सकारस्य लोपादुत्तरं वृद्धादिना षत्वे टुत्वम् । वैष्ट्रं 'पिष्टपमिति' । 'पिष्टपो भुवनं जगत' इत्यमरः । विशप्रवेशने । षत्वटुत्वे ।

६०० । दिवेद्युच्च ॥ ४।१६० ॥

दी—। द्यौत्वं ज्योतिः ।

६०१ । उषिखनिभरां कित् ॥ ४।१६१ ॥

दी—। उष्ट्रः । खात्रं खनित्वं जलाधारश्च ।

६०२ । सिविमुच्योष्टेरुच ॥ ४।१६२ ॥

दी—। सूत्रम् । मूत्रम् ।

मित—। प्रिवृत्तनुसन्ताने । सूच मोचणे । अनयोष्टेरुकारः स्यात् एदन् प्रत्यये परतः । सूत्रिसूत्रिभ्यां चरादिशृङ्गान्ध्यामिरवा सिद्धे आदादाचार्यमिदं सूत्रम् । न च घञा तत्सिद्धिः । 'एरच्' इत्यस्य घञो बाधकत्वादित्याहुः । 'सूत्रन्तु सूचना अन्ये सूत्रतन्तुव्यवस्थयोः' इति विश्वः ।

६०३ । अमिचिमिदिशसिभ्रः क्तुः ॥ ४।१६३ ॥

दी—। आत्रम् । चित्रम् । मित्रम् । शस्त्रम् ।

मित—। एदन् प्रत्ययेनैव सिद्धे प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तत्वं यथा सादित्यवमर्थे सूत्रम् ।

६०४ । पुवो ह्रस्वश्च ॥ ४।१६४ ॥

दी—। पुत्रः ।

मित—। पूज पवने । कृप्रत्यये परतः अस्य ङसादेशः । पुनातीति पुवः । 'पुमाश्चो नरकादास्मात्प्रायते पितरं' सूत्रः । तस्मात् पुत्रः—' इति तु प्रातोशीपसर्गे इति कप्रत्ययनिष्पन्नः ।

६०५ । स्त्यायतेर्हट् ॥ ४।१६५ ॥

दी—। स्त्री ।

मित—। स्त्री ऐर शब्दसंघातयोः । अस्मात् क्तुः । स च ङित् । ङित्साङ्गिलोपः । 'लोपी स्त्रीः—' इति यलोपः । ङित्सात् ङीप् । 'स्त्री योषिदवशा योषा नारी स्त्रीमन्तिनी बहु' इत्यमरः ।

६०६। गुधृवीपचिवचियमिसदिच्छदिभस्त्रः ॥ ४।१६६ ॥

दी—। 'गोत्रं' स्यान्नामवंशयोः । गोत्रा पृथिवी । धर्तं गृहम् ।
वेत्रम् । पत्नम् । वक्त्रम् । यन्त्रम् । सत्रम् । चत्रम् ।

मित—। गुङ्, अव्यक्तशब्दे । 'सत्रमाच्छादेने यत्रे सदादाने धवेऽपि च' इत्यमरः । चत्रं वक्त्रम् इति 'यहिते चत्रं न सद्यो न मन्थुरित्यत्र वेदभाष्ये व्याख्यातम् । चतात क्लृप्तावायते इत्युदयः चवस्त्र शब्दो भुवनेषु रुद्ध इति कप्रत्ययान्तम् । पुत्रवत् ।

६०७। हुयामाश्रुभसिभस्त्रन् ॥ ४।१६७ ॥

दी—। होत्रम् । यात्रा । मात्रा । श्रोत्रम् । भस्त्रा ।

मित—। होत्रं हविः । क्षत्रिग्वाची च स्त्रीलिङ्गः होत्रा इत्यपौढ्याहुः । 'यात्रा तु यातनेऽपि स्यान् गमनोत्सवयोः स्त्रियाम् । मात्रा कर्णविभूषायां चित्ते माने परिच्छेदे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीबं कातृस्त्रोऽवधारणे' । इत्युभयत्र मेदिनी । 'कर्णशब्दग्रहे श्रोत्रं युतिः स्त्री श्रवणं श्रुवः' इत्यमरः । 'भस्त्रा चर्मप्रसेविका' इति च स एव । चर्ममयं पात्रमित्यर्थः ।

६०८। गमेरा च ॥ ४।१६८ ॥

दी—। गात्रम् । (चात् त्रन् । धातोराकारोन्तादेशः) ।

६०८। दादिभस्त्रन्दसि ॥ ४।१६८ ॥

दी—। दात्रम् । पात्रम् । [लोके त्वन्यत्र (प्राक्)
द्रष्टव्यम्] ।

६१०। भुवादिगृभ्यो णित् ॥ ४।१७० ॥

दी—। भावित्वम् । वादित्वम् । गारित्वम् । ओदनम् ।

मित—। प्रत्ययस्य णित्वात् सर्वत्र ह्रस्विः ।

६११ । चरेवृत्ते ॥४११७१॥

दी—। चारित्रम् ।

नित—। चरित्रेण प्रत्ययः स्वाद्वत् चेदर्थो भवति । चारित्रं चरित्रम् । उपधाङ्गिः । इत्प्रत्यये चरित्रमित्युक्तं प्राक् । न चैवं प्रज्ञादद्यात् सिद्धे इदं व्यर्थमिति वाच्यम् । स्वरे विशेषात् ।

६१२ । अशित्वादिभ्य इतोत्तौ ॥४११७२॥

दी—। अशितम् । वहितम् । धरित्वी मही । त्रैङ् एवमादिभ्य उतः । तोत्रं प्रहरणम् । तृञ्—वरुत्रं प्रावरणम् ।

नित—। अशित्प्रसृतिश्च इवः । तत्रैप्रसृतिश्च उतः । अशित्वमित्यादौ अशूच्यातो । वङ् प्रापणे । छञ् धारणे इति धातवः । धरित्वीति । गौरादिभ्यात् ङीष् । तोत्रं प्रहरणम् । 'वोत्रवेवै कपाण्ये ।' इति गोत्रायां मङ्गलाचरणम् ।

६१३ । अमेष्टिं प्रति चित् ॥४११७३॥

दी—। अमितः शत्रुः ।

नित—। इव एवानुवर्तते नोवः । चित्त्वं स्वार्थम् । 'विड्विपचाहितामितरिपु शत्रवश्च शत्रवः' इत्यमरः । न निवमिति विपृष्टत्वमित्यम् क्लीबम् इति वङ्गवः । दौचित्तञ् न मितममित इत्याह । तन्मते "भूवामित्—" इति लिङ्गानुशसनसूत्रेण पुंलिङ्गम् ।

६१४ । आ समिण् निकषिभ्याम् ॥४११७४॥

दी—। संपूर्वादिणो निपूर्वात् कषेश्च आ स्यात् । स्वरा-
दित्वादव्ययत्वम् । समया । निकषा ।

नित—। समयानिकषाशब्दौ सामीप्ये वर्तन्ते । बाहुलकादुभेः दोषा राविः । दिवैर्गुणाभावश्च दिवा दिवसः । खर्दधश्च संधा इत्यादि ।

६१५ । चित्तेः कणः कश्च ॥४११७५॥

दी—। बाहुलकादगुणः । 'चिकणं मसृणं सिग्धम्' ।

मित—। चिती संज्ञानि । अस्मात् कणप्रत्ययः । भातोः कथान्तादेशः ।
अमरोक्तिमाह—चिकणमिति ।

६१६ । सूचः स्मन् ॥४१७६॥

दी—। सूक्ष्मम् ।

मित—। सूच पैशून् चुरादिः । शिलोपः । कुत्वप्रत्ये । 'सूक्ष्मं स्नात् कण्टकैः-
ध्यात्मा पुंसनौ विषु चात्पके' इति मेदिनी ।

६१७ । पातेडुमसुन् ॥४१७७॥

दी—। पुमान् ।

मित—। पा रचणे । अस्माद् डुमसुन् प्रत्ययः । 'पुङ्खौ डुमसुन्' इत्यन्धे ।
डिच्चाडिलोपः । अत्र उम्स् इत्यस्य योगः । पुम्स् इति प्रातिपदिकम् । 'सुन्'
इत्यत्र लकारः । उच्चारणार्थं इत्युज्ज्वलदन्तः । तत्र । 'बहुपुंसौ' इत्यादौ ङोवर्धं तस्य
इत्यनेन । अन्यथा उमित्तयेत्यास्याप्राप्ते ङोपो दुर्लभत्वात् । भाष्ये तु 'सुतेः सप्तमवे पुमान्'
इत्युक्तम् । अतएवोक्तं हरिणा 'उपेयप्रतिपच्चर्वा उपया अव्यवहित' इति । एकस्य
शब्दस्य बहुधा निरुच्यमाणत्वमेवास्यहरिकारिकाया वीजम् ।

६१८ । रुचिभुजिभ्रां किष्यन् ॥४१७८॥

दी—। रुचिष्यमिष्टम् । भुजिष्यो दासः ।

६१९ । वसेस्तिः ॥४१७९॥

दी—। 'वस्तिर्नाभेरघो द्वयोः' । 'वस्तयः स्युर्दशासूत्रे' ।

बाहुलकात् शासः—शास्तिः राजदण्डः । विन्ध्याख्यमगमस्य-
तीति अगस्तिः । शकन्ध्वादः ।

मित—। अगस्तिरिति । यावदहं नागच्छामि तावत्त्वया न वदितव्यम् इत्यनेन
विन्ध्या व्यक्तवान् इत्युक्तः । अग्रेभीऽपीति ङः । पारस्करादित्वात्सुट् । 'अगस्ताः
कुम्भसम्भवः' इत्यमरः । 'अगस्तिः कुम्भयोनिः स्यादगस्त्याः कलसीसुतः' इति व्याजिष ।

६२० । सावसेः ॥४१८०॥

दी—। स्वस्ति । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।

नित—। असुभुवि । सुपूर्वादध्यात् तिप्रत्ययः । वहुलवचनाद् भूभावो न ।

६२१ । वौ तसेः ॥४१८१॥

दी—। वितस्तिः ।

नित—। तसु उपलब्धे । विपूर्वादध्यात् तिः । 'अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद् वितस्ति-
र्वादेशाङ्गुलः' इत्यमरः । स्वीयलिङ्गः ।

६२२ । पदिप्रथिभयां नित् ॥४१८२॥

दी—। पत्तिः । प्रथितिः । "तितुवेष्वयहादीनाम्"
(वार्तिक) इतीट् ।

In प्रथिति, which means eminence, we have the augment इट् by the Varttika 'तितुवेषु—' which means that इट् is not prefixed to ति, तु, व etc coming after roots other than यङ् etc. Hence यहादि class necessitates इट् ।

नित—। पत्तिः पदातिः । प्रख्यातिः प्रथितिः । तितुवेति इट्प्रत्यये प्राप्ते आह—
'तितुवेषु—' इति । वार्तिकमिदम् इड् विधायकम् । यहादिभिन्नेभ्य एव परतस्ति तुवादिना
नेट् । प्रथेस्त्वं यहादित्वादिट् ।

६२३ । दृणातेर्द्ध्वस्वश्च ॥४१८३॥

दी—। दृतिः ।

नित—। दृ विशदरणे । अद्यात्तिः । धातोर्द्ध्वस्वश्च । 'तेनास्व क्षरति प्रज्ञा दृतिः
पातादिवोदकम्'—मनुः । 'दृतिश्चर्मपुटे मत्स्ये ना' इति मेदिनी ।

६२४ । कृतृकपिभयः कीटन् ॥४१८४॥

दी—। किरीटं शिरोवेष्टनम् । तिरीटं सुवर्णम् ।
कूपीटं कुचिवारिणोः ।

६२५ । रुचिवचिकुचिकुटिभयः कितच् ॥४।१८५॥

दी—। रुचितमिष्टम् । उचितम् । कुचितं परिमितम् ।
कुटितं कुटिलम् ।

मित—। रुच्, वच् इत्यादयो धातवः । उचितमिति । किञ्चाद् 'वचिस्त्वपि—
इति सम्यसारणम् । 'उचितं तु भावे न्याय्ये मिते जाते समञ्चसे' इति मेदिनी ।

६२६ । कुटिकुप्तिभयां कलम् ॥४।१८६॥

दी—। कुट्मलम् । कुप्मलम् ।

मित—। कित्दयं प्रत्ययः । 'कुट्मलो मुकुलि पुंसि न इयोर्नरकान्तरं' इति मेदिनी ।
कुप्मलं कुट्मलं विकसितमिति वा ।

६२७ । कुपेलेश्य ॥४।१८७॥

दी—। कुल्मलं पापम् । (लकारोऽन्तादेशः)

६२८ । सर्वधातुभ्योऽसुन् ॥४।१८८॥

दी—। चेतः । सरः । पयः । सदः ।

मित—। सर्वधातुभ्य इति प्रविशं व्यर्थम् । दशपायाम् 'असुन्' इत्येव दशनादि-
त्याहुः । चेत इति । चित्तो संज्ञाने—चित्तं सञ्चिन्तने चुरादिरिति वा धातुः । सर इति ।
स्र गतौ । अयं स्त्रियामपि 'सरसी तु महासरः' इति शब्दार्थः । गौरादिलान् ऊनीष् ।
पय इति । पीङ् पाने । 'पयः क्षीरं पयोष् च' इत्यमरः । सद इति । षट्छ
विश्रणादी । स्त्रीनपुंसकयोरयम् । 'समज्या परिषद् गोष्ठी सभासमितिसंसदः ।
आस्थानी क्षीवमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः' इत्यमरः । एवं वच दीप्ती । अस्मात्
'वर्चो नपुंसकं रूपे निष्ठायांमपि तेजसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये' इति मेदिनी । अभ
हिंसायाम् । भौवादिकः क्रौयादिकश्च । तप सन्तापे । षड् मर्षणे । मह पूजायाम् ।
तसु स्नाने । रञ्ज रागे । एभ्यः षड्भ्योऽसुनि सान्त्वम् । अथादन्तमपि ।
'नभन्तु नभसा साहं तपन्तु तपसा सह । सहस्र सहसा साहस्रं महस्र महसा सह ।
तमेन च तमः प्रोक्तं रजेनापि रजः समम्' इति विरूपकोशः । 'तपो लोकान्तरेऽपि च' ।

‘चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमान् शिशिरमाधयोः । सञ्ज्ञो ब्रह्म ज्योतिषि च पुंसि हेमन्त-
माधयोः’ इति च मेदिनी । ‘मह उद्धवत्सव’ इत्यमरः । ‘तमः क्लीबं गुणे—शोके
सैहिकेयावकारयोः’ इति रभसः । रुदिर—रौदय—रौदसी चापि दिविभूमौ प्रथक्
प्रथक् । सह प्रयोगेऽप्यनयो रौदस्वाग्निरौदसी इति विश्वः । वी गत्यादिषु । ‘वयः
पक्षिणि वाक्ये योवने च नपुंसकम्’ इति मेदिनी । अथ प्राणने । अनौ भक्तं तत्स्था
नञ् । ‘अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः’ इति टचि तु अदन्तम् । ‘पाकस्थानं
महानसम्’ इत्यमरः ।

६२८ । रपेरत एच्च ॥४॥१८८

दी—। रपोऽवद्यम् । (असुन् । धातोरादेरिकायः) ।

६२९ । अशेर्देवने युट् च ॥४॥१८९॥

दी—। देवने सुतो । यशः ।

मित—। अश्वत्थी । देवनेर्धे (सुत्यर्थे) अस्मादसुन् । धातोर्युट् च ।

६३१ । उव्जोर्वले वलोपश्च ॥४॥१९१॥

दी—। ओजः । (चादसुन । गुणः । ‘तजो दीप्ताववष्टम्भे
प्रकाशबलयोरपि’) ।

६३२ । श्वेः सम्प्रसारणं च ॥४॥१९२॥

दी—। श्वः । श्वसी । बलपयर्थ्यायोऽयम् ।

मित—। टुभोश्च गतिहङ्गोः । अस्मादमुन्नक्तस्य सम्प्रसारणञ्च । गुणः । बलपयार्थाय
इति । ‘श्वसाहिमन्व’ इत्यादौ वेदभाष्ये तथैव व्याख्यातत्वात् ।

६३३ । अयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च ॥४॥१९३॥

दी—। अयतेः शिरः आदेशोऽसुन् किञ्च । शिरः । शिरसी ।

मित—। अयतरिति । शिञ् सीवायाम् । इत्यस्य शिर आदेश इत्यादि ।
किञ्चादतो लोप इति लोपादूर्ध्वं पुगन्तेति, लङ्पुषंशो न भवति । ‘उचमाङ्ग’ शिरः

शीर्षम्' इत्यमरः । शृणातेर्धञ्च कप्रत्यये षदन्तोऽपि 'शिरोवाची शिरोऽदन्तो रजोवाची रजस्तथा' इति कौशान्तरम् । 'पिच्छं दद्याद् गयाशिरः' (वायुपुराणम्) इति प्रयोगश्च । "शिरोपधानम्" इति सप्रनाटके भासश्च ।

६३४ । अर्तेरुच्च ॥४१८४॥

दी—। उरः । (चादसुन् । कित्वानुवृत्तेर्न गुणः । 'उरो वत्सश्च वचश्च') इत्यमरः ।

६३५ । व्याधौ शूट् च ॥४१८५॥

दी—। अर्शो गुदव्याधिः ।

मित—। अर्तेः शट्स्याद् रोगेऽर्शे । चादसुन् प्रत्ययः ।

६३६ । उदकेनुट् च ॥४१८६॥

दी—। अर्तेरसुन् स्यात्तस्य च नुट् । अर्णः । अर्णसी । (अर्णोजलम्) ।

६३७ । इण आगसि ॥४१८७॥

दी—। एनः ।

मित—। इण् गताविश्वत्सादसुन्, घातीनुट् च, पापेऽर्शे । गुणः = एनः ।

६३८ । रिचैर्धने घिच्च ॥४१८८॥

दी—। चात् प्रत्ययस्य नुट् । घित्वात् कुत्वम् । रेक्णः सुवर्णम् ।

मित—। रिचिर विरिचने इत्यस्मात् रिच वियीजनसमर्चनयो रित्यस्माद्वा असुन् प्रत्ययः स्नाह्नं चेदर्थो भवति । चकारफलं चित्करणफलञ्चाह—चादिवादिना । कुत्वमिति । 'चजोः कु विष्णतो' रित्यनेन इति बोध्यम् । 'षट्कु' इति शब्दम् ।

६३९ । चायतेरन्ने ह्रस्वश्च ॥४१८९॥

दी—। चनो भक्तम् ।

मित—। चाय—पूजानिशानदयोः। अथादसुन् स्यादन्नेऽर्थे। प्रत्ययस्य नुट्।
धातोर्ङ्गश्च। चनो भक्तमिति। भक्तम् अन्नम्। 'पुरुषस्य चनस्यतम्' इत्यत्र सन्ने
चैवमेव भाष्यम्। 'हविल्लक्षणमन्नम् इच्छतम्' इति व्याख्यानात्।

६४०। वृज्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः नुट् च ॥४१२००॥

दी—। वर्षी रूपम्। शेषो गुह्यम्।

मित—। वृज् वरुण इत्यथादसुन् रूपार्थे शीङ् भवेत् इत्यभ्यासु स्वाङ्गोऽर्थे।
प्रत्ययस्य नुडागमः। गुह्यः। 'शेषः स्वाङ्गपक्षे पलम्' इति।

६४१। स्त्रिभ्यां तुट् च ॥४१२०१॥

दी—। स्रोतः। रेतः। (चात् असुन्। स्रोतः प्रवाहः।
रेतः शुक्रम्)।

६४२। पातेर्वले जट् च ॥४१२०२॥

दी—। पाजः। पाजसी।

मित—। पा रक्षणेष्वादसुन् वलं चैदर्थो भवति। प्रत्ययस्य जुडागमः। पाजो
बलम्। उज्ज्वलदत्तस्य जुडिति वक्ष्याम। 'अभिन्नजन्तुं पाजसा रजः' इत्यादि
सन्तभाष्ययोस्तथैवोपलब्धः।

६४३। उदके थुट् च ॥४१२०३॥

दी—। पाथः। (पातेरसुन् उदकेऽर्थे। प्रत्ययस्य थुडा-
देशश्च। पाथ उदकम्)।

६४४। अन्ने च ॥४१२०४॥

दी—। पाथो भक्तम्॥ (अन्नेचार्थे पातेरसुन्। प्रत्ययस्य
थुडादेशश्च)।

६४५। अदेनुंमधौ च ॥४१२०५॥

दी—। अदेभक्ते वाच्ये असुनुमागमो धादेशश्च ।
अन्धोऽन्नम् ।

मित—। अन्धः—अन्धसी इत्यादि । 'भिस्मास्त्रीभक्तमन्धोऽन्नम्' इत्यमरः ।

६४६। स्कन्दे च स्वाङ्गे ॥४१२०६॥

दी—। स्कन्धः—स्कन्धसी । (असुन् ध्रुवान्तदेशः) ।

६४७। आपः कर्माख्यायाम् ॥४१२०७॥

दी—। कर्माख्यायां ह्रस्वो जुट् च वा । अप्रः । अपः ।
बाहुलकात् आपः आपसी । (असुन् । धातोर्ह्रस्वः । प्रत्ययस्य
नुडागमो वा) ।

६४८। रूपे जुट् च ॥४१२०८॥

दी—। अञ्जो रूपम् ।

मित—। आप्रोतेरसुन् । धातोर्ह्रस्वत्वम् । प्रत्ययस्य जुट् च । अञ्ज इति ।
जङ्गले पकारस्य वकारः । अञ्जसी—अञ्जांसि ।

६४९। उदके नुम्भौ च ॥४१२०९॥

दी—। अन्धः । (आप्रोतेरसुन् । धातोर्ह्रस्वत्वम् ।
धातोर्भ्रुवान्तदेशः । अन्धोजलम्) ।

६५०। नहेर्दिवि ॥४१२१०॥

दी—। नभः । (नहेरसुन् आकाशे वाच्ये । भयादेशः ।
नभमित्यपि । अकारान्तत्वात्) ।

मित—। “नभन्त नभसा साङ्गम्” इति ।

६५१ । इण आगोऽपराधे च ॥४१२११॥

दी—। 'आगः' पापापराधयोः । (इण् गतावित्यस्माद-
सुन् । धातोरागादेशः) ।

६५२ । अमेहुँक् च ॥४१२१२॥

दी—। अंहः । (असुनि परे । अमन्ति गच्छन्ताधो-
ऽनेनेत्यंहो दुरितम्) ।

६५३ । रमेख ॥४१२१३॥

दी—। रंहः । (असुन् । धातोर्हगागमः । रंहो वेगः) ।

६५४ । देशे ह च ॥४१२१४॥

दी—। रमन्तेऽस्मिन् रहः । (असुन् । ह्यन्तादुशः) ।

६५५ । अच्चरञ्जि युजिञ्जिभ्यः कुञ्च ॥४१२१५॥

दी—। एभ्योऽसुन् कवर्गश्चान्तादेशः । 'अङ्गश्चिङ्ग शरीरयोः' ।
अङ्गः पक्षी । योगः समाधिः । भर्गस्तेजः ।

मित—। अङ्गः—अङ्गसो—अङ्गांसि । अङ्गः—अङ्गसो—अङ्गांसि । योगः—
योगसो—योगांसि । अकारान्तः पुमांयापि । 'योगेन दलिताशयः' । उच्च समवाये
ऽस्मादसुन् । बाहुलकात् न्यङ्गादित्वाद्वा कुत्वम् । शोक आयथमात्रेऽपि मन्दिरिऽपि
नपुंसकम् । मीदिनी । शोक—शोकसो इत्यादि ।

६५६ । भूरञ्जिभ्यां कित् ॥४१२१६॥

दी—। भुवः । रजः ।

मित—। आभ्यामसुन् कित् स्वात् । भुवः । भुवः अन्तरिक्षम् । रजोः
प्रतिरूपकम् वायमिदम् । रजो रेणुः । धनर्थे कप्रत्यये तु अकारान्तोऽप्ययम् ।
'रजोऽयं रजसा साहम् स्त्रीपुष्पगुणधुलिषु' इत्यजयः ।

६५७। वसेर्णित् ॥४।२।१७॥

दी—। वासो वस्त्रम् । (वस निवासे आच्छादने वा ।
अश्मादसुन् नित् । वृद्धिः) ।

६५८। चन्द्रेरादेश्च कः ॥४।२।१८॥

दी—। कन्दः । (चादसुन् । 'कन्दः पद्यप्रभेदेऽपि
स्वैरचाराभिलाषयोः' । कन्द इत्यदन्तोपि इति केचित् ।)

६५९। पचिवचिभ्यांसुट् च ॥४।२।१९॥

दी—। 'पचसी तु ऋतौ पचौ' । वचो हृदयम् ।

मित—। पचः—पचसी—पचांसि । पचः पचौ पचा इत्यपि ।

६६०। वहिहाधाजभ्यश्चकन्दसि ॥४।२।२०॥

दी—। वच्चा अनङ्गान् । हासायन्द्रः । धासाः पर्वत
इति प्राञ्चः । वसुतसु णिदित्यनुवर्तते न तु सुट् । तेन
वहेरूपधावृद्धिः । इतरयोः 'आतो युक्—' इति
युक् । 'शोणा धृणू नृवाहसा' । 'श्रोता हवं गृणतः
स्तोमवाहाः' । 'विखो विहायाः' । 'वाजम्भरो विहायाः' ।
'देवो नरः पृथिवीं विश्वधायाः' । 'अधारयत् पृथिवीं विश्व-
धायसम्' । 'धर्णं सिंभूरिधायसम्' इत्यादि ।

मित—। वह प्रापणे, ओहाक् त्यागे, दुधाञ् धारणादौ । चकन्दसि एभ्यः असुन् ।
प्राचां मतेन सुङ्गनुवर्त्य आह—वच्चाः हासाः धासा इति । प्राञ्च इति—सर्वे तत्तिङ्-
दादयः प्रसादकारादयश्चेत्याशयः । तेनेति । इतरयोः । हाको धाजयेष्यर्थः ।
वेदभाष्यमेवात्र मानमित्याहुः ।

६६१ । इण आसिः ॥४।२२१॥

दी—। अयाः वङ्गिः । खरादिपाठादव्ययम् । (आस् प्रत्ययो गुणयादेशौ) ।

६६२ । मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वम् ॥४।२२२॥

दी—। उपसर्गविशिष्टो धातु मिथुनम् । तत्रासुनोऽपवादी-
ऽसिः । खरार्थः । यस्य धायोर्यत् कार्यम् असुनप्रत्यये उक्तं
तदत्रापि भवतीत्यर्थः । अशेर्दवने युट् चेत्यादि । सुयशाः ।

मित—। प्राग्व्याख्यातम् । अशेर्दवने युट्चेति (६३८ सूत्र) । अत्रादि-
पदेन सुयशाः, वसोवाः इत्याद्यपरादाहायम् ।

६६३ । नञि हन एह च ॥ ४।२२३ ॥

दी—। अनेहाः । अनेहसी ॥

मित—। नञ् पूर्वोक्तस्मिन् (अस्) प्रत्ययः । एह च सर्वादेशः । अनेहाः
कालः । 'कालो दिष्टोऽपानेहा अपि समयः' इत्यमरः । 'अदुश्नस् पुरुदंस—' इति
भाववन् ।

६६४ । विधाञो वेध च ॥ २२४ ॥

दी—। विदधातीति वेधाः ।

मित—। विपूर्वाद् धाञोऽसिर्वेधचादेशः । 'वेधाः पुंसि हृषीकेशे वृषे च
परमेष्ठिनि' इति मेदिनी ।

६६५ । नुवो धुट् च ॥ ४।२२५ ॥

दी—। नोधाः ऋषिः ।

मित—। णु कुन्ती । अस्यासिः । प्रत्ययस्य धुडागमश्च । 'सद्यो भुव वीर्यां
नोधाः' इति मन्त्रे नोधा ऋषिर्भवतीति निरुक्तम् । तत्र नव (कुन्ति) दधातीति
निरुक्तं व्युत्पत्त्यनुरम् ।

६६६ । गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥४।२२४॥

दी—। असिः स्यात् । सुतपाः । जातवेदाः । 'गतिकारकोपपदात् कृत्' (३८७३) इत्युत्तरपदकृतिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिदम् ।

The affix असि is attached to roots preceded by गति i.e. प्रेत्य and कारक as उपपदस, the preceding members (पूर्वपद) in such derivatives are accentuated as the roots following i.e. they get the accents of the roots themselves. Thus गति—सुतपाः; कारक—जातवेदाः (fire) जातान् वेत्तीति असिः । This rule is to supersede अनुदात्त accent due to the remaining portion after the subsequent member has got the account of the root (which is अनोदात्त by 'धातोः' ३०७१) by the rule 'गतिकारकोपपदात्—' (३८७३).

मित—। असिः स्वादिति । शेष पूरणमिदम् । गत्युपपदात् कारकोपपदाच्च धातोरसिप्रत्ययः स्यात् । अत पूर्वपदस्य धातुस्वरत्वं चेत्यर्थः । तत्र गताबुदाङवति—सुतपा इति । सुतपा नाम ऋषिः । सुष्टु तप्यत इति । कारके आह—जातवेदा इति । जातान् वेत्तीति विरुद्धः । अग्निरित्यर्थः । 'जातवेदास्तनुनपात्' इत्यमरः । ननु 'गतिकारकोपपदात्—' (३८७३) इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमिच्छाशङ्का समाधत्ते—शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिति । 'अनुदानं पदेमिकवर्जम्' (३६५०) इति स्वरविधिविधयकपरिभाषयेत्यर्थः ।

६६७ । चन्द्रे मो ङित् ॥ ४।२२७॥

दी—। चन्द्रोपदान्माङोऽसिः स्यात् स च ङित् । चन्द्रमाः । (चन्द्रं रजतममृतञ्च । तदिव मीयतेऽसौ चन्द्रमाः इति हरदत्तः) ।

६६८ । वयसि धाजः ॥ ४।२२८ ॥

दी—। वयोधास्तरुणः । (असिः । स च ङिदिति योज्यम् ।
ङित्त्वाट्टिलोपः) ।

६६९ । पयसि च ॥ ४।२२९ ॥

दी—। पयोधाः समुद्रो मेघश्च ।

६७० । पुरसि च ॥ ४।२३० ॥

दी—। पुरोधाः । (धाजोऽसिः । स च ङित् । 'पुरोधास्तु
पुरोहितः' इत्यमरः) ।

६७१ । पुरुरवाः ॥ ४।२३१ ॥

दी—। पुरुशब्दस्य दीर्घो रौतेरसिश्च निपात्यते ।

मित—। 'पुरुरवा बहुसुतो राजपिय पुरुरवाः' इत्यमरः ।

६७२ । चक्षेर्वहुलं शिञ्च ॥ ४।२३२ ॥

दी—। नृचक्षाः । (चादसिः । शिञ्चोक्तेः सार्वधातुकत्वात्
ख्याजादेशो न । नृचक्षा राजसः) ।

६७३ । उषः कित् ॥ ४।२३३ ॥

दी—। उषः । (असिः कित् । दशपाद्यां तु वसः किदि-
तिपाठः । वसति सूर्येण सहेत्युषा) ।

६७४ । दमेरुनसि ॥ ४।२३४ ॥

दी—। 'सप्तार्चिर्दमुना' । दमुना अग्निः । (पक्षे 'अन्येषामपि
—' इति दीर्घः । दमूनाः) ।

६७५ । अङ्गतेरसिरिड्डागमश्च ॥ ४।२३५ ॥

दी—। अङ्गिराः । (असिः + इरुट् + आगमश्च इतिच्छेदः) ।

६७६ । सत्तेरप-पूर्वादसिः ॥ ४।२३४ ॥

दी—। अप्सराः । प्रायेणायं भूम्नि । अप्सरसः ।

मित—। प्रायेणेति । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः' इत्यमरः । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः सादिकलेष्मरा अपि' इति शब्दार्णवः । 'एकासरप्रार्थितयौर्विवादः' इति रघुः । भूम्नि इत्यस्य बहुत्वे इत्यर्थः ।

६७७ विदिभुजिभ्यां विश्वे ॥ ४।२७७ ॥

दी—। विश्ववेदाः । विश्वभोजाः ।

मित—। असिप्रत्ययः । विश्वं वेत्ति (वन्दतीति) भुक्ते इति च विश्वही । ऊज्ज्वदत्तेन विश्ववेदा अग्निः विश्वभोजा इन्द्र । 'तत्पुरुषे कृति' इत्यनुगित्यक्तम् । तत्र । तथा सति स्मिन्नादेशस्य दुर्बोरत्वापत्तेः ।

६७८ । वशेः कनसिः ॥ ४।२७८ ॥

दी—। संप्रसारणम् । उशनाः ।

मित—। वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । 'उशना भार्गवः कवि' इत्यमरः । किञ्चात् 'ग्रहिण्या—' इति सम्प्रसारणमिति बोध्यम् ।

इति मितभाषिण्यामुणादिषु चतुर्थः पादः

॥ अथ उणादिषु पञ्चमः पादः ॥

६७८ । अदि भुवो डुतच् ॥ ५।१ ॥

दी—। अदभुतम् ।

मित—। अदित्यव्ययम् आकस्मिकाद्यै तद्धितपदे भुवो डुतच् प्रत्ययः (उतच्) ।
जित्वाटिह्लोपेन प्रत्ययावयवः शिष्यते ।

६८० । गुधेरूमः ॥ ५।२ ॥

दी—। गोधूमः ।

६८१ । मसेरूरन् ॥ ५।३ ॥

दी—। मसूरः । प्रथमेपादे 'असेरूरन्' (४२) 'मसेच्च' (४३)
इत्यत्र व्याख्यातः । (मसौ परिणामे । मसुर इत्यपि) ।

६८२ । स्थः किञ्च ॥ ५।४ ॥

दी—। स्थूरो मनुष्यः । (छा गतिस्थितौ । अस्मादूरन्
प्रत्ययः कित्) ।

६८३ । पातेरतिः ॥ ५।५ ॥

दी—। पातिः स्वामी । संपातिः पक्षिराजः ।

६८४ । वातिर्नित् ॥ ५।६ ॥

दी—। 'वातिरादित्यसोमयोः' (इति रभसः) ।

६८५ । अर्तेच्च ॥ ५।७ ॥

दी—। अरतिरुद्देगः । (ऋगतावित्यस्मादतिः । गुणः ।
रपरत्वम्) ।

६८६ । तृहेः क्तो हलोपश्च ॥ ५।८ ॥

दी—। तृणम् । (तृह हिंसायाम् । अस्मात् क्तः ।
किञ्चान्नगुणः) ।

६८७ । वृज्जुटितनिभ्य उलच् तण्डश्च ॥ ५।८ ॥

दी—। त्रियन्ते लुव्यन्ते तन्यन्ते ताडयन्ते इति वा तण्डुलाः ।
नित—। वृजादिभ्यः प्रत्येकमुलच् । तण्डुलादिभ्यः । स च भण्येव भवतीति
नेति । यद्यपि 'सानसिवर्णसि—' (५४७) इत्यत्र तन्तुलशब्दो निपाततः । तथापि
प्रत्ययस्वरूपेण माधोदातः सः । अयं तु चित्स्वरूपान्तोदान्त इति भेदः ।

६८८ । दंसेष्टनौ न आ च ॥ ५।१० ॥

दी—। 'दासः सेवकशूद्रयोः' ।

नित—दसि दंसनदर्शनयोः । अस्मात् टटनौ प्रत्ययी स्याताम् । दंसिरुपधास्यस्य
नकारस्य प्रकारादेशश्च । पिच्च स्वरार्थम् । टिलम् ङीवर्यम् । दासी । 'दासः शूत्रे
दानपात्रे सत्यधीवरयोरपि' इति विश्वः ।

६८९ । दंशेश्च ॥ ५।११ ॥

दी—। दाशः धीवरः ।

६९० । उदि चेडँसिः ॥ ५।१२ ॥

दी—। उच्चैः । (उत् पूर्वाच्चिणोतेडँस् प्रत्ययः) ।

६९१ । नो दीर्घश्च ॥ ५।१३ ॥

दी—। नौचैः । (प्राग्वद् डैस् प्रत्ययः । दीर्घः) ।

६९२ । सौ रमेः क्तो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः ॥ ५।१४ ॥

दी—। रमेः सुपूर्वाद्दमे वाच्ये क्तः स्यात् । किञ्चादनु-
नासिकलोपः । सूरत उपशान्तो दयालुश्च ।

मित—। रसु क्रीडायाम् । पूर्वपदस्थेति । सु इत्यस्य दीर्घः । सूरतः । सूत्रे दम इति मत्वर्थीयः । तेन दमवान् संयत इत्यर्थः । तदाह—उपशान्त इति ।

६८३ । पूजो यण्णक् ह्रस्वश्च ॥ ५।१५ ॥

दी—। यत् प्रत्ययः । पुण्यम् ।

मित—। पूजः + यत् + णक् + ह्रस्वः च इति षष्ठे दः । तदाह—यत्प्रत्यय इति । भातोर्नुक् ऋस्वश्च । 'पुण्यं मनोज्ञेऽभिहितं तथा सुकृतधर्मयोः' इति विश्वः ।

६८४ । स्त्रंसेः शिः कुट् किच्च ॥ ५।१६ ॥

दी—। स्त्रंसतेः शिरादेशो यत्प्रत्ययः । कित्तस्य कुडाग-
मश्च । शिक्वम् । (स्त्रंसु अधःपतने । शिक्वमिति । शिका
इति भाष्यम्) ।

६८५ । अर्तेः क्युक्च ॥ ५।१७ ॥

दी—। उरणो मेघः ।

मित—। कित्वाद् गुणाभावे 'यु' इत्यस्य चनादेशे च स्थाने 'उ' इत्यस्य रपरत्वेन प्रवृत्तेश्च उरण इति । नत्वम् । 'मेदोरभोरणोर्नायु मेघतण्डय एङ्के' इत्यमरः ।

६८६ । हिंसीरोरन् नीरचौ ॥ ५।१८ ॥

दी—। 'हिंसीरोव्याघ्रदुष्टयोः' ।

मित—। ईरन् नीरचायिति । स्वरि मेदः ।

६८७ । उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्वलोपश्च ॥ ५।१९ ॥

दी—। उदरम् ।

मित—। उद पूर्वाद् दृ निवारणे इत्यग्रात् अच् भल् इत्येतौ प्रत्ययौसः । पूर्व-
पदस्य उदित्यस्य दकारस्य लोपश्च । 'उदरं परिमाति सुष्टिना' इति श्रीहर्म्यः ।

६८८ । डित् खनेर्मुट् स चोदात्तः ॥ ५।२० ॥

दी—। अजल् च डित् स्याद्वातोर्मुट् स चोदात्तः । मुखम् ।

मित—। खनु अवधारणे । अस्मादच् अल् च प्रत्ययौक्तः । तौ च क्ति ।
 लिच्चाटिहोपे धातोर्मुटि च सुखम् । 'सुखं निःसरणे वक्तुं प्रारम्भोपायिपि' इति
 विश्वः ।

६८८ । अमेः सन् ॥ ३।२१ ॥

दी—। अंसः । (अम गतौ । अस्मात् सन् प्रत्ययः ।
 'स्कन्धो भुजशिरोऽसोऽस्त्री') ।

७०० । मुहेः खो मूर्च ॥ ५।२२ ॥

दी—। मूर्खः ।

मित—। मुह वैधिले । अस्मात् खप्रत्ययः । धातोर्मूरादेशश्च । मुच्यतीति
 मूर्खः । 'अजे मुदो यथास्यात् मूर्खवैधेयवालिशः' इत्यमरः ।

७०१ । नहेर्हलोपञ्च ॥ ५।२३ ॥

दी—। नखः । (नह बन्धने । चात् स प्रत्ययः) ।

७०२ । शीडो ह्रस्वञ्च ॥ ५।२४ ॥

दी—। शिखा । (चात् खः । ह्रस्वविधिसामर्थ्यान्न गुणः) ।

७०३ । माङ् जखो मयच् ॥ ५।२५ ॥

दी—। मयूखः ।

मित—। माङ् मानिऽस्माद्ग्रह प्रत्ययः । धातोर्मय (मयच्) इत्यादेशश्च ।
 'मयूखस्तिट् करज्वालासु' इत्यमरः ।

७०४ । कलिगलिभ्यां फगस्योच्च ॥ ५।२६ ॥

दी—। कुल्फः शरीरावयवो रोगञ्च । गुल्फः पादग्रन्थिः ।

७०५ । स्पृशेः खण्शुनौ घृ च ॥ (खण्शुनौ प्रत्ययौ घृ
 इत्यादेशः) । पार्श्वम् । 'पार्श्वोऽस्त्री कक्षयोरधः' । पशुं रायुधम् ।

मित—। मृशतीति पार्श्वम् (शब्), पर्यः कुठारः—शुन् । 'पर्यं परशुना सह' इति हिरूपकोशः ।

७०६ । श्मनि श्रयतेडुन् ॥ ५।२८ ॥

श्मब्बद्धी मुखवाची । मुखमाश्रयत इति श्मश्रुः ।

मित—। श्मन् इति शब्दोपपदात् शि इत्यच्चात् डुन् । श्मनम् श्रयत इति श्मन् शि + डुन् = श्मश्रु । टित्वात् टिलोपः । इमी मुखमित्यादि अर्थनिर्देशमात्रं न विग्रहः ।

७०७ । अश्रादयश्च ॥ ५।२९ ॥

दी—। अश्रु नयनजलम् ।

मित—। डुन् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते इत्यर्थः । नञपूर्वात् श्रयतेडुन् । अश्रु न्यासी । अस्माद् रुप्रिति यित्वाकरः ।

७०८ । जनेष्टन् लोपश्च ॥ ५।३० ॥

दी—। जटा । (टन् धातोर्न्यलोपः) ।

७०९ । अच् तस्य जङ्ग ज ॥ ५।३१ ॥

दी—। तस्य जनेर्जङ्गादेशः स्यादच्च । जङ्गा ।

मित—। जनेर्च् प्रत्ययः । 'अजायतः—' इति टाप् । शिञ् मूले ।

७१० । हन्तेः शरीरावयवे हं च ॥ ५।३२ ॥

दी—। जघनम् । 'पञ्चान्नितम्बं स्त्रीकटपाः क्लीवे तु जघनं पुरः' ।

मित—। शरीरावयवे वाच्यं हन्तेर्च् प्रत्ययः स्नात्वातीर्हितं च । अभ्यास-कार्यम् । 'अभ्यासाच्च' इति कुलम् । अमरस्यामाह—पशदिति । 'आताश्वादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः' मेघदूतम् ।

७११ । क्लिशेरन् लो लोपश्च ॥ ५।३३ ॥

दी—। लकारस्य लोपः । केशः ।

सित— क्रिय विवाधनेऽस्मादन् प्रत्ययः । क्रियातीति केशः ।

७१२ । फलेस्तिजादेश पः ॥ ५।३४ ॥

दी— पलितम् ।

सित— फल निपत्यतः । अस्मादितच् । फलपः । 'पलितं जरसा शौक्ला' केशादी' इत्यमरः ।

७१३ । कृत्वादिभ्यः संज्ञायां वुन् ॥ ५।३५ ॥

दी— करकः—करका । कटकः । नरकम्—नरकः ।

'नरको नारकोऽपि च' इति द्विरूपकोशः । सरकं गमनम् । कोरकः कोरकं च ।

सित— वृत्तिरिति । 'युवोः—' इति तस्य अकादेशः । गुणः । 'करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमोऽपि च । वयोर्मधोपले ना स्त्री करके च कमण्डली' इति मेदिनी । कटक इति । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (१८०) इति कुनाप्ययं सिद्धः । गुणभाज इहैवोदाहार्याः । गुणनिषेधभाजस्तु कुन । उदासीनास्तु यत्र कुत्रचिदिति भावः । नूनये । 'नरकः पुंसि निरये देवारातिप्रदेशयोः' इति मेदिनी । उदयणाचार्यास्तु 'न नरकाख्यं न संस्ती'ति स्त्रीवं प्रयुज्यते । तत्र मूलं स्यम् । स्यतौ । सरकः शीघ्र पातम् । कुर शब्दे । 'कोरकोऽस्त्रीकुटुमले स्थात्' इति मेदिनी ।

७१४ । कीचयतेराद्यन्तविपर्ययश्च ॥ ५।३६ ॥

दी— कीचको वंशभेदः ।

The affix वुन् (अक) is employed after the root कीच to address (आमन्त्रणे) चुरादि and the beginning and final letter of the root change their respective places. Thus कीचक a kind of bamboo (also the companion under the king Virata). Similarly पेचक (owl) and मेचक (the green spot in the plume

of the peacock) through interchange of इकार of पति and मचि.

मित—। चीक आसन्नये चुरादिः। अस्माद् तुन् (अक) स्यात्। धातोराद्य-
न्ताक्षरयोः चकारककारयोः परस्परस्य विपर्ययश्च। बाहुल्यकवत्तलभ्योऽयमर्थः
इत्याकरः। अतएव गुणो न। 'स कौचकैर्मांस्तुपूर्णैरन्ध्रैः कुण्डिरापादितवृक्षकल्पम्।
गुग्गुलु कुचेषु यशः स्वसुखैरुदशीयमानं वनदेवताभिः' इतिरघुः।

७१५। पचिमच्योरिच्चोपधायाः ॥ ५।३७ ॥

दी—। पेचकः। मेचकः।

मित—। लुपचप् (पच्) पाके। मचि (मच्) कल्कने। आभ्यां द्वि परे
अनयोरुपधाया इत्। पचि मचि इति स्थिते आद्यन्तस्वरविपर्ययेन पचि मचि इति
जाति गुणेन पेचकः मेचक इति। 'पेचकी गजलाङ्गलमूलोपान्ते च मेचकस्तु
मयूरस्य चान्द्रके स्यामकी पुमान्। तद्वयुक्ते वाच्यवत् स्त्रीवं स्त्रीतोऽज्ञानान्कारयोः' इति।

७१६। जनेररष्ठ च ॥ ५।३८ ॥

दी—। जठरम्।

मित—। जनेः + अरः + ठ चेतच्छेदः। 'अलोऽन्तास्त्र' इति नकारस्य ठकार
इति बोध्यम्। उदरमित्यर्थः।

७१७। वचिमनिभ्यां चिच्च ॥ ५।३९ ॥

दी—। वठरो मूर्खः। 'मठरो मुनिशीर्ण्डयोः'। विदा-
दित्वान्माठरः। गर्गादित्वान्माठर्थः।

मित—। आभ्याम् अरप्रत्ययः चित्। चकार नकारयोश्चय।

७१८। ऊर्जिं दृणातेरलचौ पूर्वपदान्तप्रलोपश्च ॥ ५।४० ॥

दी—। 'ऊर्दरः शूररक्षसोः'।

७१९। ऊदरादयश्च ॥ ५।४१ ॥

दी—। ऊदरः कुसुलः। मृदरं विलसत्। मृदरः सर्पः।

७२० । हन्तेयुं नाद्यन्तयोर्ध्वत्वत्वे ॥ ५।४२ ॥

दी— घातनो मारकः ।

मित— हन्तेयुं प्रत्ययः स्यात् । तेन घुना (प्रत्ययेन) सहनकारस्य तकारश्च ।
पूर्वसूताद् द्विरपकर्षादुपधावृद्धिः ।

७२१ । कर्मिगमिच्चमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च ॥ ५।४३ ॥

दी— क्रान्तुः पक्षी । गान्तुः पथिकः । ज्ञान्तुमशंकः ।

७२२ । हर्ष्यतेः कन्यन् हिरच ॥ ५।४४ ॥

दी— कन्यन् प्रत्ययः । हिरण्यम् ।

मित— हर्ष्य गतिकान्तोः । कन्यान् कन्यन् (कन्य) । धातोर्हिरादेशश्च ।
हिरण्यं सुवर्णं शुक्लम् । 'हिरण्येन सजितारघेन' इति मन्त्रः ।

७२३ । ज्ञत्रः पासः ॥ ५।४५ ॥

दी— कर्पासः । विल्वादित्वात् कार्पासं वस्त्रम् ।

७२४ । जनेस्तु रश्च ॥ ५।४६ ॥

दी— जतुं हंस्ती योनिश्च ।

मित— तु इत्यविभक्तिकम् । रेफधानादेशः ।

७२५ । जर्णेतिर्डः ॥ ५।४७ ॥

दी— जर्णा । डिच्चाट्टिलोपः । डाप् स्त्रियाम् । (जर्णा
मेषादिलोम्निस्थादावर्ते च इत्यादि) ।

७२६ । दधातेर्यन् नुट् च ॥ ५।४८ ॥

दी— धान्यम् । (धा इत्यस्माद् यत् । प्रत्ययस्यनुडादेशः)

७२७ । जीर्यतेः क्तिन् रश्च वः ॥ ५।४९ ॥

दी— 'जिन्निः स्यात् कलपक्षिणोः' । बाहुलकात् 'हलिच'
इति दीर्घो न ।

मित—। कृ इत्यस्मात् किन् । किञ्चान्न गुणः । 'कृत इहातोः' इति इत्त्वम्
रपरत्वम् । तस्य रेफस्य वकारः । ततो रिः ।

७२८ । मव्यतेर्यलोपो मश्चापतुट् चालः ॥ ५।५० ॥

दी—। मव्यतेरालप्रत्ययः स्यात्तस्यापतुडागमो धातेर्यलोपो
मकारश्चान्यस्य (यकारस्य इत्यर्थः) । ममापतालो विषये ।

७२९ । ऋजः कीकन् ॥ ५।५१ ।

दी—। ऋजौक इन्द्रो धूमश्च ।

७३० । तनोतेड्डः सन्वच्च ॥ ५।५२ ॥

दी—। 'तितडः पुंसि क्लीबे च' ।

The affix डड is employed after the root तन् (तनुविस्तारि) and the root in connection with the affix becomes (duplicated) as when सन् follows. Thus तन् + डड = ततन् अड = तितड by द्वित्व, हलादिः शेषः, and सन्वतः and टिलोप due to द्वित्व of the affix. It means a sieve or an winnowing fan. Thus in the पश्य (introduction) of the Mahabhashya under the verse—

सक्तमिव तितडना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमकृत ।

अथा सखायः सख्यानि जानते भद्रैर्वा लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ॥

we find the भाष्यकार explains the term as denoting both the above sense viz—तितड परिपवनम् भवति । ततवहा तुन्नवहा (or 'तितड is a purifier which is either spacious (as a fan) or having holes (तुन्न)) । Amara, however, takes it to mean a sieve only ('वालनी तितडः पुमान्'). Thus from भाष्य and Amara it is also evident that the term is both neuter and masculine.

मित—। तनोतिरिति । तनुं विस्तारि इत्यस्माद् उच्चप्रत्ययः स्यात् । धातोः कार्याश्च । एवं विलङ्घलादि अभ्यासस्थेचम् । डिच्चात्टिलोपः । इवगुञ्जारणसामर्थ्याद् गुणो नैति तच्चबोधिनी । तत्र । डिच्चसामर्थ्याट्टिलोपादूर्ध्वं गुणप्रसङ्गेरेव विरुद्धादिति बोध्यम् । तितलः पुंसि क्लीबे चेति । पुंसि तावत् 'बालनी तितलः पुमान्' इत्यमरः । क्लीबे च 'तितलः परिपवनं भवति । ततवद्वा तुन्नवद्वा'ति 'सङ्क्रुमिव तितलना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमकृत' इत्यत्र महाभाष्यपस्पशः । ['तथा स्वात्तानु हिङ्, तितल' इति पुंनपुंसकवर्गे विकारग्रथेपथ] ।

७२१ । अर्भकपृथुकपाका वयसि ॥ ५।५३ ॥

दी—। 'ऋधु वृद्धौ' । अतो वृन् । भकारश्चान्तादेशः ।

प्रथेः कुकन् संप्रसारणं च । पिवतेः कन् ।

मित—। एते क्रमेण वृन् कुकन् कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । भकारश्चान्तादेश इति । धकारश्च भकारः । गुणः । अर्भकः । प्रथेरिति । पृथुकः । पिवतेरिति । पायानेऽघात् कन् । ['पीतः पाकोऽर्भेको डिञ्च पृथुकः शावकः शिशु' रित्यमरः] ।

७२२ । अवद्यावमाधमावरेफाः ॥ ५।५४ ॥

दी—। कुत्सिते वदेनेजि यत् । अवद्यम् । अवतेरमः ।

वस्य पक्षे धः । अवमः । अधमः । अर्तेर्वन् । अर्वा । रिफतेस्तौ-
दादिकात् अः । रेफः ।

मित—। एते क्रमेण, यत्—अम—वन्—अ प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । [निङ्गट प्रतिङ्गटावरेफयाव्यावमाधमाः । विपुयकुत्सितावद्यखेटगर्हाणकाः समाः—इत्यमरः] । 'अधमः स्यादगर्ह्यं कणेऽपि' । 'अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गता । रेफो रवर्णे पुंसि स्यात् कुत्सिते पुनरग्यवत् । इति त्रिषु मेदिनी ।

७२३ । लीरीडोर्द्ध्वः पुट् च तरौ श्लेषणकुत्सिनयोः ॥ ५।५५ ॥

दी—। तरौ प्रत्ययौ क्रमात् स्तो धातोर्द्ध्वः प्रत्ययस्य पुट् ।

लिप्तं श्लिष्टम् । रिप् कुत्सितम् ।

७३४ । क्शिरोचोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च ॥५।५६॥

दी—। क्शिः कन् स्यादुपधाया ईत्वं लस्य लोपो नामा-
गमश्च । कीनाशो यमः । किञ्चफलं चिन्त्यम् ।

किञ्चफलं चिन्त्यम्—i. e. कित्करण of the affix or the indicatory क् in the same is objectionable or useless ; for the root would not, on the strength of ईत्वं of its उपधा, have गुण which the indicatory क is expected to bar.

७३५ । अग्नोतिराशुकर्मणि वरट् च ॥ ५।५७ ॥

दी—। चकारादुपधाया ईत्वंम् । ईश्वरः ।

मित—। अग्न्यातो अग्नाद् वरट्प्रत्ययः स्यादाशुकर्मणि वाच्ये । चकारार्थ-
माह—चकारादिति । आशुकर्म वरदानादिक्रिया—तस्मिन् वाच्ये । अग्नोदातरि
इत्यर्थः । टिलान् ऊीप् । ईश्वरी । मध्योदात्तार्थमिदम् । वनिपि ऊीक्योस्तु
आदादात्तः । पुंयोगलक्षणे ऊीषि अन्तोदात्तः । 'स्यासभास—' इति वरजन्तानु
'ईश्वरा' इति वीपाक्षितः । दशपाद्यानु सूक्षान्तरमपि—'हन्तेरन् धश्च' इति । तस्य
हन्तेरन्प्रत्ययः स्याद् घञादेश इत्यर्थः । हन्त्यते गन्त्यते अतिविभिरिति घरो षट्त्वम् ।

७३६ । चतैरुन ॥ ५।५८ ॥

दी—। चतुरः । (चतीं प्रयत्ने । अस्मादुन । चतुरो दक्षः)।

७३७ । प्रा ततेररन् ॥ ५।५९ ॥

दी—। प्रातः । (प्रपूर्वादाततेः अरन् । प्रातः प्रभातम्
स्वराद्यव्ययम्) ।

७३८ । अमेसुट् च ॥ ५।६० ॥

दी—। अन्तर्मध्यम् । (अम गत्यादौ । अरन् । तस्य
तुट् । स्वराद्यव्ययम्) ।

७३८ । दहेर्गो लोपो दश्च नः ॥ ५।६१ ॥

दी—। गप्रत्ययो धातोरन्त्यस्य लोपो दकारस्य नकारः । नगः ।

मित—। दह भस्मीकरणे । दहतीति नगः । दहः पर्वतः सूर्यः सपों वा ।

७४० । सिचिः संज्ञायां हनुमौ कश्च ॥ ५।६२ ॥

दी—। सिञ्जतेः कप्रत्ययो हकारादेशो नुम् च स्यात् । सिंहः ।

मित—। सिचिरिति । 'सिचिर्वर्णव्यत्ययतः सिंह' इति व्युत्पत्त्यन्तरम् । तदुक्तं 'भवेद् वर्णागमाद् षंसः सिचौ वर्णविपर्ययादिति' । सिङ्गः कण्ठीरवे राशौ सप्तमी चोत्तरस्थितिः । सिङ्घौ क्षुद्रहृत्पत्नीः स्थावसके राजमातरि इति विश्वः । सिङ्घीति जातिः ङीष् इति बोध्यम् ।

७४१ । व्याङि घ्रातेश जातौ ॥ ५।६३ ॥

दी—। कप्रत्ययः स्यात् । व्याघ्रः ।

मित—। 'व्याघ्रः स्यात् पुंसि शार्दूलौ रत्नैरङ्गकरजयोः । त्रैलोक्ये नरादुत्तरस्थः—' मदिनी ।

७४२ । हन्तेरच् धर् च ॥ ५।६४ ॥

दी—। घोरम् । ('घोरं भीमं हरि घोरः' इति विश्वः) ।

७४३ । क्षमेरुपधालोपञ्च ॥ ५।६५ ॥

दी—। चादच् । क्ष्मा । ('क्ष्मावनिर्मैदिनी मही' लमरः) ।

७४४ । तरतेङ्गिः ॥ ५।६७ ॥

दी—। त्रयः । त्रीन् ।

७४५ । ग्रहेरनिः ॥ ५।६७ ॥

दी—। ग्रहणिः । ङीष् । ग्रहणी व्याधिभेदः ।

७४६ । प्रथेरमच् ॥ ५।६८ ॥

दी—। प्रथमः । ('प्रथमसु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्'
इति मेदिनी) ।

७४७ । चरेच्च ॥ ५।६८ ॥

दी—। चरमः । (चादमच् । 'प्रथिचरिभ्याम्' इति
सुवचमित्याहुः) ।

७४८ । मङ्गेरलच् ॥

दी—। मङ्गलम् ।

मित—। कल्याणं मङ्गलं शुभम् । तत्र साधुरिति यत् । मङ्गल्यं शिवकरम् ।
“सर्वमङ्गलमङ्गल्यं” इत्यत्र यथा । इति मितभाषिण्याम् उणादिषु पञ्चमः पादः ।

॥ अथ उत्तरकृतदन्तप्रकरणम् ॥

२१६८ । उणादयो बहुलम् ॥ २।२।१ ॥

दी—। एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्यः । केचिदवि-
विहिता अप्यूह्याः ।

“संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥”—(भाष्यम्) ।

These i. e. the affixes उण् etc dealt with by the sage
Sakatayana under the rules 'ऋवापाजिमिस्त्रदिसाध्यश्च उण्' etc are
variously used after roots to express present tense as also

designation. Thus the affixes which are not mentioned therein are to be taken as understood. Thus 'सुवृहजो युच्' (232) सवनः, द्यवनः etc.; but by बाहुलक ('बहुलमन्यवापि'—238) युच् is employed after other roots also—चन्दनः, असनम्, राजादन etc. moreover the affixes फिङ् फिङ्ङ are nowhere to be met with. But they should be inferred to be employed after such roots as च्च् etc so as to give क्फिङ् क्फिङ्ङ etc. Hence it is that भाषाकार says—संज्ञासु etc—other roots and affixes as well are to be understood (in this way to form some other words not dealt with herein, and the indicators (अनुबन्ध) too by the operations). This is (in short) what is to be instructed in the matter of उणादि affixes (N. B.—In अनुबन्ध the दीर्घ is to be accounted for by 'उपसर्गस्य वञ्चामनुषेयं बहुलम्')।

मित—। अथैवं पूर्वकृदन्तप्रकरणं शाकटायनाचार्यप्रणीतोऽणादिसूत्रजातस्य निरूप्य उणादय इत्यन्त एवेति भ्रमं निवारयिष्यन् तदनुक्रमम् उत्तरकृदन्तगतं सूत्रमवतारयति उणादय इति। अष्टाध्यायाः तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादस्य प्रथमनिर्देशे सूत्रम्। अत्र बहुल्यउणादीन् उणादिप्रत्ययसिद्धपदानाम् अव्युत्पन्नप्रतिपादिकत्वम् पाणिनेः अभिमतमिति प्रागेव प्रकरणारम्भे प्रपञ्चितम्। एते इति। उणादयः प्रत्ययाः। वर्तमाने संज्ञायाच्चेति। 'वर्तमाने कट्' (३।१।१२३) इत्यतः 'पुनः संज्ञायाम्' (३।१।१२५) इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः। अतएव भाष्ये 'नञि ह्रस्व चेति नञ् पूर्वाङ्गन्देरसि प्रत्यये परत एङादिशे व्युत्पन्नः अनेहस्यन्दो वर्तमानकाले एवेत्यात्मम्। संज्ञाशब्दस्यात्र रुदिशब्दत्वं द्रष्टव्यम्। रुदायैते उणादिप्रत्ययान्ताः शब्दा न तु पाचकादिवत् यौगिकाः। अवयवार्थविरहात्। यच्च तत्र अवयवार्थमाशित्य व्युत्पादितं तत् कल्पनामात्रं न तु तात्त्विकम्। बहुल्यशब्दस्यार्थमाहुः—केचिदविहितान् अपीति। तथाच छन्देरुल्लिखितः स च शब्देरपि भवति। ह्रस्वत्वत् शब्दलक्ष्यस्यापि प्रयोगदर्शनात्। अपरञ्च फिङ्फिङ्ङी प्रत्ययौ न कुत्रापि विहितौ।

किन्तु कृफिडः कृफिडः इत्यस्ति शब्दद्वयम् । एवञ्च तौ कृहेन लभ्येते इत्यलम् । अथ भाष्यसंमतिमाह—संज्ञास्त्रिति । भाष्यस्यः स्त्रीकोऽयम् । संज्ञासु उणादिनिष्पत्तेषु सदृशशब्देषु विषये धातुरुपाणि धातवः ततः तैश्च परे परतो वर्तमाना प्रत्ययाश्च उच्चा इति शेषः । इति प्रथमाहंस्वार्थः । तथाच 'दृषेरुलच्' इत्युलच् प्रत्ययं विश्लोक्य शक्तिः प्रकृत्यन्तरम् ऊह्यते । एवं फिडफिडौ प्रत्ययौ उह्येते । कार्य्यादिद्यादिति । कार्य्याद गृणनिषेधादिकार्यवशात् अनूबन्धम् अनुबन्धम् ककार ऊकारादि विद्यात् जानीयान् । उणादिषु प्रत्ययेषु विषये एतत् शास्त्रम् संक्षेपादेतन्मातृ शंसितव्यमित्यर्थः इति द्वितीयाहंस्वार्थः । [अनुबन्धमित्यत्र 'उपसर्गस्व घञि अमनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घः] ।

३१७० । भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ ३।३२ ॥

३१७१ । भविष्यति गम्यादयः ॥ ३।३३ ॥

३१७२ । दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने ॥ ३।४।७३ ॥

दी—। एतौ सम्प्रदाने कारके निपात्यन्ते । दाशन्ति तस्मै दाशः । गां हन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिथिः ।

N. B.—The first & second of these three rules viz 'भूतेऽपि—' and 'भविष्यति—' are not explained as they are very easy ; for the first means—उणादि affixes, though generally used in the present tense, may take place in the past tense also. Similarly the second rule means गम्यी etc. are irregularly formed with इनि in the future tense ; thus दासगम्यी brushing to go to the village But if गम् is preceded by आङ् we have आगम्यी—Coming—इङ्गि being effected by the rule 'आङ्गिणित्' । The third rule means—

The words दाश (a fisherman or boatman) and गोघ्नः (a

guest for whom a cow is killed) are irregularly formed with the affix क् in the sense of सम्प्रदान.

मित—। भूतेऽपीति । उणादय इत्यनुवृत्तेरुणादयः प्रत्यया न केवलं वर्तमाने किन्तु भूते (भविष्यति च) काले दृश्यन्त इत्यर्थः । तेन बाहुल्येन वर्तमाने भूतभविष्यतोस्तु कचिर्देवत्यर्थः । भविष्यतीति । गम्यादयो इतिप्रत्ययान्ताः शब्दाः भविष्यदर्थे निपात्यन्त इत्यर्थः । तेन गानं गमौत्वत् इत्याभावः । एवं प्रस्थाप्यो इत्यादि । आङ्पूर्वात् तु गमिः 'आङ् णित्' इति णिलोकोत्पृष्टिः स्यादेव—आगामी । दाशगोत्राविति स्पष्टम् ।

३१७३ । भीमादयोऽपादाने ॥ ३।४।७४ ॥

दी—। भीमः । भीषः । प्रस्कन्दनः । प्ररक्षः ।

मूर्खः । खलतिः ।

Words like भीम etc are irregularly found in the अपादान वाच्य with the affixes मक् etc. Thus भीमः (from whom one fears)—मक् । भीष—with मक् and षक् by 'भियो हितुभये—' । प्रस्कन्दनः from whom one flies away with लुट् in अपादान । प्ररक्षः from whom something is saved—with अच् in अपादान । मूर्खः—by 'मुहः यो मूर्ख'—One who swoons at the sight of something. खलतिः—a bald-headed person (see ante उणादि) ।

मित—। भीमादय इति । अपादाने कारके एते निपात्यन्ते । विभेद्यस्मादिति भीमः । भीषथ । मक्प्रत्ययः । परत्वं 'भियो हितुभये षक्' इति पुगागमः । प्रसक्तादपि पलायतेऽस्मादिति प्रस्कन्दनः । अपादाने लुट् । प्ररक्षत्यस्मादिति प्ररक्षः । पचाद्यच् । मुञ्चत्यस्मादिति मूर्खः । 'मुहो ह्यो मूर्ख' (उणादि) । खलति निष्केशशिराः ।

३१७४ । ताभ्यामन्यत्रोणादयः ॥ ३।४।७५ ॥

दी—। सम्प्रदानापादानपरामर्शार्थं ताभ्यामिति । ततोऽसौ

भवति तन्तुः । वृत्तं तदिति वर्त्म । चरितं तदिति चर्म ।

उणादि affixes take place under any sense other than that of dative and ablative. Thus तन्तुः (fibre) etc ततोत्तुन् । after वृत् and चर add मनिन ।

मित—। ताभ्यामिति । संप्रदानापादानादभ्यत्र एव उच्चादयः । तदाह संप्रदाना-
पदानापरामर्शमिति । तन्तुरिति । ततोत्तुन् । इतराभ्यां मनिन् प्रत्ययः ।

३१७५ । त्सुन्णुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ ३।३।१० ॥

दी—। क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थं धातोरितौ
स्तः । मान्तत्वादध्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णं
दर्शको याति । अत्र वाऽसरूपन्यायेन तृजादयो न, पुनर्णु लुक्तेः ।

When an action, which stands or is meant for another action, is an उपपद or a contiguous word then the root (which helps to express the latter action) takes the affixes त्सुन् (तुन्) and णुल् (अक) in the sense of future. The term arrived at with the addition of तुन् being मान् or ending in नकार is to be considered as an indeclinable by the rule 'कुन्मजलः' (449). कृष्णं द्रष्टुं वा दर्शको (णुल्) याति—He goes to visualise, or as a visualiser of, krishna.

Elucidation—Here याति is the उपपद ; for the action of going (गानक्रिया) is meant forseeing Krishna. Hence this being a क्रियार्था क्रिया, the root of the क्रिया for which it is meant viz 'to see' takes the affix तुन् वा णुल् । णुल् is changed into अक by the rule 'दुवीरनाकौ' (1247).

Here by the rule 'वासरूपोऽस्त्रियाम्'—*टच्*, etc in place of *खुल्* (as also of *तुम्*) cannot apply ; for *खुल्* has already been pronounced in the rule '*खुलटचौ*' (3. 1. 133) both of which (*खुल्* & *टच्*) as already said take place in any tense in the active voice. Therefore the utterance of *खुल्* again here is to bar the application of *टच्* (as also *लुग*, *णिनि* and *अच्* etc) in the room of *खुल्*, this is an instance of *आपकसिद्धन्वाय* ।

मित—। तुमुन्नि । क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः क्रियाया सा क्रियार्था क्रिया । तस्यामुपेक्षारिक्ते सति या क्रिया अर्थभूता विद्यते तदगतधातोरुत्तरं तुमुन् (तुम्) खुल् (अक्) च विधीयेते भविष्यच्चै । भविष्यतीति 'भविष्यति गम्यादयः' (१११३) इत्यतोऽनुवृत्त्या लभ्यते । तुमुनो नकारस्य इत्वम् । मकारादुकारस्य उच्चारणार्थत्वम् । खुलो खलावितौ । 'वु' इत्यस्य 'युवोरनाकौ' (१२४७) इत्यनेन अकादेशः । 'कृन्नो जन्त' इतीदं सूत्रमनुष्मत्याह—मान्तादव्ययत्वमिति । तुमुन्खुलो-रुभयोरेव अविशेषेऽपि 'अव्ययकृतो भावे' इति भाषाकारवचनाद् भावे तुमुन् । 'अव्ययवाचिनः कृतः कृतप्रत्ययान्ताः शब्दा भावे भाववाच्ये एव वेदितव्य इति प्रतिपत्तव्यमिति भाषाकारवचनार्थः । खुल् तु कर्तव्येव इति विवेकः । कृष्णं द्रष्टुं याति कृष्णं दशको याति इति । अवोभयव यातीत्यस्य 'ततोपपदं सप्तमीस्थम्' इति सूत्रानुसारात् द्रष्टुमिति अस्य उपपदत्वं द्रष्टव्यम् । 'न लोकाव्यय—' इति चोभयव षष्ठीनिषेधः । एवमत यातीति प्रयोजनवती क्रिया दृष्टिश्च प्रयोजनम् । अतो ह्येरेत्तरं तुमुन् खुल् च विधीयते । तुमुनो भ्रूणादित्वादकित्वाच्च 'ह्रजि ह्रशोर्भल्यमकिति' (२४०५) इति अमागमः । वजादिना पत्वे ततः टुत्वे च द्रष्टुमिति । दर्थे इति पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणेन बोध्यम् । ननु 'वास-रूपोऽस्त्रियाम्' इति न्यायेन 'कृष्णं द्रष्टयाति' इति ह्रजपि भवेत् । तवाह—वजादयो नेति । आदिपदेन 'नन्दिशह्रिपदादिभ्य ल्युणिन्यचः' इति लुगिनिन्वादिः संग्रहः । वजादयः कृतो नत्यत आह—पुनःखुलुक्तेरिति । खुलटचौ हि 'खुलटचौ' (१११३३) इत्यत्र कालसामान्ये कर्तरि विहितौ । ततश्च क्रियार्थार्था क्रियायाम् उपपदेऽपि

भविष्यात्यपि भवति । ततश्चात्र पुलविधानं व्यर्थं सन् प्रापयति नृजादयः क्रियार्थ-
क्रियोपपदविषये वासरूपव्यायमाश्रित्य न प्रवर्तेरन्निति ।

३१७६ । समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ ३।३।१५८ ॥

दो—। अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् । इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूप-
पदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । इच्छति भोक्तुम् । वष्टि वाञ्छति वा ।

This rule is intended to take effect where an action for another action is not an उपपद । तुमुन् takes place after a root when the selfsame कर्ता, having इच्छा for its predicate, stands as an उपपद to the verb taking तुमुन् । Thus इच्छति etc he wishes to eat. Here the verbs इच्छति and भोक्तुम् agrees with the selfsame nominative सः or हरिः or यदुः etc understood. Similarly वष्टि भोक्तुम्, वाञ्छति भोक्तुम्, कामयते भोक्तुम् etc. Note that had not the word समान been pronounced then पठ् in the sentence पुत्रस्य पठनमिच्छति would have तुमुन् where पुत्र is Subj. of पठनक्रिया only ; the sense being पुत्रकर्तृकं पठनम् and पिता is the subject of इच्छति । Thus it must be remembered that तुमुन् does not take place where each of the verbs is governed by a separate subject. But instances like 'सुखमर्थोभवेद् दातुम्—' etc (in स्वप्रवासवदलम्) are to be easily defended as भावे तुमुन् by the dictum 'अव्ययकृतो भावे'.

मित—। समानकर्तृकेष्विति । पूर्वसूत्राविषये सूत्रमिदं प्रवर्तत इत्याह—
अक्रियार्थोपपदार्थमेतदिति । 'इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ' (३।३।१५७) इति पूर्वसूत्रं
तदाह—इच्छार्थेषु इति । सूत्रे समानकर्तृकेषु इत्यस्य विवरणम् एककर्तृकेषु
इति तस्य उपपदत्वं तु 'समानकर्तृकेषु' इति सप्तमीनिर्देशात्प्रपद्यते । 'तत्रोपपदं
सप्तमीस्यम्' इत्यनुसारत् । तदव्याचष्टे—उपपदेषु इति । इच्छति भोक्तुमिति । यः
कश्चित् कर्ता कश्चिः । स एवायं उपपदम् । तदायं य एव कर्ता इच्छतोऽप्येतावन्ति

स एव भोक्तृमित्यापि । तदेवमस्ति क्रिययोरकर्तृकता । ततस्तुमुन् । द्रष्टुं यातीत्यादौ यातीत्यादिरिव द्रष्टृतीत्यस्यात्र क्रियार्थत्वं नास्तीति द्रष्टव्यम् । द्रष्टार्येभ्यस्तस्य वाचकमाह—वटि वाञ्छति इति । भोक्तृमिति शेषः । एवं कामयते अभिलषतीत्यादि । 'धातोः कर्मनः समानकर्तृकादिच्छायां वा' (२६०८) इत्यत्र वा—यहणात् पठे वाक्यस्यापि साधुत्वादत्र वुमुच्यतीति वृत्तिर्नेति बोध्यम् । एकैति किम् ? पुनस्तत्र पठनमिच्छति । अत्र कर्तृभेदात् पठनमित्यत्र तुमुन्प्रत्ययो न ।

२१७७ । शकधृषशास्त्राघटरभलभक्रमसहार्हास्तर्येषु तुमुन्

॥ ३१८१६५ ॥

दी—। एषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । शक्नोति भोक्तुम् । एवं धृष्योतीत्यादौ । अर्थग्रहणमस्तिनैव संबध्यते । अनन्तरत्वात् । अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् ।

A root takes तुमुन् when any of the roots, शक्, धृष, ज्ञा, ग् (ग्ना), वट्, रभ, लभ्, क्रम्, सृष्ट्, अह्, अस्ति i. e. अस् (and similarly भू, विद्, etc) stands as उपपदः. Thus शक्नोति भोक्तुम् etc. Similarly धृष्योति भोक्तुम् etc. Here the term अर्थ in the rule (in अस्त्यर्थे) is connected with अस्ति only and not with शक् etc on the ground of proximity or immediate nearness.

नित—। शकधृषेति । एतदपि अक्रियार्थोपपदार्थमिति द्रष्टव्यम् । तदाह—यस्य उपपदमिति । न तु क्रियार्थेषु एष्विति । शक्नोति भोक्तुमित्यादौ शक्नोतीत्यादीर्भोक्तृनोद्देश्यत्वाभावात् । एवमिति । जानाति, ग्नायते, घटते, आरभते, लभते, प्रक्रमते, उत्सृष्टते, अहति वा भोक्तुम् इति साकल्येनोदाहरणम् । ननु किं सूत्रे शक्तीत्यादीर्भोक्तृत्वा पञ्चादर्थेन सर्वस्य योगः ? नेत्याह—अर्थग्रहणमस्तिनैव संबध्यत इति । कुत इत्यत्र आह—अनन्तरत्वादिति । अनन्तरत्वात् सामीप्यादित्यर्थः । उदाहरति भवति विद्यते वेति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् इति नागेशोऽपि । वस्तुतस्तु

पारयति कर्तुम्, वेत्ति, प्रक्रमते वेत्यादेरुपपदत्वमादाय—तुमुन् प्रयोगात् तेषाञ्च शक शारमेत्यादेः परिदर्शनादथग्रहणम् अन्यत्रापि यथासम्भवं संबध्यत इति विभाव्यम् ।

३१७८ । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ३१८।६६ ॥

दौ—। पर्याप्तिः पूर्णता । तद्वाचिषु सामर्थ्यावचनेषूपपदेषु तुमुन् स्यात् । पर्याप्तो भोक्तुः प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि । 'पर्याप्तिवचनेषु' किम् ? अलं भुक्त्वा । 'अलमर्थेषु' किम् ? पर्याप्तं भुङ्क्ते । प्रभुततेहगम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्याम् ।

पर्याप्ति in the rule means fullness or what is required to meet the adequateness of the person. Thus the rule means—तुमुन् is employed after a root when words of ability (सामर्थ्यावचन) i. e. words expressing ability which is but the just requirement or need (पर्याप्ति) stand as उपपदs. Thus पर्याप्तः भोक्तुम् or प्रवीणः भोक्तुम् etc—he is able to take food to his capacity—. Why say 'पर्याप्तिवचनेषु' ?—witness अलम् भुक्त्वा—here अलम् implies negation or prohibition and therefore भुज् has taken क्त्वाच् by the rule 'अलं खलोः प्रतिषेधयोः प्राचा क्त्वा' (3316) and not तुमुन् by this rule ; 'why say 'अलमर्थेषु' ? witness—पर्याप्तं भुङ्क्ते he takes enough food • i.e. more than what is his exact need.

नित—। पर्याप्तिवचनेष्विति । पर्याप्तिः पूर्णतेति । यावता आकाङ्क्षापूर्णे तावन्मातमित्यर्थः । न तु तदधिकम् । पर्याप्तिः पूर्णतां वक्ति द्योतयतीति पर्याप्ति-वचनः । अलमर्थेषु इत्यत्र अलं सामर्थ्यावाचि न तु निषेधार्थकमित्याह—सामर्थ्यावचनेष्विति । उपपदत्वं तु सप्तमीनिर्देशात् प्राग्वल्लभ्यम् । प्रवीण इति । प्रवीणो भोक्तुम् । कुशलो भोक्तुमित्यादि । प्रवीणादयः शब्दाः पर्याप्तिवाचिनः सामर्थ्यावचनावतेषां पर्याप्ततया उपादानम् । अजं भुङ्क्तेति । अत्रालं निषेधवाची । तेन 'अलं खलोः प्रतिषेधयोः प्राचा क्त्वा' (३३१६) इति भुजेः क्त्वाच् न तुमुन्

प्राप्नोति । पर्याप्तं भुङ्क्ते इति । अत्र पर्याप्तमिति क्रियाया विशेषणं न तु कर्तुः ।
तदाह—प्रभूततेह गम्यत इत्यादि । प्रचुरं भुङ्क्ते इत्यर्थः ।

३१७८ । कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ ३।३।१६७ ॥

दी—। पर्यायीपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । कालार्थेषूपपदेषु
तुमुन् स्यात् । कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम् ।
प्रैषादिग्रहणमिहानुवर्तते । तेनेह न । 'भूतानि कालः
पचतीति वार्ता' । -

The terms काल, समय and वेला mean the same thing viz, time.
Hence the acceptance of the Synonyms (of काल) is to indicate
that words expressing the sense of काल which stand as उपपदसु to
a root takes तुमुन् । कालः समयः etc this is time for taking meal.
अनेहा means time. Here प्रैष (or विधि) etc comes down from
the previous rule 'प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याद्य' (2817—3.3.163);
Thus in 'भूतानि कालः—' (महाभारत वनपर्व) we have no तुमुन्
for there is no implication of प्रैष etc, but it only expresses a fact
the action of nature. Similarly we have no तुमुन् in 'काव्यशास्त्र-
विनोदेन कालो गच्छति धीमताम्' etc.

मित—। कालसमयेति । अत्र समयवेलायोः कालपर्यायत्वादाह—पर्यायी
पादानमिति । अर्थोपलक्षणार्थमिति । कालार्थोपलक्षणार्थमित्यर्थः । नन्वेवं
कालार्थेषु इत्येवोच्यताम् । एवं हि लाघवं स्पष्टतरं च स्यादिति चेन्न । वैचित्र्याद्
व्याख्यानतो विशेषप्रतिपक्षेच यथान्यासमेव रमणीयम् । अनेहा वेति । कालपर्यायीत्यं
शब्दः । 'कालो दिष्टीऽयनेहापि' इत्यमरः । प्रैषादिग्रहणमिति । 'प्रैषातिसर्ग
प्राप्तकालेषु कृत्याद्य' (२८१८—३।३।१६३) इत्यत इत्यर्थः । तथा च 'भूतानि कालः
पचति—' (महाभारतवनपर्वसमिद्धोक्तार्हम्) इत्यत्र प्रैषादिरभावात् पचतेतुमुन् न ।
अत्र हि यथास्थितवस्तुवर्णनमात्रम् । न तु विधिः कानचारानुज्ञा वा गम्यते ।

एवम् 'काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्' (द्विती—) इत्यादावपि अनुवाद-
भावमेव । न तु विध्यादयः । तेन तुमुन् न ।

३१८० । भाववचनाश्च ॥ ३।३।११ ॥

दी—। भाव इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां
क्रियायां भविष्यति स्युः । यागाय याति । 'तुमर्थात्—'
(५८२) इति चतुर्थी ।

Affixes like घञ् etc to be dealt with under the section 'भावे'
(3184—3.3.18) take place when क्रियायां क्रिया or one action for
another is implied in the future tense. Thus यागाय याति—he
goes for a sacrifice. Here in यागाय we have चतुर्थी by the rule
'तुमर्थाच्च भाववचनात्' (582), the sense being घट्टं यातीत्यर्थः (with
a view to making a sacrifice).

मित—। भाववचनाश्चेति । 'भविष्यति गम्यादयः' (३।३।३) इत्यतः 'तुमुन्
श्रुत्वा क्रियायां क्रियार्थायाम्' (३।३।४०) इत्यतश्च कसेच भविष्यतीति क्रियार्थायां
क्रियायामिति च वर्णते । भाववचना इत्यस्मार्थमाह—भावे इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा इति ।
'भावे' (३१८४—३।३।१८) इत्यत्रानुपदमेव वक्ष्यमाणा इत्यर्थः । यागाययातीति ।
यागोद्देशकयानमित्यर्थः । तुमर्थादिति । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' (५८२) इति पूर्ण
सूत्रशरीरम् । अत्र घट्टं यातीत्यर्थाद् भावे घञा सिद्धे यानशब्दे चतुर्थी । तुमर्थस्य
भावविहितघञा उपलब्धादित्यभिप्रायः ।

३१८१ । अण् कर्मणि च ॥ ३।३।१२ ॥

दी—। कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चाण् स्यात् ।
खल्लोऽपवादः । काण्डलावो व्रजति । परत्वादयं काक्षीन् व्रधते ।
कम्बलदायो व्रजति ।

When there are two क्रिया and two उपपद and one is क्रियार्था

क्रिया i. e. an action meant for another action, and the first root having an object, takes the affix अण्. Thus this rule supersedes खुल enjoined under 'तुमुन्खलौ—' (3175). काण्डलावो व्रजति—he goes to cut down the branch. By the परिभाषा—'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' the -affix अण् directed by this सूत्र bars क instructed by the सूत्र 'आतोऽनुपसर्गे' (2917—3.2.3.) as the former (this सूत्र—'अण् कर्मणिच') follows upon 'आतोऽनुपसर्गे'. Thus कम्बलदायो व्रजति he goes to give away blankets and not कम्बलदो व्रजति (with the affix क added).

नित—। अण् कर्मणि चेति । 'तुमुन्खलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' (३१३१०) इति वर्तते । तस्मात् 'क्रियार्थायां क्रियायाम्' इति चकारेणात्र समुचीयते । तथाच कर्मणि उपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चोपपदे इति द्विविधे उपपदे सत्येवास्व (अण् प्रत्ययस्य) प्रवृत्तिरिति भाष्यम् । कर्तरि प्रत्ययः 'कर्तरि क्तु' इत्यनुसारात् । तदाह—काण्डलावो व्रजतीति । काण्डं लविशति केतुस्तुति इति व्रजतीत्यर्थः । अत्र काण्डमिति व्रजतीति च द्विविधसुपपदम् । नन्वत्र काण्डलावको व्रजतीत्यपि स्यात् क्रियार्थायां क्रियायां खुलोऽपि प्रवृत्तेरित्याशङ्क्य खुलं निराचष्टे—खुलोऽपवाद इति । विशेषविहितत्वाच्चेति शेषः । अयमर्थः—'खुल्वचौ' (३१३१३३) इति बाधित्वा 'कर्मण्यण्' (३१३११) इत्यण् प्राप्तः । सोऽपि 'तुमुन्खलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' (३१३१०) इति क्रियार्थायां क्रियायां विशिष्य विहितेन खुला प्रतिषिध्यते । पुनस्तमपि खुलं परत्वात् 'अण् कर्मणि चे'ति अण्प्रत्ययो बाधते इति । नन्वसुत्रं खुल् बाधितः । 'आतोऽनुपसर्गे' (३१३१३) इति कप्रत्ययस्तु भवेदेव कर्मण्युपपदे तस्य प्रवृत्तेरितौ-नामपि आशङ्क्य निराचष्टे—परत्वादिति । एवञ्च कम्बलदो व्रजतीतिनेति भावः ।

३१८२ । पदरुजविशसृशो घञ् ॥३१३१६ ॥

दौ—। भविष्यतीति निवृत्तम् । पठ्यतेऽसौ पादः ।

रुजतीति रोगः । त्रिशतीति वेशः । सृशतीति स्पर्शः ।

The catching word 'भविष्यति' ceases to follow hence; so that पद, रुज्, विश् and स्पृश् take the affix घञ् (in the कर्तृवाच्य) in the present tense only. Thus पद्यते etc that which goes—पादः—a foot. रुजति etc that which breaks down is रोगः or disease. विशः—the house of a prostitute or dress.

मित—। पदरुजति । भविष्यतीति निवृत्तमिति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । ततश्च वर्तमाने एव प्रत्ययः । तदाह—पद्यतेऽसाविति । अत्र कर्तरि प्रत्यय इति बोध्यम् । पदधातुः—पद्यते गङ्गतीत्यर्थः । रुजतीति । रुजो भङ्गे तुदादिः । विशतीति विश इति । अधिकरणस्यात्र विवक्षावशात् कर्तृत्वम् । 'विशो विश्वान्न—समाधायः' इति । 'आकल्पवेशी नपथेऽप्रतिकर्म प्रसाधनम्' इति चामरः । 'घञ्' इत्यस्य 'एरच्' (३९३१) इति यावदधिकार इति बोध्यम् ।

३१८३ । सृ स्थिरे ॥ ३।३।१७ ॥

दी—। 'सृ' इति लुप्तविभक्तिकम् । स्थिरे कर्तरि सतेर्घञ् स्यात् । सरति कालान्तरमिति सारः । 'व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम्' (वार्तिक) । अतीसारो व्याधिः । 'उपसर्गस्य—' (१०४४) इति दीर्घः । अन्तर्भावितखर्योऽत्र सरतिः । रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः । विसारो मत्स्यः । 'सारो बले स्थिरांशे च' ।

The word 'सृ' in the rule is what has dropped its termination (विभक्ति) for it is elliptical for the ablative 'सर्तेः' or 'सरतेः'. This mention of 'सृ' however is purposely made so that it can include both जुहोत्यादि-सृ and भ्रादि-सृ. Thus Bhattoji says सतेर्घञ् and सरति कालान्तरम् । The affix घञ् is employed after a root in the active voice, when the agent has got stability or want of wastage (consumption) Thus सरति etc that which remains

(unchanged) for another time to come—is सारः (रु + घञ्) ।
 “व्याधिमत्स्य—” (Varttika) It must be said that रु takes घञ् in the कर्तृवाच्य or active voice when—व्याधि, (disease), मत्स्य (fish) and बल (Strength) are meant. Thus अतीसारः—diarrhoea. Here the final of the उपसर्ग has been lengthened by the rule ‘उपसर्गस्य घञि—’ (1044). In this case the root has got a casual sense within, the sense being—the disease brings about excessive discharge of blood etc (as in blood-desentery—रक्त-वीसारः). विसारः—a fish. ‘सारोवञ्जे—’ this is form Amara. Note that the word ‘सार’ is included in the अर्धर्चादि list therefore it is both masculine and neuter ; cp.—‘नैतत् सारम्’ (this is not sound) etc.

मित—। रु स्थिरे इति । लुप्तविभक्तिकमिति । लुप्तपञ्चमीकमित्यर्थः । सर्तेः, सरतेरिति वा वक्तव्ये रु इति निर्देशः भौवादिकस्य—जुहोत्यादिकस्य च सङ्गुद्धार्यम् इति ध्वनयन्नाह—सर्तेरिति सरतेरिति च । स्थिरे इति नोपपदम् । किन्तुकर्तु-विशेषणमेवेत्येतज्ज्ञापयन्नाह—स्थिरे कर्तरि इति । स्थिरशब्दस्य कालान्तरेऽपि अनप्रायिलमिति मत्वा व्याचष्टे—सरति कालान्तरमिति । यथास्य तिष्ठतीति तदर्थः । ‘व्याधिमत्स्य—’ इति वार्तिकमिदम् । व्याधिमत्स्यबलौष कर्तृषु सर्तेः सरतेर्वा घञ् इति वक्तव्यमित्यर्थः । एवञ्चात्र अस्थिरेऽपि कर्तरि घञ् इति बोध्यम् । व्याध्यादीनां कालान्तरेऽप्रायदर्शनात् । अतीसार इत्यत्र कथं दीर्घ इत्यत्राह—‘उपसर्गस्य—’ इति । एवञ्च पञ्चे अतिसार इति ऋस्वीऽपि साधुः । ‘उपसर्गस्य—’ इत्यंशः तत्त्वबोधिनां नोपलभ्यते । तदूनमयं प्रचेपो वा प्रमादो वा । नूनं प्रचेपः । दीक्षितकृतसूत्रोच्चारस्थले तत्र तत्र सूत्रसंख्याया अपि निर्देशात् । अत्रानिर्देशाच्च यत्र सूत्रसंख्या दृश्यते साध्याभिरेव संयोजिता । अन्तर्भावितव्यर्थ इति । तदाह—अतिशयेन सारयतीत्यर्थ इति । विसारो मत्स्य इति । विविधं सरतीति विग्रहः । [पृथुरोमा भषो मवृक्षो नीने वैसारिण्योऽण्डजः । विसारः शकुली

त्यमरः] । 'सारो वली—' इति अमरस्योऽयं श्लोकांशः । भाषेतुवर्त्त 'खदिरसार' इत्येवोदाहृतम् । अर्धचादिगणेश पाठात् नपुंसकोऽप्याद्यम् । 'नैतत् सारम्' इत्यादिदर्शनाच्च ।

३१८४ । भावे ॥ ३।३।१८ ॥

दी—। सिद्धावास्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोः घञ् स्यात् ।
पाकः । पाकौ ।

The affix घञ् is employed after a root when such a sense of the root as indicates its having already attained the state of being सिद्ध or complete is to be expressed. It is important to note here that words arrived at with adding तिङ् affix after a root as पचति etc are known as साध्यावस्थापन्न or coming to the state of being complete but not already so ; for these words पचति etc are unfit for the gender, number etc whereas कृदन्त words as पाक etc arrived at with घञ् etc are fit for the addition of the same. Thus Bhattoji says पाकः पाकौ etc.

मित—। भाव इति । भावशब्दस्यार्थमाह—सिद्धावस्थेति । अयमभिप्रायः । अत्र शास्त्रे द्विविधो धात्वर्थः साध्यावस्थापन्न इति सिद्धावस्थापन्न इति च । तत्र साध्यावस्थापन्नत्वे वाच्ये धातोस्तिङ् स्यात् । सिद्धावस्थापन्नत्वे तु घञादयः । अत्र लिङ्गसंख्याकारकान्वयितमेव सिद्धसाध्ययोर्भेदकारणम् । साध्यावस्थायां लिङ्गादिरभावात् सिद्धावस्थायां तेषां सत्त्वाच्च । तथाच श्रीदत्तस्य पाकः इतिवत् श्रीदत्तस्य पचतीति न । अत्र एवाह—पाकः पाकौ इति । स्पष्टतरं चैतद् वैयाकरण-शृणुसारी । तत्र हि उक्तम्—

“साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरुपनिबन्धना च ।

सिद्धभावस्तु यत्तस्याः स घञादिनिबन्धनः ॥” इति ।

३१८५। स्फुरतिरुफुलत्योर्धञि ॥ ३।१।४७ ॥

दी—। अनयोरेच आत्वे स्यादधञि । स्फारः—स्फालः ।
‘उपसर्गस्य घञि—’ (१०४४) इति दीर्घः । परीहारः । ‘इकः
काशे’ (१०४५)—काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेदीर्घः स्यात् ।
नौकाशः । अनूकाशः । ‘इकः’ किम् ? प्रकाशः । ‘नोदात्तो—
पदेश—’ (२७६३) इति न वृद्धिः । शमः । आचमादेशु—
आचामः । कामः । वामः । विश्राम इति त्वपाणिनीयम् ।

The एच् or ओकार, arrived at after गुण, of स्फुर and स्फुल् becomes
आ when घञ् follows. स्फारः स्फालः—depth or purvision cp—
‘स्कारान्धकारेऽपि—’ (पञ्चतन्त्र) ‘उपसर्गस्य घञि—’ (1044) [explained]
gives परीहारः—quitting. Optionally—परिहारः । Similarly प्रवीहारः—
प्रतिहारः etc. ‘इकः काशे’ (1045)—when काश stands as the subse-
quent member the इक् (इ, उ, ऋ) only of प्र etc becomes दीर्घ—
नौकाश (resembling) etc. शमः (शम् + घञ्) दमः (दम् + घञ्) etc.
are not lengthened by the rule ‘नोदात्तोपदेशस्य मानस्यानाचमैः’ (2793)
but आ + चम् being excluded, आ + चम् + घञ् gives आचामः (touch-
ing water). Similarly कामः etc. विश्राम, though profusely used
by writers, is against Panini for अम् being both उदात्तोपदेश and
मान् cannot have its उपधा lengthened in connection with घञ्.
The correct form, therefore, in accordance with पणिनि is विश्रमः ।
Thus Kasika says “सूर्यविश्रामा भूमिः इत्यादि अन्यायमेव ।”

मित—। स्फुरतीति । एच् आत्वे स्यादिति । ‘आदेवः—’ (६।१।४५)
इत्यतस्तदनुवर्त्तरिति भावः । गुणैकते आत्वमिति बोध्यम् । अन्यत्र व्याख्यातं
सूत्रद्वयम् अतीचिव्यात् स्फारयति ‘उपसर्गस्य घञि—’ (१०४४) इति ‘इकः काशे’
(१०४५) इति च । परीहार इति । पक्षे परिहार इति ऋश्लोऽपि । प्रकाश इति ।

अत इकोऽभावाद् दीर्घाभावः । शय्यते इति शयः । दम्यते इति दमः । भावे घञ् । तत्र 'अतत्पधायाः' (२२८२) इति वृद्धिः कृती नैत्यत आह—'नोदात्तोपदेशस्य मानस्यानाचमे' (२७६३) इति । आह—पूर्वोचनेस्तु पर्युदासाद् वृद्धिः । आचमः आचमनमित्यर्थः । कामः वाम इति । एतद् दयमपि तत्रैव सूत्रे 'अनाचमिकमिव-मीनाम्' इति वार्तिकेनाद् वृद्धिनिषेधाभावात् सिद्धम् । नन्वेवम् 'विश्रामं' लभता-मिदंश्च शिथिलज्यावन्मूखादनुः' (शकुन्तला—२४ अङ्क) 'यज्जीवति सोऽस्य मरणं यत् मरणं सोऽस्य विश्रामः' (पञ्चतन्त्रम्) 'विश्रामहेतोः' (मेषवृत्तम्) इत्यादौ विश्राम इति कथं सङ्गच्छते । अस्मिन्नुदात्तोपदेशतयामानस्य आह—'नोदात्तोपदेशस्य—' इत्यनुसाराद् वृद्धाभावश्चैव न्यायतया घञि विश्रम इत्यस्यैव द्रष्टव्यम् । तदाह—अपाणिनीयमिति । आकरणात्तर-लभ्यमिति तदर्थः । नत्वसाधुरिति भावः । बहुशस्तत्प्रयोगदर्शनादिति भावः । तत्त्वबोधिभ्यां एतस्य पाणिनीयत्वेनापि व्याख्यानं दृश्यते । वि + चम + णिच् + अच् इत्यादि तत्रैव द्रष्टव्यम् । अस्माकं शकुन्तलामेषदूतयन्योपि द्रष्टव्यः ।

३१८६ । अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ ३।३।१८ ॥

दी—। कर्त्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् ।

The affix घञ् is appointed after a root when in any case other than the nominative the sense of the derivative is obtained and the same (the derivative) expresses some संज्ञा or a conventional word (रुद्रिशब्द) .

नित—। अकर्तरितीति । अकर्तृरीति पर्युदासः । तदाह—कर्त्तृभिन्ने कारके इति । घञ् स्यादिति । 'पदस्व—' (३।३।१६) इत्यतस्तदनुवर्तेरिति भावः । संज्ञायामिति वाक्यशेषः । अत संज्ञाशब्देन रुद्रिशब्दो विवक्षितः । न तु रामादिवत् कथितम् । तथा सति राग इति वक्ष्यमाणमुदाहरणं न सङ्गच्छते । अतएव मूलकृता एव "संज्ञायाम्" इति प्रायेणकथितम् । तथाच काशिका—“संज्ञाव्यभिचारार्थः चकारः” ॥ 'अकर्तरि' इत्यस्य 'कारके' इति विभेद्यात्, प्रसज्यप्रतिषेधत्वमपि आप्यते आदिष

उपदेशे 'अथिति'—“अकृतसार्वधातुकयोः” इत्यादौ यथा । एवञ्च एतत् ‘प्रसज्य-
प्रतिषेधेपि समासोक्ति इति ज्ञापयति इति वक्ष्यते ।

३१८७ । घञि च भावकरणयोः ॥ ६।४।२७ ॥

दी—। रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् ?
रज्यत्यस्मिन् रङ्गः । प्रास्यत इति प्रासः । ‘सञ्ज्ञायाम्’ इति
प्रायिकम् । को भवता लाभो लब्धः । इत उत्तरं ‘भावे’
‘अकर्तरि कारके’ इति ‘कृत्यलुपटो बहुलम्’ (२८४१) इति यावद्
द्वयमप्यनुवर्तते ।

The root रञ् drops its नकार, also when चञ् follows in the
भाव or in the करणवाच्य । Thus रागः—here न of रञ् first disappears
by this then अ or उपधा of रज् is lengthened by ‘अतउपधायाः’
(2282) and finally the ज् of रज् is changed into ग by the rule
‘चञोः कु विष्ण्वीः’ । why say अनयोः (or भावकरणयोः) ? witness—रङ्गः
(a stage or performance house) when though चञ् is employed
there is no elision of नकार as the form is arrived at in the
अधिकरणवाच्य । The word ‘सञ्ज्ञायाम्’ in the rule ‘अकर्तरि च कारके—’
(3186) is a saying in general and therefore does not necessa-
rily hold good in each and every case. Thus ‘को भवता—’
where लाभ is formed with चञ् in अकर्तृ—वाच्य or भाववाच्य and yet
it does not mean a technical object on the other hand it is
used to express some ‘gain’ ‘fruit’ etc. Henceforth upwards
the word ‘भावे’ and the words ‘अकर्तरि कारके’ will be carried
as far as the rule ‘कृत्यलुपटो बहुलम्’ (2841—3.4.113).

मित—। घञि चेचि । अपेक्षत्वं पूर्यन्नाह—रञ्जेर्नलोप इति । ‘अनिदिताम्—’
(६।४।२४) इत्यतः सौदवुष्टयोः । राग इति । अनेन रञ्जेर्नकारस्य लोपे कृते ‘अत

उपधायाः' (२२८२) इति उपधावृद्धिः । 'वज्रोः कृ घिच्छतोः' इति जकारस्य कुल न जकारस्य । अनयोः किमिति । भावकरणयोः किम् इत्यर्थः । रङ्ग इति । अत्र घञः अधिकरणवाच्ये प्रयोगात् नलोपो नकारलोपोपधावृद्धौ नेति भावः । रागो रञ्जनक्रियेति भाववाच्येऽर्थः रञ्जतेऽनेन इति कारणविवक्षायां तु रञ्जनद्रव्यमिति विवेकः । प्राप्त इति प्राप्त इति । भाववाच्येऽयम् । करणेऽपि भवति । संज्ञायामिति प्राधिकमिति । कदाचित् कुतचित् प्रवृत्तावपि न सार्वत्रिकमित्यर्थः । अत एवाह को भवतेति । अत्र लाभ इति अकर्तव्येव कारके उत्पन्नमपि न संज्ञामावहति । एवमन्यत्र । भाष्ये त्वन-भिधानमाश्रित्य इदं प्रत्याख्यातम् इति तत्त्ववोधिनी । प्राचामभिमताह—इत उत्तरमिति । 'कृत्यलुप्तो बहुल'मिति । तस्य (३।३।११३) एवम् अष्टाध्यायीक्रमः ।

३१८८ । स्यदो जवे ॥ ६।४।२८ ॥

दी—। स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्धभावाच्च निपात्यते ।
स्यदो वेगः । अन्यत्र स्यन्दः ।

When force (जवः) is meant, the root (स्यन्द) after घञ् has been attached to it, drop its नकार and has no वृद्धि (of its उपधा) irregularly. Thus स्यन्द+घञ्=स्यदः—force. But स्यन्द+घञ्=स्यन्दः meaning 'flow' or 'current' without elision of न ।

मित—। स्यद इति । नलोप इति । 'अनिदिताम्—' (३।४।२४) इत्यत-रुदनुवृत्तेः । एवं कृतैऽपि नलोपे उपधावृद्धिः स्यादित आह—वृद्धभावाच्च निपात्यते इति । एतच्च 'स्यद' इत्यस्त्रोशरणादेव लभ्यते इति बोध्यम् । स्यदो वेग इति । 'रंहस्तरसी तु रयः स्यदः' इत्यमरः । अन्यनेति । प्रसवणे इत्यर्थः । अत्र नलोपाभावः ।

३१८९ । अवोदैघौघप्रत्ययहिमयथाः ॥ ६।५।३८ ॥

दी—। अवोदः अवक्लृदणम् । एध इन्धनम् । औघ उन्दनम् । अन्येर्नलोपो वृद्धभावाच्च । प्रत्ययः । हिमयथाः ।

The words अवोद, एध, ओध, प्रग्रथ and हिमग्रथ are irregularly formed with घञ् appointed after them ; the result of irregularity (निपातन) being elision of नकार, want of गुण, गुण and want of ह्रस्व of the roots. अव + उद + घञ्, इन् + वञ्, उन् + मञ्, प्र + ग्रथ + घञ् ; हिम + ग्रथ + घञ् ।

मित—। अवोदिति । अवोद, एध, ओध, प्रग्रथ हिमग्रथ, इत्येते घञन्ता निपात्यन्ते । अवोद इति । अवपूर्वादुन्दिर्घञ् । अव घञि निपातनात् नलोपे कृते 'न धातुलोप—' इति लघूपधगुणाभावे च अव + उद इति स्थिते आदगुणेन रूपम् । एध इन्धनमिति । 'काष्ठं दाबिन्नं खिध' इत्यमरः । 'इन्धी' दीप्ती । अस्माद् घञि नलोपे 'न धातुलोपे—' इति बाधित्वा निपातनाद् गुणः । ओध इति । उन्दीकृदने । अस्मादौषादिके मन्प्रत्यये निपातनान्नलोपो गुणश्च । अथेरिति । प्रपूर्वस्य हिमपूर्वस्य चेत्यर्थः । अनयोर्घञ् ।

३१८० । परिमाणाख्यायां सर्वभ्यः ॥ ३१३२० ॥

दी—। घञ् । अजपोर्वाधनार्थमिदम् । एकस्तण्डुलनिचायः— तण्डुलानां निचायः राशिः परिच्छेद्यते । द्वौ शूर्पनिष्यावौ । शूर्पेण निष्यावौ । द्वौ कारौ । अत्र विज्ञाप्यमाणोधान्यादिः परिच्छेद्यते ॥ 'दारजारौ कर्तरि णिलुक च' (वार्तिक) । दारयन्तीति दाराः । जारयन्तीति जाराः । जारः उपपत्तिः ।

The affix घञ् is employed after all roots when the expression or determination of some measure is implied. This rule i.e. the affix घञ् is to forbid अच् and अप् (for in the भाववाच्य there are three affixes only (घञ्, अच् and अप्) giving masculine forms. Thus एकः तण्डुलनिचायः—or a heap of rice. Here (जि + चि + घञ्)

bars the affix चच् which was due by the rule 'परच्' (3231). Here the replacing of चकार by ककार by the rule 'चञोः कृ'—(2893) cannot be insisted upon for the rule does not apply here as this 'च' (of चिच्) is आदिचकार i.e. चकार in the beginning and not final. द्वौ शूर्पनिषावी—two purifications with a winnowing fan. i.e. two fans measuring purified rice. Here चञ् (निस्पृ + चञ्) supersedes चप् which was due by the rule च्छदीरप् (3232). शूर्पेण निषावी—this explains the samasa in शूर्पनिषावी । द्वौ कारौ —two scatterings (of paddy etc). The village people scatter or spread paddy here and there on the ground to dry the same in the sun. This practice is spoken of here—('धानं शुक्नी करा' वा 'धानरोद्रे दीचीया' etc as they are colloquially expressed). Here कृ takes चञ् excluding चप् which was legitimate by the rule 'च्छदीरप्' (3232). 'दारजारी'—This is a Varttika. The words दार and जार are formed in the कर्तृवाच्य and the णि or णिच् of दारि (दृ + णिच्) and जारि (जृ + णिच्) is to be dropped in the way as लुक् suggests. Thus दाराः—a wife. Note that this is always plural and masculine. जारः—a paramour or gallant ; without this Varttika चञ् would not take place after simple दृ and जृ and consequently by चप् we would have दर and जर which are not intended in the senses as above. Moreover, had not the term 'णिजुक्' been appended to 'दारजारी' (the Varttika) the णि or णिच् eliding by 'हिरनिटि' (2313) would have been स्थानिवत् by the rule 'अचः परस्मिन्'—and consequently the ह्रस्वि due to चञ् would not have taken effect. But as लुक् does not necessitate such स्थानिवत्त्व on the strength of 'न लुमतादृश्च' (263)

we have the वृद्धि due to घञ् and the forms intended are got.

मित— परिमाणाख्यायामिति । श्रेयं पूरयद्वाह—घञिति । परिमाणं परिच्छेदः । इयत्तयावधारणम् । आख्या उक्तिः । तेन प्रत्ययार्थस्य परिच्छेदे गम्ये तेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ननु भावे पुंसि अजपवावपि विधीयते । तच्च तावपि स्यातामित्यद्वाह—अजपोर्वाधनार्थमिदम् इति । ‘एरच्’ (३२३१) इत्यच् ‘अदीरप्’ (३२३२) इत्यप् चात न भावतामित्यर्थः । तण्डुलनिचाय इति । अत्र षष्ठीसमास इति दर्शयति—तण्डुलानां निचाय इति । निचायशब्दस्य राशिरर्थः । निवीयते राशीक्रियत इति निचायः । भावे घञ् । चिनोतेचि इत्यस्य आदिचकारत्वात् ‘चजोः कृ—’ (२८६३) इति न प्रवर्तते तेन कृतं न । अत्र तण्डुलानां राशीकरणेन परिच्छेदो गम्यते । तदाह—परिच्छेद्यत इति । ‘एरच्’ इत्यधिं प्राप्ते घञ् । वीर्यपेनिष्पावौ इति । ‘कटं करणे कृता बहुलम्’ (६८४) इत्यनुसारादत्र करणे लतीयालस्य समास इत्याह—र्यपेण निष्पावौ इति । निष्पृयते तुषाद्यपनयनेन परिशीधते यस्मात्तुलादिः स निष्पावः । कर्मणि घञ् । ‘अदीरप्’ इत्यपि प्राप्ते घञ् । ‘अचो जिणति’ (२५४) इति वृद्धिः । अत्र र्यपेसंख्याया तण्डुलस्य परिच्छेदो गम्यते [“कुलाद्वारा परिष्कृत दुग्धं कुला जाल वा धान” इति भाषा] । न चैवं ‘र्यपेभ्यां निष्पावौ’ इति वाक्यशेषात् र्यपेइयपरिमाणस्य बोधात् ‘निरभ्योः पुववोः’ (३१८८) इत्यस्य तु घञ् विधायकत्वेऽपि परिमाणाख्यायामप्राप्ते नात्र तेन घञ् स्वीकार्यः, तस्य केवलत्वात् पूजो लवतेच घञ् वारयितुं प्रयुक्तत्वात् । द्वौ कारौ इति । कृ विक्षेपे । कौर्व्यते विसौर्व्यते यो धान्यादिराशिः स कारः । कर्मणि घञ् । अजपवादः । अत्र चाविति परिमाणस्य प्रदर्शनार्थम् । तदाह—विचिष्यमाणा धान्यादिः परिच्छिद्यत इति । धान्यादीनां शृष्ककरणार्थं यदेषां वस्त्रादीनामुपरि विक्षेपः स कार इत्युच्यते अच्प्रत्ययलभ्यस्तुत्यः ॥ ‘दारजारी—’ इति वार्तिकमिदम् । “द्वि विदारणे” “जू वयोहानी” इत्याभ्यां स्थानाभ्यां कर्तरि घञ् प्रत्ययः स्यादृषेर्लुङ् च । ‘परिमाणाख्यायाम्—’ (३१८०) इत्यनेनाप्यत्र घञ् स्यात् तथापि ‘अकर्तरि च काडके—’ (३१८५) इत्यनुसारात् स कर्तरि न स्यात् । इत्यते तु

कर्तव्येव अतोपि वार्तिकम् । खलन्त्वमनयोः दर्शयति—दारयतीति दाराः इति । जारयतीति जारः इति च । दारा इति पुंसि सूत्रेण । 'दाराः पुंसि च भूमी व' इति स्त्रीपर्यायेऽमरः । 'जारक्षुपपतिः समे' इति च स एव । अत्र 'दारजारौ—' इति वार्तिके 'णिलुक्' इत्यस्यानुक्तौ तु 'शेरनिटि (२३१९)' इति णिलोपेऽपि 'अचः परस्मिन्—' (५०) इत्यनुसाराद् घञाश्रयाद्विनिर्वात् । णिलोपस्य अनेन (अचःपरस्मिन् इत्यनेन) स्थानिवत्वेन व्यवधानात् । लुकि तु सति न 'कुमताङ्गस्य' (२६३) इत्यनुसारादङ्कार्यनिषेधात् स्थानिवत्वाभावेन 'अचो जिगति' (२५४) इत्यस्य प्रवृत्तेः भवत्येवात घञाश्रया द्विरिति दिक् ।

३१८१ । इङ्श्च ॥३॥२१॥

दी—। घञ् । अचोऽपवादः । उपेत्यास्मादधीयते उपाध्यायः । 'अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानम् तदन्ताच्च वा डोष्' (वार्तिक) । उपाध्याया—उपाध्यायी । 'शृ वायुवर्णनिवृत्तेषु' (वार्तिक) । 'शृ' इत्यविभक्तिको निर्देशः । शारो वायुः—करणे घञ् । शारो वर्णः । चित्रोकरणमिह धात्वर्थः । निव्रियते आव्रियतेऽनेनेति निवृतमावरणम् । बाहुलकात् करणे क्तः । गौरिवाक्यतनोशारः प्रायेण शिशिरे क्लृप्तः । अकृतप्रावरण इत्यर्थः । 'प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणाम्' इति वार्तिककार प्रयोगादक्षेपपि शार इति भवति ।

घञ् is appointed after इङ् (i.e. अधि+ङ्) also (in other-than nominative case). This overrules अच् । उपाध्यायः = उप अधि+ङ्+घञ्—a professor or preceptor from whom one receives instruction or lesson. The fifth case ending in उपाध्याय is accounted for by the rule 'आख्यातोपधीमे' (592). 'अपादानेस्त्रियाम् उपसंख्यानम्—' This is a Varttika. 'The affix is to be employed after अधि+ङ्

in the अपादानवाच्य, also when a female is implied and the word thus derived takes ऊष् optionally. Thus उपध्याया with चञ् and टाप् and उपध्यायी with चञ् and ऊष् both meaning the same thing viz a female who is herself a professor or preceptor. But उपध्यायानी the wife of a preceptor with the aug. चानुक् and the affix ऊष् only (and not टाप् also). Note that without this Varttika उप अधि+इ would, to express a female, take क्तिन् only by 'स्त्रियां क्तिन्' which is not barred by चञ् as it is to forbid अच् and अप् only ; cp, 'अनुक्तमणमजपोर्वोधनायम्' (भाष्य !) । 'शृ वातुवर्ण'— This also is a Varttika here. The root शृ takes चञ् in the active voice when वातु, वर्ण and निहत are meant. Thus शारः—wind, here we have करणे चञ्—the sense being by which something (a leaf etc) is caused to fall down. शारः—colour ; here this denotes painting (वर्ण) ? In निहतम् we have करणे क्त by वातुलक This third शार means a covering ; Cp—'गौरिवाकृतनीशारः—' the line quoted is from the Bhashya. The line means one who has not made covering for himself is often reduced like a cow in winter. The word शार means अक्ष or the rod under the navel of a wheel on which it revolves ; compare 'प्रदक्षिण'—the saying of the Varttikakara.

मित—। इङ्ङेति । शिञ् पूर्यन्नाङ्—चञ् इति । इङ्ङातुः प्रायेणाधिपूर्वः । तेनाधिपूर्वादित्ये चञ् स्याद्रकर्तरि कारके इत्यर्थः । अचोऽपवाद इति । 'एरच्'—(३२३१) इति प्राप्ते अकर्तरि कारके इत्यनुवृत्तेराङ्—उपेत्याख्यादिति । अत्र अपदाने चञ् । यस्य समीपमागत्य नियमपूर्वकमधीयते स उपध्यायः । अन्धादित्यत्र 'आख्यायोपयोगे' इति पञ्चमी । 'अपादाने स्त्रियाम्—' इति वार्तिकमिदम् । अपादाने कारके स्त्रियां गत्यासुप्तपूर्वादधीयतेचञ् स्यात् चञ्नाच्चात्

ऊीष् वा स्यात् । पक्षे टाप् । तदाह उपध्याया—उपध्यायी इति । यास्त्रयमध्यापिका तल्लेयं संज्ञा । पुंयोगे तु आनुगायमी ऊीष् च । उपध्यायानी—उपध्यायी । अथ अमरः—उपध्यायापुपध्यायी स्यादाचार्यादि च स्त्रतः । आचार्याणी तु पुं-योगे स्यादयीं चवियी तथा । उपध्यायान्युपध्यायी—’ इति । न च ‘अकर्तारि च कारके—’ इत्येव सिद्धे वार्तिकं व्यर्थमिति वाच्यम् । ‘घञ्नुक्तमणम् अजपोर्बाध-नायम्’ इति भाषाकारवचनात् अजपोरेव प्रत्यययोर्घञ्बाधकः स्यात् ‘स्त्रियां क्तिन्’ इत्यस्य तु बाधको न स्यात् । तस्माद् घञ्वचनमतं सार्थकम् एव । अन्यथा उपध्याय इति स्यात् । ‘शु वायुवर्ण—’ इति इदमपि वार्तिकम् । अविभक्तिकी निर्देश इति । क्षुप्तपञ्चमीक इत्यर्थः । बायीं वर्णे निवृत्ते (आवरणे) च बाये शृणातेघञ् इति वार्तिककार्यः । शारी वायुः । शीथ्येने पण्यादीनि अनेनेति करणे घञ् । एवं शीथ्येति पितृक्रियते पटादिकमनेनेति शारी वर्णः । निवृत्तम् इत्यस्य आवरणमर्थे इति दर्शयति निवृत्तमित्यादिना । करणे क इति । न तु भावे । तेन शीथ्येति आश्रित्यते-ऽनेनेति शार आवरणम् । उदाहृत्य दर्शयति—यौरिवाकृतनीमार इति । भाषास्योऽयं शीकाश् इति साम्यदायिकाः । अकृतनीमारः अकृततनुवाणः शिशिरे शीतावीं प्रायेण गौरिव लजः सौणो भवतीति तदर्थः । निपूवात् शृधातीर्घञ् । ‘उपसर्गस्य घञि—’ इति दीर्घः । शरशब्दस्य अचोऽप्यर्थ इति प्रसङ्गादाह—प्रदक्षिणेति । शाराणामन्वाणा-मित्यर्थः । प्रदक्षिणेत्यन्तत्त्वबोधित्वा नास्ति ।

३१८२ । उपसर्गे रुवः ॥३१३१२२॥

दी—। घञ् । संरावः । ‘उपसर्गे’ किम् ? रुवः ।

The root रु takes घञ् only when an उपसर्ग precedes otherwise it takes अप् (by ‘अदीरप्’—3232) ; witness वयसां विरावैः etc.

मित—। उपसर्गे इति । उपसर्गे उपपदे रुधातीर्भावे घञ् । अनुपसर्गे तु ‘अदीरप्’ (३१३१) इति यथाप्राप्तमीषः । [“आरवं वितेने” इत्यत्र तु वा अप्] ।

३१८३ । अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥३।३।८६॥

दी—। अस्मात् स्तनः सस्य मूर्धन्यः । अभिनिष्ठानो वर्णः ।
'शब्दसंज्ञायां' किम् ? अभिनिःस्तनति मृदङ्गः ।

When a शब्दसंज्ञा is meant the स of the root स्तन followed by the उपसर्गस्य अभि and निस् (both at a time) becomes cerebral e.g.—अभिनिष्ठानः वर्णः ।

नित—। अभिनिस इति । अव अभिनिस इति अभि इत्यस्य निप् इत्यस्य च द्वयोरपेयाव ग्रहणं तदाह—अस्मादिति । मूर्धन्य इति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' (८।३।५५) इत्यतस्तदनुवृत्तेः । अभिनिष्ठान इति घञ् प्रत्ययः ।

३१८४ । समि युद्धदुवः ॥३।३।२३॥

दी—। संयूयते मिश्रौक्रियते गुडदिभिरिति संयावः =
पिष्ट-विकारोऽपूपविशेषः । संद्रावः । संदावः ।

वृद्ध and दु take घञ् when preceded by सम् । संयावः a kind of cake mixed up with molasses etc. Without सम्=यवः etc with अप् ।

नित—। समीति । समि उपपदे वृ, दु, द् इत्येभ्योऽकर्तरि घञ् स्यात् । समभावे तु यथाप्राप्तम् अप् ।

३१८५ । श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ॥३।३।२४॥

दी—। श्यायः । नायः । भावः । 'अनुपसर्गे' किम् ?
प्रशयः । प्रणयः । प्रभवः । कथम् 'प्रभावोराज्ञः' इति ?
प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः । कथम् 'राज्ञो नयः' इति ।
बाहुलकात् ।

घञ् is employed after चि, नी and भू in the भाववाच्य (usually) when they are not preceded by any उपसर्ग. Thus आय etc. But प्रश्रवः etc in the same sense with अच् and अप् due to the precedence of the उपसर्गे 'प्र'. प्रभाव, however, is to be broken up as प्रकृतो भावः (प्रादि-समास) and not as प्र + भू + घञ्. Explain नयः as in 'नयवर्त्म विविधाम्' (किरात), 'नयेन जेतुं जगतीं सुयोधनः' (Ibid) etc, as नी + अच् करणे by the rule 'कृत्वलाटोबहुलम्'; or नयः can be got with कर्त्तरि अच् by attributing कर्त्तृता to नीति ।

मित—। विणीभुव इति । उपसर्गे असति चि, यी, भू एभ्य परं भावे घञ् स्यात् । आय, इति । 'अचो जिगति' (२५४) इति वृद्धिः । उपसर्गे तु अजपौ भवत इत्याह—प्रथय इत्यादि । प्रभाव इति तुप्रपूर्वाद भवतेघञ् इति न मन्तव्यं, किन्तु निरुपसृष्टात् भवतेषुञि भावे इति सिद्धे ततः प्रादिसमासः । नय इत्यत्र 'कृत्वलाटो बहुलम्' इत्यनुसाराद् बाहुलकादच् प्रत्ययः । 'नयप्रचार' भवितव्यतां तथा—'स्रक्कटिकम्' इत्यादि ।

३१८६ । वौ क्षुश्रुवः ॥३१३२५॥

दी—। विज्ञावः । विज्ञावः । 'वौ' किम् ? क्षवः । श्रवः ।

क्षु and श्रु take घञ् in the भाववाच्य when the उपसर्ग वि precedes otherwise क्षवः (Sneezing) & श्रवः (hearing)

मित—। वौ इति । व्युपसृष्टाभ्यां क्षु, श्रु इत्याभ्यां भावे घञ् । विज्ञाव इति । उपसर्गाभावे तु क्षवः क्षवदुः । श्रवः श्रवणम् । अनयोर्भावे अप् प्रत्यय इति बोध्यम् ।

३१८७ । अवोदोर्णयः ॥३१३२६॥

दी—। अवनायोऽधोनयनम् । उन्नाय ऊर्ध्वनयनम् । कथम् 'उन्नय उत्प्रेक्षा' इति ?—बाहुलकात् ।

The root नी coming after the उपसर्ग अव and उद् take घञ् e.g. अवनायः—leading or dragging downwards ; उन्नायः—leading upwards. उन्नयः, however, is derived with अच् by बाहुल्य expressed in 'ह्रस्वप्रादीवङ्लम्' ।

मित—। अवीदोरिति । अवपूर्वात् उत्पूर्वाच्च नयतेभावे घञ् । अवनाय इत्यादि । स्पृष्टम् । उन्नय इत्यतः तु 'ह्रस्वप्राटः—' इत्यनुसारादच् इत्याह—बाहुल्यकादिति ।

३१८८ । — प्रे ह्रस्वस्रुवः ॥३१३२७॥

दी— प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्त्रावः । 'प्रे' इति किम् ? द्रवः । स्तावः । स्त्रवः ।

When प्र precedes ह्र, स्तु and स्रु take घञ् in the भाववाच्य but अच् comes in when प्र is wanting.

मित—। 'प्रे' इत्युपसर्गे उपपदे ह्र, स्तु, स्रु, इत्येभ्यो भावे घञ् । प्रे अस्मति तु अदीरित्यप् ।

३१८८ । निरभ्योः पृल्वोः ॥३१३२८॥

दी—। निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः । अभिलावः । 'निरभ्योः' किम् ? पवः । लवः ।

When निर् and अभि precede the roots, पू and लृ take घञ् in the कर्णवाच्य । Thus निष्पावः—a particular (heap of) paddy which has been purified with winnowing fans etc. Similarly अभिलावः । पवः and लवः with अच् after पू and लृ only,

मित—। निरभ्योरिति । निर् इत्यधिन् 'अभि' इत्यधिबीपपदे पूधातोर्लृधातो-
योत्तरं करणे घञ् । तदाह—निष्पूयते शूर्पादिभिरिति । निष्पावो धान्यविशेषः

इति धान्यराशिविशेषः इत्यर्थः । 'परिभाषाखाद्यां सर्वेभ्यः' (३१८०) इत्यतः
परिच्छेदे गमौ एव घञ् विधानात् । स च धान्यराशिः श्रृङ्गपूतः । अभिलाव इति ।
अभिलुयते निकृन्नाते कुठारादिभिरिति अभिलावो विटपविशेषः । पवः लव इति ।
कृदोरित्यप् ।

३२०० । उन्नोयः ॥३१३१८॥

दी—। उद्गारः । निगारः । 'उन्नोः' किम् ? गरः ।

When उद् and नि precede as उपपद, गृ takes घञ् in the भाव
or कर्मवाच्य । उद्गार etc. गर with अच् by 'एत्त्वं' (३०३१)

मित—। उन्नोरिति । उद्, नि इत्यनयोरुपसर्गयोरुपपदयोः गिरते भौवि
कर्मणि वा घञ् । उद्गार इति । 'अचो जित्' (२३५) इति वृद्धिः । निगार
इति । रजयोरैकत्वाद् गिरते ऐकस्य लत्वम् । निगाल इत्यपि । निगिरतीति
निःशेषेण मिलतीति दाहलकात् कर्तरि अव घञ् । 'निगालमगादेव मण-
रिवोत्थितिर्विराजितं केशरकेशरश्मिभिः' (चौहर्षः—१५८)

३२०१ । कृ धान्ये ॥३१३२०॥

दी—। 'कृ' इत्यस्माद्वान्यविषयकादुन्नोर्घञ् स्यात् ।
उत्कारो निकारो धान्यस्य विक्षेप इत्यर्थः । 'धान्ये' किम् ?
भिक्षोत्करः । पुष्पनिकरः ।

After the root कृ, with reference to paddy, is employed घञ्
when the same is preceded by the उपसर्ग उद् and नि as
उपपद, Thus उत्कारः and निकारः the scattering of paddy i.e.
when the seeds are separated from the clusters against a plank.
भिक्षोत्करः etc. here अच् comes in as कृ has reference to
भिक्षा etc.

मित—। क इति । कृपपक्षमीकौडयं निर्देशः । पूर्वस्मात् उन्नोरिति वतते ।

धान्ये इति विषयपञ्चमी । तदाह—क इत्यन्माह धान्यविषयकादित्यादि । भिक्षीत्-
करः । भिक्षाया विधीषः उपचयो वा । पुञ्जाणां निकरः सम्भूहः । चय किरतेर्धान्य-
विषयकत्वाभावादपू ।

३२०२ । यज्ञे समि स्तुवः ॥३।३।२१॥

दौ—। समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः
संस्तवः । 'यज्ञे' किम् ? संस्तवः परिचयः ।

When the root has reference to a sacrifice and it is preceded by सम् the उपसर्ग, the affix चञ् takes place in the अपिकरणवाच्य । This संस्तवः a particular spot in a sacrifice where the priests known as 'छन्दोग's get together and address the deity. But संस्तवः acquaintance—with अप् there being no ref. to यज्ञ.

मित—। यज्ञे समीति । अत्र अपिकरणे चञ् । तेन 'करणापिकरणयोश्च' इति गुणटीऽपवादोऽयम् । संस्तव इति । यज्ञसम्बन्धी देशविशेषः । यज्ञविषयकत्वाभावे तु अप् । संस्तवः परिचय इति 'संस्तवः स्नान् परिचय' इत्यमरः । 'गुणाः प्रियत्वेऽधिकृता न संस्तवः' इति भारविप्रयोगश्च ।

३२०३ । प्रे स्तोयज्ञे ॥३।३।२२॥

दौ—। अयज्ञे इतिच्छेदः । यज्ञे इति प्रकृतत्वात् ।
प्रस्तारः । 'अयज्ञे' किम् । वह्निषः प्रस्तरो मुष्टिविशेषः ।

Here the dissolution (of स्तुव) is स्तः + अयज्ञे, for the term यज्ञ being used in the previous rule you cannot break up as स्तः + यज्ञे as यज्ञ in that case would be tautologous. The rule means स्तु, the root, preceded by प्र takes चञ् if there is no reference to sacrifice. Thus प्रस्तारः a kind of joining together of bricks. But प्रस्तारः with अप् as it means a handful of कुश used in a sacrifice.

मित—। प्रे इति । अयञ्जे इति क्ते इति । न तु स्रः + यञ्जे इतिच्छेदः ।
कृत इत्यत आह—यञ्जे इति प्रकृतत्वादिति । तथाच यञ्जे इति पूर्वमुवाद्गुणित्वेनैव
सम्भे पुनर्यञ्जप्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः । यञ्जाविषये अपूर्वात् स्तृणातेर्घञ् । प्रसार
इति । इट्कासन्निवेशविशेषः इति साम्प्रदायिकाः । यञ्जे तु विषये अवेव=प्रसारः ।
कृशमुष्टिर्धर्मगतः ।

३२०४ । प्रथने वावशब्दे ॥३१॥३३॥

दी—। विपूर्वात् स्तृणातेर्घञ् स्यादशब्दविषयेप्रथने ।
पटस्य विस्तारः । 'प्रथने' किम् ? ढणविस्तारः । 'अशब्दे' किम् ?
यन्यविस्तारः ।

After the root कृ, preceded by the उपसर्गवि, takes place
घञ् provided the spread or width, not having reference to
that of words, is meant. Thus 'पटस्र'—the width of a cloth.
But ढणविस्तारः—a heap of straw and यन्यविस्तारः elaboration or
exaggeration of a book (which is nothing but a sum total of
works) one derived with अप् as in the former case (ढणविस्तारः)
there is no sense of spread i.e प्रथन and in the latter (शब्दविस्तारः)
there is clear reference to words. So घञ् does not come in
these cases.

मित—। प्रथने वी इति । वी + अशब्दे इतिच्छेदः । वी इति वि इत्यस्य
सप्तम्यन्तम् । अशब्दे इति प्रथने इत्यस्य विशेषणम् । पूर्वमुवात् 'अः' इति षष्ठान्त-
मनुवर्तते । तदाह—विपूर्वादित्यादि । पटस्र विस्तार इति । भावे घञ् । विस्तारो
विस्तृतिः प्रथनम् । ढणविस्तार इति । अत ढणवाङ्मयमर्थो न तु तत्प्रथनम् । तेन
यथाप्राप्तं (वृत्त्यन्ताशम्) अवेव । यन्यविस्तारः इति । अतस्तु न बाह्यमन्वयार्थो
किन्तु शब्दस्य प्रथनम् । तेनाप् प्रत्ययः । ['विस्तारो विस्तृतिरित्यादिः स च शब्दस्य
विस्तारः' इत्यमरः ।]

३२०५ । कन्दोनाम्नि च ॥३।३।३४॥

दी—। 'स्त्र' इत्यनुवर्तते । विष्टारपंक्तिः कन्दः ।
विस्तोऽर्थन्तेस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे घञ् । ततः कर्मधारयः ।

If the name of a metre is implied the root कृ (which is carried down from the previous rule) takes घञ् in the अधिकरण वाच्य । Thus विष्टारपंक्ति—a vedic metre which is an instance of कर्मधारय compound । विष्टारः च यस्मै पंक्तिश्च इति—The पत्व here, however is accounted for by the rule—.

मित—। कन्दोनाम्नीति । 'स्त्र' इत्यनुवर्तते इति । 'प्रैस्त्रः—' (३।३।३२) इत्यत इति शेषः । कन्दोविशेषस्य नाम्नि गमेऽ विपूर्वान् स्तृणातिरधिकरणवाच्ये घञ् इत्यर्थः । तदाह—विस्तोऽर्थन्तेस्मिन्नित्यादि । ततः कर्मधारयः इति । विष्टारयासौ पञ्क्तिर्धेति वियहः । नन्वत्र पत्व' कथं 'साप्तपदाद्यो'रिति निषेधादादेशसकाराभावाच्चेत्यत आह—

३२०६ । कन्दोनाम्नि च ॥८।३।८४॥

दी—। विपूर्वस्य स्तृणातिर्घञस्तस्य सस्य पत्व' स्याच्छन्दो-
नाम्नि । इति पत्वम् ।

Cerebral comes in the स of कृ when affixed with घञ् and the derivative thus arrived at refers to a metre.

मित—। कन्दोनाम्नीति । स्पष्टम् । कन्दोवाचकत्वाभावे तु, विष्टार इत्येव । विष्टार इति तु 'वृक्षासनयो'र्निपात्यते इति वक्ष्यति (३२३३ इत्यत्र) ।

३२०७ । उद्विग्रहः ॥३।३।३५॥

दी—। उद्विग्रहः ।

उद्व' preceding ग्रह takes घञ् in the भाववाच्य. This supersedes यप् under 'ग्रहग्रह' (3234).

मित—। उदीति उदित्यपपदे यहेभावे चञ् । 'यहृद्वनिचिगमय' (३२३४)
इत्यस्य वक्तव्यमात्रस्य अप्रत्ययस्यापवादोऽयम् ।

३२०८ । समि मुष्टौ ॥३॥२६॥

दी—। मल्लस्य संग्राहः । 'मुष्टौ' किम् । द्रव्यस्य संग्रहः ।

यह preceded by the सम् (उपसर्ग) takes चञ् in the भाववाच्य provided the derivative refers to clutches or holding (of a wrestler) ; as मल्लस्य संग्राहः—the holding of wrestlers, but 'द्रव्यस्य—' the collection of a thing (here अप्).

मित—। समीति । समुपपदात् यहेर्वञ् स्वाद् भावे मुष्टिचेद गमाते ।
तदाह—मल्लस्येति । 'मुष्टिवन्धु संग्रह' इत्यमरः । संग्रह इति । द्रव्यसंग्रह
(३२३४) इत्यप् प्रत्ययः ।

३२०९ । परिन्योनीणोदूताभ्येषयोः ॥३॥३७॥

दी—। परिपूर्वाद्यतेनिर्पूर्वादिणश्च चञ् स्यात् क्रमेण
दूते अभ्येषे च विषये । परिणयेन शरान् हन्ति । समन्तान्नय-
नेनेत्यर्थः । एषोऽत्र ग्यायः । उचितमित्यर्थः । 'दूताभ्येषयोः'
किम् ? परिणयो विवाहः । न्ययो नाशः ।

चञ् takes place after नो preceded by परि and after इच् (इ) preceded by नि when the reference is to gambling and to non-deviation from the the right (अभ्येष). Thus परिणयः—
परि नौ + चञ्—as in 'परिणयेन—' he beats the dice (of another) by causing its movement every where. Similarly न्यायः = नि + इ + चञ्—as in 'एषः न्यायः—' this is the right or justice here. Note that अभ्येष means non-deviation from right or justice. परिणयः and न्याय take चञ् because there is no reference to दूत and अभ्येष ।

नित—। परिन्वीरिति । अचेट्वनम् (कीडा) द्रातम् । उचितापरित्यागो-
ऽन्वेषः । भ्रूषो संशः । स न विद्यतेऽध्वनिर्विर्भुषः । यद्योचितकरणमित्यर्थः ।
द्रुतविषये परिपूर्वाश्रयनेर्घञ्—परिणायः—समन्वयनम् । तदर्घत्वं तु शारशब्दस्य
'इङ्' (२१८१) इत्यत्र प्रदक्षिणेति वार्तिककारवचने स्पष्टम् । अन्वेषविषये
निपूर्वादिष्व चञ् । अन्व तु यथाप्राप्तम् च् इत्याह—परिणाय इत्यादि ।

३२१० । परावनुपालय इणः ॥३१३८॥

दी—। क्रमप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपालयः । तव पर्यायः ।
'अनुपालये' किम् ? कालस्य पर्ययः । अतिपात इत्यर्थः ।

The term अनुपालय in the rules means not surpassing the order. Hence घञ् after इण् (root) preceded by परि takes place when non-violation of order is meant. Thus पर्यायः—परि इण् घञ् =turn. But in पर्यय we have अच् because the term means surpassing or violation.

नित—। पराविति । उपालयः अतिपातः अतिक्रम इत्यर्थः । तेन अनतिक्रमे
गम्य परिपूर्वादिषो घञ् स्यादित्यर्थः । तव पर्याय इति । क्रमः प्राप्त इत्यर्थः । कालस्य
पर्यय इति । 'मा भूत् कालस्य पर्ययः' इत्यादी यथा । अत्र अतिक्रमस्यैव गम्यत्वाद्
प्रातः अच् न घञ् ।

३२११ । वुपयोः श्रुतेः पर्याये ॥२१३९॥

दी—। तव विशायः । तव राजीपशायः । 'पर्याये'
किम् ? विशयः संशयः । उपशयः समीपशयनम् ।

The root शी preceded by वि and उप takes घञ् when turn (of action) is implied. Thus तव etc this is your turn and तव राजीपशायः—this is your (turn) to lie near the king. विशायः—वि—
शी + अच्—denotes doubt and उपशयः—उप + शी + अच् signifies
lying near hence no चञ् after शी ।

मित—। लुपयोरिति । 'वि' इत्युपसर्गे 'उप' इत्युपसर्गे च उपपदे शीघ्रातीरुत्तरं घञ् प्रत्ययः स्यात् पर्यायशब्दे गम्यत इत्यर्थः । विशयः—पर्याय इत्यर्थः । राज्ञोपशयः राजसीवनपर्याय इत्यर्थः । पर्यायः प्राप्तकालता । अजपवादः ।

३२१२ । हस्तादाने चेरस्तेये ॥३।३।४०॥

दी—। हस्तादान इत्यनेन प्रत्योसत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । 'हस्तादाने' किम् ? वृक्षायस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति । 'अस्तेये' किम् ? पुष्पप्रचयश्चौर्येण ।

The root चि takes घञ् when either plucking up with the hand (from close quarter) or non-stealing is implied. Here the term हस्तादान in the rule indicates proximity of the thing to be taken. Thus पुष्पप्रचायः the picking up of flowers (as from the ground or plucking the same) with the hand. Then we have प्रचयः with अच् to चि as in 'वृक्षायस्थानाम्—' he brings down the fruits lying on the top of the tree, because here there is remoteness implied and no proximity. 'पुष्पप्रचयः—' the taking or plucking of flowers through stealing. Here stealing necessitates अच् and not घञ् । Compare also 'अन्यत्रयुयं कुसुमावचायं कुरुन्मवाप्तिं करोमि सख्यः'. But how to explain 'ततः प्रविशतः कुसुमावचयं नाटयन्ती सख्यौ'—शकु fourth act—and Vamana also in his अलङ्कारसूत्रहृत्ति says 'अवतारावचायशब्दोदीर्घव्यत्यासो बालानाम्' or the ignorant only replace the दीर्घ in अवतार and अवचाय with ऊस् i.e. use अच् in place of घञ् ? The answer is—Kalidasa deliberately ignores the rule as he does so elsewhere ; also cp—'प्रमथश्यां यो नदधं चकार' (रघु) 'तं पातया प्रथममासं पपात पश्यात्' (रघु), यत् प्रमथिष्वे रोचते etc. For he not only uses it.

(कुसुमावचय) here 'but' also in मालविकाग्निमित्र. Bhasa in सप्रनाटक and भवभूति in Uttara also use it. This shows that the poet adheres more to archaism or vedic usage than to the secular one the path of which was paved by Panini and that transgression of the rules of Panini was not held a defect on the part of the then writers. Or—you are to fancy that अनसूया and प्रियंवदा (सख्यौ) caused the falling of flowers by means of a stick. But this sort of fancy is rather queer and will not be in agreement with 'नादत्ते प्रियमस्यनापि भवतां खेहेन या पतवम् etc. Hence अवचय means picking up from the ground and thus it is a transgression of Kalidasa's etc from Panini. An irregular use.

मित—। हस्तादाने इति । हस्तेन आदानं यद्वहति इति करणे लतीयासमासः । तच्च (आदानम्) 'वृत्तस्थितस्य, वृत्तच्युतस्य वा भूमिस्थितस्य सम्भवतीति मत्वाह—हस्तादान इत्यनेनेति । प्रत्यासत्तिः सामीप्यं हस्तपरामर्शयोग्यतेत्यर्थः । आदित्यस्य त्यादातुमिष्टस्य पुष्पकलादिकस्य । हस्तादाने (प्रत्यासत्ती) असौधे (चौर्याभावे) च गम्ये विजृम्भातोर्थं खाद्याने इत्यर्थः । अजपवादः । तदाह—पुष्पप्रचाय इति । वृक्षस्थानां भूमिस्थानां हस्तकरणकम् आदानमित्यर्थः । वृक्षावस्थानामिति । अतः प्रत्यासत्तेरभावात् यद्विकरणकलादादानस्य अपूर्वाच्चिनोत्तरजेव न घञ् । पुष्पप्रचय इति । अतः चौर्येणेत्युक्तत्वात् सौधे भावेऽच् । तथा—'अन्यत द्रुयं कुसुमावचायं कुरुध्वमवाप्तिं करोमिसख्यः' इत्यादि द्रष्टव्यम् । नन्वेवम् 'ततः प्रविशतः कुसुमावचयं नाटयन्तौ सख्यौ' (अभिज्ञानशकुन्तलम्—चतुर्धाहप्रवेशकमुखम्) इत्यतः अवचय इति कथम् ? न चातः प्रत्यासत्तिर्नासीति वाच्यम् । तथा हि सति 'यद्वा कुसुमावचयं नाटयन्तौ' इत्यवच्छेदः । न च तादृशं करणं दृश्यतेऽतः । येन दूरस्थानां पुष्पाणां यद्वादिना परामर्शात् प्रत्यासत्तेरभावादतः अच् इति युज्यते वक्तुम् । अथ यद्वादिनं करणमतः अध्याहृत्य व्याख्येयमिति चेत्तदपि न । कुतः ?—तादृशार्थस्यातः अविवक्षितत्वात् भूमिस्थानानामेव पुष्पाणां हस्तकरणक-

परामर्शस्य विवक्षितत्वाच्च । अन्वया—‘पातु’ न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या, नादत्ते प्रियमख्यनापि भवतां स्नेहेन या पञ्चवम्—’ इत्यादि न सङ्गच्छते । वृत्तस्थितानां प्राणवतां पुष्पाणां बलादाकर्षणौचिवात् । तस्मात् प्रत्यासत्तावेवाव चञ्चुक्तः । एवं तर्हि प्रमाद एवायम् । ‘अवतारावचायशब्दयोदीर्घ’ न्यासी बालानाम्’ इति वामनाचार्योक्तिश्चि कविचूडामणिकृतः पाणिनेरति-कुमोऽयम् । तेन युक्तमपि दीर्घं विहाय ऋतं प्रायुङ्क्त । दीर्घापेक्षया ऋस्य स्रुतिमुखाधिकावहत्वात् । निरङ्गशलाञ्ज कवीनाम् । अथवा कालिदासादिप्रमथकास्त्रि पाणिनेरतिक्रमस्यास्य प्रामादिकत्वेन गृहणं नाभवदित्येवात्र युक्तम् । अन्वया कविरयं ‘तपातयां प्रथममास पपात’ ‘यत् प्रभाविष्यवे रीचते’—इत्यादिनैव प्रायोक्ष्यत । तस्मात् पणिनीयसूत्राणां तदानीमपि प्रतिष्ठितत्वात् तद्याविधप्रयोगानां साधुत्वाच्च कविनैवं प्रयुक्तमिति तिष्ठतु तावत् ।

३२१३ । निवासचिति शरीरोपसमाधानेष्वेदेष्ट कः ३।३।४१॥

दी—। एषु चिनोतेर्हञ् स्यात् । आदेश ककारः । उप-
समाधानं राशीकरणम् । तच्च धात्वर्थः॥ अन्ये प्रत्ययार्थस्य
कारकस्योपाधिभूताः । निवासे । काशीनिकायः । चितौ ।
आकायमग्निं चिन्वीत । शरीरे । चीयतेऽस्मिन्नस्थग्रादिकमिति
कायः । समूहे—गोमयनिकायः । ‘एषु’ किम् ? चयः ।
‘चः कः’ इति वक्तव्ये आदेरित्युक्तैर्यङ्लुक्पादेरेव यथा स्यादिति
गोमयानां निकेचायः । पुनःपुना राशीकरणमित्यर्थः ।

The roots चि takes चञ् as also the चकार at the outset becomes क when निवास (dwelling) चिति (a particular or sacrificial spot for kindling fire) शरीर (body) and उपसमाधान (accumulation or collection). उपसमाधान means to make a heap or accumulate which is the sense of the root (चिञ्). Others

i.e. the three words निवास, चिति and शरीर are the qualifying words or adjectives of the कारक in the sense or accordance with which the प्रत्यय (घञ्) is employed. The drift is—चि takes घञ् in the अधिकरणवाच्य in the first three senses निवास, चिति and शरीर which thus limiting the sense of the affix and thereby the Karaka are adjectives of the same. But उपसमाधान being the sense of the root itself, it takes घञ् here in the भाववाच्य । काशीनिकायः—residence in Kashi or Benares. 'आकायम्—' one should kindle fire in a spot particularised for sacrifice. कायः—the body where the bones etc grow. गोमयनिकायः—the accumulation of cow-dung. चयः—चि + अच् because it does not express any of the above senses. Though the सूत्रकार would have said 'चः कः' for 'आदिः कः' yet that he utters 'आदिः—' is to indicate that the beginning or अभ्यास-letter only in the case of यङ् लृक will be transformed into क. Thus गोमायानां निकेचायः—the repeated accumulation of cow dung. गोमायानात् निकेचायः= पुनः पुनः राशीकरणम्—the result of सन्धि of पुनः पुनः + राशीकरणम् by 'रोरि' and 'दुलोपे—

मित—। निवासिति । 'शरीरोपसमाधानेषु आदिः च' इतिच्छेदः । आदेरिति चकारस्त्रैवर्धः । 'चजोः कृ चिच्छतोः' इत्यस्य चकारभावविषयत्वादव्यवहिते आदिचले चकारेऽप्राप्ते वचनम् । तत्रेति । उपसमाधानम् इति सम्बन्धात् । अन्ये निवासचितिशरीराण्यर्थः । प्रत्ययार्थस्य अधिकरणस्त्रैवर्धः । तस्मिन्नेव वाच्ये प्रत्ययस्य प्रयुज्यमानत्वात् । उपाधिभूता इति—विशेषणभूता इत्यर्थः । निवासादिष्वे वाच्ये यथा स्यादित्येषं नियमपारतन्त्र्यात् । काशीनिकायः—निचीयतेऽस्मिन्निति निकायो निवासः । ततः काशा निवास इति सुपसुपा । आकायमिति आचीयतेऽस्मिन्नित्याकायः । यज्ञियाघ्रेः स्वरविशेषः । तन्नामविशेषो वा । अग्निस्थलविशेषं

चयनेन निष्पादयेदित्यर्थः । काय इति स्पष्टम् । गीमयनिकाय इति । निषीद्यत इति भावे घञ् । गीमयराशिरित्यर्थः । चय इति । अथ निष्पादाद्यर्थाभावाद् भावे षज्जेव प्रत्ययोन घञ् । चः कः इति वक्तव्ये इति—‘मावामात्राचवेन पुत्रोत्सवं मन्थने वैद्याकरणा’ इति परिभाषानुसारात् ‘आदेः कः’ इत्यत्र ‘चः कः’ इत्युक्ते सति मावालाघवं स्यात् । तथापि यदाचार्यः आदेरित्येव वक्ति तस्यायं प्रयोजनविशेषः— यङ्लुकि आदेरेव अभासस्थस्त्वेव चकारस्य ककारो यथा स्यात् अङ्गस्थितस्य ना सृदिति । तदाह—निकेचाय इति । हिले कृतेऽनेन कुले च ‘गुणी यङ्लुको’रिति गुणः । पुनः पुनः राशीति । ‘रीरि’ इति लोपे ‘द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घाण’ इति दीर्घः ।

३२१४ । संवे चानौत्तराधर्ष्ये ॥३१३४२ ॥

दी—। चेर्घञ् आदेश्य कः । भिचुनिकायः । प्राणिनां समूहः संघः । ‘अनौत्तराधर्ष्ये’ किम् ? सूकरनिचयः । स्तन्यपानादौ उत्तराधरभावेन शेरते । ‘सङ्घे’ किम् ? ज्ञानकर्मसमुच्चयः ।

चि takes घञ् as also the चकार in the beginning becomes क when a body of creatures is meant and the state of lying or being upon or under (one another) is not implied. Thus भिचुनिकायः—a gathering of भिचु. Here संघ or body is meant but the implication that they are lying apart (standing distinct) is also present. Hence there is no sense of one lying upon another and the rule applies. सूकरनिचयः—a body of pigs or boars. Where the sense that one pig when taking milk lies upon another is present and hence the rule does not apply and makes room for अच् by ‘एरच्’ (3231). ज्ञानकर्मसमुच्चयः—collection of knowledge and action—here the sense ‘body of beings’ not being present चि takes अच् (सम् + उद + चि + अच्) ।

मित—। संघे चेति । उत्तरञ् अघरञ् उत्तराधरे । तयोर्भावं औत्तराधश्च ।
भावेऽप्यञ् । उपर्युपरीत्यर्थः । चेर्घञ् इति । नतु औत्तराधर्ष्ये इति शोध्यम् । भिन्न-
निकायः । भिन्नसमूह इत्यर्थः । यत्करनिश्चय इति । अत्र औत्तराधर्ष्यस्य विवक्षित-
त्वाद घञ् न किन्तु षजेव । ज्ञानकर्मसमूहस्य इति । अत्र प्राणवतां संघाभावाद
घञपवादोऽञ् ।

३२१५ । कर्मव्यतिहारि णच् स्त्रियाम् ॥ ३।३।४३ ॥

दी—। स्त्रीलिङ्गे भावे णच् ।

When reciprocity or interchange of mutual action is implied
a root takes णच् in the भाववाच्य to form a feminine base.

मित—। कर्मव्यतिहार इति । कर्मव्यतिहारः क्रियाविनिमयः । परस्परकरण-
मिति यावत् । तस्मिन् विषये स्त्रीत्वे च गम्येधातोर्णच् स्याद भावे एव । न तु अकर्तरि
कारके इत्यपि तस्मात् अनुत्तराधर्ष्यादित्याहुः ।

३२१६ । णच् स्त्रियामञ् ॥ ५।४।१४ ॥

३२१७ । न कर्मव्यतिहारि ॥ ७।३।६ ॥

दी—। अत्र ऐञ् न स्यात् । व्यावक्रोशी । व्यावहासी ।

The affix णच् which is enjoined in the feminine gender is
replaced by the affix ञ् (3216) in its own sense (स्त्रार्थे) ।

When interchange of mutual action or कर्मव्यतिहार is meant the
affix ञ् (which replaces णच्) does not necessitate ऐच् or ऐ and
ची (in place of इ + उ respectively). Thus व्यावक्रोशी a woman
who after being censured by another censures the latter in
her turn—वि + आ + अ + क्रुञ् + णच् (ञ् स्त्रार्थे) + ङीप् by the rule
'टिङ्हाणञ्—' । Similarly व्यावहासी = वि + आ + अ + हञ् + णच् (ञ्)
+ ङीप् one (woman) sneering at another in her turn, Here इति

takes place due to जित् of अञ्, for the वृद्धि is not prohibited by ऐच् ।

मित—। अच्; स्त्रियाम् इति । कर्मव्यतिहारि विषये स्त्रियो अच्प्रत्ययो विहितः तस्य स्थाने स्त्रिये अञ् इति तद्धितप्रत्ययः स्यात् । अत्र अञ् विधानम् 'व्यावकौशी' इत्यादौ 'टिड्ढाणञ्—' इत्यादिना ङीवर्धम् ऐजागम वाचनार्थम् च ? ननु अञि सति भित्ताद् ङीव व्यावकौशी इति स्यादिति व्याचष्टे—एव एञ् नेति । अत्रेति कर्मव्यतिहारविषये इत्यर्थः । व्यावकौशीति । वि + आ—अव पूर्वात् क्त्वं आङ्गाने इत्याद्याद् णचोऽञ् स्त्रिये । ततोऽङीप् । परस्परं निन्दाकारिणीत्यर्थः । व्यावकासीति । अत्र वृद्धिः । ऐच् निषेधात् । परस्परमुपहासिका इत्यर्थः ।

३२१८ । अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ३।३।४४ ॥

दी—। आदि वृद्धिः (? अजन्ताङ्गस्य वृद्धिः) । *

३२१९ । अण्णुणः ॥ ५।४।१५ ॥

दी—। 'इनण्यनपत्ये' (१२४५) । स्वभावतः पुल्लिङ्गे (क्लीवलिङ्गे—?) । साराविणं वर्तते ।

When अभिविधि or pervasion (व्याप्ति) is meant a root takes the affix इनुण् (इन्) in the भाववाच्य (3218). Here the term 'आदिवृद्धि' in दीक्षित is out of place, for it relates to अण् (which is enjoined in the latter rule) and not in इनुण् इनुण् । causes अजन्ता-वृद्धिः । So it is proper to read it in the 'दी—' of the subsequent rule अण्णुणः ।

[* 'आदिवृद्धि'रित्यंशस्य बोधिन्यां न पठ्यते । स एव पाठो ज्ञाथान् । आदिवृद्धिरित्येतस्य यदि वा पाठः कर्तव्यः तदा स 'अण्णुणः' (३२१९) इत्येव पठितुं युक्तः । 'स्वभावतः—' एतत्तत्त्वबोधिनी न पठति । स एव पाठः साधूनाम् । यदि वाऽस्य पाठः कर्तव्य एव तदा क्लीवलिङ्गे इत्येव वाच्यम् । अन्यथा उदाहरण-सङ्गतिः स्पृष्टा एव] ।

A word formed with इण् (इन्) takes the तद्धित affix अण्. Thus संराविन् (सम् + रु + इन्—भावे) = संराविणम् (संराविन् + अण्)—a tumultuous sound—here no टिलोप, by the rule 'नसङ्घिते' due to the rule "इनखनपतो" i.e. अनपत्यार्थे अणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । (679).

Here the reading स्वभावतः पुंलिङ्गे is erroneous. It should be स्वभावतः स्त्रीबलिङ्गे otherwise it is at variance with the instance संराविणम्. It is important to note that both the readings 'आदिङ्घ्रि' and 'स्वभावतः—' are not to be met with in the expl. of 'Tatwabodhini. Hence they look like interpolations.

मित—। अभिविधाविति । अभिविधिः सामर्थ्येण सम्बन्धो व्याप्तिरिति यावत् । तस्मिन् दोषे भावे धातोरिनुष् (इन्) प्रत्ययः स्यात् । नकार इत् । उकार उचरणार्थः । अत्र दीक्षितयस्य 'आदिङ्घ्रि'रिति अदीक्षितवचनमिव प्रतिभाति । स नूनं कस्यचिदज्ञावलिपः । तस्याय अप्रासङ्गिकत्वात् परत ('अशिनुषः' इत्यत्र) सङ्गतत्वात् । न हि इनुष् इति तद्धितप्रत्ययः किन्तु अण् इत्येव । तस्मात् तत्रैव पाठो युक्तः । अत्र "अजन्ता-ङ्गस्य वृद्धिः" इत्येव कथञ्चित् पठितुं शक्यते ।

अशिति । अण् इनुष् इतिच्छेदः । इनुष् इति इनुष् प्रत्ययान्तस्य इत्यर्थः । तथाच इनुषि—सम् + रु + इनुष्—संराविन् इति स्थिते संराविणैव इति संराविन् + अण् (सार्थे) = संराविण् भवति । समन्तात् कलकल इत्यर्थः । संराविणं वर्तते इति । अत्र (संराविणम्) इत्यत्र तद्धित्वजामादेरिति आदिङ्घ्रिः । एवमणि विहिते 'नसङ्घिते' (६७९) इति टिलोपेन 'इन्' इत्यंशस्य लोपे प्राप्ते आङ्—'इनखनपत्ये' (१२५५) इति । अनेन 'इन्' इत्यंशस्य प्रकृतिभावो विधीयते । अत्र अन् प्रत्ययस्य अप्रत्याधिकारविहितत्वाभावस्वार्थिकत्वात् । 'स्वभावतः—' इति । एतदंशस्यापि पाठो मन्वे प्रक्षिप्त इति वचनोदाहरणयोः सङ्गतेरभावात् । तेन स्वभावतः स्त्रीबलिङ्गे इति पठनीयम् । 'आदिङ्घ्रि'रिति 'स्वभावतः—' इत्येतद् वयमपि तत्त्वबोधिना न पश्यते ।

३२२० । आक्रोशेऽवन्योर्यहः ॥ ३।३।४५ ॥

दी—। 'अव' 'नि' एतयोर्ग्रहेर्धञ् स्यात् शापि । अव-
ग्राहस्ते भूयात् । अभिभव इत्यर्थः । निग्राहस्ते भूयात् ।
बाध इत्यर्थः । 'आक्रोशे' किम् ? अवग्रहः पदस्य । छेदः
पदस्येत्यर्थः (छेद इत्यर्थः—?) * । नियहचौरस्य । निरोधचौ-
रस्येत्यर्थः (निरोधः इत्यर्थः—?) * ।

The root ग्रह preceded by the उपसर्गस अव and नि (separately)
take घञ् when a curse is implied. Thus अवग्राहः—and निग्राहः—
are derived with घञ् but अवग्रहः—dissolution of an expression
and नियहः obstruction are formed with अप् by
ग्रहवृद्ध—(3234) as in both the cases there is no insinuation
of a curse. It is important to note that the readings छेदः पदस्ये-
त्यर्थः and निरोधचौरस्येत्यर्थः—are unfair insertions or interpolations
because they cannot come from the pen of Bhottoji as
these are repetitions of the terms पदस्य and चौरस्य and because
they are not found explained in Tattwabodhini.

नित—। आक्रोशे इति । आक्रोशः शापः । अवन्योरिति । उपसर्गद्वयम् ।
घञ् इत्यनुवर्तते । तदाह—'अव' 'नि' इति । 'ग्रहवृद्धनिधिगमय' (३२३४)
इत्यस्यापवादः । अवग्रहः पदस्येति अवग्रहश्चेत् । [अवग्रहशब्दस्य अर्थान्तरं यथा
द्विवचनार्थे पूर्वग्रहः अवग्रह इति तद्विधं द्रष्टव्यम्] । यथात्रैव सूत्रेऽवग्रहे कृते सूत्रस्य
'आक्रोशे अवन्योः ग्रहः' इत्येवमाकारो भवति । नियहः चौरस्येति । समुचितशक्ति
रित्यर्थः । 'अभ्युपपत्तिरनुग्रहः । नियहस्तद्विरुद्धः स्यात्' (अमरः) 'अभियोगस्तु
भियहः' (अमरः) इत्यनुग्रहाभियहशब्दौ तु 'ग्रहवृद्ध' इति भावेऽप्यप्रत्ययान्ती
नियहावग्रहशब्दवत् । अत्र 'छेदः पदस्येत्यर्थः' इति 'निरोधः चौरस्येत्यर्थः' इति
चेत्येतद् द्वयमपि निःसन्देहं प्रचिहमेव । तयोः दीक्षितग्रहणे सति पदस्येति चौर-

स्वेत्यनयोः पुनस्तुतोरनुक्तेरेव न्यायात्वात् तदुक्त्यानां विशेषेण संचितत्वाच्च । अपि च वृत्तलोधिनीयाख्यायाम् नैतद् लभ्यते इयमपि ।

३२२१ । प्रे लिप्सायाम् ॥ ३।३।४६ ॥

दी—। पात्रप्रयाहेण चरति भिक्षुः । अन्यत्र पात्रप्रग्रहः ।

The root ग्रह preceded by the उपसर्ग 'प्र' takes घञ् provided a desire is implied. Thus प्रयाह as in पात्रप्रयाहेण etc.—The mendicant moves (from door to door for having alms) with a pot in his hand. Elsewhere पात्रप्रग्रहः—the acceptance of a pot—with अप् by 'ग्रहग्रह—' (3234) as there is no desire implied.

मित—। प्रे इति । 'प्र' इत्युपसर्गे उपपदे लिप्सायाच्च गत्यायां ग्रहधातोर्घञ् स्यात् । पात्रप्रयाहेणेति । पात्रं ग्रहीत्वैत्यर्थः । अत्र लिप्सा गम्यते तन्मुल्लामस्य दृष्टत्वात् । अन्यत्रेति । लिप्सामावे इत्यर्थः । पात्रप्रग्रह इति । अत्र 'ग्रहग्रह—' (३२३४) इत्येव न घञ् ।

३२२२ । परौ यज्ञे ॥ ३।३।४७ ॥

दी—। उत्तरः परिग्राहः । स्फेयन वेदेः स्वीकरणम् ।

घञ् takes place after ग्रह preceded by परि when the derivative refers to or is applied in a sacrifice. Thus उत्तरः परिग्राहः—the subsequent acceptance or determination of the altar with a particular wood looking like a sword (and which is called 'स्फा') ।

मित—। पराविति । परौ उपसर्गे उपपदे ग्रहधातोर्घञ् स्यात् स विष्णुद्धो यज्ञे प्रयुज्यते । उत्तरः परिग्राह इति । 'वसवस्त्रा' इत्यादिमन्त्रे वेदेः पूर्वः परिग्राह उक्तः । तस्मात् परवर्तित्वादुत्तर इति विशेषणम् । परिग्राहशब्दस्यार्थमाह—स्फेयन वेदेरिति । स्फा इति खड्गाकृतैर्दाहविशेषस्य संज्ञा । तेन समन्ताङ्गे खया

वेदिदेशस्य स्वीकरणं निर्धारणं परिग्रह इत्यर्थः । परिग्रह इति तु 'ग्रहवृद्ध—' (३२२४)
इत्यपप्रत्ययत्वेन सिध्यति ।

३२२३ । नौ वृ धान्ये ॥ ३।३।४८ ॥

दी—। 'वृ' इति लुप्तपञ्चमीकम् । नीवाराः । 'धान्ये'
किम् ? निवरा कन्या । क्तिन्विषयेऽपि बाहुलकादप् । प्रवरा
सेना । प्रवरा गौरितिवत् । एवञ्च स्त्रीलिङ्गोऽपि ।

The root वृ (which is elliptical for पञ्चमान्त 'वृञः') takes
वञ् when preceded by नि and the term thus formed means
(a kind of) paddy. Thus नीवाराः (as in नीवाराः शुकगर्भकोटर-
मुखमुष्टानतरुणामधः in शकु—the इकार of नि being lengthened by the
rule 'उपसर्गस्य वञि—') । निवरा कन्या—a girl deserving choice i.e. an
excellent girl—here अप् takes effect by 'ग्रहवृद्ध—' (3234) and
not वञ् ; Even in the case of क्तिन्, अप् takes place by बाहुलक
or 'कन्यलुटो बहुलम्' although the affix क्तिन् belongs to स्वाधिकार
and according to the परिभाषा 'वाऽसकृपोऽस्त्रियाम्' the affix अप्
cannot be eligible there. Thus प्रवरा सेना an excellent
arm—with अप् like प्रवरा गोः । एवञ्च स्त्रीलिङ्गोऽपि i.e. due to usage
or लौकिकप्रयोग ।

मित—। नौवृ इति । लुप्तपञ्चमीकमिति । निपूर्वाद् वृञः (पञ्चम्यन्तम्)
वञ् प्रत्ययः साद् धान्यदेशार्थो भवतीत्यर्थः । नीवारा इति । धान्यविशेषा
इत्यर्थः । श्यामाकाः । 'नीवाराः शुकगर्भकोटरमुखमष्टाक्षराणामधः' इति
अभिज्ञानशकुन्तलम् । निवरेति । उत्तुक्तेत्यर्थः । अत्र 'ग्रहवृद्ध—' (३२३४)
इति अप्प्रत्ययः । तेन 'उपसर्गस्य वञि—' इति दीर्घो न । पूर्वत लनेनैव उपसर्गस्य
दीर्घ इति बोद्धव्यम् । ननु प्रवरेत्यत्र कथमप् प्रत्ययः । स्त्रीविषये क्तिन् एव
प्रसङ्गात् 'अवग्रहणां स्त्रीखड्गनाः पूर्वविप्रतिषेधेन' इत्युक्तेः । न च 'वासकृपः—'

इति प्राप्नोतीति वाच्यम् । तस्याः स्त्राधिकारादन्वयः प्रयुज्यमानत्वादित्याशङ्क्य आह—
 किञ्चिदप्येवमपीति । बाहुलकादिति । 'ह्रस्वल्गुटो—' इत्यनेनेत्यर्थः । तत्र प्रमाणं
 दर्शयति—प्रवरा सेना, प्रवरा गौरिति वदिति । ततश्च उद्ग्रहयोगाद्विज्ञात् किन्
 विषयेऽपि भविति भावः । नन्वेवं यथा किन्विषये स्त्री उच्यते एवमनेनापि स्या-
 दित्यत आह—एवमेति । लौकिकाल्लिङ्गादिति भावः ।

३२२४ । उदि अयतियौतिपृद्ग्वः ॥ ३।३।४८ ॥

दी—। उच्छ्रायः । उद्यावः । उत्पावः । उद्वावः । कथं
 'पतनान्ताः समुच्छ्रयाः' इति ? बाहुलकात् ।

The उपसर्ग उद् preceding the roots वि, यु, पू, and दु, take चञ्.
 Thus उच्छ्रायः (going or rising upwards) etc. But उच्छ्रयः which
 is formed in instances like 'पतनान्ताः समुच्छ्रयाः' (Ramayan—Adi-
 kanda)—Rising to the pinnacle or topmost part of anything
 leads to a fall is to be derived with अच् by बाहुलक or 'ह्रस्वल्गुटो
 बहुलम्' ।

मित—। उदीति । वि, यु, पू, दु इत्येतेभ्यस्तुभ्यं उत्पूर्वेभ्यो भावे चञ् ।
 अयतियौतीति वैविचाराद्यम् । उच्छ्राय इति । शङ्कोच्छ्रायैः इति कालिदासः,
 'उच्छ्रायसौन्दर्यशुभा मृषोद्या' इति भारविश । 'कथं' 'पतनान्ता' इति ।
 रामायणसरादिकान्तस्थोऽयं श्लोकः । अयं पूर्ण श्लोकः—

सर्वे ज्ञायान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।

संयोगा विप्रयोगान्तरं मरणान्ते च जीवितम् ॥ इति ।

बाहुलकादिति । 'ह्रस्वल्गुटो बहुलम्' इत्यनुसाराद् 'परच्' (३२३१) इत्यच् प्रत्यय
 इत्यर्थः । समुच्छ्रयाः समाकृत्या उद्देश्यप्रापनानि अत्युच्चारणमित्यर्थः । पतनान्ताः
 अधः प्रापणावसाना चरमे सुज्ञेन अधः प्रातयन्तीत्यर्थ इति । यथा उत्पूर्वानामेव एषां
 चञ् नाम्पूर्वाणाम् इति व्याख्याय कथञ्चित् समाधेयम् ।

३२२५ । विभाषाङ्किरुद्भवोः ॥ ३।३।५० ॥

दी—। आरावः—आरवः । आप्लावः—आप्लावः ।

रु and वृ (the roots) take षञ् optionally when the उपसर्ग आङ् only precedes. Thus आरावः आरवः, (a tumult or great noise) and आप्लावः आप्लवः (a full bath or inundation). The second instance in each case is with अप् by 'च्छदीरप' (3232).

मित—। विभाषेति । आङि उपसर्गपिपदात् रुधातोः वृधातोश्च परतो षञ् वा स्यात् । आरावः—आरवः इति । निर्घोषि इत्यर्थः । तद यथा—“भीषणाराव गदगदम्”, “आरवं वितेने” इति भारविः । आप्लावः—आप्लव इति । समप्रकृत्या प्लावनं स्नापनं चेत्यर्थः । ‘आरवाराव संरावाः—’ इति शब्द पर्यायेऽनुरः । ‘आप्लावः—आप्लवः स्नानम्’ इति च । आरवः आप्लव इति द्वयमपि ‘च्छदीरप्’ (३२३२) इत्यप्युच्यते ।

३२२६ । अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ ३।३।५१ ॥

दी—। विभाषेति बर्तते । देवस्य अवग्रहः—अवग्रहः । देवकल्टकमवर्षणमित्यर्थः । ‘वर्षप्रतिबन्धे’ किम् ? अवग्रहः पदस्य ।

The root ग्रह with the उपसर्ग ‘अव’ as an उपपद takes the affix षञ्- optionally provided the sense of the derivative is want of rain or drought. Thus अवग्रह (with अप्) and अवग्रहः (with षञ्) as in ‘देवस्य—’ i.e cessation of pouring a shower on the part of the cloud (देवस्य) । अवग्रहः पदस्य—See ‘आक्रोशे—’ (3220) Here there being no sense of drought or वर्षप्रतिबन्ध, अवग्रह is the only form and not अवग्रह also as in this case ‘विभाषा’ does not apply and consequently अप् by ‘ग्रहग्रह—’ (3234) predominates.

मित—। अवे यह इति । अव इत्युपसर्गः । वर्षप्रतिबन्धः इष्टिप्रतिधातः । तस्मिन्नुपपदे यहभातीरुत्तरं घञ्प्रत्ययो वा स्याद् इष्टिप्रतिधातयेदर्घ्यं भवतीति सूत्रार्थः इति मत्वा शेषं पुरयन्नाह—विभाषेतिवर्तते इति । पूर्वस्यादिति शेषः । घञ्भावपक्षे 'यहहह'—(३२३५) इति अप्प्रत्यय इत्युदाहरति—देवस्येति । अतः देवी मेघः वर्षं प्रतिबन्धातीति लिङ्गात् । देवीऽवगृह्णाति देवस्य अवयव इति कर्तरि प्रचीति मत्वा व्याचष्टे—देवकृतं कमिति । अवयवः पदस्येति । अतः वर्षप्रतिबन्धस्य अभावाद् नित्यमेव अप् इति भावः । विभाषार्थस्य वर्षप्रतिबन्धे प्राप्ते घञोऽतः दुर्लभत्वात् ।

३२२७ । प्रे वणिजाम् ॥ ३।३।५२ ॥

दी—। प्रे ग्रहेर्घञ् वा वणिजां सम्बन्धीचेत् प्रत्ययार्थः । तुलासूत्रमिति यावत् । तुलाप्रग्राहेण चरति । तुलाप्रग्रहेण ।

घञ् after यह preceded by प्र is employed optionally if the sense of the affix refers to the thread or rope of the scale or balance (तुलासूत्रम्) of a merchant. Thus प्रग्राहः—प्र + यह + घञ्— as in 'तुलाप्रग्राहेण—' he receives (everything after weighing) by the scale. तुलाप्रग्रहेण—here अप् optionally by 'यहहह'—(3234)

मित—। प्रे इति । 'विभाषाङ्'—(३२२६—३।३।५०) इत्यतो विभाषेत्यनुवर्तते । तदाह—प्रे ग्रहेर्घञ् वेति । अथ वणिजामित्यनेन तत्सम्बन्धेव प्रत्ययार्थः । तदाह—तुलासूत्रमिति । मानदसूत्रमित्यर्थः । 'यहहह'—(३२३५) इत्यनेन अप् प्रलाये नित्यप्राप्ते एनेन सूत्रेण विभाषा आरभ्यते । तेन घञ्भावपक्षेऽपि इति प्रतिपक्षञ्चम् । 'तुलाप्राग्रहेण' इति । तुलायां गृहीत्वा सर्वं स्वीकरोतीत्यर्थः । अथ प्रग्राह इति घञन्तः । तुलया प्रग्राह इति तृतीयातत्पुरुषः समासः । तुलाप्रग्रहेणेति । अतः अप् प्रत्ययः ।

३२२८ । रश्मौ च ॥ ३।३।५३ ॥

दी—। प्रग्रहः—प्रग्राहः (प्रग्राहः—प्रग्रहः—?) ।

घञ् takes place optionally after यङ् preceded by 'प्र' also when the sense of the affix refer to ray or rein (of the horse) etc). Thus प्रयाहः—प्रयहः (अप्) ।

मित—। रश्मिरेति । प्रे उपपदे यङ्घ्रञ् वा स्वादृक्प्रियेत् प्रत्ययार्थ इत्यर्थः । पक्षे अप् ('यङ्घ्रञ्'— ३२३४) इत्यनेन । तदाह—प्रयहः—प्रयाह इति । अतः प्रयाहः—प्रयहः इत्येव पठितुं युज्यते । घञः प्रागुपदेशादन्त तथैव कमस्य लघितत्वाच्च । रश्मिः किरणः तुरगसंयमनरज्जुः । 'किरणप्रयहोरप्ली' इति 'तुला-सूत्रे'त्यादिरश्मौ प्रयाहः प्रयहोऽपि' इति चेत्ताम्यवाप्यमरः ।

३२२८ । वृणोतेराच्छादने ॥ ३।३।५४ ॥

दी—। विभाषा प्र इत्येव । प्रावारः—प्रवरः ।

Here follow विभाषा (from 'विभाषाङ्—' 3325) and 'प्र' (from 'प्रे वणिजाम्' 3227); So that the rule means that the root वृ (स्वादि) preceded by प्र takes घञ् optionally when the sense of the affix has reference to a dress (आच्छादन). Thus प्रावारः (घञ्)—प्रवरः (अप् by 'यङ्घ्रञ्') both meaning a cloth ; दीर्घ in प्रावार—is by 'उपसर्गस्य घञि—'

मित—। वृणोतेरिति । 'विभाषाङ्—' (३।३।५०—३३२५) इत्यतो 'विभाषा' इति । 'प्रे वणिजाम्' (३।३।५२) इत्यतः प्रे इति चानुवर्तते । तेन शेषे पूरयद्वाह—विभाषा प्रे इत्येवेति । अयं स्वार्थः—उपसर्गे उपपदे स्वादिर्घञो घञ् वा आच्छादनचेत् प्रत्ययार्थ इति । प्रावारः—प्रवरः इति । पूर्वव घञ् । उपसर्गस्य घञि— इति दीर्घः । पक्षे प्रवारः । उत्तररत्न 'यङ्घ्रञ्' (३२३४) इत्यप् । उभयोरेव पठोऽयं । उत्तरस्मिन्नङ्गे यः पिधीयत इत्यर्थः । 'घी प्रावारोत्तरासङ्गी' इत्यमरः । आच्छादने किम् ? प्रवरो गौः । प्रयस्त इत्यर्थः ।

३२३० । परौ भूवोऽवज्ञाने ॥ ३।३।५५ ॥

दी—। परिभावः—परिभवः । 'अवज्ञाने' किम् ? सर्वतो भवनं परिभवः ।

When preceded by परि the root मृ takes घञ् optionally—provided disregard is implied thereby. Thus— परिभावः (with घञ्) and परिभवः (with अप्) both meaning the something viz disregard. But परिभवः—meaning 'being everywhere' takes अप् only as there is no sense of अवज्ञान ।

मित—। पराविति । अवज्ञानमनादरः । तस्मिन् गम्ये परिपूर्वाद् भवते घञ् वा स्यादभावे । परिभावः—परिभवः इति । उभयत्रापि अनादरोऽर्थः । वधाचानरः—'अनादरः परिभवः परिभावतिरस्ति' इति । अव वासरूपन्यायेन कलुषटो न । सर्वतो भवनं परिभव इति । अत्रावज्ञानाभावाद् घञ् न । यद्यपि परिपूर्वाद् भवतेरवज्ञाने एव साधारणतो इति; तथापि उक्तार्थः सङ्गच्छते धातूनामनेकार्थत्वात् ।

३२३१ । एरच् ॥ ३।३।५६ ॥

दी—। चयः । जयः । 'भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके ऋदिनिवृत्त्यर्थम्' (वार्तिक) —भयम् । वर्षम् ।

Any root ending in 'इ' takes the affix एच् in the भाववाच्य and in other-than- कर्तृवाच्य । Thus चयः etc. This supersedes घञ् । 'भयादीनाम्—' This is a Varttika ; it means—भय etc are to be enlisted under words formed with एच् i.e roots भी, ह्य etc. should take the affix एच् and the derivatives thus formed (भय etc) are to be considered as नपुंसक or neuter so that affixes like क्त, लुट् etc (which make the derivatives neuter) will be excluded here ; Thus भयम् etc. It is important to note in this connection that although the Varttika prohibits लुट् also from being applied after ह्य, yet the term 'वर्षणम्' in the sense of वर्षम्

is not held ungrammatical as the भाष्यकार himself has used 'वृषभोवर्षणात्—' (cp—the introduction of सङ्गभाष्य) ।

मित—। एरजिति । 'इ' इत्यस्य षष्ठान्तम् । 'येन विधिस्तदन्तस्य' इति परिभाषया इकारान्ताद् धातोरच् प्रत्ययः स्याद भावे अकर्तरि च कारके इति सूत्रार्थः । इत उत्तरं 'भावे' 'अकर्तरि कारके' इति 'कृत्लुगटो बहुलम्' (२८४१—१।१।११३) इति यावद् वयमनुवर्तते । इति मूलकृतैव 'घञि च भावकरणयोः' (३१८७) इत्यतोक्तम् । अत घञो निवृत्तेस्तदपवादोऽयम् । उदाहरति चय इत्यादि । नियय इति तु अवन्त एवेति उत्तरत ('यश्च निवृत्तिगमय'—३२३४) इत्यत वक्ष्यति । 'भयादीनाम्—' इति वार्तिकमिदम् । अत्र प्रत्ययान्तानां पदानां भयवर्षादीनामपि पदानामुपसंख्यानं परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । भीप्रभृतिभ्यो ऽपि घातुभ्योऽच् प्रत्ययः स्यादिति यावत् । कुत इत्यत आह— नपुंसके इति । 'नपुंसके भावे क्तः' (३०६०) इति नपुंसक क्तः लुगट च भीप्रभृतिभ्यो निवृत्तं यथा स्यात् । एवञ्च भयादीनां नपुंसकत्वमपि प्राप्तम् । तदुदाहरति भयम् वर्धमिति । अत्र क्तादिनिवृत्तिवचनाभावे तु परत्वात् क्तादयः स्फुरिति बोध्यम् । न चैवमपि 'वासरूपोऽस्त्रियाम्' इत्यनेन भविष्यतीति वाच्यम् । तेषामचोऽपवादोऽप्यप्रवृत्तेः । नन्वेवं 'वृषभो वर्षणात्' वृषभुर्लुगटविधेयमानं भाष्यं कथं सङ्गृह्यतामिति चेत् । सत्यम् । 'यथोत्तरं सुनीनाम् प्रामाण्यम्'—इत्यनुसाराद् भाष्यप्रयोगाद् वृषभुर्लुगटि वर्षणम् इति अपि स्वीकर्तव्यमेव ।

३२३२ । ऋदोरप् ॥ ३।५७ ॥

दी—। ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप् । करः । गरः । शरः । यवः । लवः । स्तवः । पवः ।

The affix अप takes place in the भाव & other than कर्तृवाच्य, after a root ending in ऋ (दीर्घे ऋकार only) and after a root ending in ल (or ऊ). Thus करः (कृ + अप)—etc. यवः—यु + अप् ; लवः—लु + अप् ।

मित—। ऋदोरिति—ऋत् + उः = ऋदुः । तयोः । समाहारे सीव' पुं कृम् ।
 'तपरसात्कालस्य' इत्यनुसाराद् 'ऋत्' इति दीर्घस्त्वै यादृकम् । 'उ' इति द्वयोरपि ।
 तदाह—कर (कृ + अप्) इत्यादि । यवः (यु + अप्) लवः (लृ + अप् इत्यादि
 च । अत्रापि भावेष्वकर्तरि च कारके प्रत्ययः । तेन चात्र 'भावे' 'अकर्तरि च—'
 इति विहितो घञ् अपोद्यते ।

३२३३ । वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ ८।३।८३ ॥

दी—। अनयोर्विपूर्वस्य स्त्रः षत्व' निपात्यते । विष्टरो
 वृक्ष आसनं च । 'वृक्ष—' इति किम् ? वाक्यस्य विस्तरः ।

The word विष्टर implying a tree or a seat is irregularly formed with अप् added to the root वृ preceded by the उपसर्ग 'वि' the स of वृ being cerebral as the consequence of irregularity and त becoming by 'ट्नाट्' (113). In other sense—विस्तरः (वि—वृ + अप्) without षत्व (See 'प्रचने—' 3240).

मित—। वृक्षासनयोरिति । वृक्षे आसने चार्थे विष्टरशब्दो निपात्यते । स च
 विपूर्वात् क्षुण्णोत्तरपि सिद्धः 'निपातनात् षत्वे कृते तकारस्य ट्ना—' इति टुल्यम् ।
 'विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यताम्' इति मन्त्रे विष्टर आसनम् । 'वैकुण्ठो विष्टरश्वाः'
 इति विश्वपर्याये असरः । वृक्षाद्यर्थाभावे षत्वाभाव इत्याह—वाक्यस्य विस्तर इति ।
 अयमपि अप् प्रत्ययान्तः ।

३२३४ । ग्रहवृष्टनिश्चिगमश्च ॥ ३।३।५८ ॥

दी—। अप् स्यात् । घञचोरपवादः । ग्रहः । वरः ।
 दरः । निश्चयः । गमः । 'वशिरण्योरुपसंख्यानम्' (वार्तिकः) ।
 वशः । रणः । 'घञर्थे कविधानम्' (वार्तिकः) । प्रस्थः ।
 विघ्नः । 'द्विप्रकरणे के कृजादीनामिति वक्तव्यम्' (वार्तिकः) ।
 चक्रम् । चिह्नितम् । चङ्क्रमः (चक्रसः) ।

The affix अप् is employed after the roots यद्, ह, ह् निधि (निर्वा निष्ठ—चि) and गम् in the भाववाच्य and other-than कर्तृ वाच्य । This affix (अप्) here supersedes घञ् and अच् i.e अप् supersedes घञ् coming after यद्, ह् ह् and गम्, and अच् after निर् + चि । Thus यद्; etc are formed with अप् added to them. 'वशिरण्योः—'. This is a Varttika—The affix (अप्) has to be employed after वश् and रण in the भाव and other-than-कर्तृ वाच्य । Thus वश्; and रण; (fight). 'घञर्थे—' This is another Varttika. The enjoining of the affix क (has to be made) in the sense of घञ्. Thus—प्रस्थः (breadth or a measure)—प्र + स्था + कः—the आकार of स्था eliding by 'आतो लोपः—' (2372) and विघ्नः (obstacle) वि + हन् + क the penultimate (उपचा) of हन् disappearing by the rule 'गमहन्-जनखनघसाम्—' (2363) and कुल i.e व in place of ह coming in by 'हो हन्तेः—' (358). 'द्वित्वप्रकरणे—' This is the third Varttika here. It has to be said that under द्वित्वप्रकरण or where duplication (system) is being dealt with द्वित्व or duplication has to be enjoined for the root कृञ् etc when the affix क follows. Thus चक्रम्—कृ + क = कृकृ + क etc (See द्वित्व—section under 'एकाचो द्वे-प्रथमस्य' (2175) and लिटि धातोः—(2177) etc for अभ्यासकार्यं । No guna due to कित् । चिल्लिदम्—लिट् + क—द्वित्व etc. चङ्गुनः—कम् + क—द्वित्व etc. चक्रसः—कृस् + क—द्वित्व etc.

मित—। यद्विति । यद्, ह, ह्, निधि (निर् + चि) गम् एभ्यः अप्रत्ययः श्वाद् भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । घञचोरपवाद प्रति । 'घञपवादः अजपवादश्चायमप् । घञपवादस्तावद्—'भावे' 'अकर्तरि च कारके—' इति सूत्राभ्यां यद्, ह, ह्, गम् इत्येभ्यो (घञ प्राप्तेः) । अजपवादस्तु—'एरच्' (२१२१) इत्यनेन निर् पूर्वोच्चिनोतेः (अचि प्राप्ते) इति विवेकः । यद् इत्यादि स्पष्टम् ।

‘वशिरणोः—’ इति वार्तिकमिदम् । वशधातो रणधातोरुपरम् अचप्रत्ययस्य
 उपसंख्यानं परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । भावे इत्यादिना घञि प्रार्थेऽयमारम्भः ।
 वशकान्ती । वशनं वशः । भावे अप् । रणन्ति शब्दं कुर्वन्ति अस्मिन् इति रणः
 संशानः । अधिकरणे अप् । ‘घञर्थे—’ अत्र वार्तिकान्तरमिदम् । क विधानमिति ।
 कप्रत्ययस्य विधानं कर्तव्यमित्यर्थः । किमर्थं कप्रत्ययस्य विधानम् इत्याद्योत्तरम्—
 ‘स्यान्नापाव्यधिह्नियुध्यर्थम्’ इति भाष्यपठितः वार्तिकशेषः । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्
 धान्वा नोति प्रस्थः परिमाणविशेषः । अधिकरणे कः । ‘आतो लोपः—’ इत्यालोपः ।
 एवं प्रस्थान्ति अस्मिन् प्रश्नः । प्रपिचन्तास्त्रामिति प्रपा । आविधन्तास्मिन्नित्राविधम् ।
 ‘याङ्व्या—’ इति सम्प्रसारणम् । विहन्तास्मिन् सर्गांसि इति वाविहन्त्यते अस्मिन् विघ्नः
 प्रतूहः । ‘गमहन—’ (२३६३) इत्यापधालोपः । ‘होऽनेः—’ (२५८) इति क्तत्वम् ।
 आयुध्यन्तेऽनेनेत्यायुधम् अस्त्रम् । ‘दित्वप्रकरणे—’ इदमत्र दृतेयं वार्तिकम् ।
 एकाचोदे प्रथमस्य इत्यादिर्द्वित्वविधानस्यैव कप्रत्यये परतः कृजादीनामेकाचः
 प्रथमस्यैव इति वक्तव्यमित्यर्थः । एवमिति—चक्रम् । दित्वमभ्यासकार्यम् ।
 चिह्निदमिति । क्रिदेः कः । दित्वाभ्यासकार्यादि । चङ्क्रम इति क्रमेः कः ।
 दित्वादि । पुनः पुनःक्रमणमित्यर्थः । चक्रस इति । क्रसेः कः—दित्वादि ।

३२३५ । उपसर्गोऽदः ॥ ३।३।५८ ॥

दी—। अप् स्यात् ।

३२३६ । घञपोञ्च ॥ २।४।३८ ॥

दी—। अदेर्घञ् स्याद् घञि अपि च । प्रघसः । विघसः ।
 ‘उपसर्गं’ किम् ? घासः ।

The root अद् takes अप् when any उपसर्ग precedes (3235)
 then by ‘घञपोञ्च’ (3236) which means—अद् is replaced by घञ्
 or चस् when घञ् and अप् follows—we have प्रघसः (प्र + अद् + अप्)—
 eating and विघसः (वि + अद् + अप्) eating of the remnants of a

superior. घासः (अद् + घञ्) grass etc—This is counter instance (प्रत्युदाहरण) of 'उपसर्गेऽदः' and the instance of 'घञ्पोषः'

मित—। उपसर्गे इति । उपसर्गे उपपदे अदधातोर्प् स्याद् भावि अकर्तरि च कारके । ततोऽपि परे अदेर्वसादिभ्यः स्यादित्याह—घञपोषेति । 'अदी जग्धिः—' (२।४।३६) इत्यतोऽद इति । 'लुङ्सनोर्धञ्' (२।४।३७) इत्यतो घञ् इति चानुवर्तते । तदाह—आदिघञ् स्यादिति । अपि उदाहरति—प्रघसः विघस इति । प्रायते इति प्रघसो भक्षणम् । खाद्यते भक्ष्यते अयमिति विघसो गुर्वाद्यवशिष्टमन्नम् । 'असृत् विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयो' रित्यमरः । घास इति । 'उपसर्गे—' इति पूर्वसूत्रस्य प्रत्यादाहरणमिदम् उत्तरस्य (घञपोष इत्यस्य) चोदाहरणम् । अद्यते अयमिति घासः चतुष्पदा भक्ष्यम् । 'शष् वाललृणं घासः' इत्यमरः ।

३२३७ । नौ ण च ॥ ३।३।६० ॥

दी—। नौ उपपदे अदेः स्यादप् च । न्यादः । निघसः ।

When नि precedes as उपपद, the root अद् takes the affix ण as well as अप् । Thus न्यादः by इङि in con. with ण (नि + अद् + ण) which does not necessitate चसम्भाव of अद्, and निघसः with अप् । Both mean taking food.

मित—। नीरेति । चकारादप् समुचीयते । तदाह—अप् चेति । अपि परे अदेर्वच् भावः । निघासः । शेतु न । 'घञपोषेत्युक्तेः । न्यादः (नि + अद् + ण) णित्वादुपधावङ्गिः । उभयोरपि भक्षणमर्थः । जग्धिस्तु भोजनम् । उभयवैय भावे प्रत्ययी ।

३२३८ । व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ ३।३।६१ ॥

दी—। अप् स्यात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु—आव्याधः । उपजापो मन्त्रभेदः ।

अप् after the roots व्यध् and जप is attached in the भाव् and other-than-कृत् वाच्य when नो उपसर्गे precedes these. Thus व्यधः

and जप् with जप् which thus supersedes the affix चञ्. But when there is any उपसर्ग preceding we have आश्वाधः (आ + वाच् + चञ्) in the same sense and उपजापः (उप + जप् + चञ्) in the sense of disclosing a (secret) counsel with the affix चञ् attached to them.

मित—। व्यधजपोरिति । व्यधजपञ्च तयोः । पञ्चमर्थे षष्ठी । व्यध् जप् आभ्यां धातुभ्यामपप्रत्ययः स्याद् भावे अकर्तरि च कारके उपसर्गे असति इत्यर्थः । चञ् उपवादः । आश्वाध इति । अत्र उपसर्गसदभावाद घञ् । वेधनमित्यर्थः । उपजापः । उपेत्युपसर्गवशाद् घञ् । मन्त्रभेद इति । मन्त्रो रहस्यम् । तस्य भेदः प्रकाश इत्यर्थः । 'भेदोपजापो समौ' इति चतुर्विधवर्गेणरः ।

३२३८ । स्वनहसोर्वा ॥ ३।३।६२ ॥

दी—। अप् । पक्षे घञ् । स्वनः—स्नानः । हसः—हासः ।

अनुपसर्गे इत्येव । प्रस्नानः । प्रहासः ।

The root स्नन् and हस take the affix अप् optionally in the भाव and in other-than- कर्तृ वाच्य when they are not preceded by any उपसर्ग । अप् being optional चञ् will form the alternative here. Thus स्नानः (अप्) स्ननेः (चञ्)—sound ; and हसः (अप्) हासः (चञ्)—laughter. But when the roots are preceded by any उपसर्ग चञ् only takes place after them and not अप्. Thus प्रस्नानः and प्रहासः—a great tumult and a great laughter respectively.

मित—। स्वनहसोरिति । स्वनश्च हसः च हञ् । तयोः । अत्रापि पञ्चमर्थे षष्ठी । स्नन् हस आभ्यामपप्रत्ययो वा स्याद् भावे अकर्तरि च कारके उपसर्गे असतीत्यर्थः । पक्षे घञ् । स्वनः (अप्) स्नानः (घञ्)—स्नान इत्यर्थः । उपसर्गे तु यथा-प्राप्तं चञ् एव नाप् इत्याह—अनुपसर्गे इत्येवेति । प्रस्नान इत्यादि । नात्र प्रभाव इतिवत् प्रादिसमासः किन्तु प्रस्नान इति प्रस्नान कृत्युपसर्गवशादेव प्रत्ययः ।

३२४० । यमः समुपनिविषु च ॥ ३।३।६३ ॥

दी—। एवमुपसर्गे च यमेरव् वा । संयमः—संयामः ।
उपयमः—उपयामः । नियमः—नियामः । वियमः—वियामः ।
यमः—यामः ।

अप् after यम् is optionally used in the भाव and in other-than-कर्तृ वाच्य when the उपसर्ग—सम्, उप, नि and वि precede it and also there is no उपसर्ग preceding. Thus संयम—संयामः etc the instance in order with सम्, उप, नि and वि preceding without उपसर्ग. वञ् is appointed in the second form in each case as an alternative.

मित—। यम इति । अतः चकारेण व्यञ्जयोरित्यतः (३२३८—३।३।६१) अनुपसर्गे इति समुचीयते । तदाह—एषु, अनुपसर्गे चेति । स्वनङ्गरीरित्यतो वेति वर्तते । तद्वयमर्थः—भावे अकर्तरि च कारके यन्धातोर्षञ् वा स्यात् ; सम्, उप, नि, वि एषु उपसर्गेषु उपपदेषु सन्सु असति चानुपसर्गोपपदे इति । संयम इत्यपि । संयाम इति घञि । एवमन्यत्र इति विवेकः । अनुपसर्गे चेत्यस्योदाहरणम्—यमः—यामः इति ।

३२४१ । नौ गदनदपठस्वनः ॥ ३।३।६४ ॥

दी—। अप् वा स्यात् । निगदः—निगादः । निनदः—निनादः । निपठः—निपाठः । निस्वनः—निस्वानः ।

अप् and वञ् as before after गद् (to speak) नद् (to sound), पठ् and स्वन (to sound) is employed, when precedes them the उपसर्ग नि only and no other.

मित—। नौ गदेति । नौ एव उपसर्गे उपपदे सति, असति चैतरन्ननुपसर्गोपपदे गदनदादेरुत्तरम् अप घञ् च प्रत्ययी स्यातां भावे अकर्तरि च कारके । उपसर्गाः भावे तु नादः गादः इत्यादि ।

३२४२ । कणो वीणायां च ॥ ३।३।६५ ॥

दी—। नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च कणतेरप् वा स्यात् ।
वीणाग्रहणं प्राद्वर्थम् । निकृणः—निकाणः । कणः—काणः ।
वीणायां तु—प्रकणः—प्रकाणः ।

When the उपसर्गे नि precedes, or when no उपसर्गे precedes, or when it refers to the lyre, the root कृण् (to sound) takes अप् as well as षच् in the alternative case, in the भाववाच्य and in other-than- कर्त्तृवाच्य. "In acceptance of वीणा" here in the rule is for प्र etc i.e when प्र etc precede then only the root refers to the lyre and takes अप् and षच् in the same sense. निकृणः निकाणः (with नि preceding) । कणः—काणः (without उपसर्गे) ।

मित—। कण इति । वीणाग्रहणमिति धात्वर्थस्य विशेषणम् । चकारिण अनुपसर्गे इति समुचीयते । खनहसोरित्यत वेति च । तदाह—नौ, अनुपसर्गे चेत्यदि । वीणाग्रहणं प्राद्वर्थमिति । अयमर्थः—शब्दयेत् कृततेविषयो भवति तदा नुपसर्गादनुपसर्गाच्चास्माद् घञपी । अथ वीणास्य विषयः तदा प्रादौ उपसर्गे सनुपसर्गे घञपी प्राप्नुत इति । निकृण इत्यादि । 'निकाणः निकाणः काणः कणः कणन-मित्यपि' इति शब्दपर्यायैऽमरः । प्रकणो वीणादिवादनम् ।

३२४३ । नित्यं पणः परिमाणे ॥ ३।३।६६ ॥

दी—। अप् स्यात् । मूलकपणः । शाकपणः । व्यवहारार्थं मूलकादीणां परिमितो मुष्टिर्बध्यते सोस्य विषयः । 'परिमाणे' किम् ? पाणः ।

The root पण् always takes the affix अप् after it when a (limited) measure is implied (as in buying and selling some articles). Thus मूलकपणः a fixed amount of raddishes 'मूलकाणां पणः' i.e a handful of them bound in a limited quantity for sale. But पाणः

—पण + घञ—(sale of something) because परिमाण is not here implied.

मित—। नित्यं पण इति । परिमाणशब्दस्यार्थमाह—व्यवहारार्थमिति । विक्रयार्थमित्यर्थः । सोऽयं विषय इति । तादृशः परिमितसुष्टिरस्य सूत्रस्य अप् प्रत्ययस्य वा विषयः । अर्थादेवम्भूते परिमाणे पणधातोर्नित्यमप स्याद । अत्र नित्यशब्दस्याद वेति निवृत्तं सन्तव्यम् । पण्यते व्यवहारार्थं सुष्टिमात्रं बध्यते इति पणः । कर्त्तव्यम् । ततो मूलकार्था पण इति विग्रहः । पाण इति । अत्र परिमाणार्थलाभावाद घञ ।

३२४४ । मदोऽनुपसर्गे ॥ ३।३।६३ ॥

दी—। धनमदः । उपसर्गेतु—उन्मादः ।

The root मद् takes अप् when there is no उपसर्ग leading. Thus मदः—pride (धनमदः pride of riches). But उन्मादः (उद् + मद् + घञ्) madness—due to the उपसर्ग उद्. Similarly प्रमादः (reckless-ness) etc.

मित—। मद् इति । मद् धातोरप स्यादुपसर्गेऽसति । मदीर्गः । उन्माद इति । उपसर्गवशाद् घञ् । एवं 'प्रमादोऽनवधानता' इत्यमरः ।

३२४५ । प्रमदसम्भदौ हर्षे ॥ ३।३।६८ ॥

दी—। 'हर्षे' किम् ? प्रमादः । सम्भदः ।

The words प्रमद and संमद are irregularly derived with अप् in the sense of delight. This sort of framing of the सूत्र instead of 'प्रसंभं मदः—' etc is to indicate that the words are रुद् although they are thus derived ; moreover, this super-sedes 'मदोऽनुपसर्गे' (3244) which enjoins अप् to मद् when it is without उपसर्ग only whereas मद् here although preceded by the उपसर्ग प्र and सम् takes अप्.

मित—। प्रमदसम्प्रदाविति । इधे एवानयोर्मदीऽनुपसर्गे (३२४४) इति बाधित्वा अप इति स्वार्थसदाह—इधे इति । अप् एवाव प्रत्ययो निपात्यते । रुदौ च शब्दौ भवतो न यौगिकाविति भावः । तथाच प्रयुज्यते कन्यानां प्रमादः कौकिलानां सम्पाद इति ।

३२४३ । समुदोरजः पशुषु ॥ ३।३।६८ ॥

दी—। संपूर्वोऽजिः समुदाये उत्पूर्वञ्च प्रेरणे । तस्मात् पशुविषयकादप् स्यात् । ‘अघञपोः’ इत्युक्तैर्विभावो न । समजः पशूनां संघः । उदजः पशूनां प्रेरणम् । ‘पशुषु’ किम् ? समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः क्षत्रियाणाम् ।

The root अज means a ‘whole’ or a good many when preceded by सम् and sending when preceded by उद्. This (अज्) takes अप् (preceded by सम् and उद्) when it refers to animals. Thus समजः (सम्—अज् + अप्)—the herd of animals and उदजः (उत् + अज् + अप्)—a sending of beasts. समाजः—(सम + अज + घञ्) refers to society of Brahmins and उदाजः (उद् + अज + घञ्) refers to that of the military tribe and therefore they take घञ् and not अप्. The root (अज) is not replaced by ‘वी’ when वज् and अप follow due to the prohibition (पर्युदास) ‘अघञपोः’ in the rule ‘अजैर्व्यघञपोः’ (३२९२).

मित—। समुदोरिति । समुदोः + अजः इतिच्छेदः । सम चीत् च-तयोरिति । समनीदिवचनम् । समि उदि चोपसर्गे उपपदि इत्यर्थः । समुदाये इति प्रेरणे इति च । उभयत्रैव वर्तते इति शेषः । तत्र घञि अपि च परे ‘अजैर्व्यघञपोः’ (३२९२) इत्यत्र ‘अघञपोः’ इति पर्युदासादजेर्विभावो नेति आरयति—अघञ-पोरिति । समज इत्यादि अप् एम् । पशुविषयकसमुदाय—प्रेरणार्थयोरभावे घञ्—इत्याह—समाज इति ।

३२४७। अक्षेण ग्लहः ॥ ३३:७० ॥

दी—। अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते। तत्र यत् पणरूपेण ग्राह्यं तत्र 'ग्लह' इति निपात्यते। अक्षस्य ग्लहः। 'व्यातुक्षीमभिमरणग्लहामदीवान्'। 'अक्षेषु' किम्? पादस्य ग्रहः।

By the term 'अक्ष' in the rule is meant gambling or playing with dice (but not dice only although it generally means so). Thus the rule means—

The term ग्लह is irregularly formed with अप् (added to ग्रह or ग्लह) to mean that which is promised as a stake in the play. Thus 'अक्षस्य—' a stake (in respect) of gambling. 'व्यातुक्षीम्—' etc. This is from Magha Kavya. They (the lovers) gambled with damsel who was playing water-throwing and promised a secret अभिसार in case she failed in the gambling. 'पादस्य—' Here also ग्रह takes अप् by the rule 'ग्रहहनिङ्यमञ्' (3234); but there is no लक्ष of the रिक of ग्रह here as the term means simply 'acceptance' but not that as a stake in the gambling.

मित—। अक्षेणिति। अक्षशब्दस्य पाशकार्यत्वेऽत्र बहुवचनं नीपपद्यते इति विविन्ना व्याचष्टे—अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते इति। देवनं पाशकक्षीडा। सूतार्थमाह—तत्रेति। देवने इत्यर्थः। पणरूपेणेति। विजयिना पराजितस्य सक्तायादयद्वस्तुपाक् स्वीकृतमिति कृत्वा गृह्यते तत् पणम्। तद्रूपेणेत्यर्थः। ग्रह इति निपात्यत इति। ग्रह धातोर्गतं ग्लह धातोर्बोत्तरम् अप्र प्रत्ययेन इति शेषः। 'ग्लह उपदाने' इत्यात्र 'ग्लह च' इति पठितम्। तत्र ग्लहातिरपि लक्ष्यमपि निपात्यते। ग्लह धातोर्पि तु प्रत्ययमात्रमिति विवेकः। अक्षस्य ग्लह इति। अक्षसम्बन्धी ग्रहः स्वीकृतद्रव्यग्रह इत्यर्थः। अत्राक्षशब्दस्य देवनाथत्वं द्रष्टव्यम्।

‘व्यातुचीम्—’ इति । जलनिचपस्य प्रतिजलनिचेषो व्यातुचः परस्परजलसिचन-
मित्यर्थः । सीस्ति अस्या इति ‘कर्म व्यतिहारि णच् स्त्रियाम्’ इति णच् । तस्य ‘णच्-
स्त्रियायञ्’ इत्यञि ‘टिडटाणघ—’ इत्यादिना ङीप् । ‘तद्धितेषु—’ इत्यादिबुद्धिः ।
एवम्भूताम् अभिसरणग्लहाम् ‘अचक्रीडायां पराजये सति अभिसरिष्यामि’
विधास्यामीति अभिसरणं ग्लहः पणत्वेन शाश्वं वस्तु यस्याः (सकाशात्)
यदा अभिसरणं ग्लहः प्रतिश्रुतिः यस्याः ताम् अदीव्यन् अकोङ् । तथा अकोङ्प्रत्ययः ।
‘दिवसादयस्य च’ इति करणस्य कर्मत्वविवक्षा । पादस्तेति । अतः देवनागलाभावेन
लत्वं न । ‘यङङङ—’ (३२१४) इत्यपप्रत्ययान्तु भवत्येव । ग्लहधातोस्तु ‘ग्लाहः’
इति घञन्ता एव प्रत्युदाहरणम् ।

३२४८ । प्रजने सतेः ॥ ३।३।७१ ॥

दी—। प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम् । गवासुपसरः । कथम्
‘अवसरः’ ‘प्रसरः’ इति अधिकरणे ‘पुंसि संज्ञायाम्—’ (३२८६)
इति घः ।

The term प्रजन in the rule means first conception. Thus
when first conception is meant the root सृ takes the affix अप् in
the भाववाचा etc. ‘गवाम्—’ the first conception of cows. com-
pare also, in this connection, ‘उपसर्था कात्या प्रजने’ (2852) । अवसरः,
प्रसरः etc, however, are not derived with अप् by this rule but
with the affix च by the rule ‘पुंसि संज्ञायाम् चः प्रायेण’ (3296)
in the अधिकरणवाचा ।

मित—। प्रजन इति । प्रजने गव्ये सृधातोरप स्याद् भावादौ वाच्ये इति
सूत्रार्थः । तेन प्रजनशब्दस्याद्यमाह—प्रजनमिति । प्रथमगर्भग्रहणं गर्भाधानम् ।
प्रजनशब्दे प्र इत्याद्यर्थकम्—प्रथमं जायत इति प्र+जन्+घञ् प्रजनम् । भावे
घञ् । ‘जनिवध्योश्’ (२५।२) इत्युपधादङ्गैः प्रतिषेधः । गवामिति । कर्तरि षष्ठी ।
गावः उपसरन्ति प्रथमगर्भग्रहणां । इवभसुपत्रजन्तीत्युच्यते । नन्वेवम् अवसरः प्रसरः

इत्यादयः कथम् ? तेषां प्रजनार्थकत्वाभावादित्यत आह—अधिकरणे इति । 'पुंसि संज्ञायां च प्रायेण' (३२२६) इत्यनेनाधिकरणे अवसरत्यभिन् काले इति कालार्थे च इत्यर्थः ।

३२४८ । हवः संप्रसारणं च न्यभुपविषु ॥ ३।३।७२ ॥

दी—। निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । 'एषु' किम् ? प्रह्वायः ।

The root ह्व gets सम्प्रसारण also अप् when preceded by नि, अभि, उप and वि, Thus निहवः etc—calling. नि + ह्व + अप = नि + हु + अप = by सम्प्र. and पूर्वरूप = निहव अप by गुण and अवादेशः । प्रह्वायः calling—प्र + ह्व + वञ् = प्र + हवा + वञ् by 'आदेशः—' (२२७१) = प्रह्वाय = by 'आतो युक्—' (२३६१) or by इङि and आवादेशः ? ।

नित—। हव इति । ह्व इति धातुः । तस्य कृतात्स्य पञ्चमीकवचनम् । नि, अभि, उप, वि एषु उपपदेषु ह्वयतेरप् संप्रसारणं च स्मादित्यर्थः निहव इति । ह्वयतेः संप्रसारणात् 'हु' इति ज्ञाते 'सार्वधातुकार्द्ध—' (३।६४) इति गुणे सति 'एचोय—' (६३) इति अवादेशे च रूपम् । प्रह्वाय इति । अव वञ् सम्प्रकात् संप्रसारणामावाद 'आदेशः—' इत्याख्ये 'आतोयुक्—' इति युकि च, इङारादेशयोर्वा रूपसिद्धिः ? ।

३२५० । आङि युद्धे ॥ ३।३।७३ ॥

दी—। आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः । 'युद्धे' किम् ? आह्वायः ।

When the उपसर्ग 'आङ्' precedes the root (ह्व) it takes अप् and gets सम्प्रसारण as well provided the derivative refers to 'fight'. Thus आहवः (as before) a fight where opponents are challenged. आह्वायः—Simply calling as before.

मित—। आङीति । आङ् उपसर्गे उपपदे ह्वयतेरप् सम्प्रसारणं च स्याद युजे अर्थे । आह्वयन्ते इति । 'आङ्ः स्यङ्यायाम्' इत्यात्मनेपदम् । अथ 'अकर्तरि च कारके' इति अधिकरणे प्रत्यय इति शोभयद्वाङ्—अस्मिन्निति । आह्व इति । प्राग् वत् । आह्वाय इति—घञि प्राग् वत् ।

३२५१ । निपानमाहावः ॥ ३।३।७४ ॥

दी—। आङ् पूर्वस्य ह्वयतिः संप्रसारणमवृद्धिर्बोधकाधार-
श्चेद् वाच्यः । 'आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये' ।

The term आहाव meaning a pond or small tank of water is irregularly formed i. e the root ह्व, preceded by आङ् takes अप्, gets सम्प्रसारण and वृद्धि as well when the resultant form means a receptacle of water. Thus अमर has 'आहावस्तु'—i.e आहाव is a synonym of निपान meaning a tank or cistern near a well

मित—। निपानमिति । निपानं क्षुद्रजलाधारः । तत्र वाच्ये आहावशब्दो निपातयति । निपातनप्रकारमाह—आङ् पूर्वस्थेति । पूर्वमुदात्तदनुवृत्तेः । संप्रसारण-
मिति । 'ह्वः संप्रसारणम्—' (३।३।७२) इत्यतस्तदनुवृत्तेः । अविति प्रकृतम् । वृद्धिरिति तु निपातनबलाच्च भवति । आहावस्तुति । अमरस्थमिदमुदाहरणम् ।

३२५२ । भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ३।३।७५ ॥

दी—। अनुपसर्गस्य ह्वयतिः संप्रसारणम् च स्याद्
भावे । हवः ।

मित—। भावे इति । स्पष्टम् । हव इति । उपसर्गे तु आह्वय इति प्रतुष्टाह्वार्यम् ।

३२५३ । हनश्च वधः ॥ ३।३।७६ ॥

दी—। अनुपसर्गादन्तेर्भावेऽप स्यात् । वधादेश्चान्तोदात्तः—
'वधेन दस्यम्' । चाद् घञ् । घातः ।

The root हन, when without any उपसर्ग, takes अप् and is replaced by that which is of high pitch at the end. 'वधेन—' This instance is cited from the RigVeda to show the अन्तोदात्तत्व of वधः। From चकार in the rule we have घातः—कुल by 'होऽने' वृद्धि by 'अत उपधाया' (२२८२) and तकार by 'हनस्तः—'।

मित—। हनश्चेति। हन इति पञ्चम्यान्तम्। तेन 'अनुपसर्गस्य' इत्यनुवर्तमानां षष्ठीं तदनुगुणत्वेन व्याचष्टे—अनुपसर्गादिति। सूत्रे चकारो भिन्नक्रमः। वधः परो द्रष्टव्यः। तदाह—वधादेशश्चेति। अन्तोदात्त इति। सूत्रे 'वध' इत्यस्यान्तोदात्तत्वेनोच्चारणादित्यर्थः। अत्रान्वय च हन्तेर्वधादेशेन वधिर्धात्वन्तरं न। अन्यथा प्रजये कविधाने सति वध इति सिद्धे हनश्चेति सूत्रस्य व्यर्थप्रयोजनत्वात्। अत एव वधिः स्वतन्त्रो नास्तीति शब्देन्दुशेखरः। वध इत्यस्य अन्तोदात्तत्वं दर्शयति। वधेनेति। ऋग्वेदस्योऽयं मन्त्रः। सूत्रे चकारकरणफलान्तरमाह—चाद् घञिति। सन्निहृष्टमपि अपं विहाय विप्रकृष्टस्य घञ एव प्रवृत्तिः सामर्थ्यात्। घात इति। "हो हन्तेः—" इति कुलम्। 'अत उपधाया' इति वृद्धिः। 'हनस्तोऽचिण्णस्तोः' (२५७४) इति तकारोऽन्तादेशः।

३२५४। मूर्त्तिं घनः ॥ ३।३।७७ ॥

दी—मूर्त्तिः काठिन्यं तस्मिन्निमित्ते वधेने हन्तेरप्स्यात्। घनश्चादेशः। अभ्रघनः। कथम् 'सैन्धवघनमानय' इति। धर्मशब्देन धर्मा लक्ष्यते।

मूर्त्ति means hardness or solidity ; when hardness is meant, the root हन takes अप् in the भाववाच्य and it is replaced by घन्. Thus हन् + अप् = घनः as in अभ्रघनः—the hardness of mica. In instances like 'सैन्धवघनम्—' the quality denotes (by secondary sense) the thing qualified. Thus the instance means—Bring the thing which is as hard as salt (got out of the sea)

i.e. काठिन्यम् (the quality i. e, 'धर्म') means here कठिन (a thing having the quality i. e, a धर्मिन्).

मित— सूत्राविति । अभिधेवे इति । वाच्ये इत्यर्थः । अभ्यघन इति । अभ्यघ्न काठिन्यमित्यर्थः । घन इत्याद्य 'भावे—' (३२५२) इत्यातो भावे इत्यानुवृत्तेः काठिन्यमिति तदर्थतया लभ्यत इति बोध्यम् । अथ. सैन्धवघनमित्याद्य सैन्धव-काठिन्यमित्याद्यांसम्भवादाह—धर्मशब्देन धर्मो लल्यत इति । कठिनत्वरूपेण-धर्मेण कठिनरूपो धर्मो लल्यत इत्यर्थः । तेन सैन्धवकठिनं पदार्थमानय इति उदाहरणार्थः । सैन्धवमित्याद्य भावार्थेऽण् प्रत्ययः । लक्षणविशेषे रुडोऽयम् ।

३२५५ । अन्तर्घनो देशे ॥ ३।३।६८ ॥

टी— वाहीकग्रामविशेषस्य संज्ञेयम् । 'अन्तर्घण' इति पाठान्तरम् ।

The term अन्तर्घन is irregularly formed, as a technical name of a village or country, with अघ attached to घन् preceded by 'अन्तः' । Here णत्वं which was due by the rule 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्—' is barred by निपातन ; others, however, do not admit the निपातन here and read 'अन्तघण' with णत्वं by 'पूर्वपदात्—'.

मित— अन्तर्घन इति । देशविशेषे वाच्ये हस्तेरन्तरूपसर्गापपदात् अघ् प्रत्ययेण प्रकृतेर्वनादेशेन च अन्तर्घन शब्दो निपातयति इत्यर्थः । वाह्योक्तयेति । वाहीको गोदानचालकः अपि । 'अलोकादयश्च' (उणादि) इति वहतेरीकन् प्रत्यायानो निपातयति ।

३२५६ । अगारिकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ ३।३।७८ ॥

टी— द्वारकदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिनदौ आभ्यन्तरो वाह्यश्च । तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम् । प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते प्रघणः—प्रघाणः । कर्मण्यप् । पठे वृद्धिः ।

There are, in a part of the door, two sides—internal and external—Known as प्रकोष्ठ or अलिन्द ; of these two the external is referred to by this निपातन or irregularity i.e both प्रघण and प्रघाण are in this sense formed irregularly with अप attached to हन् preceded by प्र। प्रघन literally means which is frequently struck with feet by entering persons.

मित—। अगारैकदेशे इति। अगारं भवनम्। वह्निः प्रकोष्ठामके तदंश-
विशेषे वाच्ये प्रघणप्रघाणशब्दौ अप् प्रत्ययान्तौ निपातयते। द्वारैकदेशे इति।
'प्रघाण प्रघणालिन्दा वह्निद्वारप्रकोष्ठके' इत्यमरः। उभयत्रैव कर्मणि प्रत्यय
इत्याह—प्रविशद्विर्जनेरिति। यत्ने हङ्गिरिति। निपातनादिव प्रघाण इत्याव घनादेश-
स्योपधाया हङ्गिः। 'रघाभ्याम्—' इति णत्वम्।

३२५६। उद्वघनोऽत्याधानम् ॥ ३।३।८० ॥

द्वौ—। अत्याधानमुपरिस्थापनम्। यस्मिन् काष्ठेऽन्यानि
काष्ठानि स्थापयित्वा तद्व्यस्ते तदुद्वघनः। अधिकरणे ऽप्।

The term उद्वघन is irregularly formed with अप attached to उद्व हन् which in connection with the affix is replaced by घन provided superposition or placing over is implied. उद्वघन is a piece of wood placed and brought upon for sawing other woods as incarpentry. The affix is thus enjoined in the locative sense.

मित—। उद्वघन इति। अति अतिक्रमा आधानं स्थापनम् अत्याधानम्।
उपरिस्थापनमित्यर्थः। तेन उत्पूर्वाहन्तेरप् प्रत्ययेन प्रकृतिर्धनादिभ्यो च उद्वघन
शब्दो निपातयति अत्याधाने गम्ये इति सूतार्थः। अवाधिकरणे प्रत्ययः। तदाह—
यस्मिन्निति। तद्व्यस्ते इति। तन्नुक्तिग्रन्थ इत्यर्थः। तदिति। तन् काष्ठमित्यर्थः।

३२५८ । अपघनोङ्गम् ॥ ३।३।८१ ॥

दी— अङ्गं शरीरावयवः । स चेह न सर्वः किन्तु पाणिः
पादश्चेत्याहुः । करणेऽप । अपघातोऽन्यः ।

The term अपघन is irregularly formed with अप attached to हन preceded by अप (the उपसर्ग) when a certain limb of the body is meant—the root being changed into घन as before in connection with the affix. Here we have the affix in the करण-वाचा or in instrumental sense—the sense being with which one strikes. अपघातः—takes घञ् for it means an abnormal shock' and not any limb of the body.

मित— अपघन इति । अङ्गं शरीरावयव इति । पाणिः पादश्चेति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । अत्र चकारो वार्थकः । पाणिः पादौ वितार्थः । तेन पाणौ पादौ वाच्ये अपहन्तेरुपप्रत्ययसम्पर्काद् तनादेशः अपघनशब्दो निपातयति इति सूतार्थः । करणे इति । अपघन्यतेऽपहन्ति वानेनेति व्युत्पत्तिरिति भावः । अपघातोऽन्य इति । वृक्षपतनादिजन्य विसृष्टश्चाघात इत्यर्थः । अत्र भावे घञ् । 'हनसः—' इति तकारोऽन्तादेशः । होहन्ते इति कृत्वम् । अत उपधाया इति वृद्धिः ।

३२५९ । करणेऽयोविद्रुषु ॥ ३।३।८२ ॥

दी— एषु हन्तेः करणेऽप स्याद् धनादेशश्च । अयो हन्य-
तेऽनेनेत्ययोघनः । विघनः । द्रुघनः । 'द्रुघन' इत्येके ।
'पूर्वपदात् सञ्ज्ञायाम्—' (८५७) इति णत्वम् । सञ्ज्ञाया
कुठारस्य । द्रुघञः ।

The root हन् takes अप् in the instrumental sense (करणवाचा) and is replaced by घन when अयस्, वि and द्रु precede the root.

Thus अघोघनः—by which an iron is struck—a hammer. विघनः । द्रघनः द्रघणः—by which a tree is struck—Note the नत्व reading ; but in a technical name (axe) we have the शत्व reading.

मित—। करण इति । अघस् लोहः । वि इतुपसर्गः । द्रघं च । एषु उपपदेषु अघोघन इति । लोहमय सुदृढ इत्यर्थः । मञ्जेषा कुठारस्तेति । येषां मते द्रघण इति संज्ञाशब्दः तेषां मते पूर्वपदादिति शत्वम् । कुठारस्य तदर्थः । द्रघं चः हन्ते ऽनेनेत्यर्थात् । द्रघन इत्यास्य स्वमते संज्ञात्वं नास्तीति । नत्वाभावः । एवं 'सुनीन्द्रः गोघनः—' इति कुञ्जपथ्यादिऽमरः ।

३२६० । स्तम्बे क च ॥ ३।३।८३ ॥

दी—। स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप् च पक्षे घनादेशश्च । स्तम्बघ्नः—स्तम्बघनः । करण इत्येव । स्तम्बघातः ।

When the term स्तम्ब meaning a cluster of corn is a contiguous word or उपपद the root हन takes the affix क as well as अप् in the करणवाच्य or instrumental sense the root being replaced by घन in the case of अप्. स्तम्बघ्नः—स्तम्बघनः an instrument to cut the bunches of corn with. स्तम्बघातः—घञ्. See ante. स्तम्बघ्न is with क—स्तम्ब + हन् + क—where the penultimate (ञ्) of the root disappears by 'गमहन—'and ह is replaced by घ etc.

मित—। स्तम्ब इति । 'क' इति लुप्तप्रथमाविभक्तिर्कं तदाह—कः स्यादिति । पक्षे इति । अप् च पक्षे इत्याख्यः । न तु पक्षे घनादेशश्चेति । घनादेशश्चाप् प्रत्ययान्तरस्यतिरिक्तपरतत्त्वादिति बोध्यम् । स्तम्बघ्न इति । स्तम्बानि हनन्ते ऽनेनेति कः । ङणगुक्ककर्तृनसाधनम् इत्यर्थः । 'गमहन—' इतुपधालोपः । कुलम् । स्तम्बघात इति । भावे घञ् । प्रक्रिया पूर्ववत् ।

३२६१ । परौ घः ॥ ३।३।८४ ॥

दौ— परौ हन्तेरप् स्यात् करणे घशब्दस्यादेशः । परिहृत्य-
तेऽनेनेति परिघः ।

हन् preceded by परि takes अप in the करणवाच्य and is substituted by घ. परिघ—an weapon for killing all i.e. a club (सुपल or bolt) ।

मित— परौ इति । क इति नानुवर्तते । किन्तु करणे, हन्, अप् इत्यात्
वयमनुवर्तते । परिघो सुपलः ।

३२६२ । परेव घाङ्कयोः ॥ ८।२।२२ ॥

दौ— परे रेफस्य लो वा स्याद्वशब्दे ऽङ्कशब्दे च । पलिघः
—परिघः । पर्यङ्कः—पल्यङ्कः । इह 'तरप्तमपौ व' (२००३)
इति कृतिमस्य न ग्रहणं व्याख्यानात् ।

The रेफ or रकार of परि is replaced by लकार optionally when the word 'घ' or अङ्क follows. Thus पलिघः परिघ etc. पर्यङ्कः etc—a bedstead. The word 'व' in the rule 'तरप्तमपौ—' is artificial or designative but that which has been advised in this is a natural (अकृतिम) one. Thus by the परिभाषा 'कृतिमाकृतिमयोः कृतिमि कार्यसंप्रत्ययः' the व advised in 'तरप्तमपौ—' becomes due here for operation but in that case the resultant forms will be पलितर परितर etc. Hence the authorities explain that the said परिभाषा will not hold good here and consequently the natural व takes effect giving परिघ etc. ।

मित— परेवेति । घञ् अङ्कश्च द्वयः । तथोरिति सप्तमीद्विवचनम् । 'क-
पोरोलः' (८।२।१८) इत्यातो 'रील' इत्यानुवर्धते । 'अचि विभाषा' (८।२।१९)

इत्यातो विभाषेति च । तदाह—परं रेफस्य लो वेति । पर्यङ्कः—शयनोद्यम् । ननु
षयश्चोऽव द्विविधे वर्तते । शिवसूत्रे निर्दिष्ट एकः । 'तरपत्तमपी—' (२००३)
इति सूत्रे आपरः । तत्र प्रथमोऽकृतिमः । द्वितीयस्तु कृतिमः । ततश्च 'कृतिमा-
कृतिमयोः कृतिमे कार्यसंप्रदायः' इति न्यायात् 'स्व' रूपं शब्दस्य अशब्दसंज्ञा इत्यात्मात्
शिवसूत्रस्यस्य गृह्यं न स्यात् । तस्मा अकृतिमत्वात् । एवञ्च परितर—पलितर
इत्यानिष्टं स्यादित्यात् आह—कृतिमस्य न गृह्यमिति । कुतः ?—व्याख्यानादिति ।
प्राचामिति शेषः ।

३२६३ । उपपन्न आश्रये ॥ ३३८५ ॥

दी—। उपपूर्वाङ्गन्तेरप् स्यादुपधालोपश्च । आश्रयशब्देन
सामीप्यं लक्ष्यते । पर्वतेनोपहन्यते सामीप्येन गम्यत इति
पर्वतोपपन्नः ।

The term उपपन्न is derived irregularly with अप attached to हन् preceded by उप, the penultimate of the root disappearing provided a (close) proximity is implied. Thus पर्वतोपपन्न is being struck by the hill i.e. going by the same.

नित—। उपपन्न इति । आश्रये गम्ये उपपन्न इति निपात्यते । निपातन-
प्रकारमाह—उपपूर्वाङ्गन्तेरित्यादिना । उपधालोपश्चेति । हन्तेरकारलोपः । यत्वं
निपातनात् । सामीप्यं लक्ष्यते इति । अत्र व्याख्यानमिव शरणम् ।

३२६४ । संघोद्वौ गणप्रशंसयोः ३३८६ ॥

दी—। संहननं संघः । भावेऽप् । उद्वन्यते उत्कृष्टोच्चायते
इत्युद्वः—कर्मण्यप् । गत्यर्थानां बुद्धयर्थाहन्तिर्ज्ञानि ।

The words संघ and उद्व are irregularly formed with अप appointed after हन् preceded by सम् and उद् provided the derivatives mean a gathering and an object of praise, अप

in the former is in the भाववाच्य and in the latter कर्मवाच्य । गत्यर्थ roots or roots signifying movement being synonymous with those denoting knowledge, the root ज्ञन् here means to know.

मित—। सङ्कोचौ इति । संघः उद्वेगशब्दौ यथाक्रमं सम्पूर्वाङ्गान्तेकतृतीयांश्च हनेरप् प्रत्ययेन निपात्यते क्रमेण गद्यः प्रशंसा च यदि वाच्ये भवतः । पूर्वत भावेप्रत्यय उत्तरत कर्मशील्याह—संघननमित्यादिना । ननु उक्तव्यते उक्तकृष्टौ ज्ञायत इत्यप् । कथं व्याख्यानं भवति ?—हनेर्ज्ञाने दुर्घटहनेरित्यत्राह—गत्यर्थायामिति । ‘सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः’ इति व्याघादिति भावः । एवञ्च ‘हन हिंसागतौ’ रित्यनयोरेकयोग्येत्यर्थ एवात्र प्रत्ययः ।

३२६५ । निघो निमितम् ॥ ३।३।८७ ॥

दी—। समन्ताम्भितं निमितम् । निविशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति निघाः वृक्षाः । समारोहपरिणाहा इत्यर्थः ।

The word निघ is irregularly formed with चप् added to नि ज्ञन् of which the टि elides and ज्ञ is replaced by च provided निमित meaning ‘equal or limited everywhere’ is implied thereby. निघ a tree which being equal in height and breadth is known without particularly.

मित—। निघ इति । निघ इति निपात्यते निमितं चेद् गम्यते इत्यर्थः । अत्र हनेरप् टिलोपो हस्य घत्वचेति द्रष्टव्यम् । निमितपदार्थे व्यनक्ति—समन्तादिति ‘नि’ इत्प्राप्तगण्यत्वात् समन्तादर्थकत्वम् धातुनामनेकार्थत्वात् । ‘मितमिति । परिमितमित्यर्थः । निघशब्द साधयति—निविशेषमिति । कर्मव्यप् प्रत्ययः । समारोहपरिणाहा इति । आरोह उन्नता । परिणाहो विशालता व्यतिरिति । सम् आरोहपरिणाहो वेषामिति विग्रहः ।

३२६६ । डितः क्तिः ॥ ३।३।८८ ॥

दी—। अयं भाव एव स्वभावात् । 'क्तिर्मन्त्रित्यम्' (१५७०)
क्तिप्रत्ययान्तात् । निर्वृत्तेऽर्थे नित्यग्रहणात् क्तिर्मन्त्रित्यम् ।
अतएव क्तिन्तेन न विग्रहः । डुपचप् । पाकेन निर्वृत्तं
पक्षिमम् । डवप्—उस्त्रिमम् ।

A root that drops 'डु' occurring within it (at the outset) takes the affix क्ति in भाववाच्य by nature. That which is formed with क्ति (or वि for the क drops at the time of operation) takes the affix मप्, and the term नित्य in the rule 'क्तिर्मन्त्रित्यम्' (1570) being intended to denote निर्वृत्त—completed or finished, the affix क्ति i.e its derivation is the subject of application of मप् । The drift is this—the rule 'क्तिर्मन्त्रित्यम्' is a combination of two rules (1) 'क्तिर्मन्त्रित्यम्' and (2) 'नित्यम्' . The first enjoins मप् after a क्तिन् root in the sense of 'तेन निर्वृत्तम्'—It is finished or completed by that, and the second नित्यम् also in this, i.e according to comments (व्याख्यानात्) this always expressed the sense of निर्वृत्त . Thus the sense of निर्वृत्त being everywhere present the word being formed one (क्तिन्) is the subject of application of the other (मप्) ; and this always takes place for no word is to be formed affixed with क्ति only, but with the affix मप् also attached to क्ति that has already taken effect by the time. Thus क्ति and मप् are dependents on each other like the correlatives and one is incomplete or unfit to be used i.e, ungrammatical, without the other. Therefore it is that no explanatory expression (विग्रह) or expounding is made, when मप् is intended to be used, with a

term formed with क्ति but said with वच् । Thus when मप् is going to be employed we expound as 'पाकिन निर्वृत्तम्' and not 'पक्ता निर्वृत्तम्' । पक्तिमम—पच + क्ति then पत्ति + मप = पक्तिम्—'विपक्तिमज्ञानगतिकर्मन्स्त्री' Bhatti (1st). लप्तिमम्—सम्प्रसारण by 'वचिस्तपियजादीनां किति' (2412).

मित— क्ति इति । इति धातोराद्यवयवः । उपचम्, उवप्, उक्चम् इत्यादौ यथा । ते च इतः 'आदि क्तिट्ठवः' इति सूत्रात् । 'कु' इत् यस्य इति बहुव्रीहिः । तस्मात् । द्वितो धातोः क्तिप्रत्ययः स्याद्भावे (न तु अकार्तरि कारकेऽपि) इत्यर्थः । तदाह—अयं भाव एवेति । पाकिन निर्वृत्तम् इत्यादिना पाकाद्यर्थे क्तिमपयोः प्रयुज्यमानत्वात् पाकादेश्य घञादिना भाव एव सिद्धत्वात् क्ति प्रत्ययोऽपि स्वभावेन भावे इति शेषः । क्ति प्रत्ययस्य ककार इत् । क्तेर्मन्त्रित्वमिति = क्तेः—मप् + नित्यम् इतिच्छेदः । क्तिग्रहणेन तदन्तस्य ग्रहणमिति—क्तिप्रत्ययान्तादिति । चतुर्थस्य चतुर्थे पादे इदं सूत्रम् । यद्यपि इदं तद्विप्रकरणे स्वयमेव व्याख्यानं तथापि एतदवतारणपूर्वकव्याख्यानं तदर्थस्य साक्षात्कारणार्थमिति बोध्यम् । 'क्तेर्मप'—इत्येव योगस्य वर्तते । 'क्तेर्मप' इत्येकः । 'नित्यम्' इत्यपरः । प्रथमं व्याचष्टे—क्तिप्रत्ययान्ताम् इति । द्वितीयं व्याचष्टे—निर्वृत्तेऽर्थे इति । अत्र योगविभागस्य द्वितीयव्याख्यानस्य चायमाशयः—'निर्वृत्तेऽद्यदुतादिभ्यः' इत्यतो 'निर्वृत्ते' इत्यनुवर्तते । 'निर्वृत्तेऽद्यदुतादिभ्यः' क्तेर्य मप् इत्येकयोगकरणेनैव सिद्धे योगव्यकरणम् 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति महाविभाषानिर्वाच्यम् । ततश्च नित्यग्रहणसामर्थ्याद् 'नित्यम्' इत्यस्य योगान्तरत्वविज्ञानात् 'निर्वृत्तेऽर्थे' एव तदिति (नित्यमिति) न्यनक्ति—निर्वृत्तेऽर्थे इति । क्तिर्मव विषय इति । मपो विषय इति विग्रहः । निर्वृत्तेऽर्थे क्तिर्निर्वृत्तेऽर्थे च मप् इत्युभयोरिव प्रत्यययोरैकस्मिन्नर्थे अन्ववहितपरया प्रवृत्तिः परस्परसापेक्षता । तथाच क्तिप्रत्यये सत्येव मप् प्राप्नोति प्रयोज्यमाने च मपि क्तिः प्रवर्तते इति । एवं च केवलः क्तिः केवलस्य मप् न प्रयोज्यत्वमिति सन्तव्यम् । अत्र विनिगमकमाह—अत एवेति । 'पक्ता निर्वृत्तम्' इति न विग्रहः किन्तु 'पाकिन निर्वृत्तम्' इत्येव । ततश्च क्ति प्रत्ययस्य केवलस्य नास्ति प्रवृत्तिः । अतः सिद्ध क्तिरिति मविति । सामान्येन निर्देशः । क्ति प्रत्ययान्तस्य तु विशेष्यनिर्गतेति बोध्यम् । 'विपक्तिमज्ञानगतिकर्मन्स्त्री' (भट्टिः) ।

अतः चमेष धर्मो लक्ष्यते । 'दक्षिणसम्प्रती' (भट्टिः) = दक्षिण दानेनेत्यर्थः ।
उत्तिष्ठन्म इति । 'वचिस्त्वपि' इति सम्प्रसारणम् । एवं कृतिसादयः ।

३२६७ । टितोऽयुच् ॥ ३।३।८८ ॥

दी— अयमपि स्वभावादभावे एव । टुवेष्टु । वेपथुः ।

श्वयथुः ।

After a root that drops 'ट्' is employed the affix अयुच्
(अयु) in the भाववाच्य by nature. वेपथुः—shaking or shivering
श्वयथुः—a kind of disease called श्वय । The root is 'ट् शोधि
गतिहृद्गोः' ।

सित— टित इति । टु इत् यस्य धातोस्तस्मादयुच् प्रत्ययः स्माद् भावे एव ।
वेपथुरिति । 'वेपथुश्च शरीरे मे रोमहृष्ये जायते' इति गीता । श्वयथुरिति । 'टुषोधि
गतिहृद्गो'रिति धातुः । 'सार्वधातुकार्द्ध' (२१६८) इति गुणः । 'श्वयथुस्तु
पुमान् शोथः' इत्यमरः । एवं टुषोक्तुर्जा इत्यादेः 'जन्मान्तरपातकानां विपाकविक्षुब्ध-
धुरप्रसङ्गः' (राघु—१४) इत्येवमादयः ।

३२६८ । यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ३।३।८९ ॥

दी— यज्ञः । याच्ञा । यत्नः । विग्रः । प्रग्रः ।
'प्रग्रो चासन्न' (१७७७) इति ज्ञापकान्न (निपातनान्न)
संप्रसारणम् । डित्त्वं तु 'विग्र' इत्यत्र गुणनिषेधाय । रक्षणः ।

Roots यज्, याच्, यत्, विच्छ्, and प्रच्छ् take the affix नङ् in the
भाववाच्य as well as in the other than कर्तृवाच्य. यज्ञः—यज् + न—न
being changed into ज् in connection with ज्. Similarly याच्ञा ।
विग्रः—विच्छ् + न—ङ् being replaced by ग् by the rule 'च्छोः यङ्—'
(2471) and गुण being prohibited here due to डित्त्वं of the

affix—which (prohibition of गुण) being the result of डित्त्वकरण or reading नङ् in stead of न only in the rule, for डित्व is evidently not for the injunction of सम्प्रसारण by 'ग्रहिव्या—' (2413) as we have आपक or indication in the rule 'प्रश्ने चासन्न—' (1777) that there will be no सम्प्र. here otherwise the author would enunciate 'प्रश्ने चासन्न—'. Thus it is clear that the indicatory (ङ) is to prohibit गुण in the case of विग्रह by 'किङ्कति च' । रचण by णत्व ।

मित—। यजयाचेति । भावे ऋकर्मणि च कारके यजादिस्तत्तरं नङ् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । यञ इति । नस्य युत्वेन च । एवं याच्ना इति । स्त्रीत्वं लोकादिति भावः । विग्रह इति । विष्कृतेनङ् 'च्छीः यङ्—' (२५६१) इति श् । ननु प्रत्ययस्य डित्वाद् 'ग्रहिव्या—' (२४१३) इत्यनेन प्रच्छ + नङ् इति स्थिते सम्प्र-सारणेन पृश् इत्यमिष्टं स्यात्तु प्रश् इतीदमित्यत्राह—'प्रश्ने चासन्न—' (१७७७) इति आपकादिति । नन्वं षं प्रत्ययस्य डित्करणं व्यर्थं मित्याशङ्क्य आह—डित्वं लिति । किङ्कति चेति निषेधादित्यर्थः । रचण इति । 'टुना—' इति नङ् टुत्वेन च । रचणमित्यर्थः ।

३२६८ । स्वपो नन् ॥ ३।३।८१ ॥

दी—। स्वप्नः ।

After स्वप्, नन् (the affix) takes place in भाव etc.

मित—। स्वप्न इति । निच्च स्वरार्थम् ।

३२७० । उपसर्गं घोः किः ॥ ३।३।८२ ॥

दी—। प्रधिः । अन्तर्धिः । उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः ।

If any उपसर्गं precedes as उपपद, the roots technically known as घृ i.e दा and धा ('दा धा घृदाप्' २३७३) take the affix कि (इ)

in the भाव and the other than कर्तृवाच्य । Thus प्रधि—in the कर्तृवाच्य—The circumference of a wheel; the आकार of the root elides by 'आतोलीपः'—अन्तर्धिः—that which is placed within; —all the bases are masculine.

मित—। उपसर्गे इति । उपसर्गे उपपदे द्वावपधादप्येभ्यो धातुभ्यः किप्रत्ययः स्याद् भावादौ । प्रधिरिति । प्रधीयतेऽस्मिन्नित्यधिकपणे किः । प्रत्ययस्य किच्चात् 'आतो लोपः'—(२३७२) इत्यालोपः । 'चक्रान्तं नेमिः स्त्री प्रधिः पुमान्' इत्यमरः । अन्तर्धिरन्तर्धानमन्तराधानं वा । 'कालः' इति पुंस्त्वम् सर्वत्र ।

३२७१ । कर्मण्यधिकरणे च ॥ ३।३।८३ ॥

दी—। कर्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेऽर्थे । जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः ।

If a word in the accusative is an उपपद then the roots दा and धा take the affix कि in the locative sense. Thus जलधिः a sea in which जल is stored up.

मित—। कर्मणीति । कर्मणीति प्रयुज्यमानोपपदस्योपाधिः । कर्मन्तं (द्वितीयान्तम्) एवोपपदं यथा स्यात् । न तु कर्मणि अधिकरणे च प्रत्यय इत्यर्थः । तदाह—कर्मण्युपपदे इति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । जलधिरिति । एवं पयोधि-वारिधिप्रभृतयः । निधीयतेऽस्मिन्निति निधिरिति कर्मण्येव किः ।

• ३२७२ । स्त्रियां क्तिन् ॥ ३।३।८४ ।

दी—। स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन् स्यात् । घञोऽपवादः । अजपो तु परत्वादु बाधते । कृतिः । चितिः । सुतिः । स्फायी—स्फाति । 'स्फीतिकाम' इति तु ग्रामादिकम् । क्तान्ताद्वा-त्वर्थे णिचि 'अच इः' इति वा समाधेयम् । 'श्रुयजीविस्तुभ्यः

करणे' (वार्तिक) । श्रूयतेऽनया श्रुतिः । यजेरिधेय इष्टिः ।
 स्तुतिः । 'ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावदवाच्यः' (वार्तिक) । तेन
 नत्वम् । कीर्णः । गीर्णः । लूनिः । धूनिः । पूनिः ।
 'ह्लादः—' (३०७३) इति योगविभागात् क्तिनि ऋस्वः । प्रह्वन्निः ।
 'ति च' (३०३७)—चूर्तिः । फुल्लिः । 'चायतेः क्तिनि चिभावो
 वाच्यः' (वार्तिक)—अपचितिः । संपादादिभ्यः क्तिप्
 (वार्तिक) । संपत् । विपत् । 'क्तिन्नपीष्यते' * संपत्तिः ।
 विपत्तिः ।

The affix क्तिन् is used after any root to form a feminine base in the भाववाच्य or in the other than कर्तृवाच्य. This supersedes वज् enjoined by 'हलश्च' (3300) even, which also is used after any root ending in a हल् but forming a masculine base in the भाववाच्य ; for as the परिभाषा rule 'वासङ्ग्योऽस्त्रियाम्' does not apply here in स्वाधिकार, वज् under 'हलश्च' (3327) although a particular injunction (विशेषसूत्र) and subsequent as well will not have the force expressed therein (in the परिभाषा) । This (क्तिन्) however bars अच् and अप् also enjoined by 'एरच्' (3.3.56) and by 'ऋदोरप्' (3.3.57) as it (क्तिन्—3.3.94) is subsequent to them. Thus they also (अच् and अप् also), though particular by character, will not, by 'वासङ्ग्य—' have supremacy over स्त्रियां क्तिन् and consequently have application only when a masculine base is sought for ; स्त्रायी is the root after which क्तिन् being employed gives स्त्रीति—यकार of the root disappearing by 'लोपो लौर्बलि' and इट् not having taken effect due to the prohibition 'इतुवतघसि—' (3163). The form स्त्रीति, however, arrived at with

क्तिन् as in 'स्त्रीतिकाम' is erroneous, for by 'स्त्रायः स्त्री निष्ठावान्' (3044) स्त्रायी is replaced by स्त्री only when निष्ठा (or क्त and क्तवत्) follows and not क्ति. It (स्त्रीति) can, however, be solved with शिच् added to स्त्रीत (स्त्रायी + क्त) in the case of a root by 'तन् करोति तद्वेष्टे' or by 'प्रतिपदिकाशालयेष्वङ्गलम् इष्टवच्च' and then with अलोप + (शिलोप) and with the affix इ in the भाववाच्य by the (उगादि) 'अच इः'. Then स्त्रीति कामयते स्त्रीतिकामः—with अच् by 'कर्मस्थान्'। 'सुयजीवि—' (Varttika) स्तु, यञ्, इष् and स्तु take क्तिन् in the करणवाच्य—स्तुति—the Veda—by which one becomes learned. Both यञ् and इष् give इष्टि—a sacrifice or volition—with क्तिन्. The root यञ् becomes इष् by समससारण under 'वविस्रयि—' (2412) and by 'य' under, 'वयस्यञ्—' (294). च्छ्वादिभ्यः—' (another varttika here). It has to be said that the affix क्तिन् is like निष्ठा i.e., will have the force of it when coming after the roots ending in कृ (होवच्छ्) and after लृ etc, Hence नल enjoined by 'रदाभ्यां निष्ठातोः पूर्वस्य च इः' (3016) will take effect when क्तिन् follows after कृ, लृ etc. क्रीर्णिः—कृ + क्तिन्—किर् इ by 'अत् इत्तातोः', and नल in place of 'त' = क्रीर्णिः by 'हलिच' (354) and णल by 'रदाभ्याम्—'। लुनिः—लृ + क्तिन् here नल of त is by 'स्वादिभ्यः' (3018). क्रीर्णि—means scattering and लुनि means cutting as the affix is enjoined in the भाववाच्य। The penultimate of ह्राद when क्ति follows becomes ङस्त्र by breaking up of the rule 'ह्रादो निष्ठावान्' (3073) the cause of such dissolution of a rule (योगविभाज) being to serve some special purpose viz to effect ङस्त्र when an affix other than निष्ठा (as क्तिन्) follows and to have अङ्गनिः। The form अङ्गनि, however, is not to be met with in

the भाष्य. चूर्ति—चर्+क्ति the penultimate or च् of चर् being 'उ' by the rule 'ति च' (3037) दीर्घ by 'हलि च' (354). कृत्तिः—कृत्+ति by 'तिच्'. 'चायतिः क्तिनि—' Thus is third varttika here. It must be said the root चाय् or ('चायु पूजानिशामनयोः—भूदि) becomes replaced by चि when क्तिन् follows. Thus अपचितिः—अप+चाय+क्तिन् worship ; cp—'पूजा नमस्त्रापचितिः—'Amara. 'संपदादित्यः क्तिप्' This is the fourth varttika here. सम् पद etc take the affix क्तिप् in the भाववाच्य as also in other than कर्तृवाच्य to form feminine bases as संपद etc. But although in the 'स्त्राधिकार' the परिभाषा 'वाऽसङ्गः—' does not apply and therefore क्तिप् will bar क्तिन् yet the latter will take effect giving संपत्तिः etc by बाहुल्यक advised under 'कृत्यलुटो बहुलम्'.

मित— स्त्रियामिति । इत्तः पुंनपुंसकाधिकारः । अथ 'यकर्तरि च कारके' इत्यध्वनुवर्तते । तदाह—भावादाविति । क्तिन् स्यादिति । प्रतिवादप्रत्ययोऽयं विधीयते । घञोऽपवाद इति । 'हलश्च' (३३००) इति पुरस्ताद वक्ष्यमाणस्य घञोऽपवाद इत्यर्थः । एवञ्चायं क्तिन्घञोर्विषयविभागः । स्त्रीवाचके भावादी क्तिन्नेव प्रयुज्यते । घञ् तु पुंस्त्रुवाचके एव भावादाविति । अस्त्रियामित्युक्तेः 'वास-रूप—' इति परिभाषाऽव न प्रवर्तते । एवं 'एरच्' कर्दोरप्' इति विशेषविवक्षितौ अजपौ क्तिनो नित्यं बाधकः स्यादिति सन्दिग्ध व्याचष्टे—अजपौ लिति । क्तिन् प्रताय इत्यध्याहारः । कृत इत्यात् आह—परत्वादिति । 'एरच्' (३१३४६) 'कर्दोरप्' (३१३५७) इत्याभ्यामपेक्षया 'स्त्रियां क्तिन्' (३१३८४) इत्यस्य परवर्तित्वादिति द्रष्टव्यम् । कृतिः चित्तिरित्यादि । प्रतायस्य कित्वात्र गुणः । स्त्रायौ स्त्रीतिरिति । 'स्त्रायौ' इति धातुनिर्देशः । स्फातिरिति क्तिप्रतायप्रान्न रूपम् । अत्र धातोरोकारस्य इत्वात् यकारस्य 'लोपो ल्योः—' इति लोपे स्फातिरिति लभ्यते । नन्वेवं 'स्फाति-काम' इत्याव स्त्रीतिरिति कथम् ? तवाह—ग्रामादिकर्मिति । स्त्रायः स्त्रीभावस्य 'स्त्रायः स्त्रीनिष्ठायाम्' (३०४४) इति निष्ठायामिव दृष्टत्वादन्ववाद्दृष्टत्वाच्चेति भावः ।

कथमपि समाधत्ते—ज्ञानादित्याख्य इति वा समाधेयम् इत्यनेन । स्नायी + क्तः
 (नपुंसके भावे क्तः) इति 'स्नायः स्नो—' (३०४४) इत्यनेन स्नोभावे जाते स्फीत-
 मिति प्रातिपदिकं भवति । ततः 'प्रातिपदिकाङ्गत्वञ्च बहुलम्' इति 'तत्करोति
 तदाचष्टे' इति वा गणसूत्रात् स्फीतशब्दात् णिचि णाविष्टवदभावेन अलोपे च 'अच
 इ'रिति भावे प्रत्ययः । स्फातिरित्येव तु साध्विति द्रष्टव्यम् । 'सुयजीषि—'
 वार्तिकमिदम् । य, यज्, इष्, स्त एभ्यः करणे एव क्तिन् न तु भावादाविति
 वार्तिकाद्यैः । नृतिर्वेदः । यजेरिवेति । उभयोरेव क्तिनि रूपं तुल्यमित्याह—
 इष्टिरिति । तथाच इज्यतेऽनयेति यजतेः क्तिनि प्रत्ययस्य क्तिच्चाद् 'वचिस्त्वपि—'
 (२४१२) इति सम्प्रसारणे 'ब्रह्म भसज—' (२८४) इति पले च इष्टिरिति रूपम् ।
 इवेकं त्यष्टमिव । स्तुतिरिति । स्तुयतेऽनयेति विग्रहः । सर्वेव प्रत्ययस्य क्तिच्चाद्
 गुणाभावः । 'खल्वादिभ्यः—' द्वितीयमिदमत्र वार्तिकम् । ख—प्रभृतिभ्यो लुप्रभृतिभ्यश्च
 धातुभ्यः क्तिन् प्रत्ययो निष्ठेव स्यादिति वक्तुमन्वित्यर्थः । तेनेति । निष्ठावदभावे-
 न्मन्त्यर्थः । नत्वमिति—'रदाभ्यां निष्ठातो नः—' (३०१६) इत्यनुसारादिति
 भावः । क्रीर्णिरिति । कृ + क्तिन् इति स्थिते 'कृत इष्ठातो'रिति इच्छे रपरत्वे च
 किर् इति जाते 'रदाभ्याम्—' इति निष्ठातकारस्य च क्तिनस्तकारस्य नत्वम् । तयोः
 'हलिचेति' (३५४) इति दीर्घे 'रपाभ्याम्—' इति शब्दे च यद्योक्तं रूपम् । किरण-
 मित्यर्थः । एवं गलोष्टिरिति । लुनिरिति । अत्र 'लादिभ्यः' (३८१८) इति क्तिनो
 नत्वम् । लुवनमित्यर्थः । 'ह्लादिः—' इति—'ह्लादो निष्ठावाम्' (३०७३)
 इति सूत्रम् । अनेन निष्ठाधामीव परतो ऋखां विधीयते न तु निष्ठेतर प्रत्यये
 परे । ततश्च क्तिन्प्रत्ययस्य प्रह्लन्निरित्यत्र ऋखो दुर्लभ इतिमत्वा ऋखाद्येमाह—
 योगविभागादिति । 'योगविभागादिष्टमिष्टिः' इति न्यायादिति भावः । चूर्तिः
 फलितरित्यत्र चर् + क्ति, फल् + क्ति इति स्थिते चरः फलीय अकारस्य उकारार्थं
 माह—'तिच' (३०३७) इति । एवमुच्चे पूर्वव रेफपरत्वाद् 'हलिचे'ति दीर्घः ।
 उत्तरत रेकवान्त्वाभावात् दीर्घः । 'धायतेः—' इति । इदमत्र तृतीयं वार्तिकम् ।
 'चायू पूजानिश्चामनयो' इति धातुः । तस्य क्तिनि परे विभावोऽनेन वार्तिके-
 षोपादिश्यते । अपचितिः पूजा । 'पूजा नमस्यापवितिः सपर्याचाईनाः समाः'

इत्यमरः । 'संपदादिभ्यः—' इति—इदमेव चतुर्थं वार्तिकम् । किप् सङ्-
ख्योपीत्याह—संपदिति । भावे अकर्तरि कारके वेति बोध्यम् । ननु 'अस्त्रियाम्'
इति निषेधाद् 'वासकृपोऽस्त्रियाम्' । इति परिभाषया किपा क्तिनो बाधात् सम्पत्ति-
रित्यादि कथम् इत्याशङ्क्य आह—क्तिन्नपीष्यते इति । 'कृत्यकृष्टो बहुलम्' इति
बाहुलकादिर्दं सिद्धमित्याहुः । संपदिति सम्पत्तिरिति च स्त्रियामेवेति विभावनीयम् ।

३२७३ । स्यागापापचो भावे ॥ ३।३।८५ ॥

दो—। क्तिन् स्यादङोऽपवादः । उपस्थितिः । संगीतिः ।
संपीतिः । पक्तिः । कथम् 'अवस्था' 'संस्था' इति ? 'व्यवस्था-
याम्' इति ज्ञापकात् ।

क्तिन् after स्या, गा, पा and पच् is used in the भाववाच्य to form a
feminine base. This rule supersedes अङ् to be directed to
स्या, गा and पा by 'आतथोपसर्गे' (3238) and to पच् or डुपचच् by
'षिदभिदादिभ्यः—' (338r), प्रस्थितिः—इत् or इकार in place of आ of
स्या is by the rule 'यतिस्त्रिमास्याम्—' (307r). संगीतिः—ईत् of the
आकार of गै (i.e. 'गा' by 'आदेचः—') by the rule 'धुमास्या—' (2462).
Although this rule bars अङ् after स्या yet अवस्था, संस्था etc will
have the affix (अङ्) on the strength of Panini's own behaviour
in 'व्यवस्थायाम्' (असंज्ञायाम्) which is an indication that स्या may
take अङ् as well as क्तिन् ।

नितः—। स्यागा इति । स्या, गा, पा, पच् एभ्यश्चतुर्भ्यः क्तिन् स्याद् भावे
स्त्रियाम् । गीति गै इत्यस्य कृतात् इत्यस्य गृह्यम् । पा इति पाने न तु पालने ।
'आतथोपसर्गे' (३२८३) इत्यनेन स्या, गा, पा इत्येभ्यस्त्रिभ्योऽङ् 'षिदभिदादिभ्यः—'
(३२८१) इत्यनेन डुपचच् पाके इत्यस्माच्च प्राप्तस्य अङ् अपवादः इत्यर्थः । उपस्थिति-
रिति । 'यतिस्त्रिमास्याम्—' इति (३००४) इति इत्त्वम् । संगीतिरिति । गै
इत्यस्य 'आदेचः—' इत्यात्वे कृते 'धुमास्यागा—' (२४६२) इति इत्त्वम् । अवस्थे-

त्यादौ अङ् प्रत्ययमुत्प्रेक्ष्य समाधत्ते—व्यवस्थायाम् इति आपकादिति । 'आपक
न्यायस्य असावैविकलेऽप्यत प्रवृत्तिः' । एवञ्च यथा व्यवस्थेति अङ् प्रत्ययान्तः शब्दः
पाणिनिना प्रयुक्ती न तु 'व्यवस्थित्याम्' इति क्तिन् प्रत्ययान्तस्यैवा श्रूयते तिष्ठतेः
त्रिभ्रज्जी उभावपि स्यातामिति भावः ।

३२७४ । ऊति यूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च ॥ ३।३।८७ ॥

दी—। अवतीः 'ज्वरत्वर—' (२६५४) इत्यृट् । ऊतिः ।
स्वरार्थं वचनम् । उदात्त इति हि वर्तते । यूतिः । जूतिः ।
अनयोर्दीर्घत्वं च निपात्यते । स्यतिः सातिः । 'द्यतिस्यति—'
(३०७४) इति इच्छे प्राप्ते इह इच्छाभावो निपात्यते । मनोतेर्वा
'जनसन—' (१५०४) इत्याप्ते कृते स्वरार्थं निपातनम् ।
हन्तेर्हिनोतेर्वाहेतिः । कीर्तिः ।

These results viz ऊति, यूति, जूति, साति, हेति and कीर्ति are
irregularly arrived at with the affix क्तिन् in the feminine sense.
ऊतिः—अव् + क्तिन् with ऊट् (उ) in the entire place of 'अव्' by
the rule 'ज्वरत्वर—' (2654), Although the form ऊति could be
had in connection with क्तिन् without this निपातन yet the mention
of it here is for the sake of pitch; for ऊति is of उदात्त pitch as
the term उदात्त occurring in the preceding rule 'मनीषवेधपचमन-
विदभूवीरा उदात्तः' (3. 3. 96) is carried down herein. Thus the
affix क्तिन् is here उदात्त, otherwise the very root (अव्) would
have been उदात्त by the rule 'अनत्यादीर्णित्वम्' । उदात्तत्वं of ति as well
as दीर्घत्वं of उ in यूति (यु + क्ति) and जूतिः (जू + क्ति) is effected by this
निपातन । In साति which is derived as सी + क्ति = साति by 'आदेशः—'
(2371) = साति, and not इत्त्व directed by 'द्यतिस्यति—' (3074)

is irregularly effected in addition to उदात्तत्व of the affix. Or, if साति is derived as, सन् + क्ति = साति by 'जनसन—' (1504) then उदात्तत्व only of the affix is irregularly formed ; the procedure in the latter case is shorter than that in the former in which there is the operation of 'इत्वाभाव निपातनम्' as an extra one ; कृति is derived as कृन् or कृ + क्ति. In the former case (कृन् + क्ति) न् of कृन्, by निपातन, is changed into 'इ' and then by 'आट्गुण'—कृति—aweapon, whereas in the latter case (कृ + क्ति) the prohibition 'क्ङिति च' is barred and गुण, and उदात्तत्व of क्ति effected by this निपातन. कौर्ति—कृत् + णिच् (स्थाँ) + क्ति here by निपातन क्ति bars युच् due by 'स्थान्नय्यो युच्' as also उदात्तत्व of क्ति ।

मित—। कृतिवृत्ति इत्यादि । एते षट् स्थितौ क्तिन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । ततः प्रत्येकं निपातनप्रकारमाह—अवनेरित्यादिना । अव + क्तिन् इति स्थिते 'ज्वर-स्वर—' (२६५४) इत्यनेन अकारवकारयोरुभयोरिव कृति कृतिरिति । नन्वयं निपातनाभावेऽपि सिध्यति । तवाह—स्वरार्थं वचनम् इति । कः स्वरइत्यत्राह—
 * उदात्त इति । 'मन्त्रे वृषेप्रपञ्चमनविदमुवीराः उदात्तः' इति (३।३।८६) हि अव्यवहितं पूर्वभूतम् । इत उदात्त इत्यनुवर्तते । तेन च क्तिन उदात्तत्वं लभ्यते । अन्यथा 'जिनत्यादेनित्यम्' इत्यनेन प्रकृतेरेव उदात्तत्वं स्यादिति भावः । एवंयुक्तिं पूति प्रभृतीनामपि प्रत्ययस्योदात्तत्वं बोध्यम् । अगयोरिति । 'युति कृति' इत्यनयोः । दीर्घत्वमिति । 'यु, कृ' इत्यनयोरित्यर्थः । चेति । उदात्तत्वं विभक्तेरनयोश्च दीर्घत्वमित्यर्थः । सतिरिति । योऽन्तकर्मणि इति धातुः । तस्य सत्वे 'आदिचः—' (२३७१) इति कृतात्वे 'दातिसृति—' (३०७४) इति प्राप्तस्य निपातनाग्निषेधे च रूपम् । अत्र पदान्तरमाह—समोतेवेति । अत्र पदे प्रत्ययस्य उदात्तत्वमात्रं निपात्यते । इत्वाभावप्रसक्तिसु नास्तीति लाघवम् । अर्थसु भिद्यत इति बोध्यम् । हन्नेरिति । अङ्गिन् पदे नकारस्य इत्वं निपात्यते । तत आट्गुणेन रूपम् । पदे द्विधातोः क्तिनि तु क्ङिति चेति गुणनिषेधं आधित्वा गुणो निपात्यते । कौर्तिरिति ।

कृत संशब्दन इत्याद्यात् स्वार्यगन्तात् 'स्वासग्रन्थो युच्' इति पुचं बाधित्वा त्तिम् निपात्यते । इत्तरपरलदीर्घाः ।

३२७५ । *ब्रजयजोर्भावे वयप् ॥ ३।३।८८ ॥

दौ—। ब्रज्या । इज्या ।

क्वप् after ब्रज् and यज् is employed in the भाववाच्य to form a feminine base. Thus ब्रज्या—travelling and इज्या sacrifice, यज् + क्वप् + टाप् सम्प्रसारण by 'वचिस्त्रिपि—' (2412).

मित—। ब्रजयजोरिति । जनयोर्भावे क्वप् प्रत्ययः । स्त्रियाम् इत्याव । वज्यति । वज्रगती । क्वप् । ब्रज्यति पाठे ब्रज्यवर्जने । इज्येति । यज् + क्वप् + टाप् । 'वचिस्त्रिपि—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम् । यज् इत्यर्थः । * ['ब्रज्ययजो' - रिति पाठान्तरम्] ।

३२७६ । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुज्शोङ्-
भृजिणः ॥ ३।३।८८ ॥

दौ—। समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्वप् स्यात् स चोदा-
त्तः संज्ञायाम् । 'अजेः क्वपि वीभावो नेति वाच्यम्' (वार्तिक)
समजन्त्यस्यामिति समज्या सभा । निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या
आपणः । निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छिला भूमिः ।
मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वशिरा । विदन्त्यानया विद्या ।
सुत्या अभिषवः । शय्या । भृत्या । ईयतेऽनया इत्या शिविका ।

To form a technical term or particular class noun in the feminine gender the affix क्वप् after the roots सम् - ब्रज्, नि - सद, नि पत्, मन्, विद्, युज् i.e सु, शो भृ and इ is used in भाव etc i. e in the भाववाच्य and the affix (in these cases) is उदात्त । 'अजेःक्वपि—' This a Varttika here. It has to be said that when क्वप् follows the

root अज्, it is not to be replaced by जी by the rule 'अजेर्लघ्वजपोः' ।
 Thus समज्या—a council. निषद्या—a market place. प्लव by the
 rule 'सदिरप्रतिः' । निपत्या—a slippery ground. मन्वा—The artery
 of the neck. शिरा is also spelt as सिरा । सुत्या—The soma-
 sacrifice or expounding of the somaplant. सु + कप्—तकार by
 the rule 'ऋस्वस्य पिति कृति तुक्', want of गुण being due to किल of
 the affix. शय्या=शी + कप्—But the final (ई) of शी is replaced
 by अयङ् (अय) by 'अयङ् यि किङ्ति' (2649). Then टाप् ।
 भृत्या—remuneration of servants—तुक् and गुणाभाव as before.
 द्रव्या—a palanquin—तुक् and गुणाभाव ।

मित—। संज्ञायामिति । संज्ञायां वाच्यायाम् सम अज्, निषद, निपत्, मनु,
 विद, सु, शी, च, दण् एभ्यः स्त्रियां कप् इत्याह—समजादिभ्य इति । समजन्ति
 सङ्गीभवन्तीत्यर्थः । 'अजः क्वपि—' इति वार्तिकमिदम् । 'अजेर्लघ्वजपो'रिति
 कपो घञव्भिन्नत्वाद् जीभावे प्राप्तेऽयमारम्भः । मन्वे एवं यद्यपि वाधकाभावात् ।
 'समन्वा परिषद् गोक्षी सभा-समितिसंसदः' इत्यमरः । निषद्या आपण इति । 'आपणस्तु
 निषद्याच' इत्यमरः । 'सदिर प्रति'रिति प्लवम् । पिच्छला भूमिरिति । उन्नतावनता
 कर्दमाक्ता वेत्यर्थः । एषु त्रिषुदाहरणेषु अधिकरणे कप् । मन्वेत्यारभ्य विद्येत्यन्तं
 करणे कप् । सिरा इत्यपि दृश्यते । विद्या—वेदादिः । सृयते अभिपूयते सीमः
 असमामिति विग्रहः । सीमयाग इत्यर्थः । 'ऋस्वस्यपिति कृति—' इति तुगागमः ।
 किञ्चाद् गुणाभावः । शय्येति । शीयतेऽसमानित्याह—करणे कप् । 'अयङ् यि
 किङ्ति' (२६४९) इकारस्य अयङादेशे टापि च यथोक्तं रूपम् । भतेति ।
 वेतनमित्यर्थः । तुग्गुणाभावौ । इतेति । तुग्गुणाभावौ । अव कोषो मृग्यः ।

३२७७ । कृजः श च ॥ ३।३।८८ ॥

दी—। 'कृजः' इति योगविभागः । कृजः क्वप् स्यात् ।
 कृत्या । 'श च' । चात् क्तिन्—क्रिया । कृतिः ।

The rule (योग) is to be broken up into two parts (1) 'कृज्' and (2) 'श च'. Thus (1) कृज् takes कप् in भाव etc, and श as well as क्तिन्। Note that without this योगविभाग we would have कृत्वा (with कप्) and क्रिया (कृ + श) only and not कृतिः (कृ + क्तिन्) for by proximity चकार would relate to कप् only. In क्रिया we have the operation of रिङ् by 'रिङ् शयक् लिङ् लृ' and of want of गुण due to लिङ् of श by 'सार्वधातुकमपित्'. Then इयङ् by 'अचिञ् —' 227.

मित—। कृज् इति। योगविभाग इति। अन्यथा 'कृति'रिति दुर्लभं स्यात्। श चेति चकारेण हि कप् एव सम्बन्धते योगविभागात् कृज् इत्यत्र कपोऽनुवृत्तिः 'शचे'ति चकारेण तु क्तिनोऽनुप्रवेशः। कृतिरिति। 'ततः कृत्वा वधायास करिष्यामीऽनिवर्तिनीम्' विष्णुपुराणम्। क्रियेति। कृ + श इति स्थिते 'रिङ् शयक्—' इति रिङ्। प्रत्ययस्य शित्वेन लिङ्त्वाद् गुणाभावः। 'अचिञ् —' इतीयङ्।

३२७८। इच्छा ॥ ३।३।१०१॥

दो—। इषेर्भावे शो यगभावश्च निपात्यते। इच्छा। 'परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाळानामुपसंख्यानम्' (वार्तिक)। शो यक् च निपात्यते। परिसर्या पूजा। परिसर्या परिसरणम्। अत्र गुणोऽपि। 'मृगं अन्वेषणे' सुरादावदन्तः। अतो लोपाभावोऽपि। शे यकि णिलोपः—मृगया। अटतेः शे यकि ळशब्दस्य हित्वम्। पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च। अटाट्या। 'जागर्तैरकारो वा' (वार्तिक)। पक्षे शः। जागरा-जागर्था।

The term इच्छा is irregularly derived in भाववाच्य with the affix श and no यक् (which was due by 'सार्वधातुके यक्' (2746) as श is both a सार्वधातुक and an affix in the भाववाच्य). इङ् + श = इच्छ् + श by 'इङ् गमियमां कः' (2460) = Then इच्छा with टाप् by rules of combi-

nation (सन्धि) । 'परिचर्यापरिसर्या—' This is a Varttika here. These words viz परिचर्या, परिसर्या, खगया and अटाट्या are irregularly formed with श and यक्. परि + चर् + श + यक् + टाप् । परि + ख + श + यक् + टाप् । Here गुण also is irregularly effected for श being शित् and a सार्वधातुक too, and therefore छिन्नत् by the rule 'सार्वधातुकमपित्' and there was no chance of गुण by 'किञ्चित् च' । In खगया the root is ख्ग to search. In अटाट्या, श and यक् are applied to अट् (—to go) to have अटा which then is duplicated and in the forepart of the duplicate or अट्यास, the यकार disappears and the final vowel is lengthened—all these three operations are done irregularly. अटाट्या—rambling aimlessly. 'जागर्तैः—' This is the second Varttika here. The root जागृ takes 'च' in place of श optionally in the भाववाच्य. जागरा—keeping late hours—जागृ + च + टाप् + गुण by 'सार्वधातुकार्ध—' । जागर्षा—This also means the same thing जागृ + श + यक् + टाप्. Here गुण takes effect by the rule 'अथोऽविभिक्षन्लङ्गित्' (२५८०) as the affix श is a क्त्वि सार्वधातुक ।

मित— इच्छेति । भाविऽयं निपात्यते ॥ स्त्रियां । तदाह—इवेभावि इति । यगभावेति । शप्रत्ययस्य शिक्षात् 'तिङ् शित्—' इति सार्वधातुकत्वे तस्य भावे विहितत्वेन भाववाचकत्वे च 'सार्वधातुके यक्' (२०५६) इति प्राप्नोति । स च यक् निपातनात् प्रतिषिध्यत इत्यर्थः । इच्छेति । 'इषु गमियमा कः' (२४००) इति वकारश्च क्त्वे टापि च रूपम् । 'परिचर्या परिसर्येति—वार्तिकमिदम् । एते चत्वारः शप्रत्ययान्ताः स्त्रियां भावे निपात्यन्ते । यक् चेति । 'सार्वधातुके यक्' इत्यस्यात्र प्रतिषेधो नास्तीत्यर्थः । एवमन्यत्र । परिसर्येति । परिपूर्वात् सधातोर्भावे शो यक् च निपात्यते । गुणोऽपीति निपात्यते इति शेषः । 'सार्वधातुकार्ध—' इति गुण इत्यर्थः । शप्रत्ययस्य शिक्षाद् अपित्सार्वधातुकतया छिन्नात् गुणे

अप्राप्तं गुणोऽपि निपात्यत इत्यर्थः । मृगयेति साधयति—मृग अन्वेषण इति । अस्य अकारान्तलोपदेशात् 'अतो लोपः' (२३०८) इत्यलोपे प्राप्ते आह—अतो लोपाभावोऽपीति । निपातनादिति भावः । णिकोप इति । 'खेरनिटि' इति णिलोप इत्यर्थः । णिच् चात्र स्वार्थे इति मन्तव्यम् । मृगया आखेटकम् । अटाट्टेति व्याचष्टे—अटतेरिति । टा शब्दस्य द्वित्वमिव । निपातनादिति भावः । पूर्वभागे इति । अभ्यासे इति यावत् । यकारनिवृत्तिदोषश्चेति । निपात्याते इति । न च 'हलादिः शेषः' इत्येष यलोपे सिद्धे यकारनिवृत्तिरिति न वक्तव्यमिति वाच्यम् । हलादिशेषसूतस्य षष्ठे द्वित्वविषयत्वादिवाप्रवृत्तेरित्याहुः । अटाट्टेति । इया भ्रमणमित्यर्थः । यङ्नादादटतेसु 'अप्रत्ययात्' (३९७८) इति वस्तुमात्रेण अप्रत्ययेन अतो लोपे यलोपे च 'अट्टा' इत्येष रूपमिति बोध्यम् । जागतेरिति । इदमत्र द्वितीयं वार्तिकम् । जाग्रथातो रप्रत्ययो वा स्वाद्भावे स्त्रियाम् । पक्षे शः । जागरेति । अप्रत्यये इदमुदाहरणम् । 'सार्वधातुकार्त्तम्' इति गुणः । टाप् । शे आह—जागर्थेति । यस्य शिलेन सार्वधातुकत्वाद् यक् । 'जायोविचिञ्चलङ्कित्सु' (२४८०) इति गुणः । प्रत्ययस्य अपितुसार्वधातुकत्वेन क्त्वित्त्वमित्युक्तम् ।

३२७८ । अ प्रत्ययात् ॥३॥१०२॥

दी—। प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् ।
चिकीर्षा । पुत्रकाम्या ।

The affix 'अ' is attached to roots, ending in any other affix to form a feminine base (in the भाववाच्य), चिकीर्षा—पुत्रकाम्या etc. Note that टाप् comes naturally in all these feminine cases.

मित—। अप्रत्ययादिति । अ इति लुप्तप्रथमाविभक्तिः । प्रत्ययादित्यनेन तदन्तस्यग्रहणम् । श इति च निवृत्तम् । भावे अकर्तरि कारके इति तु वर्तते । तदाह—प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्य इति । भावादाविति शेषः । चिकीर्षेति । करोतेः सनि 'चिकीर्ष' इति सन्नन्ती धातुः । तस्माद् अः टाप् । पुत्रकाम्याति । आत्मनः पुत्र-

निष्ठति इत्यर्थे 'काम्यश्च' इति काम्यश्चि 'पुत्रकाम्या' इति नामधातुः । तस्मात् च टाप् च । एवं लिङ्गानां पापट्ठा धनकाम्यादयः ।

३२८० । गुरोश्च हलः ॥३।३।१०३॥

दी—। गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारः स्यात् । ईहा ।
जहा । 'गुरोः' किम् ? भक्तिः । 'हलः' किम् ? नीतिः ।
'निष्ठायाः सेट इति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । नेह । आसिः ।
'तितुव—' (३१६३) इति नेट् । दीप्तिः । 'तितुवे श्वयहादीना-
मिति वाच्यम्' (वार्तिक) । निगृहीतिः । निपठितिः ।

The affix 'च' is employed after a root, having a long vowel and ending in a consonant in the feminine sense in भाव and other than-कृद्वाच्य । Thus ईह + च + टाप् = ईहा—a striving attempt. जह् (to debate) + च + टाप् = जहा a debating through judgment. भक्तिः—here there being no long vowel the root takes क्तिन् the general affix and not 'च'. नीति—here the vowel is long but there being no हल् following the root takes क्तिन्. 'निष्ठायां सेटः—' This is a Varttika here. It must be said that the affix is appointed after such गुरुमान् and हल् ending root as is सेट् or have इट् in निष्ठा (ऋ ऋवत्) and none else. Thus आसिः—the root आप is both गुरुमान् (having a long vowel) and हल् ending but it is अनिट् in निष्ठा (as आप्न) and therefore the rule 'गुरोश्च—' does not apply. consequently क्तिन् and not च is appointed after it. दीप्तिः—with क्ति इट् here being prohibited (in निष्ठा by the rule 'तितुवतश्चिसुसरकसिप् च'—(3163). 'तितुवे श्व—' This is the second Varttika here. It has to be stated that the prohibition of इट् under the rule 'तितुव—' applies to

roots other than गृह्, etc (गृह्, क्षिप्, कृप् and पठ्). Thus निगृहीतिः infliction of punishment—इट्, and दीर्घं by 'गृहोऽक्षिति'. निपठितिः— a deep study—with इट्. Similarly उपक्षिहितिः, and निकुपिति as भाष्य has.

मित—। गुरोरेति । गुरोरिति हल इत्यस्य न विशेषणं तस्य गुरुत्वासम्भवात् । तेन गुरुमान् कश्चिदप्य आक्षिप्यते । स च धातुरेव । दीर्घं स्वरवान् इत्यर्थः । हल इत्यनेन तु तदन्तत्वं लक्ष्यम् । धातोरित्यनुवर्तमानानदाह—गुरुमती इक्ष्णादिति । धातोरिति भावे अकर्तारि च कारके इत्यध्याहारः । ईडा चेष्टा । कडा विर्तकोऽध्यहारो वा । लघूपधत्वाभावाद् गुणोन । भक्तिरिति । गुरुमत्त्वाभावात् क्तिन्नेव । नीति । हलन्तत्वाभावात् क्तिन् । 'निष्ठायां सेट्—' इति वार्तिकमिदम् । 'गुरोश्च हलः' इत्यनेन यष्मादकारो विधित्सितः स चेन्निष्ठायां सेट् तदैव तष्मादकारो (प्रत्ययः) विधीयते नान्यथेति वक्तव्यमित्यर्थः । आप्निरिति । आप्धातोर्निष्ठायां सेट्त्वाभावादकारो न किन्तु क्तिन्नेव । दीप्तिरित्यत्र इटमाशङ्क्य आह—'तितुर्वेति । 'तितुर्वे' इति इदमत्र द्वितीयं वार्तिकम् । तितुर्वेति सूत्रे गृहादिभिन्नानामेव इट् प्रतिषिध्यते न तु गृहादीनामपीति वाच्यम् इत्यर्थः । गृहादयश्च लारो भाष्ये यठिताः । उदाहृतम् तत्रैव—निगृहीतिः, उपक्षिहितिः, निकुपितिः, निपठितिरिति । निगृहीतिरिति । अनेन इटि 'गृहोऽक्षिति' इति दीर्घः । 'गृहोऽक्षि'— (२४१९) इति सम्प्रसारणम् । निगृह इत्यर्थः । उपक्षिहितिरादरः । निकुपितिः प्रवल्गुः कोपः । निपठितिः—पाठदाट्टम् ।

३२८१ । षिट्भिदादिभ्योऽङ् ॥३॥१०४॥

दी—। षिट्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् । जृष्—जरा । त्रप्—त्रपा । भिदा—'विदारण एवायम्' (वार्तिक) । भित्तिरन्या । छिदा 'ह्रौधोकरणे' (वार्तिक)—अन्यत्र क्षितिः छिद्रम् । गुहा—'गिर्योषधोश्च' (वार्तिक) । अत्र गिरिरेकदेशो गिरिशब्देन विवक्षितः । अन्यत्र गूढिः । आरा, हारा,

कारा, तारा, धारा—अत्र दीर्घत्वं निपात्यते । ‘आरा शस्त्रा-
मिति वक्तव्यम्’ (वार्तिक) * । आतिरन्धा । आडोऽन्तश्च
क्तिन् । रेखा लेखा (गणसूत्रम्)—अत्र गुणः । चूडा
(गणसूत्रम्) ; ‘धारा प्रपात इति वक्तव्यम्’ (वार्तिक) * ।
धृतिरन्धा । ‘क्षपेः सृजेः (गणसूत्रम्)—’ क्षपा सृजा इत्यादि ।

The affix अङ् is employed after those roots which are पित्
or यदropping and the roots belonging to the भिदादि class.
Thus मृष् (to become old) + अङ् = जरा, here the prohibition of
गुण due by ‘किङ्ति च’ is barred by ‘चट्शोऽङि—’ (2406).
विदारणे—’ This is Varttika here. The root भिद् (or भिदिर विदारणे
रुधादि) takes अङ् only when the sense is piercing. Otherwise
भित्ति with क्तिन् in the sense of a wall. ‘द्विधीकरण’—This is the
second Varttika or ganasutra ? here. छिद् (or छिदिर) takes अङ् in
the sense of द्विधीकरण or dividing into two. Otherwise क्षिप्—with
क्ति, the sense being a hole. For the roots belonging to the
भिदादि class see ‘भित्—’ below. ‘त्रिविधोऽङि—’ This the third
Varttika here. The root गुह takes अङ् in the sense of a
hill i.e. part of it or the cave and a medicinal plant or
herb to give गुहा ; otherwise गृहिः । आरा etc—roots underlying
these results are respectively ऋ to go, ह् to take, क् to
scatter, तृ to pass over and धृ (ज्) to hold. Here in all these
cases, first गुह, inspite of the prohibition ‘किङ्ति च’ takes
effect by ‘चट्शोऽङि गुणः’ (2406) and then the penultimate of
them are all lengthened irregularly ; irregularly because there
is no cause of lengthening. ‘आराशस्त्रास—’ This is the fourth

Varttika here. When आरा means शस्त्री or a whip then only the root अ takes the affix अङ्, otherwise it takes क्तिन् giving आतिः—
आ + अ + क्ति ('आ + अति) वृद्धि being the Single Substitute here by 'उपसर्गादति धातौ' । 'रेखा लेखा'—This is a गणसूत्र । The root लिख् taking अङ्, गुण is irregularly effected and ल optionally changed into र । चुड़ा—This is another गणसूत्र । 'धाराप्रपति—This is the fifth Varttika here. धारा is derived with अङ् (added to घृ) in the sense of a waterfall only or falling from a great height.—
Otherwise धृतिः patience. सजाः—गणसूत्र—Showing that सज् to purify takes अङ्, कृपा—कृप् + अङ्.

मित—। पिदभिदादिभ्यो इति । स्त्रिवामङिति । भाषे अकतंरि च करके इति बोध्यम् । जूष् व्योहानौ । जरति । क्षिञ्ति चेति निषेधं बाधित्वा 'अट्टशोऽङि गुणः' (२४०१) इति गुणः । तपा लज्जा । 'झीक्षपा व्रीडा लज्जा' इत्यमरः । 'विद्धारणे' इति वार्तिकमिदम् । अस्मिन्नेवाधे भिदिर विदारण इत्यच्चाङ् । अन्यस्मिन् 'मितिः स्त्री कुचम्' इत्यमरः । 'वैधीकरणे' इति इदमव द्वितीयं वार्तिकम् । अन्यत्र क्तिः क्षिद्रमित्यर्थः । गुहा गिर्योपधोरिति इदमव तृतीयं वार्तिकम् । गिरिशब्दस्यार्थमाह—गिरिकदेश इति । कन्दरादावित्यर्थः । अस्मिन् औषधौ चार्थे गुह्यतेरङ् । गुह्यते आत्मा अस्यामित्यधिकरणेऽङ् । अन्यथा क्तिन्निव्याह—गूदिरिति । आराहारेति । अ, छ, कृ, तृ धृञ इति क्रमेणाव धातवः । एभ्यः अङि 'क्षिञ्ति चेति' निषेधं बाधित्वा 'अट्टशोऽङि गुणः' (२४०६) इति गुणे विहिते सति 'अत उपधाया' (२२८२) इति निपातनाद वृद्धिः । तदाह—अत दीर्घत्वमिति । उपधाया इति शेषः । अत दीर्घस्य कारणाभावेऽपि तत्प्रवृत्तौ निपात्यत इति वचनम् । 'आरा शस्त्रागम्—' इति इदमव अतुर्थवार्तिकम् । शस्त्री प्रतीदः । आतिरन्तेति । आङोऽन्तेति । आङ्, पूर्वाद् अ गतावित्यस्मात् क्तिन् इत्यर्थः । ततः आ + अति इति स्थिते 'उपसर्गादति धातौ' इति वृद्धिरेकादेशः । रेखा लेखा इति गणसूत्रमिदम् । अत्र गुण इति ।

निपात्यत इति शेषः । लिख् + अङ् इति स्थिते किङ्कति चेति निषेधं बाधित्वा 'पुगन्त लघूपस्य—' इति गुणः । लकारस्य पक्षे रेफादेशश्च । चूडा इति गणसूत्रमिदम् । 'धाराप्रपाते—' इति इदमत्र पञ्चमं वार्तिकम् । उर्ध्वदेशाद् जलादिप्रपतनं प्रपातः । अस्मिन्नेवास्यै ध्रजोऽङ् । मन्य प्राधिकश्चेत्—“धारा रामपरवृक्षस्य” इत्यादि दर्शनात् । अन्यत्र क्तिन्निल्याह—धृतिरन्वेति । चमा धैर्यं वा । भिदादिगणः—भिदिर विदारणे, विदिर वैधीकरणे, विद ग्राने, चिप प्रेरणे, डधाञ् धारणपोषणयोः, मिथु मेथु हिंसासेचनयोः, अगती, इज् इरणे, चि चय, चि निवासगतयोः, गु प्रवनतरणयोः, धृज् धारणे, लिख् अक्षरविग्यासे, चुद प्रेरणे, पीड अवसाहने, टुबप् बीजसत्त्वाने, कृ विक्षेपे, वसनिवासे, सज् शुद्धौ, 'कृप कृपायाम्' इति ।

३२८२ । चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥३११०५॥

दी— । अङ् स्यात् । युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा ।

कथा । कुम्बा । चर्चा । चातुला ।

These चुरादि roots take अङ् in feminine sense in the भाववाच्य । As चुरादि roots take णिच् (स्वार्ये) so this bars the rule 'ख्यासञ्यन्यो युच्' (3284) Thus चिन्ता etc.

मित— । चिन्तिपूजौति । अङ् स्यादिति भावे अकर्तरि च कारके इति योज्यम् । चिन्ता पूजति । एते (चिन्तिप्रसृतयः) चुरादयः अत एव स्वार्यखन्तत्वाद 'ख्यासञ्यन्यो युच्' इति युचि प्राप्ते वचनम् । तदाह—युचोऽपवादः । न तु क्तिनोऽपवादः । ख्यन्तोऽस्तस्या प्राप्तेरिति मन्तव्यम् । सूत्रे चकारोऽनुक्तं समुच्चिनोतीत्याह—चादिति । तुला । तोलयतेरङ् । श्लोपः ।

३२८३ । आतश्चोपसर्गं ॥३११०६॥

दी— । अङ् स्यात् । क्तिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा ।

'अक्षन्तोरुपसर्गवद्वृत्तिः' (वार्तिक) । अद्वा । अन्तर्धा । उपसर्गं धोः किः (३२७०)—इत्यनेन किः । अन्तर्धिः ।

Any root ending in आ takes the affix अङ् in the भाववाच्य and the other-than-कृत् वाच्य provided it (the root) is preceded by any उपसर्ग as an उपपदः. This (being a special injunction of lesser scope supersedes क्तिन् (स्त्रियां क्तिन्—3272) Thus—प्रदा—प्र + दा + अङ्, —giving away उपपदः,—a present. 'अदन्तरो—' This is Varttika. It has to be said that अत् and अन्तर् behave like an उपसर्ग i.e they are to be treated as उपसर्गs and not indeclinables when the affix अङ् in one case and the affix अङ् and in other follow such (चाकारान्त) roots. Thus अद्वा—अत् + धा + अङ्,—respect, and अन्तर्धा or अन्तर्धि disappearance with अङ् and कि ।

नित—। आत इति । उपसर्गे उपपदे सति आदन्ताद् घातोराङ् प्रत्ययः स्नात् स्त्रियां भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । 'स्त्रियां क्तिन्' (३२७२) इत्युत्सर्गः । अयं आपवादापरनामा विशेषविधिः । ततः 'वासरूपोऽभियाम्' इत्यनया परिभाषया अपवादोऽयमुत्सर्गस्य नित्यमेव बाधक इति मत्वा आह—क्तिनोऽपवाद इति । प्रदेति प्रदानमित्यर्थः । उपदेदि उपहार इत्यर्थः । ['उपायनमुपयाञ्च उपहारस्तथोपदा' इत्यमरः] । अदन्तरोरिति व्युत्तिकमिदम् । अदिति अन्तरिति वाच्यम् । तयोरुपसर्गत्वाभावेन अङ् विधावप्राप्तावयमारम्भः । अदित्यस्य अङि परे अन्तरित्यस्य तु अङि कौ च प्रत्यये परे उपसर्गत्वमिति मन्तव्यम् । अत एवाव्यय व्याख्यातमपि 'उपसर्गे धोः—' इत्येतत् सूत्रमतीपन्यसति । आतर्धा अन्तर्धिरिति । अन्तर्ज्ञानमित्यर्थः ।

३२८४ । ख्यासश्चन्यो युच् ॥३॥१०७॥

दी—। अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । 'घटिवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम्' (वार्तिक) । घटना । वन्दना । वेदना । इषेरनिच्छार्थस्य (वार्तिक) । अन्वेषणा । 'परेर्वा' (वार्तिक) । पर्येषणा—परौष्टिः ।

The affix युच् is employed after roots ending in णि i.e after causal roots and the roots आस and अय् in the feminine sense in the भाववाच्य and in the other-than- कर्तृवाच्य । This overrules the affix 'ञ' (under 'ञ प्रत्यायात' 3279). Thus कारणा (कृ + णिच् + युच्) causing to do ; झरणा (झ + णिच् युच्) causing to carry etc. Note that this supersedes च as far as णि is concerned ; for आस् and अय् has no chance of having च affixed after them as they are not causal. Thus तत्त्वबोधिनी says—आसतेऽस्मानिति विग्रहः for the formation of आसना which thus means a seat. 'चटिवन्दि—'

This is a Varttika here. चटि etc are not causal. In this case they would have not युच् by the rule itself. They are चट etc mentioned with the suffix इक् by 'इकञित्पौ चातुनिर्दिष्टे' The root विद् giving वेदना with युच् here means 'to have' (i. e. लाभार्थ) but meaning to know it gives वित्तिः knowledge—with क्तिन् । 'इषेरनिच्छार्थस्य—' This is another Varttika here—(It has to be said that) the root इष meaning other-than-wishing i.e to search takes the affix युच् (अज—by 'युवीरनाको' 1247). अणोषणा—searching by गुण । 'परिषां This is the third Varttika here. The root इष् preceded by परि takes युच् optionally. Thus पर्योषणा (युच्) and परीष्टि (क्तिन्) —Searching everywhere.

नित—। ख्यासय्य इति । णि, आस् अय एषां ख्यात पञ्चम्ये कवचनम् । णि इत्यनेन तदन्तत्वं कल्प्यते । तत्र ख्यातात् आसः अय च धातोः स्त्रियां युच् स्याद भावे अकर्मणि कारके इत्यर्थः । अकारस्यापवाद इति । 'अप्रत्ययात्' (३२७८) इति विहितस्याप्रत्ययस्त्वर्थः । ख्यातादिव युच् अप्रत्ययस्यापवाद इति प्रतिपत्तव्यम् । न तु इतरयोरपि । तयोर्व्यन्तात्वाभावात् अप्रत्ययान्तात्वादेन अप्रत्ययस्य तत्राप्रसक्तिः । कारणा झरणा इति । अन्तयोः युच् । आसनेति ।

आस्यतेऽस्यामिति वियङ् । 'कृत्तलोष्णम्' इति ख्यत् प्रत्यये तु आस्य । "न च स्त्रीप्रत्यये वासरूपविधिनेति गङ्गा । युचः स्त्रीप्रकरणत्वेऽपि अपवादस्त्वण्यतस्तदभावादि"ति तत्त्वबोधिनी । 'घटिवन्दि—' इति वार्तिकं मिदम् । एषां ख्यन्तत्वाभावाद युचोऽप्राप्तेर्वचनम् । घटि इत्यादितु 'इक्षितपौ धातुनिर्देशे' इति इका निर्दिष्टम् । वेदनेति—अथ 'लाभार्थस्यैव विदित्यङ्गम् । व्याख्यानात् । ज्ञानार्थकात् तस्मात् 'स्त्रियाम्—' इति क्तिमेव । विचिः । 'विदवेदनाज्ञाननिवास्ये' इति चुरादेस्तुविदः ख्यास्यत्यङ् इत्येव युधि वेदनेति मनन्यम् । इषेरनिच्छार्थस्येति । इदमव वार्तिकान्तरम् । इच्छाभिन्नायकस्य (सार्गेनार्थकस्येति यावत्) इषेः युच् प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । अन्ते षणेति । एषथा इत्यपि । उपसर्गपदत्वानियमात् । उपसर्गग्रहणं तु उत्तरवार्तिकस्य विशिष्टोपसर्गपूर्वकत्वादिति ज्ञेयम् । परे वेति इदमव कृतीद्यं वार्तिकम् । परिपूर्वादिवैयर्थ्यं च प्रत्ययो वा स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । अद्यापि इषेरनिच्छार्थकस्यैव ग्रहणम् । इच्छार्थकस्य तु 'इच्छा' (३२७८) इत्येव । पर्येषणा इति । परि इप् + युच्—गुणः । परीष्टिरिति । परि + इष् + क्तिन् । किच्चाद् गुणाभावः ।

३२८५ । रोगाख्यायां ख्युल् बहुलम् ॥ ३।३।१०८ ॥

दी— प्रच्छर्दिकाव्याधिः । प्रवाहिका ग्रहणी । विचर्चिका पामा । क्वचिन्न । अर्द—शिरोऽर्त्तिः * । 'धात्वर्थनिर्देशे खल्वक्तव्यः (वार्तिक) । आसिका । शायिका । 'इक्षितपौधातुनिर्देशे' (वार्तिक) । पचिः—पचतिः । 'वर्णात् कारः' (वार्तिक) निर्देश इत्येव । अकारः । ककारः । 'रादिफः' (वार्तिक) । रेफः । 'मत्वर्थाच्छः' (वार्तिक) । बहुलवचनादकारलोपः । मत्वर्थीयः । 'इणजादिभ्यः' (वार्तिकः) । आजिः । आतिः । 'इष् वपादिभ्यः' (वार्तिकः) । वापिः । वासिः । स्वरे भेदः । 'इक् कृथादिभ्यः' (वार्तिकः) । कृषिः । गिरिः ।

The affix क्तुल (अक) is employed Variously (बहुलम्) after roots to form such feminine bases as are names of certain diseases. Thus प्रच्छादिका प्र + चद + क्तुल + टाप् by 'प्रत्ययस्यात् कान् पूर्वस्यात् इदायासुप्' (463) Vomitting. प्रवाहिका—Diarrhoea or dysentery. बिचर्चिका an eruptive disease in the skin. कचित्र i.e. क्तुल due to बहुलप्रवृत्त्य in the rule does not take place somewhere ; e.g. अर्द takes क्तिन् (and not क्तुल)—शिरोऽर्दि—headache or, the pain in the head शिरसि अर्द + क्ति । धालर्चनिर्दधे—' This is a Vartika here : The affix क्तुल should be enjoined after roots in the sense of a Verb or action to form feminine bases like आसिका (आस् + क्तुल = टाप्)—seating, शायिका (शी + क्तुल + टाप् इति due to जित्) sleeping etc. 'इक्षित्वी—' This is the second Vartika here. The affix इक् (इ) and शितप् (ति), in the masculine sense, are attached to roots when the utterance or mention of them is sought for; thus पचिः—पचति; for the mention of पच्. Similarly वदि वदति etc. No गुण in पचि and वदि due to किल of the affix (इक्) and तिप् takes place after पच् and वद in पचति and वदति due to शिल् of शितप् which is anidication of its being a सावैचातुक. Thus although in पचति etc there is not sense of a nominative yet ति takes place from the fact of Panini's own behaviour in 'उपसर्गात् सुनीतिसुवति—' etc. 'वर्णात् कारः—' This is the third varttika here. When the mention of an alphabet is intended the very alphabet takes the affix कारः. Thus अ + कार = अकार etc. Note that although the affix कार is here not employed after a root yet it (कार) is treated as a क्तु affix (and not a सञ्ज्ञित one) on the strength of its sphere of action (अधिकारवत्तात्). Thus as a प्रातिपदिक

the derivative gets सुप् (सु, औ, लम् etc). Note also that the क of affix (कार) is significant and not an indicatory. More over the affix not being an आह्वयतुक, the base आ when कार is appointed after it does not elide by 'अतो लोपः—' (2372) nor does the very affix get इट् by 'आह्वयतुकस्वेट—'. The term 'बहुल' in the rule being taken understood after the varttkas also some where the affix (कार) is not appointed after the alphabets, cp—'अस्य चू' the enunciation of Panini for 'अकारस्य चू'. It is important to note also that the affix (कार) sometimes used after two or three letters taken jointly in the form of a word eig एवकार, वाकार etc (also काकार (क + आ + कार) etc. 'रादिफः'—This is the fourth varttika here. The affix इफ is appointed after the alphabet र takes effect—Thus रइफ = रेफः the affix कार also takes effect—रकार ; as the prohibition अस्त्रियाम् 'वासरूपः अस्त्रियाम्' does not apply for the varttikas beginning from 'धात्वर्थनिर्देशे—' and ending in 'मत्वर्थोक्तः' here are enjoined not in the feminine sense but in that of masculine. 'मत्वर्थोक्तः—' This is the fifth varttika here. The affix क् has to be stated taking place after the term मत्वर्थं so as to give मत्वर्थीय, क्, becoming ईय and the final अकार being dropped by the rule 'यस्तेतिच' due to the expression 'बहुलम्' in the rule 'रोगाख्यायाम्—' (3284) although the affix क् is here not a तद्धित affix but a कृत one, for the term मत्वर्थं, though a प्रतिपदिक, is treated as a root. Note that here the affix क् is here appointed in the very same sense of the base मत्वर्थं. Thus 'मत्वर्थीयः प्रत्ययः' means the same as मत्वर्थः प्रत्ययः an affix impressing the name of मत्वप्. Due to the

अनुवृत्ति of 'बहुलम्' sometimes the affix छ does not take place after मत्वर्थे as in 'तस्यै मत्वर्थे' etc sometimes it is used in the sense 'to be' (भावात्) as in 'मैयिकान्मत्त्वर्थीयात्' etc; others, however, hold that this छ is not what is enjoined by this varttika but what is expressed in the rule 'गङ्गादिभ्यश्च' (8362). 'दण्णादिभ्यः'. This is the sixth varttika here. This (दण्) is enjoined in the feminine sense आशिः—अज् + दण्, इति due to शित्व । अज् not being replaced by बी due to बहुल here ; आतिः—अत् + दण् । 'दण्—' This is the seventh varttika here. वापिः वप् + दण् a large tank cp—'वापो तु दीर्घिका'—Amara. स्वरौ भेदः i.e between the affix दण् and दण् ; cp 'विनव्यादीर्णित्वम्' । 'दण्—' This is the eighth varttika here. कृषिः = कृष् + दण् no गुण due to कृषि—agriculture. गिरिः गृ + दण् दण् and रपरत्वं of ऋ by 'ऋतद्वन्तोः' and 'उरण् रपरः' । गिरि is feminine and means to swallow but not mountain here.

मित—। [* प्रच्छर्दि का । प्रवाङ्गिका । विचर्षिका... शिरोऽर्षिः—इति तत्त्वबोधिनी सन्मतः प्राठः । अथ वमिः, गङ्गाणी, पामा अर्धे इति शब्दचतुष्टयं नास्ति] । रोगाख्यायामिति । भारोर्णुं प्रत्ययो बहुलं स्थात् स्त्रियां प्रत्ययान्तश्चेत् कस्मादिदं रोगस्य संज्ञा भवतीत्यर्थः । बहुल्यद्वयात् प्रत्ययस्य कश्चित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । तथाचोक्तम्—

“कश्चित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिदिकल्पः क्वचिदन्वदेव ।

विधेविधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यकं वदन्ति ॥” इति ।

प्रच्छर्दिकेति । ऊर्ध्वे वमने । प्रपूर्वादेशाद् खलु । 'युवोरनाकौ' (१२४७) इति वीरकादेशः । ततः स्त्रियां टापि परे 'प्रत्ययस्यात् कात् पूर्वस्य इदाप्यनुपः' (४६३) इति कात् पूर्वस्य अकारस्य इदादेशः । वमिरित्यर्थनिर्देशः । अथ वमिः गङ्गाणीत्याद्यर्थनिर्देशः प्रक्षिप्त इवाभाति । तत्त्वबोधिनामदर्शनात् । प्रवाङ्गिकेति ।

प्रकर्षेण रसरुचिरादिकं वहति सारयतीति विग्रहः । वहतेरदुपधत्वाद् 'अत उपधायाः' (२९८२) इति वृद्धिः । गृहणीति । 'गृहणीरुक् प्रबाहिका' इत्यमरः । यद्वा अन्तर्भावितस्पर्धोऽत्र वहति । प्रवाहयति सुङ्गुं हुम्लादिकं प्रवर्तयतीति विग्रहः । विचर्चिकेति—चर्च अध्ययने । उपसर्गवशात् प्रत्ययमङ्गिना चासये इति । 'पामा विचर्चिका' इत्यमरः । अश्वरोमविशेष इति यावत् । कचिद्वेति । बहुलयरुणादिति भावः । अर्देति । शिरोऽर्चिरित्यत्र धातुनिर्देशोऽयम् । अर्दं हिंसायाम् इति धातुः । अर्देतिः क्तिन् । शिरोऽर्चिः शिरःपीडा इत्यर्थः । 'तितुवतश्च-सिमु—' (३१६३) इति वृट् प्रतिषेधः । 'धालयं निर्देशे—' इति—वार्तिकमिदम् । धालयं निर्देश इत्यस्य क्रियानिर्देश इत्यर्थः । अत्र वार्तिकेषु 'रोगाख्यायाम्—' इति सूत्राद् 'बहुलम्' इत्यनुवर्तते इति व्याख्यातारः । तेन—क्रियानिर्देशे गम्ये स्त्रियां धातोर्बहुलं खल स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । आसिकेति । आसतेत्यल । टापि इदादेशः प्राग्वत् । आसनमित्यर्थः । शायिकेति । शयनमित्यर्थः । 'अचो जिषति' (२५४) इति वृद्धिः । 'इक्षतिपी—' इति इदमत्र द्वितीयं वार्तिकम् । धातोरिक् प्रत्ययः गितप् प्रत्ययश्च बहुलं स्याद् धातोः स्वरूपे निर्देष्टव्ये इत्यर्थः । इत आरभ्य 'मत्वघाच्छः' इति यावद् वार्तिकेषु स्त्रियामिति नानुवर्तते इति व्याख्यात-माकारे । पचिरिति पच् धातुरित्यर्थः । इका निष्पन्नोऽयम् । प्रत्ययस्य क्त्वाद् गुण-ब्रह्मणोरभावः । पचतिरिति । पच् धातुरित्यर्थः । गितपा निर्देशः । प्रत्ययस्य शिच्चात् 'तिष्ठशित्—' इति सार्धधातुकत्वम् । ततः 'कर्त्तरि शप्' इति शेषः । यद्यप्यत्र कर्त्तृवाचकत्वं नास्ति तथापि 'उपसर्गात् सुनोति सुवति—' 'अर्तिपिपर्वोच्च' इत्यादिनिर्देशात् शप् । एवं भावकर्मणोरभावेऽपि कचित् यक् । यथा 'विभाषा लीयते' इत्यादी । अत्र हि लीलाङ्को यका निर्देशो न तु श्यना इति तत्रैव स्पष्टम् । यत्तु शिच्लसान्ध्यादत्र श्वादेश इति वदन्ति । तत्र । पिवतिः भावयतिरित्यादी पिवाद्यादेशप्रवृत्त्या आत्वनिवृत्त्या च शिच्लस्य चरितार्थत्वात् । बहुलयरुणादिकृतिपी कचिन्न । 'वदन्नञ्—' 'गुप्तिक्रिदभ्यः सन्', भियोऽन्तरस्याम्, 'लजःश च' इत्यादि निर्देशात् । 'वर्णात् कार' इति । इदमत्र द्वितीयं वार्तिकम् । निर्देशे इतोवेति । वर्णनिर्देशे इति यावत् । तथाच—अ, क इत्यादि वर्णनिर्देशे कर्तव्ये अ, क इत्यादिभ्यः

प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे कारप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अत्रापि बहुलमिति योज्यम् । अकार इति । 'अ' इत्यस्य निर्देश इत्यर्थः । ककार इति । क् अ (क) इति अस्मादत्र प्रत्ययः । 'न पुनरन्तरिणा च' ल्यङ्नस्योच्चारणं भवति' इति 'लञ्चैकदात्त' इति सूत्रे भाष्यम् । एवं वकारः, चकारः, एवकार इत्यादौ बोध्यम् । इह कार प्रत्ययस्य यद्यपि धातोरुत्तरं नास्ति विधानं तथापि आत्मनेकारवृत्तात् तस्य क्तसंज्ञा । ततश्च प्रातिपदिकत्वात् सुषुप्तपत्तिः । कार इत्यत्र ककारस्य नेत् संज्ञा । प्रयोजनाभावान् । आकार इत्यत्र 'अ' इत्यस्य 'धातोर्लोपः—' इति लोपोन । प्रत्ययस्य धातोरविहितत्वेन आर्हधातुकत्वाभावान् । एवञ्च 'आर्हधातुकस्य इङ् वलादे'रित्यस्याप्यप्रवृत्तेर्नेट् इति बोध्यम् । बाहुल्यदृष्ट्या लोप्यनुवृत्तेः कश्चिन्न । 'अ प्रत्ययात्' 'अस्य लौ' इत्यादिनिर्देशात् । 'तवाभिधानाद् लघ्वने नताननः' इति भारविश्च । रादिकः इति । इदमत्र चतुर्थं वार्तिकम् । यथा निर्देशे मर्थे 'र' इत्यस्मात् प्रातिपदिकरादिक प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । रिक इति । र इत्यर्थः । अत्र स्त्रियामित्यस्यानुवृत्तेरभावात् 'अस्त्रियाम्' इति निषेधाभावात् 'वासदपनिधिना' कार प्रत्ययोऽपि । रकारः । अतएव 'रकारादीनि नामानि शृण्वती मम पार्थैति' इत्यादि संगच्छते । बाहुल्यदृष्ट्या लोप्यनुवृत्तेः कश्चिन्न । 'नमिक्लिष्टाज्जिह्वसदोपीरः' इति निर्देशात् । 'मत्वर्थोऽयं' इति इदमत्र पञ्चमं वार्तिकम् । मत्वर्थ इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे कप्रत्ययः स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । बाहुल्यदृष्ट्या लोप्यनुवृत्तेरह— बाहुल्यवशादिति । अयं भावः—मत्वर्थ + क इति स्थिते प्रत्ययस्य ईय भागे मत्वर्थ + ईय इति जाते आदौ गुणेन मत्वर्थेय इति स्यात् । दृश्यते तु मत्वर्थेय इति । न च 'यस्मिन्ति च' (३११) इत्यकारलोपात् 'मत्वर्थेय' इति वाच्यम् । प्रत्ययस्यात्र क्तसंज्ञत्वेन प्रातिपदिकस्य अतद्धितपरत्वाभावाद् अभत्वाच्च तस्य (सूत्रस्य) अत्राप्रवृत्तेः । बाहुल्यदृष्ट्या लोप्यनुवृत्तेः तस्य तद्धितविवक्षयापि सूत्रस्यात्र प्रवृत्तिरिति । मत्वर्थेय इति । मत्वर्थः इत्यर्थः । प्रत्ययस्य स्वार्थे लिङितत्वात् । मतोः ('मनुप्' इति प्रत्ययस्य) अर्थः यस्य प्रत्ययस्य स मत्वर्थः । स एव मत्वर्थेयः । बाहुल्यदृष्ट्या लोप्यनुवृत्तेः कश्चिन्न । 'तस्मै मत्वर्थे' इत्यत्र यथा । कश्चित् मनुवर्थे शब्दादपि कः । 'शेषिकाद् मनुवर्थेयात्' इत्यादौ यथा । अन्ये तु ज्ञातं क्तसंज्ञं किन्तु 'गहादिभ्यश्च'

(१३६२) इति विहितसहित एवेत्याहुः । 'इष् अजादिभ्य' इति इदमव वष्टं
वार्तिकम् । अजादिभ्यो धातुभ्य इष् प्रतीयो वाच्य इत्यर्थः । अत्र स्त्रियामितानु-
वर्तते । व्याख्यानात् । आजिरिति । अत बाहुलकादनेवोभावोन । प्रत्ययस्य
णित्वादुपधावृद्धिः । 'समुदायः स्त्रियः संयत् समित्याजि समिदयुधः' इत्यमरः ।
आतिरिति । अत साततागमने इति धातुः । 'इज् वपादिभ्य' इति । इदमव
सतमं वार्तिकम् । वाच्य इति शेषः । स्त्रियामित्येव । वापिरिति । अत उपधाया
इति वृद्धिः । 'हृदिकारात्—' इति पठे ङीष् । 'वापी तु दं घिंका' इत्यमरः ।
'अतश्च सा भवेदवापो द्विगुणा पुष्करिणी मता' इति स्मृतिः । 'वाप्यां वापिरपि कृता'
इति रत्नकोषश्च । वासिरिति । वसतेरिन् । ननु इन् इतानेनैव सिद्धे किमर्थमिदम्
इत्यत आह—स्वरे भेद इति 'जिनत्यादिर्नित्यम्' इति स्वरविशेषार्थम् इज्
विधिरितार्थः । 'इज् कृष्यादिभ्यः' इति इदमव अष्टम् चरमं च वार्तिकम् ।
'कृषि' इति कर्षणेनिका निर्देशः । कृषि प्रभृतिभ्यो धातुभ्य इज् स्यात् स्त्रियामितार्थः ।
कृषिरिति । किच्चाग्र गुणः । 'चीयने बालिशस्य सत्त्वेतपतिता कृषिः' (सुद्रा-
राक्षसम्) । गिरिति । गृ इत्याद्याद् इज् । किच्चाद् गुणाभावे 'अतश्चधातो'-
रिति इत्यम् । रपरलम् । गिरिगिरिं गलाधःकरणमिति यावत् । 'गीर्णिगीरो'
इत्यमरः । नाशमत पर्वतार्थकः । स्त्रे वाचकत्वादिति बोध्यम् ।

३२८६ । संज्ञायाम् ॥ ३३१०८ ॥

दी— अत्र धातोर्गुल् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । * वरणा-
पूरिका । अपूपविशेषः ।

When a संज्ञा is implied any root may take गुल् in the
feminine sense. 'उद्दालक—' The tearing of the flowers of the
tree known as उद्दालक । वरणा etc—seems to be interpolated.

मित— संज्ञायामिति । संज्ञायां वाच्यायां धातोर्गुल् स्यात् । स्त्रिया-
मित्येव । तदाह—'उद्दालक—' इति । उद्दालकः स्त्रेष्मातकः । तस्या पुष्पाणि
भञ्जने क्षियन्ते यस्यां क्षियायां तस्या इयं संज्ञा । भञ्जनमेव भञ्जिका । भावे श्वस ।

टापि 'प्रतायस्यात्—' (४६९) इति कान्पूर्वसमात् इत् । उदाहरणप्रकारा
भञ्जिका इति वा विग्रहः । वरणेति । मन्त्रे प्रसिद्धोऽयमंशः ।

३२८७ । विभाषाख्यानपरिप्रत्ययोरिच्च ॥ ३।३।११० ॥

दी—। परिप्रत्यये आख्याने च गमेः इज् स्यात् । चात्
शुल्ल । विभाषोक्तं यथा प्राप्तमन्येऽपि । कां त्वं कारिं—कारिकां
क्रियां कृत्यां कृतिं वाऽकार्षीः । सर्वाकारिं कारिकां क्रियां
कृत्यां कृतिं वाऽकार्षम् । एवं गणिं गणिकां गणनाम् । पाचिं
पाचिकां—पचां पक्तिम् ।

When a question and an answer (as in a dialogue) is implied, any root, in the feminine sense, may take the affix इज्, as also कृल्ल् (अक्); and from the utterance of विभाषा or option, it may take other affixes also (which are similar in the formation of feminine bases). Thus what sort of कारि (कृ + इज् इति by 'अचो विणति' 254) कारिका (कृ + कृल्ल् इति) क्रिया (कृ + य by the कृल्ल्: शच 3277) कृत्या—कृतिः (कृ + क्वप् and कृ + कृत्तिन् due to योगविभाग in 'कृल्ल्: शच 3277)—have you done? I have done all sort of कारि etc. Note that कारि कारिका etc mean the same—thing here viz an action or achievement, although कारिका and कृत्या are seen to be used in other senses also. Cp व्याघ्रभूतिकारिका a small book of verse (on grammar) composed by Vyaghra-bhūti; and 'तत्र कृत्यां ववायास्य करिष्यामीऽनिर्बर्तनीम्'—Then for his destruction we shall take to a sacerdotal performance, Note also that इज् etc may be used without the sense of a dialogue or a question and the corresponding reply. गणिम्—counting—गण + इज्—here. Here elision of च by 'अतो लोपः'

being स्थानिवत् by 'अचः परस्मिन्—' (30) no इङि by 'अत उपधायाः' (2282) takes place for the अकार of गण in that case ceases to be the penultimate. Similarly गणिका—counting गण + क्कुल + टाप (463) गणना—with युच् by 'य्वासश्चयः—' (3284). No क्तिन् which is barred by युच्। पाचि (cooking) etc—the affixes are इङ्, क्कुल्, and अङ् by 'षिदभिदादिभ्यः—' (3981).

मित— विभाषेति। विभाषा आख्यानपरिप्रश्नयोः इङ् + च इति छेदः। आख्यानम् उत्तरप्रदानश्च परिप्रश्नश्च इङ्। तयोरिति सप्तमीद्विवचनम्। तदाह—परिप्रश्ने आधाने वेति। अल्पाक्षरत्वेन आख्यानशब्दस्य सूखे पूर्वनिपातो विहितः। क्रमसु विवक्षित इति मत्वा परिप्रश्न इत्यस्यैव प्रागुपादानं तत् आख्यानस्य इति ज्ञेयम्। इङ् स्यादिति। स्त्रियामिति शेषः। विभाषोक्तोरिति। अन्यथा अस्त्रियामिति निषेधाद् वासरूपविधेरप्रवृत्त्या स्त्रियां विहितं क्वप्किनादयो न स्युरिति भावः। परिप्रश्ने आह—कां त्वं कारिम् इत्यादि। अकार्षौ-रित्यनेन अन्यः। आख्याने आह—सर्वां कारिम् इत्यादि। कारिमिति। करोतेरिङ्। 'अचो जिणति' (२५४) इति इङि। कारिकेति। करोतेरिङ्। टापि कात् पूर्वस्थात् इत् (४६३ सूत्र)। क्रियेति। 'क्लजः श च' (३२७७) इत्यत्र योगविभागात् क्रिया, क्त्या, क्ततिरिति स्पष्टम्। कारिकाक्त्ययोरर्थान्तरे सत्यपि अत्र क्रियापर्यायत्वं द्रष्टव्यम्। अर्थान्तरत्वं तु सांख्यकारिका, 'ततः क्त्या वधायाश्च करिष्यामोऽनिवर्तिनीम्' (विष्णुपुराणम्) इत्यादौ स्पष्टम्। एवमिति। परिप्रश्ने आख्याने चेति शेषः। न चैवम् आख्यानपरिप्रश्नयोरिव इत्यादय इति प्रतिपत्त्यम्। किन्त्वन्यथापि। 'क्रियासु युक्ते ह्यप चारचक्षयो न वक्षनीयाः प्रभवोऽनुलोविभिः' (भारविः) 'इति कालिदासकृतौ—', गुणिगणगणनारम्भे (पञ्चतन्त्रम्) इत्यादौ यथा। गणिमिति गणनामित्यर्थः। गणयतेरिङ्। अतो लोपस्य 'अचः परस्मिन्—' (५०) इत्यनेन स्थानिवत्त्वाद् गणयतेराद्यस्य अकारस्य उपधात्वनिवृत्त्या 'अत उपधाया' (२२८२) इत्यस्याप्रवृत्तेर्ह्यभावात्। एत्थं गणिकामित्यत्र। गणनामिति। 'य्वासश्चयौ युच्' (३२८१) इति युच्। क्तिन् तु न। युवा वाधाव्। पाचिम् इङ्। इङिः।

परिविकास शुल् । इतिः । पचाम्—उपचक्ष् । अङ् (‘पिदिमिदादिभ्यः—’) ।
वासरूपविधेः सावैयिकनिषेधाभावात् क्तिन्नपि भवति । उक्तं यन्त्रकृता स्वयमेव—
‘आधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः क्वचिन्नेति ‘त्रित्याग्नित्वे च’ (२८८३) इत्यतः ।

३२८८ । पर्यायाद्वर्णोत्पत्तिषु यवुच् ॥ ३।३।१११ ॥

दी— । पर्यायः परिपाटी क्रमः * । अर्हणमर्हः योग्यता ।
पर्यायादिषु व्योतेषु शुज् वा स्यात् । भवत आसिका । शायिका ।
अयगामिका । भवानिच्छुभञ्चिकामर्हति । ऋणे—इच्छुभञ्चिकां
मेधारयसि । उत्पत्तौ—इच्छुभञ्चिका उदपादि ।

पर्याय means order and अर्ह means fitness. Any root may take लुच् (अक) optionally in the भाववाच्य in feminine sense when order (of action), fitness, debt (ऋण) and causation (उत्पत्ति) are implied. Thus भवतः—etc—i.e your sitting, taking rest and going ahead, respectively. लुच् being वित् । इति takes effect where it is due. Then टाप etc at before. इच्छुभञ्चिका उदपादि the eating of sugarcanes was caused. उद + पद + कर्मणि लुङ् ।

नित— । पर्यायेति । पर्यायेय अर्हय ऋणश्च उत्पत्तिश्चेति वृत्तात् सप्तमी बहुवचनम् । शुल् इतानेमेव सिद्धे ‘चितः’ इतानोदात्तत्वं यथा स्यादित्यावमर्थं चित्करणम् ।
पर्यायशब्दस्यार्थः परिपाटीति क्रम इति च । अर्ह इत्याव भावे घञ् । योग्यतेत्यर्थः ।
लुजवेति । पचे शुल् इति शेषः । भावे स्त्रियां च प्रताय इति बोध्यम् । लुचि
लुलि चैकमेव रूपम् इति पृथक् नोदाहृतम् । पर्याये आङ्—भवतः आसिकेत्यादि ।
आसनं शयनम् अयगमनश्चेत्यर्थः । अर्ह—भवानिच्छु—इत्यादाहरणम् । ऋणे, स्पष्टम् ।
इच्छुभञ्चिका उदपादीति इच्छुभञ्चमिच्छुभञ्चिका । उत्पूर्वात्पयतेः—कर्मणि लुङि
उदपादीति । [* परिपाटीक्रमः इति तत्त्वबोधिण्याम् एकवाक्यतया निर्देशः] ।

३२८९ । आक्रोशे नञप्रनिः ॥ ३।३।११२ ॥

दी— । विभाषेति, निवृत्तम् । नञुपपदेऽनिः स्यादाक्रोशे ।

अजीवनिस्ते शठ भूयात् । अप्रयाणिः * ॥ 'कृत्यलुटो बहुलम्'
(२८४१) । भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायामिति च निवृत्तम् ।
राज्ञा भुज्यन्ते राजभोजनाः शालयः । 'नपुंसके भावे क्तः'
(३०८०) ।

The term विभाषा occurred in the rule 'विभाषाख्यान—' (3287) has ceased to follow henceforth. Thus the rule means—Any root preceded by नञ् takes the affix अनि in the feminine sense when a curse (आक्रोश) is implied. Thus 'अजीवनिः—' May you, oh cheat, meet with non-living i.e death, नञ् जीव् + अनि । अप्रयाणि—नञ् + प्र + वा + अनि cessation of proceeding. Note that here क्तिन् may not apply as अनि bars it ; see the prohibition अस्त्रियाम् under 'वासकरुपः—'. Here ends the feminine section (स्त्राधिकारः)—।

'कृत्यलुटो बहुलम्' (2841)—Although this rule has been explained before yet it is brought down here to remind the student that notwithstanding 'तयोरेव कृत्यल्लुटयोः' (2833) which enjoin कृत्य affixes in भाव and कर्मवाच्य only, the rule 'कृत्यलुटः—' by force of the term बहुल suggests that कृत्य affixes and लुट् may take place after roots in the senses of instrumentality (करण) locative (अधिकरण) etc as well. Thus करणे—स्नानीयं चूर्णम्—a powder by which one takes his bath (करणे अनौय) and राजभोजनाः शालयः—the shali rice which are partaken of by the king (कर्मणि लुट्) ; 'नपुंसके भावे क्तः'—This just precedes the rule लुट् च below hence it is laid down here again.

मिति—। आक्रोशी इति । नञि + अनिरितिच्छेदः । अत्र 'विभाषाख्यान—'

(३।३।११०) इत्यतो विभाषेति । नानुवर्तते व्याख्यानात् । तदाह—विभाषेति निवृत्तमिति । सूत्रं व्याचष्टे—नञीति । आक्रोशः शापः । तस्मिन् गम्ये इत्यर्थः । अत्रापि स्त्रियां भावे एव प्रत्ययः । अजीवनिरिति । अजीवनमित्यर्थः । मृत्युरिति यावत् । अमद्याणिरिति । अमद्याणमित्यर्थः । किन् तु न भवति । अस्त्रियामित्युत्तरनिना तस्य बाधत्वात् । अत्रापि आक्रोशे एवेति बोध्यम् । उभयवैष हलपरत्वेन नञोऽकारः । अमद्याणिरिति क्वचित् तत्त्वबोधिनोऽस्यः पाठस्तु स्यात् । नञो हलपरत्वेन अकारस्यैव प्राप्तेर्न तु आकारस्य । इति स्वधिकारः ।

‘कृत्यलुटः—’ (२८४१—३।३।११३) इति एतत् प्राचीनं व्याख्यातम् । इह तु क्रमप्राप्तत्वादुपपन्नम् । भावे अकर्तरि चेति । उक्तं हि ‘अजि च भावकरण्योः’ (३।१८७) इत्यत्र ‘इत् उतरं भावे’ अकर्तरि च कारके’ इति कृत्यलुटो बहुलम्’ इति यावद् इयमपानुवर्तते इति । ‘तद्योरिव कृत्यलुटस्यार्था’ (२६९३) इत्यनुसारात् भावकर्मणोरिव कृत्यप्रत्यया इति नियमं सत्यपि ‘कृत्यलुटो बहुलम्’ इत्यत्र बहुल-यङ्गत्वात्, ततोऽन्यथापि कृत्या लुट् च भवतीति मत्वा कर्मणि लुट्सुदाहरति । राज्ञा भुज्यन्ते इति । पुमानल्लुपपद्यते इति गुणः । एवं स्याति अनेन ‘स्नानीयं पूषम्’ इति करणे अनीयः । ‘नपुंसके भावे—’ (३०८०) इति । इदमपि प्राग्निष्ठाधिकारि व्याख्यातमपि क्रमप्राप्तत्वाल्लुट् च लुत्तरव समर्थोजनत्वाच्चीपन्नम् । ‘तद्योरिव—’ इत्यत्र सिद्धे तस्य भूत एव विहितत्वादस्य तु कालसामान्येऽपि प्रहसोरपयोगित्वं द्रष्टव्यम् इति तत्त्वबोधिनो विस्तरः ।

३२८० । लुट् च ॥ ३।३।११५ ॥

दी—। हसितम् । हसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

The affix कृ as well as लुट् (अन by ‘युवोरनाकी’) takes place in the भाववाक्य to form a base in the neuter gender. The सूत्रकार could have done with a single rule or योग as—‘नपुंसके भावे कृलुटौ’ without breaking it into two ‘नपुंसके भावे कृः’ and ‘लुट् च’. But in the former case, कृ also along with लुट् would have

been carried into the next rule although it (क्) has nothing to do therein ; hence to exclude this क् and to carry लुट् only into the following rule 'कर्मणि च—' (329r), he separates the same (लुट्) from क्.

मित—। लुट् चति । 'नपुंसके—' (३१३।१४) इति सर्वमपानुवतते । तेन नपुंसके वाच्ये धातोः क्तः लुट् च स्याद् भावे इति सूतार्थः । तदाह—हसितं हसनमिति । 'युवीरनाकौ' इत्यादिशे हसनमिति । नन्वेवं लाघवात् 'नपुंसके भावे क्तलुटो' इत्येक एव योगोऽस्तु । साक्तु 'नपुंसके भावे क्तः' 'लुट् च' इति योगद्वयम् । तदाह—योगविभाग उत्तरार्थ इति । 'कर्मणि च—' इत्याख्यवहितोत्तर-सूतार्थ इत्यर्थः । तथाचैवं लुट् एव तद्वानुवृत्तिः स्यात् । अकृते तु योगविभागे क्तप्रत्ययस्यापि निष्प्रयोजनस्यावानुवृत्तिः स्यादिति भावः ।

३२८१ । कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तुः शरीरसुखम् ॥
॥ ३।३।११६ ॥

दी—। येन कर्मणा (१) स्पृश्यमानस्यकर्तुः शरीरस्य सुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे लुट् स्यात् । पूर्वेण सिद्धे नित्यसमासार्थे वचनम् । पयःपानं सुखम् । (३) श्रोदनभोजनं सुखम् । अत्र पानादेव सुखम्, चन्दनानुलेपनं सुखमिति वत् । सत्यम् । यत्र संस्पर्शं विना सुखाभावस्तदर्थकः । यत्र साक्षात् परम्परया सुखं तत्रेति यावत् । कर्तुंरिति किम् ? गुरोः स्नापनं सुखम् । नेह गुरुः कर्ता, किन्तु कर्म । (४) कर्मणीति किम् ? तूलिकाया उत्थानं सुखम् । स्पर्शात् किम् ? अग्निकुण्डस्य सेवनं सुखम् । प्रत्युदाहरणेष्वसमासः ।

When the term in the accusative or second case ending, having been touched by i.e enjoying which pleasure of the

person of the agent is caused stand as an उपपद, a root may take the affix लुट् (in the भाववाच्य) to form bases in the neuter genders. Although the previous rule 'लुट्, च' would meet requirement here yet the enunciation of this is to form a निव्यसमास or an obligatory उपपदcompound as in पयःपानम् i.e the drinking of which is pleasant etc—the dissolution being पयः पीयते इति भावे लुट्. Similarly 'भोदन'—the taking of food being pleasure. Well here as in चन्दनानुलेपन or smearing the body (all over) with sandal paste the pleasure arises from the very drink. How then the term 'सम्पर्गात्' in the rule becomes significant there being no question of contact here in the example. The answer is this—the rule is intended to apply in these cases where the want of contact causes want of pleasure or in other words where pleasure is dependent upon contact whether directly or indirectly. 'गुरोः—' the bathing of preceptor is pleasant—here the rule does not apply because here the preceptor is the accusative (गुरोः = कर्मणि षष्ठौ । गुरुं स्नापयति = गुरोः स्नापनम्) and not the agent. 'तूलिकायाः—' the rising of तुलिका (cotton) is amusing—here the rule does not apply because there is no कर्म, the verb स्या being intransitive (अकर्मक) । 'अग्निकुण्डस्य—' Here शब्देन्द्रोत्तर reads—स्पर्शात् किम् ? अग्निकुण्डस्य—'. This reading is preferable as otherwise 'अग्नि—' would seem to be a counter example of 'कर्मणीति किम्'; whereas it is not so as the term 'अग्निकुण्डस्य' is an instance of कर्मणि षष्ठौ । 'अग्निकुण्डस्य—' etc means—sitting by the hearth is pleasant—here लुट् does not take effect in the way the rule suggests because here there

is no actual touch. The thing to know that लुट् here has not taken effect by the rule (but by 'लुट् च' only) is that there in all these three counter examples (गुरीः स्नापनम् etc) there is no compounding (as we have in 'पयःपानम्—') ।

[N.B.—तत्त्वबोधिनी omits कर्मणा here. The text beginning from 'शौदनभोजनं सुखम्' up to the end except 'कर्तुरिति किम् । गुरीः स्नापनं सुखम् । इह गुरुः न कर्ता, किन्तु कर्म' seems to be an interpolation for Tattwabodhini omits the portion and moreover, Shabdendushekhara cites 'कर्मणि किम् etc as its own expression or got from any other source and it does not explain 'कर्मणि किम् etc].

मित—। कर्मणि चेति । 'नपुंसके भावे' इतानुवर्तते । येनेति कर्मणा इत्यानेन सम्बन्धः । तदाह—येन कर्मणोऽपि । तच्च कर्म कर्तारं स्पृशति । अतः कर्मणोऽपि कर्तृत्वम् । ततश्च येनेति कर्तरि तृतीया 'उभयप्राप्ती कर्मणि' इतानुसारात् । संस्पर्शशब्दस्य च कृतप्रत्यायान्तत्वादिति द्रष्टव्यम् । अत एवाह—तेन कर्मणा स्पृशमानस्येति । एवं कर्तुरित्याह 'उभयप्राप्ती—' इतानुसारादेव कृदयोगा कर्मणि षष्ठे । 'कर्तुः शरीरसुखम्' इति असमर्थसमासः । शरीरशब्देन कर्तुरित्यास्य एकत्वेन अन्वयात् । तथाचात्र शरीर एव कर्ता । न तु ततः पृथक् कथित् । तेन कर्तृसंज्ञस्य शरीरस्य सुखमित्यर्थः । न चैवं शरीरशब्दस्य नपुंसकत्वात् कर्तृशब्दस्य च पुंस्त्वात् शरीरशब्दस्य कर्तृविशेषणत्वेन 'कर्तृणः' इति नपुंसकषष्ठी एव प्रयोज्येति वाच्यम् । शरीरशब्दस्य अपूर्वादित्वात् पुंनपुंसकलिङ्गत्वात् । कर्तुरित्यनेन शरीरधारी जीव एवाधिपति इति बोध्यम् । नन्वसुखम् । तथापि 'लुट् च'ेत्यनेन पूर्वस्यैकैक (३।३।११५) सिद्धे 'कर्मणि च—' इत्यस्य आरम्भो व्यर्थ इत्याशङ्क्य आह—नित्यसमासार्थं वचनसिद्धिः । तथाच लुट् चेत्यनेन पीयत इति पानम् इति क्त्वा पयसः पानम् पयः पानम् इति षष्ठ्यसमास एव । अतस्तु पयः पीयत इति पयः पानम् इति नित्यः समासः (उपपद-

समासः—उपपदसमासस्यापि नित्यत्वात् । अतएव लुट् चेत्यननासा न गतार्थता । नन्वेवम् 'पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवङ्गनम्' इत्यादौ का गतिरिति चेत् । 'कर्तुः शरीरसुखम्' इति सुखस्य अभावात् नात्र कर्मणि चेत्यनेन लुट् । किन्तु लुट् चेत्यनेनैव । समासस्य षष्ठीतत्पुरुष एव न तु नित्यः । ननु संस्पर्शादिव सुखं चेत्यास्य प्रवृत्तिः । पयःपानमित्यादौ ते पानादेव सुखं तत् कृतोऽत्र लुट् इत्याशङ्कते स्वयमेव—अत्र पानादिवेति । न तु संस्पर्शादित्येवकारार्थः । समाधत्ते—यय संस्पर्शं विनेति । सख्यं पानादेवात् सुखम् । तथापि आदौ संस्पर्शः ततः पानं ततः सुखम् । तथाच संस्पर्शमूलमेव (पान) सुखम् । स च संस्पर्शः साक्षात् परस्परया वा भवत्विति भावः । तत्रेति यावदिति । तत्रैव सूत्रस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । एवम् औदनभोजनमिवावापि बोध्यम् । औदनं भुज्यत इति नपुंसके भावे लुट् । गुरोः स्नापनमिति । अत्र लुट् चेत्यनेनैव लुट् । तत्र कृत इत्यत्र आह—नेह श्रुतः कर्तेति । तथाच तुरं स्नापयति इति तिङन्तावस्थायां तस्यैव गुरोः कर्मत्वं तस्यैव 'गुरोः स्नापनम्' इत्यत्र कर्मणि षष्ठी । ततपानेन लुट् 'गुरुस्नापनम्' इत्युपपदसमासस्य न भवति । तूलिकायाः इति—'ईषिका तूलिका समेतामरः । अत तूलिकायाः 'पयः' इत्यस्यैव कर्मोपपदत्वं नास्ति । इष्यते च कर्मण्येवोपपदे सूत्रवृत्तिः । येन कर्मणा तद्धिन् कर्मण्येति व्याख्यानात् । अतोऽत्र लुट् न । अत्रिकुण्डसीति—इदमुदाहरणमतं विन्याम् । अत्रिकुण्डसीत्यात् कर्मणि षष्ठीविभक्तोः कर्मणीत्यासा प्रतुदाहरणत्वायोगात् । अतएव शब्दे न्तुशेखरे "कर्मणि किम् ? तूलिकाया उक्त्यानं सुखम् । स्पर्शात् किम् ? अत्रिकुण्डस्योपासनं सुखम्" इत्यात्मम् । एवञ्च संस्पर्शादित्यस्यैवेदं प्रतुदाहरणमिति ज्ञेयम् । नहि अत्रिं हस्तेनानेन वाऽङ्गेन स्पृशति । तस्यदाहकत्वात् । यद्यप्यत्रापि स्पर्शः असौत्र तथापि हस्तादिना यद्वहजन्त्यः स्पर्शो नास्तीति सूत्रप्रवृत्तिरिति ध्येयम् । 'गुरोः स्नापनम्' इत्याव प्रतुदाहरणवयस्यस्तेऽनेन सूत्रेण लुट् निति संज्ञायते । तदाह—असमास इति । एषु समासाभाव एव लुट् चेत्यनेनैव लुट् आपयति । न तु कर्मणि इत्यनेन । एवं शरीरयहणं किम् ? पुण्यपरिचर्येण सुखम् । मानसी प्रीतिरत्येति नागेशः ।

[अत्र भी इन मोजनमित्रादेस्तत्त्वबोधियामदर्थनात् कर्मणीति किम् इत्यादिः शब्देन्दुशेखरेऽनुवादरूपेणोक्तत्वाच्च इदं इयमपि प्रवित्रमिव प्रतिभाति] ।

३२८२ । वा यौ ॥ २।४।५७ ॥

दी— अजेर्वी वा स्याद यौ । प्रवयणम् । प्राजनम् ।

The root अज् is optionally replaced by वी when यु (as in लुट्) follows. Thus—प्र + अज् + लुट् = प्र + वी—अन = प्रवयण blowing or growing—गुण by 'सार्वधातुकार्हे—', then अयादेशः ।

मित—। वा याविति । 'अजैव्यवजपोः' (२।४।५६) इत्यालोऽजेर्वी, इतानु-
वर्तते । तदाह—अजेर्वी वेति । बीभावपत्ते प्रवयणम् । सार्वधातुकेति गुणः ।
अयादेशः । इदमन्यथा व्यख्यातं भाष्ये इति स्पष्टं शब्देन्दुशेखरे ।

३२८३ । करणाधिकरणयोश्च ॥ ३।३।११७ ॥

दी—। ल्युट् स्यात् । इधप्रव्रश्चनः कुठारः । गोदोहनी
स्याली । खलः प्राक् करणाधिकरणयोरित्वधिकारः ।

ल्युट् after a root comes; in the sense of करण and अधिकरण. Thus इधप्रव्रश्चनः—where by fuels are cut down i.e. as axes (प्र—व्रश्च + ल्युट् करणे) ; गोदोहनी—wherein cows are milked (दुह् + ल्युट् अधिकरणे and डोप् by 'टिड्ढाणञ्—' 570). Note that this (ल्युट्) supersedes षञ् (which was due by 'अकृतरि च कारके—') and bars अच् and अप्, due to its following upon them: 'This करण and अधिकरण extends as far as ईवद् सुप्—' (3305-3.3.126)."

मित—। करणेति । ल्युट् स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । करणे अधिकरण
च वाचे धातोलुट् स्यादित्यर्थः । अथ 'अकृतरि च—' इति प्राप्तस्य षञोऽपवादः
अजपो तु परत्वाद् बाधते । तदुक्तं वार्तिककृता 'अजब्ध्यां स्त्रोखलनाः स्त्रिया
खलनौ विप्रतिषेधेन' इति । इधप्रव्रश्चन इति । इधानि प्रथमोऽन्तेऽन्तेति विग्रहः ।

यदा प्रवृत्तयेऽनेनेति प्रवचनः कुठारः । 'इधानां प्रवचन इति विग्रहः । अतः करणं
 लुङ् । अचिकरणे आह—गोदीहनीति । गावः दुहन्तेऽस्मामिति षष्ठार्थे वा विग्रहः ।
 खलः प्राक् भूतिः । अतः व्याख्यानमेव शरणम् । 'ईषदःपुष्टं कच्छाकच्छार्थेषु खलः'
 (३३०५—३३१३२६) इत्यतः पूर्वमित्यर्थः ।

३२८४ । अन्तरदेशे ॥ ८।४।२४ ॥

दी—। अन्तःशब्दादन्तेर्न स्य णः स्यात् । अन्तर्हणनम् ।
 देशे तु अन्तर्हननो देशः । अतुपूर्वस्येत्येव । अन्तर्घ्नन्ति ।
 तपरः किम् ? । अन्तरघानि ।

The नकार of हन् coming after the word अन्तः is cerebral if a country is not meant thereby. From the rule 'हन्तेरन पूर्वस्य' (359-8.4 22) the term 'अतुपूर्वस्य' follows here also, so that हल of न takes place when it (न) has got an अकार only before it and no other letter. Thus अन्तर्घ्नन्ति where ह् precedes न । The significance of तपरकरण (using त् in अत्) is explained by अन्तरघानि (अन्तः + अ—घानि)—was heart or struck within (हन् + कर्मणि लुङ्, त)—Where न following आ which is not included by अत् (cp—तपरकृतकालस्य) does not become णः.

मित—। अन्तरिति । 'रपाभां नीणः—' (८।४।२) इत्यतो 'नीण' इत्यनुवर्तते ।
 तदाह—अन्तः शब्दादिव्याडि । न तु देशे इति योजनीयम् । हन्तेरतुपूर्वस्य
 (८।४।२२) इत्यतोऽतुपूर्वस्येत्यनुवर्तते इति मत्वा व्याचष्टे—अतुपूर्वस्येत्येवेति । अत्
 अकारः पूर्वं यस्मादिति विग्रहः । नकारादकारयेद ल्यवहितपूर्ववर्तो भवति तदा
 णत्वं प्रवर्तते । नाऽन्यथा । अन्तर्घ्नन्ति इति । अकारस्य पूर्ववर्तित्वात् णत्वं न ।
 अन्तरघानि इति । अदिति अकारमात्रं नृङ्गति । न तु आकारमपि । 'तपरस्त-
 कालस्येति नियमस्तु । तेनोक्तोदाहरणे नकारात् प्रागाकारस्य सत्त्वात् णत्वं न ।

अन्तर्गतमित्यर्थः । अन्तःपूर्वाक्षन्तेः कर्मणि लुङि एकवचनम् । 'विण्ति पदः' इति विण् । 'अत उपधायाः' इति इङि । 'होहन्तेरि'ति कुत्वम् ।

३२८५ । अयनं च ॥ ८।४।२५ ॥

दी— अयनस्य णोऽन्तःशब्दात् परस्य । अन्तरयणम् । अदेश इत्येव । अन्तरयनो देशः ।

The term 'अयनम्' stands for 'अयनस्य'. Thus the rule means न of अयन (इ or अय + लुट् भावे) coming after the word अन्तर is न provided a country is not implied by the derivative. अन्तरयणम् going within etc.

मित— अयनं चेति । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । तदाह—अयनस्येति । 'रघाभ्याम्—' इति वर्तते । तदाह—न इति । 'नस्य' इति 'न तु देशे' इति च योज्यम् । अन्तरयणमिति । अन्तर्गमनमित्यर्थः । भावे लुट् ।

३२८६ । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ ३।३।११८ ॥

३२८७ । क्वादेर्घेऽङ्गुपसर्गस्य ॥ ६।४।८६ ॥

दी— द्विप्रभृत्युपसर्गहोत्रस्य क्वादेर्घ्वस्तः स्याद् घे परे । दन्ताश्चाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः । प्रच्छदः । अक्षीति किम् ? समुपच्छादः । आकुर्वन्त्यस्मिन्नाकरः ।

Very often a root takes the affix घ (ञ) in the करण or अधिकरण वाच्य to form a technical name or संज्ञा in the masculine gender (3296).

The root क्वादि (causative) becomes क्ख (क्द) when it is bereft of two or more उपसर्गस preceding and has the affix घ following. Thus दन्तच्छद = दन्त क्वादि + घ (करणे) This is

without उपसर्गः। प्रच्छदः प्र—छादि घे (करणे) a covering sheet, Similary परिच्छदः etc. समुपच्छादः—No ज्ञस्व of छादि as there are two उपसर्गः here. आकरः—आ + कृ + च (अधिकरणे)—a mine whercio people find business.

मित— पुंसि संज्ञायामिति । व्याख्यातम् । प्रायेणेति । नायमुत्सर्गः । किन्तुपवादः । तेन प्रायवचनम् । 'करणाधिकरणयोश्च' (३१३/११७) इति सूत्रस्यायमपवादः । तेन अप्यापि करणेऽधिकरणे च प्रत्ययः (३२८६)

छादिरे इति । छादिः + घे + अडापसर्गस्य इति छेदः । द्वौ उपसर्गौ (अधिकौ वा) यत् स डापसर्गः । तथा न भवतीति तादृश्यस्य छादिः (छाद इत्यस्य) वा । 'खिचि ज्ञस्वः' (६।४।८४) इत्यतो ज्ञस्व इत्यनुवर्तते । तद् व्याचष्टे—हिप्रभृत्युपसर्गहीनश्चेति । घे परे इति । चकार इत् । अकारमात्रं तिष्ठति । ज्ञस्वः स्यादिति । छादिरुपधाया इति शेषः । 'ऊदुपधाया गोष्ठः' (६।४।८८) इत्यतः सादनुवर्तते । एवं च छादिरिति गृह्यन्तस्य न निर्देशः । किन्तु छाद इत्यस्यैव 'इक्षुतिपी'— इतीका इति भावः । तथा सति 'एतेन खेरिव ज्ञस्वः स्यात् । तत्सामर्थ्याच्च खिलोपी न स्यादिति व्याचक्षाणाः परास्ता इति शब्देन्दुशेखरेऽष्टमाः । दन्ताच्छादयन्तेऽनेनेति । तेनात्र करणे प्रत्ययः । दन्तच्छद इति । उत्तरोऽधरी वा ओष्ठ इत्यर्थः । 'ऊ च' (१८४) इति तुक् । तस्य चत्वेन च । प्रच्छद इति । प्रच्छादयतेऽनेनेति वियङ् । अप्यापि करणेऽप्रत्ययः । आवरणम् इत्यर्थः । एवं परिच्छद इत्यादि । समुपच्छाद इति । संमु, उप इत्युपसर्गद्वयसत्त्वाद् घे सत्यपि ज्ञस्वाभावः । प्रच्छद इत्यारभ्य एतदन्तं तत्त्वबोधिनो नास्ति । अधिकरणे छदाङ्गरिति । 'आकुर्वन्ति अधिव्रिति । आ + कृ + च इति स्थिते गुणः । आ कुर्वन्त्यादिन् व्यवहार इत्याकर उत्पत्तिस्थानमिति तत्त्वबोधिनी ।

३२८८ । गोचरसंचरवह्नजव्यजापणनिगमाश्च ॥३॥११८॥

दी— । घान्तानिपात्यन्ते । 'हलश्च' (३३००) इति वक्ष्यमाणस्य घञोऽपवादः । गावश्चरन्त्यमिन्निति गोचरो देशः ।

संचरन्तानेन सञ्चरो मार्गः । वहन्तानेन वहः स्तम्भः । ब्रजः ।
व्यजस्तालवृन्तम् । निपातनाहीभावो न । आपणः पण्यस्थानम् ।
निगच्छन्त्यनेन निगमच्छन्दः । चात् कषः । निकषः ।

These words viz—गोचर, सञ्चर, वह ब्रज, व्यज, आपण and निगम are irregularly formed with च in the करण or अधिकरणवाच्य । गोचरः—
—a field of fodder for cattle. Secondly proximity or neighbourhood. ब्रजः—
—a good many. व्यजः—वि यज + च, here यज is not replaced by वी due to निपातन. आपणः—
—market place. निगमः—
—the Veda. The चकार at the end of the rule suggests that कष also preceded by नि takes च irregularly ; निकषः—
—a touch-stone. Note that this supersedes the following rule 'हलश्च' (3300) which directs चञ् ।

मित— गोचरेति । 'पुंसि संशायाम्—' इत्येव सिद्धे किमयमिदमित्यत आह—
हलश्चेति । हलन्तोभ्योऽप्योभ्योऽनेन चञ् नैत्यर्थः । गोचरोदेश इति । आभिधानिकोऽयमर्थः । लाक्षिकार्थस्तु विषय इत्येव । 'अवाङ्मनसगोचरः' इत्यादौ दर्शनात् । 'गोचरा इन्द्रियार्थाश्च' इत्यमरः । यथा गायः चक्षुरादीन्द्रियाणि चरन्त्याभिधिति विग्रहः । तथात्वे इन्द्रियविषय इत्यर्थः । 'स्वर्गं पु पशुवाग्वल्बुदिङ्-
नैवशृणिभूजले । सत्यडट्टां स्त्रियां पुंसि गौः' इत्यमरः । ब्रजः संचः । व्यजस्ताल-
वृन्तम् इति । विपूर्वादजेर्घः । 'यजेर्न्येचजपोः' इति नाञ् प्रवर्तत इत्याह—
निपातनादिति । व्यजन्तानेनेति विग्रहः । आपणः पण्यस्थानमिति । आपणन्त्याभिन्
(व्यवहारं कुर्वन्ति) इत्यधिकरणे प्रत्ययः । निगच्छन्तीति । अधिकच्छन्ति शेषः
प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । छन्दो वेदः । सूत्रे चकारकरणफलमाह—चात् कष इति ।
निपूर्वादिति शेषः । निकषन्ति अस्मिन्निति निकषः । पाषाणविशेषः । 'प्राप्यन्तु
निकषः कषः' इत्यमरः ।

३२८८ । अवेतृस्त्रोर्घञ् ॥ ३३।१२० ॥

दी— अवतारः कृपादेः । अवस्तारो जवनिका ।

घञ् after तृ and स्त्र preceded by अव, comes in very often (प्रायेण) in the sense of a class name in the masculine gender (पुंसि संज्ञायाम्) in the करण or अधिकरणवाच्य । अवतारः— अव तृ घञ् (करणे)—a step—whereby one goes down (and comes up) as in a ghat etc. अवस्तारः—a screen (करणे घञ्) । This (घञ्) bars न under 'पुंसि संज्ञायाम्' (3296).

मित—। अव इति । 'अव' द्रुतपसर्गे उपपदे तृ, स्त्र इत्याभ्यां करणाधिकरणे भुजं स्यात् पुंसि संज्ञायाम् इत्यर्थः । तृस्त्रोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । घापवादः अवतार इति । अवतरन्ति अनेनेति विग्रहः । सोपानमित्यर्थः । कथं 'रामानुजः कृतवती प्रथमावतारमिति' 'परीवादनावतार' इति च । बाहुलवाद् भावे घञ् । यदा प्रायानुवृत्तेः कञित् असंज्ञायामिति । अवतरतीत्यवतार इति अवतारी विभूतिमान् रामादिः । अव कर्तव्येयं घञ् ।

३३०० । हलञ्च ॥ ३३।१२१ ॥

दी—। हलन्ताद् घञ् स्यात् । घापवादः । रमन्ते योगि-
नोऽस्मिन्निति रामः । अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः ।
विमार्गः समूहनी ।

घञ् after हलन्ते or consonant-ending roots is attached very often (प्रायेण) in the करण or अधिकरणवाच्य when a particular name in the masculine gender (पुंसि संज्ञायाम्) is sought for. Thus रामः, अपामार्गः (medicinal herb)—अप मृज् + घञ् (करणे) इति by 'मृजेर्घञि' (2473), न for ज by 'बजोः कृ'—

मित—। हलन्तादिति । पूर्वमृवाद घञ् अनुवर्तते । तदाह—

हलन्तादिति । चापवाद इति । 'पुंसि संज्ञायाम्—' (३२२६) इत्यत विहितस्य
चस्वापवाद इत्यर्थः । अतएवात 'करणाधिकरणयोरिति, पुंसि संज्ञायाम् प्रायेण'
चानुवर्ततइति बोध्यम् । अत एवाह—रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति । अत्र अधिकरणे
घञ् । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । करणे आह—अपसृज्यतेऽनेनेति ।
नाशयत इत्यर्थः । अपानर्गोविद्यकप्रोक्तभोषधिविशेषः । 'गुडुचापामार्गविरह-
शक्तिनीवचाभयाकुतशतावरी समा । धृतेन लोढा प्रकरोति मानवं विभिर्दिनैः
श्लोकसहस्रधारिणम्' (आयुर्वेद संग्रहः) । वज्रीरिति कुलम् । सजेर्हं हिरिति
(२४७३) वृद्धिः ।

३३०१ । अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च ॥ ३।३।१२२ ॥

दी— अधोयतेऽस्मिन् अध्यायः । नियन्तुद्युवन्ति संहर-
न्त्यनेनेति विग्रहः । 'अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम्'
(वार्तिक) ।

The words अध्याय, न्याय, उद्याव and संहार are irregularly formed
with घञ् in the करण or अधिकरण वाच्य in the sense of a संज्ञा in
the masculine gender. Thus घञ् supersedes घ. अध्यायः—अधि—
इ+घञ् (अधिकरणे) a chapter. नि+इ+घञ् (करणे)—justice,
उद्यावः—उद् घु+घञ् (करणे). संहारः—सम्+ह+घञ्—anything for
collection. संहारः—destruction is, however, with घञ् भावे—by
बाहुलक. 'अवहारः'—This is a Varttika. The words अवहार, आधार and
आवाय (आ+वि—घञ्) have to be enlisted herein as they are
irregularly formed with घञ्. Kasika says—"तत्र चकारः
अनुक्तसमुच्चयार्थः" ।

नित्त— अध्यायेति । अध्याय, न्याय, उद्याव, संहार एते चत्वारः शब्दाः
संज्ञायां पुंसि करणाधिकरणयोः घञन्ता निपात्यन्ते । चस्वापवादः । अधिपूर्वक
इङ् अध्ययने निपूर्वक इण् गती, उत्पूर्वको यु भिद्यन्ते, समपूर्वको वृद्धरन्ते इति क्रमेण

धातवः । नियन्तीति । नितन्त्रानेनेति न्यायः । उद्यवन्त्रानेनेत्यादिः क्रमः ।
अवहार इति कर्तृकम् । अवहार, आधार आवाय इत्येतेषां निपातनाद् घञन्तानां
ग्रहणम् । चकारात् अनुक्तअवहारादयः इति उक्तिः ।

३३०२ । उदङ्घोऽनुदके ॥ ३११२३ ॥

दी— उत्पूर्वादञ्चते घञ् स्यान्नतु उदके । घृतमुदच्यत
उच्चि यतेऽस्मिन्निति घृतोदङ्घर्ममयं भाण्डम् । 'अनुदके' किम् ?
उदकोदञ्चनः ।

घञ् after अच् preceded by उद् is employed in the senses as
above (करणाधिकरणयोः पुंसि, संज्ञायाम्) provided the term उदक
does not lead as an उपपद. Thus घृतोदङ्घः—a leather pot for
storing ghee within—घृत उत् अच् घञ्—क by 'चञोः कु'. घञ्
supersedes च under पुंसि संज्ञायाम्—' । उदकोदञ्चनः—उदक + उत्—अच्
+ लुट् (अनट्)—any pot for storing water—Here घञ् is prohi-
bited from taking place due to the existence of 'उदक', and घञ्
being prohibited च was expected to take effect but as च and घञ्
are nearly alike there being no difference in respect of
formation लुट् (in the sense as above) come in by 'वासरूपः—' ।
'घृतोदञ्चन also is allowable says some one'; but Nagesha seems
to be against this.

मित— । उदङ्घ इति । अनुदक इत्युपपदत्वेन विवक्षितः । उदकशब्दे
उपपदे असति घञल उदङ्घशब्दो निपात्यत इत्यर्थः । विशिष्याह—उत्पूर्वादिति ।
घृतमुदच्यत इति । घृतस्य उदङ्घ इति तु न विटहीतव्यमिति भावः । घृतोदङ्घः
इति । घृत + उत् + अच् + घञ् (अधिकरणे) 'चञोः कु' इति कुलम् । अत्रापि
करणाधिकरणयोचिति, पुंसि संज्ञायामिति वातुवर्तत इति सन्तव्यम् । तेन घञयं
'पुंसि संज्ञायाम्—' इति वक्ष्यापवादः । अत्र वाऽसदुपपत्त्येन घृतोदञ्चन (लुट्)

इत्यपीति कथितम् । 'स्राधिकारादूर्ध्वं वाऽसकृत्पविधिः कचिन्न' इत्यनुसारादिदमिति बोध्यम् । नागिशङ्खु नेदमनुमन्यते । उदकोदधन इति । उदकमुदधते उद्विषते ऽध्विषित्वधिकरणे लुट् । जलपावमित्यर्थः । न च घञो घापवादत्वाद घञि प्रतिषिद्धिं घ एवात प्राप्नोतीति शङ्कितव्यम् । प्रतिषेधसामर्थ्यात् घस्याप्यप्रवृत्तेः । यद्यपि घञञोरस्ति विशेषः । तथापि नेष्ट आकृतिगतः सोऽस्ति । उभयोरिव घित्करणस्याप्य कुलस्य सप्रयोजनत्वात् । न च स्वरि विशेषः । घे सति यथा अतोदत्तता भवति तथा घति अपि सति घाद्यादिस्वरिण अन्तोदात्तता वैति समानात् ।

३३०३ । जालमानयः ॥ ३।३।१२४ ॥

दी—। आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्थानायः । 'जालम्' इति किम् ? आनयः ।

The word आनाय in the sense of a net is irregularly formed with घञ् in the करणवाच्य as a technical name in the masculine gender—आनी + घञ्. आनयः—with अच्-bringing.

नित—। जालमिति । तस्मिन् वाक्ये आनाय इति—आङ्पूर्वाग्रयतेर्घञि पुंसि संज्ञायां करणे निपात्यत इत्यर्थः । 'अचो जिणति' (२५४) इति वृद्धिः । आनय इति । 'अथीमुवोऽनुपसर्गे' (३१८५) इति निषेधाद् 'एरच्' इत्यच् । आनय आनयनमित्यर्थः ।

३३०४ । खनो घ च ॥ ३।३।११५ ॥

दी—। चाद् घञ् । आखनः—आखानः । घित्करण-मन्वतोऽप्ययमिति ज्ञापनार्थम् । तेन भजेः भगः पदम् । करणे घः । खल सञ्चये । अधिकरणी घः—खल इत्यादि । खनेड-डरेकेकबका वाच्याः (वार्तिक) । आखः—आखरः—आखः निकः—आखनिकबकः । एते खनित्रवचनाः ।

The root खन् takes चञ् as also च in the way as above (करणाधिकरणयोः पुंसि, संज्ञायाम्). Thus आखनः (च) and आखान (चञ्) both the affixes are employed in the करणवाच्य the dissolution being आखन्वते अनेन—a digging instrument. चित्करणम् etc.—The drift is this—The चित् or च dropping affixes and चञ् are enjoined after खन् but it has no च or ञ that may be replaced by क or न due to this चित् करण by 'चञोः कृ—', Hence although चित्करण fails here (in the case of खन्) yet it has been adopted here to suggest that the affix च may be appointed after any other root (अन्यतोऽपि) e.g. भज् + च = भगः— a foot (पदम्). Others however explain पदम् is not a meaning of भग but another word with च (पद) and add that hence it is that पदम् is neuter for by 'पुंसि संज्ञायाम्—' it would have been masculine 'पदः' and not neuter 'पदम्' (See Tattwabodhini). Nagesha seems to be favourable to our position when he says 'भगः पदमिति क्वचित् प्रयोगः'. By this suggestion (ज्ञापन) we have also अधिकरणे च after the roots खल्ल सच्चये etc. 'खलेर्ङङरेकिकवकाः—' This is Varttika here meaning the affix ङ ङर, इक and इकवक have to be mentioned taking place after the root खन् in the ways as above. Thus आखः (आ खन् ङ the 'ङि'-portion eliding due to डित्त्व or elision of ङ्) आखर (आ—खन् ङर—Similarly) आखनिकः (आ खन् + इकः) आखनिकवकः (अस्—खन् + इकवकः)—all these affixes are employed in the करणवाच्य and each of the derivatives means a digging instrument.

मित्र—। खन इति । च इत्यविभक्तिको निर्देशः । 'अवे—' (३२२८—३३१२०) इत्यपी चञ् अनुवर्तते । 'करणाधिकरणयोः' इति । 'पुंसि संज्ञायाम्' इति च । तेन करणादौ पुंसि संज्ञायां खनतेर्ज्ञेय चञ् स्वादित्यर्थः । आखन इति ।

आखन्वतेऽनेनेति । करणे चः । खनिवमित्यर्थः । आखान इति । करणे घञ् । प्राग्वद्धेः । 'अत उपाधायाः' इति वृद्धिः । ननु खनतेर्घञ् अस्तु । घित्करणकफलाभावेऽपि घित्करणस्य आखान इत्यत उपाधात्त्रिफलकत्वात्, च चेति घित्करणानु व्यर्थम् । न हि खनती चकारो कश्चिदस्ति शेष 'चञोः कु—' इति कुलं विधीयते इत्याशङ्क्य घित्करणफलमाह—अन्यतोऽप्ययमिति आपनार्थमिति । अन्यतः अन्यस्मादपि घातीरयं च प्रत्ययो यथा स्यादित्येतद् आपयितुमित्यर्थः । आपनमेवाह—तेनेति । भञिः भग इति । भव्यतेऽनेनेति करणे घः । चञोरिति कुलेन गः । तस्य विवरणं पदमिति । 'भगः पदमिति क्वचित् प्रयोगः' इति नानेश्वरसात् । तत्त्वबोधिनीकारादयस्तु पदमिति घानम् उदाहरणान्तरम् इति मन्त्रा—पथते (गम्यते) अनेनेति पदम् । करणे चः । अस्माज् आपनादत घप्रत्यये सत्येव पदमिति नपुंसकम् । करणाधिकरणयोः 'पुंसि संज्ञायाम्—' इत्यनेन तु पद इति पुमानेव स्यादित्याहुः । आपनस्य अधिकरणे फलमुदाहरति—खल सञ्चय इति । खलति खलिनोति अस्मिन्निति विशदः । 'खनेडडरेकवकाः—' इति वार्तिकमिदम् । खनतेर्घातोः ड, डर, इक, इकवक इत्येते चत्वारः प्रत्ययाः प्रयुक्त्यर्थे वक्तव्या इत्यर्थः । आखः आखर इति । पूर्वव आपूर्वात् खनतेर्घः । उत्तरव तु अरः । डित्ख सान्धार्यदभस्यापि टेलोपः । उभयोरपि खनिवमर्थः । आखन्वतेऽनेनेति प्राग्वद्ध विशदः । करणे प्रत्ययी । एवम् इके इकवके च प्रत्यये—क्रमेण आखनिकः—आखनिकवक इति । प्राग्वद्धे विशदः । एते इति खनिववचनाः खनिवार्यका इत्यर्थः । खनिवसुप्तेने एभिरिति करणं लुपट् ।

३२०५ । ईषदुःसुषु कच्छाकच्छार्थेषु खल् ॥ ३।३।१२६ ॥

टी—। करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखाद्यषूपपदेषु खल् स्यात् । 'तयोरिव—' (२८३३) इति भावे कर्मणि च । कच्छ—दुष्करः कटो भवता । अकच्छ—भवता ईषत्करः—सुकरः । 'निमिमीलियां खलचोरास्त्वं' इति वाच्यम्

(वार्तिक) । ईषन्निमयः । दुष्प्रमयः । सुविलयः । निमयः । मयः । लयः ।

The expression 'करणाधिकरणयोः' occurring in 'करणाधिकरणयोः' (3293) ceases to follow hence. Thus the rule means—any root may take the affix खल् in the भाव or कर्मवाच्य by 'तयोरिव—' (2833) when the terms ईषत्, दुर् and सु, denoting ease (ईषत् + सु) and difficulty (दुर्), stand as उपपदसः. Thus in the sense of difficulty, 'दुःकरः—' etc a mat can hardly be made by you. In भवता the case-ending is तृतीया as वही is barred by the rule 'न-लोकाभ्यामनिष्ठाखलर्थे लनाम्. Here ल is to be accounted for by 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' (155). In the sense of अकच्छ, or ease—'भवता ईषत् करः—' it can be done with ease by you. 'निमिमीलियाम—' This is a Varttika here. It has to be said that the roots मि, मी and ली preceded by नि cannot, (by 'मीनातिनिमोतिदीक्षांलपिच' and 'विभाषा लीयतेः) have their इ or ईह replaced by आ when the affixes खल् and अच् follow them in the above senses. Thus ईषन्निमयः, ईषत्—नि + मि खल् भावे or कर्मणि; दुष्प्रमयः (दुर् प्र मी खल्), सुविलयः (सु—वि—ली + खल्—etc) are without आच् or आकार as, also निमयः (नि—मि अच् by 'परच्') मय (मी अच्) and लयः (ली + अच्)

नित— । ईषदुःसुषिति । कच्छेति दुःखवचनम् । अकच्छेति सुखवचनम् । तत्र दुर् इति कच्छार्थकम् । ईषत्, सु इत्यभयं तु सुखार्थकम् । योग्यतादय एवात्र अर्थविभाग इति उदाहरणेभ्यः स्पष्टम् । कच्छ, कच्छार्थकेषु ईषत्, दुर्, सु इत्येषु उपपदेषु धातोः खल्, स्वादिव्यर्थः । करणाधिकरणयोरिति—अत्र व्याख्यानमेव शरणमिति भावः । नच व किमेव 'कतेरि कृत्' इति कतेरि वाच्ये खल् विधीयते । तत्राह—तयोरिव— (२८३३) इति नो कच्छे इति । उदाहरणमत्रात्मिकम् ।

दुष्कर इति । दुःपूर्वात् करोतिः कर्मणि खल् । 'सावधातुकाङ्—' (२१६८) इति गुणः । 'खरवसानयोः—' (७७) इति रेफस्य विसर्जनीयः । इदुदुपधस्य आप्रत्ययस्य' (१५५) इति विसर्गस्य प्रकारः । एवमीषत्करः सुकरः । न लोकेति षष्ठोनिषेधाद् भवत्येतत् कर्तरि तृतीया । भावे सुकरं त्वयेत्यादादाहार्यम् । कृच्छ्रेत्यादि किम् । ईषत्काव्यम् । अत्र ईषदित्यल्लापकम् । 'निमिमिलियाम—' इति वार्तिकमिदम् । खलि अचि च प्रत्यये परे निपुणस्य 'डुमिञ्' इत्यस्य, 'मौञ्' इत्यस्य, लीङ् इत्यस्य चाध्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । 'मीनातिनिनीतिदीङ्' इत्यपि च' इति 'विभाषालीयतेः' इति च प्राप्तम् आध्वन् अनेन प्रतिषिध्यते इति श्रियम् । अत्रापि भावे कर्मणि च प्रत्ययौ । तत्र खलि उदाहरति—ईषन्निसयः (ईषत्—नि—सि + खल्) दुष्प्रसयः (दुः—प्र—मौ + खल्) यत्वं प्राग्वत् । सुविलयः (सु—वि—ली + खल्) अनेन सूत्रेण ('ईषद्ःसुपु—' इत्यनेन) अत्र खल् । अचिउदाहरति—निसयः इति । 'एरच्' इत्यच् । मयः । लयः इति । पचाद्यच् 'एरच्' च इति नागेशः ।

३३०६ । उपसर्गात् खलघञोः ॥७॥१६७॥

दी— उपसर्गादेव लभेनुम् स्यात् । ईषत्प्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः । उपालम्भः । 'उपसर्गात्' किम् ? ईषत्तम्भः । लाभः ।

लम्भ takes the augment नुम् provided it comes after an उपसर्ग only when the affixes घञ् and खञ् follow the root in भव etc. Thus ईषत्प्रलम्भः—easily found—etc. खल in the कर्मभाष्य with नुम् । उपालम्भः— उप + आलम्भ + घञ् + (भावे) नुम्— a rebuke. ईषत्तम्भः (खल), लाभः (घञ्)—No उपसर्ग so no नुम् ।

मित— उपसर्गादिति । खलघञोरिति इत्यात् सप्तमीद्विवचनम् । खलि घञि च परे इत्यर्थः । 'लभेन्' इत्यतो लभेरिति, 'इदितो नुम्—' इत्यतो नुमिति चानुवर्तते । तेन व्याचष्टे—उपसर्गादिति । भावकर्मणोः खलि घञि च परे इति

शेषः । ननु 'लभेय' इत्येव सिद्धे षट् व्यर्थमित्याशङ्क्या आह—(उपसर्गात्) एवेति । तथाच 'लभेय' (२५८२) इत्युपसर्गे सत्यसति वा नुम् प्रसज्यत ननु उपसर्गे सत्येवेति भावः । ईषत्प्रलम्भ इत्यादि । एषु विषु 'ईषद्ःसुषु—' इति भावे कर्मणि वा खल् । लभेर्नुम् मिथ्यादत्त्वादचः परः । अनुस्वारपरसवर्णी । उपालम्भ इति । अत भावे घञ् । नुमः प्राक् प्रवृत्त्या अकारोपधत्वाभावाद् 'अत उपधायाः' इत्यस्या-
प्रवृत्तेर्ह द्विर्न । ईषत्प्रलम्भ इति । भावे खल् । उपसर्गाभावाद्भ्रमभावः । लाभ इति । भावे घञ् । प्राग्वद्भ्रमभावः । "इष्टलभ्यात् विकाशिवक्ताः" इत्यादिरार्षः ।

३२०७ । न सुदुर्मगां केवलाभ्याम् ॥६॥१७८॥

दी—। उपसर्गान्तररहिताभ्यां लभेर्नुम् न स्यात् खल्घञोः । सुलभम् । दुर्लभम् । केवलाभ्याम् किम् ? सुप्रलम्भः । अतिदुर्लम्भः । कथं तर्हि अतिसुलभमिति दुर्लभमिति । यदा स्वती कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्यति ।

The augment नुम् is not allowed to लम् if सु and दुर् preceding the roots are not joined by any other उपसर्गः—when खल् and घञ् follow. Thus सुलभम् and दुर्लभम्—with खल् but without नुम्, as सु and दुर् are singly used.—But in the cases सुप्रलम्भः, अतिदुर्लम्भः—लम् gets नुम् because the उपसर्गः सु and दुर् are joined by प्र and अति, hence the prohibition (of नुम्) does not apply. अतिदुर्लम्भ, अतिसुलभ etc, however, are grammatical (साधु) only when सु and अति are कर्मप्रवचनीय (in the sense of worship or honour—पूजार्थक) so that in that case, the prohibition of नुम् applies but not otherwise.

मित—। न सुदुर्भ्यामिति । केवलाभ्यामित्येतद् व्याचष्टे उपसर्गान्तररहिताभ्या-
मिति । 'लभेय' इदितो नुम्— इत्याभ्यां लभेरिति नुम् इति चानुवर्तते । युवं सुवात् खल्घञोरिति च । तदाह—लभेर्नुम्—नेत्यादि । सुलभम् । दुर्लभम् ।

भावे खल् । केवलादिति नुमो निषेधः । सुप्रलभ इति । आद्ये प्रत्युदाहरण-
मिदम् । प्रेत्युपसर्गान्तरसहितत्वादत्र नुमो नास्ति निषेधः । द्वितीये प्रत्युदाहरति
अतिदुर्लभ इति । यत्र अतिरित्यधिकम् । अतो नुम् । अतिसुलभमतिदुर्लभमिति ।
उपसर्गान्तरसहितत्वादपि कथमत्र नुमो निषेध उपसर्गान्तररहित एव तन्निषेधादिति
प्रश्नः । समाधत्ते—यदा स्वतो कर्मप्रवचनीयौ इति । 'सुः पूजयाम्' 'अतिरिति
क्रमेण च' इति तयोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । एवमनयोः कर्मप्रवचनीयत्वेन उपसर्गत्वा-
भावात् केवलाभ्यामेव सुदुर्लभौ लभेः खलपरत्वाद्गुन्नेति भावः । अन्यथा अतिसुलभः
अतिदुर्लभ इत्येव । सुदुरोरुपसर्गत्वप्रतिषेधात् कर्मप्रवचनीयत्वात्कल्पनादपि
भविष्यति इति चेन्न । अनयोरुपसर्गत्वं प्रति केषलतद्विषयत्वात् । सुदुर्लभमिति तु
सूत्रोपाक्तातिरिक्तेति विशेषणात् सिद्धमिति कैयट इति नान्ये स्पष्टम् ।

२३०८ । कट् कर्मणोश्च भूक्कजोः ॥३॥१२७॥

दी— । कट् कर्मणोरीषदादिषु चोपपदेषु भूक्कजोः खल्
स्यात् । 'यथासंख्यं' नेष्यते । कट् कर्मणौ च धातोरव्यवधानेन
प्रयोज्ये । ईषदादयस्तु ततः प्राक् । 'कट् कर्मणोश्चर्ययोरिति
वाच्यम्' (वार्तिक) । खित्त्वान्मम् । अनादरेण आद्येन दुःखेन
भुयते दुराढंभवम् । ईषदाढंभवम् । स्वाढंभवम् । इषदाढं-
करः । दुराढाङ्करः । स्वाढंकरः । 'चर्ययोः' किम् ? आदरेण
सुभूयते ।

When a कर्ता and a कर्म as well as ईषत् etc stand as उपपद the
roots भू and कज् take the affix खल् in the भाववाच्य and कर्मवाच्य.
यथासंख्यं नेष्यते—This is the statement of the Bhashyakara. The
drift of it is this—The authors of Kashika, Nyasa (jinendra-
buddhi) and Padamanjari (Haradatta) and others explain
that भू and कज् will take खल् when कर्ता and कर्म along with ईषत्,

दुर् and सु precede as उपपद in order. In other words, when an agent (कर्ता) along with any of ईषत्, दुर् and सु precede as an उपपद the root भू will take खल् and when an accusative (कर्म) along with any of ईषत्, दुर् and सु lead as an उपपद the root कृ will take खल्. This explanation has been accepted by the author of Prakriya-Kaumudi and he also has been followed by others. As this exposition is, however, against the statement of Bhashya as above, So Bhattoji rejects it and follows Bhashya. In the latter (or भाष्यकार's method of) explanation भू as well as कृ may take खल् no matter whether an agent or an object along with any of ईषत् etc lead as an उपपद. Now to reply the rejoinder whether of the five (कर्ता, कर्म, ईषत्, दुर्, सु) any of the first two or any of the last three will take the lead in the sphere of application, he says कर्तृकर्मणीः etc.— That is कर्ता and कर्म should be used invariably before the root (भू or कृ) with ईषत् etc before them. Thus ईषत् etc will lead and कर्ता and कर्म will follow them (and last of all भू or कृ will take place).

मित—। कर्तृकर्मणोऽथेति । कर्ता च कर्म च तयोरिति सप्तमीद्विवचनम् । कर्तरि कर्मणि चेत्यर्थः । अदानयोरुपपदत्वमेव । कर्तरि कर्मणि चोपपदे इत्यर्थः । न तु कर्तरि कर्मणि च वाच्ये इति । व्याख्यानमेवात्र विशेषप्रतिपत्तिकरम् । सूत्रमिदम् 'ईषद्ःसुप्' (३३०५—३३१२६) इत्यतोऽत्र वहितपरवर्ति । तेनात्र चकारिण सूत्रमिदम् 'ईषद्ःसुप्' सर्वमप्यनुवर्तते । अतो ऽत्र चे—कर्तृकर्मणोः ईषदादियु चोपपदेषु इत्यादि । कच्छ्राकच्छ्राथंकेष इति विशेषणमपि योज्यम् । 'तयोरिव' (२८३३) इत्यत्रापि भावे कर्मणि च प्रत्यय इति बोध्यम् । यथासंख्यं निव्यत इति । भाष्यकारस्य वचनमिदम् । 'अयमत्राशयः—कर्तृकर्मणी द्वे

भवतः । भुक्तौ च ही भवतः । एवं तर्हि कर्तरि उपपदे भवतः खलु कर्मणि
उपपदे करोतिः खलु (ईषदादयस्तुभ्यश्चैव समानम् ; तथाच—ईषदादि संहिते
कर्तरि उपपदे भवतः खलु, तत्संहिते कर्मणि उपपदे करोतिरिति सरलाद्यः) इत्येवं
यथासंख्यविचिन्तितमित्यपि व्याख्यानं भवेत् । उपात्तं च तदेव व्याख्यानं
काशिकाकृता । अनुसृतं च तस्यासकारश्चरदादिभ्यः, प्रक्षिप्याकौमुदीकृतिः
विमलसरस्वत्यादिभिः । तदेतत् सर्वमपि न स्वीकर्तव्यम् । ईषदादिसंहिते कर्तव्युपपदे
करोतिरपि खलु प्राप्तिः स्यादिति हि भाषाकारः इति यथासंख्यसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्
इति तत्त्वबोधिनी । ततश्च—भाष्यादिरीडाह्वाय भुक्तयोः कर्मो विवक्षितः । 'यद्योत्तरं
मुनीनां प्रामाण्याम्' इति । ननु कर्तृकर्मणी ईषदादयश्चेति उपपदानि भवन्ति ।
तद्विधुपपदसन्निपाते पौर्वापर्यनिर्णयो दुष्कर इत्यत्राह—कर्तृकर्मणोः चेति । कर्ता
कर्म च धातोः (भवतः करोति च) अव्ययधानेन (अव्ययङित् पुनवर्ति लेन) प्रयोज्ये
(प्रयोज्ये भवतः) । ततः प्राप्तिः । कर्तृकर्मणोः प्रवेशस्तु पूर्वमित्यर्थः । तथाच—
भातोः प्राप्त् कर्ता कर्म वा प्रयोज्यम् । कर्तुः कर्मणो वा प्राक् ईषदादीनां कश्चिदिति
भावः । सुप्रसिद्धं न सम्भक् इति भाष्यस्यैवार्थः पूरयितुमाह—'कर्तृकर्मणोर्वाधयोः'
इति वार्तिकमिदम् । (ईषदादिसंहिते) कर्तरि कर्मणि उपपदे भवतः करोति वा
खलु प्रत्ययश्चेद भवति तदा यदा इमे कर्तृकर्मणो चूर्थे (अमृततदभावाच्च) प्रयुज्येते
तदैवायं भवति नान्यथेति वक्तव्यमित्यर्थः । सित्त्वान्नम् इति । (खलु) प्रत्ययस्य
खित्करणे इदमेव प्रयोजनम् । 'अरुर्हिषदजगत्सु सुम्' (२८४२) इति सुमासमीडत्
यथा स्यात् । एतेन कर्तुः कर्मणश्च प्रत्ययार्थत्वं निश्चयति किन्तु उपपदार्थत्वमेवेति
विज्ञापितम् । तथाच—कर्तृकर्मणोः प्रत्ययार्थत्वे ईषदादीनामेव उपपदत्वं स्यात् ।
तथा चात्र तेषाम् अव्ययत्वात् 'अरुर्हिषत्—' इति विहिते सुमासं प्रवर्तते । अन-
व्ययस्येति तत्र निषेधात् । कर्तुः कर्मणश्चोपपदत्वे तु सुम् निषेधात्मेव भवति । ईषदादी-
नामुपपदत्वेऽपि कर्तृकर्मण्यो तेषां व्यवहितत्वादिति विभावनीयम् । अनादिन
आदिन दुःखेन भूयत इति । अयं तत्त्वबोधिनीस्यः पाठः । 'अनादिन दुःखेन भूयते'
इति तु वाल्मनीरभायां दृश्यते । अनशीलत्वबोधिनीस्यः पाठः एव साधुस्तरस्तु
प्रामादिक इति स्पष्टमेव । अत्र चूर्थप्रकाशकभेदे ररत्वात् खलोऽप्रसक्तोऽदुरादोऽ

भवमिति । भावे खल् । कर्तरि उदाहरणमेतदादि । अनाद्येन आद्येन कर्तरि ङ्ङीया । विग्रहे—दुःखेन इत्यस्य कृष्णार्थकत्वात् दुर इत्युपतिष्ठतु नेतरी । 'मिदचीऽन्त्यात् परः' इति आदेशश्चादेव सुम् । ईषदादंभवम्—स्वादंभवमिति । अनाद्येन आद्येन सुखेन भूयते इत्यभयत् एक एव विग्रहः । ईषदादेरकृष्णार्थकत्वात् । कर्मणि उपपदे खलमुदाहरति—ईषदादंकर इति । अनाद्याः आद्याः सुखेन क्रियत इति विग्रहः । दुरादंकर इत्यत्र तु—अनादं आदं दुःखेन क्रियत इति विशेषः । कर्मणि वाच्ये खल् । 'सर्वधातुकाह—' इति सर्वत्र गुणः । आद्येनेति । प्रत्युदाहरणमिदम् । अत्र चार्थाभावात् प्रत्ययाग्रहतिः । ईषदुःसुनामत्र कर्तृकर्मभ्यां व्यवहितत्वात् 'ईषद्ःसुषु—' इत्यनेनाप्राप्तैरयमारम्भ इति बोध्यम् ।

३३०८ । आतो युच् ॥ ३।३।१२८ ॥

दी—। खलोऽपादः । ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्यानः । 'भाषायां शासियुविट्शिधृषिमृषिभगो युज्वाच्यः' (वार्तिक) । द्रुःशासनः । दुर्याधेन इत्यादि ।

The affix युच् (अन्) is appointed after roots ending in आ in the भाव and कर्मवाच्य when ईषत् दुर् and सु precede as उपपदs in the senses of कृक् and अकृक्. This (युच्) supersedes खल् directed by ('ईषद्ःसुषु—' (3305). Nor can you say that खल् will take place optionally by 'वास्ररूपः—' as it is beyond the feminine section (स्त्राधिकार), for there runs the dictum 'कृत्वात् तस्मन्खलर्षेषु वास्ररूपविधिर्नास्ति । Thus by युच् or अन् ईषत्पानः, दुष्यानः, etc (कर्मणि खल्). The sense is—the Somajnice can be easily or with difficulty, drunk by you: In दुष्यान कल् is accounted for by 'इट्दपधस्य चाप्रत्ययस्य' (155). 'भाषायां शासियुधि—' This is a Varttika. It has to be said that युच् after शास् युच् दृग्, धृच् and ऋच् takes

place in the same senses as above with इषत् etc preceding as उपपदः, in भाषा or secular language. Thus दुःशासनः—one hardly controllable—etc (कर्मणि युच्). Similarly ईषच्छासनः. सुशासनः ; सुशासनः, सुवीचनः दुर्दर्शनः सुदर्शन etc. Here also खल cannot take place for reasons as above.

मित—। आत इति । 'इषद्ःसुषु—' इत्यत ईषदादयोऽनुवर्तन्ते । न तु कळ् कर्णेणोरिति । आवरितत्वादिति व्यख्यानात् च प्रत्ययः । तेनायमर्थः । कृच्छ्रा-
कृच्छ्राद्येषु ईषदादिषुपपदेषु आदन्नाह्वातोर्ध्वच् स्याद् भावे कर्मणि च वाच्ये इति ।
'इषद्ःसुषु—' इत्युत्सर्गः । 'आतः' इति तु तदपवादः । तदाह—खलोऽपवाद इति ।
इति । ननु एवमपि 'वासकरपः—' इति न्यायादत्र पक्षे खल भवेदत्र स्वाधिकारा-
भावादिति चेत् । न । 'कलुट् तुमुन खलर्ध्वेषु वाऽस्वरूप विधिर्नास्ति' इत्युक्तेः ।
अथोयुधि उदाहरति—ईषत्पान इति । कर्मणि प्रत्ययः । युवोरित्यनादेशः ।
दुषान इति । भवतेति शेषः । 'इदुदुपधस्य चाप्रत्यस्य' (१५५) इति घत्वम् । एवं
मुपानः, सुदान इत्यादि । 'भाषायां शसियुधि—' इति वार्तिकमिदम् । एतच्च
'कृन्दसि गत्यर्थेभ्यः, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इत्युत्तरमिदम् । अयं वार्तिककार्यः कृच्छ्रा-
कृच्छ्राद्येषु ईषदादिषुपपदेषु भाषायां (लौकिकव्यवहारे न तु कृन्दसि) शसि
प्रत्ययः पञ्चम्यो भावे कर्मणि च युच् स्यादिति । दुःशासन इति । दुःखेन
शिष्यते इति कर्मणि युच् । अत्रापि खलनेति बोध्यम् । इत्यादीति । आदिपदेन
सुशासन सुवीचन—दुर्दर्शन सुदर्शनादयो बोध्याः । 'द्वीद्वरकप्रजितां समीहते
नयेन जितुं क्रगतीं सुवीचनः' इति भारविः ।

३३१० । घात् पदान्तात् ॥ ८।४।३५ ॥

दी—। नस्य णो ना निष्पानम् । सर्पिष्पानम् । 'घात्
किम् ? निर्णयः । 'पदान्तात्' किम् ? पुष्पाति । पदे अन्तः
पदान्तः इति सप्तमीसमासोऽयम् । तेनेह न सुसर्पिष्केण ।

ण is not a substitute for न when it (न) comes after a ष occur-

ring in a पदान्त. Thus निष्यानम्- (drinking to entirety—युच—in the भाववाच्य) etc without शत्व. शत्व however, is accounted for by 'रणः घः' (153). निर्णयः (निर—नो + अच मावे) शत्व of न is effected because it (न) follows a रैफ and not a घ. पुष्पाति (पुष् क्पादि लट्ति) here शत्व of न (of त्रा) is effected for घ here is not at the end of a पद but of a root. In पदान्त the samasa being of the सतमी तृत्पुरुष variety (as in the text) so the prohibition of 'धात्—' does not apply in case like सुसर्पिष्केन etc. Here घ is पदस्य लपान्त but not पदे भन्तः (सुसर्पिष्क), hence शत्व takes place by 'अट् कृपाङ्' (197)

मिव—। वादिति । 'रधाभ्यां नोणः—' (८४११) इत्यतो नोण इत्यनुवर्तते । 'न भास्युक्तमिगमिष्याधीविषाम्' (८४१३४) इत्यतो नेति च । त्रिनापेक्षितं पूरयत्राङ्—नस्य णोनेति । पदान्तोऽथः यकारस्तच्चात् परस्य नस्य णो नेत्यर्थः । 'कृत्यचः' (२८३३—८४१२८) इति प्राप्तं शत्वमनेन प्रतिषिध्यते । नागेशसु 'कृत्यच' इति 'भावकर्मणो'रिति च प्राप्तं प्रतिषिध्यत इत्याह । 'भावकर्मणोः' (२६७८) इत्यनेन छि भावे कर्मणि च लकारस्यात्मनेपदमेव विधीयते न तु नत्वम् । तस्यादव नत्वस्याप्रसङ्गेः 'कृत्यचः' इति प्राप्तमेव नत्वमप्य प्रतिषिध्यत इति श्रुत्यर्थम् । निष्यानमिति । निःशेषिण्यनमित्यर्थः, 'इदुदुपधस्य च—' (१५५) इति शत्वम् सपिषपानमिति । सतपानमित्यर्थः, निर्णय इति । यकारात् परलभाभात्तादत 'रधाभ्याम्—' इति शत्वम् । पुष्पातीति । अत 'पुष्' इति धातुः क्पादि । स च न पदम् 'अधातुरप्रत्ययः पातिपदिकम्' इति 'सुप्तिङ्लो पदम्' इति च सिद्धान्तात् । अतः 'क्पादिभ्यः त्रा' इति प्राप्तस्य नकारस्य शत्वम् । सूत्रे पदान्तेति शब्दं व्याकरोति—पदे भन्त इति । अत चान्तर्गदशमेव मानमिति नागेशः । तस्यामर्थः—यदि सप्तानो विविधतो नामविपत्तदा 'धात्' पदात्' इत्येवापूर्वविधायते । येन विविधस्तदन्तस्यति परिभाषायादेवे पदान्तादित्यर्थस्य प्राप्तेरिति । सुसर्पिष्केणिति । शिभम् सपिषमिति विग्रहः । 'अङ्' प्रथमिभ्यः कप् इति समासान्तः कप् प्रत्ययः । स च नित्यः । तेन 'सुसर्पिष्क' इत्येव

पदम् (प्रतिपाधिकम्) 'कृतवृत्तसमासाय' इति नयात् । ततः ककारस्य पदान्तात्वं न पकारस्य तथाभावाद्भिषेधो न प्रवर्तत इत्यत्र पलम् । अत्र व्याख्यानमेव शरणास्मिति भावः ।

३३११ । आवश्यककाधमर्णयोर्णिनिः ॥ ३।३।१७० ॥

दो—। अवश्यंकारी । शतंदायो ।

The affix णिनि (इन्) is appointed after a root in the active voice (कर्ह वाच्य) when the sense of sure duty or the state of a debtor (अधमर्ण) is implied. Thus अवश्यंकारी—कृ + णिनि इति by 'अथो विणिति' (254) (then add अवश्यम्)—an unfailing doer i.e. a dutiful person. Here अवश्यम् (अवश्य) implies sure duty. शतंदायो—दा + णिनि—युक् by 'आतो युक् विण्-कृतीः—' debtor by a hundred. In शतम् षष्ठो is barred by the rule 'अङ्गोर्भविष्यदाधमर्णयोः' (628).

मित—। आवश्यककाधमर्णयोरिनि । अवश्यमेवैव्यवश्यकम् । स्वार्थे कृत् । ततस्तत्वेदमित्यणि आवश्यकम् । यद्वा सूत्रकारव्यवहारात् युक् भाषे भाषार्थे वा । कर्तव्यमित्यर्थः । अधमर्णः षष्ठो । तस्य भाव कर्म वा आसर्ग्यम् । पाञ्च । आवश्यको 'आधमर्ण्ये' स्वार्थे गम्ये आतोणिनिः स्यात् कर्तरीत्यर्थः । 'कहरि कृत' इत्येवानुवर्तते ननु भावादयः असम्भवात् । अवश्यंकारोति । करोतीति विग्रहः । ततः अवश्यमिति योज्यम् । 'अथो विणिति' (२५५) इति इति । अवावश्यकार्थस्य अग्ययानुपपत्त्या अवायमित्युपपत्तम् । तथाव्ययमिति बोध्यम् । आधमर्ण्ये आड— शतं दायोति । ददातीति दायो । 'आतो युक् विण् कृती'रिति युक् । ततः शतं दायो । शतस्य कर्णं शतेनायमधमर्ण इति वार्धः । 'अङ्गोर्भविष्यदाधमर्णयोः' इति षष्ठोप्रतिषेधः । अतस्युपि उपपदे इति नास्ति नियमः ।

३३१२ । कृत्याय ॥ ३।३।१७१ ॥

दो—। आवश्यककाधमर्णयोरित्येव । अवश्यं हरिः सेव्यः । शतं देयम् ।

The कृत्य affixes also are appointed after roots in the sense of आवश्यक and that of आधनर्था. 'अवश्यम्—' etc—कर्म गियत् ।

मित—। कृत्या इति । आवश्यकी आधनस्थे चाधे धातोः कृत्यप्रत्यया अपि स्फुरित्यर्थः । अवश्यमिति, स्पष्टम् । देवमिति । दा+यदिति स्थिते 'ईदवति' इत्यात् ईद्वम् । गुणः ।

३३२३ । क्तिचत्तौ च संज्ञायाम् ॥ ३।३।१७४ ॥

दी—। धातोः क्तिच् क्तश्च स्यादाशिषि संज्ञायाम् । 'तितुव' (३१६३) इति नेट् । भवतात् भूतिः ।

The affixes क्तिच् and क्त are employed after roots in the sense of benediction (आशिष्) if a संज्ञा is implied. Thus भूतिः—भू+क्तिच् welfare. No इट् by 'तितुव—' (3163). Although the prohibition of इट् here is due by 'श्रुक् किति' (2381—7.2.11) on the ground of its subsequence to 'तितुव—' (7.7.6), yet, says Tattva-bodhini, the latter is brought down as it is necessary for रन्ति, वन्ति etc

मित—। क्तिचत्तौचेति । 'आशिषि लिङ्लोटौ' (३।३।१७३) इति पूर्व सूत्रम् । ततः आशिषि इत्यनुवर्तते । धातोरित्यधिकृतं वर्तते । तद् व्याचष्टे—धातोरित्यादि । क्तिच्चा बाधामाभूदिति शब्देन्दुशेखरकराः । तेषामयमाशयः—अत्र क्तप्रत्ययस्यानुक्तौ अपवादेन क्तिच् चाप्येयः । वाऽसकृत्पतिविष्णु न प्रवर्तत इति । क्तप्रत्ययस्योदाहरणम्—'सनः क्तिचि' (३३१५) इति वक्ष्यमाणसूत्रे देवदत्त इति । परसूत्रे 'क्तिचि' इति विशेषणार्थः । 'क्तौ' प्रत्युक्ते क्तिनोऽपि यद्वयं स्यादिति भाव इति तत्त्वबोधिण्यां विहारः । भूतिरिति । आशीर्वातनाथं भवतादिति । अत्र प्रतिषेधं व्याचष्टे—तितुवेति । वस्तुतस्तु 'श्रुक् किति' (२३३१) इत्येवात्र नेडिति वाच्यम् । परस्मैकृतं तत्त्वबोधिनीकारसु 'रन्तिवन्तोः' इतिषेधार्थमावश्यकत्वात् कालविशेषाभावाच्च 'तितुव—' इत्युपपन्नमिति । भूतिर्मन्त्रलेखः ।

३३१४ । न क्तिचि दीर्घश्च ॥ ६।४।३५ ॥

दी—। अनिटां वनतितनोत्यादीनां च दीर्धानुनासिकलोपो न स्तः क्तिचि परे । यन्तिः । रन्तिः । वन्तिः । तन्तिः ।

Lengthening (of the उपधा) as well as the elision of अनुनासिक of अनिट् root and of वन् etc does not take place when क्तिच् follows. यन्ति—यम् + क्तिच् । रन्तिः—रम् + क्तिच्—No इट् due to the roots being अनिट्. वन्ति—वन् + क्तिच् ; तन्तिः तन् + क्तिच्—No इट् ।

मित—। न क्तिचीति । ‘अनुदात्तोपदेश वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो भक्ति किङ्कति’ (६।४।३०) इत्यतो वनतितनोत्यादीनाम् इति अनुनासिकलोप इति चेद्गानुवर्तते । तदाह—अनिटां वनतितनोत्यादीनां चेति । दीर्धानुनासिकलोपी नेति । एषाम् वनतितनोत्यादीनामनिटां, यमरमादीनां चोपधाया दीर्घो न अनुनासिकलोपश्च नैत्यर्थः । ‘अनुनासिकस्य क्तिर्भलोः—’ (२६६६) इति दीर्घे प्राप्ते ‘अनुदात्तोपदेश—’ इति अनुनासिकलोपश्च प्राप्तेऽयमारम्भः । यन्तीरन्तिरिति । अनिट्-कत्वादुभयवैलम्भावः । संज्ञाशब्दा एते यमनरसनाद्यर्थका इति बोध्यम् ।

३३१५ । सनः क्तिचिलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३।४।३५ ॥

दी—। सनोतेः क्तिच्यात्वं वा स्याल्लोपश्च वा । सनुतात् सातिः । सतिः । सन्तिः । देवा एनं देयासुः देवदत्तः ।

When the affix क्तिच् follows the root सन् (to form a technical class name in the sense of benediction), the अनुनासिक or the nasal नकार of it is optionally replaced by आ as also the nasal elides optionally. Thus—सातिः—सन + क्तिच् = सा + ति; with आकार replacing न । सति—elision of न ; optional non-elision—सन्ति । This has to be repeated twice. Each of the term means giving away. देवदत्तः—a name (संज्ञा) in the sense of benediction. May the

gods present him. देव + दा + क्त (कर्मणि) । This is the instance of क्त under 'क्तिचक्षौष—' (3313).

मित—। सनः क्तिवीति । सनः = पशुदाने इत्यस्यैव ग्रहणं न तु षण् संभक्तौ (न वा सन्नन्तस्य कस्यचित्) इति मत्वा व्याचष्टे—सनीतेरिति । सनोः इत्येव वक्तुं युक्तमिति नागेशः । एवञ्च षण् संभक्तावित्यन्यैव ग्रहणं युक्तम् । 'निरनुवन्मकग्रहणे न सानुवन्मकस्य' इति परिभाषयेति भावः । 'विडुनोरनुनासिकस्यात्' (६।४।४१)—आदित्यमुहूर्तेराह—आत्त्वमिति । लोपयेति । अस्तेत्युक्तौ अन्तास्य नकारस्यैव लोप इत्यर्थः । सनुतादिति । आशोरर्थे सतिरादय इति दर्शयितुमाशिषि लोटं गृह्णाति । सातिरिति । अत्र आलोपः । पचे सन्तिः । सतिरिति । अत्र नकारलोपः । पचे सन्तिरित्येव । तेन सन्तिवा उभयत योज्यम् । सर्वेषामेव संज्ञायां दानवचनत्वम् (संभजनवचनत्वं वा) । 'तितुव—' (२१६२) इतीङ् निर्धधः । 'क्तिच क्षौ—' (२३१२) इत्यदोक्तस्य क्तस्य प्रयोगमुदाहरिषाम्नाह—देवा एनं देवासुरिति । ददातेराशिषि लिङ् ग्रहणमुदाहरणस्य आशिष्येव संज्ञावचनप्रदर्शनार्थम् । तथोरवेति कर्मणि क्तः । 'आती लोपः—' (२३७२) इत्यालोपः ।

३३१६ । अलंखलोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥ ३।४।१८ ॥

दी—। प्रतिषेधार्थयोरलंखलोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । 'अमैवाव्ययेन' (७८३) इति नियमान्नोपपद-समासः । 'दो ददुघोः' (३०७७) । अलं दत्त्वा । 'घुमास्था—' (२४६२)—पीत्वा खलु । 'अलंखलोः' किम् ? मा कार्षीत् । 'प्रतिषेधयोः' किम् ? अलंकारः ।

The affix क्त्वा (ला) after a root is appointed when अलम्, and खलु, implying negation, are used as उपपद before it. The term 'प्राचाम्' in the rule is accepted for the sake of (showing) respect (to the predecessor) and not for option, because

लुट् (which may take place, through option, in place of क्त्वा) cannot appear ; as क्त्वा here is नित्य or obligatory. This नित्यत्व or obligation is inferred from the term 'उदीचाम्' adopted in the rule 'उदीचाम्—' (3318) where Bhattoji says 'उदीचांरुणादयथा-प्राप्तमपि' i.e. from the acceptance of 'उदीचाम्', क्त्वा may as usual take place. This inference or remark holds good in this rule also according to Balamanorama where 'अलं रोदनेन' etc have been defended by बाहल्लक्ष under 'कृत्यलुटोवहलम्' (2841). This view, however, is objectionable on the ground that the acceptance of 'उदीचाम्' which is true in the case of मीङ् or माङ्, will not necessarily hold good here also as there runs the परिभाषा 'आपकसिद्धं न सर्वत्र—' 'An Indication is not true for all cases'. Tattwabodhini, however, suggests a different exposition which seems to be preferable. It agrees with Balamanorama (or better Vice Versa for Balamanorama is posterior to Tattwabodhini) that the acceptance of 'माचाम्' is for the sake of showing respect and not for taking of option. The controversy lies on the question of लुट् in instance like 'अलं रोदनेन' etc. Here, according to Tattwabodhini लुट् is accounted for by the maxim of 'वासरूप,' for the prohibitory dictum 'कलुट्त्वंसुखलयेषु वासरूपविधिर्नास्ति' the sum and substance of which is that कलुट् etc where themselves अपवाद or superseding (अपवादभूताः) bar persistently that or those of which they are अपवाद (स्ववाच्यं नित्यं बाधते)— does not apply here as क्त्वा is an अपवाद of लुट् and not Vice Versa. As to the indication in 'प्रैषाविसर्गे—' (2817) for which see 'चित्याप्रिविलेच' (2893) the परिभाषा 'आपकसिद्धं न सर्वत्र' (Explained) will answer.

In अलं दत्ता etc उपपद समास is not allowed due to the restriction in 'अनैवाव्ययेन' (783). पीत्वा खलु—there is no need of drinking. पा=पौ by 'ब्रुमास्या'— (2462). सा कार्षीत्(क्त+लुङ्ङ—prohibition of अट् by 'न साङ् योर्गे') here there is sense of निषेध but no अलम् or खलु as an उपपद—consequently no क्त्वा। So Bhasa's use of "मा अनर्थं विचिन्त्या" is archaic. अलंकारः—अलम् + क्त + घञ् (भावे)—there is अलम् but no sense of निषेध, so no क्त्वा।

मित—। अलंखलोरिति। अलं च खलुय। तयोरिति इन्धात् सप्तमौ द्विवचनम्। उपपदार्थमेतत्। प्रतिषेधयोरित्युपदविशिषणम्। अतो व्याचष्टे—प्रतिषेधार्थयोरित्यादि। क्त्वा व्यादिति। 'अव्ययकृतो भावे' इति भाषाकृतुक्तेः भावे एव। ननु सूत्रे प्राचां यद्वयं किमर्थम्? तत्राह—पूजार्थमिति। पूर्वव्याकरणेभ्यो बहुमानप्रदर्शनार्थमित्यर्थः। न तु विकास्यार्थम् क्त्वाधिकारीऽत लुपटोऽपि समावेशो यथा न स्यादिति। नन्वेवम् अलं दानेन, अलं रोदनेन इत्यादौ का गतिः? अलं हि वाऽसरूपविधिर्न प्रवर्तते। 'कृत्वाट् तु सुनखलधेषु वाऽसरूप परिधिर्नास्तीति वचनात् इति चेत्। सत्यम्। परमत्रयं निर्गलितार्थः—'क्त्वलुपटादयोऽपवादभूताः स्वाध्वं नित्यं बाधन्ते' इति। इह तु लुपट् नापवादः येन स्वाध्वं क्त्वाप्रत्ययं बाधत। किन्तु क्त्वाप्रत्यय एवास्यापवादः। तेनासरूपत्वात् क्त्वापि लुपटो बाधको वा भवति न तु नित्यम्। तस्माद् वाऽसरूपस्यावेनैवात्र लुपटपि भवति। न च 'प्रैवातिसर्ग'—(२८१७) इत्यत्र पुनः कृत्यविधिः स्वाधिकाराद्वा वाऽसरूपस्याप्यौ नास्तीति ज्ञापनाद् लुपट् नित्यपि बाधम्। 'ज्ञापकमिदं न सर्वत्र' इति ज्ञापक-न्यायस्य सार्वत्रिकत्वाभावात्। तदैव मूलकृता (दीक्षितेन) कचिन्नेलुक्त्वाच्चेति बोध्यम्। एतच्च (मूलकृदवचनम्) 'वित्याधिवित्ये च' इत्यत्र स्पष्टम्। तत्त्वबोधिनीस्थोऽयं सिद्धान्तः। बालमनोरमाकाराक्तु—उत्तरसूत्रे उदेचां यद्वया-दस्य (क्त्वाप्रत्ययस्य) नित्यत्वं स्वीकृत्य 'अलं रोदनेनेत्यादि तु बहुलग्रहणात् समाधेय' मिति सिद्धान्तयित्वा 'न च वाऽसरूपविधिराशङ्क्यः। तस्य 'स्त्रिया' 'क्तिन्' इत्यतः प्रागेव प्रवृत्तेरुक्तत्वादित्याहुः। तच्चिन्त्याम्। 'चित्याग्निचित्ये च' (२८१३) इति

सूत्रे 'स्वाधिकाराद्दृङ् वाऽस्यरूपविधिः कचिन्न' इति दीक्षितस्यव्यखानवासरे स्वीकृति-
विरोधात् । आपकसिद्धस्यासार्थत्रिकत्वदर्शितत्वाच्च इति दिक् । अलं दत्त्वेत्यादौ
अलमायुपपदे सत्यप्यसमास इत्याह—अमैवाव्ययेनेति नियमादिति । अलं दत्त्वेति—
दानेन साध्यं नास्तीत्यर्थः । एवम् 'अलं स्थित्वा अमशानेऽस्मिन् नृधृगोपायसङ्ख्ये'
(महाभारतम्) इत्यादि । पील्यत्व ईत्त्वमाह—युमास्थेति । पीत्वा स्मरिवति ।
पानेन साध्यं (प्रयोजनं वा) नास्तीत्यर्थः । निषेधे खलु—“निषेध वाक्यालङ्कार
जिज्ञासानुनये खलु" इत्यमरः । एवं 'खलुज्ञा खलु बाधिकम्' (माघः) इत्यादि ।
मा कार्षीदिति—करोतिः लुङि एकवचने सिचि इहो रूपम् । 'न माङ्ग्योमे' इत्यट्
प्रतिषेधः । अत्र निषेधार्थे सत्यपि 'अलं खल्वोरिकतरस्योपपदत्वाभावाच्च' इति भावः ।
अलङ्कार इति भावे चञ् । अत्रालमि सत्यपपदे निषेधार्थेविरुद्धाच्च नृत्वा ।

३३१७ । उदीचां माङो व्यतीहारे ॥ ३।४।१८ ॥

दी—। व्यतीहारार्थे माङः क्ता स्यात् । अपूर्वकालार्थमिदम् ।

क्ता after the root माङ् (मा) is used if exchange of treat-
ment is implied. This rule is intended to take effect where
no sense of पूर्वकाल beforehand is present. The significance of
'उदीचाम्' in the rule is given in the next one.

मित—। उदीचां माङ इति । व्यतीहारो विनिमयः । भावे चञ् । 'उप-
सर्गस्य घञि—' इति दीर्घः । व्यतीहारो व्यतिक्रम इति तत्त्वबोधिनी । तत्र ।
शब्देन्दुशेखरकाराद्यनेकानुमतत्वात् 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' (२६८०) इत्यादौ
स्वीकृतिविरोधात् । माङ इति । मेङ् प्रणिदाने (प्रणिदानं विनिमयः) इत्यस्य ग्रहणम् ।
अत्र उदीचां ग्रहणस्योपयोगित्वम् तु 'मयतेरित्—' इत्युत्तरतः स्पष्टम् । अपूर्वकालार्थ-
मिति । पूर्वकालार्थे तु 'समान कर्तृकयोः—' (३३२०) इत्यनेनैव सिद्धमिति भावः ।

३३१८ । मयतेरिदन्यतरस्याम् ॥ ६।४।७० ॥

दी—। मेङ् इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा व्यपि । अपमित्य

याचते । अपमाय । उदीचांयहणाद्यथाप्राप्तमपि । याचित्वा
अपमयते ।

इकार is optionally, the final substitute of मीङ् (प्रणिदाने or to exchange—भादि) when the affix ल्यप् follows. Thus 'अपमित्य—' one asks (something of another) through exchange (of something else). अप + मी + ल्यप् = अप + मि + ल्यप्, then comes in तुक् by 'ऋस्वस्य पिति कृति तुक्'. अपमाय (याचते)—अप् मी + ल्यप् = अपमा + ल्यप् by 'आदिचः—' (२३७०); here ईल of आ being barred by—न ल्यपि (३३३५). Here the acceptance of the term उदीचाम् in the rule suggests option. Thus as an alternative we have याचित्वा अपमयते (first) asking (some one of something) he gives something in exchange afterwards)—Where क्त्वा is used after याच in the sense of पूर्वकाल by 'समानकर्तृकयोः—' (३३२०).

मित—। मयतेरिति । मयतेरिति मीङ् प्रणिदाने इत्यस्य उकारवर्जं षष्ठा रूपम् । मयतेः—इत् + अन्यतरस्याम् इत्यवयवः (ऊदः) । मयतेरिति षष्ठीनिर्देशाद् 'अलोऽन्तास्य' इति अन्तास्यैव इदादेशः । तदाह—मीङ् इकारोऽन्तादेश इति । एकारस्याने इकार इत्यर्थः । वा ल्यपीति—अन्यतरस्यामित्यस्य विकल्पार्थकत्वादिति । 'न ल्यपि' (६।४।६८) इत्यसौ 'नल्यपि' इत्यस्मानुवर्ततेत्यापीति । बालमनोरमायां तु 'बान्यस्य—' (६।४।६८) इत्यसौ बेल्यनुवर्तते इत्युक्तम् । तद्वन्मसादित्युपेत्यम् । अपमित्य याचत् इति । विनिमयेन याचत इत्यर्थः । लयाधानं दीयते चेन्मया सर्वपं दास्यते इत्येव रूपो विनिमयो बोध्यः । अत्र समानकर्तृकत्वेऽपि पूर्वकालिकत्वाभावात् 'समान कर्तृकयोः पूर्वकाली' (३३२०) इत्यस्याप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । अपमित्य इत्यत्र अनेन भातीरिकारान्तत्वेन ऋस्वत्वात् 'समासेऽनञ्पूर्वो ल्यप्' (३३३९) इति ल्यपि परे 'ऋस्वस्यपिति कृति—' तुगागमः । पचे आह—अपमायेति । अत्र 'आदिचः—' (२३७०) इत्याक्षम् । ततो 'नल्यपि' (३३३५) इति निषेधात्

इत्थं न । उदीर्चायङ्गणमत विकल्पार्थमित्याह—उदीर्चायङ्गणदिति । यथाप्राप्तमत्र 'समानकह कयोः पूर्वकाले' (३३२०—३४२१) इत्यस्यैव । तेन याचित्वा अपमयत इत्यत्र तस्मादेव सूत्रात् पूर्वकाले विद्यमानाद् याचः क्ताप्रत्ययी भवति इति विभावनीयम् । पूर्वं याचित्वा पदादपमयत इत्यर्थः । अपमयत इति प्रशि-
ददाति । अत्र व्यतीङ्कारार्थस्य विरुद्धात् 'उदीर्चा माङः—' इति माङः क्ता-
प्रत्ययी न ।

३३१८ । परावरयोगे च ॥ ३४१२० ॥

दी—। परेण पूर्वस्यावरेण परस्य योगे गम्ये धातोः क्ता
स्यात् । अप्राप्य नदीं पर्वतः । परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य ।
अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदी । अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्याः ।

Any root may take क्ता when the connection of that which precedes with what follows or vice versa i.e. of what follows with what precedes is implied. Thus 'अप्राप्य नदीम्—' The mountain stands without having the river flowing over it. Here connection of the mountain, which precedes, with the river which follows, is afterwards but not beforehand. Thus there being no sense of पूर्वकाल in it क्ता takes place by this rule but not by 'समानकह कयोः—' the next rule. Similarly 'अतिक्रम्यपर्वतम्—' 'The river rests crossing or passing over the mountain. Here the connection of the river which is subsequent (पर) is made with पर्वत which is antecedent (अवर). Thus क्ता here also takes place by this rule.

सित—। अवरशब्दोऽत्र पूर्ववृत्तिवाची । एवं परस्थितेन द्रष्टेण पूर्वसयोगे सति
तथा 'अवरेण' पूर्ववृत्तिना परस्य च योगे सति क्ता भवति इति सूत्रार्थः । अप्राप्य नदीं
पर्वत—अत्र परभूताया नद्याः पर्वतस्य योगो गम्यते । ततः आह—'परनदीयोगोऽत्र

पर्वतस्य" । अतिक्रम्य पर्वतमित्यादि—पर्वतस्य परस्तात् नदी वर्तते इत्यर्थः । तत आह—अवरपर्वतयोगो नद्याः । फलतः प्रागुक्ते विधये अस्य प्रयोगः । केवलं विशेषणविधेयासंसर्गात् भेदो गम्यते । इह त्रिभूतां विधेयस्य क्ताप्रत्ययस्य यद्यपि भावभावमर्थस्तथापि द्वितीयक्रियायां पूर्वकालस्य अभावात् घञ्क्मूलोपन्यासः । वस्तुतः अपूर्वकालाय तिसूत्री इत्यवधेयम् इति मनोरमायां स्पष्टम् ।

३३२० । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ ३।४।२१ ॥

दौ—। समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्वातोः क्ता स्यात् । भुक्ता व्रजति । द्वित्वमतन्त्रम्—स्नात्वा भुक्ता पीत्वा व्रजति । 'अनुदात्त—' (२४२८) इत्यनुनासिकलोपः । विष्णुं नत्वा स्तौति । स्वरत्वादेः 'अप्रकः किति' (२३८१) इति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रविधेन । सूत्वा । सूत्वा । धूत्वा ।

Of the two senses of the two roots or Verbs which have the self-same nominative, the root that stands in the sense of पूर्वकाल i.e. has the sense of priority (or before hand) takes the affix क्ता. Thus भुक्ता व्रजति—At first he takes (his) meal and then proceeds. Here both भुज् and व्रज् have the selfsame subject say—Rama, Hari, Jadu etc and the first of them expresses the sense of priority as the action of going (व्रजनक्रिया) is dependent on the action of eating (भोजनक्रिया). [Remember that this क्ता which is appointed in the sense of भाव by 'अव्ययकृतो भाव' (भाष्य) does not denote that sort of भाव that is expressed by घञ् etc ; for, here the action expressed is continued (साध्यावास्थापद) whereas the action expressed by घञ् is finished or complete (सिद्धावास्थापद) । द्वित्वमतन्त्रम्—duality is not intended (by समानकर्तृकयोः i.e. it is not binding upon a speaker to write two verbs only—one ex-

ing priority (पूर्वकालत्व) and the other posteriority (परकालत्व). On the other hand he can use more than two verbs as in 'चात्वा भुक्ता—' etc—here all the three ज्ञान verbs simultaneously bring out the sense of priority in comparison, ofcourse, with the final verb व्रजति—the subject of the verbs being the same (समान). In नत्वा (नम् + क्त्वा) the nasal न् is dropped by 'अनुदात्तोपदेश—' (2428). In स्मृत्वा (स्मृ + क्त्वा) स्मृत्वा (स्मृ + क्त्वा) etc the option of इट् due by 'स्वरति मृति मृयति भृज्दिता वा' (2276—7 2.44) is barred by 'श्लोकः किति' (2381—7.2.11) on the strength of the पूर्वेष्विप्रतिषेध system (or prohibition by the previous rule) which is clear from the text 'परन्तपि स्वरत्वादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्यारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते—' etc under the rule 'श्लोकः किति' (2381). Thus in स्मृत्वा etc there is absence of इट् persistently (नित्यम्).

मिश्र—। समानकर्तृकयोरिति । समानः कर्ता ययोः धात्वर्थयोः क्रिययोरिति यावत् तयोरिति । निर्धारणे पठ्याः सप्तम्या वा द्विवचनम् । पूर्वकाल इति । पूर्वः कालः यस्यासौ पूर्वकालः । न तु पूर्वः काल इति कर्मधारयः । पूर्वकाल इत्यस्य तद्विशिष्टार्थे वर्तमानत्वादिति नागेशे स्पष्टम् । अतएव चात्रापि समानकर्तृकयोः पूर्वकाले विद्यमानाहातोरित्युक्तम् । ननु धात्वर्थयोरित्युपपन्नस्य कथं धातोरित्युक्तम् । न तुवाक्यार्थादिति । नैष दोषः । समानकर्तृकत्वं क्रिययोरिव सम्भवति । न तु धात्वर्थयोरसम्भवात् । तस्माद् ययोः क्रिययोरिककर्तृकत्वं भवति तयोर्वा क्रिया पूर्वकालत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तते तस्याः मूलभूतो यो धातुस्तस्मादेव क्त्वा इति फलितार्थः । 'अव्ययकृतो भाव' इति भाषावचनात् ज्ञाप्यर्थो भाव एवेत्युक्तम् । स च न वजादाविव सिद्धावस्थापन्नः किन्तु साध्यावस्थापन्नः । अत्र विभक्त्यात्पदानुत्पन्नयोरिव मानत्वादिति विभाव्यम् । मुक्ता व्रजतीति आदौ भोजनं पथाद् व्रजनमित्यर्थः । अत व्रजनापेक्षया भोजनस्यैव पूर्वकालतेति भुजेरिव क्त्वा । पूर्वकालत्वस्य व्यवधानमप्यर्थः । तेन अद्यभुक्ताश्चो व्रजिष्यामि इत्याद्यपि उपपद्यत इति शब्देन्दुश्वरे स्थितम् ।

युक्तं चैतद् अतएव 'अथ भुक्ताऽथ द्राहे द्राहात् वा भोक्ता' इत्यादि सङ्गच्छते । द्वित्व-
मन्तमिति । समानकर्तृकयोरित्यत्र द्वित्वमविवक्षितमित्यर्थः । समानकर्तृकाणां
बह्वनामपि क्रियाणां या याक्रिया मिलित्वा पूर्वकालार्थे वर्तते तासां सर्वासामेव मूल-
भूतधातुभ्यः क्ता प्रत्ययसिद्धिः । अत उदाहरति—स्नात्वा भुक्ता पीत्वेति । अत्र
यद्यपि स्नानात् परं भोजनं भोजनान् परञ्च पानम् इत्यस्ति पानभोजनयोः स्नाना-
पेक्षया परवर्तिता तथापि स्नानस्यैव पानभोजनयोरपि जननान् पूर्वकालिकत्वमस्तीति
स्नातेरिव भुज्जः पिवतेऽतीतं क्ता प्राप्नोत्येति सिद्धान्तः । एव 'समासेऽनञ् पूर्व-
क्तोऽप्य' इति वक्ष्यमात्रे 'एव निष्ठत्य आपृच्छ गतम्' 'उपभुज्य गतम्' इत्यादीं
ल्यवपि द्रष्टव्यः । पूर्व भुङ्क्ते ततो व्रजतीत्यादी तु न पूर्वशब्दमेव पूर्ववाचकमान्
'उत्तापानात्मप्रयोगः' इति व्याख्या क्ता । पूर्व भुङ्क्ते ततो व्रजति इत्यत्र तु न क्रिययोः
पीर्वापर्यं किन्तु कर्तुरपि । द्वयोर्भाषोरिकतर आदौ भुक्ता पश्चाद् अन्यतरोऽप्यव्रज-
तीत्यर्थः । आस्यते भोक्तुमित्यत्र तु वाऽस्यरूपविधिना लुगट् इतिभाषागदौ स्थितमित्याहुः ।
क्तायां नमस्तेरनुनासिकतोऽपार्थमाह—अनुदात्त इति । अथ स् + क्ता, कृ + क्ता
इत्यादी स्थिति 'स्वरति सुतिसुयते ध्रुजुदितो वा' (२२७८—७१९४) इत्यनेन इत्
विकल्पी प्राप्ते 'श्रुयकः किति' (२२३१—७१२/१) इति निषेधादिविभाव इत्याह—
स्वरत्यादेरित्यादिना । ननु 'श्रुयकः—' (७१२/१) इति परवति 'स्वरति—'
(७११/४४) इतीदं कथं बाधित—विप्रतिषेधमूलविरोधादित्यत्राह—पूर्वविप्रतिषेधेनेति ।
एतच्च 'आर्धधातुकस्य स्रजालः' (७११/३५) इति इद्विधेः प्राक् 'नेङ्गुशि कृति'
(७११/३) इति इट्निषेधारम्भसामर्थ्यादेव आप्तितम् 'परमपि स्वरत्यादिविकल्पबाधित्या
पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात्' इति दोषितयन्यव्याख्यानावसरे ('श्रुयकः किति'—
२३८१) इति सूत्रे प्रतिपादितमन्त्रभिरित्यलम् ।

३३२१ । क्ति स्तन्दिस्वन्द्योः ॥ ६।४।३१ ॥

दी—। एतयोर्नलोपो न स्यात् क्ति परे । स्तन्त्वा ।
जदित्वादित्वा । स्यन्त्वा स्यन्दित्वा ।

The नकार of roots स्तन् and स्यन्द does not disappear when

क्ता follows. Thus क्त्वा with नकार, there being no chance of इट् due to the prohibition 'एकाचउपदेशेनुदत्तात्' as क्त्वा (क्त्वा) is अनुदात्त. स्यन्द् (स्यन्द) however, being ऊदित् or ऊdropping, in क्ता, it will have option of इट् by 'स्वरति सूति—' (2279) as स्यन्द being अनेकाच् 'श्रुक्—' (2381) cannot apply.

मित—। क्ति इति । क्ताप्रत्ययस्य आकारलोपात् क्त् इति । तस्य सप्तम्यां रूपम् । क्ताप्रत्यये परे इत्यर्थः । 'क्ताप्रलोपः' (६।४।२३) इत्यसौ नलोप इत्यनुवर्तते । 'नाच्चेः पूजायाम्' (६।४।३०) इत्यसौ नेति च । तदाह—एतद्योर्नलोपो नेति । क्त्वा गतिशोधनयोः, स्यन्द् प्रसवने इत्यनयोरित्यर्थः । क्त्वा इति । 'अनिदिताम्—' (४।१५) इति बाधित्वा अनेन नलोपो न । 'एकाच उपदेशे—' इत्यनुदानत्वाद्विडागमश्च न । स्यन्दित्वा—स्यन्देति । 'स्वरति—' (२२३६) इतीड् विकल्पः । अनेकाचत्वात् 'श्रुक्—' (२३८१) इत्यस्याप्रसक्तीः ।

३३२२ । न क्ता सेट् ॥ १।२।१८ ॥

दी—। सेट् क्ता किन्न स्यात् । शयित्वा । सेट् किम् ? क्त्वा ।

The affix क्ता is not कित् when it is सेट् (in connection with the root). Thus शयित्वा, here क्ता being सेट् and therefore अकित् the prohibition 'किङ्कितिच' does not apply and consequently the root is gunnated by 'सार्धभातुवाङ्—' (2168). क्त्वा-क्ता is here अनिट् so कित् ।

मित—। न क्ता इति । 'असंयोगालिट् कित्' (१।२।४) इत्यतः किदित्यनुवर्तते । तदाह—सेट् क्ता किन्निति । शयित्वेति । किञ्चाभावात् 'किङ्किति चे'ति निषेधाग्रहस्यैर्गुणः । अयादेशः । क्त्वेति । अनिट्त्वात् किञ्चेन गुणाभावः । क्तेति किम् । निगृहीतः ।

३३२३ । मृड्मृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्ता ॥ १।२।७ ॥

दी—। एभ्यः सेट् क्ता कित् । मृडित्वा । 'क्लिशः क्ता—' (३०४८) इति वेट् । क्लिशित्वा—क्लिष्टा । उदित्वा । उषित्वा । 'रुदविद—' (२६०८) इति कित्त्वम्—रुदित्वा । विदित्वा । सुषित्वा । गृहीत्वा ।

The affix क्ता which is सेट् is कित् when coming after these roots मृड्, मृद etc (seven only). Thus मृदित्वा (मृदित्वा, गुषित्वा, कुषित्वा)—No गुण by 'पुगनलघुपधस्य च' (2186) due to कित् । क्लिशित्वा क्लिष्टा—option of इट्—by क्लिशः क्लानिष्टयोः (3049) No गुण as before. उदित्वा वद + क्ता—सम्प्रसारण by 'वचिस्त्रपि—' (2409). उषित्वा—वस् + क्ता—सम्प्र. as before. इट् by 'वसतिचुधोः—' and षत्व by 'शसिषसि—'. क्ता after रुद, विद, सुप् यङ् (खप् and प्रच्छ) is कित् by the rule 'रुदविद-सुषयहिस्त्रपिप्रच्छःसंश्र' (2609). गृहीत्वा—सम्प्र. by 'गृहीत्वा' (2412) and दीर्घ of इट् by 'गृहोऽलिति—' (2562).

मित—। मृड मृदेति । 'न क्ता सेट्' इति निषेधस्यापवादोऽयम् । एभ्य इति । मृड, मृद चोदे, गुध परिवेष्टने, गुध रोषे च, कुष निष्कर्षे, क्लिश हिंसायाम् (दिवादिः), क्लिश विबाधने (क्तादिः) वद व्यक्तायां वाचि, वस निवासे इत्येनेभ्य इत्यर्थः । किति । 'असंयोगाक्लिट् कित्' (१।२।४) इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । मृडित्वेति । क्तायाः कित्त्वाङ्गपुषगुषो न । एवम् मृदित्वा, गुषित्वा, कुषित्वा । क्लिशित्वा—क्लिष्टेति । प्राग्वद् गुणाभावः । क्लिशदवादिकसेदम् । क्लिश विबाधने इति क्रैय्यादिकस्य तु ऊदित्वेन वेट्त्वाद रूपवयम् । उदित्वेति । 'वचिस्त्रपि—' (२४१८) इति यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । उषित्वेति । 'वसतिचुधोः—' इतीट् । 'वचिस्त्रपि—' इति सम्प्रसारणम् । 'शसि-वसि—' इति षत्वम् । 'रुदविद—' (२६०८) इति । रुदविदसुषयहिस्त्रपिप्रच्छः संश्र इति पूर्णं सूत्रम् । तदुदाहरति—विदित्वेत्यादि । प्राग्वद् गुणाभावः ।

गृहीत्वेति । किञ्चाद् 'यद्विज्ञा—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम् । 'यहोऽङिति—' (२५६२) इति दीर्घः ।

३३२४ । नोपधात्यकान्ताद्वा ॥१२।२३॥

दी—। सेट् क्त्वा कित् स्याद्वा । अथित्वा अन्यित्वा । गुफित्वा—गुम्फित्वा । 'नोपधात्' किम् । कोथित्वा । रेफित्वा ।

A क्त्वा which is सेट् is optionally कित् when coming after such a root as has न in its उपधा and also ends either in य or in फ. Thus अथित्वा—अन्यित्वा—क्त्वा in the former case is कित् hence न elides by 'अनिदिताम्—' (415). Similarly गुफित्वा etc (गुक् + क्त्वा), कोथित्वा रेफित्वा the roots are कुथ and रिफ respectively which having no न in their penultimates there is no optional कित् of क्त्वा. Here 'रलोव्युपधात्—' (2617—1.7.76.) also does not apply due to the acceptance of नोपध here.

सित—। नोपधादिति । यद्य फस्य यफौ । तौ अन्तौ यस्य इति विग्रहः । तेन यो धातुर्नोपधः घान्तः फान्तश्च भवति तस्मात् सेट् क्त्वा किञ्चेत्यर्थः । किदिति । प्राग्वद्संयोगादित्यतोऽनुवर्तते । यद्यप्यत्र यफादित्येवोक्ते तदन्तविधिना यफान्तादित्यर्थो कथ्यते यफान्तादित्यस्य गृहणं स्वप्नार्थम् । अथित्वाति । किञ्चात् पूर्ववत् 'अनिदिताम्—' इति नलोपः । एवमन्यत्र । 'न क्त्वा सेट्' (३३२२) इति निषेधे निवृत्तिं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । कोथित्वा । कुथ पूतोभावे । रिफ इति कमीष धातुः । अनयोर्नोपधत्वाभावात् यफान्तत्वेऽपि न क्त्वायां किञ्चविकल्पः । यद्यपि 'रलोव्युपधात्—' (२६१७— १।२।२६) इति विकल्पो वक्ष्यते तथापि सोऽपि नात्र प्रवर्तते नोपधगृहण-सामर्थ्यादित्याहुः ।

३३२५ । वञ्चिलुचुप्रतश्च ॥१२।२४॥

दी—। सेट् क्त्वा किद् वा । वचित्वा वञ्चित्वा । लुचित्वा लुञ्चित्वा । ऋतित्वा अर्तित्वा ।

सिद् क्ता is optionally कित् when coming after the roots वञ्च्, लुञ्च् and ऋत् (वञ्च् to deceive लुञ्च् to remove and ऋत् to hate). ऋतित्वा no गुण by 'पुगन्त—' (2189) due to कित्त्व. वर्तित्वा—गुण due to absence of कित्त्व. The former two cases are as before.

मित—। वञ्चीति । वञ्चिञ्च लुञ्चि च ऋत् चेति वञ्चात् पञ्चमीवस्थवचनम् । वञ्च् प्रलम्भने । लुञ्च् अपनयने इत्यनघोरिका निर्देशः । ऋदिति तु ऋती सीवो धातुर्गुणायकः । अनुवर्तिः प्रागवत् । वेति च पूर्वसूत्रात् । तदाह—सिट् श्लोकादि । 'न क्ता सिट्' (३३२२) इत्यस्यापवादः । वञ्चित्वेत्यादि । उभयत्र प्रागवत् कित्त्वविकल्पः । ऋतित्वा वर्तित्वा । ऋतेः क्ता । पूर्ववत् क्तायाः कित्त्वात्त्वपक्षे गुणाभावः । उत्तरत्र कित्त्वाभावाद् गुणः । ऋतेरार्धधातुकविषये 'ऋतेरीयङ्' इत्यस्य वैकल्पिकत्वात् तदभावे (ईयङ्भाव्ये) अनेन कित्त्वविकल्पः ।

३३२६ । ढषिम्भिरुपेः काश्यपस्य ॥१२॥२५॥

दी—। एभ्यः सेट् क्ता किट् वा । ढषित्वा—तर्षित्वा । मृषित्वा—मर्षित्वा । कृषित्वा—कर्षित्वा । 'रलो व्युपधात्—' (२६१७) इति वा कित्त्वम् । दुषित्वा—दूषित्वा । लिखित्वा ल्लिखित्वा । 'रलः' किम् ? सेवित्वा । 'व्युपधात्' किम् ? वर्तित्वा । 'हलादेः' किम् ? एषित्वा । सेट् किम् ? भुक्ता । 'वसतिक्षुधोरिट्' (३०४६) उषित्वा । क्षुधित्वा क्षोषित्वा । 'अञ्जेः पूजायाम्' (३०४७) इति नित्यमिठ् । अञ्जित्वा । गतौ तु । अक्तेत्यपि । लुभित्वा—लोभित्वा । 'लुभो विमोहने' (३२४८) इतीट् । अविमोहने तु लुब्धा ।

[* इह तत्त्वबोधिन्यां 'ढषिम्भिरुपेः—' इति तालव्यान्पाठो दृश्यते । उदाहृतं च कृषित्वा = कर्षित्वेति] ।

सिट् क्त्वा coming after these roots is optionally कित्.. ढषित्वा—
तर्षित्वा—गुण and want of गुण according as क्त्वा is कित् (ढषित्वा) or
अकित् (तर्षित्वा). कृषित्वा कर्षित्वा—but तत्त्वबोधिनी reads कृषित्वा कर्षित्वा.
द्युतित्वा दीतित्वा etc—द्युत् being उकारोपध or उकार in the penulti-
mate and लिख् being इकारोपध the rule 'रलोव्युपधात्, (उ + इ + उपधात्)
applies, and गुण by 'पुगन्त—' (2189) is effected when क्त्वा is not
कित्. सेवित्वा for सेव् does not end in र or ल्. वर्तित्वा for वर्त्तु has
अ for its उपधा but not उ or इ. To understand ह्लादिः किम् and
सिट् किम्, see the वृत्ति of दीक्षित under 'रलो व्युपधात्—' (2617 and Tika
below). अक्षित्वा—अक्त्वा—option of इट् by 'उदितोवा' (3328).
अक्षित्वा—worshiping but अक्त्वा—going. [Tattwabodhini's reading
'लुङोऽविमोहने' is erroneous for reasons see our explanation under
the very rule लुभो—' (3046 oute)] लुङ्वा—लुङ् + क्त्वा = लुभ्वा
लुङ्वा by भवस्योर्धोऽधः । लुब्धा by 'भलां नम—'.

[* तत्त्वबोधिन्यां 'लुभोऽविमोहने' (३०४८) इतीट् । विमोहने तु लुब्धा'
इति पठितम् । तच्चित्त्वमिति 'लुभो—' इत्यत्रैवानुसन्धेयम् । अतएव 'विमोहने तु
लुब्धापपाठ' इति बालमनोरमा] ।

मित—। ढषित्वा ऋषेरिति । अथ काश्यपग्रहणं पूजार्थम् 'नोपधात्—'
(१।२।२३) इत्यतो वेत्यनुवृत्तेर्विकल्पार्थकत्वात् । किमेति । तेनेदमपि 'न
क्त्वा सेट्' इत्यस्यापवादः । ढषित्वा—तर्षित्वेत्यादि । किञ्चविकल्पाद्गुणपधगुणाभाव-
विकल्पः । कृषित्वा कर्षित्वेति । अतः कृषित्वा कर्षित्वेति तत्त्वबोधिन्यां पठ्यते ।
'रलोव्युपधा'दिति—अस्यैयं दीक्षितवृत्तिः—'उच्च इहवौ । ते उपाधे यस्य तस्माद्व्लादिः
रलन्तात् परी क्त्वासी सिटी वा कितौसः' इति । अत आह—ह्लादिः किमिति ।
सिट् किमिति अ । द्युतित्वा—द्युतित्वेति द्युत् इति उकारोपधः । किञ्चविकल्पाद्
गुणविकल्पः । इकारोपधमुदाहरति लिखित्वा लेखित्वेति । रलः किमिति स्पष्टम् ।
वर्तित्वेत्यथ वृत्तवर्तने इति धातुः । एषित्वेत्यथ ऋष इति धातुः । ह्लादित्वाभावान्न

किञ्चविकल्पः । इट् इति तु यजेः कायां सम्प्रसारणेन (‘वचिस्वपि—’ इत्यश्लोकेन) ब्रह्मादिना चत्वेन च रूपमिति बोध्यम् । भुक्तेति—अनिदत्त्वात् किञ्चविकल्पः । किञ्च नित्यमेव किञ्चम् । गुणाभायः । ‘चोः कुः’ (१७८) इति कुत्वेन गः । तस्य चत्वेन कः । वसतिचुधोरिति । वसतेः अघेय अनुदात्तोपदेशत्वान्नित्यमिति न धेधे प्राप्ते तदुपवादोऽनेनधारितः । उधित्वेति । एतत् ‘मृडस्वद—’ (११२१) इत्यत्र दशितम् । चुधित्वा बोधित्वेति । कायाः ‘वसति—’ इत्यनेन सेटत्वात् “रलो” इति किञ्चविकल्पाद् गुणगुणाद् रूपवयम् । अघेः पूजायामिति । अचु इत्यस्य उदिच्चाद् ‘उदितो वा’ (११२२) इति इङित्वेन प्रार्थेऽयमारम्भ इत्याह—नित्यमिड् । अधित्वेति । अय ‘न का सेट्’ (११२२) इति कित्वाभावात्तलोपीन । तेन ‘नाघेः पूजायाम्’ (४२४) इति नलोपी नेति प्रसादलङ्घनी आह—अघेः पूजायामिवेट् न तु गताविति भावः । एषच्चार्यभेदेन उदितो वेति प्रवर्ततेऽत्रेति द्रष्टव्यम् । अक्त्वेति । ‘अनिदिताम्—’ (४१५) इति नलोपः । चोः कुरिति कुत्वम् । लुभ विमोहने इत्यश्लोकादहरति लुभित्वेति । विमोहनार्थे इट् । ततो ‘रलोऽपधात्—’ इति किञ्चविकल्पेन गुणा-गुणाभ्यां रूपवयम् । विमोहनं व्याकुलीकरणम् । विमोहने इट् । नान्यत्वेत्याह—अविमोहने त्विति । लुभः कानिष्ठयोरिट् स्यात्तु गार्ध्वे इति प्रकृतनृत्वे व्याख्यातम् । तेन अविमोहनं गार्ध्वम् (लोभः) इति बोधम् । लुभेति । लुभ + का—लुभ् + त्वा, इतिततः ‘भूषस्तयोः—’ इति तस्यधः + ‘भलां जश्—’ इति जश्त्वेन वः ।

३६२७ । जृब्रज्योः क्ति ॥ ३१।५५ ॥

दो—। आभ्यां परस्य क्त्वा इट् स्यात् । जरोत्वा—जरित्वा ।

ब्रक्षित्वा ।

The augment इट् is prefixed to क्त्वा following the roots ज (जरोहानो) and ब्रश् (ओब्रश् कृदने). This (injunction of इट्) is to supersede the prohibition under ‘शुक्तेः—’ (2381) in the case of जृ (which is एकाच्) and the option of इट् by ‘स्वरतिवृत्ति—’ (2279) in the case of ओब्रश् (ब्रश्—which isोकादिन्) । जरीत्वा जरित्वा

गुण due to किच्चाभाव by नक्का सेट् (3322) and option of दीर्घ of इट् by—बृतीवा. त्रयित्वा—absence of सम्प्रसारण by 'यङित्या—' (2412) as क्का is सेट् and therefore not कित् by 'नक्का सेट्' (3322). Here Balamonorama wrongly cites 'यङित्या' to effect सम्प्रसारण.

मित—। जृबयोरिति । कि इति क्क इत्यस्य लुप्ताकारस्य सप्तम्यां रूपम् । सप्तमी चावषष्टायै इति व्याचष्टे—आभ्यां परस्य क्क इति । 'वसतिचुधोरिट्' (७२।५२) इत्यत्र इङित्यनुवर्तते इति बोधायम् । जृ बयोहानौ । ब्रयु छेदने । जृ इत्यस्य एकाच्-त्वात् 'युक्कः किति' (२९८६) इत्यनेन नित्यमिटिन्पेधे प्राप्ते, ओब्रयु इत्यस्य चोदित्वात् 'स्वरति स्ति स्यति धुजुदितौ वा' (२९७८) इति इङित्यस्य प्राप्तेऽयमारम्भः । जरीत्वा जरित्वेति । 'इती वा' इतीटो दर्शयिकल्पः । अतः क्काया सेटत्वेन किच्चाभावात् सार्वधातुकार्हेति गुणः । त्रयित्वेति—अवापि 'नक्का सेट्' (३३२२) इति किच्चा-भावात् 'यङित्या—' इति सम्प्रसारणं न । एतेनात यङित्येति सम्प्रसारणं विदधद् बालमनोरमाकारो भान्न इति मन्तव्यम् ।

३३२८ । उदितो वा ॥ ७२।५६ ॥

दी—। उदितः परस्य क्क इडा । शमित्वा । 'अनुनासिकस्य कि—' (२६६६) इति दीर्घः । शान्त्वा । दूत्वा—देवित्वा ।

इट् is optionally prefixed to क्का coming after a root which drop its उ (the indicatory). Thus शम् to pacify—शमित्वा शान्त्वा. The latter case being without इट्, the penultimate of शम् is lengthened by 'अनुनासिकस्य किङित्योः किङिति, (2262). Then अनुसार and परसवर्ण. दिड् to play (with dice)—युत्वा—देवित्वा. The former is without इट्. Thus व (of दिव्) is replaced by ऊङ् by 'क्कोः यङ्—' (2561). Then सम्भि । The latter is with इट् but without कित्. Hence गुण takes place by 'पुगलकधूपधस्य—' (3189).

मित—। उदिति । 'वसतिचुधोः—' (७२।५२) इत्यत्र इङित्यनुवर्तते ।

पूर्वेसूतात् किं इति च तदपेक्षया (ज्ञापेक्षया) अत्र पक्षमीति मत्वा व्याचष्टे—
उदितः परस्मैति । शस् उपपक्षे । दिवु क्रीडायामिति ङावपुद्गितौ । तत्र
शमीराह—शमितेति । इटपक्षे इदम् । अनिटपक्षे शान्तीति । तद्वोपधादीर्घं
स्मारयति—अनुनासिकस्येति । अनुस्वारपरसवर्णौ । दीव्यतेराह—द्व्यूत्वा देवित्वेति ।
पूर्वं व इडभावः । 'रलो व्युपधात्—' (१३१६) इति इकारोपधत्वेन ज्ञायाः
कित्वविकल्पात् कित्वञ्च । ततश्च 'क्वोः शट्—' (२४६१) इति तस्य ऊटि यणादेशे
च रूपम् । उत्तरवेष्ट् । कित्वाभावाद लघूपधगुणः । (देवनं पाशकक्रीडनम्) ।

३३२८ । क्रमश्च क्ति ॥ ६।४।१८ ॥

दो—। क्रम उपधाया वा दीर्घः स्याद् भलादौ क्ति परे ।
क्रान्त्वा क्रन्ता । 'भलि' किम् ? क्रमित्वा । 'पूङश्च' (३०५०)
इति वेष्ट् । पवित्वा—पूत्वा ।

The penultimate of the root क्रम is optionally lengthened when the affix क्ता beginning with a भल् letter (i.e. without इट्) follows. Thus—क्रान्त्वा क्रन्ता (क्रम + क्ता)—Note that this option of lengthening (दीर्घविकल्प) bars the persistent lengthening (?) (नित्यदीर्घ) by 'अनुनासिकस्य—' (2666). क्रमित्वा—No दीर्घ as there is इट् preceding क्ता, इट् is here optional by (उदितो वा) (the previous rule) as क्रम् is here उदित् । पवित्वा पूत्वा-गुण takes place when इट् is preceding क्ता ।

मित—। क्रमयेति । 'नोपधायाः' (६।४।७) इत्यत्र उपधाया इत्यनुवर्तते ।
'तनोतेर्विभाषा' (६।४।१७) इत्यतो विभाषेति । 'द्वुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः'
(६।१।११) इत्यतो दीर्घ इति । 'अनुनासिकस्य किभलोः—' (६।४।२५) इत्यतो
भलि (भलादौ इति तु तदादिविधिना लभ्यते) इति चानुवर्तते । 'तदाह—क्रम
उपधाया वेत्यादि । क्रान्त्वा—क्रन्त्वेति । अनेन दीर्घविकल्पादिङभावपक्षे रूप-
व्ययम् । इटि तु ज्ञायाः सेट्त्वेन भलादित्वाभावात् क्रमित्वेत्येकमेव । 'अनु-

नासिकस्य—'(२६८६) इत्यनेन नित्यं दीर्घं मात्रेऽनेन विकल्पो विधीयते । वेट्कल् त्व कर्मेरुदित्वाद् उदितो वेति पूर्वसूत्रेणेति क्रियम् । पक्षित्वा पूलेति । पूङ्क्षेति । वेट्कत्वादित्पक्षे क्त्वाया सेट्त्वेन किच्चाभावात् 'सार्वधातुकार्द्ध—' (२१६८) इति गुणः । अनिट्पक्षे तु किच्चाद् गुणाभावः ।

३३३० । जान्तनशां विभाषा ॥ ६।४।३२ ॥

दी—। जान्तानां नशेच नलोपो वा स्यात् क्ति परे । भक्ता भङ्क्ता । रक्ता—रङ्क्ता । 'मस्मिजनशोः—' (२५१७) इति नुम् । तस्य पक्षे लोपः । नष्टा नंष्टा । 'रधादिभ्यश्च (२५२५) इताट्पक्षे नशित्वा । 'भलादाविति वाच्यम्' (वार्तिकम्) * । नेह—अश्लित्वा । जदित्वाङ्गेट् । पक्षे—अक्त्वा—अङ्क्ता । 'जनसन—' (२५०४) इति आच्वम् । खात्वा—स्वनित्वा । 'द्यतिस्यति—' (३०७४) इति इत्वम् । दित्वा । सित्वा । मित्वा । स्थित्वा । 'दधातेर्ङि' (३०७६)—हित्वा ।

Elision of नकार of roots ending in जकार and of नश्च is optionally effected when क्ता follows. Thus भङ्क्ता (भङ्क्ता आसर्दने) —भक्ता भङ्क्ता. The root is अनिट् । In the latter case here न having not been dropped it is changed into अनुस्वार by 'नश' and then to ङ by 'अनुस्वारस्ययि—'. In both ज is first changed into न by 'चोः कुः' and then to क by चर्त्त. Similarly रक्ता—रङ्क्ता (रङ्ग + क्ता). तस्य पक्षे etc—नुम् after नश्च elides optionally as it is first added to the root whence the rule 'जान्तनशम्—' applies. नष्टा नंष्टा (there being no chance of परस्मैवर्णत्व, अनुस्वार is retained). 'भलादाविति—' This is a varttika according to the author (Dikshita), but others hold that this sort of sense might be arrived at

from the consideration of order and significance of the very rules. They seek to modify and say that the term 'भलादी' has to be added to the rule 'जाननशम्—' so that it may qualify the affix क्ति (i.e. क्ता without आकार). This is the case of अङ्गित्वा (अङ्ग + क्ता—इट्)—there is no elision of न of—अङ् (the जकारान्त root) by 'जाननशम्—' as इट् having intervened between the root and the affix, the latter (क्ता) ceases to be भलादि। 'जदित्वात्—' for the root and is अङ्गु is वेट् i.e. by 'स्वरति सुति स्तुयति धृञ्दितोवा' (2279). अक्त्वा etc. as before. खाल्वा खनित्वा—आत्त्व by 'जनसन—' applies when इट् is not added to क्ता। दित्वा—The root is दोऽवखण्डने (दिवादि). सित्वा—The root is सौप्तिकर्मणि (दिवादि). मित्वा—the root is मा माने। In these cases first आत्त्व of ओकार is effected by 'आदिचः—'(2379) and then इत्त्व of the same (आकार) by 'द्यत्स्वतिमास्थामिचिकिति' (3074).

मित—। जाननशमिति। 'आन्त्रलोपः' (६।१।२२) इत्यतो नलोप इत्यनुवर्तते। 'जि स्तन्दि' (६।१।२२) इत्यतः जि इति तद् व्याचष्टे—जानानामिव्यादि। जकारान्तानां धातूनाम् इत्यर्थः। भञ्जोऽभामर्दने इत्यस्य ज्ञायाः सुदाहरति—भङ्गोऽङ्गिति। पूर्वव नलोपः। चोः कुरिति कुत्वेन जस्य गः। तस्य 'स्वरिचे'ति चत्वेन कः। उत्तरवच 'नया—'इति नस्यानुस्वारः तस्य 'अनुस्वारस्य ययि—' इति परसवर्णो ङः। रक्ता रङ्क्ता इति। रङ्ग इति धातुः। इति नुमिति। नशिरिति भावः। तस्मैवाव सुते उपात्तत्वादिति बोध्यम्। तस्येति—नुम् इत्यस्येति सम्बन्धः। पछे लोप इति। 'जाननशम्—' इत्यनेन इति भावः। नश नष्टा इति। पूर्वव नलोपः। 'वय भस्ज्—' (२८४) इति षत्वम्। टुना टुरिति तस्य टुत्वेन टः। उत्तरवचोपेयम्। केवलं नदेति नस्यानुस्वार एव वर्गीयपञ्चमानसभावेन परसवर्णत्वाभावात्। रधादित्वानूनर्थेवेत्कत्वं आरयितुमाह—रधादिभ्यश्चेति। नशित्वेति। अत्र ज्ञायाः स्रैट् कत्वेन भलादित्वाद् ससजिनशोरिति न प्रवर्तते। भला

दावित्तीति—वार्तिकमिदम् इति दीक्षितमतम् । अन्येषां युक्तिविहमित्याहुः । युक्तिमिहलक्ष—‘मनिदिताम्—’ (६।४।१८) इत्यतः किञ्चित्त्वन्वयं कितिश्चि इति व्याख्येयमित्यर्थे इति शब्दे लुगैर्लक्ष्ये स्थितम् । वार्तिकार्थस्तु—भलादौ इति ‘जान्-नशाम्—’ इति मूलं वक्तव्यमिति । ततश्च भलादौ किं परे इत्यर्थे सति अञ्जित्वा (अञ्ज + इट्, ज्ञा) इत्यत्र इड् व्यवधानेन भलादित्वाभावाच्चलोपो न भवतीति भावः । छदिष्वादिति । अञ्ज ल्यक्तिवचनकान्तिगतिषु (रुधादिः) । वेडिति—‘स्वरति मूति—’ (२९७६) इत्यनेन । वेट्त्वादिवभावपक्षे नलोपविकल्पाद् रूपवच-मित्याहुः—अञ्जित्वादि । खालीति । खन विदारणे । उदितो वेति वेट्त्वादिति पक्षे आत्वम् । दिल्लित्यादि—दोवखण्डने (दिवादिः) षोऽन्तकर्मणि (दिवादिः) मा, माड्, मीड् इति यङ्गम् । छा गतिनिवृत्तेति क्रमेणधातवः । ‘आदेचः—’ (३३७०) इत्याख्ये कृते ‘यतिस्यति—’ इत्यनेन इत्वम् ।

३३३१ । जहातिश्च ॥ ७।४।४३ ॥

दी— हित्वा । हाडस्तु—हात्वा । ‘अदोजग्धिः—’ (३०८०)—जग्धा ।

हि is the substitute for जहाति (हा to leave) also when an affix beginning with a त (तदि) follows. Thus हित्वा having left. But हात्वा from हा to go (The former is ओहाक् त्यागे and the latter is ओहाड् गतौ). अद् is replaced by जग्ध् when ज्ञा follows. जग्धा = eating.

मित्त— जहातिरिति । ‘दधातिर्हिः’ (७।४।४१) इत्यतो हिस्त्वन्ववर्तते । ‘यतिस्यतिमास्यादिभिकिति’ (६।४।४०) इत्यतः ‘ति’ ‘किति’ इति च । तेन ओहाक् त्यागे इत्यस्य च हिर्वादेशः स्यात् तादौ किति परे इत्यर्थः । हित्वेति । ल्यङ्गैर्लक्ष्यः । ‘ओहाड् गतौ’ इत्यस्य तु न यङ्गमिति मत्वाह—हाडस्तु इति । अदो जग्धिरिति । अदोजग्ध् इत्यादेशः । इकार उच्चारणार्थः । तेन अद् + ज्ञा इति स्थिते जग्ध् न तात्त्व्य धकारः । ततः पूर्वं धकारस्य ‘भरोभरि सवर्णे’ इति लोपे रूपम् ।

३३३२ । समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा ल्यप् ॥ ७।१।३७ ॥

दी—। अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वा ल्यवादेशः स्यात् ।
तुक् । प्रकृत्य । 'अनञ्' किम् ? अकृत्वा । पर्युदासाश्रयणाच्चेह
—परमकृत्वा ।

The affix क्त्वा is replaced by ल्यप् when in other than नञ्समास the preceding member or पूर्वपद is an indeclinable. प्रकृत्य—। कृ + क्त्वा = कृत्वा ; then प्र (प्रकर्षेण) कृत्वा = प्रकृत्य—an instance of नित्यसमासायक. But it is generally, for the sake of facility, derived as प्रकृ + ल्यप्. Here तुक् comes in by 'ऋस्वस्यपितृकृति—'. In the term 'अनञ्पूर्व' there is पर्युदासविधि. Thus in परमकृत्वा (परमकृत्वा सुपसुपेति) क्त्वा is not replaced by ल्यप् for although there is no नञ्, the samasa is not नित्य but optional and परम is not an अव्यय पूर्वपद.

मित—। समासेऽनञ् इति । अनञ् इति नञभिन्नं नञ्सदृशसव्ययमिति शब्देन्दुशेखरतत्त्वबोधिनी । तत् (अव्ययम्) पूर्वं पूर्वपदं यत्र समासे इति मत्वा विवृणोति—अव्ययपूर्वपदे इति । प्रकृत्येति । प्रकर्षवाचिनः प्रशब्दस्य ज्ञानेन "तुगिति प्रादय" इति नित्यः समासः । 'तुगिति ऋस्वस्यपितृकृति—' इत्यनेन । परमकृत्वा । परमं कृत्वेति सुपसुपेति समासः नतु नित्यः । तेन ल्यप् न । प्रसव्यप्रतिषेधाश्रयणे तु स्यादेवेति भावः ।

३३३३ । पत्वतुकोरसिद्धः ॥ ६।१।८६ ॥

दी—। पत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात् ।
कोऽसिचत् । इह पत्वं न । अधीत्य । प्रेत्य । 'ऋस्वस्य—'
(३८५८) इति तुक् ।

The conjunction of a single substitute (for what precedes

and what follows) is invalid or does not hold good when पल and तुक् have to undergo any operation. Thus—कोऽसिचत् (who watered)—Here there is no पल in असिचत् due to the invalidity of the, single substitute in को असिचत् where पूर्वरूप एकादेश effected by 'एङः पदान्तादति' (86) has been also परादिबत् (having the beginning letter of the subsequent, by 'अन्तादिबच्च'—75). Thus एकादेश being असिद्ध the अकार being a carrier in the middle (व्यवधान) 'इष् कोः' (211) fails to apply and consequently 'आदेशप्रत्यययोः' (212) also. अधीत्येति—अधि + इ + लाप्) and प्रेत्य (प्र + इ + लाप्)—here in both these cases सर्वणदीर्घ दीर्घएकादेश (in अधीत्य) and गुणैकादेश (in प्रेत्य) being असिद्ध, the तुक् by 'अससृ'—(2858) takes place although इ, the short vowel-ending root, ceases to be so (short) in connection with the combination as above.

मित—। पलतुकोरिति । पलं च तुक् चेति इन्हात् सप्तमीविबचनम् । पले तुकि चेत्यर्थः । तत्र लस्यानुरोधाद् भावे सप्तमीति सत्वा व्याचष्टे—पले तुकि च कर्तव्ये इति । एकादेशशास्त्रमिति । 'एकः पूर्वपरयोः' (८।१।८४) इत्यत एकादेश इत्यनुवर्तते । ततश्चैकादेशः असिद्ध इति वक्तव्ये एकादेशशास्त्रमित्युक्तिर्भाष्ये 'काव्यासिद्धत्वं निराकृत्य शास्त्रासिद्धत्वस्यैव सिद्धान्तित्वादित्याहुः । कोऽसिचदिति । कः असिचदिति स्थिति 'अतो रोः—' (३६३) इति को असिचत् इति जाते 'एङः पदान्तादति' (८६) इति पूर्वरूपैकादेशे अन्तादिबच्च' (६५) इति तस्य परादिबत्त्वे च पूर्वपरयोरैकादेशे सति कोऽसिचत् इति भवति । तस्य एकादेशस्य असिद्धत्वात् अकारेण व्यवधानात् इष्कोः' (२११) इति न प्रवर्त्तते । ततश्च 'आदेशप्रत्यययोः' इति पलमपि नेति भावः । न च 'सात् पदाद्यो'रित्येव पलनिषेधः शङ्काः । पदादित्वाभावेन तस्यात्र प्रवृत्तेरभावात् । प्रसङ्गादिदम् (पलोदाहरणम्) । प्रकृतमाह—अधीत्य प्रेत्य इति । अधि + इ + लाप्, प्र + इ + लाप् इति कौलापि स्थिते

धृवस्य 'अकः सवर्णे—' इति सवर्णदीर्घादेशः उत्तरत्वं तु 'आदगुणः' इति गुणैकादेशः । तयोश्चभयोरेव असिद्धत्वात् 'ऋस्य—' इति तुक् । अन्वया-
(सवर्णदीर्घगुणादेशयोः सिद्धत्वे सति) तुगतं न स्यात् । ताभ्यां धातो
ऋस्यत्वापगमात् । असिद्धत्वे तु ऋस्यत्वमेव यथापूर्वमिति प्राप्नोति ।

३३३४ । वा लपि ॥६॥३८ ॥

दी—। अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनामनुनासिक-
लोपो वा स्यान्नपि । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तानिटां
वा । नान्तानिटां वनादीनां च नित्यम् । आगत्य—आगम्य ।
प्रगत्य—प्रगम्य । प्रहृत्य । प्रमृत्य । प्रवृत्य । वितृत्य । 'अदो
जग्धिः—' (३०८०) । 'अन्तरङ्गानपि विधौन् बहिरङ्गोलप्य
बाधते' (परिभाषा) * । जग्धिविधौ ल्यव्यग्रहणात् । तेन
हित्वदत्त्वात्वेत्वंदीर्घत्वशूठिठो लपि न । विधाय । प्रदाय ।
प्रखन्य । प्रस्थाय । प्रक्तम्य । आपृच्छ । प्रदीव्य । प्रपठ ।

Elision of the nasal (म or न) of the roots गम, नम, वन्, तन् etc. which have been instructed as अनुदात्त is optionally affected when लप् follows. This option is restrictive. Thus the elision of अनुनासिक (म्) is optionally in the cases of those roots ending in म् which are अनिट् and the elision of अनुनासिक (न) is obligatory (नित्य) in cases of those roots that end in न् and are अनिट्, and of roots वन्, तन् etc. There are four मान्तअनिट् roots viz—गम्, नम्, यम् and रम्. Thus आगम्य आगता etc. मेलiding root gets तुक् by 'ऋस्य—' (2858). Similarly—प्रथमा प्रथत्य and विरता विरभा. प्रहृत्य and

प्रमल्य—are instances of नान् अनिट् roots where न् (अनुनासिक) is dropped always. The plural 'नानानिटान्' in the text is in view of multiplicity of instances of मन् and हन्. प्रमल्य and वितल्य are instances of वन् and तन् । 'अन्तरङ्गानिपि विधीन्—'This is a परिभाषा as it has been included in परिभाषेऽनुशेखर without any reference to its गणसूत्र although Tattvabodhini mentions it to be a गणसूत्र, This means—'A बहिरङ्ग लाप् bars even the अन्तरङ्ग injunctions. An affix or injunction is बहिरङ्ग when it requires many other operations for its application—वह्वपेक्षः बहिरङ्गः—(कैयट्), whereas any affix or injunction is अन्तरङ्ग when its application is dependant not on many but on a very few (स्वल्पपेक्षोऽन्तरङ्गः—कैयट्), i.e., 'dependant on an internal or inherent immediate cause. The author (Dikshita) brings down the rule 'अदोजन्धिर्लोपति किति'—(3०8०) to show that this our परिभाषा is generalised (ज्ञापयति) from this rule on the strength of the acceptance of लाप् in it ; for had it (the rule) been enunciated as 'अदो जन्धिति किति' in stead of '—लाप्ति किति' then also अद् would have been replaced by जन्धि or जन्ध् (इकार being for the facility of pronunciation) in ति किति or when क्ता followed. Consequently लाप् being a substitute for क्ता and जन्धादेश an अन्तरङ्ग विधि, अद् would make room for जन्ध्. Thus लाप् being redundant here suggests the existence of this परिभाषा (ज्ञापकसिद्धयम्). Therefore, according to this परिभाषा, the अन्तरङ्गविधिस such as हिल्, दल्, आत्त्व, इत्त्व, दीर्घत्वं, ष, जट् and इट् will not operate when लाप् follows. Thus विधाय (वि—धा+लाप्) where हि by 'दधातेहिः' (3976) ceases to operate as लाप् follows ; प्रदाय (प्र—दा+लाप्)

where दत्त by 'दो दद्वीः' (3077) does not take place in connection with लाप् ; प्रखन्—(प्र खन् + लाप्) where आत्त by 'जनखन्—' (2504) does not take place due to the following of लाप् ; प्रस्थाय—(प्र—स्था + लाप्) where इत्त by 'यतिस्त्वितिमास्याम्—'(3074) does not take effect due to the subsequence of लाप् therein ; प्रकृष्टा (प्र—कृष् + लाप्) where दीर्घत्वं by 'क्रमयक्ति' (3329) does not come in due to the coming of लाप् ; आपृच्छा (आ + प्रच्छ + लाप्) where श् ceases to operate by 'क्षीः सूट्—' (2561) when लाप् follows ; प्रदीव्य (प्र + दिव् + लाप्)—where नो कठ for व् of दिव् as लाप् comes ; here (in प्रदीव्य) also in प्रपद्या again इट् also by 'आर्द्धधातुकक्षेप—'(2148) is forbidden to appear by this लाप्. and so on.

मित—। वा ल्यपीति । 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्वादीनामनुनासिकलोपः किञ्चित्' (१४१३७) इति पूर्वं सूत्रम् । ततोऽनुदात्तेत्यारभ्य अनुनासिकलोप इत्यन्तम् इहानुवर्तते । अतो व्याचष्टे—अनुदात्तोपदेशनामित्यादि । व्यवस्थित-विभाषति । व्यवस्थाञ्च स्वयमेवाह—तेनेति । नान्तानिटामिति । नान्तेषु धातुषु येनिटः तेषां लापि परेऽनुनासिकलोपी वेत्यर्थः । नान्तेष्वनिटश्च—गम्, नम्, यम्, रम् इत्येते चत्वारः । नान्तानिटामिति । नान्तेषु मन्ङ्गनी अनिटौ । ततश्च नान्तानिटयो-रिति द्विवचने वक्तव्ये बहुवचनम् विभिन्नोपसर्गवशात् प्रयोगवाहुल्यापेक्षम् । नित्य-मिति । लापि अनुनासिकलोप इति शेषः । आगत्य आगम्येति । एवं विरम्य विरम्य । प्रथमा प्रथमेत्युदाहरणीयम् । समादीनामनुनासिक लोपादूर्ध्वम् 'ऊस्त्वस्त्व—' (२८५८) इति तुगागमः । प्रकृत्येति । नित्यमनुनासिकलोपः । एवं प्रसङ्गेत्यत्र मन्त्रेतरनुनासिक लोपः । प्रवत्येति प्रपूर्वस्य वनतेरनुनासिक लोपः । वितत्येति । अत्र तनोतेरनुनासिकलोपः । भाष्ये तु 'वा लापि' इति सूत्रं न दृश्यते । तत्र 'अनुदात्तोपदेश—' इति सूत्रे 'अनुदात्तोपदेशेऽनुनासिकलोपो लापि च' इति 'कासः' इति च वार्तिकं पठितम् श्रव्याहः । यस्य 'लापि च अनुदात्तोप-

देश इति नलोपो भवति । मकारानामां तु 'वैत्यर्थः' इति व्याख्यानञ्च दृश्यते ।
 'अन्तरङ्गानपि विधीन्—' इति—परिभाषेयम् इति परिभाषेन्दुशेखरे स्पष्टम् ।
 तत्त्वबोधिन्यां गणसूत्रत्वेनास्य उल्लेखो दृश्यते । परिभाषायां अर्थः स्पष्टः । 'अन्तरङ्गत्वं'
 सत्यपि सत्यम् । बहिरङ्गत्वानुवन्नापेक्षत्वमिति केचन इति 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे'
 इत्येतत् परिभाषाव्याख्यानावसरे नामेशः । सा चेयं परिभाषा 'अदौ जग्धिः—' इति
 सूत्रेण आप्यत इति भला सूत्रस्य अस्य प्राग्वोपन्यासः । कथं आप्यत
 इत्यत्राह—जग्धिविधी लाग्यगृहणादिति । तथाच 'अदौ जग्धिलोपति किति' इत्यस्य
 सूत्रस्यायमर्थः—अदौ जग्धिः स्यात्लापि तादौ कितिचेति । (लापिति लुप्तसप्तमीकम् ।
 जग्धेरिकार उच्चारणार्थः) । लाप् इति ज्ञादेशः । ततश्च ज्ञायां यो विधिरारभ्यते
 स लापि अपि भवेत् । एवं स्थिते 'अदौ जग्धिति किति' इत्येव सूत्रेऽपि—इष्ट-
 सिद्धिः । अदौ जग्धादेशस्य अन्तरङ्गत्वेन लापः प्रागेव प्रवृत्त्या लापि अपि जग्धि-
 भावस्य सुलभत्वात् । एवञ्च 'अदौ जग्धिलाप्—' इत्यत्र लाग्यगृहणं व्यर्थं सज्-
 ज्ञापयति—'अन्तरङ्गानपि विधीन्—' इति । ततः किमित्यत्र आह—तेनेति ।
 ङित्वम्, ङत्वम्, इत्त्वम्, दीर्घत्वम्, ग्, ऊट्, इट् इत्येते अन्तरङ्गा विधयो व्यपि परे
 न प्रवर्तन्त इत्यर्थः । इदमेव लापोऽन्तरङ्गविधिविधानं नाम । हिलादीनां प्रत्येकं
 बाध प्रदर्शनार्थमुदाहरति—विधावेत्यादि । तथाच विधाय (वि—धा + लाप्)
 इत्यत्र 'दधातेर्ङिः' (३०७६) इति अन्तरङ्गो ङिः प्राप्नोति । स लापि परे न भवति ।
 प्रदाय (प्र—दा + लाप्) इत्यत्र 'दौ दृढोः' (३०७७) इत्यन्तरङ्गो 'दत्' प्राप्नोति ।
 स लापि परे न प्रवर्तते । प्रखन्य (प्र—खन् + लाप्) इत्यत्र 'जनसनायनाम्—'
 (२५०३) इत्यन्तरङ्ग 'आत्' प्राप्नोति । स लापि परे न प्रसज्यते । एवं प्रख्याय
 (प्र—ख्या + लाप्) इत्यत्र 'यतिस्रतिमास्याम्—' (३०७४) इति अन्तरङ्गः 'इत्'
 प्रातः । स लापा बाध्यते । प्रक्रमत् (प्र—क्रम + लाप्) अथ 'क्रमश्चि' (३१९८)
 इत्यन्तरङ्गदीर्घत्वं प्रातः प्रतिषिध्यते । आहच्छा (आ—प्रच्छ + लाप्)
 अत 'च्छीः यट्—' (२५६१) इत्यन्तरङ्गः शविधिः प्रातोऽनेन बाध्यते । तथा
 प्रदीप्येत्यत्र (प्र—दिप् + लाप्) अनेन वकारस्य ऊट्, बलादिलक्षण इट् च प्रातः
 प्रतिषिध्यते । एवं 'प्रपठा' इत्यत्र केवलमिट् न भवति ।

२३२५ । न ल्यपि ॥ ६।४।६८ ॥

दी—। ल्यपि परे घुमास्यादेरीत्वं न । घेट् । प्रधाय । प्रमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । प्रसाय । 'मीनानि मिनोति—' (२५०८) इत्याख्यम् । प्रमाय । निमाय । उपदाय । 'विभाषा लोयते' (२५०८) । विलाय—विलीय । णिलोपः । उत्तार्य । विचार्य ।

ईल (from 'ईयति'—2843 etc) is not substituted for the आकार of दा, धा, मा स्या etc (enumerated in 'घुमास्यागापालङातिसाम्—' 2462) when ल्यप् follows. Thus प्रधाय (प्र—धे+ल्यप्=प्र—धा+य by 'आदिचः—' 2320)—having drunk. प्रमाय (प्र—मा or मेङ्,)+ल्यप् having measured. प्रगाय (प्र—गै+ल्यप्—गाय by 'आदिचः—') प्रपाय (प्र—पा+ल्यप्) but निपीय as in the beginning of निप्रवचरित—'निपीय यस्य चितिरचिणः कथम्' is derived as नि+पी (पीङ् पाने दिशादि)+ल्यप् । प्रसाय—प्र+धो+ल्यप्—सत्य, and आल by 'आदिचः—') णिलोपः i.e. in प्रतृ+णिच्+ल्यप् and in वि—चर+णिच्+ल्यप्—विचारिय—the णि (इकार of the roots after हृदि has been operated) elides and the resultant forms are उत्तार्य and विचार्य ।

मित—। न लायीति । 'घुमास्यागापालङातिसाङलि' (६।४।६६) इत्यतो 'हलि' इतिवर्जं सर्वमध्यनुवर्तते । 'ईयति' (६।४।६५) इत्यत ईदिति च आह—घुमास्यादेरित्यादि । घेट्, इति । घेट्, पाने इत्यस्य स्मारणमिदम् । प्रधायेति । अत 'आदिचः—' (२३००) इत्याख्यम् । प्रमायेति—मा इत्यस्मात् मेङ् इत्यस्मात् 'आदिचः—' इति कलात्वाद ल्यप् । प्रमायेति । गै इत्यस्मात् प्राग्वत् कृताच्चा ल्यप् । प्रमायेति । पा पाने । कथं वहि—'निपीय यस्य चितिरचिणः कथम्' इति श्रीहर्षः । पीङ् पाने इत्येवाव धातुर्न तु पापाने इत्यदोष इत्याहुः । प्रसायेति । षोऽन्तकर्मणि इति देवादिको धातुः । तस्मात् कृतसत्वात् कृताच्चा ल्यप् । प्रमायेत्यादि

स्यष्टम् । शिलोप इति । उत्पूर्वात्तरतेर्णिचि ङ्ङी रपरत्वे चोत्तारि इति भवति । एवं विपूर्वात्तरतेर्णिचि 'अत उपधायाः' (२२८२) इत्युपधाङ्ङी विचारि इति । एवञ्च ताभ्यां ताभ्यां ङी लापि शिलोपः शित्कार्यादूङ्ङम् इलोपः इत्यर्थः ।

३३३६ । ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ६।४।५३ ॥

दी—। लघुपूर्वात् परस्य णेरयादेशः स्यात्त्रापि । विगणय्य । प्रणमय्य । प्रवेभिदय्य । 'लघुपूर्वात्' किम् ? संप्रधाय ।

अय replaces णि coming after the final letter of a root of which the preceding letter is a short vowel when लाप follows. Thus विगणया—वि+गण+लाप्—here the final अ of गण (which being included under चुरादि class is अकारान्त) is first dropped by 'अतो लोपः' (2308) and then णिच् is replaced by अय=having counted. Similarly प्रणमया—having caused to bow down—प्र+भिद+यङ्+णिच् लाप—here भिद+यङ् gives by 'सनयङोः' and 'गुणो यङ्लुकोः' etc 'वेभिदा' the यङन्त form of भिद; then णिच् following यकार of वेभिय elides by 'यस्य हलः' and the final अ by 'अतो लोपः' and then लाप् replacing क्ता=having caused to penetrate again and again. संप्रधाय—here the root is धृ which is not लघुपूर्व but लघुन्त ।

मित—। लापीति । लघुः (लघुस्वरः) पूर्वो यस्माद् (वर्णात्) इति वियङ् ॥ 'णेरनिटि' (६।४।५१) इत्यतो णेरित्यनुवर्तते । 'अयामन्तलगाथ'—(६।४।५५) इत्यतोऽय इति च । तदाह—लघुपूर्वात् परस्य णेरित्यादि । 'णेरणिङि'—(२११२) इति शिलोपे प्रातेऽयमारम्भः । विगणय्य इति । विपूर्वाद् गणप्रतेर्ण्येसात्लाप् । गण संख्यान इति कथाचित्वाददन्तः । 'अतो लोपः' (२१०८) इत्यलोपः । सतो णेरयादेशः । एवं प्रणमय्य । असन्तत्वेन मित्त्वाद् मितो ङ्ङत्वे इति तत्त्ववैशिष्ट्यम् । प्रवेभिदय्य इति । भिदिर विदारणे । अस्माद् यङि 'सनयङो'रिति चिल्लेः लङ्ङत्वे

‘गुणो यङलुको’रिति अभ्यासस्य गुणे च ‘वेभिद्य’ इति यङन्तो धातुः । तन्माश्चिच ।
 ‘यस्य हल’ इति यकारलोपः । प्राग्वदतो लोपः ततः कोलापादेशे शेरयादेशः ।
 संप्रसार्येति । धृ इति धातुर्नतु लघुपूर्वः । ततः शेरयादेशाप्रसक्तौ वृद्धौ यथोक्तं रूपम् ।

३३३७ । विभाषापः ॥ ६।४।५७ ॥

दी—। आप्रोतेर्नरयादेशो वा स्यान्नपि । प्राप्य—प्राप्य ।

पि after आप् is optionally replaced by अय when लग् follows.
 प्र + आप् + पिच् + लग् = प्राप्य (अय) and प्राप्य (without अय).

मित—। विभाषेति । विभाषा + आप् इत्यवयवः । प्राग्वदनुसृष्टिसादाह—
 आप्रोतेर्नरयादि । लघुपूर्वत्वाभावात् पूर्वेषामप्राप्ते विकल्पार्थमयमारम्भः ।

३३३८ । क्षियः ॥ ६।४।५८ ॥

दी—। क्षियो लग्पि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय ।

इ of क्षि is lengthened when लग् follows.

मित—। क्षिय इति । ‘लग्पि लघुपूर्वात्’ (६।४।५६) इत्यतो लग्पीति ।
 यज्ञवोःदीर्घः—इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते । तदाह—क्षियो लग्पि दीर्घ इति ।

३३३९ । लग्पि च ॥ ६।४।५९ ॥

दी—। वेजो लग्पि संप्रसारणं न स्यात् । प्रवाय ।

The root वेज् (तनुसन्ताने to weave) does not get सम्प्रसारण when लग् follows. Thus प्र + वे + लग् = प्रवाय by आप् by ‘आदिचः—’ (2370)—having woven. Here the सम्प्र. claimed by ‘यदिभ्यावायिभ्यधि—’ (2422) is prohibited from taking effect as लग् being a substitute for क्ता is a कृत् affix and hence, without this prohibition, would necessitate संप्र—।

मित— लापि चेति । 'वेज्' (६।४।४०) इत्यब्जवहितं पूर्वसुवम् । 'न
संप्रसारणे संप्रसारणम्' (६।१।३७) इत्यतः 'संप्रसारणम्' इत्यनुवर्तते । तदाह—
वेज् इत्यादि । प्रवाध इति—प्रपूर्वाद् वेज् तन्तुसन्ताने इत्यस्मात् क्त्वा लाप् ।
'आदिचः—' (२३७०) इत्यात्मम् । अनेन 'यद्विज्या—' (२४१२) इति प्राप्तस्य
संप्रसारणस्य निषेधात् संप्रसारणम् । लाप्ः क्कादेशत्वेन तत्प्राप्तिः प्रतिषिध्यत
इति बोध्यम् ।

३३४० । ज्यस्य ॥ ६।१।४२ ॥

दी— प्रज्याय ।

The root ज्या (वयोहानौ to grow old) also does not get सम्प्र-
in लाप् । Thus प्रज्याय—and not प्रजीय by 'यद्विज्या—' (2412).

मित—। ज्यस्येति । ज्याययोहानौ कयादिकः । तस्मैलापि परे 'यद्विज्ये'ति
(२४१२) संप्रसारणं नेत्यर्थः ।

३३४१ । व्यस्य ॥ ६।१।४३ ॥

दी— उपव्याय ।

No सम्प्रसारण of व of व्यज् (संवरणे भ्रादि) takes place when लाप्
follows (in place of क्त्वा). Thus उपव्याय—आत्त as before. The
सम्प्र—prohibited here from taking place is what is directed by
'यद्विज्यावयि—' (2412) where वयि is the common name for वेज्
तन्तुसन्ताने and वेज्-संवरणे.

मित—। व्यस्येति । व्यज् संवरणे इति भीवादिको धातुः तस्य लापि परे
संप्रसारणं नेत्यर्थः । उपव्याय इति । 'आदिचः—' इत्यात्मम् । यद्विज्येति (२४१२)
संप्रसारणं प्राप्तमनेन प्रतिषिध्यते । यद्विज्येत्यत्र 'वयि' इति वेज्-वेज्जोः साधारण्येन
यद्विज्यम् ।

३३४२ । विभाषा परेः ॥ ६।१।४४ ॥

दी—। परेर्वजो वा संप्रसारणं स्यात्तपि । तुक् वधित्वा परत्वात् 'हलः' (२५५८) इति दीर्घः । परिवीय परिव्याय । कथं 'मुखं व्यादाय स्वपिति' 'नेत्रे निमीला हसति' इति ? व्यादाननिमीलनोत्तरकालेपि स्वापहासयोरनुवृत्तेस्तदंशविवक्षया भविष्यति ।

संप्रसारण, when लाप् follows, is optionally ordered for ल्यप् when preceded by the उपसर्ग परि. Thus परि वाञ् + लाप् (in place of क्वा) परि वि + य = परिवीय here तुक् due by 'इस्रस्र—' (6.1.71) being barred by हलः (6.4.2) which is subsequent to the former. परिव्याय by आस्र as before. Well, how to derive व्यादाय in मुखं व्यादाय स्वपिति—he sleeps with his mouth open and निमीला in नेत्रे निमीला हसति—he shuts his eyes while he laughs, where there being no sense of पूर्वकाल the rule 'समानकर्तृकयोः—' (3330) cannot take effect and consequently लाप् the substitute for क्वा, cannot apply ? Indeed the opening of the mouth and closing of the eyes are simultaneously performed with or a bit later of sleeping and laughing ; but as their sleeping and laughing are continued after the opening of the mouth and the closing of the eyes, so that part of being intended here i.e. that sort of sense being present, opening and closing are (at least partly) prior to sleeping and laughing respectively, so the root दा and मील् may take लाप्. The use of क्वा or लाप् however in expressions like 'रथे तु वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विदधते' and 'स्त्रीरब्रह्मचरिपर

प्रतिभाति सा नै धातुर्विभुत्वमनुचिन्तु वपुश्च तस्याः (शकुन्तला) etc where there being no coincidence of the subjects (समानकर्तृकत्व) in each case, the rule 'समानकर्तृकयोः—' fails to apply—is to be defended by inserting some such word as 'स्थितस्य' etc where necessary, so that the sense of such expressions are not altered thereby. Bhattoji has expressed this view in his Manorama.

मित— विभाषेति । 'ल्यञ्' (६।१।४३) इति सूत्रे ल्यञ् इति 'ल्येञ्' संवरण इत्यस्य कृतात्त्वस्य आकारवर्जं पठ्या रूपम् । ततश्च ल्येञ् इति तदर्थः । लाघवादिभ्य-
सुक्तिः । तस्माद् ल्येञ् इत्यनुवर्तते । 'न संप्रसारणे—' (६।१।१७) इत्यतः
संप्रसारणम् इति । 'लापि च' (६।१।४१) इत्यतो लापि इति च । तद् व्याचष्टे—
परं ल्येञ् इत्यादि । परिपूर्वाद् ल्येञ्धातोर्विषयः । एवं परि + ल्येञ् + क्ता इति
स्थिते क्तो लाघादेशे अनेन यकारस्य संप्रसारणे पूर्वोदये च विहिते परि वि च इति
जाते दीर्घाद्यभाङ्—तुक् बाधित्वेति । 'इत्यस्य पिति कृति—' (७।१।७१) इत्येतत्
पूर्ववर्ति 'सुखस्य' तुक् बाधित्वा 'इलः' (६।४।१९) इत्येतत् परवर्ति 'सुखस्यो दीर्घः'
प्रवर्तते इति भावः । पक्षे 'आर्द्धचः—' (१३७०) इत्यात्मिण्याहुः—परिव्याय
इति । कथमिति ?—सुखं व्यादाय, विसार्धस्यपिति इत्यत्र नेत्रे निमीलना दृश्येन-
व्यापाराद् विरम्य हसति इत्यत्र च न तावत् स्थापकालात् पूर्वं सुखव्यादानं न वा
हासकालात् प्राक् नेत्रनिमीलनम् । किन्तु स्थापकालोत्तरमेव सुखव्यादानम्,
हासकालोत्तरमेव नेत्रनिमीलनम् । एवं स्थिते सुखव्यादाननेत्रनिमीलनयोः पूर्वकाल-
विशिष्टार्थकत्वाभावात् कथमनयोः 'समानकर्तृकयोः—' (३३२०) इति क्ता
प्रवर्तते । क्ताप्रवृत्तभावे च कथं तदादेशो लाप् इति प्रश्नः ? समाधानमाह—
व्यादाननिमीलनोत्तरकालोऽपीति । सत्यम्—स्थापात् पश्चात् तत् समकालमेव वा
सुखव्यादानं हास्यादुत्तरं तत् समकालमेव वा नेत्रनिमीलनम् । तथापि सुखव्यादाना-
दुत्तरस्थिन् कालोऽपि स्थापो वर्तते । एवं नेत्रनिमीलनादुत्तरस्थिन् कालो हासोऽपि च
वर्तते । न हि स्थापाद्द्वं सुखव्यादाने जाते एवासी जावति न वा हासाद्द्वं
नेत्रनिमीलने च भूते एवासी हासाद् विरमति । किन्तु व्यादाननिमीलनोत्तरस्यपि

स्वापह्वासयोरनुवर्तते एव । एवं तदंशविवक्षया (तादृशस्वापह्वासयोरंश-
विवक्षया) भविष्यति क्तादेशो लाविति शेषः । अर्थाद् उत्तराश्विदपि काले स्वापो
ह्वासय वर्तते ततस्तदपेक्षया (उत्तरकालिकस्वापह्वासपेक्षया) व्यादाननिमीलनयोः
पूर्वकाले विद्यमानार्थत्वमादय दाधातोर्मीलधातोश्चैतत्तत् कौ लाप् सिध्यतीत्यभिप्राय
इति बोधम् । नन्वेवमपि 'सामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते' (गीता) 'तां
दृष्ट्वा तुतिमायान्तीं ब्रह्माणमनुगामिनीम् । वाल्मीकिः पृष्ठतः सौतां दृष्ट्वा साधुवादी महान-
भूत्' (रामायणम्), 'स्त्रीरवसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे, धातुर्विभुलमनुचिन्तावपुत्र
तस्याः' (अभिज्ञानशकुन्तलम्) इत्यादिषु का गतिरिति चेदुच्यते । यदादेशविवक्षस्तत्तद्विष-
यसमानकत्वं कत्वाभावात् 'समानकत्वं कथोः—' (३३९०) इति कौ लावादेशो दुर्लभ-
स्तथापि तत्र तत्र 'स्थितस्य' 'स्थितानां' चेत्यादि यथायथमध्याहृत्य व्याख्येयमित्याह
मनोरमायां यन्याकृत् स्वयमेव । अथकृतप्रकरणसमाप्ति सूचकं यमुलमुदाहरिष्वन्
तद्विषयकसुखमवतारयति—

३६४६ । आभीक्ष्ण्येण यमुल् च ॥ ३।४।२२ ॥

दी—। पौनःपुन्ये द्योत्ये पूर्वविषयेणमुल् स्यात् क्ता च ।
द्वित्वम् । स्मारं स्मारं नमति शिवम् । स्मृत्वा स्मृत्वा । पायं पायम् ।
भोजं भोजम् । आवं आवम् । 'चिन्मसुलोः—' (२७६२) इति
णमुल्परं णौ वा दीर्घः । गामं गामम्—गमं गमम् । 'विभाषा
चिन्मसुलोः' (२७६५) इति नुम् वा । लभं लभम्—लाभं
लाभम् । वरवस्थितविभाषयोपसृष्टस्य नित्यं नुम् । प्रलभं
प्रलभम् । 'जायोविचिन्मल्—' (२४८०) इति गुणः । जागरं
जागरम् । श्यन्तस्यापेयम् ।

[N. B.—This rule follows upon the rule 'समानकत्वं कथोः
पूर्वकाले' (3320—3.4.21). The sense of the rule therefore is :—]

If frequency is implied then in the previous case णसुल् as well as क्ता may take place. When in the sense of frequency णसुल् or क्ता is employed then such forms as are derived with them are duplicated by the rule 'नित्यवैभक्त्योः' (2140). Thus स्मरं स्मरन्ति शिवम्—he bows down to Shiva remembering him repeatedly—णसुल् retains श्वम् only and drops the indicatory (अनुबन्ध) च, and therefore here the root श्व gets इङि by 'अचो जिणति' (254), the लकार in the affix being for the sake of facility in pronunciation and लकार at the end for accentuation (स्वरार्थम्). कृत्वा कृत्वा—case of क्ता which forms an alternative in the same sense (of frequency). Similarly अनुस्मरन् अनुस्मरन् and अनुकृत्य अनुकृत्य etc. पाठं पाठ्यम्—पा + णसुल्—युक् comes in here by 'आतो युक्—।' Alternative = पीत्वा पीत्वा । भोजं भोजम्—भुज् + णसुल्—युक् by 'पुगन्त लघूपधस्य च' (2189),—or—भुक्ता भुक्ता । यावं यावम् यु + णसुल्, इङि—; alt—श्रुत्वा श्रुत्वा ; although by 'वाऽस्रष्टपः—' क्ता would come in as an alternative of णसुल्, yet the चकार in the rule is to enjoin both णसुल् and क्ता in 'विभाषाये—' (3.4.24), the next but one rule and to bring down लट्, etc as optional of क्ता and णसुल् by the term विभाषा there ; for otherwise विभाषा would imply optionality between क्ता and णसुल्, and would not include लट् etc also. गानं गानम्—गन् गमन्—these both are in the cases of शिच्, hence optional इङि of the उपधा of गम् by 'विण्णसुलोः—'(2762) This means having caused to go over and over again. व्यवस्थितविभाषा—i.e. the option expressed by 'विभाषा—'(2765) is restrictive. Thus नुम् is optional when there is no उपसर्ग preceding the root

as in लभ् लभम्—लभं लाभम्; but it (नुम्) is नित्य or obligatory when the root has got an उपसर्ग (उपसृष्टस्) preceding it—as in प्रलभ् प्रलभम्—but not प्रलभं प्रलाभम् without नुम्। नुम् forms the उपधा of लभ् in लभ् लभम् whence there is no वृद्धि but it being wanting in the optional case we have लाभं लाभम् with वृद्धि by 'पत उपधायाः' (2282). खलत्सायम्—i.e. when जाग्र takes णिच् then also the process is thus and the resultant terms are जागरं जागरम्—having set up the night.

मित—। आभीच्छे इति। आभीच्छेऽ पौनःपुन्यम्। 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' (३३२०—३४।२१) इत्यव्यवहितं पूर्वं सूत्रम्। ततश्च करणे क्त्वा सम्मुखीयते। तदाह—पौनःपुन्ये दोत्ये इत्यादि। चित्त्वं इति। यमुल्लस्य ज्ञानस्य च पदस्य 'नित्यवृत्तयोः' (२१४०) इति चित्त्वमित्यर्थः। आरं आरमिति। यमुल्लिति णिदम्भवति। तेन 'अचो जिणति' (२५४) इति वृद्धिः। रपरत्वम्। यमुलो नत्वं स्वार्थम्। उकार उच्चारणार्थाय इति बोध्यम्। पचे क्त्वा सुदाहरति—श्चुत्वा श्रुत्वेति। 'आरं आरं खलत्सवरितं दासभूतो सरारिः (उद्घटश्लोकः)। पायमिति—पाघातोर्णमुल्। 'आतो युक् चिणकृतोः' (२७६१) इति युगागमः। भोजं भोजम् इति मुजेर्णमुल्। लघूपधत्वाद गुणः। याव यावम् इति ग्रणेतिर्णमुल्। प्राग्वद् वृद्धिरावादेयः। पचे पीत्वा पीत्वा। भुक्ता भुक्ता। श्रुत्वा श्रुत्वा। ननु सूत्रे चकारायङ्गणोऽपि वासरूपन्यायेन क्तोऽपि संशङ्कतश्चकारो वार्थः। न च वासरूपन्यायोऽत्र न प्रवर्तते 'स्त्राधिकाराद्गुणं वासरूपो विधिर्नास्तीति वचनादिति वाच्यम्। क्तुपटुत्सुन-खलत्वेण तस्याप्रवृत्तौऽपि क्त्वाविधौ तत्प्रवृत्तिस्वीकारस्य 'वासरूप'स्यैव भाव्यं स्पष्टत्वादिति चेन्न। 'विभाषाये प्रथमपूर्वे' (३३४५—३४।२४) इति वक्ष्यमाणस्यैव क्त्वाणमुलोरेकत्र समावेशार्थं चकारयङ्गणस्य आवश्यकत्वात्। तथा चैवं विभाषेत्यनेन पचे क्त्वाणमुलो भवतः पचान्तरे तु लडादयः। अन्यथा तत्र ('विभाषाये—' इत्यत्र) यमुल् पचान्तरे तु क्त्वा स्यात्। न चेष्टापत्तिः। यमुल्लभावपचे क्त्वाविधौ लडादयो न

सुः । न च वाऽसकृत्पत्यायिन भविष्यतीति चोदम् । तथाहि सति 'आभीच्छी—'
(३९४९) इत्यतापि न भवेयुः । इत्यने तु—तेऽत्र (लडादयः) आभीच्छी न प्राप्नुयुः ।
अतएव वदयति ('विभाषाऽथे—' इत्यत्र) 'आभीच्छी तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव
विधिः' (ज्ञाणमुल्लोरिति शेषः) इति । तस्माद्युक्तमत चकारस्य यद्वचमिति प्रति-
पत्तव्यम् । गानं गानम् नमं गनमिति—गनयतेत्येताश्चमुल्लु । गमिरमन्तत्वेन 'जनी
जृष्कसुरजोऽमन्ताव' इति गणद्वयेणमित्यर्थे सिद्धे 'मितां ज्ञस्वः' इति उपधाज्ज्ञे
जाति च 'विष्णुमुल्लोः—' (२७६९) इति दीर्घविकल्पः । पचे गमयित्वा गनयित्वा ।
व्यवस्थितविभाषयेति । तथाच उपसर्गोभार्य एव नुस्विकल्पः । यथा—लभं लब्धम्
लाभं लाभमिति । उपसर्गसत्त्वे तु नास्ति विकल्पः । तदाह—उपसर्गस्येति ।
उपसर्गेण सहितस्येत्यर्थः । प्रमथं प्रलभमिति । न तु प्रलाभं प्रलाभमित्यपीति
बोध्यम् । लभं लभमित्यत्र लभेः अकारोपधात्वाभावात् इति । लाभं लाभमित्यत्र
तु 'अत उपधायाः' (२९८२) इति इति । पचे लब्धा लब्धा । प्रलभ प्रलभ्य ।
खन्तस्यापिबमिति—जागृधातोश्चत्तरं णिच्प्रत्यये सति इति बाधित्वा 'जाग्रोऽवि-
निष्कल्—' (२४८०) इति गुण 'वेरनिटि' (२९१९) इति णिञोपि च 'जागरं
जागरम्' इति तुक् सैव रूपमित्यभिप्रायः ।

३३४४ । न यदनाकाङ्क्षे ॥ ३।४।२३ ॥

दी— यच्छब्दे उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तत्र—यत्र
पूर्वोत्तरं क्रिये तद्वाक्यमपरं नाकाङ्क्षति चेत् । यदयं भुङ्क्ते
ततः पठति । इह ज्ञाणमुल्लो न । 'अनाकाङ्क्षे' किम् ?
यदयं भुङ्क्ता व्रजति ततोऽधीति ।

That which (i.e. ज्ञा or णमुल्ल) was got in the sense of पूर्वकाल
does not apply when the indeclinable word यत् stands as an
उपपद of a rule in a sentence which provided, having two
verbs one implying priority and the other posterity does not

require any other sentence to as so make two predications complete. Thus 'यदयं भुङ्क्ते—' he reads the moment he takes his meal. Here although there are two finite verbs भुङ्क्ते and पठति yet it makes one sentence only and not two, and does not require any other sentence as a complement. It is easy to say that भुङ्क्ते implies पूर्वकालल and पठति उत्तरकालल. इह etc—That is notwithstanding the sense of पूर्वोत्तरकालल in the sentence, क्ता and क्तमुल do not apply. 'यदयं भुङ्क्ते—' Here there are two sentences viz (i) यदयं भुङ्क्ते ब्रजति and (ii) ततः पठति—whenever he goes to walk after taking his meal, he reads. The first sentence being dependent on the second, the prohibition does not apply and consequently क्ता takes place.

मित—। न यदीति । यदि अनाकाङ्क्षे इति शब्दः । 'यत्' इत्यव्ययम् । तस्य सप्तम्या 'यदि' इति । यदित्यपपदं वेदित्यर्थः । अनाकाङ्क्षे इत्यत्र आकाङ्क्ष इति पञ्चाशति निषेधः । ततो नञ्समासः । आकाङ्क्षा चेन्न विद्यत इत्यर्थः । पूर्वकालार्थे मातयोः क्ताणसुलीरयं निषेधः । तद् व्याचष्टे—यच्छब्दे उपपदे इत्यादिना । यत् प्राप्तमिति—क्ताणसुल् वेत्यर्थः । यवेति यत्र वाक्ये—पूर्वोत्तरे पूर्वोत्तरकाल-वाचकं क्ताणसुलं स्यातामिति शेषः । तदाकम् (कार्त्तपदमिदम्) यवेत्यनेन सम्बन्धः । यदयमिति स्पष्टम् । पूर्वोत्तरकालवाचकक्रियादययुक्ते वाक्ये वाक्यान्तरं नाकाङ्क्षति चेदिति निष्कटौऽर्थः । यदयं भुङ्क्ते इति । तात्कालिकं पठनमिति यावत् । एवञ्चात्र वाक्यस्य वाक्यान्तरनिराकाङ्क्षत्वपूर्वकार्ये विद्यमानादधातोर्लङिति बोध्यम् । क्ताणसुलो निति—वाक्यस्य निरकाङ्क्षत्वात् । यदयं भुङ्क्तेति । अत्र भुजिब्रजिक्रियाद्वययुक्तमेकं वाक्यम् । ततोऽधीति इति वाक्यान्तरम् । पूर्वं परमाकाङ्क्षतीति आकाङ्क्षत्वभावात् प्रागुक्तनिषेधाभावेन पूर्वं पूर्वकालार्थे विद्यमानाद भुजेः क्ता एव भवति न तु लङिति न यम् ।

३३४५ । विभाषाऽग्रे प्रथमपूर्वेषु ॥ ३।४।२४ ॥

दो—। आभीक्ष्ये इति नानुवर्तते । एषूपपदेषु समान-
कटंकयोः पूर्वकाले क्ताणमुलौ वा स्तः । अग्रेभोजं व्रजति ।
'अग्रे भुक्ता' । प्रथमंभोजम् । प्रथमं भुक्ता । पूर्वंभोजम् । पूर्वं
भुक्ता । पले लड़ादयः । अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति । आभीक्ष्ये
तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अग्रे भोजं भोजं व्रजति ।
भुक्ता भुक्ता ।

The term आभीक्ष्ये occurring in 'आभीक्ष्ये क्ताणमुल् च' (6.4.22) does not follow here. Hence the rule means—क्ता and क्ताणमुल् are optionally appointed after root in the sense of the rule 'समानकटंकयोः—(3320) provided the words अग्रे, प्रथम and पूर्व precede such roots as उपपदज. Thus अग्रेभोजम् etc. There is no उपपदसमास of अग्रे etc with भोजम् as they (अग्रे etc) are अव्यय and there is the restriction—'अभौषाद्येन' (783) where अम् stands for क्ताणमुल् and क्ताणमुल् (for elucidation see our नितभाषिणो therein). अग्रे भुङ्क्ते—first of all he takes his meal and then goes. आभीक्ष्येणु etc.—But in the sense of frequency, however, क्ताणमुल् and क्ता, by the maxim of पूर्वविप्रतिषेधः, are obligatory and not optional so that लट् etc cannot form the alternatives here, for the maxim of 'वाऽसकृप' being prohibited from taking effect in 'आभीक्ष्ये—'(3340—also see that very rule) क्ताणमुल् and क्ता only take place in connection with अग्रे etc. Thus अग्रे भोजं भोजम्—He walks ahead after he eats and eats repeatedly.

मित—। ‘बिभाषाऽर्थे—’ इति । अर्थे, प्रथम, पूर्वं एषावधारणा सप्तमा निर्देशादतोपपदत्वम् । समानकर्तृ करधोरित्यादि सर्वसम्यनुवर्तते एकं विना पूर्वसूत्राद् आभीक्ष्ण्ये इति नानुवर्तते इत्याह—आभीक्ष्णे इति न तिष्ठति । अथ व्याख्यानमेव श्रवणम् । क्वाणसुलौ बान्ध इति । ‘आभीक्ष्णे—’ इति सूत्रे खसुलच इति चकार यङ्गणस्येदमेव तात्पर्यमित्युक्तं तत्रैव । पक्षे लङादय इति । क्वाणसुलोर्भावपक्षे इत्यर्थः । अर्थे भुङ्क्ते इति । एवमर्थेभुक्ता ततोऽत्रजदित्याद्युदाहर्यम् । अर्थ इति युदन्ते निपातनादव्ययं वा । अन्यथोः क्रियाविशेषणत्वम् । ‘असैवाव्ययेन’ (७८९) इति नियमात् अर्थे भोजं, अर्थे भोजं भोजं ; अर्थे भुक्ता, अर्थे भुक्ता इत्यादौ न समासः । आभीक्ष्णे इति । पूर्वेन विप्रतिषेधः पूर्वविप्रतिषेधः । यदा पूर्वेषां केनचिद् विभिना सूत्रेण वा परस्य कश्चिद् विधी सूत्रस्य वा वाच्य इष्यते तदोच्यते पूर्वविप्रतिषेधेनेदं भवतीति । तथावात् आभीक्ष्णे इति नानुवर्तते इति व्याख्यातम् । एवञ्च आभीक्ष्णे यो विधिरुक्तः बिभाषेत्यत्र प्राप्नोति । ततश्च आभीक्ष्णे क्वाणसुलयोर्नित्यमेव विधिः । तदेवोदाहृत्य दर्शयति—अर्थे भोजं भोजमिति ।

३३४६ । कर्मण्याक्रोशे कृजः खमुज् ॥ ३।४।२५ ॥

दो—। कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये कृजः खमुज्स्यात् ।
चौरंकारमाक्रोशति । करोतिरुच्चारणे । चौरशब्दमुच्चार्यत्यर्थः ।

When a word in the accusative is an उपपद and an exclamation or vehement sound (आक्रोश) is implied the root कृज् takes the affix खमुज् (अम्) [of which ख is for मुम् by ‘अर्हर्षिषदजनस्य—’ (2942) and ज् for हृदि by ‘अचो जिणति’ (254)]. Thus ‘चौरंकारम्—’ he makes a vehement sound uttering the word “a thief” (“a thief”). Hence the root कृ in चौरंकारम् (चोर + कृ + खमज्) declares utterance (उच्चारण) or—he censures a person uttering him a thief.

मित—। कर्मण्याक्रोशे इति । कर्मणीति उपपदाद्यम् । न तु बाधार्थम् ।
 ‘अव्ययकृती भावे’ इति वचनाद् भावे एव खसुजोऽपि विधानात् । आक्रोशे इति
 प्रत्ययार्थविशेषणम्—आक्रोशश्चेद् गम्यते नान्यथेति । तदाह—कर्मण्युपपद इति
 ‘आक्रोशशब्दस्याव लञ्चैश्चरणमर्थः । यदा निन्दायामिवास्त्र इति । खसुजः
 खित्करणम् ‘अरुर्धित्—’ (२८४२) इति मुमूर्धम् । जित्करणम् ‘अची विधति’
 (२५८) इति वृद्धार्थम् । लकार लञ्चरणार्थः । चौरकारमाक्रोशतीति । चौर-
 शब्दोच्चारणपूर्वकम् आक्रोशति निन्दति वा कर्मणीत्यर्थः ।

३३४७ । स्वादुमि णमुल् ॥ ३१४१२६ ॥

दी—। स्वादुर्घेषु कृञो णमुल् स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले ।
 स्वादुशब्दस्य मान्तत्वं निपात्यते । अस्वादीं स्वादीं कृत्वा भुङ्क्ते
 स्वादुं कारं भुङ्क्ते । संपन्नंकारम् । लवणंकारम् । संपन्नलवण-
 शब्दौ स्वादुपर्यायौ । वाऽसरूपेण ज्ञापि । स्वादुं कृत्वा
 भुङ्क्ते ।

When the word स्वादु and its synonyms stand as उपपदस्
 (in the accusative) the root कृ takes णमुल् in the sense of
 ‘समानकर्तृकयोः—’ (3320). There is no word as स्वादुम् ending
 in म् but there is स्वादु ending in लकार. Then स्वादुम् is by निपातन
 & मकारान्त अवयव here standing in the sense of स्वादु and applying
 itself before the root (कृ) when णमुल् is appointed. Therefore
 खसुज् cannot be enjoined instead of णमुल्; so one cannot
 suggest that the rule might be shortened by ‘स्वादी च’; for if
 खसुज् is employed then ‘अस्वादीं स्वादीं कृत्वा—’ would in connection
 with सुम् (by ‘अरुर्धित्—’ 2942), give स्वादिंकारम्—कृञ् being
 due by ‘खित्यनवायस्य’ (2943). More over, & च्युत word being

an अवयव the very सुम् would not have been employed as there runs the prohibition 'अनवयवस्व'. Besides, चि following स्वाट् would have given स्वाट् (lengthened) by 'चौ च' (2120). Similarly in cases of सम्पन्न etc the forms would have been 'सम्पन्नोकारम्' etc by 'अस्व चै' (2118). Thus to ward off so many obstacles it has been rightly enunciated 'स्वादुमि णमुल्' in stead of 'स्वादी च'. This therefore that Bhalloji illustrates स्वाट्कारम् in the sense of चि otherwise he could instance स्वाट्कारम् only, for चि is optional by 'कभुसियोनि सम्पन्नकर्तरि—' (2117). Understand after अस्वाहोम् स्वाही some such feminine noun as यवान्म् etc. The words सम्पन्न and लवण are synonyms of स्वाट् and so they are thus instanced here. वाऽसरूपेण—is that by वाऽसरूपविधि क्ता applies as an alternative in the case as has been indicated by us on the strength of the Bhashya under the rule 'अभोऽप्ये—' (3343) with the only exception that it does not apply in that very rule (3343).

मित—। स्वाट्मीति । स्वाट्म् इति मानं प्रातिपदिकम् तदर्थे वर्तते । तत्र तन्मित्रं तत्पर्याये चोपपत्तिं प्रागुक्तार्थे कञो णमुल् स्वादित्यर्थः । अतो व्याचष्टे—स्वादर्थे कञ इत्यादि । कञ इति पूर्वस्वादनुवर्तते । मानत्वं निपात्यत इति । अतएव सूत्रे इति शेषः । तथाच स्वादर्थे च इत्येव भुवचमेवेति भावः । ननु 'स्वादी च—' इत्येव सूत्रमस्ति । एवञ्च चकारेण पूर्वस्वात् खसुजोऽनुवृत्त्या सुमागमेन अभोऽसिद्धौ मङ्गलाधव' स्वादिति चेत् । स्वादी इत्युक्ते हि स्वादुशब्दस्य लकारान्त-गुणवचनत्वात् अस्वाही (यवान्) स्वाही क्त्वा भुङ्क्ते इत्यत्र 'योतो गुणवचनात्' इति लोप् प्राप्नोति । ततश्च स्वाहीकारमित्येव स्यात् तु स्वाट्कारमिति । तथा अस्वाट् स्वाट् क्त्वा भुङ्क्ते इत्यत्र 'चौ—' (२१२०) इति दीर्घप्रसक्त्या 'अस्वर्गिणत्—' (२८४२) इति स्यात् । तथा स्वाहीकारमित्यत्र सुमागमप्रसक्त्या

खित्यनव्ययस्येति (२८४३) क्त्वेन च स्वाङ्गिकारमिति स्यात् । किञ्च धात्वस्य अव्ययत्वात् 'अस्मिन्' इति सुमपि दुर्लभः । अनव्ययस्येति निवेधात् । ततश्च 'अस्माद्' 'स्माद्' क्त्वा भुङ्क्ते 'स्माद्'कारं भुङ्क्ते इत्यत्र सुम् न स्यात् । खमुञः खिलस्य, चोर'कारमित्यत्रैव सावकाशत्वात् । अपरञ्च, सम्प्रसारण' लवण'कारमित्युभयत्र 'अस्मिन्' इति इत्त्वमापद्येत । एवं 'स्मादौ च' इति सूत्रेति वदथो दोषाः । तस्मात् 'स्मादुमि' नान्तलनिपातनं कर्तव्यमिति स्थितमाकरे । नन्वेवमपि 'स्मादुमि' इत्येव सुवमस्य । त्यज्यताम् णसुल् इति चेत् । तदपि न । तथा सति प्रत्यासत्त्या खमुजिवानुक्तश्चेत् न तु णसुल् । ततश्च सुमागमप्रसङ्गः । णसुलि तु स्पष्टमुच्चारिते खमुजो निवृत्त्या कन्यादर्श-मित्यादिनिर्वाधमेवेत्यलम् । 'स्मादुपयायी' इति—स्वाङ्गिकारमित्यर्थः । 'कभृत्ति-योगी—' (२११०) इति चार्थस्य चैकल्पिकत्वात् तदभावेऽपि 'स्माद्'कारमित्यादि स्यादिति बोध्यम् । वाऽसरूपेणेति—एतच्च 'आभीष्टी—' (३३२३) इत्यत्रैव न प्रवर्तते । अन्यत्र तु निर्वाधमिति तत्रैवांतामित्याहं ।

३३४८ । अन्यथैवं-कथमित्यं सुसिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ ३।४।२७ ॥

दी—। एषु क्तजो णसुल् स्यात् सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एवं-भूतश्चेत् क्तज् । व्यर्थत्वात् प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारम् । एवंकारम् । कथंकारम् । इत्थंकारम् । भुङ्क्ते । इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थः । 'सिद्ध—' इति किम् ? शिरोऽन्यथा क्त्वा भुङ्क्ते ।

When these indeclinables viz अन्यथा, एवम् कथम् and इत्थम् are used as उपपदसु the root क्त takes णसुल् if the root (क्त) is such that its non-application is admitted or established i.e it is devoid of sense or it is unfit for application. Thus अन्यथाकारम् (in another way), एवंकारम् (thus), कथंकारम् (how or why) इत्थंकारम् (thus)—भुङ्क्ते (he eats). Note that here in each of these

instances the very sense of the original words अन्यथा etc has been repeated—whence it is easy to see that कार, or the root कृ underlying the word is meaningless. Why say 'सिद्धाप्रयोगश्चेत्' if the non-application of the same (कृ) is established ; witness—शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते—he turns his head otherwise while eats. Here the root कृ (in कृत्वा) makes sense and therefore its application (instead of non application) being established or admitted it does not take णसुल् by this rule although the indeclinable अन्यथा precedes it.

मित—। अन्यथैवमिति । अन्यथा, एवम्, कथम्, इत्यम् एषां इन्दात् सप्तमी बहुवचनम् । ततश्चैष उपपदेषु इत्यर्थः । 'ततोपपदं सप्तमीस्वमित्यनुसारात् एषु इति । उपपदेषु इति शेषः । कृञ् इति—'कर्मण्याक्रोशे—' (३।४।२५) इत्यत-
नदनुहतेरिति भावः । सिद्धाप्रयोगश्चेदित्यस्यार्थं विद्वषोति—सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एव-
भूतश्चेत् कृञ् इति । सिद्धः अप्रयोगो यस्य कृञः स सिद्धाप्रयोगः । पुनरप्येतदेव
स्पष्टयति—व्यर्थत्वात् प्रयोगानर्ह इत्यर्थ इति । सिद्धशब्दस्य स्वीकृतः निष्पन्नो वेत्यर्थः ।
तथाच अर्थापगमाद् यस्य व्यवहारानर्हत्वं स्वीकियते निष्पद्यत वेत्यर्थः । अन्यथाकार-
मित्यादि । एषु चतुर्ष्वपि उदाहरणेषु अन्यथा, एवमित्यादीनामेव चतुर्णामर्थाः
पुनरुक्ताः । न पुनः कौमुलनस्य कृञः कश्चिदपार्थ उपलभ्यते । ततश्च कृञ्
निरर्थकः । अतएव प्रयोगानर्हः । सार्थकस्यैव प्रयोगनियमादिति भावः । अत
एवाह—इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थ इति । एवञ्च इत्थं कारं भुङ्क्ते इति इत्थं भुङ्क्ते
इति चानयोर्विशेषो नास्तीति द्रष्टव्यम् । एवम् अन्यथाकारमित्यादिषु बोध्यम् ।
सिद्ध इति किमिति । सूत्रे सिद्धाप्रयोगश्चेदिति किमर्थमनुप्रवेशितम् इति प्रश्नः । समाधत्ते
—शिरोऽन्यथा कृत्विति । शिरो विभिन्नायां दिशि प्रेरयित्वा इत्यर्थः । तथा चाव कृञो
विद्यत एवार्थः । अतः सार्थकत्वात् 'सिद्धाप्रयोगः—' इति नियमाभावात् अन्यथा
इत्यवाये सत्यप्यव उपपदे कृञो णसुल् नोत्पद्यते किन्तु 'समानकर्तृकयोः—' (३३२०)
इति ज्ञापत्यय एवेति भावः ।

३३४८ । यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ ३।४।२८ ॥

दी—। कृञः सिद्धाप्रयोगे इत्येव । असूयया प्रतिवचने ।
यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारं भोक्ष्ये किं तवानेन * ।

If यथा and तथा are used as उपपद before the root कृञ् it takes the affix णमुल् provided it is सिद्धाप्रयोग or unnecessary due to its meaninglessness and a reply through malice is expressed therein. Thus 'यथाकारमहं भोक्ष्ये—'I shall take my head in whatever way I like—what is that to you? If there is no sense of सिद्धाप्रयोगत्व or वार्थत्व of कृञ् it may take क्ता as before.

मित—। यथातथयोरिति । यथा च तथा च इति द्वन्द्वात् सप्रसौद्धिवचनम् । कृञ् इति सिद्धाप्रयोगइति चानुवर्तते । असूयाप्रतिवचने इति तृतीयासमासः । तेनायमर्थः—असूयाप्रतिवचने सति यथा तथा इतानयोरुपपदयोः कृञो णमुल् स्यात् सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एवं भूतयेत् कृञ् इति । यथाकारमहं भोक्ष्ये इति । यथाहं भोक्ष्ये तथा भोक्ष्ये इत्यर्थः । तेनापि कृञो वार्थत्वं द्रष्टव्यम् । किं तवानेनेति । असूयाविष्करणार्थमिदम् । सिद्धाप्रयोग इत्येव । यथा कृत्वा भुङ्क्ते तथा कृत्वा भुङ्क्ते—इत्यादौ माभूत् ।

३३५० । कर्मणि दृशिबिदोः साकलेय ॥ ३।४।२९ ॥

दी—। कर्मणुपपदे णमुल् स्यात् । कन्यादर्शं वरयति । सर्वाः कन्या (? दृष्ट्वा) इत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं ब्राह्मणं जानाति लभति विचारयति वा तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः ।

[* 'यथाकारमहं भोक्ष्ये किं तवानेन' इति पाठान्तरम्] ।

If a term in the accusative is an उपपद and entirety is implied (of the accusative), the roots वृश् and विद् take the affix यमुल्. Thus 'कन्यादर्शम्'—'he selects a girl (for himself) after seeing all of them. 'ब्राह्मणवेदम्'—'he feeds all he knows, gets or thinks as a Brahmin. Here by विद् in the rule, three sorts of विद् is intended to take यमुल् i.e विद् to know (अदादि), विद् to get (तृदादि) and विद् to consider (रुधादि) are included, and विद् to exist (दिधादि) is excluded as it is intransitive.

मित—। कर्मणि वृशेति । कर्मणोति न वाच्यार्थम् । भावे एव यमुल्—प्रत्ययस्य विधानात् । किन्तु उपपदार्थम् । तदाह—कर्मण्युपपदे इति । यमुल् स्यादिति । धात्वर्थं प्रति कर्मभूतस्य साकल्ये गम्ये तादृशे कर्मण्युपपदे वृशेः विदेश्य यमुलित्वर्थः । कन्यादर्शम् इति—सर्वाः कन्याः दृष्ट्वा कोमपि दर्शनोपयतमां वरयति स्त्रीकरोतीत्यर्थः । वरयतीत्यत्र 'वर ईकयाम्' इति कयादिरदन्तः धातुः । 'अतो लोपः' (२३०८) इत्यङ्गोपस्य णिच् काव्यं प्रति 'अचः परस्मिन्—' (५०) इति स्थानिवत्त्वात् 'अत उपधायाः' (२२८२) इत्यस्याप्रवृत्तेर्नोपधावृद्धिः । कन्यादर्शमित्यत्र दृशेणचूप-घत्वाद् गुणः । 'ब्राह्मणवेदमिति । अर्थमाह—यंयमिति । सूत्रे विदेशिविधस्य यदृशम्—विद् ज्ञानं, विदलृ लाभे विद् विचारणे इति । न तु विद् सत्तायामित्यस्य तस्याकर्मकत्वादप्राप्तेः । तदाह—जानाति लभति विचारयति वेति । सत्तायस्य विदेरनेकार्थकत्वाद्ग्रेह यदृशमिति तत्त्वबोधिनी वचनन्तु नादर्थव्यम् । प्रकृतानुप-योगित्वात् । "सत्तायां विद्यते, ज्ञाने वेत्ति, विन्ते विचारणे । विन्दतेविन्दती प्राप्तौ अश्नुन् लुक् अशेष्विदं क्रमात्" इति प्रागुक्तमत्र स्मर्तव्यम् ।

३३५१ । यावति विन्दजीवोः ॥ ३।४।३० ॥

दौ—। यावद्देदं भुङ्क्ते । यावन्नभते तावदित्यर्थः ।
यावज्जीवमधीते ।

When the word यावत् stands as an उपपद, the root विद् to get (तदादि) and जीव् (to live) take the affix लृप्. Thus 'यावदेदम्—' he eats what he gets. 'यावज्जीवम्—' he reads as long as he lives. Note that although जीव् is intransitive yet it has got the term यावत् in the accusative on the strength of the Varttika 'अकर्मकधातुभिर्योगे देश, कालो भावो गन्तव्योऽध्या च कर्मसंज्ञाः स्यादितिवाच्यम्' ।

मित—। यावति विन्देति । यावत् इति यत् परिमाणमस्य इति परिमाणार्थे यदपि निष्पन्नम् । तस्य समन्वयत् यावति इति । तत्तथोपपदत्वम् । यावच्छब्दे उपपदे तौदादिकस्य विदेः जीवतेष्व लृप् स्यादित्यर्थः । अत्र विदेः तौदादिकस्यैव गृहणमिति ज्ञापयितुं विन्देति तुमा निर्देशः । यावदेदमिति । लृष्पधगुणः । यावत्कर्मणे । यत्परिमाणं लभते तत्परिमाणमित्यर्थः । यावज्जीवमिति । जीवते-लृष्पधत्वाभावाद् गुणो न । यावत् कालं जीवति तावत् कालं व्याध्य इत्यर्थः । 'अकर्मकधातुभिर्योगे—' इति वचनाद् यावच्छब्दस्य कर्मसंज्ञा ।

३३५२ । चर्मोदरयोः पूरः ॥ ३।४।३१ ॥

दी—। कर्मणौत्येव । चर्मपूरं स्मृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ।

When the words चर्म and उदर stand as उपपद in the accusative, the causative root पूर (आप्याद्यने चुरादि) takes लृप्. Thus 'चर्मपूरम्—' he covers himself with his entire skin. उदरपूरम्— he eats to the capacity of his stomach.

मित—। चर्मोदरयोरिति । पूररिति पूरो आप्याद्यने इति चौरादिकण्यन्तश्च गृह्यम् । 'इकस्त्रिषो—' इतीकानिर्देशः । 'कर्मणि—' (३।४।२८) इत्यतः कर्मणौति (साकल्ये इति च ?) अनुवर्तते । तदाह—कर्मणौत्येव इति । ततः—चर्मणि उदरे च कर्मण्युपपदे पूरयते लृप् इत्यर्थः । चर्मपूरमिति । सर्वं चर्म पूरयित्वेत्यर्थः । स्मृणाति=आच्छादयतीत्यर्थः । लृष् आच्छादने इति जौधादिकोऽयम् । 'प्रादीनां

ऋस्वः' (२५५८) इति ऋस्वः । उदरपूरमिति—यावता पूर्त्यने तावता पूरयित्वेभ्यः ।

३३५३ । वर्षप्रमाणं कलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३।४।३२ ॥

दी—। कर्मण्युपपदे पूर्णमुल् स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्षप्रमाणे गमे । गोषदपूरं वृष्टो देवः । गोषदप्रं वृष्टो देवः । 'अस्य' किम् ? उपपदस्य मा भूत् । मूषिकाविलप्रम् ।

When a word in the accusative is an उपपद, the root पूर takes णमुल् and the ऊकार of पूर disappears optionally provided measurement of rain is implied by the whole. Thus गोषद-पूरम् or गोषदप्रम् वृष्टो देवः—The cloud (देवः) has rained to the capacity of a cow-hoof (printed on the pond) i.e. it has rained very little. गोषदप्रम्—here ऊकार of पूर being dropped (by option) and णि eliding by 'शेरनिटि' (2313) we have गोषद-प् + णम् = गोषदप्रम्. Why अस्य—of the (very) root in the rule. Witness—मूषिकाविलप्रम् (वृष्टोदेवः)—here ऊकार existing in the root only is dropped but not that which exists in the उपपद 'मूषिका—'. Thus the utterance of 'अस्य' in the rule is to indicate that the ऊकार in the very root only disappears. वृष्टो देवः—कर्तरि क्त by 'गव्यर्थाकर्मक—' इति ।

मित—। वर्षप्रमाण इति । वर्षो वृष्टिः । पचाद्यच् । 'कर्मणि—' (३।४।२८) इत्यतः कर्मणि इति चानुवर्तते—तदाह—कर्मण्युपपद इत्यादि । गोषदपूरं गोषदप्रं वृष्टो देव इति । देवो पर्जन्यः । वृष्ट इत्यत्र कर्तरि क्तः 'गव्यर्थाकर्मक—' इत्यनुसारात् । ऊकारलोपश्चे 'शेरनिटि' (२३१३) इति

शिलोपादूर्ध्वम् ऊकारलोपेन गोषदप्रमिति । त्वं अस्मेति धातोरेव ऊकारस्य वा लोपः । न तु उपपदस्य कस्यचिदिति आपयितुम् अस्मेति गृह्यम् । तेनेदं व्यर्थं निति दर्शयितुं पृच्छति अस्मेति किमिति । समाधत्ते—उपपदस्य मा भूदिति । मूषिकाविलप्रमिति—मूषिकाविलं पूरयित्वेत्यर्थः । अत्र मूषिकेलुपपदस्य ऊकारस्य लोपो न । यद्यप्यास्मेत्यनुक्तावपि 'ऊलोपयान्तरस्याम्' इत्यनेन धातोरेव पाक्षिकोकार-लोप इष्यते इति विज्ञायेत 'व्याख्यानाद् विग्रहप्रवृत्तिः—' इति न्यायात्तद्यापि स्पष्टार्थं यदिति विज्ञेयम् ।

३३५४ । चेले क्रीपिः ॥ ३।४।३३ ॥

द्वौ—। चेलाद्येषु कर्मसूपपदेषु क्रीपेर्णमुल् स्याद् वर्षप्रमाणे ।
चेलक्रीपं (शब्दाययन् ?) वृष्टो देवः । वस्त्रक्रीपम् । वसनक्रीपम् ।
यथा वर्षणे वस्त्रं शब्दायते तथाऽवर्षदित्यर्थः ।

When the word चेल and its equivalents are used as उपपदस्य the root क्रीपि (क्रीयी शब्दे भ्रादि + णिच् + पुक्) takes णमुल् provided the measurement of rain is implied thereby. Thus 'चेलक्रीपं (शब्दाययन्)—' It has rained so much as to shape a cloth i.e. it has rained considerably. Here शब्दाययन् seems to be an undue insertion. For although it represents the sense required, it mars the diction of the expression. It cannot therefore come from the hand of the author. It may be derived as शब्दाय (नाम् धातु) + णिच् + शब्द. Similarly the reading यथा वर्षणे—' though expresses the sense intended here, is here likely an interpolation. Here शब्दायते is from शब्द + काल् । Note that Tattvabodhini omits both शब्दाययन् and यथा वर्षणे etc—.

मित—। चेलि इति । चेलं वस्तुम् । चेलशब्दोऽत्र तत्पठ्यायेऽपि वर्तते । तदाह—चैलाद्येषु इति । चेलशब्दे तदर्थकशब्दान्तरे चेत्पर्यः । 'कर्मणि—' (३।४।२८) इत्यत्र कर्मणोति । 'वर्धप्रमाण—' (३।४।२९) इत्यतो वर्धप्रमाण इति चानुवर्तते । तदाह—कर्मसु उपपदेषु इत्यादि । क्लोपेरिति । क्लृयी शब्द इति धङ्गुयौरादिकः । तस्य णिचि 'वर्तिङ्गो—' इत्यनेन पुकि क्लोपेरिति ख्यन्तम् । तस्माच्छान्तादेव णसुल । चेलक्लोपमिति । चेलं क्लोपयित्वेत्यर्थः । तथाचैवं नामहृष्टो (मैत्रः) यथा चेलानि शब्दायत्तेत्येति । एवं वस्तुक्लोपमिथ्यादि । अत्र शब्दावयवमिति प्रचितमिवाभाति । यथा वर्धणेवस्तुम्—' इत्यादि अपि । तत्त्वबोधिन्यामनुपलभान् ।

३३५५ । निमूलसमूलयोः कषः ॥ ३।४।३४ ॥

दी—। कर्मणीत्येव । कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति । अत्र प्रकरणे पूर्वकाल इति न संवक्ष्यते । निमूलकापं कषति । समूलकापं कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः । एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसम्बन्धाद् भेदः । तेन सामाना- विशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः ।

When the words निमूल and समूल as objects stand as उपपदस, the root कष takes णसुल. The very root, however, is again used afresh, as it was singly in लट्, etc before, after the words taking णसुल. This sort of repetition (अनुप्रयोग) will be spoken of under 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' (3367—3.4.61). There in these instances (of यथाविध्यनुप्रयोग) there is no reference to पूर्वकाल (dealt with before); for this sort of reference is absurd or impossible as the sense of पूर्वकालत्व does not appear from the illustrations. Thus निमूलकापं कषति, समूलकापं कषति—he destroys (his foe) to the very root (of the same) i.e., root and branch. Although the sense

of the root (कष्) is the same or unchanged whether it is used by itself or with the qualifying words निमूल and समूल for destruction generally denotes doing way with something to its basis—yet, it must be admitted, there is difference between simply कषति and समूलकाषं कषति or निमूलकाषं कषति due to the absence and existence respectively of the words निमूल, and समूल in one case and the other. And this difference is like that lying between the adjective and the noun it qualifies or between the general and particular one (सामान्यविशेषभावः)। Note that simply कषति is the general case and hence it is taken in the manner of a noun and that समूलकाषम् is a particular case and has been taken in the sense of an adjective [This suggests such other instances as पीतम् and निःशेषं पीतम् etc].

मित—। निमूलसमूलयोरिति । ‘कर्मणि—’ (११४२८) इत्यतः कर्मणोऽप्यनुवर्तते इत्याह—कर्मणोऽप्येवेति । नियतं मूलमस्य निमूलम् । मूलं न सह यथा सात्तथा समूलम् । यथा सह मूलमेति विग्रहः । ‘अव्ययविभक्तिस्मृति—’ इत्यादिना यौगपद्यर्थे अव्ययीभावः । निमूलसमूलयोः तुल्योऽर्थः । स्वार्थस्तु—कर्मवाचके निमूलशब्दे चोपपदं कषणेऽप्युत्त्वादि । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषतीत्युदाहरणे । तत्र निमूलकाषं हन्ति, मारयति, विनाशयति वेत्यादिकमस्तु । कषति इत्यस्यैव कर्षं पुनः प्रयोगः । पूर्वतः तादृशानुप्रयोगविधेरनुक्तत्वादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—कषादिविति । ‘कषादिषु यथाविधानुप्रयोगः’ (३३६७—३४४६) इत्यत्रेत्यर्थः । अत्र यथाविधानुप्रयोगे पूर्वकाल इति न सम्प्रहृत इति । असम्भवादप्रतीत्यै तादृशसम्बन्धस्येत्यर्थः । न हि समूलकाषमित्यादौ पूर्वं समूलं कषित्वा ततः कषतीत्यर्थो युज्यते । तस्मात् ‘समानकर्तृकयोः—’ इत्यनेन नास्ति सम्बन्धः । उदाहरणे समूलकाशयोरर्थमाह—निमूलं समूलमिति । ननु निमूलकाषम् समूलकाषमिति व्यर्थम् । कषति इति सामान्येनैवार्थावगतेर्विशेषोदाहरणे प्रयोजनाभावात् । तथाच

कथति कंसं कृष इत्यस्य यादृगर्थः 'समूलकथं कथति—' इत्यस्यापि प्रयोगे स धात्वर्थस्य उभयार्थैव अभिव्यक्तिरिति चेन्नैवम् । असौवाच विशेष इत्याह—एकस्यापि धात्वर्थ-
हेति । कथं हिंसायां भ्रादिः । यद्यपि कथतीति केवलीदाहरणे समूलकाथं कथतीति
विशेषोदाहरणे च एकस्य हिंसायस्यैव प्रतीतिस्तथापि निमूलैति समूलैति च क्रिया-
विशेषणवतीन कथतेरेकत सम्बन्धादन्यत् तदभावाच्च परस्परं भेदः । ननु कथन्भूतः
स भेदस्तावच्च—सामान्यविशेषभावेनेति । यथा सामान्याह विशेषो भिद्यते तथाऽत्र
विशेषणाविशेषणं भिद्यते । सामान्यं विशेषम् । विशेषो विशेषणम् । कथति
इति सामान्यं विशेष्यं वा समूलकायमित्यादि विशेषो विशेषणं चेति बोध्यम् । यथा
'आसीत् हन्तः' इत्यादौ आसीत् विशेषणं हन्तस्य विशेष्यम् । तथा निमूलकपणादिकं
विशेषणं केवलकथणं तु विशेष्यमिति निर्गलितार्थः ।

२३५६ । शुष्कचूर्णरूक्षेष पिबः ॥ ३।४।३५ ॥

टी—। एषु कर्मसु उपपदेषु पिबेणंमुल् । शुष्कपेयं
पिबति । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णं पेयम् । रूक्षपेयम् ।

When the words शुष्क, चूर्ण and रूक्ष are used as उपपदs in the
accusative, the root पिब् (to grind) takes णमुल्. Thus शुष्कपेयं
पिबति (grinds dry) etc. Note that the jurisdiction or scope of
यथाविधनुप्रयोगः (or after-application) begins from the preceding
rule 'निमूलसमूलयोः—' (3355) and extends as far as 'उपमाने
कर्मणि च' (3366) ।

मिति—। शुष्कचूर्णेति । 'कर्मणि—' (३।४।२८) इत्यतः कर्मणीत्यस्यानुप्रज्ञः ।
तदाह—एषु कर्मसु इति । उपपदेषु इति शेषः । शुष्कपेयमित्यस्यार्थमाह—शुष्क-
मिति । शेषोः क इति निष्ठातकारस्य कः । पिब्लुसंचूर्णेन रौधादिकः । लघूपधगुणः ।
'निमूल समूलयोः—' (३३५५) इत्यारभ्य 'उपमाने कर्मणि च' (३३६६) इति
यावद् यथाविधनुप्रयोगाधिकारः । तेनात्र पिब्लुधातुमनुप्रयुज्य दर्शयति पिनष्टीति ।
एवमन्य वापुदाहरणे बोध्यम् ।

३३५७ । समूलाकृतजीविषु हन्कञ्ग्रहः ॥ ३।४।३६ ॥

टी—। कर्मणोल्लेखः । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति । जीवतीति जीवः । इगुपधलक्षणः कः । जीवन्तं गृह्णातात्यर्थः ।

When the words समूल अकृत and जीव precede as उपपदs in the accusative, the roots हन्, कञ् and गृह् take the affix णमुल्. Here respective order is intended so that हन् takes णमुल् when समूल only is an उपपद and not any of the two and कञ् takes णमुल् when अकृत only precedes and not any of the other and गृह् takes णमुल् when जीव only leads. Thus 'समूलघातम्—' he destroys (his enemy) to the very root. समूल + हन् + णमुल् = समूलघातम् by वृद्धि in connection with ण by 'अत उपधायाः' (2282), ण for ह् by कुल by 'हो हन्तः—' and त by 'हन्तोऽविणोः' । 'अकृतकारम्—' performs what was left unfinished. वृद्धि of क by 'अचो जिणति' (254). 'जीवग्राहम्—' captures while living—here जीव is not derived in भावे with घञ् but in the कर्तृवाच्य with क by 'इगुपधाप्रोकरः कः' (2899).

नित—। समूलाकृतिति । 'कर्मणि—' (३।४।३६) इत्यतः -कर्मणोल्लेखवर्तत इति आरणाद्यंमाह—कर्मणोल्लेखेति । समूल, अकृत, जीव इत्येतेषु कर्मणि वितीया, तेषु उपपदेषु हन्, कञ्, गृह् इत्येतभ्य णमुल् स्यादित्यर्थः । अत यथासंख्यामन्वयः । तथाच समूलोपपद एव हन्तेर्णमुल् नेतरस्मिन्नुपपदं । एवं अकृतोपपद एव करोतिर्णमुल् नेतरस्मिन्नुपपदं । एवं जीवशब्दोपपद एव गृह्तेर्णमुल् । तदाह—समूलघातः सित्यादि । सर्वत्र यथाविध्यनुग्रहयोगो हनादीनाम् । समूलं हन्तीति समूल + हन् + णमुल् इति स्थिते 'अत उपधायाः' (२२८२) इति वृद्धिः । 'होहन्तेः—' इति

कुत्वम् । 'हस्तश्च—' इति नञ्च तः । 'समूलघातं न्यवधीदरीश' (भट्टिः), अकृत-
कारमित्यत्र 'अचो जिघत्ति' (२५४) इति वृद्धिः । रपरत्वम् । जीवयाहमित्यत्र तु 'अत
उपधायाः' इत्यनेन वृद्धिः । जीवशब्दस्य इत्यादि—जीव इति भावे सञ्जन्तत्वे जीवन्
इति कर्त्तृत्वं नोपपद्यत इत्याह—जीवतीति जीवः इति 'द्रुपधञ्जाप्रीकिरः
कः' (२८६७) इति कर्त्तरि कप्रत्ययः । ततो जीवन्' वृज्जाति जीवयाहं वृज्जातीति
सम्पद्यते ।

३३५८ । करणे हनः ॥ ३।४।३७ ॥

दी—। पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः यथाविध्यनु-
प्रयोगार्थः सन्वित्यसमासार्थोऽयंयोगः । भिन्नधातुसम्बन्धे तु
'हिंसार्थानां च—' (३३६८) इतिवच्यते ।

[Note that the term 'कर्मेणि' which was being so far carried down from 'कर्मेणि—'(3.4.26) has ceased to follow hence].

When a word ending in the instrumental (द्वतीयान्त) leads as an उपपद, the root हन् takes णमुल्. Thus 'पादघातन्—'he kills or strikes with the foot.

This rule is for 'usual after-application' ('यथाविधि अनुप्रयोगः) of हन् and for making a नित्यसमास or obligatory compound of the णमुल्लending word in connection with the द्वतीयान्त word पादेन । Thus the Samasa being here obligatory (125) the arrange-
ment of option by 'द्वतीयाप्रभृतौन्यतरस्याम्' (784) will not apply here. For in that case the coming rule 'हिंसार्थानां च समान-
कर्मेकाशाम्' (3366) would have been sufficient to meet the re-
quirement. Where not only the Samasa is optional but also other roots save except हन् (which takes णमुल्) are advised

to be appointed. Thus this rule is intended for यथाविधि अनुप्रयोग (of हन्) and for नित्यसमास (of the णमुक्तक हन् with the हतीयान् word पादेन).

- मित— करणे इति । 'कर्मणि' (३।४।२६) इत्यतः कर्मणीति निवृत्तम् । करणे इति स्पष्टमुक्तत्वात् । ततश्च करणान्ते शब्दे उपपदे हन्तोर्णमुल् इत्यर्थः । तदाह—पादघातं कर्ततीति । पादेनेति । एवं हस्तघातं हन्ति, दन्तघातं हन्ति इत्यादयो बोध्याः । ननु 'हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्' (३३६८) इत्यनुपदं वक्ष्यते । ततश्च तेनैव हतीयान्ते उपपदे हन्तोर्णमुलि सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—यथा विध्यनुप्रयोगाच्च सन् नित्यसमासार्थोऽयं योग इति । योग इति सूत्रम् । एतत् सूत्रम् 'कयादिषु—' (३३६७) इत्यत्र अन्तर्भूतम् । ततश्चादिपदेन हन्तेरपि यथाविधि अनुप्रयोगार्थं सूत्रम् । किञ्च करणान्ते न पदेन णमुक्तकस्य हन्तेर्नित्यसमासमपीति द्विविधमत्र प्रयोजनम् । एतत् सूत्रमर्थे हि 'हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्' (३३६८) इति दण्डोपघातं मारयति इत्येव स्थाप्यतु दण्डघातं हन्तीति । तथा 'उपदेशसुतीयाम्' (३३६८) हतीयामनुवर्त्य 'हिंसार्थानां च—' (३३७८) इत्यत्र हतीयसमासस्य विहितत्वात् 'हतीयप्रकृतौ न्यतरस्वाम्' (७८४) इति वैकल्पिक एव समासः स्यात् । न तु नित्यः । ततश्च दण्डोपघातम्—दण्डोपघातम् इत्येव न तु दण्डघातं पादघातमित्यादि । तस्माद् 'हिंसार्थानां च—' इति वक्ष्यमाणसूत्रं भिन्न-सम्बन्धे इति । एतत् यथाविध्यनुप्रयोगार्थं नित्यसमासार्थेति नाम्नास्य सूत्रस्य उत्तरवर्तिना सूत्रेण गतार्थेति भावः । भाष्ये तु अहिंसार्थं नित्यसमासार्थं चेत्तत् सूत्रमिति स्मितमित्याहुः ।

३३५० । स्निहने पिषः ॥ ३।४।३८ ॥

दी—। स्निह्यते येन तस्मिन् करणे पिषेर्णमुल् । उदपिषं पिनष्टि । उदकेन पिनष्टोत्यर्थः ।

• When that by which something is made soft or moistened

(स्त्रिच्यते) stands as an उपपद in the तृतीयान्ता form, the root पिब takes शसुल्. Thus 'उदपिबम्—' he pounds (it) with water. उदक has been replaced by 'उद' by the rule 'पिबवासवाहनविषु च' (११६) which follows upon 'उदकस्त्रीदः संज्ञायाम्' (११५).

भित—। श्रेष्ठेने इति । श्रेष्ठेनेत्यतः करणे लाङ्गित्याङ्गं स्त्रिच्यते येनेति । स्त्रिच्योक्तियते आटौक्तियत इत्यर्थः । 'करणान्ते श्रेष्ठेहृत् उपपदे इत्यर्थः । उद-पिबमिति । उदकीनपिनष्टीति—उदकं पिब शसुल् इति स्थिते धातौलुपपदगुणः । 'पिबं वासवाहनविषु च' (११६) इति शसुलने 'पिबम्' शब्दे परे उदकस्य उदादेशः । 'अभेद्याव्ययेन' (७८१) इति नित्यः समासः । 'पिबम्—' इति सूत्रे 'उदकस्त्रीदः संज्ञायाम्' (११५) इत्यत उदकास्त्रीद इत्यनुवर्तते इति बोध्यम् ।

३३६० । हस्ते वर्तिग्रहोः ॥ ३।४।३८ ॥

दो—। हस्तार्थं करणे । हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तेन गुलिकां करतोत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिप्राहम् ।

The term हस्त in the rule stands for any word signifying a hand. Thus when हस्त and its synonyms stand as उपपदs in the instrumental case-ending the roots वर्ति (हृत् + णिच्) and गृह take शसुल्. Thus हस्तवर्तम्, करवर्तम् etc.—moves something round by the hand (as in the process of making earthen pots—चटिका). Note that the root वर्ति is causative hence he says वर्तयति । हस्तग्राहम् i.e., takes hold of by the hand.

भित—। हस्ते इति । 'करणे हनः' (३।३।६७) इत्यतः करणे इत्यनुवर्तते । सूत्रे हस्ते इति तदर्थे लाघणिकम् । तदाह—हस्तार्थं करणे इति । हस्तग्रहे तत्पर्याये च करणकारकौभूते उपपदे इत्यर्थः । वर्तिग्रहोरित्यत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठो ।

वर्तिरिति च हतु वर्तने इत्यस्य यत्नस्य यत्नम् । तेन यत्नाद् इतुधातीर्थं हधातीर्थ
णमुल् इति शेषः । हस्तवर्तमिति । हस्तेन वर्तयतीत्यर्थः । पर्यायशब्देऽप्रापपदे
भवतीत्यादाहरति करवर्तः करयाहमित्यादि ।

३३६१ । स्वे पुषः ॥ ३।४।४३ ॥

दौ—। करणे इत्येव । स्व इत्यर्थयङ्गणम् । तेन स्वरूपे-
पर्याये विशेषे च णमुल् । स्वपोषं पुष्णाति । धनपोषम् ।
गोपोषम् ।

The term करणे from 'करणे हनः' (३. ३. ३७) come down up
to this rule. Here the term स्व (which means wealth) stands
for itself and for its synonyms (पर्याय) and any particular word
of wealth. Thus the root पुष् takes णमुल् when the term स्व and
its synonyms stand as उपपद in the instrumental. Thus
'स्वपोषम्—' he rears with wealth. In गोपोषं पुष्णाति the term
गो, although does not directly mean property, has indirect
reference to property. Hence पुष् after it takes णमुल्. The
instance means he brings it up with (the help of) a cow or
cows.

नित—। स्वे पुष इति । 'करणे हनः' (३।४.३७) इत्यतः करणे इत्यस्य
यङ्गणात् । स्व इत्यर्थयङ्गणमिति । करणान्ते स्रज्ज्वादे एवोपपदे पुषेर्णमुल्लिति मर्थः ।
किं तर्हि इत्यत आह—तेनेति । (करणान्ते) स्वरूपे 'स्व' इति शब्दे, पर्याये
धनादौ शब्दे विशेषे धननिमित्तकगवादिविशेषवाचके शब्दे चोपपदे पुषेर्णमुल्ल
इत्यर्थः । स्वपोषं पुष्णातीति । स्वेन (धनेन) पुष्णातीत्यर्थः । गोपोषमिति ।
गोशब्दस्य साक्षाद् धनावाधित्वाभावेऽपि पारम्पर्येण अस्मावेति बोध्यम् । एवं
महिषपोषमजपोषमित्यादि ।

३३६२ । अधिकरणे बन्धः ॥ ३।४।४१ ॥

दी—। चक्रबन्धं वध्नाति । चक्रे वध्नातीत्यर्थः ।

When any word ending in the locative case stands as an उपपद, the root वध् takes णमुल्. Thus 'चक्रबन्धम्—' i.e., he binds it up in the wheel. Similarly रथबन्धम्, शकटबन्धम् etc.

मित—। अधिकरणे इति । करणे इति निहतम् । सप्तम्यन्ते शब्दे उपपदे वध्नातेर्णमुलित्यर्थः । चक्रबन्धम् इति । चक्रे वध्नातीति णमुल् । अकारोपधत्वाभावात् तद्धिः । एवं रथबन्धं शकटिकाबन्धं वध्नातीत्यादि । नागशक्नु 'यस्य संज्ञायामित्यपठ्यते । तेन नागैव ह इत्यर्थे यामवन्धं वध् इति नेत्याह ।

३३६३ । संज्ञायाम् ॥ ३।४।४२ ॥

दी—। वध्नातेर्णमुल् संज्ञायाम् । कौचबन्धं वध्नाति । मयूरिकावन्धम् । अट्टालिकावन्धम् । बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः ।

The root वध् takes णमुल् when a संज्ञा or technical word is meant thereby. Thus कौचबन्धं वध्नाति etc. कौचबन्ध is a particular bandage technically known as such. कौचबन्धं वध्नाति means 'he is tied up by the kraunchabandha (herontic) bandage'. Similarly मयूरिकावन्धम् etc.

मित—। संज्ञायामिति । अधिकरणे इति नानुवर्तते । तदाह—वध्नातेर्णमुल इति । कौचः कहरः । कौचबन्ध इति बन्धविशेषस्य संज्ञा । तदाह—बन्धविशेषाणां संज्ञा एता इति । कौची यथा बध्यते तथा वध् इत्यर्थः ।

३३६४ । कर्त्रो जीविपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ ३।४।४३ ॥

दी—। जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषो वहतीत्यर्थः ।

When the words जीव and पुरुष standing in the nominative case, precede as उपपद the roots नश् and वह् take समुल. Thus जीवनाश् नश्यति i.e. a being dies. पुरुषवाहं वहति i.e. a male. carries. Note that here there is respective order so that नश् takes समुल when जीव is an उपपद and वह् takes समुल when पुरुष is an उपपद.

नित—। कर्त्तोरिति । कर्त्तोरिति सप्तमोद्धित्वनम् । जीवपुरुषयोरिति च । नशिरितीत्यत्र पञ्चम्यर्थे वही । नशिरितीकानिर्देशः । तेन नश् धातोरण्यन्तस्यैव यङ्गं न तु ण्यन्तस्य । तेनायमर्थः—जीवे पुरुषे च कर्त्तरि उपपदे नश् बर्हिष्य समुल आदिति । अत्रापि यथासंख्यम् दृश्यते । तेन जीवोपपदे नश्ः पुरुषोपपदे च बर्हिष्यमुल । तदाह—जीवनाश् नश्यतीत्यादि । कर्त्तर्युपपदे प्रत्यय इति द्योतयितुमाह—जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषो वहतीत्यर्थ इति च । अत्रापि 'सामान्यविशेषभावेन विशेषण-विशेषाभावः इति वचनं स्मर्यम् ।

३३६५ । ऊर्ध्वं शुषिपूरोः ॥ ३।४।४४ ॥

दी—। ऊर्ध्वं कर्त्तरि । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । वृक्षादिरुर्ध्व एव तिष्ठच्छुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वं पूरं पूर्यते । ऊर्ध्वं मुख एव घटादिर्वर्षोद-कादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः ।

When the term ऊर्ध्व in the nominative stand as an उपपद, the roots शुष् and पूर (non-causal) take समुल. The sense of nominative follows from 'कर्त्तोरिति' the preceding rule. ऊर्ध्वशोषं शुष्यति—tree etc. dries standing up. ऊर्ध्वं पूरं पूर्यते—A pitcher etc is filled with its mouth upwards with water etc. The root here is पूरो आप्यायने दिवादि (आकनेपदी). Comp. 'यदोर्ध्वशोषं दृश्यते विग्रहः' (भट्टि).

मित—। ऊर्ध्वे इति । 'कर्त्तरीः—' इति पूर्वसूत्रे कर्त्तरीरिति पदं लघ्यागुरोवादेक-
वचने विपरिणतमतत् व्याचष्टे—ऊर्ध्वे कर्त्तरीति । अथिपूरीरित्यत्र प्राग्वत् पञ्चम्यर्थे
षष्ठो । तेन ऊर्ध्वे कर्त्तरी अथिः पूरय णमुल् । अथिरितोका निर्देशः तेन अण्यन्त-
स्यैव यङ्णमित्याह—ऊर्ध्वपूरं पूर्यत इति । पूरयं रूपधत्वात्तगुणः । पूरी आप्यायने
इति दिवादिश्रात्मनेपदो । 'यद्योर्ह्योषं ङणवद् विशाङ्क' इति भट्टिः ।

२३६६५ उपमाने कर्मणि च ॥ २।४।४५ ॥

द्वी—। चात् कर्त्तरि । घृतनिधायं निहितं जलम् ।
घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः । अजकनाशं नष्टः । अजक इव
नष्ट इत्यर्थः ।

When a term in the accusative as well as a term in the
nominative stands, as a standard of comparison, as उपपदे to a
root then such a root may take णमुल्. The word चकार in the
rule is to derive the sense of कर्त्तरि from 'कर्त्तरीः—' (3364)
'घृतनिधायम्—' The water has been stored or preserved (as
carefully) as clarified butter. घृत + नि + धा + णमुल्—युक् (य) by
'आतो युक् चिण्कतोः—' (2361). अजकनाशं नष्टः—ruined as a kid ;
'विद्युत्प्रणाशं स वरं प्रणष्टः' (भट्टि). Note that घृतनिधायम्—is the
instance of कर्मणि णमुल् and that अजकनाशम्—is the instance of
कर्त्तरि णमुल् ।

मित—। उपमाने इति । 'कर्त्तरीः—' (२।४।४५) इत्यतः कर्त्तरीरिति
लघ्यागुरोश्चन 'कर्त्तरि' इति विपरिणतं सञ्कारिण इहानुलूपात् । तदाह—चात्
कर्त्तरीति । कर्मणि कर्त्तरि उपमाने उपपदे धातोर्धनुस्त्वर्थः । कर्मणि
उदाहरति—घृतनिधायम् इति । घृतमिव निहितमित्यर्थे घृत + नि + धा + णमुल्
इति स्थिति 'आतो युक्—' (२३६१) इति युगाजम् । निहितमित्यस्य विवरणं
सुरक्षितमिति । कर्त्तरि उदाहरति अजकनाशम् इति । एवं 'विद्युत्प्रणाशं स वरं

प्रनष्टः' (भट्टिः) 'विन्दित्राभविनाथ' वा विजोयि नगमूर्द्धनि' (भारविः—११।७६) इत्यादि द्रष्टव्यम् । 'कषादिषु—' इयं उत्तररक्तवत्प्रयोग यथाविध्यनुप्रयोग विधेर्त्तोऽधिकारः ।

३२६७ । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ३।४।४६ ॥

दी—। यस्माद्यमुल्लङ्घ्यः स एवानुयोक्तव्य इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम् ।

The sense is that a root after which the affix गुमुल् has been employed has to be made use of after again गुमुल्लङ्घ्य words. And we have illustrated in that way viz. निम्नल्लङ्घ्ये कषति, समुल्लङ्घ्ये कषति etc. under 'निम्नल्लङ्घ्योः—' (3355) etc. whence the scope of यथाविध्यनुप्रयोग begins.

मिति—। कषादिष्विति । विधिमनतिक्रम्या यथाविधि इति साहचर्यार्थे (पदार्थानतिक्रम्यर्थे) अत्ययोभावः । यथाविधि अनुप्रयोग इति सुप्सुपा कषादिभ्यो यथापूर्वं कषादीनां विधिरुक्तं तथा गुमुल्लङ्घ्योऽपि त एव कषादयो लङाद्यन्ताः पद्यात् प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । कषादिरित्यादि अनेन पितृहन्कलादीनां संयहः । तथैवोदाहृतमिति । अस्माभिरिति शेषः । 'निम्नल्लङ्घ्योः—' (३३५५) इत्यारभ्य यथा विध्यनुप्रयोगविधिः । उदाहृतश्च तत आरभ्य निम्नल्लङ्घ्ये कष-
तीत्यादि । [अनुप्रयोग इत्यस्य पद्यात् प्रयोग इति नास्ति नियमः । अनयन्दस्य सनीपमाचित्वात् ('अनुर्यत् समास' इति सूत्रेण यथा) । एवम् 'अपुवत् स्वयोषम्' इत्यपि वक्तुं शक्यते ।

३३६८ । उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ ३।४।४७ ॥

दी—। इतः प्रभृति पूर्वकाल इति संबध्यते । 'तृतीया-
प्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' (७८४) इति वा समासः । मूलकोपदंश-

भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशम् । दृश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति
करणत्वात्तृतीया । यद्यस्यपदंशिना सह न शाब्दसंबन्धस्त-
थाप्यर्थोऽस्तीव । कर्मत्वात् । एतावतैव सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च ।
तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यात् । * ततश्चायमर्थः—मूलकेन
भुङ्क्ते इति शाब्दान्वये किं कृत्वेत्ताकाङ्क्षायाम् उपदश्येति ।
तदेव कर्मत्वेनान्वेति ।

Henceforth the term पूर्वकाले connects itself with what follows
i.e. the rule 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' (3320) will operate in this
and the following rules due to the maxim of a frog's leap or
मण्डूकप्रतिभया. Thus the rule (now) means—when a term ending
in तृतीया stands as an उपपद the root दन्श् preceded by the
उपसर्ग उप will take the affix णमुल् in the sense of the rule
'समानकर्तृकयोः—'. These तृतीयानां उपपदस्य will be optionally
compounded with the णमुल्ल (णमुल्ल—ending) bases by the rule
'तृतीयाप्रथमोन्वयान्तरस्याम्' (184). Thus मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते (compound
ed) and मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते (uncompounded)—he eats with a
raddish (bitten now and then). Well the expounding here,
before णमुल् takes effect, is—'मूलकेन उपदंश' (भुङ्क्ते). How then
मूलक ends in तृतीया when उपदंश is transitive and it should,
therefore have taken द्वितीया by कर्मणि द्वितीया ? Again if it does
not take तृतीया, how can the rule apply here ? To reply these
two rejoinders the author says 'दृश्यमानस्य मूलकस्य etc—'. The
term मूलक takes तृतीया in connection with (the final and main

[* 'ततश्चायमर्थः' इत्यारम्भकर्मत्वेनान्वेति' इति यावदश्लोकादोपपत्त्यति ।]

verb). भुजि or भुङ्क्ते (भोजनक्रिया) and not with उप-दन्श् (or उपदश्य). Thus the rule applies (मूलक being in the instrumental) and शसुल takes place after उप-दन्श्. Well, if मूलक is instrumental in connection with भुजि or eating and not with उपदशि or biting then by 'समर्थः पदविधिः' (647) it (मूलक) should be compounded with भुजि alone (and not with उपदशि or उप-दन्श्), for unconnected words cannot be compounded, otherwise it will be an असमर्थ or undue Samasa ? To answer this he says—' यद्यपि etc.—Although मूलक has no syntactical connection (शाब्दः सम्बन्धः) with उपदशि (उप-दन्श्) yet it, indeed bears a relation of sense (आर्थः सम्बन्धः) to the same (उपदशि) as it is a कर्म of the root उप-दन्श्. मूलक is thus both a कर्म and a करण. It is a कर्म to उपदन्श् by आर्थसम्बन्ध and a करण to भुज् by शाब्दसम्बन्ध. On the strength of this much import or सामर्थ्य the affix (शसुल) as well as the समास will take place as the expression 'तृतीयायाम्' in the rule उपदन्श्:—' is significant. For had, by तृतीयायाम्, the सूत्रकार intended the application of the affix only when there is a शाब्द सम्बन्ध present between the उपपद and the root taking the affix, then he could have enunciated उपदन्श्: करणे like 'करणे हनः' so that मूलक would have safely been a करण towards the very root taking शसुल्. But in that case the instance would have been 'मूलकोपदन्श् दंशति and not मूलकोपदन्श् भुङ्क्ते etc. Thus it is clear that Panini intends the operation of the rule when there both शाब्द and आर्थ सम्बन्ध are present. Thus the meaning (to conclude) is this— we use, at first, at the instance of syntactical connexion,

मूलकेन भुङ्क्ते he eats with a raddish. How ? By biting. By biting what ? That very thing raddish. Thus मूलक is both a करण (to भुङ्) and a कर्म (to उप-दन्श्).

मित—। उपदंश् इति । तृतीयायामिति तदन्तर्त्वे लाघणिकम् । तेन तृतीयान्ते पदे उपपदे इत्यर्थः । इतः प्रवृत्ति पूर्वकाल इति मण्डूकब्रूया 'समान-कर्तृकयोः—' (६२५०) इत्यतीतुवर्तते इत्यर्थः । अतः व्याख्यानमेव कारणम् । ततश्चायमर्थः—तृतीयान्ते पदे उपपदे उपपूर्वाद् दंशेर्णमुल् भ्यात् समानकर्तृकयोः पूर्वकात् इति । अतः समासो नित्यसादितरी (वैकल्पिको) वेति सन्देहे मत्याह— 'तृतीयाप्रवृत्तीत्यन्तरस्याम्' इति वा समास इत्यनेन तृतीयान्तस्य णमुन्तेन समास-विकल्प इत्यर्थः । तदेवम् मूलकेन (मूलकम् उपदश्य) भुङ्क्ते इति स्थिते समास-विकल्पात् 'मूलकोपदंशम्—मूलकेनोपदंश' (वा) भुङ्क्ते इति भवति । तत्र मूलकस्य उपदंशनं प्रति कर्मत्वात् करणत्वं नोपपद्यते । एकस्य समकालमेव कर्मत्वकरणत्वविरोधात् । करणत्वाभावे पुनस्तृतीयान्तत्वाभावेन उपदंशेर्णमुल् नोत्पद्यते । तदेतद्विषमोपपत्तां वारयिषाम्राह—दशमानस्य मूलकमेति । भुजेः प्रधानस्थित्यात् परत्वाच्चेति भावः । भुजिरितीकानिर्देशः । नन्वेवं मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वं 'समर्थः पदविधिः' (६४७) इत्यनुशासनबलाद् भुजिनैवास्य समासो युज्यते न तु उपदंशित्वा—असामर्थ्यात् । तदेतदाम्राह समासत्वे—यद्यपीति । उपदंशित्वेन उप पूर्वस्य दन्शधातोरिका निर्देशः । उपदंशनकियेत्यर्थः । यद्यपि मूलकस्य (इत्यध्याहारः) उपदंशित्वा (उपदंशन-क्रियया) न शब्दः (शब्दगतः) सम्बन्धः (अन्वयः) विद्यत इति शेषः । तथापि अस्य (अर्थगतः) सम्बन्धः असौख्य । कृतः—कर्मत्वात् । अस्यभिप्रायः—मूलकेनेति तृतीयान्तकरणं शब्दम् । तृतीयान्त शब्देनैव तद्वशात्काङ्क्षस्य पूर्व्य-मानत्वात् । द्वितीयान्तभवनं तु अथत्वम् । द्वितीयात् शब्देन तद्वशात्काङ्क्षायाः पूर्व्यमानत्वाभावात् । यतः मूलकम् उपदश्य एव भुङ्क्ते इत्येवाव अर्थो भवति न तु विच्छेदः । तस्य तृतीयात्तेनैव दृष्टत्वात् । तस्माद् द्वितीयास्त वा कर्मत्वं वा आर्थं भवति । तृतीयास्त वा करणत्वं वा पुनः शब्दे भवति—शब्देन तस्योपपत्त्यात्

तदितरस्य चार्थेनोपलब्धादिति । एवमत्र द्विविधः सम्बन्धः—शब्दः 'आच' इ । तथापि शब्दसम्बन्धमादाय समासो भवति । 'आर्थसम्बन्ध' आदाय प्रत्ययो भवति इति न भूमित्यमित्याहुः—एतावतैव सामर्थ्येन इति । शब्दसम्बन्धाभावेऽपि आर्थसम्बन्धावेत्येवार्थः । नन्वं वंभूतं सामर्थ्यमपि कुतः । तत्राह—तृतीयायांमिति वचन-सामर्थ्यादिति । यदि तृतीयायामेव शब्दान्वये सत्येव प्रत्यय इधेत तदा 'करणे कनः' (१४५८) इतिवत् उपपदंशः 'करणे' इत्येवोच्येत । ततश्च पादिन इत्थीत्यादीं इव मूलको-पपदंशदशतोल्यायाम् अभविष्यत्तु मूलकदंशं भुङ्क्ते इति । तत्रमादर्शयतमीवात्य-साशित्य 'अत्र प्रत्ययः समासश्चेति भावः । 'उत्तामपार्थ' पुनरपि विश-दीकरणाय उपसंहरति—ततश्चायमर्थः इति । इति शब्दान्वये सतीति शेषः । मूलकेन भुङ्क्ते इत्यन्वयः शब्दः । भुङ्क्तेः प्रधानक्रियात्वात् परत्वाच्च । किं कृत्विति । कथं-कारं मूलकेन भुङ्क्ते इत्याकाङ्क्षायां—'उपपदंश' इत्यन्वैतीत्यर्थः । तदेवेति । तृतीयान्तं मूलकमेवात्र ('आर्थान्वय पक्षे द्वितीयान्तेन विपरिणतं सत् उपपदंश इत्यस्य) कर्मत्वेन अन्वेति सम्बन्धं भवति । ['ततश्चायमर्थः' इत्यारभ्य यावदन' तत्त्वबोधिनां न दृश्यते] ।

३३६८ । द्विसार्थानां च ससानकर्मकाणाम् ॥ ३४१५८ ॥

टी—। तृतीयान्तं उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाङ्क्षि-सार्थात् णमुल् स्यात् । दण्डोपघातं गाः कालयति । दण्डेनोप-घातम् । दण्डताडम् । 'समानकर्मकाणाम्' इति किम् ? दण्डेन चोरमाहृत्य गाः कालयति ।

When a तृतीयान्तword is an उपपद of a root, signifying injury or molestation and taking the same object as is governed by the root (or verb) employed afterwards (अनुप्रयुक्त), it takes the affix णमुल्. Thus दण्डोपघातम् गाः कालयति—conducts the cows by (or after) beating these with a cudgel. Here उप इन् takes णमुल्

because the term गाः is the obj. of both of itself and of कालयति (which is the अनुप्रयुक्त धातु here). The samasa here in दृष्टोनोपघातम् is optional by the rule 'तृतीयाप्रभृतीन्यनातरस्याम्' (784) the dissolution being दृष्टेन उपहृत्य । Hence दृष्टोनोपघातम् forms the alternative. For the formation of उपघातम् see ante समूलघातम् ।

दृष्टताडम् or दृष्टेन ताडम् (गाः कालयति) । Why say समानकर्मकाणाम्—roots having the equal obj. (with the अनुप्रयुक्त ones) ? Witness—दृष्टेन चोरमाहृत्य—here हृन् has a dif. obj ; as चोरम् and not the same (गाः) as is governed by कालयति (the अनुप्रयुक्त root). Hence हृन् does not take वसुल but it takes ल्यप्.

मित—। हिंसाधांतां धेति । अत्र अकारेण 'उपपदम्' इति पूर्वभूतात् तृतीयायाधित्यनुकषात् । तदाह—तृतीयात् उपपदे इति । समानकर्मकाणामिति हिंसाधांतां (धातूनाम्) इत्यस्य विशेषणम् । केनापरेण समानकर्मकाणामित्यपेक्षाभावाद्—अनुप्रयोगधातुनेति । यद्यपि पूर्वभूतादनुप्रयोग इति निवृत्तम् तथापि अत्र 'समान' इत्यनेन तदव्यवहितपूर्ववर्ति मूलाद् 'यथाविधि' इत्यस्मादनुप्रयुज्यमान धातुराविपात इति द्रष्टव्यम् । 'कथादिषु' इत्यस्य 'समूलनिमूल' इत्यतोः उत्तरम् उपस्थापनस्य इदमेव प्रयोजनम् । यद्यपि निमूलभूतात् प्रागवस्थानेऽपि मण्डूकप्रतिन्यायिनानुकषेण तथापि सति सम्भवे सन्निहिततरानुकर्षणे विप्रकृष्टानुकर्षतस्यानौचित्याद् मण्डूकप्रतिन्यायस्य अतिक्रान्तिकत्वाच्च एवं कृतम् । दृष्टोनोपघातं गाः कालयति दृष्टेन उपहृत्येति स्थिते उपहृन्तं धेम् । कालयतीत्यत्र—काल विधिपे इति धातुः । दृष्टेन ताडयित्वा गाः प्रेरयतीत्यर्थः । 'तृतीया प्रभृतीन्यनातरस्याम्' (७८४) इति समसोपसर्गकत्वात् पक्षे वाक्यमिषीत्याह—दन्तो नोपघातयति । गाः कालयतीति शेषः । हिंसार्थकाद् भालन्तरात् वसुलं नियुज्याह—दन्तताडमिति । गाः कालयतीति शेषः । दृष्टेन ताडयित्वेति विग्रहः । पक्षे दृष्टेन ताडम् इति वाक्यमपि । एवं दृष्टमारम् दृष्टेनमारम् । इक्षमारम्—इक्षेन मारमित्यादि । अनुप्रयोगधातुना समानकर्मकत्वमिषु दाहरक्षेपु द्रष्टव्यम् । तथाच कालयतीति अनुप्रयुज्यमानो धातुः । तस्य

च यदा गाः इति कर्म तथा उपहनोरपि । ततश्च समानकर्मकादुपहन्तोऽसुल् ।
विभिन्नकर्मकत्वे तु नायं प्रवर्तते इति—अथ अनुप्रयोगधातोः कालयतीत्यस्य गा
इति कर्म । आह्वयेतास्य चोरम् इति परस्परकर्मभेदः । अतएव आह्वन्तीः कृप्
एव प्रयुज्यन्ते न तु असुल् ।

३३७० । सप्तम्यां चोपपौडरुधकर्षः ॥ ३।४।४८ ॥

दी—। उपपूर्वेभ्यः पौडादिभ्यः सप्तमग्रन्ते चोपपदे णसुल्
स्यात् । पार्श्वोपपौडं ज्ञेते । पार्श्वोयोरुपपौडम् । पार्श्वोभ्यामुप-
पौडम् । ब्रजोपरोधं गां स्थापयति । ब्रजे ब्रजेण वोपरोधम् ।
पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति । पाण्ण्युपकर्षम् । पाणिनोपकर्षम् ।

When a word ending in locative or instrumental precede
as an उपपद, the roots पौडरुध् and कर्ष (कृप्, भ्रादि) preceded by
the उपसर्ग—उप take the affix णसुल् । Thus पार्श्वोपपौडं ज्ञेते—he lies
on the sides (lies pressing the sides). Similarly पार्श्वोयोरुपपौडम्
(ज्ञेते) and पार्श्वोभ्यामुपपौडं (ज्ञेते). These two instances are op-
tional cases (of uncompounded forms) respectively of णसुल्
after a सप्तम्यन्त उपपद and after a हतीयान्तउपपद. This option is
affected by the rule 'हतीयप्रभृतीन्वन्तरस्याम्' (784) wherein by
'प्रभृति' सप्तम्यन्त words are taken in the option. For
clear understanding see under the very rule ब्रजोप-
रोधम्, ब्रजोपरोधम्, ब्रजिन उपरोधम्, गाः—he keeps the cows in the
vicinity of the Vraja or the cowherd locality. पाण्युपकर्षम्,—
picking up or dragging out by the fingers. There the कृप्
belongs to the भ्रादि class and not to तुदादि class although
तुदादि कृप् also means the same thing (कृप्विलेखने). See also
मित—below.

मित— सप्तम्यां चेति । अतश्चकारिण 'तृतीयायाम्' इति—'उपदेशः—'
 (३।३।४७) इत्यतीऽनुकषाते । पीङ्ग्य रुधय कर्धयेति समाहारदन्तैकवचनम् ।
 प्रथम्यर्थे प्रथमा । पुलिङ्गनिर्देशस्यार्धः । पीङ्गादीनां शपा निर्देशः । उपेत्यत्र
 उपपूर्वः पीङ्गरुधकर्ध इति शाकपार्थिवादिवत्समास इत्याह—उपपूर्वभ्यः वीङादिभ्य
 इति । उपेत्युपसर्गस्य प्रत्येकं योगः—उपपूर्वः पीङ्गः, उपपूर्वः रुधः, उपपूर्वः
 कर्धयेति । [एवञ्च "मुष्टिपीङ्गम्" इत्यत्र "मुष्टिशब्दे तृतीयांशो
 उपपदे 'सप्तम्यां चोपपीङ्ग—' इति णमुल" इति व्याचक्षाणः जयमङ्गलो भ्यान्
 एव] । तदाह—पार्थोपपीङ्गम्—वज्रोपरोधम् पाष्णुपकर्धमिति । पार्थो-
 पपीङ्गमित्यत्र पार्थ्योरुपपीङ्ग इति सप्तम्यन्तपक्षे विग्रहः । पार्थोभ्यामुपपीङ्ग इति
 तु तृतीयांशपक्षे विग्रहीतव्यम् । तत्राह 'तृतीया प्रभृतीन्मन्तरस्याम्' (७८५)
 इति समासविकल्पात् पार्थ्योरुपपीङ्गमिति सप्तमांशेन समासाभावपक्षे रूपम् ।
 पार्थोभ्यामुपपीङ्गमिति तु तृतीयांशेन समासाभावपक्षे इति बोध्यम् । 'तृतीया
 प्रभृतीनि—' इत्यनेनोपपदसमासो विधीयते । तत्राह विकल्पः सङ्गच्छत इति
 तत्र (प्रकृत) कृत् एव स्पष्टम् । एवमिह समासविकल्पाच्चत्वारः पक्षाः ।
 सप्तमीपक्षे समासविकल्पाद् इयम् । तृतीयापक्षे च समासविकल्पाद् इयमिति ।
 एवं वज्रोपरोधमित्यादि बोध्यम् । वजे वजेन् ओपरोध इति विग्रहः । वजो गोकुलम् ।
 तदभ्यासदेशे गाः स्यापयतीत्यर्थः । पाष्णुपकर्धमिति । पथौ प्राणिना ओपङ्ग्य इति
 विग्रहः । उपङ्ग्येति आकषा भूतलादुज्ज्व इति यावत् । कर्धेति 'कृष विलिखने'
 इति भौवादिकस्य कृतलघूपधगुणस्य निर्देशः । ततश्च तौदादिकस्य कृषधातोर्न यङ्गम् ।
 यद्यपि तौदादिकोऽपि कृषधातुः 'कृष विलिखने' इत्येव पठ्यते तथापि क्षेत्तविवयक-
 विलिखने एवायं प्रयुज्यते । पचभिः हलैः कृषतीति दर्शनात् । एवं च तौदादिक कृषेः
 क्वादिप्रत्यय एव भवति । क्षेत्तं उपकृषा हलैर्नोपकृषा इत्यादि । न त्विह णमुक् इति
 मनोरमादौ स्थितम् ।

३३७१ । समासत्तौ ॥ ३।४।५० ॥

दौ—। तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल् स्यात् सन्निकर्षे गम-

माने । केशग्राहं युध्यन्ते । (युद्धसंरम्भात् *) केशेषु गृहीत्वा ।
हस्तग्राहम्—हस्तेन गृहीत्वा ।

When a द्वतीयान्त or a सप्तमान्त word stands as an उपपद or a term of contiguity, any root may take णमुल् provided proximity is implied thereby. Thus केशग्राहं युध्यन्ते—they fight taking hold of one another by the hairs. Here face to face fighting is meant by the term.

मित— समासभाविति । समासभिः सन्निकर्षः अव्यधानेन संयोग इति यावत् । 'उपदेशः—' इत्यत द्वतीयायामिति पूर्ववृत्तात् सप्तम्यामिति आनुवर्तते । तदाह—द्वतीयासप्तम्योरिति । द्वतीयातो सप्तम्यान्ते चोपपदं इत्यर्थः । केशग्राहं युध्यन्ते इति । अथेमाह—युद्धसंरम्भात् केशेषु गृहीत्व इति । युद्धसंरम्भो युद्धजन्यः कोपः । तस्मात्—कोपादित्यर्थः । केशेषु गृहीत्व इति केशैः गृहीत्व इति वा सन्निकर्षार्थ-प्रतिपादनपरमेव । तेन केशेषु गृह्यन्ते भवतु वा न वा युद्धातिशयवशाद् धोञ्जारः परस्परमात्मन् सन्निहिता इत्येवमर्थः । एते केशेषु ग्राहम्—केशेयाङ्गिमिति समास विकल्पाद् बोध्यम् । [* एतदधिकमन्वतानुपलब्धेः] ।

३३७२ । प्रमाणे च ॥ ३१४।५१ ॥

दी— द्वतीयासप्तम्योरित्येव । द्वाङ्गुलीत्कर्षं खण्डिकां
किञ्चित् । द्वाङ्गुलेन द्वाङ्गुले वोत्कर्षम् ।

When a द्वतीयान्त or a सप्तमान्त word precedes as an उपपद, any root may take णमुल्—provided thereby, प्रमाण is implied. Thus द्वाङ्गुलीत्कर्षम्—' he cuts a small part by measuring it with two fingers i.e cuts a two-finger measuring part. द्वाङ्गुलेन उत्कर्षम् द्वाङ्गुले उत्कर्षम् are uncompounded णमुल् ending forms of द्वतीया and सप्तमी by 'द्वतीया प्रभतीनाम्—'(284). In द्वाङ्गुलम् the breaking up

being हे अङ्गुली प्रमाणमस्य, the समासान्त affix अच् comes in by 'तत्पुरुषस्याङ्गुलिः संख्याव्यादेः' (786).

मित—। प्रमाणे चेति । प्राग्वदनुरक्तिस्तदाह—उतीयासप्रमोरित्येवेति । उतीयान्ति सप्रमानो च शब्द उपपदे धातोर्णसुल् स्यात् प्रमाणं चेद् गमयत इत्यर्थः । ङाङ्गुलीतृकर्ममिति । ङाङ्गुलिन ङाङ्गुलि वा उत्तुल्य इति विग्रहः । ततः कर्षेणसुल् । लघुपुष्पत्वाद गुणः । उत्तुल्येत्यस्य परिच्छिद्य इत्यर्थः । जस्यः खण्डः खण्डिकेति मनोरमायां व्याख्यातम् । तेन चतुर्खण्डम् अङ्गुलीद्वयप्रमाणनाशेष परिच्छिद्य (विभज्य) क्षिणति इत्यर्थः । ङाङ्गुलमित्यत्र हे अङ्गुली प्रमाणमस्येति विग्रहः । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलिः—' (७८१) इति समासान्तोऽच् प्रत्ययः । 'उतीयासप्रमोर्नभ्य-तरस्याम्' (७८४) इति समासविकल्पादाह—ङाङ्गुलिनेति । ङाङ्गुलिन उत्तुल्यम् इति ङाङ्गुलि उत्तुल्यमिति चान्वयः ।

३३७१ । अपादाने परीषायाम् ॥ ३।४।५२ ॥

दो—। परीषा त्वरा । शय्योत्थायं धावति । * एवं नाम त्वरते यदवश्यकर्तव्यमपि नापेक्षते । शय्योत्थानमात्रमपेक्षते ।

If a word ending in the ablative case stands as an उपपद and the sense of परीषा or hurry (त्वरा) is implied, any root may take णसुल् । Thus 'शय्योत्थायम्—' he runs the moment he leaps up from bed i.e he hurries so much that he does not take notice of his binding duties even as washing the face etc ; so that he waits for rising up only.

मित—। अपादाने इति । उतीयासप्रमोरिति निवृत्तम् । परीषात्वरेति । रुदिशब्दोऽयमिति भावः । तेन अपादाने उपपदे धातोर्णसुल् स्यात्त्वरायां गमयमानाया-मिति सूत्रार्थः । शय्योत्थायं धावतीति । शय्याया उत्थाय इति विग्रहः । किञ्च ताडत

त्वरित्वाच्—एवं नामिति शब्देन्दुशेखरकारः। नापेक्षते न गणयतीत्यर्थः। शय्योत्थानमातमिति। शय्याया उत्थाय एव धावनात्।

३३७४। द्वितीयायां च ॥ ३।४।५३ ॥

दी—। परीप्सायामित्येव। यष्टियाहं युध्यते। लोट्याहम्।

If a द्वितीयायां word also stands as an उपपद a root may take णमुल्, but in the sense of hurry. 'यष्टियाहम्'—they fight taking anything handy say—sticks or pebbles. Also यष्टियाहम् by 'द्वितीया प्रथतीनि'—(784).

मित—। द्वितीयायां चेति। अत आकारेण पूर्वपूर्वात् परीप्सायामित्येवानु-
क्तमते न तु अपादाने इत्यत आह—परीप्सायामित्येवेति। द्वितीयायां उपपदे
परीप्सायाश्च गणयमानायां धातोर्धमुल् इत्यर्थः। 'यष्टियाहम्'—इति। यष्टिं
यष्टीवेति विग्रहः। एवं नाम त्वरते यद् यष्टिं वा लोटं वा यदेव सन्निहितं पणानि
तदेवादाय युधन्ता इत्यर्थः। पक्षे यष्टिं याहम्। लोट्याहम् इत्याद्यपि। समास
विकल्पात्। अत "परीप्सायाम्" इति तु प्रायिकमिति हरदत्तः। "अनुदात्तपदमेक-
वर्जम्" इति सूत्रकारव्यवहारात्। एवञ्च शीतमीवर्जम्, गयीवर्जम्, रसवर्जम्
इत्यादि सुव्याख्यातं भवति।

३३७५। अपगुरो णमुलि ॥ ६।१।५३ ॥

दी—। 'गुरी उद्यमने' इत्यस्यैचो वा आत् स्याणमुलि।
अस्यपगारं युध्यन्ते। अस्यपगोरम्।

आत् or आकार is optionally substituted for एच् or ओकार of the root गृ (to hold up—तुदादि) when णमुल् follows. Thus 'अस्यपगोरम्'—they fight holding up swords. 'अस्यपगारम्'—this is due to option of आ of ओकार। Here the root receives युष् by

‘पुगन्त—’ (२१८९). Break up (विग्रह) in this case as असिम् अपगूर्थ by ‘द्वितीयायां च’ the preceding rule.

मित—। अपगुरी इति । अपपूर्वस्य गुरी इत्यस्य षष्ठा एकवचने रूपम् ।
तौदादिकोऽयं धातुस्तदाह—गुरी उत्थमने इति । ‘आदेशः—’ (६।१।४५) इत्यत एव
आत् इत्यनुवर्तते । ‘विभाषा जीयते’ (६।१।५६) इत्यसौ विभाषेति च । तदाह—एष
आत् वेति । अस्यपगोरमिति । द्वितीयायां चेति असिम् अपगूर्थेति विग्रहः ।
असिसुशब्दात्पर्यः । आत्ताभावपक्षे लक्षपधगुण इत्याह—अस्यपगोरमिति । पक्षे
अस्यपगोरम्—असिमपगोरमिति द्रष्टव्यम् ।

३३७६ । स्वाङ्गेऽध्रुवे ॥ ३।४।५४ ॥

दी—। द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते
धातोर्णमुल् । अन्विच्छेपं कथयति । अध्रुवं विच्छेपम् । अध्रुवे
किम् ? शिर उत्क्षिप्य । येनाङ्गेन विना न जीवनं तदध्रुवम् ।

When an अध्रुव (non-vital) limb (of the speaker) stands, taking द्वितीया, as an उपपद a root takes णमुल्. ‘भूविच्छेपम्—’
speaks with a frowning, अन्विच्छेपम् । अध्रुवे किम् = शिर उत्क्षिप्य
—the term शिरस् (head) being one of the vital parts, without which one cannot live उत् क्षिप् takes ल्यप् only and not णमुल्, although शिरः is द्वितीयान्तः ।

मित—। स्वाङ्गे इति । ‘द्वितीयायाम्—’ (२।४।५२) इत्यसौ द्वितीयायामिति
मात्रमनुवर्तते न तु परीप्सायामित्यपि । तदाह—द्वितीयायामित्येति । असौ
व्याचष्टे—अध्रुवे इत्यादि । भूविच्छेपमिति । भूवे विच्छिप्यति विग्रहः । ‘तृतीया—’
(७०५४) इत्यनुसारादाह—अध्रुवं विच्छेपमिति । शिर उत्क्षिप्यति । शिरसोऽध्रुवत्वात्
स्वाङ्गोऽपि द्वितीयायामिति उत्क्षिप्येणमुल् न । ननु अङ्गे किं अध्रुवं किमध्रुवमित्यनु-
पपत्तिः । तदाह—येनाङ्गेन विनेति । तेन येनाङ्गेन विनापि जीवनं तद अध्रुव-
मित्यथांश्चास्ति । ततो भूवोऽध्रुवत्वात् प्रत्ययः ।

३३७७ । परिक्रिश्यमाने च ॥ ३१४५५ ॥

दौ— सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल्
स्यात् । उरःप्रतिपेधं युध्यन्ते । कृत्स्नमुरः पौड्यन्त इत्यर्थः ।
'उरोविदारं प्रतिचस्करं नखैः' । ध्रुवार्थमिदम् ।

When any vital limb of a person which undergoes trouble or affliction all over precede as a द्वितीयान्त उपपद, then also a root may take णमुल्. Thus उरःप्रतिपेधम्—i.e. they fight troubling their breasts all over, 'उरोविदारम्' etc be threw down or pierced through another with his nails after penetrating the opponents breast all over—उरस् + वि द् + णमुल्. प्रतिचस्करं = प्रति—कृ + कर्मणि क्तिट्—here सुट् comes in by the rule 'सिंहायां प्रतिश' (२५४०) where the Vartika 'अङ्ग्यास्यभायेऽपि सुट् क्तात् पूर्ववति वक्तव्यम्' stated under 'किरतौ लवने' (२५३९)—takes effect and सुट् is prefixed to क although the अभास चकार intervenes. This rule is to provide for णमुल् when a ध्रुव अङ्ग or vital limb such as उरः etc precede and, therefore it is not superfluous as the previous rule refers to अङ्ग व limbs.

मित— परिक्रिश्यमाने चेति । चकारिण 'द्वितीयायां च' इत्यतो द्वितीयाया-
मित्यनुक्तशते । परिक्रिश्यमानत्वं परितः समन्तात् क्रिश्यमानत्वं पौड्यमानत्वमती
त्याचष्टे—सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे इति । विबाध्यमान इति । विशेषेण बाध्यमान
इत्यर्थः । स्वाङ्गे इति पूर्वपूर्वादिति बोधम् । उरः प्रतिपेधमिति । परिक्रिश्यमानाद्य-
त्वमाधिष्करोति—कृत्स्नमुर इति । कृत्स्नमिति सर्वम् । पदे उरःप्रतिपेधम् इति
विच्छेदं पठनीयम् । उरोविदारम्—इति साधकावात् गृहीतमेतत्
कृत्स्नमुरो विदार्येत्यर्थः । 'अथो जिघति' (२५४) इति उक्तिः । प्रतिचस्करे
नखैरिति । नखैः प्रतिविचिचेप इत्यर्थः । प्रतिपचमिति शेषः । प्रतिचस्कर इत्यत्र

प्रतिपूर्वात् कृ विधेपि इत्यस्यात् कर्मणि लिङैकवचनम् । 'हिंसायां प्रतिष' (२५४०) इति सुडागमः । स च 'अङ्भ्यास व्यवायिऽपि सुट् क्वात् पूर्वं इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकान् अङ्भ्यासचकारव्यवधाने सत्यपि ककारात् पूर्वं एव प्रयुज्यते । ननु 'स्वाङ्गोऽध्ववे' (३३७६) इति पूर्वशेषे सिद्धे किमर्थमिदमित्याशङ्क्य आह—भ्रुवाद्ये-
मिदमिति । नहि उरोऽध्ववम् । किन्तु भ्रुवमेव । तेन विना जीवनासम्भवात् ।

३३७८ । विशिपतिपदिस्कन्दा व्याप्यमानासेव्यमानयोः
॥ ३४।५६ ॥

दी—। द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्ते उपपदे विश्वादिभ्यो णमुल् स्यात् व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थगम्ये । गेहादिद्रव्याणां विश्वादिद्रव्याभिः साकल्येन संबन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः पौनः-
पुन्यमासेवा । 'नित्यवीक्षयोः' (२१४०) इति द्वित्वं तु न भवति । समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् । यद्यप्याभीक्ष्ण्ये णमुल्लुक्त एव, तथापि * असति ह्यासेवार्थकणमुलि आभीक्ष्ण्येणमुलः 'तृतीयाप्रभृतीनि—' इत्यत्र संग्रहाभावात् * उपपदसंग्रार्थमा-
मेवायामिह पुनर्विधिः । गेहानुप्रवेशमास्ते । गेहं गेहमनु-
प्रवेशम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् । एवं गेहानुप्रपातम् ।
गेहानुप्रपादम् । गेहानुस्कन्दम् । असमासे तु गेहस्य णमुलन्तास्य
च पर्यायेण द्वित्वम् ।

Here 'द्वितीयाम्' follows from 'द्वितीयायाञ्च—'(3374). Thus when a द्वितीयान्त word stands as an उपपद, the roots विशिप्ति पद and स्कन्द take णमुल्. The णमुल् is allowed when the sense of व्याप्यमान—being pervaded—and that of आसेव्यमान—recurrence of the verb or action—are implied by such deri-

vatives. व्याप्ति or pervasion is comprehensive connexion of objects like गेह etc (see the illustrations below) with the verbs or actions expressed by विष् etc. आसिवा is frequency or repeated occurrence of an action. Thus it is important here to note that व्याप्ति relates to things expressed as objects and that आसिवा relates to verbs e.g. in the example below—गृहानुप्रवेशम् आसी—here the breaking up (of विग्रह) of गृहानुप्रवेशम् may be effected in two ways according as समुल is to be appointed in the sense of व्याप्यमानत्व or in that of आसिवामानत्व ; if the affix is sought to be employed in the former implication (व्याप्यमानता —व्याप्ति) the term which is the object here will be doubled—गेहम्, गेहम्, अनुप्रविश्य implying thereby that the person enter each and every house and not a single house only. If on the other hand, you want to appoint the affix समुल in the latter sense (आसिवामानता or आसिवा) then the verb अनुप्रविश्य only will be duplicated—गेहम्, अनुप्रविश्य अनुप्रविश्य indicating here by that the person enters the house concerned again and again. This sense of pervasion (व्याप्ति) or recurrence (आसिवा), present in the dissolution stage (विग्रहावास्था) is expressed, however, by the compound (उपपद Samasa) in गृहानुप्रवेशम्— for a Samasa naturally or rather generally (नित्यसमास etc being excluded) is made in just the same sense as is expressed by the component parts or members, otherwise known as the विग्रहावाक्य or विग्रह etc ; the term (समुलबन्ध form) गृहानुप्रवेशम्, again, cannot undergo further duplication (द्वित्व) like आरं आरम् etc by the rule 'नित्यबीजयोः' (2140). समासेन etc—. For बीजा etc is

said by विश्ववाक्य। Here 'तयोः' refers to pervasion and frequency as we have explained : Here you may argue as follows—well णसुल् in the sense of pervasion or व्याप्ति not being spoken of before hand, the सूत्रकार may provide for it (णसुल्) here in this sense. But how can he deal with the affix in the sense frequency or आसिचो also for he has already done with it under the rule 'आभीक्ष्ण्ये णसुल् च' (3343) where आभीक्ष्ण्ये—is but another name of आसिच (frequency) ? So replying to this rejoinder the author (Dikshita) taking the side with the सूत्रकार first accepts the rejoinder by saying 'यद्यपि etc.—and then ends the question with तथापि...—पुनर्विधिः'. His idea here when put into English stands thus—Indeed णसुल् has been already dealt with in the sense of आभीक्ष्ण्य (frequency). But yet णसुल् enjoined in the sense of आभीक्ष्ण्य does not fall under "द्वतीयाप्रभतीनि— (784) which provides for उपपद Samasa ; as the rule आभीक्ष्ण्ये—takes णसुल् and क्ता jointly and therefore the prohibition or restriction 'असौवाचावेन' (783) applying you cannot have उपपद Samasa in the sense of आभीक्ष्ण्य णसुल् (or णसुल् taking place in the sense of frequency)—whereas there must be, at the instance of us a provision for such an उपपद समास (उपपदसमासायैम्) in such a sense (frequency). Hence it is that णसुल् has been, for the second time, provided for in the sense of frequency (आसिच). Thus गीहानुप्रवेशमासे etc.—this is the instance of विश्व। गीहं गीहम् अनुप्रवेशम्—here there is no Samasa by 'द्वतीयाप्रभतीनि—'(785) hence गीह has been doubled in the sense of pervasion (व्याप्ति). गीहम् अनुप्रवेशम् अनुप्रवेशम्—

here also there is no Samasa by the same rule 'तृतीयाप्रभृतौनि—' in the sense of frequency (आसिवा) which applying to the verb only, the term (i.e. verbal-form) अनुप्रवेशम् has been duplicated. Similarly गेहानुपातम् etc—the instances respectively of पद, पद and क्लृप्. In these cases also understand गेहं गेहम्, अनुप्रपातम्; गेहम्, अनुप्रपातम्, अनुप्रपातम् etc. For when there is no samasa (असमासेषु) then the term गेहं and the term taking गेहम् (e. g. अनुप्रपादम् etc.) will be doubled here i.e. once गेह will be doubled and at other time the अनुप् ending form according as the sense is pervasion (व्याप्ति) or frequency (आसिवा). To help memory you may get by heart the verse (below) of Bhatti (2. 12):—

जतानुपातं कसुमान्यष्टात् स नयवचन्दमुपाप्पुश्व ।

कुतुहलाचारशिलीप्रवेशम् काकुतस्थ ईषत् स्मयमान आस ॥

This is an exact reflection of the instances of the rule except of पद only.

मित—। विशिपतिपदिक्लृप्तामिति । व्याप्यमानश्च आसिष्यमानश्च इति हन्तात्तसमीहित्वचनम् । अर्थपरमितत्र तूपपदपरमसम्भवात् । तदाह—व्याप्यमान आसिष्यमाने चार्थे इति । 'द्वितीयायाम् च' (११।५३) इत्यतो द्वितीयायामित्यनुवर्तते । तदाह—द्वितीयायामित्येवेति । तद्यच्च व्याचष्टे—द्वितीयायाम् उपपदि इत्यादि । विशादयस्त्रय 'इक्तिपौ' इतीका निर्दिष्टाः । तेन विशप्ता पदासम्बन्धानामेव ग्रहणं न तु स्थानानाम् । व्याप्यमानार्थत्वं तावद् व्याप्तिरासिष्यमानार्थत्वं च आसिवा । तेन व्याप्तेरासिवायार्थमाह—गेहादि द्रव्याणामिति । क्रियाया इति च । तथाच गेहानुप्रवेशम् आसि इत्यादौ व्याप्तिपञ्चे—गेहं गेहमनुप्रविश्य इत्यर्थः । सर्वाणि शृङ्गाणि अनुप्रविशति यावत् । अस्मिन् पक्षे द्रव्यस्य गेहस्य विशिक्तियया साकल्येन सम्बन्धः । अनुप्रवेशस्य सर्वगेहाययत्वात् । अतएव गेहस्यैव द्वित्यनुप्रपद्यते ।

आसेवापत्तेः तु गेहम् अनुप्रविश्य अनुप्रविश्य इति गेहम् पुनः पुनरनुप्रविश्य इति
 वार्थः । अस्मिन् पक्षे क्रियाया अनुप्रवेशस्य पौनःपुन्यम् इति तस्यैव द्वित्वम् ।
 अतएव सर्वं गेहम् अनुप्रविश्य इत्येवम् तार्थाभावादव गेहस्य न द्वित्वम् । अस्मास-
 दशायां (विग्रहावस्थायाम्) एव 'नित्यवीप्स्यो'रिति (२१४०) द्वित्वं विधीयते ।
 समासो विहितः तु न पुनर्नित्यवीप्स्योरिति द्वित्वम् इत्याह—नित्यवीप्स्योरिति । कुत
 इयं व्यवस्थेत्यत आह—समासोऽर्थेति । तथा च यदि समासेन विग्रहाद्यो गोचने
 तदायमसमर्थसमासो भवेत् । साधारणतो विग्रहाद्ये समासेन उक्ते एव हि समासो
 विधीयते 'समर्थः पदविधि'रित्यनुसारात् । अत्र च समर्थ एव समासः । ततश्चात्र
 समासेन विग्रहाद्यस्य उक्तत्वाद् यस्मिन्नर्थे विधीयते (व्याप्तो आसेवायां वा) समासो
 विहितस्तदर्थस्य न पुनरुक्तिः सङ्गच्छते इति नित्यवीप्स्योरिति न द्वित्वात् इति भावः ।
 अभावत इति साधारणतः, प्रायेणेति वार्थः । नित्यसमासादौ विग्रहाद्यस्य दार्ढ्यना-
 दित्यभिप्रायः । तयोरिति व्याप्तेरासेवाद्येत्यर्थः । नन्वेवं समासादृशं द्वित्वं
 भाऽमु 'अस्मा' च विग्रह एव द्वित्वम् । तथापि अत्र 'विशि—व्याप्यमाने'त्येवं सूचि-
 तव्यम् । न तु 'विशि—व्याप्यतानासेव्यमानयो'रिति । आसेव्यमानार्थत्वं तावदा-
 सेवेत्युक्तम् । आसेवा च पौनःपुन्यमेव । पौनःपुन्यञ्च आभीचक्ष्यान्न भिद्यते ।
 विहिततश्च आभीचक्ष्याद्ये णसुल् 'आभीच्'त्ये णसुल् च' (२१४२) इत्यतः । न च तत्र
 चकारेण तत्र ज्ञाया अपि सङ्गहादव च तन्निर्देशरित्वादासेव्यमानार्थे पुनर्विधिरिति
 नाश्वम् । अतपि पक्षे ज्ञाप्यवस्थापीडत्वात् । तस्मादासेव्यमानयङ्गवार्थमिति
 प्राप्ते आह—यद्यपीति । समाधानमाह—तथापीति । आसेवार्थकणमलि असति
 इत्यन्वयः । आसेव्यमानार्थे णसुलीत्यर्थः । भावलक्षणासप्तमी । अयमभिप्रायः—
 सप्तसामीच'त्ये णसुल् विहितः । न तु तत्र 'तृतीयाप्रभृतीन्व्यतरन्ताम्' (७८४)
 इत्युपपदसमासो भवति । अत्र तु 'द्वितीयायाम्' इत्यनुवृत्तेर्द्वितीयान्ते उपपदे इति
 तदर्थत्वाच्च 'तृतीया प्रभृतीनि—' इति समासो भवत्येव । द्वितीयाद्यन्तमुपपद-
 संज्ञार्थत्वात् । तस्माद् विशिष्यति सूत्रे आसेवाद्ये द्वितीयान्तानामुपपदत्वमादाय 'तृतीया
 प्रभृतीनि—' इति समासो यथा स्यादित्येवमर्थम् आभीचक्ष्यार्थकायामासेवायां पुन-
 र्णसुल् विधीयते । न च 'आभीच्'त्ये णसुल् च' इत्यपि 'तत्रोपपद' सप्तमीस्त्वम् ।

इत्यनुसारादुपपदसमासो भविष्यतीति वाच्यम् । तत एव द्वितीयान्तस्य सप्तम्या निर्देशाभावात्तदप्रकृतेः । तस्मात् 'द्वितीयाप्रभतीनि—' इत्येव समासो विधेयः । स चाभीच्छंष्ट्य णमुल्लि न प्राप्नोति । तत्र ज्ञाया अपि संग्रहान् 'अम'बाधयेन' (७८३) इति नियमस्याप्राप्तेः । तदेव सिद्धमासेवायामिह णमुल् यदणं कर्तव्यमिति । गेहानु-
प्रवेशभावे इति । अर्थः प्रागेव विवक्षितः । अत्र द्वितीयेति समासविकल्पादाह—
गेहं गेहमनुप्रवेशमिति । असमासत्वाद् व्याप्तिपक्षे इदमुदाहरणम् । तेन गेहपद-
स्यैव द्वित्वम् । आसेवायाम् उदाहरति—गेहमनुप्रवेशं अनुप्रविशेति । आसेवा क्रिया-
निष्ठा पौगः पुनरम् । तेन क्रियावाचकस्य अनुप्रवेशशब्दस्यैव द्वित्वम् । एवं गेहा-
नुपातमित्यादि । एवमपि उदाहरणेषु असमासपक्षे यथापूर्वं गेहं गेहमनुप्रपातम् ।
गेहमनुप्रपातम् अनुप्रपातम् इत्येव प्रतिस्मरणं बोध्यम् । पञ्चदेवाद—असमासे त्विति ।
व्याप्तिपक्षे गेहस्य आसेवापक्षे णमुल्लक्ष्येणैवमतः पर्यायः कर्मो विवक्षितः ।
गेहानुसक्तमित्यत्र 'आन्दि गति शोषणयोः इति भौवादिको धातुः परस्मैपदो । एतत्
सुवस्य सुखेन मनसि धारणार्थं 'लतानुपातं कुसुमान्धगृह्णातु' इत्याद्याङ्गुलं व्याख्याया-
म् उदाहृतो भट्टिस्थः श्लोकः द्रष्टव्यः ।

३३७८ । अस्यतिल्लषोः क्रियान्तरं कालेषु ॥ ३।४।५७ ॥

दी—। क्रियामन्तरयति व्यवधत्त इति क्रियान्तरः ।
तस्मिन् धात्वर्थे वर्तमानादस्यतेस्तृष्यते च कालवाचिषु द्वितीया-
न्तेषूपपदेषु णमुल् स्यात् । इग्रहात्यासंगाः पाययति । इग्रहमत्या-
सम् । इग्रहतर्षम् । इग्रहं तर्षम् । अत्रासनेन तर्षणेन च यथा
पानक्रिया व्यवधीयते । अथ पाययित्वा इग्रहमतिक्रम्य पुनः
पाययतीति तर्षः ।

The term क्रियान्तर in the rule means that which intervenes
the action (and not another action by अन्वाक्रिया = क्रियान्तरम्)
Thus (the rule means)—when this sort of sense is expressed

by अस्वति (the root अस् दिवादि) and दृश्यति (the root दृश् दिवादि), they may take णमुल्, if a द्वितीयान् उपपद expressing time precedes such roots. Thus 'वाह्यासम—'He causes the cows to drink (water) again after causing them to drink it today and ceasing to do so for two days i.e. he causes the cows to drink water today, stops to do so for two days and then again lets them have water. Here by अलसन् the act of drinking water on the part of the cows is being postponed (for वाहम्—two days). Thus गृह्यासम—अति अस् takes णमुल् and the क्कुलवाचक word गृह preceding it. गृह is formed with समानान्त टच् attached by 'रजाहः सखिभ्यः—' (788) in the sense of गृहीरजोः समाहारः (गृहः) where अत्रादेश is barred by 'न संख्याहः समाहारि' (793). The term is masculine by 'रात्राज्ञाहः पुंसि' (814). वाहम् अस्यासम्—alt. by 'तृतीयाश्चतुर्थीनि—' (781). वाहतर्पम्—He causes them (the cows) have water this day, stops doing so for two days (in which he causes them to long for it) and then again causes them to drink it. Here by तर्पण or making to long for water (i.e. without allowing it) the act of drinking is being barred or intervend. गृहं तर्पम् as before.

नित—। अस्वति द्योतिरिति । क्रियान्तर इत्यत्र अन्त्याक्रिया क्रियान्तरमिति नार्थः । तादृशक्रियाया अवाप्तुपलब्धेः । न चानुप्रयोगधातुरनेन विवक्षितः । तस्यैतादृशवचनाभावेऽपि प्रयोनादती व्याचष्टे—क्रियामन्तरयति वावधते इति क्रियान्तर इति । क्रियावावधायक इत्यर्थः । बाहुलकात् कर्मण्यच् । अत्र क्रियाया अन्तर क्रियान्तर इत्यपि न विपरीतवत् । क्रियावावधायकार्थस्त्वैवात्र इदन्तान् क्रिया-वाधानार्थकानि निषेधहीनसमासानामप्रयोजनात् । अत्र अस्वतिद्वौ दिवादी । दृष्-

इति अित्वा पिपासायाम् इति धातुः । तस्मिन् धात्वर्थे इति । क्रियान्तरे (क्रिया-
वाचकायै) धात्वर्थे क्रियावाचकायैकत्वं चेद धातोरर्थो भवतोत्पद्यः । कालेषु इत्यस्य
विवरणं कालवाचिषु इति । तद्योपपदविशेषणम् इत्याह—कालवाचिषु द्वितीयान्तोप-
पदेषु इति । अत्र 'द्वितीयायाम्—' (३।४।५३) इत्यतो द्वितीयायामित्यस्यानु-
वृत्तेरिदम् । द्वाह्यासम् इति । कालवाचिद्वाह्योपपदपूर्वात् अति पूर्वादस्यतेः द्वाहम्
अत्यस्य (अतिक्रम्य) इति विग्रहे णसूत्रम् । 'अत उपधायाः' (११८२) इति वृत्तिः ।
'द्वितीया प्रभृतीनि—' (७८४) इति समासाभावपक्षे आह—द्वाहमत्यासमिति ।
द्वाह्योपपदात्तर्पतेराह—द्वाहतर्पम्—द्वाहं तर्पम् इति । द्वाहं तर्पयित्वा
इति विग्रहः । अत्रापि गाः पाययतीति शेषः । नन्वत्र अत्यसनस्य
तर्पणस्य च कथं कृत्वा (सूत्रे) क्रियावाचकायैकत्वमित्याशङ्क्य आह—अत्य-
सनेन तर्पणेन वेति । तदेव विवृणोति—अयं पाययित्वेति । द्वाहमतिक्रमेति ।
द्वाहं (व्याप्य) पानमकारयित्वेत्यर्थः । अत्राद्या 'पुन'रित्यस्यानुपपत्तेः । तथाच प्रति
द्वितीयदिवसे पाययतीत्यर्थः । एवम् द्वाहतर्पमित्यत्रापि अयं पाययित्वा द्वाहमतिक्रम्य
पनः पाययतोत्यर्थो बोध्यः । तत्रापि द्वाहं तर्पयित्वा लक्षावतीः कृत्वेति 'अतिक्रम्य'
पदस्यार्थः । तेनात्रापुरादाहरणे प्रतिद्वितीयदिने एव गवां पानमिति बोधम् । अस्त्य-
तिवृत्तौः किम् ? द्वाहमपोष्य मुञ्जते । क्रियान्तरे किम् ? अहरत्यस्य इयुणा
गतम् । नाव गतिर्वाचधीयते । कालेषु किम् ? योजनमत्यस्य गाः पाययति इति
नारीशः ।

३३८० । नाम्नादिशिग्रहोः ॥ ३।४।५८ ॥

टी—। द्वितीयायमित्यत्र । नामादेशमाचष्टे । नामयाह-
माह्वयति ।

When the word नामन् stands taking द्वितीया, as an उपपद,
the roots आ दिश् and वह take णसूत्रम् । Thus "नामादेशम्—"
speaks calling the name and 'नामयाहम्—' calls by the name.

मित—। नास्तीति । नास्ति + आदेश यद्दोरित्यवयवः । 'द्वितीयायाम्—'

(३३४५३) इत्यतो द्वितीयायामित्यस्यानुवृत्तेः—द्वितीयान्ते नामशब्दे उपपदे आह-
पूर्वाह् दिग्घः यद्दृश्यं संसृज् । नामादेशमिति । नाम आदिश्येति नाम गृहीत्वेति च
यथाक्रमं विग्रहः । पक्षे नाम आदेशम् इति । नाम ग्राहमिति च ।

३३८१ । अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्यानं कृजः क्वाणमुली

॥ ३१४१५८ ॥

दी—। अयथाभिप्रेताख्यानं नाम अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य
च नीचैः कथनम् । उच्चैः कृतम्—उच्चैः कृत्वा उच्चैः कारमप्रिय-
माचष्टे । नीचैः कृतम्—नीचैः कृत्वा नीचैः कारम् प्रियंव्रूते ।

The term अयथाभिप्रेताख्यानम् in the rule means loud utterance of what is not loved or displeasing and low utterance of what is loved or pleasing i.e. non-utterance of what is intended. Thus when this sense is implied and an indeclinable leads as an उपपद the root कृज् may take क्वा as well as संसृज्. Thus उच्चैः कृतम् etc ; when by 'द्वितीयाप्रवृत्तीनि—'(784) Samasa is effected then ल्यप् comes in by 'समासेऽस्य पूर्वो ल्यप्' (3332) otherwise क्वा. संसृज् ending forms are the same though the samasa is effected or not the only difference being in accentuation (स्वर भेदः).

सित्त—। अव्ययेऽयथेति । अभिप्रेतस्य उच्चस्य वाख्यानं कथनम् अभि-
प्रेताख्यानम् । अभिप्रेताख्यानमनतिक्रमः—यथाभिप्रेताख्यानम् । न तथा
अव्ययमभिप्रेताख्यानम् । यद्यपि अभिप्रेतं तथैव कथनं नैवार्थः । तच्च अप्रियस्य
उच्चैः कथनं प्रियस्य च नीचैः कथनं सम्भवति । ततो वाचष्टे—अयथाभिप्रेताख्यानं
नामेति । तेन एवम्भूतकथने—गम्य अव्यये उपपदे करोति । क्वा संसृज् च स
इत्यर्थः । अतः द्वितीयायामिति नानुवर्तनीयम् । अयथाभिप्रेतस्य तस्य प्रवृत्तिना-

भावात्। उच्चैः कक्षेत्यादि। 'तृतीयाप्रभतीनि—' (७८४) इति समासे कृते 'समासेऽनञ् पूर्वो ङो ल्यप्' (३३३२) इति करोतेः ङो ल्यवादेशः। समासेऽकृते च ङा। अमुत्पत्तेः समासे कृतेऽकृते वा नास्ति विशेषः (केवलः स्वरभेदः)। तदाह—उच्चैः कारं नीचैः कारमित्येव।

३३८२। तिर्य्यक्पवर्गे ॥३।४।६०॥

दी—। * तिर्य्यक्शब्दे (तिर्य्यक्शब्दे ?) उपपदे कृजः क्वाणमुलौ स्तः समाप्तौ गम्यायाम्। तिर्य्यक्कृत्य गतः। तिर्य्यक्कारम्। समाप्त्य गत इत्यर्थः। 'अपवर्गे' किम् ? तिर्य्यक्कृत्वा काष्ठं गतः।

When the indeclinable तिर्य्यक् stands as an उपपद the root कृज takes क्वा as well as अणुल् provided the derivative signifies completion. Thus तिर्य्यक्कृत्य and तिर्य्यक्कारम् (completing) ; अतः तिर्य्यक्कृत्वा तिर्य्यक्कृत्वा काष्ठं गतः—went throwing aside the wood ; here क्वा only but no अणुल् ; for there is no sense of completion.

मित—। तिर्य्यचोति। तिर्य्यक् इति शब्दस्य सप्तम्यां 'तिरश्चि' इत्येव पदम्। तेन तिर्य्यक् इत्यतः अव्ययम्। अतएव 'तिरश्चि' इति भवितव्ये सौवो निर्देशः। अनवायव्ये तिरश्चीत्येव ब्रूयादिति तदर्थः। अपवर्गेः कालप्राप्तिरिति 'अपवर्गे तृतीया' इत्यत्र व्याख्यातम्। इह तु तस्य समाप्तिरर्थः व्याख्यातम्। 'भवापवर्गो समवो यद् भवेद्—' (यीमदभागवतम्) इत्यादौ दर्शनाच्चेति। तिर्य्यक्कृत्य तिर्य्यक्कारम् इति। समाप्तपत्ते इदम्। तदभावे तिर्य्यक् कृत्वा तिर्य्यक् कारमिति। समाप्त्येति। तिर्य्यक्कृत्य तिर्य्यक् कारमिति समुदायस्यैव समाप्तिरर्थ इति नागेशः। तिर्य्यक्कृत्वा काष्ठमिति—अथतः स्थितं काष्ठं पार्श्वतः कृत्वा गत इति तत्त्वबोधिनी। अथ क्वा एव न तदादेशो ल्यप् न वा अणुल्। समाप्तार्थाभावात्।

[* तिर्य्यक्शब्दे इति तत्त्वबोधिनीयां पाठः।]

३३८३ । स्वाङ्गे तसुप्रत्यये कृभोः ॥३।४।६१॥

दी—। सुखतः कृत्य गतः । सुखतः कृत्वा । सुखत कारम् ।
सुखतोभूय । सुखतो भूत्वा । सुखतो भावम् ।

If a word signifying one's own limb precede as an उपपद after it has been affixed with तस् then the roots कृ and भू take कृ as well as भूमुल्. Thus सुखतः कृत्य सुखतः कृत्वा—सुखतः कारम् सुखतः कारम् (गतः)—went facing some thing. Similarly सुखतोभूय etc. Apply 'तृतीयाप्रभृतीनि—'(784).

मित—। स्वाङ्गे इति । तस् चासौ प्रत्ययेति तसुप्रत्ययः । तस्मिन्प्रत्ययेः । ततस्तदन्तपरिभाषया ('यिन विभक्तिदन्तस्' इत्यनया) तसुप्रत्ययान्ते इत्यर्थः । स चैवं स्वाङ्गे इत्यस्य विशेषणम् । यथा तसुप्रत्ययो यस्मादिति विषयः । एवमपि तसु-प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे इत्यर्थः । तसुप्रत्यये परतो यत् स्वाङ्गं तस्मिन्नुपपदे इति पाचो व्याख्यानं तु न सुष्ठु प्रतिपत्तिकरम् । तदर्थं सूचार्थः—तसुप्रत्ययान्ते स्वाङ्गे उपपदे करोतिर्भवति च क्ताणमुल्लो स्तः इति । कृभोरिति पञ्चम्ये षष्ठौ विवचनम् । सुखतः कृत्येति । 'समापेऽनञ्पूर्वे—' इति कौ ल्यप । पक्षे सुखतः कृत्येति । 'तृतीया प्रभृतीनि—' (७८४) इत्यसमासः । कमपि दीशमभिमुखीकृत्य भवति इत्यर्थः । सुखतोभूय = कृप् । सुखतोभावम् = भूमुल् ।

३३८४ । नाधार्यप्रत्यये चरथे ॥३।४।६२॥

दी—। नाधार्यप्रत्ययान्ते चरथेविषये उपपदे कृभोः
क्ताणमुल्लो स्तः । अनाना नाना कृत्वा नानाकृत्य—नाना कृत्वा
—नानाकारम् । विनाकृत्य—विना कृत्वा—विनाकारम् ।
नानाभूय—नानाभूत्वा—नानाभावम् । अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा
एकधाभूय—एकधा भूत्वा—एकधाभावम् । एकधाकृत्य—

एकधा कृत्वा—एकधाकारम् । ‘प्रत्ययग्रहणं’ किम् ? द्विरुक्-
कृत्वा । पृथग्भूत्वा ।

When ना प्रत्ययान्त (word affixed with ‘ना’) and धार्थ्य प्रत्ययान्त (word affixed with धा प्रत्यय implying the sense of धा or धसृज्) word stand as उपपदs in the sense of वि or अभूततद्वाच, the roots कृ and भू take कृत्वा as well as धसृज्. Thus अनाना नाना कृत्वा नानाकृत्य etc. substituting something for nothing or separating that which was not separate (see below). Also कृप् for कृत्वा comes in by ‘समासोऽनञ्पूर्वे—’ (3332) as the समास is optionally effected by ‘द्वितीयाप्रसूतीनि—’ (786). अतः नाना कृत्वा in the same sense (चार्थं). Similarly नानाकारम्—नाना कारम् takes धसृज् । विनाकृत्य etc.—वि is affixed with ना and नाञ् or न (in the preceding instance) is affixed with नाञ् in the sense of separation (नसृज्) by the rule “विनञ्भ्यां नानाञी नसृज्” (1828). नानाभूय etc., similarly विनाभूय etc., for here no respective order of the उपपदs and the roots or affixes is intended. एकधाभूय etc.—एक takes धा by ‘संख्याया विधार्थे धा’ (1288). Similarly विधाकृत्य—विधाकृत्वा—विधाकारम् । विधाकृत्य विधाभूय, विधाभूय etc., द्विरुक् कृत्वा—द्वयक् कृत्वा both mean the same thing viz. separating ; cp.—‘पृथग्विनान्तरेणैते द्विरुक् नाना च वर्जने’—Amara. Here (in the last two instances) there is sense of ना or धा but not such affixes. Hence कृप् etc., as before do not apply.

मित—। नाधार्थप्रत्यय इति । ना च धा च नाधी प्रत्ययी । तयोरर्थः नाधार्थः । नाधार्थः (नाधार्थकः) प्रत्यय इति कर्मधारयः । ततो ‘वेन विधिः—’ इति तदन्तपरिभाषया नाधार्थप्रत्ययान्ते इत्यर्थस्तदाह—नाधार्थप्रत्ययान्ते इति । नार्थप्रत्ययान्ते धार्थ्यप्रत्ययान्ते वेत्यर्थः । ‘इहान्ते न्युन्माद्यः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते’

इत्यन्तीशेन्यस्य प्रत्यये को योगः । इह 'घाये' धाप्रत्ययस्य अघं: इव अघंयिस् सः धार्थः । नाप्रत्ययो धार्थक्य प्रत्ययो यच्चादिति बहुव्रीहिरिति केचित् । तत्र । बहुव्रीह्यर्थयद्घृणं मूलोक्तार्थायद्घृणपुरःसरस्याख्यानायोगादिति नोपादेशमेतद् व्याख्यानमिति दिक् । सूत्रे चार्थे इति विषयसंगती । तदाह—चार्थविषये इति । अभूततत्वात् इत्यर्थः । अर्थं विषयत्वं प्रदर्शय उदाहरति—अनाना नाना कर्त्तृति । प्राग्वत् 'तृतीया प्रभृतीनि—' (७७४) इति समासपक्षे 'समासेऽनञ् पूर्व—' (५९९१) इति त्री लाभादेशः । तदभावे जा । ज्ञाभावपक्षे यमुल् । तत्रापि उदाहरणव्य-सम्भवेऽपि केवलं सारं मेदादौ भयमुदाहृतम् । किन्तु एकमेव । एवं विनाकृत्याविना कृत्यादावपि अनेन क्रमेण चत्वारि रूपाणि बोध्यानि । नानाकृत्य विनाकृत्य इत्यादौ वर्जयित्वं व्यर्थः । प्रत्ययस्य ना इत्यस्य 'वि' इत्यच्चाद् 'नञ्' इत्यस्य असच्चाद्ये प्रथमभावे विहितत्वात् । तथाच सूत्रम् 'विनञ्भ्यां नानाश्री नसङ्' (१८२८) इति । अत विहलच्चाद् ना, नञ् (न) इत्यच्चाद् नाञ् (चित्) प्रत्ययः । प्रत्ययस्य अत्वाद् 'अघो जिणति' (२५४) इति न इत्यस्य वृद्धिः । एवं नार्थप्रत्यये करोति रूपं प्रदर्शय भवतेराह—नानाभूतित्वादि (काप्) । एवं विना भूतित्वावपि उदाहार्यम् । एवं च यथासंख्यं निश्चय इति विभावनीयम् । एवं नार्थप्रत्यये उभयोः उदाहरणानि प्रदर्शय धार्थप्रत्यये आह—अनेनैकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधा भूतित्वादि । एवमपि स्थलिवु प्राग्वत् चत्वारि उदाहरणानि इति बोध्यम् । धाप्रत्ययत्वात् 'संख्याया विधार्थेधा' (१८८८) इत्यनेन विहितः । एवं विधाकृत्य—विधाभूय विधाकृत्य—विधाभूय इत्याद्यादाहरणीयम् । धार्थे इत्युक्त्वादि 'एकादौ ध्यसुक्त्वत्तरसाम्' इति (१८८८) ध्यसुकोऽपि संयुजात् पक्षे एकाध्वं कृत्य एकधा कृत्वा इत्यादयो बोध्याः । तथा 'द्विव्रीथ धसुक्' (१८८९) इति धार्थक्यं धसुक् पक्षे द्वैधं कृत्य द्वैधं कृत्वा द्वैधं कारम् द्वैधं भूय द्वैधं भूत्वा इत्यादि ज्ञेयम् । सूत्रे प्रत्यययद्घृणप्रयोजनं दर्शयितुं पृच्छति—प्रत्यययद्घृण किमिति । समाधानमाह—हिरक् कृत्वा प्रथमभूत्वेति । प्रत्यययद्घृणादेवन्विध-स्फुल्लेष नाथेक धार्थक्य प्रत्ययाम्भवात् जा एव यमुल् तु नेति बोधम् । केवलम् अर्थ-सामादन्तयोः प्रत्युदाहरणत्वं द्रष्टव्यम् । तथा चामरः—'प्रथमिनाऽन्तरिणत्वं हिरङ् नाना च वर्जने' ।

३३८५ । तूष्णीमि भुवः ॥३।४।६३॥

दी—। तूष्णीं शब्दे उपपदे भुवः ज्ञाणमुलौ स्तः । तूष्णीं-
नूय तूष्णीं भूत्वा तूष्णींभावम् । भूयङ्गणं कृञो निवृत्तार्थम् ।

When तूष्णीम् (the indeclinable) leads सू (only and not कृ also) takes यमुन् and ज्ञा । कृ is not to follow from the acceptance of सू here. तूष्णींभूय etc., keeping silent.

मिश्र—। तूष्णीमिति । व्याख्यातम् । ननु सूत्रे 'भुवः' इति सूयङ्गणं व्यर्थम् । तूष्णीमि इत्येव भवितव्यम् । 'कृभूः' (३३८६) इत्यतोऽनुवृत्त्यैव सिद्धिरिति चेन्नैवम् । तथा सति कृभूयभवीरपि यङ्गणं विज्ञायितम् । तस्माद् भूयङ्गणं प्रत्ययौ यथा आदिति यथात्यासनीव रमणीयमित्याह—भूयङ्गणं कृञो निवृत्त्यर्थमिति । उत्तरार्धं धैतदित्यपि द्रष्टव्यम् ।

३३८६ । अन्वचानुलोम्ये ॥३।४।६४॥

दी—। *अन्वक्षब्दे (अन्वच्छब्दे) उपपदे भुवः ज्ञा-
णमुलौ स्त आनुकूल्ये गम्यमाने । अन्वग्भूय आस्ते । अन्वग्-
भूत्वा—अन्वग्भावम् । अथतः पार्श्वतः पृष्ठतो वा अनुकूलो
भूत्वा आस्त इत्यर्थः । 'आनुलोम्ये' किम् ? अन्वग्भूत्वा
तिष्ठति । पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः ।

इति सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरकदन्तप्रकरणम् ॥

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।

विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौमुभे ॥

भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।

प्रीत्यै भूयाद् भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्त-

कौमुद्यामुत्तरार्धं समाप्तम् ॥

When the word (indeclinable) अन्वच stands as an उपपद the root भू takes both क्त्वा and अमुल् provided favourableness is implied by the whole (or the derivative). Thus अन्वग्भूय आसी = remains favourable whether before, behind or by side. Here क्त्वा has been replaced by ल्यप्. अन्वग्भूत्वा—अन्वग्भावम् as before. अन्वग्भूत्वा तिष्ठति—Remains behind. Here there being no sense of favourableness (आनुलोमा) क्त्वा only takes place and not अमुल्.

Here ends the subsequent (latter half of) कृदन्त section of the Siddhanta Kaummudi. Thus we have (in this treatise) shown the synopsis or compendium of words used in classical language ; a further comprehensive treatment, however, has been attempted, in conformity with the (actual order and implication of the) rules, in (my work named) Shabdakaustubha or the Kaustubha-like gem of words.

Let this Siddhantakaumudi or the moonlight of (grammatical) solutions, composed by Bhattoji Dikshita be (dedicated) to the delight of the venerable Bhavani and Viswanatha (i.e. Shiva).

मित—। अन्वचीति । 'अनूचि' इति वक्तव्ये 'अन्वयत्वद्योतनार्थं' तथोक्तिः सोढी, 'तिर्यञ्चपर्वण' (३१२) इतिवत् । पूर्वसूत्राद् भुव इत्यनुवर्तते । तदाह—भुव इति । 'अवायै—' (३१८) इत्यतः क्ताणमुक्तौ । आनुलोमीया इत्यस्य विवरणम्—आनुकूल्ये गम्यमाने इति । आनुकूल्यं परचित्तानुसरणमिति शब्देन्दुशेखरकाराः । अन्वग् भूयेत्यादि । प्राग्वत् क्त्वा ल्यप्, क्त्वा अमुल् च बोध्याः । अन्वग् भूयेत्यादेरर्थमाह—अथत इत्यादि । यद्येच्छमासनं भवेत् किन्वानुकूलीकरणमेव प्रयोजनमिति बोधायम् । अन्वग् भूयेति । अतः आनुलोमार्थाभावात् अमुल् न किन्तु क्त्वा एव । इत्युत्तरकृदन्तप्रकरणम् । अनेन प्रकरणेन लौकिकशब्दानाम्

अवैदिकानामिति यावत् दिङ्भावः संक्षेपमात्मिह अस्मिन् शब्दे दर्शितम्
अस्माभिरिति शेषः । शब्दकौस्तुभे तु तदाख्ये कौस्तुभमस्मिन् मदीयपाणिनि-
शास्त्रवाख्यानन्यान्तरे [बहुपरिचमसाधालाद् गूढावलाब्ध कौस्तुभसादृश्यम्]
विस्तरः प्रपञ्चः यथाशास्त्रं, शास्त्रम् अष्टाध्यायीम् अनतिक्रमेणार्थः (तेन तत्तन्मतो
निगूढार्थं तथ वाख्यानं गम्यते । एतेन स्वकपोलकल्पितवाख्यानस्यापि विरामः)
दर्शितः अस्माभिरिति शेषः ।

दर्शित इत्युक्तेः शब्दकौस्तुभः प्राङ् निबद्ध इति न प्रतिपत्तव्यम् । तस्य निबन्धस्य
समाप्तेः प्रागेव सत्यकर्तुं क्षीरोधानात् । तेन दर्शयिष्यत इत्येवार्थे तौ बोधाः ।

इति मितभाषिण्या सिद्धान्तकौमुद्या उत्तरार्द्धम् ।

अथ वैदिकप्रकरणम्

प्रथमोऽध्यायः

[अथ शब्दोऽव आरम्भे महत्कार्ये वा प्रयुक्तः । तथाचीकृतं "औङ्कारवार्थशब्दश्च
इत्येती ब्रह्मणः पुरा कण्ठं भिक्षा विनिर्याती तन्मात्राङ्गलिकावुभौ" ॥

३३८७ । छन्दसि पुनर्वस्वोरिकवचनम् ॥१२॥६१॥

दी— द्वयोरिकवचनं वा स्यात् । पुनर्वस्वु नक्षत्रं पुनर्वस्व
वा । लोके तु द्विवचनमेव (स्यात् ?) ।

In Vedic literature, the dual word पुनर्वस्व (denoting two
constellations) optionally takes the singular number, e.g.,
पुनर्वस्व नक्षत्रम् । But in classical language (लोके), the word
is always used in the dual.

मित—। अत्र सूत्रे 'अन्यतरस्याम्' इत्यनुवर्तते । अत आह—“इयोः एक-
वचनं वा स्यात्” । ‘पुनर्वसु’ इति इयोः नक्षत्रयोरैकतयहणात् विवचने प्राप्ते
‘ऊन्दसि’ विकल्पो विधीयते । “नक्षत्रे” इत्येव—पुनर्वसु माणवकौ । ऊन्दसि इति
किम् ? पुनर्वसु इति लोके ।

३३८८ । विशाखयोश्च ॥१२।६२॥

दी । प्राग्वत् । विशाखा नक्षत्रम् । विशाखे (? वा) ।

In the Vedas the word विशाखा too denoting two constella-
tions optionally take the dual number.

मित—। ‘ऊन्दसि’ इत्यलोप । विशाखा इति इयोर्नाम । अतः विवचने
प्राप्ते ऊन्दसि विषये विकल्पेन एकवचनमपि विधीयते । अतः आह—“विशाखे
नक्षत्रम् । विशाखा वा नक्षत्रम्” ।

३३८९ । षष्ठीयुक्तऊन्दसि वा ॥१४।८॥

दी—। षष्ठ्यान्तेन युक्तः पतिशब्दः ऊन्दसि घिसंज्ञो वा
स्यात् । क्षेत्रस्य पतिना वयम् ॥ इह “वा” इति योगः विभज्य
‘ऊन्दसि’ इत्यनुवर्तते । तेन सर्वे विधयः ऊन्दसि वैकल्पिकाः ।
“बहुलं ऊन्दसि” इत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः ।

The base पति being united with a षष्ठ्यान्त word optionally
becomes घिसंज्ञक in case of असमास as well (see the rules “शेषो
घासखि” and “पतिः समासः एव”) in the vedic literature, e.g.,
क्षेत्रस्य पतिम् etc. Here the word “वा” is separated from the
rule and is taken as a separate योग, and then ‘ऊन्दसि’ comes
down here also from the original rule. Then we get “ऊन्दसिवा”
i.e., all rules are optional in the case of the vedas ; and
injunctions like “बहुलं ऊन्दसि” are mere elaborations of this.

मित—। ‘पतिः’ इत्यनुवर्तते । पूर्वसूत्रेण असमासे पतिशब्दस्य चित्तंज्ञा न प्राप्नोति इति अयमारभ्यते—“पठान्तयुक्तः पति शब्दः” इत्यादि । “वा” इत्यंशस्य योगविभागं कृत्वा, ततश्च सूत्रात् “कन्दसि” इत्यनुवर्तते—“वा कन्दसि” इति सूत्र-शरीरं लभ्यते । तस्य अर्थो यथा—‘सर्वविधयः कन्दसि विकल्पन्ते’ । एवञ्च “बहुलं कन्दसि” इत्यादीनि कृताणि अस्यैव प्रपञ्चः इति फलितार्थः ॥

दी—। “यचिभम्” । नभोज्झिरोमनुषां वेतुपसंख्यानम्” (वा)—नभसातुल्यं नभस्रत् । भत्वात् कृत्वाभावः । अङ्गिरस्र-दङ्गिरः । मनुष्यदग्ने । जनेरुसीति विहित उसिप्रत्ययो मनेरपि बाहुलकात् ॥

“वृषणस्त्रश्वयोः” (वा) । वृषन् वर्षकं वसु यस्य स वृषणस्त्रसुः । वृषा अश्वो यस्यासौ वृषणस्त्रः । इष्टान्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्तः, भत्त्वाद्वाच्यं ते । अतएव ‘पदान्तस्य’ इति णत्वनिषेधोऽपि न । “अल्लोपोऽनः” इति तु न. अनङ्गत्वात् ।

Here follows भाधिकार (jurisdiction of “भ”) by the rule “यचिभम्” (see ante). Then the words नभस् अङ्गिरस् and मनुस् are optionally treated as भ ; thus we get नभस्रत् (without कृत् in Sandhi by the rule “ससुजघोरः”, for नभस् is treated as a “भ” and not as पदान्त), अङ्गिरस्रत् and मनुष्रत् । मनुष् is got as मन + उसि—the affix उसि coming after the root irregularly on the analogy of उसि after जन established by the unadi rule “जनेरुसिः” ।

The word वृषन् is also treated as a “भ” when वसु and अश्व follow and so we get वृषणस्त्रसु and वृषणस्त्र and not वृषवसु or वृषाश्व with नलोप । नलोप by the rule “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” will apply if

इषण् is a पद or mere word and not a “भ” । The elided विभक्ति after इषण् also must not give it the character of a पद, for here it is distinctly said as “भ” when वसु and अन्न follow. Hence Bhattoji says—“श्लोपः प्राप्तः भत्वात् याव्यंति” । Hence also the शलनिषेध by the rule “पदान्तस्य” (ante) cannot apply to इषण्, for it is a “भ” here. For this very reason also the rule “अज्ञोपोऽनः” (ante) can not be applied here, for there is no अज्ञाधिकार here, but we have भाधिकार only.

मित— सुगमा । अथ “यच्चिभम्” “ससजुषोरः” “नक्षोपः प्रातिपदिकान्तस्य” “पदान्तस्य” “अज्ञोपोऽनः” इत्यादिसुवाणि प्राग्वाखात्रातानि द्रष्टव्यानि ॥

३३८० । अयस्मयादीनि छन्दसि ॥१४॥२०॥

दी—। एतानि छन्दसि साधूनि । भपदसंज्ञाधिकारात् यथायोग्यं संज्ञाद्वयं बोध्यम् । तथाच वार्तिकम्—“उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम्” । ससृष्टुभा स ऋक्वतागणेन—पदत्वात् कुत्वम् । भत्वात् जश्त्वाभावः । जश्त्वविधानार्थायाः पदसंज्ञाया भस्वसामर्थ्यात्न वाधात् ॥ नैनं हिन्वन्तापि वाजिनेषु—अत्र पदत्वात् जश्त्वम् । भत्वात् कुत्वाभावः ।

The words अयस्मय etc., are irregularly formed in the Vedic literature (by taking अयस् as a “भ” and not a पद) । In this rule both “भ” and “पद” come down (i.e., there is both भाधिकार and पदाधिकार) and both or either take place according to requirements of the words listed under अयस्मय etc. So the varttika runs—उभयसंज्ञानि etc. Thus in ऋक्ता of the above instance, the base ऋक् first becomes ऋक् being a पद (पदत्वात् कुत्वम्) by the rule “जोः कु” । Then ऋक् + वत् gives ऋक्वत् and

not कृत् by जश्ल् (by the rule “भलां जशोने”) for now it is treated as a भ (भलात् जश्लाभावः)। In fact direction of भ bars here पदसंज्ञा which only can enjoin जश्ल्। Similarly in वाजिनेषु (वाच् + इन्) we have जश्ल्—it being treated as a पद (पदत्वात् जश्त्वम्)—and वाच् itself being regarded as a “भ” we do not get कुल in वाच् yielding वाक्। And अयस् + मय = अयस्य by treating अयस् as “भ” only. But in classical literature the form is अयोमय only.

मित—। अयस्यादीनि शब्दस्वरूपाणि कन्दसि विषये एव साधूनि भवन्ति। भसंज्ञाविधानात् ‘अयस्य’ इति। लोके तु ‘अयोमयः’ स्यात्। अत्र सूत्रे क्वचित् भाधिकारः, क्वचित् पदाधिकारः, क्वचित् उभयमपि भवति। अतः दीक्षितो वदति “भपदसंज्ञाधिकारात् यथायोग्यं संज्ञाद्वयं बोधम्”। एवं “चकत्” “वाजिन” इत्यादयस्तु भपदाधिकारात् सिद्धाः। अन्यत् सुगमम्॥

३३८१। कन्दसि परेपि ॥१४॥८१॥

दी—। “तेप्राग्धातोः” (इति सूत्राधिकारि सति आह)

३३८२। व्यवहिताश्च ॥१४॥८२॥

दी—। हरिभ्यां याज्ञोक्त आ। आ मन्द्रैरिन्द्र हरि-
भिर्याहि।

The गति and उपसर्ग that are put before a verb in grammar by the rule “तेप्राग्धातोः” are made to be put after a verb (परे) or are placed at a long interval (व्यवहित) as will be clear from the instances “याहि ओक्त आ” and “आ इन्द्रमन्द्र हरिभिः याहिः” etc here.

मित—। सुगमा।

३३८३। इन्धिभवतिभ्यां च ॥१२॥६॥

दी—। आभ्यां परोऽपि क्लिट् कित् स्यात्। समीचे दस्यु-

हन्तमम् । पुत्र ईधे अथर्वणः । वभूव ॥ इदं प्रत्याख्यातम् ।
इन्धेः कन्दोविषयत्वात् भुवो वृको नित्यत्वात् ताभ्यां लिट्ः
किङ्चनानर्थक्यमिति ॥ इति प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥

अपित् लिट् affix after the root इन्ध and भू are regarded as कित् ।
Thus in समीधे etc., the लिट् affix being कित् causes गुणनिषेध and
also नलोपः of इन्ध by “अनिदितां हल उपधायाः किङ्ति ।” Similarly वभूव
without गुण । Now Bhattoji says that this rule is rejected ;
for इन्ध is restricted to the vedas only and can have its derived
form without आम् in लिट्, and वृक् after भू is always obligatory
and bars गुणवृद्धि (compare “नित्यत्वात् गुणवृद्धो वाचते”—ante),
so further कित्विधान after these for गुणनिषेध becomes
unnecessary.

नित्—। इन्धिभवतिभ्यां परः अपित् लिट् प्रत्ययः कित् भवति । वभूतस्तु इन्धः
कन्दोमात्रविषयत्वात् कन्दसि लिटि आमोऽप्रयोगात् भुवो वृको नित्यत्वेन गुणवृद्धि-
वाचनात् इदं सूत्रं न युक्तम् विनापि सूत्रेण इष्टसिद्धत्वात् । तदेतत् सूत्रं भाष्ये
प्रत्याख्यातम् । इति कारस्तु—“इन्धेः संयोगार्थं ग्रहणम् । भवतः पिदर्थम्” इत्याह—
तन्मते अव पूर्वसूत्रात् (“असंयोगाज्जि ट् कित्” इत्यतः) “अपित्” न अनुवर्तते ॥
इति शब्दोव समाप्तिद्योतकमव्ययम् = प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

३३८४ । तृतीया च होम्बन्दसि ॥२।३।३॥

दो—। जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद् द्वितीया च ।
यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति । अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषिवर्तते ।
'यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्यते' इत्यादि प्रयोगदर्शनात् ।
अग्नये ह्यते इति व्युत्पत्तेश्च । यवाग्वाख्यं हविर्देवतोद्देशेन
त्यक्त्वा प्रक्षीपतीत्यर्थः ।

The accusative of the root *हु* takes द्वितीया as well as तृतीया in the Vedic language. Thus यवाग्वा (तृतीया) and अग्निहोत्रम् (द्वितीया) in the instance यवाग्वा अग्निहोत्रं जुहोति—offers the offering (of clarified butter) called यवागू. The word अग्निहोत्र here stands in the sense of हविस्, or clarified butter which is generally offered to fire; for the (mode of) derivation is 'अग्नये ह्यते इति अग्नि + हु + व. This sort of sense of the word is corroborated by instances like 'यस्याग्निहोत्रम्—' whose अग्निहोत्र (हविः) that has been resorted to (for oblation) becomes impure—etc. Thus the sense is यवाग्वाख्यम् etc. :—देवतोद्देशेन means with a view to pleasing the gods.

मित—। तृतीया चेति । 'कर्मणि द्वितीया' (२।३।२) इत्यव्ययसिंहं पूर्वमुक्तम् । ततः 'कर्मणि द्वितीया' इति सर्वमपानुवर्तते । तदाह—जुहोतेः कर्मणीत्यादि । यवाग्वा चेति । यत्किञ्चिद् देवतोद्देशेन अग्नौ प्रक्षिप्यते तदेवम् इत्युच्यते तेन प्रक्षेप-द्रव्यमात्रं हविः । अग्नये ह्यते इत्यग्निहोत्रशब्दव्युत्पत्तिः । ततश्चाग्निहोत्रशब्दो हविर्वचनः । अत आह—अग्निहोत्रशब्दोऽत्र इति । तत्र प्रथममाह—यस्याग्निहोत्रमिति ।

अधिश्रितम् आश्रितम् इति । अमेध्यम् अपवित्रम् । आपद्यते भवतीत्यर्थः । तदेवं प्रयोगदर्शनाद् व्युत्पत्तेश्चानुकूलत्वादग्निहोत्रशब्दस्य हविरर्थः । ततश्च यवाग्न्या अग्निहोत्रेण यज्ञा यवाग्नौ अग्निहोत्रम् जुहोतीत्युदाहरणार्थः सम्यग्यते । ततो यवाग्न्याग्निहोत्रज्ञा-भिन्नम् । यदेव यवाग्नौ देवाग्निहोत्रम् । अत आह—यवाग्न्याख्यं हविरिति । अत्र यवाग्न्यब्दात् द्वितीया अग्निहोत्रशब्दाच्च द्वितीयेत्युदाहरणसङ्गतिः । यवाग्न्या जुहोति, अग्निहोत्रं जुहोतीति भेदेनापि उदाहृतं शक्यते । भाष्ये सूत्रमेतत् प्रत्याख्यातमित्याहुः ।

३३८५ । द्वितीया ब्राह्मणे ॥२।३।६०॥

दी—। ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् । षष्ठ्यप्रवादः । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः ।

In the matter of application or use in respect of the Brahmanas (a subdivision of the vedas), the कर्म of दिव् meaning 'to trade' or 'to gamble with dice' takes द्वितीया. This rule supersedes षष्ठी directed by 'दिवस्तदर्थस्य' (619). Thus 'गामस्य—' they might that day state his कर्म in the assembly.

मित—। द्वितीयेति । सूत्रे ब्राह्मण इति विषयसप्तमी । तदाह—ब्राह्मण-विषये इति । ब्राह्मणो वेदविभागान्तरम् । 'मन्त्रब्राह्मणयो वेदनामधेयम्' इत्यभियुक्तोक्तेः । दिवस्तदर्थस्येति । 'दिवस्तदर्थस्य' (२।३।५८) इत्यतः सादनुवृत्तेरिति भावः । स (पूर्वोक्तः) अर्थः अस्य तदर्थः । तस्य व्युत्पन्नव्यवहाराद्यैकस्य दीव्यते-रित्यर्थः । यत् कर्म तस्मिन् द्वितीया विधीयते । न तु 'दिवस्तदर्थस्य' (६१८) इति सूत्रेण षष्ठी । तदाह—षष्ठ्यप्रवादः । 'षष्ठी शेषे' (२।३।५९) इत्यतः षष्ठीव्यनुवृत्तेः तत् सूत्रप्राप्ता षष्ठ्या प्रतिषिध्यत इत्यर्थः । गामस्येति—अत्र गामिति दीव्यते कर्म । 'सोपसर्गस्यदिवेर्विभाषोपसर्गे इति व्यवस्थितविभाषया सिद्धे निरुपसर्गाद्यौऽयमारभः' ।

३३८६ । चतुर्थ्यर्थे बहुलं कृन्दसि ॥२।३।६२॥

दी—। षष्ठी स्यात् । पुरुषस्यृष्टस्यृष्टमसः । गोधाकालका-

दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । वनस्पतिभ्य इत्यर्थः । 'षष्ठार्थे चतुर्थीति वाच्यम्' (वार्तिक) । या खर्वेण पीवति तस्यैखर्वः ।

In Vedic literature genitive (षष्ठी) is variously used in the sense of dative (चतुर्थी). Thus 'पुरुषस्य'—where चन्द्रमसि the dative was due. वनस्पति means a huge tree bearing fruits. 'षष्ठार्थे'—varttika. It has to be said that चतुर्थी takes place in the sense of षष्ठी ; e.g. या खर्वेण—where 'तस्याः' was due for तस्यै.

मित—। चतुर्थीये इति । 'षष्ठी ये' (१।१।५०) इत्यतः षष्ठीयनुवर्तते । तेन मेधे पूरयन्नाह—षष्ठी स्यादिति । छन्दसि विषये चतुर्थीये बहुलं षष्ठीस्यादित्यर्थः । पुरुषस्य इति । चन्द्रमसि इति । वनस्पतिभ्य इति । 'अपुषाः फलवन्ती ये ते वनस्पतयः खाताः' इति मनुः । षष्ठार्थे चतुर्थीति वार्तिकमिदम् । या खर्वेणेति । तस्या इति प्राप्ते तस्यै इति ।

३३८७ । यजेथ करणे ॥२।३।६३॥

दी—। इह छन्दसि बहुलं षष्ठी । घृतस्य घृतेन वा यजते ।

Here i.e., in the function of करणकारक of यज, षष्ठी is variously used in the vedic literature.

मित—। यजिषेति । प्राग्वत् षष्ठी अनुवर्तते । पूर्वप्राह 'बहुलं छन्दसि' इति च । तदाह—इह छन्दसीत्यादि ।

३३८८ । बहुलं छन्दसि ॥२।४।३८॥

दी—। अदो घञादेशः स्यात् । घस्तां नूनम् । लङि 'मन्त्रे घस—' (३४१२) इति चेल्लुक् । अडभावः । सन्धिश्च मे ।

The substitute घञ् variously replaces अद् (the root) in the vedic literature. Thus 'घञाम्'—। Indeed they two etc.—घञाम्

is the dual of लुङ् परस्मै, which is lost by 'लुङ् लुङि' has disappeared due to 'मन्त्रे घञ्—' (3402) and the augment अट्, although there is no माङ् preceding has been prohibited by 'कन्दसमाङ्-योगेऽपि' (3346). But this घञ्भाव of अट् might have been effected by 'लुङ् सनोः—' whether 'मन्त्रे घञ्—' exists or not ; anticipating this rejoinder the author (Bhattoji) illustrates सन्धिव मे, my co-eating i.e. eating with you or another— 'सन्धिः स्त्री सहभोजनम्'—Amara. सन्धि (eating) is derived as अट् + क्तिन् = अस् ति by this rule 'बहुलम्—' = अस् ति elision of penultimate (उपधा) by 'घसिभसोर्ङलि च' = अस् ति—elision of स् by 'भलो भलि' (2281) = अस् ति—त् is changed into स् by 'भक्षस्तयोः—' (2280) = अस् ति = ति by जङ्त्व. Here the elision of the penultimate अ is not to be apprehended as स्थानिवत् by 'अचः परस्मिन्—' (50) as there runs the prohibition 'न पदानाद्विधेयनवरयेलोपसंस्वरवर्णदोषजनश्च' (56) with ref. to जङ्त्विति । Thus समाना मित्रः = सन्धिः, समान being changed to स by 'समानस्यकन्दस्यसूत्रप्रभृत्यादिके' (1312).

मित—। बहुलमिति । 'अदोजमिः—' (२।४।१६) इत्यतीद इत्यमुवर्तते । 'लुङ् सनोः—' (२।४।३७) इत्यती. घञ्. इति. च । तदाह—अदो घञादेशः स्यादिति । बहुलं कन्दसि विधये इति शेषः । उदाहरति घञासिति । अदो लुङ् तसस्तामादेशे रूपम् । अनेन घञादेशः । 'लुङ् लुङि' इति प्रात आह—मन्त्रे इति । अङ्भाव इति—बहुलं कन्दस्यमाङ् योगेऽपीत्यनेन (३५४६) इति भावः । मन्त्रे तद् 'लुङ् सनोः—' इत्यनेनैव सिद्धे 'बहुलं कन्दसो'ति व्यर्थमित्याशङ्क्य आह—नन्विति । अदन् म्भिः । अदधातोः क्तिन्प्रत्ययेपरतोऽनेन घञादेशः । 'घसिभसोर्ङलि च' इति घसरूपधालोपः । ततो 'भलो भलि' (२२८२) इति स लोपोः । पश्चाद् 'भक्षस्तयोर्घोऽङ्' (२२८०) इति प्रत्ययतकारस्य घकारे घस्य जङ्त्वनेन गकारे च रूपम् । न च 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (५०) इत्यनेन अङ्गोपस्य (उपधास्यस्य अकारस्य

लीपस्य) स्थानिवत्त्वमाशङ्कनीयम् । अश्वत्वे कर्तव्ये तन्निषेधात् । तथाच सूत्रम्—
'न पदान्तद्विवचनवरीयलोपस्तरसवर्ण दीर्घे अश्वत्विधिषु' (५१) इति । ततः
समानशब्देन निध इत्यास्य समासः । 'समानस्य छन्दसमधुप्रभृत्यदकौषु' (१०१२)
इति सः । 'सन्धिः स्त्री सहस्रोजनम्' इत्यामेरः ।

३३८८ । हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि ॥२॥४॥२८॥

दी—। हन्तः पूर्ववलिङ्गः । हेमन्तश्च शिशिरश्च हेमन्त-
शिशिरौ । अहोरात्रे ॥ 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (२४२३)—

The preceding two rules here are 'परवलिङ्ग' इत्यतत्पुरुषयोः' (2.4.26) and 'पूर्ववद्वचनौ' (2.4.27). Hence this rule means that in vedic language the dvanda compounds in हेमन्तशिशिरौ and अहोरात्रे are to be guided by पूर्ववलिङ्गता or the gender of the preceding members in such compounds will determine the gender of the compound. Thus in हेमन्तशिशिरौ and अहोरात्रे of vedic use, we have हेमन्तशिशिरौ (neuter) and अहोरात्रौ or अहोरात्रः in भाषा (if समाहार is intended). Although Amara has 'हेमन्तः शिशिरौऽस्त्रियाम्' yet authorities are of opinion that शिशिर is neuter generally. Hence by 'परवलिङ्गम्'—we have (in भाषा) हेमन्त शिशिरौ the autumn and the winter season. In the case of अहोरात्र समासान्त चच् comes in the sense 'अह्यरात्रिषु' by—अहः सर्वेकदेशसंख्यात-पुण्याश्च रात्रेः । इकार of रात्रि eliding and पुल्लिङ्गता of the compound being determined by 'रात्राह्वाः पुंलि' । अहोरात्राणि (plural) is also to be met with in the vedic language. Hence अहोरात्रे in the rule simply determines the gender and not the number also. 'अहोरात्राणि गच्छन्ति सर्वेषां प्राणिनाम् इह । अपयन्त्यायुः—' in Ramayana is thus an archaism in classical language.

मित—। हेमन्तशिशिराविति । 'परवलिङ्ग' इत्यतत्पुरुषयोः (२।४।२६) इत्यतो वन् इत्यनुवर्तते । 'पूर्वपदश्चवङ्गौ' (२।४।२७) इत्यतः पूर्ववदिति च । तदाह—वन्ः पूर्ववदिति । कन्दसि विषये हेमन्तशिशिरशब्दयोरहोरात्रशब्दयोश्च वन्ः पूर्ववलिङ्ग इत्यर्थः । हेमन्तशिशिरौ अहोरात्रे इत्यवयवः (छेदः) । हेमन्तश्च—शिशिरश्चेति तच्चवोधिनीस्थोऽयं सम्यक् पाठः । अत्र शिशिरञ्चैव पठनीयम् न तु शिशिरश्च । अन्यथा पूर्ववलिङ्गतावचनवैयर्थ्यं प्रसङ्गात् । न च "हेमन्तः शिशिराऽस्त्रियाम्" इत्यमरस्य अस्त्रियामित्युक्तः शिशिरशब्दस्य उभयलिङ्गत्वात् पुलिङ्गनिर्देशोऽपि सङ्गच्छत इति बाध्यम् । प्रमादोऽयममरकृति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । एवं लोके परवलिङ्गतायाम् हेमन्तशिशिरे इति प्राप्ते कन्दसि हेमन्तशिशिराविति । एवम् अहश्चराविति लोके अहोरात्र इति अहोरात्रौ इति वा प्राप्ते अहोरात्रे इति कन्दसि । पूर्वपदस्य अहः शब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वात् समसस्य नपुंसकलिङ्गशेषता । लोके अहोरात्र इत्यव 'अहः सवैकदेशसंख्यातपुण्याचरात्रेः' इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । 'यश्चेति च' रातिशब्दस्य इकार लोपः । 'रात्राङ्गाहः पुंसि' इति (८१४) रात्रान्तस्य पुलिङ्गता ॥ 'अदिप्रभृतिभ्यः शप्' (२४२३—२।४।७२) इति कन्दरूपि शपो लुकि प्राप्ते 'बहुलं कन्दसि' (३४००) इति वक्ष्यमाणसूत्रेण वेदे तस्य बहुलं लुक् विधीयत इति प्रदर्शनार्थम् 'अदि प्रभृतिभ्यः—' इति सूत्रमव आरयति—

३४०० । बहुलं कन्दसि ॥२।४।७३॥

दी—। वृत्तं हनति वृत्तहा । अहिः शयते उपपृक् पृथिव्याः । अत्र लुङ् न । अदादिभिन्नेऽपि कचिल्लुक् । तार्धं नो देवाः ॥ 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' (२४८६)—

The elision (लुक्) of the विकरण शप् after अदादि roots is variously effected in vedic language. Thus हनति (without elision of शप्) in place of हन्ति in secular language in the instance वृत्तं हनति वृत्तहा—Indra killed वृत्त. So also शयते (श्री + शट्ते) in place of शेते in 'अहिः शयते—' The demon (अहि which refers to

हन्) lay on the ground. लुङ् + न (i.e. लुक् + न) i.e. of शप् । अदादिभिरेऽपि i.e. शप् after other (भ्रादि) roots also elides irregularly in 'vedic literature as in वाध्वम् by 'आदिचः—' (२३७०) as there is no शित् affix whereas in classical language we have वायध्वम् with शप् attached to वै (भ्रादि) and आयादिश्च in connection with शप् । 'जुहोत्यादिभ्यः—' This is cited for the solution of the next rule—

मित—। बहुलमिति । 'अदिप्रभृतिभ्यः—' (११४७२) इति प्राप्तस्य शप्कन्दसि विषये बहुलं लुगित्यर्थः । तदुदाहरति—इत्' हनतीति । लोके तु शप्लुक् इति दृश्येव । उदाहरणान्तरमाह—अहिरिति । शयते इत्यत्र शीप्रकृतेः शपो लुगभावे गुणायादिशौ । लोके तु शप्लुकि श्येते इत्येव । अहिरिति इत्यत्र निर्देशः । उपश्रुतिरुपरि इत्यर्थः । बहुलशब्दादन्वयापि (भ्रादावपि) शपोलुग् बहुलं भवतीत्याह—अदादिभिरेऽपि इति । तावन्मिति । वैष्णपालने भीवादिकः । तस्य ध्वनि शपो लुकि शित्प्रत्ययपरत्वाभावात्, 'आदिचः—' (२३७०) इति आद्य रूपम् । लोके तु शपो लुगभावात् वायध्वमित्येव । अत्र शपि परे आयादिश्च रूपम् । कन्दसि जुहोत्यादाकस्य च विकरणस्य बहुलं विधिरिति दशमार्थ आरयति जुहोत्यादिभ्य इति ।

२४०१ । बहुलं कन्दसि ॥२॥१४७६॥

दी—। दाति प्रियाणि चिद्वसु । अन्यत्रापि—पूर्णां विवष्टि ।

The श्च of शप् of the affix शप् after जुहोत्यादि root is variously effected. Thus 'दाति—' etc दा + लट्ति—here श्च, not having replaced शप्, duplication by श्चो (२४९०) does not apply, consequently ददाति (as in भाषा) is not the resultant form. अन्यत्रापि i.e. श्च attaches itself after other roots where it was not expected to take place—Thus पूर्णां विवष्टि । Thus वश

ति = वच् + श्, ति = वच्, वच्, ति by 'शी' (२४९०) = व + वच् by 'हलादिः—'
= विवच् by 'बहुलं कन्दसि' (७.४.७७). Then, वल् and वल् and we
get विवष्टि ।

मिन्—। बहुलमिति । कन्दसि विषये जुहोत्यादि (२।४।७५) प्राप्तस्य शपः
श्च बहुलमित्यर्थः । दातीति—दाधातोः शपः झोरभावे श्वाभिति हित्वाभावाद् ददाति
(लौकिकं रूपम्) इति न । अन्यथापीति—जुहोत्यादिभिर्नेऽपि क्वचित् झुरिति भावः ।
विवष्टि इति । लोके तु वष्टि । वश् कान्ती अदादिः । तस्य 'शी' हित्वा, 'मजामित्'
(७।४।७६) 'बहुलं कन्दसि' (७।४।७७) इति सति 'वश्—' इत्यादिभिर्यद्योक्तं रूपम् ।

३४०२ । मन्त्रे घस-ह्वर-णश-वृ-दहाद्-वृज्-क्-गमि-
जनिभ्यो लैः ॥२।१।४।८०॥

दौ—। लिरिति च्लेः प्राचां संज्ञा* । एभ्यो लेर्लुक्
स्यान्मन्त्रे । अक्षत्रमौमदन्त हि । घस्तादेशस्य 'गमहन—'
(२३६३) इतुपधालोपे 'शासिवसि—' (२४१०) इति घः ।
माहर्मितस्य । धूर्तिः प्रण्ड्, मर्तस्य । 'नशेर्वा—' (४३१)
इति कुत्वम् । सुरुचो वेन आवः । मान आ धक् । आदितया
कारान्तग्रहणम् । आ प्रा द्यावापृथिवी । परावर्गं भारभृद्
यथा । अक्रानुषाणः । त्वे रयिं जागृवांसो अनुगमन् । मन्त्र-
ग्रहणं ब्राह्मणस्यापुत्रपलक्षणम् । अज्ञत वा अस्य दन्ताः ।
विभाषाऽनुवृत्तेर्नेह—न ता अगृह्णन् अजनिष्ट द्विषः ।

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

लि is the technical name for लि used by the old grammarians.
In the matter of मन्त्र or vedic hymns, लि elides when
coming after the roots वच् (the substitute for वृद्), ह्वर (i.e. हृ

कीटिलिभादि), यश् (नश्), व (both वञ्वरणे and वङ् संभत्ती) दङ्, यान् (i.e. आकारान्त roots), वज् (or वजीवर्जने) क्, गम् and जन्. Thus 'यचन् etc.—' यट् + लुङ् = यट् घस् = यच् + यन् by 'गमहन—' (2363) = यग्घन् by लश्व = यक्स् यन् by चर्त्त = यक्प् यन् = यचन्, यत् by 'शासिवसिघसीनां च' (2410). It is important to note here that लि or लृ having disappeared by this rule, यङ् in place due to लृदित् of घस् (घरल) by 'पुषादियुतादि लृदितः—' does not take place. In classical language the form is यचसत्. 'माङ्—' Instance of वृ ; मा prohibits the यट् here. वृङ् + लुङ् सिप् (इ) or स्, लृ disappearing by this rule, सिच् by 'लृः सिच्' ceases to take place. गुण by 'सावैधातुकार्त्त—', रपरत् + विसर्गे, स् or इ is dropped by 'इङङ्गावभः—' (252). 'धृतिः प्रणङ्—' Instance of नश् in लुङ्, प्र preceding it कीप् + तिजीप् as before. कल by 'उपसर्गादसमासिपिषीपदेशस्य', कल (क्) as in the text. सुरुषो वीज् etc—here आधः = आ + इ + लुङ् सिप्. मा न आधक् here आधक् is आ + दङ् + लुङ् + द—ङ् is first changed into घ by 'दादेशोतिः—' then to ग् by जश्त्व then to क् by चर्त्त (खरिच) and द to ध by 'एकाचोवशी भष्—'. 'आप्ता—' etc Instance of an आकारान्त root प्रा with आ leading in लुङ्. 'परावर्त्—' from वज् with परा preceding in लुङ् सिप्, गुण by 'पुगल—' (2189) रपरत् कल by चोः कुः etc. 'यकन्—' Instance of क् (इङङ्करणे) in लुङ् मि (यन्), अकार्त्तः in secular language by सिच् इति जस् etc. 'जाय्—' etc—Here यनुयन् is the instance of यम् in लुङ् मि (यन्) with यन् preceding. No यङ् by पुषादि rule and लृ elides. Elision of उपधा by 'गमहन—' (2363). The लौकिक from is यन्वगमन्. सन्वयहणम् etc—the term सन्वे in the rule includes प्राप्ताण also. 'यजत etc.—' His teeth grew indeed (वा अस्त) = वै अस्त, here

अञत is the instance of अन् in लृङ्, अन्—उपधा eliding by समहन् = अञ् न् अत = अञत । The classical form for अञत is अञनिष्ट. Note that the vedas are subdivided into two parts—मन्त्र also called संहिता and ब्राह्मण. The former deals with the Riks or hymns and the latter with the prose part explaining the implication of the Riks as well as the sacerdotal functions. मन्त्र includes both these. 'विभाषानुवृत्तेः—' Here the term विभाषा from the rule विभाषा प्राप्तेऽशास्त्रासः (2.4.78) being carried down we have अञनिष्ट also as the alternative of अञत cp—'न ता अष्टभून्—'. Here (in अञनिष्ट 'अ' or चि not having disappeared optionally सिच् takes place वृत्त and टुल्ल. अष्टभून् is the vedic form for अष्टवृत्त (अष्ट् + लृङ् अन्) by 'इयसोर्भक्त्यन्दसि'.

मित—। मन्त्र इति । 'यज्ञविधायैजितो यूनि लुगणितोः' (२।४।५८) इत्यतो लुगित्यनुवर्तते । एभ्यो लेलुंगिति । एभ्य इति घसादिभ्यः परस्मैत्यर्थः । घस इति 'लृङ् सुनोः—' इति प्राश्नादिघेसादिशस्य गृहणं न तु प्रकृत्यन्तरम् । इत्वर इति इत् कौटिल्ये इत्यस्य भौवादिकस्य श्रुपा निर्देशः । णश्च अदर्शने । उ इति उञ् वरणे, वृद्धं संभक्तौ इत्यभ्योरेव सामान्येन निर्देशः । दृक् भक्षीकरणे । आदिति आकाशान्तानां धातूनां गृहणम् । इज इति इञी वर्जने । कृञ् करणे । गच्छ गतौ । जनी प्रादुर्भावे इत्येभ्यः । लेरिति 'चि लृङि' इति लङादिशस्य चैरित्यर्थः । प्राचामिति पूर्वाचार्याणाम् । मन्त्रे इति—संहितायां (विषये) इत्यर्थः । मन्त्र इति ब्राह्मण-स्त्राग्रापलघणम् इति वक्ष्यति । तेन कन्दसि इत्येव वक्तुमुचितम् । घसादिभ्यो लेलुङ्कं क्रमेणोदाहरति—अचन्नित्यादिना । अचन्नित्यत अत्तेर्लुङि—चूः (अन्) । 'लृङ् सुनोः—' इति घञादिघेऽङादिशे च लृङित्वात् 'पुषादि—' (२।३।४३) इत्यनेन चैरिङ् प्रातः सोऽनेन चैर्लोपाद् वार्यते । तदेवम् अघस् अन् इति स्थिते उपधा-जोपार्थमाह—घञादिशेति । तदेवम् अ घस् अन् इति जाते भिलां लश्— इति घस्य लशत्वेन नः तस्य 'छरि च' इति चत्वेन कः । यत्पार्थम् आह—

शासिवसीति। लोके तु अघसत् इत्येव। ह्वरमुदाहरति—माह्वरिति। मा
इति माङ्—‘माङ् वोनेऽपि’ (२५४६) इति माङ् योगेपि वेदे क्वचित्
अङगमः। तथा चोदाहरिष्यते ‘मा वः क्षेत्’ परवीजान्यवाप्सु’रिति।
हृत् + लुङ् तिप्। अनेन चूर्लुकि सिजभावः। ‘सावेधातुकार्ध—’ (२१६८)
इति गुणः। रपरत्वम्। ‘हल्ङ्गावभ्यो दीर्घात् सुतिस्पर्शं हल्’ (२५२)
इति अप्रकृत्य तकारस्य लोपः। अङ्त्वाधीतु इति लोके। ‘धृतिः प्रणङ्—’ इति
नशेरुदाहरणम्। प्र + नश् + लुङ् + तिप् इति स्थितेऽनेन चूर्लुकि पुषादिलोपः।
तत नशेवेति कुत्वम्। ‘उपसर्गादसमासेऽपि—’ इति णत्वम्। ‘हन्द्समाङ्
योगेऽपि’ इति माङ्भावेऽपि अङगमप्रतिषेधः। लोके तु प्राणश्न इति।
सुसूचो वेन आव इति। अत्र आव इति आङ्पूर्वाद् वृजो रूपम्। आ—ह + लुङ्
तिप् गुणपरत्वाप्रकृत्यलोपसिज् लोपाः। अवारीदिति लोके। मान आधगिति। अव
आधक् इति आङ्पूर्वाद् दक्षिर्लुङ् तिपि अनेन चिल्लोपात् सिजभावे ‘दादेधातोर्धः’
इति ह्रस्व धः। ‘वाऽवसाने’ इति तस्मात् चत्वविकल्पात् कः। दकारस्य तु चत्व-
विकल्पात् प्राक् ‘एकाचो वशीभष्—’ इति भषभावेन धः। अधाघीदित्येव।
आकारान्तमुदाहरति—आप्रेति। प्राप्पूरणे इत्यस्माद् आङ्पूर्वाद् लुङ्
रत्वविसर्गो। आप्रासीरित्येव लोके। परावक् इति—परापूर्वाद् वृजेलुङ्
तिप्। लघुपधगुणः रपरत्वम्। चोः कुरिति कुत्वम्। चत्वम्।
चिल्लोपात् सिज् न। आवर्जोत् इति लोके। अकन्निति। करोते लुङ् भेरन्।
भेजित्वाद् गुणाभावे यण्। अकार्षीदिति लोके। अनुष्मन्निति। अनुपूर्वाद् गनेर्लुङ्
अन्। ‘गमहन—’ (२१६३) इत्युपधालोपः। चिल्लोपादङ्भावः। अनुगमन्
इति लोके। मन्त्रयह्वमिति। तेन ऐतरेयब्राह्मणस्यमुदाहरति—अन्नत वेति।
जनेर्लुङ् भि। ‘आत्मनेपदेष्वनतः’ इति भेरतादेशः। ‘गमहन—’ इत्युपधालोपे
‘सोऽनुना—’ इतिशुलेन मस्य जः। अस्य दन्ता अन्नत वै इत्यन्वयः। अजनिष्ट
इत्यर्थः। विभाषानुवृत्तेरिति—‘विभाषा त्राधेत् शाक्कासः’ (२।४।७८) इति पूर्व
स्त्वम्। ततो विभाषानुवृत्तेरिति बोध्यम्। नेहेति—न ता इत्युदाहरणे अजनिष्ट
इत्येव लिलोपो नेत्यर्थः। तथाच लिलोपाभावात् ‘चुः सिच’ इति सिच्। तस्य

‘आदेशप्रत्ययो’रिति पत्वम् । अष्टभूति । यष्टिर्लङि बहुवचनम् । ‘यष्टिञ्या—’
(३४१२) इति सम्प्रसारणम् । ‘दृष्टोर्भञ्जन्दि’ इति हकारस्य भकारः ।
अष्टभूतिरिति लोके । इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

३४०३ । अभ्युत्सादयां प्रजनयां चिकयां रमयामकः
पावयांक्रियाद् विदामक्रान्तिरिति ह्रस्वसि ॥३१॥३२॥

दौ—। आद्येषु चतुर्षु लुङि आम् अक इत्यनुप्रयोगश्च ।
अभ्युत्सादयामकः । अभ्युत्सादसीषददति लोके । प्रजनयामकः ।
प्राजीजनदित्यर्थः । चिकयामकः । अचैषीदित्यर्थे चिनोतिराम्
दिवचनं कुत्वं च । रमयामकः । अरौरमत् । पावयांक्रियात् ।
पाव्यादिति लोके । विदामक्रन् । अवेदिषुः ।

In vedic literature these six words are optionally formed by निपातनम्. In the first four examples the augment आम् is affixed in लुङ् and the form अक is added to each of them afterwards. अक is the लुङ् form of कृ in first person singular where चिल् eliding by the previous rule ‘मक्ते घञ्—’, सिक् does not take place then दक्षीप गुण and रपरत्वं. Thus अभ्युत्सादयामकः, etc. अभि उत्सद् + चिच् + आम् + लुङ्, then अकः—इति गुण अयादेशः. Hence लुङ् disappears by ‘आम्’ (2238). The classical form corresponding to this is अभ्युत्सादसीषदद—अभि—उत्—सद् + चिच् + लुङ् (लङ्) तिप् । अभ्युत्सादि + चङ् + दृ अभ्युत्सादसीषदद by लोचकप्रयोगात् कृत्वा and अरौरमिति, then दिवचनं

सद by चङि ; then apply 'हलादि शेषः' 'सन्वत्तुनि—' 'सन्वतः' and 'दीर्घलिङोः'। यत् by 'प्राक् सितादङ्वावेऽपि' (2276) and 'स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' (2277). प्रजनयामकः—प्र जन् + णिच् + आम् + लुङ्, then अकः, no वृद्धि due to णिच् by 'जनिवध्योश्' (2512), लुङ् disappears as before—गुण and अयादेशः। प्राकीजनत् = प्र—जन् + णिच्—लुङ्, तिप्—वृद्धिनिषेध, हिल etc. चिकयामकः—चिञ् + आम् (No णिच्) चि चि आम् हिल irregularly = चि कि आम्—कृत irregularly = चिकयाम् by गुण अय and आम्। अचैषोत्—चि + लङ्, द by सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु etc. रमयामकः—रम् + णिच् + आम् + लुङ्—No वृद्धि by 'मितां ह्रस्वः' as रम् is मित् by 'जनीवृष्क्रसुरञ्जोऽमन्ताय' (गणसूत्र) due to its अमन्तत्व। अरीरमत = रम् + णिच् लुङ्, द। पाव्याक्रियात्—पू + णिच् + आम् (in आशी लिङ्) then add क्रियात् (ङ् + आशीलिङ्, यात्)। पाव्यात्—पू + णिच् आशीलिङ् + यात्. विदामकन् विद् + आम् (in लुङ्) now the अकन् = ङ् + लुङ्, अन् by यञ् due to want of गुण, as अन् of भि is ङित्. अवेदिषुः—विद् + लङ् + कि (भेजुंस्). Note that the forms अभ्युदसीषदन् etc which are used in the classical language (भाषा) are the alt. forms of अभ्युत्सादयामकः etc in vedic language ; for the term 'अन्यतरस्यान् from 'विदाङ् कुर्वन्निचत्वन्तरस्यान्' (3.4.41) the preceding rule is carried down here.

मित—। अभ्युत्सादयामिति। 'विदाङ् कुर्वन्निचत्वन्तरस्यान्' (३।१।४१) इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तते। तेन अभ्युत्सादयामक इत्यादयः षट् विभाषा निपात्यन्ते कृन्दसि विषये इत्यर्थः। पक्षे यथा अभ्युदसीषदित्यादयो लोके तथा वेदेऽपि। एवं वेदविषये रूपवयम्। लोके तु एकमेवेति बोध्यम्। अक इत्यस्य न सर्वत्र योग इत्याह—आद्येषु चतुर्षु इति। 'अपूर्मिन्त्यस्य तु सर्वत्रैव योग इति श्रेयम्'। अक इति करोतेर्लुङि प्रथमैकवचनम्। 'मन्त्रो यस्य—' (३।४।४६) इति 'कुर्लुक्'। 'सार्व-धातुकार्ध—' (२।६।८) इति गुणः। रपरत्वम्। तिप् इत्येतिङकारलोपे सकारस्य

‘इल्लुवावभ्यः’ (२५२) इति लोपः। अभ्युत्सादयामक इति अथ अभ्युत्सादयामित्यत्र अभ्युत्पूर्वात् षट्छ विभरणगव्यवसादनेषु इत्यस्माद् यङ्नाङ्। ‘आमः’ (२२३८) इति लुङ्गे लुक्। ततो गुणायादेश्योः कृतयोराभ्युत्। ततोऽकः अभ्युत्पुङ्गः। अभ्युत्सोषददिति—अभ्युत् पूर्वात् सदेश्यन्ताङ्। ‘यिथि—’ (२२१२) इति चुञ्चङ्। ‘शेरनिटि’ (२२१३) इति णिलोपः। ‘शौचव्युपधाया—’ (२२१४) इति ङस्वः। ‘चङि’ (२२१५) इति हिलम्। ‘सन्वत्तुचि चङ्परि—’ (२२१६) इति सन्वत्तुभावे कृते ‘सन्वत्तः’ (२२१७) इति अभ्यासस्य इत्त्वम्। तस्य ‘दीर्घोऽलोपोः’ (२२१८) इति दीर्घः। ततः ‘प्राक् सितादङ् व्यवायेऽपि’ (२२७६) इत्यङ् व्यवधाने ‘स्यादिष्वभ्यासीन चाभ्यासस्य’ (२२७७) इत्यभ्यासव्यवधाने च सत्त्वापि ‘सदिरप्रतेः’ (२२७९) इति पत्वम्। प्रजनयामक इति प्रपूर्वाद् जनयतेष्वङ्नाङ्। आमः। प्राग्वङ् लुङ्। ‘जनिवध्योश्च’ (२५१२) इति उपधाह्रिप्रतिषेधः। ततोऽकः। प्राजीजनदिति प्रपूर्वावजनयतेष्वङ्नाङ्। हिल्वादि प्राग्वत्। चिकयामकः—चिञ्चयने स्वादिः। तस्मादङ्नाङ्नाङ् लुङि आमः। अथ धातोर्वित्त्वम्। ततोऽन्तिमांशस्य कुलं निपात्यते। गुणायादेश्योः अचैषीदिति—चिनीतेर्लुङि ‘सिचिह्रिः परस्मैपदेषु’ इति ह्रस्वादि। रमयामक इति रमयतेष्वङ्नाङ्। आमः। रमोऽमन्तत्वेन ‘जनीजूषक्तसुरशोऽमन्ताश्च’ (गणसूत्र) इति मित्वात् ‘मितां ङस्वः’ इत्युपधाङ्स्वः। शेषं प्राग्वत्। अरीरमन्त इति लोके ण्यङ्नाङ्। इत्यादि। पात्रयांक्रियादिति। पवतेः पुनर्निर्वाण्यङ्नादागौर्लुङ्। आम्। गुणायादेश्योः क्रियादिति आशीलिङि प्रत्ययस्य कित्वाद् गुणाभावे ‘रिङ्गयक्लुङ्छ’ इति रिङ्। ततोऽस्यानुप्रयोगः। विदामकमिति। विदिः युङ्गाङ्। आमः। अकमिति करोतेर्लुङि भि (अन्)। तस्य ङित्वाद् गुणाभावे यण्। तदर्थस्तु—अनेदिप्रतिविदिः। विदेर्लुङ् भिः। सिक्कयस्त्वितिभ्यथेति भेर्लुङ्। गुणः। इट्। पत्वम्।

२४०४। गुपिङ्गुन्दसि ॥३१५०॥

दी—। चेल्लङ् वा। गृहानजुगुपतं युवम्। अगौसमित्यर्थः।
चङ् in place of चि is optionally effected when it (-चि)

comes after the root गुप् in vedic language. 'रुहन्—'You two guarded our houses. अजुगुपतम्—गुप् (गुपूरचणे भ्रादि) + लुङ्, (चङ्) + यस् (तम्)—दित् etc. दीर्घ of the अभ्यास by 'तुजादीनां दीर्घः—' (3302). अगौतम्—alt of अजुगुपतम्; here there is no चङ् but सिच् takes place in place of चि. इडि by 'वदन्नज—' (2267) taking effect we have अगौप् स् तम् = अगौतम्—स्, of सिच् being dropped by 'भलो भलि' (2281); गुप् is क्कदित् and hence वेट् by 'स्वरतिस्मृति—' (2279). Therefore the form with इट् is अगोपिष्टम् here गुष takes place by 'पुगन्त—' (2189) इडि being barred by 'नेटि' (2268). Here आय after गुप् being optional by 'गुपुष्टुप्—' (3303) we have another alt.—अगोपायिष्टम्. Thus in vedic language there are four forms and in secular we have three forms only—चङ् being wanting there.

नित—। गुपेरिति । 'चूः सिच्' (१११४४) इत्यतश्चैरित्यनुवर्तते । 'शिन्धि-
द्विभुभ्यः—' (१११४८) इत्यतश्चङ् इति । 'विभाषा धेद्वयोः' (१११४९) इत्यतो
विभाषा इति च । तदाह—चूश्चङ् वेति । कन्दसि इति शेषः । अजुगुपतम् इति
परचतम् इत्यर्थः युवमिति ब्रह्मण्यन्दसः । गुपूरचणे—कदित् । तस्माज्जुङि चूश्चङ्
पचे हिलेऽभ्यासकार्यादुत्तरम् 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (२५०९) इति दीर्घः ।
यसमादेशः । चङ्भावे चूः सिच्—अगौतम् इति च रूपम् । ऊदित्वात्
'स्वरतिस्मृति—' (२२७९) इति इडिकल्पादिङभावपचे इदम् । 'वदन्नज—'
(२२६७) इति इडिः । 'भलो भलि' (२२८१) इति सिचः सलोपः । इट् पक्ष
—अगोपिष्टम् इति । अत 'नेटि' (२२६८) इति इडिनिषेधात् पुगन्तेति (२२८९)
इति गुषः । 'गुपुष्टुप्—' (२३०३) इत्यायविकल्पादायपचे अगोपायिष्टम्
इति । तदेवं वैदिकपक्षे चत्वारि रूपाणि । लौकिकपक्षे तु चङ्भावावीक्ष्येवेति
बोध्यम् ।

३४०५ । नोनयति ध्वनयत्येवत्यर्दयतिभ्यः ॥३१॥५१॥

दी—। चल् चङ् न । मा त्वायतो जरितुः काममूनयोः । मा त्वाम्नि ध्वनयीत् ।

चङ् is not to replace चि when coming after the causative roots कनि, ध्वनि, इलि and अर्दि in vedic language. Note that the affix चङ् which is barred before was due by णिन्त्रि—(2312). 'मा त्वायतः—' Be graciosously pleased (oh fire) not to lessen or dispense with the desire of (myself) the panegyrist of thyself. There in ऊनयीः there is no चङ्. कनि + णिच् + सिप् = कनेष्ट्. स् ईट् (by 'अलि सिचः—' 2225) स् = ऊनयीः, स् of सिच् eliding by 'इट ईटि' (2266). Here the augment आट् by आङजादीनाम् does not take place due to precedence of माङ् by 'न माङ् योगे' । 'अननत्' is the form with चङ् in भाषा । मा त्वा etc—let not fire scare you away (with sound). ध्वनयीत्—as before. The form corresponding to this in भाषा is अदिध्वनत् (if ध्वन is घटादि) or अदध्वनत् (if ध्वन is चुरादि). Similarly ऐलियीत् is in Vedas but ऐलिलत् in भाषा and अर्दियीत् in वेद but अर्दि दत् in भाषा.

मित—। नोनयतीति । 'न + ऊनयति—' इतिच्छेदः । प्राग्वदनुवृत्ति-
स्तदाङ्—चङ् चङ् नेति । ऊनयतीत्याद्वयश्वारी यन्ताः । तेन 'णिन्त्रि—' (२३१२)
प्राप्तयाव निषिध्यते । ऊन परिहृसि । ध्वन शब्दे । इल प्रेरणे । अर्दयती याचनेच ।
त्वोनयत्येवत्यती चुरादिष्वनौ । ध्वनयतेषु चुरादिरदन्तः घटादिषु । अर्दयति-
हेतुमण्यसः । मा त्वायत इति । हे अग्ने त्वायतेषामिच्छतः जरितुः स्वीतुर्भनं कामम्
अभिलाषम् । मा ऊनयीः ऊनं लभ्य मा कामीः किन्तु कामं न बहुलं नित्यं
पूरयेत्यर्थः । आर्धमेतत् । ऊनयीरित्यत्र ऊनेर्लृत् । चङ् णिच् सिप् । वलादि-
लक्षण इट । 'अलिसिचः—' (२२२५)-इति ईट् च । तत 'इट ईटि' (२२६६)

इति सिञ्जलोपः । 'न माङ्'योमे' इत्याङलादीनामिति प्राप्त्याऽटः प्रतिषेधः । लोके तु चङि—धीननदित्येष । सार्जेति । अग्निः त्वा त्वाम् मा ध्वनयीत् ध्वनयेन भीतं मा कार्षीत् । न माङिति अट् प्रतिषेधः । प्राग्वत् णिविरूपम् । लोके तु अदध्वनत् इति घटादिपञ्च, अदध्वनदिति तु चुरादिपञ्चे चङि रूपम् । एवं ऐक्यीदिति वेदे ऐलिलदिति लोके । अर्दिवीत् इति वेदे आर्दिददिति लोके इति बोध्यम् ।

३४०६ । कसृद्वरुहभग्नन्दसि ॥३॥१५८॥

दौ—। चुरेङ् वा । इदं तुभ्योऽकरं नमः । अमरत् । अदरत् । यत् सानोः सानुमारुहत् ।

अङ् in place of णि is optional when णि takes place in vedic language after the roots कृ हृ and रुह्. Thus 'इदम्—' etc. अकारम् = कृ + लुङ् (अङ्) अम्—गुण etc. अकार्यम्—corresponding form without अङ् but with सिच् in classical language. अमरत्—सृङ् प्राणव्यागी—अङ्—परस्ये by 'व्यत्ययो बहुलम्'. अमृत—in भाषा सिच् here elides by 'ऋसादङ्गात्' । अदरत्—but in भाषा अदारीत् । यत्सानोः—That he got up one valley after another. The corresponding form in भाषा is अरुचत्.

मित—। कसृ इति । 'चुः सिच्' इत्यतश्चेति । 'अस्मतिवक्तिव्याति-
भ्योऽङ्' इत्यतोऽङ् इति । 'इरितो वा' इत्यतो वेति आनुवर्तते । तदाह—चुरेङ्
वेति । इदमिति । अकारम्—करोतेर्लुङ् अम् । अङिरूपम् । 'सृद्वशोऽङि—' इति
गुणः । अमरदिति । सृङ् प्राणव्यागी अङ् व्यत्ययेन परस्ये पदम् । अमृत इति लोके ।
ऋसादङ्गादिति सिञ्जलोपः । अदरत्—द विदारणे । अङ् । अदारीदिति लोके ।
अरुहदिति । अङ् । अरुचदिति लोके ।

३४०७। कृन्दसि निष्टवर्ष देवङ्गयप्रणीयोनीयोच्छ्रियमर्य-
स्तुर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छप्रतिषीवब्रह्मवाद्यभाव्यस्ता-
व्योपचाय्यपृडानि ॥३१।३२३॥

दी—। कृन्ततेर्नि संप्रवात् क्यपि प्राप्ते ष्यत् । आद्यन्तयो-
र्विपर्यासो निसः षत्वं च । निष्टक्यं चिन्वीत पशुकामः । देव-
ग्रन्द् उपपदे हवयते जुं होतेर्वा क्यप् दीर्घश्च । स्पर्धन्ते वा उ
देवङ्गये । प्र उत्—आभां नयतिः क्यप् । प्रणीयः । उनीयः ।
उत्पूर्वाच्छ्रियेः क्यप्—उच्छ्रियः । मृडस्मृड् ध्वज्भगो
यत् । मर्यः । स्तुर्या—स्तुर्यामेवायम् । ध्वर्यः । खनिर्यत्ष्यतौ—
खन्यः । खान्यः । यजेर्यः । शुन्धव्यं दैव्याय कर्मणे देवयजरायै ।
आड् पूर्वात् पृच्छेः काप् । आपृच्छयं धरणं वाज्यर्षति । सीव्यतेः
काप् षत्वं च । प्रतिषीव्यः । ब्रह्मणि वदेर्यत् । ब्रह्मवाद्यम् ।
लोके तु 'वदः सुपि काप् च' (२८५४) इति काप्ययतौ । भवतेः
स्तौतिष्य ष्यत् । भाव्यः । स्ताव्यः । उपपूर्वाच्चिनोतेर्यत् आया-
देशश्च पृडे उत्तरपदे—उपचाय्यपृडम् । 'हिरण्य इति वक्तव्यम्'
(वार्तिकः) । उपचेयपृडमन्यत् । 'मृड सुखने पृडच' इत्यस्मा
दिगुपध-लक्षणः कः ।

These words viz निष्टक्य, देवङ्गय, प्रणीय, उनीय, उच्छ्रिय, मर्य, स्तुर्या,
ध्वर्य, खन्य, खान्य, देवयज्या, आपृच्छ, प्रतिषीव्य, ब्रह्मवाद्य, भाव्य, स्ताव्य,
and उपचाय्यपृड are irregularly formed in vedic literature with
ष्यन् or यत् or क्यप् as shown below. कृन्तते: etc—निस् + कृत् (तुदादि
to cut) + ष्यन् irregularly in place of क्यप् which was due here by
'अदुपधाञाङ् पिचृते:' (2859). Now by सिद्धान्त the root being

reversed we have निस्-लृक्+य=निप् तर्क् य=प्रत् by निपातन, गुण by 'गुणन्—'(2189)=निष्कां by 'टुना—'। देवहृद्य—देव+हृद् or हृ+कृप्, here दीर्घ of लृकार is by निपातन and therefore no तुगागाम; by 'ऋस्स पिति कृति—'(2841). In the case of हृत् the root gets सम्प्र. due to किल of the affix. मयं—मृ+यत्—a mortal person. सयां=सृ+यत्, ध्वयं—धृ+यत्। खन्य—यत्। खान्य—खत्। देवयज्या—देव+यज+य+आप्। आपृक्ष्य—आ+प्रक्ष्+कृप्—सम्प्र. by 'गृहिज्या—'(2412). लोके तु etc—and the form is गृहीत by सम्प्र. of वृद्ध. प्रतिशील्य—दीर्घ by 'हृजित्' (354). उपचायपृङ्म्—उप+चि+णत् इङि by 'अचो जिणिति' (254)—आयादेश=उपचायम् then उपचायं तत् पृङ्—कर्मधारयः। 'हिरण्य—' Varttika. It must be stated that उपचायपृङ्म् is allowed to take खत् provided the derivative (उपचायपृङ्म्) means gold. Otherwise उपचायपृङ्म्—with यत्। The word पृङ् is derived with क added by the rule 'इगुपधञाप्रोकिरः कः' to the root पृङ् meaning to give pleasure.

नित—। कन्दसीति। निष्कर्षादयः समदश शब्दाः खदादिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते कन्दसि विषये इति सूतार्थः। अथ कमतो निपातनप्रकारं दर्शयिष्यन्नाह—कृतते-रिति। एवं च कृतो क्तेने इति तौदादिकस्य निर्देशः। न तु कृतो वेत्तेने इति रोधादिकस्य। क्वपि प्राप्ते ऋदुषधत्वेन खत् विधीयते अनेन सूत्रेणैव भावः। आदान्तयोः विपर्यास इति। विपर्यासो वैपरीत्येनावस्थानम्। नन्वेवं कृत इति वक्तुं वैपरीत्येन लृक् इति भवति। ततो निस्ः पले धातौ लृच्पथगुणे च तस्मै टुलेन टकारः। 'निष्कर्षो व्याख्यं विद्यान्निस्ः पले निपात्यते' इत्यभियुक्तोक्तिं प्रमाणीकृत्येदमिति बोध्यम्। देवहृद्यशब्दं व्याकरोति देवशब्द इति। हृद्यतिः क्वपि सम्प्रसारणम्। तदेवम् उभयत्र देव+हृ+कृप् इति स्थितिः 'ऋस्सपिति—' (२८४१) इति तुकि प्राप्ते आह—दीर्घयेति। निपातनादिति भावः। ततश्च लृक् न। देवहृद्य इति द्वित्रचनम्। उत्तपूर्वाब्धिर्वेति। शब्दं लृङ्मुखरे-तु आक्षेपेण क्वपि एतत् साधितम्। मयं मनुष्यः

धियत् इति ऋङ् प्राणत्यागि + यत् । सार्थं कृञ् आच्छादने + यत् । ध्वयः—ध्वृ
 ऋच्चे ने + यत् । खन्ध—यत् । खान्ध—यत् । देवयज्यापदं व्याचष्टे—यजोद्ये
 इति । देवशब्दे उपपदे इति शेषः । स्त्रीलिङ्गे एवेदं निपातनम् । आङ्पूर्वाद्
 पृच्छेरिति । प्रच्छग्रीसायाम् । 'ग्रहिज्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम् ।
 सिज्यतेरिति । प्रतिपूर्वादिति शेषः । प्रतिषीव्य इति । 'हलि च' (३५४) इति
 दीर्घः । ब्रह्मणि इति—उपपदे इति शेषः । कृन्दसि ण्यदेव निपात्यते । लोके
 काप् यञ्चेत्याह—लोकेत्विति । अपि सम्प्रसारणेन ब्रह्मोदयमिति । यति ब्रह्मवदा-
 मित्वेव । अत्रकथपण्यतौ इत्यपपाठः । “वदेः सपि” इत्यत्र यत् विधानात् ।
 उपचाय्यपृङ्मित्येतद्वचयति उपपञ्चाङ्गिनोतिरिति । उप + चि + ण्यत् इति
 स्थिते ‘अचो जिणति’ (२५४) इति द्वौ सत्यामायादेश इत्यर्थः । तत उपचाय्यं
 चतत् पृङ् चेत्युपचाय्यपृङ्म् कमधारयः । ‘हिरण्य इति—’ वार्तिकमिदम् ।
 हिरण्ये (सुवर्णे) एवार्थे उपचाय्यपृङ्मिति निपात्यते इति वाच्यमित्यर्थः । अन्यत्वाच्च
 तु यदित्याह—उपचयेयपृङ्मिति । ननु पृङेति किमित्यत्र आह—मृङ् सुखने पृङ्चेति ।
 सुखने एवेत्यर्थः । इत्तुपधेति । ‘इत्तुपधञाप्रौक्तिरः कः’ इत्यनेनेत्यर्थः ।

३४०८ । कृन्दसि वनसनरक्षिमयाम् ॥ ३।२।२७ ॥

दी—। एभ्यः कर्मण्यपपदे इन् स्यात् । ब्रह्मवनिं त्वा
 क्षत्रवनिम् । उत नो गोषणिं धियम् । ये पथां पथिरक्षयः ।
 चतुर्क्षौ पथिरक्षी । हविर्मथीनामभि ।

When any word in the accusative stands as an उपपद these roots viz—इन्, सन्, रक्ष् and मय take the affix इन् in the matter of vedic language. ‘ब्रह्मवनिम्—etc—’ (I pray to) you who are devotedly attached to the Brahmanis and the Kshatriyrs. ब्रह्म वनति इति ब्रह्म वन् + इन्. गोषणिम्—गो + सन् + इन्—here वत्, according to commentators of the vedas, is, says Nagesha, in the संज्ञिता पाठ only and not to be found in पदपाठ. Hence it is wrong

to say 'सुषामादित्वात् षत्वम्' । पथिरचयः—पथ्यान् रचति इति + पथिन् रच + इन् । हविर्मथति इति हविर्मथी ।

मित—। कन्दसि वनसनेति । 'सम्बशक्तोरिन्' (१।२।२४) इत्यत इन् इत्यनुवर्तते ('कर्मण्यक्' इत्यतः कर्मणि—उपपदे सप्तमीनिर्देशात्) इति च । तदाह—एभ्य इति । वन सन संभक्तौ इति सहनिर्दिष्टयोर्भौवादिकयोरेव यदर्थे न तु वन वाचने, यण् ढाने इति तानादिकयोः । 'निरनुबन्धकयङ्गणेन सानुबन्धकस्य' इति निषेधात् । वज्रवनिमिति । वज्र (त्राज्जणं) वनति (संभजति) इति विग्रहः । एवम् ज्ञतवनिमित्यादौ । इन् इकारः शिष्यते । शिलमादादाचार्यम् । त्राज्जणवा चवियं संभक्तारं मत्वा (लाम्) हवामहे इति शेषः । यद्वा तज्ज-ज्ञतशब्दौ मानसगारीरशक्तिवाचिनी । गोपयामिति । मां ज्ञतौति विग्रहः । अत दन्तास्त्रेव (सकारस्य) मूर्धन्यवत् प्राटो वैदिकसम्प्रदायसम्मतः । अतएव पदपाठकाल दन्तामेव पठति । यत्तु सुषामादित्वात् षत्वमिति सुबोधिनो तत्र । 'सनोरन' इति सूत्रतद्वभाषाविरोधादिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । ये पथमिति । पथ्यान् रचतीति विग्रहः । हविर्मथीनामिति । हविर्मथतीति विग्रहः ।

३४०८ । कन्दसि सहः ॥ १।२।६३ ॥

दी—। सुप्रपपदे सहेर्निः स्यात् । प्रतनाषाट् ।

सुवन उपपद preceding, सह takes णि in vedic language. प्रतना सह णि=प्रतनाषाट्, इति—due to णि by 'अत उपधायाः' (2282) then षत् by 'सहः साडः सः' (335). ह being first changed into ह् by 'हो ढः', then ह् or ट् by 'वाडवासाने'. Decline—प्रतनाषाट् (ह्), प्रतनाषाहौ प्रतनाषाहः इत्यादि—षत्व being due where षाट् वा साड् is present. 'तुरासाहं पुरोधाय धाम स्नायन्नुचं ययुः' here this application of Kalidasa (in Kumar—2nd) is objectionable—so says Haradatta, as णि is restricted to सह in vedic language (कन्दसि) only. See also our notes under "सहः साडः सः" ।

मित— कन्दसीति । वह् सर्वेषां ‘भञी लिः’ इत्यसौ लिखित्यनुवर्तते ।
 ‘सुपिष्ठाः’ (१२।२) इत्यतः सुपील्यनुवर्तते । तदाह—सुप्रापपदे इति । एतनां
 सङ्गत इति विग्रहः—‘सङ्घः साङ् सः’ इति पलम् । ‘अत उपधायाः’ (१२८९)
 इत्युपधाहतिः । ‘होङ्’, ‘वाचसानि’ इति कर्मत्वचत्वे । एतनायाट् (ङ्)
 एतनायाङी एतनायाह इत्यादि । साट् (ङ्) रूपस्यैव पलमिति बोध्यम् । कथं
 तर्हि ‘पुरायाहम् पुरोधाय’ (कृमार २५) इति लोके । चिन्तादीभ्यं प्रयोग इति
 ह्रदयः । ‘विच् प्रत्ययान्तोऽयमित्येके’ । भरोजिदीपितक ‘सङ्घः साङ् सः’
 (१३५) इत्यत्र लोके तु साङ्गयते (सङ्घ + णिच् इत्यच्चाट्) क्तिप् । ‘यन्वीषाम्—’
 (५२८) इति पूर्वप्रदस्य दीर्घ इत्याह इति तत्प्रागभिहितम् ।

२४१० । वहञ्च ॥ १२।६४ ॥

दी—। प्राग्वत् । दिव्यवाट् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

When a सुबन्त उपपद precedes, वह् in the vedas takes लि—
 दिव्यवाट्—as before-हङि etc. The separation of वह् from सङ्घः is for
 the next two rules where वह् only will follow and not सङ्घ also.

मित— वह् इति । अनुवर्तिः प्राग्वत् । प्राग्वदिति । सुप्रापपदे वहलिः
 स्याच्छन्दसि विषयेऽन्वये । दिव्यं वहतीति विग्रहः । ह्रस्वादिभ्यः प्राग्वत् । ननु
 ‘कन्दसि सहिवहो’ रित्येक एव क्रियतां योगः । उभयोरिव खेविधानात् । तदाह—
 योगविभाग उत्तरार्थ इति । उत्तरसुत्तार्थ इत्यर्थः । तदाह ‘कव्यपुरीष—’ इत्यत्र
 ‘हञ्च’ इत्यत्र च वहरेव यथानुवर्तिः स्यादतु सङ्घरपीति भावः ।

२४११ । कव्यपुरीषपुरीष्येषु जुट् ॥ १२।६५ ॥

दी—। एषुवहर्जुट् स्याच्छन्दसि । कव्यवाहनः । पुरीष-
 वाहनः । पुरीषावाहनः ।

When the words कव्य पुरीष and पुरीष lead as उपपदस वह् takes
 in the vedic language, the affix जुट् (=जु by ‘युवोरनाकी’).

क for हृदि and ट for ह्रीम् and ख, कव्यवाहन etc हृदि by 'अत उपधायाः' ।

मित—। कथेति । 'इन्द्रसि सहः' इत्यइन्द्रस्येति । वहयेत्यतो वह इति चातुर्वर्तेति । तदाह—एष्वित्यादि । कव्यवाहन इत्यादि । युवोरनाकी । जित्व 'अत उपधायाः' (३१८९) इति वृद्धार्थम् । टित्त्वं स्वरार्थं लीवर्थञ्च ।

३४१२ । हव्येऽनन्तःपादम् ॥ ३।२।६६ ॥

दी—। अग्निश्च हव्यवाहनः । पादमध्ये तु 'वहश्च' (३४२०) इति पितरेव । हव्यवाल्ग्निरजरः पिता नः ।

When the word हव्य (an offering of ghee) leads as an उपपद, the root वह् takes आट् in the vedic language provided the derivative is not used in the middle (चत्तः) of a foot (पाद). Thus अग्निश्च—where हव्यवाहन is at the end of the foot. But हव्यवाट्—' here हव्यवाह् being in the middle of the foot we have ज्वि after वह् by 'वहश्च' (3410). वाङ् = वाल्, ड is equivalent to ख in प्रातिशाख्य (Vedic grammar).

मित—। हव्येऽनन्तरिति । अत अनःशब्दो मन्वावाची । हव्यशब्दे उपपदे वहैर्जुष्ट् स्याच्छन्दसि पादमध्ये चिदर्थं प्रयुज्यते शब्दः इत्यर्थः । तदाह—अग्निश्चेति । अनन्तरिति किम् ? तदाह—पादमधोलिति । हव्यं वहतीति विग्रहः । हव्यवाट् इति जगत्त्विकत्वात् प्राप्ते ङल्योरेकत्वात् ङस्यलः । एतत् प्रातिशाख्ये लोके च प्रसिद्धम् । तथा चोक्तं 'ङलयो वंयथो रभेद' इति ।

३४१३ । जनसनखनक्रमगमो विट् ॥ ३।२।६७ ॥

दी—। 'विड्वनोः—' (३८८२) इत्याख्यम् । अज्ञाः । गोजाः । गोषा इन्द्रो नृषा असि । 'सनीतेरनः' (३६४५) इति

पत्वम् । इयं शुष्मेभिर्विसखा इवारजत् । आ दधिकाः शवसा
पञ्च कृष्टीः । अये गाः ।

When any उपसर्ग or a सुवन word leads as उपपद, the root, —जञ्, सञ्, खञ्, क्कम् and गम् take the affix विट् in vedic language. The affix विट् retains nothing (सर्वलोपो) and when it follows the nasal of the root becomes आ by 'विङ्मनोः—'(2982). श्वजाः born in water—lotus etc. Similarly गीजाः । 'गीषा इन्द्रः—'O Indra you are the giver of cows and men. Here सञ् is सञ् दाने—तनादि. विसखा—That which digs out the lotus bulbs (विसानिखनति), दधिका = दधि + क्कम् + विट् । अये गाः—अये + गम् + विट्—सप्तमी in अये is not dropped by 'हलदन्तात्—'.

सित—। जनसनेति । उपसर्गे सुप् शीपपदे एभी भातुभ्यश्च ह्रस्वि विट् इत्यर्थः । विट् इत्यस्य वेरहज्जोपाह्वीपः । टकारः विशेषणार्थः । तनायं सर्वशीपः । अयं विटि धातोरनुनासिकस्य आत्वं आदिति आरयति—विङ्मनोरिति । अजा इति । अपं गुणायत इति वियङ् । प्रत्ययस्वरिणान्नीदात्तात् । एवं गीजा इति । गीषा इति । गाः सनति इति वियङ् । नृः सनति इति च । अतः सनः 'यणु दाने' इति तानादिकश्चैव यङ्गं न तु सन संभक्तमित्यस्येति ध्वनयमाह—सनीरन इति । हे इन्द्र त्वं गीषाः गवां दाता वृषा अपत्यलक्षणाणां च दातेति मन्तार्थः । सम्भुजौ सुलोपाभावश्चाह—। विसखा इति । विसाखि खनतीति वियङ् । शुष्मेभिर्विसः । दधिका इति । दधि क्कामतीति वियङ् । अये गा—अये गच्छतीति । 'हलदन्तात्—' इति सप्तम्याचलुक् । सर्ववाच्यम्—प्रत्ययस्वरिणान्नीदात्तात् च ।

३४१४ । मन्त्रे श्वेतवहीक्यशसुपुरोडाशो ग्विन् ॥३२॥७१॥

दी—। श्वेतवहादीनां उस्वदस्येति 'वक्तव्यम्' (वार्तिक) यत्र पदस्य भावि तत्र ग्विनोऽपवादोऽस्व वक्तव्य इत्यर्थः । श्वेतवाः

श्वेतवाहो । श्वेतवाहः । उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशाः
यजमानः । उक्थशासौ । उक्थशासः । पुरोदाश्र्यते दीयते
पुरोडाः ।

In vedic literature श्विन् is affixed to वङ् preceded by the word श्वेत as an उपपद in the nominative case, to शस् preceded by the term उक्थस् as an उपपद in the accusative or instrumental and to दाश् (दाशदानि) preceded by पुरस् as an उपपद. 'श्वेतवहादीनाम्—' (Varttika). It has to be stated that the affix शस् supersedes श्विन् whenever there is chance of पदत्व of such derivatives of श्वेतवङ् etc. Thus श्वेतवाः—श्वेत वङ् + डस् = श्वेतव् अस by 'डिक्त्वसामर्थ्यादभस्यापिटोर्लोपः' = श्वेतवस् = श्वेतवाः (The Sun) by 'अत्वसन्तस्य चाधारीः' (425). Similarly उक्थशाः and पुरोडाः (wherein द् of दाश् is changed into ङ by निपातन). The importance of श्विन् is in the case of address of the forms arrived at with डस् here. This is clear in 'अवयाः—' (3416).

मित—। मन्ते श्वेतिति । संहितायां विषये श्वेतादिपूर्वभ्यो वहादिभ्यो श्विन् स्थादित्यर्थः । अत अलाक्षणिककार्यार्थं निपातनम् । तथाच श्वेतशब्दकर्तृ-
वाचिन्यपपदे वङ् कर्मणि श्विन् । उक्थशब्दं कर्मणि करणि वीपपदे शंसति श्विन् ।
पुरस् उपपदाद् दाश् दानि इत्यस्मात् कर्मणि प्रत्ययः । 'श्वेतवहादीनाम्—' वातिक-
मिदम् । श्वेतवहादीनां मध्या यत्र पदत्वं भावितव्यं श्विनपवादो डस् वक्तव्य
इत्यर्थः । श्वेतवा इति । श्वेताः (अश्वाः) यं वहन्ति स इत्यापपदसमासः डिक्त्व-
सामर्थ्यादभस्यापि टोर्लोपात् श्वेतव् अस श्वेतवस् इति स्थिति 'अत्वसन्तस्य—'
(४२५) इति दीर्घः एवमुक्थशाः पुरोडा इति । पुरोडा इत्यत्र दस् डत्वं
निपातनात् । श्विन्प्रत्यस्य प्रयोजनम् सस्त्वविधे तत्र 'अत्वसन्तस्य—' (४२५)
इत्यस्याप्रवृत्तेरिति अवया (३४१६) इत्यत्र वक्तव्ये ।

३४१५ । अव यज् ॥ ३२।७२ ॥

दी— अवयाः । अवयाजौ । अवयाजः ।

यज् takes लिन् when preceded by अव. The separate mention (योगविभाग) of यज् is to the effect that यज् only may have a part in the next rule 'विजुपे—'(3417) and not अतवङ् etc.

मित— अव इति । अवोपपदे यजेर्विन् स्याच्छन्दसि । योगविभाग उत्तरार्धः ('विजुपे—' इत्येतदर्थः) । अतवङ्गादीनां ना भूतवानुवृत्तिरिति ।

३४१६ । अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥ ८२।६७ ॥

दी— एते संवद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते । चादुक्थशाः ।

These are irregularly framed, in the vocative case, with उपधा lengthened after लिन् has been attached for here 'अत्यसन्त्यस्य—'(425) does not apply.

मित— अवया इति । कृतदीर्घा इति । निपातनादिति भावः । तथाचेष्टु अस् प्रत्यये सति 'अत्यसन्त्यस्य—'(४२५) इत्यस्याप्राप्ते दीर्घो न स्यात् । असन्वृद्धौ इति तत निर्विधात् ।

३४१७ । विजुपे क्न्दसि ॥ ३२।७३ ॥

दी— उपे उपपदे यजेर्विच् । उपयट् ।

उप preceding; यज् takes विच् in the Vedas. उपयट्—उप यज् + विच्—विच् retains nothing (सर्वलोपी like जिप्) for इकार is for facility in pronunciation, व् dropped by 'विरुक्तस्य' and ज becomes य by 'यच्—'(294) and ङ and ट् by य 'भशां जश्च—' and 'वाङ्मसाने'.

मत— विजुपे । विच् + उपे इतिच्छेदः । 'अवे—'(३४१५) इत्यतो

यज इत्यनुवर्तते । वदाह—उपे इत्यादि । उपयङिति । विच् सर्वलोपी क्त्वादि-
वत् । इकार उच्चारणार्थः । चकारश्च स्वरार्थः । व्रथेति (२८४) पठे 'भृशो—'
'बावसाने' इति—जश्लवत् । सत्त इत्यनुवर्तमानेऽपि कन्दोयद्वयं ब्राह्मणादि-
संयहार्यम् । मन्त्रप्राचणयोः वेदनामधेयमित्युक्तम् ।

३४१८ । आतो मनिन्कनिब्वनिपञ्च ॥ ३।२।७४ ॥

दी—। सुप्रपसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्योधातुभ्यश्चकन्दसि
विषये मनिनादयस्त्रयः प्रत्ययाः सुप्रः । चादिच् । सुदामा ।
सुधीवा । सुपीवा । भूरिदावा । घृतपावा । विच् । कीलालपाः ॥
'ब्रह्मभूणवत्तेषु क्तिप्' (२८८८)—।

When a सुप् or an उपसर्ग precedes any आकार-ending root
in the Vedas these may take any of the affixes मनिन्,
कनिप् and वनिप् as well as विच्. सुदामा=सु दा मनिन् (मन्) highly
charitable. सुधीवा=सु धा कनिप् (वन्)=सुधीवन् by 'घुमास्या—'
(२४६२) etc. Similarly—सुपीवा=सुप्राकनिप्—a good preserver and a
good drinker. भूरिदावा=भूरि + दा + वनिप् (वन्)=भूरिदावन् (the
base)—वनिप् not being क्तिप् 'घुमास्या—'does not apply—a giver
of abundance (of wealth). Similarly घृतपावा=घृत + पा + वनिप्—a
giver of clarified butter. कीलालपाः=कीलाल + पा + विच्—drinker
of water (कीलाल) । 'ब्रह्मभूणवत्तेषु—'This is for the next rule which
follows upon it (३.१.४१.)

भित—। आतो मनिन्निति । 'सपिण्यः' (३।२।४) इत्यतः सुपीति उपप्रदार्थकं
सप्तम्यन्तमनुवर्तते । 'सत्सुविष—' (३।२।६१) इत्यतः 'उपसर्गेऽपी'ति । 'विजुपे—'
इति पूर्वसूत्रात्विजिति कन्दसीति च । तदाह—सुप्रपसर्ग चेत्यादि । सुदामेति । सुष्टु
वदातीति विषयः । सु + दा + मनिन् (मन्)—सुदामन् इति प्रातिपदिकम् ।

सूचीवा सूचीवेति—सुष्ठु दधातीति—सुष्ठु पीवतीति च वियङ् उभयत्रैव कनिष्ठा तस्य (प्रत्ययस्य) किञ्चाद् 'धृमास्थानापा' (२४६३) इत्यात् ईत्स्वम् । वनिपि एव सिद्धे कनिष्ठादर्थे किञ्चाद्यम् । तथाच भूरिददतीति घृतं पिवतीति च वियङ् वनिपि परे भूरिदावन्, घृतपावन् इत्यत्र आतर्त्स्वम् न । कौलालपिति । कौलालं जलम् । तत् पिवतीति वियङ् । विच् । कौलालममशतं जीवनं भुवनं वनम्—इत्यमरः ॥ वनमभूवेति उत्तरत्र किपोऽनुवृत्त्यर्थमेतत् ।

३४१८ । बहुलं कन्दसि ॥ ३।२।८८ ॥

द्वौ । उपपदान्तरिऽपि हन्तेर्बहुलं क्तिप् स्यात् । मातृहा । पित्रहा ॥ 'कन्दसि लिट्' (३०८३)—भूतसामान्ये । अहं व्यावाहृषिवौ आ ततान् ॥ 'लिटः कानजवा' (३०८४) । 'कसुख' (३०८५) । कन्दसि लिटः कानच्कसू वा स्तः । चक्राणां वृष्णिम् । यो नो अग्ने अररिवाँ अघ्रायुः । 'णेऽकन्दसि' (३११७) स्थन्ताद्धातोश्चकन्दसि इष्णुच् स्यात्तच्छीलादौ । वीरुधः पारयिष्ठावः ॥ 'भुवस' (३११८)—अस्मात् केवलात् प्राग्वत् । भविष्णुः । 'कन्दसि परेच्छायां काच उपसंख्यानम्' (वार्तिकः) । 'काचकन्दसि' (३१५०)—उपप्रत्ययः स्यात् । अघ्रायुः । 'एरजधिकारि जवसवौ कन्दसि वाचगौ' (वार्तिक) । जवेयाभिर्यूनः । जवोर्मिं जवः । देवस्य सवितुः सवे ।

क्तिप् is attached irregularly after हन् etc if other उपपदं than वृष्णि, कसुख and एव precede. Thus मातृहा, पित्रहा etc. भूतसामान्ये—i.e. लिट् in the vedas is used in the past sense in general. 'कसुख' etc. Here आततान्—in लिट् । चक्राणां—क + कानच् ('कान') optionally in place of लिट्—hence विल etc. 'यच्' due to

want of गुणह्रस्वि as the affix is कित्. यो नो—Here अररिवा (or अररिवान्)=रा (to give)+कसु (वस्) in place of लिट्, hence द्वित् etc, इट् comes in by 'वस्कोकाजाद. चसाम' (3096). Then न ररिवान्—नञतत्. पारशिषवः—पृ+शिच्+इण्व in the sense of तच्छील तद्धर्म etc, 'येच्छन्दसि' (3117). भुवश्—'भू also, when stands by itself, takes इण्व in the sense of तच्छील etc in vedas—भविष्य. 'छन्दसि'—(Varttika) This Vartika is in connection with 'स्य आत्मनः काच्' (2659) and means that कच् has to be enlisted as having taken place after a base even in the sense of 'other's wish' (and not only) of one's. Thus अवाप्तुः—wishing sin on the part of others. अच् काच् अभाव by 'अवाचस्यात्' (3590) then add उ by 'वृद्धोच्छन्दसि' (3150). 'परजधिकारे'—(Varttika) under the scope of (the rule) 'परच्' (3231) words जव and सव has to be included as having taken अच् (जु+अच्, सु+अच्) in the matter of vedic language. जव and सव could have been formed with अप् by 'वृद्धोच्छन्दसि' (3232) but their inclusion under अच् is for अनौदात्तता by 'चित्' (3710) which is clear from the instance herein.

मित—। बहुलमिति । लोके 'ब्रह्मादिष्वेव कियेव इति द्विविधो नियम इति भाष्यम्' इति 'ब्रह्मभूषणवर्गेषु क्तिप्' इति सूत्रे उक्तम् । तेन तादृश नियमादप्राप्तः क्तिप् छन्दसि विषये प्रतिप्रसूयते । तदाह—उपपदान्तरपीति । ब्रह्मभूषणवर्गभिरेव उपपदे इत्यर्थः । मातरं हन्ति, हतवान् हनिष्यति इति वा मातृह्ता एवं पित्रह्ता । 'बहुलयङ्गतात् कश्चिन्न पित्रघातः' इति नामिशः । आततान—आत्तपूर्वात्तनोतेर्लिट् । 'शुल्लभो वा' इति पाक्षिकह्रस्विः । पक्षे ततन इति । चकारेति । करोतेर्लिट् कान्च । लिङादेशत्वाद् द्वित्वादिति । कित्वाद् गुणह्रस्वोरभावे यण । अररिवा इति—न ररिवान् इति नञ् समासः । तव ररिवान् इति रादाने इत्यग्राहितः कसौ द्वित्वादेरुक्तम्—'आतो लोपः—' इत्याहोपात्त 'वस्कोकाजाद—'

(३८६) इतीहागमेन निष्पन्नम् । 'दीर्घादटि—' इति नस्यत्वे आलोऽटि नित्यम् । इति रीः पूर्वस्थातो नित्यमनुनासिकः । 'वेःकन्दसि' इति एतत्—पूर्ववन व्याख्यातमिति आह—अन्नाह्नतोरित्यादि । 'अलङ्ङञ् निराङ्ङञ्—' (३३।१२६) इत्यत इण्चोऽनुवृत्तिः । 'आकेशच्छीलतन्म—' (३।२।१२४) इति तच्छीलानुवृत्तिश्च । प्रागवदिति । कन्दसीणञ् तच्छीलानुवृत्तिः शेषः । पृ + णिच् + इणञ्, भु + इणञ् । 'कन्दसि परेष्ठायाम्—' इति वार्तिकमिदम् । 'सुप आत्मनः कञ्' (२६५७) इति सूत्रस्यमिदम् वार्तिकम् । अधायुरिति । परस्य अघं (पापम्) इच्छतीति वियङ् । अघ + कञ्—इति स्थिते 'अन्नाघस्यात्' (३५८०) इति वक्ष्यमाणेनाकारादेशे अधाय इति । ततः 'क्यात् कन्दसि' इति चः । 'एरजधिकारे—' इति वार्तिकमिदम् । कन्दसि विषये जव इति सव इति च शब्दौ अचप्रत्ययेन निपात्येते इति 'एरच' (३२३१) इति सूत्राधिकारे वाच्यमित्यर्थः । 'ऋदोरप्' (३२३२) इति प्राप्ते वचनम् । जु इति सौवी धातुः । धृङ् प्राणिगर्भविमोचने । पु प्रसवेत्यर्थः । आभ्यामपि कृते अमोदात्ततान स्यात् । अचि तुङ्गते 'चित्' (३७१३) इत्यमोदात्तं भवति । तदुदाहरात्—जवे यामिरिति । सवितुः सवे इति च ।

३४२० । मन्वे वृषेपचमनविदभूवीराः उदात्तः ॥ ३।३।८६ ॥

दौ—वृषादिभ्यः क्तिन् स्यात् स चोदात्तः । वृष्टिं दिवः । सुम्भमिष्टये । पचात् पक्तोरुत् । इयं ते नवरासी मतिः । वित्तिः । भूतिः । अग्न आयाहि वीतये । रातौ स्यामोभयासः ।

In respect of मन्त्र or 'vedic' hymns क्तिन् after वृष्, इष्, पच, मन्, विद, भू, वी and रा come and the affix is उदात्त ।

मिति— मन्त्रे वृषेपेति । वृष् वचने । इष् इच्छायाम् । पचपाके, मन् शाने मनु मोचने इतुभयोरपि ग्रहणम् । विद ज्ञानादिषु । भू सत्तायाम् । वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्तासमन्तादिनेषु । रा दाने । सूत्रे पञ्चम्यर्थे प्रथमा । तदाह—वृषादिभ्यः इति । वृष्टिं दिव इत्यादि । वृषादिभ्यः क्रमेण क्तिन् उदात्तः । एषुदाहरणेषु क्तिन् उदात्तत्वं स्पष्टम् । क्तिन् इति सौवी क्तिन् इत्यतोऽनुवर्तते इति बोध्यम् । मन्त्रसौ नवतरा ।

मतिरिति । 'अनुदात्तोपदेशः—' इत्यनुनासिकलोपः । अन्यत्र यथायथं किञ्चात्र गृह्यः । 'वीतये' भक्ष्यार्थम् । 'गृह्यानी' हव्यदातयेनिहोता सन्ति बर्हिषि' इति मन्त्र-शेषः । सामवेदस्यार्थं मन्त्रः ।

३४२१ । कन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ ३।३।१२८ ॥

दी—। ईषदादिषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभाक्कन्दसि युच् स्यात् । खलोऽपवादः । सूषसदनोऽग्निः ।

ईषद्-etc i.e. ईषत्, दूर् and स preceding the roots implying motion take युच् in vedic literature this (युच्) supersedes खल् due by 'ईषद्ःसुषु—' । सूषसदन—fire who is easy of access—सु + उप + सद + युच् ।

मित—। कन्दसि गतीति । 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्र्येषु खल्' (३।३।१२६) इत्यत 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्र्येषु' इत्यनुवर्तते । 'आतो युच्' (३।३।१२८) इत्यतो युजिति च । तदाह—ईषदादिषु इति, कृच्छ्राकृच्छ्र्येषु योजनीयम् । सूषसदन इति । सुखेन उपसद्यते इति विग्रहः । अकृच्छ्रायें युच् । एवं दुरुपसदन ईषदुप-सदनः । खलितु सूषसद इत्यादि स्यात् ।

३४२२ । अन्योभ्रोऽपि दृश्यते ॥ ३।३।१३० ॥

दी—। गत्यर्थेभ्रो येऽन्ये धातवस्तेभ्रोऽपि कन्दसि युच् स्यात् । सुवेदनामकृणोद्व्रक्षणे गाम् ।

Roots other than those of motion take युच् in the vedas in the senses as above. 'सुवेदनाम्—'You made a speech or praise of Brahman that is easily understood or highly lucid. सु + विद् + युच् + आप् भिद्याम् ।

मित—। अन्येभ्रोऽपीति । प्रागवदनुवृत्तिस्तदाह—गत्यर्थेभ्य इत्यादि । ईष-

दादिषु उपपदेषु लृङ्, लङ्, लोट् इति योजनीयम् । सुवेदनान् इति । सुखं विद्यते
(जायते अर्थो यस्याः) इति विग्रहः । मूपपदाद् विदीयु च । लृङ्, लङ्, लोट् । एवमौष-
दादिषुदाहृत्यम् । अकृषीत् = कृतवान् त्वमिति शेषः—गणकार्यमनित्यमिति
कृतान्वत्यथो बहुलमिति वा शपः श्रुः ।

२४२२ । कन्दसि लृङ्, लङ्, लिट् ॥ २।४।६ ॥

दी—। धात्वर्थानां सम्बन्धे सर्वकालेष्वेति वा सुः । पक्षे
यथास्त्रं प्रत्ययाः । देवो देवेभिरागमत् । अत्र लोट् लृङ् । इदं
तेभ्योऽकारं नमः । लङ्—अग्निमद्य होतारमवृषीतायं यजमानः ।
लिट्—अद्य ममार, अद्य म्रियत इत्यर्थः ।

These affixes viz लृङ्, लङ्, and लिट् are employed optionally after roots as far as their senses are concerned under all times. In the alternative cases they are used in their own particular ways i.e लृङ् is used in the past sense in general, लङ् in अनद्यतन past sense and लिट् in परीच past sense. 'देवो देवेभिः'—'Let the deity (fire) come with the gods'—here in आगमन् लृङ् has been used in the sense of लोट्. 'देवेभिः = देवे; by 'बहुल' कन्दसि' (7.1.10) under 'अवी-भिस् एष' (7.1.9). 'इदं तेभ्यः'—'Let this be my obeisance to them'—here लृङ् has been used in the sense of लोट्. अकरम्—कृ + लृङ् see under 'कृष्टकृष्टिभ्यश्चन्दसि' (3406). अग्निमद्य—'This sacrificer (यजमान) chooses fire to-day as the priest (for him); here लङ् has been used in the sense of लट्. अद्या ममार—लिट् in the sense of लट्. अद्या is the संज्ञितापाठ is accounted for by 'अन्येषामपि हस्यते' (3539)

मिति—। कन्दसि लृङ्, लङ्, इति । धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ॥ (२।४।६) इत्येतत्

सर्वमप्यनुवर्तते । 'समुच्चये सामान्यवचनम्' (३।४।४) इत्यतः सामान्यवचनस्येति च । तद् व्याचष्टे—धातुर्धानां सम्बन्धे इत्यादि । धातुर्धसम्बन्धश्च प्रागेव तत्रैव सूत्रे (धातुसम्बन्धे—इत्यत्र) विशदीकृत इति तत्रैव द्रष्टव्यः । एते इति । लुङ् लङ् लिट् इति प्रत्ययाः वा सुगरिति । 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' (३।४।५) इत्यसौऽन्यतरस्यामित्यस्यानुवर्त्तेरिदम् । पचे यथास्वमिति । तथाच यथा लोके (सर्वकाले) 'लुङ्' 'अनद्यतने लङ्', 'परोचे लिट्' च तथा छन्दस्यपि प्राप्नोतीति भावः । देवो देवेभिरिति । अत्र आगमदिति आगच्छत इत्यर्थे । तदाह—लोडर्थे लुङ् इति । अग्नवेदस्यादिमाग्निस्तृप्तमिदम् । देवोऽदेवेभिरन्वेदैवैः साङ्गमागच्छत्विति मन्वाद्यः । 'बहुलं छन्दसि' इति अतो भिस ऐसभावः । इदं तेभ्य इति—अवापि अकरमित्यत्र लोडर्थे लुङ् । अकरमिति 'कृमृडकृहिभ्यः छन्दसि' (१००६) इत्यत्र साधितम् । 'अग्रिमद्य—' अत्र अग्रणत इति लङर्थे । ऋणोतीत्यर्थः । ऋवरणे क्रादिः । तस्मात्तङ् । 'क्रादिभ्यः श्रा' 'ई ह्रस्वयोः' इतीक्षम् । लिट्सुदाहरति अयेति समारिति । 'सिद्यते लुङ् लिङोच' इति लिटि तङ्भावः । 'अचो णिणिति' (२५४) इति वृद्धिः । अया इत्यत्र 'अन्वेषामपि दृश्यते' (३४३८) इति संज्ञितायां दीर्घः ।

३४२४ । लिङर्थे लेट् ॥ ३।४।६ ॥

दी—। विध्यादौ हेतुहेतुमदभावादौ च धस्तोलेट् स्याच्छन्दसि ।

In vedic literature the affix लेट् (the fifth लकार) is employed after a root in the senses of injunction (विधि) etc 'cp—विधिनिमन्त्रण—' (2208) and in the sense of cause and effect (cp—'हेतु हेतुमतोर्लिङ्' 2813).

मित—। लिङर्थे इति । 'विधिनिमन्त्रणान्वन्धाधीष्टमं प्रश्नप्राश्ननेषु', 'हेतु-हेतुमतोर्लिङ्' इत्यत्र च स्पष्टम् । तदाह—विध्यादाविधादि । पूर्वमृषात् छन्दसीति । लेङिति पञ्चमो लकारः ।

३४२५ । सिव्वहुलं लेटि ॥ ३।४।२४ ॥

The विकरण सिप् is variously used after roots in लेटि i.e. it is somewhere used and somewhere not. Note that सिप् retains स् only and is followed by शप् and then by तिप्, तस् etc.

मित—। 'सिव्वहुलमिति । सिप् इति विकरणः । स च लेटविषये बहुलं प्रयुज्यते । सिप् 'सकारमात्रं' शिष्यते । सिप् परं शप् ततस्तिबादय इति बोधम् । सिवभावे तु यथापूर्वं शप्तिबादयः ।

३४२६ । इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ ३।४।२७ ॥

दी—। लेटस्तिङामितो लोपो वा स्यात् परस्मैपदेषु ।

In the cases of परस्मैपद, इकार of the तिङ् affixes optionally disappear when लेट follows.

मित—। इतयेति । 'तिप् तस् भि—' (३।४।२८) इत्यतस्तिङामित्यर्थोद्भवते । 'वैतोऽन्यत्र' (३।४।२६) इत्यतो वेति चानुवर्तते । 'लेटोऽङाटी' (३।४।२७) इत्यतो लेट इति च । तदाह—लेटस्तिङामिति । इत इति इकारस्येत्यर्थः ।

३४२७ । लेटोऽङाटी ॥ ३।४।२८ ॥

दी—। लेटः अट् आट् एतावागमौ स्तस्तीच पितौ । 'सिव्वहुलं णिङ्गत्तव्यः' (वार्तिक) । वृद्धिः । प्र ण आयूषि तारिषत् । सुपेशसस्करति जोषिषद्धि । आ साविषदर्शसानाय । सिप् इलोपस्यचाभावे—पताति दिद्युत् । प्रियः सूर्यं प्रियो अग्ना भवति ।

अट् and आट् are the augments of लेट् i.e. of its substitutes तिप् etc and they are पित् । 'सिव्वहुलम्—' Varttika.—It has to be said that सिप् is variously पित् (this is for वृद्धि). 'प्र ण—तारिषत्—

तृ + सिप् + अट् + तिप् = तारिष्ट्, अन्त—इद्धि due to शिख of सिप् and इट्, by 'अर्धधातुकस्य' + इलोप, by former rule = तारिषत्—ब्रह्म by 'आदेशप्रत्ययोः' (213). करति—कृ + शप् (instead of च) + तिप्। जोषिषत्—जुष् सिप् + अट् + तिप् = जोष् + इस् अन्त—इट्, as before गुण by 'पुगल'— (2189). Break up as आसाविषत् + अर्शसानाय। आसाविषत्—आ—सु सिप् + अट् तिप्, इद्धि and इट्, as before. When सिप्, as well as elision of इ is wanting we have the augment आट्, e.g. पताति = पत् + शप् + आट् तिप् and भवति—भू + शप् + आट् तिप्,

मित—। लोट इति। छिडादेशस्य अट् आडित्यागमौ क्रमेण भवतः। क्वचिदट् न तु युगपत्। तथा च सिपि इलोपे च सति प्रायेण अडागमः। तदुभयाभावे तु प्रायेण आडागम इतुदाहरणेन विशदीकरिष्यते। तौ च पिताविति। 'आहुत्तमस्य पित्रे' (१।४।६२) इत्यतस्तदनुत्तेरिति बोधम्। 'सिचवहुलम्—' वार्तिकमिदम्। सिपि सति धातोषिन्तु कार्यं बहुलं स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः। इद्धिरिति। तारिषदित्येव 'अचो जिषति' (२५७) इति इड्कार्यमिदम्। तृ प्रबनतरणयोः इत्यस्मात् सिप् अट् तिप् इति स्थिते अनेन इद्धिः। सिप् इट् आर्धधातुकत्वात्। आदेशप्रत्यययोरिति पत्वम्। कर्तरि शप् 'बहुलं छन्दसि' इति बहुलवचनादत्र शप् न। इतथेतीकारलोपः। करतीति। 'तनादिक्कजभ्यः—' इतुप्रत्ययस्य ल्यत्येन शप्। गुणः। जोषिषत्—जुष् प्रोतिसेवनयोः। अनुदात्तेत्। ल्यत्येन परस्मैपदम्। प्राप्तवत्। सिपि अटि कृते गुणः। इट्। इतथेति प्रत्ययस्येकारलोपश्च। आसेति। आसाविषत् + अर्शसानाय इतिच्छेदः। आत्पूर्वात् सु प्रसवैश्वर्ययोरित्यस्मात् सिपि (इटि) अटि तिपि च कृते इडावादेशे प्रत्ययेकारलोपे च आसाविषदिति। सिप् इति। सिप् अभावे इलोपस्य चाभावे इत्यन्वयः। आडिति भावः। तथैवोदाहरति—पताति इति। पत्न्य पतने अस्मात्सिप्। धातोरुत्तरं शप्। प्रत्ययस्त्राडागमः। एवं भवति इत्यत्र प्रक्रिया बोध्या। सिप् इति वचनं प्रायिकाभिप्रायम्। इलोपे सत्यपि आडागमस्य दर्शनात्। तथाच मन्त्रः—विमः पतात् (१।१।६१) इति।

३४२८ । स उत्तमस्य ॥ ३।४।८८ ॥

दी—। लेटुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात् । करवाव—
करवावः । टरेत्स्वम् ।

Elision of the सकार of the first person (वस् or मस्) of लेट् is optionally effected. Thus करवाव करवावः (कृ + वस् = कृ + उ (by तनादिक्रयभाः) वस् = कृ (by गुण) + आटवस् = करो भावस्—गुण of उ आट being पितृ = करव भावस् then the forms as above. कृ + आताम् (लेट्), here आताम् being आते by—टित आत्मनेपदानां टरे we look ahead—

मित—। स इति । 'इत्थं लोपः—' (३।४।८७) इत्यतो लोप इति । 'वैतोऽन्त' (३।४।८६) इत्यतो वेति चानुवर्तते । तदाह—लेटुत्तमसकारस्येत्यादि । करवाव—करवावः इति । कृवो लेटो वस् । 'तनादिक्रयभ्यः—' इति उः । तस्य सार्वधातुको गुणः । रपरत्नम् । 'लेटोऽङ्गाटौ' इत्याट् । तस्य पित्वेन ङित्त्वाभावाद् उक्तिकरणस्य गुणः । अवादेशः । 'बहुलं हन्दि' इति 'अत उत् सार्वधातुके' इत्यस्या-प्रवृत्तिः । कृ + लेट् आताम् इति स्थिते 'टितः—' इति एत्वमित्याह—देरेत्वमिति । एवं कृ + आते इति जाते—

३४२९ । आत ऐ ॥ ३।४।८९ ॥

दी—। लेट् आकारस्य ऐ स्यात् । सुतेभिः सुप्रयसा मादयेते । आतामित्याकारस्य ऐकारः । विधिसामर्थ्यादाट् ऐत्वं न । अन्यथा हि ऐटमेव विदध्यात् । यो यजाति यजात इत् ।

ऐ is the substitute for the आकार of लेट्. There are two आकारs in लेट् one of आताम् and the other of आट. This rule refers to आकार of the affix आताम् and not of the augment आट.

for otherwise the सूत्रकार could say ऐट in stead of आट. Thus this result is arrived at on the force of the injunction of आट्. (आठविधिसामर्थ्यात्—). For example यजाते in 'यो यजाति—' यज + आट् ते. यजाति is with आट् and तिप् । 'सुतेभिः—' Let them two enjoy delight with sons as well as enjoyables (प्रद्यः = अद्य). Here मादयैते—मद + धिच् (स्वार्थे) + आट् आताम् = मादि + आ ऐते (by 'टितः—' and the present rule, then गुण, अयादेश etc).

मित—। आत इति । 'खेटोऽङ्गाटौ' (३।४।८४) इत्यतो लेट इत्यनुवर्तते । तदाह—लेट आकारस्येति । सुतेभिः शोभनावेन च मादयैते माद्यताम् सुखातिशय-मनुभवतामिति सन्वार्थः । अथ मद + धिच् (स्वार्थे) + आट् आताम् (आते) इति अनेन स्वेष मादि आ ऐते इति भवति (आतामाकारस्यैव ऐत्वविधानात्) । ततो गुणादिना रूपम् । ननु कुत आतामेवाकारस्य ऐत्वं न तु आट इति प्रश्नः । तदाह—विधिसामर्थ्यादिति । आठ् विधि सामर्थ्यादित्यर्थः । आट एव विधित्सितत्वे तु खाद्यवाच 'खेटोऽङ्गाटौ' इत्येव ब्रूयादित्याह—अन्यथा हीति । आटकरणफलमाह— यो यजाति—इति । अथ यजात इत्यत्र यजेरात्मनेपदे आटते । ऐटि सति यजेत इति स्यात् ।

३४३० । वैतोऽन्यत्र ॥ ३।४।८६ ॥

दौ—। लेट एकारस्य ऐ स्याद्वा । 'आतऐ' (३४२८) इत्यस्य विषयं विना । पशूनामीशे । ग्रहा गृह्यान्ते । 'अन्यत्र' किम् ? सुप्रयसा मादयैते ।

ऐ is the optional substitute for the affix ए of लेट excepting the perview of that of the एकार to be met with in the rule 'आत ऐ' (3429). 'पशूनाम्—' Let me be the lord of animals. ईश + इट = ईश + ए by 'टितः—' । Then ऐकार by this. ग्रहाः—Let the planets be accepted. गृह्यान्ते—गृह् + यक् + आट् अने (कर्मणि)

सम्भ. by 'यदिज्या—' (2412), then 'एकार ; optional forms—इमे, नृछान्ते ।

मितं—। 'वैत इति । वा + एत ; + अन्यत इतिच्छेदः । 'लेटोच्छाटी' इति पूर्व सूत्राद्धेत् इति । एत इत्यस्यार्थ एकारश्चेति । अन्यत इत्यस्य विवरणम्—आत ऐ इत्यस्य विषयं विनिति । तथाच तत्सूत्रविषये ये एकारान्ताः प्रत्ययाः (टेरत्वविधिना) उपलभ्यन्ते तेषाम् एकारस्य लेङन्तर्भूतत्वे ऽपि नानेन ऐ विकल्पः ।

३४३१ । उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ३।४।८ ॥

दी—। पणवन्श्च आशङ्कायां च लेट् स्यात् । अहमेव पशूनामीशे । नेज्जिञ्जायन्तो नरकं पताम । 'हलः श्र गानज्भौ' (२५५७) ।

लेट् is appointed when any conditional contract (पणवन्श्च) or possibility (of something wrong) implied. 'अहमेव—' I can do this for you on the condition—that I alone shall lord it over the animal world. 'नेज्जिञ्जायन्तः—' We wish that we should not possibly fall into hell for our wishing sin or sinful conduct towards others. जिञ्जायन्तः—जिञ्ज (sin or vicious act) + क्वच by 'इन्द्रसिपरेच्छायामपि', दीर्घ by योगविभागे of 'अन्नाद्यस्यात्' (3546). Then शब्द । न + इत् + जिञ्जायन्तः = इत् implies possibility. 'हलः श्रः—' This is for the next rule—

मितं—। उपसंवाद इति । उपसंवाद पणवन्श्च । स च भवति निदिमदर्थे कुर्याच्च तदा करिष्याम्यहमेतद् भवदर्थे इत्येव रूपः समर्थः । अहमेवेति । अहमेव पशूनामीशे इति चेद् भवति तदा त्रिपुरं विजेष्येऽहमिति त्रिपुरविजये देवैः प्रार्थितस्य रुद्रस्यैव वचनम् । पशूनां जीवाः संसारिण इत्यपरे । उपसंवादि उदाहरण निदम् । अथ आशङ्कायासुदाहरति—नेज्जिञ्जायन्त इति । न + इत् + जिञ्जायन्त इतिच्छेदः । तव इदिति आशङ्काद्योक्तनार्थम् । जिञ्ज पापम् । 'तत् परस्य' इच्छति

इति विग्रहे 'हृन्दसि परेच्छायाम् क्वच उपसंख्यानम्' । 'वशाघसात्' (१५४६)
इति योगविभागादाच्चम् । ततः शब्द । अन्यस्य प्रापेच्छा मान्त्वं इत्यर्थः । यदा जिह्वीति
जिह्वाचरणम् । अन्ये तु उपमानादन्यथापि हृन्दसत्त्वादाचारि क्वचमाहुः । 'हलः प्राः'
इति उत्तरार्धमिदम्—

३४३२ । हृन्दसि शायजपि ॥ ३।१।८४ ॥

दौ—। अपि शब्दात् शानच् । 'हृग्रहोभग्रहृन्दसि' (वार्तिक)
इति हस्य भः । गृभाय जिह्वया मधु । वधान देव सवितः ।
'अनिदिताम्—' (४१५) इति वधाते नलोपः । गृभ्णामि ते ।
मध्वा जभार ।

शायच् as well as शानच्, in vedic literature is employed
in place of श्वा । 'हृग्रहोः—' Varttika—हृ of हृ and ग्रह is
replaced by 'भ' in the vedas. Thus 'गृभाय—etc—Take honey
with the tongue. गृभाय—ग्रह + श्वा + हि = गृह + शायच् by
'ग्रहिज्या—' = गृभाय and—गृहाण (with शानच्) । 'वधान—' alt. वधाय ।
The instances of हृ and गृहृ with ref. to the Varttika
are—गृभ्णामि ते and मध्वा जभार (हृ + लिट् च) in places of गृभ्णामि
and जभार ।

मित—। हृन्दसीति । हृन्दसि विषये हलन्ताद्धीतोः परस्य शानिकरणस्य शायच्
शानच् च स्वाद् ही परे इत्यर्थः । 'हृग्रहोभ—' इति वार्तिकमिदम् । हरतेर्यद्ग्रह
हस्य भः स्वाच्छृन्दसि विषये इति तदर्थः । गृभाय इति गृहाण इत्यर्थः । ग्रह +
श्वा + हि इति स्थिते 'ग्रहिज्या—' (२४१२) इति त्राप्रत्ययस्य क्त्वात् सम्प्रसारणे
कृते तस्य शायचि अतो हेरिति हलोपे हृग्रहोरिति भः । पक्षे गृभाय इति । वधान
इति । श्वा प्रत्ययस्य क्त्वात्त्रलोपार्थमाहुः—अनिदितामिति पक्षे शायचि वधाय
इति । प्रसङ्गाद् वार्तिकमुदाहरति—गृभ्णामि ते इति । अत्र गृहृहस्य भः ।
गृभ्णामि इति लोके । त्राप्रत्ययस्य क्त्वात् सम्प्रसारणम् । नत्वम् । जभार—

अङ्गिरिति लोके । इरतेलिङ् चल् । 'अवी विणति' (२५४) इति इही इरसभः ।
सूत्रेऽपि शब्दाद् द्विप्रत्ययाभावोऽपि शायच् ।

३४३३ । व्यत्ययो बहुलम् ॥ ३।१।८५ ॥

दी—। विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्याच्छन्दसि । आण्डा
शुष्मस्य भेदति । भिनत्ति इति प्राप्ते । जरसा मरते पतिः ।
स्त्रियत इति प्राप्ते । इन्द्रो वस्तेन निषतु । नयतेः लोट्
शपसिपी द्वौ विकरणौ । इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् ।
तरमेत्यर्थः । तरतेः विध्वादौ लिङ् । उः शप् सिप् चेति
तयो विकरणाः ।

“सुप्तिङ् पग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृ यङां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृद्देवां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥

(इति भाष्यम्) ।

धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । चषालं ये
अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । उपग्रहः परस्मैपदात्मने-
पदे । ब्रह्मचारिणमिच्छति । इच्छतीति प्राप्ते । प्रतीपमण्य
कर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते । मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन
इति प्राप्ते । नरः = पुरुषः । अधा सवीरैर्दशभिः वियूयाः ।
वियूयादिति प्राप्ते । कालः = कालवाची प्रत्ययः । श्वोऽग्नीना-
धास्वमानेन । लुटो विषये लृट् । तमसो गा अदुक्षत् ।
अधुक्षदिति प्राप्ते । मित्र वयं च सूरयः । मित्रा वयमिति प्राप्ते ।
स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः । तथाच
तद्वचिनां कृतवितानां व्यत्ययः । अन्नादाय । अण्विषयेऽच् ।

अवयवे विशेषः । यङो यञ्भदादारभ्य 'लिङ्गशिष्यङ्' (३४३४) इति ङकारेण प्रत्याहारः । तेषां वाच्ययो भेदतीत्यादिरुक्त एव ।

Additions and alterations (व्यत्यय) of affix as (of विकरण) are variously effected in the vedic literature. Thus 'आख्या—' the root भिद् being रुधादि, the विकरण 'अम्' which was due by 'रुधादिभ्यः—' has been replaced by the विकरण शप् and consequently शप् being पितृ the root gets गुण by 'पुनस्त—' (2189). मरति here रुङ् प्राणव्याग्रे being तुदादि, विकरण श् was due by तुदादिभ्यः; but it has been replaced by शप् and consequently the root gets गुण by 'सार्वधातुकार्ध—' (2164). निषत्—this in place of the लौकिक form नयत्. Here (in निषत्) there are two विकरणसः शप् and सिप्. सिप् is followed by शप्—नी + सिप् तु. (खोटः) 'एरु'—सिप् being पितृ the root gets गुण, षत्व by आदेशप्रत्यययोः (213). तरुयेम—of this again the लौकिक form is तरेम. Here (in तरुयेम) there is लिङ् in the sense of विधि etc which (लिङ्) is followed by the विकरणसः—ङ, शप् and सिप् whereas शप् only was due ; as तृ is भृदि । That the term बहुल in the rule is to indicate violation of each and every injunction is clear from the verse below which has been quoted from the Bhashya—सुमिङ् etc—

The author of the treatise of अष्टध्यायी intends change or replacement (व्यत्यय), in multifarious ways (बाहुल्येन); cf this—viz सुप् (सु, शी, जस etc.), लिङ् (लिप्, तस मि etc) उपयङ् (technical name for परस्मैपद and आत्मनेपद), लिङ् gender, person (नर = पुरुष—1st, 2nd and 3rd), काल = tense, consonants and vowels, accent (स्वर), कर्त्तृ (i.e. कारकवाची affixes such as—ङत् and

तद्धितः) and यङ् (this is not the frequentative affix but it is the प्रत्याहार beginning with the य herein and ending in ङ in the next rule 'लिङ्गागिष्यङ्' (3.1.86) and thus includes all—?). The व्यत्यय of the affixes सुप् etc enumerated in the verse are respectively dealt with in the instances as will follow :—

धुरि—सुप् व्यत्यय—यही in place of सप्तमी। तद्धिति—तिङ् व्यत्यय—sing. for pl. इच्छति—युध्यते—change of पद. मधीः—लिङ्गव्यत्यय—masculine in place neuter. वियूयाः (वि+यु+आशीलिङ् याच)—change of person—and instead of 3rd. आधास्मानेन (आ+धा+लुट् शान+सुगागम) here लुट् has been appointed in place कृत्। अदुचत्—change of हल् (हल्व्यत्यय) here धु in place of दु was due by 'एकाक्षीशोभय—'. मित्र वयम्—change of अच् (अज्व्यत्यय), here मित्रा with दीर्घ was due by 'अन्वेषामपि दृश्यते' (3539). स्वरव्यत्यय or change of accent will be considered under स्वर प्रकरणम्. The word कर्तृ in the verse is for कारक which again implies the affixes such as कृत् and तद्धित employed in the senses of कर्त्ता, कर्म etc (याच). Thus अन्नादाय—the dative (चतुर्थी) of अन्नाद (अन्न अद्+अच्) which is irregularly derived with अच् where अण् was due by 'कर्मण्यच्'. The distinction between the form (अन्नादाय) derived with अण् and with अच् is evident in अवयव or पदपाठ i.e if अन्नादाय is derived with अण् then its breaking up in पदपाठ is अन्न आदाय whereas if it is the dative of अन्नाद (derived with अच्) the dissolution in पदपाठ is अन्न अदाय. The व्यत्यय of तद्धित affix is clear from illustrations like 'त्वं बोध यति ते जातवेदः'। Where the base यत् takes the affix अत which is restricted to the base किम् only. Similarly

‘विश्वे देवासोमरुतो यतिष्ठान्’ etc. यत्नो यश्चात् etc—explained in connection with the explanation of the verse from the भाष्य above.

मित—। व्यत्यय इति । व्यतिक्रम्य एति गच्छतीति व्यत्ययः । व्यतिपूर्वादिषो भावे यजिति शब्देऽनुशेखरः । व्यतिक्रम्य गमनञ्च क्वचित् विषयान्तावगाहनम् । क्वचिद् विषयद्वये प्रवृत्तिः क्वचिच्च विषयद्वये इति अधस्तनोदाहरणेषु स्फुटीभवित्यति । भेदतीति । भिदे रुधादित्वात् ‘रुधादिभ्यःश्रम्’ इति श्रमि प्राप्ते शप् । भरते इति । यङ् प्राणत्यागे तुदादिः । तस्मात् ‘तुदादिभ्यः शः’ इति श्रं प्राप्ते शप् । नेषत्विति । नीञ प्रापणेभूतिः । ई विकरणाविति । तत्र शपः प्राक् सिपः प्रयोग इति विवेकः शिपः पिप्प्लेन सावैधानुकेति धातोर्गुणः । ‘आदेश—’ इति पत्वम् । नयत् इति लोके । तदर्थेन इति तु प्रवनतरनयोः भूतिः । तयो विकरणा इति । एषु विवरणेषु उविकरणस्य प्राक् प्रवृत्तिः ततः सिपः ततः शप इति ज्ञेयम् । एवम् त् + उ + सिप + शप + मस विधिलिङ् । व्यत्यय इत्येव सिद्धेनहुल-यद्वत् सर्वोपाधिष्वभिचारार्थमिति भाषासंवादं पुरस्कृत्याह—सुप्तिङ् इति । शास्त्रकृत अष्टाध्यायीप्रणेतृ पानिनिरेव सुपां (सु श्रीजसादीनाम्), तिङां (तिप् तसादीनाम्), उपयद्वत् (परस्मैपदात्मनेपदयोः) लिङ्गस्य (पुंस्त्रीलादिः) नरस्य पुरुषस्य (प्रथममध्यमोत्तमलक्षणस्य) कालस्य कालवाचिनो लकार-जातस्यैत्यर्थः, हलो व्यञ्जनस्य, अवः स्वरस्य (उदात्तादिः), कर्तुः (तदुपलक्षित कारकवाचिनः कृतः तद्धितस्य च प्रत्ययस्यैत्यर्थः) । यङ्श्च यङ् इति प्रत्याहारः । स चाच्चादेव यश्चादादौभ्य ‘लिङ्गा शिष्यङ्’ इत्युत्तरस्त्वस्यङ्कारेण नियम्य इति वक्ष्यति । ततश्च सर्वविधविकरणस्य व्यत्ययं व्यतिक्रमम् इच्छति । सः च व्यत्ययः बाहुलकेन बहुलानर्थान् लाति आदत्त इति बहुलः । तस्य भावो बाहुलकम् । मनोज्ञा-दित्वाद् बुध । तेन तादृशेन बहुलभावेन सिध्यतीत्यर्थः । सुवादिव्यत्ययं केमेयोदाद्वत् दृश्यति—धुरि दक्षिणाया इत्यारभ्य । अतः सप्तम्यां प्राप्तायाम् व्यत्ययेन यष्टो । तच्छतीति । भौ प्राप्ते व्यत्ययेन तिप् । युध्यति इति । युध दिवादिरत्ननेपदी । मधुन इति । अमृत दीरयो वाचको मधुशब्दो नित्यं क्लीवम् इति नागेशः । व्यत्ययेन

पुंस्त्वम् । विद्यया इति । युमिश्ये विपूर्वः । आशिपि लिङ् । प्रथमपुरुषे प्राप्तं
 व्यत्ययेन मध्यमः । आधास्त्वमानेनेति अत्र कालव्यत्ययः । कालश्च तदाची
 लकार इत्युक्तम् । आङपूर्वाद दधातेर्लृट् । 'लृटः सुदा' इति तस्य शानच् ।
 आने सुमिति सुक । आचाता इति लृटि प्राप्ते इदम् । अदुचदिति । अत्र
 हलव्यत्ययः । 'एकाचो वशी भव—' भवभावेन धकारे प्राप्ते टकारः । मित
 तथमिति । अत्र स्वरव्यत्ययः । 'अन्वेषामपि दृश्यते' (३४३८) इति दीर्घे प्राप्ते
 ऋक्षः । स्वरव्यत्यया वल्यत इति । उदाभादिव्यत्ययः स्वरप्रकरणे दर्शयिष्यति ।
 कर्तृशब्द इति । तेन 'दीर्घ्यति—' इत्यादौ विधीयमानानां ठगादीनां दीघनादिकर्तृत्वा-
 दीवमुक्तम् । न लिङ् कारकवाचित्वेऽप्यायङ् । कृतवृत्तिमिति तात्पर्यात् ।
 तथाच किम्बो विहितोऽतिप्रत्ययः व्यत्ययेन यच्छदादपि भवति । 'त्वं बोधयति
 ते जातवेदः' इति 'विद्ये देवासो मरुतो यतिष्टन' इति च । एवमेव तद्विगतव्यत्ययो
 दृष्टव्यः । कृदव्यत्ययमाङ्—अत्रादायेति । अत्रमदति इति अद्यादः । तस्मै =
 अद्यादाय । [अणितु ('कर्मयण्य' इति सूत्रेण) अतुर्थत्वाभावेऽपि आदाभातोः आतो युक्ति
 अत्रादाय प्रतीयते ।] तत्र को विशेष इत्यत्राङ्—अवयङ् विशेषः । अवयङ् = पदपाठः ।
 तथाच यदात्र अत्र विधीयते तदा अत्र आदाय इत्यवयङ् । यदि तु अत्र तदा अत्र
 अदाय इति । अत्र आदाय इत्येव आवयङ्को दृष्टान्तमादाय कृतप्रत्ययव्यत्ययः । यङ्
 इति प्राग्वीक्ष्यम् ।

३४३४ । लिङ् आशिष्यङ् ॥ ३।१।८६ ॥

दी— आशीर्लिङि परे धातोर्ङ् स्याच्छन्दसि 'वचउम्'
 (३४५४)—मन्त्रं वोचेमाग्नये । 'दृशेरग्वक्तव्य' (वातिक) ।
 पितरं च दृशेयं मातरं च । अङि तु 'ऋदृशोऽङि' (२४०६)
 इति गुणः स्यात् ।

In vedic literature अङ् after roots in आशीर्लिङ् is employed.
 Thus 'मन्त्रम्—' I should utter a hymn (मन्त्र = सुति) for अग्नि ।
 'दृशेः—' Vartika. It has to be said दृश् takes अङ् in आशीर्लिङ्

(and not अङ्). Thus पितरं च etc—may I have a sight of my parents. इङ् is not allowed गुण due to क्लृप् of अक् but incase of अङ् it would come by 'अङ्—'(2406).

मित—। लिङीति । लिङि + आशिषि अङ् इति च्छेदः । कृन्दसि इत्यनुवर्तते । तत्र लिङि इत्यस्य विशेषणम् । तदाह—आशीर्लिङि पर इति । बोधेनेति । इतिरिति वार्तिकमिदम् । आशीर्लिङि परे इतिधातोरक् स्यात् त अङिति वाच्यमित्यर्थः । गुणाभावाद्यमिदम् इत्याह—पितरं इतिरिति । अङितु गुणः स्यादित्याह—अङितिति ।

३४३५ । कृन्दस्युभयथा ॥ ३४१११७ ॥

टी—। धात्वधिकारे उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्धधातुकोभय-
संज्ञः स्यात् । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः । वधयन्त्वित्यर्थः । आर्धधातु-
कत्वास्त्रिलोपः । विश्विरे । सार्वधातुकत्वात्श्रुः श्रुभावश्च ।
'इश्रुवोः—(२३८७) इति यण् । 'आहगमहनजनः किकिनी
लिट् च' (३१५१) । आदन्ताहवर्णान्ताद् गमादेश किकिनी
स्तस्तौ च लिङ्वत् । बभ्रिर्वज्रम् । पपिः सोमम् । ददिर्गाः ।
जग्मिर्युवा । जग्मिर्वज्रममित्ययम् । जग्मिः । लिङ् दृभावादेव सिद्धे
'अङ्कल्युताम् (२३८३) इति गुणवाधनार्थं क्लृप्तम् । 'बहुलं
कृन्दसि' (३५७८) इत्युत्वम् । ततुरिः । जगुरिः ।

In vedic literature affixes which have been dealt with under the jurisdiction of roots (धात्वधिकार) are to be considered as both सार्वधातुक्स and आर्धधातुक्स. Thus—इङ् + शिच् नोट अनु where शिच् elides due to its being regarded as आर्धधातुक । विश्विरे—वि यु + लिट् (इरे), यु is भुदि । Hence लिट् here being considered as a सार्वधातुक, 'स्वादिभ्यः श्रु' takes place

and अ being डित् by 'सार्वधातुकमपित्' the root is replaced by अ by 'युवः अ च'. Thus बि + अ + नु + इरे = विअखिरे by यण् by 'इङ्, वीः सार्वधातुके' । 'अङ्गमहनजनः—' Although this rule has been explained in the हनन्त section yet its vedic character has caused its being laid down and explained here also. आकारान्त rules, अकारान्त roots and गन्, हन् and जन take both कि and किन् (the affixes) in vedic language and these affixes are to be treated as लिट्. Thus वधिः = ध + कि or किन्, हिल etc The distinction between कि and किन् with reference to account the former is अन्तोदात्त by प्रत्ययस्वर and the latter आद्युदात्त by नित्स्वर । Similarly—पपिः—पा + कि, ददिः—दा + कि, जग्मिः—गम् + कि उपधाजोप by 'गमहन—' (२३६३). जग्मिः—जन + कि । जग्मिः—हन् कि, उपधाजोपादि, and कुल by 'हो—'. Although the analogy 'लिङ्गुत्' would suffice, for लिट् also is कित् by 'असंयोगाल्लिट् कित्'—yet the किलकरण of the affixes is to bar the गुण due by 'ऋकृतृताम्' (२३८३) । ततुरिः etc—तृ + कि—हिल etc उत्त्व of the root (अङ्) by 'बहुलं छन्दसि' after गुण has taken place.

मित—। छन्दसीति । 'तिङ्शित् सार्वधातुकम्' (३।४।११२) इत्यतः सार्वधातुकसंज्ञ इति 'सार्वधातुकं शेषः' (३।४।११३) इत्यत आधधातुकसंज्ञ इति च प्राप्तम् । 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः' (३।४।१) इति चाधिकृतं वर्तते । ततो व्याचष्टे—सित्तधिकारे उक्तः प्रत्यय इत्यादि । वर्धन्त इति स्पष्टं पूर्णम् । सुष्ठु उच्चारिताः स्तुतयः प्रशस्तिवाचः तां तां स्तुतिविषयदेवतां वधयन्तु इक्षिमन्तं कुर्वन्त्विति मन्यार्थः । 'स्तुतस्मो-मयीच्छन्दसि' (८।३।२०५) इति षत्वम् । विअखिरे इति । विपूर्वात् अथोतेलिङ् बहुवचनम् (इरे) । सार्वधातुकत्वादिति । अत लिङ्गिभूतीति यावत् । अ, रिति । युधातोः स्वादित्वात् 'स्वादिभ्यः अ, रिति अः' । शभावयेति । 'युवः अ च' इत्यनेन शभावः । तदेवं विअङ्, इरे इति स्थिते आङ्—इङ्, वीरिति । 'आङ्गमहनजनः—'

(३१।१७१) यद्यप्येतत् सूत्रं पूर्वम् (उत्तररुद्रनम्रकरणे) व्याख्यातं तथाप्यस्य हन्दी-
विषयत्वात् अतोपन्यासो व्याख्यानस्य । किंकिनाविति । इयोरपि कित्त्वेन साम्यमपि
विशेषः सूरिः । तथाच क्वन्तस्य प्रत्ययसूरिणात्तोदात्तत्वम् । किन्नलस्य तु नित्सूरिण
आद्वादात्तत्वमिति बोध्यम् । वक्षिरिति । लिङ् वदभावाद्विलादि । म्रजः किः । 'न
लोकाव्यय—' इति निषेधाद् वज्रमित्यत्र न मष्ठी । लिङ् वदिति काव्यातिदेशार्थमेव
न तु स्वरुपाद्यमपि । तेन लिटि परे यथा कृतादयः स्य स्या किनि परे न । सूत्रे
आत् + क इति क्त्वं दः । अतः क्त्वं दत्तस्युदात्तत्वात् आदत्त सुदाहरति । पपिः सीमं ददिगां
इति । उभयत्रापि किप्रत्ययः । पा + किः । दा + किः । जग्निरिति जग्निरिति च ।
गमेर्दन्तश्च किः । 'गमहन—' इत्युपधात्तोपः । विलादि । 'सीङ्गन्ते—' कृत्वम् ।
जग्निरिति । जनेः किः । भातोऽपधात्तोपः । ननु लिङ् वदभावे सति 'असंयोगाज्जिङ्
कित्' इत्येव लिटः कित्त्वमादाय 'स्त्रानिवदादेशः—' इति न्यायान् लिङादेशस्यापि
कित्त्वे सिद्धे उक्तप्रत्यययोः ककारानुबन्धकरणे व्यथमित्याशङ्क्य समाधत्ते—लिङ् वद-
भावेनैव सिद्धे इत्यादिना । इति गुणबाधनार्थम् इति । किंकिनीलिङ्गादेशत्वेन अनेन
प्राप्तस्य गुणस्य बाधनाधेमिति भावः । सूत्रे आह इत्यत्र उच्चारणसौकर्यार्थः दकारो
न तु तकारः । तेन तात्परत्वाभावाद् दोषस्यापि ककारस्य यद्वयम् । अत एवोदा-
हरति—तत्तुरिः इति जग्निरिति इत्याहुः । तू ग् अनयोः किः किन्वा । लिङ्-
वदभावेन द्वित्वे प्राप्ते द्वित्वात् परत्वात् 'जगुलं हन्सि' इत्युक्त्वं प्राप्तम् । 'द्विवचनेऽपि'
इति निषेधात्तत् द्वित्वात् प्राग् गुणो न भवति किन्तु द्वित्वात् परमेव द्वितीयस्यैव
(अक्षरस्यैव) उच्चम् । रपरत्वम् । पूर्वत आभ्यासकार्यम् । तद्वचनतरणयोः
गुनिगर्णे ।

३४३६ । तमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनथैअध्यैन् कध्यै कध्यैन्
शधै शधैन्तवेड्त्वेनः ॥ ३।४।८ ॥

दी—। से । वक्षे रायः । सेन् । ता वामेषे । असे ।
शरदो जीवसे धाः । असेन्—निष्वादादुदात्तः । क्से । प्रेषे ।
कसेन् । गवामिव श्रियसे । अघै । अघैन् । जठरं पृणधै ।

पक्षे आद्युदात्तः । कधैर् कधैर्न् । आहुवधैर् । पक्षे नित्स्वरः ।
 शध्वै । राधसः सह मादयधैर् । शधैर्न् । वायवे पिवधैर् ।
 तवै । दातवा उ । तवेङ् । सूतवे । तवेन् । कर्तवे ।

In vedic literature, these fifteen affixes, से, सेन्, असे, असेन्, क्ते, कसेन्, अध्वै, अध्वैन्, कधै, कधैर्न्, शधै, शधैर्न्, तवै, तवेङ्, and तवेन् are employed after roots in the sense of तुम् (or तुम्ह) i.e. in the sense of भाव ; cp the dictum (of भाष्य) 'अव्ययज्ञतो भावे'. वधे (to speak) वच् + से = वक् से by 'चीः कुः' (378) = वक् से by 'आदेश—' (210) then च । वह् (to carry) ; वह् + से = वढ् से by 'होटः' (324) = वक से by 'षटोः कः सि'. Then as before. एवे—इ (to go) + सेन् = युष् 'सर्वधातुकाङ्' (2164) and षत्. The distinction between से, सेन् ; असे, असेन् etc is that the former affix in each case makes the derivative अन्तोदात्त by प्रत्ययस्वर whereas the latter makes the same आद्युदात्त by 'जिनव्यादीर्नित्यम्'. जीवसे (to live) जीव = असे or असेन्. प्रेषे (to proceed) प्र + इ + क्स्— कित्. त्रियसे (to have recourse to) त्रि + कसेन्—युष् barred due to किल of कसेन्. पृथधैर्— (to fill up)—पृ + अधै or अधैर्न्—here युष् being barred by बहुलं रुन्दसि । आ by 'क्रादिभ्यः—' takes place. क्स् of the root by प्रादीर्नां क्स्, and आकार of आ (ना) disappears by 'आतोलीपः—' then add अधै. आहुवध्वै to offer आ + हु + कध्वै or कधैर्न् each of them (the affixes) being कित्, युष् by 'सर्वधातुकाङ्' is forbidden and consequently उवङ् by 'अचि द्यु—' (272) takes place. Or (to call up) आ + ह्व् + कधै or कधैर्न् सम्—by 'अचिस्वपि—' (2409) as ह्व् belongs to यञादि class then as before. Nagesha holds that as आहुवध्वै and such other forms might be arrived at

with the help of अथै or अथैन् only as वाङ्मूलक rules supreme in respect of rejecting गुण etc, there was no need of adding कथ्ये, कथ्यैन् and शथ्यै शथैन् to the rest of the affixes से, सेन etc, and that this is also perhaps the opinion of the author (Bhattoji) himself. मादयथ्यै—माद + थिच + कथै = मादि + कथै now कथै being (भाववाचि) सार्वधातुक यक by 'सार्वधातुके—'becomes due but व्यत्ययोवङ्मूलम् takes effect and यक being rejected शप takes place causing गुण and अथादेशः। मादि + शप + अथै मादय—अथ्यै = मादयथ्यै by 'अतो गुणे' (191). पिबथै—पा + कथैन् here also कथैन् being a भाववाचि सार्वधातुक, यक though due, is forbidden to take effect as above and शप intervening प्रा is replaced by पिब by 'प्राप्ता—' (2360). Then 'अतो गुणे'। दातथै + छ = दातथात् or दातवायु by 'लोपः शाकल्यस्व' (67). दातथै = दा + तथै (to give for दातुम् the secular from) स + तथैङ्—no गुण due to क्त्वि—for लौकिक सीतुम्। कर्तथै to reform, कृ + तथैन्—गुण by 'सार्व—' ; in place of कर्तुम्।

मित—। तुमुन इति। तुमः (तुमुनः) अथै; तुमर्थः। तस्मिन् एते पञ्चदश प्रत्यया धातोर्भवन्तीत्यर्थः। तुमर्थश्च भाव एव। 'अन्वयकृती भावे' इति भाष्य-निर्देशात्। न चैवं तर्हि लाघवात् 'भावे'—इति कथं न भवितमिति शङ्कितव्यम्। भावी विविधः सिद्धावस्थापदः साध्यावस्थापदश्च। तत् सिद्धावस्थापदो भावः 'भावे' इत्युच्चार्य विहितः। साध्यावस्थापदप्राज्यः भावः यत्प्रत्ययनिमित्तं भवति तमेव प्रत्यय-सुचार्य विधीयते इति विवेकः। तस्मात्तुमर्थे इत्यैवोक्तं न तु भावे इति। पञ्चदश क्रमेणोदाहरति—यत्ते इत्यादिना। अथ यच् + से इति वङ् + से इति ल्युत्पत्तिप्रकारः। आद्ये 'चोः कुः' (३०८) इति कुले 'आदेशप्रत्यययोः' (२१२) इति घलेन रूपम्। द्वितीये 'हो ठः' (३२४) इति ठले तस्य 'घटोः कः—' इति कले प्रागवत् घले च रूपम्। वक्तुं वीदुं चेति लोके। प्रथे इति प्र + इण् गती तस्मात् क्ते इत्यस्मिन् परे यत्ते रूपम्। यद्यपि से सेन् असे असेन् इत्यादि प्रतिप्रत्ययगतश्रुत्पत्तिं प्रति न

किञ्चिद् विशेषप्रतिपत्तिकरं तथापि स्वरविशेषादनयोः (प्रत्येकं) विशेषः 'तथाच
 से' असे इत्यादीनां प्रत्ययस्वरैषान्तोदात्तत्वं विधीयते सेन्, असेन् इत्यादीनां तु
 'जिनत्वादिर्मित्यमि'ति आहुदात्तत्वमिव विधीयत इति विभावनीयम् । औवसे इति ।
 औव् + असे—औवितुम् इति शेषः । असेन्निति । अद्यापि औवसे इत्येव रूपम् ।
 केवलं स्वरविशेष इत्याह—निदिदि । प्रियसे इति । सि + कसेन् इति स्थिते
 कित्वाद् गुणाभावे 'अविश्व'— (२७२) इत्युक् । पृथधै—पृ पातनपूरणयोरन्तात्
 अधै प्रत्ययः । बाहुलकाद् गुणाभावे आ । 'प्रादीनां कश्चः' इति भातीः
 अक्षादिशः । आलोपः । पूरितुमिति लोके । पथे अधैन्पथे इत्यर्थः । आहुवधै
 इति आ—हृव् + कधै इति स्थिते, कित्वाद् गुणाभावे 'वचिस्तपि—'
 (२४०८) इति सम्प्रसारणम् । 'अविश्व'— इत्युक् । यद्वा—आहु + कधै इति
 स्थिते आहुवधुक् लोधाः । अत्र बाहुलकेनैव किञ्चकार्यं भिन्ने (पिवधै इत्यादी)
 कधै, कधैन् ; अधै, अधैन् इति तुमर्शकप्रत्ययचतुष्टयं न कर्तव्यम् । उक्तरीत्या
 अधैः अधैनभ्यामेव सिद्धेरिति शब्देन्दुशेखरकारणामाशयः । तत्र दीक्षितपादाना-
 मपि मतमिति आहुवधो इत्युदाहरणादिव सूच्यत इति । आहुवातुम् इति
 आहुतुमिति वा लोके । पथे नितुस्वर इति । कधैन पथे इत्यर्थः । मादयधै
 इति । मदीक्षणेन तस्माच्चान्तात् शधैप्रत्ययः । तस्य तुमर्शकप्रत्ययत्वेन भाववाचित्वात्
 जिह्वाद्य 'तिष्ठश्चिन्' इति सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुके यक्' इति यक् प्राप्तिः । स
 'व्यत्ययो बहुलम्' इति न भवति । किन्तु श्रवेण प्राप्नोति । तस्य पिप्वात् 'सार्वधातु-
 काई—' इति गुणेश्यादिशेषः सादयअधै इति जानि 'जतो गुणे' (१८१) इति
 पररूपे रूपम् । मादयितुम् इति तु लोके । पिवधै इति । पा पाने शधैन इति
 शब्देनप्रत्ययस्यापि भाववाचित्वात् सार्वधातुकत्वात् यकि प्राप्तिः व्यत्ययेन श्प ।
 'प्राप्ता—' (२३६०) इति पिवादिशः ततोऽतो गुणे यथोक्तं रूपम् । कित्वाद्वाहुदात्तः ।
 पातुमिति लोके । दातवा उ इति । दातवै उ इति स्थिते 'लोपः शाकल्यस्य' (६७)
 इति प्राञ्जिकः लोपः । पथे दातवायु इति । दातुमिति लोके । न स्वेच्छितवै इति
 भाष्यम् । सूत्रे इति । प्रत्ययस्य कित्वाद् गुणः । सोतुमिति इति लोके । कर्तव्ये
 इति । कथो गुणः । कर्तुमिति लोके ।

३४३७ । प्रयै रोहिष्यै अश्वयिष्यै ॥ ३।४।१० ॥

दी—। एते तुमर्थे निपात्यन्ते । प्रयातुं रोढुमवयितु-
मित्यर्थः ।

These three are irregularly arrived at with the affixes कै and इष्यै in the sense of तुम् in the Vedas. प्रयै—प्रया + कै—आलोप by 'आतो लोपः—'to go (प्रयातुम्). रोहिष्यै—रोह् इष्यै to ascend (रोढुम्). अश्वयिष्यै नञ् व्यष् + इष्यै not to feel pain (अश्वयितुम्).

मित—। प्रयै इति निपात्यन्ते इति । छन्दसीति । प्रयातुमित्याद्यर्थ इति शेषः ।

३४३८ । दृशे विष्ये च ॥ ३।४।११ ॥

दी—। द्रष्टुं विस्थातुमित्यर्थः ।

These two also are irregularly found with the affix कै in the vedas against the classical forms द्रष्टुम् and विस्थातुम् । दृशे = दृश् + कै—no गुण due to क्त्वि of कै । विष्ये—वि + ष्या (प्रकयने) + कै 'आतो लोपः—'applying आ of ष्या disappears.

मित—। दृशे इति । एतौ तमर्थे निपात्यन्ते छन्दसि । अथ लोकपरिगतं रूपमाह—द्रष्टुमित्यादि । दृश् कै इति स्थिते क्त्विाद् गुणाभावे रूपम् । अथ योगविभागः अस्ति इत्याहुः । बाहुलकनैव गुणाभावे आलोपे—च 'तुमर्थे ये—' इति यप्रत्ययेनैव यधोक्त—रूपमिद्वैरिति तेषामाशयः ।

३४३९ । शकि णमुलकमुलौ ॥ ३।४।१२ ॥

दी—। शक्नोतावुपपदे तुमर्थे एतौ स्तः । विभाजं नाशकत् । अपलुपं नाशकत् । विभक्तमपलोत्तमित्यर्थः ।

If the root शक् is a contiguous word then these two are affixed to roots in the sense of तुम् in the Vedas. Thus

विभाजम् etc.—was unable to divide; वि+भज्+कमुल्—इङि due to किल by 'अत उपधायाः' (2282). 'अपलुपम्'—was unable to remove or deface—अप+लुप्+कमुल् (अम्) no गुण or इङि due to किल of कमुल्।

मित—। शक् इति । शक् इति धातावपपदे इत्यर्थः । तुमर्थे इत्यनुवर्तते । तदाङ—शक्तावित्यादि । विभाजमिति—विपूर्वाद् भजेर्णमुल् । 'अत उपधायाः' (२२८२) इत्युपधाइङि । विभक्तुमिति लोके । अपलुपमिति । अपपूर्वात् लुप्, छेदने इत्यध्यात् कमुल् । तस्य किञ्चाद् गुणइङोर्भावः । अपलोप्तमिति लोके । अशक्दित्यत्र अशुलं कन्दसीति श्रौ प्राप्ते शः । लङि, णप् ।

३४४० । ईश्वरे तोसुन्कमुनौ ॥ ३।४।१३ ॥

दी—। ईश्वरो विचरितोः । ईश्वरो विलिखः । विचरितुं विलेखितमित्यर्थः ।

When the term ईश्वर precedes as an उपपद any root in Vedic language may take (तोसुन्) and कमुन् ('अम्) in the sense of तुसुन् । Thus ईश्वरः etc.—Able to move and to dig out (विलिखः) (वि+चर तोसुन्=तोस्) वि+लिख+कमुन् no गुण due to किल of कमुन् ।

मित—। ईश्वरे इति । अत्रापि तुमर्थे इत्यनुवर्तते । तेन ईश्वरशब्दे उपपदे तुमर्थे धातोस्तोसुन् कमुन्प्रत्ययौ सक्तव्यसि विषये । ईश्वरो विचरितोरिति । विचरितुं समर्थ इत्यर्थः । तोसुन् उकार, उच्चारणार्थः । ओकारः स्वरार्थम् । तोस् इति सिधति । चरिट् तोसुनि । ["विचरितोः" इति पाठे तु बाहुलकाद् इङि] । विलिख इति । विपूर्वाङ्गिणेः कमुन् (अम्) । किञ्चात्र लघुपधगुणः ।

३४४१ । कर्त्तार्ये तवैकेनकेन्यत्वनः ॥ ३।४।१४ ॥

दी—। न श्लोच्छ्रितवै । अवगाहे । दिङ्क्षेत् । भूर्यस्य कर्त्तव्यम् ।

These four affixes तवै, केन्, केन्थ and त्वन् are appointed after roots in the sense of कृत्य i.e. also in the sense of भाववाच्य and कर्मवाच्य as there runs the rule 'तयोरेव कृत्यकृतलघाः'. Thus स्नेच्छितवै ; add अस्माभिः as the अनुक्तकर्ता । That is—we should not act like Mlecchhas. स्नेच्छ (भ्रादि) + तवै = इट् ; this is from the Bhashya. The remaining portion is 'इत्यधायन् व्याकरणम्' (cp. Introduction to महाभाषा). Although this form could have been arrived at with तवै under 'तुमये सेसिन्—' yet the importance of applying here is to have such a form in the भाव or कर्मवाच्य. अवगाह—अवगाह्—केन् (ए) should bathe. दिहक्षेणः—हृष् + सन् + केन् = दिहक्षेण्य etc. कर्त्तव्यम् कृ + त्वन्—गुण by 'सार्व—' (2168), should be done (कर्त्तव्यम् is the classical form).

मित—। कृत्यार्थे इति । कृत्यानामर्थः कृत्यार्थः । स च भावकर्मणोः । 'तयोरेव कृत्यकृत—' इति भावकर्मणोरेव कृत्यविधानात् । तेन भावे कर्मणि च वाच्येऽन्वसि धातोरिति चत्वारः—तवै, केन्, केन्थ, त्वन्—प्रत्ययाः सारित्यर्थः । यद्यपि 'भव्यगोच—' इत्यादौ कर्तरि 'स्नानीयम् चूर्णम्' इति करणादौ च कृत्य-प्रत्यया विधीयन्ते तथापि स्वरूपेणैव तत्र कर्त्तादिविधानं न त कृत्यत्वेनेति नात्र तेषां संशय इत्याहुः । न स्नेच्छितवै इति—भाषादिदम् इत्यधायन् व्याकरणमिति भाषापक्षश्रयाय शेषः । स्नेच्छ भ्रादिः तस्मात् तवै । 'तुमये सेसिन्—' इत्येव सिद्धे कृत्यार्थे इदम् । अस्माभिर्न स्नेच्छितव्यमित्यर्थः । अवगाह इति । अवगाहमिति लोके । अवपूर्वादगाहः केन्प्रत्ययः । दिहक्षेण्य इति—हृष् ; सन्नतात् केन्थः । दिहक्षणीय इत्यर्थः । कर्त्तव्यमिति । कृजः त्वन्प्रत्ययः । काव्यं कर्त्तव्यं चेत्यर्थः । गुणिरूपम् ।

२४४२ । अवचक्षे च ॥ ३।४।१५ ॥

दी—। रिपुणा नावचक्षे । अवस्थातव्यमित्यर्थः ।

One form अवचचे in वेद is irregularly formed in sense of भाव or कर्मवाच्य। रिपुणा etc—I should not be stated by a foe. अव् + चक्षिङ् + एङ् = अवचक्ष्—एङ् being शित् and सार्वधातुक 'चक्षिङ्' ख्याज् does not apply.

मित—। अवचचे इति। कृत्यार्थेयम् एङ्प्रत्ययान्तो निपात्यते कन्दसि। अवचचे इति। अवपूर्वात् चक्षिङ् बाह्यायां वाचीत्यस्मात् एङ्प्रत्ययः। एङः शित्वेन सार्वधातुकत्वात् 'चक्षिङ्' ख्याज् इत्यस्याप्रसङ्गे रूपम्। लोके तु अवख्यातव्यमित्येव। तवास्याङ्धातुकत्वात्।

३४४३। भावलक्षणं स्थण्कुञ्ज्वदिचरिद्भुतमिजनिभग्रस्तोसुन् ॥ ३।४।१६ ॥

दी—। आसंस्थातोः सीदन्ति। आसमाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः। उदेतोः। अपकर्ताः। प्रवदितोः। प्रचरितोः। होतोः। 'आतमितोः। काममाविजनितोः संभवामः' इति श्रुतिः।

When any characteristic of भाव is implied by the derivative, the roots स्था, इष्, कृ, वद, चर्, हु, तम् and जन take तोसुन् in the vedic literature. आसंस्थातोः—आ + सम्—स्था + तोसुन् until completion. Thus here भावलक्षण implies limit (सीमा); उदेतोः उत्—इ + तोसुन् गुण by 'सार्व'—। अपकर्ताः—अप कृ + तोसुन्, होतोः—हु + तोसुन् by गुण (सार्वधातुकार्हे), आतमितोः आ + तम् (तमुखासे) + तोसुन् इट्। 'कामम्—'आ + वि जन् + तोसुन् इट्। Indeed are we born before delivery? (आविजनितोः आप्रसवात् = Nagesha).

मित—। भावलक्षण इति। भावो भावना क्रिया सिद्धावस्थापदो धात्वर्थः। स लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानेभ्यः स्थादिभ्यो धातुभ्यस्तोसुन् स्याच्छन्दसि। अव कृत्यार्थे इति निवृत्तमिति मन्यमानम्। अव तुमर्थे इत्यनुबन्धे तुमर्थे एभ्यः तोसुन्निति केचित्। तत्र। भावार्थेऽनुबन्धे निधानात् सिद्धावस्थापदस्यैव धात्वर्थस्य प्रतिपत्तेः

साध्यावस्थापन्नधात्वर्थे विधीयमानतोमुनोऽयं प्रसक्तैः दीर्घाभ्यादेतच्च 'तुमर्थे' सेसेन्—
इति शब्देन्दुयेश्वरे समुद्रितं विशदीकृतव्याख्याभिरपि तत्रैवेत्यासां विस्तरः । भाव-
लक्षणताय अवधिभूतार्थे वर्तते इत्याह—आसमातेरिति । यावत् समाप्तिमित्यर्थः ।
आ + सम्—म्या + तोमुन् । उत् + इ + तोमुन् । अप—ऊ + तोमुन् । होतोः—
छ + तोमुन् 'साधातुकाङ्' इति विश्वच्छुदाहरणेषु गुणः । आतमिती—आ—
तसु + तोमुन्—सः त्यादिङागमः । एवमाविजनितीरित्यत्र—आविजन् + इट् तोमुन् ।
आप्रसवादिति तदर्थ इति बोध्यम् ।

३४४४ । सृपितदोः कसुन् ॥ ३।४१७ ॥

दी—। भावलक्षणे इत्येव । पुरा क्रूरस्य विस्पृपो
विरपिस्सन् । पुरा जदुभ्यः आहृदः ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ।

When भावलक्षण or completion of an action is implied the roots सृप् and हृद् take the affix कसुन् in the vedic literature. 'पुरा—etc.'—Thou soundest till the disappearance (विस्पृपः) of the rogue. वि + सृप्—कसुन् (असृ) no गुण due to क्त्वि । आहृदः = आ + हृद् + कसुन् = molestation.

मित—। सृपितदोरिति । सृपेः हृदेः कसुन् प्रत्ययः स्याच्छन्दसि भावस्य
लक्षणत्वे सतीत्यर्थः । क्रूरस्य गमनात् प्राक् भवान् विरपशी शब्दकर्मा भवतीति
तस्य सम्बुद्धिः । आहृद इति । आहृपूर्वाद लृट्दिर् हिंसानादयोऽरित्यस्मात्
कसुन् । यावद्विचनमित्यर्थः । क्त्विञ्चपञ्च गुणाभाव इति शम् ।

इति मितभाषिणी तृतीयोऽध्यायः

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

३४४५ । रात्रेञ्चाजसौ ॥ ३।१।३१ ॥

दी—। रात्रिशब्दाद् डीप् स्यात् अजस्विषये छन्दसि ; रात्रौ वषट्पदायती । लोके तु 'लृट्कारात्—' (गणसूत्र) इति डीप्प्रत्ययान्तः ।

The affix डीप्, in vedic literature, is appointed after the base रात्रि but not in connection with अजस्. Thus 'रात्रौ वषट्पदायती' The night when coming revealed etc. But रात्राः (रात्रि + अजस्) where डीप् does not take place. The लौकिक form by 'लृट्कारात्—' (गणसूत्र under 'वङ् वादिभ्यश्च' 503) with डीप् is always रात्रौ which is thus अनौदात्त by प्रत्ययस्वरः ।

मित—। रात्रेरिति । रात्रेः + च + अजसौ इति षष्ठेदः । न अजसिः अजसिः नञ् समासः । तच्छ्रित्ति विषयसप्तमी । सु, श्री, जस् इत्यस्य अजस् इकारान्तेनोच्चारणम् । अजसि इत्येव वक्तव्ये तथाविधोच्चारणं वैचित्र्यार्थम् । 'संख्याव्ययादिर्लोप' (४।१।२६) इत्यतो डीवनुवर्तते । तदाह—रात्रिशब्दादित्यादि । छन्दसीत्यनुवृत्त्यभावेऽपि अर्थादापतति लोके 'वङ् वादिभ्यश्च' (५०३) इत्यत्र 'लृट्कारात्—' इति सूत्रादेव सिद्धेरित्याह—लौकिकेति । तच्चान्तरात्रिषयेऽति बोधम् । संज्ञायां तु लोकेऽपि अनेन डीवनत्त इव । अतो संज्ञाछन्दसोरित्यनुवर्तनात् । 'राशदिभ्यां त्रिप्' (उणादि) इति विवक्तव्यं आद्युदात्तो रात्रिशब्दः ।

३४४६ । नित्यं छन्दसि ॥ ४।१।४६ ॥

दी—। वङ्गादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं डीप् । वङ्गीषु हि त्वा । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ।

ङीष् is persistently affixed to बहु etc in the Vedas. The acceptance of नित्य in the rule is for the next rule ; for the injunction instructed by 3446 is persistent from the very fact of its being enunciated (आरम्भसामर्थ्यान्नित्यम्).

मित—। नित्यमिति । 'बहुवादिभ्यः' (४।१।४५) इत्यव्यवहितं पूर्वसूत्रम् । तदाह—बहुवादिभ्यः इत्यादि । ननु आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धेऽव सूत्रे नित्यग्रहणं निरर्थकमित्याशङ्क्य आह—नित्यग्रहणसुत्तरार्थमिति । 'भुवः'त्येतदर्थमित्यर्थः ।

३४४७ । भुवश्च ॥ ४।१।४७ ॥

टी—। ङीष् स्याच्छन्दसि । विभू । प्रभू । 'विप्रसंभः—' (३१६०) इति डुप्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते । उत इत्यनुवृत्तेः । उवडादेशसु सौत्रः ॥ 'सुदगलाच्छन्दसि लिच्च' (वार्तिक) । ङीषो लिच्चमानुक् चागमः । लित्स्वरः । रथीरभून्सुदगलानी ।

ङीष्, in vedic literature, is affixed to bases formed with डु added to सू by the rule 'विप्रसंभः—' (3160). Thus विभू etc. The from भुवः in the rule is an imitation i.e utterance of भू formed with by डु by 'विप्रसंभः—'. This is inferred from the following here (अनुवृत्ति) of उतः from the rule 'वीती गुणवचनात्'. Thus there is no doubt that 'भुवः' in the rule is the fifth caseending of 'भू' an imitation of the finals of विभु, प्रभु etc. And that it (भुवः) has not been replaced by 'भोः' by 'घिङिति' (245) is due to irregular appearance of उवङ् with reference to this very form in this rule only (सौत्रः) । 'सुदगलाच्छन्दसि—' (Varttika). ङीष् in छन्दस्, is affixed the base सुदगल (a sage or seer) and it (ङीष्) is then considered to be as लित् (ल—dropping for the purpose of accentuation) and to the

base must आनुक् (आन्) has to be joined when ङीष् follows. Thus 'रथीः—'The wife of सुदगल became a charioteer. [This Vartika is read under the rule 'इप्रकरणे' in अष्टाध्यायी or भाषा].

मित—। सुवञ्चेति । 'विप्रसंभ्यो ङसञ्ज्ञायाम्' (२१६०) इति ङप्रत्ययान्त-
 आनुकरणं भुरिति । तस्य पञ्चम्या निर्देशोऽत्र । तेन ङप्रत्ययान्ताद् भुवो ङीष्
 स्याच्छन्दसीत्यर्थः । तदाह—विभूरीत्यदि । न च भू इति दीर्घस्यैव पञ्चम्या
 निर्देशोऽयम् इति वाच्यम् । स्वयम्भूरित्यादावपि ङीष् प्रसङ्गादिति व्याचष्टे—विप्रसंभ्य
 इत्यादि । ननु कुत एतज्ज्ञायते ङप्रत्ययान्तमीवानुक्रियते न तु भू इति पाक्षिक
 पञ्चम्यानिर्दिश्यते तवाह—उत इत्यनुवृत्तेः । 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति
 वर्तते । तस्मादुत इत्यनुवृत्तते भू इति दीर्घपक्षे तु नैतत् सम्भवति । तस्माद् ङ
 प्रत्ययान्तमीवानुक्रियत इति निर्णयः । 'नन्वेवमपि ङप्रत्ययान्तस्य 'वेङ्ङीति' (२४५)
 इति गुणेन 'भोः' इत्येव स्यादतु सुव इति । अत्र उपङादेशस्य दीर्घभ्यस्त-तवाह—
 उपङादेशश्चिन्ति । अत्रियेव निपातनादुवङ् आश्रीयत इति भावः । सुदगला-
 च्छन्दसीति । 'इन्द्रवरुण—' इति सूत्रस्थमिदं वार्तिकम् । ततो व्याचष्टे—ङीषो
 लिखमानुक्वेति । सुदगलाद् ङीष् तस्य (प्रत्ययस्य) लित्स्वरः । सुदगलशब्दा-
 नानुगतिं विवेकः । सुदगलो भाम कश्चिद्विधिः । तस्य पत्नी सुदगलानी । लित्स्वरस्य
 आनुक् आकार उदात्तः ।

३४४८ । दीर्घजिह्वी च छन्दसि ॥ ४।१।५८ ॥

दी—। संयोगोपधत्वादप्राप्तो ङीष् विधीयते । आसुरी
 वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाट् ।

In छन्दस् the term दीर्घजिह्वी is irregularly found with ङीष् which would, otherwise, not have come as the term (दीर्घजिह्व) is संयोगोपध (having the conjunct letter 'ङ्' for its उपधा) and consequently ङीष् by 'साङ्गोपसर्जनात्—'(610) can not

take place after it due to the prohibition 'असंयोगोपधात्' running in the said rule (510). यज्ञवाट—यज्ञ + वट् + खिः by 'वहश्च'.

मित— दीर्घजिह्वीवेति । कन्दसि दीर्घजिह्वशब्दो छीपन्तो निपात्यत इत्यर्थः । कुतो निपातनमित्यवाह—संयोगोपधत्वादप्राप्त इति । 'स्वाङ्गाद्योपसर्जनादसंयोगोपधात्' (५१०) इति हि छीप् विधायकं सूत्रम् । तच्च दीर्घजिह्व शब्दस्य संयोगोपधत्वात्न प्रसज्यत इति निपातनाशयणम् । यज्ञवाडिति । यज्ञं वहतीति 'वहश्च' (३४१३) इति शिप्रत्ययः ।

३४४८ । कद्रु कमण्डलवोऽकन्दसि ॥ ४।१।७१ ॥

दी— ऊङ् स्यात् । कद्रूय वै कमण्डलूः । 'गुग्गुलु-मधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । गुग्गुलूः । मधूः । पतयालूः ॥ 'अव्ययात्तप' (१३२४) । 'आविष्टस्थोप-संख्यानं कन्दसि' (वार्तिक) । आविष्टो वर्धते ।

ऊङ् as a feminine affix (स्त्रीप्रत्ययः) is used after the bases कद्रु and कमण्डलू in कन्दस्. Thus कद्रू + कमण्डलूः । 'गुग्गुलू—' Varttika—It has to be said that the feminine affix extends to these bases also. Thus गुग्गुलूः etc. 'आविष्टस—' This is the second Varttika here. In respect of कन्दसि the word आविष्ट has to be enlisted as having ल्यप् under 'अव्ययात्तप' (1324). Thus आविस् + ल्यप्, घत्व by 'ऋस्वानादी—' (1325) then apply 'ट्नाष्टः' (113). आविष्ट— that which has appeared (आविर्भूतः).

मित— कद्रु इति । 'ऊङ्' (४।१।६६) इत्यत ऊङ् इत्यनुवर्तते । तेन शेषं पुरयन्नाह—ऊङ् स्यादिति । कन्दसि कद्रुशब्दात् कमण्डलुशब्दाच्च ऊङ् स्यात् स्त्रियामित्यर्थः । 'गुग्गुलू—' वार्तिकमिदम् । एषां व्यत्ययेन स्त्रीत्वं कन्दसि इत्याहः । पतयालु इति विशेषलिङ्गम् । अत्र 'भृङ्गिष्टहि—' इत्यादिना आलुच्प्रत्ययः । गुणयादेशौ ॥ अव्ययात्त्वाविति । एतदन्यत्र व्याख्यातमपि 'आविष्ट—'

वार्तिकानुरोधादिषु पुनरुपन्यासम् । आविष्टोऽपि लप् प्रत्ययनिश्चय इति परि-
गणनं कर्तव्यमिति वार्तिकार्थः । आविष्टोऽपि वर्धत इति । आविर्भूतो वर्धत इत्यर्थः । आविस्-
+ लप् इति स्थिते 'अस्मादादौ तद्धिते' (१३२५) इति सकारस्य णत्वे तस्य णत्वे च रूपम् ।

३४५० । छन्दसि ठञ् ॥ ३।४।५० ॥

दी—। वषाभ्यष्टकोऽपवादः । स्वरं भेदः । वार्षिकम् ।

In vedic language ठञ् is affixed to the base वर्षा. Although the result with regard to the form (वार्षिक) is the same in each case (ठक् or ठञ्) yet this supersedes 'वर्षाभ्यष्टक्' (4.4.18) as there is distinction between the two affixes with reference to accent (स्वर); for ठञ् is आद्युदात्त by 'अनित्यादिर्मित्यम्' whereas ठक् is अन्तोदात्त by 'कितः'. ठ = इक by 'ठस्येकः' !

मित—। छन्दसीति । 'वर्षाभ्यष्टक्' (४।३।२८) इत्यव्ययवहितं पूर्वसूतम् । ततो व्याचष्टे—वषाभ्यष्टकोऽपवाद इति । ननु ठक्ठञोः को विशेषः । 'ठस्येकः' इत्यनुसारादुभयोरपि परतो रूपस्य तुल्यत्वादिति चेत् । समाधत्ते—ठञो अनित्यादिति 'अनित्यादिर्मित्यम्' इत्यनुशासनबलात् ठञ् प्रत्ययान्तस्य आद्युदात्तत्वम् । ठक्ः कित्वात् 'कितः' इति ठक् प्रत्ययान्तस्य अन्तोदात्तत्वमिति विशेषः ।

३४५१ । वसन्ताच्च ॥ ४।३।२० ॥

दी—। ठञ् स्याच्छन्दसि । वासन्तिकम् ।

After वसन्त (the base) also ठञ् is used.

३४५२ । हैमन्ताच्च ॥ ४।३।२१ ॥

दी—। छन्दसि ठञ् । हैमन्तिकम् । योगविभाग

उत्तरार्थः । 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि' (१४८६) णिनिः प्रोक्तोऽर्थः । छाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः । छन्दसि किम् ? शौनकोया शिष्टा ।

In vedic literature ठञ् is used after हेमन् (the base) ; so हेमन्तिकम् । 'योग—' i.e. instead of enunciating as 'वसन्तहेमन्ताभ्याम्' the separate handling of the term is to the effect that हेमन् only may be carried down to the उत्तरसूत्र 'सर्वेषां च तलोपध' (4.3.22). 'शौनकादिभ्यः—'explained before. This णिनि (इन्) supersedes क् and षच् due by 'तेन प्रोक्तम्'. शौनकिन्ः—The base is शौनकिन् (शौनिक + णिनि). वाजसनेयिनः—break as वाजसानयेन प्रोक्तमधीयते. शौनकीया—शौनिक + क् by 'इडाच्छ' । This is the classical form, hence णिनि does not take place.

मित—। हेमन्तादिति । 'हृन्दसि ठञ्' (४।३।१२) इत्यधिकृतं वर्तते । हेमन्तिकमिति । 'तद्धितेष्वन्तादि'रिति ठञ् लिप्तादादिद्वयः । ननु 'वसन्तहेमन्ताभ्याम्' इत्येक एवास्तु योगः मातुः योगद्वयम् । लाघवात् । उभयोरिव ठञ् विधानाच्चैत्याशङ्क्य आहुः—योगविभाग उत्तरार्थ इति । 'सर्वेषां च तलोपध' (४।३।१२) इत्येदर्थ इत्यर्थः । तथा तत्र हेमन्तस्यैव अनुवृत्तिः स्यात् न वसन्तस्यापि । 'शौनकादिभ्यः—' (४।३।१०६) इति एतत् तद्धितप्रकरणे व्याख्यातम् । इह तु क्रमप्राप्तत्वात् अस्य पुनरुपन्यासः । 'काश्चपकौशिकाभ्याम्विभ्यां णिनिः' (४।३।१०३) इत्यतो णिनिरित्यनुवर्तते । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यतः प्रोक्तस्येति लभ्यते । काणोरपवाद इति । 'तेन प्रोक्तम्' इत्यर्थे प्राप्तयोरिति भावः । शौनकिन् इति । शौनकिन् इति णिन्तस्य प्रथमावहुवचनम् । हृन्दोभावयोचरोऽयमपवादः । तेन लोके शौनकीया इति इडाच्छः प्रत्ययेन निषेधत एवेत्याह—हृन्दसि किमिति ।

३४५३ । ह्यचच्छृन्दसि ॥ ४।३।१५० ॥

दी—। विकारि मयट् स्यात् । शरमयं बर्हिः । यस्यपर्णमयी जुहुः ।

The affix मयट् in the sense of विकारि is employed after

bases having two vowels only (६४च्)। 'शरमयम्'—the fire is full of reeds. परमयी जुहू the vessel is made of leaves—छीप् by 'टिड्ढाणञ्'—(420).

मित—। इय इति। द्वौ अचौ यस्येति विग्रहः। 'शेषे विभाषा' इति समासान्कवभावः। तादृशात् प्रातिपदिकात् ऋन्सि विश्वे मयट्। 'मयङ्' तयोर्भाषायामभत्याच्चादनयोः' (४।३।१४३) इति ऋन्सि मयटोऽभावादयसारम्भः। परमयीति। 'टिड्ढाणञ्' (४७०) इति टिच्चाद् छीप्। जुहूः युक् खियाम्।

३४५४। नोत्वध्वं विलात् ॥ ४।३।१५१ ॥

दी—। उत्वान् उकारवान्। मौञ्जं शिष्यम्। वर्ध् चर्म। तस्य विकारो वार्ध्नी रज्जुः। बैल्वो यूयः ॥ 'सभाया यः' (१६५३)—

The affix मयट् due by the preceding rule 'दाच्—'(3453) is not employed after a base having a उकार within and after वर्ध् and विलु in Vedic language. Thus 'मौञ्जम्'—a शिष्य (i. e. शिका) a rope-work generally suspended from a pole to receive burden (within) made of मुञ्ज grass. Here मुञ्ज, through containing उकार takes अण् and not मयट्। वार्ध्नी made of leather. वत्र + अण् + छीप् by 'टिड्ढाणञ्'—(470). बैलुः—विलु + अण् a staff made of विलु wood. 'सभायायः' and we look ahead—

मित—। नोत्वदिति। न = उत्त्वत् + वर्ध् विलात् इति केदः। पूर्वसूत्रेण दाचो मयटि प्राप्ते प्रतिषेधोऽयम्। उकारवतः प्रातिपदिकात् वधश्चाद् विलुशब्दाच्च मयट् न स्यादित्यर्थः। मौञ्जमिति। घासविशेषः। तस्मादौत्सर्गिकोऽण्। वधान्तेऽनेनेति वर्ध् रज्जु विशेषः। वन्धरोष्ठादिकः दृढ प्रत्ययः। इह तु चर्मायक इत्याह—वर्ध् चर्म इति। वार्ध्नीति। वर्ध् शब्दादणिक्रमे 'टिड्ढाणञ्'—(४७०) इति छीप्। एवं बैलुः विलुशब्दादणि सिद्धः ॥ सभाया य इति प्राप्ते आह—

३४५५ । दृश्चन्दसि ॥ ४।४।१०६ ॥

दी— सभेयो युवा ।

मित—। दृश्ति । सभाशब्दाद् दृः स्याच्छन्दसि ।

३४५६ । भवे चन्दसि ॥ ४।४।११० ॥

दी—। सप्तम्यन्ताद् भवार्थं यत् । मेघाय च विदुष्याय च । यथायथं शैषिकाणामणादीनां घादीनां चापवादोऽयं यत् । पक्षे तेऽपि भवन्ति । सर्वविधीनां चन्दसि वैकल्पिकत्वात् । तद्यथा । मुञ्जवान् नाम् पर्वतः । तत्र भवो मौञ्जवतः । सौमस्येव मौञ्जवतस्य भवः । आचतुर्थसमाप्ते च्छन्दोधिकारः ।

In vedic literature यत् after a locative base is used in the sense of तत्र भवः or existing there. Thus मेघाय and विदुष्याय etc = विद्युत् + यत् etc । This यत् supersedes शैषिक एव etc and च etc. But as all injunctions with respect to vedic literature are optional these affixes (एष् etc) also will take place as alternatives. As for example मौञ्जवतः—मुञ्जवत् (a mountain) + एष् here यत् was due by 'भवे'—i.e. this rule. The term चन्दसि used herein extends as far as the end of this fourth chapter.

मित—। भवे इति । भवे सप्तमाद्यन्तानार्थम् । तदाह—सप्तमादिति । मेघशब्दाद् विदुष्यशब्दाच्च यत् । यथायथमिति । वेभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽणादयः प्राप्तास्तैश्च एव चन्दसि तदपवादो यदिति । तेऽपि इति । एषादयोऽपि । भवे च्छन्दसौति यति प्राप्ते ऽण् । तत्र प्रमाणमाह—सौमस्येवेति ।

३४५७ । पाथोनदीभ्यां ङण् ॥ ४।४।१११ ॥

दी—। तमु त्वा पाथो वृषा । चनो दधीत नाद्यो गिरो मे । पाथसि भवः पाथः । नद्यां भवो नाद्यः ।

The affix डण् (य) is employed, in Vedic language after the bases पाद्यस् (water) and नदी in the sense of भव. पाद्य—पाद्यस् + डण् elision of अस् (टि) of पाद्यस् due to डित्व of डण्। वनः means once. इषा—Indra.

मित—। पाद्यो इति। आभ्यां सतमान्ताभ्यां ऊन्दसि डणप्रत्ययः स्याद् तदर्थे। डित्वात्तिलोपः। पाद्यसि भवः पाद्यः—पाद्यो जलम्। 'कवम्सुदकं पाद्य' इत्यमरः। 'पाद्योऽन्तरिक्षम्' इति काशिका।

३४५८। वैशन्तहिमवदभ्यामण् ॥ ४।४।११२ ॥

दी—। भवे। वैशन्तीभ्यः स्वाहा। हिमवतीभ्यः स्वाहा।

अण् after वैशन्त (a small pond) and हिमवत् in the sense of 'भव' is employed in the Vedas. वैशन्तीभ्यः—dative with स्वाहा। वैशन्ती—वैशन्त + अण् + ङीप् the water of a वैशन्त. हिमवत् + अण् + ङीप्—वृद्धि by 'तद्धितत्वचामादेः'।

मित—। वैशन्तेति। 'विशेर्भञ्' (लणादि) विशन्तामिन् जलमिति वैशन्तः सुदृजलाशयः। 'वैशन्तः पल्वलं अल्पसरः' इत्यमरः। तथाहि हिमवतश्च शब्दादण् स्याद् भवार्थे ऊन्दसि विषये। वैशन्तीभ्य इति। वैशन्त भवा आपः वैशन्ताः ताभ्यः। एवं हिमवतीभ्य इति। अण्। 'डिङ्ङानञ्—' इति ङीप्।

३४५९। स्रोतसो विभाषा ङाङ्ङो ॥ ४।४।११३ ॥

दी—। पन्ने यत्। ङाङ्ङोसु स्त्रे भेदः। स्रोतसि भवः स्रोत्यः। स्रोतस्यः।

The affixes ङाट् and ङा are optionally ordered to base स्रोतस् (water current) in the sense of भव. Thus स्रोत्यः—स्रोतस् + ङाट् or ङा and स्रोतस्यः—स्रोतस् + यत्. In former case टिलोप due to डित्व. The distinction bet. ङाट् and ङा is only in respect of accent.

मित—। सोतस इति । सोतो जलप्रवाहः । तस्मात् प्रातिपदिकाद् षाट्-
डाश्च प्रत्ययौ सः भवार्थे क्न्दसि । ननु उभयोरिव प्रत्ययौ हिंत्वाद को विशेषेण बाह-
—स्त्रे भेद इति । डिच्चात्तिलोपः । सोतस इति यत् ।

३४६० । सगर्भस्यूयसनुताद् यन् ॥ ४।४।११४ ॥

दो—। अनुभ्राता सगर्भः । अनुसखा स्यूयः । यो नः
सनुत्य उत वा जिघत्सुः । नुतिर्नुतम् । 'नपुंसके भावे क्तः'
(३०८०) सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः । 'समानस्य क्न्दसि—'
(१०१२) इति सः । ततो भवार्थे यन् यतोऽपवादः ।

यन् in the sense of भव is affixed after सगर्भ, स्यूय and सनुत
in the Vedas. सगर्भः—a younger brother. समानस्यौ गर्भय—
कर्मधारयः, समान becoming स by 'समानस्य क्न्दसि'—(1012). Then
यन्. (जिघत्सु=a foe). यन् supersedes यत् directed by 'भवे
क्न्दसि' (3466).

मित—। सगर्भेति । गिरतीति गर्भः । 'अभिर्गृभ्यां भन्' इत्यादिभ्यो भन्
प्रत्ययः । समानस्यौ गर्भयति कर्मधारयः । 'समानस्य क्न्दसि—' (१०१२)
इति समानस्य-सभावः । युतो भवत्यस्मिन्निति यत् सङ्गः । औषादिक यक्प्रत्ययान्तः
निपात्यते । विग्रहः प्राग्वत् । एवं सनुत, इति । सगर्भस्य स्यूयस्य सनुतयेति
समाहारश्चात् पञ्चमीकवचनम् । एभ्यो भवार्थे यन् स्यात्क्न्दसि । 'भवे क्न्दसि'
(३४५६) इति यतोऽपवादः । सनुत्यशब्दस्य अनमना इत्यर्थः शब्दपठ्यादजिघत्सुशब्द-
सान्निध्यदिति विभावनीयम् । जिघात्रुरिति हन्तेरीषादिकः कृत् प्रत्ययः । तिलादि ।

३४६१ । तुग्रादघ्न ॥ ४।४।११५ ॥

दो—। भवेऽर्थे । पक्षे यदपि । आवः शम् वृषभं तुग्रासु
इति वृह्वचाः । तुग्रियास्त्रिति शाखान्तरे । धनाकाशयज्ञवरिष्टेषु
तुग्रशब्दः इति वृत्तिः ।

चन् in वेद is affixed to तुय in the sense of existence. यत् forms alt. of चन्. Thus तुय according to the बह्वच school, but तुयि (तुय + च = इय) according to a different school or branch of the Rigveda. Kashika says तुय means wealth, sky, sacrifice or supreme.

मित—तुगादिति। तुगण्यद्वाच्चनं (इय) स्वाच्छन्दसि भवार्थे। पक्षे
यदिति। सर्वविधोनां च्छन्दसि एकस्मिन्कालादिति भावः। तुये भवाः तुयाः—
तुयियाभ्याम्। इति षष्ठ्यर्थेद्वयोश्चास्मिदीवञ्चत्। घनाकाश इति। अति-
शयेन उक्तः प्रहर्षो ब्रह्मिणः। उन्नितिति काशिका।

३४६२ । अग्रादयत् ॥ ४।४।११६ ॥

३४६३। घच्छी च ॥ ४।४।११७ ॥

दी-। चादृत। अग्नेभवोऽग्रः। अग्रियः। अग्रोयः।

यत् as well as च and कृ are affixed to अय in वेद in the sense of भव । अय्य—अयिय अयीय—the second is derived with च (इय) and the third with कृ or कृय ।

मिति—। अथादिति । भवे हृन्दसि अयमश्वदादयतु । अश्वः हृदप्रत्यये भवति ।
 'भवे हृन्दसि' (३४५६) इत्यत्र यति सिद्धे चण्डौ यस्यापवादी ना भूतमिति पुनर्यतो-
 विधिः । अयय इति । अत ऊपत्ययः । अतस्व ईयादेशः । पूर्वव च । 'अहश्च भाष्य-
 कारश्च कुशायीयधियांश्चभौ' इति लोकोपि क्वचित् दृश्यते ।

३४६४ । समुद्राभ्याद् घः ॥ ४।४।११८ ॥

दो—। समुद्रिया अपसरसो मनीषिणम् । नानदतो
अभित्रयस्यैव घोषाः ।

समुद्र and नभः (cloud) take च in (वेद in the sense of भव).
समुद्रिया belonging to the Sea. नभस्यवा of water coming down
from the cloud.

मित—। ससुद्रावादिनि । भवार्थे स्वाच्छन्दसि । ससुद्रातीति ससुद्रः । स्वायि
तचोतिरक् । अथो विभर्तोत्यभम् मेघः । सूलाविभुजादिलक्षणेः कः । ससुद्रावादिनि
'अन्वात्तरम्' (८०५) इति पूर्वनिपातस्यान्वसानित्यर्थे लिङ्गम् इति व्याख्यातारः ।

३४६५ । वह्निषि दत्तम् ॥ ४।४।११८ ॥

दी—। 'प्राग्घिताद् यत्' (१६२६) इत्येव । वह्निष्ये
निधिषु प्रियेषु ।

यत् due by 'प्राग्घितात्—' (1626) is affixed to वह्निष in the
sense of तथिन् (or वक्षी) दत्तम् (it has been offered unto him).
Note that the sense of भव (भवार्थ) ceases hence. 'वह्निष्येषु—'
etc.—admirable gems being offered unto fire (वह्निष).

मित—। वह्निषि इति । वह्निस् शब्दे उपपदु दत्ताद्ये यत् स्वाच्छन्दसि ।
तत् भव इति निवृत्तम् । वह्निस् शब्दः कुशहताशयोरन्यतरवाची । वह्निषि दत्तमिति
विग्रहे वह्निष्यमिति ।

३४६६ । दूतस्य भागकर्मणो ॥ ४।४।१२० ॥

दी—। भागोऽंशः । दूत्यम् ।

यत् is affixed after the word दूत (messenger) in the sense
of—it is his share (भाग) or action (कर्म) in the vedic literature.
Thus—दूत्यः the share or part of a messenger and दूत्यम् the
action of a messenger. Note that here अण् in the sense of
भाग was due by 'तल्लेदम्' and यत् in the sense of कर्म only (and
not that of भाग also) by the Varttika 'दूतवणिग्भाष' under 'सखुर्येः'
(1139—5. r. 126).

मित—। दूतस्येति । दूतस्य भागः (अंशः) कर्म (क्रिया) वेत्यर्थे दूतशब्दाद्
यत्प्रत्ययः स्वाच्छन्दसि विधेय इत्यर्थः । दूतस्य भागः दूत्यः । दूतस्य कर्म दूत्यम् ।

तत्र भागार्थे 'तस्तेदम्' इत्यणि प्राप्तं, कर्मार्थे 'दूतवणिग्भाष्य' इति 'सख्यार्थः' (१३६१—
५।१।१२८) इति सूत्रस्थवार्तिकादयं प्राप्तं वचनम् ।

३४६७ । रक्षीयातूनां हननी ॥ ४।४।१२१ ॥

दी— या ते अग्ने रक्षस्या तनूः ।

यत् after the words रक्षस् (demon) and यातु (demon) is affixed in the Vedas in the sense of—it is the hitter or destroyer of it (हननी). Thus रक्षस्या तनूः—a body or image that keeps away demons. Similarly यातव्या तनूः—यातु + यत् + टाप्. Although एकशेष might have been applied on रक्षीयातूनां by विरुपाक्षामपि समानार्थाणाम् so as to have 'रक्षसाम्' yet for clearance sake it has been so enunciated.

मित—। रक्षीयातूनामिति । हनन्तिजनयेति हननी करणे लुट् ङीप् च । घातिकेत्यर्थः । तस्य घातिका इत्यर्थे रक्षःशब्दाद् यातुशब्दाच्च यत्प्रत्ययः स्याच्छब्दसि विधये । उभावपि समानार्थकौ । एवञ्च यद्यपि 'विरुपाक्षामपि समानार्थाणाम्' इत्येकशेषे 'रक्षसाम्' इत्येव सूत्रितव्यत्वेन प्रतिभाति तथापि स्पष्टाहसुभयोरपि यदुक्तमिति बोध्यम् । रक्षस्येति । 'रक्षस्' इत्यस्माद् यत् । तनूशब्दापेक्षया टाप् । एवं यातव्या (यातु + यत्—गुणावादेशौ) । रक्षीयातीरित्येव वक्तव्यं बहुवचनं वैविध्यार्थम् ।

३४६८ । रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ ४।४।१२२ ॥

दी— प्रशंसने यद् स्यात् । रेवत्यादीनां प्रशंसनम् रेवत्यम् । जगत्यम् । हविष्यम् ।

यत् in the sense of admiration or praise (प्रशस्य) is affixed to रेवती (a wealthy person) जगती (world) and हविष्या (suitable for हविम् i.e. ghee or offering) in vedic literature. Thus रेवत्यम् = praise of रेवती etc.

मित्त्विति । देवतीति । यदित्यनुवर्त्तमानम्—यत् स्यादिति—प्रशस्त्रशब्दार्थमाह—
प्रशंसने इति । प्रशंसनं प्रशस्यम् । प्रपूर्वाद् शंसिर्बाहुलकाद् बाक्वाप् । रयिरस्यास्ति
इति रयती । रयिशब्दान्तात् । वक्तुम् । 'रयिर्मेती बहुलम्' इति संप्रसारणम् ।
'उमितथे'ति ङीप् । अचवायं पक्षे तु गौरादित्वाद ङीप् । जनतीति । जगच्छब्दान्
प्रत्ययस्य उमित्वात् ङीप् । हविष्येति । हविषे हिता हविष्या । उगवादित्वाद यत् ।
प्रशंसार्थे आभ्यो यत् । हविषामिति । हविषायाः प्रशंसनमिति विग्रहः । अतएव
'हविषाग्रम्' इति लोके प्रशस्त्राग्रत्वेन प्रसिद्धमिति द्रष्टव्यम् ।

३४६८ । असुरस्य स्वम् ॥ ४।४।१२२ ॥

दी—। असुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम् ।

यत् in the Vedas is affixed to the term असुर (a demon)
in the sense of—it is his wealth (स्वम्) . 'असुर्यम्' etc.—Gods spent
over the world the riches of demons.

मित—। असुरस्तेति । स्वमिति धनवाचि । तस्यैवं धनमित्यर्थे असुरशब्दाद्
यत् स्याच्छब्दसि । असेहरणि असुरः । यथा सुरप्रतिद्वन्द्वो असुरः । विरोधार्थे नञ् ।

३४७० । मायायामण् ॥ ४।४।१२४ ॥

दी—। आसुरी माया ।

When माया or delusion, is implied i.e. in the sense of 'it is
his deluding power', अण् takes place after the word असुर
(demon). आसुरी—असुर + अण् + ङीप् by 'टिडडाणञ्'—(440).

मित—। मायायामिति । मायतेऽनयेति माया । माहो यः (औषादिकः) ।
अघटनघटनसाधनमिति तदर्थः । असुर्यं माया इत्यर्थे असुरशब्दादण् स्याच्छब्द-
स्रोत्यर्थः । आसुरीति—अणि सति 'टिडडाणञ्'—(४७०)—इति ङीप् । लोके तु
तस्यैवमित्यर्थो बोध्यः । "निमित्त्युक्तिरिवासुरीः पुरीः" । वेदे मायार्थ एवेति विशेषः ।

३४७१ तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतोष्टकासु लुक् च
मतोः ॥ ४।४।१२५ ॥

दी— वचस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्याः ।
कृतव्याः ।

यत् is affixed in कृन्तु after a base ending in मत्तुप् provided the मन्त्र meant for arrangement of the bricks (उपधानमन्त्र) which is referred to by the derivative, contains the root base (or original base) taking मत्तुप्; and मत्तुप् disappears when यत् operates. Thus वर्चस्याः—वचस्वानुपधानो यत्=वचस्वानुपधानो यत् (मत्तुप् disappears)=वचस्या (with टाप् added) meaning such bricks as have a मन्त्र, which contains the very word वर्चस् or its synonym, to be uttered at the time of the arrangement (उपधानं=विन्यास or पातन) of themselves (bricks). Similarly कृतव्याः—कृतुमान्+यत्=कृतु+यत्—गुण आवादेश टाप्=कृतव्या referring as in the previous example to bricks.

मित— तद्वानिति । आसामित्यस्य इष्टकाभिः सङ्ख्याः इतिशब्दः प्रकरि ।
इष्टकास्त्विति । इष्टकाश्चेत् प्रत्ययनिष्पन्नशब्दस्याभिधेयौ भवति । इष्टकासु
समुदायार्थत्वेन वाच्यस्त्विति यावत् । अर्थः सूत्रात्—मन्त्रानात् प्रथमासमर्थात्
आसामिति षष्ठार्थे यत् स्यात् यत्प्रथमासमर्थमुपधाने मन्त्रश्चेत् स भवति—
आसामिति निर्दिष्टम् इष्टकास्ताः चेत् भवन्ति । अतोऽयं लुक् इत्याहुः । सरस्वत्येय
—यच्चाद् मत्तुवन्ताद् शब्दाद् यत्प्रत्ययो विधीयते तस्मिन् मत्तुवन्ती शब्दे मत्तुप्
प्रकृतिसूतो यः शब्दो वर्तते स एव चेदिष्टकोपधानकालिकमन्त्रोऽपि वर्तते तदेव
ब्राह्मणाद् मत्तुवन्तशब्दाद् ब्राह्मणेष्टकासु वाच्यसु यत्प्रत्ययो विधीयते इति बौद्धजम् ।
किञ्च यति इति मत्तुवन्तशब्दस्य मत्तुप् प्रत्ययस्य लुक् च भवतीति । अत एव सदाहृतस्य
विग्रहमिति—वर्चस्वानुपधानमन्त्र आसामिष्टकानामिति । वर्चःशब्दो यस्मिन् मन्त्रे इति

स मन्त्रो वर्चस्वान् । तथाच 'कुम्भेष्टकोपाधानमन्त्रः—भूत भव्यः स्वाह देवस्य वः सवितुः प्रसवे' इत्यादिकः । अतः वर्चः आर्थिकः । उपाधीयते विरच्यतेऽनेनेत्युपाधानम् । कारणे ज्ञात् । विरचनं पातनं वेति तदर्थः । वर्चस्या इति वर्चस्यान् इत्यच्चादे यत् । ततो मतोर्लुकि वर्चस्यत् इति स्थिते इष्टकार्यकत्वमाह्य टाप् । अतस्या इति । अस्तुशब्दोऽस्मिन् मन्त्रेऽस्ति स अतुमान् मन्त्रः । स च मधुवस्त्वान्नामिधः । ततश्च अतुमानुपाधानी मन्त्र आसामिष्टकानामिति अतुमान् शब्दाद् यत् । ततो मतोर्लुकि 'ओम्' इति गुणेऽवादेशे टापि च अतस्याः (इष्टकाः) इति । तद्वानिति किम् ? मन्त्रादेव ससुदायान्मा भुदिति काशिका । उपाधान इति किम् ? वर्चस्वेदमिन्नन्वेषमासामिधाय माभूत् । मन्त्र इति किम् ? 'अष्टु' जिमान् उपाधानी इष्टका आसामिधायमाभूत् । इष्टकास्ति किम् ? वर्चस्यानुपाधान आसां वर्चसा नामिधायमाभूत् । इति कर्णः नियमायम् । अनेनपदसम्भवेनेनचित् पदेन तद्वान् मन्त्री यज्यते न सर्वेषां मन्तुश्च यज्यत इति । अत्रिमानित्यत्र सप्तपदं लुगं यथा स्वादृशो माभूत् । इष्ट तु मन्त्रानाम् पत्ययविधातासकैव लुगं भविष्यतीति दिक् । विस्तरस्तु पदमन्त्राणां द्रष्टव्यः ।

३४७२ । अश्विमान् ॥ ४१४१२६ ॥

दी—। आश्विनीरुपदधाति ।

अथ after the base अश्विमान् (अश्विन् + मतृप्) is employed in the sense as above. Thus अश्विमान् + अण् = अश्विन् + अण् । मतृप् elides by the previous rule = आश्विन with इङि । Then add डौप् by 'टिडडाणञ्—' (690) the reference being, here also, to bricks which are arranged with the utterance of a मन्त्र containing the word अश्विन्—अश् + इनि by the rule 'अत इनिठनी'.

मित—। अश्विमानिति । अश्वोऽस्त्रास्त्वश्विन् । 'अत इनिठनी' इति इनि पत्ययः । अश्विशब्दो यस्मिन् मन्त्रेऽस्ति स मन्त्रोऽश्विमान् इत्युच्यते । तादृशः मन्त्रोऽपि आकरेण । 'प्रथमान्नादश्विमच्छब्दादासामिति षष्ठार्थे' अण स्यात्—यत् प्रथमानिष्टे-

मुपाधानः, मन्त्रेण स भवति । यत्तदासामिति निदिष्टम् इष्टाकवेत्ता भवन्ति ।
 मतोर्लुक् इति काशिकादावव पूर्वसुवे अण् स्थली यतं निविष्य व्याख्यातम् ।
 सरलार्थस्तु प्राग्वहोपाः । आशिनोरिति । अशिमामुपाधानोमन्त्र आसामिष्टकाना-
 मिति अशिमाम् अण् इति स्थिते मतोर्लुकि 'इनणनपत्ये' (१२४५) इति इनः
 प्रकृतिभावात्—अशिमन् + अण् इति जाते इत्यादि ब्रह्म 'टिड्डाणम्' (४७०)
 इति उगीष । शस्त्रप्रत्यये—आशिनोरिति । उपदधातीत्यस्य कर्मणि द्वितीया ।

३४७३ । वयस्यासु मूर्धनो मतुप् ॥ ४।४।१२७ ॥

दी— 'तद्धानासाम्' (३४७१) इति सूत्रं सर्वमनुवर्तते ।
 मतोरितिषदमावर्तः पञ्चम्यन्तं बोध्यम् । मतुवन्तो यो मूर्ध-
 शब्दस्ततो मतुप् स्यात् प्रथमस्य मतोर्लुक् च वयःशब्दवन्तो-
 पाधेयास्त्रिष्टकासु । यस्मिन् मन्त्रे मूर्धवयःशब्दौ स्तस्तेनोपधेयासु-
 मूर्धन्वतीरुपदधातीति प्रयोगः ।

The rule 'तद्धानासाम्'—(3671) follows here in full and the
 and the term 'मतोः' therein has to be brought down here and
 to be understood as taking the fifth case—ending. The
 rule now, therefore, means—

मत्तुप् is affixed to the मन्त्र (ending in मतुप्) base मूर्धन
 and the first मतुप् e.g. मतुप् which was originally after मूर्धन् dis-
 appears provided the derivative has reference to such इष्टकाः
 or bricks as are to be arranged with the utterance of the मन्त्र
 (or charm) which contains the term वयस्. It is important
 in this connection to note that the मन्त्र must contain not only
 वयस् but also मूर्धन् for otherwise मतुप् cannot take effect as
 the previous rule 'तद्धानासाम्'—(3471) acts upon it. It is for this

reason—that Bhattoji next says—यस्मिन् मन्त्रे etc. The practical application, however, is this—सूधन्वतोः उपदधाति—holds up a pack of such bricks as deserve arrangement with the utterance of a मन्त्र which contains both the words सूधन् and वयस् (वयस्यासु in the rule is adj to 'इष्टकासु—' understood ; and सूधन् is elliptical for सूधन्वतः.) Hence the meaning, in short is—“मनुष्यस्य सूधन् takes मनुप् if the 'वयस्या इष्टकासु' are referred to by the derivation” सूधन्वतोः = सूधन्वान् मनुप् = सूधन् मनुप् first मनुप् elides = सूधन् वत् by सादृश्यात् (1898) = सूधन्वत (सूधन्वान् etc.) Then add लोप by उगित्थ = सूधन्वतोः.

मिति—वयस्यासिति। वयःशब्दो यस्मिन् मन्त्रेऽस्ति मन्त्रोवयस्यान्। वयस्यान् उपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति वयस्या इष्टकाः। 'तद्वान्—' (१४०१) इति मतोर्लुकि यत्। ततो वयस्यासु इष्टकासु अभिधेयासु प्रथमासमर्थाद् मनुष्यस्यसूधन्वतात् आसामिति यदर्थं मनुप् स्यात्। यत् प्रथमानिदिष्टम्, उपधानो मन्त्रेऽस्ति स भवति। यत्तदसामिति निर्दिष्टम् इष्टकाशेका भवन्ति इति सूचार्थः। सरलार्थस्तु—यथा 'तद्वान्—' (१४०१) इति सूत्रं प्रोक्तत्वा अत्रापि यत् मन्त्रे मनुपमादाय बोधाः। आचक्षते इति अनुवर्त्य इत्यर्थः। तत् मतोर्लुकि मन्त्रेण व्याचक्षते—मनुष्यतो यो सूधन्वत् इत्यदि। प्रथमस्य मतोर्लुकि। सूधन्वताद् द्वौ मनुपौ। सूधन् + मनुप्—सूधन्वतः ततो सूधन्वत + मनुप् एतेन सूत्रेण। अनयोः परस्मिन् आसज्यामानि पूर्वस्य लोप इत्यभिप्रायः। वयःशब्दादिति। वयःशब्दवता मन्त्रेण चेदिष्टकोपधानं विधीयते इति सरलार्थः। मन्त्रे व किं वयःशब्दमन्त्रवता मन्त्रेण इष्टकोपधानमिच्छते नपुनः सूधन्वतापि—तत्र सूधन्वतापि मन्त्रेणोत्पाद—यस्मिन् मन्त्रे सूधन्वयःशब्दो क इति। तेनेति। तादृशेन मन्त्रेणोत्पादः। सूधन्वान् वयस्यान् च यो मन्त्रोनेति यावत्। मन्त्रश्च यथा—'सूधां वयः प्रजाप्रविच्छन्द' इति सूधन्वतोः उपदधातीत्येवात्र उदाहरणमित्यभिप्रायः। सूधन्वान् + मनुप् इति स्थिते पूर्वमनुप् लोपे पुनः सूधन्

मनुष्य इति स्थिते 'मादुपधावाच' (१८६८) इति मस्य वले मूर्धन्यशब्दस्य मूर्धन्यत्वं इत्येव भवति । ततो ङीष् उगितथैत्यनुसारादिति बोध्यम् । वयस्यास्त्विति किम् ? केवलं मूर्धन्यशब्दवता मन्त्रे षोऽध्यासु भाव्यदिति नागेशः ।

३४७४ । मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ ४।४।१२८ ॥

दी—। नभोऽभवम् । तदस्मिन्नस्तीति नभस्यो मासः ।

श्रीजस्या तनूः ।

यत् is affixed to a base in the sense of मनुष्य i.e., in that sense in which मनुष्य has been dealt with provided the derivative refers to month or body. Thus नभस्य—नभस् + यत्—नभस् means cloud ; hence the derivative नभस्य refers to a month of the rains wherein the clouds gather. श्रीजस् + यत्—श्रीजस्य (strength)—refers to body having strength.

मित—। मत्वर्थे इति । सतीः मर्थः । तस्मिन् । यस्मिन्नर्थविशेषे (अन्तार्थे इति यावत्) मनुष्य प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नर्थे प्रातिपदिकाद् यत्प्रत्ययः स्याद् मासशब्दे तनुशब्दे च वाच्ये इति ।

३४७५ । मधोर्ज च ॥ ४।४।१२९ ॥

दी—। माधवः । मधव्यः ।

The affix ज as well as यत् is affixed to the base मधु in the sense of मनुष्य ; both refer to the months of the spring season.

मित—। मधोरिति । मधुशब्दाद् मत्वर्थे जः स्यात् चकारात् यञ् । ज इति सूत्रेऽविभक्तिको निर्देशः प्रथमार्थे ।

३४७६ । श्रीजसोऽहनि यत्स्वी ॥ ४।४।१३० ॥

दी—। श्रीजस्यमहः । श्रीजसीनं वा ।

यत् वाच्यं ख are affixed after बीजस् in the sense of सतृप् provided the derivative refers to day. Thus बीजसम् (यत्) or बीजसीनम् (ख or ईन्) a scorching day. ३०४६

मित—। सुनाम् । बीजसम् । बीजसीनम् । ३०४६

३४७७ । वेशोयशच्चादेर्भगाद्यल् ॥ ४।४।१३२ ॥

दी—। यथासंख्यं नेष्यते । वेशो बलं तदेव भगः इति कर्मधारयः । वेशोभग्यः । वेशोभगीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः ।

३४७८ । ख च ॥ ४।४।१३२ ॥

दी—। योगविभाग उत्तरार्थः । कमनिरासार्थश्च ।

The affix यल् (य) and ख are appointed after the base भग preceded by वेशस् or यशस् in the sense of सतृप् in vedic literature. Here the separate mention of ख is for the next rule where ख only may become present and not यल् also and for removing respectivity (कमनिरासार्थश्च). Thus वेशस् as well as यशस् leading भग may take either of the affixes. वेशस् means strength and भग means साहाय्य (magnanimity) or कीर्ति (praise) here. Cp.—‘भगः श्रीकामसाहाय्यवीर्यरत्नाङ्गकीर्तिषु’ ! ल in the affix is for accent.

मित—। वेशोयश इति । वेशश्च यशश्च वेशयश चादिरादौ वा यस् तच्चादिति विग्रहः । वेशःशब्दपूर्वात् यशःशब्दपूर्वाच्च भगशब्दाद् यल् (उत्तरसूत्रस्य) ख च स्यातां मत्वर्थे ऋदसि विग्रहे । यथासंख्यं नेष्यते इति । एतच्च योगविभागादेव शीघ्रते इति भावस्तदाह—कमनिरासार्थश्च । योगविभागस्य उत्तरे तु खं खल्वेवाव-
ड्भिर्यथा स्याद यलो माभूत् । इत्थौ योगविभागो न क्रियते । किन्तु यल्लो

चेत्येकमेव सूत्रं विधाय व्याख्यातम् प्रति मनोरमायां स्थितम् । तद्वयवासंख्य सूत्र-
भाष्यविरुद्धमिति शब्दरवम् ।

३४७८ । पूर्वैः कृतमिनयौ च ॥ ४।४।१३३ ॥

दौ— गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्व्विणेभिः । ये ते पत्न्याः
सवितः पूर्यासः ।

इन and 'य (as well as ख) are affixed to पूवे ending in instru-
mental plural in the sense of कृतम्—done (by the old). Thus
पूर्विण and पूर्य (also पूर्व्विण with ख)—पूर्यास is due to अस् in vedic
literature by 'आञ्जसिरसुक्' in the plural number.

मित—। पूर्व्विरिति । कृतमित्येतिदशः । तृतीयावहुवचनान्तात् पूर्व्वशब्दात्
“कृतम्” इत्यर्थे इन इति य इति । चात् खः । पूर्व्विण इति । पूर्व्वैः कृत
इति इन । तैः बहुलं कन्दसीति भिन्न ऐसभावः । ऐकारखेकारः इत्यादि । एवं
पूर्यासः । पूर्य इति यत्प्रत्ययान्तं पदम् । तस्य बहुवचनान्तस्य कन्दसि 'आञ्ज-
सिरसुक्' इत्यागमः । खपूर्वीणः ।

३४८० । अग्निः संस्कृतम् ॥ ४।४।१३४ ॥

दौ—। यस्येदमप्य हविः ।

यत् after अप् ending in instrumental plural (अग्निः) is affixed
in the sense of 'reformed' by (or purified with it). Thus
अप्यम् हविः—the offering (हविः) purified with water.

मित—। अग्निरिति । तृतीयावहुवचनान्तात् अप्शब्दात् “संस्कृतम्” इत्यर्थे
यत् स्यात्कन्दसि । अपां हविरिति । हविरिति यत् किञ्चिद् यज्ञियदव्यम् ।

३४८१ । सहस्रेण * संमिती घः ॥ ४।४।१३५ ॥

दौ—। सहस्रियासो अपां तोमयः । सहस्रेण तुल्या
इत्यर्थः ।

च after सहस्र is attached in the sense of likeness or similarity (तुल्यार्थे). Thus सहस्रियासः—सहस्र + च—(इय)—

मित—। सहस्रसि। तृतीयान्तोऽवचनात् सहस्रशब्दात् सन्नितावित्यर्थे चप्रत्ययः स्याच्छन्दसि । संमितिः सादृश्यमित्याह—सहस्रेण तुल्यमित्यर्थः । अत्र सन्नितावित्यपि पाठो दृश्यते । तस्य नैयायिकात् प्रत्ययः] । सहस्रियास इति । सहस्रिय इत्येव प्रातिपदिकम् । असुगागमः प्राग्वत् ।

३४८२ । मती च ॥ ४।४।१३६ ॥

दौ—। सहस्रशब्दात् मत्वर्थे चः स्यात् । सहस्रमस्यास्तीति सहस्रियः ।

In the sense of मनुष्य-च takes place after सहस्र. मित—। मतीति । स्पष्टम् । 'तपः सहस्रांशो विनीनी' (१८९९) इति सहस्रो इत्येव तु लोके ।

३४८३ । सोममर्हति यः ॥ ४।४।१३७ ॥

दौ—। सोम्यो ब्राह्मणः । यन्नाह इत्यर्थः ।

य is affixed after सोम ending in accusative singular in the sense of—he deserves it. Thus सोम्य—deserving सोम or the soma sacrifice.

मित—। सोममिति । सोमशब्दात् तदर्हतीत्यर्थे यत् स्याच्छन्दसि । सोमसूताख्योऽयम् ।

३४८४ । मये च ॥ ४।४।१३८ ॥

दौ—। सोमशब्दाद् यः स्यान्मय इत्यर्थः । सोम्यं मधु । सोम-मयमित्यर्थः ।

मित—। मये इति । मयड्ये इति । मयड्योश्च तत्कारः आशतविकारावयव-
प्रकृता इति । तत्रागतार्थे पञ्चमोऽस्य विसृजितः । विकृतावयवयोः षष्ठो । प्रकृतार्थे
तु प्रथमः ।

३४८५ । मधोः ॥ ४।४।१३८ ॥

दी—। मधुशब्दान्मयड्येयत् स्यात् । मधव्यः । मधुमय
इत्यर्थः ।

यत् after the word मधु comes in the sense of मयट् ।

३४८६ । वसोः समूहे च ॥ ४।४।१४० ॥

दी—। चान्मयड्येयत् । वसव्यः । 'अक्षरसमूहे' कन्दस
उपसंख्यानम्' (वातिक) । 'कन्दः शब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्
स्वार्थे यदित्यर्थः । * आश्रययेति चतुरक्षरं 'मस्तु औष' इति
चतुरक्षरं 'यजे'ति ह्यक्षरं 'ये यजामहे' इति पञ्चाक्षरम्
ह्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशाक्षरं कन्दसः ।

यत् after वसु is attached both in the sense of मयट् and in that
of समूह (or plural sense). Thus वसव्यः (derivation as before)
—meaning वसुमय or वसूति (riches). 'अक्षरसमूहे' (Varttika)
—i.e., यत् after the word कन्दस् which conveys the sense of
'all alphabets' is appointed in its own sense (कन्दस् एव इत्यर्थः).
Thus आश्रयय (or आश्रयय as बालमनोरमा reads) etc. ; $4+4+2+5$
 $+2=17$ alphabets in all.

[* वल्लभोपनिषोऽयं पाठः । बालमनोरमायां तु आश्रयय इति पठ्यते ।
तथा यजेति आक्षरम् ये यजामहे इत्येतयोः स्थानविपर्ययोः कृतः । अन्यत्
समानम्] ।

मित—। वसोरिति । समूहं इत्यर्थे योऽतद्व्याप्तम् । अकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ।
तदाह—मयङ्ये इति । तेन समुदाये मयङ्ये च वतमावात् वसोर्यदिति सूत्रार्थः ।
वसत्य इति । वसुमयः वसवो वस्यन्ते । वसुरस्त्रिया धनादिवाची । देवभेदेऽनन्तरमो
वसुरत्र धने वसु इत्यमरः । अक्षरसमूह— इति वेति कनिदम् । तदर्थमाह
—कन्दः शब्दात् इति । स्त्रार्थे इति कन्दोऽर्थ इत्यर्थः । “आत्रावये”ति । अत्रावये
गणना—आ, त्रा, व, य इत्यादिक्रमेण प्रोच्यते । समदशाक्षर इति । समदशाक्षरानामक्षराणां
समाहारः समदशाक्षरम् । तव अर्थ आद्यसि समदशाक्षर इति । कन्दस इति ।

१४८७ । नक्षत्राद् घः ॥ ४।४।१४१ ॥

दी—। स्त्रार्थे । नक्षत्रियेभ्यः स्त्राहा ।

मित—। नक्षत्रादिति । समूहं इति निवृत्तम् । अर्थविशेषनिर्देशाभावात् स्त्रार्थे
प्रत्यय इति मत्वा घाचष्टे—स्त्रार्थे इति । नक्षत्रियेभ्य इति । नक्षत्रेभ्य इत्यर्थः ।

१४८८ । सर्वदेवात्तातिम् ॥ ४।४।१४२ ॥

दी—। स्त्रार्थे । सविता नः सुवतु सर्वतातिम् । प्रदक्षिणि-
देवतातिमुं राणः * ।

The affix “तातिम्” (ताति) after the words “सर्व” and “देव” is
attached in their own senses. Thus “सर्वतातिम्” means सर्वान्
नः and देवतातिः means देव । Cp.—also आ देवताता हविषा विधेम इति
आग्नेद ।

मित—। सर्वेति । सर्वशब्दाद् देवशब्दाच्च तातिम् लोकोन्दसि । निर्व-
स्यारथम् । अर्थविशेषनिर्देशाभावात् स्त्रार्थेऽपि प्रत्ययः । सर्वतातिम् इति । सर्वान्
(नः) इत्यर्थः । देव एव देवतातिः ।

प्रदक्षिणिदेवतातिमुं राणः इति आलोच्यते ।

३४८८ । शिवशमरिष्टस्य करे ॥ ४।४।१४३ ॥

दो— करोतीति करः । पचाद्यच् । शिवं करोतीति शिवतातिः । याभिः शन्ताती भवयो ददायुषे । अयो अरिष्टतातये ।

In शिवशमरिष्टस्य there is षष्ठी by 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' as कर is derived as कृ + अच् by 'नन्दिगृहि पचादिभ्यो लुगिण्यच्' ; the form being शिवशमरिष्टं करोति = शिवशमरिष्टस्य करः. Thus the rule means the affix तातिल् is employed after the words शिव शम् meaning well-being and अरिष्ट (meaning good or evil) in the sense of तत् करोति—he does that. शिवतातिः—a doer of good. शन्ताती (dual of शन्ताति) the doers of well being ; ददायुषे—dative of ददानान्—a giver. अरिष्टतातये—to the doer of good or evil.

नित— शिवशमिति । तातिल् इति वर्तते । शिवं च शम् च अरिष्टम् चेति बन्धात् भवेत्कावचनम् । शिवशमरिष्टं करोति = शिवशमरिष्टस्य करः । 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति ह्रदयोगलक्षणा कर्मणि षष्ठी । तदाह—करोतीति कर इति । 'नन्दिगृहि' इत्यादिना पचाद्यच् । शिवशब्दात् शमशब्दात् अरिष्टशब्दाच्च तत् करोतीत्यर्थे तातिलप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । शिवं करोतीति । शिवं भद्रं सङ्ख्यं वा । शन्तातीति । शन्तातिशब्दस्य प्रथमसङ्ख्येयम् शमित्यवयवं सङ्ख्यार्थे । अरिष्टतातये इति प्राग्वद् विग्रहः । अरिष्टं सङ्ख्यं तादिकहे तातः 'अरिष्टे तु युभायुषे' इत्यमरः । यद्यपि 'गर्भागारं वासयिष्यन् अरिष्टं सुतिकायिष्यन्' इति स एव वक्ष्यपि शिवशमसाहचर्यादिस्य (अरिष्टशब्दस्य) सङ्ख्यलामङ्गलार्थे इतिरिति विभावनीयम् ।

३४८९ । भावे च ॥ ४।४।१४४ ॥

दो— शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि । शिवस्य भावः शिवतातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

तात्तिल् after शिव, शम and अरिष्ट is employed in the sense of भाववाच्य also in the vedic literature. Thus शिवताति: etc., in the sense of शिवता or the state of doer of good etc.

Here ends the fourth Chapter.

नित—। भावे चेति । तात्तिल् अनुवर्तते । शिवशमरिष्टस्येति च । तदाह—
शिवदिभ्य इत्यादि । शिवता (मङ्गलमयता) शन्ता (शुभावहता) अरिष्टता
(मङ्गलान्मङ्गलापरता) इति क्रमेणार्थः ॥ इति नितभाषिण्यां चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः

३४८१। सप्तनोऽङ्गुलसि ॥ ५।१।६१ ॥

दी—। 'तदस्य परिमाणम्' (१६२३) इति 'वर्ग' इति च ।
सप्त सामानि असृजत् । सप्तवर्गानित्यर्थः * । 'शन्शतोर्ङिनि-
ङ्गुलसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः' (वार्तिक)—पञ्चदशि-
नोऽङ्गमासाः । विंशिनो मासाः । 'विंशतेष्वेति वाच्यम्' (वार्तिक) ।
विंशिनोऽङ्गिरसः । 'युष्मदस्मदोः साट् स्ये वतुच्वाच्यः'
(वार्तिक) । त्वावतः पुरुवसो । न त्वावाँ अन्यः । यज्ञं
विप्रस्य भावतः ।

[* एतत्तत्त्वधीनौघम्येन दृश्यते । अक्षप्रकटनपरत्वादयं पाठस्तु सौदत्यएव] ।

In Vedic literature the affix चञ् is attached after the word सप्तन् in the sense of 'तदस्य परिमाणम्' (1723)—this is its measure—provided the derivative thus formed, denotes the sense of

वर्ग or group. Thus 'सप्त सामानि—' where वर्ग is the sense of सात —सप्तन् + अज—the टि portion (अन् of सप्तन्) eliding by 'नसञ्चिते' and इङि of the beginning vowel (आद्यच्) by 'तद्धितेष्वचामादेः' (1075). 'शन्शतोर्ङिनिः—' (Varttika). It has to be said that in Vedic literature the affix ङिनि (इन्) is attached after bases (संखाशब्द) ending in शन् and शत् (as पञ्चदशन्, विंशत् etc.,) in the sense of 'तदस्य परिमाणम्'. Thus पञ्चदशिनः—(पञ्चदशन् + ङिनि—टिलोप) in the sense of पञ्चदश अहानि परिमाणमेवाम्—fifteen days form this measure—etc. 'विंशतिः—'. This is the second Varttika here—विंशति also takes ङिनि = विंशिनः—(विंशति + ङिनि—ति elides by 'तिर्विशतिर्ङिति' and then 'अ' of विंश is dropped by 'यस्येतिच' (311)—The Angirasas or the descendants of the Sage Angiras are twenty गोत्रs in number. 'युष्मदस्यदोः—' this is the third and last Varttika here. It has to be said that the affix वतुप् (वत्) takes place after युष्मद् and अस्यद् in the sense of similarity. Thus—त्वावान्, मावान् etc.—'like you' (त्वम् इव) and like me (अहमिव)—युष्मद् + वतुप् = अस्यद् + वतुप्—युष्म and अस्य being replaced by त्व and म by 'प्रत्ययौत्तरपदयोश्च' (1373) whereupon 'सप्रत्ययस्य' operates = we have त्वद् + वत् and मद् + वत् = त्वावत् and मावत् by 'आ सर्वनाम्' (430).

मित— सप्तन् इति । 'तदस्य परिमाणम्' (५१।१५२) इत्यधिकृतं वर्तते । 'पञ्चदशतौ वर्गे वा' (५१।१६०) इत्यतो वर्गे इति ज्ञानुवर्तते । तदाह—तदस्येत्यादि । तदस्य परिमाणमित्यर्थे ऋदसि सप्तन् शब्दादङ् प्रत्ययः स्याद् वर्गेऽङ् प्रत्ययान्तस्यार्थो भवेदित्यर्थः । सप्त सामानानि । अतः स्त्रीवन्मात्रम् । सातान् इत्येकार्थः । सप्तसंख्यकान् सप्तवर्गान् (ऊनपञ्चाशत् परिमितान् पवनान्) असृजदिति मन्त्रार्थः । सप्त परिमाण-मेवामिति सप्तन् अज इति स्थिते 'नसञ्चिते' इति टिलोपे 'तद्धितेष्वचामादेः' (१०७५) इत्यादिङङौ सात इति प्रातिपदिक विशेषानिष्टम् । ऋदादङ्प्रत्यये 'अङ्-

‘शसोः शिः’ इति शसः शि । तस्य ‘नपुंसकस्य—’ इति नुमायनम् । ‘शन्शतोर्ङिनि—’ इमि वार्तिकमिदम् । ‘शन्’ इत्यन्तात् शतइत्यन्ताच्च प्रातिपदिकान् कृन्दसि विषये ङिनिप्रत्ययः स्वातदस्य परिमाणमित्यर्थे इति वक्तव्यमित्यर्थः । पञ्चदशिन इति । पञ्चदश अङ्गानि परिमाणमेवामिति विग्रहः । पञ्चदशन्+ङिनि इति स्थिते प्राग्भङ्गिलोपे पञ्चदशिन् इति प्रातिपदिकम् । ये पञ्चदशभिर्दिनैर्यज्ञं समापयन्ति तेषामिदं संज्ञा । एवं विशिन् इत्यस्य ‘नस्तदिते’ इत्यनेन न ङिनीपसम्भवः ति’शदित्यत तदप्रसक्तोः प्रत्ययस्य द्वित्करणमिति विज्ञेयम् । ‘वि’शतेत्येति—’ इति वार्तिकम् । ‘कृन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे’ ङिनिरिति शेषः । विशिन् इति । वंशतिः (गोवाणि) परिमाणमेवामिति विग्रहे वि’शति ङिनि इति स्थिते ‘तिर्बि’शतेर्ङिति’ (८४४) इति तिङ्गोपे ‘यस्येति च’ (१११) इति विंशशब्दस्य अकारलोपे च इन् इत्यस्य योगे विशिन् इति प्रातिपदिकम् । अङ्गिरस इति । अङ्गिरस अयास्यो गार्ग्यो गौतम इत्यादि प्रवरभिन्नानि विंशतिरवातरगोवाणि एवामित्यर्थे इति शब्देन्दुशेखरः । ‘पुषदश्चदोः—’ इति इदमत्र तृतीयवार्तिकम् । साहचर्ये (श्रीपत्ये) वार्त्ते पुषदशब्दात् अश्वदशब्दाच्च वतुप् स्वादिति वक्तव्यमित्यर्थः । त्वमिव, अहमिव इति विग्रहे युष्मद् वतुप् अश्वद् वतुप् इति स्थिते ‘प्रत्ययौत्तरपदयोग’ (१३७३) इति सपर्यन्तस्य “त्व” “म” इत्यादिभ्यो ‘आ सर्वनाम्’ इत्याकारः । त्वावतः त्वत्सङ्गशेषेत्यर्थः । त्वावा अन्य इत्यस्य ‘दीर्घादटि—’ (१७३१) इति सूत्रे ‘अतोऽटि नित्यम्’ (१६३२) इति अनुनासिकः ।

३४८२ । कृन्दसि च ॥ ५।१।६७ ॥

दी—। प्रातिपादिकमात्रात्तदर्हतीति यत् । सादन्यं विदथम् ।

यत् (from ‘दृष्टादिभ्योयत्’—5.1.66) is attached after any word in the Vedas in the sense of ‘deserves it’. सादन्यम्—deserves a house (सदन+यत्—दीर्घ by ‘अन्वेषामपि दृश्यते’—3537) विदथम्—deserves a sacrifice—विदथ+यत्—

मित—। ऊन्दसौति । 'दन्डादिभ्योयत्' (५।१।६६) इति वर्तते । 'तदर्हति' (५।१।६३) इति च तदाह—प्रातिपदिकमात्रादित्यादि । सादन्यमिति । सदनं गृहम् । तदर्हतीति विग्रहः । 'अन्वेषामपि हृष्यते' (३।५।३७) इत्युपधादीर्घः । एवं विदद्यो यज्ञः । तमर्हती विग्रहं विदध्यम् । यस्मेति चेत्यकारलोपः ।

३४८३ । वत्सरान्ताच्छुक्लन्दसि ॥ ५।१।८१ ॥

दी—। निर्वृत्तादिष्वर्थेषु । इद्वत्सरीयः ।

In Vedic literature, bases ending in वत्सर take क् (ईय) in the sense of ('तेन निर्वृत्तम्') or it is complete by that. Thus इद्वत्सरीय—इदवत्सर + क्—a time indicated or completed by इदवत्सर—which means an era of five years (पञ्चवर्षीय युग) ; similarly इदावत्सरीय, परिवत्सरीय and संवत्सरीय as these three इदावत्सर etc., are synonyms of इदवत्सर ।

मित—। वत्सरान्तादिति । 'तेन निर्वृत्तम्' (५।१।७६) इति वर्तते । तेन शेषे पूर्ववद्वाह—निर्वृत्तादिष्वर्थेषु इति । ऊन्दसि विषये वत्सरान्तात् प्रातिपदिकात् कप्रत्ययः स्यादिति शेषः । इद्वत्सरीय इति । इदवत्सरेण निर्वृत्त इति विग्रहे क् । तस्य इत्यादिभः । एवम् इदावत्सरीय इत्यादि । इदवत्सरेदावत्सरसंवत्सर-परिवत्सरणन्दाः पञ्चवर्षपरिमितयुगस्य प्रत्येकं संज्ञा इति व्याख्यातारः ।

३४८४ । संपरिपूर्वात् ख च ॥ ५।१।८२ ॥

दी—। चाच्छुक्लः । संवत्सरीयः संवत्सरीयः । परिवत्सरीयः परिवत्सरीयः ।

ख (ईन) as well as क् (ईय) takes place in the above sense after the bases ending in वत्सर being preceded by सम् and परि ।

मित—। संपरिपूर्वादिति । सम्पूर्वात् परिपूर्वाच्च वत्सरान्तात् प्रातिपदिकात् खः स्यात् । चकारात् ऊय ।

३४८५ । छन्दसि घस् ॥ ५।१।१०६ ॥

दी— ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे । भाग ऋत्वियः ।

घस् (affix) in छन्दस् is appointed after the word ऋतु in the sense of 'तदस्य प्राप्तम्'—time has come to it. Thus ऋत्वियः— a share that has reached its proper time, ऋतु + घस् (इय) —here भल of ऋतु being barred by 'सिति च' (1252) which thus makes the base (ऋतु) a पद् and consequently 'ओर्गुणः' (847) does not apply and we have यष् by 'इको यष्—' (47).

मित— छन्दसीति । 'ऋतोरण्' (५।१।१०५) इत्यतः ऋतोरित्यनुवर्तते । 'समयस्तदस्य प्राप्तम्' (५।१।१०४) इति सर्वमपि । शेषं पूरयन्नाह = ऋतु शब्दादिति । ऋतौर्घस् स्याच्छन्दसि तदस्य प्राप्त समय इत्यर्थे इत्यर्थः । भाग ऋत्विय इति = ऋतुप्राप्तौ भाग इत्यर्थः । ऋतुः प्राप्तोऽस्य इति विग्रहे ऋतु + घस् (इय) इति स्थिते घसः सिच्चात् (सित्करणस्य इदमेव प्रयोजनम्) 'सिति च' (१२५२) इति पदत्वाद भलस्य निवृत्तेः 'ओर्गुणः' (८४७) इति गुणोऽपि निवृत्तः । ततश्च 'इको यष्—' (४७) इति यष् ।

३४८६ । उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ५।१।११८ ॥

दी— धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात् स्वार्थे वतिः स्यात् । यदुद्गतो निवतः । उद्गतान्निर्गतादित्यर्थः ।

An उपसर्ग which stands for such a साधन or verbal procedure as is marked or impregnated with the sense of a root, takes the affix वति in its own sense. Thus उद्गत् and निवत् ; Cp.—the instance 'यदुद्गतः'—उत् + वति and नि + वति etc । इकार in the affix is for pronunciation. Here उपसर्गस्य उद् and नि signify उद्गत and निगत respectively as in उद्गेल निष्कौशम् etc., where उद् stands for उद्गत and नि for निगत. So also is the case here and उद्

and नि thus stand for उद् + गम् + क्त and निर् + गम् + क्त (धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानः) ।

मित—। उपसर्गादिति । 'तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः' (५।१।११५) इत्यतो वतिरित्यनुवर्तते । तेन 'कृन्दसि विषये उपसर्गाद् वतिः स्यात् स चेत् धत्वर्थपदं व्याचष्टे'—धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तते इति । इह धात्वर्थ इत्यत्र धातुशब्दो धत्वर्थक्रियायां लाक्षणिकः । सा क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्य तद् धात्वर्थम् । धात्वर्थं च साधनमेव । अतएवोक्तं धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानादिति । उपसर्गादिति शेषः । उपसर्गास्तावद् वङ्गर्थद्योतकाः । तथा चोक्तम्—'उपसर्गेन धात्वर्थो वलादन्त गीयते । प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ।' इति । तत्र क्रियायामनुवर्तमानायां सत्याम् एते तामन्वयार्थं वर्तयन्ति । यत्र पुनः कापि क्रिया नैव श्रूयते तत्रैते उपसर्गाः क्रियाविशिष्टं साधनमेवाहुः । यथा 'उत्सृतम् (भवानाह—' इति भाष्यम्) । निष्कौशान्विरित्यादौ । ततश्चेतद्विज्ञातं यद् 'यत्र क्रिया कापि न विद्यते तत्रैव यथा उपसर्गमाताद् वतिः स्यादित्येवमर्थं सूत्रम्' इति । 'धात्वर्थ' पदस्यैव धैवन्विधार्थद्योतने शक्तिरिति प्रतिपत्तव्यम् इत्यास्तां तावत् । उक्तो निवत इति । पञ्चम्यन्तसुदाहरणमिति शेषम् । अतएवाह—उदगतात् निर्गतादित्यर्थः । उद्गत, निवत इत्येव वतिप्रत्ययान्तं पदम् । उद्गान् निवान् वाऽयं देश इत्यादिविशेषापदाभ्यारिण प्रयोगः ।

३४८७ । यट् च कृन्दसि ॥ ५।२।५० ॥

टी—। नान्तादसंख्यादेः परस्य डट्स्यट्, स्यात्मट्, च । पञ्चथम्—पञ्चमम् । 'कृन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि' (१८८८) । पर्यवस्थाता शत्रुः । अपत्यं परिपन्थिनम् । सा त्वा पत्तिपरिणौ विदन् ।

The (पूर्वाचक) affix यट् is replaced or followed in the Vedas by मट् as well as स्यट्, when coming after a base ending in a नकार but at the same time having no numerical word at the outset. Thus पञ्चन् + यट् = पञ्च + यट्, or पञ्चन् + स्यट्. But एकादशन् +

डट्—एकादशः—here एक preceeding दशन् a नान्त base, डट् is not replaced by षट् or मट्. ट् for attaching डीप् in feminine—पञ्चमी । ‘कन्दसि—’ In vedic literature, the words परिपन्थिन् and परिपरिन् are irregularly formed with इनि in the sense of an opponent (पर्यवस्थाता). It is important to note in this connection that the term परिपन्थिन् though copiously used in classical language is really vedic.

मित—। यद् चेति । ‘नान्तादसंख्यादिर्मट्’ (५।२।४६) इत्यव्यवहितं पूर्वं सूत्रम् । ‘तस्य पूरणे डट्’ (५।२।४८) इति च तत्पूर्ववति । तदाह—नान्ताद-संख्यादेरित्यादि । एवञ्च पञ्चमिति । पञ्चानां पूरणमिति विग्रहे पञ्चन् शब्दाद् डटि कृते यट्मटी । असंख्यादिः किम् ? एकादशः । अतः ‘तस्य पूरणे—’ इति डट् । न तु तस्य यट्मटी । ‘कन्दसि—’ इति । कन्दो विषयलादितत् सूत्रं यद्यपि पूर्ववत् (तद्धितप्रकरणे) उद्धृतं तथापि अतः उपलब्धम् । कन्दसि विषये परिपन्थिन् परिपरिन् इत्येतौ शब्दौ इन्प्रत्ययान्तौ निपात्येते इति तदर्थः । पर्यवस्थाता शत्रुरिति । पतिपञ्च इत्यर्थः । एतेन ‘लोकौ परिपन्थिशब्दो बहवः प्रयुक्तोऽपि न न्यायः’ इति व्याख्यातम् ।

३४८८ । बहुलं कन्दसि ॥ ५।१।२२२ ॥

दौ—। मत्वर्थे विनिः स्यात् । अग्निस्ते ओजस्वी * । ‘कन्दोविन्प्रकरणेऽष्टामिखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम्’ (वार्तिक)—इति दीर्घः । मंहिष्टसुभयाविनम् । शनमष्टाव्यचरत् । ‘कन्दसौविनिपौ च वक्तव्यौ’ (वार्तिक) । ई—रथीरभूत् । सुमङ्गलीरियं वधूः । मघवानमौमहे ।

विनि in the sense of सतृप् is variously used in vedic literature. Thus अग्निसौ etc. ‘कन्दोविन्प्रकरणे—’ (Varttika). It has to be said that under the section of विन् (विनि) pertaining to the vedic

language, the final vowel and the bases अष्टा, मेखला, इय, उभय, राजा and हृदय are lengthened also when they take विनि by the rule बहुलं कन्दसि । Thus अष्टाव्यचरत्—अष्टावी + अचरत्—अष्टा (= अश् + टृश् चरणे) + विनि = अष्टाविन्—having teeth. Similarly मेखलावी, इयावी etc. The instance 'अग्रिस्ते'—found in Balamano-rama, seems to be wrongly inserted into the text. 'कन्दसी'—etc (Varttika 2nd.)—Break up as कन्दसि + ईवनिपौ. (It has to be said that) in कन्दस् ई and वनिप् (affixes) are attached to bases in the sense of मतुप्. Thus रक्षीः—one having a car or chariot रक्ष ई—अ (final) of रक्ष eliding by 'यस्येति' (311). मघवा (मघवन्—the base) = मघ (wealth) + वनिप्. Decline as मघवा मघवानौ मघवानः । मघवानम् मघवानौ मघोनः etc. In classical language, however, we have मघवत् also declined as मघवान् मघवन्तौ मघवन्तः । मघवन्तम् मघवन्तौ मघवतः etc., ईमहे—we pray (for riches). सुमङ्गलीः (सुमङ्गल ई) = highly accomplished.

[* 'अग्रिस्ते' इयं तत्त्वबोधिनीयम्ये नीपलभ्यते ।]

मित—। बहुलमिति । 'तदस्मात्प्रसिद्धिदिति मतुप्' (५।२।२४) इत्यतो मतुवर्षोऽधिक्रियते । 'अस्मायामेधासजोविनिः' (५।२।२२) इत्यतो विनिरिति चानुवर्तते । तदाह—सत्ये, विनिरिति । तस्य विन् इति शिष्यते । 'कन्दोविन् प्रकरणे—' इति वार्तिकमिदम् । कन्दसि विषये यो विन् (विनि) प्रत्ययः प्रकृतः (तस्मिन् विनिप्रत्यये परतः) अष्टा, मेखला, इय, उभय, राजा, हृदय इत्येषां शब्दानामन्तर्भावे दीर्घः स्यादित्यपि वाच्यमित्यर्थः । इति दीर्घ इति । एतेन उभयाविनम् इत्याद्यं यत्प्रकृतं (दीर्घस्य) उदाहरणविषय इत्यतनीयते इति अग्रिस्ते इत्यादाहरणं प्रसिद्धमिति भाति । अष्टाव्यचरदिति = अष्टावी + अचरत् इतिच्छेदः । अष्टावीयुन मचरदित्यर्थः । अग्र्यतेऽतयेत्यष्टा दंष्ट्रापठ्यायः । करणे टृन् । उभयाविनम् इति । उभये (कर्तृमध्य विद्यमाना लोकाः) अस्त्वन्तीति उभयाविन् । अनेन सूत्रेण विन-

प्रत्यये वार्तिकेन दीर्घः । एवं मेखलावी । रुजावी । हृदयावी । लोके तु मेखलावान् । रुजावान् । हृदयवान् इति मतुपि बोध्यम् । छन्दसौति वार्तिकमिदमपि । छन्दसि ईवनिपौ इतिच्छेदः । मत्वर्थे प्रातिपदिकात् ईव वनिप् च प्रत्ययौ स इत्यर्थः । रघोरिति । रघोस्त्रास्तेति विग्रहे 'यस्येति च' (३१९) इत्यकारलोपः । एवं सुमज्जलौति । सु सुष्ठु, मज्जलम् सुमज्जलम् 'सुः पूजयामि'ति ततः समासः । ततः सुमज्जलम् अस्त्रास्या इति ईः । ईमहे वयं याचामहे इत्यर्थः—धनमिति शेषः । वनिपि मघवन् इति वेदे । मतुपि मघवत् इति लोके ।

३४८८ । तयोर्दाहिं लौ च छन्दसि ॥ ५।३।२० ॥

दो—। इदन्तदोर्यथासंख्यं स्तः । इदा हि व उपसृतिम् । तर्हि ।

दा and हिंल are respectively affixed to इदम् and तद् in the Vedas. Thus इदा—इदम् + दा and इदम् is changed into इन् by 'इदम् इश्' (1949). इदा=Now. तर्हि=then. तद् + हिंल ।

मित—। तयोरिति । 'इदमोर्हिंल' (५।३।१८) 'तदोर्दा च' (५।३।१९) इति पूर्वसूत्रे । तेनात्र तच्छब्देन इदन्तदोः परामर्शः । तदाह—इदन्तदोरिति । इदमोर्दा, तदोर्हिंल इत्यर्थः । 'इदम् इश्' (१८४८) इति दाप्रत्यये परे इशादेशः ।

३६०० । था हेतौ च छन्दसि ॥ ५।३।२६ ॥

दो—। किमस्था स्वाहेतौ प्रकारे च । कथा ग्रामं पृच्छसि । कथा दाशेम ।

था (affix) is attached to किम् in the Vedas in the senses of cause or manner. 'कथा—' etc What is reason for your going about the village. किम् था, किम् is replaced by क by 'किम् कः'. कथा दाशेम how should we give ? दश दाने भूदिः ।

मित—। था हेताविति । 'प्रकारवचने थाल्' (५।३।२३) इत्यतः प्रकारवचने इति । 'किमथ' (५।३।२५) इत्यतः किम् इति चानुवर्तते । तदाह—किमस्था

सादित्यसिद्धिः । कथा यामिति । अथ हेतोः सा । कथमित्यर्थः । कथा दामेति ।
 अर्थप्रकारे प्रत्ययः । केन प्रकारेण दद्यात् इत्यर्थः । दाष्ट दाने इति भीवादिकाजिह्वः ।
 'किसं का' इति विभक्तिः प्रत्यये परतः कादेशः । याल इत्यनुवर्तमाने पुनः
 ययइत्वं स्वार्थम् ।

३५०१ । पश्च पश्चा च छन्दसि ॥ ५।३।३३ ॥

दी—। अवरस्य अस्तात्यर्थे निपातौ । पश्च हि सः । नो
 ते पश्चा ॥ 'तुच्छन्दसि' (२००७) । लजन्तात्तृन्ताच्च इष्टनीयसुनौ
 स्तः । आसुतिं करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ।

These two viz पश्च and पश्चा are irregularly found in the
 sense of अवर taking अस्ताति (affix) i.e. अवर + अस्तात् irregularly
 results in पश्च or पश्चा. पश्च हि सः he is behind or inferior. 'तु—'
 This is a rule enjoying इष्टन् and ईयसुन् respectively after bases
 ending in हृच् and हृन् (स्वरभेदः). Thus करिष्ठः—कट् + इष्टन् where
 हृ disappears by 'तुरिष्टेभ्यःसु' (२००८). करिष्ठः = अतिशयेन कर्ता ।
 दोहीयसी—दोम्भी + ईयसुन्, दोम्भी though feminine takes the
 affix (ईयसुन्) by the परिभाषा 'प्रत्यययङ्गे लिङ्गविशिष्टस्याप्यङ्गम्' ।
 Then दोम्भी + ईयस् by पु बद्धमात्र (or 'masculineness') by 'भस्मादे—'
 (Varttika); then हृ eliding as before we have दोह + ईयस्—
 च(न्) disappearing in connection with the disappearance of
 हृ cp. the परिभाषा 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' the cause
 disappearing the consequence also disappears. We have दोहीयसी
 with हीप्—a superior milch cow (अतिशयेन दोम्भी).

नित—। पश्च पश्चेति । 'दिकशब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीः प्रथमाभ्यो दिग्देश-
 कालिभक्षसि' (५।३।२६) इत्यतोऽस्मात्तिरिति । 'विभाषा परावराभ्याम्' (५।३।२८)
 इत्यतः इति चानुवर्त्य व्याप्यते—अवरस्य अस्तात्यर्थे इत्यादि । निपातादिति । पश्च

पक्षा चेति वाक्यार्थः । लोके तु पक्षात् इत्येव । पक्ष इत्यादि ॥ तुल्यन्दसौतिः एतत् त्वत्-
पूर्वव (तद्धितप्रकरणे) आख्यातमपि पुनरपि आख्यायते । त्व इति लृङ् लृच्-सामान्येन-
शङ्कणम् । करिष्ठ इति । अयमेषु अतिशयेन कर्ता इति-विशेषे कर्त्तुं शङ्कन् इति स्थिते
'तुरिष्ठमेवः सु' (२००८) इति ह्रस्वीपि रूपम् । दोहोयसीति । इयमनयोरतिशयेन दोष्वी-
इति विशेष—दोष्वी इयमुन इति स्थिते 'भस्यादितद्धिते' इति वार्तिके कात् तद्धितस्य
कतेत्ये प्रागेव पुंवदभाव इति डीप् निवर्तते । ततो दोष् (दुष् + लृच्) इति
लृङ् लृच्-शब्दात् इयमुनि, 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति परिभाषाबलवात्
लृङ् निवृत्तौ सत्याम् तन्निमित्तकत्व ('दादधातोर्षः' इति प्राप्तं) जश्लघोरपि निवृत्तिः ।
गुणस्तु प्रवर्तते एव । लृङ् अपि लृङ् प्रत्ययलक्षणपरिभाषया तत्प्रवृत्ते निवृत्तत्वात् ।
तदेवं दोह् इयस् इति जाते पुनः डीपि दोहोयसीति । अथ लृङ् लृङ्-लृङ् लृङ्-लृङ्
इयमुन् इति यथासंख्यं प्रत्ययौ इति बोध्यम् ।

३५०२ । प्रत्नपूर्वविश्वेमात्याल् छन्दसि ॥ ५।३।१११ ॥

दी—। इवार्थे । तं प्रत्नया पूर्वया विश्वयेमथा ।

याल् (affix) in the sense of इव or Similarity is attached in
vedas after the words प्रत्न (antiquity), पूर्व, विश्व and इम meaning
इदम्. Thus प्रत्नया etc.

मित—। प्रत्नपूर्वेति । 'इव प्रतिज्ञातौ' (५।३।१६) इति वर्तते । तदाह—
इवार्थे इति । प्रत्न, पूर्व, विश्व, तथा इम इति इदंशब्दार्थकः ।

३५०३ । अमू च छन्दसि ॥ ५।४।१२ ॥

दी—। किमेत्तिङ् ल्ययघादित्येव । प्र तं नय प्रतरम् ।

अमु (अम) as well as आमु (from the rule 'किमेत्ति-
ङ् ल्ययघादान्ब्रह्मप्रकर्षे'—2005—5.4.11) is added after किम्, an एकारान्त
word तिङन्त words (पठति, पचति etc) and an ल्यय, joined with
च ('तरप्तमपौ चः') ; प्रतरम्—प्र + तर (ल्यय + च) then add अम्

मित—। अमूचेति । 'किमेत्तिङ् ल्ययघादान्ब्रह्मप्रकर्षे' इत्यल्ययसहितं पूर्व

सूत्रम् । ततो व्याचष्टे—किमसिङ् इत्यादि । किमः, एदन्तात्, तिङ्, अव्ययाच्च यो-चस्यदन्तात् असु अकारादाम् च स्यात् छन्दसि इति स्वार्थः । यद्यपि अद्रव्य-प्रकर्षे एव आसुर्लङ्कि विहितस्तथापि छन्दसि द्रव्यप्रकर्षेऽपि लभ्यमपि (असुः आसुश्च) विधीयते । सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वादिति मनसिकृत्य उदाहरति—प्रतरमिति । प्रकर्षार्थकात् प्रशब्दात्तरपि प्रतर इति तस्मादनेन अम् । आसि प्रतराम् इति । एवं किंतरम्—किंतराम् इत्यादि बोध्यम् ।

३५०४ । वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च छन्दसि ॥ ५।४।४१ ॥

दी—। स्वार्थः । यो नो दुरेवो वृकतिः । ज्येष्ठतातिं वह्निषदम् ।

The words वृक and ज्येष्ठ in their own senses take respectively तिल and तातिल in the Vedas. Thus वृकति means a वृक and ज्येष्ठताति means ज्येष्ठ.

मित—। वृकज्येष्ठाभ्यामिति । अर्थे विशेषणनुवचनेराह—स्वार्थ इति । वृकतिः । वृक एवेत्यर्थः । एवं ज्येष्ठतातिः । यथाशब्दात् प्रत्यय इति बोध्यम् ।

३५०५ । अनसन्ताद्वपुंसकाच् छन्दसि ॥ ५।४।१०३ ॥

दी—। तत्पुरुषाद्वच स्यात् समासान्तः । ब्रह्मसामं भवति । देवच्छन्दसानि ।

In vedic language a neuter base ending in अन् or in अस् takes the समासान्त affix टच् when a तत्पुरुष compound is effected with any of them. Thus ब्रह्मन् + सामन् = ब्रह्मसामन् + टच् = ब्रह्मसामन् । देवता छन्दस्—देवच्छन्दस् + टच्—देवच्छन्दसानि—

मित—। अनसन्तादिति । अनसन्तस्य प्रत्येकं योगः । अनसन्तादसन्ताच्च नपुंसकात् तत्पुरुषात् समासान्तः टजिति बोध्यम् । 'समासान्ताः' (५।४।२८) इत्यधिकारसूत्रम् । 'तत्पुरुषस्य'—(५।४।८६) इत्यतस्तत्पुरुषादिति विभक्ति विपरिणामेन । अनसन्ताद्वच—ब्रह्मसाममिति । ब्रह्मसः साम इति त्रिवचं ब्रह्मसामन्

इति स्थिते टच् । टिलोपः । एवं देवस्य छन्दसि इति विग्रहे देवच्छन्दस् इति प्रातिपदिकात् टच् ।

३५०६ । बहुप्रजाश्छन्दसि ॥ ५।४।१२३ ॥

दी—। बहुप्रजा निर्वृतिमात्रिवेश ।

The term बहुप्रजा takes the समासान्ताffix असिच् in vedic language. Thus बहुः प्रजा अस्य इति बहुव्रीहौ बहु + प्रजा + असिच् = बहुप्रजाः by 'यस्येति च' then दीर्घ by 'अत्वसन्तस्य—' as in वेशस् ।

मित—। बहुप्रजा इति । 'नित्यमसिच् प्रजामेधायाः' (५।४।१२२) इत्यतोऽसिजनुवर्तते । तेन बहुव्रीहौ 'बहुप्रज' इति प्रातिपदिकान्नित्यमसिच् समासान्ताछन्दसि इत्यर्थः । बहुवः प्रजा अस्येति विग्रहे बहुप्रजा इति जाते असिच । 'यस्येति च' (३११) इत्यकारलोपे बहुप्रजस् इति । ततः 'अत्वसन्तस्य—' इति दीर्घः ।

३५०७ । छन्दसि च ॥ ५।४।१४२ ॥

दी—। दन्तस्य ददृशब्दः स्याद्बहुव्रीहौ । उभयतीदतः प्रतिगृह्णाति ।

When a बहुव्रीहि compound is effected the word दन्त is replaced by the word दन् in the Vedas. Thus उभयतीदतः—having teeth both ways.

मित—। छन्दसीति । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यणोः—' (५।४।११९) इत्यतो बहुव्रीहौ इत्यनुवर्तते । 'यसि दन्तस्य ददृ' (५।४।१४१) इत्यतो 'दन्तस्य ददृ' इति च । ततो व्याचष्टे—दन्तस्येत्यादि । उभयतीदत इति । उभयतीः (पार्श्वयोः) दन्ता यस्येति विग्रहे उभयतीदन् इति प्रातिपदिकम् । तादृशद यजमानात् प्रतिगृह्णाति स्वीकुरुते इत्यर्थः ।

३५०८ । ऋतश्छन्दसि ॥ ५।४।१५८ ॥

दी—। ऋदन्ताद् बहुव्रीहेर्न कप् । हता माता यस्य हतमाता । इति पञ्चमोऽध्यायः ।

In vedic literature, a बहुव्रीहि compound ending in ककार does not take the समासान् affix कप्. Thus हवमाता one whose mother has been killed and not हवमात्कः, which we have in classical language with कप् by 'नद्युतय' (3.4.153)

निह—। कृत इति । कृदिति ककारभावस्य यादृकम् । न तु दीर्घस्यापि । 'तपरस्तत् कालश्च' इति नियमात् । कृत इति तदन्तत्वे लाक्षणिकम् । एतच्च पञ्चम्यन्तम् । तेन तदन्तपरिभाषया (येन विधिसादनस्येत्यनया) कृदन्तादिति लभ्यते । 'वरः प्रभृतिभ्यः कप्' इत्यतः समासान्तः कश्चमुच्यते । 'न संज्ञायाम्' इत्यतो नेति च । बहुव्रीहिरिति प्रकृतम् । तदाह—कृदन्ताद् बहुव्रीहिरित्यादि । हवमातेति । 'नद्युतय' इति प्राप्तस्य निषेधोऽयं कृन्दसि विषये । लोके तु हवमात्क इति युक्तम् । [कश्चित् कृन्दसोऽपि प्रयुज्यते—यथा काण्वेलीमातः इत्यादि] । इति नितभाषिण्यां पञ्चमोऽध्यायः ।

॥३३॥ 'एकाचो ह प्रथमस्य' (२१७५) । 'कृन्दसि वेति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । यो जागार । दाति प्रियाणि ।

It is to be said that with reference to vedic literature, हित्व due by 'एकाचः—' is only optionally effected. Thus जागार—जाग्र + लिट् शल्, here there is no duplication of जाग्र, but its final ककार has been replaced by चार् (वृद्धि) due to शित्व by 'अचो जिति' (254). The alt. form is जजागार. दाति—दा + लट्ति दा being जुहोत्यादि, should have given ददाति by 'जुहोत्यादिभ्यः झृ.' and झी ।

मित्र—। पूरे सुबध्यायेषु कृन्दोक्तं सुवादितहितानान् प्रत्ययान् प्रदर्शयति कृन्द-प्रत्ययप्रयोगप्रकारं प्रदर्शयिष्यन्नाह—एकाच इति । इति प्राप्ति इति शेषः । 'कृन्दसि वेति—' वातिकमिदम् । एकाच इति प्राप्तं हित्व कृन्दसि विषये वा स्यादिति वाच्यम् इत्यर्थः । यो जागार इति—जाग्रशल् इति शित्वे हित्वाभावाद् शित्वाद् 'अचो

प्रिणति इति खड्गी रूपम् । पृथे द्वित्यादिना जजागार इति । दाति—
दा दाने लुङोत्थादि । वस्य लुङोत्थादिभ्यः स्त्रुः 'श्रौ' इति द्वित्याभावे रूपम् । पथे
ददातीति । दाति प्रियाणि चिदसु इति पूर्णो मन्त्रांशः । चिदित्यतदर्थकः । वसु धनम् ।
व्यत्ययेनैकवचनम् ।

३५०८ । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ६।१।७ ॥

दी—। तुजादिराकृतिगणः । प्रभरा तूतुजानः । सूर्य
मामहानम् । दाधारच यः पृथिवीम् । स तूताव ।

The reduplicate (अभ्यास) of तुजादि class roots is lengthened
whenever the root is duplicated. (N. B.—तुजादि class roots
are not met with in the गणपाठ appended to तत्त्वबोधिनी etc).
'प्रभरा'—Strike surely. तूतुजान—तुज् + कानच् in place of लिट्.
प्रभरा = प्र + ह + लोट्, हि—'हयहोर्मः' (Vartika), आकार by ('हरचोऽतस्तिङ्')
(3537). मामहानम्—मह् + कानच् in place of लिट् ; मह means to
worship. दाधार—धृ + क्तिट्, अ against दधार the classical form.
तूताव—तु (सौतधातु) + लिट्, अ ।

मित—। तुजादीनामिति । तुजप्रभतीनां तुजादिगणोक्तानां धातुनामभ्यासस्य
दीर्घः स्यात् । आकृतिगण इति । तत्त्वबोधिनीस्यगणपाठे तुजादीनामुक्ते खो
नास्तीति ज्ञावोपस्थाप्यते । प्रभरति । अथ तुजेलिटः कानच् । किच्चाद् गुणाभावः ।
लिङादेशत्वाद् द्वित्यादि । प्रभरति प्रपूर्वाद् हरतेलौङुत्तमैवचनम् । 'हयहोर्मः—'
इति वार्तिके काद हय भः । 'हरचोऽतः—' (३५३७) इति दीर्घः । मामहानमिति ।
मह पुजायाम् अभ्यासितः कानच् । दाधारति—धरति लिट् । दधार इति लोके ।
तूताव इति । तुः सौतो धातुः । तच्चाकृतिट् । हयहोर्मोऽशौ ।

३५१० । बहुलं कन्दसि ॥ ६।१।२४ ॥

दी—। हवः संप्रसारणं स्यात् । इन्द्रमाहुव जतये । 'ऋचि
त्रे रुत्तरपदादिलोपश्च कन्दसि' (वार्तिक) ऋच्यशब्दे परे त्रैः

सम्प्रसारणमुत्तरपदादेशोपेक्षेति वक्तव्यम् । त्वचं सूक्तम् । इन्द्रसि
किम् ? त्वृचानि । 'रयिमंती बहुलम्' (वार्तिक) — रेवान् ।
रयिमान् पुष्टिवर्धनः ।

सम्प्रसारण of the root $\sqrt{\text{वृ}}\text{च}$ is irregularly effected in vedic literature. Thus 'इन्द्रम्—' etc I invoke Indra for help or protection. आहुवे = आ $\sqrt{\text{वृ}}\text{च}$ + लट् by 'बहुलं इन्द्रसि', सम्प्रसारण has been effected by this rule then उवङ् by 'अविश्रुधातुम्—' (271). The instance being vedic where nearly everything is irregular, there is no sense of challenge although आत्मनेपद takes effect by 'स्यर्हायमाङ्' or आत्मनेपद due to its उभयपदित्वे । It has to be said that when the word $\sqrt{\text{वृ}}\text{च}$ follows, the word त्रि (three) gets सम्प्रसारण and the disappearance of the beginning letter ($\sqrt{\text{वृ}}\text{च}$) of the subsequent member ($\sqrt{\text{वृ}}\text{च}$) is effected. Thus त्वचं सूक्तम्—a hymn containing there $\sqrt{\text{वृ}}\text{च}$ or verses of the $\sqrt{\text{वृ}}\text{च}$ वेद । Explain as—तिस्रः $\sqrt{\text{वृ}}\text{च}$ यस्मिन् (सूक्ते तत्—the समासान् affix च comes in by 'सङ्पूर्ववधुःपद्यामानचे') It is neuter in connection with सूक्तम् which is neuter. त्वृचानि—the exposition is as before but सम्प्र. being wanting there is अण् due to combination by 'इत्तीयण्—' (47). 'रयिमंती—' (Varttika). सम्प्रसारण in the case of the word रै (wealth) is optional when मतुप् follows. Thus रेवान् wealthy also रयिमान् ।

भित्त— बहुलमिति । 'इ वः सम्प्रसारणम्' (६१३२) इत्येतत् सर्वमण्यवानु-
वर्तते । तदाह—इ वः सम्प्रसारणमिति । आहुवे इति । आहुः पूर्वोद ई वकी लुङ्
नेकवचनम् । 'बहुलम्—' इति शपो लुङि अनेन सम्प्रसारणे पूर्वपेच 'अविश्रु—'
(२७१) इत्युक्तमस्ति । 'अविश्रुः—' इति लभिमिदम् । अयमाह—अवशब्दे

परे इति । उत्तरपदादेरिति । उत्तरपदादस्यादेरिति विग्रहः । ऋव ऋकारस्य लोप इत्यर्थः । लृचं सृक्तम् । तिस्रः ऋचो यवेति बहुव्रीहिः । अनेन सम्प्रसारणे वि इत्यस्या लृ इति । ततः 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रिति लृ ऋच् इति स्थिते ऋच ऋकारस्य लोपः 'ऋक् पूरवधुः—' इति समासान्तः अप्रत्ययः । सृक्पापेक्षया क्लीबलम् । वृत्तानि इति । प्रागवत् समासान्तः अप्रत्ययश्च । अत्र सम्प्रसारणोत्तरपदादिलोपो न । 'रयेःमर्तो—' इति इदमव द्वितीयं वार्तिकम् । रयिशब्दस्य विकल्पेन (बहुलम्) सम्प्रसारणं स्यान्मतुप् प्रत्यये परे इत्यर्थः । सम्प्रसारणे रेवानिति । तदभावे रयिमानिति विवेकः ।

३५११ । चायः की ॥ ६।१।३५ ॥

दी—। न्यन्यं चिकुरान् निचिकुरन्यम् । लिटि उस्ति रूपम् । बहुलयहणानुवृत्तेर्नञ्—अग्निं ज्योतिर्निचायय ।

The root चाय (चायृ पूजानिश्चनयोः भ्रादि) is variously replaced by की in vedic language. Thus चिकुराः—चाय + लिट्, उस्—की + उस् then duplication and अभ्यासकार्यं and 'कुहोयु' etc. No guna due to लित् of उस् । निचाय्य—नि + चायृ + ल्यप्, here की does not replace चायृ because of the following of the term 'बहुलम्' from the preceding rule of this.

नित—। चाय इति । 'बहुलं कृन्दसो'त्यनुवर्त्तते (६।१।६४) । ततोऽयमर्थः—चाय इति धातोर्बहुलं कीभाव स्याच्छन्दसीति । चिकुरिति । प्रक्रियामाह—लिटि उस्तिरूपमिति । चाय उस् इति स्थिते कीभावे तस्य द्विले 'कुहोयु'रिति च रूपम् । एवं निचिकुरिति । चायृ पूजादौ इति भौवादिकौ धातुः । निचाय्य इति लापि क्वादेशो न बहुलयहणस्य सर्वविधिव्यभिचारद्योतनार्थत्वात् ।

३५१२ । अपसृधेयामानृचुरानृश्चिचुराषेतित्वाजश्राताश्रितमाशिराशीर्ताः ॥ ६।१।३६ ॥

दी—। एते कृन्दसि निपात्यन्ते । इन्द्रश्च विष्णो यदपसृ-

धैयाम् । अर्धेलङि आधाम् । अर्कमानृचुः । वसून्मानृङ् ।
 अर्चरहञ्च लिट्प्रसि । चिचुषे । चुण्डो लिटि यासि । यस्तित्याज ।
 त्वज्जर्णलि । आतास्त इन्द्रसोमाः । श्रिता नो ग्रहाः । श्रीज्
 पाके निष्ठायाम् ।* आशिरंदुहरे । मध्यत आशीर्तः । श्रीज
 एव क्षिपि निष्ठायां च ।

[* तत्त्वबोधिनी reads आशीर others illustrate आशिरम् (आशिरम् according to Balamanorama)].

These nine words viz अपस्पृधेयाम्, आनृचुः, आनृङ्, चिचुषे, तित्याज, आतास्त, श्रितम्, आशिर, and आशीर्तः are irregularly formed with the affixes shown below, in vedic literature. इन्द्रश्च विश्वः—That which Indra and Vishnu challenged. There are two schools of opinion regarding the formation of the word अपस्पृधेयाम्—(1) According to the author (Bhattoji) it is derived as स्पृध् + लङ् आधाम्. In his view the root is duplicated, then अट् before आधाम् takes place. Then—सम्यसारण of रेफ़; these operations take place on the strength of irregularity or निपातन, (2) According to Nagesha, however, it is derived as अप + स्पृध् + लङ् आताम्. In this method, सम्यसारण and अकारलोप only are irregularly effected. अट् is absent by the rule 'बहुलं हन्त्यस्मादधीनेऽपि'. In the former case the secular form is अपस्पृधेयाम् and in the latter अपास्पृधेयाम् । अर्कमानृचुः—worshipped the sun, अर्च + लिट्, उस्—After application of सम्यसारण and अकारलोप by निपातन as before; so आनृङ् in लिट्, उस् । The secular forms are respectively—आनृचुः and आनृङ् । चिचुषे—चु + लिट्, से, सम्यसारण of अच्चास् and अट् before से by निपातन, तित्याज—स्त्रीज् + लिट्, षल्, सम्यसारण

of अभ्यास by निपातन ; तत्प्राज is the classical-form. आताः—अ + क—अ + इ is replaced by आ by निपातन । आताः—अ + क plural here, अ + इ is placed irregularly by आ. आशिरम्—आ + अ + क्तिप्, here अ + इ has been replaced by शिर् by निपातन. आशीर्तः=आ + अ + क—शिर् in place of अ + इ as also absence of नत् of निष्ठा by निपातन ।

नित—। अपसृष्टेयामिति । अपसृष्टेयाम्, आनृचुः, आनृहुः, चिचुषे, तित्याज, आताः, अितम्, आशिर, आशीर्तइत्येने नव निपात्यन्ते । स्रष्टेर्लङि आधामिति । ततो निपातनात् धातोर्बिबचनम् अङ्गागमस्य अभ्यासात् प्राक् प्रवृत्तिः, रेफस्य सम्प्रसारणम्, धातोरकारस्य लोपश्चेति प्रक्रिया । मनोरमाश्चैयम् । अत्र पक्षे अपसृष्टेयाम् इति भाषायाम् प्रत्युदाहरणम् । अन्वेन्दुशेखरमते तु अपपूर्वात् स्रष्टेर्लङि इति विशेषः । 'कन्दसमाङ्ग्योर्गोऽपि' इत्यङ्गागमप्रतिषेधः । निपातनाद् रेफस्य सम्प्रसारणम् अकारलोपश्च धातोः प्राग्वत् । अकिन् पक्षे अपसृष्टेयाम् इति प्रत्युदाहरणं भाषायाम् । अपसृष्टेयाम् इत्यस्य इन्द्रो विचक्ष सप्तजितकर्तारो इति बोध्यम् । 'विष्णोर्दृ' इति सन्धिक्कान्दसः । अचैरदृश्च लिटि उसि इति । आनृचुरिति अच् धातोर्लिटि रूपम् । अत्र रेफस्य निपातनात् प्राग्वत् सम्प्रसारणेन अकारः । अकारस्य लोपश्च । तत अच् इत्यस्य धितम् । उरदत्तादि । 'अत आदेः' इति अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । 'तष्माद्गुड् विङ्गलः' इति नृङ्गागमश्च । आनृचुरिति प्रत्युदाहरणं भाषायाम् । आनृहुर्इति अर्हलिटि उसि रूपम् । प्राग्वद् रेफस्य सम्प्रसारणम्, अकारस्य लोपश्च । ततो हित्वादि । आनृहु-रिति भाषायां प्रत्युदाहरणम् । चिचुषे इति । प्रक्रियाम् आह—युङो लिटि धासोति । अभ्यासस्य सम्प्रसारणम्, प्रत्ययस्य वलादित्वेऽपि इङ्गाभावश्च निपातनादिति भावः । प्रत्युदाहरणम्—चुचुषे इति लोके । तज्जेशलि रूपम् । अभ्यासस्य निपातनात् सम्प्रसारणम् । तत्प्राजेति प्रत्युदाहरणम् । आता— अित इति । अ + इ प्राक् इत्यच्चात् क इति स्थिते—अ + कः क्रमात् आभावः विभावश्च । आशिरम् इति । आङ् पूर्वात् अ + इ; क्तिप् धातोः शिरादेशः । आशीर्त इति—अत्रापि तस्यैव धातोः शिरादेशः । 'रदाभ्याम्—' इति निष्ठातकारस्य निपातनाद् नकाराभावः । 'हकि चेति' (३५४) दीर्घश्च भवति ।

३५१३ । खिदेच्छन्दसि ॥ ६।१।५२ ॥

टी— खिद दैन्ये । अस्मैच आ वा स्यात् । चिखाद ।
चिखेदत्वर्थः ।

The root खिद signifying improverishment gets the substitute आ for its एच् or एकार optionally in vedic literature. Thus चिखाद (खिद + लिट्, अ) in place of चिखेद the corresponding vedic form by 'व्यत्ययो बहुलम्'. For खिद दैन्ये being read (in the द्विषादि class) as आत्मनेपदी should have given चिखिदे only in लिट्. Place of एकार as above is by 'आदेचः—' (2370) and when आत् is absent गुण takes place.

भित— खिदेरिति । 'आदेचः—' (३।१।४५) इत्यत 'आत् एच' इति । 'विभाषा लीयतेः' (६।१।५१) इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते । धातुश्च दिवादिर्व्य-
ख्यानात्तदाह—खिद दैन्ये इत्यादि । चिखाद इति । पञ्चे चिखेद इति । अत्र
कषुपभगवतः । उभयमपि वैदिकं मन्तव्यम् । अतः हि व्यत्ययो बहुलम् इति
परस्मैपदम् । लोकेतु चिखिदे इत्येव इति विभावनीयम् ।

३५१४ । शीर्षेच्छन्दसि ॥ ६।१।६० ॥

टी— शिरःशब्दस्य शीर्षेण स्यात् । शीर्षाः शीर्षा
जगतः ।

शीर्षेण is the substitute for शिरस् in the vedas. Thus शीर्षाः
of the head of the universe. Both the terms are in the
genitive. Apply the rules 'शब्दोऽप्येन' (234) and 'रश्माभ्याम्—'
(255). Nagesha says that all injunctions in the vedic litera-
ture being optional or rather various in character, शिरस् some-
times is not substituted by शीर्षेण ।

मिय—। शीर्षन्ति। स्पष्टोर्ध्वः। शीर्ष इति। शिरस् इत्यस्य शीर्षन् भावे जाति षष्ठी। 'अज्ञोपोऽनः' (२३४) इति अज्ञोपः। 'रघाभ्याम्—' (२३५) इति शत्वम्। 'पूर्वस्वादिपि विधौ स्थानिवद्भावः' इति पञ्चे तु 'षट्कुशाळ—' इत्यनेन शत्वमित्याहुः।

३५१५। वा कृन्दसि ॥ ६।१।१०६ ॥

दी—। दीर्घाज्जसि इचि च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात्। वाराही वाराह्यौ। मानुषीरीलते विशः। उत्तरसूत्रद्वयेऽपीदं वाक्यभेदेन संबध्यते। तेनामि पूर्वत्वं वा स्यात्। शमीं च शमं च। सूर्मं सुषिरामिव। 'संप्रसारणाच्च' (३३०) इति पूर्वरूपमपि वा। इज्यमानः—यज्यमानः।

पूर्वसवर्णदीर्घ or lengthening of the vowel homogeneous with the preceding is optionally effected in vedic literature when the सूचन affix जस् or affixes beginning with an इच् vowel i.e vowels, save and except अ + आ, follow a होर्ध्व base (दीर्घात्)। Thus वाराही वाराह्यौ. Note that both वाराह्यौ and वाराही are the optional dual forms of the base वाराही which is derived as वराहस्य विकारः—वराह + अच् by 'प्राणिरजतादिभ्यः' (1532) or वराह + अच् in the same sense by 'अवयवे च प्राणौषधिहविभ्यः' (1515). Then add ङीप् by 'टिड्ढाणञ—' 1470. In the former case therefore there is पूर्वसवर्णदीर्घ and in the latter there is यच् (वाराही + औ) when पूर्वसवर्णदीर्घ is wanting. This is the illustration when an इच् letter follows. Now the illustration in जस्, मानुषीः ईलते विशः = subjects born of मनु i.e men in general, worship (Him). ईलते = ईडते—ईङ् लट् अन्ते. मानुषीः—मनु + अच् (जातार्थे) + ङीप् + पुक् 'मनोजातावच् यतीपुक् च'. Alternative मानुष्यः when पूर्वसवर्णदीर्घ is

wanting. This rule 'वा क्न्दसि' as a separate connective adds itself to the two subsequent rules also. These two rules are 'अमिपूर्वः' (6.1.107) and 'सम्प्रसारणाच्च' (6.1.8). Thus 'अमि पूर्वः' = now पूर्वरूप is optional, in vedic language, when अम् follows e.g. शमीम् (by पूर्वरूप) and शम्यम् (without it). And 'सम्प्रसारणाच्च' means पूर्वरूप after सम्प्र. is optional in vedic language; e.g. इज्यमानः by पूर्वरूप, when सम्प्र. of य (of यञ् + यक् + शानच् कर्मणि) has been effected. But इज्यमान without पूर्वरूप।

मित—। वेति। 'नादिचि' (६।१।१०४) इत्यत इचि इत्यनुवर्तते। 'दीर्घाज्जसि च' इत्यतो दीर्घादिति जसि इति च। ततो व्याचष्टे—दीर्घाज्जसि इचि चेति। दीर्घांत जसि, दीर्घांत इति चित्यन्वयः। पूर्वसवर्णदीर्घ इति। एतच्च 'अकः सवर्णे दीर्घः' (६।१।१०२) इत्यतश्चानुवर्तितव्यम्। दीर्घाद् इचि उदाहरति—वाराहो वारहो इति। वराहस्य विकार इति वराहशब्दाद् 'अवस्ये च प्राख्यौषधि-ब्रह्मे' (१०।१५) इत्यञ् प्रत्यये वाराह इति खर्वे तस्माद् 'टिङ् ङाणञ्—' इति ङीपि वाराहो इति प्रातिपदिकम्। यद्वा तस्मिन्नेवार्थे 'प्राथिरजतादिभ्योऽञ्' (१५।२२) इत्यञ्चि विहित पूर्ववद् ङीपि वाराहोति। ततो वाराहो + औ इति स्थिते पूर्वसवर्ण दीर्घो वाराहो इत्येव तिष्ठति औ विभक्तिलुं पठते। पूर्वसवर्णस्य दीर्घाभावे तु यथा-पूर्व-यण्—वाराहो इति औ इति इच् प्रत्याहारोयमिति शेषम्। जसि उदाहरति—मानुषीरिति 'मनोर्जातावलयतो मुक्त च' इति मनुशब्दाद् जाल्ये अञ् प्रत्ययः युगलमन्य। ततो 'टिङ् ङाणञ्—' (५।०४) इति ङीप्। एवं मानुषीशब्दात् प्रातिपदिकाद् जसि तु पूर्वसवर्णदीर्घपक्षे इदम्। मानुषीः मानवीयाः विश्वः प्रजाः मनुष्या इत्यर्थः ईदृशे ईदृशे पूजयन्ति तां दिवतामिति शेषः। ईदृशतो इति धातुः। तस्य लटि लङ्प्रत्ययम्। लङोरेकत्वान्नकारः। अमिमीचे इत्यादौ यथा। पक्षे यथापूर्वं मनुष्य इत्येव। एतत् सूत्रव्याख्यानसर्वत्र परिनिष्ठितम्। एतस्मानुवृत्ता उत्तरसूत्रद्वयमपि व्याख्यातव्यमिति मनान् भाष—उत्तरसूत्रप्रवेष्टोति। उत्तरसूत्रद्वयं तावत्—'अमि पूर्वः' (६।१।१०७) इति 'सम्प्रसारणाच्च' (६।१।८) इति च। तयोः पूर्वं व्याचष्टे

स्वयमेव—तेनेति । पूर्वत्वमिति पूर्वरूपत्वमित्यभिप्रायः । वा स्यादिति । छन्दसि इति शेषः । लोके तु यथा स्यात्तथा पूर्ववैवोक्तम् । शमीं च शम्यं चेति । पूर्वरूपपक्षे शमी अम् इति स्थिते शमीम् इति । पूर्वरूपाभावे तु यथापूर्वं यणि शम्यम् इत्येव । न चात्र पक्षे पूर्वरूपत्वाभावाद् पूर्वसवर्णदीर्घं आशङ्कनीयः । विकल्पविधानसामर्थ्यात् पूर्वसवर्णदीर्घस्यापि निवृत्तिसिद्धेः । नहि विद्यतेऽनयोः कश्चिद् विशेषः । तस्माद् यक्षेव प्रवर्तते । सम्प्रसारणाशेति द्वितीयं सूत्रं व्याचष्टे—इति पूर्वरूपमपीति । सम्प्रसारणादपि परे पूर्वरूपैकादेशश्छन्दसि विधये वेत्यर्थः । यज्यमान इति । यज् कर्मणि शानच् इति स्थिते यकि सुगामने च यज् यक् मान् इति जाते यकारस्य सम्प्रसारणं पूर्वरूपत्वं च । यज्यमान इत्यत्र पूर्वरूपाभावे इ + च यजमान इति स्थिते यणि यज्यमान इति विवेकलम् ।

३५१६ । श्रेष्ठछन्दसि बहुलम् ॥ ६।१।७० ॥

दौ—। लोपः स्यात् । याते गात्राणाम् । ता ता पिण्डानाम् । 'एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं व्यक्तव्यम्' (वार्तिक) । अपां त्वेमन् । अपां त्वोन्नन् ।

Elision of शि is in various ways effected in the Vedas. शि is the technical name for 'जस्' and 'शस्' the सुप् विभक्ति after a neuter base, cp. 'जस् शसोः शि' (312). 'This is in gram. taken or known as सर्वनामस्थानम्—'शि सर्वनामस्थानम्' (313). 'या ते—'Here या is elliptical for यानि the nominative plural of the pronominal base यट्. यत् + जस् = यत् + शि = यत् elision of शि : य by 'यदादीनम्' which applies on the injunction 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' = य + नुम् by 'नपुंसकस्य भलचः' (314) = या न् by 'सर्वनामस्थाने च—' (350), then elision of नकार by 'हलङ्गाध्वो दीर्घात्—' (252). Similarly 'ताता—' = 'तानि तानि—'. एमन्नादियु—This is a Vārttika. It has to be said that in vedic language एमन् etc following,

that vowel, in the matter of combinatin predominates which is subsequent i.e. the एकार of एमन् etc only is retained when any sandhi is sought. Thus त्वेमन्—त्वा + एमन् and त्वोद्यन्—त्वा + ओद्यन्. Note that without this Varttika the forms would have been त्वैमन् etc by 'ह्रिरेचि' (72).

मित—। शेरिति । 'लोपो व्योर्वलि' (६।१।६६) इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । ततो व्याचष्टे लोपः स्यादिति । छन्दसि विषये शिः बहुलं (विभाषा) लोपः स्यादित्यर्थः । शिरिति नपुंसकात् प्रातिपदिकात् परवर्तिनोर्जस्यस्योः संज्ञा । 'जस्यस्योः शिः' (३।१२) इत्युक्तेः । तच्च सर्वनामस्थानमिति कथ्यते 'शि सर्वनाम स्थानम्' इति सूत्रानुसारात् । या ते इति—यानि ते इति प्राप्ते । यत् जस् इति स्थिते तस्य यत् शि इति जाते अनेन शिः लोपः । ततो 'यत्' इति मावः स्थिते 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इति शिलोपेऽपि तल्लक्षणमादाय प्रत्ययकार्यं 'त्यदादीनाम्' इत्यस्य प्रवृत्तेः 'य' इति भवति । ततो 'नपुंसकस्य भलचः' (३।१४) इति तुम् । 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' (२०) इति दीर्घे कृते 'हल्ङ्या-वभ्यो दीर्घात्—' इति न् लोपः । ततो या इति । एवं ताता इत्यत्र । तानि तानि इति लोके । वेदेऽप्यन्यत्र बहुलमित्युक्तेः । 'एमन्नादिषु छन्दसि—' इति वार्तिकमिदम् । एमन् प्रभृतिषु शब्देषु परेषु छन्दसि विषये पररूपं वर्तते इति वक्तव्यमित्यर्थः । त्वेमन्निति । त्वा + एमन्, त्वा + ओद्यन् इतिच्छेदः । एतद् वार्तिकाभावे अत्र 'ह्रिरेचि' (७२) इति वृद्ध्या त्वैमन् त्वोद्यन् इति स्यात् ।

३५१७ । भय्यप्रवये च छन्दसि ॥ ६।१।८३ ॥

दी—। विभेत्यस्मादिति भयः । वेतेः प्रवयगा इति स्त्रियामेव निपातनम् । प्रवेयमित्यन्यत्र । छन्दसि किम् ? भेयम् । प्रवेयम् । 'ह्रदयगा उपसंख्यानम्' * (वार्तिक) । ह्रदे भवा ह्रदयगा आपः । भवे छन्दसि यत् ।

[* 'ह्रदय आप उपसंख्यानम्' इत्यन्यत्र वार्तिकपाठभेदः ।]

The words भय्य and प्रवय्य are irregularly formed (with यत्) in vedic literature (in the अपादानवाच्य). Thus भय्यः—भौ + यत् by 'कृत्यलुटो बहुलम्' with गुण and अयादेश. प्रवय्या—प्र + वी + यत् as before. This is fem. by निपातन. The classical forms of the two are भेयम् and प्रवेयम् । 'ऋदय्याः'—This is a Varttika. The term ऋदय्या also has to be enlisted under this निपातन (as this also is found with यत् by 'भवे कन्दसि' 3.456). The final अकार of ऋद, it must be noted, is replaced by अघ by निपातन, fem. due to आपः following. So Another reading is—'ऋदय्य आप उपसंख्यानम्' means ऋदय्या is irregularly formed with यत् when it refers to water (आप्).

मित—। भय्यति । एतौ यत्प्रत्ययान्तौ कन्दसि निपात्यते । त्रिभौ भये । वी गतिप्रजनकान्नासनस्वादनैषु । भय्य इति । गुणे कृते निपातनादयादेशः । ततो यत् । प्रवय्या इति । प्रपूर्वाद वी इत्यस्माद् यत् । गुणेकृतेऽयादेशः । प्रवेय-मित्यन्वयेति । लोके इत्यर्थः । एवं भेयमिति लोके । तत गुणेनेष्टसिद्धिः । ऋदय्या इति वार्तिकमिदम् । ऋदय्यशब्दोऽपि यत्प्रत्ययान्तो निपात्यते इति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । स्वयं विवृज्जाति—ऋदे भवा इति । यति परे ऋदशब्दस्य द्वितीयाकारस्य अयादेशे निपातनात् । [ऋदय्य आप उपसंख्यानमिति पाठे यत्प्रत्ययान्तो ऋदय्यशब्दो निपात्यते आपश्चेद् गम्यन्ते इत्यर्थः ।]

३६१८ । प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे ॥ ६।१।११५ ॥

टी—। ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यादति परे न तु वकारयकारपरेऽति । उपप्रयन्तो अध्वरम् । सुजाते अश्वसूतृते । अन्तःपादं किम् ? एतास एतेऽर्चन्ति । अव्यपरे किम् ? तेऽवदन् । तेऽयजन् * ।

[* तेऽयजन् इति तत्त्वबोधिका मोपलभ्यते] ।

एङ् letters i.e ए and ओ occurring within the foot of a ऋक् (Vedic verse) stand singularly or remain as they are by nature (i.e are not joined by rules of combination with what follows) when अत् or अकार exists after it ; but this प्रकृतिभाव (or standing unconnected) does not apply when अत् or अकार is followed by वकार or यकार. Thus 'उपप्रयन्ती—' and मुजाति where the ओकार and the एकार stand unconnected. But 'एतेऽर्षेणि' here there is no प्रकृतिभाव or standing unconnected for the term 'एते—' forms the last part of the ऋक्—'कथा मती कुत एतास एतेऽर्षेणि' and not the interior portion of the same. तेऽवदन्, तेऽसयन् here in both the cases there is no प्रकृतिभाव of एकार as अकार in each case has been followed either by वकार or by यकार। Note carefully the meaning of the expressions 'अन्तःपादम्' and 'अन्तरं'—अन्तरं here means inside or middle hence (occurring) in the middle or inside of a (vedic) foot ; whereas अव्यपर means not followed by व or य (व् + य् = व्य् = व्य—अकार being added for the sake of facility in pronunciation).

मित—। प्रकृत्येति । प्रकृत्या + अन्तःपादम् + अव्यपरे इतिच्छेदः । पादे = पदस्य मध्ये इत्यन्तःपादम् । अव्ययीभावसमासः । अन्तरित्वव्ययं मध्यार्थकम् । वा-पादस्य अन्तः इति अन्तःपादम् राजदन्तादिव्यात् सिद्धम् । 'वा छन्दसि' (६।१।१०६) इत्यतो मण्डूकपुत्रा कन्दोसीत्यस्य द्वातुवर्गेऽकन्दोविषयकमिदं सूत्रम् । तैनात पादशब्दो कन्दोगतपादमाप्तिपाति न तु लौकिकम् । तदाह—ऋक् पादमध्यस्य इति । एङ् इति । एतेषु 'एङ्' पदानादिति (६।१।१०६) इत्यत एङ् इति पदमध्यस्य प्रथमाविभक्तौ विपरिणामादभ्यन्ते । प्रत्यासत्त्या तस्मात् काचित्वा-यगमात् । अति परे इति । एतदपि तत एवानुवर्तते । अव्यपरे इत्यस्यायमर्थः । व् च य् च व्य् । ततो व्य् इति अकार उच्चारणार्थः । औ वकारयकारौ परौ

यस्मात् स व्यपरः । न तथा अव्यपरः । तद्धिन् । एतदनुवर्तमानस्य 'अति' इत्यस्य विशेषणम् । ततो व्याकरोति—न तु वकारयकारपरं अति इति । प्रकृत्या स्यादित्यस्य स्वभावेन तिष्ठेदित्यर्थः । सन्निरूपविकारं न भजेदिति यावत् । एङ् इति एकार ओकारश्च । उपप्रयन्तो अध्वरमिति । 'सुजाते अश्व—' इति च । सभयव 'एङ् पदान्तादति' इति प्रातः संहिताकार्यं न प्रवर्तते । एतास इति । अथ एतेऽर्चन्ति इत्यंशस्य ऋक्पादत्वेऽपि तन्मध्यपतितत्वाभावाद्भाव प्रकृतिभावः । तथाच पूर्णो मन्त्रः—'कथा सती कुत एतास एतेऽर्चन्ति शुष्मं वृषणी वसूया' इति । अत एवात्र 'एङ् पदान्तात्—' इति प्रवर्तते । अव्यपरे किमिति ? वकारयकार परे अति किमित्यर्थः ? [तस्यकमिति तत्त्वबोधिन्यामनुक्तमपि प्रकृतोपयोगित्वे न मूलान्तरादाहृत्यसंनिवेशितम्] ।

३५१८ । अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्ववस्युषु च

॥ ६।१।११६ ॥

दी—। एष व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या । वसुभिर्नो अव्यात् । मित्रमहो अवद्यात् । मा शिवासो अवक्रमुः । ते नो अव्रत । शतधरो अयं मणिः । ते नो अवन्तु । कुशिकासो अवस्यवः । यद्यपि बहुवचैः—ते नोऽवन्तु रयतुः सोऽयमगात्, तेऽरुणेभिरित्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि बाहुलकात् समाधेयम् । प्रातिशाखेय तु वाचनिक एवायमर्थः ।

एङ् letters or एकार and ओकार stand unconnected (प्रकृत्या) when these words अव्यात्, अवद्यात्, अवक्रमुः, अव्रत, अयम्, अवन्तु and अवसु follow—even if अत् or अकार is followed by वकार or यकार. Thus वसुभिर्नो अव्यात् (let him save us with wealth and cattle) etc. Although the बहुवच school do not allow प्रकृतिभाव i.e effect सन्नि in such cases as ते नोऽवन्तु etc, yet they may be defended by having recourse to बाहुलकविधि or 'सर्वे' विषयशब्दसि विकल्पने'. The vedic Grammar (प्रातिशाखा), however, expressly pronounces

this thing (अव्यात्—अव + आशीर्लिङ् यात्) । अवद्यात्—अवद्य + प्रसी ।

अवद्य defective. अवक्रसुः—अव + क्रस + लिट् उस् ; अत्रत = ह लुङ् त) ।

मित—। अव्यादिति । 'अव्यपरे' इति नियन्वणारहितेऽपि प्रकृतिभावाद्यं
सुखमिति व्याचष्टे—एषु व्यपरेऽपाति इति । एषु इति अव्यादादिषु सप्तसु शब्देषु
परतो व्रतमानेषु इत्यर्थः । वसुभिर्ना अव्यादित्यादि स्पष्टम् । क्रमेणोदाहृतम् ।
अव्यादिति । अव रचणे इत्यस्याशीर्लिङ् प्रथमैकवचनम् । अवद्यादिति । अवद्य-
शब्दस्य पञ्चम्यन्तं पदम् । अवद्य गङ्गांम् । निन्दितमिति यावत् । 'अवद्यपग्यवर्था
गङ्गापणित्वानिरोधेषु' (२८४२) इति सूत्रेण वदेनेति उपपदे 'वदःसुपि—'
इति यत्त्वपेयः प्राप्तयोर्यति एव विहिते गङ्गायां निपात्यते । कापि तु अनुद्यमिति,
अवक्तव्यमिति तदर्थः । अवक्रसुरिति । अव पूर्वात् क्रमेर्लि टि प्रथमवहुवचने (उसि)
रूपम् । 'हृन्दसि बहुवचनम्' इति हिलप्रकरणस्यवार्तिकनियमादेव हिलाभावः ।
अवेधक्रसुरिति षाठान्तरम् । तत निगमोऽन्वेषणीयः । रूपसिद्धिस्तु पचे भवत्येव ।
अत्रत इति । ङङो ङङो वा लुङि प्रथमैकवचनम् । 'मन्ते वसहृत्वर—'
इति लैर्लुक् । 'आत्मनेपदीष्वमतः' इति आदादेशे यष् । कृतवन्त इत्यर्थः ।
अयमिति । इदम् नपुंसकलिङ्गरूपम् । 'इदीऽय पुंसि' इति अयादेशः । अवन्विति ।
अवरचणे इत्यस्य लोटि अन्तुविभक्तौ रूपम् । अवस्यव इति । अवरीणादिके असुन्
प्रत्यये अवस् इति प्रातिपदिकम् । ततोवस्यति रचणमिच्छतौत्यर्थे काचि—अवस्य इति
नामधातुः । तस्मात् 'काच्छन्दसि' इति उप्रत्ययः । मतान्तरसिद्धेऽयं प्रकृतिभावः ।
वहङ्गचासु नेमं प्रकृतिभावमनुमन्त्ये इत्याह—यद्यपि बहु इधैरित्यादिना । नन्वेवमत
कृतमः पचः यथानित्यव उभयमपि सङ्गच्छत इत्युत्तरविधानाह—बाहुलकात् समाधेय-
मिति । 'सर्वे विचयश्छन्दसि विकल्पन्' इति नयादिति शेषः । उभयमपि साधित्यनेन
दक्षिणम् । प्राविशाखित्विति । प्रातिशाखेऽ वैदिकव्याकरणमित्युक्तं प्राक् ।

३५२० । यजुषुरः ॥ ६।१।११७ ॥

दी—। उरःशब्द एङन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि । उरो
अन्तरिचम् । यजुषि पादाभावादनन्तप्रादर्थ्यं वचनम् ।

In the matter of यजुस् (यजुर्वेद) the एङन्त or ओकारन्त word चरस् (breast) stands by itself and not joined in सन्धि by 'एङ्' यदानादति'. Thus 'चरो—' It is breast is the sky or air. This rule is to effect प्रकृतिभाव of the एङन्त from of चरस् even when the word falls at the beginning or at the end of a sentence, for यजुस् forms no foot. यजुस् is prosaic (गद्य) in character and not metrical like Rik.

मित—। यजुषीति। प्राग्बदनुवृत्तिः। ननु 'प्रकृत्यान्तः पादम्—' (३२१८) इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—यजुषि पादाभावादिति। तस्य गद्यान्यप्रवृत्त्यादित्यर्थः। अत्रचण्डोनिवृत्ता यजुषि तु गद्यानि इति बोधम्।

३५२१। आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्वेऽम्बालेऽम्बिके पूर्व ॥ ६।१।११८ ॥

टी—। यजुषि अति प्रकृत्या। आपो अस्मान्मातरः * शुद्धयन्तु। जुषाणो अग्निराज्यस्य। वृष्णो अंशुभ्याम्। वर्षिष्ठे अधि नाके। अम्वे अम्बाले अम्बिके। अस्मादेव वचनात् 'अम्बार्थ—' (२६७) इति वृत्त्यो न।

When these words viz आपः, जुषाणः, वृष्णः, वर्षिष्ठे, अम्वे, अम्बाले and अम्बिके precede the अत् or अकार following remains as such in यजुस्. This 'आपो अस्मान्—' (let waters the mothers of ours purify) etc. जुषाणः—जुष् + शानच्। वृष्णः—वृषन् + शस् (२५५ बहुवचन)। वर्षिष्ठे—वृद्ध + इष्ट loc-sing. अम्वे अम्बाले and अम्बिके are the voc. singulars of अम्बा, अम्बाला and अम्बिका—all meaning woman of those names etc. On the strength or authority of this utterance the word अम्वे etc is not short (कृत्) by the

rule 'अभ्यर्थनयोर्ज्ञसः' (267) which applying we would have got अभ्य etc as the vocative singular and not अभ्ने as we have here.

मित—। आपो इति । आपो इत्यादिशब्दाः यद्येव वेदे प्रयुक्तास्तथैव इह अनुकरणपूर्वकम् पृथक् पृथक् उच्चार्य निबद्धाः । आप इति अप् शब्दस्य जमि रूपम् । जुषाथ इति जुष प्रीतिसेवनयोरित्यस्माच्छानचि प्रथमैकवचने सुचिभक्तौ निष्पन्नम् । वषथ इति वषन् शब्दस्य द्वितीया बहुवचनान्तम् । वर्षं ह्ये इति वृद्ध शब्दादिष्ठनि निष्पन्नस्य सप्तम्यन्तम् । इतरे (अभ्ने इति वयः) सम्बुद्धौ निष्पन्नाः । जुषाणो वृषो वर्षिष्टे इत्येते शब्दाः अम्बिके शब्दात् पूर्वा यौ अभ्ने अम्बालिशब्दौ तौ च अति परतः प्रकृत्या स्युरिति साम्प्रदायिकाः । तत्र 'अम्बिके पूर्वे इत्यत्र अम्बादेव निपातनान् पथमी समास इति शब्देऽनुमेखरः । अम्बिकेति । अम्बा एव अम्बिका । स्वाद्ये कन् । 'प्रत्ययस्यान् कान् पूर्वस्यान् इदाप्यसुपः' इति इकारः । नन्वेव अभ्ने इति कथं निष्पन्नम् । 'अभ्यर्थनयोर्ज्ञसः' (२६७) इत्यनुशासनवलाजि अभ्य इत्येव स्यात् । तदाह—अम्बादेव वचनादिति । सूत्रकारवचनप्रामाण्यादिति गृह्णाणेति भावः ।

३५२२ । अङ्ग इत्यादौ च ॥ ६।१।१९८ ॥

दी—। अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च अकारे य एङ् पूर्वः सीति प्रकृत्या यजुषि । प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीध्वत् । अङ्गे अङ्गे आशोचिषम् ।

In the matter of यजुस् प्रकृतिभाव is enjoined for both the एङ् letters that which exists in the term अङ्ग (अङ्गे) and that which precedes the beginning letter अकार of the same (अङ्गे) when अत् or अकार follows. This is clear from the illustration 'प्राणो अङ्ग अङ्गे' etc.

[अङ्गे अङ्गे आशोचिषम् इत्याधिकम् अन्वयः दृश्यते] ।

मित—। अङ्ग इति । अङ्गे इत्यादौ चेतिच्छेदः । इति शब्दस्यच्छेदः समानार्थः । तदाह—अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च अकारेत्येति । तस्य अङ्ग शब्दस्य आदि-

सदादिः । अर्धादकारः । तस्मिन् अकारे परे पूर्वे य एङ् स इत्यर्थः । एतेन अङ्गशब्दस्य शिवं विवक्षितमित्यर्थादायाति । सूत्रेऽस्मिन् वाक्यद्वयं वर्तते । 'अङ्' इत्येकम् । 'इत्यादौ च' इत्यपरम् । 'अङ्गशब्दे य एङ् सोऽति परे प्रकृत्या यजुषि विषये' इति पूर्ववक्तव्यः । 'अङ्गशब्दस्यादिभूते अकारे च परे य एङ् पूर्वः सोऽपि अति परे प्रकृत्या स्वाद यजुषि विषये' इत्यपरवाक्यार्थः । अत्र (सूत्रे) असति चकारे 'अङ्गशब्दस्य एव एङ् तदादावति परतः प्रकृत्या भवतीत्यर्थः स्यात्' । ततश्च 'अङ्गे अङ्गे' इत्यत्रैव स्यात् । 'अङ्गे अदीव्यत्' इत्यत्र न स्यात् । सति तु अस्मिन् (चकारि) अङ्गशब्दस्य य एङ् स यत्र कुतचिदति परे प्रकृत्या भवति तदादौ चाति परतो यः कथिदीङ् स प्रकृत्या भवतीत्ययमर्थो भवति । तेन 'अङ्गे अङ्गे' अदीव्यत् । 'प्राणो अङ्गे' इत्युभयत्रापि भवतीत्याहुः । एवमङ्गं अङ्गे आशेषविषय इत्यत्र ।

३५२३ । अनुदात्ते च कुधपरे ॥ ६।१।१२० ॥

द्वौ—। कवर्गं धकारपरे अनुदात्तेऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि । अयं सो अग्निः । अयं सो अध्वरः । अनुदात्ते किम् ? अथोऽग्रे रुद्रे । अग्रशब्द आदुप्रदात्तः । कुधपरे किम् ? सोयमग्निमतः * ।

एङ् letters in the matter of यजुस् remains as such when अत् or अकार follows an अनुदात्त sound having कवर्ग letters or धकार after it.

Thus अयं सो अग्निः here एङ् in सो is in प्रकृतिभाव (original) as अ of अग्नि is low-pitched (अनुदात्त which is usually indicated by this (—) undersign) and is followed by ग् a letter of कवर्ग । Similarly 'सो अध्वरः' where ह् follows the अनुदात्त sound, in अ of अध्वरः.

[* 'अथो—' इति बालमनोरमास्यः पाठः । * 'अग्निमतः' इति तत्त्वबोधिनीस्यः पाठः] ।

मित— अनुदात्ते चेति । कु इति कवर्गः । ध इति धकारः । अकार उच्चारणार्थः । कुधौ कवर्गधकारौ परौ यस्मात् स कुधपरः । अनुदात्त इत्यस्य विशेषणमिदम् । तदाह—कवर्गधकारपरं अनुदात्ते इति । येषमनुवृत्तिलभ्यम् प्राग्वत् । अयं सो अप्रिरिति । अथैरकारोऽनुदात्तम् । तच्च (—) इत्याकारोऽधःस्थ-चिह्नेन ग्राह्यते । तस्मादनुदात्तात् परो गकारः कवर्गोऽयः । एवं सो अध्वरः इत्यत्र अनुदात्तात् परो धकारः तेन सो इत्यत्र एङ् प्रकृत्या तिष्ठति । अधिशब्दस्तावत् 'अङ्गेर्निर्लोपय' इति निष्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । अध्वरशब्दस्तु प्रातिपदिकस्वरण-अन्तोदात्तः । आद्युदात्त इति—'अङ्गेन्द्र—' इत्यादिना अश्वशब्दस्य आद्युदात्तत्वं निपातितम् । कुधपरं किमिति स्थष्टम् ।

३५२४ । अवपथासि च ॥ ६।१।१२१

दी— अनुदात्ते अकारादौ अवपथाः शब्दे परे यजुषि एङ् प्रकृत्या । वी रुद्रेभ्यो अवपथाः । वपेस्थासि लङि 'तिङ्ङितिङ्' (३८३५) इत्यनुदात्तत्वम् । अनुदात्ते किम् ? यद्गुद्रेभ्योऽवपथाः । 'निपातैर्यद्यदि—' (३८३७) इति निघातो न ।

When the term 'अवपथाः' with its beginning letter अकार declared as अनुदात्त follows in a sentence of यजुस्, the एङ् letters preceding it remains unconnected or attains प्रकृतिभावः. Thus 'वी रुद्रेभ्यो—' scatter it three for the Rudras. Here अवपथाः is derived as वप्+लङ्+थास् and this being तिङन्त is declared to be अनुदात्त by 'तिङ्ङितिङ्' (3238). विः+रुद्रेभ्यो=वीरुद्रेभ्यो by 'द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (174). Why bring down the term 'अनुदात्त' from the preceding rule? Witness 'यद्गुद्रेभ्यो—' where 'अवपथा' not being declared अनुदात्त as before, due to existence of यद्, cp 'निपातैर्यद्यदि' (3937), the एङ् letter preceding it is not in प्रकृतिभावः । निघात means अनुदात्त ।

मित—। अवपथासीति । अनुदात्ते इति पूर्वसूत्रादननुबन्तिलभ्यम् । अकारादाविति 'एङ्' पदान्ताद्—इत्यतोऽनुबन्तिलभ्यस्य 'अति' इत्यस्य विशेषणमिदम् । 'अवपथाः—वर्षैर्लङि थासि अङगमैरूपम् । तस्य सप्तम्याम् 'अवपथासि' इति । तदाह—अवपथःशब्दे इति । यजुषीति । 'यजुषुरः' (६।१।११७) इत्यत इदम् । अन्यत् प्राग्वत् । वीरुद्रेभ्यो इति । 'द्वलोपि—' (१७४) इति दीर्घः । अवपथाः शब्दस्य तिङन्तत्वेन 'तिङ्ङतिङ्' इति अनुदात्तत्वम् । इति निघातो नेति । अनुदात्तं नेत्यर्थः । निङ्ङत्यतः । क्रियत इति निघात = नि पूर्वाङ्गत्वेः सैषिक घञ् । निघात इति अनुदात्तस्वरस्य प्राचा संज्ञा ।

३५२५ । आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ ६।१॥१२६ ॥

दी—। आङोऽचि परेऽनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या । अभ्र आं अपः । गभीर आं उग्रपुत्रे । 'ईषाश्चादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्य' (वार्तिक) । ईष अचो हिरण्ययः । या इयम् । पूषा आविष्टु ।

In vedic literature the particle आङ् or आ (which is झित्) gets nasal sound (अनुनासिक) and stands unconnected (प्रकृत्या) when an अच or vowel follows. Thus अभ्र आ अपः (waters are in the cloud. अभ्र आ = अभ्रे locative) etc.—Note that the झित् sound of आङ् is expressed by the nasal (ङ). 'ईषा अचादीनाम्—' This is a Varttika. प्रकृतिभाव of words like ईषा अच etc. has to be stated. Thus 'ईषा अचो—' etc. Here there is no combination as ईषाच by 'अकः सवर्णे—'. Similarly जा इयम् etc.

मित—। आङोऽनु इति । 'प्रकृत्या—' (६।१।१२५) इत्यतः प्रकृत्या इत्यनुवर्तते । 'पुत प्रष्टव्या अचि नित्यम्' (६।१।१२५) इत्यतोऽचि इति च । तदाह—आङोऽचि परे इति । "ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतांमार्तं कितं विद्याद् वाक्स्वरणयोरङित् ॥" इति भाष्यात् वाक्स्वरणयोरङित् च नोस्ति इति

अतः आं अप इत्यादी आङो वाक्यकारणाद्यन्तां नापादनीयम् । सप्तमार्धस्यैव द्योतकोऽव आङ् इति प्रतिपत्तयम् । अन्ते मेघे अपः इत्यर्थाः । अतएव विभक्त्यायं वृत्तराङोऽव यदणमिति हरदत्त तथा शब्दन्दुमेखरः । एवं गभीर इत्यत्र । आङो द्विजम् अनुनासिकस्वरणं ज्ञापयति इति बोध्यम् । ईषा अलादीनाम्— इति । वार्तिकमिदम् । प्रकृतिभावत्वं तन्मात्रत्वेनावस्थानम् । एषां प्रकृतिभावाभावे तु 'अकः सवर्णे—' इत्यनेन 'ईषाची' इति 'पूर्वाविष्टु' इति च स्यात् । तथा आदुम्येन 'जीवम्' इति च स्यादिति बोध्यम् ।

३५२६ । स्यश्चन्दसि बहुलम् ॥ ६।१।१३३ ॥

दी—। स्य इत्यस्य सुलोपः स्यादिति । एष स्य भानुः ।

When a स् or consonant follows the सुविभक्ति after the स्यः (स्यु + सु = स्यः ; like तद् + सु = सः) disappears. Thus 'एष स्य—' This is the same sun and not 'एष स्यो भानुः'.

मित—। स्य इति । 'एतत्तदोः सुलोपोऽकीरनञ् संभासे कृतिः' (६।१।१३३) इत्यत्रः 'सुलोपः' इति 'इति' इति चानुवर्तने । तदाह—स्य इत्यस्येत्यादि । स्य इति स्यत् इति सर्वनामशब्दस्य सुविभाक्त्यान्तस्य अनुकूलकम् । सुर्वे 'स्यः' इति 'सुर्पो सुलुक्—' इति षष्ठी विरक्तार्थे प्रथमा । अतः स्य इत्यन्ते त्याज्यं । एष स्य भानुरिति । स एवायं सूर्य इत्यर्थः । 'एतत्तदोः सुलोपः—' इत्येष इत्यस्य सुलोपः ।

३५२७ । इस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ ६।१।१५१ ॥

दी—। इस्वात् परस्य चन्द्रश्चन्द्रोत्तरपदस्य सुडागमः स्थान्मन्त्रे । हरिश्चन्द्रो मरुदगणः । सुचन्द्र दत्तम् ।

In सुच् or in the matter of vedic hymns, the augment सुच् is prefixed to the subsequent member चन्द्र coming after a short vowel (in the preceding member पूर्वपद). Thus हरिश्चन्द्र and सुचन्द्र—च changed ष by sandhi.

मित—। इत्याचन्द्रेति । 'सुट् कालपूर्वः' (६।१।१३५) इत्यतः सुट्काल-
वर्तते । वदाह—सुडागमः स्यादिति । स च सुट् किं इत्यस्यैव भवेदुत उत्तरपदस्य
चन्द्रशब्दस्येति सन्देहो व्याचष्टे—इत्यात् परस्य चन्द्रशब्दस्येति । तेन चन्द्रशब्दस्यैव
सुडागम इति लभ्यते । एतच्च 'उभयनिर्देशे पञ्चमो निर्देशो बलीयान्' इति परिभाषाबलादव-
गम्यते । हरिश्चन्द्र इति । हरिश्चासीत् चन्द्रश्चेति विग्रहे हरिचन्द्र इति जाते इकारात्
परं चन्द्रशब्दस्य सुट् । 'आद्यन्तौ टकितौ' । एवं शोभनश्चन्द्रः । तत्सम्बुद्धौ सुश्चन्द्र
इति । दक्ष इति । दर्शनीय इति उपस्थाधितरिति वार्थः । दसु उपचये । तन्मान्मक्
प्रत्ययः (औशादिकः) ।

३५२८ । पितरामातरा च छन्दसि ॥ ६।१।३३ ॥

दी—। इन्द्रे निपातः । आ मा गन्तां पितरा-मातरा च ।
चाहिपरीतमपि । न मातरा-पितरा नू चिदिष्टौ ॥ समानस्य
छन्दस्यमूर्ध्वप्रभृत्युदकेषु' (१०।१२) । समानस्य सः स्यान्मूर्धादिभिन्ने
उत्तरपदे । सगर्भाः । छन्दसि स्त्रियां बहुलम्' (वार्तिक) ।
विश्वगदेवयोरद्रादेशः । विश्वाची च वृताची च । देवद्रीचीं
नयत देवयन्तः । सा कद्रोची * ।

This दाङ् compound is irregularly formed in vedic literature.
Thus 'आ मा—' Let my parents come to me (connect आ with
गन्ताम्). The चकार in the rule is to suggest the reverse
order of the terms मातरापितरा in the same sense against the
classical form 'मातरपितरौ', cp 'मातरपितराबुद्धौचाम्' (6.3.32). 'समानस्य
छन्दसि—'(6.3.84) this rule is purely vedic. Hence though
explained before it is again set here and explained.
समान in the Vedas is replaced by स when the subsequent
member is other than मूर्धन, प्रभृति and उदक. Thus सगर्भः—born
in the same womb as a younger brother. Break-up as

समानः गर्भः—सगर्भः. Then add कृत् by 'सगर्भस्यसमुत्पत्तौ यत्' in the sense of तत्र भव (born there). Similarly सवृक्ष and सनृत्य but समानसूत्रा, समानप्रभृतयः and समानोदकाः। 'हृदसि—' This is a Varttika has been misplaced here. For it should have been read under the rule 'विश्वदेवयोश्च ऐरडाचतावप्रत्यये' (5.3.92), for it means—The substitute 'अद्रि' for the 'टि' portion of विश्वक् and देव and of a सर्वनाम is seen variously to take effect in the matter of feminine form in the vedic literature, when चञ्च with क्तिप् or क्तिन् follow. Thus in विद्याञ्चो there is no substitution of 'अद्रि' for the 'टि' of विश्व which being a सर्वनाम necessitated the same. This is so by the force of the word 'बहुलम्' in the Varttika. The formation of the word विश्वञ्चो is then विश्वम् चञ्चतीति क्तिन् then add औप् by the rule 'सहितम्'—अकार् eliding by 'एञ्' and दीर्घ effected by 'ञी'. Similarly वृताञ्चो. देवञ्चो—Here 'अद्रि' replace the 'टि' or अकार of देव. The method of exposition etc the same here also. कृदोचो—expound as कृतसितमचञ्चतीति as before—The 'टि' i.e. इम् of क्तिम् is replaced by 'अद्रि' when चञ्च is followed by क्तिन् then add औप्, drop the अकार of चञ्च and effect दीर्घ as before. नकार of चञ्च everywhere is dropped by 'अनिदिताम्—' (417). In these bases 'अद्रि'भाव is effected on the strength of the term 'बहुल' in the Varttika.

सित— पितरामातराचेति। इत्यसमासुनिषद्गः 'पितरामातर'शब्दो निपात्यते हृदसि स्थिते इत्यर्थः। पिता च माता चेति स्थिते लभयोरपि पूर्वोत्तरपदयोर्बहुवचनम्। पूर्वपदस्याङ्देशः। उत्तरपदस्य तु 'सुपां सुलुक्—' इति विभक्त्येकारादेशः। 'अतो हि सर्वनामस्थानयोः इत्यभयम् गुणः। आ ना गन्तामिति।

पिता माता च मां प्रति आगच्छतामित्यर्थः । यूपे बद्धस्य शनः-
 शेषस्योक्तिरियम् । सुर्वे चकारकलमाह—चाद् विपरीतमपीति । पूर्वोत्तरप्रदविपर्य-
 येनापि समास इत्यर्थः । मातरापितरेति । प्राग्वद् विग्रहोऽर्थश्च । समानस्य
 छन्दसीति । एतत् सुर्वे प्राक् समासाद्यविधिप्रकरणे व्याख्यातमपि अस्य
 छन्दोविषयत्वादित्योपपन्नः । तदर्थं व्याख्यानार्थं पुनर्व्याख्यानञ्च क्रियते । समानस्य सः
 स्यादिति । 'सहस्र सः संशायाम्' (६।१।७८) इत्यतस्तदनुवृत्तिरिति भावः ।
 सूधीति इति । आदिपदेन प्रभृत्यादकंधोः रुचहः । सगर्भः इति । समानः गर्भः
 कर्मधारयः । तत भवः सगर्भः । एवं समानः युयुः सयुयुः । तत भवः सयुयुः ।
 अनुसखेत्यर्थः । तथा समानः हुतः (हुतिः) सनुतः । तत भवः सनुत्यः । यो नः
 सनुत्य इति निगमय भवति । अथ सुर्वे 'सगर्भं सयुयुसनुताद् यत्' (३४०१) इति
 भावार्थं यत् । अस्मिन्प्रभृत्युदकेषु इति किम् ? समानसूधी । समानप्रभृतयः ।
 समानीदकाः । 'समानस्येति योगो विभज्यते । तेन सपचः साभर्मा सजातीयमित्यादि
 सिद्धमिति काशिकायां स्थितम्' । भट्टोजिह्वु तव प्रकारान्तरेण (नित्यसमासाद्ययनेन)
 समाहितमिति स्पष्टमस्माकरे । छन्दसि स्त्रियामिति । वार्तिकमिदम् । एतच्च 'विश्व-
 देवयोश्च टेरद्राक्षतावप्रत्यये' (६।१।८९) इति सूत्रात् एव समुपपन्नं युज्यत इति
 मन्वाह । अतएव 'विश्वदेवयोर्द्रादिशः' इति शेषभावः पूरयन् व्याख्येयम् । अथ
 वार्तिकार्थः—विश्वदेवशब्दयोः सर्वनाम्नश्च टेबहुलम् अद्रादिशः स्यात् स्त्रियां वाच्यायां
 छन्दसि विषये इति वक्तव्यमिति । विश्वाचीति । विश्वमश्नतीति विग्रहः । एवं विश्व
 अश्नं किन् इति स्थिते किन् प्रत्ययस्य सर्वलोपित्वात् विश्व अश् इति जाते 'अनिदिताम्—'
 (४१०) इति नलोपे विश्व अश् इति भवति । ततो विश्वशब्दस्य सर्वनामत्वाद्
 वार्तिकेनानेन प्राप्तः 'अद्रि' इत्यादेशो बहुलवचनात् भवति । तत 'उसितश्च' इति ऊर्ध्वः ।
 'अचः' इत्यक्षतेरकारलोपः । आविति दीर्घः । एवं धृतमश्नतीति धृताभ्येत्यत
 प्रक्रिया । देवद्रीचीति । देवानश्नतीति विग्रहः । बहुलवचनादत देवशब्दस्य
 टेरद्रादिशः । एवम् देवद्रि अश् इति स्थिते ऊर्ध्वकारलोपदीर्घाः प्राग्वत् ।
 कद्रोचीति । कुतसितमश्नतीति विग्रहः । किंशब्दस्य टेरद्रादिशे कद्रि अश् इति किन्-
 प्रत्ययनलोपाभां भवति । ततो ऊर्ध्वलोपदीर्घाः ।

३५२८ । सध मादस्थयोऽकन्दसि ॥ ६।३।८६ ॥

दी—। सहस्य सधादेशः स्यात् मादस्थयोः परतः ।
इन्द्रत्वा अिन् सधमादे । सोमः सधस्थम् ।

In vedic literature सह is replaced by सध when 'माद' and 'स्य' follow. Thus in the मन्त्र 'इन्द्र त्वाअिन्—' O Indra we invoke thee in this sacrifice (सधमाद) ; सहमायन्ति अिन्—they rejoice here jointly. सह + मद + घञ्—अधिकरणे by 'हलश्च' (3300). सधस्थम् सह + स्या + क by 'आतोऽनुपसर्गेकः' (2915).

मित—। सधेति । 'सहस्य सधि' (६।३।८) इत्यतः सहस्य इत्यनुवर्तते । तदाह—सहस्य सधादेशः सगादिति । सधेति सूत्रेऽविभक्तिको निर्देशः । मादशब्दे स्यशब्दे चोत्तरपदे सहसा सधादेश इत्यर्थः । इन्द्र त्वाअिन् इति । हे इन्द्र अिन् पुरोवर्तिनि सह मायन्ति देवा अस्मिन्निति सधमादे यत्र त्वा त्वाम् हवामहे इति शेषः मनार्थः । सहमाद इति स्थिते 'मदोऽनुपसर्गे' इत्यपप्रत्ययप्राप्ते 'अजपाभ्यां स्त्रीखलनाः विप्रतिषेधेन' इति तस्य बाधितत्वाद् 'हलश्च' (३३००) इति घञ् । सूत्रेण मादित्यकार उच्चारणार्थः । तेन मादयतेः किवन्त्स्य मादिति यदर्थं तत्रापि भवति । 'आ त्वा इहन्तो हरयो युज्यमाना अवाग्निन्द सधमादो वज्रतु' इत्याहुः । सधस्थमिति । सह तिष्ठतीति विग्रहे 'आतोऽनुपसर्गेकः' इति कप्रत्ययः ।

३५३० । पथि च कन्दसि ॥ ६।३।१०८ ॥

दी—। पथिशब्दे उत्तरपदे कोः कवं कादेशश्च । कवपथः—

कापथः—कुपथः ।

When the term पथिन् in the Vedas, is the subsequent member, the preceding member क is replaced optionally by कव and का. Thus कवपथः (evil path) etc.

सित—। पथि चेति । 'कोः कपतपुत्रपेऽपि' (६।३।१०१) इत्यतः कोदित्यनुवर्तते । 'का पथस्थयोः' (६।३।१०४) इत्यतः का इति । 'विभाषा पुराणे' (६।३।१०६)

इत्यती विभाषेति । 'कवं चोऽशे' (६।३।१०७) इत्यतिः कवमिति च । ततो व्याचष्टे—
पथिशब्दे उतरपदे कोरित्यादि । विभाषेति शेषः । कन्दसि इति च । पथे यथाप्राप्तं
कुरिति । तदुदाहरति—कवपथ इत्यादि । कुतमितिः पन्था इति विग्रहः । 'सृक् पूर्ववधुः
पदामानसि' (२४०) इति समासान्तः अप्रत्ययः ।

२५११ । साटैर साढा साढेति निगमे ॥ ६।३।११२ ॥

टी—। सहैः ज्ञापत्यये आटैर इयम् ढनि ढतोयं निपात्यते ।
मरुद्भिरयः पृतनासु साङ्गा । अचोर्मध्यस्थस्य डस्यलः ढस्य
ज्ञश्च प्रातिशाख्ये विहितः । आह हि—

द्वयोच्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो लकारः ।

इलकारतामिति स एवं चास्य ढकारः सवृक्षणा संप्रयुक्तः ॥ इति ।

In the vedic literature these terms साटैर, साङ्गा and साढा are
irregularly formed. Of these the first two साटैर and साङ्गा are
formed with the affix ज्ञा added to the root सृज् and the last
or third साढा is formed with the affix ढन् added to the same
root. Thus the vedic hymn runs—'मरुद्भिरयः'—'Here साङ्गा is
equivalent to साङ्गा । साङ्गा(ढन्) = सृज् ढ by 'हो ढः' = सृज् धृ = भवकायोः—
= सृज् ढ by 'हृनाहुः' = सृज् by 'ढो ढे कोपः' and 'दृलोपिपूर्वस्य दीर्घोच्चा'
(१७४)—meaning able, enduring. Similarly get साढा—सृज् +
ज्ञा having subdued and साटैर—सृज् + ज्ञा = सृज् + घै here ज्ञा being
replaced by घै by निपातन. The vedic grammar प्रातिशाख्य
instructs that ङ falling between two vowels is replaced by ल
and that under the same condition ढ is replaced by ञ also
written as इल. For it has been said (in the प्रातिशाख्य)—

The author (or the Acharyya of the प्रातिशाख्य) holds that डकार
intervening two vowels becomes लकार and that the same डकार

when joined with the कप् letter इ and thus figures as a new letter 'ड' is replaced by ङ (or इव).

नित—। साट् साट्तेति । एते त्रयः शब्दा निपात्यन्ते कन्दसि विषये इत्यर्थः । निगमो वेदः । सूते इतिशब्दः प्रकारवचनः । तेन निपातनप्रकारमेवाह—सहः क्ताप्रत्यये इत्यादिता । साट् साट् इति इयम् सहः क्ताप्रत्यये परतो निपात्यते । तद्यथा—सह् क्ता इति स्थिते निपातनात् क्ताप्रत्ययस्य 'ध्वे' इत्यादेशः । ततः सह् ध्वे इति स्थिते 'हो ङः' इति ङः । 'हुना हुः' इति ध्वे इत्यस्य 'ट्' इत्याकारः । ततो 'हो ट् लोपः' इति पूर्वपदस्य लोपे 'दुलोपे पूर्वस्य दीर्घाणः' (१७४) इति दीर्घः । ततः साट् इति । अभिभूयेत्यर्थः । सह् क्ता इति स्थिते 'ध्वे' इत्यादेश-भावे टत्वादि प्राग्वत् । केवलं 'अपस्य दीर्घोऽधः' (२२२) इति तकारस्य भ्रकारः । तस्य 'दुल्ले'न ट्कारः । 'दुलोपदीर्घो प्राग्वत्' । तस्यापि शब्दस्य स एवाधः । साटा इति तु ङन् प्रत्यये । प्राग्वत् प्रक्रिया—अभिभवितीति तदर्थः । अत्र निगमं दर्शयति—मरुद्भिरिति । तत्र साटा इति व्रतव्ये 'साङ्गा' इति कप्रसुदाहृतं तवाह—अधोर्मध्यस्थेति । प्रातिशाख्ये वैदिकव्याकरणे । तत्र खितिलमकसाह—आहतीति । प्रातिशाख्यप्रवर्तकभाषार्थ्य इति शेषः । इत्येवेति । अथ आचार्यस्य (प्रातिशाख्यस्य) मतेनेति अध्याहारः । द्वयोः स्वरयोः अधोः मध्यम् एव (स्थित इति शेषः) स प्रसिद्धः (यथा उपक्रान्तः) उकारः लकारतां सम्पद्यते लभाधो भवतीत्यर्थः । तत्रा द्वयोः स्वरयोर्मध्यमेव स्थितः (इत्यध्याहारः) स एव उकारः कप्रमाहकारिणः संप्रवृत्तः । सुतः । सन् त्रयाद उकाररूपेण परिणतः सन् उकारताम् एति संप्रपद्ये उकारो भवतीत्यर्थः । 'खे' इति 'ख' इत्यपि लिख्यते इति शब्देऽन्ते मेखरो द्रष्टव्यः ।

सूते इतिशब्दस्य प्रकारवचनत्वमिच्छायामपि निपातनात् साङ्गा (साट्) इति भवति । 'अष्टाद्वी अष्टौ प्रवत' इति निगमादित्याहुः ।

२५२२ । कन्दसि च ॥ ६।३।१२६ ॥

दी—। अष्टन सात्वं स्यादुत्तरपदे । अष्टाप्रदीः ।

When an उत्तरपद or subsequent word follows अ is the final substitute of अष्टन् in the Vedas. Thus अष्टापदी—it has to be dissolved as अष्टौ पादायस्य—it has eight feet—then apply 'संख्यासु पूर्वस्य' (379) and 'पादोऽन्यतरस्याम्' (457). दीर्घः by this rule.

मित—। इन्द्रसि चेति । 'दृक्लोपे पूर्वस्य दीर्घः—' (६।१।१११) इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । 'अष्टनः संज्ञायाम्' (६।१।१६५) इत्यसौष्टन् इति । तदाह—अष्टन आत्तमित्यादि । नलोपे कने टकाराकारस्य दीर्घ इत्यर्थः । अष्टापदीति । अष्टौ पादा अस्य इति बहुव्रीहौ 'संख्यासु पूर्वस्य' (८०८) इति पादशब्दस्य लोपे कने 'पादोऽन्यतरस्याम्' (४५७) इति ङीप् ।

३५३३ । मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ॥६।१।१३३॥

दी—। दीर्घः स्यान्मन्त्रे । अश्वावती सोमावतीम् । इन्द्रियावात्मदिन्तमः । विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ।

In the matter of vedic hymns the final of the terms सोम, अश्व, इन्द्रिय, विश्व and देव्य is lengthened when मतुप् follows. Thus अश्वावती सोमावती etc (having a horse, having soma) etc with म of मतुप् changed into व by मादुपधायाः—and दीर्घ by this, so we have अश्वावत्, सोमावत् etc ; then ङीप् by 'उगितश्च'.

मित—। मन्त्रे सोमिति । मन्त्रविषये सोम, शब्द, इन्द्रिय, विश्व, देव्य इत्येषां पदानां शब्दानाम् अन्त्यस्वरस्य दीर्घः स्यान्मत्तुपप्रत्यये परत इत्यर्थः । दीर्घ इति 'दृक्लोपे—' इत्यतः प्रागवदनुवर्तते । अश्वावतीमिति । अश्वोऽस्यासीति मतुप् । 'मादुपधायाश्च—' इति मतुप्रीमस्य वः । तेन 'उगितश्च' इति ङीप् । अनेन दीर्घः । एवमव्यय ।

३५३४ । औषधेश्व विभक्तावप्रथमायाम् ॥६।१।१३४॥

दी—। दीर्घः स्यान्मन्त्रे । यदौषधीभ्यः । अदधात्वौषधीषु ।

The final of the term ओषधि also is lengthened when a सुबन्त affix other than those of the first case-ending follows in the matter of vedic hymn ; thus ओषधीभ्यः etc.

मित—। ओषधेति । 'नन्'—। इत्यभ्यादिभ्यश्चितं परत्रति । सूत्रमिदम् । वागवदनुवृत्तिः । ततो व्याचष्टे—दीर्घः । स्यान्नन् इति । ओषधि शब्दस्य कार-
स्त्रियार्थाः । प्रथमामिमायां सुबन्ततो परत इति वाक्यशेषः । विभक्तौ + अग्रथमाया-
मिति शब्दः । ओषधीभ्य इति । न च 'तृदिकारादङिणः' इति वार्तिकेनैव सिद्धं
सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम् । तथाहि सति 'अन्वोदात्तत्वमेव स्यादत आहारादात्तम् ।
इत्यते तु 'लघावन्त'— इति किञ्च सूत्रेणाहारादात्तत्वं यथा तथा स्यादिति ।

३५३५ । नन्वि तुल्यमनुवृत्तुल्लोकाणाम् ॥ ६।३।१३३ ॥

दी—। दीर्घः स्यात् । आ तु न इन्द्र । नू मर्त्यः । उतवा
घा स्यात् । मच्चू गोमन्तमीमहे । भरता जातवेदसम् ।
तडिति थादेशस्य डित्त्वपक्षे यङ्गणम् । तेनह न—शृणोत
आवाणः । कूमनाः । अत्रा ते भद्राः । यत्रा नयक्रा । उरुथाणः ।

In the matter of vedic hymns (सूत्र) the final of the eight words तु, तु, च, मच्चू, तड्, क, त and उरुथ becomes दीर्घ । Thus 'आवूनः—' etc. च is here explained to be the निपात and not the technical one for तत्प and तत्प (तत्पतमपोचः) ; स्यात्—from the brother-in-law. तु, तु and मच्चू mean—swiftly. भरता—भृ + लोट् त. दीर्घ by this rule as it includes तड् which here stands for च the लोट्, second person plural. च is replaced by त by 'तस्यस्यनिपातान्तमनाम्' as च is डित् by 'लोट् लङ् वत्' . Thus in 'शृणोत—' Let the stones hear—there is no दीर्घ giving शृणोता. For although तत्प which is added after the root तु (तु + लोट् च (तत्प)) is the plural substitute for the लोट्, second person, by the rule 'तत्पतमपोच'.

(3567) yet it (तप्) is not कृत् but पितृ. Hence, the rule does not hold good here. कृमनाः—कृ कृतस्मिन् मनो यस्य—of impure heart. अवा यवा instance of व. उरुष्याणः—This is a combination of the two terms उरुष्य + नः meaning 'save us'. उरुष्य— is a कश्चादि root. उरुष्य + लोट् हि = उरुषा, हि being dropped by 'अतो हिः' न being changed into ष by 'नय धातुस्योरुपुभ्यः' (3649).

नित—। अचि तुन्विति । वेदमन्त्रविषये तु, तु, घ, मचु, छं, ऊं, व, उरुष्य इत्येवामष्टानां दीर्घः स्यादित्यर्थः । दीर्घ इति प्राग्वद् 'दुलोपे—' (६।१।२११) इत्यतः प्राग्वद्दुल्लिख्यः । यथासंख्यमुदाहरणम्—आतून इत्यादि । तु, तु, मचु इत्येते विप्रवचनाः । उत वा चेति । सूते घ इति निपातस्य ग्रहणम् । न तु 'तरप् तमयी घः' इति इति कृत्विस्य 'कृत्विसां कृत्विसयोः कृत्विसौ कार्यसंप्रत्ययः' इति । आलादिति श्रालाकादित्यर्थः । ईमहे धावामहे । भरता जातवेदसमिति । विभक्तौ मध्यमपुरुषवद्बुवचने शीः शपि गुणे च रूपम् । सूते 'तङ्' इति न सूतेषां तङादेशानां यादकम् । किन्तु 'डितस्येधामेव' तयाच न लोट् घ इति स्थिते 'लोढो लङ्' इति लोटो लङ् इव कार्यभारपणमात् यादेशस्य लिङ्मात् 'तस् थस्यमिपाः तातंतामः' इति यस्य तः । ततोऽनेन सूतेषां दीर्घः एतेन ये तङादेशाः पितृस्यो दीर्घा निति फलितम् । अत आह—तेनेहनेति । श्रुतेति । लोन्मधमवद्बुवचने यस्य तङादेशे रूपम् । तथाच—तु लोट् घ इति स्थिते 'युवः श्रवः' इति श्रुतस्य इति जाते 'ततनप्तृयनाय' (३५७६) इति यस्य तङादेशः । तस्य पिप्वाद् 'सर्वधातुकार्ध—' (२६८२) इति गुणः । ततो रूपम् । श्रुतेत्यर्थः । यावायः पक्षराः । अतएव तपः पिबे न् लिङ्माभावाद्धानेन दीर्घ इत्यभिप्रायः । कृमना इति । कृतस्मिन् मनोऽस्येति बहुव्रीहिः । अवा यवा इति । व इत्यस्य दीर्घः । उरुष्याण इति । उरुष्य इति कश्चादिको धातुः रक्षणार्थः । तस्य लोट् मधमेकवचने 'अतो हिः' इति ह्रस्वः । उरुष्य इति रूपम् । तद्वत्त्वर्थः । उरुष्या + नः इति च्छेदः । अतः न इत्यस्य नकारस्य 'नय धातुस्योरुपुभ्यः' (२६४८) इति फलम् ।

३५३६ । इकः सुञि ॥ ६।३।१३४ ॥

दी—। ऋचि दीर्घ इत्येव । अभीषुणः सखीनाम् ।
'सुजः' (३६४४) इति षः । 'नञ धातुस्योरुपभ्यः' (३६४८)
इति णः ।

In the matter of ऋक्, the इक् letters of a term is lengthened when सुञ्, or सु follows ; सु is an अव्यय । Thus 'अभीषुणः—' Dissolve as अभि + सु + नः, इक् of अभि is lengthened by this, स of सु is changed to ष by 'सुजः' (3644) and नः to णः by 'नञ—'(3649).

मिह—। इक इति । प्राग्वद् दीर्घानुवृत्तिः । पूर्वश्रुतादपि इति चानुवर्तते ।
तदाह—अभि दीर्घ इति । सुञि परत इति शेषः । अत्र मन्वानुवर्तनपरं हरदत्त—
मतमेव ज्याय इति नामिशः । मन्वासत्या ऋचीत्यस्यानुवर्तनमेव साधीयः प्रतिभाति ।
अभीषुण इति । अभि + सु + नः इति श्रुतेः । अन्वीत्यस्य इको दीर्घः । सु इति
सुञ् । तदाव्ययम् । तस्य प्लारभाह—'सुजः' (३६४४) इति । न इत्यत्र णत्वं
दृश्यते नञेति ।

३५३७ । इवचोऽतस्तिङः ॥ ६।३।१३५ ॥

दी—मन्त्र दीर्घः । विद्मा हि चक्रा जरसम् ।

In व मन्त्र or ऋक् (संहिता reading) the अकार of a तिङन्
verb containing two vowels only is lengthened ; thus—'विद्मा हि'
The word here is विद्म—विद् + लट् मस्—where मस् has been
replaced by न by the rule 'विदी लटीवा' (2464). Similarly
in चक्रा जरसम्—here the word is चक्र—कृ + लिट् च—the second
person plural.

मिह—। इवच इति । 'द्विचोपे—' (६।३।१११) इत्यतः प्राग्वद् दीर्घानुवृत्तिः ।
'मन्त्रे सोमाह—' इत्यतो मन्वानुवृत्तिः । एतच्च हरदत्तानुसारेणेति प्रागेवोक्तम् ।
प्रत्यासत्या तु 'अभि—' (३६४५) इत्यतः अन्वीत्यस्यानुवर्तनमेव युक्तं प्रतिभाति ।

दाचकसा तिङन्तसा अकारसा दीर्घः, सान्गन्त्वियसंहितासाम् इत्यर्थः। विद्वा हि चक्रेति। संहितापाठविषय एवायं दीर्घः। पदपाठे तु विद्वाहि। चक जरसम् इत्येव। विद्वा इति। विद्वेज्ञानार्थतः लटि असि रूपम्। 'विदो लटो वा' (२४६४) इति आदेशः। चक इति। करोति लिङि मधामपदपदबहुवचने रूपम्। दिवाभ्यासकार्यम्। इव इति किम्? अथाभरत वाजिनः इति नागेशः।

२५३८। निपातस्य च ॥ ६।३।१६६ ॥

दी—। एवा हि ते।

The अकार at the end of a निपात or अव्यय also (which contains two vowels only) is lengthened in a मन्त्र, Thus 'एवा हि—'.

मित—। निपातस्येति। प्राग्वदनुवृत्तिः। दाचकसा निपातसा च अतो दीर्घः सान्गन्त्वः। संहितायाम् इत्येव। एवाहि इति। पदपाठे तु एव हि इति एव शब्दवादिषु पठितत्वादिपातसंज्ञी भवति।

२५३९। अन्येषामपि दृश्यते ॥ ६।३।१६६ ॥

दी—। अन्येषामपि पूर्वपदस्थानां दीर्घः स्यात्। पुरुषः।

दण्डादण्डि।

In a मन्त्र otherwords also have the final vowel of the preceding members lengthened in the संहितापाठे। Thus पुरुषः etc.

मित—। अन्येषामपीति। अनुवृत्तिः प्राग्वत्। दृशिसहर्षं सर्वोपाधि-
व्यभिचारार्थम्। तेन दाज्भित्तस्यापि दीर्घः इत्याशयेन व्याचष्टे—पूर्वपदस्थानामिति।
पुरुष इति। 'सुः पुनांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पुरुषा नरः' इत्यमरः। दण्डादण्डीति।
'तव तेनेदम् इति सर्वे' (८४६) इति समासः (बहुव्रीहिः)। दण्डेय दण्डेय
प्रहृत्य इदं युजं प्रहृतमिति विग्रहः। 'इप् कर्मव्यतिष्ठारे' (८६६) इति समासान्त
इप्प्रत्ययः। एवं केशकेशि। मष्टीमुष्टि इत्यादि द्रष्टव्यम्।

२५४० । छन्दसुभयथा ॥ ६।४।५ ॥

दी— नामि दीर्घा वा । धाता—धातृणामिति वद्दृचाः ।
तैत्तिरीयासु ह्रस्वमेव पठन्ति ।

In vedic literature, the final of a base, when the सुप् विभक्ति नाम् (genitive pl.) follows, may or may not be lengthened. Thus धातृणाम् according to the बह्वच school but also धातृणाम् according to the तैत्तिरीय school.

मित— छन्दसीति । 'दुलोपे—' (६।३।११) इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते ।
'नामि' (६।४।५) इत्यतो नामि इति च । तदाह—नामि दीर्घो वेति । वेति
उभयथा इत्यस्य विवरणम् । दीर्घो इत्युत्तुभयथापि नामि भवतीत्यर्थः । धातृ-
णामिति । 'असिद्धतसिद्धचतस्रोस्तानुतसिद्धयुक्तंति भाव' इति शब्देन्दुशेखरः ।

२५४१ । वा षपूर्वस्य निगमे ॥ ६।४।८ ॥

दी— षपूर्वस्याच उपधाया वा दीर्घाऽसम्बुद्धौ सर्वनाम-
स्थाने परे । ऋभुच्चायम् । ऋभुचयम् । निगमे किम् ? तच्चा ।
तच्चाणौ ।

The penultimate of an षच् (vowel), having a षकार preceding, is optionally lengthened when a सर्वनामस्थान, other than सम्बुद्धि or vocative singular follows. By सर्वनामस्थान is meant the five सुप् विभक्तिस beginning form सु and ending in औ (सुष्टौ, ऋच्, यम्, औ) which are added to masc. and fem. bases only, op—'सुवचनं सकृत्' (229). By सम्बुद्धि is meant the vocative singular cp 'एकवचनं सम्बुद्धिः' (102). ऋभुच्चायम्—The base is ऋभुचिन् irregularly formed with रन् under उणादि class. The इकार of ऋभुचिन्, when a सर्वनामस्थान affix follows is re-

placed by अकार by the rule 'इतोत्सर्वनामस्थाने' (३६६). Thus अमृचिन् + अम् = अमृचाचम्—अमृचणम् । Why say निगमे in the Vedas ? Witness तच्चा etc. which are classical forms and therefore there is no chance of दीर्घविकल्पाः । वा यपूर्वस्त्विति । 'दुलोपे' (६।१।११) इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । कस्य दीर्घः—इत्यपेक्षायाम्—अथ इत्यपीपतिष्ठते । दीर्घश्रुत्या अथ उपस्थिति-नियमादिति 'अचञ्' इति सूत्रे स्पष्टम् । 'नीपभाषाः' (६।४।७) इत्यत उपधाया इत्यनुवर्तते । 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' (६।४।८) इत्येतन् सर्वमपि सूत्रम् च । ततो व्याचष्टे—यपूर्वस्याच उपधाया इत्यादि । यः प्रकारः पूर्वा-मस्यादिति विग्रहः । अमृचाचम्—अमृचणमिति । अमृचिन् अम् इति स्थिति 'इतोऽन् सर्वनामस्थाने' (३६६) इति अमृचन् अम् इति जाते 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' (६।४।८) इत्यनेन नित्यं दीर्घे प्राप्ते सूत्रेण तद्विकल्पो विधीयते । अमृचिन्निति इन् प्रत्ययात्तो निपातित इति लघोदिप् लुप्त्यम् । अमिति 'सुहृन्पुंसकस्य' (१२८) इत्यनेन सर्वनामस्थानसंज्ञं भवति । अमृचा इन्द्रः । 'आखण्डतः सदसाचः अमृचा' इतीन्द्रपर्यायेभ्यः । असम्बुद्धौ किम् ? अमृचन् । 'एकवचनं सम्बुद्धिः' (१८२) निगमे किमिति । निगमो वेदः । तथा तच्चाणाविति । लौकिकावैतो शब्दौ ।

३५४२ । जनिता मन्त्रे ॥ ६।४।५३ ॥

दी—इडादौ ढ्वि णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता जनिता ।

In the matter of मन्त्र the term जनिता is irregularly formed with the disappearance of ङि or the affix ङिच् when ढ्व् beginning with णट् follows. Thus जनिता—जन् + ङिच् + ढ्व् the progenitor. The classical form of this is जन्विता. For

in that case the phonetic directing rule 'धेरनिटि' (2313) does not apply as वृच् is सेट्.

मिति—। जमितेति । निपात्यतेऽर्थः शब्दसृजनो मन्त्रविषये । निपातन-
प्रकारमिवाह—इडादौ वृचि इति । षिलोप इति तु 'धेरनिटि' (६।४।५१) इत्यतोऽनुवर्तते ।
इडादाविति 'निडायां सेटि' (६।४।५२) इत्यतोऽनुवर्तितलभस्य विवरणम् । लमितेति ।
लनयितेत्यर्थः । लौकिकमेतत् । अतः 'धेरनिटि' (२६।१३) इत्यस्याप्रवर्तते गुणयादेशौ ।
'जनिवधो'वेति उपधातुसंभावः ।

३५४३ । शमिता यञ् ॥ ६।४।५४ ॥

दी—। शमयितेत्यर्थः ।

The term शमिता with reference to a sacrifice is irregularly found with वृच् beginning with इट्. It means a consolator शमयिता. Here in शमयिता the rule 'धेरनिटि' (2313) does not hold good ; hence षि does not slide ; the penultimate of शम् how-
ever is not lengthened due to the prohibition 'मितोऽङ्गम्' ।

मिति—। शमितेति । शमितेति शब्दो यञ्प्रविषये इडादौ वृचि परे षिलोपेन
निपात्यते । अतः लौकिकमाह—शमयितेत्यर्थः इति ।

३५४४ । युध्वोर्दीर्घः प्रकृत्यसि ॥ ६।४।५५ ॥

दी—। व्यपीत्यनुवर्तते । वियूय । विसूय ॥ आडजादी-
नाम् (२३५४)—

The vowels of यु and यू are lengthened in the Vedas when व्यप् follows. Thus वियूय etc. 'षाट्'—This is for the next rule—

मिति—। युध्वोरिति । 'व्यपि लृच्पूर्वात्' (६।४।५६) इत्यतो व्यपीत्यनु-
वर्तते । तदाह—व्यपीति । व्यपि परे युधातोः यूधातोः योदीचः साकृन्दीचः

विषये इत्यर्थः । वियुयेत्यादि । लोके तु 'कृत्स्नस्य पितृकृतिः' इति तुक्तिः वियुत्य
वियुत्य इत्यर्थः । आङ्गनादीनामिति उत्तरार्धमिदम्—

२५४५ । कृन्दस्यपि दृश्यते ॥ ६।४।७२ ॥

दो—। अनजादीनामित्यर्थः । आनट् । आवः ॥ न
माङ्गयोगे ।

In vedic literature, however, it is seen that roots not beginning with an अच् also take the augment आट्. Thus आनट्—
—नञ् + लङ् द = आट् नञ् द—here the substitute चि for लङ् being dropped by 'मन्त्रे चसङ्घर्—' (3402) and 'नञेर्वा' (431) not having applied 'वयश्चसङ्—' (294) applies giving आनट् द = आनट् + द (or न्) being dropped by 'हल्ङ्गावध्—' (254) = आनङ्—आनट् by 'भक्ता जशोने' and 'वावसाने'. आवः—आट् + व + लङ् द or स elision of चि as before and that of द or स. गुण and विसर्ग of रेफ ॥ न माङ्गयोगे—This is for the next rule—

मित—। कृन्दस्यपीति । आङ्गनादीनामिति पूर्वं सूत्रम् । तत आङ्गिति
अजादीनामिति चानुवर्तते । तत आह—अनजादीनामित्यर्थः । अजादीनामनजा-
दीनां च धातूनां कृन्दसि विषये लुङ् लङ् लृङ् आङ्गनामः सादित्यर्थः । तत
उदाहरति—आनङिति । नञेर्लुङि प्रथमैकवचने 'मन्त्रे चसङ्घर्—' (२४०२)
इति जलुङि 'हल्ङ्गावधो दीर्घात्—' (२५४) इतितत्प्रीति 'नञेर्वा' (४३१) इति
कवशादिशप्रवृत्ती 'वय—' (२८४) इति शब्दः । तस्य 'भक्ता जशोने'
'वावसाने' इति जश्त्वचने रूपम् । विनश्यतिर्धत्वर्थः । आवरिति—इजो लुङि
प्रथमैकवचने मध्यमैकवचने च रूपम् । पूरपूरकस्य च लोपः प्राग्वत् । सार्वधातुकैति
गुणः रेफस्य विसर्गः । अनजादिकयोः उदाहरणे । अजादीनां—'सूचो विन आव'
इति मन्त्रः । तत आवः इति अवतर्लुङि सिधिरूपम् । आवः रश्चितवानसौति
तत्रत्य सायनाचार्यभाष्यम् । 'न माङ्गयोगे' इति उत्तरार्धमिदम्—

मित—। बहुलं कन्दवीति । 'लुङ्लङ्लङ्लुङ्गुदात्तः' (६।४।७१) इत्यतोऽङिति अनुवर्तते । 'वाङ्मादोनाम्' (६।४।७२) इत्यत आङिति । 'न माङ्घोमे' (६।४।७३) इत्यतो नेति माङ्घोमे इति चानुवर्तते । ततो व्याचष्टे—अडाटी नस्त इति कन्दसि विषयेऽमाङ्घोमेऽपि बहुलमिति शेषः । माङ्घोमेऽपीति । अडाटी इति शेषः । अयमर्थः—माङ्घोमे सत्यपि कन्दसि विषये बाहुलकादडाटीस्तः । पुनर्माङ्घोमेऽसत्यपि उक्तविषये बाहुलकादडाटी न स्त इति । एतदुक्तं भवति यज्ञोक्तिकार्यविपर्ययासीनात् माङि असत्यपि अडाटी नस्तः—सत्यपि तस्मिन्तो स्त इति । असत्यपि माङि अडभावमुदाहरति—'अनिताः—' इति । अनेलुङि रूपम् । जातवानित्यर्थः । अथ माङ् नास्ति । तथापि 'लुङ् लङ्—' इति प्राप्तः अङपि नास्ति । अथ माङि सत्यपि अडागममुदाहरति । भाव इति । 'अप्रमत्ता रक्षत तनुम् एतम्' इति मन्त्रस्यास्य पूर्वाहम् । अयमर्थः—अप्रमत्ताः सावहितः सन्तः एतम् वल्यमानमालोच्यमाणं तनुं युक्तं रित इति यावद्वक्षत अथत असदाचरणेन मा लोपोरित्यर्थः । लोपोपचारस्य अत्राचर्यं अरेति निर्गलितार्थः । कृतस्तवाङ्—सारथति । वी युष्माकं सेवे दारासु परवीजानि परिषा रीतामि मा अवाप्सुः उत्रा मा भुवदित्यर्थः । ओर्णे हि ब्रह्मचर्येवते भवन्तो रमय-समर्था भवेयुरिति भवद्वारा नाभ्यान् कामयिष्यन् इति तात्पर्यम् । अथ माङि सत्यपि अवाप्सुरित्यत्र 'न माङ्घोमे' इति निषेधं बाधित्वा वपतेर्लुङि कौ अडागमः । 'बहुवचनलक्षणः' (१२६०) इति इङि । क्तेर्जम् । अवाप्सुरिति काशिका-कदमुरोधेन । भावः सेवे परवीजानि वाप्सुरित्यपि पाठ उपलभ्यते । तथाले माङि उदाहरणान्तरं वेदेषु द्रष्टव्यम् ।

३५४० । इरयो रे ॥ ६।४।७६ ॥

दी—। प्रथमं गर्भं * दध्न आपः । रेभावस्यभोयत्वेना-सिद्धत्वादाजोपः * । अत्र रेशब्दस्येष्टि कृते पुनरपि रेभावस्त-दर्थं च सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टमिरयोरिति ।

(The लिट् third person plural affix इरे (or इरेच् by 'लिट्-सञ्जभ्योरेरिरेच्'), in vedic literature, is replaced by the word रे. Thus 'प्रथमं गर्भम्—'The water first conceived; the classical form against it is दधिरे. दध्ने—धा + लिट् इरे = द धा + इरे by duplication (द्वित्व) etc. Now here two rules apply simultaneously viz (1) 'आतो लोप इति च' (2372—6.4.64) and 'इरयो रे' (this rule). By 'विप्रतेषे परम्—'the latter supersedes the former; whence we get दधा + रे without the elision of आ of the root धा. But if आ is not dropped we cannot have दध्ने. To effect the elision of आ therefore Bhattoji says 'रेभावस्य आभ्योयत्नेन—' etc. That is—both the rules 'आतो लोपः—' (6.4.64) and 'इरयोः—' (6.4.72) fall under the purview of 'भस्य' (6.4.129) or भाषिकार and consequently by 'असिद्धवदतामात्' (6.4.29) the injunction of रे becomes invalid (for reason see the elaborate expl. of the rule 'असिद्धवत्—' 6.4.29 under our भाषि section). Thus the substitute रे being invalid or असिद्ध, इरे although dropped is regarded present and as if (इरेः) is an अजादि आह्वयतुक so 'आतो लोपः—' takes effect and finally we have the form दध्ने (दध् + रे). Now there exists another rejoinder viz the substitute रे can have by the restriction, referred to under 'कसभ्रह—' (2293), the augment इट् prefixed to it, for the substitute रे although invalid here was valid elsewhere namely under 'कसभ्रह—' and in that case it can demand the augment इट्. This he (the author) agrees to and therefore says—अथ रेगुणस्य इटि हति. But if इट् is prefixed to रे then we have दधिरे and not दध्ने. To solve this he says—पुनरपि रेभावः i.e रे after it has been prefixed with इट्

would again be replaced by 'रे' and consequently we will have the form दध्ने. But how do you know that रे after having been prefixed with the augment इट् would again be set aside by 'रे'? To answer this he says 'तदेवम् च सूत्रे— etc. That रे with इट् prefixed to it is again replaced by रे is inferred from the dual number 'द्वयोः—' in the rule. For द्वयो रे is not to be broken up as द्वयः but it is to be dissolved as द्वयोः + रे with इ and रे combined (where इ stands for इट्) = द्वयो रे by 'रोरि' (173).

मित—। द्वयोरिति । इरे इति क्तिद् प्रथमवहुवचनस्य 'रे' इत्यादेशः स्याच्छब्दसि इत्युत्तरार्थः । विवक्षितार्थस्तु इट् सङ्घितस्य रे इत्यस्य यथा इट्च रे इत्यस्य च स्थाने रे इत्यादेशः स्यादिति । 'इ' इति इटो यादृकम् । एतद् द्वितीयं व्याख्यानमनुपदमेव विमर्दीकरिष्यति सूत्रे । अत्र सूत्रस्य व्याख्यानइत्यस्यैव सङ्घिताफलमेवेति विभाजनोपम् । इरे इत्यस्य षष्ठोक्तवचने द्वयः + रे इतिच्छेदे कृते यथा 'द्वयि च' इति 'द्वयो रे' इति भवति तथा इरे = द्वयो, तयोः 'द्वयोः + रे' इतिच्छेदेऽपि 'रोरि' (१७५) इति रेफलोपे द्वयोरि इत्येव । एतत् सर्वमनुपदं स्वयमेव तद्व्यति 'तदर्थं सूत्रे द्विवचनात् निर्विष्टम् द्वयोरिति' । प्रथमं शर्भमिति । शोपः प्रथमं शर्भं शर्भे दधिरे एतवन् इति मन्त्रार्थः । अत्र दध्ने इति धा इत्येतस्य क्तिटि प्रथम वहुवचने कृपम् । तथाच धा इरे ('क्तिट्कान्तधोरिगिरिच') इति स्मृते, 'आतो लोप इति च' (१३०९) इति 'द्वयोरे' (३३४७) इति चेति स्वव्यं प्राप्नोति । तत्र 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति परिभाषया 'आतो लोपः—' (६।४।६४) इति शोधित्वा परत्वाद् 'द्वयोः—' (६।४।७३) इत्येव प्राप्नोति । तदेवम् द्वित्याभ्यासकार्यपूर्वकम् दधा रे इति लभ्ये धा इत्यतस्तस्य आकारस्य लोपाभावाद दध्ने इति न सिध्यति । अतस्तत्सिद्धार्थमाह—रेभावस्याभीयत्येनेति । 'असितवदताभात्' (६।४।९९) इत्याभीयम् सूत्रम् । तस्य 'भस्य' (६।४।९२८) इत्येव सूत्राधिकारोऽभिद्यते । तदेवमत 'समानाद्यत्यात् तन्निर्कृत्ये तदसितम्' इति व्याख्यानवत्तात् 'असितवत्—' इति सूत्रदृष्ट्या 'द्वयोः' इति विहितो रेभावोऽसिद्धो भवति । ततः किमिष्यत

आह—असिद्धत्वादालोप इति । रिभावस्य असिद्धत्वाद् इरे इत्यस्यैव तव सत्त्वाद् अजायाद्विधातुकपरकत्वात् 'आतो लोपः' इति प्रवर्तताम् । दधातिराज्ञोपस्य भवति । ततो दधे इति रूपं सिध्यति । नन्वेवमपि रिभावस्यैव क्वादिनियमादिङागमः प्राप्नोति । न चेत्पक्षेऽपि रिभावोव्यर्थ इति वाच्यम् । 'कसृभृत्—' (२२८३) इत्यत्र लिटि क्वादिष्वनित्सु तस्य चरितार्थत्वात् । तदेवं 'रे' इत्येतस्य ङङागमप्रसङ्गात् पुनः इरेभावे जाते दध् + इरे = दधिरे इत्येव भवति । न लिङम् दधे इति तदेतदिङागमं स्वीकृत्य समाधत्ते—अत्र रिभावस्य इटि कृते पुनरपि रिभाव इति । इट् सङ्हितस्यैव रिभावस्य 'इरे' इत्येतस्य पुनरपि रिभाव इति भावः । कृत एजकञ्चायते । तत्राह—तदर्थं च सूत्रे दिक्चनानां निर्दिष्टम् इति । तदेतत् वचनं प्रागेव व्याख्यातमस्माभिः । ननु तत्रापि 'लक्षणेप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव' इत्येतया परिभाषया 'इरे' इति लिट् प्रथमवहुवचनस्यैव प्रतिपदोक्तस्यैव अत्र 'रे' ङङादेशः क्रियते । न तु लक्षणेन उक्तस्य 'इट् सङ्हितस्य रिभावस्य' रे इत्यादेशः इति चेन्न । अत्र सूत्रकञ्चनेनैवास्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनादिति भावः ।

३५४८ । कृन्दस्युभयथा ॥ ६।८।८६ ॥

टी—। भूसुधियोर्यण स्यादियङ् वङी च । वनेषु चित्रं विभ्रम् । विभ्रवं वा । सुधो नव्यमग्ने । सुधियोवा । 'तन्वादीनां कृन्दसि बहुलम्' (वार्तिक) । तन्वं पुषेम । तनुवंवा । तगम्बकम् । त्रियम्बकं वा ।

In vedic literature it is seen to act bothways i.e. भू and सुधी have there ककार and ईकार replaced both by यण् and by इयङ्—उवङ् also (when any अच् follows). Thus विभ्रम् with यण् (विभ्र + अच्) or विभ्रवम् with उवङ्. The classical form against this is 'विभ्रम्' by 'अनि पूर्वः' (194). सुधः with यण् (सुधी + इच् genitive singular) or सुधियः with इयङ्. सुधः and सुधियः

both qualify अथः सुधियः is also the classical form of सुधी in genitive sing. 'तन्वादीनाम्—'This is a Varttika. यण्, इयङ् and उवङ् are variously effected in the cases of तन् etc. Thus तन्म् with यण् and तन्वम् with उवङ्—the classical form being तन्म् by 'अभिपूर्वः'। वाम्बकम् with यण् and त्रिवम्बकम् with इयङ्. Dissolve as त्रीणि अम्बकाणि (निवाणि) यस्मात् त्रीणि वाम्बकः or त्रिवम्बकः—तन्, having three eyes. Hence the use of the term त्रिवम्बक in classical language as in 'त्रिवम्बकं संयमिनं ददर्श' (कुमार—3044) is indefensible. Kalidasa uses vedic forms and make other evident violations also as 'प्रमंशया यो नृपं चकार' etc—which go a great way to indicate that he flourished in an age when non-adherence to the rules of gram. was not necessarily considered a blemish on the part of at least celebrated writers.

मित्र— कन्दर्पोति। 'अचिन्नाधातुम् वा क्षीरियङुवङ्गौ' (६।४।७७) इत्यत 'इयङुवङ्गौ' इत्यनुवर्तते। 'इङो यण्' (६।४।८२) इत्यतो यङिति। 'न भूसुधियोः' (७।४।८५) इत्यतो भूसुधियोरिति च। तदाह—भूसुधियोर्यण् इत्यादि। विभुं विभवं चेति। विभु + अम् इति स्थिते यणि विभूमिति। उवङि तु विभुवमिति। लोके तु 'अभि पूर्वः' (१८४) इति पूर्वपक्षे कादेशे विभुम् इत्येव। सुधयः सुधियो चेति। सुधीशब्दस्य षष्ठां सुधी + ऊङ् इति स्थिते यणि सुधी + अण् = सुधय इति। इयङि तु सुधिय इति। लोके 'अचि य्—' (२७२) इतीयङि सुधिय इत्येव। 'तन्वादीनाम्—' इति वार्तिकमिदम्। तन्प्रभतीनां शब्दानां कन्दसि विषये बहुलं यणि इयङुवङ्गादिनाः सुप्रतिपत्तिः। तन् तन्वं चेति। प्राग्वत् 'अभि पूर्वः' इति प्राप्ते 'वा कन्दसि' इति यण्। वार्तिकादुवङ् च। वाम्बकं त्रिवम्बकं चेति। त्रीणि अम्बकाणि लोचनान्यस्येति बहुव्रीहौ वाम्बकः (त्रिलोचनः) इति लोके। वेदे तु कमाद् यण् इयङ् च। [एतेन 'त्रिवम्बकं संयमिनं ददर्श' (कुमार—३०४४) इति प्रयोगस्य लोके असाधुत्वमेव जायते। न चात्र त्रिलोचनमित्येव पाठः।

वाङ्मयपाठकल्पनस्य सादृशमावृत्तमेवेति साम्प्रदायिकाः । अत्र 'तं वाङ्मयकम्' इति वङ्गीयाः पठन्ति ।

३५४८ । तनिपत्योश्चन्दसि ॥ ६।४।८८ ॥

दी—। एतयोरुपधालोपः किङ्कति प्रत्यये । वितविरि-
कवयः । शकुना इव प्रप्तिम् । भाषायां वितेनिरि । पेटिम् ।

The penultimate of these two roots viz तन् and पत् disappears in vedic literature when a किङ्कत् (क्—eliding, ग्—eliding or ङ eliding) affix follows. Thus 'वितविरि—the poets spread. Here वितविरि is derived as वि तन् + लिट् with duplication of तन् and then the elision of the penultimate of the second stem. Although the elision of the penultimate (अकार) of तन् is invalid by 'असिद्धवदवाभावान्' (6.4.26) yet the injunction of एत् by 'अत एकहलन्मध्येनादेशेर्लिटि' does not take effect because of the strength of the arrangement of the elision of the penultimate by this rule. The classical form, therefore, against this is 'वितेनिरि' by अभासलोप and एत् by 'अत एकहलन्मध्ये—' (which see ante), 'शकुना इव—' we fall or fell like birds. पतिम्—पत् + लिट् म् with इट् added to it. Proceed as before ; the classical form is पेटिम् against this.

नित—। तनिपत्योरिति । 'कटुपधाया गोहा' (६।४।८८) इत्यत उपधाया इत्यनुवर्तते । 'गमहनजनखनघसां लोपः किङ्कत्यनङि' (६।४।८८) इत्यतो 'लोपः किङ्कति' इति च । तदाह—एतयोरुपधालोपः इत्यादि । वितविरि इति । वितविरि प्रविष्टास्मापुरित्वर्थः । विपूर्वस्य तनेर्लिटि इरेप्रत्यये रूपम् । तत्र इरे इत्यस्य पिछभावाद् किञ्चाट् इत्यात् परमकस्य उपधा लोपः । न च अलोपस्य 'असिद्धवद्व' इत्याभिव्यक्त्यासिद्धत्वाद् 'अत एकहलन्मध्ये—' इत्येत्ताभासलोपी

इति शङ्कनीयम् । लोपविधिसामर्थ्यादेव तस्मात्प्रश्नेः । लोके तु 'अत एकङ्गमधो—' इत्येवभासलोपी—वितेनिर इति । शङ्कना इवेति । पक्षिण इव पताम इत्यर्थः । अपसम इति वा । 'इन्दसि जुङ् लङ् लिटो' वर्तमानवत् प्रयोगात् । पतले इति लिटि मप्रत्यये पूर्ववदेत्याभासलोपाभावे इडायमे च रूपम् । पेतिस इति लेखाभासलोपात् लोके रूपम् ।

३५५० । वसिभसोर्हलि च ॥ ६।४।१०० ॥

दी—। सन्धिस मे । वधां ते हरी धानाः । 'हुभल्भ्यो हेर्धिः' (२४२५)—

The penultimate of the roots वस् (the substitute of अद् to eat) and भस् (भर्त्सनदीप्तोः जुहोत्यादि) disappears when a हलादि or अजादि क्तिङ्त् affix follows. Thus सन्धिः—अद् + क्ति = वस + ति by 'बहुलं इन्दसि' = घ्स्ति—elision of अकार or उपधा by this rule = व्ति—disappearance of सकार by 'भलोभलि' = घ् धि by 'भयसाधोर्धोऽधः' = ग् धि by 'भलांजश् भशि' = ग्धि. Then समाना ग्धिः = सन्धिः (eating together)—कर्मधारय compound ; समान being replaced by 'स' by the rule 'समानस इन्दसमूर्धप्रभृत्यदलोषु' (1072). Note that ग्धि may also be arrived at as a classical form with the disappearance of the penultimate in that case by the rule 'जनखनघसां लोपः क्तिङ्त्वनङि' and then सन्धि as before. It is therefore that Amara says—'सन्धिःस्त्री सहभोजनम्'. वधाम्—भस् + लोट् ताम् the root being of जुहोत्यादि class, श्रु (which is नित्य) takes place first effecting duplication भस् भस् ताम् = वभस् ताम् by अभास operation = वभस् ताम् by the disappearance of उपधा by this rule = वभ् धाम् elision of स् by 'भलोभलि' and replacement of त by ध by 'भयसाधोः' = वधाम् by 'भलांजश् भशि'. 'हुभल्भ्यः—'

This is brought down as it is necessary with respect to the explanation of 'शुश्रूणु—' the next rule.

मित—। वसिभसोरिति । 'अधि शुधातुधुवान्—' (६।४।७७) इत्यतोऽचीत्यनुवर्तते । 'ऊदुपधायाः—' (६।४।८६) इत्यत उपधाया इति । 'गमहन-जनघनघसां लोपः क्ङिति—' (६।४।८८) इत्यतो 'लोपः क्ङिति' इति च । तदादिबिधिः । तेनायमर्थः—घसेभसेय धातोरुपधाया लोपः स्यादलादी अजादौ च प्रत्यये परत इति । सग्विधेति । अदृक्त्विन् इति स्थिते 'बहुलं छन्दसि' इति षदो घसादेशे घस्ति इति जाते अनेन उपधालोपः—घस्ति इति । ततो 'भलो भलि' इति सलोपः । 'भक्षस्तयोर्धोऽधः' (२२८२) इति तकारस्य धकारः । 'भला जग् भक्षि' इति घस्य जग्लेननः । ततोऽग्विः—भोजनमिति तदर्थः । ततः समाना ग्विः सग्विधरिति कर्मधारयः । 'समानस्य छन्दसि—' (२०१२) इति समानस्य सभावः । ग्विधरिति लोकेऽपि 'जनस्त्रन—' इत्यपधलोपात् साधधितुं शक्यते । ततः सामाना ग्विधरिति पूर्ववत् सग्विधरिति च । अतएवाह अमरः—'सग्विः स्त्री सहस्रोजनम्' इति । वक्षामिति—'भस भत् सनदोतयोः' इति जौहोत्यादिको धातुः । तस्य लोटि तस्यामादेशे रूपम् । तदेवं भस् ताम् इति स्थिते धातौजौहोत्यादिकत्वात् 'जुहोत्या-दिभ्यः श्रृरिति श्रुः । 'श्रौ' इति द्वित्वमभ्यासकार्येण । एवं बभस् ताम् इति जाते अनेनोपधातोये बभस् ताम् इति । ततो 'भलो भलि' इति सलोपः । भस्य प्राग्वद् जग्लेननः । प्रत्ययतकारस्य च धकारः । ततो यथोक्ते रूपम् । हुभलभ्यः इति उत्तरार्धमिदम् ।

३५५१ । शुश्रूणुपृक्तवभ्यश्छन्दसि ॥ ६।४।१०२ ॥

दी—। शुधी हवम् । शृणुधी गिरः । रायस्सूधि ।
उरुपास्तुधि । अपातुधि * ।

In vedic literature, the Substitute हि coming after शु, श्रूणु, पू, क् and व is replaced by धि. Thus शुधी हवम्—

[* 'अपातुधि' इति सर्वत्र न दृश्यते ।]

Deign 'to listen to our call (हवन्—हृ + वप्).' शुधी—शु + हि (लोट्) here शप् elides by 'बहुल' इन्दसि' and शप् being dropped शु by 'सादिभ्यः—' does not take place and consequently श for शु fails to apply, as 'शुवः श व' does not now hold good. Then हि is replaced by धि. The lengthenation (दीर्घ) of वकार is effected by 'अन्वेषामपि हवन्ते' (3539). शशुधीनिरः—hear words please—Here 'शशु' is arrived at as in the classical forms. Then हि after it is replaced by धि for, on the strength of the injunction of धि for हि the rule 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' (2334) fails to take effect here and hence the substitute हि does not disappear. Then दीर्घ here also is as before. 'रायः—etc' Fill up (the deficit of) our riches. पूरि—पृ (to fill etc) + हि—पृ belongs to जुहोवादि class. Hence शप् was to make room for शु but this does not occur as शप् disappears by 'बहुल' इन्दसि' as before. शृकार of पृ gets उत् or उकार by 'उदीष्टापूर्वस्य' then apply 'उरुत्तरपरः', दीर्घ ककार by 'इति च' (364) and हि is replaced by धि by this. 'उरुवः—' make profuse (wealth) of ours. Break-up as उरु + नः (= उरुवः); न being changed व by the rule 'नयधातुस्योरुधुनः' (3449). Then उरुवः कृधिः उरुवस कृधि by 'कः करत्करतिकृधि—' (3635). कृधि—कृ + लोट् हि here also शप् elides and 'उतश्च प्रत्ययात्—' etc does not apply as before. Consequently हि is not dropped but replaced by धि. The classical form is कुरु against this. अपाठधि—अप + ठ + हि (लोट्) शप् eliding as before, शु fails to operate and therefore 'उतश्च—' not applying हि is replaced by धि. Lengthenation of वत् by 'अन्वेषामपि—'. The classical form against it is अपाठवु.

मित—। युष्मद् इति । 'हुम्बलम्'— (६।४।१०१) इति वतते । तेन
 यु, युष्म, भू, ल, ह इत्येतेभ्यः परवोद्धृतिः स्वादित्यर्थः । युष्मी हुम्बमिति । हुम्बइति
 छ्वङः अपि प्रत्यये सिद्धम् । तेन आह्वान् प्रत्यित्यर्थः । युष्मी इति स्थिते 'बहुलं छन्दसि'
 इति शपो लुकि 'स्वादित्यः—' इति श्रौरभाषः । सिरपित्वाद गुणाभावः—ततो छ्वङः ।
 'अन्तेषामपि हृग्यते' (३५३८) इति दीर्घः । अणुधीति । अण्वित्यर्थः । अत्रापि
 यु+ङि इति स्थिते लोकरत् अणु इतिजाते अतः सूत्रे विधिसामर्थ्यात् 'उतथ
 प्राग्वत्'— (२३३४) इत्यस्याप्रवृत्तिविमर्शः लोपो न । ततो धिः । दीर्घः प्राग्वत् ।
 'राधः'—इति—धनानि पुरय—धनाभावमपगमयइत्यर्थः । पू पाञ्चन पुरणसीजीहीत्यादि ।
 बाहुलकाच्च लुकि श्रौरभावे हित्वादिन । 'उद्योतापूर्वस्' इत्यात्मन् । रपरत्नम् ।
 'उत्तिच' (३५४) इति दीर्घश्च । उरुषः—इति । नः अस्माकम् उरु मधुर
 धनमिति शेषः छधि छविमि मन्वार्थः । उरु नः इति स्थिते 'नञ् धातुस्योरुधुभ्यः'
 (२६४८) इति णत्वम् । तत उरु षः+छधि इति स्थिते 'कः करत्करति
 छधि—' (२६५५) इति विसर्जनीयस्य सः । छ हि इति स्थिते बाहुलकाच्चलुकि
 श्रौरभावे 'उतथ—' इत्यस्याप्रवृत्ती हिलोपाभावे च धिरित्यादेशः । अपाछधि इति ।
 अपङ्गु इति लोके । अपपूर्वाद् इधातोर्धिः । तस्मादित्वाद गुणाभावः । शपः, 'उतथ—'
 इत्यादीः प्राग्वदप्रवृत्ती छधिरादेशः । 'अन्तेषामपि—' इति दीर्घोऽपि प्राग्वत् ।

३५५२ । वा छन्दसि ॥ ३।४।८८ ॥

दी—। हिरपिद्वा ॥

The substitute हि (for सिप् in लोट्) is optionally पित् or प—
 eliding in vedic literature, i.e हि following, the root is
 optionally gunnated.

मित—। वेति । 'सिष्टोपिच'— (३।४।८८) इत्यव्ययसिद्धतात् पूर्वसूत्रान् 'सिः हि
 अपित्' इत्यनुवर्तते । 'लोटो लक्ष्मन्' (३।४।८५) इत्यलो लोट इति च । तेन
 छन्दसि लोटः सिद्धि अपिट् वा स्वादिति पूर्वोक्त्यै । एवं स्थिते उच्यते—

३५५३ । अडितश्च ॥ ६।४।१०३ ॥

दी—। हेर्धिः स्यात् । रारन्धि । रमेर्ध्वत्ययेन परस्मैपदम् ।
शपः स्तुरभ्यासदीर्घश्च । अस्मि प्रयन्धि । युयोधि जातवेदः ।
यमः शपो लुक् । यौतेः शपः स्तुः । 'अडितः' किम् ? प्रणीहि * ।

When again the substitute हि is not कित् (and therefore पित् by 'सार्धधातुकमपित्') then also it is replaced by धि in the Vedas. Thus रारन्धि—Let you enjoy—रन् + लोट् हि. The root रन् to hold sports (क्रीडायाम् भ्रादि) being अनुदात्तोत् is आत्मनेपदी but here it is परस्मैपदी by 'व्यत्ययो बहुलम्' (3423). Being भ्रादि, शप् after it was due by 'कर्त्तरि शप्', but this also by 'व्यत्ययो बहुलम्' is replaced by 'द्यु' which causes the duplication of the root—the duplicate or अभ्यास, being lengthened by the rule 'तुजादीना दीर्घाऽभ्यासश्च' (3509). Thus we now have रारन् हि = रारन् धि by the present rule = रारन्धि by 'मोऽनुस्वारः' and 'अनुस्वारस्ययधि'—the substitute हि being अकित् or पित् the elision of the अनुनासिक (म्) is not effected as the rule 'अनुदात्तोपदेशवनतितनीत्यादीनामनुनासिकलोपः किङ्कि' in that case, does not hold good here. प्रयन्धि—प्र + यम् + लोट् हि. The विकरण (शप्) after यम् is dropped by the rule 'बहुलं छन्दसि' then हि being अकित् पित्, the rule 'अनुदात्तोपदेश'—does not effect अनुनासिकलोप and consequently by अनुस्वार and परसवर्ग we have प्रयन्धि. युयोधि—यु + लोट् हि—यु is अदादि, yet शप् by 'बहुलं छन्दसि' has been replaced by द्यु, consequently हित etc takes place. The root (अङ्) is allowed

[* 'अडितः—' इत्यंशो न. सार्धविक्रः पाठः] ।

गुण due to पितृ of हि here. The classical forms against these are रमस्, प्रयच्छ and युहि respectively.

मित— अङित इति । 'ह्रस्वलोभ्यो ङिर्हि' (६।४।१०१) इत्यती ङिर्हिरित्यनुवर्तते । तेन शेषं पूरयन्नाह—ङिर्हिः स्यादिति । अङित इति ङिर्विशेषणम् । तेन अङिर्द्वयो हिर्भवति तस्यापि धिरादेश इत्यर्थः । अनेन कितञ्च ङिर्धिरादेश सक्त एवेति द्रष्टव्यम् । रारन्धि इति । रसु क्रीडायां भ्रादिः । अनुदात्तोत् । ततः 'अनुदात्तङितः—' (१५५७) इत्यात्मनेपदनियमादाह—अत्ययनेति । अत्ययो बहुकर्मित्वमनेति भावः । यद्वा अनुदात्तत्वञ्चणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात् परस्मैपदमिति मलव्यम् । शपः क्षुरिति म्यतयेन । अभ्यासदीर्घं चेति । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासश्च' (१५०८) इत्ययेन । अथ ङिरङिच्छेदेन पित्वात् 'अनुदात्तोपदेश—' इत्यस्याप्रश्नेरनुनासिकलोपाभावाद् नुस्वारपरसवर्णौ । रमस् इति लोके । प्रयन्धि इति । म + यम—ङि इति । 'बहुलं छन्दसि' इति शबविकरणश्च लुक् । 'अनुदात्तोपदेश—' इत्यस्याप्रत्यू प्राग्वदनुस्वारपरसवर्णौ । प्रयच्छ इति भाषायाम् । अथ इत्यत समप्रदानात्वाच्चतुर्थौ । युधोवि इति । श्वक् कृषित्वर्थः । अथ भातोर्विपरीतार्थे इतिः (युमिन्वष्टे इत्यादादिकोऽयम् । यु + ङि इति स्थिति 'बहुलं छन्दसि' इति शपः क्षु । 'श्री' इति पितृम् । 'पितृसुगुणः' इत्यतोः ङिर्विकल्पेन पित्वादृताङ्गश्च गुणः । धिरादेशः । लोके तु 'युहि' इत्येव ।

३५५४ । मन्वे चाङ्गादेरात्मनः ॥ ६।४।१४१ ॥

दी— आत्मन्यन्दस्यादेर्लोपः स्यादाङि । अना देवेषु ।

In the matter of मन्त्र or vedic hymns the beginning letter of the word आत्मन् disappears when चाङ् (or the सुबन् affix टा) follows. Thus अना in place of आत्मना = by himself.

मित— मन्त्रे ऽपि । आत्मन्यन्दस्येति । मन्त्रे षु-विषये इति शेषः । मन्त्रे षु + चाङि + आदेः + आत्मन इत्यवयवः (हेतुः) । चाङ् इति 'टा' इति सुबिभक्तेः प्राचा संज्ञा । अना इति । आत्मना इति प्राप्ते आलोपः । चाङिऽन्यथापि (विभक्ती) लोपदर्शनादिह

अहि इति वचनं व्यर्थम् । तस्य 'आतो धातोः' (६।४।१४०) इत्यत आस इत्यस्यानुवृत्त्या एवेष्टसिद्धौ पुनर'रादि'रिति वचनमपि व्यर्थम् इति शब्दन्दुशेखरे स्थितम् ।

३५५५ । विभाषर्जोऽकन्दसि ॥ ६।४।१६२ ॥

दी—। ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्याद्वा इष्टेभियस्सु ।
त्वं रजिष्टमनुनेपि । ऋजिष्टं वा ।

The letter 'र' in place of ऋ of the word ऋजु is optionally substituted when इष्ट (इष्टन्), इम i.e. इमनिच् and ईयसुन् follow in the Vedas. Thus ऋजु + इष्ट = रजिष्ट or ऋजिष्ट (plainest or straightly, ष of ऋजु being dropped by 'टि' (1786). Similarly रजिमा—ऋजिमा and रजीयान्—ऋजीयान् when इमनिच् and ईयसुन् in order follow.

नित—। विभाषर्जोरिति । विभाषा + ऋजोः + कन्दसि इति छेदः । 'र ऋतो ऽलादिर्लक्षोः' (६।४।१६१) द्रव्यतो 'र ऋतः' इत्यनुवर्तते । 'तुरिष्टेभियस्सु' (६।४।१५४) इत्यत 'इष्टेभियस्सु' इति च । ततो व्याचष्टे—ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने र इत्यादि इष्टेभियस्सु इति । इष्टेनि, इमनिचि, ईयसुनि च प्रत्यये परत इत्यर्थः । रजिष्टम् ऋजिष्टम् इति । ऋजु इष्ट इति स्थिते 'टि'—(१७८६) इत्याकारलोपे रादेशविकल्पः । एवम् इमनिजीयसुनोः क्रमेण = रजिमा—ऋजिमा, रजीयान्—ऋजीयान् इति बोध्यम् ।

३५५६ । ऋत्वग्रवास्त्वग्रवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि कन्दसि

॥ ६।४।१७५ ॥

दी—। ऋतौ भवमृत्वग्रम् । वास्तुनि भवं वास्त्वग्रम् ।
वास्त्व' च । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते ।
माध्वीनः सन्त्वोषधोः । हिरण्यशब्दाद् विहितस्य मयटो मशब्दस्य

लोपो निपात्यते । हिरण्ययेन सविता रथेन ॥ इति
षष्ठोऽध्यायः ।

These five words viz चत्वा, वासु, वासु, माध्वी and हिरण्य are irregularly formed (as shown below), in vedic literature. Thus चतु + वत् (भवार्थे) = चत्वाम् here no guna takes place due to निपातन । The combination (सन्धि) also is by निपातन. The classical form is चतव्य. Similarly वासु + यत् = वासुा pertaining to 'the site of a paternal dwelling'. But वासु = वासु + यत्. माध्वी = मधु + यत् = माध्व by यत् (in connection with सन्धि) by निपातन । Then ङीप् by 'टिङ्ङाणञ्' (470). The classical form against it being माध्वी । 'माध्वीर्नः'—Let the liquor made of honey be our medicine. हिरण्य = हिरण्य + मयट्—Here elision of 'म' of मयट् is by निपातन effected. The classical form is हिरण्यः । हिरण्ययेन etc—The Rik in full is—

ॐ वा ऋषेण रजसा वर्तमानो निर्विशयः सवितं मयि च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना रथो याति भुवनानि पश्यन् ॥

मिति— चत्वा वासु इति । एते पञ्चशब्दाश्चन्दसि निपात्यन्ते । निपातन-
प्रकारं दर्शयति । चत्वा भवमित्यादिना चत्वामिति । अत यथादेशो निपात्यते ।
चतव्यमिति भाषायाम् । वासुमिति । यति यथादेशः प्राप्तवन्निपात्यते । वासवमिति
प्राप्ते वासुमिति च । अत भाषार्थेऽण् वासवमिति प्राप्ते निपातनाद् यत् । मधुशब्दा-
दिति । यणि निपातनाद् यत् । ततो 'टिङ्ङाणञ्' इति ङीप् ।
माध्वीति भाषायाम् । हिरण्यशब्दादिति । हिरण्यं भुवर्णम् । मयट् च लोपो
निपात्यत इति । ततो हिरण्य इति ।

ॐ वा ऋषेण रजसा वर्तमानो निर्विशयः सवितं मयि च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना रथो याति भुवनानि पश्यन् ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

दो—। 'श्रीङो रुट्' (२४४२)

२५५७ ॥ बहुलं कन्दसि ॥ ७।१।८ ॥

दो—। रुडागमः स्यात् । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (२५६३)
इति पक्षे तलोपः । धेनवो दुह् । लोपाभावे—वृत्तं दुहृते ।
अहश्मस्य ॥ 'अतो भिस ऐम्' (२०३)—

In vedic literature, the augment रुट् (which is prefixed to अत् the substitute of भि of शो only) takes place variously i.e the substitute अत् is prefixed with this augment also when it follows other roots. Thus दुह्—दुह्+भि (अते)=दुह्+रुट्, अते=दुह् र् अते=दुह् र् ए, त here being dropped by 'लोपस्त—' (3563)=दुह् by 'अतो गुणे' (211). But 'लोपस्त—' being optional we get दुहृते as the alt. form. अहश्म—अह्+लुङ् अम (irregularly in place of भि or अन्)=अहश् अङ्, रम्—अङ्, replaces लुङ् as इङ् is इरित् (and the rule runs 'इरिता वा'), then रुट्=अहश्म by निघातन । Here 'अहश्मङिगुणः' which gives the form अहश्म in classical language, does not take place बाहुलकात्. 'अतो भिसः—' This is of service in the next rule.

भित्त—। बहुलभित्ति । 'श्रीङः—' (७।१।६) इत्यतो रुडिभ्यनवर्तते । तेन जयमात्रमाह—रुडागमः इति । कन्दसि विषये न केवलं श्रीङः अपि त्वन्ध्वोऽपि धातुध्वी भादिशस्वातो अन्धस्व च प्रत्ययस्वातो इहलं रुडागम इत्यर्थः । यथा दुहृन्भा-दिशस्वातो रुडागमे दुह् दुहृते इति । दुह्+रुट् अते इति स्थिते 'लोपस्त—'

(३५६३) इति तलोपविकल्पात् तलोपपक्षे 'अतोयुणे' (१२१) इति दुब्बे । तलोपाभावे तु दुब्बते इति । अथ द्वशःरुटि उदाहरति अहयमिति 'हशिर प्रेक्षणे' तस्यात्तुङ् । व्यत्ययेन भेरुमादिनाः । 'इति' वा इति लुङोऽङ् । बाहुलकात् 'सदृशोऽङि गुणः' इत्यस्याप्रवृत्तेर्गुणाभावे निपातनात् संज्ञितायाम्—अहयमिति । अदर्शमिति भाषायाम् । 'अतो भिस्—' इति उत्तरार्धमिदम्—

३५५८ । बहुलं छन्दसि ॥ ७।१।१० ॥

दी—। अग्निदेवेभिः ।

The substitute ऐस् in place of भिस् after an अकारान्त base is variously effected in vedic literature i.e. somewhere it is substituted for भिस् and, somewhere not etc ; thus देवेभिः (for the classical देवैः) देव + भिस् = देवेभिः by 'बहुवचने भक्षित्' (205).

मित—। बहुलमिति । छन्दसि विषये अतो भिसो बहुलम् ऐस् भाव इत्यर्थः । देवेभिः इति । देवैरिति प्राप्ते । बहुलग्रहणात् कचिदन्तातोऽपि भवति । नयैः । नदीभिः इति प्राप्ते ।

३५५९ । नेतराच्छन्दसि ॥ ७।१।२६ ॥

दी—। स्वमोरदङ् । वात् प्रमितरम् । छन्दसि किम् ? इतरत् काष्ठम् । 'समासेऽनञ्पूर्वे' ज्ञो ल्यप् (३३३२)—

In vedic literature, the substitute अदङ् is not enjoined for सु and अम् (सुप् affixes) being after the base इतर when it is neuter. Thus इतर + अम् = इतरम् and not इतरत्, as we have in classical language. 'समासेऽनञ्पूर्वे—' is for the next rule—

मित—। नेतरादिवि । 'स्वमोरपु सकात्' (७।१।२६) इत्यतः स्वमप्यनुवर्तते । 'अदङ् इतरादिभ्यः पङ्क्त्यः' (७।१।२५) इत्यतोऽदङ् इति च । तदाह—स्वमो-

रिष्यादि। नपुंसकादितरस्यदात्, परयोऽकन्दसि इति शेषः। अस्मि उदाहरति—
इतरमिति। इतरमिति तु लोके। 'समासेऽनञ्—' इति उत्तरार्धमिदम्।

३५६०। ज्ञापि कन्दसि ॥ ७।१।३८ ॥

दी—। यजमानं परिधापयित्वा।

When an other than नञ् समास is effected with a root and ल्यप् for ज्ञा is substituted in classical language then both ज्ञा and ल्यप् may replace ज्ञा in vedic language. Thus परिधापयित्वा—
परि + धा + णिच् + ज्ञा for परिधापा. Also उद्दत्त where ल्यप् replaces ज्ञा (Nagesha).

मित—। ज्ञापीति। अनञ्पूर्वे समास लो ल्यप् ज्ञा च 'स्याकन्दसि' विषये।
परिधापयित्वेति। परिपूर्वाद्भातेर्णोक्ताज्ञापि प्राप्ते ज्ञा। अपिना ल्यवपि। 'उक्तुल
तान् जुहोतीति' नामेशः।

३५६१। सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्चेयाडायायाजालः

॥ ७।१।३९ ॥

दी—। ऋजवः सन्तु पन्थाः। पन्थान इति प्राप्ते सुः।
परमे व्योमन्। व्योमनि इति प्राप्ते डेलुक्। धीतो। मती।
सुष्टुती। धीत्या मतया सुष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः। या
सुरया रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा अग्निना। यौ सुरयौ
रथीतमौ दिविस्पृशावित्वादौ प्राप्ते आ। नतार्हाङ्गणम्।
न तमिति प्राप्ते आत्। या देव विद्म ता त्वा। यमिति
प्राप्ते। न युष्मे वाजवन्धवः। अस्मे इन्द्रावहस्यती। युष्मासु
अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे। उरुया धृष्ण्या। उरुणा धृष्णुनेति
प्राप्ते या। नाभा पृथिव्याः। नाभाविति प्राप्ते डा। ता

अनुष्ठोच्यावयतात् । अनुष्ठानमनुष्ठा । व्यवस्थावदङ् । आङो
 व्या । साधुया । साध्विति प्राप्ते याच् । वसन्ता यजेत ।
 वसन्ते इति प्राप्ते आल् ॥ 'इयाडियाजीकाराणामुमसंख्यानम्'
 (वार्तिक) । उर्विया । दार्विया । उरुणा दारुणेति प्राप्ते
 इया । मुचेत्रिया । मुचेत्रिणेति प्राप्ते डियाच् । दृतिं न
 शुष्कं सरसी शयानम् । डरीकार इत्याहुः । तत्रादुप्यात्ते पदे
 प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तता । वसुतस्तु डीपन्ताद् डेलुक् ।
 ईकारादेशस्य तूदाहरणान्तरं सृग्यम् । 'आङ्याजयारामुप-
 संख्यानम्' (वार्तिक) । प्र बाहवा सिद्धतेति बाहुनेति प्राप्ते
 आङादेशः । 'वेडिति' (२४५) इति गुणः । स्वप्रया । स्वप्नेनेति
 प्राप्ते अयाच् । सः नः सिन्धुमिव नावया । नावेति प्राप्ते अयाच् ।
 रित् स्वरः ।

In the vedic literature, in place of सुप् affixes the sub-
 stitutes viz सु, लुक् (elision of सुप् affixes), पूर्वसवर्ण (or पूर्वसवर्णदीर्घ
 lengthening of the preceding vowel) आ, आत्, शे (आ +
 आत् + शे = आच्छे), या, डो, डा, याच् and आल् are employed.
 Thus चञ्चवः सन्तु पन्था—Let the routes be straight—Here पन्थाः
 for पन्थाः was due, the process being पचिन् + लस. Thus the
 सुप् affix लस here is replaced by the सुप् affix सु. परमे व्येसन्—In
 the great aerial region—Here व्योमि व्योमनि from व्योमन् + डि was
 due but डि eliding by this, व्योमन् only is retained. भीती, मती
 and सुष्टुती—the procedere being भीति + टा, मति + टा and सुष्टुति + टा
 (instrumental sing) they are effected by पूर्वसवर्णदीर्घ (leng-
 thenation of the preceding vowel) against the classical forms

धीत्या, मत्या and सुष्ट्या (=by a fine prayer). या सुरया etc the process being यद् + औ (first or second case-ending dual). here औ has been replaced by या and the classical form against these are यौ सुरयो देवौ दिविस्पृशौ अश्विनौ । Note that this change of या for औ is very frequent in vedic language. नतात्—नत + अम् (Second case ending sing.) = नतात् in place of नतान् (the classical form), अम् being replaced by आत्, या—ता the cases being यद् + अम् and तद् + अम्, यम् and तम् were due but अम् in each case has been replaced by आत्. युष्मे and अस्मै here in the first instance the dissolution being युष्मद् + सुप् (the locative plural), सुप् has been replaced by शे or ए and in the second instance the breaking up being अस्मद् + भ्यस्, भ्यस् has been replaced by शे. The classical forms againsts these are युष्मास् and अस्मभ्यम् (by 'भसो भ्यम्' 395). उरया and धृषया from उर + टा and धृष + टा, उरया and धृषया were due by 'आङोनास्त्रियाम्' (244) ; but टा in each case has been replaced by या. नामा—from नामि + ङि, नामी was legitimate by the rule 'औत्' (256) ; but ङि has been replaced by the substitute डा which taking place, the टि portion or इकार of नामि disappears due to हित्व of the substitute. ता अनुष्ठगोच्चावयतात्—Break up as ताः + अनुष्ठग + उच्चावयतात्. Let yourself make them (ताः) separate (उच्चावयतात्) by counting inproper order (अनुष्ठग) which is equivalent to अनुष्ठानिन, meaning अनुष्ठानपूर्वकगणनेन । Thus अनुष्ठग is equivalent to अनुष्ठग + टा (which is the procedure here) अनुष्ठया was due by 'आङि आपः' (289), but टा or आङ् (as it is so designated) has made room for the substitute डा. Derive अनुष्ठग as अनु + स्था +

अङ् like the term 'अवस्था' which Panini himself has used in the rule 'पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि अवस्थायाम् असंज्ञायाम्' (218—1.1.34) on the testimony of which अङ् by 'आतद्योपसर्गे—' will bar even the particular injunction 'स्थानापपचोभावे' (which directs क्ति in place of अङ्) and not itself be barred or superseded by the same although this indeed is the legitimate process in the cases of others roots as in the rule viz पा, गा and पच्. साधुया—साधु+सु vocative singular, here by 'एङ्ङ्स्थात् सम्बुद्धेः' (193) which directs the elision of affix सु, the form साधु was due, but सु has to make room for the substitute याच्. वसन्ता—वसन्त+ङि locative singular, by 'आदगुणः' वसन्ते was due, but ङि has been substituted by आल्.

N. B.—Note that the injunction 'सुप् सुलुक्' is but an elaboration of the general rule 'व्यत्ययो बहुलम्'; for each and every division that has been or may be effected by it could have been accounted for by 'व्यत्ययो बहुलम्', but प्रपञ्चार्थं एवमुक्तिः ।

'इयादियाजीकाराणाम्—' This is a Varttika. It must be noted down that the elision or replacement of सुप् affixes is effected in connection with the substitutes इया, डियाच् ईकार. Thus उविया and दाविया; the mode of action being उरु+टा and दारु+टा, उरुणा and दारुणा by 'आङी नास्त्रियाम्' were due; but टा being replaced by इया by यवादेश we have उविया and दाविया । सुचेतिया—The mode of treatment here being सुचीविम्+टा, सुचेतिषा was expected but टा being set aside by the substitute डियाच् (इया) we have the form सुचेतिया with the elision of टि (i.e. इन् of सुचेतिच्) due to छिन्न of the substitute

डियाच् । 'इति न युष्कम्—'lying in the lake like a dry piece of wood (इति न युष्कम्, न is equivalent to इव in the Vedas). Here सरसि from सरस्+ङि (locative Singular) was expected but the commentators of vedic literature hold, then ङि has, by this Varttika, been replaced by the substitute ईकार. In that case the beginning letter of सरसी was expected to be उदात्त or of high pitch but the final claims the same sound by 'अव्ययो बहुलम्'. Strictly speaking, however, this is not the instance of the substitute of ईकार (of the Varttika). On the other hand the mode here is सरसी+ङि for सरसः is asynonym of सरस्, as Amara has 'कासारः सरसी सरः' whence by the rule 'सुपो सुलुक्—'the elision of ङि is carried out and we have सरसी in the sense of सरसि; we therefore, are hereby advised to search out a different word illustrating the use of the substitute ईकार of this Varttika (from the Vedas). 'आळ्याजयाराज—'This is a second varttika here. The substitute आळ्, अभाच् and अवार have to be included in the list of affixes causing disappearance or replacement of the सुप् affixes. Thus प्र बाहुवा—Here (in बाहु+टा) the substitute वा in place of टा is to effect बाहुना (the classical form) as was expected by the rule 'आलो नास्तिधाम्'. But आळ् instead replacing टा we have बाहु+आळ्=बाहो आ युथ by 'घिङिति' (245)=बाहुवा by अवादिथ by 'एचोऽयवायावः' (61). बाहुनेति प्राप्ते etc—But Kashika explains as 'प्रबाहुनेति प्राप्ते'—But this is evidently objectionable for प्र being an उपसर्ग must needs be connected with verb and not with a noun, although the intervention of a noun is by

‘कन्दसि व्यवहृताय’। खप्रया—Here (खप्र + टा) टा has been replaced by अयाच्। Thus खप्र + अयाच् = खप्रया by ‘अतो गुणे’ (191). But with टा the form (as in classical language) would have been खप्रने by ‘टाङ्सिङ्साम इनात्स्याः’ (201). Here it is important to take notice of the fact that the substitute याच् (included in the rule ‘सुपां सुलुक्—’) could not carry out the purpose served by अयाच्। For खप्र + याच् would give खप्रया (and not खप्रया) by the rule ‘सुपि च’। Hence it is that इकार had been added to याच् (to make it अयाच्)। नावया—Here (in नौ + टा) टा has been replaced by अयार and by ‘एचोऽयवयावः’ we have नावया, with टा retained however the form is नावा (the classical form)। Note that अयार could not serve the purpose of अयाच् which being चित् would make the term अनोदात्त (high-sounding at the end) whereas अयार being रिन् makes it उदात्त in last but one letter (अन्त्योदात्त)।

नित—1. सुपां सुलुगिति। ‘जापि कन्दसि’ (७१।१८) इत्यतश्चन्दसीत्यनुवर्तते। तेन ‘कन्दसि तिष्ये सुपां स्थाने सु, लुक्, पूर्वसवर्धः (पूर्वसवर्धदीर्घः), आ, आत्, शे (आच्छे = आ + आत् + शे इतिच्छेदः) या, डा, डा, याच्, आल् इत्येति आदेशाः सारित्यर्थः। सुपां स्थाने सु लुगादय आदेशाः क्रमेण प्रदर्शयितुमाह = अत्रवः सन्तु पन्था इत्यादि। पन्थान इति प्राप्त इति। असः स्थाने सुरादेश इत्यर्थः। यद्यपि सुरित्यत्र उकारस्य उच्चारणार्थत्वेन आदेशस्य एकाङ्सावत्येन ‘अलोऽन्तासु’ इति अन्तासुस्य सकारादेशः प्राप्नोति तथापि चान्दसत्वात् सीरनेकाङ्गत्वमाश्रित्य सर्वादेश इत्याह। व्योमप्रति। व्योमन् कि इति लुगिति छेदोपः। तदाह—व्योमनि इति प्राप्त इति। यद्यपि ‘न्यत्वयो बहुलम्’ इत्यनेनैव सुपां सुलुक् सिध्यति तथापि सुपां सुलुगिति वचनं प्रपञ्चार्थमिति शब्देन्दुशेखरादौ स्पष्टम्। धीवौ, मतौ, सुष्टौति। अस क्रमेण धीति टा, मति टा, सुष्टति टा इति स्थिते टाकारापननात्

धौति, आ, मति आ, सुहुति आ इति जाते सवेव पूर्वसर्वर्णदीर्घः ।
 लोके तु धौत्या मत्या सुहुत्या । आ मुरधेति । यद औ, मुरध औ इत्येवं
 स्थिते सर्वेव औकारस्थाने आकारादेशः । तदाह—औ मुरधौ दिविभूमी इत्यादौ
 प्राप्त इति । आदिपदात् रथीतमी उभी देवी अग्निमी इत्येषा संयङः ।
 पक्षे यथाप्राप्तमपि । तथाच मन्त्रः—‘अतेन निवावरुणावतावधादिविभूया—’ इति
 (ऋग्वेदः—१।४।९) । नतादिति । नत + अम् इति स्थिते अमः स्थाने आदादेशः ।
 तदाह—नतमिति प्राप्ते इति । यादेव इति । अय कमीष यद + अम्, तद + अम् इति
 स्थिते अम आकारादेशः । तदाह—यामिति प्राप्ते इति । युष्मि इति अस्मै इति च—
 युष्मद् + सुप् (सममी बहुवचनम्) इति अस्मद् + भ्यस् इति च स्थिते यथाक्रमं सुप्ते
 भ्यस्य स्थाने श्र आदेशः । तदेवं युष्मद् + श्रे, अस्मद् + श्रे इति स्थिते ‘श्रेषे लोपः’
 (९८५) इत्यनेन उभयत्र दकारलोपे ‘अतो गुणे’ (१८१) इति पररूपे च यथोक्ते
 रूपे । सपि तु परे ‘श्रेषे लोपः’ इति लोपे ‘सुपि च’ इति दीर्घे च युष्माम् इति स्यात् ।
 तथा भवति ‘भ्यसो भ्यम्’ (९८५) इति अपक्षभ्यमिति स्यात् । उभया एषुया इति ।
 उरुटा इति एषा टा इति च स्थिते । ‘आङी नास्त्रियाम्’ इत्याकारस्य नादेशे प्राप्ते-
 ऽनेन या । तदाह—उरुया एषुनेति प्राप्ते इति । नामा इति—नाभि + ङि इति
 स्थितम् । तत्र ‘औत’ इति ऊरीदादेशे प्राप्ते ‘यस्येति च’ इति दकारलोपे च नाभी
 इति स्यात् । अनेन तु ऊर्जादेशः । तस्य च ङिष्वाभ्यां शब्दस्य टैक्षोपाद्
 नामा इति । ता अनुहं इति । ‘वङ्विश्रितिरस्य वङ्कुय’ इति प्रकृत्य इदमभ्युपगमे
 इति पठितम्—ताः (वङ्कुीरित्यनेन सम्बन्धः) अनुह्या अनुक्रमेण राक्षसया
 अथावयतात् विशसनं करोतु भवानिति शेषः । विशसनं नाम प्रयत्नकरमिति
 मन्त्रार्थ इत्याहुः । अय अनुहा इति स्थिते ‘आङि चापः’ (९८८) इत्यनुहा-
 शब्दस्वाकारस्य एकारादेशे गुणेन अनुठया इति प्राप्ते आह—आङो ङा इति ।
 ततश्च अनुह्या इति सिद्धम् । आङिवि टासंज्ञा प्राचाम् । ननु अनुहेति कथं
 निष्पन्नम् । अनुपूर्वात् तिष्ठतेः ‘स्यापागापचोभावे’ इति क्तिन् प्रत्यये अनुङितिरित्येव
 स्यात् । न च ‘आतयोपसर्गे—’ इत्यङ् प्रत्ययोऽवशङ्क्यः । तस्य विक्षेपवित्तेन
 क्तिना बाधितत्वादप्राप्तेः । वासरूपन्यायात् अस्त्रियामिति निषेधाज्ञात्र प्रवर्तिष्यत

इति मत्वा व्याप्तये—व्यवस्थावदङ् इति । यथा, व्यवस्थाशब्दोऽङि निष्पन्नस्तथा
 चवापि अङ् बोध्य इति भावः । व्यवस्थाशब्दश्च आचार्येण स्वयमेव 'पूर्वपरावर'
 दक्षिणोत्तरापवाधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्' (११८—११९, १२४) इत्येव व्यवहृतः ।
 तस्मादाचार्यव्यवहारात् आपकादत्र अङ् इति तात्पर्यम् । साधुया इति ।
 साधु + सु (सम्बुद्धिः) इति स्थिते 'एङ् क्खात् स'बुद्धेः' इति सलोपि साधु इति
 स्यात् । अत्र सुपामिति लोपाभावात् तस्य याच् इत्यादेशः । चित्त' सरार्थम् ।
 वसन्ता' इति—वसन्त + ङि इति स्थिते अलादेशः । जित्त' सरार्थम् ।
 यथाप्राप्त' तु आदगुणेन वसन्ते इत्येष स्यात् । 'इत्याडियाजीकाराणाम्—' इति
 वार्तिकमिदम् । 'सुपां सुलुक्—' इति सूत्रे इया, डियाच्, ईकार इत्येषाम्
 आदेशानामपि परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । उर्विया दार्विया इति । अनेन
 इयादेशः । सुर्वाविया इति—शोभनः । खेवी इति विषष्टे सुषेतिन् इति
 प्रातिपदिकम् । तस्मात् प्राग्वत् टाप्रत्यये परतः 'डियाच्' इत्यादेशः । प्रत्ययश्च
 ङित्त्वाङ्कापे सुषेतिया इति । याच्प्रत्यये तुल्येस्य ङित्त्वाभावादिदं न स्यादिति
 डियाच् उपसंख्यानम् । हतिं शुक्कमिति । देवैस्वी निलीय अप्सु निमग्नमग्निं
 यतीदं वचनम् । 'यत्कं हति' काष्ठखण्डम् न (इत्) सरथी ऊदे यानम् निलीनमित्यर्थः
 इति मन्त्रार्थः । तत सरसीति ईकारादेस्वीदाहरेणमिति वेदभाष्यकाराः । तदाह—
 ऊरीकार इत्याहुरिति । सरस् + ङि इति स्थिते इति शेषः । अद्गुदात्ते पदे प्राप्ते
 इति । ङिप्रत्ययोदेशत्वेनेति शेषः । व्यत्ययेनेति । 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यनेन ।
 संभतमङ्—वचुतामिति । सरसी इति लीपत् प्रातिपदिकम् । तथाचानरः—
 'कासारः सरसीसर' इति 'तामनुसर सरसीकृच्छोचनं वा तत्र हरति' विषादम्' इति
 जयदेवः । नन्वेवमीकारादेशस्वीदाहरेण कौट्टम् । तदाह—ईकारादेशस्येति ।
 सम्ममिति । वेदेषु अन्येष्वप्ययमित्यर्थः । शास्त्रानरे आदादात् परमिदमेवेति
 भाष्यसरस इति शब्दे न्युग्रहरः । 'शङ्कयाजयराम्—' इति वार्तिकमिदम् । 'सुपां
 सुलुक्—' इति सूत्रे आङ्, अयाच्, अयार् इत्येषामपि सुषादेशानां परिगणनं
 कर्तव्यमित्यर्थः । प्रबाहवा इति । बहुना इति प्राप्ते प्रत्ययस्य आङादेशः । ततो
 'घेङिति' (१४३) इति गुणे अवादेशे च बाहवा इति । तदाह—बाहुनेति ।

काशिकावर्तौ तु 'प्रवाहना' इति प्राप्ते इतरक्तम् । ततश्चात् । पदपाठे 'प्र' इत्यस्य विष्णुपाठात् । समस्तत्वेन पाठाभावाच्च । ततश्चास्य 'ऊन्दसि व्यञ्जिताय' इति धातुनेव योग इति भावः । स्वप्रया इति—अयाजादेशः । ततः स्वप् + अया इति जाते 'अती गुणे' (१८१) इति पररूपेण सिद्धम् स्वप्रया इति । न च याच् प्रत्ययेनैवेतिद भवति इति वार्ति केऽयाजादेशग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । स्वप्न + याच् इति स्थिते हि 'सुपि च' इति प्रापीति । ततश्च दीर्घप्रवृत्त्या स्वप्नाया इत्येव स्यात् तु स्वप्नया इति । तदर्थं 'सुपि च' इति दीर्घप्रसक्तिं वारयितुम् एव 'अयाच्' इत्यकारपूर्वी 'याच्' इत्यादेशः स्वीकृतः । नाक्या इति—ना + टा इति स्थिते आवादेशे आया प्राप्ते आयाच् आदेशः । आयाच् इति रित्त्वरूपं स्वरार्थम् । तदाह— रित्त्वरः । 'उपोत्तमं रिति' (१७३२) इत्यनेन रित्प्रत्ययान्तस्य उपान्तामुदात्तमित्यर्थः ।

२५६२ । अमो मश् ॥ ७।१।४० ॥

द्वी—। मिवादेशस्यामो मश् स्यात् । प्रकार उच्चारणार्थः । शिच्चात् सर्वादेशः । 'अस्मिन्सिचः—' (२२२५) ईट् । वधी हवम् । अवधिषम् इति प्राप्ते ।

In vedic literature (the final substitute) मश् (म) replaces अम् the substitute for मिष्. The अकार- in मश् is for the sake of facility in pronunciation. And it (मश्) being शित् or म्, dropping, by 'अनेकालशित्सर्वस्य' it replaces अम् entirely (and not the final portion of it only which would have been the case had it been mentioned as 'म' only, by 'अलोऽन्तास्य'). Thus वधीम्— वन् + लुङ् अम् = वध सिच् by 'इमो वध लिङि, लुङिच' = वध इम् ईम्—सिच् takes ईट् by 'आर्जधातुकस्ये—' (२१८४) म् (the substitute of अम्) being अक्षर or a single consonant as also having सिच् (अस्मिन्सिचः) the augment ईट् is prefixed to it by 'अस्मिन्सिचोऽक्षरत्वे' (२२२५) = वधीम

for सिच् or स् elides by 'इट ईटि' (2266). Here the augment अट् by 'लुङ्लङ्' does not apply due to 'बहुलं कन्दसि' after it. वधीम् हवम्—I killed हव or he killed—by interchange of person (पुरुषव्यत्यय). The classical form against वधीम् is अवधिषम्.

मित—। अम इति । 'कापि' (७१।१८) इत्यतश्चन्दसीत्यनुवर्ते । यद्यपि 'मुपां सुलक्'— इति सुबिभक्तिविषयकं पूर्वस्व' वर्तते तथापि अम् इति द्वितीयैक वचनस्य सुबिभक्तिर्न गृह्यम् । कन्दसि इष्टानुविधानात्तदाह—मिवादेशस्याम इति । लुङि लङि वा उत्तमपुरुषैकवचनस्येत्यर्थः । अकार उच्चारणार्थ इति । मशो मकारादकार उच्चारणार्थ इत्यर्थः । शिस्वात् सर्वादेश इति । 'अनेकालशित्सर्वस्य' इत्यनेनेत्यर्थः । इहशित्करणाभावे तु 'अलोऽन्तास्य' इति अमो मस्यैव मकारादेशः स्यादिति शिस्व' प्रयोजनम् । न च मकारस्य मकारवचने प्रयोजनाभावात् तात्पर्य-पर्यालोचनया सर्वादेशो भविष्यति वाच्यम् । 'मो राजिसमः कौ' इत्यत्रेव अवापि अनुस्वारनिवृत्त्यर्थमेव मकारस्य मकारवचन' स्यादित्यवधेयम् । वधोमिति । हनेलुङि अस्मि परतो 'हलोवध लङि' 'लुङि च' इति हन्नेर्वधादेशे, ह्नेः सिचि, अमो मशि चादेशे वध् सिच् मश् इति स्थिते 'आहंघातुकस्येङ्' (२२८४) इति षट् । मशः अकारश्चकारनिवृत्त्या 'म्' इत्येकाल्पेन अष्टकत्वात् धातोः 'अस्मि सिच्' स्वाह 'अस्मि सिचोऽष्टके' (३२२५) इति ईडागमः । तदेवं 'वध इस् ईम्' इति जाते 'इट ईटि' (२२६६) इति सलोपः । ततः सवण्दीर्घे वधीम् इति रूपम् । 'बहुलं कन्दसि' इति 'लुङ् लङ्'— इत्यङागमो न । लौकिकरूपं स्मारयति अवधिषम् इति । हवम् अवधिषम् इति तु मन्वार्थः । 'व्यत्ययो बहुलम्' इति पुरुषव्यत्ययोवा ।

— २५६३ । लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ७१।१९ ॥

दी—। कन्दसि । देवा अदुह । अदुहतेति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । श्येति इति प्राप्ते । 'आत्मने—' इति किम् ? वत्सं दृञ्जति ।

In vedic literature, the तकार that which is to be met with under आत्मनेपद affixes, disappears when following a root under operation. Thus 'देवाः—' The gods milked. This is the लङ् plural form of the root दुह् against अदुहत्—अ दुह् + लङ् भ = अ + दुह् + लङ् अत by 'आत्मनेपदेष्वनतः' (2258) and then by 'बहुलं कृन्दसि' and अतो गुणे = अदुह after the elision of तकार by this rule. Lastly रुडागम्। श्ये—श्री + लट्, ते = श्री + ते by 'श्रीङः सार्वधातुके गुणः' (2441) = श्री + ए—तकार being dropped = श्ये by 'एचोऽयवायावः' (63). This rule does not hold good when तकार existing in परस्मैपद affixes follows—Thus वत्सं दुहन्ति।

मित—। लोपस्त इति। 'क्तापि कृन्दसि' (७।१।३८) इत्यतश्च कृन्दसीत्यनुवर्तते। तत्र शेषं पूरयन्नाह—कृन्दसीति। अयमर्थः—आत्मनेपदेषु प्रत्ययेषु सध्ये यस्तकारस्तस्य लोपः स्याच्छुन्दसि विषये इति। अदुह इति। अदुह् लङ् भ इति स्थिते 'आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८) इति भस्म अदादिशे अदुह् अत इति स्थिते 'श्रीङो लट्' बहुलं कृन्दसि' (२५५७) इत्यकारस्य (प्रत्ययाकारस्य) रुडागमे अदुह् रत इति जाति अनेन तकारलोपे अदुह् रथ इति। ततश्च 'अतो गुणे' (११८१) इति पररूपे अदुह् = अदुह इति। श्ये इति—श्री + लट्, ते इति स्थिते 'श्रीङः सार्वधातुकः' (२४४१) इति गुणे श्येति इति जाति अनेन तकारलोपः। शे ए इति च स्थितम्। तत 'एचोऽयवायावः' (६३) इत्ययादिशे श्ये इति। दुहन्ति इति। अत्र तकारस्य परस्मैपदविषयकलोपोपाभावः।

३५६४। ध्वमो ध्वात् ॥ ७।१।४२ ॥

दी—। ध्वमो ध्वादित्यादेशः स्याच्छुन्दसि *। अन्तरिवो-
आणं वारयध्वात्। वारयध्वमिति प्राप्ते।

In vedic literature ध्वम् (the affix) is replaced by the substitute ध्वात्.

मित—। ध्वम् इति । प्राग्वच्छन्दसीत्यनुवर्तते ।

२५६५ । यजध्वैनमिति च ॥ ७११४३ ॥

दी—। एनमित्यस्मिन् परे ध्वमोन्तलोपो निपात्यते । यजध्वैनं प्रियमेधाः । 'वकारस्य यकारो निपात्यत' इति वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकी ।

When the term 'एन' follows, the final (न्) of the affix 'ध्वम्' disappears irregularly in the vedas. Thus 'यजध्वैनम्—' Oh you the lovers of sacrifice, perform sacrifice for him i.e. to worship him by holding a sacrifice). यजध्वम् + एनम् = यजध्व + एनम् यजध्वैनम् । The author of इतिहास Kabsika has wrongly said that यकार in place of वकार (of ध्वम्) also takes place irregularly, the reading here of इत्तिकार being यजध्वैनम्.

मित—। यजध्वैनमिति । यजध्व + एनम् + इति इतिच्छेदः । तव यजध्व इति कृतान्वलोपो विधीयते । इतिशब्दः परवर्षित्वद्योतनायम् । तदाह— एनमित्यस्मिन् परे इति । अन्तलोपो मलोपः । प्रियमेधा इति—प्रियः मेधाः यजः वेदमिति विग्रहः । इत्तिकारोक्तिः प्रामादिकीति—यजध्वैनमिति वकारस्थाने यकारपाठ प्रमादकारणमिति बोध्यम् (३८)—इन्द्रसि 'यजध्वैनम्' इति वकारयुक्तः एव पाठः । अनेन स्वैव मलोपमात्रं निपात्यते न तु वकारः ।

२५६६ । तस्य तात् ॥ ७११४४ ॥

दी—। लोटो मध्यमपुरुषवद्भवचनस्य स्थाने तात् स्यात् । गात्रमस्थानूनं कणुतात् । कणुवति प्राप्ते । स्ये चक्षुगमय तात् । गमयतेति प्राप्ते ।

The substitute तात्, in vedic language, is allowed to take place in place of the second person plural affix (त) of लोट्. Thus कृवि+लोट् त (the root is कृदि which being इदित् takes तुम् by 'इदितौ तुम्—' and figures as कृण्—=कृण्+उ+त—व disappearing and making room for च as well as the affix उ in place शप् taking place, by the rule 'धित्तिरुपधोरच' (2332)=कृण्+उ+त—अकार disappears by 'अतौ लोपः' (2308) as it is an 'आर्द्धधातुक' by 'आर्द्धधातुकं शेषः'. Now although कृण् is of short penultimate (लघूपध) yet will not have guna by 'पुगन्' (2180) as the elision of अकार is be treated as not having taken place (अलोपस्यस्थानिवत्तात्) by 'स्थानिविदादिभः—' for the prohibition 'अनल्विधी' does not apply here as the अकार was not originally added to the root. Thus we now have कृण्+त=कृणुतात्—त being replaced by तात्, उकार of कृणु cannot have गुण by 'सार्द्धधातुकार्द्ध—' (2168) as त being डित् तात् also is so. The classical form is कृणुत. गमयतात्—गम्+णिच्+त (लोट्.)—गम् being 'मित्' due to its ending in अम् and thus falling under 'जनोजृक्कसुरजोऽमनाद्य' (गणसूत्र) the penultimate of the same cannot have इङि in connection with णिच् by 'अत उपधायाः' (2282) as the rule runs 'मितां ङस्'. Now शप् coming in we have गमि+शप् त=गमय अत=गुण in connection with शप्=गमयतात् तात् for त being substituted. The sense of the मन्त्र is—"fix your eyes to the sun!"

मिता—। तस्येति । स्यो 'तस्य' अथ सार्द्धमाह—लोटीमध्यमपुरुषसङ्ख्येति । अत तस्य इत्यनेन 'तुच्छीभातङ्—' इत्यनेन प्रथम मध्यमपुरुषयोरेकवचनस्य तात् (तातङ्) इतिवत् प्रथमपुरुषैकवचनस्य मध्यमपुरुषैकवचनस्य वा

स्थाने 'तात्' इत्यादेशो न विधीयते । कृन्दि ह्यनुविधानात् । पूर्वोत्तराभ्यां
लोभधामबहुवचनाभ्यां साहचर्याच्च ति नागिशादौ स्पष्टम् । कृणुतादिति । कृवि
विंसाकरणयोरेति भौवादिकी धातुः । तस्य इदित्वात् नुमिते कृण् इत्याकारो
भवति । ततश्च कृण् + लोट् इति स्थिते भौवादिकत्वाच्छपि प्राप्ते 'धिविकृण्वोर
च' (२३३९) इति कृणोतिर्वकारस्य स्थाने अकारोऽन्तादेशः । उपप्रत्ययश्च शब्दविषये ।
ततश्चैव कृण उत इति स्थिते 'आहं धातुकं शेषः' इत्यकार इत्यस्य आहं धातुकत्वात्
'अतो लोपः' (२३०८) इति लोपः । ततः कृन् उत इति स्थिते
उपप्रत्ययस्य शब्दादेशत्वेन 'पुगन्त—' (२१८६) इति लघूपधगुणः प्राप्नोति । स तु न
भवति 'स्थानिवदादेशः—' (५०) इत्याहोपस्य स्थानिवत्त्वादकारस्य उपधात्वापगमात् ।
अच 'अनलविधौ' इति तत्र निषेधादहोपस्य स्थानिवद्भावाभावात् शङ्कनीयः ।
न स्यात् 'अकारान्तोपदेशो धातुर्धोनीकनिषेधोऽल प्रवर्तेत तस्मादनलविधाविति
निषेधाप्रवृत्तेः अहोपस्य स्थानिवत्त्वेन लघूपधगुणाभावेन उकारप्रत्यययोगिन च कृणु त
इति ज्ञाति तस्य तात् । कृणुतात् इति च प्राप्तम् । तं प्रत्ययस्यापि च्चेन 'सार्वधातुकमपित्' ।
इति जित्वात् 'तात्' इत्यादेशस्यापि तथात्वात् 'सार्वधातुकार्द्ध—' (२१६८)
इत्युकारभ्यापि न गुणः । लोके तु कृणुतेति । गावमस्य अनूनम् अहो न पुणमित्यर्थः
कृणुतात् कृणुतेति मन्तार्थः । एवं चक्षरिति । अर्थः स्पष्टः । अत्र लौकिकं रूपं स्मारयति
—गमयतेति ।

३५६७ । तप्तनप्तनयनाश्च ॥ ७।१।४५ ॥

दी— । तस्येत्येव । शृणोतः यावाश्च । शृणुतेति प्राप्ते
तप् । सुनोतन पचत ब्रह्मडाहसे । दधातन द्रविणं चित्रमस्मै ।
तनप् । मरुतस्तज्जुष्टन । जुषध्वसिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मै-
पदं श्रुञ्च । विश्वे देवासो मरुतो यतिष्ठन । यत्संख्याकाः
स्येत्यर्थः । यच्छब्दाच्छान्दसो ऽतिः । अस्तेस्तस्य यनादेशः ।

The term तप् follows from the preceding rule. The rule
therefore means—The substitutes तप्, तनप्, तन, and यन, are

thereby introduced to take place in the room of second person plural affix (त) of लोट् after any root. Thus अश्रोत—शु + लोट् त = अशु तप् by 'शुवः श्रव' and तप् for त by this rule = अश्रोत by गुण of the उकार of शु by 'सावैधातुकार्द्ध' (2168) as तप् is पित् (and not डित्). अश्रुत is the classical form. The mantra means—Let the stones listen to (our speech). सुनोतन—सु + लोट् त = सु + तु + तनप् by 'स्वादिभ्यः श्रुः' and this rule = सुनोतन by 'सावै' (2168) due to पित्त्व of तनप्—squeeze and cook (it) for the god so called. दधातन—धा + तन in place of लोट् त = दधातन—the root धा being of जुहोत्यादि class, duplication and the operation there of अभ्यासकार्य take place; आकार of धा does not disappear as 'आभ्यस्तयोरातः' (2483) ceases to operate here due to पित्त्व of तनप्. But the classical form against it is धत्त। जुजुतन—जुष + लोट् त = जुजुष तन् = जुजुतन—by 'हुनाट्' (1113). The root जुष् being आत्मनेपदौ जुषध्वम् was due and not जुषत्. But it has been made into परस्मैपद by 'वातायो बहुलम्'। यतिहन—यति + ह्यन. Derive यति as यद् + डति = य् + अति by elision of टि (अद्) due to डित्त्व of डति which takes place after यद् in vedic language and hence irregularly derive ह्यन as अस् + त लीट् = अस् + यन = स् + यन—disappearance of अ of अस् by 'असोरङोपः' (2469) as यन is डित् (for it is अपित्) = ह्यन. Then यति + ह्यन = यतिहन due to घञ् by 'सुषानादिषु च' (1022). यतिहन means 'as many as you are in number'—यति implies the number and ह्यन the verb to be. The classical form against ह्यन is क्ष।

मित—। तननविति। तप् + तनप् + तनघनाः + च इति ऋदः। एते अन्तरा आदेशाः लोटो मधामपुरुषबहुवचनस्य स्थाने सुप्रतिषेधः। पूर्वमुवाच सीत्यन्तान्त-

अक्षिपदाह—तस्यैवेति । अणोते इति । हे प्रसराः अणुतेति मन्वायः ।
 (अक्षतकं वक्ष इति शेषः) । सुनीतन इति । पुञ् अभिषवे इति
 सौवादिको धातुः । ततः पूर्ववद् लोटस्यप्रत्यये स्थिते तस्य तनवादेशो प्राग्वद् गुणश्च
 रूपमिति । सुनुतेति श्लोके । ब्रह्मवाहसे इति तादर्थ्ये चतुर्थी । तदाख्याय देवाय
 इत्यर्थः । दधातन इति—दधाति औहोत्यादिकः । धा+त इति स्थिते तस्य
 तनपि धातोः 'श्रीं हिलादौ च कृते दधातन इति । अथ तनादेशस्य पित्वेन छिन्वा-
 भावात् 'ग्राम्यस्योरातः' (२४८२) इत्यस्याप्रवृत्त्या आहोपी न । धत्त इति
 भाषायाम् । अत 'दधस्तयो' (२५०१) इति भवभावः । ग्राम्यस्योरिति आहोपस्य
 तप्रत्ययस्यापित्वेन छिन्वात् । जुजुष्टन इति । जुष प्रीतिसेवनयोः । तन्नात्तप्रत्ययस्य
 तन्मादेशः । हुना दुरिति षत्वम् । अन्यत् सर्वं मूलि स्पष्टम् । यतिष्ठन इति ।
 यति+तन इतिच्छेदः । 'सुधामादिषु च' (१०२२) इति षत्वम् । यतिशब्द-
 व्युत्पादयति—यच्छब्दादिति । छिन्वात्तेर्लोपः । यति शब्दस्यार्थमङ्—यत्संख्याका-
 इति । यावन्त इत्यर्थः । स्थन इत्यस्यार्थमाह—अस्+लोट् त इति स्थिते
 तस्य यनादेशः । तस्यापित्वेन छिन्वात् 'अगोरहोपः' (२४६६) इत्यहोपे स्थन इति ।
 स इति तु भाषायाम् ।

२५६८ । इदन्तो मसि ॥ ७।१।४६ ॥

दो—। मसौत्थविभक्तिको निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः ।
 'मस्' इत्ययमिकाररूपचरमावयवविशिष्टः स्यात् । मस इमागमः
 स्यादिति यावत् । नमो भरन्त एमसि । त्वमस्माकं तवस्मसि ।
 'इमः' 'स्मः' इति प्राप्तौ ।

The term 'मसि' in the rule has been mentioned without any case-ending added to it. The इकार in it is for the sake of facility in pronunciation. The rule (thus) means—the affix मस् (first person plural of लट्) figures in vedic literature.

with इकार as the final part or letter of it i.e. the augment इम् is added after it i.e. मस् । Thus 'नमो भरतः—' we have come to you respectfully (lit. performing salutation). इमसि (इ+लट् मस् whence 'इमः' is the form in classical language). 'त्वमस्माकम्—' You are ours and we are yours. असि—अस् + लट् मस् = स् + मसि by 'असोरङ्गोपः' (३४६९) अ of अस् is dropped as मस् is क्तिन् by 'सार्वधातुकमपित्' = असि against 'अः', the classical form.

भित—। इदन् इति । इदिति तपरकरखमसन्देहायम् । अन्तश्चन्देन अन्तावयवो ष्टछते । इत् इकारः अन्तः अन्तावयवो यस्य तथाभूतो लट् उत्तमपुरुष बहुवचनः मस् इति प्रत्ययः स्याच्छन्दसि विषये इत्यर्थः । मस् इति कृत इति चेदताह—मसौत्यविभक्तिको निर्देश इत्यादि । इमागम इति । तेन 'मिदचोऽन्त्यात् परः' इति सकारादेव सकारो भवति । नमो भरत इति । 'उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावन्तर्धिया वयम् । नमो भरत एमसि' ॥ (चण्वेद—१।१।७) इति पूर्णो मन्तः । नमोभरतः नमस्कारं संपादयन्तः (वयमनुष्ठातारः चत्विजः) दिवे दिवे प्रतिदिनम् दोषावन्तः रात्रौ अहनि च त्वा त्वाम् (उपसमीपे) एमसि आगच्छाम इति मन्तार्थः । एमसि इति—आरुपूर्वादिष्ण्यतावित्यन्त्याङ्गटोः मस् । तस्य मसि आदेशः । इम इति भाषायाम् । असि इति—अस् + मस् इति स्थितेऽसेन मसो मसि । तस्य अपिस्त्वेन क्तिन्वात् 'असोरङ्गोपः' (२४६९) इत्यङ्गोपः ।

२५६८ । क्त्वा यक् ॥ ७।१४७ ॥

द्वौ—। दिवं सुपर्णो गत्वाय ।

क्त्वा in the Vedas is affixed with the augment यक् or य (य+क् and not य् only). गत्वाय—गन् + क्त्वा + यक् ।

भित—। क्त्वा इति । 'क्त्वा' इत्यस्य कृताकारलोपस्य षष्ठ्या निर्देशः । 'क्त्वापि छन्दसि' (७।१।२८) इत्यन्तेच्छन्दसौत्यनुवर्तते । तेन छन्दसि विषये क्त्वाप्रत्ययस्य यमागमः स्यादित्यर्थः ।

३५७० । इष्टीनमिति च ॥ ७।१।४८ ॥

दी—। ज्ञापत्ययस्य ईनमन्तादेशो निपात्यते । इष्टीनं देवान् । इष्टा इति प्राप्ते ।

The term इष्टीनम् also in vedic language is irregularly formed with the augment 'ईनम्' as the final substitute of the affix ज्ञा i.e. आकार of ज्ञा is replaced by ईनम्. Thus 'इष्टीनम्'—after having worshipped the gods with a sacrifice—यज् + ज्ञा = इज् + ज्ञा—सम्प्रसारण of य being effected by 'वचिस्त्रपि'—(2406) due to किल्ब of ज्ञा = इय + ज्ञा—ज being replaced by य by 'ब्रह्मभुस्यज'—(264) = इष्टा by 'दुनादुः' (113) = इष्टीनम् with आकार replaced by ईनम् by this rule.

मित—। इष्टीनमिति चेति । निपात्यत इति शेषः । तव इति शब्दस्य प्रकारवाचित्वादे निपातनप्रकारमाह—ज्ञापत्ययसीति । यजे; ज्ञायाम् प्रत्ययस्य कित्वाद् 'वचिस्त्रपि'—(२४०८) इति धातोरादेः सम्प्रसारणे [एवम् इज्यमान इत्यादी 'वचिस्त्रपि'—इत्यनेनैव यजे; सम्प्रसारणम्], 'ब्रह्म'—(२८४) इति ज्ञस्य यत्वे, 'दुना'—(३१३) इति प्रत्ययतकारस्य दुत्वे च इष्टा इति ज्ञानम् । तस्य आकारभा ईनमित्यादेशे यद्योक्तत्वं सिद्धिः ।

३५७१ । स्वात्वादयश्च ॥ ७।१।४९ ॥

दी—। आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो निपात्यते । स्विन्नः स्वात्वा मालादिव । पीत्वी सोमस्य वाहधे । स्वात्वा पीत्वेति प्राप्ते ।

The terms स्वात्वा etc. in vedic language are irregularly formed with ईकार in place of आकार of स्वात्वा etc. Thus स्वात्वा

(having bathed) etc. पोली—पा + क्री (in place of क्रा) the आ of पा is replaced by ई by 'धुमास्यामापा—'(2462).

मित—। स्नात्येति । स्नात्वी आदित्येषाम् इति बहुव्रीहिः । प्रकारार्थे इति । स्नात्वी इत्येवमादय इत्यर्थः ।

३५७२ । आज्ञसेरसुक् ॥ ७।१।५० ॥

दी—। अवर्णान्तादङ्गात् परस्य जसोऽसुक् स्यात् ।
देवासः । ब्राह्मणासः ।

The augment असुक् (अस्) in vedic literature, is affixed to the सुप् affix जस् coming after a nominal base (अङ्ग) which ends in an अवर्ण. Thus (देवासः) the gods देव + जस् = देव + असस् with the elision of ज and the addition of असुक् (अस्) after it. Similarly ब्राह्मणासः.

मित—। आदिति । आत् + जसिः + असुक् इतिच्छेदः । आदित्यवर्णत् । तेन च अकारान्तमङ्गमप्याशिष्यते । जसोरिति प्रथमबहुवचनसु वविभक्तेर्जस इकारान्तेन पूर्वा निर्देशः । तदाह—अवर्णादङ्गादिति । असुकि उकारस्य उच्चारणार्थत्वं । ककारस्य इत्त्वम् । देवास इति । देव जस् इति स्थिते 'चुट्' (१८८) इति प्रत्ययादेर्जस्य लोपे असुगागमे कृते देव असस् इति जाते यद्योक्त्युपसिद्धिः । उभयास इत्यादी तु परत्वादसुकि कृते 'मल्लद्वयौ विप्रतिषेधे यदवाधितं तदाधितमिव' इति न्यायेन पुनः शी न ।

३५७३ । औग्रामण्योऽमुन्दसि ॥ ७।१।५१ ॥

दी—। आमो नुट् । औणामुदारो धरुणो रयौणाम् ।
सूतग्रामणीनाम् ।

In vedic literature the augment नुट् (न्) is prefixed to the सुप् affix आम् when following the bases औ and ग्रामणी. Thus

श्रीशाम् and यामनीशाम्—शत्व by 'रशाम्'—(841). Nagesha holds that this rule fails as श्रीशाम् could have been effected by the rule 'वामि' (304). Others, however, opine that this (श्रीशाम्) being the instance when श्री does not come to the category of नदी then the rule is not superfluous.

मित—। श्रीशाम्स्थोरिति । 'वामि सर्वनाथः सुट्' (७१।५२) इत्यत 'वामि' इत्यनुवर्तमानं प्रयोजनानुरोधात् यद्वा विपरिणम्यते । तदाह—शाम इति । 'इस्व-नवापो नुट्' (७१।५४) इत्यतो नुडनुवर्तत इत्याह—नुडिति । श्रीशाम्स्थोः परस्मै आनोनुट् छन्दसौत्थः । श्रीशाम् इति अनेनामोनुटि नामिति जाते तस्य शत्व रूपम् । 'वामि' (३०४) इत्येव मिडे इदं र्धमिति शब्देन्दुशेखरः । अग्रे तु अस्म 'वामि' इति नदीत्वविकल्पनात् नदीत्वाभावे छदाहरणं बोध्यम् । नदीत्वपक्षे तु 'इस्वनवापो नुट्' (२०८) इत्यनेनैव सिद्धम् इत्याहुस्तदुपेत्यम् । नदीत्वाभावपक्षकल्पने प्रयोजनाभावात् ॥ सूत्राय यामश्च इति इतरतरङ्गः ।

३५७४ । गोः पादान्ते ॥ ७१।५७ ॥

दी—। विशा हि त्वा गोपतिं शूरगोनाम् । पादान्ते किम् ? गवां शता पृथग्यामेषु । पादान्तेऽपि क्वचिन् । छन्दसि सर्वेषां वैकल्पिकत्वात् । विराजं गोपतिं गवाम् ।

The augment नुट् in vedic literature is prefixed to the रूप affix शाम् following the base गो provided the end of a foot (vedic foot) is concerned. Thus गोनाम् at the end of the foot ; 'विश्वहित्वा—' विश्व is lengthened by 'इचोऽतसिङ्' . गवां शता—no नुट् due to गवाम् existing at the beginning of a foot. But as everything in vedic literature is optional so नुट् ceases to take place in a few cases even when the end of a foot is concerned.

मित—। गोरिति । प्राग्वदनुवृत्तिः । तेनायमर्थः—गोशब्दात् परस्य आभो
नुब्रज्यमः स्यात् पादान्ते छन्दसि इति । विधाहि वेति । अत्र पादान्तवर्तित्वाद
गोनामित्यत्र नुद् । विधा इत्यत्र 'वृचोऽतः—' इति दीर्घः । गवामिति । पादादित्वाद्
नुब्रज्यभावः । पादान्तेऽपीति । स्पष्टम् ।

३५७५ । छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७।१।७६ ॥

दी—। अस्यादीनामनङ् । इन्द्रो दधीचो अस्यभिः ।

The preceding rule is 'अस्यदधिसक्ख्यचणामनङ्दातः' (322—7.1. 75). Thus the present rule means—अनङ् is the final substitute of अस्य etc in vedic language also. The term दृश्यते in the rule is to indicate violation of all other injunctions (सर्वोपाधिब्यभिचारार्थम्). Thus अनङ् takes place after the final vowels of अस्य etc by 'अस्यदधि—'(322) only when अजादि affix follows (as अस्य दधा etc) but not when a हलादि one follows (as अस्यभिः अस्यभ्यः etc). But here in violation to this we have अस्यभिः—अस्य + भिस् = अस्यन् भिस् by अनङ् = अस्य भिस् by elision of न by 'नलोपः—' and by 'न लोपः सुप्रस्वरसंज्ञातुन्विष्ट कृति' (353) this elision of न being invalid (असिद्ध) the rule 'अतो भिस् ऐस्' (262) does not apply and consequently we have अस्यभिः.

मित—। छन्दस्यपीति । 'अस्यदधिसक्ख्यचणामनङ्दातः' (३२२—७।१।७५) इत्यव्यवहितं पूर्वं सूत्रम् । तत्र सर्वमिदं अनुवर्तते । तदाह—अस्यादीनामिति । अत्र 'छन्दस्यपि' इत्येव सिद्धे दृश्यत्वात् सर्वोपाधिब्यभिचारार्थम् । तेन 'अस्यदधि—' (३२२) इत्यनेन टादावधि एव परतेऽस्यादेरनङ् इति विहितम् । इह तु हलादावपि परतो भवति । तेनोदाहरति—अस्यभिरिति । अस्यभिस् इति स्थितेऽनेन अस्यशब्दस्य इकारस्य स्थाने अनङ्कृते अस्यन् भिस् इति भवति । ततो नलोपः ततश्च अस्यभिम् इति जाते भिस्लोकारात् परत्वात् 'अतो भिस् ऐस्' (२६२) इति भिस्

ऐसादेशे प्राप्ते सुबन्विधौ नलोपस्यासिद्धात् स न भवति । एतच्च 'नलोपः सुपस्वरः' (३४त) इत्यत्र स्पष्टम् । एवमअस्थभिरिति सिद्धम् । एवं दधभिः सकृभिरित्यादि छन्दसि । लोके तु दधिभिरित्यादि ।

३५७६ । ई च द्विवचने ॥ ७।१।७७ ॥

दी—। अस्थादीनामित्येव । अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् ।

In vedic literature the final vowel of अस्थि etc is replaced by the substitute 'ई' when the dual number is concerned. Thus अक्षीभ्याम् against अक्षिभ्याम् in classical language. Note that here अक्षभ्याम् is not the result as the present rule supersedes others concerning duality.

मित—। इ चेति । 'अस्थिदधि—' इति वर्तते । तदाह—अस्थादीनामित्येवेति । छन्दसि विषये अस्थिदधिसकृष्णाम् ईकारोऽन्तादेशः स्याद् द्विवचनविभक्तौ परत इत्यर्थः । अक्षीभ्यामिति । अनङोऽपवादः । तेन अक्षभ्यामिति न । एवमन्यत्र ।

३५७७ । टक् स्ववस् स्वतवसां छन्दसि ॥ ७।१।८३ ॥

दी—। एषां नुम् स्यात्सौ । कौटङ्ङिङ्ङ्द्रः । स्ववान् । स्वतवान् ॥ उदोष्ठपूरवस्य (२४६४)—

In vedic literature, the augment नुम् is affixed to the first case-ending sing affix सु coming after the base ending in टङ् and after स्ववस् and स्वतवस्. Thus कौटङ्—किम् + टङ् + किन् by 'यदादिषु टङ्योऽनालोचने कच' (429)—कौटङ् as किन् drops everything for the नकार herein is for the sake of pitch (स्वराद्यं), ईकार— for the sake of facility in pronunciation, क for कित् (अनुवन्दाद्यं)

is dropped by 'विरपक्तस्य' (375); किम् has been replaced by 'को' by 'इदं किमोरोशको' (1078). Now the form standing कौहन्मश् + सु = कौहनश् = कौहन् by 'हल्ङ्यावभ्यः—' (354) = कौहन्—श्, eliding by 'संयोगान्तस्य लोपः' (54) = कौहङ् by 'किन् प्रत्ययस्य कुः' (377). Then कौहङ् + इन्द्रः = कौहङ्किन्द्रः duplication by 'ऊमो जसादविङ्मुचिन्म'. स्वान्—The base is स्ववस् (सु अवस रचयन् अस्य). Thus स्ववस् + सु = स्ववन् सु, in connection with नुम् = स्ववनस् with the elision of सु, as before = स्ववान् with the lengthening of the penultimate by 'सान्महतः संयोगस्य' (371). There the संयोग letter नस् must be considered as one letter. स्ववान् with the elision of स्, as before (संयोगान्तस्य लोपः). स्ववान्—The base is स्ववस्, hence the procedure is just the same as in the case of स्ववस्. 'उदीष्टा—' This is for the next rule.

मित—। इक्स्वसिति। 'आच्छेदयोर्नुम्' (७१८०) इत्यतो नुम् इत्यनुवर्तते। 'सावनङ्ङः' (७१८२) इत्यतः सौ इति च। तदाह—एषां सौनुमित्यादि। छन्दसि विधये इति शेषः। कौहङ् इति। किम् शब्दोपपदाद् द्वयोः 'न्यदादिषु द्वयोऽनालोचने कच' (४२६) इति चाद् किन् प्रत्ययः। तस्य क्नावितौ। इकार उच्चारणार्थः। वकारस्य 'विरपक्तस्य' (३७५) इति लोपः। एवं प्रत्ययस्य सर्वलोपित्वात् किम् द्वयश्च स्थिते 'इदं किमोरोशको' (१०१८) इति किम्; 'को' इत्यादेशः। ततः सां विहिते कौहन् सु इति स्थिते नुम्। तदेवम् कौहन्श् सु इति जाते 'हल्ङ्यावभ्यो दीर्घात् सुतिस्वरुक्' इत् (३५४) इति सुलोपः। शकारस्य 'संयोगान्तस्य लोपः' (५४) इति लोपः। ततः कौहन् इति स्थिते 'किन्प्रत्ययस्य कुः' (३७७) इति नकारस्यऽनुनासिकी ङः। ततः कौहङ् + इन्द्रः = कौहङ्किन्द्रः 'ऊमोजसादवि—' इत्यनेन। स्ववान् इति—सु (शोभनम्) अवः रचयन्मथेति बहुव्रीहौ स्ववस् इति प्रातिपदिकम्। (अवतरीणादिकेऽसुनि

अवस् इति)। ततः सौ स्ववस् सु इति स्थिते नुम्। एवं स्ववन्स् सु इति ज्ञाते प्राग्वत् सुलोपः। ततः 'सान्त्वहतः—' (३१७) इत्याधादीर्घः। ततः प्राग्वत् सुलोपश्चोद्यान्लोपाः। तस्यासिद्धत्वात्सुलोपो न। एवं स्ववान् इति सिद्धम्। स्वतवान् इति। स्व् स्वानुकूलं तवः द्विर्व्यस्येति वियहे स्वतवस् इति प्रातिपदिकम्। तवस् इति तुधातोर्द्धायात् सौतात् असुनप्रत्यये सिद्धम्। एवं स्वतवस् + सु इति स्थिते प्राग्वत्। 'उदीष्टा—' इति उक्तार्थमिदम्।

३५७८। बहुलं छन्दसि ॥ ७।१।१०३ ॥

दी—। ततुरिः। जगुरिः पराचैः *।

The substitute 'उत्' directed in place of च by 'उदीष्टापूर्वस्य' (2494) takes place irregularly (i.e. may or may not take place) in connection with vedic language (and again may take place when such चकार is not औष्ठपूर्व or preceded by labial). Thus ततुरि—तृ + किन् by the rule 'आह्वसहन—जनः किकिनौ लिट च' (3151). Duplication etc (due to लिङ्छ) taking effect we have ततृ + इ then उत् or उकार in place of च = ततृ इ (by उरण् रपरः) = ततुरिः here चकार is दन्त्यपूर्व and not औष्ठपूर्व and yet उत् operates. The term means—(he) crossed (तौष्ठवान् or ततार). Similarly जगुरिः—तृ + किन् (he) uttered sounds (जगार) किन् makes the words आदादान्.

सित—। बहुलमिति। 'उदीष्टापूर्वस्य—' (२४९४—७।१।१०३) इति उदीष्टापूर्वस्य चकारस्य उविधीयते स (उत्) तस्य चकारस्य स्थाने बहुलं भवति छन्दसि विधये। चकारस्य (उद्यापूर्वत्वभावेऽपि) भवति इति यावत्। तेन औष्ठपूर्वत्वभावेऽपि चकारस्य उदादेशं दर्शयति—ततुरिरिति। तृप्पवनतरणयोर्भाविः।

तस्माद् (चकारान्तत्वाद्) 'चाहुममहनजनः किकिनी लिट् च' (३१५१) इति किन् प्रत्ययः। लिट् चेतुर्लुक् लिङ्गभावाद् द्वित्वादि। तदेवं तत्तु इति स्थिते उदादेशः। 'उरण्—' इत्युकारस्य रपरत्वम्। तीर्थवान् ततार इत्यर्थः। किन्प्रत्ययस्य निष्ठा-दादादात्तत्वम्। किमप्येव तु कृते यद्यपि रूपं तुल्यं तथापि प्रत्ययस्वरिण्यन्तोदात्तत्वात् स्यादिति न विहितम्। अत्र चकारस्य 'त' इति हेतुपूर्वत्वेन औष्ठपूर्वत्वभावेऽपि उदादेशः। जगरिरिति। ग शब्दे क्रीडादिकः। तस्मात् प्राग्वत् किन् द्वित्वादिना रूपम्। जगार (शब्दं कृतवान्) इति तदर्थः।

३५७८। हु, ह्वरेच्छन्दसि ॥ ७२।३१ ॥

दी—। ह्वरेर्निष्ठायां 'हु' आदेशः स्यात्। अहुतमसि हविर्धानम्।

In vedic literature, substitute 'हु' is ordered in place of the root हु (कौटिल्ये भ्रादि) when the affix निष्ठा (क्त and क्तवत्) follows. Thus अहुतम् in place of अहुतम्.

मित—। हु इति। हु इत्यविभक्तिको निर्देशः। 'शीदितो निष्ठायाम्' (७२।३४) इत्यतो निष्ठायामित्यनुवर्तते। तदाह—ह्वरेर्निष्ठायामिति। ह्वरिति 'हु' कौटिल्ये इति भीमादिकशेका निर्देशः। अहुतमिति। अहुतमिति लोके।

३५७९। अपरिहृताय ॥ ७२।३२ ॥

दी—। पूर्वेण प्राप्तस्यादेशस्याभावो निपात्यते। अपरिहृताः सनुयाम वाजम्।

The term अपरिहृता (नञ् + परि + हृ + क्त—रमा बहुव) in vedic language is irregularly formed with the absence of the substitute हु in place of हृ due by the previous rule.

मित—। अपरिहृता इति। निपात्यतेऽयमिति निपातनप्रकारं दर्शयति—

पूर्वेण प्राप्तस्येति । 'ङ्' इत्यादिशस्येत्यर्थः । कन्दसि बहुवचनान्त एवायं शब्दः प्रयुज्यत इत्याहुः ।

३५८१ । सोमे ह्वरितः ॥ ७।२।३३ ॥

दी— । इङ्गुणौ निपात्यते । मा नः सोमो ह्वरितः ।

The term ह्वरितः (ङ् + क्तः) with reference to सोम is irregularly formed with गुण of the root and इङ् prefixed to the affix and also absence of the substitute 'ङ्' for ह् ।

सित— । सोम इति । सोमविषये ह्वरित इति निष्ठायां निपात्यते । इङ् गुणाविति । धातोर्युगः प्रत्ययस्येति धित् बोध्यम् । अतः ह्वरिः 'ङ्' इत्यादिशाभावश्च निपात्यते ।

३५८२ । ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तमितचक्षविकस्ताविशस्तृ-
शंस्तृ-शास्तृ-तरुट-तरुट-वरुट-वरुट-वरुटोरुज्ज्वलिति-क्षरितिव-
मित्यमिताति च ॥ ७।२।३४ ॥

दी— । अष्टादश निपात्यन्ते । तत्र 'ग्रसु' 'स्कभु' 'स्तम्भु' एषामुदिच्छाविष्टायामिटप्रतिषेधे प्राप्ते इङ् निपात्यते । युवं शचीभिर्ग्रसिताममुञ्चतम् । विस्कभिते अजरे । येन स्वः स्तभितम् । सत्येनोत्तमिता भूमिः । स्तभितेत्येव सिद्धे उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनमन्योपसर्गपूर्वस्य मा मूदिति । 'चते याचने' । 'कस गता' । आभ्यां क्तस्येडभावः । चक्षो इतश्चत्तामुतः । तिस्रा इ श्यावमश्विना विकस्तम् । उत्तानाया इदयं यद्विकस्तम् । निपातनमहुत्वापेक्षं सूत्रे बहुवचनम् 'विकस्ता' इति । तेनैकवचनास्तोऽपि प्रयोगः साधयेत् । 'ग्रसु' 'ग्रम्भु' 'ग्रामु' एभ्यस्तच्च

इडभावः । एकस्तुष्टरश्चस्याविशस्ता । यावयाभ उत शंस्ता ।
प्रशास्ता पोता । 'तरतेर्षड्' 'वृजोश्च' 'टच' 'उट्' 'जट्' ।
एतावागमौ निपात्यते । तरुतार' रथानाम् । तरुतारम् ।
वरुतारम्—वरुतारम् । वरुत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु । अत्र
डीबन्तनिपातनं प्रपञ्चार्थम् । वरुट्शब्दो हि निपातितः । ततो
डीपा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलादिभाश्चतुर्भाः शप इकारादेशो
निपात्यते । 'ज्वल दीप्तौ' 'क्षर सञ्चलने' 'टुवम् उद्गिरणे' ।
'अम गत्यादिषु'—इह क्षरितौल्यस्थानन्तरं क्षमितीत्यपि केचित्
पठन्ति । तत्र 'क्षमूष सहने' इति धातुर्वोधः । भाषायां तु
यस्त-स्त्वध-स्तव्योत्तव्य—चतित विकसिताः । विशसिता । शंसिता
शासिता । तरिता—तरिता । वरिता—वरिता । उज्ज्वलति ।
क्षरति । पाठान्तरे—क्षमति (? क्षमते) * । वमति । अमति ॥
'बभूयास्ततन्य जगृभ-ववर्येति निगमे' (२५२७) । विद्या तसुतुसं
यत आवभूय । येनान्तरिक्षमुर्वाततन्य । जगृभते दक्षिण-
मिन्द्र हस्तम् । त्वं ज्योतिषा वितमोववर्य । भाषायां तु
वभूविथ । आतेनिथ । जगृहिम—ववरियेति ।

These eighteen words (but nineteen, with 'क्षमति' added by others after the term क्षरति in the rule) viz यसित, क्षमित, क्षमिन्, उत्तमित, चत and विकसित ; as well as विशसु, शंसु, शासु, तरुट्, वरुट्, वरुव, उज्ज्वलति, क्षरति (also क्षमति), वमिति and अमिति

[* The printed editions of Si-kau-kasika have all क्षमति here through copyist's slip. Make it क्षमते, for क्षमूष सहने is भ्रादि आत्मनेपदी] ।

are irregularly formed in vedic literature. Of these first six are formed with the affix क्. Of them, again, the roots of the first four being उदिन् or उदेलिङ् viz यस् कृन्, सन्, and उत् + सन्, arrangement of इट् before निष्ठा (क्) is irregularly effected for इट् was prohibited to the affix by 'यस्य विभाषा' (3325) as the roots are allowed इट् only optionally by 'उदितो वा' (3328). Thus according to this restriction we have in classical language यस्, कृन्, सन् and उत्सन् without इट्. In the cases of कृन्, सन् and उत्सन् the elision of नकार existing in the roots कृन् and सन् is effected by 'अनिदिता इल उपधायाः कृडन्ति' (415) as क् after them is कृत् or उदेलिङ्. यत् in the case of विकृन्ति is accounted for by 'वैः कृन्तातेनित्यम्'. In the case of उत्सन्ति—उद् + सन् + क् = उत् सन् म इत् here सकार of सन् is changed into य् by 'उद् स्यात्तयोः पूर्वस्य' (118) and 'आदिः परस्य' (44). Then this यकार also disappearing (optionally) by 'भरो भरि' (77) नकार eliding by 'अनिदिताम्' and इट् taking place, we now have उत्सन्ति (see 'उद् स्या' in Vol. I of our edition); here (in the rule) the utterance of 'सन्ति' for 'उत्सन्ति' sufficing, the addition of the उपसर्ग उत् before it is to the effect that सन्ति will not result from सन् + क् in case of any other उपसर्ग (save and expect उत् preceding the root). यत्—यत् + क् without इट् against उदित the classical form with इट् by 'आर्धधातुकस्य'। विकृताः—विकृत् + क् without इट् against विकृति the classical form with इट् as before. By the mention of 'विकृता' the plural of विकृति is not to be understood and that the term has got to be used in the plural number only; on the other hand, the plural form

is in view of the many निपातन (beginning from शसित and ending in विकृत) so that the application of the term in the singular number also is grammatical. The terms शसु, शंसु and शासु are derived with the affix लृच् (कर्तरि) added to the roots शसु, शंसु and शासु. Here the absence of इट् being prefixed to the affix लृच् is irregularly effected. Thus the vedic forms are शसा, शंसा and शासा whereas with इट् in classical language we have शसिता, शंसिता and शासिता respectively—एकलृट्, etc—Dissolve as एकः + लृट् + अशस + विशसा. The final has been lengthened by the rule 'अन्तेषामपि दृश्यते' (2539). The terms तसृट्, तसृट्, वसृट् and वसृट् are derived with the affix लृच् added to the roots तृ and वृट् or वृच्. When the affix लृच् follows the roots take irregularly the augments उट् and ऊट् by term गुण of the roots being effected by 'सार्धधातुकार्हे' (2168) in connection with the affix लृच् which is an आर्धधातुक. Thus तसृता (तसृट् + सु) with उट् and तसृता (तसृट् + सु) in connection with ऊट्. Similarly वसृता वसृता. In classical language we have with इट् in places of उट् and ऊट् तरिता तरीता and वरिता वरीता the augment (इट्) being lengthened optionally by the rule 'वृत्तो वा' (2391—7.7.38). The term वसृती in the rule is derived with the affix डीप् added after the base वसृट् (वसृट् + डीप्) and is illustrated in the मन्त्र 'वसृतीभिः सुशरणः'—But this mention of the term वसृती under the list of these irregularly formed words so as to direct डीप् by निपातन is only for an elaborate utterance. For when by निपातन we get the word वसृट् we could have already

got वरुनी also by adding डीप् after it (वरुनी) by the rule 'ऋभ्योडीप्' (306). The classical form against the term (वरुनी) is either वरिनी or वरीनी. The four terms (but five, if the reading of the term 'चमिति' is included in the list) उज्ज्वलिति, चरिति, (चमिति) वमिति and चमिति are derived with the irregular substitute of इकार in place of the विकरण शप् following the roots (उत् + ज्वल, चर, (चम्) वम् and चम्). The meaning of the roots is expressed in the text. The procedure is thus—उत् ज्वल + शप् + तिप् = उज्ज्वल इति = उज्ज्वलिति। In the Similar way चरिति, चमिति etc. The classical forms against them are, however, उज्ज्वलति चपति, 'चमति' (चमते)* वमति and चमति respectively. इह चरितीयख्याननरम् etc explained before. 'वभूयात्तत्' (2527). This rule belongs to the vedic section. Hence, though explained it has been brought down here (in the vedic section) for the sake of illustration. 'विद्या—' Lengthenation of the final vowel (अकार) of विद् is by 'डाचोऽतल्लिङः'. आवभूय—आ + भू + लिट् घल् against the classical form आवभूयिष्य (with इट्). येनान्तरिच—Break up as येन + अन्तरिचम् + उरु + चाततय, the prose-order being येन उरु अन्तरिचम् चाततय—आ + तन् + लिट् घल् against चातेनिष्य the secular form. 'जग्ग्वाते—' We get hold of, Oh Indra, your right hand. जग्ग्वा = दीर्घ by 'अन्वेषामपि इश्यते' the form being जग्ग्वा—यङ् + लिट् म् (first person plural) after duplication etc the root gets सप्तसारण by the rule 'प्रहिज्या—' (2412) as the affix म् is लिट्, इ of यङ् is replaced by भ् by the Vartika 'इयङोर्महन्दि' and interchange of places of भ् and म् due to the absence of the augment (इट्) by 'वभूयात्तत्'—The classical form with इट् is जग्ग्हिम। ववर्ष—इ

+ लिट् यल्—गुण by 'सावधातुकार्हे—' (2168) then duplication and absence of इट्. The from, against this in भाषा being ववरिथ with इट्.

मित—। यस्मिन्स्त्वमितेति । यस्मिन्, स्त्वमित, स्तमित, उत्तमित, चक्ष, विक्रसा, [विक्रस इत्येव (बहुवचनमविहितमिति वस्त्यत्यनुपदमेव)], विशस्, शस्, शास्, तरुट्, तरुट्, वरुट्, वरुट्, वरुवो, उज्वलिति, चरिति, (चमिति इत्यधिकः पाठोऽन्यत्र । स च भट्टोजिनापि स्वीकृत एवेति सूक्ते स्पष्टम्), चमिति, अमिति (इति अर्थाद् एवमादयोऽन्ये च शब्दाः) छन्दसि निपात्यन्त इत्यर्थः । एषु क्रमेण यस् अदने, स्त्वम्, स्तम्,—रोधनाथौ सौतौ—('स्तम्, स्तम्, स्त्वम्,—' (२५५५—३।१।८२) इति सूत्र एव तयोक्तृद्वेष्टदर्शनात् । गणपाठोऽदर्शनाच्चेति बोधम्), चत्, कस गतौ, यस् हिंसायाम्, शस् सुभूतौ, शास् अनुशिष्टौ, तृ प्रवर्ततरणयोः, इङ् स भक्तौ (इङ् वरणे वा), ज्वलदोतौ, चर सज्जलने (पाठान्तरे चमूष् सङ्गे) टुवम् उत्त्रिरणे अस् गत्यादिषु इति धातवः । अष्टादश इति । चमितेरपि संयद्वात्तु जनविंशतिरिति विवेकः । उदित्त्वादिष्टायामित् निषेधे प्राप्ते सोऽन्त निपातनाद् भवतीत्याह—इन् निपात्यन्त इति । ततो यस्मिन् इति । लोके तु 'यस्य विभाषा' इति निषेधादिङ्भावे न्यस्त इति ['वीपदीवमहायाङ्गयथी वामनादगगजः । कौर्तेरेव प्रसङ्गेन साधवेन विमोचितः । इत्यभिप्रायोक्तिः] लोके स्तमित इति । स्तमित उत्तमित इति । ततः पुनरुत्तमितेत्यस्य ग्रहणं व्यर्थम् इत्यत्राह—स्त्वमितेत्येव सिद्धे इति । अन्योपसर्गपूर्वस्येति । स्तम्भेरिति शेषः । मासूदिति—निष्ठाया इडिति शेषः । चत् इति—चत्ते (चत्) + ऋ इति स्थिते निपातनादिङ्भावे जाते रूपम् । लोके तु चतित इत्येव । विक्रस्तमिति । विष्णुवात् कसेर्निष्ठा । निपातनादिट् । लोके तु विक्रसितमित्येव । तिधा—हीत्येव ग्रावमिति कर्तृपदम् । अश्विनेति कर्म । तस्य च अश्विनी इत्यर्थः । सुपां सुलुक्—(३५६१) इति विभक्तोरात् आदेशः । ननु सूते विक्रसा इति बहुवचनान्त पदम् । तत् कथमिह विक्रसमित्येकवचनान्तमुदाह्रियते । यत्राह—निपातन-बहुलापेचमिति । यस्मिन्स्त्वमित्यारभ्य बहुवोऽन्त निपातितोऽन्तः शब्दाः संयुज्यन्ते । तेषां बहुलोनिपातनस्यापि बहुलो विक्रसा इत्यत्र बहुवचनम् । न तु बहुवचनान्त

पवायं सप्तदिकवचनान्निष्ठाधुरित्यर्थो विवक्षित इति भावः । शप्तादिभ्यः विभ्यः कर्त्तरि विहितस्य 'लृच्' इति प्रत्ययस्य इत्यर्थः । इडभाव इति । निपातनादिति भावः । एकल्लुटुरिति । एकः + लृटुः + अन्त्यस्य + विशका इति पदच्छेदः । लृटुस्त्विति । विशकसंज्ञाचक—लृटु इति ऋकारान्तस्य शब्दस्य पञ्चमैकवचने रूपम् । अन्त्यस्या इति । 'अनेप्राप्तमपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । लोके तु इडागमज्ञेन विग्रसिता । शंसिता । वत् तदृष्ट इति निपातज्ञात् मिहम् । ततश्च तस्मादेव 'ऋन्नेभ्यः—' इति लोपि बहुव्रीति लभ्यतएव । ततश्च 'बहुव्रीति वचनं' इत्यर्थं तत्राह—प्रपञ्चार्थमिति । बाहुल्येन प्रदर्शनाद्यर्थम् निपातनद्वयमपि स्वीकृतमिति भावः । बहुव्री + उज्वलिति इत्यत्र सन्धिर्यः । उज्वलादिभ्यश्चतुर्थेभ्य इति । अत्र चतुर्थः कश्चिदः । लोके तु कसेष उज्वलति चरति वसति वसति इति । भाषायां लिति । [अत्र सर्वत्र यन्मे मूलि चसति इति प्राप्तः पाठः लिपिकरप्रमादात् । चमते इति युक्तम् । चमैरात्मने-पदत्वात्] । बहुधा ततमेति । निगमो वेदः । तत्र बहुष्य, आततस्य, जगत्स्य, वच्ये इत्येतानि पदानि प्रत्ययस्य इडाभावेन निपातितानीत्यर्थः । लोके तु आत्रभूविद्य इति । येनेति । येन + अन्तरिचम् + उरु + आततस्य इतिच्छेदः । येन उरु त्रिस्तोत्रम् अन्तरिचम् अवकाशम् आततन् आतनोतीत्यर्थः । वर्तमाने लिट् प्रागवत् । आरुपूर्वात् । ततोतेलिटि यलि इडभावे रूपम् । अत्र एलाभ्यासलोपयोरभातोऽपि इति बोध्यम् । लोके तु 'अत्र एकल्लृट्स्थो—' इत्येलाभ्यासलोपयोः कृतयोर्दिटि च आतेतिथ्य इति । जगत्स्थाने इति । हे इन्द्र ते सर्व दक्षिणः इदं जगत्स्था वयं जगन्नीम जगद्भिः इति वेत्यर्थः । कान्दसत्ताङ्गं तच्चकषनेऽपि उज्जमपुरुषो लिट् प्रयोगः । 'अनेप्राप्तमपि दृश्यते' इति जगत्स्थाने इत्यत्र दीर्घः । यद् + लिट् + म इति स्थिते विलि 'वहिव्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणे 'जगद्गोभेश्वन्दसि' इति (वार्तिकात्) इत्यसंज्ञादिभ्यः निपातनादिङभावे भक्तात्मकारयोः स्यान्नेत्यस्य च जगत्स्थ इति । जगद्भिः इति तु भाषायाम् । वतर्क इति । ततोतेलिटि यलि प्रत्ययस्य पिप्वाद् 'सर्वधस्तुकार्क—' इति शुभे रपरत्वे विलि, कलदिभ्यो, इडभावे च रूपम् । भाषायां लिटि अवरिथेति ।

२५८३ ।

सनि ससनिवासम्

७१२६४

२५८३ ।

सनिमितीतत् पूर्व्यात्

समतेः

सनीलर्वा

कसोदिट्

एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते ॥ (अञ्जिताग्ने सनिससनिवांसम्) ॥ 'पावकादीनां कृन्दसि प्रत्ययस्यात् कादित्व' निति वाच्यम् (वार्तिक) । 'हिरण्यवर्णा शुचयः पावकाः' ।

The augment इट् in vedic literature is irregularly prefixed to the affix कसु following the root सनति or सनोति i.e either वष or सषसंभक्तौ (भृदि) or वषु (सन) इति तनादि as also the absense of एत् and अभ्यासलोप are effected when the root is preceded by the term सनिम्. As for example the मन्त्र runs 'अञ्जिताग्ने—' where सनिससनिवांसम् is the accusative singular of the term (प्रातिपादिक) सनिससनिवस् declined as सनिससनिवान् सनिससनिवांसौ सनिससनिवांसः. The term सनिससनिवस् is derived with कसु (वस्) thus सनिम् + सन् (भृदि वा तनादि) + वस् = सनिम्—ससन् इवस् by duplication by 'लिटः कानज्वा' (3994—3.2.108) 'कसुव' (5.5.107) and the augment इट् prefixed to वस् by निपातन in this rule. Here एत् and अभ्यासलोप were due by 'अतएकङल-संध्य' (2260). पावकादीनाम्—This is a Varttika here. It has to be said that in vedic literature the state to qualify or the state of having the substitute इकार in place of the अकार preceding a क which remains in an affix in respect of the terms पावक etc does not apply. In other words the terms पावक etc, when the feminine affix टाप् follows will not have अकारs, existing before their ककारs, replaced by इकारs by the rule 'प्रत्ययस्यात् कात्पूर्वस्यात् इदापासुपः' (463) Thus पावकाः and not पाविका according to 'प्रत्ययस्यात्—' as पावक is derived as पू + पिच् (पू + पिच्) + क्तुल् ।

सनिम् + ससनिवासम् इति क्त्वेऽन्त्यस्य सनिम् इत्येतद्व्ययम् । तत्र चिरार्थकम् आन्त्यस्य । सनिं ससनिवासम् इति
 त्वं छन्दोमात्रगोचरमिति व्याचष्टे—सनिमित्येतत् पूर्वोक्त्यादि । अत एवेतदिह
 वैदिकप्रकरण एवोपन्यस्तम् । यद्वा 'बभूयाततव्यजग्मभववर्षेति निगमे' (७।२।६४)
 इत्यतो 'निगमे' इति सङ्ख्यकत्वा इष्टानुवर्तते इति द्रष्टव्यम् । ससनिवासम् इति
 कसुप्रत्ययान्तस्य ससनिवस् इति प्रातिपदिकस्य पुंसि द्वितीयैकवचनम् । सनिम्
 ससनिवासम् इत्यत्र को मूलोभूवो धातुसंवाह—सगतेः सगतेर्वेति । यष संभजने
 इति भीवादिकः । १७० दाने इति तानादिको वाऽयं धातुरिति समाधानम् । उभयोरेव
 'सने' इत्याकृतिसाधारणत्वात् । तदेवम् सनिम्—सन् + कसु (वस्) इति स्थिते
 'क्षितः कानिक्ता' (२०८४) 'कसुय' (२०८५) इति कसोर्लिङादिशब्देन क्षितकार्य-
 क्षित्वादिना 'निक्' वजिक्लृति' (२८८१) इति वसः (कसोः) इडागमाभावे प्राप्ते
 तद्वा 'अत एकहलमर्थे ऽनादिशादर्लिङि' (२२६०—६।३।२०) इति एत्वाभ्यासलोपयोश्च
 प्राग्गोराह—कसोरिट् एत्वाभ्यासलोपाभावस्य निपात्यत इति । कसोरिट् निपात्यते
 एत्वाभ्यासलोपाभावस्य निपात्यते इत्यन्वयः । तस्यैवमिति सनिं ससन् इवस इति
 स्थितेः सनिं ससनिवस् इति रूपं सिद्धम् । एत्वाभ्यासलोपयोस्तु कृतयोः सनिं सनिवस्
 इति स्थितिर्द्विवचनीयम् । अतोदाहरति—अविताग्रे इति । 'पावकादीनाम्—' इति
 वार्तिकमिदम् । छन्दसि विषये श्रुता प्रत्यय निष्पन्नानां पदानां टापि परे ककारात्
 पूर्वस्य अकारस्य 'प्रत्ययस्यान्तं कात् पूर्वस्यान्तं कृत्वाप्यसुपः' (४५२) इति सूत्रेण
 विहित इकारादेशो नेति वक्तव्यमित्यर्थः । पावका इति । पुनन्ति पावयन्ति वेत्यर्थ
 इति शब्देन्दुशेखरकाराः । पुनातिः प्रावयतेर्नाम्नत्वाद् श्रुत्वा (अक) प्रत्यय इति
 तदाशयः । प्रत्ययस्य शिवाद् 'अजो जिगति' (२५४) इति पूर्वव इति । उत्तरतापि
 पिबसं सर्गानेनेव इति । ३५८४ । धीलोपो लेटिवा ॥ ७।३।७० ॥
 धीः । दधद्भानि दाध्वे । सोमो ददद्गान्धर्वाय ।
 यदग्निरन्धये ददात् ।

The final i.e. आकार (after duplication) of the roots designated as घृ (i.e. दा and धा ; cp 'दा धा घृदाण्') disappears optionally when the vedic affix लोट् takes place. Thus 'दधत् रत्नानि—' holding gems in hand for the sacrificers (यजमान is दाशान्). Here in the case of दधत् the आकार of the root धा disappears after duplication—धा + लोट् तिप् = दधाति by duplication etc by 'झी' as धा (and दा) are of जुहोत्यादि class. Then आकार eliding by this we have दधति. Now the 'घट्' by 'लेटोऽडाटौ' takes effect giving दधति whence we have दधत् with the इकार of तिप् dropped by 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु'. दाशये is the dative singular of the term दाशान् (दाश् + कसु) derived irregularly with कसु or वस् by 'दाशान् साध्वान्मीढांश्च'. Similarly the term ददत् in 'सोमो ददत्—' Soma gave her (i.e. an unmarried girl) to Gandharva. When आकार of the roots (after duplication) is not dropped we have the forms (दधात् and) ददात् as in 'यदग्निः—' But these (दधात् and ददात्) could have been formed with आट् (the augment) also by 'लेटोऽडाटौ'.

मित—। घोलोप इति । छन्दसि विषये घुसंशकानां (कृतवित्तानां) धातूनाम् अन्तास्य (आकारस्य इत्यर्थः) लोपो वा स्याद्वेति परत इत्यर्थः । 'दधद्रत्नानि—' इति । अथ दधत् इति दधातेलेटि तिप् रूपम् । 'झी' विले अथासकार्यं च कृते दधाति इति जाते अनेन सूत्रेण ('घोलोपः—' इत्यनेन) धातोरालोपः । ततो दधति इति स्थिते 'लेटोऽडाटौ' इति अटिविहिते दध अटति दधति इति जाते 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' इति तिप् इकारलोपपूर्वं 'दधत्' इति रूपं सिध्यति । 'घोलोपः—' इति लोपस्य वैकल्पिकलाट् लोपाभाव पक्षे तु 'दधात्' इति रूपम् इति विवेचनीयम् । दाशयेविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि सख्यादोन्धेय वा दधत् दाघार्थं धारयन् स्थितः (अग्निहिति शेषः) इति

मन्त्रार्थः । दाधये इति दाधान् इत्यस्य चतुर्थ्ये कवचने रूपम् । दाधान् शब्दस्तु—
 “दाधान् साहवान् मीदाधे” इति कसुप्रत्ययान्तो निपातितः । सोमो दददिति । दाधाखेलेति
 रूपम् । दददिति वदव प्रक्रिया बोध्या । सोमो दददिति प्रजातसम्भोगेच्छाकन्याविषयायाः
 कस्मश्चिद्वेर्मन्त्रः । तथाच श्रूयते ‘सोमो दददगन्धर्वाय गन्धर्वो दददग्रये अग्रिय
 ‘वामाददात्—’ इति । अथ अंशान्तरम् अथवे दे मागेनीयम् । अथ ददत् इत्यस्य
 पचे (लोपाभावापचे) रूपं दशयति—ददादिति ।

३५८५ । मीनातेर्निगमे ॥ ७३८१ ॥

दी— शिति ह्रस्वः । प्रमिणन्ति व्रतानि । लोके प्रमीणन्ति ॥

‘अस्तिसिचोऽष्टके—’ (२२२५)—

In vedic language, the दीर्घ ईकार of the root सोक् (मीक् हिंसायांकादिः) becomes ङस् when a शित् or शकारeliding affix follows. As for example प्रमिणन्ति—प्र+मी+जट् अन्ति=प्रमि शा (by क्कादिभ्यः या) अन्ति=प्रमिन् अन्ति, आकार of ना or शा disappearing by ‘श्राम्भस्योरात्’ (2486)=प्रमिणन्ति—अथ by ‘हितुमीना’ (2530). The classical form against this is प्रमीणन्ति. ‘अस्तिसिचः—’ (2253) This is for the next rule which follows upon it—

मित—मीनातेरिति । ‘हितुस्समुच्चारां शिति’ (७३८१) इत्यतः ‘शिति’ इत्यनुवर्तते । ‘पादोनां ङस्’ (७३८०) इत्यतो ‘ङस्’ इति च । तेन शेषं मुख्यकम्—शिति ङस् इति । मीनातेरीकारस्य ङस्त्वात् शितिप्रत्यये परतश्चन्दसि इति समुदायादेः । मीनातेरिति श्रविण्कारणस्य (कं योदिकस्य) मीञ् हिंसाया-
 मिहस्य षष्ठ्यम् । प्रमिणन्ति इति । हिंसन्तीत्यर्थः । प्र+मी+शा अन्ति इति स्थिते
 ‘अन्ति’ प्रमिना अन्ति इति काते । ‘श्राम्भस्योरात्’ (२४८६) । ‘अन्ति’ प्रमिना
 प्रमिणन्ति इति । ततो ‘हितुमीना’ इति षष्ठ्यम् । लोके शिति । च व ङस्त्वाभावादिति
 भावः । ‘अस्तिसिचः—’ (२२२५) इति उपसर्गमिदम् ।

३५८६ । बहुलं कन्दसि ॥ ७३।८२ ॥

दी—। सर्वमा इदम् । आसीदिति प्राप्ते ॥ [अस्तेलङ्तिप्
इडभावः । अपृक्तत्वाङ्लङ्गादिलोपः । रुत्वविसर्गौ । संहितायां
तु—‘भोभगो—’ (१६०) इति यत्वम् । लोपः शाकल्यस्य
(६७) इति यलोपः । गोभिरक्षाः । सिच् इडभावश्चान्दसः ।
अट् । शेषं पूर्ववत्] ॥ ‘ह्रस्वस्य गुणः’ (२४२) । ‘जसिच्’
(२४१) ‘जसादिषु कन्दसि वाचनं प्राङ् णौ चङुपधायाः’
(वार्तिक) ॥ अधा शतक्रत्वो यूयम् । शतक्रतवः । पश्वे नृभ्यो
यथा गवे । पशवे ॥ “नाभस्तस्याचि”—(२५०३) इति निषेधे
बहुलं कन्दसोति वक्तव्यम्” (वार्तिक) ॥ आनुषग् जुजोषत् ।

The augment ईट् directed by the rule ‘अस्तिचिः—’(2225) takes place variously i.e. may or may not take place in vedic literature. Thus ‘सर्वनाः—’All this was present (आः being equivalent to आसीत्). The procedure is thus—अस् + लङ् तिप् = आ अस् ति by ‘आङ्गादीनाम्—’अप् being dropped as अस् belongs to the ‘अदादि’ class. Then by ‘अकः सर्वणे—’we have आस ति. Now the augment ईट् is to be added before ति by ‘अस्तिचिः—’ is barred by ‘बहुलम्—’this rule. Then ‘इतश्च’ taking effect we have आस् त् of which the तकार being ‘अपृक्त’ disappears by ‘ह्रस्वाभाव्यो दीर्घात् सुतिस्त्वपृक्तं ह्रस्व’ (254). The resultant form then is आस् which again is transformed into ‘आर्’ by ‘ससजुदीर्घः’ (162) and then into ‘आः—’र making room for a विसर्ग. But in the संहितापाठ (as in the text) this र or ह्रस्व is changed into य by ‘भोभगो—’(167) which (the यकार) again is dro-

pped by 'लोपः शाकल्यस्' (67). गोमिरुषाः—Break up as गोभिः + अचाः (you live or lived with i.e. possessed with cows). अचाः is the second person singular in लृङ् of the root चि निवासगत्याः (भादि). Thus अट् + चि + सिच् + सिप् = अचैस्—इति of चि being due by 'सिचि इतिः परस्मैपदेषु'. Now the augment इट् due before सिप् by 'असि सिचः—' (2225) being barred by 'बहुलम्—' (the present rule) the (last) सकार disappears by 'हल्ङादिभ्यः—' (252) whence we now have अचैस्. The augment इट् due before सिच् by 'बाईधातुकस्येडवलादि.' (2243) does not operate due to vedic character of the form (कान्दसलात्). Then अचाः by 'लोपः शाकल्यस्' etc as before ; for इट् disappears after having its own place and thus अचाः is done irregularly (?). 'अस्स गुणः' (242) and 'असिच' (241) these two rules were expected to operate on the base शतकतु (dealt with herein)—But this operation is barred by the Varttika 'जसादिषु कन्दसि वावचनम्—' which means 'the operation intended by the rule 'वा कन्दसि' (3515—6.1.106) when जस् (सु, षी, जस्) etc follow extends as far as the rule i.e. before the rule 'यो वङापधायाः इस्' (7.4.1). Thus in अचा शतकत्वो ययम् (शतकत्वः + ययम्) the term शतकत्वः is first case ending plural of शतकतु. The form thus standing शतकतु + जस् the only result expected was शतकतवः by गुण by 'असिच' (241). But by this Varttika we have शतकत्वः (by यथादिश—शतकतु + अस् = शतकत्वस् = शतकत्वः) also as an optional one against शतकतवः. पश्ये—पश्य + डे = पश्य + ए = पश्ये (by यथादिश) and पश्ये by गुण by 'चेङिति' (245). Now, in the case of the root जुष which is here of जुहोत्यादि class (for जुषी प्रीतिसिक्कयोः—जुदादि), the Varttika

runs—'बहुल' कन्दसीति वक्तव्यम्—directing thereby that the गुण as above may or may not operate with reference to vedic language. Thus—जुजोषत्=जुष् + झ (कान्दस) + लोट् तिप्=जुजुष् ति + जुजोष् ति by गुण by this Varttika जुजोषत् by 'इतश् लोपः'—=जुजोषत् with अट prefixed before त् by 'लोटोऽडाटौ'.

मित—। बहुलमिति । 'अस्ति सिचः—' (७।१।८६) इति वर्तते । तस्य चायमर्थः—विद्यमानात् सिचः अन्ते य परस्य अपृक्तस्य हल ईडागमः स्यादिति । एवम् अस् + लुङ् तिप् इति स्थिते । 'इतश्—' इति तिप् इकारलोपात् 'आडजादीनाम्' इति धातोराडागमे च आ अस् त् इति जातेऽनेन अपृक्तस्य (तकारस्य) ईडागमे प्राप्ते 'बहुलं कन्दसि' (७।१।८७) इति प्रवर्तते । तेनापृक्तस्य ईडागमो न । ततश्च 'हलङ्गाविद्भ्यः सुतस्यपृक्तं हल' (२४२) इत्यपृक्तलोपात् 'अकः सवर्णे—' इति सवर्णदीर्घाच्च आस इति स्थिते कत्वविसर्गोः । तत्र 'आ' इति पदम् । अथ 'सर्वमाः—' इति संहितापाठे विशेषमाह—संहितायां त्विति । यलोप इति । पचे इदम् । पचान्तरे तु यलोपाभावात् 'सर्वमायिदम्' इति विभाव्यम् । इदं सर्वम् आः आसीदिति मन्वार्थः । गोभिरचा इति—गोभिः + अचाः इतिच्छेदः । चि निवासे भूदिः । तस्य जुङि सिपि 'सिचि हङ्गिः—' इति हङ्गौ आयादेशे ततः सिच इडभावे अडागमे च कान्दसम् रूपम् । शेषं पूर्ववदिति । कत्वविसर्गादि आ इत्यत्र यथा तथावापीति भावः ॥ 'ऋक्षस्य गुणः' (२४२) इति 'जसि च' (२५१) इति च । उभयमपि गुणविषयकं शास्त्रम् । तदेतदुभयमपि वैदिक विभागे वैकल्पिकतया प्रवर्तत इत्याह—'जसादिषु कन्दसि वाचचनम्—' इति वार्तिकमिदम् । 'वा जसि' (३५१५—६।१।१०६) इति यच्छास्त्रं विहितं तत् 'वी चङ्गुपधाया ऋक्ष' (७।४।१) इत्यस्मात् प्रागेव प्रवर्तते नान्यथेति वाच्यमिति शेषः कन्दसि विषये इत्यर्थः । शतक्रत्वो युयमिति । शतक्रत्वः + यूथम् इतिच्छेदः । शतक्रत् + जस् इति स्थिते 'जसि च' (२४१) इति प्राप्तस्य गुणस्याभावे 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति दीर्घः प्राप्तः । सोऽपि 'वा कन्दसि' इति वचनादत्र न प्रवर्तत इति यथादेशः । पचे गुणेन शतक्रत्वव इति । जसादिभित्यादि शब्दादन्ताह—पचे इति पशु ले

इति स्थिते 'वेङ्किति' (२४५) इति गुणे निम्ने प्राप्ते विकल्पः । एवं यथादेशे (पञ्च + ए) पञ्चे इति ॥ तदभावे तु गुणे कृति पश्ये इति । अथ जुजोषत् इत्यत्र गुणेः 'नाभ्यस्तथाचि' पिति-सावेधातुके (२५०३) इति गुणाभावे गुणविध्यर्थमाह—
 'बहुलं कृन्दसि—' इति वार्तिकमिदम्—न तु स्वम् । जुषी प्रीतिसिक्कयोः इति तौदादिको धातुः अत्रकृन्दसः द्रुवद्वावः । ततः जुष् + द्रु + सेट् तिप् इति स्थिते हित्वादिना जुलुष् तिप् इति स्थिते 'इतश्च लोप—' इति तिप् इकारलोपात्—अनेन (वार्तिकेन) गुणे च जुजोषत् इति ज्ञाते 'खिटोऽडाटौ' इति तिपोऽडागमः । ततोऽपम् ।

३५८७ । नित्यं कृन्दसि ॥ ७।४।८ ॥

टी—। कृन्दसि विषये णी * चङ् उपधाया ऋवर्णस्य ऋन्वित्यम् । अवीवृधत् ।

[* णी इत्यस्यावश्यकत्वेऽपि न सार्वत्रिकः पाठः]

In the matter of vedic literature the substitute ऋत् or ऋकार is persisting in the place of a ऋकार remaining in the penultimate syllable of a root followed by चङ् in णिच्, i.e. after the root has undergone the operation of णिच्. Thus अवीवृधत्—इध् + णिच् लुङ् तिप् = अट् + इध् + णिच् + लुङ् + तिप् = अ इध् इध् चङ् तिप्—हित्वात्वे चङ् by 'चङि'. Here गुण in connection with णिच् was expected, but 'नित्यं कृन्दसि' intervening that, does not operate. णिच् slides by 'वेरनिटि' (२३१३). Now by 'उरत्' (२३४४) and 'उरश्—' (२०) we have अवरत्तम्. Then by हलादिशेषः, सन्वदभावः by 'सन्वत्तुनि—' (२२१६), 'सन्वत्' (२०१७) and 'दीर्घोलोचोः' (२२१८) as also 'इतश्च लोप—' we finally have अवीवृधत् against अवीवृधत्—अववर्धत् the classical forms arrived at by the rule 'उरत्' (२३६७) where the term 'व' from 'जिह्वेतो' (१२४.६) follows. इति—। मित—। नित्यमिति । 'उरत्' (२३४०) इत्येतत् सर्वमपि स्वमिहानुवर्तते ।

‘शौ चङुपधायाः—’ (७४१) इत्यतो नौ चङुपधाया इति च तदाह—कन्दसि विषये षाविद्यादि । अवीवधदिति । इध् + णिच् इति स्थिते ‘णिच्—’ इति कतरि चङः । ततश्चङि इति द्वित्वं प्राप्नोति । एवमिह कार्यद्वयं प्रसज्यते । णिच् परतो लघूपधस्य वधेः गुणः इत्येकम् । ‘नित्यं कन्दसि’ इति चङ् परे शौ कदुपधस्य कदुपधत्वमेवेति द्वितीयम् । तव ‘पुगन्तलघूपधस्य च’ (७३८) इत्यस्य प्राप्ती ‘परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं वलीयः’ इति परिभाषया ‘नित्यं कन्दसि’ (७४०) इत्यस्य परत्वाच्चन्दसि विषये नित्यत्वाच्च कदादिशः । ततो इध् इत्यस्य द्वित्वम् । अजागमः । ‘शिरनिटि’ (२३१३) इति णिलोपः । ‘उरत्’ (२२४४) इत्यभ्यासस्य गुणे ‘उरण्—’ (७०) इति रपरत्वं हलादिशेषे, चङ् परतया सन्दर्भभावात् ‘सन्धत्’ (२२१७) इत्यभ्यासस्य इत्वे तस्य ‘दीर्घो लघोः’ (२२१८) इति दीर्घे इत्येति प्रत्ययेकारलोपे च अवीवधत् इति सिद्धम् । लोके तु ‘उकृत्’ (७४४७) इत्यत्र ‘जिप्रतेर्वा’ (७४४६) इत्यतो चित्यस्यानुवर्तनात् अवीवधत् अववधत् इति अपठ्यम् इति विवेचनीयम् ।

३५८८ । न कन्दस्यपुत्रस्य ॥ ७४१३५ ॥

टी—। पुत्रभिन्नस्यादन्तस्य क्वचि ईत्वदीघौ न । मित्रयुः । ‘क्वाञ्कन्दसि’ (३१५०) इति उः । अपुत्रस्य किम् ? पुत्रीयन्तः सुदानवः ॥ ‘अपुत्रादीनामिति वाच्यम्’ (वार्तिक) ॥ जनोयन्तोऽन्वयवः—जनमिच्छन्त इत्यर्थः ।

३५८८ i.e. ईकार (दीर्घ) and दीर्घ do not replace the अकार final in a base other than ‘पुत्र’ when the affix क्वच् is appointed after the same in vedic literature. Thus मित्रयुः (wishing a friend). The procedure is this—मित्रम् आत्मनः इच्छति इति मित्र + क्वच् gives मित्रय (and not मित्रोय the classical one by क्वचि च २६५०), as the vedic कञ्जन्त form ; then मित्रय + उ by क्वाञ्कन्दसि (३१५०). पुत्रीयन्तः पुत्र + क्वच् + अन्त plural. Here अ (final) or पुत्र has been replaced

by ई by 'कचि च', (2658). 'अपुवादीनाम्—' (Varttika). It has to be said that the term अपुवस्व in the rule presents a narrow scale and therefore should be replaced by the more comprehensive term अपुवादीनाम् । Thus 'जनीयन्तः' etc.

मित—। न. छन्दसि इति । 'अकृतसर्वधातुकयोः दीर्घः' (७।४।२५) इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्धते । 'ईप्राप्नोः' (७।४।३१) इत्यतो ई इति । 'अस्य चूँ' इत्यतोऽस्येत्पुनर्वर्तमानम् 'अदन्त्यस्येत्पुनर्वर्धकम् 'येन विधिः' इति न्यायात्तथा 'कचि च' (७।४।३३) इत्यतः कचि इति चानुवर्तते । तदेतत्सर्वं परिभाष्य विवक्ष्यति—
पुवभिन्नस्य 'अदन्त्यस्येत्यादि । छन्दसि विषये इति शेषः । अपुवस्वेत्यत्र पर्युदास-
विधिरिति 'पुवभिन्नस्येत्यनेन दर्शितम् । 'इह यदि आनन्त्याद् ईत्वसाधं प्रतिषिध्यते तदा 'अकृतसर्वे' इति दीर्घः स्यात् । अपवादे पुनरुत्सर्गस्थितेः । अत ईत्तदोर्ध्वं लभावापि नेतृकम् इत्याहुः । मितयुरिति । मितमात्मन इति मित कच इति स्थिते 'कचावितौ' इत्याहुः 'कचि च' इत्यस्याप्रवृत्त्या अकारस्य ईत्वाभावात् मितव्य इति नामधातुः । तस्मात् 'क्याच्छन्दसि' इति उपत्ययः । पुनीयन्त इति । पुवसात्मन इच्छतीति शब्दः शब्दादेशे पुव कच शब्द इति स्थिते कचिचेति ईत्वे 'उणि-
द्वचाम्—' इति तुम् । 'अपुवादीनाम्—' इति वार्तिकमिदम् । सर्वे अपुव-
स्वेत्यपनीय अपुवादीनामिति वक्तव्यम् इत्यर्थः । ततश्चास्य सर्वस्य अप्वादिदोषापरहार परमंतद् वार्तिकमिति द्रष्टव्यम् आदिपदानां धामापि संयच्छात् । हरदशादथस्य 'आदिपदस्य प्रयोजनान्तरं सृज्यमित्याहुः । 'जनीयन्तः' इत्येवद्वयं वार्तिकोक्तस्य उदाहरणान्तरदर्शनादिबहुक्तम् । 'हरदशादिभिरिति द्रष्टव्यम् । 'जनीयन्तः' इति । पुनीयन्त इतिवत् ।

३५८८ । दुरस्यद्रं विणसुगठं वष्यतिरिष्यति ॥ ७।४।३६ ॥

टी—। एते कचि निपात्यन्ते । भाषायां तु उपत्ययाभावात् दृष्टीयति । इविणीयति । वषीयति । रिषीयति ।

These words viz. दुरस्य, दुरिष्यति, इविणीयति and रिषीयति are irre-

gularly formed in vedic literature in conjunction with the affix क्वच्. The method of treatment in each is as follows—

The base दृष्ट in 'दृष्टम् आत्मन इच्छति' is replaced by the term दुरस्. Hence दुरस् + क्वच् = दुरस्व is the nominal root (नामधातु). Then by 'क्वाच्छन्दसि' (3150) we have दुरस्व + उ = दुरस्वुः wishing an evil (person) for himself. In the same sense as above द्रविण + क्वच् = द्रविणस् + यु = द्रविण being replaced by द्रविणस्. Then द्रविणस् (नामधातु) + उ as before = द्रविणसुः wishing wealth for himself. इषम् आत्मन इच्छति इति इष + क्वच् = इषण + यु = इष being replaced by इषण. Then इषण नामधातु + लट् तिप्. Similarly रिषण्यति where the original base रिष्ट (meaning good) has been replaced by रिषण in connection with क्वच्. Then लट् तिप् (= wishes good for himself). As in भाषा language, the affix उ after a base taking क्वच् is wanting which is clear from 'क्वाच्छन्दसि', we have then दृष्टीयति, द्रविणीयति etc in order (as in the text), ईकार in each case being accounted for by 'क्वचि ज्ञ' (2658). The sense of the vedic दुरसु and द्रविणसु however may be attained by adding लच् or लन् to the nominal bases दृष्टीय and द्रविणीय (दृष्टीयता and द्रविणीयता).

नित—। दुरसुरिति । एते इति । 'क्वचि—' (७४३९) इत्यधिकृतं वर्तते । तेनैवमुक्तं क्वचौति । दुरसुरिति । दृष्टमात्मन इच्छति इति विग्रहे दृष्ट + क्वच् इति स्थिते दृष्टशब्दस्य दुरस् इत्यादेशः । ततो दुरस् + इति जाते 'क्वाच्छन्दसि' (३१५३) इत्युपसर्गः । एवम् द्रविणशब्दस्य द्रविणस् इत्यादेशे द्रविणसुरिति । तथा इषमात्मन इच्छति इति विग्रहे इषणशब्दस्य इषण् इत्यादेशः । ततो इषण्य इति जाते लट् तिप् ॥ रिषण्यन्तो मङ्गलवाचौ । तस्य प्राग्वदर्थे क्वचि परे रिषण्यदेशो निपात्यते । भाषायां न्विति । एतच्च 'क्वाच्छन्दसि' इति

सुखध्यालोपनया एव स्पष्टम् । दुःखोद्यतीत्यादि । दुरस् इत्याद्यादिशाभावात् 'क्वचि
च' इति इत्वे रूपम् । एवमन्यत्र । दुरस्रादिषु समानार्थेषु दुष्टयिता इत्यादिना
लङ्गनेन लङ्गनेन वा पठितं लभ्यत एवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

३५८० । अश्वायस्यात् ॥ ७४१३७ ॥

दी—। 'अश्व' 'अश्व' एतयोः क्वचि आत् स्याच्छन्दसि ।
अश्वायन्तो मध्वन् । मा त्वा वृका अश्वायवः । 'न छन्दसि—'
(३५८८) इति निषेध नेचमात्रस्य किन्तु दीर्घस्यापीति ।
अत्रेदमेतत् सूत्रं प्रापकम् ।

In vedic literature, 'आत्' is the final substitute after the
words 'अश्व' and 'अश्व' when the affix क्वच् follows (them). Thus
अश्वायन्तः अश्वम् आत्मन् इच्छन्ति gives the forms अश्व क्वच् (लट् अन्ति)
= अश्वा य + शङ् (by लट्: 'शङ्शानधी—') = अश्वायन् + रमा बहुवचन ।
अश्वायन्तः (wishing sin for others) अश्वं परेषाम् इच्छन्ति gives अश्व +
क्वच् = अश्वाय् (नामधातु) । Note that here क्वच् takes place in the
sense of 'other's wish by 'छन्दसि परेषां क्वच् उपसंख्यानम्' under
the rule 'बहुलं छन्दसि' (3419—3.2.88). Then अश्वाय् (with आत्)
+ लट् by 'क्वचिच्छन्दसि' (3150) we have अश्वायः (then plural).

'न छन्दसि—' etc. That is, the prohibition expressed by the
rule 'न छन्दसि—' (here) applies not only in the case of इत् but
also in the case of दीर्घ (which see ante). And this
is indicated by this very rule.

सित—। अश्वायति । 'क्वचि च' (७४१३६) इत्यतः 'क्वचि' इत्यनुवर्तते ।
'न छन्दस्युपसंख' (७४१३५) इत्यतः छन्दसि इति च । ततो विष्णोति—अश्वं अश्व
एतयोः क्वचिच्छन्दसि । अश्वायन् इति । अश्वायन्तः इच्छन्तीति विग्रहे अश्व + क्वच्
लट् तिप् स्थिते अनेन तस्य शब्दस्य आत् (आकारः) इत्यादिभिः । ततो लट्

शङ्खशैलौ— इति शवादेशः । प्रसन्नावहवचनम् । अघासम् इति । अघासम् पापवाची । [अस्त्री पङ्क्तं पुमान् पापमा पापं किञ्चिदुक्तसप्रम् । कलप्रं वृजिं गौः ऽवसंक्षो दुरितदुष्कृतम् ॥ इत्यमरः] । अघं परिषाम् इच्छति इति विग्रहे अघ + क्यच् इति क्यचिविहितेऽनेनाघब्दस्यादादेशे अघाय इति नामधातुः । 'हृन्दसि परिच्छायां उपसंख्यानम्' इति 'बहुलं हृन्दसि' (३४१८—३४१८८) इति वार्त्तिकेऽत् अघशब्दात् परिच्छायां क्यच् । ततः क्यचन्तात् अघाय इत्यस्मात् 'क्याच्छन्दसि' (२१५०) इति प्रत्ययः ।

न हृन्दसीति । अयं भावः । ननु 'अन्नाघस्यात्' इत्येतत् सूत्रं व्यर्थम् । अत्र हि अत्र क्यच्, अघ क्यच् इति स्थिते क्यच्ः सावेधातुकत्वाभावेनाङ्घातुकत्वात् 'अङ्घात् सावेधातुकयोः' (२२८८) इति दीर्घं प्राप्ता अन्नाय अघाय इति नामधातुष्वस्यापि उपलभ्यात् इति चेद्व्याह—इति निषेधो, नेत्त्वमात्रस्य किन्तु दीर्घस्यापि इति । तत्र 'अङ्घात्सार्व' इत्यस्याप्राप्ता 'अन्नाघस्यात्' इति सूत्रं सार्थकमेव । ननु चैवमपि विनिगमनाभावादेतत् चिन्त्यफलम् । किञ्च 'न हृन्दसि—' इत्यत्र ईत्त्वमात्रस्यैव निषेध उक्त 'अङ्घात्सार्व' (२२८८) इति प्राप्तस्य दीर्घस्यापीति सन्देहः । तत्राह—अत्रेदमेव सूत्रं शापकमिति । यदि तत्र ('न हृन्दसि—' इत्यत्र) ईत्त्वमात्रस्यैव निषेधो विवक्षितः स्यात् न पुनरङ्घात्— इति प्राप्तस्य दीर्घस्यापि तदा 'अन्नाघस्यात्' इति व्यर्थः स्यात् । तेनैवात्त्वस्य सिद्धेः । यदेवं सिद्धे सति पुनरिह आत्वं विदधाति तज् शापयत्याचार्यः 'न हृन्दसि—' इत्यत्र 'ईत्त्वदीर्घयो'रुभयोरपि निषेध इति भावः ।

३५८१ । देवसुन्त्रयोर्यजुषि कठके ॥ ७।४।३८ ॥

दौ— अनयोः क्यचि आत् स्याद् यजुषि कठशाखायाम् । देवायन्तो यजमानाः । सुन्त्रायन्तो हवामहे । इह यजुःशब्दो न मन्त्रमात्रपरः किन्तु वेदोपलक्षकः । तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्ये भवति । किं च ऋग्वेदेऽपि भवति । स चेन्नन्त्रो यजुषि कठशाखायां दृष्टः । यजुषीति किम् ? देवान् जिगातिः

सुन्नयुः । बह्वचानामप्यस्ति कठशाखा । ततो भवति
प्रत्युदाहरणम् इति हरदत्तः ।

The term काठके (कठ + कुञ्) in the rule denotes the Katha school (or कठशाखा) of the Yajurveda. The Yajurveda has four main Subdivisions or schools viz (1) Katha (कठ or काठक) (2) Kalapa or Maitrayaniya (कलाप (कालापक) or मैत्रायणीय) (3) Taittiriya (तैत्तिरीय) and (4) Vajasaneyinas (वाजसनेयी). Of these four schools the Katha school is here spoken of; the rule means—

In the Katha school of the Yajurveda, 'आत्' is the final substitute of the terms देव and सुन्न (wealth) when the affix कञ् follows. Thus 'देवायन्तः—' (Sacrificers wishing gods by themselves) and 'सुन्नायन्तः—' (We invoke the gods with a view to having wealth). Proceed, for the method as before.

इह etc.—here (in the rule) the term यजुस् does not signify मन्त्र only i.e. such मन्त्र as are to be met with in the Yajurveda only, but it comprehensively means the whole of the Vedas. Thus if a मन्त्र, or a सूक्, as it is usually called when occurring in the ऋग्वेद is to be found in the यजुर्वेद (as also in the सग्वेद which is the origin of all मन्त्र or सूक्त) then the substitute आत् provided for by this rule will hold good in the cases of the words (देव and सुन्न). Moreover, the rule will also apply in the cases of such words appearing in the ऋग्वेद provided the मन्त्र (or सूक्) containing such terms are to be met with in the Katha school (also) of the Yajurveda. Why 'यजुस्' in the rule? Writers—यजुस्, without आत्, as the final substitute of सुन्न.

although taking the affix क्वच् (and then च by—क्वाक्चदिति). The term सुख here does not take 'आत्' because although the मन्त्र 'देवान् जिगाति—' (one desirous of wealth goes to gods i.e. prays to them) occurs in the Katha school yet the latter (Katha school) not belonging to the Yajurveda but to the school of the बृहत्तस (followers of the ऋग्वेद), according to Haradatta, with a subdivision called the Katha school. Hence the term सुखयुः forms the counter-example here.

मित—। देवसुखयोरिति । क्वचि वेत्यतोऽनुवृत्तिः प्राग्वत् । पूर्वसूत्रान् 'आत्' इति चानुवर्तते । तदाह—अनयोः क्वचि आदिति । सूत्रे काठके इत्यस्य विवरणम् । कठशास्त्रायामिति । कठानाम् एव धर्मः समूहो वा इत्याद्यर्थे काठकम् । ब्रज [“चरिष्यी धर्मवत्”] । यजुर्वेदस्यावचतुर्धा प्रधानतो विभिन्नः—काठक-कोशापक-मैत्रायणीय-वाजसनेयीभेदात् । तत्र यजुर्वेदस्य काठकशाखायां दृष्टयेन्नानो भवति तदा तस्मिन् मन्त्रे प्रयुक्तयोर्देवसुखयोः शब्दयोः क्वचि परत आदित्यन्तादिशः विधीयते नान्यत्रेति स्पष्टार्थः । देवायन इति । देवान् आत्मन इच्छन्तीति विग्रहे प्राग्वत् । एवं सुखायन इति । सुखमिति धननाम । तेन धनम् इच्छन्तः इवामहं याचामह इत्यर्थः ।

इहिति । इह अस्मिन् सूत्रे इति शेषः । न मन्त्रमात्रपर इति । यजुःशब्दस्य मन्त्रमात्रं नार्थः किन्तु सामान्येन वेदार्थोऽपि इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—तेनेति । ऋगाव्यकोऽपि मन्त्र इति । मन्त्रो ईधा भिद्यते । तत्र एक ऋगाव्यः । द्वितीयो यजुराव्यः । अर्चदमवधेयम्—प्रायेण सर्व एवमन्त्रा ऋग्वेदस्याः । यजुर्वेदादिष्वपि तु ततः संरक्ष्य पठिताः । तस्माद्, यो मन्त्रः (ऋगाव्यः) ऋग्वेदे पठ्यते स चेद् यजुर्वेदे दृश्यते तदा तादृशमन्त्रस्य देवसुखयोः क्वचि आत् स्यादिति वाक्यशेषः । नन्वेव यदि ऋग्वेदस्य एव मन्त्रो यजुर्वेदस्य सन् स्वकार्यभाक् भवति तर्हि ऋग्वेदस्योऽपि किं तथाभूतफलभाक् न स्यादित्यत्राह—किं चेति । किमविशेषेण ? नेत्याह—स चेन्नन्त इति । ऋग्वेदस्यो मन्त्रो यजुर्वेदीयः कठशाखास्येत तदायं मन्त्रो न केवलं काठके अपि तु ऋग्वेदेऽपि सूतफलभाक् भवति । किन्तु यो मन्त्र ऋग्वेदे

एव हेङ्गले न पुनर्यजुर्वेदस्य कठशाखायामपि ताग्रशे मन्त्रे वर्त्तमानौ देवसुमृष्यदौ
 कश्चि आत्वं न प्राप्नुत इतिः सरलार्थः । अतएव उदाहरति देवान् जिगाति—
 इति । सुमृष्यर्धनमात्मनः इच्छन् देवान् जिगाति गच्छतीति मन्त्रार्थः । 'बहुलं ह्यसि'
 इति गमेः दुरभ्यासकार्यम् । अनुनासिकलोपः । 'लीटोऽडाटो' इत्याट् । अत्र
 सुमृषुरित्यत्र यजन्तादुपत्ययः । तत्र कश्चि परे 'देवसुमृष्योः—' इत्यनेन आत्वं प्राप्तम् ।
 तन् कथं नीत्यत्राह—बहुतवानामप्यसि कठशाखेति । बहुतव इति षट् वेदीय
 शाखाभिदः । ततश्च मन्त्रस्य यजुर्वेदीय कठशाखायामदर्शनात् आत्वाप्राप्ता सुमृषु-
 रिति न । एवञ्च 'यजुषि' इति सूत्रे सार्धकमेवेति दधितम् । प्रत्युदाहरणमिति ।
 विक्रोदाहरणमित्यर्थः ।

३५८२ । कव्यध्वरपृतनस्यर्चिलोपः ॥ ७।४।३८ ॥

टी—। 'कवि' 'अध्वर' 'पृतना' * एषामन्तरस्य लोपः स्यात्
 कश्चि ऋग्विषये । सपूर्वया निविदा कव्यतायोः । अध्वर्युः वा
 मधुपाणिम् । दमयन्तं पृतनम् ॥ 'दधातेर्हिः' (३०७६) ।
 'जज्ञातेष्ट जि' (३३३१)— ।

In the matter of कक् or vedic hymn, the final (vowel) of
 the words कवि, अध्वर and पृतना disappears when the affix कश्च
 follows. Thus कव्यतायोः—Break up as कव्यत + चायोः and derive
 कव्यत as कव्य + लोट् (second person plural)—कव्य being the nomi-
 nal root after the elision of the इकार of कवि and the addition
 of य of कश्च. अध्वर्युः—The term अध्वर means यज्ञ (a sacrifice).
 Then अध्वरमात्मन इच्छति gives अध्वर + कश्च = अध्वर + य = अध्वर्यु
 the nominal root after the elision of the final अकार. Then
 अध्वर्यु + च = अध्वर्यु (one desirous of a sacrifice) with the affix च

[* 'कवि' इत्यादिष्वदौ स्वरपूर्वक आख्यायानं न सर्वत्र दृश्यते ॥

by 'काच्छन्दसि' (3159). But the term अध्वर्यु meaning the priest of the यजुर्वेद is rather derived irregularly with the affix कृ under 'सगुदादयश्च' । प्रतन्युम् (one (obj. case) desirous of प्रतना or an army) प्रतनाम् आत्मन इच्छति gives प्रतना + कश्च् = प्रतन्य with the elision of आ. Then प्रतन्य + उ as before. दधातेर्हि; etc—Both these rules are to act upon the next rule—

मित—। कश्चध्वरिति । कवि + अध्वर प्रतनस्य + कश्च इतिच्छेदः । प्रतना-
शब्दः सेनावाची । तस्य सृते 'प्रतन' इत्यकारान्तेन निर्देशः । अगुदस्या प्राग्वत्
कश्चि इति लभ्यते । तदाह—कवि, अध्वर, प्रतना एषामित्यादि । कस्यतायोरिति ।
कस्यत + आयोरितिच्छेदः । तव कलनेति कविमात्मन इच्छतीति वियदे कश्चि
कविशब्दस्यान्तलोपात् कश्च इति नामधातोर्लोपि मध्यमपुरुषवहुवचने रूपम् ।
अध्वर्यु वेति । अथ अध्वर्यु इति अध्वरमात्मन इच्छतीति कश्चि अन्तलोपात्
(अध्वर्यु) इति नामधातोः काच्छन्दसोति उपस्यये सिद्धम् । 'यज्ञेच्छम्' इति तदर्थः ।
यजुर्वेदस्य पुणेहितवाची तु अध्वर्यु शब्दः सगुदादिगणपाठात् कुप्रत्ययसिद्ध इति
समीरमा । प्रतन्यमिति । प्राग्वत् प्रतन्य इति नामधातोरुपस्यये सिद्धमेतदिति
द्रष्टव्यम् । 'सेनामिलाषिणम्' इति च तदर्थः ।

दधातेहिरिति । अथात् सुवाहिरित्यनुवत्य 'जहातेय'— इति तदव्यवहितपरवर्ति-
मूर्ते तदुपस्थितेः ज्ञायां हितभावस्य-नित्यत्वे प्राप्ते छन्दसि विकल्पाद्यमाह—

३५८३ । विभाषा छन्दसि ॥ ७।४।४४ ॥

दी—। हित्वा शरीरम् । हत्वा वा * ।

In vedic language the substitute हि only optionally re-
places the root ह् when the affix कृ follows. Thus हित्वा or
हत्वा (leaving). Here some reads 'हीत्वा' in place हत्वा. It

(this reading) however is more grammatical as it is accounted for by the rule 'धुमास्यानापाङ्गत्वात्सिद्धिः' (2462) directing the substitute ई in place of हा as क्वाच् is क्तिन् । The form हात् therefore is formed by vedic irregularity (हान्दस) ।

मित— विभाषेति । 'दधाते हिः' (७४१४२) 'जहातेऽङ्गि' (७४१४३) इत्यती ईः, जहातेः, क्ति इत्यस्य चानुवृत्तेः—जहाते हिंरादेशो वा स्यात् क्ताप्रत्यये परतश्चन्दसि विषये इति सूत्रार्थः । हात्वा इति आदेशाभावपक्षे इदम् । तत्र 'धुमास्या—' (२४६२) इति ईत्वं प्राप्तम् । प्रत्ययस्य क्तिच्चात् । हान्दसत्वात् तत्र कियेते । 'हीत्वा' इति अपि पाठः । स एव च ज्यायान् । व्यवस्था-
सिद्धान्तव्यवस्थामिदयोः पूर्वतरस्त्वेन युक्तत्वाद् स्वीकाराच्च । तत्र धुमास्येतीत्त्वम् ।

३५८४ । सुधितवसुधितनेमधित धिष्व धिषीय च ॥७४१४५॥

दी—। 'सु' 'वसु' 'नेम' एतत्पूर्वस्य दधातिः क्ताप्रत्यये ईत्वं निपात्यते । गर्भे माता सुधितं वक्षणासु । वसुधितमग्नी । नेमधिता न पौस्था । क्तिन्यपि दृश्यते । उत श्वेतं वसुधितिं निरेके । धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते । धत्स्वेति प्राप्ते । सुरेता रेतो धिषीय । आशीर्लिङि इट् । 'इटोऽत्' (२२५७) । धासीयेति प्राप्ते ॥ 'अपो भि' (४४२) । 'मासश्चन्दसीति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । माङ्गिः शरङ्गिः ॥ 'स्ववःस्वतवसो-
रुपसंश्लेष्यते' (वार्तिक) । स्ववङ्गिः । अवते रसुन् । शोभनमवो
शेषांते । तु इति सौत्रोधातुः । तस्मादसुन् । स्व तवो येषां
तेः स्वतवङ्गिः । समुवङ्गिरजायथा । 'मियुनेऽसिः' । 'वसेः
किञ्चेत्यसिप्रतय' इति हरदत्तः । पञ्चपादौरोत्था तु 'उषः
कित्' इति प्राग्व्याख्यातम् । 'न कवतेर्यङि' (२६४१) ।

Of the five words enumerated in the rule the first three (सुधित, वसुधित and नेमधित) are irregularly formed with इकार substituted for the आकार of धा when followed by the affix क् and preceded by the terms सु, वसु and नेम respectively ; and the last two धिष् and धिषीय, however, are formed with इकार substituted for आ of धा when the root is followed by स् of लोट् (second person sing), and by सीय of आशीर्लिङ् (first personsing). 'गर्भं माता—' The mother (preserves) foetus held well (सुधित) within her womb (वक्षणा). सुधित=सु धा + क् against सुधित the classical form ; धा being changed into धि by 'दधाते: डि:' (3076). वसुधितम् a कर्मधारय compound वसु (धनं च) तद्धितं (हितश्च) = वसु + धा + क्। Similarly नेमधित half-held ; नेम (अर्द्धं च) तद्धितं च कर्मधा। Both these words make a कर्मधा comp—according to Haradatta which (method) has been accepted by all including Nagesha. But the vedic commentator (Sayana who is otherwise known as Madhava) explains the term वसुधित as वसुनां धातारं प्रदातारम् (the giver of wealth)—Whence it is not clear that he takes it in the way of a वक्षी compound which is otherwise known as 'शिववक्षी समास' (according to Kaiyata and others), for this is an explanation only and not the expounding.

आ of धा, however, is replaced by इ when क्तिन् also follows. Thus वसुधिति—वसु + धा + क्ति (भावे). 'धिष्—etc' hold up, oh Indra, the thunder bolt in your right hand + धा + लोट् स्—धत्वा by 'इण्को:' and 'चादिशप्रत्यययो:' (213—13). This form is against धत्स् the classical one of धा + स्। 'सुरेता रितः—'one of pure sex-energy should preserve the seed (from being contaminated) ;—धिषीय =

च + प्राशेलिङ् वट् then 'प्रत्' by 'इतोऽत्' (2257) whence we now have चि + च् (चल by this rule) = चि + चोयट्, च by 'लिङ्' चोयट् (2253) = चि चोय = चिचोय : by चल directed by 'वण्को' and 'आदेश—'. The classical form against this, however, is चासीय ॥ 'अपो मि' (442) The sense of this rule is to act upon 'मासश्चन्दसि—' (Varttika). It has to be said (under the rule 'अपोमि') that the final of the substitute माच् (for मास) is replaced by त् when मि follows. Thus, मास + मि = मास् + मिस् by 'वद्भोमास्—' (228) = मात् मि, मादमि by वयत्. 'सुतः सतवन्तोः—' This is the second Varttika here. This result viz. तकार replacing सकार when the affix मि follows is intended to take affect in connection with the terms सवत्, सतवत्, and उपवत् also. Thus, सवदि = सवस् + मिस्, who have excellent protection i.e. protect well. Similarly सतवदि = सतवस् + मिस्, where तवस् is formed with the (उणादि) affix असुन् added to the root त् (a root seen in the rule तुहस्तुणमः सार्धपातुर्क' and hence सौत or belonging to roots mentioned in the सूतः only). 'समुपवदिः—' you were born with your companions. Haradatta (the author of पदसङ्घटी) derives the term उपवत् prefixed with सुस् from the root वच् taking the affix असि by the उणादि rule 'वच् किय'—which means that the root वच् takes the affix असि following from the rule (उणादि) 'सिचुनेसि पूर्ववत् सर्वम्' (उणादि ६०२) and that the affix (असि) is here to be regarded as किय. From the fact of this procedure we get समुपवत् for वच् by 'असिचि'—as वच् belongs to the यजादि class. Then by चल as before वच् + उपवत् = समुपवत्. Then समुपवत् + मिस् = समुपवदि by the second Varttika. But the fact is that the present उणादि

rules do not read the rule 'वसेः कित्' under the rule 'मिथुनेऽसिः पूर्ववत् सर्वम्' (4.672). Thus the illustration of Haradatta is obscure if not objectionable. It is therefore that Bhattoji says पञ्चपादौरीत्या तु etc.—. That is, the unadi rules as they are presented to us contain five chapters. (And in the full text of these five chapters the rule वसेः कित् is nowhere to be met with. On the other hand), it contains the rule 'उषः कित्' (4.683) after a few intermediate rules under 'मिथुनेऽसिः—' (4.672). And we have explained it accordingly. According to the vedic commentary (वेदभाष्य), however, the sentence 'समुषहिः—etc' means—you (fire) were born with you blazing rays सम्—उषद्वाङ् (भ्रादि) + शङ्, where शप् being irregularly (व्यत्ययेन) replaced by श we have समुषत् without गुण (लङ्प्रथ) as श is कित्. But this explanation does not, tally with the reading of the Varttika 'उषसः' in 'उषःस्रतवचः—'. Thus reluctantly we are to return to Haradatta. 'नकवनेः—' This is to supply 'न' and 'यङ्' for the next rule—

मिद—। सुधितं वसुधितेति । एते पञ्च शब्दान्दसि निपात्यन्ते । तव वयाणां निपातनप्रकारमाह—सु, वसु, नेम इति । गर्भमिति । माता वचणासु कुविप्रदेशेषु सुधितं सुधु धितम् धृतमित्यर्थः गर्भम् रचति काले सीचयति इति शेषः । सु + धा + क इति स्थिते दधातिराकारस्य शकारादिशः । लोके तु 'दधानिर्दिः' (३०७६) इति सुधितमिति स्नात् । वसुधितमिति । वसुशब्दपूर्वाददधातेः आग्वत् । वसु (धनं) च तदा धितं चेति कर्मधारयः । वसुनां धातरं प्रदातारमित्यर्थ इति वेदभाष्यमिति मनोरमायां स्थितम् । एतेन वेदभाष्यस्य वसुधितमिति शेषश्रुतिसमासनिष्पन्न इति न भ्रुमित्यम् । वसुनामित्यादिरर्थमावप्रकाशनेपरकत्वेन विग्रहवाक्यत्यायोगादिति विभावनीयम् । नेमधितेति । नेमशब्दपूर्वाद

दधातेः क्प्रत्ययः । ततश्चाप् । पौंस्वा इति । पुंसि भवा इति तत भव इति यत् ।
 अत्र द्विविधं ह्यान्वसौ । नेमशब्दसु अर्जुं वाची । किञ्चपि दृश्यत इति । सुवसादिपूर्वाद्
 दधातेराकारस्य स्थाने इकार इत्यर्थः । अत एवोदाहरति—वमुपितिमिति । धिक्
 वजुमिति । मन्त्रार्थः स्पष्टः । धिष्वेति दधातेर्लोपि स्वप्रत्यये रूपम् । व्यत्ययेन
 अत्रैव वा निपातनाद् द्वित्वाद्यभावः । ततो धत्वम् । लौकिकमतीदाहरति—धत्स्वेति ।
 धारयेति तदर्थः । सुरेता इति । शोभनं पवित्रमिति यावत् रेतोवीथ्ये यस्य स रेतः
 यक् धिषीय धारयेदिति मन्त्रार्थः । तत्र धिषीयेति पदं साधयति । आशीलिङि
 इट् इति । इट् इति प्रत्ययः । आत्मनेपदीय इङ् बहि मङिङ् इति उत्तमपुरुषविकस्य
 प्रथमः । तदेवं धा + लिङ् इट् इति स्थिते उत्तरमाह—‘इटोत्’ इति । धा + ञ्
 इति जाते ‘लिङ्’ सौयुट्” इति अकारप्रत्ययस्य सौयुटि (सीय् इत्यस्यिन्) कृते सौक्य
 इति प्राप्ते आकारस्य निपातनाद् इकारे धिषीय इति । प्राग्वत् धत्वम् ॥ ‘अपो भि’
 (४४२) इति सूत्रमिदम् । एतत्सूत्रस्य वार्तिकमुपन्यस्यति—‘मासः खन्दसि—’
 इति । यथा भकारादौ प्रत्यये परतः ‘अपोभि’ इत्यपः अन्तास्य (पकारस्य) तकारो-
 ऽन्तादेशः क्रियते तथा मास इत्यस्यापि भवतीति वाच्यमित्यर्थः । तदेवं माम
 भिस् इति स्थितु पचे ‘पद्मनोमास’ इति मास् भिस् इति जाते अनेन वार्तिकेन सकारस्य
 तकारः । ततो ‘भक्षा जश्—’ इति जश्त्वे रूपम् । खवः खतवसोः—’ इति इदमत्र
 द्वितीयं वार्तिकम् । इदमपि ‘अपोभि’ इति सूत्रस्यम् । तेन भादौ सुप् प्रत्यये परतः
 खवसुशब्दस्य खतवसुशब्दस्य उपसुशब्दस्य चान्तास्य तकार इत्यत इत्यर्थः ।
 खवदभिरिति । खवस् + भिस् इति स्थिते तकारो जश्त्वं च । खवस् इत्यव सु
 शोभनं अवः रचयस् अस्येति विग्रहः । तत्र अवस् शब्दं व्युत्पादयति अवतेर-
 सुप्रिति । एवं खतवस् इति व्युत्पिपादयिषुराह—तु इति सौखी धातुरिति । ‘तुरुक्षु
 शम्भुः सार्वधातुके’ इति सूत्रेण वासोपलम्भादिति भावः । विग्रहं दर्शयति । स्मिति ।
 स्तकोयमित्यर्थः । स्तनिष्ठम् इति यावत् । ततो बलमित्यर्थः । समुपदभिरिति ।
 समुपस् भिस् इति स्थिते प्राग्वत् । अथ ‘उपस्’ इति पदस्य व्युत्पादने हरदत्तं
 प्रमाणावयति—मिथुनेऽसिरितुपक्रम्य इति हरदत्त इत्यनेन यद्येन । ‘मिथुनेऽसि’ पूर्ववच्च
 ‘उपस्’ इत्यादि (४४४२) सूत्रम् । अत्र ‘उपसर्गविशिष्टो धातुर्निधुनं तत्तासुनी-

ऽपवादीऽसि स्वराद्यः । यस्य प्रातीयेत् कार्यमनु प्रत्यये उक्तम् अतापि तदभवतीत्यर्थः इति व्याख्योक्तम् । वसेः कियेति । अस्मिन् सूत्रे पूर्वसूत्रादसि प्रत्ययेऽन्तिष्ठकाव्यं उपतिष्ठति इति हरदत्तमतम् । किञ्च वसेर्देजादित्वात् प्रत्ययस्य च कित्त्ववचनाद् 'वचिस्वपि—' (२४०८) इति सम्प्रसारणे उपसृ इति सिध्यति । परं 'वसेः किये' इत्येतत् सूत्रं 'सिद्धुमिऽसिः—' इत्यद्यान्वयं वा पञ्चपादपरिमितेषुणादिसूत्रेषु नोपलभ्यते । तत्र 'उपः कित्' इत्येव सूत्रम् । न तु 'वसेः किये' इति । अत आह— पञ्चपादीयैत्या खिति । उणादयः पद्यभिः पादैर्विभज्य विधेचिता इति पञ्चपादीता-
क्तम् । अतः (समुपदभिरित्यतः) हरदत्तमतेन वसन्तीति उपसृः । समुपसृः सङ्वासिनः । तेः समूय अजायथा इत्यर्थः । वेदभाष्ये तु उपसृभिर्लज्जभिः रज्जिभिः । उपसृदङि लटः शवादेशे शपि माते व्यत्ययेन च इत्याहुः । तद् व्याख्यानमन्तं न तु व्युत्पादनपरमिति हरदत्त एवात्र आशयनीय इति सत्यं ॥ न कवतेरिति । उत्तरानु-
वर्त्यमस्य इहोपस्थासः ।

३५८५ । कृषेऽङ्गुत्सि ॥ ७।४।६४ ॥

दी—। यङि अभ्यासस्य चुत्व' न । करीकृष्यते ।

In the vedic language चुत्व i.e चकार does not replace the ककार of the अभ्यास of कृष् when the affix यङ् follows. Thus करीकृष्यते (ploughs frequently)—कृष् + यङ् + लट्, ते (apply duplication etc, then गुण of the अभ्यास by 'गुणो यङ्लुकोः' and the augment रीक् (री) prefixed to the same (अभ्यास)—'कृष्णीयु' being barred ; करीकृष्यते against चरीकृष्यते the भाषा form.

मित—। कृषेरिति । 'कृष्णीयुः' (७।४।६२) इत्यतश्चरित्यनुवर्तते । 'न कवतेः—' (७।४।६३) इत्यतो नेति यङ् इति च । अत्र 'लोपोऽभ्यासस्य' (७।४।५८) इत्यतो-
ऽभ्यासस्य इति च । ततः शेषं पुरयन्नाह—यङि अभ्यासस्येत्यादि । करीकृष्यते इति । पुनः पुनः कर्षति इति । लोके तु चरीकृष्यते कृष्णीवलः इति ।

३५८६। दाधति-दधति-दधर्षि-बोभूतु तेतिक्तेऽलर्थाऽऽपनी-
फणत्-संसनिथदत्-करिक्तत्-कनिक्रदद्भरिभद-दविध्वतोदविदु-
तत्तरिक्ततः-सरीष्टपतं-वरीवृजन्मभृज्याऽऽगनीगन्तीति च॥७।४।६५॥

दौ—। एतेऽष्टादश निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो धृजो
धारयतेर्वा । भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः । तेन भाषायां
गुणो लभ्यते । तिजेर्यङ्लुगन्तात्तङ् । इयतेर्लटि हलादिः
शेषापवादोरेफस्य लत्वमित्वाभावश्च निपात्यते । अलर्षि युष्म
खजक्तत् पुरन्दर । सिपा निर्देशोन तन्वम् । अलर्ति दत्त उत् ।
फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य कर्तरि अभ्यासस्य नौगागमो
निपात्यते । अन्वापनीफणत् । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतरि
अभ्यासस्य निक् । धातुसकारस्य प्रत्वम् । करोते र्यङ्लुगन्तस्था-
भ्यासस्य चुत्वाभावः—करिक्तत् । क्रन्दे लुङि ल्लैरङ्
द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च । कनिक्रदज्जनुषम् ।
अक्रन्दौदित्यर्थः । विभर्तेरभ्यासस्य जश्त्वाभावः—वि यो
भरिभदोषधौषु । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य विगागमो
धातोर्कृत्कारलोपश्च । दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । दुरतेरभ्यासस्य
संप्रसारणाभावोऽल्व विगागमश्च । दविदुतद्दीदुयच्छोश्चानः ।
तरतेः शतरि श्लौ अभ्यासस्य रिगागमः । सहोर्जा तरिक्ततः ।
सूपेः शतरि श्लौ द्वितीयैकवचने रौगागमोऽभ्यासस्य । वृजेः शतरि
श्वावभ्यासस्य रौक् । मृजेर्लटि णल् अभ्यासस्य रुक् धातो
युक् । गमेराङ्पूर्वस्य लटि श्वावभ्यासस्य चुत्वाभावो नौगागमश्च ।
वक्ष्यन्ती वेदागनीगन्तिकर्णम् ।

These eighteen words viz दाधति, दर्धति, दर्धति, बोभूतु, तेषितो, अलधि, आपनीकवत्, संसन्धिदत्, करिक्तत्, कनिकदत्, भरिभत्, दविभतः, दविद्यत्, तरिततः, सरौचपतम्, वरीडजन्, मसृज्य and आगनीमन्ति etc. are irregularly formed in vedic literature. The irregularity in the treatment of each term is being dealt with in order in the text. In the first three instances (दाधति, दर्धति and दर्धति) the underlying root is either धृ (धृङ् अवस्थाने तुदादि or धृङ् अवस्थाने भूदि) or धृ + चिच्. Thus if in the case of दाधति the root is धृङ् भूदि then the procedure is thus—धृ + शप् + तिप् (लट्) = धृ + झु + तिप् by 'स्यल्यो बहुलम्' (3433). Here the पर्यो. affix तिप् irregularly for ति, for धृङ् being क्तिन्, आत्मनेपद affixes by 'अनुदात्तङितः—' were due after it. Then after हित् by 'झी' the अभ्यास retains 'द' only by 'उरन्' 'उरन्—' and 'इलादिः श्रेयः'. Thus we now have दधति = दर्धति by गुण due to तिप् by 'सार्धधाकाङ्क्षे—' 2168 = दाधति, the अभ्यास being lengthened irregularly. If the root धृङ् (अवस्थाने तुदादि) then श only is replaced by झु, and the rest is alike. If on other hand the root is धारि (धृ + चिच्) then also शप् is replaced by झु and चि disappears by 'जेरनिटि' (2313). Then as before. दर्धति—धृ, धृ or धारि + झु, (in place शप् or श) + तिप् (लट्) the process is as before excepting the irregular lengthenation of the अभ्यास and the addition of the augment रुक् = र् after the अभ्यास (द). दर्धति—धृ धृ or धारि + सिप् proceed as in the second case above. Note that all these forms might be arrived at according to the procedure in यङ्लुक् also. For in यङ्लुक् also the root receives duplication (हित्) and गुण etc. by 'सन्धङो' and 'गुणो यङ्लुकोः' etc. The अभ्यास in the first

case (दाधति) is irregularly lengthened as before without the persisting (नित्य) augment रुक् due by the rules 'रुचिकी च लुकि' (2652) and 'सृतथ' (2653). But the next two cases are regular instances of यङ्लुक् excepting the want of चालनिपातन as in the case of the first (दाधति) of these cases. बीभृत् is an instance of यङ्लुक् (भू + यङ्लुक् + तु लोट्) without गुण of the root भू through irregularity ; (proceed in accordance with 'सन्त्यङीः' गुणोयङ्लुकी; etc.)

तेन भाषायाम् etc.—The drift is this—The prohibition of गुण here (in the case of यङ्लुक् etc) could have been effected by the rule 'भृसुबोक्ति' (2241) and consequently there was no need of effecting the form बीभृत् through the introduction of irregularity. But this rule ('भृसुबोक्ति') is not brought down here to the effect that the introduction of this irregularity as regards want of गुण may serve as an indication (द्वापक) which would not otherwise be had, had the want of गुण been accounted for by 'भृसुबोः—' ; for it would apply alike in both cases vedic and classical, and accordingly would effect (without गुण) the vedic forms बीभृत् etc and would be alike in the cases of the classical forms = बोभवीति—बोभोति etc (यङ्लुक् forms of भू in लट् लिप् with optional ईट् by 'यङी वा' (2651) which also see in this connection. Hence it is that the rule 'भृसुबो' is not laid down here and that बीभृत् is effected with the introduction of irregularity as regards want of गुण of भू. Now what is formed by निपातन in the case of vedic forms cannot be expected to be so formed in classical language also. Thus the ushering

of the 'irregularity suggests' that in such cases there will be गुण when classical forms are concerned.

In the instance त्रितित्ते proceed as तिङ् + यङ्लृक् + त्ते (लट्) addition of आत्मनेपद affix is by निपातनः ह्रल and गुण of the अभ्यासः of तिङ् = ग by 'सोः कृः' (378), क by the rule 'खरि च' (121). तिङ् receives no गुण as the affix 'ते' is क्तिन् by 'सार्वधातुकमपित्'.

अलधि—अ (to go) + ह + सिप् (लट्)—by ह्रल due to 'सो' and गुण of अभ्यास as also गुण of the verbal stem (अह) by 'सार्वधातुकाह'—we have अह अह् सि. Now by 'इलादिः शेषः' we would have अ अहस्मि or अ अधि (धल) but निपातन superseding the rule 'इलादिः शेषः', we have the letter 'ल' in the room of ह्. Thus we now have अल अधि. Then again by 'वर्तिविपर्ययोश्च' (2423) the अकार in the अभ्यास was to be replaced by इकार but this (इकार) also being set aside by this निपातन (here spoken) we have अलधि. From the use of अलधि in the rule is not to be understood that the root 'अह' meets with so many निपातनस in respect of the form अलधि only and this (अलधि) is the only instance of the root in the vedic language; on the other hand there are other resultants also such as अलति (अ + लट् ति) etc.

अप्तापनीकण्ड—Break up as अत् + आपनीकण्डत्. The term आपनीकण्डत् is derived as आ कण् (भादि) + यङ्लृक् + शङ्. See text for irregularity here.

सनिषदत्—सन् + सन्द (सन् प्रसवणे भादि.) + यङ्लृक् + शङ्. Note the नकार of the root (सन्द) disappears by 'अतिदिता हल उपधायाः किङ्ति' (415) as the affix (शङ्) following is क्तिन्, for शङ् being जिन् or शेलiding is to be considered a सार्वधातुक by the rule

‘तिङ् शित् सार्वधातुकम्’ and consequently it is to fall under the rule ‘सार्वधातुकमपित्’ and receives the designation of क्तिन्.

करिकत्—कृ + यङ्लुक् + शत = कर् + कृ + अत् by ‘उरत्’ and ‘उरण’ after duplication = करि कृ अत् with augment रिक् or रि added after the अभास by the rules ‘द्विकौ च लुकि’ (2652) and ‘शतश्च’ (2653). Then करिकत् by ‘द्वौ यणचि’ (49).

कनिकदत्—कन्द् (to weep) + लुङ् तिप् = कन्द कन्द लुङ् तिप् by duplication effected through निपातन = See Text.

The classical form against the vedic कनिकदत् is अकन्दीत् with सिच् for शिल् and इट् and षट् prefixed to सिच् respectively, then causing the elision of सिच् by the rule ‘इट ईटि’ (2266).

भरिषत्—भृ + यङ्लुक् + शत as in the text. By the force of निपातन the rule ‘अभासि चर्च’ (2182) does not operate, although the rule is presistent and therefore obligatory, and consequently the अभास (भ) is not replaced by व and is not गुण. The classical forms against this are बर्षत्—वरिभृत् and वरीभृद् respectively with वक् (र), रिक् and लीक् by ‘द्विकौ’ etc. ‘वि शौ भरिषत्—’ Render it into prose form as—यो विभरिषत्—who nourished or is nourisher of the medicinal plants repeatedly; औषधीषु being equivalent to औषधीः (accusative pl.) by व्यन्धयो बहुलम्.

द्विष्यत्—The form is first case-ending plural of the प्रातिपदिक द्विष्यत् and derived as द्विष्यद् + जस् where the augment हुम् (न) has been prohibited from taking effect by the rule ‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ (427) as the affix शत comes after द् (वि) ञ् ञ् which receives the designation of ‘विभ्यत्’ by ‘उभौ यण्यत्’—426. Derive द्विष्यत् as (ङ् शतंने मादि) + यङ्लुक् + शत in place of लट् तिप्)

by हित्, हलादिर्णयः, अभ्यासगुण and अणत्वं etc the form is दध्व् अत्-
Then add the augment विक् or वि after द् the अभ्यास and
drop by force of निपातन the सकार of the root ध्व् and then
add अत्. The classical forms, however, against this are दध्वत्,
दरिध्वत् and दरीध्वत् with the augment रुक्, रिक् and रीक् respec-
tively as before. 'दविध्वतो रणयः—'The rays of the sun fall (or
are) frequently crooked or unstraight outwardly (हृच्छंण =
कौटिला crookedness).

दविद्युतत्—द्युत् + (दीतो भादि आत्मनेपदी) + यङ् लुक् + शब्द ; after
duplication etc the form standing as द्युत् द्युत् अत् the अभ्यास गुण
due by 'गुणो लङ्लुको' is superseded by the special rule ('अपवाद
सूत्र') 'द्युतिस्त्रायोः संप्रसारणम्' (2344) which again is superseded
or set aside by निपातन (here) consequently the अभ्यास्यकार is
left whence द् द्युत् अत् results. Then again by निपातन the उकार
of द् (in the अभ्यास portion) is replaced by अ and the form is द
द्युत् अत्. Then add the augment (irregular) विक् to
form दवि द्युतत्—'लघूपधगुण' due by 'पुगन्—' (2189) not having
taken place as शब्द is क्तिन्. 'दविद्युतत्...etc' break up as
दविद्युतत् + ईद्यत् + शोयचानः.

तरिवत्—तृ + झ् in place शप् by '—वङ्लम्' + शब्द = हित्, उरत् etc
त तृ अत् = तरिवत् with the augment रिक् added after त (the
अभ्यास) and यणादेशः । Then तरिवत् + जस् (first case-ending
plural) = तरिवत्; the augment नुम् being prohibited by 'नाभ्यासाक्तुः'
(427) as before.

सरोरूपतम्—रूप् + झ् (in place of शप्) + शब्द + रया sing. After
duplication etc, as before, the augment रीक् has been added

to the अभ्यास (व), गुण of सप् being prohibited. The augment वृम् due by 'शपश्यनोर्नित्यम्' has been prohibited by निपातन. बरोठजन्—ठज (ठजी वर्जने रुधादि) + झ (in place of शम् by 'व्यत्ययो 'बहुलम्' + शब् with addition of रीक् to अभ्यास etc as before.

मसृज्—सृज् (सृज् गृही अदादि) + लिट् सृज्, after duplication गुण of अभ्यास ष्ट (by लरत्) etc it stands as म सृज् ष—No इडि due to निपातन. Then add the augment रुक् or र after म the अभ्यास and the augment युक् = य after the root itself. The classical form is मसृज्.

आगनीगन्ति—आ गम् + झ् (in place शप् by 'बहुलकन्दसि') + लट्, तिप् = आग. गन्ति—आग (नीक्) गन्ति, after duplication etc नीक् (augment) has been added after the अभ्यास (ग) which does not turn to ज by 'कुहोदु' on the strength of निपातन or thus आ + गम् + झ् + लट्, गन्ति in this case the मकार वा अनुनासिक of गम् eliding by 'अनुदात्तोपदेश—' due to डित्व of गन्ति, 'अतीगुणे' (191) takes effect giving the same आगनीगन्ति. The classical form is आगच्छत वा आगच्छन्ति.

The word इति in the rule indicates that there are other words of vedic origin as these and are irregularly formed in their particular ways. This reflection of Panini on the vedas is enough to show that vedic words are so multifarious in character that they cannot be fully systematised like the classical ones and therefore the rules he sets forth herein explain only a very few of the larger part of the same remaining unexplained before the reader.

मित—दाधति दधति इत्यादि। दाधति, दधति, दधति, रोमुत, तेतिक्ते

अलविं आपनीकयत्, संसनिष्यदत्, कृत्तिकत्, भरिष्वत्, दक्षिष्वत्, दक्षिण्यत्, वरिवत्, सरीसृपतम्, वरीषजत्, मसृज्य, आगनीगन्ति इत्यष्टादश शब्दाश्चन्दसि निपात्यन्ते । सूवे इतिशब्दोऽनुज्ञासमुच्चयार्थः । तेनैवमादयोऽन्येऽपि शब्दा यथायथं निपात्यन्त इति बोध्यम् । एतेन वैदिकशब्दानां नियमतन्त्रत्वं बहुलत्वं चोपदर्शितम् । एतेषु सूवोऽलिखितेषु पुनरष्टादशसु शब्देषु केचिद् बाहुलकात्तत्तद्गण्यौ विकरणवर्जं केचित् पुनर्यङ्सुग युक्तं निपात्यते । अतएवेषु प्रत्येकं निपातनप्रकारं दर्शयितुमाह—आयासस्य इति । सर्वं मूलं स्पष्टम् । आज्ञाभाषायां विशदोक्तञ्च तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

३५८७ । समुवेति निगमे ॥ ७।४।७४ ॥

दी—। सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते । गृष्टिः समुव स्वविरम् । सुषुवे इति भाषायाम् ।

The term समुव is irregularly formed in the नियम. That is सू + लिट्, णल् of which सू is आत्मनेपदी gets by निपातन the injunction of परस्मै, the augment वुक् and the reading of the substitute अ in place of उ of the अभ्यास 'सु'. गृष्टिः—An once-calved cow gives birth to an old. The classical reading against समुव is सुषुवे for which see.

मित + । समुवेति । निगमे (चन्दसि) विषये एतन्निपात्यत इत्यर्थः । अथ निपातनप्रकारं विशिनष्टि—सूतेर्लिटि इत्यादिना । 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति विलम् । वृङ् प्राणिगर्भविमोचने इति लुग्विकरणस्थो धातुः । परस्मैपदमित्यादि । तयोऽपि निपातनात् । समुव + इति इतिच्छेदः । गृष्टिरिति । गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः । सा स्वविरम् खलं सुषुष्टमिति यावत् (वत्सं) समुवे सूते इत्यर्थः । चन्दसि 'लुङ् लङ् लिट्' इति वर्तमाने लिट् । सुषुवे इति भाषायाम् इति । 'स्यादित्यभ्यासेन चाभ्यासस्य' इति वलम् । सूवमिदम् 'दाधति' दधति—' इत्येवैव पठितुं युक्तमिति शब्देन्दुशेखर-कारादयः । 'योगविभागस्य इटसिद्धार्थं' सेनात् इटस्य कस्यचिदप्यदर्शनाद् योगविभागो-न कर्तव्य इति तेषामाशयः ।

३५८८ । बहुलं छन्दसि ॥ ७१॥ ७८ ॥

टी—। अभ्यासस्य इकार स्याच्छन्दसि । पूर्णा विवटि ।
वशेरतद्वपम् ॥ इति सप्तमोऽध्यायः ।

In Vedic literature इ is irregularly the substitute for अकार occurring in a reduplicate (अभ्यास) when the affix वृ follows. The term वृ as a carrying word we get from the rule 'निजा तयाणां गुणः द्यौ' (7.4.75). Thus निषदि-वृ+तृ+तिप् whence by विल etc ववटि was due. The root वृ means to wish (कान्ही) and is read in अदादि section (वटि, वटः ववति). The classical form against this is वटि (वृ+तिप्).

मिति—। बहुलमिति । 'निजा तयाणां गुणः द्यौ' (७१॥७५) इत्यतः द्यौ इत्यनुवर्तते । 'अभ्यासित्' (७१॥७६) इत्यत इत् ('इकार') इति च । 'ततो व्याचष्टे—अभ्यासस्य इकार इति' । 'द्यौ परत' इति धोर्जनैयम् । विवटि इति । 'वृ' कान्ही ('कान्तिरिच्छा') इत्यादादिकी धातुः । 'वृ+तृ+तिप्' इति । 'वटि' इति भाषयाम् । 'पूर्णमिति । 'अदीनां काङ्क्षतीत्यर्थः' । सुते बहुलवद्वपणद्वयमपि भवति । तेन 'ददाति' इत्यादि वेदेषु सिद्धमित्याहुः । इति 'मितभाषिणो सप्तमोऽध्यायः' ।

टी—। अतः सप्तमोऽध्यायः । 'निजा तयाणां गुणः द्यौ' (७१॥७५) इत्यतः द्यौ इत्यनुवर्तते । 'अभ्यासित्' (७१॥७६) इत्यत इत् ('इकार') इति च । 'ततो व्याचष्टे—अभ्यासस्य इकार इति' । 'द्यौ परत' इति धोर्जनैयम् । विवटि इति । 'वृ' कान्ही ('कान्तिरिच्छा') इत्यादादिकी धातुः । 'वृ+तृ+तिप्' इति । 'वटि' इति भाषयाम् । 'पूर्णमिति । 'अदीनां काङ्क्षतीत्यर्थः' । सुते बहुलवद्वपणद्वयमपि भवति । तेन 'ददाति' इत्यादि वेदेषु सिद्धमित्याहुः । इति 'मितभाषिणो सप्तमोऽध्यायः' ।

॥ ५३५ ॥ ५३६ ॥ ५३७ ॥ ५३८ ॥ ५३९ ॥ ५४० ॥ ५४१ ॥ ५४२ ॥ ५४३ ॥ ५४४ ॥ ५४५ ॥ ५४६ ॥ ५४७ ॥ ५४८ ॥ ५४९ ॥ ५५० ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः

॥ ५५१ ॥ प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ ५५१ ॥

दी—। एषां हे स्तः पादपूरणे । प्रप्रायमग्निः । संसमिदुवसे । उपोप मे परामृश । किं नोदुदु हर्षसे ।

The particles or उपसर्ग प्र, सम्, उप and उद् are reduplicated with a view to filling up the foot (of the veda). Although no rule among the preceding five rule of the eighth chapter containing the term 'ह्रस्वसि' yet that the rule is for vedic application is inferred from the fact that classical literature has no such applications as प्र प्र, सम् सम्, उपोप etc although there are such applications as उपर्यपरि, अधोऽधः etc, cp—'नवानधोऽधो ब्रहतः पयोधराम्' (शिशुपाल 1st.) and 'अधोऽधः पश्यतः कस्य महिमा नोपचोयते' and 'उपर्यपरि पश्यन्तः सर्व एव' etc. Hence Bhatoji has placed the rule in this (vedic) section of the grammar.

नित—। प्रसमुपोद इति । प्र, सम् च, उप, उद् च इत्येषां कृतसमाहार-
इत्यानां अष्टमोऽध्यायः प्रसमुपोदः इति । तत्र 'ह्रस्वसि' इत्येवमात्रात् 'समाहारे'
(५३५) इति समासान्तादृ च प्रत्ययोऽत्र न क्रियते । समासान्तादृ इत्येवमात्रा-
नामन्त्यानां । 'सर्वस्य हे' (५३१) इत्यतो हे इत्यनुवर्तते । तदाह—एषां हे स्तः
इति । 'ह्रस्वसि' विषये इति शेषः । न च 'सर्वस्य हे' (५३१) इत्यादि पञ्चसूयां
'ह्रस्वसि' इति प्रदादर्शनादिह—'ह्रस्वसि' इति योजनं चित्तामिति वाच्यम् । अत्र
उपोप इत्यादीनां अवधितानां यदानां भाषायां कृताप्रदर्शनाद् वेदे चोपलभ्ये ।

३६०० । छन्दसीरः ॥ ८।२।१५ ॥

दी—। इवर्णान्ताद्देफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् ।
हरिवते हर्याश्वाय । गीर्वान् ।

In vedic literature, म् of मतुप् is replaced by व when the (मतुप्) comes after a base containing an इकार or रेफ (रकार). Thus 'हरिवते—etc' (Dedicated to Indra who have हरि or horses of that name). हरि + मतुप् + ४थो sing. गीर्वान् having speech ; गिर् + मतुप् = गोर्वेत् = गोवान्, दीर्घ of इकार of गिर् being accounted for by 'बोक्तृधाया दीर्घ इकः' (433).

मित—। छन्दसीति । छन्दसि + इरः इतिच्छेदः । इरश्च इरम् इति समाहारश्चन्द्रः । ततः पञ्चमा एकवचनम् । तस्य च भुवपिचयः विशेषणत्वाद् 'यिन विधि—' इति तदन्तस्य यङ्गमित्याह—इवर्णान्ताद् रेफान्ताच्चति । 'मतोर्मस्य च इति । एतच्च 'मादुपधायाय मतोर्वः—' (८।२।८) इत्यतोऽनुवर्तत इति बोध्यम् । हरिवत् इति । इरयः सन्ति जस्येति हरिश्चन्दान् मतुपि मस्यवः—हरिवान् । तयोः । हर्याश्वाय इन्द्राय इत्यर्थे इत्यादि त्यजम् ।

३६०१ । अनो नुट् ॥ ८।२।१६ ॥

दी—। अवन्ताभ्यतोर्नुट् स्यात् । अचपवन्तः कर्णवन्तः ।
अस्यत्तन्तं यदन्तस्या ।

The augment नुट् (न), in vedic literature, is prefixed to मतुप् when coming after a base ending with न्ने. Thus कर्णवन्तः those having eyes, अचि + मतुप् = अचनम् + मतुप्, the substitute चन्तु, having replaced the इकार of the stem अचि by the rule 'छन्दसपि इच्छते' under 'चक्षिदपि चक्षन्तामन्नुत्तान्' (32 नी 7. 175). Then in connection with नुट् by this rule we have

अचन् + लत् (अ + लत्), म. of मनुप् being changed into व. Now by the rule 'पूर्ववासिद्धम्' (8.2.1) the augment लुट् is invalid or असिद्ध towards अनङ्, the नकार of अचन् is dropped. But despite this change the base अच has to be considered as अचन् towards the matter of prefixing लुट् to मनुप् on the force of the dictum भूतपूर्वगत्या सिद्धम् or 'It is allright on assumption of the very form which it had previously'. Thus अच + लत् = अचलत् चल by 'रषाभ्याम्' (8.4.1). Then अचलत् + जम् (Nom. pl.) = अचलन्तः in connection with जुम् by 'उगिदचा'—The term कर्णवन्तः is evidently a concomitant here; अचलन्तः is derived as अस्ति + मनुप् as before. The classical forms against the two are अचिमन्तः and अस्तिमन्तम् respectively.

मित—। अच इति । 'मादुपधायाश्च मतोः' (८।२।१८) इत्यतो मतोर्ल्यनुवर्तते । सृते 'अच' इत्यस्य पञ्चम्यैकवचनम् । तेन च तदन्तपरिभाषया तदन्तत्वं लक्ष्यते । तदाह—अचलन्तः इति अचलत् इति प्रातिपदिकम् । तस्य जसि 'उगिदचाम्' (३६१) इति जुम् । एवम् अचन् वत् इति इति जाते 'पूर्ववासिद्धम्' (८।२।१) इति 'अचः' (८।२।१६) इति विहितस्य लुटः असिद्धत्वाद् 'अचन्' इत्यस्य नकारस्य लोपः । एवं नकारे लुटेऽपि भूतपूर्वगत्या 'अचन्' इत्यन्तम् एवेति विभावनीयम् । अतएव मतोर्लुट् च भवति । अन्वयात् अचलन्तः इति लुटि धिक्पूर्वार्थत्वप्रसङ्गात् । ततो अचलत् इति सिद्धम् । 'रषाभ्याम्' (८।२।१९) इति चलम् । अचलन् इति तु भाषायाम् । कर्णवन्तः इति प्रासङ्गिकमिदम् । तेन नायं लुटो हटान्तान्तरम् । अचलन्तम् इति—एतद्वन् विहितस्य लुटो वित्तीयमुदाहरणम् । अच लुटो व्यवहितस्यापि मनुपोमस्य 'मादुपधायाश्च' इति वः कथमिति चेत्तद्यैव स्थितमाकर इत्यलम् ।

३६०२ । नादुघस्य ॥ ८।२।१७ ॥

दी—। नाम्नात् परस्य घस्य लुट् । सुपधिन्तरः ॥

‘भूरिदावन्स्तुडाचः’ (वार्तिकः) । भूरिदावत्तरो जनः
 ‘ईद्रयिनः’ (वार्तिक) । रथीतरः । रथीतमं रथीनाम् ।

The augment नुट् in vedic language is prefixed to 'त्' when coming after a base ending in नकार. व is the technical name of the suffixes तरप् and तमप् cp. 'तरत्तमपौ वः' (2003). Thus सुपथितरः = सुपथिन् + तर, तर is added to the word by 'दिवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ' (2005). Then सुपथिन् + तर । Now the नकार of सुपथिन् is dropped as before and सुपथि + तर is formed. It means 'a better way'. 'भूरिदावः—' (Varttika) It has to be said that the augment नुट् (न्) (and not नुट्) takes place after तर and तम coming after भूरिदावन् (a giver of plenty). Thus भूरिदावत्तरः । भूरिदावन् (भूरि + दा + वनिप्) + तर = भूरिदाव + तर elision of न् by 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' and addition of नुट् । 'ईद्रयिनः' (Varttika)—It has to be said that the aug. इन् (ई) is prefixed to व (तर or तम्) when coming after the base रथिन्.

मिते—नादिति । पूर्वसुवाङ्मुञ्चनुवर्तते । नादित्यनेन तदन्तलिं लक्ष्यम् । तदाह—नानादिति । व इत्यनेन 'तरत्तमपौ वः' (२००३) इति तरत्तमौ गृह्यते । तदुदाहरति—सुपथितर इति शोभनः पन्था इति विग्रहे षक्पूर्ववत् पथाम् च अनवे (२४०) इति समासान्ते प्राते न पूजनात् इति निधेधात्, सुपथिन् इति प्रातिपदिकम् । तत्तरप् । तस्य नुट् सुपथिनिव्यस्य नकारस्य नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति लोपः । ततो रूपम् । इयोरतिशयेन सुपन्था इति दिवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ (२००५) इति तरप् पन्थो विधीयते । अथ सूतस्य अतिव्याप्तिदोषकारवायाव कति कमवतारयति भूरिदावन् इति । (नानादपि) भूरिदावन्वादा यत्र तत्तमो (ननु तदागमो) वाच्य इति चेत् । भूरि वङ् कृत्यतेति (भूरि—दा + वनिप्) 'प्रातीमन्निजनप

वनिषत् इति वनिष् । वयोरतिप्रथमं भूरिदावा इति भूरिदावन् + तरप् इति स्थिते
तरप्सुट् । नकारलोपय प्राग्वत् । ईदृयिन् इति । इदमन् द्वितीयं वाचिकम् ।
(नान्तादपि) रथिन्शब्दाद् इत् (ईकार) इत्यागमो वाच्य इति शेषः । न तु नुट् ।
रथीतरः—रथीतम इति ।

३६०३ । नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतृत्सूतंगूतानि कन्दसि

॥ ५२।६१ ॥

दी—। सदेर्नञपूर्वाभिपूर्वाच्च निष्ठायां नत्वाभावो निपा-
त्यते । नसत्तमञ्चसा । निषत्तमस्य चरतः । असन्नं निषत्समिति
प्राप्ते । उन्देर्नञपूर्वस्यानुत्तम् । प्रतूर्तमिति—त्वरतः 'तुवी'
इत्यस्य वा । सूतमिति 'सृ' इत्यस्य । गूतमिति 'गूरो'
इत्यस्य ।

These six words viz नसत्त, निषत्त, अनुत्त, प्रतृत्, सूतं, गूतं in vedic literature, are irregularly formed in connection with the affix ऋ in each case. Thus नसत्त as in नसत्तमञ्चसा (not settled to speak the truth); नञ् सद् + ऋ here the replacement of the निष्ठातकार by नकार by the rule 'रदाभ्यां निष्ठातोः पूर्वस्य च दः' (३०१६) is not effected through निपातन. Consequently दकार also is not changed into नकार by the same 'रदाभ्याम्—' but इत्तकार by चर्त्त by 'खरि च' (१२१). Thus the vedic form ऋ नसत्त against the classical नसन्न. The form निषत्त differs from the former in that it is preceded by the उपसर्गे 'नि' and the स of सद् is changed into ष in connection with नि by 'सदिरप्रते'. The classical form against this is निषत्. The term अनुत्त derived as नञ् + उन्दे (उन्देर्नञ् + दने) + ऋ with the elision of न् of the

root उन् which not being इदित the rule 'अनिदिता इत्युपधायाः किङ्ति' (415) takes place due to किञ्च of the affix (क्). Then absence of नल of निष्ठा etc being effected the resultant form without इट् due by 'श्रीदितोनिष्ठायाम्' (2039) is अनुत् with the augment नृट् added to the subsequent term and the elision of न of नञ् by 'नलोपो नञः' (956) and 'तत्प्राप्तुडचि' (757). The classical form against this is अनुत्तम् but not अनुत्तम् also by the rule 'नद्विदीन्तान्नाप्रीभीडन्यतरस्याम्' (3036) which the commentators confirm, will not take place when नञ् will precede the root—(निपातनारम्भस्यासर्थ्यात् विकल्पोऽन) । प्रवृत्तम्—Derive as प्र + लृ + क् or as प्र तुर्वी (हिंसायाम्) + क्. In the first case लृ is changed into लृ due to the replacing of व् of लृ by 'अरलरल्लिख्यविमवासुपधायाश्च' (2664—4.6.4.20) whereas in the latter case the वकार of the root तुर्वीवा तुर्व is dropped by 'राज्ञोपः' (2695) whence the form now standing as प्र—लृ + क् and लृ being prohibited due to किञ्च the affix also prohibiting इट् being effected, the form resulting is प्रवृत्त without निष्ठातकार being changed by 'रदाभ्याम्' and the दीर्घ ककार of the penultimate of the root (लृ) being effected by 'इलिच' (354). वृत्त—छ + क् = चृत् + त where ककार by निपातन is changed into क् or लृ by 'लृच्छ रपरः' (70). Then वृत्त by 'इलिच' as before. वृत्तम् = चृत् (लृदीर्घमने) + क्. The classical form against the last three are प्रवृत्तम्—प्रलरितम् (but प्रवृत्तम् only in case तुर्वी), वृत्त and वृत्तम् respectively.

मित—असुप्रविपयेति । एतेषां षट् शब्दाः कप्रत्ययान्ताश्चन्दसि विषये निपातान् इत्यर्थः । तत्र प्रत्येकं निपातनं प्रदर्शितं सूत्रे—सदिनेषु पूर्वादिनादि ।

३६०४ । अन्नरुधरवदितुभयथा छन्दसि ॥ ८।२।७० ॥

दौ—। र्वा रीप्ता वा । अन्न एव—अन्नरेव । ऊध एव—
ऊधरेव । अवएव—अवरेव ।

In vedic literature स् after the terms अमृस्, ऊधस् and अवस् is treated both ways i.e is either replaced by रु or by रीक् when the terms अवस् etc are followed by words beginning with a vowel. Thus अमृस्+एव=अमृ एव or अमृरेव. In the former case स् is replaced by रु which again is replaced by र् by 'भोभगौ अधो अपूर्वस् योऽग्नि' (167). Then this यकार is dropped (optionally) by 'लोपः शाकल्यस्' (67) whence the resultant form is अमृ एव (also अवरेव optionally). In the latter, the सकार of अमृस् has been replaced by रीक्—अमृर् एव=अमृरेव, the term अमृस् is an indeclinable and means 'a little'. Similarly ऊधस्+एव and अवस् (अव+अमृस्)+एव give ऊध एव also ऊधरेव etc.

मिति—। अवधधरिति । 'ससजुषोः' (८।२।६६) इत्यतो हरित्यनुवर्तते । 'रीऽसुमि' (८।२।६६) इत्यतो रः (रीक्) इति च । ततो अपेक्षितमात्रं पूरयन् व्याज्जटे—र्वा रीप्तावेति । एतच्च सूते उभयधेयस्य विवरणम् । अमृः+ऊधः+अवः+इति उभयथा इति सूत्रगतपदच्छेदः । तत उदाहरति अमृएवेत्यादि । अमृस् इत्यव्ययम् ईषदर्थे इति व्याख्यातारः । ततः अमृस्+एव इति स्थिते यत्पक्षे अमृरु एव इति जाति 'भोभगौ अधो अपूर्वस्'—(१६७) इति रीत्येकारादेशे अमृनय एव इति 'लोपः शाकल्यस्' (६७) इति यलोपात् अमृन् एव इति भवति । तत्र 'लोपः—' इति यलोपस्य याचिकत्वात् पक्षे अमृनयेव इत्यपीति विभाव्यम् । अथ 'ससजुषोः रुः' (१६१) इति नित्यं कृत्वे प्राप्तौ विदे विकल्पाद्योऽयमारम्भः । अथ रीक्पक्षे आह—अमृरेवेति । आग्रावद् अमृनस्+एव इति स्थिते सकारस्य रीक्त्वे द्रष्टव्यम् । एवम् ऊधस्+एव अवस्+एव इति स्थिते उध एवेत्यादि बोध्यम् । तत्र ऊधस् शब्दो

नपुंसकस्त्रीवाच्यौ च । नपुंसकस्त्रीवाच्यौ नपुंसकस्त्रीवाच्यौ च । नपुंसकस्त्रीवाच्यौ नपुंसकस्त्रीवाच्यौ च ।

३६०५ । भुवश्च महाव्याहृतेः ॥ ५२१ ॥

द्वौ—। भुव इति । भुवरिति ।

N. B. There are three महाव्याहृतिः viz भुः (earth) भुवस् (Air or aerial region) and स्वर् (Heaven). The second महाव्याहृतिः is meant here. Thus the rule being —The स्कार of the term भुवस् signifying a महाव्याहृति is to be treated bothwise i.e. it is replaced by ह् or र्क् where an अच् or vowel follows. Thus भुवस् भुव इति = भुव इति (also भुवयिति see ante) and भुवरिति । But it is important to note in this connection that if 'भुवः' is a verbal form of भू + सिप (लङ्), as shown below, and not a महाव्याहृति this will not hold good and consequently ह् or र्क् will not follow. भू + सिप (लङ्) give भुवस् or भुवः and not 'भवः' as the root in connection with भृष् is not irregularly allowed कृष् by 'साधुभातुकार्' (1108) and कृष् has been prohibited by 'बहुल इन्द्रमाज्योषि' (1108) and कृष् has been prohibited by 'बहुल इन्द्रमाज्योषि' (1108) and कृष् has been prohibited by 'बहुल इन्द्रमाज्योषि' (1108). Then by 'इन्द्रमिलुङलङलिटः' भुवः means भवसि or bring out the sense of present tense as in 'भुवो विष्णुं चवनेयं' (see शब्द-चन्द्रिका) where 'इति च' (166) applies and not this 'भुवश्च'.

मित—। भुवयेति । तिस्रो महाव्याहृतयः भूरिति, भुवरिति, स्वरिति च । ततः भुवरित्येवाव विवक्षितम् । येनायमर्थः—अन्तरिक्षवाचिनो महाव्याहृते भुवस् इत्येतस्य सकाशस्य इन्द्रसुभययोः अर्थात् त्वर्वा रेतो वां स्वात् । तत्र रूपेण र्क्पथे च अनेयोदाहरणे प्राग्वत् । स्तोमः आकाशस्य इति रूपपथे स्तोमस्य पाश्चिमादि भुवयिति इत्यपि इति विभाव्यम् । ननु भुवस् इत्येतस्य केवलं महाव्याहृतिवाचकत्वेन

अन्ववानुपलम्भात् सूत्रे महाव्याहृतिग्रहणं व्यर्थमिति निदर्शयते । भवतेऽहन्दि-
विषये भू + शप् सिप इवि स्थिते 'बहुलं कन्दस्यमाहयोगेऽपि' इत्यजभावे 'बहुलं कन्दसि'
इति शप्प्रवृत्तगुणाभावे च 'भुवः' इति भवति । तच्च 'भवसि' इत्येतदयकम् ।
'हन्दि लुङ्लङ्लिटः' इत्युक्तेः तथाहास्य 'भुवो विद्मेषु सवनेषु' ('भुवनेषु' इति
पाठान्तरमप्यत्र दृश्यते) इत्यत्र महाव्याहृतिताभावेन इत्यधिकृत्यो न भवति । किन्तु
'हशि च' (१६६) इति निवृत्तिव रीतुलम् । अतः सूत्रे 'महाव्याहृते'रिति विशेषणम् ।
नन्वेवमपि क्रियावाचकस्य 'भुवः' इत्येतस्य लाघणिकत्वात् 'लक्षणप्रतिपदी-
कृतयोः प्रतिपदीकस्यैव' (परिभाषा) इति महाव्याहृतिभेदस्य 'भुवः' इत्येतस्यैव ग्रहणं
स्यान्न तु लाघणिकस्य तस्येति चेत् । सत्यम् । परमत महाव्याहृतियहणादेव तस्याः
परिभाषाया अनिवार्यं श्राप्यत इत्याहुतिव्यग्रहणं विस्तारः ।

ॐ ईं ओम् आदिनि ॥ १०२ ॥
दी—। ओंशब्दस्य पुतः स्यादास्मि ॥ ओंश्मं अग्निमीलं
पुरोहितम् । अमरादाने किम् ? ओमित्येकाक्षरम् ।

In vedic literature the word ओम् receives the पुतस्वर or high
accentuation (prolated sound) where it occurs at the outset of
rik or vedic hymn. Thus 'ओं ईं अग्निम्—' (I pray to fire with the
utterance of the word ओम्). "Why say at the outset (अभ्यादाने) ?
witness" 'ओमिति—'This is not a rik ; cp—'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म-
वाहरन्वासुपाशितः यः प्रयाति त्वजन् देहं स याति परमं नितम्' (गीता) ।
मित—। ओमभ्यादान इति । अभ्यादानशब्दस्य आरम्भाच्च इति कारिका ।
'वर्क्यस्य णिः पुतः उदात्तः' (५१५९) इत्यतः पुतः इति (उदात्त इति
चेत्यन्ये) अनुवर्तते । ततो व्याजटे—ओं शब्दस्य पुतः इत्यादि । अभ्यादाने किमिति ।
आरम्भादन्यथाच नैति दर्शयति—ओमित्येकाक्षरम् इति । नैयं ऋक् । वा
आदात्तमिति नावः पुतोदात्तकृतिरिति द्रष्टव्यम् । विस्तारस्तु कैयटनारिभट्टयोः
द्रष्टव्य इति दिक् ।

३६०७ । ये यज्ञकर्मणि ॥ ८।१।८८ ॥

दी— ये यज्ञमहे । यज्ञेति किम् ? ये यज्ञमहे ।

The term ये (यद्, masc. plural) in vedic language is द्रुत with reference to a sacrificial performance.

मित—। य इति । द्रुत इत्यनुवर्तते । तेन 'ये' इत्येतस्य यज्ञशब्द पुं बहुवचना-
नस्य द्रुतोदात्तानुतिः स्याद यज्ञकर्मणि गम्ये इत्यर्थः । ये इति । पूर्वस्य यज्ञशब्दस्यो-
ऽन्त्यस्य तदभावः ।

३६०८ । प्रणवष्टेः ॥ ८।१।८९ ॥

दी— यज्ञकर्मणि टेरोमित्यादेशः स्यात् । अपां रतांसि
जिन्वतोम् । टेः किम् ? हलन्ते अन्तःस्य माभूत् ।

In a sacrificial performance, dealt with in the Vedas, ओम् (the meaning of प्रणव) is the substitute for the टि-portion of a word (verbal form) of a sentence of a rik. Thus 'अपां रतांसि—' । Here, जिन्वतोऽम् is the illustration. The root is जिन्वि or जिन्व (to please भूदि) by 'इदितो तुम् चातोः' taking the augment तुम् = जिन्व + कट तिप् would give जिन्वति. But इकार being replaced by ओम् we have जिन्वतोऽम् (irregular Sandhi). Why say टेः of the final vowel along with a consonant if any (अस्योऽच्चादि टि)—witness that the final letter of a word ending in a consonant may not be allowed to undergo the operation.

मित—। प्रणव इति । 'ये यज्ञकर्मणि' (८।१।८८) इत्यतो यज्ञकर्मणि
इत्यनुवर्तते । प्रणवशब्दस्य ओम्शब्दपर्यायः । तदाह—यज्ञकर्मणि टेरोमिति न
उदाहरति—अपां रतांसि इति । अत 'जिन्वतोम् उतादाहरणम्'—जिन्वि प्रोचन इति

भौवादिको धातुः । तस्य लटि विधि-जिह्वि (इदितो नुम् इति नुम्) इति प्राप्तम् । तस्य टेरिकारस्य चोम् इति प्रणवादेशे रूपम् । सन्धिरार्षः । ननु 'वाक्यस्य टः' इति वदतः (८१।८२) इत्यतोऽनुवृत्त्या टेरित्यस्य लाभात् 'प्रणवः' इत्येव सूत्रात् । टेरित्यस्य व्यर्थत्वादिति चेदत्र समाधानमाह प्रथमपूर्वकम्—टः किमिति । हलन्ते अन्तास्य माभूदिति समाधानम् । अथमाशयः—यदि तावदत्र टेरित्यस्य विशिष्ट-यहणं न क्रियेत तदा यद्यपि 'वाक्यस्य टः—' इत्यतोऽनुवृत्तिवलात्तद्वन्वेत तथापि 'अलोऽन्तास्य' इति हलन्तस्य अजन्तस्य चेत्यभयोरप्यविशेषादन्तास्य प्रणवादेशः आपद्यत । इत्यत्र तु अजन्तस्यैव यथा स्यादिति न तु हलन्तस्यापीति । तदेतज् आपयितुं सूत्रे पुनरेव यहणं कृतमिति मन्वेन्दुमेखरादी विस्तरः ।

३६०८ । याज्यान्तः ॥ ८।२।८० ॥

दो—। ये याज्या मन्त्रास्तेषामन्तरस्य टः प्रुतो यज्ञकर्मणि । जिह्वामग्ने चक्षुषे हव्यवाहाम् । अन्तः किम् ? याज्यानामृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टः स्यात् । सर्वान्तास्य चेष्यते ।

In the matter of sacrifice spoken of in the Vedas the टि portion is regarded as प्रुत of a word that is final in the मन्त्रs which are technically known as याज्यमन्त्रs or मन्त्रs a sum total of which are to be uttered in the course of a sacrificial performance. Thus 'जिह्वामग्ने—' This is one of the sacrificial incantations (याज्यमन्त्रs). The last word 'हव्यवाहा' of the sentence is the sphere of operation of the rule ; well why add the term 'अन्त' here into the rule ? For had it been enun-
ciated as 'याज्याः' then also the term 'टि' would in that case, apply only where the final letter is a vowel of the word, also the याज्यमन्त्रs being an aggregation of terms or words the

final of every term or word would have been identified to have the 'plata-operation' (पुतकार्यं). Whereas it is intended that, that word only which is the last of the यान्यमन्ता sentence may receive the पुत accent as directed:

मितं—। याज्यान्त इति । याज्यमनुवाकान्तमित्यत्र समाख्याता मन्ता याज्यमन्ता इत्याचने । इज्यन्त एभिरिति यात् । 'वाक्यस्य टः' इत उदात्तः । (८२।८२) इत्यतएदिरिति पुत इति चानुवर्तते । 'ये यज्ञकर्मणि' (८२।८८) इत्यतो यज्ञकर्मणि इति च । ततो व्याचष्टे—ये याज्या मन्ता इत्यादि । जिह्वामय— इति याज्यमन्तस्योपम् । ह्यवाङ्मा इति जिह्वामित्यस्य विशेषणम् । तदेव च तत्र अन्ताम् इति अत्रैव सूत्रप्रवृत्तिर्नान्यत्र इति द्रष्टव्यम् । ननु कुतोऽयमर्थः ? ये तावद् याज्यमन्तासिवा प्रतिवाक्यमन्तत्वात् तेषां प्रत्येकमन्तासिवापि स्यात् अन्तात्वाविशेषात् । तस्माद् 'ये याज्या मन्तास्तेषामन्तस्य' (अन्ताग्रन्थस्य) इत्येवं व्याख्यानसमप्राख्यानम् । किञ्च सूत्रेऽप्यात्र अन्तग्रहणं व्यर्थम् । 'वाक्यस्य टः—' इत्यत्र टेरनुवृत्तौ च टः सिद्धेः । तदेतत् सकलं समाधत्तुः प्रकृति—अन्तः किम् ? इति । टिसावदनुवर्तमानोन्तास्यैव नत्वन्वस्य व्यभिचाराभावात् । तथापि सूत्रे अन्तग्रहणं कथमिति प्रश्नः । याज्यमन्तगतशब्दानां प्रत्येकं याज्यमन्तत्वात् प्रतिशब्दान् पुतयतिः स्यात् । अन्तान्तराणां तद्विवर्तते । किञ्चैवमन्ताग्रहणात् अजन्तस्यैव पुतयुतिरित्यपार्थः न भवति । तस्मादनन्तग्रहणं बोधकमेव । ततश्च 'ये याज्यामन्ताः—' इति व्याख्यानमपि सम्यग्ज्ञानम् । 'ये' शब्दात्मको याज्यमन्तः सर्वान्तवर्तो भवति तस्मिन्नेव सूत्रप्रवृत्त्या तस्यैक टः पुतयुतिरित्यन्वयविवरणः ।

३६१० । ब्रूहिप्रेषण्यौषधीषडावहानामादेः ॥ ८२।८१ ॥

टी—। एषामादेः पुतो यज्ञकर्मणि । अन्नयेऽनुब्रूहि । अन्नये गोमयानि प्रेष्य । अस्तु यौषट् । सोमसप्राग्ने ब्रीहो यौषट् । अग्निमावह ।

In the matter of sacrifice in the Vedas the beginning letter (vowel) is accounted as वृत् in pitch of the words: वृद्धि, प्रथ, वीषट्, वीषट् and आवह. But 'आवह देवान् यजमान'—here the beginning letters आकार does not receive वृत् pitch as all injunctions are optional in the matter of the Vedas—says Nagesha.

मितः । वृद्धिमेवेति । 'वाक्यस्य टः—' (८।२।८२) इत्यतः वृत् इवेवाहु-
वर्तते । न तु टेरित्यपि अतादेरित्यस्य । यद्यप्यनङ्गप्रवृत्तादाह—एवमादेः अत-
इति । एवामिति वृद्धि, प्रेषणे (प्रेषा इत्यर्थः) । वीषट्, वीषट्, आवह
एषां पदानामित्यर्थः । 'ये यज्ञकर्मणि' (८।२।८८) इत्यतो यज्ञकर्मणीति ।
वीषडिति । अतः वीषडिति वीषट्, वीषडित्येवंविधानां सर्वेषां अथ, काराणा-
मुपलक्षणमिति हरदत्तोपलब्धः अन्वेन्दुगुरः । आवहति । आवह देवान् यजमान
इत्यादौ तु न वृत् । अन्वसि सर्वविधीनां वैकल्पितत्वादिति च । एषः ।

२६११ । अग्नीत्-प्रेषणे परस्य च ॥ ८।२।८२ ॥

दी- अग्नीत्-प्रेषणे आदेः प्रुतस्तस्मात् परस्य च ।
ओआवय । निह । अग्नीत् अग्नोन्विह । वर्जित्पृणोहि ।

In vedic usage the beginning vowel in a word as well as that which follows upon it receive the वृत् provided the sense of despatching the lighter of fire is present. ओआवय (oh, you cause (them) attend to hear)—ओ is an in-
declinable and it is, in accordance with, the manner of vedic
expression (छान्दस प्रयोग) along with the term आवय (ह्र + विच् +
लोट्, ङि). If however, the despatch of an अग्नीत् or lighter of
fire is meant along with the utterance of the term (अग्नीत्)
then the rule will not hold good. 'अग्नीत्—etc'—O lighter of fire,
walk up to i.e. serve fire, or, the non-application of the rule in

this illustration as well as in the latter—वर्द्धिबुधोद्दि spread Kusa grass—may be defended by the परिभाषा 'सर्वविधयश्चन्दसि विकल्पने' अघोच् = अघि + इत् + क्तिप्—त् of the root disappearing due to क्तिप् of the affix by 'अनिदिताम् कलत्रप्रधायाः क्तिप्ति' (415).

मित—। अघोतप्रपञ्च इति । अघिन् इत्ये प्रज्वालयति इति अघोच् । क्तिप् भेति क्तिप् । क्तिप्त् 'अनिदिताम्—' (४१५) इति भातोरुपधाभूतनकारस्य लोपः । ततः अघोच् प्रपञ्चमिति वक्ष्येसमाप्तः । 'त्रुडिप्रपञ्च—' (५१८६) इति पूर्वपञ्चात् 'आदिरित्यनुवर्तते । तदाह—अघोच् प्रपञ्चे आदिरित्यादि । ओ आत्स्य इति । औ इति आत्स्यार्थको निपातः । तस्य संहिता पाठेतिङ्गुलेन समावेशश्चान्वयः । 'आत्स्य इति अघोत्स्येनाजोऽन्मध्यमेकत्वचनम् । 'सर्वे विधयः चन्दसि विकल्पने' अतएव च अदिबुधोद्दि (विशारद कुशमित्यर्थः) इत्यपि अघोत्प्रपञ्चाच्च विद्यमाने सत्यपि आदेशतत्परस्य वा पुनपुतिनांति ।

३६१२ । विभाषा पृष्टप्रतिवचने हि ॥ १०१८३ ॥

दो—। पूतः । अकार्योऽकटम् । अकार्यं हि । अकार्यं हि । पृष्टेति किम् ? कटं करिष्यति हि । केऽकिम् ? कटं करोमि ॥ जनु ।

In vedic language when a reply to a query is signified, the vowel of the particle हि receives the पुत accentuation optionally. Thus अकार्यं हि (of course I performed) because it is a reply to the query अकार्योऽकिम् (did you perform); अकार्यं हि—optional case of पुत pitch. Why add पृष्ट to the term

जनु—। हि एवतो वाचदन्ते च सार्वत्रिकः पाठः । 'करोति' इति पाठान्तरम् । तद्व्यतिरेकम् । तत्परस्य पृष्टमपुनरीयत्वात् अतएव पुनरीयमिति प्रयोगोऽपि विद्यमानः ।

प्रतिवचने and do not say 'प्रतिवचने' only ; witness कटं करिष्यति हि, where हि is not प्रुत for the sentence denotes futurity only and not a reply to a query. Well why add हि and do not enunciate as विभाषा पृष्ठप्रतिवचने ; witness कटं करोमि ननु—where ननु implies the sense expressible by हि and the sentence is evidently a reply to the query 'कटं करोषि किम्' understood—yet there is no application of the rule. For 'कटं करोमि ननु' does not contain हि.

मित— विभाषति । 'वाक्यस्य टः प्रुतः—' (५२।५२) इत्यतः प्रुत इत्यनुवर्तते । तेन शेषं पूर्यद्वाह—प्रुत इति । पृष्ठ इत्यस्या नपुंसके भावे कः । किञ्चाह 'यहिज्या—' (२४।२) इति सम्प्रसारणम् । 'त्रय—' (२८४) इति षत्वम् । 'ष्टुना—' (११३) इति षत्वञ्च । पृष्ठशब्दस्य च प्रश्ने शक्तिरहः । प्रतिवचनशब्दस्य तु उत्तरे शक्तिः । पृष्ठस्य प्रतिवचनम् इति षष्ठीसमासः । प्रश्नोत्तरमिति च तदर्थः । 'तेनायं स्वाधीनः—वाक्यस्य टः (टः) विभाषा प्रुतः स्यात् प्रश्नोत्तरच्छेद नमात्र इति । अकार्षीः कटमिति प्रश्नोऽयम् । त्वमकरोः किमिति तदर्थः । अकार्षीमिति द्विविधसुत्तरम् । पूर्ववत् प्रुतश्रुत्या । उत्तरत तदभावेन । अहं कृतवानेव इति उभयतार्थः । ननु 'विभाषा प्रतिवचने हि' इत्येव स्वमस्तु माऽस्तु पृष्ठेति गौरवादिति चेन्निति दर्शयति । कटं करिष्यतीति । एतद् भविष्यदर्थप्रकाशनमात्रपरम् । न तु 'पृष्ठप्रतिवचनम्' । तेन सत्यपि हिशब्दे प्रुतश्रुतेः अभावः । नन्ववमपि हि शब्दो व्यर्थ एवेत्येवाह—कटं करोमिनन्विति । अत्र सत्यपि पृष्ठप्रतिवचनाद्यै हिशब्दाभावात् प्रुतश्रुत्यभावः । ननुशब्दः हिशब्द-समानार्थः । 'हि हितावधारणे' 'प्रश्नावधारणानुशान्तिनयामावर्णे ननु' । इत्याभय-त्रोपामरः । तेनार्थभेदमाश्रित्य स्वाप्रवृत्तिनांशङ्कनीयमित्यत्रात्र विस्तरः ।

३६१२ । निगृह्यानुयोगे च ॥ ८।२।८४ ॥

टी— । अत्र यद्वाक्यं तस्य टः प्रुतो वा । अद्यामावासे-

त्याद्यः । अमावास्याद्ये वंवादिनं युक्त्या स्वमतात् प्रस्थाप्य
एवमनुप्रयुज्यते ।

The term निरुद्धा in the rule means refutation or falsifying whereas अनुयोग denotes repetition (of the very word or sentence used by the other party). Thus the rule means—

The १८ portion of the last word (in a sentence of the other party or the opponent) is accentuated as one of ३८ pitch in the optional way, provided a refutation of the view of the opponent is implied by pronouncing the very words or sentence used by the opponent or the other party. Thus 'अद्या—' (अद्य + अमावास्या + इति + आत्) —you say that today is the new Moon-day—Here the other party uttering the term 'अमावास्या' is being made to deviate, with logical argument from his (the opponent's) own view by replying thus in the very words used by him.

नित—। निरुद्धेति । निपूर्वाद् यद्यः को ल्यवादेशे 'रहिण्या—' (१७१२) इति सन्मसाराख्ये रूपम् । स्वमतात् प्रस्थापनं चतुर्थः । अनुयोगः पञ्च । 'प्रत्यनुयोगः प्रस्थाप' इत्यमरः । १८ तु प्रत्यपूर्वकं तदुच्चारितवाक्यानुप्रयोगपुरःसरमुपस्थापिकरूपे इति । एतेन च तन्मसराख्यमनुयोगं प्रतिपादयति इति विवक्षितार्थः । ध्रुवाद्यंस्तु— स्वमसप्रस्थापनपूर्वकमनुयोगी सति अनुप्रयुज्यमानवाक्ये योऽन्ताग्रन्थः तस्य द्वेः प्रती वा स्यादिति । 'विभाषा—' इति पूर्वमुपस्थापितेति चानुवर्तते इति बोध्यम् । संक्षेपादाह— अत यत्रात्रमिति । निरुद्धातुयोगविषये यदवाक्यमिति तदर्थः । उदाहरति— अद्यामेति । अद्य + अमावास्या + इति + आत् इति पदानासवयवः । अत प्रतिपद्येच 'अद्य अमावास्या' इति वाक्ये उच्चारिते 'अद्य' लोकेऽमावास्या अन्ववतीति इतिमतिरिति उक्तमर्थः यत् वाक्ये वाक्येऽपि तदनुवर्तमानमिति । अतः इत्यस्य

त्वमिति । कटं पदमित्युच्चारः । अतोऽहोऽहो कथं ज्ञत्वा नियदस्य कर्मण्युद्योगो
भवतीत्यस्य ह्यहं विदुषीति—अमावास्याखिवंवादिनमिति । युक्ताः इति । यस्तु द्विवचनं
अमावास्यातुक्ते । तेनानुयोगकारिणा युक्तिवर्तिन इत्यर्थः । समतात्—तस्या
प्रतिपक्षस्य आत्ममतात् तं प्रच्यव्य स्वमतपरित्यागे वाध्यं विषय निरस्तव्यः ।
एवमनुप्रवृत्त इति । तस्य प्रतिपक्षस्य वाक्यमन्तरं उपादीयत इत्यर्थः ।

३६१४ । आम्वेदितं भर्तुं सने ॥ ८१२५ ॥

दी—। दस्यो३ दस्यो३ घातयिष्यामि त्वाम् । आम्वेदित-
ग्रहणम् द्विरुक्तोपलक्षणम् । चौर३ चौर३ ।*

The final of each of the words reduplicated (आम्वेदित)
receives the optional "pluta-accent" provided the sense of
deprecation or reproach is implied thereby. Thus 'दस्यो
दस्यो—Thief! Thief! I will kill you (घातयिष्यामि—हन् +
षिच् + छट् + सामि) । Here the word दस्यो (vocative) has
been reduplicated by the rule वाक्यादिरामन्वितस्याप्यासंमतिकोपकृतसमर्भ-
सनेषु' (2143). Well by the rule 'तस्य परमाम्बुदितम्' (८३) the second
only of the reduplicated words being designated as आम्बुदित
and not both of them, how is it that the final of both the
words (दस्यो दस्यो) has been stated pluta, when the last
only is legible to have the operation? To reply to this re-
joinder he says 'आम्बुदितग्रहणम्—etc'. That is the term
'आम्बुदित' here stands for द्विरुक्त only and suggests pluta scansion
of both the words and not of the last only.

मित—। आम्बुदितमिति । भर्तुं सने गमेर यदावेदितं तस्य टो प्रुतो वा स्मात्

[* 'दस्योदस्यो' इति 'चौरचौर' इति च वाक्यमनोरमाधृतपाठः ।]

इति सूत्रार्थः । 'अभेदितो द्विरुक्तम्' इत्यमरः । सूत्रमते तु 'तस्य परमाभिहितम्' (८३) इति द्विरुक्तसमुदाये परभागस्यैव आशेषोऽस्ति संज्ञा ; दस्यो दस्यो इति । धातुस्थितीमिति भारयिधामौल्यर्थः । अथ वाक्यस्यैव तस्यामुपयामं न्वितस्य 'दस्यो' इत्यस्य द्वित्वम् । ननु सूत्रमते 'तस्य परम्' इति द्विरुक्तसमुदाये परभागस्यैव प्रुतयति; प्रसूयते न तुभयस्यापि इत्यतश्च—आभेदितयद्वयं द्विरुक्तोपलक्षयमिति । तेन यः शब्दो द्विरुच्यते तस्य प्रत्येकं द्वे प्रुतयतिरिति भावः । एतेन 'दस्यो दस्यो' 'वीर इत्यत वीर' परभागस्यैव प्रुतयतिरिति परास्तम् । 'सर्गः प्रुतो वैकल्पिकः' इति पक्षे तु 'दस्यो दस्यो, वीर वीर' इत्यादि प्रुतयतिवज्जैमपि पठितुं शक्यम् ।

३६१५ । अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ॥ ८३।८६ ॥

टी—। अङ्गत्वेनेन युक्तं तिङन्तं प्लवते । अङ्ग कूज इदानीं ज्ञास्यसि * जालम् । तिङ् किम् ? अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि । आकाङ्क्षं किम् ? अङ्ग पच । नैतदपरमाकाङ्क्षति । भर्तृसत् इत्येव—अङ्गाधीष्णु भक्तं तव दास्यामि ।

When a तिङन्त verb is in syntactical connection with any other verb (तिङन्त) then it (the verb) is accented as प्रुत provided the said verb is joined with the term अङ्ग (expressing anger or reproach). Thus 'अङ्ग कूज'—'Well make sound in your own way (but) now, oh fool, you will have a (good) lesson—Here the verb कूज (कूज + कृट् + हि) bears syntactical relation with the verb ज्ञास्यसि and is joined with the term अङ्ग which expresses anger, and thus the rule applies to अङ्ग देवदत्त—'Well Devadatta you are telling a lie—Here अङ्ग implies anger but it is connected with the noun देवदत्त and not with a Verb.

[* अथ 'ज्ञास्यसि' इति वाक्यस्येव मास्योपासो नादित्येव । अङ्गोऽस्ति इति ।]

Hence the rule does not apply although देवदत्त is related with the verb वदसि । 'अहं पच'—well you may cook ! Here also 'अहं' implies anger but yet the rule does not apply because the Verb (पच्) is not in relation with any other verb. 'अहं-धीव'—Why child, you may read and I shall take charge of your maintenance (भक्त means 'rice' or अन्न). Here in अहं the sense of anger not being present the rule does not hold good ; for the sense of reproach (भर्त्सने) follows from the previous rule.

मित— अहयुक्तमिति । अहयुक्तम् + तिङ् + आकाङ्क्षम् इत्यवयवः । तत्र अहंति अन्यथम् । तस्य चामर्षे अनुनये च शक्तियहः । तत्र प्रदास्य अमर्षे शक्ति-
स्यैव सूतप्रवृत्तिर्नान्यथेति उदाहरणेषु स्फुटीभव्यमिति । तेन अहंतेन अहंशब्देन युक्तम् अहयुक्तम् इति । न तु 'यथात् प्रत्यय विधिसादादिसंज्ञिन् प्रत्ययेऽहम्' इत्येवं संश्रितस्मादण्डस्यात्र यद्वचम् । तस्य लाक्षणिकत्वात् 'लक्षणप्रतिपदीकृतयोः प्रति-
पदीकृत्यैव' इत्यत्र तस्य यद्वचनयोगात् । अहयुक्तमिति पदम् तिङ् इत्यस्य विशेषणम् । तिङ् इत्यनेन च 'यिन विधिः—' इति न्यायात् तदन्तस्य यद्वचम् । अतएवाह—
अहं इत्यनेन युक्तं तिङन्तमिति । सूत्रे आकाङ्क्षमित्यपि तिङ् इत्यस्य विशेषणम् । आकाङ्क्षत इत्याकाङ्क्षम् (पचाद्यच्) इति व्युत्पत्तेः । तत्रायं सूत्रार्थः—अहंशब्देन युक्तं साकाङ्क्षं चतिङन्तं प्रुतश्रुतिभाक् भवति भर्त्सने समं चेद् (अहंशब्देन इति यावत्) गम्यते इति । अहं कृजेति । कृजेति कृज् अन्यत्ते शब्दे (भुदिः) इत्यस्य लोभ्याध्यमैक-
वचनम् । आहमेति । आहमीमुख्यतस्तत्सम्बुद्धिः । इदानीं शास्त्रसीति । कृजन्-
फलमिति शेषः । अर्थात् 'यदि कृजनाद् न विरमसि तदा चपेटाघातादिना त्वां ततो विरमयिष्यामीत्यर्थः । एवंघात भर्त्सनेन गम्यते इति कृजशब्दान्ते प्रुतश्रुतिः ।
तस्याहंन युक्तत्वाद् शास्त्रमीत्यनेन साकाङ्क्षत्वाच्चेति बोध्यम् । तिङ् किमिति । तिङन्तयद्वचं कथमित्यर्थः । अहं देवदत्तेति । अत्र देवदत्तपदस्य वदसीत्यनेन साकाङ्क्षता । परं तस्य (देवदत्तपदस्य) विशेषणत्वेन तिङन्तत्वाभावादभयवाचिना

अङ्गसन्देहं योनिं सत्यपि न पुनस्तुतिः । एतेन 'अतः अङ्गसन्देहोऽनुनये' इति शेषाशङ्कितः परास्ताः । तथाहि सति अथ 'तिङ्' किम् ? इत्यनुज्ञा 'भर्तृ' सन् इति किम् ? इत्येव अवश्यम् । तस्यान्यल्लविरोधात्तदुपेक्षमिवेत्यलम् । अङ्गं पचेति । अताङ्गेन पचति इत्यस्य योनिः परमितरतिङ्गनेन साकाङ्क्षतेति पचेति न भवति इत्याह— नैतदिति । अपरमिति—तिङ्गन्तमिति यावत् । इदानीं पूर्वमुदाह 'भर्तृ' सन् इति अस्यानुज्ञां स्वीकृत्यते—भर्तृ सन् इत्येवेति । अताङ्गोऽप्येति । अङ्गं अधीत्य इति शब्देः । अतस्तु अधीत्य त्वान्नदानेन पालयिष्यामीत्यर्थः । अथ अङ्गेति अनुनये । तेन भर्तृ सनादाभावेन तिङ्गन्तस्य (अधीश्वरस्य) अङ्गयुक्तत्वसाकाङ्क्षतयोर्विशमानयोरेपि न प्रवृत्तमिति विभावनीयम् ।

३६१६ । विचार्यमाणानाम् ॥ ८३।८७ ॥

द्वौ—। वाक्यानां टः प्लुतः । होतव्यं दीक्षितस्य गृहाश्च (गृहे इति—?) । न होतव्यमिति । होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः ।

The term विचार्यमाण means 'a subject under consideration of judgment'. But by transference of epithet (लक्षणा) it refers to the sentences leading to such consideration of judgment. Hence it is that Dikshita says वाक्यानाम् etc—

The ८७ portion in vedic literature of the last word of sentences having reference to judgement (विचार) is accented as pluta. Thus the last terms गृहा and होतव्यम् are प्लुत of the sentences होतव्यं दीक्षितस्य etc. Whether or not any sacrificial performance may be arranged in the house of him who has been (recently) initiated (दीक्षितस्य). The meaning of the sentences he explains thus—होतव्यम् न होतव्यम्—etc. विचार

for judgment) he adds is, however, scrutinising or examining by the help of evidences.

मित— विचार्यति । विचारो नाम प्रमाणैः विषयविशेषस्य यथार्थनिर्धारणम् । यथ विषयः तद्विचारविषयोभूतो भवति स विचार्यमाण इत्युच्यते । तदुक्तं भट्ट-हरिणा—‘कोटिद्वयस्युग्मं विज्ञानं विचार इति कथ्यते । विचार्यमाणस्तज्ज्ञान-विषयोभूत उच्यते’—इति । इह तु जहत्स्वार्थलक्षणाया विचार्यमाणशब्दस्य विचार-विषयोभूते वाक्ये तात्पर्यम् । न हि वाक्यानि विचार्यन्ते किन्तु वाक्यैः विषयविशेषः । यथोदाहरणे (इहस्य) दीक्षितस्य (प्राप्तदीक्षस्य) गृहं (गृहे इति यावत्) क्षीतस्य स्वस्वाम्याद्यनुष्ठानं कर्तव्यं भवेति विचार्यते । तदेतत् सकलं समालोच्य विवक्षीति—वाक्याणामिति । विचार्यमाणानां वाक्याणामिति यावत् । टः प्रत्यय इति । एतच्च ‘वाक्यास्य टः’ प्रुतः— (७१८२) इत्यतीडनुवर्तत इति ज्ञेयम् । गृह्य इति क्षीतस्यमिति । उभयोरिव वाक्ययोर्विचारविषयपरामर्शत्वात् तत्रतस्य गन्थीः टः प्रुतप्रुतिरिति विवेकः । गृह्या इ इत्येव पाठः सुबोधिनोवाक्यमनोरमाकाररहितसूक्ष्मोऽस्ति । तत्र इ शब्दस्य विशेषप्रतिपत्तये ‘एषोऽप्रगृह्यास्व’ (३६९६) इति सूत्रमेव द्रष्टव्यम् । तत्र ‘आकारोऽपास्ति । विचारशब्दं स्वयं व्याचष्टे—प्रमाणैरिति स्वच्छम् ।

३६१७ । पूर्वं तु भाषामासु ॥ ८२॥८८ ॥

दी— विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते । अहिर्नृ-रज्जनु । प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम् । भाषाग्रहणात् पूर्वप्रयोगशब्द-सीति ज्ञायते ।

In classical language, however, (as opposed to vedic) the *टि* portion of the last word of the first sentence only of the two or more sentences which have clear reference to judgment (विचार) deserves to have the *प्रुत* form of accentuation (and not the *टि* of the last word of last sentence also which form of

accentuation is restricted to, vedic language only). Thus the rule is for restriction regarding vedic method and classical method of accentuation with reference to sentences in respect of विचार or judgment. Thus नु in the first sentence only receives pluta accentuation and not in the last also. भाषा-यदृशात्—That is, from the acceptance of the the term 'भाषायाम्' here it is understood that the injunction expressed in the previous rule (पूर्वयोगः) is restricted to vedic literature only.

— सिध—। पूर्व लिति । अतः तु शब्दोऽवधारणार्थः पञ्चान्तरव्योतनार्थो वा । स भित्तकमो द्रष्टव्यः । पूर्व भाषायामिव इत्यन्वयः । कथोः केषां पूर्वम् इति आशङ्क्य आह—विचार्यमाणानां पूर्वमिति । पूर्वसूत्राद् विचार्यमाणानामित्यनुवर्तते । 'वाक्यस्य टेः प्लुतः' (८२।८२) इति च प्राग्वत् । तदाह—प्रवत इति । टिरित शेषः । अहिर्नु इति । नुरिति वितर्कव्योतनार्थम् । अतान्तिमनुशब्दस्य प्लुतप्रतिवाच्यत्वं इति द्रष्टव्यम् । अतः पूर्वग्रहणम् न तावत् 'अन्तरादितरर्तद्विक् शब्द—' इति दिक् शब्दत्वव्योतनार्थः किन्तु अस्माकं ये पूर्वाः (पूर्वापुरुषाः) इतिवद् विशेष्यत्वे न प्रयोगः । 'ओमभ्यादाने' इत्यारम्भ एतदन्तं वाः काचित् प्लुतयतयो विद्विषास्ततः सर्वापेक्षया किमपि पूर्वग्रहणमुत 'विचार्यमाणानाम्' इत्येकमावापेक्षमित्याशङ्क्य समाधानमाह—भाषायदृशात् पूर्वप्रयोगः कन्दसि—इति । पूर्व श्लोकः "विचार्यमाणानाम्" इति पूर्वसूत्रम् । तस्मैव कन्दोसादविषयत्वं सूचयत इत्यर्थः ।

३६१८ । प्रतियवर्णं च ॥ ८२।८८ ॥

दी—। वाक्यस्य टेः प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने यवर्णाभि-
मुख्यं च । गां मे देहिभोः । हन्त ते ददामि । नित्यः शब्दो
भवितुमर्हति । दत्त किमात्थः ।

In any sentence, in the vedic literature, the portion of

the last word is accented as pluta—provided that the sense of consent, promise or listening to in expectation of an answer, is referred to thereby. Thus in the matter of consent i.e., 'अभ्युपगम—' = 'इत्त ते—' । In the matter of promise (प्रतिज्ञान)—'नित्यः शब्दः—' (A word deserves to be permanently present—This is a proposition accepted in a general way without giving proper reasons to establish the truth of the same). In the matter of listening to (श्रवणाभिमुख्ये) = 'दत्त—' well, Datta, what have you got to say here (i.e., let me demand your opinion about the matter).

मित—। प्रतिश्रवणे इति । प्रतिश्रुयते इति प्रतिश्रवणं प्रतिश्रवः । भावे लुट् । तस्य च अभ्युपगमः (स्वीकारः), प्रतिज्ञानम् (सप्रमाणमिदमेहं करिष्यामीति प्रतिश्रुतिरित्यर्थः), श्रवणाभिमुख्य (श्रवणार्थमनुकुलंतेति यावत्) इति विविधोऽर्थः । ततो व्याचष्टे—वाक्यस्य टेरित्यादि । तत्र अभ्युपगमे प्रतिज्ञाने चार्थे । प्रतिज्ञानमित्यत्र गतिसमासः । श्रवणाभिमुख्यार्थे तु—'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इति समासः (अव्ययीभावः) । कर्मणोदाहरति—इन्ते इति । अत्र अभ्युपगमः । नित्यः शब्द इति । एतत् प्रमाणार्थं प्रतिज्ञायते । दत्त किमिति । अत्र किले मतमिति तन्मतश्रवणाभिमुख्यं श्रूयते ।

३६१८ । अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ॥ ८।२।१०० ॥

दी—। अनुदात्तः प्लुतः स्यात् । दूराद्धृतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन विधीयते । अग्निभूतश्च । पटश्च । 'अग्निभूते' 'पटो' एतयोः प्रश्नान्ते टेरनुदात्तः प्लुतः । शीमनः खल्वसि माणवक ।

In vedic literature, a वृत्त vowel is to be regarded as अनुदात्त

(and not उदात्त as here previously done) in such cases as the final letter of a word in a query and as that of a word used in a sentence to bring forth the sense of admiration (or respect). This rule, though occurs in the midst of such rules as are enjoying the वृत्त system, does not here advise the injunction of वृत्त but it seeks to enjoin the state of being अनुदात्त (or low pitch) on the part of a वृत्त vowel which has elsewhere, i.e. in the cases of calling form a distance etc, been instructed to have the उदात्त or high-sounding pitch (cp—‘वाक्यस्य टेः वृत्त उदात्तः’ ‘दूरावृत्ते’ etc) अग्निभूतः, पट उ—These illustrate अनुदात्तत्वं here in the case of a final in a query (प्रश्नात्ते). The original words are अग्निभूते and पटो and the final letters of them are enjoined to be अनुदात्त by this rule (as also स्वरित pluta by—प्रश्नाख्यानयोः). Now ‘ए’ and ‘ओ’ are final letters here which being diphthongs can be broken up as अ + इ and अ + उ. Hence it is that इ and उ are regarded as final letters and also treated as such. The instance of अग्निपूजित or expression of admiration is ‘शोभनः खलुसि—’ you are good indeed, oh boy. The present rule enjoins the अनुदात्तत्वं of the वृत्त vowel (which is the अकार here of the final term भाष्यकः) and the plutas of the same has been enjoined by the rule ‘दूरावृत्ते च’.

मिति— अनुदात्तमिति । अन्तर्लिख्यमेनावधेयं यद्यनेन मुखेण मया पूर्वं वृत्तस्य विधीयते । किन्तु पूर्वेण विहितस्य वृत्तस्य अनुदात्तस्य विहितं । साच (अनुदात्तस्य विहितः) ‘दूरावृत्ते च’ इति—‘प्रश्नाख्यानयोः’ इति च विहितं । तेनाव पुनः वृत्तविधिर्न युज्यते । अतएवाह—अनुदात्तः वृत्तः स्यादिति । वृत्त इति न विधेयम् । किन्तु उदात्तवृत्ते न कदापि दमेन । अनुदात्त इत्येव तु विधेयमिति विवेकव्यम् । अतः

प्रश्रान्ताभिपूजितयोरिति वाक्यार्थः । अथ कः प्रश्रान्तशब्दार्थः को वा अभिपूजित-
शब्दार्थः इति चेदुच्यते । प्रश्रवाक्यं यच्चरमं प्रयुज्यते । स प्रश्रान्तः । तथा अभिपूज्यत
इत्यभिपूजितम् । नपुंसके भावे कः । प्रशंसनमिति यावत् । ततः प्रश्रान्तस्य अभि-
पूजितचेति इत्यर्थः । सप्तमीद्विवचननिर्देशः । ततश्चायं समुदायतः स्वार्थः—
प्रश्रान्ते विषये यः पुत्रस्त्वरो विहितः दूराद्धूत च इति अभिपूजितविषये
यस्य पुत्रस्त्वरोविहितः तस्य तस्य इयोरपात्त अनुदात्तत्वो विधीयते
इति । अत एवेदानीं स्पष्टीकरोति—दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य पुत्रस्येति ।
अनुदात्तमात्रम् इति । अनुदात्तत्वमेव अनुदात्तमात्रम् इति मयूरवा-
सकादित्वात् समासः । पुत्रस्य अनुदात्तत्वमेवात्र विधानविषयः । न तु पुत्रस्यापि
विधिरिति भावः । तस्य अन्यतः सिद्धेरिति । अग्निभूत इति । पठत इति च ।
'अगमः पूर्वान् यमान्' इत्येतद्व्याख्यम् 'अग्निभूते पठो' इत्यनन्तरणं समासम् । एतदेवम्
अग्निभूते, पठो इत्यनयोः प्रथमतश्चरभावव्यये सिद्धे तत्र च एकारस्य ओकास्य च युक्त-
वर्णत्वाद् विज्ञेयेण अ + इ, अ + उ इत्याकृतिसम्प्रादन्तस्यार्थात् 'प्रश्राह्यानयो'
इत्यनन्तास्य अ इत्यस्य पुत्रस्य अनुदात्तत्वयुतिः । एतदेव स्पष्टीकर्तुं माचष्टे—
अग्नीभूते पठो एतयोः प्रश्रान्ते इति । प्रश्रान्ते यः 'अग्निभूते' शब्दः यस्य 'पठो' शब्द-
स्तदुभयोरित्यभिप्रायः । अथ अभिपूजितविषये उदाहरति—शोभनः खलसि इति ।
प्रशंसनीयाकृतिचारित्र्योऽसि बालक (माणवक) इति प्रशंसायां गमात्वा 'दूराद्धूते च'
इति पुत्रे च सिद्धे तस्य पुत्रस्यानेनानुदात्तत्वम् ।

३६२० । चिदिति चोपमार्थं प्रयुज्यमाने ॥ २११०१ ॥

दी— वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतः । अग्निचिदभायात् ।
अग्निखिभायात् । उपमार्थं किम् ? कथंचिदाहुः । प्रयुज्यमाने
किम् ? अग्निर्माणवको भायात् ।

In vedic language, the पुत्र vowel will be regarded as of
अनुदात्त pitch provided it is the टि portion of a word in such
a sentence as contains the particle चित् used in the sense of

उपमा or simile. Thus 'अग्निचित्'—'(shines like fire ; भायात् = भा (दीप्ति) + विधिलिङ् यात्)'. Here the final वा of the term भायात् is वृत्त and at the same time अनुदात्त. Why add the term 'उपमाद्ये' in the rule ? For in instances like कथञ्चिदाहुः (said somehow), here the final vowel of the last term is neither वृत्त nor अनुदात्त as चित् is here used in the sense of 'difficulty' and not similarity. Well, what is the force of the term 'प्रयुज्यमाने' in the rule ? Witness अग्निर्माषवक्त्रो भायात् (he burns like fire) where the sense of similarity is present but yet the absence of the use of 'चित्' in that sense bars the final vowel of भायात् to be वृत्त + अनुदात्त as well.

मित—। चिदिति । 'वाक्यस्य टः वृत्तः उदात्तः' (प० २८२) इत्यतः 'उदात्त'वर्जं सर्वस्यानुवर्तते इति व्याचष्टे—वाक्यस्य डेरिति । 'चित्' अनिवार्य-योक्तृत्वव्ययम् यद्युपमाद्ये प्रयुज्यते इति वाक्यशेषः । यद्यपि अन्येषामपि इवादीनामस्ति उपमानाद्ये प्रयोगस्तथापि तेषामत्र न ग्रहणं किन्तु उपमानाद्ये प्रयुज्यमानस्यैव चिदित्यस्य ग्रहणम् । नतु प्रयुज्यमानस्य अतएव प्रयुज्यमाने इत्युक्तम् । 'सर्वे च शब्दैर्वै' इत्यस्युक्त्यर्थः । 'एतदेव ज्ञापयति पूर्वसर्वे गुणमात्रं विधीयते इति बोध्यमित्याहुः' । इह तु सुप्लुत इति तेषामाशयः । 'सर्वे' इति शब्दस्यायमभिप्रायः । यद्यस्य ग्रहणमत्र न क्रियेत तदा उपमानाद्ये कश्चिद्विच्छन्दे प्रयुज्यमाने चिच्छन्दः वृत्त इत्येवमर्थो विज्ञायेत । इति शब्दे तु सति, प्रयुज्यमाने इत्येतद्विच्छन्दस्य विशेषणम् । वृत्तस्य 'वाक्यस्य टः' इत्यधिकारात्तस्यैव भवति । तदेव पर्यालोच्य उदाहरणोपदेशेनाह—अग्निचितिति । अत्र चिच्छन्दस्य न वृत्तः किन्तु भायादित्यस्यैव । अगस्त्यमाद्ये पुनरिति शब्दे चिच्छन्दस्यैव वृत्तः स्थादित्यभिप्रायः । चिच्छन्दस्य उप-मानाद्येन दर्शयति—अग्निचितिति । भायादिति—भाधानोः लिङ्गविधौ । दीपाते इति शब्दार्थः । कथञ्चिदिति—कथं कथं चिच्छन्द इति नात्र सूत्रप्रवृत्तिः । प्रयुज्यमाने किमिति । 'चिदिति उपमाद्ये' इत्येव सूत्रमस्ति । त्वय्यतां प्रयुज्यमान

इत्यनुयोगः । तत्राह—अग्निर्माणवक इति । माणवकः (आलकः) । अग्निरिव दीप्यत इत्यर्थः । अत्र उपमानार्थोऽस्ति । ततश्च चिच्छब्दस्यापि प्रतीतिरसौव । तस्यापि उपमानार्थाभ्युपगमात् । किन्तु प्रतीतिमात्रं न सूत्रप्रवर्तितमिति । किन्तु साक्षात्प्रयोग एव । अतः सत्युपमानार्थे यदि चिच्छब्दस्य स्पष्टतः प्रयोगो नास्ति तदा सूत्रं न प्रवर्तितं भवति इत्येतद् आपयितुं 'प्रयुज्यमाने' इति स्पष्टीतम् ।

३६२१ । उपरिस्विदासीदिति च ॥ ८२११०२ ॥

दो—। टः प्लुतोऽनुदात्तः स्यात् । उपरिस्विदासीत् । अधःस्विदासीदित्यत्र तु 'विचार्यमानाणाम्' (३६१६) इत्युदात्तः प्लुतः ।

In vedic language the पुन vowel, enjoined for the टि portion of the last word in the sentence 'उपरिस्विदासीत्' also, is to be regarded as अनुदात्त in pitch (and not उदात्त). Thus—'उपरि—' (It (the supreme soul) was above all). But from this clear mention of 'उपरि—' the final vowel in the case of the sentence 'अधःस्विदासीत्' (as scanned in the text) has to be regarded as 'उदात्त पुन' by the rule 'विचार्यमानाणाम्' (3616) and not 'अनुदात्त पुन'.

नित—। उपरिस्विदिति । स्विदिति निरर्थकमव्ययम् । एतेन 'उपरि' इत्यस्यैवाव्ययस्य अर्थोऽधीक्यते । 'वाक्यस्य टः पुनः—' (८२११०२) इत्यनुवृत्ते स्पष्टं—टः पुन इति । 'उपरिस्विदासीत्' इति वाक्यस्य अन्तिमशब्दस्य टः पुन अनुदात्त इत्यर्थः । 'अनुदात्तम्—' (३६१८) इत्यपीऽनुदात्त इति । उपरि इति—अत्र पुनस्त्वानुदात्त-युक्तिर्मुक्ति एव स्पष्टा । ननु तत्रापि ध्वनेः गभीरत्वद्वारा तत्प्राधान्यं 'उपरिस्विदासीत्' 'अधःस्विदासीत्' इति वाक्यार्थे कन्दसि (कन्दे) दृश्यते । तत्र यदि पूर्वस्य पुनानुदात्तश्रुतिरनेन विधीयते तदा परस्यापि सा सादित्वाशङ्काह—अधःस्विदासीदित्यत्र त्विति इत्युदात्तः पुनः इति । विचार्यमानाणामित्यत्र पुनस्य अनुदात्तत्वे विधाना-

भावादेशेया पूर्वमुदात्तचतुतिरेव पर्यवसीयते । ततश्चास्यापि बाक्यस्य (अधःसिद्धिबन्धः) यथा पूर्वमुदात्तचतुतिरेव पर्यवसीयते । ततश्चास्यापि बाक्यस्य (अधःसिद्धिबन्धः) एतच्च हरदत्तभक्तमिति शब्देऽनुश्लेषे स्वयम् । एकस्यैव तन्त्रायः समकालसुधावस्थान-मर्थोऽवस्थानश्च सङ्गच्छते इति तस्यातिगम्भीरत्वावाङ्मनसगीचरत्वं च दर्शयितुमेव-मुक्तम् उपरिस्थितिः, अधःसिद्धिः—चेति साम्प्रदायिकाः ।

३६२२ । स्वरितप्रामाण्ये ङितेऽसुधासंसल्लिकोपकुत्सनेषु

। तदाभावात्तन्त्रोपेयः । भावः तन्त्रोपेयः ॥ ८२११०३ ॥

दी—। स्वरितः प्रुतः स्यादाम्कोङिते परेऽसुधादौ गभ्ये ।

असुधायाम्—अभिरूपकश्च अभिरूपकं रिक्तं ते अभिरूप्यम् ।
संसतौ—अभिरूपकश्च अभिरूपकं शोभनोऽसि । कोपे—
अविनीतकश्च अविनीतकं इदानीं घ्रास्यसि जाह्नव । कुत्सने—
यात्तौकश्च यात्तौकं रिक्ताते शक्तिः ।

In vedic literature, the pluta vowel enjoined for ङि portion of a word is to be regarded as also स्वरित in pitch (and not अनुदात्त or उदात्त) provided a term designated as आम्कोङित follows and also the sense of malice (असुधा), appreciation (संसति), anger and censure are implied. Thus अभिरूपक etc.—Hallow nice-looking fellow ! Your nicety is of no avail. शोभनोऽसि—I appreciate or admire your beauty. अविनीतक = स्वार्य or भगवन्पायी कः । यात्तौक—one holding शक्ति (a kind of weapon) शक्ति + ईक by "शक्तिवर्जनीकम्" । Similarly धानुकं धानुकं रिक्तं च भुजः etc. Note that this injunction of प्रुतः being optional we may also use अभिरूपक अभिरूपक etc with duplication only enjoined by "तदाभावात्तन्त्रोपेयः" ।

मिव—। स्वरितमिति । 'वाक्यस्य टेः पुत—' इति वर्तते । तदाह—स्वरितः पुत इति । एतेनापि सूत्रेण असूयाद्यर्थे पुतस्य स्वरितत्वमेव विधीयते न तु टेः पुतत्वमिति पूर्ववद बोध्यम् । किञ्च पुतस्य स्वरितत्वात् विधीयते न त्वनुदात्तत्वात् तदा उदात्तत्वमित्यपि विभाव्यम् । आमुं कृतमन्त्रार्थः पूर्वत 'आमुं कृतं भर्तृसने' (३६१३) इत्यत्र उक्तः । अभिरूपक अभिरूपक इति । असूयाद्यामिदमुदाहरणमिति ज्ञापयितुम् 'असूयायाम्' इत्यात्मम् । एवं कर्मस्योदाहरणानि बोध्यानि । संसक्तिभूषणम् । अभिरूपः सुन्दरः ततः स्मार्थं कर्मत्वम् । 'अयं सर्वत्र भाववादेरामनितक्याः स्यात्' इति कौप-कृतसन्भर्तृसनेषु (२१४६) इति द्वित्वम् । पुतयुतिषु वैकल्पिकी इति दीक्षितेन उक्तम्, तेन अभिरूपक इत्यपि प्रतीयते । एवमन्वतापि श्रेयम् ।

३६२३ । चियाशीः प्रैषेषु तिडाकाङ्क्षम् ॥८॥१०४॥

दी—। आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः पुतः स्यादाचारभेदादौ । आचारभेदे—स्वयं ह स्वयेन यातिश्च उपाध्यायं पदातिं गमयति । प्रार्थनायाम्—पुत्रांश्च लप्सीष्टश्च धनं च तात । व्यापारणे—कटं करुश्च यामं गच्छ । आकाङ्क्षं किम् ? दीर्घायुरसि ; अग्नीदग्नीन्विहर ।

If violation of custom (चिया), benediction or prayer (आशीः), and despatch (प्रैष) are implied, the ति portion is pluta and of स्वरित character of the तिङन्त verb which is in syntactical connection with any other तिङन्त verb in the sentence expressing the said sense (of violation of custom etc). Thus 'स्वयं ह स्वयेन याति'—'Himself travels by a car whereas causes his preceptor to walk on foot. This is the instance of चिया or violation of manners. चिया—विनाश भावे चियाम् । 'पुत्राश्च' etc.—'May you child have wealth and children'—This is the instance of आशीः

or benediction. Here प्रार्थनावान् is in the sense of आशीः । The term तात is a term of endearment, cp—'पूयेपितरिपुत्रे च तातः शब्दः श्रुतो बुद्धिः' (यादवप्रकाशे) । व्यापारणे i. e. in the sense of प्रेष or despatching as a servant etc we have—'कटे कुरु—' । Note that in the last two examples also the verbs लप्सीष्ट and कुरु in the first sentences taking the puta pronunciation of स्वरित character (समाहारः स्वरितः) are in relation with the verbs लप्सीष्ट (understood) and गच्छ respectively. Hence Bhattojīdikṣhita asks 'अकाङ्क्षम् किम्' ? why say provided the verb is in syntactical relation with (any other) ? Witness 'दीर्घायुः—' you are possessed of longevity ; o the kindler of fire (लप्सीष्ट) serve all the (three) fires (दक्षिण, आहवनीय and गार्हपत्य). Hence the verb लप्सीष्ट in the first sentence is independent, for it has no connection with the verb विहर in the following sentence ; see also the rule 'अशीतप्रवणे—' (3611).

मित— चिदाशीरिति । चिदातुरत भोवादिकः । अन्नभाविताण्याद्यम् । अयति चयं गमयति इति चिदा । बाहुलकात् कजः शयेति श्रित्यर्थः । अचिदादीलङ्घनमिति । तदर्थः इति । साम्प्रदायिकाः । चयः इत्यर्थः इति स्वाभिधानिकाः । तथाचामरः चयः चिदा इति । ततश्चि (चये) अकमक इति । विभावनीयम् । आशीर्मनसायसुप्तम् । आशीः वेमपुण्यादी इत्यमरः । प्रेषित इति । प्रेषः प्रेरणम् । तिङ् + आकाङ्क्षम् इतिच्छेदः । अत आकाङ्क्षत इत्याकाङ्क्षम् । आकाङ्क्षमिति तदर्थः । तिङ् इति तदन्ते लाचणिकमिति तिङन्ते इत्यर्थकम् । तदाह—आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य इत्यादि । इषी अत्र स्यादिति आकाङ्क्षम् । आकाङ्क्षः पुनः (दाशः ८२) इत्यन्ते आकाङ्क्षः पुनः इत्यनुवर्तते । तत्र साकल्यं नात्र पूर्वार्थः—चिदा आशीः प्रेषेणु गम्येत्तु वाक्यगतसाकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य छेदः स्वरितः कुरुः अतदिति । स्वरित इति पूर्ववृत्तम् । चयं चिदायासुप्तादिति—

आचारभेद इति । आचारोल्लङ्घने इदमुदाहरणमिति भावः । स्वयं इति ।
 न इति मन्त्रस्य गद्यमयत्वे (यजुर्वेदीयत्वे) लिङ्गम् । एतच्च आकाङ्क्षात्मावाचकं
 निरर्थकं वा । अमुदाहरणे यातीति साकाङ्क्षम् । तेन तस्यैव स्वरितः
 भूतः न तु गमयतीत्यस्य । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् । प्रार्थनायामिति—आशिषि
 उदाहरणयोतनार्थमिदम् । पुत्राय लघौष्ठ—इति । अथ प्रकारेण विज्ञान्यदित्या-
 काङ्क्षया धनंवेति । तत्र लघौष्ठ इति विद्यापदमध्याहरणीयम् । तत्र पूर्वस्य
 साकाङ्क्षत्वात् स्वरितः भूतः । व्यापारणे इति । व्यापरणं प्रेरणम् । अतएव प्रीये
 उदाहरणयोतनार्थमिदम् । कटं कुर्वति स्पष्टम् । दीर्घोपसर्गि इति । अतः
 'असि' इति निरा-काङ्क्षम् । तेनात्र स्वरितः भूतो न । 'अपोदधीन्—' इति अतः
 'अधीतप्रेषणे—' (१६११) इति द्रष्टव्यम् । 'सर्वः इती वैकल्पिक' इत्युक्तं
 तत्रैव सूत्रे द्रव्यम् ।

३६२४ । अनन्तास्यापि प्रत्याख्यानयोः ॥ ८।२।१०५ ॥

दी—। अनन्तस्यान्त्यस्यापि पदस्य टैः स्वरितः भूत एतयोः ।

अगमः३ पूर्वाश्न् ग्रामाश्न् । सर्वपदानामव्रम् । आख्याने—
 अगमश्म् पूर्वाश्न् ग्रामाश्न् ।

The pronunciation is a *भूत* vowel in the character of *स्वरित* pitch with reference to the 'टि' portion of a word whether the same (word) is last or last but one (*अनन्त*) in a sentence expressed in the mode of a query or in that of a reply. Thus 'अगमः पूर्वाश्न्—' Did you go to the villages (lying) in the eastern quarters? Here in this instance (of *प्रश्न*) the 'टि' of all the words is 'स्वरितः भूतः—' pronounced as *भूत* in the *स्वरित* character—For the term *अनन्त* (here) includes all the words in the sentence excepting the last. And the 'टि' of last shares the

injunction on the force of 'अपि' in the rule. The reply (to the query) is—'अगमम्'—'I went there. Here also all are 'स्वरितः'।

मित—। अनन्तस्वापीति । तेन अन्तवर्जं सर्वस्यैव पदस्यानेन ग्रहणम् इत्यादाहरणयोर्विशदीभविव्यति । अपिशब्दबलेन अन्तामपि पदमाहिव्यति । प्रश्नाख्यानवोरिति । प्रश्ने आख्यानानि (गम्ये) इत्यर्थः । अत्र आख्यानमुत्तरम् । ततो व्याचष्टे—अनन्तस्य अन्तस्वापीति । एतयेरिति प्रश्नाख्यानयोगमायोरित्यभिप्रायः । तत्र प्रश्ने उदाहरति—'अगमः पूर्वान्—' इति । अगम इति—गर्भलुङि सिपि रूपम् । अतोदाहरणे सर्वानामपि प्रधानां टः स्वरितः पुत इत्याह—सर्वपदानामधमिति । अधमिति स्वरितः पुत इत्यस्य निर्देशः । एतच्च अनन्ताति पदस्य व्याख्यानान् गमयति इति । पूर्वान् पूर्वदिगवस्थितान् गमान् अगमः त्वम अगच्छः किमिति प्रश्नः । अतोत्तरमाह—अगमम्—इति । अत्रापि सर्वपदानां टः स्वरितः पुतश्रुतिः । प्रश्नान्ते अन्तस्य अनुदातोपि पक्षे भवति इति उच्यते ।

३६२५ । सूतावैच इदुतौ ॥८२॥१०६॥

दी—। दूराद्भूतादिषु प्लुतो विहितः । तत्रैव ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ प्लवते । ऐश् तिकायन । औश् पगव । चतुर्मात्रावत्र ऐचौ संपदेते ।

That the ४th portion of a word in a sentence is पुत (as well as उदात्त) has been arranged when some one has to be addressed from a distance under rules 'दूराद्भूते च' (95); 'गुरोरुत्तोऽनन्तस्वापिककस्य—' (97) etc. In that very connection when there is question of पुत on the part of ऐच् (ऐ औ) letters, then इत् or इकार and उत् or उकार which form a part and parcel of ऐ and औ respectively receives the पुत injunction. Thus ऐतिकायन and

औपगव—'Here both ऐ and औ constitute four मात्राs each. For इ being declared इत has got three मात्राs and ए has one. Thus ऐ has four मात्राs, similarly उकार being declared इत has got three मात्राs and ए has got one. Consequently औ gets four मात्राs.

मित—'इतावेव इति'। पुता + ऐवः + इत + उता इतिच्छेदः। ऐच् इति ऐकारस्य औकारस्य च यौक्तिकम्। इदिति ऐकारमात्रेण। उदिति उकारस्यवत्। तस्य तस्य ऋस्वस्यैवैवः। दूराद्वादिद्विवि—'दूराद्वाते' च (१८५) 'गुरोरेवतोऽनन्तरास्वापोक्तस्य प्राचाम्' (१७) इत्यादौ इत्यभिप्रायः। तव इतमिति सम्बोधने लाक्षणिकम्। दूरम् इति तत्स्थे लाक्षणिकम्। यावता प्रयत्नेन सम्बोधनं क्रियते ततोऽधिकप्रयत्नसाध्यं दूरस्वस्वाह्वानम्। तत यद् वाक्यमुच्चार्यते तस्य टः प्रत उदात्त इति दूराद्वादिषु विहितः। तस्य किमित्यपेक्षायांमाह—तत्रैव ऐवः। तवेति दूराद्वातादौ। तव यदा ऐवः ऐकारस्य औकारस्य वा पुतः प्राप्नोति तदा तस्य ऐकारस्य औकारस्य च अवयवयोः इकारोकारयोरेव (उदात्तः) पुत विधीयते इति बोध्यमित्यर्थः। ऐति कायन इति। इतिकस्यापत्यं पुमान् ऐतिकायनः। कक्प्रत्ययः। एवमुपगोरपत्यं पुमान् औपगवः। अत अण्प्रत्ययः। चतुर्माती + अत ऐचौ इतिच्छेदः। चतस्रः मात्रा अनयोः इति चतुर्माती। अयं सप्तार्धः—इदुतोः पुते कृते तयोस्त्रिचो मात्राः। अवर्णसा च प्रतिस्थलम् (ऐकारस्यल्ले च) एका मात्रा इति मिलित्वा चतुर्माती ऐकारः औकारश्चेति।

३६२६। एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्वा ते पूर्वस्यार्धस्याऽऽदुत्तरस्ये-
दुतो ॥ ८१२।१०७ ॥

दो—। अप्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्वा ते प्लुतविषये पूर्वस्यार्ध-
स्याकारः प्लुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्धस्य इदुतो स्तः॥
'प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवाद्यान्यान्तेष्वेव—(वार्तिक)।
प्रश्नान्ते—अगमः३ पूर्वाश्न ग्रामाश्न। अग्निभूत ३६।

अभिपूजिते—करोषि पठार उ । विचार्यमाणे—होतव्यं
 दीक्षितस्य गृह्णार इ । न होतव्य इति । प्रत्यभिवादे ।
 आयुषानिधि अग्निभूता इ इ । याज्यान्ते । स्तोमैर्विधेमाग्नया
 इ इ । परिगणनं किम् ? विष्णुभूते घातयिष्यामि त्वाम् ।
 अदूरदूत इति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं तु कर्तव्यम् । इह
 मा मूत् । भद्रं करोषि गौरिति । अप्रगृह्यस्य किम् ? शोभने
 मालि । 'आमन्त्रिते कन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः' ।
 ('वार्तिक') । अन्नाइ पत्नीवः ।

In the matter of वृत् pronunciation with reference to an address from a neighbouring place—of an अप्रगृह्य एच् (ए, ओ) letter; the आकार is pronounced as वृत् in the first half and the इकार or the उकार is written separated in the last half. 'प्रधानाभिपूजितयोः—' (Varttika). It has to be remarked that this method of treatment (of वृत् pronunciation) applies in the cases of प्रधानं अभिपूजितं, विचार्यमाणं, प्रत्यभिवाद (saluting in return) and व्याख्यान्त only (but nowhere else). Thus अगमः—etc in cases in order of प्रधानं etc. For explanation of प्रधानं and अभिपूजित see the rule 'अनुदात्तं प्रधानाभिपूजितयोः' (3619). For the explanation of विचार्यमाण see 'विचार्यमाणम्' (Rufi—3616), for the explanation of प्रत्यभिवाद see 'प्रत्यभिवादे गृहे' (94) where the द्वि portion is both वृत् and उदात्त, and for व्याख्यान्त see the rule 'व्याख्यान्तः' (3609). 'आयुषानिधि—' It means 'Be possessed of long life by Agni-bhūta'; (अभिपूजिते) is the vocative singular of word अभिपूजिते here, ए being an एच् letter has been broken up into ए (आ ?) इ.

परिमणनं किम् etc.—why a list is being made of प्रधान, विसृजित etc with reference to the application or execution of the rule? Witness 'विश्रुते'—I shall get you killed. Vismubhuti. Here in the instance there has been made an address to विश्रुति from an adjoining spot as also there is one of the अथवा एच्-letters present. But because it does not fall under any of the cases प्रधान etc said in the Varttika, therefore the एच् letter (ए) has not been broken up into अ and इ nor has अ (or वा) been pronounced as इत in उदात्त अनुदात्त or स्रित character. Here you may argue thus—'well 'विश्रुते' is not evidently an address from a distance. For in that case it would have phata pronunciation of उदात्त character of the vocative only by the rule 'दूराद्वृत्ते च' (95). Then it is doubtless an address from the vicinity. But in that case the rule 'एचोऽप्रत्यक्ष'—(5626) must need apply as it contains the very words 'अदूराद्वृत्ते' (अदूरात् + वृत्ते—addressing from the neighbourhood). Then how can you say that because it (the instance विश्रुते—) does not fall under any of the cases of प्रधान etc. of the Varttika so it will not be allowed the operation spoken of in this rule?

To meet this rejoinder Bharatjidikshita says 'अदूराद्वृत्ते इति नवक्तव्यम्'—or the phrase 'with reference to an address made from the close quarters, under प्रधान etc. (these instances are intended by the सूत्रकार also) there is the sense of 'अदूराद्वृत्ते' or calling from near as there is a separate rule dealing particularly with 'दूराद्वृत्ते' calling from afar. Thus the sense of 'अदूराद्वृत्ते'

remains in the form of a suggestion or indication (आपन्न) in the cases of प्रदान etc. Moreover, the provision of 'अनुदात्त इव' and 'स्वरित इव' spoken of is opposed to 'उदात्त इव' which has been provided in the case of 'दूराद्भुते'; and all kinds of इव pronunciation whether it is उदात्त इव, अनुदात्त इव, or स्वरित इव is optional, comp the remark of Bhattoji, 'इह प्राचाम् इति योगो विभज्यते । तेन सर्वेः पुतो विकस्यते' under 'गुरोरनु लोऽनन्तासाधोर्लोकस्य प्राचाम्' (Rule 97). It therefore goes without saying that a list only of those particular cases wherein the present rule ('एवोऽप्रगृह्य—') has been intended to take effect will suffice and consequently the intervention or rather interference of the phrase 'अदूराद्भुते' is a clear redundancy.

It is important to note in this connection, as Nagesha suggests, this view belongs to the authorship of Jayaditya (the author of काशिकाहति).

And it is by no means less important to note here that Nagesha himself rejects this view (although he explains the same) and forms an explanation of अदूराद्भुते in a quite novel method (the sam and substance of his view may be found in sanskrit in the नितनाषिणी below).

But we may add with Bhattoji that परिगणन system should be adhered to and the exclusion of the phrase 'अदूराद्भुते' in the rule should not be followed as a rule, for भाष्य is silent on the point.

पदान्तरादृष्टं इति etc.—But instead of 'अदूराद्भुते' the term 'प्रदान' was proper to be inserted in the room of the term 'दूराद्भुते' in the

rule. For otherwise the scope of the rule is narrowed. Compare 'भद्रं करोषि—' Ob. fool you are doing well—where the term गौः is vocative singular of गौ and derived as गौ + सु. Now 'गौ' contains एच letter 'औ' but it (गौ) is not a पद when सु, which is a सर्वनामस्थान affix, follows; cp. the rule 'सादिष्वसर्वनामस्थाने' (230). And when it is not a पद the अकार lying at the end of it (for औ = अ + उ) cannot be regarded as existing in the पूर्वपद. Thus it does not become हुत whereas its pronunciation is हुत (N. B. the text does not read the हुत vowel whereas some commentary has read as 'भद्रं करोषि गौश्चरिति').

[Nagesha, however holds that it is alright as पद is seen sometimes to be a synonym of वाक्य] ॥ शोभने नाले—two nice garlands. There ए is प्रगृह्य hence no वृत्तविधि.

'आमन्त्रिते—'Varttika. The वृत्तविकार or the change of plural pronunciation has to extend to the vocative singular here in the vedic language. अग्ने etc.—It being an instance of address from a distance the rule would not apply here.

मित—। एचोऽप्रगृह्यसीति । एचः + अप्रगृह्यस्य + अदूरात् + इति = इति पूर्वस्य + अर्धस्य + आत् + उत्तरस्य + इत् + उत्तौ इति । चच्छेदः । अप्रगृह्यस्य इति एचो विशेषणम् । प्रगृह्यसंज्ञा तावत् 'ईदृदेददिवचनं प्रगृह्यम्' (१०१॥११) इत्यारभ्य विहितः । अतयाभूतस्य एच इत्यभिप्रायः । अदूरात् इति । समीपाद्वाह्वानि सतीत्यर्थः । अथा अदूरात् इति अतुर्वर्तमानस्य वृत्तस्य विशेषणम् । तथाहि अदूरात् इति यः वृत्तविधयस्तन्निमित्तार्थः । पूर्वसीति वाक्यान्तासिद्ध्याद्वारः । वाक्यान्तस्य पूर्वस्य पूर्वपदस्य अर्धस्य (ऽटिति यावत्) अर्धभागस्य आत् आकारः ।

पुनः स्यात् (परमुदाहरणे अकारोऽपि क्वचित् दृश्यते) । उत्तरसीति । उत्तरपदसीति यावत् । अपदेशिवदभावेन यदेव उत्तरपदम् तदेव उत्तरार्हम् । अक्षरमावाक्य-
बलात्सीति विभाज्यम् । 'प्रशान्ताभिपूजितः' इति वार्तिकमिदम् । अत्र सूत्रे
यावत् पुनः विधीयन्ते तेषां सर्वेषां परिगणनार्थमिदम् वार्तिकमारभ्यते । प्रशान्ते,
अतिपूजिते, विचार्यमाणे, प्रत्यभिवादि, याज्यान्ते चैव सूत्रविहितः पुनः प्राप्नोति
नाम्नोति वार्तिकार्थः । तत्र प्रशान्ते अनुदात्तः स्वरितोवा पुनः इति 'अनुदात्तं
प्रशान्ताभिपूजितयोः' (३६१८) इत्यत्र 'अनन्तराग्रपि प्रशान्ताग्रयोः' इत्यत्र च
स्यष्टम् । अभिपूजिते तु अनुदात्तः पुनः स च 'अनुदात्तम् प्रशान्ताभिपूजितयोः'
इत्यत्रैव विहितः । विचार्यमाणे 'विचार्यमाणानाम्' इति उदात्तः पुनः । प्रत्यभि-
वादि चोदात्तः पुनः । स च 'प्रत्याभिवादिऽयद्रे' (२७) इत्यत्र विहितः । याज्यान्ते
चोदात्तः पुनः । स च 'याज्यान्तः' (३६१८) इत्यत्र विहितः इति तत्रैव
द्रष्टव्यम् । अग्निभूतः हे अग्निभूते इत्यग्निभूतिशब्दस्य सम्बोधनम् । अत्र एकारस्य
दिवचननियमप्रत्नाभावाद् अग्र्यत्वेन पुनः प्राप्नोति । स चाकारिकारसमाहारवर्णे
इति । (अकारस्य) आकारस्य पूर्वस्थले अनुदात्तः पुनः । उत्तरस्थले लिङ्कारमात्रम् ।
करोषि पठे। उ इति । हे पठो करोषि किमिति प्रश्नः । प्राग्वदत्रापि ।

परिगणनं किमिति । प्रशान्ताभिपूजितादिष्वेव 'एचोऽग्र्यत्वात्' इति सूत्रेण
प्रतिविधिनान्यवेति निवर्ण इति किमर्थमिति प्रश्नः । विष्णुभूते इति । अस्योदाहरणस्य
वार्तिकोक्तप्रशान्तादिव्यतिरिक्तत्वेन विष्टसूते इत्यत्र सत्यपि अग्र्यत्वे एचि, विद्यमाने
चादूरादूतत्वे स्मोक्त—'पूर्वस्यार्हस्य आकारः पुनः स्यादुत्तरस्य इदुतौ सः' इति नियम-
व्यवस्था न प्रवर्तते इति सूत्राभातिरिति भावः ।

न चात 'दूरादूते च' (२५—८१०४) इति उदात्तः पुनो भविष्यति इति
वाच्यम् । तत्र अग्र्यत्वात्तस्योपहृताभावात् । तत्र च अदूरादूतमेवाव गम्यते । किञ्च
दूरादूतस्य 'गुरोःपुनोऽनन्तरस्यापि कस्य प्राचाम्' (२७—८१०५) इत्यादावेव
अनुवृत्तिः न ज्ञायते । तदु—'एचोऽग्र्यत्वात्' इत्यनेन । अदूरादूतविषये
उदात्तानुदात्तसंस्कारविधानमकृतम् । पुनो विधीयते इति तत्रोक्तम् । (अदूरादूतत्वस्य)
गम्यत्वेन किं तेन स्वस्य कथनेन । किञ्च स्पष्टस्य उक्तावपि प्रशान्तेऽस्य वा कृतस्य

प्रवृत्तिरिति नियमयितुं चितम् । तस्माद्दूराद्भूतत्वं वा मोक्षः परिगणनं तु कर्तव्यमेव ।
तथाच 'विशामृते' इत्येव प्रयोगादिव कर्तव्यत्वमिति तत्राभिप्रायः सूत्रेण व्यवस्था
प्रवर्तते । तस्माद् 'अदूराद्भूते' इति परिहाय परिगणनमेव व्याय इत्यभिप्रायः ।
त्राघवासेनैवेष्टसिद्धिः ।

तदेतद् 'अदूराद्भूते' इति न वक्तव्यमित्येतत् काशिकाकृतो मतम् इति शब्देन्दु-
शेखरे स्थितम् । तदेतन्मतम् नागिशोनानुमन्यते । तस्य भाष्यानुक्तत्वमेव तदग्रहण-
रुचिर्वीजम् । तस्मात्तदेतद्—'सत्यपि परिगणने इदं कार्यमेव (अर्थात् परिगणनस्य
कर्तव्यतां खीकृत्यापि अदूराद्भूतग्रहणं कर्तव्यमेव इति) । न हि दूराद्भूतपद-
सम्बोधनमात्रोपलक्षणं किन्तु यथायुतमपि । दूराद्भवानविशिष्टेषु अभिप्रेक्षितार्थेषु
आगच्छ भो भाष्यवकाशिभूने इत्यादी नास्ति प्रवृत्तिः । तस्य परिगणनेन (संभुता)
प्रत्याख्यानं न युक्तम् । अदूराद्भूत इति न वक्तव्यमित्यस्य भाष्येऽनुतोक्तवैवाच्यलामातुः
(स्ववर्णितरूपार्थलामातुः) इति दक् ।

पदानग्रहणं तु कर्तव्यमिति—सूत्रे 'पूर्वस्य' इत्यनुक्ता तत्स्थले 'पदानस्य' इति
वाच्यम् इति हृदयम् । कुत इत्यत आह—इह मामृदिति । तथाच भद्रं करोषि
गौरिति इत्यत हे गौः (गोसङ्ग्रहमुखं इति यावत्) भद्रं युक्तं करोषि इत्यर्थः ।
लक्षितार्थसु—'मुखं अयुक्तं करोषि' इत्येव । गो + सु (सम्बुद्धिः) इति स्थिते गो-
इत्यत एच् अप्रगृह्यतः । परं सी परतः गो इति अपदान् ततश्च चकारस्य पूर्व-
पदस्यत्वाभावात् सूत्रोक्तव्यवस्था न प्रवर्तते । ततश्च पदानन्तत्वादाय 'दूराद्भूतेषु'
इति उदात्तपुनः प्राप्नोति । 'भद्रम्—' इत्यादाहरणे गौरित्यस्य उदात्तपुनःपुनित्वात्
नास्ति परमन्वयः दृश्यते इति तथैव व्याख्यातम् । शब्देन्दुशेखरे त्वि तद् रमणीयेन
प्रकारान्तरेण विशदीकृतम् । विसरमिथा नाम्नामिस्तेदयन् उदधियते । जिज्ञासु-
मिस्ते वैव द्रष्टव्यमित्यस्यां विसरः । श्रीभने-मास्ति इति—'इदं देव शिवचनम्—'
इति एषोऽत्र प्रगृह्यसंश्लेषेन (दिव्यधननिष्पन्नत्वात्) न सूत्रप्रवृत्तिः ।

'आमन्त्रिते'—वार्तिकसिद्धम् । आमन्त्रितं सम्बुद्धिः । तत्रैव हृदसि विधये
सूत्रोक्ता पुनर्व्यवस्था इति । आमन्त्रो पुनर्विकारि इदम् । दूरादाह्वानसंज्ञात्
परिगणनाच्चाप्राप्तिः ।

३६२७ । तयोर्यावचि संहितायाम् ॥ ८।२।१०८ ॥

दी—। इदुतोर्यकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम् । अग्नाश्
याशा । पठाश्वाशा । अग्नाश्चिन्द्रम् । पठाश्बुदकम् । अचि
किम् ? अग्नाश्च वरुणी । संहितायां किम् ? अग्नाश्च इन्द्र ।
'संहितायाम्' इत्यध्यायसमाप्तेरधिकारः । इदुतोरसिद्धत्वादय-
मारभः सवर्णदोषत्वस्य शाकल्यस्य च निवृत्त्यर्थः । यवयोरसिद्ध-
त्वात् 'उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोऽनुदात्तस्य' (३६५७ वा ८।२।४)
इत्यस्य बाधनार्थो वा ।

In the matter of संहिता or euphonic combination, यकार and
वकार are respectively ordered in the rooms of इकार and
उकार when an अच् or vowel follows. अग्रयाशा—अग्ने + याशा =
अग्नेया + याशा by 'एचोऽप्रगृह्यस्व'—the previous rule = अग्ना य +
याशा = अग्ना याशा by the rule under discussion. पटावाशा—पटो +
वाशा = पटोवा + वाशा by the previous rule = पटव् + वाशा = पट
वाशा by the present rule etc. Why add the term अचि in the
rule ? Witness अग्रववरुणी (अग्ने + वरुणी—आकार here by the
previous rule and this injunction of आकार being vedic irre-
gularity or optional you do not find it in the first
two cases). Here व (a consonant) following the rule does not
apply. But why add 'संहितायाम्' (in the matter of euphonic
combination). Witness अग्नाश्च इन्द्र (अग्ने + इन्द्र) where the previous
rule 'एचोऽप्रगृह्यस्व' only takes effect and not the present rule as
'संहिता' is not intended here.

संहितायाम् इति etc—The term 'संहितायाम्' in the rule extends
as far as the end of this (eighth) chapter. Hence in the

cases of 'अग्र + आशा' and 'पठ + उदकम्' etc (which result from 'अग्र + आशा' and 'पठ + उदकम्' etc respectively), the rule 'इको यण्—' (47—6.1.77) which occurs in the first foot of the sixth chapter might direct यकार in place of इ and वकार in that of उ, for the injunction of यण् is present when the term 'संहितायाम्' follows being carried down from the pervading rule ('अधिकारसूत्र') 'संहितायाम्' (6.1.72) occurring in the same chapter. But the इकार and the उकार (इदुती) spoken of herein viz by the rule 'एचोऽप्रगृह्यस्व—' (3626—8.2.107) which is the one hundred seventh rule of the second foot of the eighth chapter are to be considered as invalid or असिद्ध with reference to the injunction of यण् provided for in the rule 'इको यणचि' on the force of the regulating rule (पारिभाषिकसूत्र) 'पूर्ववासिद्धम्' (8.2.1). It is therefore that the term 'यी—' meaning यकार वकारौ has been inserted with this aphorism 'तयोः—'. Thus Bhattioji Dikshita Says इदुतीरसिद्धत्वात् अयमारम्भः—This rule (तयोः—) has been coined because the इकार and उकार (तयोः) spoken in the previous rule is invalid with ref. to यण् in इको यण्—।

Here there may be raised another rejoinder viz this system of वृत्त pronunciation has been dealt with in the second foot (पाद) of the eighth chapter whereas the treatment of euphonic combination in respect of vowels (अच् सन्धि) has been spoken of in the first foot (पाद) of the sixth chapter i.e under the rules 'वृत्तप्रगृह्या अचि नियम्' (90—6.1.125) etc. this implies that the system of pluta pronunciation is to be understood as valid or सिद्ध with

respect to यच् सन्नि for otherwise the rules 'प्रुतप्रगृह्याः—', 'इकोऽसवर्णे' (6.1.127) etc are meaningless. Thus it is clear the system of प्रुत pronunciation, though dealt with under the chapter dealing with the invalid cases (असिद्धकाण्ड) i.e. under 'पूर्ववासिद्धम्', is valid in the cases of यच् सन्नि. Thus from this suggested sense or आपकन्याय we are safe to generalise the truth and extend the same (आपकन्याय) to the case in hand viz the case of इदुती (spoken of) and conclude that 'इदुती' also, though dealt with in the 'invalid chapter (असिद्धकाण्ड)' under 'एचोऽप्रगृह्यास' (8.2.107), are valid (सिद्ध) with respect to यच् expressed in 'इको यच्—' (6.1.77). This being the case the insertion of 'यौ' and the rule 'तयोः—' (3627) becomes unnecessary.

Bhattoji agrees with the force of this rejoinder and thinking that even if इदुती are considered to be valid with respect to यच् then also the form standing अथर इन्द्रम् or पठ सवदकम् the said यणादेश will not operate for it will be superseded by सर्वर्णदीर्घ advised under the rule 'अकः सवर्णे दीर्घः' (85—6.1.107) which is subsequent to the rule 'इको यच्—' (47—6.1.77); moreover the प्रकृतिभाव (or remaining as it is) will supervene which has been instructed under 'इकोऽसवर्णे शकल्यस्य ऋसव' (91—6.1.127). It is therefore that Bhattoji agains remarks in short 'सर्वर्णदीर्घस्य शकल्यस्य च निवर्त्यर्थः' i.e., the rule is for the cessation or prohibition of the operation of सर्वर्णदीर्घ and that of प्रकृतिभाव under 'इकोऽसवर्णे—' which he elliptically puts as 'शकल्यस्य'. The previous यणादेश (इको यच्), having been thus

of no use here this rule ('तद्योयुंवि') therefore carries its weight for it bars both 'सर्वदीर्घ' and 'शाकल्यस्य' । But again another statement in favour of the said यणादेश may be made in cases like भो विन्दम् (भो इ इन्दम्)—यणादेश indeed takes effect superseding both 'सर्वदीर्घ' and 'शाकल्यस्य' although the vowel of भो has got a pluta pronunciation spoken of in vedic language (हान्दस) and the निपात (ई) follows upon the said pluta, so प्रकृतिभाव was due here. If there fore यणादेश comes in such cases, then undoubtedly it will be so in these (present) cases also. If so then what is the good of the commencement of this (the present) rule. To reply to this argument he puts forward the last and conclusive reflection—

यवयोरसिद्धत्वात् etc—or because यकार and वकार spoken of in 'तयोः—' are invalid, so the rule is necessary to bar the application of the (स्वर or accent spoken of in the) rule 'उदात्तस्वरितयोर्ध्वः'—(3657). The idea is that—on the score of the exposition 'विपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रम् असिद्धम्' under 'पूर्वज्ञानिद्धम्' (8.2.1) this 'यौ'—(or य् and व्) is invalid towards the arrangement of svarita pitch (स्वरितस्वरविधि) under the rule 'उदात्तस्वरितयोः—' for the present rule 'तद्योयुंवि' (8.2.1.08) follows upon or is subsequent to the rule 'उदात्तस्वरितयोर्ध्वः—' (8.2.4). If so the arrangement of स्वर i.e. the injunction of स्वरित in place of अनुदात्त following a यच् letter will not hold good in the present case, although here also the said अनुदात्त pitch comes after यच् letter यकार or वकार. But on the other hand, had the said यणादेश been adhered to in such cases also then the स्वरित pitch re-

placing the यच् following अनुदात्त pitch could have hardly been barred or set aside. This, at last therefore i.e. the carrying of the स्वरित pitch, taking effect in place of a यच् following अनुदात्त pitch, is the reason lying at the root of enunciating this rule 'तयोर्धावचि—'. And it is therefore that the rule is not unnecessary but necessary as otherwise the said स्वरितस्वर would, without doubt, take effect in these cases also.

Here ends the pluta-section dealt with from the rule 'भोमभादाने' (3606—8.2.87). [These rules might have been considered under rules dealing with classical forms also as the said pluta system is optional and common, to both the procedures classical and vedic. But seeing that the various pluta pronunciations are not generally adhered to by classical writers and yet profusely met with in the Vedic hymns, Bhattojjidikshita has dealt with them almost entirely under the vedic section and not the classical one].

नित—। तयोर्धावचि । तयोः + धी + चचि (संहितायाम्) इति च्छेदः । अतः तयोर्धौ नितेन 'एवोऽप्रगृह्यस्य' (८.२.१०७) इति पूर्वसूत्रस्थितौ इदुतौ पराचक्षते । अतः चाचि—इदुतोरिति । वचनपरिणामिनायमर्थलाभः । सूत्रे 'धी' इत्यत्र य् च व् च धौ इतीतरितरुद्धः । संहिता—सन्धिः । स—चात्र—अजविषयएवेतदाहरणेषु स्थदम् । अग्रयाशा इति । अग्रं + आशा इति स्थिते 'अग्र' इत्यत्र एचः अग्रयज्ञत्वात् 'एवोऽप्रगृह्यस्य' (८.२.१०६) इति नियमात् अग्राद आशा इति जाते चत्वेन सूत्रेण इकारस्य यकारादेशः । ततः अग्रय आशा = अग्रयाशा इति रूपम् । एतत् पठभाषा (पटी + भाषा) बोधा । संहितायां किमिति । पदपाठविषये (सन्धिकार्ये अङ्गते इति यावत्) सूत्रमिदं सा प्रवर्तमानिजिज्ञत्वा दर्शयति—अग्र इन्द्र इति । अस्य इकारस्य पदपाठस्वत्वाद् यकारादेशो न ।

संहितायामिति । 'तयोयूचि—' (८११०८) इति अष्टमाध्यायगतद्वितीय-
पादस्यान्तिमसूत्रम् । ततश्च 'संहितायाम्' इति तदध्यायस्य परवर्तिपदिश्ये प्रतिस्व-
मनुवर्तते इत्यर्थः ।

इदुतोरसिद्धत्वादिति । अत्रायमचरारौः—यतः (पूर्वस्वविहितौ) इदुतौ असिद्धौ
भवतस्ततः अयम् आरम्भः अस्य वर्तमानसूत्रस्य आरम्भः प्रक्रमः क्रियते इति शेषः
इत्येकं वाक्यम् । किमयमयमारम्भस्तदाह—सवर्णदीर्घत्वस्तेति । सवर्णदीर्घत्वस्य
निवृत्त्यर्थः शाकल्यस्य च निवृत्त्यर्थ इत्यन्वयः । तदेतदुभयविधविधाननिवृत्तये सूत्र-
मिदमुपस्थापितम् इति ।

अत्र निर्गलिताधंस्तुयम्—इदुतौ तावत् 'एचोऽप्रगृह्यस्व—' (८११०७) इति
सूत्रे विहितौ । तच्च सूत्रमष्टाध्याय्या अष्टमाध्यायस्य द्वितीयपादस्य प्रथम सूत्रान्
'पूर्वतासिद्धम्' (८१११) इत्येतस्मात् परवर्ति । ततश्च पूर्वतासिद्धमिति नयान् तत्र
विहितं कार्यं सपादसप्ताध्यायी प्रत्यसिद्धम् । तदेवम् यद्यपि 'संहितायाम्' (८११०९)
इत्यधिकारसूत्रात् 'संहितायाम्' इत्यनुवर्त्ये 'इको यणचि' (४७—८११०७) इति
इकारोकारयोः स्थाने यणादेशेन यकारवेकारयौर्विधानं सम्भवति तथापि
तत्रत्ययणादेशं प्रति अवलौ इदुतौ असिद्धौ इति 'एचोऽप्रगृह्यस्व—' इति
सूत्रानुसारेण अत्र अग्र इन्द्र, पट उ उदकम् इत्यादौ स्थिते 'इको यणचि' (४७)
इति न प्रवर्तते । ततश्चात्र यणादेशं प्रति योगान्तरमारम्भनीयम् इति 'तयोयूचि—',
इत्येतद् वर्तमान सूत्रारम्भबीजम् ।

ननु यदुक्तं यणादेशं प्रति एचोऽप्रगृह्यस्व इदुतावसिद्धाविति नैतद्रमनीयं वचः ।
कुतः । सिद्धावेताविदुतौ ? कथंमिव । ज्ञापकत्वात् । किमिव तज्ज्ञापकमिति
चेदन्नोच्यते—विधिसावदष्टमाध्यायस्य असिद्धकान्धे विहितः । तथा चाधिकार
सूत्रम्—'वाक्यं स टः पुत उदासः' (८१११२) इति । तच्च 'पूर्वतासिद्धम्'
(८१११) इत्येतस्मात् परतो वर्तते । तथा सति तस्य सपादसप्ताध्यायी प्रति
असिद्धत्वमेव ग्राह्यम् । किन्तु 'पुते प्रगृह्या अचि नित्यम्' (८११२२) इति
षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादगतं सूत्रम् । तत्रैव तु अष्टमाध्यायस्य पुतस्य प्रकृतिभावो
विधीयते । ततश्च ज्ञायते—प्रकरणीयकार्यस्य (प्रकृतिभावस्य) स्वरसन्धिषु

सिद्धमिति । अर्थाद् आष्टमिकोक्तकार्यस्य षष्ठिकविषयेऽपि प्रवर्तते इति । एवं सति आप्तकस्य सामान्यापेक्षत्वादित्यत्र यथादेशं प्रति सिद्धाविवेति प्राप्तम् । तथा सति 'इको यण—' इत्येव सिद्धे नार्थोऽनेन सूत्रेण विहितेन इति प्राप्ते वदेतदुक्त्येव यथाप्यर्थं पर्थालोच्य 'तथोयुंरचि—' इति सूत्रारम्भे प्रयोजनान्तरं दर्शयितुमाह—

सर्वर्णदीर्घत्वस्य च निवृत्त्यर्थ इति । नन्वेवमस्तु यणि सिद्धी इदुतौ । अत्र 'अकः सर्वर्णदीर्घः' (८५—६।१।१०१) इति दीर्घः क्रियाताम् 'इको यणचि' (४७—६।१।७७) इति यण क्रियतां वा । किमत्र कार्यम् । 'विप्रतिषेधे परम—' इति परिभाषया 'अकः सर्वर्ण—' इति सर्वर्णदीर्घः प्राप्नोति । तस्य यथादेशशास्त्रापेक्षया परत्वात् । तथा सति नार्थो यथादेशाग्रयणेन । अस्मिन् सूत्रे विहिते इदयोः सिद्धत्वमाश्रित्य सर्वर्णदीर्घो निवर्तिष्यते । तस्मात् 'तथोयुंरचि—' इति योगः सर्वर्णदीर्घं निवृत्त्यर्थः । किञ्चायं शाकल्यस्य निवृत्त्यर्थः । 'इकोऽसर्वर्णं शाकल्यस्य ऋक्षय' (८१—६।१।२२७) इत्यस्य संक्षेपात् 'शाकल्यस्य' इति पदेनोपादानं क्रियते । तथाच अध्याशा इत्यादौ 'इकोऽसर्वर्ण—' (६।१।२२७) इति परत्वात् प्रकृतिभावश्च प्राप्नोति । तस्मात् कृतेऽपि यथादेशे नार्थमिति । एतेन यथादेशस्य सिद्धत्वज्ञापकस्वीकारवलादेव प्राप्नोतीति 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इत्येव न्यायमित्यन्वयः दर्शितमिति वेदितव्यम् । तदेवं आप्तकप्राप्ते षष्ठिकम् यथादेशम् बाधित्वा 'तथोयुंरचि—' इति सूत्रारम्भ एव विधेय इति स्थितम् ।

ननु पुनरपास्तु यणं सिद्धः । कथमिति चेदुच्यते । भो इन्द्र इति स्थिते भोशब्दस्य कालसे पुते विहिते भोइ इन्द्र इति स्थिते पुतभोशब्दाद् अथवाङ्कितपरवर्तिन इकारस्य निपातत्वेन प्रकृतिभावः प्राप्नोति । एवं स्थितेऽत्र इति कृतः आह—'यथादेशाश्रम् इकः पुतपूर्वस्य यथादेशो वक्तव्यः—सर्वर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थः शाकल्यनिवृत्त्यर्थयेति । तथाचैवं सर्वर्णदीर्घं शाकल्यनिवृत्त्या भोयिन्द्रम् इति यणि कृते सिध्यति । न च तत्रापि यथादेशं बाधित्वा कृतेन सूत्रेण (तथोयुंरचि इत्यनेन) कार्यमिति तात्पर्यम् । पुतलिकारे सत्येव हि 'तथोयुंरचि—' इत्यस्य प्रवृत्तिः । ननु पुतपूर्वेऽपि । प्रत-
लिकारो नाम पुतस्य अवस्थान्तरापचिः । तस्मात् अपरे इन्द्र इति स्थिते अपरे इति यदि पुतोच्चारणम् इति विधीयते तदन्तर्गतं प्रवृत्तिर्न इकारस्य पुतपूर्वत्वम् भवति । अथ

अग्रे इति प्रतीकारणं विभज्य अग्र इन्द्र इति विधीयते तदाव प्रुतविकारो भवति इति सिद्धान्तः । विभागेन प्रुतस्थावस्थान्तरसंपादनादित्येव प्रुतपूर्वप्रुतविकारयोर्विवेकः । तथाचैवं भो इन्द्र इत्यादि स्थले तथोयुवाचि—इति निष्फलमिति प्राप्ते सिद्धान्तान्तरसुपन्यस्यति—यवयोरसिद्धत्वादित्यादि बाधनार्थो वेत्यनम् ।

यवयोरसिद्धत्वादिति । तथाहि 'उदात्तस्वरितयोर्यणः—' (३६५७—८२।४) इत्यत्र उदात्तस्य स्वरितस्य च स्थाने यो यण् ततः परस्य अनुदात्तस्य स्वरितो विहितः । स च 'तथोयुवाचि—' (८२।१०८) इति सूत्रस्थोदहरणे अग्रायाश इत्यादावपि । यकारवकारात्मकयणादेशस्य अत्रापि सच्चात् । परमतु स्वरितः स्वरौ नेष्यते । तदेवं तर्हि तत्स्वरप्रत्याख्यानं प्रयत्नः कर्तव्यः । स च प्रयत्नो यकारवकारयोरसिद्धत्वाययः । असिद्धौ च यकारवकारौ 'उदात्तस्वरितयोः—' इत्येतत्कार्यं प्रति । व्याख्यातं 'पूर्ववासिद्धम्' (८२।१) इत्यत्र विपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धमिति । एवं चानयोयकारवकारयोरसिद्धत्वादनुदात्तस्य यण् परकत्वाभावात् स्वरितस्वरौ निवर्तिष्यते । ततश्चाह—इत्यस्य बाधनार्थो वेति । इत्यस्येति—स्वरितस्वरस्य इति लोध्यम् । प्रागुक्तयणादेशाययणे तु 'उदात्तस्वरितयोर्यणः—' इति स्वरितो दुर्वारः स्यादिति यणादेशबाधनार्थम् (स्वरितस्वरबाधनाद्यं) 'तथोयुवाचि—' इति सूत्रारम्भः ।

३६२८ । मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ॥ ८२।३ ॥

दी—। रु इत्यविभक्तिको निर्देशः । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात् । 'अलोऽन्तरस्य' (४२) इति परिभाषया नकारस्य । इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम् । हरिवो मेदिनं त्वा—'छन्दसीरः' (३६००) इति वत्वम् ।

The word 'रु' in the सूत्र is mentioned without any case ending and it stands for 'रुः' । The rule means—(In the matter of संहिता) in the vedic literature, रु is the final substitute in

vocative singular of a word ending in the affix मत् (मत्तुप्) and वस् (वसुक्त्तुप्). By the परिभाषा 'अलोक्त्या' (it has to be understood that) व् is the substitute for न् only in both the cases. Thus 'इन्द्र मरुतः—' Thou, Oh Indra, who hast gods (मरुत) as your own, dost drink the soma-juice here ; पाहि=पा + लोट्, हि by बहुलं कन्दसि' शप् is dropped and consequently no पिवादेश is effected by 'पात्रा—' ३३६०. Here the term 'मरुतः' is the instance. It is derived as मरुत् + मत्तुप् = मरुतत्, म has been replaced by व by the rule 'भ्रयः' (१८७८) त् however is not changed into द् as it is not प्रदान्तः. Now मरुतत् in सम्बुद्धि or vocative singular is मरुतन्. The final नकार of this is replaced by व् whence we have मरुतव् and मरुतः + इन्द्र = मरुत इन्द्र । He puts forth another instance of 'मत्तुप्—', 'हरिवः—' To thee on Indra who have got मीदिनम्— (मीद + इनि मलय) and हरि or horses for thy self—हरि मत्तुप् = हरिवत्—म of मत्तुप् changing into व by the rule 'कन्दसौरः' (३६००) Then as before. Now Bhattoji to illustrate व्त्व in the case of वस् of क्सु प्रत्यय beings down the next rule—

मित—। मत्तुवसीरिति । मत्तुवसीः + व् इति क्तेदः । मत्तुव वस् चेति इतरितरङ्गत्वात् धसी विवचनम् । मत्तुविति मत्तुपो वाचकम् । वस् इति अनुबन्ध परिवायेन चेकारान्तास्य कसोः । वस् इत्यस्य अर्थाच्चतरङ्गेऽपि परनिपातः सौतः । मत्तुवसीरिति । तदन्तत्वे जायधिकम् । तदाह—मत्तुवन्तस्य वः स्यादिति । कन्दसि विषये सम्बुद्धौ परतः संज्ञितायामिति शेषः । संज्ञितायामिति पूर्वज्ञादनुवर्तते । सम्बुद्धाविति सम्बोधनसूक्तवचने इति बोध्यम् । 'एकवचनं सम्बुद्धिः' इति निर्देशात् । नतः मत्तुवन्तस्य वस्त्वन्तस्य कस्य वरुणस्य स्थाने 'व' इत्यादेशस्तद्वाच—अलोऽन्वयेति । अथयत् स्पष्टम् ।

तदर्थं मत्तुवन्तस्य वस्त्वन्तस्य वः स्यादिति । वदधायान्तं क्सुप्रत्ययवदिति सूत्रन्यायवति—

३६३८ । दाश्वान् साध्वान् मीढान् ॥ ६।१।१२ ॥

दी—। एते क्लृप्ता निपात्यन्ते । मीढस्त्रोकाय तनयाय ॥
'वन उपसंख्यानम्' (वातिक) । कनिववनिपोः सामान्य-
ग्रहणम् । अनुबन्धपरिभाषा तु नोपतिष्ठते । अनुबन्धस्येहा-
निर्देशात् । यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः । इणः कनिप् ।

(Both in the vedic literature and in the classical one),
the words दाश्वान्, साध्वान् and मीढान् are irregularly formed
with the affix क्स् added to them. The procedure in दाश्वान्
is as follows दाश्—(दाने—भादि) + क्स् = दाश् + वस् the affix क्स्
being लिट्, substitute by 'लिटः क्स्', the root was expected to
be duplicated as also the augment of इट् by 'आर्द्धधातुकस्तेट्—'
(2185). But both these operations do not take affect on the
strength of निपातन here. The base (प्रातिपदिक) is दाश्वस्
thence दाश्वान् when the nominative sing affix सु follows,
Note that here उपधादीर्घ or lengthenation of the penultimate
takes place before the operation of नुम् although the latter
(नुम् by "उगिद्धर्चा—") is subsequent to the former (उपधादीर्घ)
as also persisting (नित्य); for if नुम् on the ground of its
being subsequent as well as persistent (पर and नित्य) takes
place before उपधादीर्घ, then the base will cease to be असन्त
or ending in अस् and consequently the injunction of उपधादीर्घ
will fail. Thus the very appearance of the rule suggests
that उपधादीर्घ will appear first; for the subsequence (परत्व) and
precedence (पूर्वत्व) of the rules compare 'अलसन्तस्—' (6.4.14)

and 'उनिदवान्—' (7.1.70). दावान् one who has given or giver comp. "दावान् सुप्रवाशिषम्"—Rag. XIV. 71.

साह्वान्—is derived as सह (बह्वर्णणे भ्रादि) + कसु. Here कसु takes effect and not कानच् which is expected after आत्मानेपदी roots because by निपातन the root is here परस्मैपदी (cp—Shabdendu shekhra). Then we have सह + कसु = साहस् by force of निपातन the operations referred to above takes place here.

Now the instance of the rule 'मतुवसोः—' with reference to वस् is the term मौदुः of the sentence 'मौदुः—' Oh thou the giver of plenty to your children and grand children (तोक). मौदुन् is Voc. singular (सम्बुद्धि).

'वन् उपसंख्यानम्—' a Varttika meaning 'It has to be mentioned in the rule 'मतुवसोः—'(3628) the final of the terms ending in वन् i.e. the affixes कनिप् and वनिप् is also replaced by रु, in the vedic literature when सम्बुद्धि follows. वन् includes कनिप् and वनिप्। अनुबन्धपरिभाषा तु etc—The drift is this—It cannot be argued here that the term 'वन्' in the Varttika refers to the affix वनिप् only and not to कनिप् as there runs the regulation (परिभाषा) 'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' as much as वन् represents वनिप् in form; the परिभाषा means that when something is enjoined in connection with an affix having particular indicatory to it, then (such) injunction or enjoining is valid with ref. to that very particular affix only and not that (affix) also which has got any other indicatory affected to it (notwithstanding the substantial part of both the affixes being alike). This being the case Bhattoji says

that there being no mention of वनवन् in the Varttika this परिभाषा will not hold good here, consequently वन् is a common term for वनिप् and कनिप् (as also of वृनिप् see the rule 'वनीरव' 456). 'यस्मायन्तम्—' (Oh thou who art a habitual comer in the early morning—प्रातरिलः) ; लायन्तम् wishing you शुभम् + कश्— दीर्घ by 'अकृत् सार्वधातुकयोः' (2898) and शुभम् being replaced by ल्). प्रातरिलः—प्रातर + इ (6090) + कनिप् (वन्) by 'अन्तेभ्योऽपि ङ्यते'.

मित—। दाशानिति । निपात्यन्त इति । एषु प्रत्येकं निपातनं भाष्ये दशितम् यथा—
“दाशानिति किं निपात्यते । 'दाशेः कसौ हिलेट् प्रतिषेधौ' (वार्तिक) । दाशेः कसौ हिलेट् प्रतिषेधौ निपात्यते” । दाश् दाने (भ्रादि) + कसु इति स्थिते 'लिटः कसु'रिति कसोर्लिङादेशत्वेन हिले प्राप्ते प्रत्ययस्य यलादिलेनेटि च प्राप्ते निपातनाद्येनयमारम्भः । तदेवं दाश् इति प्रातिपदिकम् । तस्य असन्तत्वेन 'अत्वसप्तस्य बाधातोः' (४२५) इति उपधादीर्घः । ततः 'उगिदचाम्—' (३६१) इति तुम् । सूत्रे दाशानित्येकवचनमतत्त्वम् । दाशांसो दाशवः सुतम् इति भाष्योदाहरणदर्शनात् ।

साह्वानिति । सह मर्षये इति धातुः (भौवादिकः) । तस्य अनुदात्तत्व- निवन्धनमात्मनेपदित्वनियमादत्र परस्मैपदमिति निपात्यते । हिलेट् प्रतिषेधनिपातनं प्राग्वत् ।

मीढानिति । मिह सेचने भ्रादिः । अत्र प्रत्ययस्य भलादित्वाभावेन 'होदः' (३२४) इत्यस्याप्राप्तेरपि हस्य ढत्वविधानम् निपातनात् । उपधादीर्घहिलेट्- प्रतिषेधा यथापूर्वमवापि निपात्यन्ते ।

दाशान् प्रदाता । मीढात् प्रदाता सेचको वा । यद्यपि दाशान् इति सूत्रं लोकसाधारणं तथापि लोके तत्प्रयोगप्राचुर्याभावादवोपन्यासः । 'मीढस्त्रोकाय—' इति । अत्र मीढस् इति वसन्तस्य सम्बुद्धौ कृत्वे उदाहरणम् ।

वन उपसंख्येयमिति । वार्तिकमिदम् । 'मनुवसोः—' इत्यत्र वनोऽपि परिगणनं कर्तव्यमिति शेषः । वन् इत्यनेन तदन्तत्वं लक्ष्यते । तेन वन्नस्य सम्बुद्धौ कृत्वे- विधिरिति द्रष्टव्यम् । तत्र वार्तिके वन् इति किं वनिप्मात्रं गृह्णाति उत अधिकमपि

किञ्चित् । तदाह—कनिव्वनिपोरिति । कनिपमध्यं यज्जाति । नन्वेतदयुक्तम् ।
 वन् इत्यतः (वार्तिके) एकतरानुबन्धकस्य यद्व्यादन्यतरानुबन्धकयद्व्याधीनात् 'तदनु-
 बन्धकयद्व्ये नातदनुबन्धकस्य' इति परिभाषया वनिप एव यद्व्यं न तु कनिप इति
 प्राप्ते परिहरति—अनुबन्धपरिभाषा तु नोपतिष्ठत इति । न तु 'निरनुबन्धक यद्व्ये—'
 इत्यपि । तस्यात्र नियमिनाप्रवृत्तेः ततश्च तेन कनिव्वनिपोर्योरिव यद्व्यम् ।
 एतच्च 'वनोर च' (४५६) इत्यतः विशदतरीकृतम् । लक्ष्यानुरोधाद् कनिपोऽत्रायद्व्यम् ।
 यद्युपान्नं वसुनेति ।

३६३० । उभययत्तु ॥ ८।३।८ ॥

दी—अम्परि छवि नकारस्य रुर्वा । पशून्तांश्चक्रे ।

In the matter of riks (छत्तु) and the vedic literature, the नकार is optionally replaced by र् when छव् (छ, ठ, घ, च, ट, त) letter is followed by अम् (अ, इ, उ, ए, ओ, औ, छ, घ, च, र, ल, क, ग, ङ, ण, न) letters. Thus 'पशून्—' (पशून् + तान् + चक्रे—he made them as beasts)—In the case of पशून् + तान्, the first नकार i.e नकार of the term पशून् is not, due to option, declared with र्. Hence पशून् + तान् = पशून्तान्. Then in the case of पशून्तान् + चक्रे here we have र् in place नकार (of तान्) whence we get पशून्तार् + चक्रे. Now by the rule 'अनुनासिकः पूर्वस्यतु वा' (136—8.3.2) which directs optional अनुनासिकत्व of the letter preceding र् we have (पशून्तार् + चक्रे as well as) पशून्तार् + चक्रे. In the case of the second form acts the rule 'अनुनासिकान् परोऽनुस्वारः' (137—8.3.4) directing the augments अनुस्वार before the substitute र् or र्. Thus we get in the latter case the form पशून्तां र् + चक्रे. Actually, therefore we now get the forms पशून्तार् + चक्रे and पशून्तां र् + चक्रे. Now upon

पशुन्तार् + चक्रे act the rules 'खुरवसानयोविसर्जनीयः' (76) replacing रु by अ विसर्गे and 'विसर्जनीयस्य सः' (138) changing विसर्गे into सकार. The resultant form is thus पशुन्तायक्रे in connection with the (final) operation of ञ् changed into ज्ञ due to the existence of च by the rule 'सोऽनुनासिकः' (111).

मित—। उभयधेति । उभयधा + ऋचु इतिच्छेदः । अथ उभयधेति विकल्पाशङ्कः । ऋचु इति ऋचां विषये इत्यर्थः । 'पुमः स्वयम् परे' (८३६) इत्यतोऽम् परे इत्यनुवर्तते । 'नम्बल प्रशान्' (८३७) इत्यतो 'नः' इति 'क्वि' इति चानुवर्तते । ततो व्याचष्टे—अम्परे क्वीत्यादि । कुरिति 'मतुवसोः—' (८३९) इत्यतोऽनुवर्तते । पशुन्तायक्रे इति । इयं काचिदङ् । अतः कृतविकल्पात् पशुन्तान् इत्यत्र पूर्वभागे पशुन् इत्यस्य नकारस्य कुरित्यादेशो न । यदा नात्र संहिता कार्या । किन्तु नकारतकारयोर्गुणवर्धनयैव स्थितिरिति बोधम् । उत्तर-भागे त्वेवं पशुन्तान् चक्रे इति स्थिते अनेन नकारस्य (अन्तिमस्य) कर्त्वे पशुन्तार् चक्रे इति जाते 'अनुनासिकः पूर्वस्य तु वा' (१३६—८३९) इति रोः पूर्वस्य आकारस्य अनुनासिकविकल्पात् पशुन्तार् चक्रे—पशुन्तार् चक्र इति लब्धे 'अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः' (१३७—८३४) इति द्वितीयपक्षे रोः पूर्वस्यानुस्वारे प्राप्ते पशुन्तार् चक्रे—पशुन्तां र् चक्रे इति लभ्यते । तस्य रकारस्य (रोः) 'खुरवसानयोविसर्जनीयः' (७६) इति विसर्जनीयः (विसर्गः) । तस्य 'विसर्जनीयस्य सः' (१३८) इति सकारः । ततः इति सकारस्य अन्तेन णः । एवं पशुन्तायक्रे इति सिध्यति । ["पशुन्तायक्रे इत्यपि पाठो दृश्यते] ।

३६३१ । दीर्घादटि समानपादे ॥ ८३८ ॥

दी—। दीर्घान्नकारस्य रुर्वा स्यादटि ती चेन्नाटौ एकपादस्यौ स्याताम् । देवाँ अच्छा सुमती । महौ इन्द्रो य ओजसा । उभयधेत्यनुवृत्तेर्नेह । आदित्यान्याचिषामहे ।

When any of the षट् letter (अ, इ, उ, ऋ, ए, ओ, ऐ, औ,

इ, य, व, र्) follows then र is the substitute for नकार coming after a long vowel provided such नकार and षट् letter exist in the self-same foot only. Thus देवां षच्चा etc—Here देवान् + षच्चा = देवार्षच्चा (as also देवार्षच्चा remaining without change) = देवार्षच्चा by 'आतोऽटिनिवम्' (3632). Now in this case, apply the rules 'भोभगोभघोभपूर्वस्त्रयोऽग्नि' (167) which changes र or रेफ to यकार giving देवाय षच्च्, and 'क्षीपः शकल्यस्' (67) drops the यकार optionally. Thus we have forms here देवा षच्च्—देवाय षच्च् of these the first case is generally seen in the vedic literature. The final (षकार) of षच्च् has been lengthened by the rule 'निपातस्त्र च' (3538). The term 'उभयथा' occurring in the previous rule follows to this rule also. And it means 'optionally', so नकार in other cases may not be replaced by र. As for example 'आदित्यान्नाविषामहे' we begged or shall beg of the Adityas आदिनान् + आविषामहे—आय् + लुङ् नहे—सिच् and इट्. The augment षट् being absent due to 'नहुलं कन्दसमाह्वोनेऽपि'.

सित—। दीर्घादटोति। 'मनुवसो हः—' (८३१) इत्यतोऽलोऽन्त्य-विभावया नकारोऽयति ह इति चेद्भानुवसेति। 'अवातुनासिकः—' (८३२) इत्यतो वा इति च। ततो व्याचष्टे—दीर्घान्नकारस्य हर्षेति। अतः सुते 'समानपादं' इत्यत्र समानशब्दस्य एकशब्दार्थे इति। तत्र च 'यस्य च भावेन—' इति भाव-लक्षणासम्भो। तत्रार्थं नियमाद्यः। तदाह—तो चेन्नाटो एकपादस्त्वौ संगताम् इति। नान्यथैवभिप्रायः। नाटाविति। नकारश्च षट् चेत्यर्थः। 'देवां षच्चा—' इति। सुमती—सुमत्या भोभमनयुक्त्यामत्या इति शेषः। सुमतीत्यत्र 'सुपां सुलुक्—' (१५६१—७१३८) यथादिहं शक्तित्वा पूर्वस्यर्षेदीर्घः देवान् षच्च् अमित्यत्र गण इति शेषः। तान् शीघ्रयेति श्रोता कश्चिदिति

अच्छेत्यव्ययमाभिमुख्यं वर्तते । तस्य 'निपातस्य च' (३५१८—६।२।१३६) इति संहितायां चरमस्वरदीर्घः । अत्र दीवान् अच्छ इति स्थिते नकारस्य कत्वविकल्पः । तत्र कत्वपक्षे इदम् । तथाहि एवं कत्वे कृते 'आतोऽटि नित्यम्' (३६३२) इति रोः पूर्वसा आकारस्य नित्यमनुनासिकः । तदीयं दीवार अच्छ इति रूपे जाते 'भोभगो अघो अपृवंसा योऽमि' (१६७) इति रोर्यकारः । ततो दीवाय् अच्छ इति । यस्मात् 'लोपः शाकल्यस्य' (६७) इति यलोपविकल्पाज्ञोपपक्षे इदम् । लोपाभावे तु दीवायक्का इति बोधम् । अवैष कत्वविकल्पात्वपक्षे रूपपक्षम् । अभावपक्षे तु दीवानच्छेत्येकमेव रूपम् । एवं 'महो इन्द्रः—' इत्यत्र प्रक्रिया बोध्या । यः इन्द्रः तेजसा कायवलेन सहान् इति मन्तार्यः । समानपादे इति नियमार्थमित्युक्तम् । तेन समानपादत्वाभावे नास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिरित्याकलनीयम् । नन्वेवमस्तु एतद्विषयार्थम् । तदेतत् सूत्रम् तु सुव्यजम् । तथाहि यदि उभयथेत्यनुवर्तते तदा 'उभयथत्तु' (८।३।८) इत्येवास्तु लाघवात् । न च तत्र समानासमानोभयपादविषयम् इदन्तु समनपादविषयमेवेति नियमादस्ति प्रयोजनमिति वाच्यम् । 'सर्वे विधयश्चन्द्रसि विकल्पने' इति पारिभाषिकशास्त्रवलेन तत्रापि संहिताकार्यस्योपस्थानात् । किञ्च बहुवचनः समानपादेऽपि क्त्वाभावं स्वीकृत्य पठन्ति—'सहान् हि सः' इति । ततोऽपि ज्ञायते 'दीर्घादटिः—' इति सूवारम्भेऽपि न चतिरिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । दीर्घतोऽप्याह—उभयथा इत्यनुवृत्तेरिति । आदित्यामिति । आदित्यान् याचिषामहे इतिच्छेदः । अत्र नकारस्य समानपादेऽपि क्त्वाभावः । कत्वे तु आदित्या याचिषामहे इति स्यात् । याचिषामहे इत्यत्र याचतेर्लुङि महिङ् प्रत्यये सिचि तस्य इटि रूपम् । 'बहुलं चन्द्रस्यमाज्योगेऽपि' इत्यसत्यपि माङि अङ्भावः । एवञ्च उभयथेत्यनेनैव सिद्धे दीर्घादटौति न कर्तव्यमिति तदामयः ।

३६३२ । आतोऽटि नित्यम् ॥ ८।३।३ ॥

दी—। अटि परतो रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः । महो इन्द्रः । तैत्तिरीयासु अनुस्वारमधीयते । तत्र छान्दसो व्यत्ययो इति प्राञ्चः । एवं च सूत्रस्य फलं चिन्ताम् ।

In vedic language the substitute अनुनासिक i.e. a nasal आकार

in place आकार preceding र is persisting when any ऋट् letters follow. Thus महाइन्द्रः in place of महान् इन्द्रः । There the Taittriya school, however, reads अनुस्वार thus महा इन्द्र (and not the usual reading महाइन्द्रः). The old commentators (the authors of Kashika etc ?) Account to the change on the score of (the pervading character of) the rule 'व्यत्ययो बहुलम्' (3433—3.1.85) spoken of in vedic literature (कान्दस). If so, then the result i.e importance of the rule is obscure. The idea—If the rule 'व्यत्ययो बहुलम्' has to do with these cases also viz the variance of अनुस्वार and अनुनासिक sound then it is to all intents and purposes somewhat uncalled for, then rather have recourse to 'व्यत्ययो—' (3431). In other words the rule 'व्यत्ययो बहुलम्' has to do with many such cases whereas 'आतोऽटि—' is serviceable in some particular cases which again have to be explained by the help of the former as the latter is of little help and therefore deserves to be left out altogether. Note that 'आतोऽटि—' is of no use in view of the परिभाषा 'सर्वेविषयान्कन्दमि विकल्पन्ते' also.

मित— आतोऽटि इति । 'मनुवसी हः—' (८११) इत्यतो 'ह' इत्येवानुवर्तते । न तु नकारस्य इत्यपि । असम्भवात् । 'अतान नाकिः पूर्वमा तु वा' (८११ २) इत्यतोऽनुनासिक इति पूर्वस्य इति च । तदाह—अटि परतो रोरित्यादि । तैत्तिरीयाश्रुतिः । तैत्तिरीयो यजुर्वेदीयश्चास्त्राभेदः । अनुस्वारमधीयत इति । महा इन्द्र इत्यधीयत इत्यर्थः । न तु महा इन्द्र इति । ननु तर्हि सूत्रं व्यर्थम् अथवा तैत्तिरीयाश्रमिवाथ प्रमादस्तथाह—ततः कान्दसो व्यत्यय इति । प्राञ्च इति काशिकदादयोपि । 'व्यत्ययो बहुलम्' (३४३३—३।१।८५) इति हेतुमादित्य अत्रापि अनुनासिकस्थाने व्यत्ययेन अनुस्वार इति तेषां मतमिति भावः ।

एवं चेति । अयमभिप्रायः । 'यदि तावद् व्यत्ययो बहुलम्' इति आश्रित्य एवम्भिध (स्वरविधि) स्थलिपि विरोधपरिहारः क्रियते तदा विरोधसूलमेव लब्धवान् । किमत्र विरोधपरिहारप्रक्रमेण । तथाहि यदि 'आतोऽटि—' इति सूत्रं नारभ्यते तदा 'महा इन्द्र' इत्यनुस्वारपाठे 'महा इन्द्र' इत्यनुनासिकपाठे वा ना काविदनुपपत्तिः । कृते तु सूत्रेऽनुपपत्तिर्विरोधश्च । एवं तर्हि लाघवात् 'आतोऽटि—' इति सूत्रमेव माम् । तथा सति 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यनुसारात् 'सर्वे विषयकन्दसि विकल्पे' इति नयाद् वा सर्वं 'सुसम्पाद' च भवेदिति विरोधपरिहारकेशो न कर्तव्य इति ।

३६३३ । स्वतवान् पायौ ॥ ८३।११ ॥

दी—। रुर्वा । भुवस्तस्य स्वतवाः पायुरग्ने ।

The substitute रु optionally replaces the नकार of the term स्वतवान् when the term पायु follows. Thus 'स्वतवाः पायुः' in the instance 'भुवस्तस्य—'. The original form स्वतवाः पायुः=स्वतवान् पायुः where the procedure is as in देवा अक्षा etc with the only exception that the rules 'भोभगी—'(167) and 'लोपः शाकल्यस्य' (67) do not apply as the प्रकार of पायु is not an अच् letter. Consequently the rules 'स्वरवसानशो विसर्जनीयः' (76) applies effecting विसर्ग in place of र् ।

नित—। स्वतवानिति । 'मनुवसोः—' (८३।१) इत्यतो 'रु' इति । 'अवानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' (८२।२) इत्यतो वेति चाहुवर्तते । तेन शेषं पूरणं व्याचष्टे—रुवेति । अयमर्थः—स्वतवान् इति शब्दस्य नकारस्य स्थाने 'रु' इत्यादिशो वा स्यात् पायुशब्दे परतः । भुवस्तस्येति । अत्र स्वतवाः पायुरित्यादाहरणम् ।

३६३४ । कन्दसि वाऽप्रास्त्रेऽङितयोः ॥ ८३।४८ ॥

दी—। विसर्गस्य सो वा स्यात् कुपोः प्रशब्दमाम्नेऽङितं च वर्जयित्वा । अग्ने तातर्क्यतस्त्वविः । गिरिर्न विश्वतस्पृशुः । नेह ।

वसुनः पूर्व्यःपतिः । अप्रेत्यादि किम् ? अग्निः प्रविद्वान् ।
परुषः परुषः ।

In vedic literature, the letter स् is an optional substitute for the विसर्ग followed by क्त and पु i.e any letter of कवर्ग and of पवर्ग; This arrangement, however, will cease to take effect when the word 'प्र' or an 'आम्नेङित' follows (despite the said 'आम्नेङित' contains any of the letters of कवर्ग and पवर्ग at the outset), अप्रे—etc. वातः + स्रतः + कविः (Oh fire the saviour the true poet—(स्रतः कविः)) । This is the instance in the case of 'क्त' following. The alt. is स्रतः कविः without स्. Why add 'आम्नेङितयोः' into the rule ; compare अप्रिः प्र etc where the rule not applying you cannot expect to have स् in place of the विसर्ग in such cases. In परुषः पुःरुषः the subsequent term is आम्नेङित by the rule 'तस्य परमांनेङितम्' (83).

मित—। छन्दसि वेति सुगमा । अप्रेत्यादि किमिति । समाधत्ते—
अग्निः प्र इति । परुषः इति । अतः पूर्वतः प्रशब्दस्य विद्यमानत्वेन विसर्गस्य
सत्त्वाभावः । उत्तरतः 'तस्य परमांनेङितम्' इति वीप्सायां द्विरुक्तस्य पुःरुष शब्दस्य
परभागस्य आम्नेङितत्वाद् तन्निम् परतो विसर्गस्य सकाराभाव इति विभावनीयम् ।

३७३५ । कः-करत्-करति-कृधि-कृतेष्वनदितेः ॥ ८।३।५० ॥

दो—। विसर्गस्य सः स्यात् । प्रदिवो अपस्कः । यथा नो
यस्यसस्करत् । सुपेशस्करति । उरुणस्काधि । सोमं न चारुं
मघवत्सु नस्कुतम् । अनदितेरिति किम् ? यथा नो
अदितिः करत् ।

In the vedic literature a विसर्ग is replaced by a सकार when

it (विसर्ग) is followed by any of the terms कः, करत्, करति, कृधि and कृत ; but the विसर्ग of the term अदिति is not replaced by स in any case. The term कः is to be derived as कृ + लुङ् तिप् where the affix चि which has to replace लुङ् by 'चिर्लुङि' ceases to operate here by the rule 'मन्ते घसङ्हरण्यदृष्टावृक्षगमिननिभ्योलेः' (3402—2.4.80). Then we have कृ + तिप् which gives कर् तिप् by गुण in connection with तिप् by 'सावधातुकाङ्'—(2168), र् having come in by 'उरण्' (20). Then इकार of तिप् eliding by 'इतय्—' and तकार disappears by 'इलङ्गावभ्यो दीर्घात् सूतिस्त्रयुक्तं इल' (252). Whence we now have कर् = कः by 'खरवसानयोः—'(78). Note that the augment अट् has not been added before the root here (due by 'लुङ्लङ्—') as there is the prohibiting rule 'बहुलं कन्दस्माङ्योगेऽपि' (ante). The combination here being अपः + कः ; the term अपः is the accusative plural of the base अप् (water).

It is important to note here that notwithstanding the 'विभाषा' expressed in the previous rule here is no arrangement of option although the beginning letter of every word following a विसर्ग is of कृ or कर्ग i.e ककार.

वससः + करत्, * here करत् also has to be derived as कृ + लुङ् तिप् but in a different way, for here the rule 'मन्ते घसङ्हर' (3902) does not apply on the other hand here applies the rule 'कस्रदृष्टिभ्यश्चकन्दसि' (3406—301.59) which enjoin अङ् in place of चि.

सुपेश्करति—सुपेशः + करति (कृ + लङ् तिप् where by 'बहुलं कन्दसि'

the rule 'तनादिकृत्वम्' does not apply but 'कर्तरि यप्' applies appointing यप् after the root).

उरुयसृक्छि—उरु + यः + छि. Here the term छि has been formed as छ + लोट् + छि. Then छि is replaced by छि by the 'सुप्रसृक्छि' and we have छि. In the matter of the combination of उरु + यः apply the rule 'नय चातुस्रोत्पुभ्यः' (3649) which makes the नकार cerebral (च) here.

Why say अनदिते: (न + अदिते:), but not on account of the following of the term अदिति ? ; witness अदितिः करत् (but not अदितिल्लरत्) as the rule here does not apply.

यित—। कः करदिति । 'विसर्जनोद्यस्य सः' (८१३४) इत्येतत् सर्वमप्यनुवर्तते इत्येतत् शापयन्नाह—विसर्गस्य स इति । छन्दसि इति शेषः । 'छन्दसि वा—' (३६९४) इति पूर्वसूत्राच्छन्दसि इत्येवानुवर्तते नान्यदिति बोध्यम् । तनात्सल-विकृत्यो न । किन्तु नित्यमेव सः । तेनोदाहरति प्रदिवश्चस्करिति । अपः + कः इति स्थिते विसर्गस्य सकारः । सूत्रे कः, करत्, करति, छि, कृत एषाम् इतरैतरहन् विधाय सप्तमी बहुवचनम् । एषु परतो विद्यमानेषु इति च तदर्थः । अनदितेरित्यस्य अदितिश्चन्द्रपृष्ठदासः । तेन अदितिश्चन्द्रस्य विसर्गस्य कः करदित्यादिषु परतो न सकारः । 'कः करत्—' इत्यादिषु प्रत्येकं कर्मणोदाहरणम् । तत्र मूले स्पष्टम् ।

३६३६ । पञ्चम्याः परावध्यर्थे ॥ ८१३५१ ॥

टी—। पञ्चमोविसर्गस्य सः स्यादुपरिभवार्ये परिशब्दे परतः । दिवस्परि प्रथमं जज्ञे । अथर्वं किम् ? दिवस्पृथिव्याः पर्योजः ।

In vedic literature a सिर्ग, growing at (the end of) the पञ्चमोविसर्ग is replaced by सकार provided the word परि follows

in the sense of 'generating from'. Thus 'दिवस्पृ-^३' was first of all born from heaven. Herethe original form is दिवः परि where विसर्ग has been replaced by स because परि implies sense of अधार्थ = उपरिभवार्थ (being born from). Why add अधर्थे in the rule ? For if परि is not used in this sense then विसर्ग will not be replaced by सकार. Cp.—'दिवस्पृथिव्याः—'(His) prowess or majesty extends or pervades over all the heaven and the earth ; (Break as परि + ओजः—पर्योजः where ओजम् means strength). Here the विसर्ग of the term पृथिव्याः which is in the fifth case-ending is not turned into सकार because the indeclinable परि here does not denote the sense of अधि or 'growing from' but it denotes extending all over or pervading through. The term 'दिवस्पृथिव्या' is not the effect of द्वन्द्व compound by 'दिवस्य पृथिव्याम्' (92) for in that case we should have here दिवस्पृथिवीभ्याम् (ablative dual) and not दिवस्पृथिव्याः (ablative singular). It is therefore a combination of the words दिवः पृथिव्याः both ending in the ablative singular. सत्त्व in place of the विसर्ग of दिवः being provided by 'विसर्जनौयस्य सः' (138).

नित—। पञ्चम्या इति । 'कुन्दसि—' (८३।४८) इत्यतःकुन्दसि इत्यनुवर्तते । 'विसर्जनौयस्य सः' (८३।१४) इत्यतस्ति सर्वम् । सूत्रे पञ्चम्या इति सम्बन्धनात् विवक्षया वष्टो । सम्बन्धानुवर्तिष्यमानेन 'विसर्ग' इति पदेन । तदाह—पञ्चमी-विसर्गस्य सः भ्यादिति । सूत्रे परावध्यर्थे इत्यत्र परी अध्यर्थे इत्यवयवः । तत्र अध्यर्थे इति उपरिभवार्थे वर्तते । तच्च सूत्रगतस्य परावित्यस्य विशेषणम् । ततो व्याचष्टे—उपरिभवार्थे परिशब्दे परत इति । दिवस्पृथिव्या इति । अत्र दिवः इति पञ्चम्यन्तम् । तेनास्य विसर्गस्य सकारः । अधार्थे किमिति । अधार्थाभावे सत्यपि परिशब्दे परतः पञ्चमीविसर्गस्य सकारो माभूदित्येवमर्थमत

अधोर्ध्वे इत्यस्य समावेश इत्येतदुदाहृत्य दर्शयति—दिवस्पृथिव्याः इति । परिशब्दः सर्वतोभावात्ते वर्तते । तथाच दिवः पृथिव्याश्च सर्वतः षोऽजः शक्तिरस्य विद्यत इति । अत्रापि उभयत्रापि व्यत्ययेन प्रतीस्थाने पञ्चमी । तद्वाच्यम् पृथिव्याः परि इति स्थिते परिशब्दस्य अधार्थकत्वाभादुक्तसूत्रेणात्र 'पृथिव्याः' इत्यस्य पञ्चमीविसर्गस्य सकारो न । दिवस्पृथिव्या इत्यत्र 'दिवसस्य पृथिव्याम्' (८२७) इति इङ् इति न भवितव्यम् । तथा सति दिवस्पृथिवीभ्यामित्येवावच्छेत् । तेन दिवः इति पृथिव्याः इति च पृथक् पञ्चभ्यन्तम् । 'विसर्जनोपस्य—' इति सः ।

३६३७ । * पातौ च बहुलम् ॥ ८३।५२ ॥

दो—। पञ्चम्या इत्येव । सूर्यानी दिवस्पातु ।

In vedic literature the विसर्ग at the end of a word ending in the fifth case-ending is irregularly replaced by स when the word पातु (or प्रति—if 'पतौ', ? as some say is the reading) follows. Thus 'सूर्या नः—' Let the sun from heaven protect us.

मित—। पातौ चेच्च । पूर्वसूत्रात् पञ्चम्या इत्यनुवर्तते इत्येतत् स्मारयन्नाह—पञ्चम्या इत्येवेति । 'विसर्जनोपस्य सः' (८३।३४) 'हन्दि वा—' (८३।४८) इत्येतदुभयतो विसर्जनोपस्य सः इति हन्दि इति चानुवर्तते । तेनायमर्थः—पञ्चम्याः स्थाने जायमानस्य विसर्गस्य बहुलं सः स्यात् पालनार्थकस्य पातेर्लोपप्रथमैकवचने पातुशब्दे परत इति । [पतावित्यत्र पाठ इत्येके तथा सति पतिशब्दे परत इति व्याख्येयम्] । सूर्यो न इति । दिवस्पातु इत्यादाहरणम् । पातु इत्यस्य प्राक्पठित्वार्थः ।

३६३८ । षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्सोषेष ॥ ८३।५३ ॥

दो—। वाचस्पति विश्वकर्माणम् । दिवस्पाताय सूर्याय ।

दिवस्युष्टं भन्दमानः । तमसस्सारमस्य । * परिवीत इलस्पदे ।
दिवस्यो दिधिषाणाः । रायस्योषं यजमानेषु ।

In vedic literature the विसर्ग standing at the end of a word ending in the sixth case-ending is replaced by स provided the terms पति, पुत्र, प्रह, पार, पयस् and पौष follow in the rear. Thus 'वाचस्पतिम्—' वाचः + पतिम्, the sixth case-ending is retained by the rule 'तत्पुरुषे कृति बाहुलम्' or it is retained by this very rule perhaps in कृन्दस्. Similarly दिवस्युवाय, इलस्पदे । इहःपदम्—इहस्पदम् = इहस्पदे—ङकार in प्रातिशाख्य has been advised to be replaced by ल । दिवस्ययः etc—दिवः + पयस् + दिधिषाणाः holding the water of heaven. Derive दिधिषाणाः as धृ + यङ् लुक् + कानच् irregularly. रायस्योषम्—रायः is the sixth case-ending of the base रै meaning wealth.

N. B.—The rule does not seem necessarily to refer to compounds only, for vritti says "षष्ठाः किम् ? मनुःपुत्रेभ्यो दाधं व्यभजत्" ।

मित—। षष्ठाः पतिपुत्रेति । पति, पुत्र, प्रह, पार, पद, पयस्, पौष एतेषाम् इतरितरङ्गं कृत्वा सप्तमीवहुवचनम् । 'विसर्जनीयस्य सः' (८१३४) इत्येतत् सर्वमपानुवर्तते । 'कृन्दसि वा—' (८१३४८) इत्यतःकृन्दसि इति च । तैनाय-मर्थः—कृन्दसि षष्ठाः (विभक्तेः) स्थाने जायमानस्य विसर्जनीयस्य सादेशः स्यात् पतिपुत्रादिषु परत इति । वाचस्पतिम् इति । वाचः पतिर्वाचस्पतिसम् । 'तत्पुरुषे कृति बाहुलम्' इति षष्ठा अलुक् । एवं दिवस्युवाय इत्यादिषु बोद्धव्यम् । दिधिषाणा इति—धारयन्त इत्यर्थः । दधाते धारयतेर्वा यङ् लुगन्ताद् व्यत्ययेन कानच्प्रत्ययः । यद्वा दिधीर्ध्व इत्यर्थः । तच्चा सति त्रिषतेः सन् । सन्नन्ताच्च तच्चाद् व्यत्ययेन कानच् । ङकारस्य ङकारादेशस्य निपातनात् । रायस्योषम्—इति । रै इति प्रातिपदिकम् । धनशब्दापरपद्यस्य तस्य षष्ठा रायः इति । अचि परत आया-देशः । ततः तत्पूर्वात् पुष्पातेः णसुल् ।

३६३८ । इडाया वा ॥ ३॥ ५४ ॥

दी—। पतिपुत्रादिषु परेषु । इलायास्पृशः—इलोयाः पुत्रः ।
इलायास्पृशे—इलायाः पदेः । 'निसस्तपतावनासेवने' (२४०३) ।
निसः सकारस्य मूर्धन्यः स्यात् । निष्टप्त रचो निष्टप्ता अरातयः ।
'अनासेवने' किम् ? निस्तपति । पुनः पुनस्तपतीत्यर्थः ।

In vedic literature the विसर्ग occurring at the end of the term 'इडाया,' which is in the sixth case-ending is optionally replaced by स when पत, पुत्र etc (enumerated in the previous rule) follow. Thus इलायास्पृशः etc. Note that here the term इडा refers to the daughter of मनु (the imaginary offspring of Brahman). Compare 'इडा मानवी—'etc under the commentary of Sayana explaining the rik 'आविध्यदिलीविशस—'etc in Astaka 1st. 'निसस्तपतावनसेवने—' (2403) This rule, is explained before under भ्रादि section, has been laid down here again as it is common to both the classical and the vedic portion of the grammar. The meaning is this—If आसेवन or frequency is not implied by the root, the सकार of the उपसर्ग निस् becomes cerebral (ष) when the root तप follows. Thus 'निष्टप्तम्—' The demon has been troubled once only (and not repeatedly) तकार has been changed into टकार by 'हुनाहुः' (113). Similarly निष्टप्ता—Foes has have been troubled once. Why say अनासेवने ? For if frequency is implied पल of स will not follow e.g. निस्तपति—shining frequently.

मित—। इलाया दी । इन्दि विषये इडायाया इडायाः स्थाने जायमानस्य विसर्गस्य सकारो वा स्यात् पतिपुत्रादिषु परेषु इति । अथ इडायाः स्त्रीलिङ्गः ।

नैन मनोरपत्यस्य स्त्रियः लक्षितत्वात् एतच्च 'इडा नाम मानवी—' इति
'आविध्यदिलोविगम—' इति सन्वत्याख्याने माधवीयवेदभाष्यम्, अत एवाव इडाया
इत्युक्तिः । पूर्वतस्तु पुल्लिङ्गान्तस्य उदाहृतम् ।

निसप्तपताविति । लोकेवेदसाधारणमिदं सूत्रम् । तेन पूर्वव व्याख्यातमपि पुनरुपपन्नम् । तदेतद् व्याचष्टे—निसः सकारसीति । अनासीन्नं पौनः पुन्यम् तव तु नैवमिप्राय इति बोध्यम् । निष्ठप्रसिति । निष्ठपताति । अत्र तपनेरासीन्नार्थ-कत्वं निसः सकारस्य धत्वं न ।

३६४० । युष्मत्तत्तत्तत्तुष्यन्तःपादम् ॥ पा३।१०३ ॥

दी—। पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्तकारादिष्वेषु परेषु । युष्मदादेशः त्वत्वात्तत्तत्वाः । त्रिभिष्टुं देव सवितः । त्रिभिश्च । आभिष्टे । अप्सुस्वन्ने सधिष्ठव । अग्निष्टद्विष्वम् । द्यावापृथिवी निष्ठतनुः । ‘अन्तः पाद’ किम् ? तदग्निस्तदर्थमा । यच्च आत्मनो मिन्दाभूदग्निस्तत् पुनराहार्जातवेदा विचक्षणः । अत्राग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो न तु मध्यः ।

N. B.—Break up the rule as युष्मत् + तत् + तत्तु + अन्तःपादम्. Of these the term 'अन्तःपादम्' means the middle part in of a foot. Thence by transference of epithet (लक्षणा) it refers to the word or letter standing in this part. By the term 'युष्मत्' in the rule is understood the substitutes of युष्मत् and not the self same word. The substitutes of युष्मत् again are restrictive and not comprehensive i.e a few only out of a good many. Thus by the substitutes of युष्मत् we mean त्वम्, त्वा, ते and तव only (and not त्वया, त्वयि etc) all of which have तकार at the very outset. Thus the rule means—

—**A** **संकार** standing at the end of a word which constitutes

the middle part of the foot of a rik (in vedic literature) is replaced by a वकार (cerebral) provided (some) limited substitutes of वृत्तन् which have a तकार at the beginning, and the terms तन्, and तत्तन् follow. Thus 'विभिद्दन्'—(oh god Savita (sun) thou art moving in three ways). Break up विभिद्दन् as विभिः + तन् = विभिस् तन् = विभिद्दन्—तकार is replaced by टकार by 'युगाष्टः' (112). Note that although the term विभिः forms the beginning part of the rik yet the सकार at the end of it falls neither at the beginning nor at the end of the foot but at the middle of the same. Hence the rule applies. Similarly तैभिद्वा—तैभिः + त्वा (तैभिः stands for and brings out the sense of तैः as the substitute ऐम् optionally or irregularly replaces भिस्. चाभिष्टे—आभिः + तै। सधिष्टव—सधिः + तव = Your companion): 'अग्निद्दन्'—(Fire forms or stands for the same universe). अग्निः + तन्। आवाष्टयित्री—(contrived the heaven and the earth in full)—निस् + तत्तन्; (तत् + लिट्, उस्)।

'अन्तःपादन्'—Why add the term अन्तःपादन् into the rule † for if this term (meaning in the middle part of a foot) is not added then सकार coming in other parts of the foot would have been turned into cerebral when followed by तन् etc. Thus in the above example—the सकार of the term 'अग्निः' is not turned into वकार although the तकारादि term 'तन्' follows invariably upon it; for अग्नि here is not in the middle of the foot but at the end of it. Therefore the rule does not hold good here etc.

सिद्ध—। वृत्तान्तदिशि । वृत्तन् + तन् + तत्तन् + अन्तःपादन् इति सुव्रत—

पदानामवयवो बोध्यः । युष्मच्च तच्च ततश्च इत्येषाम् इतरेतरहन्तः । अथैकैव युष्मच्छब्दे, तच्छब्दे, ततश्च शब्दे च परत इति लभ्यते । तत्र युष्मच्छब्दस्य नात्र अचरशोऽनुकरणं क्रियते । अनौचित्यात् । तथाहि 'इच्छाचादौः तद्धिते' (८३१०१) इत्यतः 'तादौ' इति 'पदमनुवर्तते' । तच्च युष्मच्छब्दस्यैव विशेषणं नेतरयोः । तादाविति विशेषणसम्बन्धात् युष्मदादेशा आधिपाने । ततश्च युष्मच्छब्दस्य आदेशभूताः ये तकारादयः शब्दाः तेषु परतः (तच्छब्दे ततश्चुश्चब्दे च परतः) इति चार्थो भवति । युष्मदादेशावाव चत्वारः एव गृह्यन्ते—त्वं, त्वा, ते, तव इति । नाधिकं व्याख्यानात् । अतएव त्वया, त्वयि इत्येषामत्र न गृह्यम् । तस्मात् त्वं, त्वा, ते, तवेति चत्वार एवात्र युष्मदादेशा विवक्षिता इति सुष्टु उक्तम्—युष्मदादेशाः त्वं त्वा ते तवा इति । त्वं च त्वा च ते च तव च इति इतरेतरहन्तं कृत्वा प्रथमावहुवचनमुपासम् । सूत्रे अन्तःपादम् इत्यत्र छन्दःपादः गृह्यते । न तु लौकिकश्लोकपादः । 'छन्दसि वा—' (८३१४२) इत्यत्र छन्दसि इत्यनुवृत्तेस्तवान्वयासम्भवात् । किञ्चात्र अन्तःशब्दो न चरमवाची । किन्तु मध्यार्थवाची एव । एवञ्च मध्यपादमित्यर्थो भवति । ततो 'मद्याः क्रोशन्ति' इति वदन् निरुद्धलक्षणया अन्तःपादस्यः (मध्यपादस्यः) चेदित्यर्थः सम्पद्यते । ततश्च 'विसर्जनोपस्य सः' (८३१३४) इत्यतोऽनुवर्तमानः 'सः' इति तस्य 'अपदानस्य सुधनः' (८३१५५) इत्यनुसारात् यस्य सूधन्वादेशोऽत्र विधीयते ततो मध्यपादस्य इति वचनविपरिणामिन—मध्यपादस्यस्य इत्यर्थे पर्यवस्यति । अनुवर्तमानसकारं प्रति तस्य विशेषणत्वादित्येतत् सकलं सुविभाव्य व्याचष्टे—पादमध्यस्थस्य सस्य सूधन्तः स्यादित्यादि । अत्र इदमप्रावधेयम्—सूत्रे ततश्चुस् सु इति स्थिते सकारान्तानुकरणात् ततश्चुस् शब्दात् परस्य सुविविभक्तिगतस्य सकारस्य 'नुम्विसर्जनोपस्यवायेऽपि' इति शब्दवायेऽपि षत्वम् । अथेदानीं प्रतिस्थलं षत्वं दर्शयिष्यन्नुदाहरति—विभिट्मित्यादि । अत्र त्वं, त्वा, ते, तव, तत्, ततश्च इति क्रमेण उदाहरणमिति द्रष्टव्यम् ।

अन्तःपादे किमिति । अन्तःपादत्वाभावे तकारादिव्येषु परतोऽपि पूर्वस्य सकारस्य षत्वं यथा न स्यादित्येवमर्थं तदिति मत्वा उदाहृत्य दर्शयति—तदप्रतिरिति । अत्र 'तदपि' इत्येकस्य षत्क् पादस्य अन्तावयवमात्रं न तु तदभिन्नावयव इति बोधाम् ।

तथा 'तदर्थमा' इति तत्रैव ऋचि तृतीयपादस्य आद्यावयवमात्रम् । तदेवमव ऋचि-
द्वित्यस्य पादान्तत्वेन तदन्तस्थस्य सकारस्य पादमध्यास्थत्वाभावात् यत्वं न विधीयते ।
तथा 'यन्मा आत्मनः—' इत्यत्रापि ऋचिप्रत्ययस्य पुर्वेपादस्य 'यन्मे आत्मनः मिन्दा-
भूदग्निः' इत्यस्य अत्रमावयवत्वेन तदन्तस्थस्य सकारस्यापि यत्वं प्रतिषिध्यते । तस्यपि
पादमध्यास्थत्वाभावादिति विभावाम् ।

३६४१ । यजुष्येकेषाम् ॥ ८।३।१०४ ॥

दो—। युष्मत्तत्ततच्चुषु परतः सस्य मूर्धन्यो वा । अर्चि-
भिद्मम् । अग्निष्ठे अथम् । अर्चिभिद्मततः । पक्षे अर्चिभिस्त्व-
मित्यादि ।

Here in the rule the term 'एकेषाम्' (according to some) implies optional character of the injunction. Thus the rule means—

In the matter of यजुस् however, in the vedas (any) सकार (whether standing at the beginning, middle or end of a sentence) is optionally changed into cerebral (ष) provided that the said words viz the substitutes of युष्मत्, the word तत् as also ततच्च follow upon it. Thus अर्चिभिद्मम् etc.

मित—। यजुषीति । अथ यजुषि + एकेषाम् इतिच्छेदः । तत्र एकेषां यदृषं
विकल्पार्थम् । प्राग्वत् 'विसर्जनीयस्य सः' (८।३।३४) इत्यतोऽनुवर्तमानस्य सस्य
'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' (८।३।३५) इत्यधिकारपुत्रस्य मूर्धन्यापेक्षया षष्ठ्या विपरिणामात्
सस्य मूर्धन्य इत्यर्थो लभ्यते ।

३६४२ । सुतस्तोमयोश्छन्दसि ॥ ८।३।१०५ ॥

दो—। नृभिष्टुतस्य * । नृभिः सुतस्य । गोष्टोमम् ।
गोस्तोयम् । 'पूर्वपदात्' (३६४३) इत्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ।

* नृभिष्टुतस्य इति पाठान्तरमपि दृश्यते ।

In vedic literature a सकार is optionally cerebral (ष) when

followed by the terms स्तुत and स्तोमः. Thus रुभिष्टुतस्य (prayed by men like sacrificers) रुभिः + स्तुतस्य—Here first सकार i.e. the सकार at the end of the term रुभिस् is turned into ष and the सकार at the outset of the term स्तुतस्य is dropped. Then त is replaced by ट by 'टुना—'(113). Hence the reading 'रुभिष्टुतस्य' is evidently erroneous; Similarly गोक्षोमम् गोक्षोमम् (a prayer meant for cows).

पूर्वपदात् etc.—The next rule 'पूर्वपदात्' (2643) could have answered the requirements here and yet the enunciating of the present rule (स्तुत—) is only for illustration. For the compound term 'पूर्वपदात्' generally means viz—पूर्वपदम् इति पूर्वपदम् (कर्म्मधा) तच्चात्. Then by transference of epi-thet (लक्षणा) it means 'पूर्वपदस्यात्' (standing in the previous foot). If so then the rule is redundant this could have been got by the following rule 'पूर्वपदात्' (3643) making it 'पूर्वपदाच्छन्दसि'.

मित— स्तुतस्तोमयेरिति। अथ 'छन्दसि' यद्यथात् 'यजुषि—' (८१।१०४) इति सूत्राद् 'यजुषि' इति नानुवर्तते। एकैषाम् इति तु अनुवर्तत एव। विसर्जनीयस्य सः' (८१।१४) 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' (८१।४५) इत्येतयोर्द्वयोः सः मूर्धन्य इति च प्राग्वत्। तिनारां स्वार्थः—छन्दसि विषये स्तुतशब्दे स्तोमशब्दे च परतः सस्य मूर्धन्यादीयो वा स्यादिति—रुभिष्टुतस्येति। रुभिः स्तुतस्य इति स्थिते मूर्धन्यपक्षे इदम्। अथ रुभिःपदस्यस्य सस्य पक्षे कृते स्तुतशब्दस्यादेः सकारस्य लोपः। तेन मन्वे रुभिष्टुतम् इत्यपपाठः। टुनाटुमिति इत्तम्।

पूर्वपदादित्येव सिद्धे इति। तत्र हि पूर्वपदम् इति सामान्यं आश्रीयते। न तु समासावयव एवेतिवाक्येऽपि तेनैव शब्दस्य सिद्धेः। तथाच पूर्वं पदम् इति समास-विषये लक्षणा आश्रीयते इत्यपि। ततश्च पूर्वपदस्यादित्यर्थो भवति। व्याख्यातं हि 'पूर्वपदात्' (२६४३) इत्यत्र पूर्वपदस्याविभित्तात् परस्य सस्यो वेति। ततश्च पूर्व पदम् मूर्धन्यपदम् तच्चात् इत्यर्थो भवतीति। अथ स्वे स्तुतस्तोमशब्दयोर्व्यङ्ग्यं प्रपञ्चार्थम् छन्दसि इति

तु प्रयोजनमेव । तस्य 'यजुषि' इत्यस्य निवृत्तार्थम् भावश्चकत्वात् । ततश्च 'हृन्दि' इति 'पूर्वपदात्' इत्यवास्यत्वं पूर्वसूत्रं सुपरिव्यजमित्याशयः ।

३६४३ । पूर्वपदात् ॥ ८।३।१०६ ॥

दी—। पूर्वपदस्यात्रिमित्तात् परस्य सस्य यो वा ।
यदिन्द्राग्नी दिविष्टः । (पूर्वपादात् किम् ?) युवं हि स्यः स्वर्पती ।

From the rule 'यजुष्येकेषाम्' (83.104) the term 'एकेषाम्' which refers to option and nothing else follows here and from the rule 'सुत—' (83.103) the term 'हृन्दि' also follows. Thus the rule means—

In the vedic literature, a सकार standing after a निमित्त a cause (यत्) lying in the preceding member (of a compound word) is replaced optionally by a cerebral य । Thus 'यदिन्द्राग्नी—' etc. Here the illustration दिविष्ट is an instance of अलुक् समास—दिविष्ट्वीति दिविष्टः = दिविष्टः by यत् and दृत् । The term 'निमित्त' in the explanation is got from the इकार as it (इकार) falls under the rule 'इण्को' (212). Here 'दिविष्टौ' was expected with reference to इन्द्राग्नी (dual) but it is alright by the dictum 'सर्वविषयः—' or 'व्यत्ययो बहुलम्' । 'युवं हि स्यः—' You two are the Lords of heaven—Here स् of स्य is not turned into य as the निमित्त standing in 'हि' is not a preceding member of a compound.

मित्त—। पूर्वपदादिति । सस्य लक्षणेन पूर्वपदस्यादित्यर्थ इति पूर्ववक्तम् ।
तस्य यत्त्वविधानसालङ्कारात् यत्त्वनिमित्तमेवेति गम्यते । तदार्ह—पूर्वपदस्यात्रिमित्तादिति ।
सस्य यो वेति । सस्य य इति विकल्पाद्यस्य 'यजुष्येकेषाम्' (८।३।१०४) इत्यस्यो विधानस्यार्थस्य एकेषाम् इत्यस्यानुवृत्त्या विभाव्यम् किञ्च पूर्वपदात् 'सुतसोमयो—'

(८३१०५) इत्यतश्चन्दसोति चानुवर्तते इति सतत्त्वम् । अत्र प्रत्याहारणमाह—
युतं हि स्थः—इति । हि इत्यस्य सत्यपिनिमित्ते तस्य पूर्वपदत्वाभावात् षत्वाभावः ।

३६४४ । सुजः ॥ ८३१०७ ॥

दी—। पूर्वपस्थान्निमित्तात् परस्य सुजो निपातस्य सस्यषः ।
ऊर्ज ऊषणः । अभीषणः ।

In vedic literature, the सकार of the निपात (indeclinable) सुज् (सु) coming after a निमित्त lying in the preceding member (of a compound word) is persistingly—(नित्य) turned into ष । (Here the term 'एकेषाम्' from 'यजुषि—'(8.3.104) does not follow). Here ऊषणः is the illustration intended. Originally this was उसुनः. The particle 'उ' has been lengthened by the rule 'इकः सूत्रि' (3536). Thus we now have ऊसुनः then by षत्व (as ऊ embodies the निमित्त) we have ऊष. Finally न. of नः becomes ष in the संहितापाठ (or सम्भिताठ) by the rule 'नश्च धातुस्योरुपुष्पः' (3649) as it follows upon पु. Similarly अभीषणः (अभिसुनः where अभि and सु are the two members of the सुप्सुपा compound).

नित—। सुज इति । 'विसर्जनोद्यस्य सः' (८३१३४) 'अपदान्तस्य सूधानः' (८३१४८) इत्यभयतः प्राग्वहचनविपरिणामेन सस्य (सूधन्तो वा) इत्यनुवर्तते । 'यजुषि एकेषाम्' (८३१०४) इत्यत्र एकेषाम् इति तु नानुवर्तते । तेनात्र षत्वं नित्यं विधीयते इति बोध्यम् । तथा 'सुतस्त्रोमयोः—' (८३१०५) इत्यतश्चन्दसि इत्यनुवर्तते 'पूर्वपदात्' (८३१०६) इति तु सर्वमेव । ततो व्याचष्टे—पूर्वपदस्थान्निमित्तादित्यादि । सूत्रे 'सुज' इति निपातग्रहणम् । अत्राह—सुजो निपातस्य इति । अत्र अकारानुवन्ध-
करणम् स्वरार्थम् । 'जित्वादिर्नित्यम्' (३६८६) इति वक्तव्यमात्रसूत्रेणात्र 'सु'
इत्यस्य नित्यमेव आद्यादात्तत्वं यथा स्यात् । अन्यथा 'सु' इत्यपसर्गं वशादव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वस्य दुर्बलत्वादिति विभाष्यम् ।

३६४५ । सनोतिरनः ॥ ८३१०८ ॥

दी—। गोषा इन्द्रो नृषा असि । 'अनः' किम् ? गोसनिः ।

In vedic literature the सङ्कार of the root सन् (तनादि) coming after a cause or निमित्त standing in accordance with the rule 'इण्को' (२१२) in the preceding member (of a compound word) is transformed into cerebral ष provided the root (सन्) does not end in नकारः । Thus गोषा and नृषा । Break up as गाः सनोति ददाति इति गो + सन् + विट—Here विट takes place by the rule 'जनसनखनकमगमो विट' (३४१३—३१२. ६७) and "विद्वानोरनुनासिकस्योत्" ; why 'अनः' i.e., why do you qualify the term 'सनोतिः' with 'अनः' (which stands for अनानात्) ? The reply here is that if सन् does end in न् the said षत्व of its स cannot be effected. Thus गोसनिः (a gift of cows) without षत्व. Because the term (गोसनि) here is derived as गो + सन् + इन् where the affix इन् comes after the root सन् by the rule 'इन्दसि वनसनरश्मियाम्' at (३४०८—३.२.२७). The rule thus ending in न् the provision of षत्व does not hold good here.

मित—। सनोतिः । अन इतिच्छेदः । उभयमपि षष्ठीकवचनानाम् । तत्र अन इति सनोतिरित्यर्थः विशेषणम् । तत्र 'विशेष्यं तदन्तस्य संज्ञा स्यात्' इति वचनान्न तदन्तविधिराश्रयते । ततश्च अनानस्य सनोतिरित्यर्थः सम्पद्यते । सन् इति वचुं दाने इति दानार्थकस्य तानादिकस्यैव षष्ठ्यम् । न तु 'वन संभक्तौ सन् चे'ति संभक्तार्थकस्य भोगादिकस्य । एवं सनोतिरिति निर्देशात् । ततश्च पूर्वपूर्वोक्ताननुवृत्ति-मवकाशः—पूर्वपदस्यान्निमित्तात् परस्य अनानस्य सनोतिः 'सस्य षत्व' स्याच्छन्दसि विधये इति सूत्रार्थः । 'गोषा इन्द्रो—' इति । अत्र गोषा नृषा इत्युदाहरणद्वयम् । तत्र गोषा इत्यत्र गा सनोति (ददाति) इति विशेष्यं 'जनसनखनकमगमो विट' (३४१३—३१२.६७) इति विट प्रत्यये विहिते गो सन् विट् इति स्थिते

प्रत्ययस्य सर्वलोपित्वात् गो सन् इति स्थितेऽव 'विङ्गुनोरनुनासिकस्यात्' (२८८२—६।४।४०) इत्यनुनासिकस्य (नकारस्य) आर्त्तं कृते गोषा इति। पश्चात् गोषा + सु इति स्थिते 'ह्रस्वग्रावभूरी दीर्घात्—' (२५२) इति सुलोपः। एवं नृषा (नृ + सन् + इट्) इत्यत्रापि प्रक्रिया बोध्या। अनः किमिति। अनकारान्तादिव सनीतिः पलम् इति नियमः कथमिति प्रश्नः। तत्र अनान्तत्वाभावे पल्लाभावे इति समाधानं गत्वा उदाहरति—गोसमिरिति। गवां दानमिति तदर्थः।

३६४६। सङ्गेः पृतनर्ताभ्यां च ॥ ८।३।१०८ ॥

दी—। पृतनाषाहम्। ऋताषाहम्। चात्—ऋतीषाहम्।

In vedic literature the सकार of the root सङ् (सङ्गमयैवे) becomes cerebral (य) provided the root comes after the terms पृतना (or पृतन) and ऋत, as also the term ऋति—the inclusion of which is accounted for from the fact of taking the सकार in the rule. Thus पृतनाषाहम् (accusative singular of the base पृतनाषाट्) पृतना + सङ् + णि by 'ऊन्दसि सङ्' (3409—3.2.63) पृतनाषाह् with the lengthnation of the penultimate of the root by 'यत् उपधायाः' (2282) due to णिच् of the affix. Then पृतनाषाह् + ऋम् = पृतनाषाहम् with पल. Note that पृतनाषाट् is not an illustration of this rule for that is accounted by the rule 'सङ्गेःसाङ् सः' (335—8.3.56). Hence it is that Bhattoji takes up those cases which cannot be provided for by 'सङ्गेःसाङ्—'. From the acceptance of the of the term पृतन (सकारान्त meaning the same as पृतना does viz an army) in the rule 'कथञ्चपृतनस्य—' (3592—7.4.39) we may also derive as पृतन + सङ् + णि in which case the final (सकार) of the term (पृतन) will be lengthened by the rule 'अन्यथामपि इयते' (3339). Similarly is the procedure in the case of the term ऋताषाहम् (ऋत (truth) + सङ् + णि) and ऋतीषाहम् (ऋति +

सङ् + जि) This is the view of the author (Bhattoji) in his Praudhamanorama.

॥ मित—। सहेरिति । प्रतना (प्रतन इति वा) + कृताभ्याचेतिच्च् दः प्रतना च (प्रतनच इति वा) कृतचेति इन्धः । पञ्चमीविबचनम् । प्राग्वदनुवृत्त्या सस्य इति कथ्यते । 'सुतस्त्रीमयोः—' (८५१।१०९) इत्यतश्चन्दसि इत्यनुवर्तते । पूर्वपदादिति नानुवर्तते । तथा सति तिनैव सिद्धे किमितिनेति नोक्तव्यम् । ततयायमर्थः—प्रतना (प्रतन) शब्दाद्वतशब्दाच्च परतः सङ्धातोः सस्य पत्वं स्याच्छन्दसि विधये इति । प्रतनापाठमिति । प्रतनापाठ इति तु नोदाहरणव्यम् । तस्य साङ् दपत्वेन सहलाप-गमादपठतेः ।

३६४७ । निव्यभिभ्योऽङ्घ्र्याये वा क्न्दसि ॥ ८५१।११८ ॥

दी—। सस्य मूर्धन्यः (? वा) । न्यषीदत्—न्यसीदत् ।
व्यषीदत्—व्यसीदत् । अभ्यष्टौत्—अभ्यस्तौत् ।

In vedic literature, the सकार of a root (as सङ् जु etc) is optionally transformed into ष despite the intervention of the षट् provided the root comes (direct) after the उपसर्गस नि वि and अभि. Thus न्यषीदत्—न्यसीदत् etc.

मित—। निव्यभिभ्य इति । निव्य विव्य अभिव्य इति इन्धः । ततः पञ्चमी नङ्बचनम् । षडित्यागमः । कुङ् लङ् लिङ् लुङ् लुदात्तः इति । व्यवाये व्यवधानम् । अनुवृत्तिः प्राग्वत् । तदाह—सस्य मूर्धन्य (वा) इति । अथ पूर्णार्थः—क्न्दसि विधये नि, वि, अभि इत्येभ्य उपसर्गैश्च परतो वर्तमानस्य सदादिधातोः सस्य मूर्धन्यो वा साङ् सत्यपि षटि अवधाने इति । वा प्रकारेण प्राप्तस्य धत्वमातस्य विकल्पः । अथ विकल्पने प्रतापसर्गमुदाहरणवद्वयति—न्यषीदत् न्यसीददित्यादिना ।

३६४८ । क्न्दस्युदवपचात् ॥ ८५१।१२६ ॥

दी—। ककारान्तादवपचात् परस्य नस्य णः । नृमणाः ।
पितृयाणम् ।

Break up the rule as छन्दसि + अदवयहात्. The term अदवयह means such an अवयह as ends in a short स्वर (ऋत् and not दीर्घ ऋ); here अवयह means पदपाठ or the art of distinct reading in the original from of each and every word that has been used in each of the four feet of the rik in the संहितापाठ; the rule, therefore means—

In vedic literature a नकार coming after an अवयह ending in ऋत् or ऋकार is changed to णकार in संहितापाठ। Nagesha however explains the rule as 'अवयहविधवे' in the matter of अवयह or पदपाठ etc. That is a clearer method no doubt but is not in full keeping with the formation of the rule. नृमणाः—पितृवाणम्—Both these terms are illustrations of णत्वं as they are taken in the संहितापाठ. In the matter of पादपाठ, however, their appearance will be as नृमणाः (नरि मनो यस्य सः—बहुव्रीहि.) and पितृवाणम् (the conveyance of i.e. intended for manes—) without णत्वं in each case.

नित—। छन्दसि इति । छन्दसि + अदवयहात् इतिच्छेदः । तत्र अद्यासौ अवयहश्चेति विग्रहे अदवयह इति भवति । अत्र अकन्देन अदन्तत् । तस्य अद्वित्यस्य विशेषणत्वेन तदन्तविधेरौचित्यात् । अदिति तपरनिर्देशमहिवा ऋत्स्वः ऋकारसौव याहकम् । न तु दीर्घस्यापि । तदेवमाह—स्वकारान्तादवयहादिति । अवयह इति पदपाठः । अवयहश्चेति विग्रहः पठ्यतेति अधिकार्ये अम्, यदा अवयहस्यात इत्यवयहः । 'अदवयहनिर्दिष्टमय' इति भावेऽप्यप्रत्ययः । छन्दसि तावत् प्रधानतो दो पाठौ । संहितापाठ इत्येकः । अवयहपाठ इति द्वितीयः । तत्र संहितापाठ इति संहिताश्रयः सम्बध्दित्वो वा पाठः । तद्व्याजो अन्तानां प्रत्येकं विनिर्दिष्ट पाठस्तु अवयहपाठः । तथाहि—

श्री अग्निमीलि पुरोहितं यशस्य देवपुत्रिजं । होतारं रत्नधातमम् ॥ १ ॥

इति संहितापाठः । सवेवासा ज्ञतसन्धिकार्यत्वात् । तस्य—अग्निम् । ईले ।
 पुरहितम् । यज्ञस्य । दीवं । अत्वित्जम्—इत्येवं पाठसु अवयव पाठः । तत्र पदपाठकाले
 अकारान्तात् पूर्वपदान् परतो वर्तमानस्य शब्दस्यो नकारस्य संहितापाठकाले
 णत्वमिति निर्गन्धितार्थः । अतएव नासिगोऽप्याह—पूर्वपदादिति वर्तते । अवयव—
 विषये अकारान्तपूर्वपदादुत्तरस्य नस्य न इति शब्देन्दुशेखरो द्रष्टव्यः । अत्र
 णत्वमिति 'रथाभां नीणः सज्जानपट्' (८४१३) इत्यतोऽनुवर्तते इति श्रेयम् । नृमणा
 इति संहितापाठोऽयम् । एवं पित्र्याणम् इति । पदपाठ नृमनाः, पित्र्याणम्
 इति शब्दावरणत एव पाठः ।

३६४८ । नञ् धातुस्थोरुपुभ्यः ॥ ८४१२७ ॥

दो— । धातुस्थात् । अग्नेरक्षाणः । शिवा यो अस्मिन् ।
 उरुणस्त्वधि । अभाषु णः । मोषुणः ॥ इत्यष्टमोऽध्यायः । इति
 वैदिकप्रकरणम् ।

In vedic literature, the letter न of नः is changed into cerebral
 ण provided the said dental न stands after a root which has got
 any cause or निमित्त (viz अ, र् or ष) within, or after the term
 सङ्, or after the particle सु which is nothing but the cerebral
 form of the indeclinable (निपात) सूज् spoken of in the rule
 'सूज्' (3644) but not necessarily the cerebral form of the उपसर्ग
 सु or the imitation of 'सु' the cerebral form of सुप् (the locative
 plural affix) as in 'इन्द्रोऽधर्ता सङ्गिषु नः' where it is easy to see that
 नकार coming after सङ् (सु) is not changed into cerebral. The
 term नञ् (or नस्) however is a common one. That is it is
 either the substitute (नस्) of अयत् (as in plural number of
 the accusative, dative and the genitive) or it may be that of the
 नासिद्धा which also has got this in accusative plural, instrumental

sing etc. Here of course in the instances in the text नस् is the substitute of अस् only. Thus अग्ने रचाणः—save us oh fire; णत् due to the existence of र in the root रच। रचा is accountable by the rule 'हाचोऽतत्तिङः' (3537) etc. उरु वृद्धि—make us great or prosperous; णत् due to the नकार following from the उरु (meaning great) which forms २ पूर्वपद here, as the condition of पूर्वपदत्वं has been in the case of other sentences also (cp—पूर्व पदं पूर्वपदमिति सामान्यत आशीयति etc under the rule 'स्तुतस्तोमयोः—' 3642). Then णः + कृषि begets वृद्धि in connection with the सत् for its विसर्ग by 'कः करत्—' (3635) अमीषुणः—णत् due to the नकार following after the particle षु in अमीषु for the formation of which consult the rule 'सुञः' (3644). मीषुणः—णत् as before. Break it up as मा + उषु + णः—

मित—। नदेति । नस् + च इतिच्छेदः । धातुस्य उरुचयुच इति हन् कृत्वा पञ्चमीबहुवचनम् । नस् इति अच्चादिशस्य नासिकादिशस्य चोभयोरपि सामान्येन रहणम् । धातो तिष्ठतीति धातुस्यः । विशेषणमिदम् । तेन 'रपाभ्याम्—' (८४१) इत्यधिकारसूत्रत्वात् धातुस्य यद् (णत्) निमित्तम् इति विशेषः निमित्तमित्याक्षेपः । उरु इत्यधिकार्यवाचो शब्दः । षु इति कृतफलस्य 'सुञः' (३६४४) इति सूत्रोपात्तस्य निपातरौव यावकम् । न तु कृतफलस्य 'सु' इति उपसर्गस्य न वा कृतफलस्य सप्तमीबहुवचनस्य सुपः । तथा सति 'इन्द्रो धर्मा गृहेषु नः' इत्यादावपि णत् स्यादिति । सुञ एवात्र रहणमिति निष्कर्षः । अयमत्र सूतार्थः— धातुस्यान्निमित्तात् परस्य उरुशब्दात् परस्य षुशब्दाच्च परस्य नसो (नः शब्दस्य) णकारस्य णत् स्याच्छब्दसि विधये संक्षिप्तायामिति । क्रमेणोदाहरति—अग्ने रचाण रचेति धातुसं षकारं णत्निमित्तमाश्रित्य परिवर्तिनो नसो नस्य णत्त्वम् । एवं शिवाय इत्यत्र । उभयवापि 'हाचोऽतत्तिङः' (३५३७) इति लोट्प्रथमपुरुषैकवचनस्य रच इत्यस्य शिच इत्यस्य च दीर्घः । इति धातुस्य निमित्ते उदाहृतः । उरुशब्द

Errata on Siddhanta Kaumudi

Vol III. Part II.

P. 155 line 9 and 12 "सामुद्रिकः" read "सामुद्रकः" ।

P. 397 line 6, omit "नस्तद्धिते (६।४।१४७) इति टिलोपः" (for it has no application here at all).

P. 465 line 15 for "नस्तद्धिते इति नलोपः । "यसीति च" इति अकार लोपः—तेन कर्मठः इति" read.—"नस्तद्धिते इति अनलोपः तेन कर्मठ इति"

[N.B.—"यसीति च" has no application here].

P. 648 line 6-8, omit "नस्तद्धिते इति" and "यसीति च इति अकारलोपः" ।

P. 455 line 16, "खल् is attached to the words शाला and कूप and the words शालीन and कौपीन are irregularly formed" read "खल् is attached to the words शाला and कूप the substitutes in places of शालाप्रवेशन and कूपावतार ; and the words शालीन and कौपीन are irregularly formed".

[N.B.—Compare "शालाप्रवेशनम् ईति कूपावतारम् ईति इति खल् प्रत्ययः चत्वारपदलोपश्च निपात्यते"—Kasika].

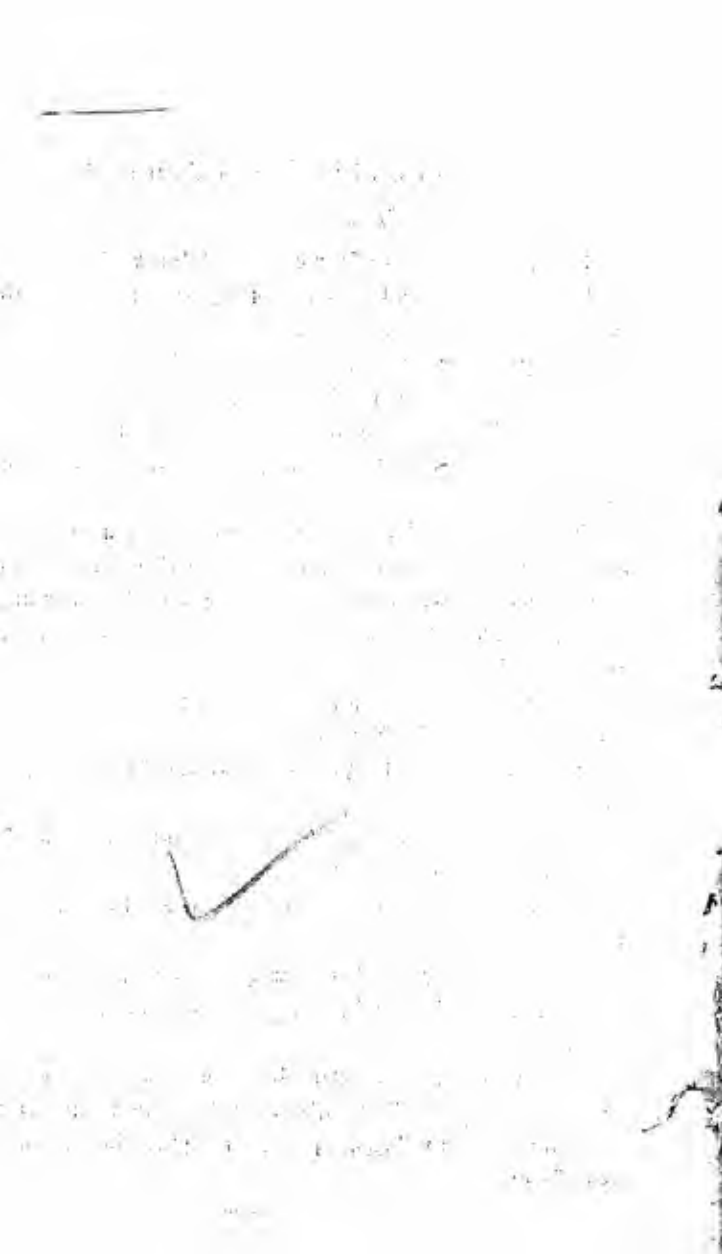
Vol IV (भादि) P. 368, line 18 for "स च कष गती" read "स च कस गती" ॥

Vol V—P. 538, line 16, for "ह्रीप् and न by प्लुनो—" read "ह्रीप् and न as in प्लुनो—" ।

P. 168, line 24, for "But in भादि" read "But in तुदादि—" । (for सज्ज is तुदादि पञ्चैपदी) ।

P. 189, line 17, for "...पले रूपम् । धान्तस्य किम् ? प्रणश्यति—अन प्रकारान्तत्वात् यत् न" read "पले रूपम्—अन प्रकारान्तत्वात् यत् न । धान्तस्य किम् ? प्रणश्यति" ।

Vol VI (here)—P. 560, line, 2, for—"यत् however is accounted for by "इयः ष"—read "यत् however is to be accounted for by "इदुपधस्य"—" । P. 561, line 2, for "यत्" read "यत्नम्" ।

I. A. SANSKRIT

SELECTIONS OF

DASAKUMAR

1937 etc.

Paronyms, Translations, Test questions,
Tika, Notes Etc. of

MUDRANJAN RAY, VIDYAVINODE, M. A.

Late Principal, Vidyasagar College,

AND

MUDRANJAN RAY, M. A.

Author of Meghaduta, Kirata, Manu etc.

Edited and Published by—

MUDRANJAN RAY, M. A.

Now Available—Principal

Sakuntalam, Uttaracharitam, Mr

Ratnavali, Swapnavāsavali

Meghadutam &c. &c.

Also—Dr. K. I

I. EVOLUTION OF GIT

growth of metaphysical and eth
the Vedic period down to the a
Discussion on the principles of th
nishads, Sutras, Manu and Char
Puranas, Tantras, Panini, Bhasa and

1. PHILOSOPHY OF A

(containing its principles &c, mode
in treatment of diseases, Tri-d
comparison of its principles with H
and practical medicines on Sto
Cancer, blood-pressure, Plague,
&c. &c.).

100 p

(Highly spoken of by Scholars here

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Borrower's Record.

Catalogue No. 3a 4V/Dik/Ray. - 452.

Author—Dikshita, Bhatoji.

Title— Siddhanta-Kaumudi. Vol. VI.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
Dr. A.V. Ramesan By Member's Rly. Board	11/11/54	12/8/52

P.T.O.